

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ प्रदीपसहिते महाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

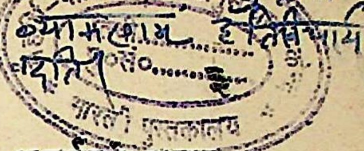
अनुक्रमणिका. वि.

समर्थः पदविधिः ॥ १ ॥ विधिरिति कोयं शब्दः । विपूर्वाद्धाञः कर्मसाधन इकारः विधीयते विधिरिति । किं पुनर्विधीयते । समासो विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्च । किं पुनरयमधिकार आहो स्वित् परिभाषा । कः पुनरधिकारपरिभाषयोर्विशेषः । अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योगे

श्रीगणेशायनमः ॥ समर्थः पदविधिः ॥ विधिरिति कोयं शब्द इति । अर्थानिश्चयात् संदेहे सति प्रश्नः । किं भावसाधन उत कर्मसाधनः तत्र भावसाधने पदानां विधीयमानत्वात् कर्मणि षष्ठी । इतरत्र शेषे षष्ठी । तत्र येषामर्थभेदाच्छब्दभेद इति दर्शनं सादृश्यनिबन्धना च प्रत्यभिज्ञा तद्दर्शने क इति प्रश्नो विशिष्टशब्दनिर्धारणाय । ये त्वर्थभेदेपि शब्दस्यैक्यमिच्छन्ति तत्पक्षेऽर्थभेदाच्छब्दभेदमारोप्य क इति प्रश्नः । विपूर्वादिति । विधविधानइत्यस्यौणादिकेन्प्रत्ययान्तस्य निवृत्त्यर्थंविपूर्वाद्धाञ इत्युक्तम् । स्वरे चानयोर्भेदः । इन्प्रत्ययान्तस्याद्युदात्तत्वात् किप्रत्ययान्तस्यान्तोदात्तत्वात्तस्यैव प्रयोगदर्शनमुत्तरं हेतुः । कर्मसाधन इति । एतद्भावसाधननिवृत्त्यर्थमुक्तम् ।विधीयतइति । वाक्ये दर्शनं सुखप्रतिपत्त्यर्थम् । किं पुनरिति । कार्यविशेषस्येहानिर्देशात् प्रश्नः । इतरो वक्ष्यमाणकार्यविशेषान् पर्यालोच्याह समास इति । अनन्तरस्यापि पराङ्गवद्भावस्याल्पविषयत्वादनादरात्तन्निमित्तग्रहणाच्चातिप्रसङ्गनिरासस्य सिद्धत्वात् मुख्यप्रयोजनत्वाभावात् पश्चान्निर्देशः कृतः । तत्र समासशब्देन संज्ञा वोच्यते पदसमुदायो वा संज्ञी । विभक्तिविधानशब्देन सामान्यविहितानां विभक्तीनां कर्मणि द्वितीयेत्यादिना यो नियमः स उच्यते । एवं हि पदविधिर्भवति । यथा प्येकवाक्यताश्रयणेन विभक्तीनां विधानं तथापि पदान्तरसंबन्धेन यासां विभक्तीनां विधानमन्तरान्तरेण युक्तइति तद्विभक्तीनां नेर्विश इति तदाश्रयेण पदविधित्वमस्त्येव । तथा चोक्तम् । निरपि पदं विशिरपि पदमिति । तत्र विभक्त्यवच्छिन्नत्वाद्विशिष्टं विधानं कर्म विधानक्रियाया भवति । यथोक्तम् । सामान्यपुरवयवपुभिः कर्मेति । कार्यविशेषानिर्देशादस्य पारार्थ्यमवगत्य परार्थेषु रूपद्वयं दृष्ट्वा पृच्छति । किं पुनरिति । तन्वधिकारेस्मिन् । पदविधिरित्यस्य ग्रहणमनर्थकम् । उत्तरेषां पदविधित्वाव्यभिचारात् तस्मात् पदविधिग्रहणात् परिभाषात्वनिश्चयात् संशयानुपपत्तिः । एवं तर्हि युक्तायुक्तत्वापेक्षया प्रश्नः । तत्र यद्यधिकारपक्षस्य युक्तत्वं तदा न कर्तव्यं पदविधिग्रहणम् । परिभाषाया युक्तत्वे कर्तव्यम् । अधिकारपक्षेपि मा विस्पष्टार्थं भविष्यति । कः पुनरिति

उपतिष्ठते । परिभाषा पुनरेकदेशस्था सती कृत्स्नं शास्त्रमभिज्वलयति प्रदीपवत् । तद्यथा । प्रदीपः सुप्रज्वलित एकदेशस्थः सर्वं वेश्माभिज्वलयति । कः पुनरत्र प्रयत्नविशेषः । अधिकारे सति स्वरयितव्यम् । परिभाषायां तु सर्वमपेक्ष्यम् । तदेतद्द्वैतं भवति । एकार्थीभावो वा सामर्थ्यं व्यपेक्षा वेति । तत्रैकार्थीभावे सामर्थ्येऽधिकारे च सति समास एकः संगृहीतो भवति । विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्चासंगृहीतः । व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्येऽधिकारे च सति विभक्तिविधानं पराङ्गवद्भावश्च संगृहीतो भवति । समासस्त्वेकोऽसंगृहीतः । अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणानि युक्तग्रहणानि च कर्तव्यानि भवन्ति । क्वान्यत्र, इसुसोः सामर्थ्ये, न चवाहाहैवयुक्त इति । व्यपेक्षायां पुनः सामर्थ्ये परिभाषायां च सत्यां यावान् व्याकरणे पदगन्धो नाम स सर्वः संगृहीतो भवति । समासस्त्वेकोऽसंगृहीतः । तत्रैकार्थीभावः सामर्थ्यं परिभाषा चेत्येवं सूत्रमभिन्नतरकं भवति । एवमपि कृ

अन्योऽत्र प्रष्टा विज्ञेयः । आद्येन तु तद्विशेषणेन भवितव्यम् । अन्यथा किं पुनरयमधिकार इति प्रश्नो नोपपद्यते । अधिकारः प्रतियोगमिति स्वरूपे पृष्टे फलाख्यानं तद्द्वारेण स्वरूपावबोधार्थम् । अधिक्रियमाणस्य हि प्रतियोगमुपस्थाने सति तदनिर्देशः फलं संपद्यते । परिभाषा पुनरिति । लिङ्गोपादानेन परिभाषा क्रियमाणा यत्र यत्र तल्लिङ्गोपलम्भस्तत्र तत्राप्नोतीत्यर्थः । प्रदेशान्तरेषु परार्थतासामान्यादधिकारपरिभाषयोरभेदेन व्यवहारो भाष्यकारस्य अधिकारो नाम त्रिःप्रकार इति । यथा द्वयोः परिभाषयोः स्वप्रकाशयोः समुपस्थितयोरिति । कः पुनरत्रेति । कस्मिन् पक्षे यत्नस्य लाघवं भवति कस्मिन् वा गौरवमिति प्रश्नः । स्वरयितव्यमिति । स्वरितगुणेन युक्तं समर्थग्रहणं पठितव्यमित्यर्थः । तत्र स्वरितो गुणः क्रियारूपेण स्वरयितव्यमिति निर्दिष्टः यथा श्वेतो गुणः श्वेतते इति । पदविधिग्रहणं चात्र पक्षे न कर्तव्यमित्यर्थोऽप्युक्तं भवति । सर्वमपेक्ष्यमिति । यावन्ति पदकार्याणि तानि सर्वाण्यपेक्ष्य पदविधिशब्दोपादानेन च परिभाषा कर्तव्येत्यर्थः । अन्यास्वपि परिभाषासु यल्लिङ्गमुपादीयते तल्लिङ्गयुक्तापेक्षा क्रियते । द्वैतमिति । द्वयोर्भावो द्विता तत्र भवं द्वैतं संशयरूपं ज्ञानमुच्यते अथ वा द्वाभ्यामितं प्रकारद्वयेन विरुद्धत्वाद्द्विप्रकारवर्तिना युक्तं वस्तु द्वीतं तत्र भवं द्वैतं तद्विषयं संशयज्ञानम् । एकार्थीभावे यत्र पदान्युपसर्जनीभूतस्वार्थानि निवृत्तस्वार्थानि वा प्रधानार्थोपादानाद्वार्थान्तराभिधायीनि वा स एकार्थीभावः । परस्पराकाङ्क्षारूपा व्यपेक्षा । समास एक इति । तत्रैवैकार्थीभावसद्भावात् । तत्रेति एकार्थीभावः सामर्थ्यमधिकार इत्येकः पक्षः व्यपेक्षा सामर्थ्यमधिकार इति द्वितीयः पक्षः । द्विविधं सामर्थ्यमधिकार इति तृतीयः । एवं परिभाषायामपि त्रयः पक्षा इति षट्पक्षीसंभवे एकार्थीभावः परिभाषा चेति निर्णयः । अभिन्नतरकमिति । उभयविधे सामर्थ्ये आश्रीयमाणेऽर्थस्य भेदात् सूत्रस्य भेदः स्यात् । भिन्नेन सामर्थ्येन भिन्नेषु वाक्येषु उपस्थानात् । व्यपेक्षायामपि सामर्थ्ये यद्यपि सूत्रमभिन्नं भवति तथाप्येकार्थीभावे सामर्थ्ये

चिदकर्तव्यं समर्थग्रहणं क्रियते । क्व चिच्च कर्तव्यं न क्रियते । अकर्तव्यं तावत् क्रियते समर्थानां प्रथमाद्वेति । कर्तव्यं न क्रियते कर्मण्यण्, समर्थादिति । ननु च गम्यते तत्र सामर्थ्यं कुम्भकारो नगरकार इति । सत्यं गम्यते । उत्पन्ने तु प्रत्यये स एव तावत्समर्थादुत्पाद्यः । अथ समर्थग्रहणं किमर्थम् । वक्ष्यति द्वितीया श्रितादिभिः समस्यते । कष्टश्रितो नरकश्रित इति । समर्थग्रहणं किमर्थम् । पश्य देवदत्त कष्टं श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलम् । तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । उपादानाविकलः । शङ्कुलाखण्डः । किरिकाणः । समर्थग्रहणं किमर्थम् । त्वं तिष्ठ शङ्कुलया खण्डो धावति मुसलेन । किं त्वं करिष्यसि शङ्कुलया खण्डो विष्णुमित्र उपलेन । चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः । गोहितम् । वृषभहितम् । अश्वहितम् । समर्थग्रहणं किमर्थम् । सुखं गोभ्यो हितं देवदत्ताय । पञ्चमी भयेन । वृकभयं दस्युभयं चोरभयम् । समर्थग्रहणं किमर्थम् । गच्छ त्वं मा वृकेभ्यो

द्वेषाभावात् प्रकर्षयोगादभिन्नतरकमित्युच्यते । तत्र पराङ्गवद्भावे तन्निमित्तग्रहण-द्वेषाभावः । विभक्तिविधानेपि कारकविभक्तिषु क्रियाकारकयोर्व्यपेक्षा विनाभावित्वा-दुपपदविभक्तिषु युक्तयोगग्रहणसद्भावात् क्व चित् तृतीयया योगस्याक्षेपादेतत्तु-ल्यानेपि न दोषः । परिभाषायां च सुब्धातुप्रभृतयः सर्वा वृत्तयः संगृहीताः सर्वान्न । एकार्थीभावे चेहाश्रितेन्यत्र युक्तग्रहणं समर्थग्रहणं च कृतमेवेति तत्रापि न दोषः । समर्थानामिति । घकालतनेषु कालनाम्न इत्यलुग्विधानाल्लिङ्गाद्विसत्तयन्तात् तद्धितः उत्पाद्यत इति पदविधित्वादेतत्परिभाषोपस्थितौ असामर्थ्ये प्रत्ययाप्रसङ्गात् । कर्मण्यणिति । पञ्चकप्रातिपदिकार्थे पक्षे प्रातिपदिकेनैव कर्मण उपादानान्नास्ति पदविधित्वम् । त्रिकादिपक्षे तु विभक्तिवाच्यत्वात् कर्मणः पदविधित्वादेतत्परिभाषासस्थानान्नास्ति दोषः । ननु चेति । यदि कुम्भकारशब्दः समर्थाभिधायी चासमर्थाभिधायी च स्यात् ततोऽसमर्थाभिधायिप्रयोगनिवृत्त्यर्थो यत्नः कर्तव्यः स्यान्न त्वन्यथेत्यर्थः । स एव तावदिति । यथा समासादयोऽसमर्थानां मा भूवन्नित्येवमर्थमिदं वचनं क्रियते तद्वदत्रापि समर्थग्रहणमसामर्थ्ये प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं कर्तव्यमित्यर्थः । प्रतिविधानं तु सुज्ञानत्वाद्भाष्यकृता नोक्तम् । यत उपपदमिति महत्याः संज्ञायाः करणं प्रत्ययस्य पदाश्रयत्वे सति समर्थपरिभाषाव्यापारार्थमेव । अथेति । प्रधानपर्यनुयोगद्वारेण सूत्रस्यैवाक्षेपः । यद्यप्यनेन सामर्थ्यं न विधीयते नहि स्वतोऽसमर्थस्य सामर्थ्यं वचनेन कर्तुं पार्यते तथापि पदविधौ सामर्थ्योपस्थानार्थत्वाद् अस्य समर्थपदस्य प्राधान्यमुच्यते । समस्यत इति । यद्यपि समाससंज्ञामात्रं विधीयते । तथाप्यबुधबोधनाय भिन्नयाः शब्दयोः संश्लेषः प्रक्रियायां क्रियत इति समस्यत इत्युक्तम् । पश्येति । असति सूत्रे द्वितीयान्तमात्रं श्रितादिभिः समस्यताविरोधात् । एकार्थीभावाभावेपि वचनात् समाससंज्ञा स्यात् । अनर्थकस्यापि च समासस्य वचनात् प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् । विध्यर्थत्वसंभवे च समासग्रहणस्य नियमार्थत्वानुपपादनाद्वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञा-निषेधः कर्तव्य एव स्यात् । एकार्थीभावाभावेपि चोत्तरपदार्थस्य बाह्यसंबन्धित्वं प्रति योग्यताहानाद्विभक्तयः स्युरेव । खण्डो धावतीति । तृतीयान्तार्थकृतत्वमत्रास्तीति

देवदत्तः कुम्भं करोति इत्यत्र नैव । लोकप्रयुक्तासाध्वीरेव निवृत्तिः । प्रयुक्तानां मिदम्व्याख्यानम् ।

यहां पर भी श्रितापेक्षा कष्टं । अ द्वितीया ?
महत् कष्टं श्रितः ये तीनों जब परस्पर सम्बद्ध हैं तब भी समास होगा

षष्ठी है भयं देवदत्ताद्यज्ञदत्तस्य । षष्ठी । सुबन्तेन समस्यते । राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः । समर्थग्रहणं किमर्थम् । भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति । सप्तमी शौण्डैः । अक्षशौण्डः स्त्रीशौण्डः । समर्थग्रहणं किमर्थम् । कुशलो देवदत्तः अक्षेषु शौण्डः पिबत पानागारे । अथ क्रियमाणेपि समर्थग्रहणे इह कस्मान्न भवति महत्कष्टं श्रित इति । न वा भवति महाकष्टश्रित इति । भवति यदैतद्वाक्यं भवति महत्कष्टं महाकष्टं श्रितो महाकष्टश्रित इति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति महत्कष्टं श्रित इति तदा न भवितव्यम् । तदा च प्राप्नोति । तदा कस्मान्न भवति । कस्य कस्मान्न भवति । किं द्वयोराहोस्विद्बहूनाम् । बहूनां कस्मान्न भवति । सुप्सुपेति वर्तते । ननु च भोः आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्तन्ते । तद्यथा । प्रातिपदिकादिति वर्तमाने ऽन्यस्माच्चान्यस्माच्च प्रातिपदिकादुत्पत्तिर्भवति । सत्यमेवमेतत् । आकृतिस्तु प्रत्येकं परिसमाप्यते न समुदाये । यावति समुदाये परिसमाप्यते प्रातिपदिकादिति तावत आकृतिः उत्पत्त्या भवितव्यं प्रत्येकं चैतत्परिसमाप्यते न समुदाये । एवमिहापि यावत्येत-

---

समासः स्यात् महत् कष्टमिति । अस्त्येवात्र श्रमणक्रियया सामर्थ्यमिति प्रश्नः । यद्यत्र कष्टश्रितशब्दयोः समासः स्यात्तदा महत्कष्टश्रित इति स्यात् । अथापि त्रयाणां पदानां समासः स्यात्तथाप्युत्तरपदे विधीयमानमात्वं मध्यमपदे न स्यात् । अथापि त्रयाणां समासे कृते सन्महदिति द्वयोः समासः य एव च महाकष्टं श्रितो महाकष्टश्रित इति अत्राहीने द्वितीयेति स्वरो भवति तत्र स एव समासस्येत्यनेन तथापि महारण्यातीत इत्यत्र स्वरो भिद्यते। महारण्यमतीत इति द्विपदे समासे कृते थाथादिस्वरः त्रिपदे तु समासे कृते सन्महदिति द्वयोस्तत्पुरुषे कृते सति महारण्यशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तः स्यात् यथा पूर्वशालाप्रिय इत्यत्र शालाशब्दः उदात्तः। अन्ये त्वाहुः । त्रयाणां समासे कृते प्रधानार्थाभिधायित्वान् महत्कष्टशब्दयोः परस्परसंबन्धाभावात् पूज्यमानत्वं विशेषणविशेष्यत्वं च नास्तीति समासो न स्यात् ततश्चात्वं न स्यात् । अहीने द्वितीयेति महच्छब्दस्य प्रकृतिस्वरश्च प्रसज्येत । न वा भवतीति । यथा भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येत्यत्रात्यन्तमसमासो नैवमिहेति भावः। भवति यदेति । श्रितशब्दमनपेक्षमाणयोः परस्परापेक्षायां महत्कष्टयोः समासे कृते श्रितशब्देन समासः । कस्य कस्मादिति । सामान्यनिर्देशः पदद्वयात्मकस्य पदत्रयात्मकस्य च समुदायस्य प्रदर्शनार्थः । बहूनां कस्मान्न भवतीति । द्वयोरपि श्रितापेक्षया कर्मत्वे श्रितेन सामर्थ्यं द्वयोरप्यस्ति । कष्टस्यैव वा कर्मत्वे तद्द्वारेण महतोपि श्रितेन सामर्थ्यमस्तीति भावः । सुप्सुपेति वर्तत इति । संख्याया विवक्षितत्वादेकस्यैव सुबन्तस्यैकेनैव सुबन्तेन समासस्ततो बहूनां न भवतीत्यर्थः । यथा । पशुना यजेतेत्यनेकस्य पशोरुपादानाभावस्तथेहापि । ननु च भो इति । यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति सर्वस्य ब्राह्मणस्य हननप्रतिषेधस्तथेहापि बहूनां समासेन भाव्यमिति भावः । आकृतिस्त्विति । एकैकस्यां व्यक्तौ जातिनिमित्तप्रत्ययाभिधानसद्भावात्तत्र यथा प्रातिपदिकसमुदायस्याप्रातिपदिकत्वात्ततो विभक्तीनामनुत्पत्तिस्तथा सुबन्तसमुदायस्यासुबन्तत्वात् श्रितेन समासाभावः । प्रत्ययस्य सुबन्तसमुदायस्य च संवि-

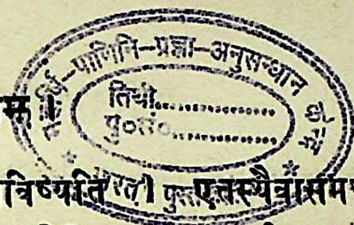
त्परिसमाप्यते सुप्सुपेति तावतः समासेन भवितव्यम् । द्वयोश्चैतत्परिसमाप्यते न बहुषु । द्वयोस्तर्हि कस्मान्न भवति । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यदि सापेक्षमसमर्थं भवतीत्युच्यते । राजपुरुषो दर्शनीयः । अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । नैष दोषः । प्रधानमत्र सापेक्षम् । भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः । यत्र तर्ह्यप्रधानं सापेक्षं भवति तत्र वृत्तिस्तेन प्राप्नोति । देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रः देवदत्तस्य दासभार्येति । अत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । नैष दोषः । समुदायापेक्षात्र षष्ठी सर्वं गुरुकुलमपेक्षते । यत्र तर्हि न समुदायापेक्षा षष्ठी तत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । किमोदनः शालीनाम् । सक्त्वाढकमापणीयानाम् । कुतो भवान्पाटलिपुत्रक इति । इह चापि देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दासभार्येति । यद्येषां समुदायापेक्षा षष्ठी स्यान्नैतन्नियोगतो गम्येत । देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य पुत्र इति । किं तर्ह्यन्यस्यापि गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किं चिदिसेषोर्थो गम्येत । यतस्तु खलु नियोगतो देवदत्तस्य यो गुरुस्तस्य यः पुत्र इसेषोर्थो गम्यते । अतो मन्यामहे नैषा समुदायापेक्षा षष्ठीति । अन्यत्र खल्वपि समर्थग्रहणे सापेक्षस्यापि कार्यं भवति । क्वान्यत्र । इसुसोः सामर्थ्ये । ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोतीति । तस्मान्नैतच्छ-

---

स्कीर्षितस्य प्रधानत्वाद् गुणत्वाच्च प्रातिपदिकस्यावयवयोश्च सुबन्तयोराधारगताया एकत्वसंख्याया विवक्षणात् । ब्राह्मणसमुदायस्य हनने तु शास्त्रार्थोतिक्रान्त एव भवतीति ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादौ निषेधे संख्या न विवक्ष्यते । सापेक्षमसमर्थं भवतीति न्यायोयम् । वृत्तौ ह्युपसर्जनपदेन प्रधानार्थाभिधायिना भाव्यम् । स्वविशेषणापेक्षायां च तस्य प्राधान्यमिति कथमेकस्यैकदा प्राधान्यमेकार्थीभावश्च स्यात् । इतरस्तु वचनमेतदिति मत्वा चोदयति । यदि सापेक्षमिति भवति चेति । प्राधान्यादेवानेकेनोपकारकेणोपकार्यत्वाविरोधात् । सामान्याप्रयोग इति लिङ्गदर्शनाच्च । समुदायापेक्षेति गुरुकुलादिना समुदायेन समुपजनिते व्यतिरेके देवदत्तस्येति षष्ठी । अवयवद्वारकश्च देवदत्तस्य समुदायेन सम्बन्ध इति सामर्थ्यादवयवमपि विशेषणं स्पृशति । तदुक्तम् । समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना । संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति । किमोदन इति । केषां शालीनां किं कलमानामथ रक्तानां शालीनामन्येषां वौदन इति प्रश्नः । सक्त्वाढकमिति । आपणीयानां सक्तूनामाढकमित्यर्थः । कुतो भवानिति । कस्मात् पाटलिपुत्राद्भवानागत इत्यर्थः । अलंकृतत्वात् पाटलिपुत्रस्य तदवयवानां वा प्रश्नः । अत्र रोपधेतोः प्राचामिति तद्धितवृत्तिर्न प्राप्नोति । इह चापीति । समुदायसंबन्धे सति सामीप्यादेरपि प्रतिपत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । नैषेति । गुर्वपेक्षयात्र षष्ठी संबन्धिशब्दत्वाच्चात्र स्वार्थवदपेक्षाया वृत्तावप्यहानाद्भवत्येव वृत्तिः । उक्तञ्च । संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रयुज्यते ।

कथं वक्तु सापेक्षमसमर्थं भवतीति। वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति महत्कष्टं श्रित इति। सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते इति वक्तव्यम्। यदि सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यतइत्युच्यते। देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दासभार्येत्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति। अगुरुपुत्रादीनामिति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यं सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते अगुरुपुत्रादीनामिति। न वक्तव्यम्। वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति। अगमकत्वात्। इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च। यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते महत्कष्टं श्रित इति। नासौ जातु चित्समासेन गम्यते महत्कष्टश्रित इति। एतस्माद्धेतोर्ब्रूमो ऽगमकत्वादिति न ब्रूमो ऽपशब्दः स्यादिति। यत्र च गमको भवति भवति तत्र वृत्तिः। तद्यथा। देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दासभार्येति। तत्र यद्यगमकत्वं हेतुर्नार्थः समर्थग्रहणेन। इहापि भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति योर्थो वाक्येन गम्यते नासौ जातु चित्समासेन गम्यते भार्या राजपुरुषो देवदत्तस्येति। तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेन। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अस्त्यसमर्थसमासो नञ्समासो गमकः तस्य साधुत्वं मा भूत्। अकिं चित्कुर्वाणम्। अमाषं हरमाणम्। अगाधादुत्सृष्टमिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अवश्यं कस्य चिन्नञ्समासस्यासमर्थस्य गमकस्य साधुत्वं वक्तव्यम्। असूर्यंपश्यानि मुखानि अपुनर्गेयाः श्लोकाः अश्राद्धभोजी ब्राह्मण

वाक्यवत् सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते इति। अन्यत्रेति। ततो न वक्तव्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति। वार्त्तिके ह्यसामर्थ्ये यथा सर्पिःकालकमिति षत्वं न भवति समानाधिकरणमसमर्थवदिति वचनात्। एवं ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोतीत्यत्रापि न स्यात्। स एवाह। वृत्तिस्तर्हि कस्मादिति। सविशेषणानमिति। वृत्तिर्नेति वचनात् षत्वादि भवत्येव। पूर्वोक्तानुसारेणायमपि न्याय एवोक्तः। न वक्तव्यमिति। न्यायसिद्धत्वात्। इह समानार्थेनेति। वाक्येनाभिधाने प्राप्ते समास आरभ्यमाणस्तत्समानार्थ एव न्याय्यः। महत्कष्टश्रित इति। यः कष्टश्रितः स महत्कर्म करोतीत्यादि प्रतीयते क्रियाविशेषणं वा महत्त्वं प्रतीयते न तु कष्टविशेषणम्। न ब्रूम इति। लोके प्रयुज्यमानस्य साधुत्वमसाधुत्वञ्च विचार्यते गोगाव्यादिशब्दवत्। महत्कष्टश्रित इत्ययं तु महत्कष्टं श्रित इत्येतद्वाक्यार्थेनैव प्रयुज्यते प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानम्। अतो नात्र समासो भविष्यतीत्यर्थः। नञ्समासो गमक इति। गाव्यादिवदसाधुरपि गमकत्वाभिमतो लोके प्रयुज्यते तस्यासति समर्थग्रहणे साधुत्वं प्राप्तं ततस्तन्निवृत्त्यर्थमेतदित्यर्थः। किं चिदकुर्वाणं माषमहरमाणं गाधादनुत्सृष्टमित्येतेष्वर्थेष्वेते नञ्समासाः। असूर्यंपश्यानीति। सूर्यकर्मिकया दृशिक्रियया नञः संबन्धो न तु

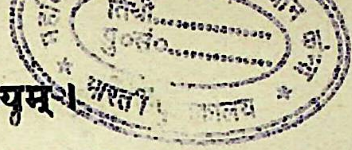
इति । सुडनपुंसकस्येत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । एतस्यैवासमर्थसमासस्य नञ्समासस्य गमकस्य साधुत्वं भवति नान्यस्येति । तस्मान्नार्थः समर्थग्रहणेन । अथ क्रियमाणेऽपि समर्थग्रहणे समर्थमित्युच्यते । किं समर्थं नाम । पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनम् * । पृथगर्थानां पदानामेकार्थीभावः समर्थमित्युच्यते । क्व पुनः पृथगर्थानि क्वैकार्थानि । वाक्ये पृथगर्थानि राज्ञः पुरुष इति । समासे पुनरेकार्थानि राजपुरुष इति । किमुच्यते पृथगर्थानीति । यावता राज्ञः पुरुष आनीयतामित्युक्ते राजपुरुष आनीयते । राजपुरुष इति च स एव । नापि

सूर्यस्यया सत्तयेत्यसामर्थ्यम् । अपुनर्गेया इति । पुनर्न गेया इति गानेन नञः सम्बन्धो न तु पुनः शब्दार्थेन अश्राद्धभोजीति । भुजिना नञः संबन्धो न तु श्राद्धेन । श्राद्धे भोजननिषेधावगमात् । अनपुंसकस्येति । प्रसज्यप्रतिषेधपक्षेऽयमसमर्थसमासः । असमर्थनञ्समासानां केषां चित् साधुत्वज्ञापनायानपुंसकस्येति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते । पर्युदासेऽपि ह्यत्र न क्षतिः । तदेवं समर्थग्रहणे क्रियमाणे विधवर्यमेतेषां ग्रहणं कर्तव्यं तदेव क्रियमाणे नियमार्थं भविष्यतीत्यर्थः । एतस्यैवेति । अभेदमाश्रित्यैकवचनं कृतम् । एतेषां बहुत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः । असमर्थसमासेऽपि क्रियाशामुभयोः सन्निपातादेकार्थीभावस्तदुद्धारकोऽस्त्येव । अथ क्रियमाणेऽपीति । अबुधबोधनार्थं करणेऽभ्युपगम्यमाने इत्यर्थः । किं समर्थं नामेति । यद्यपि पूर्वमेकार्थीभावो वा सामर्थ्यं व्यपेक्षा वेत्याद्युक्तं तथाप्येतद्विचारस्थानं तस्य । एतत्सिद्धेन तु पूर्वं व्यवहारः कृतः । पृथगर्थानामिति । एकार्थीभावं तावत् सामर्थ्यं दर्शयति । परस्ताद्व्यपेक्षालक्षणं दर्शयिष्यति । पृथगर्था येषां पदानां तानि पृथगर्थानि पदानि । वाक्ये हि राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजशब्दो राजार्थमेवाचष्टे पुरुषशब्दोऽपि पुरुषार्थमेव । वृत्तौ तु राजपुरुष इत्यत्र राजशब्दोऽपि पुरुषार्थमेवाचष्टे इति द्वयोरेकार्थीभावो भवति । अथ वान्य एवावयवार्थानन्वितः समुदायार्थः प्रादुर्भवतीति तदपेक्षयैकार्थीभाव उच्यते पांसूदकवदेकभावापन्नत्वात् । यद्यपि शब्दान्तरमेव वृत्तिरवयवा वर्णवदनर्थकास्तथापि सादृश्यात् तत्त्वाध्यवसायं पदानामाश्रित्य पृथगर्थानामेकार्थीभाव इत्युक्तम् । समर्थवचनमिति । समर्थशब्दस्य वाच्य इत्यर्थः । कर्मणि ल्युट् । क्व पुनरिति । पृथगर्थत्वमेकार्थत्वं च विरुद्धत्वादेकस्मिन्विषये न संभवतीति प्रश्नः । राज्ञः पुरुष इति । राज्ञ इत्यनेन पदेन राजार्थोऽनियतसंबन्ध्यपेक्षयोद्भूतसंबन्धो विशेषणभावमापन्नोऽभिधीयते । पुरुष इत्यनेन तु पुरुषार्थः स्वनिष्ठो विधीयमानत्वात् प्राधान्यमापन्नोऽभिधीयते । वृत्तौ भेदस्य निवर्तनात्तदधिष्ठानस्यापि संबन्धस्यान्तर्भावात् षष्ठी निवर्तते । सैव च स्वाभाविकी निवृत्तिः सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति शास्त्रेणान्वाख्यायते प्रत्ययलक्षणासिद्धये । किमुच्यत इति । एवं वाक्ये पदानां पृथगर्थत्वं स्याद्यद्येक एव विशिष्टार्थो न प्रतीयेत । वृत्तौ च पुरुषमात्रप्रतीतौ स्यादेकार्थीभावः । यतस्तु वृत्तिवाक्ययोरेक एवार्थः प्रतीयते तदा सामर्थ्यभेदोऽपि नास्ति । नापि ब्रूम इति । वाक्ये पृथगर्थत्वेऽपि पदानामाकाङ्क्षायोग्यतावशाद्विशेषणविशेष्यभावाद्विशिष्टार्थप्रतीतिः । वृत्तावपि विशिष्ट एवार्थो राजपुरुषशब्दाभ्यामभिधीयत इति कुतो

भूमो ऽन्यस्यानयनं भवतीति। कस्तर्ह्येकार्थीभावकृतो विशेषः। सुबलोपो व्यवधानं यथेष्टमन्यतरेणाभिसम्बन्धः स्वर इति। सुबलोपो भवति वाक्ये। राज्ञः पुरुष इति। समासे तु न भवति राजपुरुष इति। व्यवधानं भवति वाक्ये। राज्ञः ऋद्धस्य पुरुष इति। समासे तु न भवति राजपुरुष इति। यथेष्टमन्यतरेणाभिसंबन्धो भवति वाक्ये। राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञ इति। समासे न भवति। राजपुरुष इति। द्वौ स्वरौ भवतो वाक्ये राज्ञः पुरुष इति। समासे पुनरेक एव राजपुरुष इति। नैत एकार्थीभावकृता विशेषाः। किं तर्हि वाचनिकान्येतानि। आह हि भगवान्सुपो धातुप्रातिपदिकयोः, उपसर्जनं पूर्वं समासस्यान्त उदात्तो भवतीति। इमे तर्ह्येकार्थीभावकृता विशेषाः। संख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जन-

---

ऽन्यस्यानयनम्। न चैतावता वृत्तिवाक्ययोरेकार्थता। यथा ब्राह्मणानां शतं भोज्यतां शतं ब्राह्मणा भोज्यन्तामिति सत्यपि कार्यस्याभेदे शब्दार्थो भिद्यते तथेहापीत्यर्थः। सुबलोप इति। एकार्थीभावाभावकृतोपि विशेष एकार्थीभावकृत इत्युच्यते। सन्निधानासन्निधानाभ्यां क्रियाभिनिर्वृत्तौ पदार्थानां कारणत्वात्। यथा वर्षकृतं सुभिक्षं वर्षकृतं दुर्भिक्षमिति चोच्यते। तत्र राज्ञः पुरुष इति वाक्ये भेदाधिष्ठानस्य संबन्धस्य प्रत्याययिषितत्वाद्विना विभक्त्या तस्य प्रत्याययितुमशक्यत्वान्नास्ति सुब्लोपः समासे कृते भेदनिवृत्तौ तदाश्रयस्य संबन्धस्योपरमात् स्वाभाविकी सुपो निवृत्तिः सैव शास्त्रेणानुज्ञायते। तदेवं सुपो भावाभावाभ्यामर्थस्य भावाभावानुमानं वाक्यसमासयोः। व्यवधानमपि सत्यर्थभेदे दृष्टं वाक्ये यथा भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति। असति न दृष्टम्। देवदत्त इत्यत्र पदमध्ये पदान्तरस्य प्रक्षेप्तुमशक्यत्वात्। यथेष्टमिति। वाक्येऽनियतपौर्वापर्येण पदानां प्रयोगः। समासे तु नियतपौर्वापर्यः स चार्थाभेदनिबन्धनः। यथा कर्क इति प्रयोक्तव्ये कर्क इति न प्रयुज्यते। द्वौ स्वराविति। अर्थभेदे स्वरभेदो दृश्यते यथा देवदत्त गामभ्याजेति। तदभेदेन दृश्यते यथा घट इति। अत्र राज्ञः पुरुष इति द्वे अपि पदे नित्स्वरेणाद्युदात्ते। राजपुरुष इति समासान्तोदात्तः। वाचनिकानीति। वचनेनैव भूतानामन्वाख्यानाद्व्यभिचारान्नानुमानं सुबलोपादिकमर्थाभेदस्येत्यर्थः। यथा पयः पयो जरयतीत्यत्र विनापि विभक्त्या कर्तृकर्मः प्रतीतिर्भवति पञ्चकप्रातिपदिकार्थदर्शने। तथा राजा पुरुष इत्यत्र सत्येवार्थभेदे राजपदमेव संबन्धमभिदध्यात्। अर्थाभेदे च सुबलोपो दृष्टः यथा वर्षाभुजः गोषुचर इति। तथा वृत्तावपि प्रयोगानियमो दृश्यते। अन्तादी आद्यन्तौ जानपुत्रः पुत्रजात इति वाक्ये च प्रयोगनियमो धवश्च खदिरश्चेति। नहि भवति च खदिरश्च धव इति। ऐकस्वर्यं च दृश्यते वाक्ये। तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन्निति। अर्थाभेदे च स्वरभेदः कर्तवै अन्वेतवै इति अन्तश्च तवै युगपत् तवैचान्तश्च युगपदित्यत्र स्वरः। संख्याविशेष इति। वाक्यं उपसर्जनपदानि विभक्त्यर्थाभिधायित्वात् संख्याविशेषयुक्तं स्वार्थं प्रतिपादयन्ति। समासे त्वन्तर्भूतस्वार्थं प्रधानार्थमभिदधतीत्यभेदैकत्वसंख्यां गमयन्ति। संख्याविशेषाणामविभागेनावस्थानमभेदैकत्वसंख्या। यथोक्तम्। यथौष-

विशेषणं च योग इति । संख्याविशेषो भवति वाक्ये । राज्ञः पुरुषः राज्ञोः पुरुषः राज्ञां पुरुष इति । समासे न भवति राजपुरुष इति । अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति । किं कारणम् । योसौ विशेषवाची शब्दस्तदसांनिध्यात् । अङ्ग हि भवांस्तमुच्चारयतु गंस्यते स विशेषः । ननु च नैतेनैवं भवितव्यम् । नहि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यम् । अर्थकृतेन नाम शब्देन भवितव्यम् । तदेतदेवं दृश्यताम् । अर्थरूपमेवंजातीयं येनात्र विशेषो न गम्यतइति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते योसौ विशेषवाची शब्दस्तदसांनिध्यादत्र विशेषो न गम्यतइति । इह तस्य विशेषो गम्यते । अप्सुचरो गोषुचरो वर्षासुज इति । व्यक्ताभिधानं भवति वाक्ये । ब्राह्मणस्य कम्बलस्तिष्ठतीति । समासे पुनरव्यक्ताभिधानं ब्राह्मणकम्बलस्तिष्ठतीति, संदेहो भवति सम्बुद्धिर्वा स्यात् षष्ठीसमासो

धिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः । अविभागेन वर्तन्ते तां संख्यां तादृशीं विदुरिति । अथ वा परित्यक्तविशेषसंख्यासामान्यमभेदैकत्वसंख्या । तदुक्तम् । भेदानां वा परित्यागात् संख्यात्मा स तथाविधः । व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्तते । अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् । प्रख्यायते न शुक्लादिभेदरूपस्तु गम्यते इति । क्व चित्तु संख्याविशेषाभिव्यक्तिर्भवति । यथा द्विपुत्रः पञ्चपुत्र इत्यादौ प्रातिपदिकार्थ एव संख्याविशेषः तावकीनो मामकीन इत्यत्रादेशाभिव्यङ्ग्यमेकत्वम् । शौर्पिकमिति प्रातिपदिकेन विशिष्टस्यैव परिमाणस्योपादानादेकत्वावगमः । तथा मासजात इति विशिष्टकालावगमाय प्रयोगादेकत्वावगतिरेवमन्यत्रापि प्रकारान्तरेण संख्याभेदावसायो द्रष्टव्यः । तदसान्निध्यादिति । लुका विभक्तेर्निवर्तितत्वादित्यर्थः । ननु चेति । नहि विद्यमानेर्थे लुकमाचार्योन्वाचष्टे अपि त्वर्थस्याभावात् स्वत एव या शब्दस्य निवृत्तिः सैवानुगम्यतइत्यर्थः । अर्थकृतेनेति । प्रत्याययियिषितार्थप्रतिपादनाय शब्दप्रयोगात् । अर्थरूपमिति । अर्थस्वभावः । एतदुक्तं भवति । संख्याविशेषादियुक्तवस्तुप्रतिपादनेच्छायां वाक्यं प्रयुज्यते अन्यदा वृत्तिः । गोषुचर इति । गोषुचरः कुक्कुट उच्यते । एकस्यां गवि द्वयोर्बहुषु वा यश्चरति स सर्वोसावविशेषेणोच्यते । जातौ चेदं बहुवचनमिति व्यक्तिगतसंख्याभेदानवगमः । यदि तु व्यक्तिगतं बहुत्वं प्रतीयते ततस्तदाश्रयमेव बहुवचनं क्रियेत । यदा तु सत्यपि बहुवचने व्यक्तिबहुत्वं न प्रतीयते तदा जात्याश्रयं बहुवचनमभ्युपगम्यते । वर्षासुज इति । इन्द्रगोपः । अत्राप्येकस्मिन्नप्यृतौ अवयवबहुत्वापेक्षो बहुवचनान्तो वर्षाशब्दो वर्तते नत्वत्र ऋतुबहुत्वं प्रतीयतइत्यत्राप्यभेदैकत्वमुपजायते । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यत्रालुक् । लिङ्गविशेषस्यापि क्व चिद्वृत्तावुपादानं कुमारीपुत्र इति । क्व चित्त्यागः । कुक्कुटाण्डं मृगमांसमिति । वाक्येपि जात्यन्तरनिवृत्तिपरे लिङ्गविशेषाविवक्षा दृश्यते छागस्य मांसमिति । ब्राह्मणकम्बल इति । यद्यप्यत्र स्वरान्निर्णयस्तथापि शब्दस्वरूपमात्रान्निश्चयाभाव इत्येवंपरमेतत् । यत्रापि नास्ति स्वरभेदः सम्बुद्धिषष्ठीसमासयोस्तिष्ठति ब्राह्मणकम्बल इत्यादौ तत्रापि प्रकरणादिवशादवश्यं निश्चयेन भाव्यम् । कम्बलशब्दो घृतादित्वान्निपातनाद्वान्तोदात्तः ।

वेति। एषोऽप्यविशेषः। भवति हि किंचिद्वाक्येऽव्यक्तं तच्च समासे व्यक्तम्। वाक्ये तावदव्यक्तम्। अर्द्धं पशोर्देवदत्तस्येति संदेहो भवति पशुगुणस्य वा देवदत्तस्यार्द्धम्। अथ वा योसौ संज्ञीभूतः पशुर्नाम तस्य यदर्द्धमिति। तच्च समासे व्यक्तं भवति। अर्धपशुर्देवदत्तस्येति। उपसर्जनविशेषणं भवति वाक्ये ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति। समासे न भवति। राजपुरुष इति। एषोऽप्यविशेषः। समासेऽप्युपसर्जनविशेषणं भवति। तद्यथा। देवदत्तस्य गुरुकुलं देवदत्तस्य गुरुपुत्रो देवदत्तस्य दासभार्येति। चयोगो भवति वाक्ये। स्वचयोगः स्वामिचयोगश्चेति। क स्वचयोगः। राज्ञो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्चेति। समासे न भवति। राज्ञो गवाश्वपुरुषा इति। स्वामिचयोगः देवदत्तस्य च यज्ञदत्तस्य च विष्णुमित्रस्य च गौरिति। समासे न भवति। देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राणां गौरिति। अथैतस्मिन्नेकार्थीभावकृते विशेषे किं स्वाभाविकं शब्दैरर्थानामभिधानमाहो स्विद्वाचनिकम्। स्वाभाविकमित्याह कुत एतत्। अर्थानादेशनात्। न ह्यर्था आदिश्यन्ते। कथं पुनरर्थानादिशन्नेवं ब्रूयान्नार्था आदिश्यन्तइति। यदाह भगवान् अनेकमन्यपदार्थे, चार्थे द्वन्द्वः, अपसे, रक्ते, निर्वृत्त इति। नैतान्यर्थादेशनानि। स्वभावात् एतेषां शब्दानामेतेष्वर्थेष्वभिनिविष्टानां निमित्तत्वेनान्वाख्यानं क्रियते। तद्यथा कूपे हस्तदक्षिणः पन्थाः, अभ्रे चन्द्रमसं पश्येति। स्वभा-

---

एकार्थीभावे सति भेदनिबन्धनसंबन्धाभिधायिविभक्तिनिवर्तनात्तत्कृतो विशेषा ऽव्यक्ताभिधानमुच्यते। एषोऽपीति। व्यभिचारादपि शब्दः सुबलोपाद्यपेक्षया समुच्चयार्थः। ऋद्धस्येति। राजा स्वार्थादप्रच्युतः पदान्तरार्थप्रतिपन्नो वाक्ये योग्यत्वाद्विशेषणसंबन्धमनुभवति। वृत्तौ तूपसर्जनीभूतस्त्वार्थमर्थान्तरं प्रत्याययतीति अयोग्यत्वाद्विशेषणेन न संबध्यते। एषोऽपीति। अव्यापित्वात्। चयोग इति। वाक्ये पदार्थानां भिन्नत्वाद्भेदनिबन्धनसमुच्चयद्योतनाय चशब्दः प्रयुज्यते। वृत्तौ तु समूहलक्षणैकार्थप्रादुर्भावाद्भेदस्य निवर्तनाद् द्योत्यर्थाभावाद् द्योतकस्यापि चशब्दस्य निवृत्तिः। अथैतस्मिन्निति। अयं भावः। यदि वाचनिकमर्थाभिधानं तदा ऽसत्यप्येकार्थीभावे चार्थे द्वन्द्वविधानाद् द्वन्द्वेनैव चार्थस्योक्तत्वाच्चास्याप्रयोगो ऽन्यथासिद्धत्वाच्चानुमानमेकार्थीभावस्य स्वाभाविके तु चार्थे इत्यादिनिर्देशो ऽनर्थकः। अर्थानादेशनादिति अचतुरविचतुरेत्यादाविति भावः। आदिशन्निति। प्रवृत्ताविरामलक्षणं वर्तमानत्वं शास्त्रप्रबन्धानुपरमाद्दर्शयति। वाक्यभेदेन चार्थादेशनं मन्यते। सुबन्तमनेकमन्यपदार्थे वर्तते तच्च बहुव्रीहिसंज्ञमित्येवमन्यत्रापि वाक्यभेदो दर्शनीयः। यदा तु लोकप्रसिद्धार्थानुवादेन बहुव्रीहिसंज्ञा विधीयते यदन्यपदार्थेऽनेकं वर्तते तद्बहुव्रीहिसंज्ञमिति तदा नार्थादेशनं नापि वाक्यभेदः। अर्थेष्वभिनिविष्टानामिति। अभिनिविशश्चेत्यत्र परिक्रयण इत्यतो ऽन्यतरस्यांग्रहणानुवर्तनाद्विकल्पेन कर्मसंज्ञाविधानात् सप्तमी कृता। एतदेव च भाष्यकारवचनं लिङ्गं तद्विकल्पस्य। कूप इति। कूपो लक्षणत्वेनोपादीयते हस्तदक्षिणमार्ग-

वतस्तस्य तत्रस्थस्य पथश्चन्द्रमसश्च निमित्तत्वेनान्वाख्यानं क्रियते । एवमिहापि चार्थे यः स द्वन्द्वः । अन्यपदार्थे यः स बहुव्रीहिरिति । किं पुनः कारणमर्था नादिश्यन्ते । तच्च लघ्वर्थम् । लघ्वर्थं ह्यर्था नादिश्यन्ते अवश्यं ह्यनेनार्थानादिशता केन चिच्छब्देन अर्थनिर्देशः कर्तव्यः स्यात् । तस्य च तावत्केन कृतः येनासौ क्रियते । अथ तस्य केन चित्कृतस्तस्य केन कृतस्तस्य केन कृत इत्यनवस्था । असंभवः खल्वप्यर्थादेशनस्य । को हि नाम समर्थो धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामर्थानादेष्टुम् । न चैतन्मन्तव्यं प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे प्रकृत्यर्थो निर्दिष्ट इति । भवति हि गुणाभिधाने गुणिनः संप्रत्ययः । तद्यथा । शुक्लः कृष्ण इति । विषम उपन्यासः । सामान्यशब्दा एतएवं स्युः । सामान्यशब्दाश्च नान्तरेण प्रकरणं विशेषं वा विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । यतस्तु खलु नियोगतो वृक्ष इत्युक्ते स्वभावतः कस्मिंश्चिदेव विशेषे वृक्षशब्दो वर्तते अतो मन्यामहे नेमे सामान्यशब्दा इति । न चेत्सामान्यशब्दाः, प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययः प्रत्ययार्थे वर्तते । अप्रवृत्तिः खल्वप्यर्थादेशनस्य । बहवो हि शब्दा येषामर्था न विज्ञायन्ते । जर्भ-

---

ग्रहणस्य । अभ्र इत्यत्राप्यभ्रं चन्द्रमसो लक्षणत्वेन निर्दिश्यते । किं पुनरिति । प्रकृतिप्रत्ययोपदेशवद्धातु वाक्यभेदेनार्थादेशनामिति भावः । लघ्वर्थमिति । लघुशब्दो लाघवे वर्तते लाघवार्थमर्था नादिश्यन्ते । अन्यथा गौरवमनवस्था च प्राप्नोति । तथा हि । यदि चार्थे वर्तते अनेकं तद्द्वन्द्वसंज्ञमिति वाक्यभेदेनार्थादेशनं क्रियते तदैवं प्रष्टव्यं स्यात् कः पुनश्चार्थ इति तत्राचार्येण वक्तव्यं स्यात् समाहार इतरेतरयोगश्च । ततः कः समाहारः क इतरेतरयोग इति प्रश्नप्रतिवचनयोरनवस्थागौरवं चानुषज्यते । असंभव इति । असामर्थ्यात् दोषबाहुल्यप्रतिपादनाय चार्थादेशनस्य गौरवानवस्थासंभवाः परस्परान्तर्भावेपि पृथगुपन्यस्ताः । कोहीति । अनेकार्थत्वादिति भावः । तत्र धातूनामनेकार्थत्वं कुर्दखुर्दगुर्दगुदक्रीडायामेवेति नियमार्थादेवकाराद्विज्ञायते । प्रातिपदिकानामपि यथेच्छं विनियोगदर्शनादिना । शक्तिनियमे तु पुरुषस्य व्यापारः । प्रत्ययानां तु कृत्यल्युटो बहुलं शेषइति च लक्षणारम्भात् । निपातानामनेकार्थत्वं नानाविधस्यार्थस्य प्रयोगे द्योतनात् । न चैतन्मन्तव्यमिति । कस्य चिदेवार्थो निर्दिश्यते अन्यस्य तु संबन्धात् प्रतीतिर्भवतीति भावः । भवतीति पक्वत्वादिषु गुणेषु त्वादयो विधीयन्ते गुणैश्च गुणिन आपेक्षो भवति निराधारस्य गुणस्यासंभवात् । तद्यथा शुक्ल इति । गुणमात्राभिधाने गुणिन आक्षेप इत्यर्थः । तथाऽपत्ये प्रत्यये विधीयमाने सामर्थ्यादपत्यवतः प्रकृत्यर्थस्याक्षेपान्निर्देशः सिद्ध्यति । विषम इति । यथा शुक्लः कृष्ण इति गुणेन गुणिमात्रस्याक्षेपो न गुणिविशेषस्य । एवं वृक्षः प्लक्ष इत्यत्राप्येकत्वाधारो द्रव्यमात्रं प्रतीयते । यदि लोकादर्थावधारणं नाश्रीयते नापि शास्त्रेण प्रतिप्रकृति निर्दिश्येतार्थः । तदा वृक्षादयो द्रव्यमात्राभिधायिनः स्युरिति प्रकरणाद्यभावे विशेषसंप्रत्ययो न स्यात् भवति च । तस्माद् वृद्धव्यवहारादेव शब्दार्थसंबन्धव्युत्पत्तिरनिच्छतापि युक्तिवशादेष्टव्येत्यर्थः । येषामर्था न ज्ञायन्तइति । स्वर्गापूर्वदेवतादि-

रीतुर्फरीतू। अन्तरेण खल्वपि शब्दप्रयोगं बहवोऽर्था गम्यन्ते। अक्षिनिकोचैः पाणिविहारैश्च। न खल्वपि निर्ज्ञातस्यार्थस्यान्वाख्याने किं चिदपि प्रयोजनमस्ति। यो ब्रूयात्पुरस्तादादित्य उदेति पश्चादस्तं गच्छति मधुरो गुडः कटुकं शृङ्गवेरमिति किं तेन कृतं स्यात्। वावचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वात्। वावचनमनर्थकम्। किं कारणम्। स्वभावसिद्धत्वात् *। इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्चेति। स्वभावतश्चैतद्भवति। वाक्यं च समासश्च। तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये समासे प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यदतः संज्ञायाः। न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते। तस्मान्नार्थो वावचनेन। अथ ये वृत्तिं वर्तयन्ति किं त आहुः परार्थाभिधानं वृत्तिरित्याहुः। अथ तेषामेवं ब्रुवतां कि जहत्स्वार्था वृत्तिर्भवत्याहो स्विदजहत्स्वार्था भवति। किं चातः। यदि जहत्स्वार्था वृत्तिः राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति औपगवमानयेत्युक्ते अपत्यमात्रस्य चेति। अथाजहत्स्वार्था वृत्तिः उभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति। का पुनर्वृत्तिर्न्याय्या। जहत्स्वार्था। युक्तं पुनर्जहत्स्वार्था नाम वृत्तिः स्यात्। बाढं युक्तम्। एवं हि दृश्यते लोके पुरुषोयं

शब्दानामर्थाः प्रत्यक्षापरिच्छेद्यत्वादिदंतया न ज्ञायन्ते तत्र तेषां कथमर्था निर्दिश्येरन्नित्यर्थः। त्रैविध्यव्यवहारात् तेषामर्थो विज्ञायत एव। अक्षिनिकोचैरिति। यथैतैर्व्यवहारवशादर्था गम्यन्ते तथा शब्दैरपीति भावः। न खल्वपीति साध्वसाधुसंकरनिरासाय शास्त्रारम्भान्नास्ति लोकव्यवहारावगतार्थान्वाख्याने प्रयोजनमिति भावः। वावचनानर्थक्यं चेति। इह व्यपेक्षायां समासो न भवति एकार्थीभावे वाक्यं नेति। विविक्तविषयत्वादनयोर्बाध्यबाधकभावो न भविष्यतीति नार्थो विकल्पेन। एकार्थानां विकल्पनात्। न च संज्ञाया इति। एकार्थीभावे चित्रगुरित्येवेष्यते न तु चित्रा गाव इत्येवम्। तथा राजपुरुष इतीष्यते न तु राज्ञः पुरुष इति। ऐकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तित्वं च सर्वदैकार्थीभाव इष्यत इत्यर्थः। अथेति। कार्यशब्दिका वाक्यादेव विकल्पेन वृत्तिं निष्पाद्यां मन्यमानाः। किं वृत्तेर्लक्षणं कुर्वन्तीति प्रश्नः। नैत्यशब्दिकास्तु वृत्तिवाक्ये नित्ये विविक्तविषये मन्यन्ते। परार्थाभिधानमिति। परस्य शब्दस्य योर्थस्तस्याभिधानं शब्दान्तरेण यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः। यथा राजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाक्यावस्थायामनुक्तः पुरुषार्थोऽभिधीयते। अथ तेषामिति। नित्यशब्दवादिपक्षे तु राजपुरुषादीनि वाक्यविषयपदसरूपावयवानि वर्णवदनर्थकोपलभ्यमानावयवानि तत्त्वतो निरवयवान्येव केवलमसत्यप्रक्रियाश्रयेणान्वाख्यायन्ते। जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था। पुरुषमात्रस्येति। राजपदोपादानमनर्थकमिति चेत् तदा पर्यायत्वं पुरुषराजपुरुषशब्दयोर्वाच्यवाचकशब्दयोरिव स्यादित्यदोषः। द्विवचनं प्राप्नोतीति। प्लक्षन्यग्रोधाविति यथा। जहत्स्वार्थेति। नहि स्वार्थमजहतः स्वेनार्थेन वशीकृतस्यार्थान्तरोपादानं घटते। युक्तं पुनरिति। उपात्तस्यार्थस्य त्यागाभावात्। अग्निनेवौष्ण्यं स्य। बाढं युक्तमिति। परार्थवृत्तित्वादेव। अत्रैव दृष्टान्तमाह। तक्षा राजकर्मणीति। यदा

परकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं कर्म जहाति । तद्यथा । तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं तक्षकर्म जहाति । एवं युक्तं यद्राजा पुरुषार्थे वर्तमानः स्वमर्थं जह्यात्दुपगुश्चापत्यार्थे वर्तमानः स्वमर्थं जह्यात् । ननु चोक्तं राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति । औपगवमानयेत्युक्ते ऽपत्यमात्रस्येति । नैष दोषः । जहदप्यसौ स्वार्थं नात्यन्ताय जहाति यः परार्थविरोधी स्वार्थस्तं जहाति । तद्यथा । तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं तक्षकर्म जहाति न तु हिक्कितहसितकण्डूयितानि । न चायमर्थः परार्थविरोधी विशेषणं नाम । तस्मात्तन्न हास्यति । अथ वा ऽन्वयाद्विशेषणं भविष्यति । तद्यथा । घृतघटस्तैलघट इति । निषिक्ते घृते तैले चान्वयाद्विशेषणं भवति । अयं घृतघटो ऽयं तैलघट इति । विषम उपन्यासः । भवति हि तत्र या च यावती चार्थमात्रा । अङ्ग हि भवानग्नौ निष्टप्य घृतघटं तृणकूर्चेन प्रक्षालयतु न गंस्यते स विशेषः । यथा तर्हि मल्लिकापुटश्चम्पकपुट इति । निष्कीर्णास्वपि सुमनःसु अन्वयाद्विशेषणं भवति । अयं मल्लिकापुटः अयं चम्पकपुट इति । अथ वा समर्थाधिकारोयं वृत्तौ क्रियते । सामर्थ्यं नाम भेदः संसर्गो वा । अपर आह । भेदसंसर्गौ वा सामर्थ्यमिति । कः पुनर्भेदः संसर्गो वा । इह राज्ञ इत्युक्ते सर्वं स्वं प्रसक्तं पुरुष इत्युक्ते सर्वः स्वामी प्रसक्तः इहेदानीं राजपुरुषमानयेत्युक्ते राजा पुरुषं निवर्तयत्यन्येभ्यः स्वामिभ्यः । पुरुषोपि राजानमन्येभ्यः स्वेभ्यः । एवमेतस्मिन्नुभयतो व्यवच्छिन्ने यदि स्वार्थं जहाति कामं

राज्ञा तक्षा दूत्यादौ नियुज्यते तदा स्वकं कर्म जहाति । नात्यन्तायेति । त्यागमात्रमभिसंधाय जहत्स्वार्थेत्युच्यते न तु सर्वात्मना त्यागः । परोपकाराय तस्योपादानात् । सर्वथा च स्वार्थत्यागे परोपकारासंपादनादनुपादानमेव प्रयोजनाभावात्तस्य स्यादित्यर्थः । न तु हितेति । तेषां प्राणिधर्मत्वात्तत्त्यागे राजकर्मैव तस्य विच्छिद्येतेत्यर्थः । न चायमर्थ इति । वाक्येपि राजार्थस्य विशेषणत्वात् कस्तस्य वृत्तौ विशेष इति चेत् । वाक्ये स्वविशेषणसंबन्धप्रतिपत्तौ सामर्थ्याविघातः । वृत्तावुपसर्जनीभूतेन स्वार्थेन प्रधानार्थस्योपकारात् स्वविशेषणप्रतिपत्तौ सामर्थ्यहानिः । अन्वयादिति । राजशब्दः स्वार्थनिमित्तपुरुषार्थे विशेषमाधाय स्वार्थं जहाति न च तन्निमित्तं विशेषदर्शनं निवर्तते पुरुषे । यथाग्निसंबन्धजनितपाकजरूपादिनिवृत्तिर्घटे ऽग्निसंयोगे निवृत्तेपि न भवतीत्यर्थः । विशेषणमिति । विशेषः पुरुषगतो भविष्यतीत्यर्थः । मल्लिकापुट इति । आमोदान्वयाद्विशेषावगतिरिति भावः । वृत्तौ क्रियत इति । यदि च वृत्तौ भेदसंसर्गौ न स्यातां तदा सामर्थ्यमेव न स्यात् तदात्मकत्वात् सामर्थ्यस्येत्यर्थः । तत्र भेदः संसर्गाविनाभावित्वादनुमीयमानसंसर्गः सामर्थ्यं संसर्गो वा भेदाविनाभाव्यनुमेयभेदः । उभौ वा यौगपद्येनाश्रीयमाणौ सामर्थ्यमित्यर्थः । सर्वं स्वमिति । राज्ञ इति षष्ठ्या संबन्धिमात्रस्याक्षेपात् । सर्वः स्वामीति । यदा पुरुषस्य पारतन्त्र्यं प्रमाणान्तरेण प्रतिपन्नं तदपेक्षयैतदुच्यते । अन्यथा पुरुषइत्युक्ते ऽस्तीति प्रतीतिः स्यान्न तु

जहातु न जातु चित्पुरुषमात्रस्यानयनं भविष्यति। अथ वा पुनरस्त्वजहत्स्वार्था वृत्तिः। युक्तं पुनरिदं यदजहत्स्वार्था नाम वृत्तिः स्यात्। बाढं युक्तम्। एवं हि दृश्यते लोके भिक्षुकोयं द्वितीयां भिक्षां समासाद्य पूर्वां न जहाति। संचयायैव प्रवर्तते। ननु चोक्तमुभयोर्विद्यमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति। कस्याः पुनर्द्विवचनं प्राप्नोति। प्रथमायाः। न प्रथमासमर्थो राजा। षष्ठ्यास्तर्हि प्राप्नोति। न षष्ठीसमर्थः पुरुषः। प्रथमाया एव तर्हि प्राप्नोति। ननु चोक्तं न प्रथमासमर्थो राजेति। अभिहितः सोर्थोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नस्तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति प्रथमाया एव द्विवचनं प्राप्नोति। संघातस्यैकार्थ्यान्नावयवसंख्यातः सुबुत्पत्तिः *। संघातस्यैकत्वमर्थस्तेनावयवसंख्यातः सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति। परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेके *। परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेकइच्छन्ति। का पुनः शब्दयोर्व्यपेक्षा। न ब्रूमः शब्दयोरिति किं तर्हि। अर्थयोः। इह राज्ञः पुरुष इत्युक्ते राजा पुरुषमपेक्षते ममायमिति पुरुषोपि राजानमपेक्षते अहमस्येति।

स्वामिमात्राक्षेपः। तत्र भेदपक्षे राजा पुरुषं स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्य स्वार्थं जहाति। पुरुषस्त्वजहदपि स्वार्थं स्वान्तरेभ्यो राजानं निवर्तयतीति। ततश्च कृतकार्यस्य भवतु राजार्थस्य निवृत्तिः। अकृतकार्यस्य निवृत्तौ वृत्तिरेव न स्यात्। एवं संसर्गेपि योज्यम्। उभयत इति। उभयस्मिन् परस्परेणावच्छिन्ने इत्यर्थः। युक्तं पुनरिति। स्वमर्थमजहतस्तेन वशीकृतस्यार्थान्तरोपादानमयुक्तमिति भावः। संचयायेति। एवं शब्दोपि क्वचिद्विषये एकार्थः क्वचिदनेकार्थ इत्यर्थः। कस्या इति। एकया विभक्त्या गुणप्रधानभूतस्यार्थद्वयस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वादिति प्रश्नः। प्रथमाया इति। प्रधानानुविधायित्वाद् गुणानां प्रधानविभक्तिः प्रथमा गुणेनापि प्रतिपत्तव्येति भावः। न प्रथमासमर्थ इति। प्रथमाद्विवचने उत्पद्यमाने संबन्धाप्रत्ययाद् गुणप्रधानभाव एव न प्रतीयेत। षष्ठ्यास्तर्हीति। संबन्धस्य प्रत्याय्यत्वात् तस्य चोभयाधिष्ठानत्वात्। न षष्ठीति। यदि षष्ठी द्विवचनं स्यात् तदा द्वयोरपि समकक्ष्यत्वेन संबन्ध्यन्तरापेक्षया संबन्धः प्रतीयेत। अभिहित इति। कश्चिदर्थोभिहितोपि नान्तर्भूतः। यथा राज्ञ इति षष्ठ्या संबन्धोभिहितो न कुत्र चिदन्तर्भावं यातः। कश्चिदन्तर्भूतोपि नाभिहितः। यथा राजसख इति तत्पुरुषे राजा सखास्येत्यर्थोन्तर्भवति न त्वभिधीयते। तथा कश्चिदर्थोभिहितोन्तर्भूतः। यथा पचतीति कर्ताभिधीयमानो गुणाभावादन्तर्भूतः न त्वसौ प्रातिपदिकार्थ इति त्रयमुपात्तम्। तत्र संबन्धोभिहितोन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न इति व्यतिरेकाभावात् प्रथमाद्विवचनं प्राप्नोति। संघातस्येति। इह राजपुरुषशब्दात् संघाताद्विभक्त्योत्पत्तव्यम्। तेन च संघातेनावयवार्थोपकृत एकत्वसंख्यायुक्तो विशिष्टोर्थः प्रतिपाद्य इति तदाश्रयमेकवचनं प्रवर्तते न तु गुणभूतावयवसंख्याश्रयं द्विवचनमित्यर्थः। परस्परेति। व्यपेक्षैवात्र सामर्थ्यं न त्वेकार्थीभाव इत्याहुः। का पुनरिति। स्वं स्वमर्थं प्रति गुणभावाच्छब्दयोः परस्परव्यपेक्षा न संभवतीति प्रश्नः। अर्थयोरिति। प्रमातृगतां व्यपेक्षामर्थे समारोप्य

तयोरभिसंबन्धस्य षष्ठी वाचिका भवति । तद्यथा । कष्टं श्रित इति क्रियाकारकयोरभिसंबन्धस्य द्वितीया वाचिका भवति । अथ यद्येवैकार्थीभावः सामर्थ्यमथापि व्यपेक्षा सामर्थ्यं किं गतमेतद्दियता सूत्रेणाहो स्विदन्यतरस्मिन् पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् । गतमित्याह कथम् । समोयमर्थशब्देन सह समासः । सम् चोपसर्गः । उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मकाः यत्र कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः । न चेह कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते येन समः सामर्थ्यं स्यात् । तत्र प्रयोगादेतद् गन्तव्यं नूनमत्र कश्चित् प्रयोगार्हः शब्दः न प्रयुज्यते येन समः सामर्थ्यमिति । तद्यथा, धूमं दृष्ट्वाग्निरत्रेति गम्यते त्रिविष्टब्धकं दृष्ट्वा परिव्राजक इति । कः पुनरसौ प्रयोगार्हः शब्दो न प्रयुज्यते।उच्यते सङ्गतार्थं समर्थं संसृष्टार्थं समर्थं संप्रेक्षितार्थं समर्थं संबद्धार्थं समर्थमिति । तद्यदा तावदेकार्थीभावः सामर्थ्यं तदैवं विग्रहः करिष्यते । सङ्गतार्थः समर्थः संसृष्टार्थः समर्थ इति । तद्यथा । सङ्गतं घृतं सङ्गतं तैलमित्युच्यते । एकीभूतमिति गम्यते । संसृष्टार्थः समर्थ इति । तद्यथा । संसृष्टोग्निरित्युच्यते । एकीभूत इति गम्यते । यदा व्यपेक्षा सामर्थ्यं तदैवं विग्रहः करिष्यते । संप्रेक्षितार्थः समर्थः संबद्धार्थः समर्थ इति । कः पुनरिह संबध्नात्यर्थः । व्यतिषङ्गः । संबद्ध इत्युच्यते यो रज्ज्वा अयसा वा कीलेन वा व्यतिषक्तो भवति । नावश्यं बध्नातिर्व्यतिषङ्ग एव वर्तते । किं तर्ह्यहानावपि वर्तते । तद्यथा । संबद्धाविमौ दम्यावित्युच्यते यावन्योन्यं न जनीतः । अथ वा भवति चैवंजातीयकेषु बध्नातिर्वर्तते । तद्यथा । अस्ति नो गर्गैः संबन्धः अस्ति नो वत्सैः संबन्धः इति । अथैतस्मिन् व्यपेक्षायां

शब्दाः संस्क्रियन्ते । ममायमिति । दानादिक्रियानिमित्तं राज्ञः स्वाम्यमुपजायते । अहमस्येति । पुरुषस्य प्रतिग्रहादिनिमित्तं स्वत्वोत्पादः । क्रियाकारकयोरिति । कारकशब्देनात्र शक्त्याधारो द्रव्यमुच्यते । क्रियाद्रव्ययोरभिसंबन्धनिमित्तत्वाच्छक्तिरेवाभिसंबन्धः । तेन कर्मशक्तेर्वाचिका द्वितीयेत्यर्थः । अथ वा कारकशब्देन शक्तिरेवोच्यते । शक्तेश्च वाचिका द्वितीया सामर्थ्यात् क्रियाकारकसंबन्धस्याप्यवगमात्तस्य वाचिकेत्युक्तम् । अथ यद्येवेति । यद्यस्मात् सूत्राद् द्विविधस्यापि सामर्थ्यस्य संप्रत्यय. तदा युक्तायुक्तविचारणा युक्ता नान्यथेति प्रश्नः । सं चोपसर्ग इति । तेन तस्य द्रव्यवाचिनाऽर्थशब्देन सामर्थ्यं नोपपद्यत इति संशब्दोपादानायोग्या क्रियाक्षिप्यते इत्यर्थः । सङ्गतार्थं संसृष्टार्थमिति । तुल्यार्थधातुनिर्देशः । संप्रेक्षितार्थं संबद्धार्थमिति पर्यायनिर्देशः । व्यतिषङ्ग एवेति रज्ज्वादिनिमित्तः संश्लेषो व्यतिषङ्गः । एवंजातीयकेष्विति । व्यपेक्षायुक्तेष्वित्यर्थः । अस्ति न इति । सत्यामपि हानौ विद्यादिकृतामेत्रायां संबन्धशब्दस्य दर्शनादित्यर्थः । अथैतस्मिन्निति । यदि वृत्तावेकार्थीभावो नाभ्युपगम्यते तदा वाक्यवत् संख्याविशेषोपसर्जनविशेषणादीनां प्रसङ्गात्तदभावो

सामर्थ्ये योसावेकार्थीभावकृतो विशेषः स वक्तव्यः । तत्र नानाकारकान्निघात-युष्मदस्मदादेशप्रतिषेधः ॥ तत्रैतद् व्यपेक्षायां सामर्थ्ये सति नानाकारकान्निघात-युष्मदस्मदादेशाः प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः । निघातः । अयं दण्डो हरानेन । अस्ति दण्डस्य हरतेश्च व्यपेक्षेति कृत्वा निघातः प्राप्नोति । युष्मदस्मदादेशाः । ओदनं पच तव भविष्यति ओदनं पच मम भविष्यति । अस्त्योदनस्य युष्मदस्मदोश्च व्यपेक्षेति कृत्वा वान्नावादयः प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः । किमुच्यते नानाकारकादिति यदा तेनैवासज्य ह्रियते नापि ब्रूमोऽन्येनासज्य ह्रियतइति । किं तर्हि । शब्दप्रमाणका वयं यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम् । शब्दश्चेह सत्तामाह । अयं दण्डः, अस्तीति गम्यते । स दण्डः कर्ता भूत्वान्येन शब्देनाभिसंबध्यमानः करणं संपद्यते ! तद्यथा । कश्चित्कं चित्पृच्छति । क्व देवदत्त इति । स तस्मायाचष्टे असौ वृक्षे इति । कतरस्मिन् यस्तिष्ठतीति ।

वचनेन प्रतिपाद्यो वावचनं च कर्तव्यं समानार्थस्य वाक्यस्यानिवृत्त्यर्थम् । तदेवं शब्दस्य स्वाभाविकं रूपं कदा चिन्नित्यदर्शनाश्रयेणानुगम्यते कदा चिदबुधबोधनार्थं कार्यदर्शनाश्रयणेन । कार्यपक्षे तु बहवो वार्ता धर्मा वचनेन प्रतिपाद्या इति गौरवप्रसङ्गः । तथा हि । निष्कौशाम्बिगोरथो घृतघटो गुडधानाः केशचूडः सुवर्णालङ्कारो द्विदशाः सप्तपर्णो गौरखर इत्यादिषु क्रान्तयुक्तपूर्णमिश्रसंघातविकारसुच्प्रत्ययलोपो वीप्साजातिविशेषाभिधायित्वं च वचनप्रतिपाद्यं नित्यदर्शने त्वेकार्थीभावकृत एवायं विशेष इति न किञ्चित् प्रतिपादनीयम् । एवं व्यपेक्षासामर्थ्ये दोषमभिधायेदानीं ये सर्वथा दोषास्तानुदाहरति । तत्र नानाकारकादिति । नानाशब्दः पृथग्भाववचनस्तेन भिन्नायाः क्रियायाः यत्कारकं तन्नानाकारकं यथायं दण्डो हरानेनेति दण्डोस्तिक्रियायाः कर्ता न तु हरतिक्रियायास्तथा नाना भिन्नमन्यत्कारकं यस्य तदपि नानाकारकं यथौदनं पच तव भविष्यतीत्यत्र पचेस्तवेत्येतत्कारकत्वेन नोपात्तं ततः पचेत्येतस्मादुत्तरस्य युष्मदादेशो न भवति । क्व चित्तु पचौदनं तव भविष्यतीति पाठः । ओदनस्य पचतिक्रियां प्रति कारकत्वं न तु भवतिक्रियां प्रतीति नानाकारकत्वं भिन्नक्रियापेक्षत्वात्कारकस्य । अस्ति दण्डस्येति । अनेनेति पदेन दण्डस्य हरणे करणत्वेन निर्देशात् । अस्त्योदनस्येति । स्वस्वामिभावस्य भाविनः प्रतिपादनादित्यर्थः । तेनैवासज्येति । ततश्च दण्डस्य हरणं प्रति कारकत्वान्नास्ति नानाकारकत्वमिति प्रश्नः । अयं दण्डोस्तीति । यत्रान्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्रान्तरङ्गत्वादस्तिक्रियैव प्रतीयते । ततोस्तिक्रियायां दण्डस्य कर्तृत्वाद्भवत्येव नानाकारकत्वमित्यर्थः । क्व देवदत्त इति । यदा बहवः पुरुषा दूरस्था भवन्ति तदेते प्रश्नोत्तरे । यस्तिष्ठतीति । यदान्ये निपातिता वृक्षा एकस्तूर्ध्वस्तदा विशिष्टवृक्षाधिकरणत्वेन देवदत्तः प्रतिपाद्यते । प्रचय इति । अनेकस्मिन् संबन्धिनि विवक्षित इत्यर्थः । तत्र गोराज्ञापि सामर्थ्यमश्वपुरुषाभ्यामपि । तत्र युगपद् द्वौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ प्राप्नुतः । पूर्वं वा तत्पुरुषः पश्चाद् द्वन्द्वः विप्रतिषेधाभावाच्च न परत्वेन व्यवस्था भिन्नसमुदायविषयत्वात् संज्ञा-

स वृक्षोऽधिकरण भूत्वा ऽन्येन शब्देनाभिसंबध्यमानः कर्ता संपद्यते । प्रचये समासप्रतिषेधः * । प्रचये समासप्रतिषेधो वक्तव्यः । राज्ञो गौश्चाश्वश्च पुरुषश्च राजगवाश्वपुरुषा इति । समर्थतराणां वा * । समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति । कानि पुनः समर्थतराणि । यानि द्वन्द्वभावीनि । कुत एतत् । एषां ह्याशुतरी वृत्तिः प्राप्नोति । तद्यथा । समर्थतरोऽयं माणवको ऽध्ययनायेत्युच्यते । आशुतरग्रन्थ इति गम्यते । अपर आह । समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति । कानि पुनः समर्थतराणि । यानि द्वन्द्वभावीनि । कुत एतत् । समानविभक्तीन्येतानि । अन्यविभक्ती राजा । भवति विशेषः स्वस्मिन् भ्रातरि पितृव्यपुत्रे च । समुदायसामर्थ्याद्वा सिद्धम् * । समुदायसामर्थ्याद्वा पुनः सिद्धमेतत् । समुदायेन राज्ञः सामर्थ्यं भवति नावयवेन । अपर आह । समर्थतराणां वा समुदायसामर्थ्यात् * । समर्थतराणां वा पदानां समासो भविष्यति । कुत एतत् । समुदायसामर्थ्यादेव । अस्मिन् पक्षे वैतदसमर्थितं भवति । एतच्च समर्थितम् । कथम् । नैव वा पुनरत्र राज्ञोऽश्वपुरुषावपेक्षमाणस्य गवा सह समासो भवति । कथं तर्हि गोः राजानमपेक्षमाणस्याश्वपुरुषाभ्यां सह समासो भवति । प्रधानमत्र तदा गौर्भवति । भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः । आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम् * । आख्यातं साव्ययं सकारकं

द्वयस्य । तत्र षष्ठीतत्पुरुषे सति गोरतद्धितलुकीति टच् प्राप्नोति । अर्थश्च भिद्यते राजगवाश्वपुरुषा इत्युच्यमाने ऽश्वपुरुषयो राज्ञा संबन्धो न प्रतीयेत । समर्थतराणां वेति । शक्ततराणामित्यर्थः । एषां ह्याशुतरेति । प्रथमा प्रातिपदिकार्थमात्रे विधीयमाना न किञ्चिद्बाह्यं वस्तु अपेक्षते षष्ठी तु बाह्यसंबन्ध्यपेक्षत्वाद्बहिरङ्गा । तत्रान्तरङ्गप्रथमानिमित्तः पूर्वं द्वन्द्वो भवति । असिद्धं बहिरङ्ग इति द्वन्द्वे कर्तव्ये षष्ठीसमासस्यासिद्धत्वात् । आशुतरग्रन्थ इति । आशु प्रतिपत्तव्यो ग्रन्थः आशुतर उच्यते । एतानीति । तुल्यजातीयत्वं व्यपेक्षायामेकार्थीभावे च प्रत्यासन्नतरं कारणमित्यर्थः । समुदायसामर्थ्याद्वेति । समुदायद्वन्द्वार्थं प्रति राजा विशेषत्वेनोपात्त इति तेनैव राज्ञः सामर्थ्यं नावयवेनेत्यर्थः । अपर आहेति । अत्र पक्षे समुदायसामर्थ्यं समर्थतरत्वे हेतुः । समुदायसंबन्धे चावयवस्याप्यनुमीयमानः संबन्धो ऽस्तीति तदपेक्षः प्रकर्षप्रत्ययः । अस्मिन् पक्ष इति । एकस्मिन् साध्ये हेतुद्वयोपादाने विकल्पो भवति इह त्वन्यत्रान्यो हेतुः । तच्चेति । सापेक्षत्वेनासामर्थ्याद् राज्ञो गवा समासो न भवतीत्यस्य वाशब्दः प्रतिपादकः । आख्यातमिति । नानाकारकाभिघातादिनिवृत्तये क्वचित् प्रवृत्तये च समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्ष्यन्ते तत्र लौकिकवाक्यग्रहणनिषेधार्थं वाक्यं परिभाष्यते । अव्ययकारकविशेषणानि प्रत्येकं समुदितानि चाश्रीयन्ते यथा वृषलेन प्रवेष्टव्यम् । अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपीति । आख्यातमिति चैकत्वं विव-

सकारणविशेषणं वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्। साव्ययम्। उच्चैः पठति नीचैः पठतीति। सकारकम्। ओदनं पचति। सकारकविशेषणम्। ओदनं मृदु विशदं पचति। सक्रियाविशेषणं चेति वक्तव्यम्। सुष्ठु पचति दुष्ठु पचतीति। अपर आह। आख्यातं सविशेषणमित्येव। सर्वाणि ह्येतानि विशेषणानि। एकतिङ् *। एकतिङ् वाक्यसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्। ब्रूहिब्रूहि देवदत्त। समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः *। समानवाक्यइति प्रकृत्य निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः। किं प्रयोजनम्। नानावाक्येषु मा भूवन्निघातादय इति। अयं दण्डो हरानेन ओदनं पच तव भविष्यति। ओदनं पच मम भविष्यति। योगे प्रतिषेधश्चादिभिः *। चादिभिर्योगे प्रतिषेधो वक्तव्यः। ग्रामस्तव च स्वं मम च स्वम्। किमर्थमिदमुच्यते। यथान्यास एव चादिभिर्योगे प्रतिषेध उच्यते। इदमप्यपूर्वं क्रियते वाक्यसंज्ञा समानवाक्याधिकारश्च। तद् द्वेष्यं विजानीयात् सर्वमेतद्विकल्पत इति। तदाचार्यः सुहृद् भूत्वान्वाचष्टे चादिभिर्योगे यथान्यासमेव भवतीति। सा चावश्यं वाक्यसंज्ञा वक्तव्या समानवाक्याधिकारश्च वक्तव्यः। समर्थनिघाते हि समानाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसंख्यानमसमर्थत्वात् *। समर्थनिघाते हि सति समानाधिकरणयुक्तयुक्तेषूपसंख्यानं कर्तव्यं स्यात्। समानाधिकरणे। पटवे ते दास्यामि मृदवे ते दास्यामि। समानाधिकरणे। युक्तयुक्ते। नद्यास्तिष्ठति कूले वृक्षस्य लम्बते शाखायां शालीनां ते ओदनं ददामि शालीनां मे ओदनं ददासि। किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति।

क्ष्यते। लक्षणविधानसामर्थ्यात्। तथा च तिङ्ङतिङ इत्यत्र वक्ष्यते तिङ्प्रतिषेधानर्थक्यञ्च समानवाक्याधिकारादिति भवतिपचतीत्यादौ सत्यपि साध्यसाधनभावे आख्यातयोर्द्वित्वात् समानवाक्यत्वाभावान्निघाताप्रसङ्गात्। उच्चैरिति। यद्यप्यव्ययं कारकं विशेषणं च तथापि प्रपञ्चार्थमस्योपादानम्। तथा च वक्ष्यते। आख्यातं सविशेषणमित्येवेति। सक्रियाविशेषणं चेति। प्रत्यासत्त्या कारकस्यैव यद्विशेषणं तद् गृह्यते न तु क्रियाया इति भावः। आख्यातेन च क्रियाप्रधानत्वं लक्ष्यत इत्यतिङन्तेष्वपि देवदत्तेन शयितव्यमित्यादिषु वाक्यं सिद्ध्यति। एकतिङिति। एकशब्दः समानवचनो न तु संख्यावाची। बहुव्रीहिश्चायम्। ब्रूहिब्रूहीति। ब्रूहि ब्रूहि देवदत्तेत्यत्र वाक्यत्वादामन्त्रितनिघातः सिद्ध्यति। समर्थनिघाते हीति। निघात उपलक्षणं तेन युष्मदस्मदादेशा अपि गृह्यन्ते। पटवे ते इति। अत्र समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति वाचनिकमसामर्थ्यमिति। असति समानवाक्याधिकारे युष्मदस्मदादेशो न स्यात्। युक्तयुक्तेऽपि साक्षात् सामर्थ्याभावात् कार्यं न

असमर्थत्वात् । राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्गो द्विषष्ठीभावात् * । राजगवीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्गः । किं कारणम् । द्विषष्ठीभावात् । द्वे ह्यत्र षष्ठ्यौ राज्ञः गोः क्षीरमिति । किमुच्यते द्विसमासप्रसङ्ग इति । यदा सुप्सुपेति वर्तते न तदा द्विसमासप्रसङ्ग इति । नैवं विज्ञायते द्वयोः सुबन्तयोः समासप्रसङ्गो द्विसमासप्रसङ्ग इति । कथं तर्हि । द्विप्रकारस्य समासस्य प्रसङ्गो द्विसमासप्रसङ्ग इति राजगोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति । न चैवं भवितव्यम् । भवितव्यं च यदा एतद्वाक्यं भवति गोः क्षीरं गोक्षीरं राज्ञो गोक्षीरं राजगोक्षीरमिति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति राज्ञो गोः क्षीरमिति तदा न भवितव्यम् । तदा च प्राप्नोति तदा कस्मान्न भवति । सिद्धं तु राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सामर्थ्यात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । राजविशिष्टाया गोः क्षीरेण सह समासो भवति न केवलायाः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । यथैवायं गवि यतते न च क्षीरमात्रेण संतोषं करोति । एवं राजन्यपि यतते राज्ञो या गौस्तस्या यत् क्षीरमिति । नैव वा पुनरत्र गो राजानमपेक्षमाणायाः क्षीरेण सह समासः प्राप्नोति । किं कारणम् । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । कथं तर्हि गोः क्षीरमपेक्षमाणायाः राज्ञा सह समासो भवति । प्रधानमत्र तदा गौर्भवति । भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः । अथ किमर्थं पदविधौ समर्थाधिकारः क्रियते । * पदविधौ समर्थवचनं वर्णाश्रये शास्त्रेआनन्तर्यविज्ञानात् * । पदविधौ समर्थाधिकारः क्रियते वर्णाश्रये शास्त्रे आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा विज्ञायेतेति । तिष्ठतु दध्यशान त्वं शाकेन तिष्ठतु कुमारीच्छत्रं हर देवदत्तेति । समर्थाधिकारस्य विधेयसामानाधि-

---

स्यात् । नद्या इत्यादि कारकविशेषणं विज्ञेयम् । राजगवीक्षीर इति । राज्ञो या गौस्तस्याः क्षीरमित्येतस्मिन्नर्थे राजगोक्षीरमित्यपि प्राप्नोति । किमुच्यत इति । द्वयोः षष्ठ्यन्तयोः समासप्रसङ्ग इत्यर्थं मत्वा पर्यनुयुङ्क्ते । सुप्सुपेति । संख्याया विवक्षितत्वात् समुदायस्य चासुबन्तत्वान्नास्ति समासप्रसङ्ग इत्यर्थः । इतरो ऽभिप्रायं प्रकाशयति नैवमिति । द्वयोः समासयोः समाहारो द्विसमासः पात्रादिभ्यः प्रतिषेध इति स्त्रीत्वाभावः । अमुमेवार्थं शब्दान्तरेण व्यक्तीकरोति । द्विप्रकारस्येति । एकस्मिन्नेवार्थे कदाचिद्राजगवीक्षीरं कदा चिद्राजगोक्षीरमिति प्राप्नोतीत्यर्थः । भवितव्यं चेति । अर्थान्तरइत्यर्थः । तथा च गवावच्छिन्नं क्षीरं राजस्वामिकमिति प्रतीयते । गौस्तु राजविशिष्टा न प्रतीयते । राजविशिष्टाया इति । ततश्च गोः पूर्वं राज्ञा संबन्धः पश्चात् क्षीरेणेत्यर्थः । नैव चेति । सत्यपि गोरुभाभ्यां संबन्धे सापेक्षमसमर्थं भवतीति असामर्थ्याद् गोः क्षीरेण समासो न भवति राज्ञा तु भवति राजापेक्षया गोः प्राधान्यादेतदुक्तं भवति । महत्कष्टं श्रित इत्यत्रैवास्यार्थस्य विचारितत्वान्न पुनश्चोदनीयं राजग-

करण्यान्निर्देशानर्थक्यम् *। समर्थाधिकारोयं विधेयेन समानाधिकरणः। किं च विधेयम्। समासः यावद् ब्रूयात्समर्थः समास इति तावद् ब्रूयात्समर्थः पदविधिरिति। न च राजपुरुष इत्येतस्यामवस्थायां समर्थाधिकारेण किं चिदपि शक्यं प्रवर्त्तयितुं निवर्तयितुं वा। समर्थाधिकारस्य विधेयसामानाधिकरण्याद् निर्देशोऽनर्थकः। सिद्धं तु समर्थानामिति वचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। समर्थानां पदानां विधिर्भवतीति वक्तव्यम्। एवमपि ह्येकयोर्न प्राप्नोति। एकशेषनिर्देशाद्वा *। अथ वा एकशेषनिर्देशोयम्। समर्थस्य च समर्थयोश्च समर्थानां च समर्थानामिति। एवमपि षट्प्रभृतीनामेव प्राप्नोति। षट्प्रभृतिषु ह्येकशेषः परिसमाप्यते। नैष दोषः। प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति ह्येकयोरपि भविष्यति। एवमपि विभक्तीनां न प्राप्नोति। समर्थात्समर्थे पदात्पदइति। एवं तर्हि समर्थपदयोरयं विधिशब्देन सर्वविभक्त्यन्तः समासः समर्थस्य विधिः समर्थविधिः समर्थयोर्विधिः समर्थविधिः समर्थानां विधिः समर्थविधिः समर्थाद्विधिः समर्थविधिः समर्थे विधिः समर्थविधिः। पदस्य विधिः पदविधिः पदयोर्विधिः पदविधिः पदानां विधिः पदविधिः पदाद्विधिः पदविधिः पदे विधिः पदविधिः। समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधिश्च समर्थविधयः। पदविधिश्चपद-

---

वीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्ग इति। समर्थाधिकार इति। पारार्थ्यसामान्यात्परिभाषाधिकारशब्देनोक्ता। विनियोगो ह्यधिकारः। स च परिभाषायामप्यस्ति तथा च कुप्वोः ⌣क ⌣पौ चेत्यत्र वक्ष्यते अधिकारो नाम त्रिप्रकार इति। अत्र पदग्रहणस्याक्षेपः। समर्थो विधिरित्येव वक्तव्यम। आनन्तर्यमात्रइति। विनापि सामर्थ्येनेत्यर्थः। तिष्ठतु कुमारीच्छत्रमिति। दीर्घादिति नित्यस्तुग् भवति। यस्तु पदान्ताद्वेति विकल्पितः स पदविधित्वादसामर्थ्ये न भवतीत्याहुः। अन्ये तु पदाद्वेत्येव दीर्घेण पदे विशेष्यमाणे छन्धे तदन्तत्वेन्तग्रहणात्पदात्तुको विप्रकर्षो विज्ञायते। पदान्तस्य दीर्घस्य तुग् भवति न तु दीर्घान्तस्य पदस्येति पदविधित्वाभावात् सत्यपि सामर्थ्ये वा तुग् भवतीत्याहुः। समर्थाधिकारस्येति। विधिशब्द इह कर्मसाधन एव उपात्तः तस्य पदसंबन्धी समासादिरर्थो वाच्यः। तत्समानाधिकरणं च समर्थ इत्युपात्तं तत्र असमर्थानां पदानां समासस्यानिवर्तितत्वात्समर्थवचनेन न किंचित् कृत्यमित्यर्थः। तथा हि। समर्थानां यः समासः स समर्थ एव। योप्यसमर्थानां भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येत्यादौ सोपि नियमाभावान्निवृत्त एव। तस्यासमर्थस्यापि अनेन समर्थवचनेन न किं चित्क्रियते। निष्पन्नत्वाल्लक्षणान्तरेण साधुत्वव्यवस्थापनाच्च। अकिंचित् कुर्वाणमित्यादयोप्यसमर्था नञ्समासाः परिगणनेन निरस्ता इति तदर्थमप्येतन्न भवति। सिद्धं त्विति। वचनाद्व्याख्यानादित्यर्थः। समर्थपदसंबन्धित्वात् पदविधिरुपचारात्समर्थशब्देनोच्यते। इतरस्तु पाठोयमिति मत्वाह एवमपीति। यथा पशुना यजेतेति गुणेषु संख्या विवक्ष्यते तथेहापि बहुत्वस्य विवक्षितत्वात्। प्रत्येकमिति। आश्रितसंख्याविशेषाणां कृतैकशेषाणां पुनरेकशेषकरणसामर्थ्यात्। एवमपीति। सर्वमेतद्वाचनिकमिति मत्वा पुनः

विधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधिश्च पदविधयः। समर्थविधयश्च पदविधयश्च समर्थः पदविधिः। पूर्वः पूर्वः समासं उत्तरपदलोपी याद‍ृच्छिकी च विभक्तिः। समानाधिकरणेषूपसंख्यानमसमर्थत्वात् * । समानाधिकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। वीरः पुरुषो वीरपुरुषः। किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति। असमर्थत्वात्। कथमसामर्थ्यम्। द्रव्यं पदार्थ इति चेत् * । यदि द्रव्यं पदार्थो भवति तदा सामर्थ्यम्। भेदाभावात्। अथ हि गुणः पदार्थो भवति सदा सामर्थ्यम्। अन्यो हि वीरत्वं गुणः अन्यो हि पुरुषत्वम्। नान्यत्त्वमस्तीति इयता सामर्थ्यं भवति। अन्यो हि देवदत्तो गोभ्यश्चाश्वेभ्यश्च स च तस्यैतावता सामर्थ्यं भवति। को वा विशेषः यद् गुणे पदार्थे सामर्थ्यं स्याद्। द्रव्ये च न स्याद्। एष विशेषः। एकं तयोरधिकरणम्। अन्यश्च वीरत्वं गुणः अन्यः पुरुषत्वम्। द्रव्यपदार्थिकस्यापि तर्हि गुणभेदात्सामर्थ्यं भविष्यति। अशक्यो द्रव्यपदार्थिकेन द्रव्यस्य गुणकृत उपकारः प्रतिज्ञातुम्। ननु चाभ्यन्तरोसौ भवति। यद्यप्यभ्यन्तरः न तु गम्यते। नहि गुड इत्युक्ते मधुरत्वं गम्यते शृङ्गवेरमिति वा कटुकत्वम्। गुणपदार्थिकेनापि तर्हि अशक्यो गुणस्य द्रव्य-

पर्यनुयुङ्क्ते समर्थादितितिङ्ङतिङइत्यादौ समर्थ इति। यथा कुत्सने च सुप्यगोत्रादाविति पूर्वसमास उत्तरपदलोपीति। गतार्थत्वाद्विधिशब्दस्याप्रयोग इत्यर्थः। समर्थपदाश्रयत्वाद्विधिरेव समर्थशब्देनोच्यत इत्यर्थः। संबन्धसामान्यवचनषष्ठ्यन्तस्य च पदशब्दस्य विधिशब्देन समासे विभक्त्यन्तरार्थोऽप्यन्तर्भवतीति सर्वं सूत्रेणैव सिद्ध्यति। याद‍ृच्छिकी च विभक्तिरिति। भेदाभेदविवक्षासंभवे सति यद‍ृच्छया अभेदविवक्षामाश्रित्य प्रथमया निर्देशः कृत इत्यर्थः। समानाधिकरणेष्विति। केचिदाचार्या द्रव्यं पदार्थं प्रतिपन्नाः केचिदाकृतिम्। गुणशब्देनाप्याकृतिरुच्यते। यथा यस्य गुणस्य भावादिति। संसर्गिभेदकं यद्यत् सव्यापारं प्रतीयते। गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्र उदाहृतमिति। गुणलक्षणयोगात्तत्र द्रव्ये पदार्थे वीरः पुरुष इत्येताभ्यां द्रव्यमेकमभिधीयते न तु वीरत्वं पुरुषत्वं च। तत्र भेदाभावे भेदाधिष्ठानस्य संसर्गस्येहासंभवात्। असति सामर्थ्ये समासो न प्राप्नोतीति वचनम्। अथ हि गुण इति। वीरत्वं पुरुषत्वं चैकव्यक्तिगतमेताभ्यामभिधीयत इति भेदपूर्वकः संसर्गोऽस्तीति भावः। नान्यत्त्वमिति। उपकारविवक्षायां सामर्थ्यं नान्यत्वमात्रेणेत्यर्थः। एकं तयोरिति। ततस्तद्द्वारेणास्ति विशेषणविशेष्यभावः। द्रव्यपदार्थिकस्यापीति। एकमपि द्रव्यं भिन्नगुणसंसर्गाद् भेदकार्यं लभते। अशक्य इति। भेदहेतोर्विद्यमानस्यापि गुणस्य शब्देनावाच्यत्वादित्यर्थः। ननु चेति। द्रव्यस्य गुणेन नित्यसंबन्धादित्यर्थः। यद्यपीति। अनभिधीयमानोपि संनिधिनैव परिच्छेदहेतुत्वादभ्यन्तरः न तु गम्यत इति। शब्देन नोच्यत इत्यर्थः। गुणपदार्थिकेनापीति। यद्यवाच्यस्योप-

कुत उपकारः प्रतिज्ञातुम् । अथ गुणपदार्थिकः प्रतिजानीते । द्रव्यपदार्थिकोपि कस्मान्न प्रतिजानीते । एवमनयोः सामर्थ्यं स्याद्वा न वा । क्व च तावदिदं स्यात् । समानाधिकरणेनेति । यत्र सर्वं समानमिन्द्रः शक्रः पुरुहूतः पुरंदरः कन्दुः कोष्ठः कुसूल इति । नैवंजातीयकानां समासेन भवितव्यं प्रसयेन वीतपत्तव्यम् । किं कारणम् । अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः । अर्थं संप्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य शब्दस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । न तर्हीदानीमिदं भवति भृत्यभरणीय इति । नैतौ समानार्थौ । एकोत्र शक्यार्थे कृत्यः अपरोर्हे । शक्यो भर्तुं भृत्यः । अर्हति भृतिं भरणीयः भृत्यो भरणीयो भृत्यभरणीय इति । यदि तर्हि यत्र किंचित्समानं कश्चिच्च विशेषः तत्र भवितव्यम् । इहापि तर्हि प्राप्नोति । दर्शनीया माता दर्शनीयामातेति । अत्रापि किंचित्समानं कश्चिच्च विशेषः । किं पुनस्तत् । सद्भावान्यभावौ । न क्व चित्सद्भावान्यभावौ न स्तः । उच्यते चेदं समानाधिकरणेनेति । तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते । यत्र साधीयः सामानाधिकरण्यम् । क्व च साधीयः सामानाधिकरण्यम् । यत्र सर्वं समानं सद्भावान्यभावौ द्रव्यं च । अथ वा समानाधिकरणेनेति तत्समानमाश्रीयते यत्समानं भवति न भवति च ।

कारकत्वं नाश्रीयतेइत्यर्थः । अथावाच्यस्याप्युपकारकत्वमाश्रीयते तदा पक्षद्वयेपि साम्यम् । क्व च तावदिति । यद्यवाच्यस्योपकारकत्वं नाश्रीयेत इत्यर्थः । यत्र सर्वमिति । समानमेकमधिकरणमभिधेयं यस्य तेन पर्यायेणेत्यर्थ इति मन्यते । ततश्च यत्र प्रवृत्तिनिमित्तमप्येकं वाच्यञ्च तत्रैव स्यादित्यर्थः । कथं पुनरत्र विशेषणविशेष्यभावः । उच्यते । कञ्चित् प्रति कया चित् संज्ञया सोर्थः प्रसिद्धो ऽन्यया त्वप्रसिद्ध इति प्रसिद्धस्य विशेषणत्वमितरस्य तु विशेष्यत्वम् । नैवंजातीयकानामिति । युगपत् प्रयोगाभावात् सामर्थ्याभावाच्चेत्यर्थः । भृत्यभरणीय इति अस्ति वायं शिष्टप्रयोग इति भावः । नैताविति । उपाधिभेदाद्भिन्नार्थावित्यर्थः । दर्शनीया मातेति । यदि सति भेदे किं चित् समानमाश्रित्य समासः क्रियते तदा यथा वीरपुरुष इत्यत्रानभिधीयमानमपि द्रव्यं समानमाश्रित्य समासः क्रियते तथात्रापि सत्ता समानेति समासः प्राप्नोतीत्यर्थः । ननु परत्वादपवादत्वाद्वात्र षष्ठीसमासो भविष्यति । नैतदस्ति । समानाधिकरणेन नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । विधेः कोऽवकाश इति चेद् इष्टा त्विह व्यवस्था न स्यात् । समानाधिकरणोत्तरपदलक्षणश्च पुंवद्भावः प्रसज्येत । सद्भावान्यभावाविति । सत्तान्यत्वे इत्यर्थः । न चैतदिति । सत्तायाः सर्वत्र भावाद् व्यभिचाराभावान्नासौ समानत्वेनाश्रीयते । पूर्वः परिहारः समानत्वमभ्युपगम्य पुनः श्रुत्या प्रकर्षाश्रयेणोक्तः । उत्तरस्तु सर्वसाधारण्यात् सत्तायाः समानत्व-

न चैतत्समानं क चिदपि न भवति । अथ वा यावद् ब्रूयात्समानद्रव्येणेति तावत्समानाधिकरणेनेति । द्रव्यं हि लोके ऽधिकरणमित्युपचर्यते । तद्यथा । एकस्मिन्द्रव्ये व्युदितम् । एकस्मिन्नधिकरणे व्युदितम् । तथा व्याकरणे विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाची अद्रव्यवाचीति गम्यते । एवमपीदमवश्यं वक्तव्यं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति । किं प्रयोजनम् । सर्पिःकालकं यजुःपीतकमिति एवमर्थम् । यदि समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति उच्यते सर्पिष्पीयते यजुष्क्रियतइत्यत्र षत्वं न प्राप्नोति । अधात्वभिहितमित्येवं तत् । एवं च कृत्वा समानाधिकरणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुरुषो वीरपुरुष इति । किं कारणम् । असमर्थत्वात् । न वा वचनप्रामाण्यात् * । न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । वचनप्रामाण्यात् । वचनप्रामाण्यादत्र समासो भविष्यति । किं वचनप्रामाण्यम् । समानमध्यममध्यमवीराश्चेति । लुप्ताख्यातेषु च * । लुप्ताख्यातेषु चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः । लुप्ताख्यातेषु च किम् । वचनप्रामाण्यादित्येव । किं वचनप्रामाण्यम् । कुगतिप्रादय इति । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । सुराजा अतिराजेति । न ब्रूमो वृत्तिः सूत्रवचनप्रामाण्यादिति । किं तर्हि । वार्त्तिकवचनप्रामाण्यादिति । सिद्धं तु क्ताङ्स्वातिदुर्गतिवचनात् । प्रादयः क्तार्थे इति । तदर्थगतेर्वा * । तदर्थगतेर्वा पुनः सिद्धमेतत् । किमिदं तदर्थगतेरिति । तस्यार्थस्तदर्थः तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिस्तदर्थगतेरिति । यस्यार्थस्य कौशाम्ब्या सामर्थ्यं स निसोच्यते । अथ वा सोऽर्थस्तदर्थः तदर्थस्य गतिस्तदर्थगतिस्तदर्थग-

---

पदेश प्राति निमित्तत्वानाश्रयणेनाभिहितः । अथ वेति । अधिकरणशब्दोऽभिधेयवाचीति पर्यनुयोगो द्रव्यवाचीति समाधानम् । दर्शनीयाया मातेत्यत्र तु द्रव्यभेदः । अभिधेयस्य तु सत्तया समानत्वात् समानत्वं स्यात् । व्युदितमिति । विवादः कृत इत्यर्थः । सर्पिः कालकमिति । इसुसोः सामर्थ्यइति षत्वनिवारणार्थं वाचनिकमसामर्थ्यमिति । वीरपुरुष इति समानाधिकरणसमासोऽपि न स्यादित्यर्थः । अधात्वभिहितमिति । धातुसहचारतः प्रत्ययो धातुशब्देनोक्तः । तेनाभिहितं कर्मादि यदि भवति तदा सामर्थ्यमेवेत्यर्थः । न वेति । वचनसामर्थ्याद्वाचनिकमसामर्थ्यं बाध्यतइत्यर्थः । वीरः पचतीत्यादौ तु धात्वभिहिते अनभिधानाद्बहुलग्रहणाद्वा समासाभावं मन्यते । लुप्ताख्यातेषु चेति । वचनप्रामाण्यादित्यस्योपजीवनार्थमिदं वार्त्तिकम् । भाष्यकारस्तु प्रपञ्चार्थमुपसंख्यानं प्रतिविधानं च वाक्यभेदेनाचष्टे । आख्यातशब्देन क्रियापदं क्रान्ताद्यपि कथ्यते । निष्कौशाम्बिरिति । पूर्वपदोत्तरपदयोरसामर्थ्यं मन्यते ॥ क्रियाविषयत्वादुपसर्गाणां द्रव्येण संबन्धाभावात् । किं तर्हीति । वार्त्तिककारवचनस्यापि स्मृतिशास्त्रत्वात् प्रामाण्यमाश्रितमित्यर्थः । तस्यार्थ इति । क्रान्तशब्दस्य योऽर्थः संप्रतीयते निःशब्देन क्रियाविषयेण तस्यार्थस्य सामर्थ्यादाक्षिप्तत्वात्तद्द्वारेण पूर्वपदोत्तरपदयोः सामर्थ्यादित्यर्थः । सोऽर्थ इति । निस एवायं वृत्तिविषये क्रान्तलक्षणोऽर्थ इति दर्शयति । अथ

तेरिति। योर्थः कौशाम्ब्या समर्थः स निसोच्यते। अथ यत्र बहूनां समासप्रसङ्गः किं तत्र द्वयोर्द्वयोः समासो भवति आहो स्विदविशेषेण। कश्चात्र विशेषः। समासो द्वयोर्द्वयोश्चेद् द्वन्द्वेऽनेकग्रहणम् * समासो द्वयोश्चेद् द्वन्द्वेऽनेकग्रहणं कर्तव्यम्। चार्थे द्वन्द्वोनेकमिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। प्लक्षन्यग्रोधखदिरपलाशा इति नैष दोषः। अत्रापि द्वयोर्द्वयोः समासो भविष्यति। द्वयोर्द्वयोः समास इति चेन्न बहुषु द्वित्वाभावात् *। द्वयोर्द्वयोः समास इति चेत् तन्न। किं कारणम्। बहुषु द्वित्वाभावात्। न बहुषु द्वित्वमस्ति। नावश्यमेवं विग्रहः कर्तव्यः प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च खदिरश्च पलाशश्चेति। किं तर्हि। एवं विग्रहः करिष्यते प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ खदिरश्च पलाशश्च खदिरपलाशौ प्लक्षन्यग्रोधौ च खदिरपलाशौ च प्लक्षन्यग्रोधखदिरपलाशा इति। होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तर्हि न सिद्ध्यन्ति। होतापोतानेष्टोद्गातार इति प्राप्नोति। न चैतदेवं भवितव्यम्। भवितव्यं च। यदैवं विग्रहः क्रियते। होता च पोता च होतापोतारौ नेष्टा चोद्गाता च नेष्टोद्गातारौ होतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ च होतापोतानेष्टोद्गातार इति। होतृपोतृनेष्टोद्गातारस्तु न सिद्ध्यन्ति। समासान्तप्रतिषेधश्च *। समासान्तस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। वाक्त्वक् स्रुग्दृषदमिति वाक्त्वचस्रुग्दृषदमिति प्राप्नोति। नैष दोषः। अत्रापि परेण सह समासो भविष्यति। स्रुक् च दृषच्च स्रुग्दृषदं त्वक् च स्रुग्दृषदं च त्वक्स्रुग्दृषदम् वाक् च त्वक्स्रुग्दृषदं च वाक्त्वक्स्रुग्दृषदमिति। होतृपोतृनेष्टोद्गातार एव तर्हि न सिद्ध्यन्ति। इह च सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा। समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न सिद्ध्यति ॥ अस्तु तर्ह्यविशेषेण।

यत्र इति। यत्र विशिष्टे पूर्वपदोत्तरपदे उपात्ते यथा द्वितीयाश्रितेति तत्र नास्ति बहूनां प्रसङ्गः। यत्र तु विशेषो नोपात्तः अनेकमन्यपदार्थे चार्थे द्वन्द्व इति संदेहः। यदि सुप्सुपेति वर्तते ततो विवक्षितत्वात् संख्यायाः द्वयोर्द्वयोः समासेन भवितव्यम्। अथ निवृत्तं यावता मन्यपदार्थे चार्थे च वृत्तिस्तावतां भवितव्यम्। नन्वनेकग्रहणाद् बहूनामपि भाव्यम्। अन्यथा तदनर्थकं स्यात्। नैतदस्ति, अनेकग्रहणमुपसर्जनसंज्ञार्थं स्याच्चित्रगुरित्यादौ ह्रस्वार्थम्। यदा त्वेकविभक्तित्वेनोपसर्जनसंज्ञा सिद्ध्यतीत्युच्यते तदानेकग्रहणं सुप्सुपेत्यस्य निवृत्त्यर्थं विज्ञायते तेन बहूनां समासः सिद्ध्यति। बहुषु द्वित्वाभावादिति। ननु बहुषु द्वौ विद्येते। तद्यथा एषां ब्राह्मणानां द्वावानयेति। तत्र बहुषु पक्षान्तेषु प्लक्षन्यग्रोधयोरेकद्वन्द्वसंज्ञा। खदिरपलाशयोर्द्वितीया। पुनर्द्वन्द्वसमुदायस्य तृतीया भविष्यति। नैष दोषः। यद्यपि बहुषु द्वौस्तस्तथापि चतुर्षु सह विवक्षितेषु एकैकस्य शब्दस्य चत्वारोर्था इति द्वयोश्चार्थे वृत्त्यसंभवात्। समासभाक्त्वं नास्तीति एतदनेन प्रतिपाद्यते। एवं विग्रह इति। द्वयोर्द्वयोः सहविवक्षा भविष्यति न तु युगपच्चतुर्णामित्यर्थः। होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति। यदा बहूनां समासस्तदा सर्वान्त उत्तरपदे परत एकस्यैवानङ् भविष्यति द्वयोर्द्वयोस्तु समासे क्रियमाणे एकं वर्जयित्वा

अविशेषेण बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः *। यद्यविशेषेण बहुव्रीहावनेकपदप्रसङ्गः। तत्र को दोषः। तत्र स्वरसमासान्तपुंवद्भावेषु दोषः *। तत्र स्वरसमासान्तपुंवद्भावेषु दोषो भवति। स्वरः। पूर्वशालाप्रियः अपरशालाप्रियः। स्वरः। समासान्तः। पञ्चगवप्रियः पञ्चनावप्रियः। समासान्तपुंवद्भावः। खादिरेतरशम्यम्। न वावयवतत्पुरुषत्वात् *। न वा एष दोषः। किं कारणम्। अवयवतत्पुरुषत्वात्। अवयवोऽत्र तत्पुरुषसंज्ञः तदाश्रयौ समासान्तपुंवद्भावौ भविष्यतः। स्वरः कथम्। तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधात् *। अन्तोदात्तत्वं क्रियतां पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति अन्तोदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः।

सर्वेषामानङ्गा भाव्यम्। अत्र च भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्दुगातृशब्दस्य दीर्घः। अन्यथा नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न स्यात्। समासान्ताप्रतिषेधश्चेति। द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वसंज्ञायां प्रतिद्वन्द्वं समासान्तः प्राप्नोतीत्यर्थः। यद्यपि प्रक्रियान्तरे प्रतिद्वन्द्वमानङादेशवत् समासान्तेन भाव्यं तथापि बहूनां समासाभावादेकसमासान्तता न कदाचित् प्राप्नोति इति चोद्यते। सुसूक्ष्मजटकेशेनेति। सुष्ठु सूक्ष्मा जटाः केशा अस्येति विग्रहः। यद्यनेकग्रहणं न क्रियते क्रियमाणे वोपसर्जनसंज्ञार्थं विज्ञायते सुप्सुपेति चानुवर्तते तदात्र बहूनां बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति। पूर्वशालाप्रिय इति। यदा बहूनां बहुव्रीहिसंज्ञा तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दः स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्याद्युदात्तः स्यात्। यदा तु द्वयोरेव बहुव्रीहिसंज्ञा भवतीति पक्षः तदा पूर्वा शाला पूर्वशालेति पूर्वापरप्रथमेति समासे कृते समासान्तोदात्तत्वं च पूर्वशाला प्रियास्येति द्विपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण शालाशब्दाकार उदात्तः सिद्ध्यति। ननु त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषेणात्र भाव्यमिति कथं दोषोपन्यासः। एवं तर्हि परस्तादयं परिहारो वक्ष्यत इति न तावदत्राश्रितः। पञ्चगवप्रिय इति। त्रिपदे बहुव्रीहौ समासान्तो न प्राप्नोति। यदा द्वयोर्बहुव्रीहिरिति पक्षस्तदा पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवं तत् प्रियमस्येति रूपं सिद्ध्यति। खादिरेतरशम्यमिति। खादिरी इतरा शम्यास्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ क्रियमाणे उत्तरपदे पुंवद्भावो विधीयमानः खादिरीशब्दस्य न प्राप्नोति। यदा तु द्वयोर्बहुव्रीहिरिति पक्षस्तदेतरा शम्या इतरशम्येति समासे कृते खादिरी इतरशम्यास्येति बहुव्रीहौ सिद्ध्यति पुंवद्भावः। न वेति। क्व चित् त्रयाणां पदानां बहुव्रीहौ कृते द्वयोः पदयोस्तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषो भिन्नविषयत्वाच्च बहुव्रीहितत्पुरुषसंज्ञयोरेकसंज्ञाधिकारेऽपि नास्ति विरोधः। खादिरेतरशम्यमित्यत्र पुंवद्भावसिद्धये कृते तत्पुरुषे खादिरी इतरशम्यास्येति द्विपदो बहुव्रीहिः क्रियते न तु त्रिपदः। विकारे च प्रत्ययविधानाद् वृद्धिनिमित्तस्येति प्रतिषेधो नास्ति। स्वरः कथमिति। पूर्वशालाप्रिय इत्यादावपवादत्वाद् बहुव्रीहिस्वरः प्राप्नोति। विप्रतिषेधादिति। विरोधमात्रं विप्रतिषेधशब्देनात्रोच्यते। हेतुस्त्वन्तरङ्गत्वं निमित्तस्वरबलीयस्त्वञ्च। इतरस्तु विप्रतिषेधमूलं परत्वमनेन हेतुत्वेनोक्तमिति मत्वाह नैष युक्त इति। अन्तरङ्गेति। अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनाद् द्वयोः स्वरयोरसंभवात् कक्षान्तरप्राप्तत्वाच्च बाध्यबाधकभावाभावादवयवाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वं व्यवस्थाहेतुराश्रीयत इत्यर्थः। अन्तरङ्गेऽपि

अदि पद ... [handwritten note, partly illegible] ... इत्यत ना अर्थगा...

विप्रतिषेधे परमित्युच्यते पूर्वं चान्तोदात्तत्वं परं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । न परविप्रतिषेधं ब्रूमः । किं तर्ह्यन्तरङ्गविप्रतिषेधम् । निमित्तिस्वरबलीयस्त्वाद्वा * । अथ वा निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् । किं पुनर्निमित्तं को वा निमित्ती । बहुव्रीहिर्निमित्तं तत्पुरुषो निमित्ती । तत्तर्हि वक्तव्यं निमित्तस्वरान्निमित्तस्वरो बलीयानिति । न वक्तव्यम् । एकशितिपात्स्वरवचनं तु ज्ञापकं निमित्तस्वरबलीयस्त्वस्य * । यदयं युक्तारोह्यादिष्वेकशितिपाच्छब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यो निमित्तस्वरान्निमित्तिस्वरो बलीयानिति । कः पुनरर्हति युक्तारोह्यादिष्वेकशितिपाच्छब्दं पठितुम् । एवं किल नाम पठ्यते एकः शितिः एकशितिः एकशितिः पादो यस्येति । तच्च न । एवं विग्रहः करिष्यते एकः शितिरेषु तइमे एकशितयः एकशितयः पादा यस्येति एकशितिपादिति । अथाप्येवं विग्रहः क्रियते एकः शितिरेकशितिः एकशितिः पादो यस्येति । एवमपि नार्थः पाठेन । इगन्ते द्विगाविसेष स्वरोत्र बाधको भविष्यति । अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति । सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा । समंतशितिरन्ध्रेणेति । तत्र को दोषः । तस्यान्तोदात्तत्वं विप्रतिषेधादिसन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन ।नैष दोषः । नेदं बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य लक्षणमारभ्यते । किं तर्हि । यस्य बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषस्य तल्लक्षणमस्ति तस्यान्तोदात्तत्वं भविष्यति विप्रतिषेधेन । ननु चास्याप्यस्ति । किम् । विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति । बहुलवचनान्न भविष्यति । अस्य तर्हि बहुव्रीह्यवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा प्राप्नोति । अधिकषष्टिवर्ष इति । तत्र को दोषः । तस्यान्तोदात्तत्वं

सति शिष्टे न बहिरङ्गेणापि स्वरेण बाध्यतइत्यनैकान्तिकमन्तरङ्गत्वं मत्वा हेत्वन्तरमाह निमित्तिस्वरबलीयस्त्वादिति । सति बहुव्रीहौ तदवयवोत्तरपदाश्रयो द्वयोस्तत्पुरुष इति बहुव्रीहेर्निमित्तत्वम् । एकशितिपादिति । युक्तारोह्यादिषु पूर्वपदाद्युदात्तार्थः पाठः एकशब्दस्य कन्नन्तत्वात् स्वाङ्गशिटामिति वाद्युदात्तः तत्र त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते द्वयोश्च तत्पुरुषे बहुव्रीहौ प्रकृत्येति सिद्ध आद्युदात्तत्वे ज्ञापनार्थः पाठः संपद्यते । कः पुनरिति । सर्वथा स्वरस्य सिद्धत्वादकर्तव्य एव पाठो न ज्ञापक इत्यर्थः । निमित्तस्वरस्य तु बलीयस्त्वं वाचनिकं न तु ज्ञापकसिद्धम् । नेदमिति । अप्राप्यपूर्ववचनं क्रियते बहुव्रीह्यवयवस्तत्पुरुषो भवतीति ततोत्र स्याद्दोषः । दिक्संख्ययोस्तूत्तरपदे तत्पुरुषो विधीयतइति दोषाभावः । बहुलवचनादिति । समुदायस्य वृत्तावयवस्यान्या संज्ञा विशेषलक्षणेन विना बहुलवचनान्न प्रवर्तते । अधिकषष्टिवर्ष इति । त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते अधिकग्रहणं चाळुकीत्यधिकशब्दस्य संख्यासंज्ञात्वात्तद्धितार्थोत्तरपदेति पदद्वयस्य तत्पुरुषे कृते समासान्तोदात्तत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । अधिकशब्दः कन्नन्तत्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहिसंज्ञा तर्हीति । अधिकषष्टिवर्षेपि दोष इति भावः । त्रिपदे

विप्रतिषेधादिसन्तोदात्तत्वं स्याद्विप्रतिषेधेन। नैष दोषः। इगन्ते द्विगाविशेष स्वरो बाधको भविष्यति। यस्तर्हि नेगन्तः अधिकशतवर्ष इति। इह चाप्यधिकषाष्टिवर्ष इति समासान्तः प्राप्नोति। डचः प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं त्रिंशाद्यर्थमिति। नैष दोषः॥ अव्ययादेरिष्येवं तत्। किंपुनः कारणमव्ययादेरिष्येवं तत्। इह मा भूद् गोत्रिंशद् गोचत्वारिंशादिति। बहुव्रीहिसंज्ञा तर्हि प्राप्नोति संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येयइति। न संख्यां संख्येये वर्तयिष्यामः। कथमेवं विग्रहः करिष्यते अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति। यथा तर्हि स योगः प्रत्याख्यायते तथा पूर्वेण प्राप्नोति। कथं च स योगः प्रत्याख्यायते। अशिष्यः संख्योत्तरपदः संख्येयार्थाभिधायित्वादिति। प्रत्याख्याने तस्मिन् योगे संख्येये वर्तयिष्यामः। तत्रैवं विग्रहः करिष्यते। अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति। सर्वथा वयमधिकषष्टिवर्षान्न मुच्यामहे। कथम्। यावता स योगः प्रत्याख्यायते। अयं च विग्रहोऽस्ति। अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति। यत्तु तदुक्तमधिकषष्टिवर्षो न सिद्ध्यतीति स सिद्धो भवति। कथम् यावता स च योगः प्रत्याख्यायते। अयं च विग्रहोऽस्ति अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति। अधिकशतवर्षस्तु न सिद्ध्यति। कर्तव्योऽत्र यत्नः॥

इति श्रीमहाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम्॥

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे॥ २॥ सुबिति किमर्थम्। करोष्यटन्। नै-

---

बहुव्रीहौ कृते पदद्वयस्य तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषं परत्वाद् बाधित्वा संख्ययाऽव्ययेति बहुव्रीहिः प्राप्नोति। ततश्च बहुव्रीहौ संख्येय इति डच्प्रसङ्गः। न संख्यामिति। अधिकषष्टी वर्ष इत्येव यथा स्यादित्येवमर्थमव्यविकन्याय आश्रीयते। तेनाधिकाषष्टिर्वर्षाण्यस्येति वाक्यमेव भवति। पूर्वेणेति। अधिका षष्टिर्येषां वर्षाणामिति वर्षेषु संख्येयेषु अनेकमन्यपदार्थइति बहुव्रीहिः प्राप्नोति। संख्येयवृत्तित्वाच्च बहुव्रीहेस्तन्निबन्धनो ऽजपीति दोषः। बहुव्रीहिगर्भश्च पुनर्वर्षस्यान्यार्थाभिधेये बहुव्रीहिः प्राप्नोति। प्रत्याख्यात इति। अव्यविकन्यायेन चाधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति वाक्यमेव भविष्यति अव्यविकन्यायमसत्वाह। सर्वथेति। अव्यविकन्यायाश्रयेणाह। यत्तु तदुक्तमिति वृत्तिविषये दशादीनामपि ह्येकयोरिति निर्देशात् संख्यानमात्रवृत्तित्वात् संख्येयस्यान्यपदार्थत्वात् स योगः प्रत्याख्यायते। अधिकशतवर्षस्त्विति। अधिकं शतं वर्षाण्यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते तद्धितार्थोत्तरपदेति तत्पुरुषे समासान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति, आद्युदात्तत्वं चेष्यते। कर्तव्योऽत्र यत्न इति। युक्तारोह्यादिष्वधिकशतवर्षशब्द आद्युदात्तार्थो द्रष्टव्यः॥ १॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमाह्निकम्॥

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्॥ स्वरे सुबिति किमर्थमिति। आमन्त्रितस्य पदत्वात्तस्मिन् परतो विधीयमानस्य पराङ्गवद्भावस्य पदविधित्वात् समर्थपरिभाषोपस्थानात्तिङन्त-

तदस्ति। असामर्थ्यादत्र न भविष्यति। कथमसामर्थ्यम्। समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति। इदं तर्हि पीड्ये पीड्यमानेति। इदं चाप्युदाहरणं करोष्यटन्। ननु चोक्तमसामर्थ्यादत्र न भविष्यतीति। कथमसामर्थ्यं, समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति। नैष दोषः। अधात्वभिहितमित्येवं तत्। आमन्त्रितस्य पराङ्गवद्भावे षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम्॥ *। आमन्त्रितस्य पराङ्गवद्भावे षष्ठ्यन्तमामन्त्रितकारकं पराङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम्। षष्ठ्यन्तं तावत्। मद्राणां राजन् मगधानां राजन्। आमन्त्रितकारकम्। कुण्डेनाटन्। नास्त्यत्र विशेषः। सति च पराङ्गवद्भावेऽसति वा। इदं तर्हि परशुना वृश्चन्। तन्निमित्तग्रहणं वा *। अथ वा तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम्। आमन्त्रितनिमित्तं परस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम्। मद्राणां राजन्। तच्चावश्यमन्यतरद्वक्तव्यम्। अवचने हि सुबन्तमात्रप्रसङ्गः। अनुच्यमाने ह्येतस्मिन् सुबन्तमात्रस्य पराङ्गवद्भावः प्रसज्यते। अस्यापि प्रसज्येत। क्षत्रेणस्य न भविष्यति। तथा हि। व्यधिकरणस्य तिङन्तस्य वास्तवमसामर्थ्यं समानाधिकरणस्य वाचनिकमतिव्याप्तिनिवारणार्थमवश्यं कर्तव्यं षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनमिति तेनैव तिङन्तस्य सिद्धो निरासः। क्रियमाणे च सुब्ग्रहणे तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन्नित्यादौ सुबन्तसमुदायस्याप्राप्तिरित्यव्याप्तिः प्राप्नोतीति भावः। करोष्यटन्निति। अधात्वभिहितमिति सापवादत्वान्नास्ति वाचनिकसामर्थ्यम्। पीड्ये पीड्यमानेति। हे पीड्यमान त्वदीयया पीडयाऽहं पीड्य इत्यस्ति सामर्थ्यम्। अथ वा संबोधनपदं क्रियाया एव विशेष्यकमित्यस्ति सामर्थ्यम्। तथा च। व्रजानि देवदत्तेति निघातो भवति। पीडा इति तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं यक उदात्तत्वादेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकार उदात्तः। पीड्यमानेत्यस्य पदादुत्तरस्य निघातः। अधात्वभिहितमिति। सर्वं नामधातुजमिति दर्शनेन सर्पिःकालकमिति यद्यपि धात्वभिहितं तथापि यत्र क्रिया प्रवृत्तिनिमित्तं स्फुटा च धातुप्रत्ययेन कर्त्रादिप्रतिपत्तिस्तद्धात्वभिहितं गृह्यते। यदप्युक्तं वचनान्तरेणातिव्याप्तिर्वार्यतइति। तदपि न युक्तम्। नहि सूत्रकारो वार्तिककारस्य वचनेनातिव्याप्तिनिवारणं मन्यते। आमन्त्रितस्येति। आमन्त्रिते यो विधीयते स आमन्त्रितसंबन्धी भवतीति षष्ठीनिर्देशः। आमन्त्रितकारकमिति। आमन्त्रिते या धातुवाच्या क्रिया तस्याः कारकमित्यर्थः। नास्त्यत्रेति। कुण्डशब्दो नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः आमन्त्रितस्य पदात्परस्य निघातः। सत्यपि पराङ्गवद्भावे सुबन्तसमुदायस्याद्युदात्तत्वं शेषनिघातश्चेति भेदाभावः। परशुनेति। परशुशब्द आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्चेति कुप्रत्ययान्तोदात्तः। तन्निमित्तग्रहणं वेति। वाशब्दो विकल्पे। तस्यामन्त्रितस्य यन्निमित्तं तद्वाचि पराङ्गवद्भवतीत्यर्थः। मद्राणां राजन्निति। मद्रनिमित्तं हि राजत्वमित्यस्ति तन्निमित्तत्वम्। भृत्यदेशनिमित्ता हि राजता। क्षत्रेणाग्नइति। क्षत्रमित्रयोराख्यातवाच्यक्रियापेक्षया करणत्वादामन्त्रितं प्रति निमित्तत्वाभावः। क्रियाद्वारकं तु व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमस्तीति स्यात्पराङ्गवद्भावः। इह वचनेनातिप्रसङ्गे निरस्ते पूर्वसूत्रएकार्थीभाव एव

णाग्ने स्त्रायुः । संरभस्व मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्व । किं पुनरत्र ज्यायः । तन्निमित्तग्रहणमेव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति । गोषु स्वामिन् पशुषु स्वामिन् । एतद्धि नैव षष्ठ्यन्तं नाप्यामन्त्रितकारकम् । सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यानमनन्तरत्वात् * । सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन् तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन् । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । अनन्तरत्वात् । ननु च परस्य पराङ्गवद्भावे कृते पूर्वस्यापि भविष्यति । स्वरेऽवधारणाच्च * । स्वरे ऽवधारणाच्च न सिद्ध्यति । स्वरेऽवधारणं क्रियते नानन्तर्ये । परमपि च्छन्दसि * । परमपि स्वच्छन्दसि पूर्वस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् । आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु । प्रति त्वा दुहितर्दिवः । वृणीष्व दुहितर्दिवः । अव्ययप्रतिषेधश्च * । अव्ययानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । उच्चैरधीयान नीचैरधीयान । अनव्ययीभावस्य * अव्ययीभावस्य नेति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । उपाग्न्यधीयान । अथ किमर्थं स्वरेऽवधारणं क्रियते । परशुना वृश्चन् । न वा सुबन्तैकान्तत्वात् * न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् ।

सामर्थ्यमाश्रितम् । अन्यथा तु द्विविधमपि सामर्थ्यमाश्रीयेत । किं पुनरत्रेति । गुरुलाघवमनादृत्य प्रयोजनापेक्षः प्रश्नः । गोषु स्वामिन्निति । स्वामीश्वरेति शेषषष्ठीविषये सप्तमीविधानान्नास्ति कारकत्वम् । निमित्तत्वं तु पूर्वोक्तन्यायेनास्ति । सुबन्तस्येति । क्रियमाणे ऽपि सुब्ग्रहणे सुबन्तसमुदायस्य सुबन्तत्वात्पूर्वस्य च परेण व्यवधानान्न प्राप्नोति । किं पुनरिति । व्यवहितस्यापि परतन्त्रसंभवात् परस्य पराङ्गवद्भावादामन्त्रितानुप्रवेशादव्यवधानाद्भविष्यतीति प्रश्नः । अनन्तरत्वादिति । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानान्निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वादप्राप्तिरित्यर्थः । स्वरेऽवधारणाच्चेति । प्रसिद्धे हि लौकिके आनन्तर्ये स्वरे विधीयमाने पराङ्गवद्भावो विधीयते न तु पराङ्गवद्भाव एव कर्तव्ये पराङ्गवद्भावेनैवानन्तर्यं संपाद्यते । स्वात्मनि क्रियाविरोधादतिदेशान्तराभावाच्च । यथोक्तं हरिणा ग्रहणाग्रहणे ग्रहणाभाव इत्यादि । असति तु स्वरग्रहणे विषयभेदाल्लक्षणं भिद्यत इति परस्य आनन्तर्यव्यपदेशे कर्तव्ये पराङ्गवद्भावे कृते पूर्वस्यापि पराङ्गवद्भावो लभ्यते । न च स्वरार्थमानन्तर्यं स्वरशब्देनेहोच्यते । मुख्यार्थसंभवे गौणार्थग्रहणायोगात् । न च तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषाद्वयमादेशविधावेवोपतिष्ठते । गोतो णिद् रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यादावप्युपस्थानदर्शनात् । पितर्मरुतामिति पितरित्यामन्त्रितनिघातेनानुदात्तं तस्मात्परं मरुतामित्येतदप्यनुदात्तमेव भवति । उच्चैरिति । उच्चैर्नीचैः स्वरादिष्वन्तोदात्तौ पठितौ । अधिकरणशक्तिप्राधान्याच्च तन्निमित्तसद्भावः । अनव्ययीभावस्येति । प्रतिषेधप्रतिषेधाद्विधिर्भवति । एतच्च लुङ्मुखस्वरोपचाराः प्रयोजनमित्येतदनपेक्ष्योक्तं भाष्यकारेण । अन्यथा कार्यान्तरे ऽव्ययत्वाभावाद्वक्तव्यमेतत्स्यात् । परशुना वृश्चन्निति । वृश्चन्निति प्रातिपदिकम् । न चामन्त्र्य इति

स्वरेवधारणं सुबलोपार्थम् * । स्वरेवधारणं क्रियते सुपो लोपो मा भूदिति । सुबन्तैकान्तत्वात् । सुबन्तैकान्तः पराङ्गवद्भावो भवति । प्रातिपदिकैकान्तस्तु सुब्लोपे * । प्रातिपदिकैकान्तस्तु भवति सुब्लोपे च कृते । प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तैकान्तता स्यात् । तस्मात्स्वरेवधारणं न कर्तव्यं सुबलोपार्थं प्रातिपदिकस्थायाः सुपो लुगुच्यते । तस्मात्स्वरग्रहणेन नार्थः । इदं तर्हि प्रयोजनं षत्वणत्वे मा भूतामिति । कूपे सिञ्चन् चर्म नमन्निति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । इह तावत्कूपे सिञ्चन्निति स्वाश्रयं पदादित्वं भविष्यति । चर्म नमन्निति पूर्वपदात्संज्ञायामग इत्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति । ननु च समास एवैतद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति । नेत्याह । अविशेषेणैव तद्भवति पूर्वं पदं पूर्वपदम् । उत्तरं पदमुत्तरपदम् ॥

प्राक्कडारात्समासः ॥ ३ ॥ प्राग्वचनं किमर्थम् । प्राग्वचनं समाससंज्ञाऽनिवृत्त्यर्थम् * । प्राग्वचनं क्रियते समाससंज्ञाया अनिवृत्तिर्यथा स्यात् ।

प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो न ङिसम्बुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषेधाज्ज्ञापकात् । तत्रासति स्वरग्रहणे पराङ्गवद्भावेन प्रातिपदिकानुप्रवेशात् सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लुक् प्रसज्येत । स्वरग्रहणे तु सति सुब्लुकि कर्तव्ये पराङ्गवद्भावाभावः। सुबन्तैकान्त इति । पराङ्गवद्भावविषयत्वात्पराङ्गवद्भाव उच्यते । पराङ्गवदित्यत्र आमन्त्रितसंनिधानात्परशब्देन गृह्यते । तच्च सुबन्तमेवेति सुबन्तकार्यमेव पराङ्गवद्भावोऽन्तरङ्गत्वान्न तु प्रातिपदिककार्यमित्यर्थः। प्रातिपदिकैकान्त इति अस्याभिप्रायः। आमन्त्रिते परतो यत्सुबन्तं तत्पराङ्गवद्भवति परं चात्र सुब्लोपे कृते प्रातिपदिकमेवेति तदङ्गत्वात् सुब्लोपः प्राप्नोत्येव । प्रत्ययलक्षणेनेति। प्रत्ययो निमित्तं लक्षणं यस्यामन्त्रितव्यपदेशस्य तेन च सुबैकान्तत्वमित्यर्थः । विशेषणत्वेनाप्युपात्तमामन्त्रितं प्रत्यासत्त्या परशब्देन संबध्यत इति सुबन्ताङ्गवद्भावो विधीयते न तु प्रातिपदिकाङ्गवद्भाव इत्यर्थः। प्रातिपदिकस्थाया इति । भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् सुप्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वम् । कूपे सिञ्चन्निति । पराङ्गवद्भावे सत्येकपद्यात्सकारस्य पादादित्वाभावात् । षत्वप्रसङ्गः । चर्म नमन्निति। सति पराङ्गवद्भावे समानपदत्वाण्णत्वं स्यात् । स्वाश्रयमिति । विरोधाभावादतिदेशेन स्वाश्रयं पदादित्वं न बाध्यते । यच्चेहामन्त्रितस्य कार्यं शब्देन चोद्यते तत्पूर्वस्य पराङ्गवद्भावात्तत्सहितं भवतु सकारस्य यत् स्वाश्रयं पदादित्वं तत्केन व्याहन्यते । न चात्रातिदेशिकं कार्यमस्तीति स्वाश्रयं भवत्येव । यथा नमते दण्डः स्वयमेवेत्यत्र शप्। पूर्वपदात्संज्ञायामिति। पराङ्गवद्भावात् सत्यपि निमित्तनिमित्तिनोः समानपदस्थत्वे पूर्वपदात्संज्ञायामिति नियमादत्रासंज्ञायां णत्वं न भविष्यतीत्यर्थः । ननु चेति । पूर्वपदशब्दस्य समासावयव एव रूढत्वादिति भावः । अविशेषेणेति । व्याप्तिन्यायाश्रयादत्र यौगिकः पूर्वपदशब्दो गृह्यत इत्यर्थः । एवं स्वरग्रहणे प्रत्याख्याते समानाधिकरणस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । परस्य पराङ्गवद्भावे कृतेपि विषयभेदाल्लक्षणस्यावर्तनात् पूर्वस्य पराङ्गवद्भावस्य सिद्धत्वात् ॥ २ ॥

प्राक्कडारात् ॥ प्राग्वचनमिति । अत्रावधित्वद्योतकाक्षेपद्वारेणावधेरप्याक्षेपः। समास इत्येव स्वरितत्वादधिकारोस्तु यथा प्रत्यय इति । अनवकाशत्वाच्च समाससं-

अक्रियमाणे प्राग्वचने अनवकाशा अव्ययीभावादयः संज्ञाः समाससंज्ञां बाधेरन् ता मा बाधिषतेति प्राग्वचनं क्रियते । अथ क्रियमाणेपि प्राग्वचने यावता अनवकाशा अव्ययीभावादिसंज्ञाः कस्मादेव न बाधन्ते । क्रियमाणे हि प्राग्वचने सत्यां समाससंज्ञायामेता अवयवसंज्ञा आरभ्यन्ते तत्र वचनात्समावेशो भविष्यति । समाससंज्ञाप्यनवकाशा सा वचनाद्भविष्यति। सावकाशा समाससंज्ञा । कोवकाशः विस्पष्टादीन्यवकाशः । विस्पष्टं पटुः विस्पष्टपटुः । व्यक्तं पटुः व्यक्तपटुः । नैषोवकाशः । एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते येनैवावयवकार्यं भवति तेनैव समुदायकार्यमपि भवतीति । येनैव चात्रावयवकार्यं स्वरः क्रियते तेनैव समुदायकार्यं समासोपि भविष्यति । विस्पष्टादीनि गुणवचनेष्विति । इदं तर्हि काकतालीयमजाकृपाणीयम् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्रापि येनैवावयवकार्यं प्रत्ययोत्पत्तिः क्रियते तेनैव समुदायकार्यं समाससंज्ञा भविष्यति । समासाच्च तद्विषयादिति । इदं तर्हि । पुनाराजः पुनर्गवः । अत्राप्यवश्यं तत्पुरुषसंज्ञा वक्तव्या । तत्पुरुषाश्रयः समासान्तो यथा स्यात् । इदं तर्हि पुनराधेयम् ।

ज्ञायाः संज्ञान्तरैः समावेशो भविष्यतीति प्रश्नः । संज्ञानिवृत्त्यर्थमिति । समाससंज्ञायाः संज्ञान्तरविषये अनिवृत्तिर्यथा स्यादित्यर्थः । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारात् पर्यायः स्यात् । सत्यां समाससंज्ञायामिति । स्वरितत्वादेवाधिकारे लब्धे प्राक्कडारादित्युपादानसामर्थ्यात् प्राग्ग्रहणमावर्तते । तेन प्राक् समाससंज्ञका भवन्ति समासाः सन्तोऽव्ययीभावादिसंज्ञका इति समावेशः सिद्ध्यति । अवयवसंज्ञा इति । समाससमूहापेक्षया कस्य चित् समासस्य का चित् संज्ञेत्येवमुक्तम् । समाससंज्ञापीति । ततश्चान्तरेणापि यत्नं समावेशः सिद्ध्यति । विस्पष्टपटुरिति । विस्पष्टं पटुरिति विग्रहः । विस्पष्टादयः प्रवृत्तिनिमित्तस्य पाटवस्यैव विशेषणानि न तु द्रव्यस्येति विस्पष्टमिति नपुंसकत्वम् । अत एव मुख्यं सामानाधिकरण्यं नास्तीति तत्पुरुषाभावः । यथा शेषइत्येतल्लक्षणमधिकारश्च तथा सह सुपेत्यपीति समाससंज्ञा प्रवर्तते । अवकाशं निराकर्तुमाह एषा हीति । शीले स्वभावे भवा वृत्तिः शैली । अवयवकार्यमिह पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । समुदायकार्यं समाससंज्ञा । वृद्धकुमारीवरन्यायेनान्तरेणापि सहसुपेत्येतस्य लक्षणत्वं सिद्ध्यति । काकतालीयमिति । समासाच्च तद्विषयादिति भूतसमासानुवादेन छविधानाद् विशेषलक्षणाभावाच्चेवार्थस्यान्यपदार्थत्वेपि मत्वर्थे बहुव्रीहिविधानादुपमानशब्दस्योपमेयवृत्तित्वादन्यपदार्थाभावाद् बहुव्रीहेरभावात् सहसुपेत्यनेनैवात्र समासः कार्यः । तत्र काकतालशब्दौ द्रव्यसहचरितायां क्रियायां वर्तेते । काकस्यागमनमिव चैत्रस्यागमनं तालस्य पतनमिव दस्योरुपनिपात इत्येक इवार्थः । तत्र समासः । ततस्तेन तालेन पतता यथा काकस्य वधस्तथा दस्युना चैत्रस्येति द्वितीय इवार्थः । तत्र च छप्रत्ययः । अत्रापीति । पूर्ववज् ज्ञापनेन समाससिद्धिः । पुना राज इति । अजिति योगविभागेन तत्पुरुषसंज्ञां विना रूपसिद्धिं मन्यते । तत्पुरुषाश्रय इति । पुनर्गवीतिङीबर्थः वजेवै-

अत्राप्यवश्यं गतिसंज्ञा वक्तव्या गतिकारकोपपदादित्येष स्वरो यथा स्यात्। इदं तर्हि पुनरुत्स्यूतं वासो देयम्। अत्राप्यवश्यं गतिसंज्ञा वक्तव्या गतिर्गताविति निघातो यथा स्यात्। यदि तन्नास्ति पुनश्चनसौ छन्दसि इति सति तस्मिन् तेनैव सिद्धम्। एवमप्येका संज्ञेति वचनान्नास्ति यौगपद्येन संभवः। पर्यायः प्रसज्येत। तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम्।

सह सुपा ॥ ४ ॥ सहवचनं किमर्थम्। सहवचनं पृथगसमासार्थम् *। सहग्रहणं क्रियते सहभूतयोरेव समाससंज्ञा यथा स्याद् एकैकस्य समाससंज्ञा मा भूदिति। किं च स्यात्। यद्येकैकस्य समाससंज्ञा स्यात्। इह ऋक्पाद इति समासान्तः प्रसज्येत। इह राजाश्व इति द्वौ स्वरौ स्याताम्। कथं च

छव्यः। तत्राव्ययं प्रवृद्धादिभिरिति वा मयूरव्यंसकादित्वाद्वा तत्पुरुषः। पुनराधेयमिति। विशेषकार्यादर्शनात् समाससंज्ञामेव मन्यते। अत्रापीति। ततश्च कुगतिप्रादय इति तत्पुरुषः। तत्र यतो नाव इति धेयशब्दस्याद्युदात्तत्वात् पुनराधेयशब्दोऽकार उदात्तः। गतिसंज्ञायास्त्वभावे समासान्तोदात्तत्वं स्यात्। पुनरुत्स्यूतमिति। पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञायां सत्यां थाथेत्यन्तोदात्तत्वे न भाव्यम्। असत्यां तु समासान्तोदात्तत्वेनेति विशेषाभावाद् गतिसंज्ञाया अभावात् समाससंज्ञायाँ एवाभावं मन्यते। अत्रापीति। असत्यां गतिसंज्ञायां समासान्तोदात्तत्वं स्यात् सत्यां तु गतिरनन्तर इत्यत्रानन्तरग्रहणसामर्थ्यात् थाथादिस्वरं बाधित्वोच्छब्दस्य प्रकृतिस्वर उदात्तो भवति। पुनःशब्दस्य तु शेषनिघातं परत्वाद् बाधित्वा गतिर्गताविति निघातो भवति। यदि तन्नास्तीति। छन्दसि स्वरव्यत्ययविधानान्नावश्यं कर्तव्यमिति भावः। भाषायान्तु पुनराधेयादौ स्वरसिद्धये पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञा वक्तव्या। काठके तु पुनरुत्स्यूतशब्दोऽन्तोदात्तः पठ्यते। तत्र स्वरव्यत्ययो बोद्धव्यः प्रवृद्धादेराकृतिगणत्वाद्वा। ननु सहसुपेत्यत्र भाष्यकारो वक्ष्यति। यस्य समासस्यान्यल्लक्षणं नास्ति इदं तस्य लक्षणं भविष्यतीत्यत्र किमिति समाससंज्ञाया अवकाशो निराक्रियते। एवं मन्यते। असंयुक्ते विधानात् सर्वार्थत्वं समाससंज्ञायां न तु कतिपयविषयत्वम्। न्यायव्युत्पादनाय त्ववकाशनिराक्रिया ॥ ३ ॥

सह ॥ सहवचनमिति। सुपेति तृतीया सहार्थमाक्षिपति वृद्धो यूनेति तथेति प्रश्नः। एकैकस्येति। यथा पुत्रेण सहागत इति द्वयोरपि पितापुत्रयोरागमनेन सम्बन्धः। एवं समाससंज्ञापि प्रत्येकं स्यात्। सहग्रहणे त्वेका समाससंज्ञा सहभूतयोर्भवति। किञ्च स्यादिति। भवतु प्रत्येकं समाससंज्ञा कार्ये दोषाभावात्। कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्र सूत्रे समासश्च समासश्चेत्येकशेष आश्रयिष्यते वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिवृत्त्यर्थम्। अन्यथा प्रत्ययान्तत्वादेकैकस्य समासस्य विध्यर्थं समासग्रहणं स्यादेकशेषे तु समाससमूहस्य संज्ञाविधिर्नियमार्थो भविष्यतीति न कश्चिद्दोषो भवति। समासाच्च तद्विषयादित्यत्र प्रातिपदिकाधिकारात् समाससमूहस्य च प्रातिपदिकत्वात् समासादित्येकवचनं न विवक्ष्यते अनभिधानाद्वा एकैकस्माच्छप्रत्ययो न भविष्यतीति भावः। ऋक्पाद इति। ऋचः पाद इति स्यात्। राजाश्व इति। यद्यप्यत्र समासान्त

कृत्वैकैकस्य समाससंज्ञा प्राप्नोति । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा । वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः । ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति । तद्यथा । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति । सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यते । इहापि सहग्रहणं कर्तव्यम् । अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः इहापि नार्थः सहग्रहणेन । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सहग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं योगाङ्गं यथा विज्ञायेत । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । सह सुप् समस्यते । केन सह । समर्थेन । अनुव्यचलद् अनुप्राविशत् । ततः सुपा । सुपा च सह सुप्समस्यते । अधिकारश्च लक्षणं च । यस्य समासस्यान्यल्लक्षणं नास्ति इदं तस्य लक्षणं भविष्यति ।

प्राप्नोति तथापि रूपभेदाभावात् स्वरद्वयप्रसङ्गो दोष उक्तः । ऋक्पादेपि स्वरद्वयप्रसङ्गो बोद्धव्यः । कथञ्च कृत्वेति । एकार्थीभावे समासविधानात् समुदायस्य च विशिष्टार्थाभिधायित्वात्तस्यैव संस्कार्यत्वात् प्राधान्यात् परतन्त्रत्वादवयवानामप्राधान्यात्समुदायस्यैव हि द्विवचनवत् समाससंज्ञा भविष्यति अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वेति भावः । इतरो गृहीताभिप्राय आह । प्रत्येकमिति । एतच्च वृद्धिवार्तिके व्याख्यातं तत एवानुगन्तव्यम् । सत्येतस्मिन्निति । पक्षद्वये स्थिते सामर्थ्यात्कश्चित् क्व चित् पक्ष आश्रीयते । तत्र संयोगसंज्ञावत् समाससंज्ञा पूर्वोक्तेनैव न्यायेन समुदायस्य संभविष्यति । अथ न्यायद्योतनायेह सहग्रहणं क्रियते वृद्धिगुणसंज्ञयोरपि प्रत्येकमिति वक्तव्यम् । अथ तत्र लक्ष्यदर्शनादिवशात्प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः तदेहापि पूर्वोक्तात् सामर्थ्यात्समुदायस्य समाससंज्ञा भविष्यतीति नार्थः सहग्रहणेन । योगाङ्गमिति । योगावयव इत्यर्थः । केनेति । सुपा चेन्नार्थो योगविभागेनेति प्रश्नः । समर्थेनेति । योगविभागात्तिङन्तेन सह सुपः समासो भवति । योगविभागश्चेष्टप्रसिद्ध्यर्थं इति सर्वत्र समासो न भवति । अनुव्यचलदिति । सुबिति संख्याया यविवक्षितत्वात् पूर्वे वेः समासः पश्चादनोः । तत्र समाससंज्ञायां सत्यां शाकलप्रतिषेधाद्यणादेशो भवति । तिङ्ङतिङ इति । समासान्तोदात्तत्वं न भवति निघातेन बाधितत्वादिति केचिदाहुः । तत्रानोर्गतिर्गताविति निघातः विशब्द उदात्तः । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यकारः स्वरितः । एवं त्वनुप्राविशदिति प्रयोजनाभावाद् भाष्यकारेण उदाहरणमवक्तव्यं स्यात् । तस्मात्सति शिष्टत्वात् समासान्तोदात्तत्वेनात्र भाव्यमित्यपरे । तिङैकत्वस्योक्तत्वात् प्रातिपदिकत्वेपि सुबनुत्पत्तिः । अन्ये त्वाहुः । वचनग्रहणादुक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा स्यात् । केवलायाश्च प्रकृतेः प्रयोगाभावाद्भवितव्यमत्र प्रथमैकवचनेन तस्य तु हल्ङ्यादिलोपः क्रियते । अत एवैकपद्यादामनुप्राविशद्देवदत्त्याम एकान्तरमामन्त्रितमिति निघातप्रतिषेधः समाससंज्ञायाः प्रयोजनमस्त्येवेति तिङन्तनिघातवादिन आहुः । अधिकारश्चेति । देवदत्तः पचतीति विशेषणसमासनिवृत्त्यर्थो ऽतिङित्यादावुत्तरपदानुपादानादुत्तरपदोपस्थापनार्थश्चेति भावः । लक्षणं चेति । ननु सहेति योगविभागेनैव समासस्य सिद्धत्वात्सुपेत्यस्य लक्षणत्वे

पुनरुत्स्यूतं वासो देयं पुनर्निष्कृतो रथः। इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्। वाससी इव कन्ये इव।

अव्ययीभावः ॥ ५ ॥ किमर्थं महती संज्ञा क्रियते। अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत। अनव्ययमव्ययं भवतीत्यव्ययीभावः। अव्ययीभावोऽव्ययसंज्ञो भवतीत्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ ६ ॥ इह कस्मान्न भवति सुमद्राः सुमगधाः सपुत्त्रः सच्छात्त्र इति। समृद्धौ साकल्य इति च प्राप्नोति। नैष दोषः। इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः। कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः। कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः। कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः। पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः। अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः। उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः। न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते।

नास्ति प्रयोजनम्। नैष दोषः। योगविभागः कतिपयतिङन्तविषय एवैतच्चास्मादेव भाष्याद्विज्ञायते। पुनरुत्स्यूतमिति। पुनः शब्दस्यासत्यामपि गतिसंज्ञायां परादिश्छन्दसि बहुलमिति उदः आद्युदात्तत्वं समासान्तोदात्तत्वापवादो भविष्यतीति मन्यते। अथ वा काठकेऽन्तोदात्तः पठ्यते तदभिप्रायेण पुनः शब्दस्य गतित्वाभावादिदमुदाहरणम्। इवेनेति। सुपेत्यस्य लक्षणत्वात् समासे सिद्धे कार्यान्तरविधानार्थं वचनम्। वाससी इवेति। वासःशब्दो वस्तेर्णिदित्यसुन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः। समासादुत्पन्नस्य सोरव्ययादिति लुक्। कन्ये इति। कन्याराजन्यमनुष्याणामिति फिट्सूत्रपाठात्कन्याशब्दोऽन्तस्वरितः ॥ ४ ॥

अव्ययी ॥ किमर्थमिति। लाघवार्थत्वात् संज्ञाकरणस्याल्पाक्षरा संज्ञा कर्तव्येति प्रश्नः। अन्वर्थसंज्ञेति। बृहत्संज्ञाकरणे न किंचिद् अव्ययकार्यं प्राप्यते अनव्ययमव्ययमिति अव्ययकार्यलाभादित्यर्थः। न वक्तव्यमिति। तदकरणे लुङ्मुखस्वरोपचाराः प्रयोजनमिति कथं परिगणनं क्रियतइति चेत्। इह तु क्रियतामन्वर्थत्वेन वा विशिष्टकार्यविषयमव्ययत्वमनुमास्यतइत्यदोषः। पूर्वपदार्थप्राधान्यं त्वव्ययीभावस्य प्रायिकं न तदन्वर्थसंज्ञया सूच्यते। सूपप्रतीत्यादावुत्तरपदार्थस्य प्राधान्यम्। उन्मत्तगङ्गमित्यादावन्यपदार्थप्रधानता ॥ ५ ॥

अव्ययम् ॥ इह कस्मादिति। समुदायस्य संस्कार्यत्वात् प्राधान्यात्तस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि अस्ति चात्र समुदायात् समृद्धिसाकल्यप्रतिपत्तिरिति प्रश्नः। सपुत्र इत्यत्र साकल्यं प्रतीयते। सपुत्त्रो भोक्तुमागत इति प्रयोगे पुत्त्रा अप्यनेनानीताः न कश्चित् परिशेषित इति संप्रत्ययः। इह कश्चिदिति। बाहुल्याभिप्रायेणैतदुच्यते क्व चिदन्यथापि दर्शनादर्द्धपिप्पल्यीत्यादौ अन्यतमप्राधान्यसंभवे मन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् पूर्वपदार्थप्राधान्य एवाव्ययीभावसंज्ञा भवति। वचनसामर्थ्यात्

अथ वा नेमे समासार्था निर्दिश्यन्ते । किं तर्हि । अव्ययार्था इमे निर्दिश्यन्ते । एतेष्वर्थेषु यदव्ययं वर्तते तत्सुबन्तेन सह समस्यतइति ॥

यथाऽसादृश्ये ॥ ७ ॥ असादृश्यइति किमर्थम् । यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्तः । असादृश्यइत्युच्यते तत्रेदं न सिद्ध्यति यथाशक्ति यथाबलमिति । किं कारणम् । यथेत्ययं प्रकारवचने थाल् स च सादृश्ये वर्तते । नैष दोषः । अयं यथाशब्दोस्त्येवाव्युत्पन्नः प्रातिपदिकं वीप्सावाचि । अस्ति प्रकारवचने थाल् तत्र यदव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं वीप्सावाचि तस्येदं ग्रहणम् । अथ यः प्रकारवचने थाल् तस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति । पूर्वेण प्राप्नोति सादृश्यसंपत्तीति । प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥

सुप् प्रतिना मात्रार्थे ॥ ९ ॥ सुबिति वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणं किमर्थम् । अव्ययमित्येवं तदभूत् सुब्मात्रे यथा स्यात् । माषप्रति । सूपप्रति । ओदनप्रति ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ १० ॥ अक्षादयस्तृतीयान्ताः

पूर्वपदार्थप्राधान्यासंभवेपि सूपप्रति उन्मत्तगङ्गमित्यादौ प्रवर्ततएव । अथ वेति । अव्ययस्य श्रुतत्वादन्तरङ्गत्वात्तस्यैव विभक्त्यादयो विशेषणानि । तत्र यदोत्तरपदार्थावच्छिन्नाः समृद्ध्यादयः प्रतिपिपादयिषितास्तदाव्ययं समृद्ध्यादीनां वाचकमिति तेषां तदर्थता भवति सुमद्रा इत्यत्र तु मद्रशब्द एव समृद्धिविशिष्टमर्थमाह सुशब्दस्तु समृद्धिद्योतको न तु वाचकः सपुत्त्र इत्यत्रापि सहशब्दस्तुल्ययोगस्य वाचकः न तु साकल्यस्य । तत्तु प्रकरणादिसहितात्समुदायात्प्रतीयते । यथा । असादृश्यइति किमर्थमिति । सापेक्षत्वादसामर्थ्यं वृत्तिः सादृश्यएव च । पूर्वप्राप्त्यनिषेधश्च प्रश्नेऽस्मिन् कारणत्रयम् । यथा देवदत्तइति । समुदायस्य चात्र सापेक्षत्वात्तस्य च प्राधान्यादुपमानस्य चोपमेयं प्रति नित्यसापेक्षत्वात्समासः प्राप्नोति । स च सादृश्य इति । प्रकारशब्दस्य सादृश्यार्थत्वात् प्रकारे व्युत्पादितस्य यथाशब्दस्य सादृश्ये वृत्तिरित्यर्थः । अस्त्येवेति । अर्थवत्सूत्रारम्भादव्युत्पन्नानामपि सम्भवोवगम्यते । वीप्सावाचीति । वीप्साग्रहणमुपलक्षणं तेन योग्यतापदार्थानतिवृत्ती अपि यथार्थौ । तस्येदमिति । सूत्रेस्मिन्नित्यर्थः । प्रतिषेधवचनसामर्थ्यादिति । यथार्थे यदव्ययमिति पूर्वेणैव सिद्धे समासे सादृश्यप्रतिषेधार्थत्वादस्यारम्भस्य ॥६॥

सुप्प्रतिना । सुबिति वर्तमानइति । सुबामन्त्रितइत्यतः । अव्ययमित्येवमिति । अव्ययग्रहणसंबद्धमभूदित्यर्थः । यावदवधारणइत्यत्र यावच्छब्दोव्ययमेव संगृहीतः । तथा च यावन्त्यमत्राणीत्यनव्ययेन वाक्यं प्रदर्श्यते । अन्यथा नित्यसमासत्वाद्वाक्यं न स्यात् । स्वरादीनां च दोषामन्यमहर्दिवामन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्वप्रधानतादर्शनान्मात्रावति वृत्तिरविरुद्धेति अव्ययस्यैवायं समासः स्यात् ।

अक्ष । तृतीयान्ता इति । विभक्त्यन्तरनिरासार्थमेतदुक्तं न्यायाच्चैतत्

परिणा पूर्वोक्तस्य यथा न तदयथाद्योतने । अक्षादयस्तृतीयान्ताः परिणा सह समस्यन्तइति वक्तव्यम् । पूर्वोक्तस्य यथा न तद् अयथाजातीयके द्योत्ये । अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वमिति । अक्षपरि । शलाकापरि । अक्षशलाकयोश्चैकवचनान्तयोः * । अक्षशलाकयोश्चैकवचनान्तयोरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अक्षाभ्यां वृत्तमक्षैर्वृत्तम्। कितवव्यवहारे च * । कितवव्यवहारइति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अक्षेणेदं न तथा वृत्तं शकटेन यथा पूर्वमिति ॥१०॥

विभाषापपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ १२ ॥ योगविभागः कर्तव्यः । विभाषेत्ययमधिकारः । ततः अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्येति । अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या । पञ्चमीग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । सुबन्तेनेति वर्तते । एतैश्च कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विधीयते तत्रान्तरेणापि पञ्चमीग्रहणं पञ्चम्यन्तेन समासो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम्। बहिःशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते तत्रापि यथा स्यात् बहिर्ग्रामं बहिर्ग्रामात् । अथ क्रियमाणे पञ्चमीग्रहणे यावता बहिःशब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते कथमिवैतात्सिद्ध्यति । पञ्चमीग्रहणसामर्थ्यात् ॥

आङ् मर्यादाभिविध्योः ॥ १३ ॥ मर्यादाभिविधिग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । पञ्चम्येति वर्तते । आङा च कर्मप्रवचनीयेन युक्ते पञ्चमी

सिद्ध्यति । अक्षादीनां वर्तनक्रियायां कर्तृत्वादित्याहुः । पूर्वोक्तस्येति । पूर्ववृत्तस्येत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्धातूनां नियतविषयत्वाच्च वचिरिह वर्तने वर्तते । तदेव यथा न तदिति तच्छब्देन परामृश्यते । अभिधानार्थे तु वचौ तच्छब्देन परामर्शोऽसंबद्धः स्यात् । अयथाद्योतन इति । जयकाले अक्षादीनामेकरूपं यद्वर्तनं तद्विपरीतं पराजये यद्वर्तनं यदा परिणा द्योत्यते तदा समासः । एकवचनान्तयोरिति । समासे द्वित्वाद्यनवगमादेकत्वस्यान्यनिरपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वादवगतिसंभवान्न्यायप्राप्तमेतदित्याहुः । यद्युक्तमभेदैकत्वसंख्या वृत्तौ गम्यत इति तद् बाहुल्याभिप्रायेण । कितव्यवहार इति । पञ्चिका नाम द्यूतं पञ्चभिरक्षःशलाकाभिर्वा भवति । तत्र यदा सर्वे एकरूपाः पतन्ति तदा पातयिता जयति । अन्यथा तु पाते पराजीयते ॥१०॥

विभा ॥ योगविभाग इति । अन्यथेहैवास्योपयोग आशङ्क्येत योगविभागे त्वधिकारो गम्यते । अपपरिशब्दौ परस्परसाहचर्याद्वर्जनार्थौ ग्रहीष्येते तौ च कर्मप्रवचनीयौ तद्योगे पञ्चम्येव विहिता । बहिर्योगेऽपि बहिर्योगे चोपसंख्यानमिति विहिता अञ्चूत्तरपदलक्षणा च विहिता । प्राग्ग्राम इत्यादौ तु समासो न भविष्यति । पूर्वपदार्थप्राधान्य एव सति संभवे अव्ययीभावस्य विधानादित्यभिप्रायेणाह । पञ्चमीग्रहणमिति । एतैश्चेति । वक्ष्यमाणाङपेक्षया बहुवचननिर्देशः । अथेति । बहिर्गतो ग्रामादित्यपादाने पञ्चमीसद्भावाद् कथं तद्विधानं ज्ञाप्यत इति प्रश्नः । पञ्चमीग्रहणसामर्थ्यादिति ॥ १२ ॥

बहिर्गतो ग्रामादित्यत्रासामर्थ्यात् समासेन न भवितव्यं तस्मात् षष्ठीविषये

विधीयते तयोश्चैवार्थयोराङ् कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति नान्यत्र ॥

यस्य चायामः ॥ १६ ॥ किमुदाहरणम् । अनुगङ्गं हास्तिनपुरम् । अनुगङ्गं वाराणसी । अनुशोणं पाटलिपुत्त्रम् । यस्य चायाम इत्युच्यते गङ्गा चाप्यायता वाराणस्यप्यायता तत्र कुत एतद् गङ्गया सह समासो भविष्यति न पुनर्वाराणस्येति । एवं तर्हि लक्षणेनेति वर्तते । गङ्गा चैव लक्षणं न वाराणसी । अथ वा यस्य चायाम इत्युच्यते गङ्गा चाप्यायता वाराणस्यप्यायता तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो यस्यायाम इति । साधीयश्च गङ्गायाः न वाराणस्याः ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ १७ ॥ किमर्थश्चकारः । एवकारार्थः । तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येव । क्व मा भूत् । परमं तिष्ठद्गु । कालविशेषे * । तिष्ठद्गु कालविशेषइति वक्तव्यम् । तिष्ठन्ति गावोऽस्मिन् काले स तिष्ठद्गु । वहद्गु । खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे * । खलेयवादीनि प्रथमान्तान्यन्यपदार्थे समस्यन्तइति वक्तव्यम् । खलेयवम् । खलेबुसम् । लूनयवम् । पूनयवम् । पूयमानयवम् ॥

पारेमध्ये षष्ठ्या वा ॥ १८ ॥ वावचनं किमर्थम् । विभाषा समासो यथा स्यात् । समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात् पारं गङ्गाया इति । नैत-

---

पञ्चमी बहिर्योगेनुमीयते ततस्तदुपसंख्यानं न कर्तव्यम् ॥ १३ ॥

यस्य । किमुदाहरणमिति । लक्ष्यलक्षणयोर्द्वयोरप्यायामवत्त्वात् संदिहानः पृच्छति । गङ्गा चैव लक्षणमिति । अनेकदेशव्याप्तया गङ्गाया आयामवत्त्वेनानेकजनापेक्षया प्रसिद्धत्वात् तस्या एव लक्षणत्वम् । ततो यद्यपि कस्य चित् पुरुषस्य हस्तिनपुरमायामवत्त्वेन प्रसिद्धं न गङ्गा तथापि न तदपेक्षया प्रयोगव्यवस्था किं तर्हि प्रचुरलोकापेक्षया । अथ वेति । लक्षणेनेत्यस्यानुवृत्त्या विनापीष्टसिद्धिं दर्शयति । उपमानोपमेयभावे चायं समास इष्यते न्यूनगुणं चोपमेयं परिपूर्णगुणमुपमानं तत्र संपूर्णगुणसन्निधौ न्यूनगुणमसद्गुणमिव प्रतिभातीति सामर्थ्यात् प्रकर्षगतिर्विज्ञायते । प्रकृष्टाप्रकृष्टसन्निधौ च प्रकृष्टस्य कार्येण सम्बन्धो नेतरस्य ॥ १६ ॥

तिष्ठद्गु । किमर्थ इति । समुच्चेतव्यस्याभावात् प्रश्नः । एवकारार्थ इति । अनेकार्थत्वान्निपातानामिति भावः । तेन तिष्ठद्गुप्रभृतीन्येवैकार्थीभावविषयाणि भवन्ति । न तु शब्दान्तरेणैकार्थीभावं प्रतिपद्यन्तइत्यर्थः । वहद्गु इति । अस्य कालविशेषवृत्तित्वप्रदर्शनार्थमुपक्षेपः । खलेयवादीनीति । अव्यतिरिक्त एव प्रातिपदिकार्थे एषां प्रयोगः कर्तव्यो नान्यत्रेति भावः । अन्यपदार्थ इति । न काल एवापि त्वन्यत्रापीत्यर्थः ॥ १७ ॥

पारे । वावचनमिति । महाविभाषयैव च वाक्यस्य षष्ठीसमासस्य च सिद्धत्वादिति भावः । इतरो न्यायप्रपञ्चार्थं स्ववाचा वा जल्पयितुं स्वाशयमप्रकाशयन्नाह । विभाषेति । अयमपीति । षष्ठीसमासे प्राप्ते अव्ययीभाव आरभ्यते स

दस्ति प्रयोजनम्। प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अव्ययीभावेन मुक्ते षष्ठीसमासो यथा स्यात् गङ्गापारमिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अयमपि विभाषा षष्ठीसमासोपि तावुभौ वचनाद्भविष्यतः। अत उत्तरं पठति। पारेमध्ये षष्ठ्या वावचनम् *। पारेमध्ये षष्ठ्या वेति वक्तव्यम्। अवचने हि षष्ठीसमासाभावो यथैकदेशिप्रधाने *। अक्रियमाणे हि वावचने षष्ठीसमासस्याभावः स्याद् यथैकदेशिप्रधाने। तद्यथा। एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठी समासो न भवति। किं पुनः कारणमेकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति। समासतद्धितानां वृत्तिर्विभाषा वृत्तिविषये नित्योपवादः। इह पुनर्वावचने क्रियमाणे एकया वृत्तिर्विभाषा अपरया वृत्तिविषये नित्यो ऽपवादः। एकारान्तनिपातनं च *। एकारान्तनिपातनं च कर्तव्यम्। पारेगङ्गमिति। न कर्तव्यम्। सप्तम्या अलुका सिद्धम्। भवेत् सिद्धं यदा सप्तमी यदा त्वन्या विभक्तयस्तदा न सिद्ध्यति॥

नदीभिश्च॥ २०॥ नदीभिः संख्यासमासे ऽन्यपदार्थे प्रतिषेधः *। नदीभिः संख्यासमासे न्यपदार्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः। द्वीरावतीको देशः। त्रीरावतीको देशः। नदीभिः संख्येति प्राप्नोति। न वक्तव्यः। इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः कश्चिदुत्तरपदार्थप्रधानः। कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः। कश्चि-

---

नित्यं बाधकः प्राप्त इति महाविभाषाधिकाराद्विकल्पे न बाधको भवतीति पक्षे षष्ठीसमासः सिध्यति सो ऽपि विकल्पेन विधीयत इति वाक्यमपि भविष्यतीत्यर्थः। अत उत्तरमिति। एतस्मात् पश्चादुपरीत्यर्थः। वक्तव्यमिति। कृत्याश्चेत्यावश्यके कृत्यः। एकदेशिप्रधान इति। ननु पूर्वकाय इत्यादौ पूर्वपदार्थ एकदेशः प्रधानं न त्वेकदेशी। एवं तर्हि एकदेशिनोनूद्यमानत्वादप्राधान्यं समासस्य तु विधेयत्वात् प्राधान्यम्। तत्रैकदेशिनः प्रधानमिति षष्ठीसमासेन समास उच्यते। अथ वा प्राधान्येन निमित्तत्वं लक्ष्यत इति बहुव्रीहावपि न दोषः। समासतद्धितानामिति। तुल्यन्यायत्वाद्विचाराय तद्धिता अपि निर्दिष्टाः। इह वाक्येनाभिधाने प्राप्ते वृत्तिरारभ्यमाणा वाक्यस्य बाधिका प्राप्नोतीति विकल्पेन वाक्यस्य पक्षेनुज्ञानं क्रियते। तत्रोपवादेपि विकल्पेन विधीयमाने विकल्पो वाक्यस्यैवानुज्ञानं करोतीति उत्सर्गस्य नित्येन बाधेन भाव्यम्। तत्र वाग्रहणेनोत्सर्गोपि पक्षे अभ्यनुज्ञायत इति त्रैरूप्यं सिद्धयति। एकयेति। विभाषयेत्यर्थः। अपरयेति। इदमेव वावचनमुदश्वितोन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यांग्रहणञ्च ज्ञापकं यत्रोत्सर्गापवादौ वृत्तिषु विभाषा तत्रापवादेन मुक्तउत्सर्गो न भवतीति। सप्तम्या अलुकेति। तत्पुरुषे कृतीति बहुलग्रहणादिति भावः। यदा त्वन्या इति। पारेगङ्गादागत इत्यादौ सप्तम्यर्थाभावात् सप्तम्यभावः॥ १८॥

नदीभिः। अर्थविशेषमनुपादाय पूर्वपदोत्तरपदमात्रनिर्देशेन समासोयं विधीयमानो द्विगोरिव बहुव्रीहेरपि बाधकः स्यादिति नदीभिरिति वार्तिकारम्भः। न वक्तव्य इति। भाष्यकारो वार्तिकं प्रत्याचष्टे। पूर्वाचार्यविहितगुरुसंज्ञाश्रयणाद्बहुपा-

दुभयपदार्थप्रधानः । पूर्वपदार्थप्रधानो ऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते । ननु च यद्येनोच्यते स तस्यार्थो भवति । अत्र च वयमेताभ्यां पदाभ्यामेतमर्थमुच्यमानं पश्यामः । एतदेव न जानीमः यद्येनोच्यते स तस्यार्थ इति । अपि चान्यपदार्थप्रधानता न कल्पते चित्रगुः शबलगुरिति । किं कारणम् । अत्रापि हि वयमेताभ्यां शब्दाभ्यामेतमर्थमुच्यमानं पश्यामः । यद्यप्येताभ्यां पदाभ्यामेषोर्थ उच्यते ऽन्यपदार्थोपि गम्यते तत्रान्यपदार्थाश्रयो बहुव्रीहिर्भविष्यति । इहापि तर्हि यद्यप्यन्यपदार्थोपि गम्यते स्वपदार्थोपि गम्यते तत्र स्वपदाश्रयो ऽव्ययीभावः प्राप्नोति । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यमव्ययीभावः क्रियतां बहुव्रीहिरिति । बहुव्रीहिर्भविष्यति विप्रतिषेधेन । भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धं परं कार्यत्वे तु न सिद्ध्यति । आरम्भसामर्थ्यादव्ययीभावः प्राप्नोति । परं कार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः । परं कार्यत्वे च न दोषः । नदीभिः संख्यायाः समाहारेऽव्ययीभावो वक्तव्यः । स चावश्यं वक्तव्यः सर्वमेकनदीतरे ॥

धीनां पूर्वाचार्याः संज्ञां व्यधिषत तदुपाधीनामेवैता भवन्ति । न चात्रेति । द्वैरावतीक इत्यादौ । ननु पञ्चनदं द्वियमुनमित्यादौ मूलोदाहरणेपि पूर्वपदार्थप्राधान्यं नास्ति । समाहारो ह्यत्र समासार्थः । स च यदि समाहरणं समाहार इति भावरूपस्तदान्यपदार्थप्राधान्यम् । अथ समाह्रियतइति समाहारस्तथापि द्वेयमुने समाहृते द्वियमुनमिति पूर्वपदार्थविशिष्ट उत्तरपदार्थः प्रधानम् । नैष दोषः । समाह्रियमाणार्थः समाहारः तत्र पूर्वं द्विशब्दार्थप्रक्रमे के द्वे इत्याकाङ्क्षायां यदा यमुने इत्युच्यते तदोत्तरपदार्थस्य विशेषणत्वं विशेष्यत्वं पूर्वपदार्थस्य अथवा वृत्तिविषये द्व्यादयः संख्यानमात्रे वर्तन्तइति यमुनयोर्द्वित्वमित्यत्रार्थे द्वियमुनशब्दो वर्ततइति भवत्येव पूर्वपदार्थप्राधान्यम् । इदानीं चोदकोन्यपदार्थमाक्षिपति । ननु चेति । अयं भावः । द्वैरावतीक इति देशविशेषोभिधीयते । स च पूर्वोत्तरपदयोः सहितयोरर्थ इति द्वाभ्यामप्यसौ व्यपदिश्यते । ततः पूर्वपदार्थत्वाद्देशस्य तस्य प्राधान्यात् प्राप्नोत्यव्ययीभावः । एतदेवेति । सिद्धान्तवादी । अस्याभिप्रायः । समासेनान्यपदार्थः प्रतीयते न तु पूर्वोत्तरपदाभ्यां तयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थान्तराभिधायित्वावधारणात् । तथा हि । द्विशब्दो द्वित्वावच्छिन्नं संख्येयमात्रमाह न देशम् । इरावतीशब्दोपि नदीविशेषमाह न देशमिति । द्विशब्दो देशस्यावाचक इति कथं पूर्वपदार्थप्राधान्यमभिधीयते । अपि चेति । त्वत्पक्षाभ्युपगमो दोषवानित्यर्थः । चोदकश्चोद्यमुद्भावितं परिहरति । यद्यपीति । । स एव परस्य चोद्यमापादयति । इहापीति । प्राप्नोतीत्यन्तम् । अयमभिप्रायः । पूर्वपदोत्तरपदव्यतिरेकेण समासाभावात् तयोरेव समुदितयोर्देशोर्थ इति पूर्वोक्तन्यायेन पूर्वपदस्याप्यसावर्थ इति प्राप्नोत्येवाव्ययीभावः । एवं तर्हीति । पुरस्तादपवादन्यायेनायं द्विगुमेव बाधते बहुव्रीहिणा तु परत्वाद्बाध्यते शेषग्रहणञ्च तत्र प्रत्याख्यातं त्रिकापेक्षो वा शेषः । एकनदीतर इति । यदि

द्विगुश्च ॥२३॥ द्विगोस्तत्पुरुषत्वे कानि प्रयोजनानि । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजनम् । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजयन्ति । पञ्चगवं दशगवं पञ्चराजं दशराजम् ॥

द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥२४॥ श्रितादिषु गमिगम्यादीनामुपसंख्यानम् * । श्रितादिषु गमिगम्यादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । ग्रामं गमी ग्रामगमी ग्रामं गामी ग्रामगामी । श्रितादिभिरहीने द्वितीयासमासवचनानर्थक्यं बहुव्रीहिकृतत्वात् * । श्रितादिभिरहीनवाचिन्या द्वितीयायाः समासवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । बहुव्रीहिकृतत्वात् । इह यः कष्टं श्रितः कष्टमनेन श्रितं भवतीति तत्र बहुव्रीहिणा सिद्धम् । अहीने द्वितीयास्वरवचनानर्थक्यं च * । अहीने द्वितीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येतच्च स्वरवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । बहुव्रीहिकृतत्वादेव । जातिस्वरप्रसङ्गस्तु * । जा-

---

समाहारग्रहणन्न क्रियते तदा पुरस्तादपवादा इत्यनेन न्यायेनायं समासः पूर्वकालैकेति समासं बाधेत समाहारे तु परत्वाद्द्विगुः स्यात् । ततश्चैकनदीत्यत्राव्ययीभावे कृते तन्निबन्धनो नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति वा टच् प्राप्नोति नपुंसकत्वञ्च । यस्तु गोदावर्याश्च नद्याश्चेत्यच्समासान्तः सोच्प्रत्यन्ववेत्यत्र योगविभागेन क्रियते स चेष्टप्रसिद्ध्यर्थ इति तत्पुरुषे प्रयोगादर्शनादेकनदीत्यत्र न प्रवर्तते । अव्ययीभावे तु पञ्चनदमित्यत्र भवत्येव एकापूपीवत्समाहारविवक्षायामेकनदमेकनदीति भवतीत्याहुः ॥२०॥

द्विगुः । समासान्ता इति । यद्यपि टजचावेव तत्पुरुषनिबन्धनौ पञ्चगवं द्व्यङ्गुलमिति तथापि प्रकृतभेदाद् बहुवचननिर्देशः । पञ्चराजमिति । अकारान्तोत्तरपदत्वाभावात् स्त्रीत्वाभावः । यदा तु समासार्थोत्तरपदान्तःसमासान्ता इति पक्षस्तदा तु पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः ॥ २३ ॥

द्वितीया । गमिगाम्यादीनामिति । औणादिकानामन्येषां च संग्रहार्थमुभयोरुपादानम् । ग्रामगमीति । गत्यर्थकर्मणीत्यत्र द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेपि विधानार्थमिति कृत्प्रयोगे द्वितीयैव भवति इति षष्ठ्याः प्राप्तिरेव नास्तीति ये तस्या अकेनोरिति निषेधं वर्णयन्ति ते पूर्वापरविस्मरणशीलत्वादुपेक्ष्याः । भाष्यकारेण तु गत्यर्थसूत्रस्य प्रत्याख्यानात् कृत्प्रयोगे षष्ठ्येवेष्यत इति तद्दर्शने सौत्रः षष्ठीनिषेधः । श्रितादिभिरिति । यः कष्टं श्रितः कष्टमनेन श्रितमिति बहुव्रीहिणैव विवक्षितार्थावगमादर्थरूपस्वरभेदाभावात् तत्पुरुषो न विधेय इत्यर्थः । अहीनवाचिन्या इति यः कष्टं श्रितः कष्टं तेन न हीनमित्यर्थं इति भावः । अयतिर्ह्यत्र गतौ वर्तत इति गत्यर्थत्वात् कर्तरि क्तः । ततः श्रितपतितगतैः समासोयं न विधेयः । अतीतादिभिस्तु स्वरसिद्ध्यर्थो विधेयः । तर्हि तत्पुरुषे सति थाथादिस्वरेण भाव्यम् । अतीतात्यस्तयोरहीन इति निषेधात् प्राप्तापन्नयोरहीने द्वितीयानुपसर्ग इति निषेधात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नास्ति । बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यम् । यदा तु जातिकालसुखादीनि पूर्वपदानि तदा तत्रापि बहुव्रीहितत्पुरुषयोः स्वरभेदाभावः । बहुव्रीहिकृतत्वादिति । बहुव्रीहिणा रूपस्य साधितत्वादित्यर्थः । जातिस्वरप्रसङ्ग इति । यदि बहुव्री-

तिस्वरप्रसङ्गस्तु प्राप्नोति ग्रामगतः अरण्यगत इति । जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात् क्तो ऽकृतमितप्रतिपन्ना इति । तत्र जातादिषु वावचनात्सिद्धम् । यदेतद्वा जातादिष्विति वक्ष्यामि । इमे जातादयो भविष्यन्ति । ननु च भेदो भवति । बहुव्रीहौ सति समासान्तोदात्तत्वेनापि भवितव्यं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनापि । तत्पुरुषत्वे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनैव । नास्ति भेदः योपि हि तत्पुरुषमारभते न तस्य दण्डवारितो बहुव्रीहिः । तत्र तत्पुरुषे सति द्वौ समासौ द्वौ स्वरौ बहुव्रीहौ सति एकः समासो द्विस्वरत्वम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तत्पुरुषं शास्ति तज् ज्ञापयत्याचार्यः समानार्थे केवलं विग्रहभेदाद्यत्र तत्पुरुषः प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च तत्र तत्पुरुष एव भवति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । राज्ञः सखा राजसखः राजा सखा अस्येति बहुव्रीहिर्न भवति । नैतज्ज्ञापकसाध्यमपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्तइति बाधकेनानेन भवितव्यं सामान्यविहितस्य विशेषविहितेन । अथ न सामान्यविहितः यदुच्यते बहुव्रीहिकृतत्वादिति । एतदयुक्तम् । अस्ति खल्वपि विशेषो बहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्य च । किं शब्दकृतः अथार्थकृतः । शब्दकृतश्चार्थकृतश्च । शब्दकृतस्तावद्बहुव्रीहौ सति

हिरेव क्रियते तदा जातिकालेत्यन्तोदात्तत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । बहुव्रीहिवादी स्वरदोषं परिहरति तत्रेति । वा जात इति । न्याय्यमपास्य वा जातादिष्विति वक्ष्यते तेन पक्षे अन्तोदात्तत्वं पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिति स्वरद्वयसिद्धिः । इमे इति । श्रितगतपतितशब्दाः । ततश्चाहीने द्वितीयेति न वक्तव्यमिति लाघवं भवति । तत्पुरुषवाद्याह ननु चेति । बहुव्रीहिवाद्याह नास्ति भेद इति । द्वौ स्वराविति । तत्पुरुषे अहीने द्वितीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः बहुव्रीहौ जातिकालेत्यन्तोदात्तत्वम् । द्विस्वरत्वमिति । वा जातादिष्विति सूत्रन्यासेन । एवं तर्हीति । ततश्च बहुव्रीह्यभावात् कष्टश्रित इत्यादावहीने द्वितीयेति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं भवति । निष्ठा च द्व्यजनादित्याद्युदात्तत्वात् कष्टशब्दस्य न तु जातिलक्षणबहुव्रीहिनिबन्धनमन्तोदात्तत्वम् । अव्यविकन्यायश्चानेन ज्ञापकेन स्मारित । राज्ञः सखेति । सख्यस्योभयाधिष्ठानत्वाद्राजा सखास्येत्ययमर्थोन्तर्भूत इति बहुव्रीहिः स्यात् अस्मात्तु ज्ञापकान्न भवति । अत्र कश्चिदुत्सर्गापवादन्यायेन बहुव्रीह्यभावं मन्यमान आह नैतदिति । अर्थाभेदे बहुव्रीहौ प्राप्ते तत्पुरुषस्यारम्भात् । ज्ञापकवाद्यपवादवादिनोश्चात्राहोपुरुषिकैव । तत्पुरुषारम्भे बहुव्रीहिबाधलक्षणन्तु फलं न भिद्यते । विशेषविहितेनेति । श्रिताद्युपादानेन विधानादस्य विशेषविहितत्वम् । अथ नेति । कष्टं श्रित इति स्वपदार्थे तत्पुरुषविधानात्तत्र च बहुव्रीहेरप्राप्तत्वान्नास्ति सामान्यविहितत्वम् । अन्तर्भूतश्चार्थो न शब्दसंस्कारे निमित्तं किन्तु शब्दवाच्य एव । यदुच्यत इति । अर्थभेदात् श्रितादिग्रहणं कृतमिति भावः । ननु कष्टश्रित इति समासप्रयोगे लोके विग्रहवाक्याप्रयोगात् तात्पर्याभेदादस्ति बहुव्रीहिकृतत्वमित्याशङ्क्याह अस्ति खल्वपीति । पूर्वोक्तेन न्यायेनार्थरूपस्वरेषु विशेषमपश्यन् पृच्छति । किमिति । बहुव्रीहाविति । शेषाद्विभाषेत्यनेन कष्टश्रितक इति । तत्पुरुष इति ।

कपा भवितव्यम् । तत्पुरुषे सति न भवितव्यम् । अर्थकृतः । तत्पुरुषे सति रुहादीनां क्तः कर्तरि भवति । धात्वर्थस्यानपवर्गे आरूढो वृक्षं देवदत्तः । बहुव्रीहौ व्यपवृक्ते कर्मणि भवति आरूढो वृक्षो देवदत्तेनेति । अन्यथाजातीयकः खल्वपि प्रत्यक्षेणार्थसंप्रत्ययः अन्यथाजातीयकः संबन्धाद् । राज्ञः सखा राजसखः । संबन्धादेतद्गन्तव्यं नूनं राजाप्यस्य सखेति । उभयं खल्वपीष्यते । स्वस्ति सोमसखा पुनरेहि गवां सख इति ॥

खट्वा क्षेपे ॥ २८ ॥ किमुदाहरणम् । खट्वारूढः । क्षेप इत्युच्यते । कः क्षेपो नाम । अधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वारोढव्या य इदानीमतोऽन्यथा करोति स उच्यते खट्वारूढोयं जाल्मो नातिव्रतवान् ॥

अत्यन्तसंयोगे च ॥२९॥ अत्यन्तसंयोगे समासस्याविशेषवचनात् क्तेन समासवचनानर्थक्यम् * । अत्यन्तसंयोगे समासस्याविशेषवचनात् क्तान्तेन चाक्तान्तेन च । कालाः क्तेनेत्येतत्समासवचनमनर्थकम् । अत्यन्तसंयोगइत्येव सिद्धम् । अनत्यन्तसंयोगार्थं तु * अनत्यन्तसंयोगार्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । षण्मुहूर्ताश्चराचराः । ते कदा चिदहर्गच्छन्ति कदा चिद्रात्रिम् ।

कष्टश्रित इत्यादौ रुहादीनामिति । आदिशब्दः प्रकारे तेन गत्यर्थादयोपि गृह्यन्ते । धात्वर्थस्येति । सर्वस्य धात्वर्थस्यानिष्ठितत्वेपि तदेकदेशभूतत्वाश्रयेणारोहणक्रियाविशिष्टे एव वृक्षमारूढ इति शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिदमभिधीयते । यथा बद्धो बन्धनमनुभवन्नेवोच्यते तथा कष्टश्रित इति कष्टमनुभवन्नेवोच्यते । व्यपवृक्त इति । सर्वात्मना धात्वर्थे निष्ठित इत्यर्थः । यथा भुक्त ओदन इति भुजिक्रियायाः समाप्तौ प्रयुज्यते । भेदान्तरमप्याह । अन्यथेति । प्रत्यक्षेणेति । शब्दादव्यवधानेनेत्यर्थः । अव्यवधानोपलक्षणत्वात् प्रत्यक्षस्याज्ञापकफलमपि निराकर्तुमाह उभयमिति । सोमसखेति । बहुव्रीहित्वात् समासान्ताभावः । गवां सख इति । तत्पुरुषत्वात् समासान्तस्तत्पुरुषे कृति बहुलमिति षष्ठ्या आक्रोशइति वा षष्ठ्या अलुक् ॥ २७ ॥

खट्वा । खट्वारूढ इत्यत्र क्षेपहेतोर्धर्मस्यानिर्देशात् क्रियाकारकसंबन्धमात्रावगमात् पृच्छति । किमुदाहरणमिति । समासस्य क्षेपोर्थः स चात्रास्तीत्याह खट्वारूढ इति । अधीत्येति । ब्रह्मचारिणा वेदाध्ययने निष्पादिते गृहस्थाश्रमः कर्तव्यः । अन्यथेति । असमाप्ते ऽध्ययने भूमिशयनार्हो यः खट्वारोहणं करोतीत्यर्थः । खट्वारोहणञ्चाविनयोपलक्षणार्थमित्याह । नातिव्रतवानिति ॥ २८ ॥

अत्यन्त ॥ काला इति पृथग्योगेन क्तान्तेन समासविधानन्न कर्त्तव्यम् । काला अत्यन्तसंयोग इत्येक एव योगः कर्तव्यः । तत्र च क्तेनेत्यस्य निवृत्तत्वात् सर्वत्र समासः सिध्यतीति मत्वाह अत्यन्तसंयोग इति । चराचर इति । चरन्तीत्यर्थः । चरिचलिपतिवदीनामच्याक् चाभ्यासस्येति द्विर्वचनमागागमश्च । कदा चिदहरिति । उत्-

अहर्गताः । रात्रिगताः । नैतदस्ति । गतग्रहणादप्येतत्सिद्धम् । इदं तर्हि । अहरतिसृताः । राज्यतिसृताः । मासप्रमितश्चन्द्रमाः ॥ द्वितीया श्रि

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ ३० ॥ तत्कृतार्थेनेति किमर्थम् । दध्ना पटुः । घृतेन पटुः । नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । नहि दध्नः पटुना सामर्थ्यम् । केन तर्हि भुजिना । दध्ना भुङ्क्ते पटुरिति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । शङ्कुलाखण्डः किरिकाण इति । अत्रापि न शङ्कुलायाः खण्डेन सामर्थ्यम् । केन तर्हि करोतिना । शङ्कुलया कृतः खण्ड इति । वचनाद्भविष्यति । इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति । दध्ना पटुः घृतेन पटुरिति । तस्मात्तत्कृतार्थग्रहणं कर्तव्यम् । गुणवचनेनेति किमर्थम् । गोभिर्वपावान् । धान्येन धनवान् । किं पुनरिहोदाहरणम् । शङ्कुलाखण्डो देवदत्त इति । कथं पुनर्गुणवचनेन समास उच्यमानो द्रव्यवचनेन स्यात् । इह तृतीया तत्कृता-

---

रायणे । कदा चिद्रात्रिमिति । दक्षिणायने । ततश्च षड्भिर्मुहूर्तैरह्नोंऽशेश्च नास्त्यत्यन्तसंयोगः क्रमेण च गच्छन्तः संकलय्य व्यपदिश्यन्ते । अथ वैकदेशगमनाद् गच्छन्तीत्युच्यन्ते । गतग्रहणादिति । द्वितीयाश्रितेत्यत्र निर्दिष्टात् । मासप्रमित इति । आदिकर्मणि कर्तरि क्तः । मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः । प्रतिपच्चन्द्रेण च मासस्यात्यन्तसंयोगाभावः ॥ २९ ॥

तृतीयात ॥ तत्कृतार्थेनेति किमर्थमिति । अयं भावः दध्ना पटुरित्यत्र यदि दधिकृतं पाटवं विवक्षितं तदा भवितव्यं समासेन विशिष्टद्रव्यसंस्कृतं दध्यपि पाटवं करोतीति तत्कृतत्वसंभवात् । अथ भोजनाद्यपेक्षो दध्नः करणभावो दध्ना भुङ्क्ते पटुरिति । अस्याप्ययं भावः । सर्वत्र क्रियाद्वारकेण सम्बन्धेन भवितव्यम् । ततश्चेहापि क्रियाद्वारकसंबन्धसंभवात् समासः स्यात् । असामर्थ्यादिति । यत्र साक्षात्सामर्थ्यं नास्ति दध्योदन इत्यादौ तत्र वचनसामर्थ्यात् प्रतीयमानक्रियाद्वारकसंबन्धाश्रयेण समासः । इह तु शङ्कुलया खण्ड इत्यादौ साक्षात्सामर्थ्यसंभवे वचनस्य सावकाशत्वाद्दध्ना पटुरित्यत्र न भविष्यति । इहापीति । खण्डशब्दस्य गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वात् साक्षात् संबन्धाभावाच्छङ्कुलया अवश्यं क्रियापेक्षितव्या तामन्तरेण कारकत्वायोगात् । वचनादिति । करोतिक्रियाकृतसंबन्धाश्रयेणेत्यर्थः । इहापीति । परस्परसंबन्धाय चेत्सर्वत्र क्रियाव्यतिरिक्तापेक्ष्यते तदात्रापि तदपेक्षसामर्थ्यसद्भावात् समासप्रसङ्ग इत्यर्थः । परस्तात्तु तत्कृतार्थग्रहणं निराकरिष्यते । गुणवचनेनेति किमर्थमिति । अयं भावः । जातेर्नित्यत्वात्तत्कृतत्वाभावाद् द्रव्यवाचिनापि न भविष्यति । गोभिर्वपावानिति । गोसंबन्धिदध्याद्युपयोगाद्वपावत्त्वमिति तत्कृतत्वमस्ति । वपावच्छब्दस्तु गुणवचनो न भविष्यति । यो हि गुणमुक्त्वा द्रव्यमभिधत्ते यथा शुक्लः पट इति शुक्लशब्दः स गुणवचनः वपावच्छब्दस्तु सर्वदा वपासंबन्धविशिष्टं द्रव्यमाहेति नासौ गुणवचनः । किं पुनरिति । दध्ना जाड्यं घृतेन पाटवमित्यादौ केवलगुणवाचिना समासो नेष्यते । गुणोपसर्जनद्रव्यवचनस्तु द्रव्यवचनत्वाद् गुणवचनो न

र्थेन गुणेनेतीयता सिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यद्वचनग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम् । एवं यथा विज्ञायेत गुणमुक्तवता गुणवचनेनेति । कथं पुनरयं गुणवचनः सन् द्रव्यवचनः संपद्यते । आरभ्यते तत्र मतुब्लोपः । गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिति । तद्यथा । शुक्लगुणः शुक्लः कृष्णगुणः कृष्णः । एवं खण्डगुणः खण्डः । यद्येवं नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन । भवति हि शङ्कुलायाः खण्डेन सामर्थ्यम् । असामर्थ्याच्चात्र न भविष्यति दध्ना पटुर्घृतेन पटुरिति । तस्मान्नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेन । तृतीयासमासेर्थग्रहणमनर्थकमर्थगतिर्ह्निवचनात् * । तृतीयासमासेर्थग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अर्थगतिर्ह्निवचनात् । अन्तरेणापि वचनमर्थगतिर्भविष्यति । निर्देश्यमिति चेत् तृतीयार्थनिर्देशोपि * । अथैवमपि निर्देशः कर्तव्य इति चेत् तृतीयार्थनिर्देशोपि कर्तव्यः स्यात् । तृतीया तदर्थकृतार्थेनेति वक्तव्यम् । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नायमर्थनिर्देशः किं तर्हि योगाङ्गमिदं निर्दिश्यते । सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते । तृतीया तत्कृतेन गुणवचनेन समस्यते ततोर्थेन । अर्थशब्देन च तृतीया समस्यते । धान्यार्थः वसनार्थः हिरण्यार्थः । पूर्वसदृशसमोनार्थ इत्यर्थग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति ।

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ ३१ ॥ पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानम् * । पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । मासावरोयं

भविष्यतीति प्रश्नः । गुणेनेति । अर्थेन च समासासंभवाद् गुणवचनेन भविष्यति । तत्र वचनग्रहणाद् भूतकालपरिग्रहाद् गुणमुक्तवता संप्रति गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिना समासो भवतीत्यर्थः । कथंपुनरिति । नित्यत्वाच्छब्दार्थसंबन्धस्योपात्तार्थपरित्यागेनार्थान्तराभिधानं न संभवतीति प्रश्नः । आरभ्यतइति । अर्थभेदेन शब्दभेदात् सादृश्यनिबन्धनत्वाच्च प्रत्यभिज्ञायाः । एकत्वे वानेकशक्तियोगात् प्रयोगभेदेनार्थसंबन्ध इति भावः । भवति हीति । अव्यतिरिक्तकल्पान्तरङ्गप्रतीयमानसमासार्थान्तर्भूतकरोतिक्रियाद्वारकमिति भावः । दध्ना पटुरित्यत्र तु विपर्ययादसामर्थ्यात्समासाभावः । अर्थगतिरिति । तत्कृतस्यार्थत्वाव्यभिचारादित्यर्थः । निर्देश्यमिति चेदिति । सामर्थ्यलभ्यस्यापि यदि विस्पष्टार्थमुपादानमित्यर्थः । योगविभाग इति । तत्कृतेति । तृतीयायाश्छान्दसो लुक् । अर्थेनेति पृथक्पदमिति वाक्यभेदः संपद्यते । न कर्तव्यमिति । अर्थशब्देन समासार्थमिति भावः । सत्त्वे निविशतेपैतीति लाक्षितस्य गुणस्येह ग्रहणं कुङ्कुमलोहितादीत्यत्रोदाहरणानीति करोतिक्रिया यत्रावश्योपक्ष्येति खण्डादीनां संभवदपि धातुवाच्यक्रियारूपत्वं भाष्यकारेण नोक्तम् ॥ ३० ॥

पूर्व ॥ पूर्वसूत्रे अर्थशब्देन समासस्य साधितत्वादिहार्थग्रहणमूनेनाभिसंबध्यमानं तदर्थानां विकलादीनां समासं साधयति । पूर्वसूत्रे त्विह समर्थग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्योनार्थानामन्तरेणाप्यर्थग्रहणं समासस्य सिद्धत्वात् । सदृश-

संवत्सरावरोयम् । सदृशग्रहणउक्तम् * । किमुक्तम् । सादृश्यग्रहणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात् । षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमासवचनानर्थक्यमिति ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ ३२ ॥ कर्तृकरणे कृता क्तेन * । कर्तृकरणे कृता क्तेनेति वक्तव्यम् । अहिहतः । नखनिर्भिन्नः । दात्रलूनम् । परशुच्छिन्नम् । कृता क्तेनेति किमर्थम् । इह मा भूत् । दात्रेण लूनवान् परशुना छिन्नवान् । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुलवचनात्सिद्धम् ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ ३३ ॥ कृत्यैरधिकार्थवचने ऽन्यत्रापि दृश्यते * । कृत्यैरधिकार्थवचने ऽन्यत्रापि दृश्यतइति वक्तव्यम् । बुसोपेन्ध्यं तृणोपेन्ध्यं घनघात्यम् । साधनं कृतेति वा पादहारकाद्यर्थम् * । अथ वा साधनं कृता समस्यतइति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पादहारकाद्यर्थम् । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । गले चोप्यते गलेचोपकः ॥

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ ३४ ॥ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ ३५ ॥ अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण मिश्रीकरणमित्यसमर्थसमासः । अन्नेन व्यञ्जनं भक्ष्येण

ग्रहणउक्तमिति । वक्ष्यमाणस्यापि बुद्ध्या निरूपितत्वाद्धेतुकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा भूतनिर्देशः । सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्य इत्यत्र वक्ष्यते । पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानार्थं सदृशग्रहणमनर्थकं मात्रा सदृशो मातृसदृश इति पूर्वसदृशेति समासे कृते तत्पुरुषे तुल्यार्थेति प्रकृतिस्वरो भविष्यति । अथोच्यते तुल्यार्थयोगे षष्ठ्यपि पक्षे विधीयते ततश्च मातुः सदृशो मातृसदृश इति यदा षष्ठीसमासः क्रियते तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं सदृशग्रहणम् । तथा च दास्याः सदृश इत्याक्रोशे षष्ठ्या अलुकि स्वरः सिद्ध्यति तदा तृतीयासमासे सदृशग्रहणं न कर्तव्यम् । षष्ठीसमासेनैव स्वररूपयोः सिद्धत्वात् । अथोच्यते हेतुतृतीयार्थमिह सदृशग्रहणं विद्यया सदृशो विद्यासदृश इति । तदपि न संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठीसमासेनैव स्वरूपयोः पूर्वसूत्रेण वा तत्कृतत्वात् सिद्धत्वात् ॥ ३१ ॥

कर्तृ ॥ बहुलवचनादिति । अयं भावः । क्तेनेत्युच्यमाने घञादिभिर्नखनिर्भेद इत्यादौ समासो न प्राप्नोति । तस्माद् बहुलग्रहणमेवाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमाश्रयणीयम् ।

कृत्यैः ॥ स्तुतिनिन्दापरत्वात् क्रियोपादानस्य कर्तृकरणयोर्गौणत्वात् पूर्वेणाप्राप्तः समासोनेन विधीयतइति केचिदाहुः । अन्ये तु प्रपञ्चार्थमेतदित्याहुः । तथा च काकपीता नदीत्यत्राकृत्यैरप्यधिकार्थवचने समासो दृश्यते । कृत्यैरिति । ततश्च नेदं नियमार्थमपि तु प्रपञ्चार्थम् । बुसोपेन्ध्यमिति । अग्नेरल्पत्वात् काष्ठमेतद् बुसेन प्रज्वलनीयमित्यर्थ । घनघात्यमिति । घनेनायःप्रभृतिना घात्यस्य काठिन्यं प्रतिपाद्यते । साधनं कृतेति । बहुलग्रहणसहितसूत्रसंदर्भापेक्षो विकल्पः । पादाभ्यामिति । अपादाने पञ्चमी । हारक इति । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलग्रहणात् कर्मणि ण्वुल् । चोपक इति । चुपेर्ण्यन्तस्य कर्मणि ण्वुल् ॥ ३२ ॥

अन्नेन ॥ तुल्यन्यायत्वाद् युगपत् सूत्रद्वयस्य विचारः । दध्योदन इत्यादौ क्रिया-

मिश्रीकरणमिश्रसमर्थसमासोयं द्रष्टव्यः। किं कारणम्। कारकाणां क्रियासमर्थत्वात् *। कारकाणां क्रियया सामर्थ्यमस्ति न तेषामन्योन्यम्। तद्यथा। निश्रयण्या द्वाभ्यां काष्ठाभ्यां सामर्थ्यं न तेषामन्योन्यम्। एवं तह्यहार्यम्। अन्नेन व्यञ्जनं भक्षेण मिश्रीकरणमिति। न चास्ति सामर्थ्यं तत्र वचनात्समासो भविष्यति। वचनप्रामाण्यादिति चेद् नानाकारकाणां प्रतिषेधः *। वचनप्रामाण्यादिति चेन्नानाकारकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः। तिष्ठतु दध्ना ओदनो देवदत्तेन भुज्यतइति। सिद्धं तु समानाधिकरणाधिकारे क्तस्तृतीयापूर्वपदोत्तरपदलोपश्च *। सिद्धमेतत्। कथम्। समानाधिकरणाधिकारे वक्तव्यम्। क्तान्तस्तृतीयापूर्वपदः समस्यते सुपा उत्तरपदस्य च लोपो भवतीति। दध्ना उपसिक्तः दध्युपासिक्तः दध्युपसिक्तः ओदनो दध्योदनः। गुडेन संसृष्टाः गुडसंसृष्टाः गुडसंसृष्टाः धानाः गुडधानाः। षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्तः*। षष्ठीसमासश्च युक्तपूर्णान्तः समस्यते उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः। अश्वानां युक्तोश्वयुक्तः अश्वयुक्तो रथोश्वरथः दध्नः पूर्णो दधिपूर्णः दधिपूर्णो घटो दधिघटः। तत्तर्हीदं वहु वक्तव्यम्। नवा ऽसमासेऽदर्शनात् *। न वा वक्तव्यम्। किं कारणमसमासे ऽदर्शनात्। यद्यसमासे दृश्यते समासे च न दृश्यते तद्धि लोपारम्भं प्रयोजयति। न चासमासे उपसिक्तशब्दः संसृष्टशब्दो युक्तशब्दः पूर्णशब्दो वा दृश्यते। कथं तर्हि सामर्थ्यं गम्यते। युक्तार्थसंप्रत्ययाच्च सामर्थ्यम् *। दध्ना युक्तार्थता संप्रतीयते। कथं

वाची शब्दो न प्रयुज्यते यथा कश्चित इति। क्रियामन्तरेण च द्रव्याणां परस्परसंबन्धो नास्तीत्याह। अन्नेनेति। किंकारणमिति। समासादुपसेकादिक्रियावगमात्तत्कृतमस्त्येव सामर्थ्यमिति प्रश्नः। क्रिययेति। तस्याश्च वाचको नास्तीति तदभावात् सामर्थ्याभावः निश्रयण्या इति। निश्रयणीशब्देन समुदायवृत्तिना उपचारात् सोपानफलकान्यभिधीयन्ते। द्वाभ्यामिति ऊर्ध्वाभ्यामित्यर्थः। एवमसामर्थ्ये प्रतिपादिते आचार्यदेशीय आह एवं तर्हीति। नानाकारकाणामिति। भिन्नक्रियापेक्षयाकारकाणामित्यर्थः। तिष्ठतु दध्नेति। दध्ना ध्रियतां जीवत्वित्यर्थः। तत्र दध्नः कारणत्वम्। एवं सूत्रन्यासं दूषयित्वा वार्तिककार आत्मीयं न्यासं दर्शयति। सिद्धं त्विति। उत्तरपदलोपप्रसङ्गेनान्यदप्याह षष्ठीसमासश्चेति। अश्वानामिति। संबन्धविवक्षया षष्ठी। तथा दध्न इति। असमासे दर्शनादिति। असमासो वाक्यं तत्रैव युक्तादयो न दृश्यन्ते। अश्वानां रथो ऽश्वरथः दध्नो घटो दधिघट इति युक्तादिशब्दप्रयोगमन्तरेणापि संबन्धप्रतीत्यैव युक्ताद्यर्थानामाक्षेपात्। दधिपूर्णो घट इत्येतत्तु शब्दान्तरमेव तत्समानार्थं न तु दधिघट इत्येतस्यैतद्वाक्यम्। अन्यत्र तु प्रत्ययलक्षणार्थो लोपारम्भो यथा ऽग्निचिद् दाधिपङ्चेति। इह तु लोपान्वाख्याने प्रयोजनाभावः। युक्तार्थसंप्रत्ययादिति। युक्तग्रहणं योग्यक्रियोपलक्षणमित्युपसेकादयोपि गृह्यन्ते इत्युक्तं भवति। दध्योदन इत्युक्ते दध्नः संस्कारकत्वमोदनस्य च संस्कार्यत्वं प्रतीयते। न

पुनर्ज्ञायते । दध्ना युक्तार्थता संप्रतीयतइति । संप्रत्ययाच्च तदर्थाध्यवसानम् *। संप्रत्ययाच्च तदर्थोध्यवसीयते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । संप्रतीयमानार्थलोपे ह्यनवस्था । यो हि मन्यते संप्रतीयमानार्थानां शब्दानां लोपो भवतीति । अनवस्था तस्य लोपस्य स्यात् । दधीत्युक्ते बहवोर्था गम्यन्ते मन्दकमुत्तरकं निलीनकमिति । तद्वाचिनां शब्दानां लोपो वक्तव्यः स्यात् । तथा गुड इत्युक्ते मधुरशब्दस्य शृङ्गवेरमिति च कटुकशब्दस्य। अन्तरेणापि खलु शब्दप्रयोगं बहवोऽर्था गम्यन्तेक्षिनिकोचैः पाणिविहारैश्च तद्वाचिनां शब्दनां लोपो वक्तव्यः स्यात् ।

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ ३६ ॥ किं चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण समासो भवति । एवं भवितुमर्हति । चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गो विशेषात् *। चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गः सर्वस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण सह समासः प्राप्नोति । अनेनापि प्राप्नोति रन्धनाय स्थाली अवहननायोलूखलमिति । किं कारणम् । अविशेषात् । नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवंजातीयकस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन सह समासो भवतीति । अनुपादीयमानविशेषे सर्वप्रसङ्गः । बलिरक्षिताभ्यां चानर्थकं वचनम् *। बलिरक्षिताभ्यां च समासवचनमनर्थकम् । योहि महाराजाय बलिः स महाराजार्थो भवति । तत्र तदर्थ इत्येव सिद्धम् । यदि पुनर्विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यतइत्येतल्लक्षणं क्रियेत । विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानम् * । विकृतिः प्रकृत्येति चेदश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अश्वघासः श्वश्रूसुरं हस्तिविधे-

---

चोपसेकमन्तरेण संस्कार्यसंस्कारकभावोस्तीति सामर्थ्यादुपसेकप्रतीतिः । संप्रत्ययाच्चेति । सर्वलोकव्यवहारप्रसिद्धत्वादिति भावः । अत एव न प्रतिज्ञातार्थैकदेशो हेतुः । तदर्थाध्यवसानमिति । संदेहरहितस्तदर्थनिश्चय इत्यर्थः । मन्दकमिति । मन्दजातम् । उत्तरकमिति । परिपक्वावस्थोपरि घनभावः । निलीनकमिति । पक्वावस्थायां भ्रष्टम् । एषां विशेषाणां संभवाद्दधीत्युक्ते संप्रत्ययः । अक्षिनिकोचैरिति । प्रकारान्तरेण विधिनिषेधलक्षणार्थावसायाच्चरितार्थत्वाद् यथा शब्दानां प्रयोगो नास्ति तथा युक्तादीनामपीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

चतुर्थी ॥ चतुर्थी चाशिषीति हितयोगे या चतुर्थी तदन्तस्य समासो न भवति । समासादाशिषो ऽनवगमादिति केचिदाहुः । पाणिनीये लक्षणे ऽतिव्याप्तिं पुनरुक्तिं च दृष्ट्वा पूर्वाचार्यन्यासे त्वव्याप्तिं मत्वा विचारः क्रियते । किं चतुर्थ्यन्तस्येति । विशेषानुपादानाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः । इतरः स्ववचनेनैव दोषमभिधापयितुमाह एवं भवितुमर्हतीति । सर्वप्रसङ्ग इति । असत्यपि प्रकृतिविकारभावइत्यर्थः । यो हीति । देयस्य बलेः संप्रदानार्थतास्तीति तादर्थ्याश्रयः समासः सिद्धः । इदानीं पूर्वाचार्यसूत्रं विचार्यते यदि पुनरिति । अश्वघास इति । तादर्थ्यमत्रास्ति न तु प्रकृतिविकारभावः । श्वश्रूसुरमिति । विभाषासेनासुरेति नपुंसकत्वम् । हस्तिविधेति । विधा

ति। अर्थेन नित्यसमासवचनम् *। अर्थशब्देन नित्यं समासो वक्तव्यः। ब्राह्मणार्थं क्षत्रियार्थम्। किं विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यतइत्यतोर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः। नेत्याह। सर्वथा ऽर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः विग्रहो मा भूदिति। सर्वलिङ्गता च *। सर्वलिङ्गता च वक्तव्या। ब्राह्मणार्थं पयः ब्राह्मणार्थः सूपः ब्राह्मणार्था यवागूरिति। किमर्थेन नित्यसमास उच्यते इत्यतः सर्वलिङ्गता वक्तव्या। नेत्याह। सर्वथा सर्वलिङ्गता वक्तव्या। किं कारणम्। अर्थशब्दोयं पुल्लिङ्ग उत्तरपदार्थप्रधानश्च तत्पुरुषः तेन पुल्लिङ्गस्यैव समासस्याभिधानं स्यात् स्त्रीनपुंसकलिङ्गस्य न स्यात्। तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्। विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्यम्। अश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या। न वक्तव्यम्। यत्तावदुच्यते विकृतिः प्रकृत्येति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यतइति। यदयं बलिरक्षितग्रहणं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। यथाजातीयकानां समासे बलिरक्षितग्रहणेनार्थः तथाजातीयकानां समासः। यदि च विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यते न तदर्थमात्रेण। ततो बलिरक्षितग्रहणमर्थवद्भवति। यदप्युच्यते ऽश्वघासादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यमिति। न कर्तव्यम्। अश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्ति। यद्धि यदर्थं भवति। अयमपि तत्राभिसंबन्धो भवत्यस्येदमिति। तद्यथा। गुरोरिदं गुर्वर्थमिति। ननु च स्वरे भेदो भवति चतुर्थीसमासे सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन भवितव्यम्। षष्ठीसमासे सति पुनरन्तोदात्तत्वेन। नास्ति भेदः। चतुर्थीसमासेपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम्। कथम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृतिस्वरा भवति न चतुर्थीमात्रमिति। यदयं चतुर्थीतदर्थेर्थे क्ते चेत्यर्थग्रहणं क्तग्रहणं च करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। यथा-

---

हस्त्यन्नं माषादि। अर्थेनेति। महाविभाषाधिकाराद् विकल्पनिवृत्त्यर्थं वचनम्। किं विकृतिरिति। तदनन्तरमभिधानात्तस्यैव लक्षणस्य दोषान्तरं मन्यते। नेत्याहेति। आनन्तर्ये सामर्थ्याभावे सत्यकारणमित्यर्थः। सर्वलिङ्गता चेति। परवल्लिङ्गमिति पुंस्त्वमेव प्राप्नोति। अभिधेयवशेन च सर्वलिङ्गता विज्ञेयेति दर्शयति। ब्राह्मणार्थमिति। किमर्थेनेति। पूर्ववत् प्रश्नप्रतिवचने। इदानीं भाष्यकारः पाणिनीयं सूत्रं समर्थयितुञ्चोदकमुखेनाह तत्तर्हीति। यदयमिति। यदि तदर्थमात्रेण चतुर्थीसमासः स्यात् तदा बलिरक्षितग्रहणं न कुर्यात्तादर्थ्यस्य संभवात्तदर्थग्रहणेनैव समासस्य सिद्धत्वात्। अयमपीति। तादर्थ्यं संबन्धविशेषो विशेषे च सामान्यं संभवतीति तन्मात्रविवक्षायां षष्ठी प्रवर्ततएवेति भावः। अथवाश्वानां घास इति योग्यतामात्रं विवक्ष्यते न तु तादर्थ्यम्। रन्धनस्थाल्यादयस्त्वनभिधानात् षष्ठीसमासा न भवन्ति

जातीयकानां प्रकृतिस्वरत्वे ऽर्थग्रहणेन क्तग्रहणेन चार्थः । तथाजातीयकानां प्रकृतिस्वरत्वम् । यदि च विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या भवति न चतुर्थीमात्रं ततोर्थग्रहणं क्तग्रहणं चार्थवद्भवति । यदप्युच्यतेर्थेन नित्यसमासो वक्तव्य इति । न वक्तव्यः । सर्थप् प्रत्ययः करिष्यते । किं कृतं भवति । न चैव हि कदा चित्प्रत्ययेन विग्रहो भवति । अपि च सर्वलिङ्गता सिद्धा भवति । यदि सर्थप् प्रत्ययः क्रियते इत्संज्ञा न प्राप्नोति अथापि कथं चिदित्संज्ञा स्याद् एवमपि अर्च्यर्थं भ्रूवर्थम् । अङ्गस्येतीयङुवङौ स्याताम् । एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति । किं कृतं भवति । भवति चैव कश्चिदस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः । तद्यथा । शोभनं मुखमस्याः सुमुखीति । नैवं शक्यम् । इह हि महदर्थमित्यात्वकपौ प्रसज्येयाताम् । एवं तर्हि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः करिष्यते । किं कृतं भवति । न चैव हि कदा चिदादेशेन विग्रहो भवति । अपि च सर्वलिङ्गता सिद्धा भवति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । चतुर्थी । सुबन्तेन सह समस्यते । ततस्तदर्थार्थे । तदर्थस्य चोत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशो भवति । इहापि तर्हि समासः प्राप्नोति छात्राय रुचितं छात्राय स्वदितमिति । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तादर्थ्ये या चतुर्थी सा समस्यते न चतुर्थीमात्रमिति । यदयं हितसुखग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । यथाजातीयकानां समासे हितसुखग्रहणेनार्थस्तथाजातीयकानां समासः । यदि च तादर्थ्ये या चतुर्थी सा समस्यते न चतुर्थी सा समस्यते न चतुर्थीमात्रं ततो हितसुखग्रहणमर्थवद्भवति । इहापि तदर्थस्योत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशः प्राप्नोति यूपाय दारु ।

यूपदार्वादिषु चतुर्थी तदर्थइति स्वरसिद्धयर्थं तादर्थ्यमेव संबन्धविशेषो विवक्ष्यते न संबन्धसामान्यमिति षष्ठीसमासाभावः । सर्थबिति । तदर्थे विकृतेरित्यत्र तदर्थे सर्थबिति क्रियते । तादर्थ्येन चतुर्थी विभक्तिराक्षिप्यते । तस्मै हितमित्यतो वानुवर्तते तेन चतुर्थ्यन्तात् तादर्थ्येऽभिधेये सर्थप्प्रत्ययो भवति । सकारः पदत्वाय । तेन राजार्थं भवदर्थमित्यादौ नलोपादीनि भवन्ति । पकारोनुदात्तार्थः । तेन प्रकृतेर्यथाप्राप्तः स्वरो भवतीति । अर्थ इति । स्वरार्थं सूत्रं न कर्तव्यं भवति । न चैवेति । प्रत्यये कृते तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वात् सुब्लुका भवितव्यमिति विग्रहाभावः । अथापीति । षाद्रिर्जिडुडवः षप्रत्ययस्येति संहितया सूत्रपाठे सकारस्यापि कृतष्टुत्वस्य निर्देशादिति भावः । शोभनमिति । सुशब्दपर्यायेण शोभनशब्देन विग्रहः सुशब्दस्य स्वसत्त्ववाचित्वात् तेन नास्ति विग्रहः । अत्र च ब्राह्मणायार्थोस्येति विग्रहो न भवतीति विवक्षितम् । ब्राह्मणोर्थोस्तीत्येवं समानाधिकरणस्तु विग्रहो भवत्येव । अत्र त्वार्थशब्दः प्रयोजनवाची । एवं तर्हीति । ब्राह्मणाय पय इति समासे कृते पयःशब्दस्य स्थाने अर्थशब्द आदेशः क्रियते । तेन ब्राह्मणपय इति तादर्थ्ये प्रयोगो न भवति चतुर्थ्याश्च समासे निवृत्तत्वादादेशेनार्थशब्देन विग्रहाभाव । अर्थविशेषाभिव्यक्तये च पयःशब्दस्य

वावचनं च * ॥ वा च विधास्यते । इहापि तर्हि विभाषा प्राप्नोति ब्राह्मणार्थं क्षत्रियार्थमिति । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति प्रकृतिविकृत्योर्यः समासः तत्र तदर्थस्योत्तरपदस्य वा ऽर्थशब्द आदेशो भवति अन्यत्र नित्य इति । यदयं बलिरक्षितग्रहणं करोति । एवं तर्हि उदकार्थो विवधः स्थानिवद्भावादुदभावं प्राप्नोति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवमर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः सर्वलिङ्गता च । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह ब्राह्मणेभ्य इति कैषा चतुर्थी । तादर्थ्य इत्याह । यदि तादर्थ्ये अर्थशब्दस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । समासोपि तर्हि न प्राप्नोति । वचनात्समासो भविष्यति । यदप्युच्यते सर्वलिङ्गता वक्तव्येति न वक्तव्या लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । चतुर्थी

पञ्चमी भयेन ॥ ३७ ॥ असल्पमिदमुच्यते भयेनेति । भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम् । वृकाद्भयं वृकभयं वृकाद्भीतः वृकभीतः वृकाद्भीतिः वृकभीतिः वृकाद्भीः वृकभीरिति । अपर आह । भयनिर्गतजुगुप्सुभिरिति वक्तव्यम् । वृकभयं ग्रामनिर्गतः अधर्मजुगुप्सुः । पञ्चमी भयेन ॥

सप्तमी शौण्डैः ॥ ४० ॥ शौण्डादिभिरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् अक्षधूर्तः स्त्रीधूर्तः अक्षकितवः स्त्रीकितव इति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुवचननिर्देशाच्छौण्डादिभिरिति विज्ञास्यते । सप्तमी शौण्डैः ॥

प्रयोगः । इहापीति । यदि चतुर्थीत्येतावल्लक्षणं क्रियेत इत्यर्थः । वा चेति । महाविभाषयार्थादेशो विकल्पते तेन यूपार्थं दारु यूपदार्विति द्वैरूप्यं भवति । यदयमिति । कुबेरार्थो बलिः कुबेरबलिरिति रूपद्वये सिद्धे बलिरक्षितग्रहणं ज्ञापकं प्रकृतिविकारभावादन्यत्र नित्योऽर्थादेशस्तदर्थस्य भवतीति । उदकार्थ इति । यदि विवधशब्दस्यार्थादेशः क्रियते तदा तस्य स्थानिवद्भावान्मन्थौदनेति पक्षे उदकशब्दस्योदादेशः प्राप्नोति । समासोपीति । चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन समासो विधीयते न चैतयोर्यौगपद्येन भाव इति भावः । वचनादिति । असत्यपि लौकिके युगपत्प्रयोगे प्रक्रियायां यौगपद्यमस्त्येवेत्यर्थः । लिङ्गमिति । ततश्च परवल्लिङ्गमित्यस्य लक्षणस्याभावाल्लौकिकप्रयोगाश्रयात्त् सर्वलिङ्गता भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

पञ्चमी ॥ भयेनेति स्वरूपग्रहणादव्याप्तिं मत्वा वार्तिकारम्भः । व्याख्यानादर्थग्रहणे वृकेभ्यस्त्रास इत्यादावपि प्रसङ्गः ॥ ३७ ॥

सप्तमी ॥ शौण्डादिभिरिति वक्तव्यमिति बहुवचनमर्थग्रहणे सति पर्यायार्थं वा स्याद् बहुवचनान्तसमासविधानार्थं वा । गणपाठस्तु सत्रप्यसंगृहीतत्वादकिंचित्करः स्यादिति भावः । बहुवचननिर्देशादिति । धूर्तादीनां साहचर्यादारोपितशौण्डशब्दरूपाणां शौण्डशब्दस्य च शौण्डशब्देनाभिधानाद् यथा छत्रिणो गच्छन्तीति भावः । वृत्त्यन्तर्भूतप्रसक्त्यादिक्रियापेक्षोक्षादीनामाधारभावः । अन्तःशब्दोत्र पठ्यते तद्योगे अवयविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी ॥ ४० ॥

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ ४२ ॥ ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणम् ॥ ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ऽर्थग्रहणं कर्तव्यम्। इहापि यथा स्यात् तीर्थकाक इति। क्षेप इत्युच्यते क इह क्षेपो नाम। यथा तीर्थकाका न चिरं स्थातारो भवन्ति। एवं यो गुरुकुलानि गत्वा न चिरं तिष्ठति स उच्यते तीर्थकाक इति। ध्वाङ्क्षे ॥

कृत्यैर्ऋणे ॥ ४३ ॥ कृत्यैर्नियोगे यद्ग्रहणम् ॥ कृत्यैर्नियोगो यत्प्रत्ययेनेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात् पूर्वाह्णे गेयं साम प्रातरध्येयो ऽनुवाक इति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। ऋण इत्येव सिद्धम्। इह यद्यस्य नियोगतः कार्यमृणं तस्य तद्भवति तत्र ऋणइत्येव सिद्धम्। यद्ग्रहणं च कर्तव्यम्। इह मा भूत्पूर्वाह्णे दातव्या भिक्षेति कृत्यैः।

क्षेपे ॥ ४७ ॥ किमुदाहरणम्। अवतप्तेनकुलस्थितं तएतत्। क्षेप इत्युच्यते क इह क्षेपो नाम। यथा अवतप्ते नकुलाः न चिरं स्थातारो भवन्ति एवं कार्याण्यारभ्य यो न चिरं तिष्ठति स उच्यते अवतप्तेनकुलस्थितं तएतदिति। क्षेपे सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह समस्यतइत्युच्यते तत्र तेन सगतिकेन सनकुलेन च समासो न प्राप्नोति क्षेपे सगतिकसकारकसमासे उक्तम्। किमुक्तम्। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति। क्षेपे ॥

पात्रेसमितादयश्च ॥ ४८ ॥ किमर्थश्चकारः। एवकारार्थः। पात्रेसमितादय एव। क्व मा भूत्परमं पात्रेसमिता इति। पात्रेसमि ॥

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥ ४९ ॥ इह कस्मादव्ययीभावो न भवति एका नदी एकनदी नदीभिः संख्येति प्राप्नोति। नैष दोषः इह कश्चित्समासः पूर्वपदार्थप्रधानः। कश्चिदुत्तरपदार्थः प्रधानः। कश्चिदन्यपदार्थप्रधानः कश्चिदुभयपदार्थप्रधानः। पूर्वपदार्थप्रधानो ऽव्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः। अन्यपदार्थप्रधानोबहुव्रीहिः। उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः। न चात्र पूर्वपदार्थप्राधान्यं गम्यते। अथ वाव्ययीभावः क्रियतां तत्पुरुष इति। तत्पुरुषो भविष्यति विप्रतिषेधेन। भवेदेकसंज्ञाधिकारे

ध्वाङ्क्षेण ॥ आधाराधेयमात्रावगमात् क्षेपासंभवं मत्वा पृच्छति क इति। उपमानोपमेयभावेन कार्येष्वस्थिरत्वात् क्षेपः समासात्प्रतीयतइत्यर्थः।

कृत्यैर्ऋणे ॥ पूर्वाह्णे गेयमिति। तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक्। यद्यस्येति। अवश्यकर्तव्यतासामान्यादुपचारादन्यत्राप्यृणशब्दस्य प्रयोगदर्शनाद् गौणस्याप्यर्थस्य शास्त्रे लक्ष्यवशेन क्वचिद् ग्रहणादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

क्षेपे ॥ अवतप्ते नकुलेति। चापल्यादिति भावः ॥ ४७ ॥

पात्रे ॥ परमं पात्रे समिता इति। वैयधिकरण्येपि विस्पष्टपटुवत्सुपेति समास प्रा-

सिद्धम् । परं कार्यत्वे तु न सिद्ध्यति । आरम्भसामर्थ्याच्चाव्ययीभावः प्राप्नोति । परं कार्यत्वाच्च तत्पुरुषः प्राप्नोति । परं कार्यत्वे च न दोषः । कथम् नदीभिः समाहारेऽव्ययीभावो वक्तव्यः । स चावश्यं वक्तव्यः । सर्वमेकनदीतरे ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ ५१ ॥ समाहारइति कोयं शब्दः समाङ्पूर्वाद्धरतेः कर्मसाधनो घञ् । समाह्रियते समाहार इति । यदि कर्मसाधनः पञ्च कुमार्यः समाहृताः पञ्चकुमारि दशकुमारि । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति । द्विगुरेकवचनमित्येतच्च वक्तव्यम् । एवं तर्हि भावसाधनो भविष्यति । समाहरणं समाहारः । अथ भावसाधने सति किमभिधीयते । यत्तदौत्तराधर्यम् । कः पुनर्गवां समाहारः । यत्तदर्जनं क्रयणं भिक्षणमपहरणं वा । यद्येवं विक्षिप्तेषु पूलेषु गोषु चरन्तीषु न सिद्ध्यति ।

प्नोति । परमामिति । क्रियाविशेषणम् । परमाः पात्रे समिता इति तु पाठो ज्यायान् ॥४८॥

पूर्वे ॥ एकशब्दप्रसङ्गेन नदीभिश्चेत्यत्रोक्तं वस्तु स्मारयितुमाह इह कस्मादिति । न चाप्नोति । एकत्वविशेषणाच्चायत्र प्राधान्येन प्रतीयते । अवशिष्टं भाष्यं तत्रैव व्याख्यातम् ॥ ४९ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

तद्धितार्थे ॥ समाहार इति कोयमिति । किं भावसाधनोथ कर्मसाधनः । तत्र भावसाधने द्रव्यस्यानयनादिकं न प्राप्नोति । समूहरूपत्वाच्च समाहारस्य तद्धितार्थग्रहणेन समासस्य सिद्धत्वाद्भेदेनोपादानमनर्थकं प्राप्नोति । कर्मसाधने तु उपसर्जनह्रस्वत्वं न प्राप्नोति द्विगुरेकवचनमित्येतच्च वक्तव्यं भवतीति प्रश्नः । कर्मसाधन इति । द्रव्यस्यैव कार्यसंबन्धदर्शनादिति भावः । संज्ञाग्रहणं च घञ्विधौ प्रत्याख्यातमित्यसंज्ञायामपि घञ् भवति । यदीति । कुमार्यर्थस्य प्राधान्यात् समासशास्त्रे च प्रथमानिर्देशाभावाद् ह्रस्वाप्रसङ्गः । यद्यप्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वं सिद्ध्यति पञ्चखट्वीति तु न सिद्ध्यति । पक्षे हि क्लीबत्वं तत्र क्लीबत्वे ह्रस्वत्वे सति पञ्चखट्वमिति सिद्ध्यति । स्त्रीत्वे तु अनुपसर्जनत्वात् अह्रस्वत्वे ऽनदन्तत्वाद् ङीबभावात् पञ्चखट्वा इति स्यात् । अत्र हि वाबन्त इति पक्षे स्त्रीत्वम् । द्विगुरिति । अनेकार्थत्वात्समासस्येति भावः । अथेति । लोके समाहार एकप्रदेशसंघट्टनमुच्यते । तस्य पञ्चस्यादावसंभव इति भावः । यत्तदिति । पञ्चमूल्यादौ तस्य संभवादिति भावः । कः पुनरिति । औत्तराधर्यस्यासंभवात्प्रश्नः । यत्तदर्जनमिति । एकस्यां क्रियायां गुणे वा बुद्ध्या समीपीकरणं समाहार इत्यर्थो विवक्षितः । तत्रार्जननिमित्तत्वादर्जनं समाहार इत्युक्तम् । तच्च क्रियादिना भवतीति तन्निर्देशः कृतः । यथोक्तमप्रतिपद्यमानः पर आह । यद्येवमिति । गोष्विति । नानादेशाभिकानाभर्जनाभावमाह समभ्याशी

एवं तर्हि समभ्याशीकरणं समाहारः। एवमपि पञ्चग्रामी षण्णगरी त्रिपुरीति न सिद्ध्यति। किं कारणम्। समेकत्ववाची आङ्ङाभिमुख्ये वर्तते। हरतिर्देशान्तरप्रापणे। नावश्यं हरतिर्देशान्तरप्रापणएव वर्तते। किं तर्हि साहश्येपि वर्तते। तद्यथा। मातुरनुहरति पितुरनुहरतीति। अथ वा पञ्चग्रामी षण्णगरी त्रिपुरीति। नैवेदमियसेवावतिष्ठते अवश्यमसौ ततः किं चिदाकाङ्क्षति क्रियां गुणं वा यदाकाङ्क्षति तदेकं स च समाहारः। अयं तर्हि भावसाधने सति दोषः। पञ्चफली आनीयतामिति भावानयने चोदिते द्रव्यानयनं न प्राप्नोति। नैष दोषः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। अथेह गौरनुबन्ध्योजोऽग्नीषोमीय इति कथमाकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनानि क्रियन्तइति। असंभवाद्। आकृतौ आरम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भणादीनि क्रियन्ते। इदमप्येवंजातीयकमेव। असंभवाद्भावानयनस्य द्रव्यानयनं भविष्यति। अथ वा अव्यतिरेकाद् द्रव्याकृत्योः। किं पुनर्द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोर्भवति। एवं भवितुमर्हति। द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः *। द्विगुसंज्ञाप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः। का इतरेतराश्रयता। द्विगुसंज्ञानिमित्ते प्रत्ययोत्तरपदे।

करणमिति। समीपीकरणमित्यर्थः। एवमपीति। ग्रामादीनां नियतदेशावस्थानत्वात्समीपीकरणाभाव इति भावः। यदायं ग्रामशब्दो देशविशेषवाची तदायं दोषः। पुरुषवाचिनि तु न दोषः। तेषां समीपीकरणसंभवात्। समेकत्ववाचीति। भिन्नदेशानामेकवर्गीकरणेन देशान्तरप्रापणं समाहारः। स च ग्रामादीनां नास्तीति भावः। नावश्यमिति। ततश्च ग्रामादीनामपि लाभादिसदृशधर्मानुगमात्समाहारसद्भावः। अथ वेति। केवलेन पदार्थेन व्यवहाराभावादवश्यं क्रिया गुणो वापेक्ष्यते तत्र च बुद्ध्या भिन्नदेशानामप्यस्ति समीपीकरणमित्यर्थः। स च समाहार इति। तन्निमित्तत्वादित्यर्थः। असंभवादिति। द्रव्यानयनमन्तरेणेत्यर्थः। अथ वेति। पूर्वमुपायभावेनाभ्यायने पात्रस्येव द्रव्यस्य क्रियायामनुप्रवेशः कथितः। इदानीं तु वास्तवभेदाभावाद् बुद्धिपरिकल्पितभेदसद्भावादिति विशेषः। किं पुनरिति। काशकृत्स्नस्य प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रं तद्विचारयति। पाणिनीयं तु पश्चाद्विचारयिष्यति। दोषस्य सुप्रतिविधानत्वादाह एवमिति। द्विगुसंज्ञानिमित्ते इति। पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति समासे सति प्रातिपदिकत्वात् प्रत्ययेन भाव्यं प्रत्यये च परतो द्विगुरितीतरेतराश्रयः। पञ्च गावो धनमस्येत्यत्रापि पदद्वयस्य तत्पुरुषे कृते बहुव्रीहिः क्रियते इति पदाश्रयेणेतरेतराश्रयोद्भावनम्। धनशब्दस्य सत्युत्तरपदत्वे पूर्वयोः पदयोः समासेन भवितव्यम्। सति च पदद्वयस्य समासे बहुव्रीहिणा, तस्मिन्सति धनशब्दस्योत्तरपदत्वेन। सुप्सुपेति संख्याया विवक्षितत्वात् त्रयाणां पदानां बहुव्रीहिणा न भवितव्यमिति मन्यते। यदा त्वनेकग्रहणात्पदत्रयस्यापि बहुव्रीहिर्भवति तदा नास्तीतरेतराश्रयदोषः। अथ वायं भावः। समास इत्यन्वर्थसंज्ञेयं समसनं समासः संक्षेपः स चासं-

प्रत्ययोत्तरपदनिमित्ता च द्विगुसंज्ञा । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । एवं तर्ह्यर्थइति वक्ष्यामि । अर्थे चेत्तद्धितानुत्पत्तिर्बहुव्रीहिवत् * । अर्थे चेत्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति । द्वैमातुरः । त्रैमातुरः । पाञ्चनापितिः । किं कारणम् । द्विगुनोक्तत्वाद्बहुव्रीहिवत् । तद्यथा । चित्रगुः शबलगुरिति । बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवति । एवं तर्हि समासतद्धितविधाविति वक्ष्यामि । समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समासंज्ञाभावः* । समासतद्धितविधाविति चेदन्यत्र समाससंज्ञा न प्राप्नोति । क्वान्यत्र । स्वरे । पञ्चारत्निः । दशारत्निः । इगन्ते द्विगावित्येष स्वरो न प्राप्नोति । सिद्धं तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात्* सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् । प्रत्ययोत्तरपदयोर्द्विगुसंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् । ननु चोक्तं द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः । इतरेतराश्रयमात्रमेतचोदितम् । सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति । नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः । नहि संज्ञा नित्या । एवं तर्हि भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते । तद्यथा । कश्चित्कं चित्तन्तुवायमाह अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति । स पश्यति । यदि शाटकः न वातव्यः । अथ वातव्यो न शाटको वातव्यः शाटकश्चेति विप्रतिसिद्धं भवति । भाविनी खल्वस्य संज्ञा-

---

क्षिप्तानां क्रियते । यदि च पूर्वं बहुव्रीहिः प्रवर्तते तदा संक्षिप्तत्वादेकार्थीभावात् किमपरः संक्षेपः क्रियते । तस्मात्तत्पुरुषगर्भो बहुव्रीहिः कर्तव्यस्तत्र चेतरेतराश्रयत्वम् । पाणिनीयलक्षणं निरूपयितुमाह एवं तर्हीति । तद्धितार्थे तद्धिताभिधेये अनुत्पन्न एव तद्धिते द्विगुरिति नास्त्यन्योन्याश्रयत्वमिति भावः । अर्थे चेदिति । यदि तद्धितार्थेऽभिधेये समासः क्रियते तदा समासेन तद्धितार्थस्याभिहितत्वात्प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावात् पाञ्चनापितिरित्यादौ तद्धितो न प्राप्नोति । समासतद्धितविधाविति । न्यासद्वये दोषदर्शनान्न्यासान्तरमाश्रीयते । समासे विधीयमाने तद्धिते च दिक्संख्ये सुपा सह समस्येते इति लक्षणाश्रयान्नास्तीतरेतराश्रयदोषः । परनिमित्तानपेक्षणात्तद्विषये प्रागेव समासविधानादिति भावः । अन्यत्रेति । यथा स्वरे पराङ्गवद्भावो विधीयमानः षत्वणत्वयोर्न भवति एवं स्वरे द्विगुसंज्ञा न स्यात् । इगन्तेति च लक्षणं समाहारद्विगोः साधकाभावम् । यानि तु द्विगोर्लुगनपत्यइत्यादीनि तेषु वचनसामर्थ्याद् द्विगुसंज्ञा प्रवर्ततइत्यभिप्रायेणान्यत्र सावकाशे स्वरे दोष उक्तः । पञ्चारत्निरिति । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्येति प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लुक् । सिद्धं त्विति । पाञ्चनापितिः पञ्चगवधन इति च स्थितानामेव शब्दानामनुशासनं क्रियते तत्र प्रत्ययोत्तरपदे स्थिते एवेति नास्ति दोषः । नहि संज्ञेति । प्रत्ययसंज्ञासंबन्धं समाससंज्ञाप्रतिबद्धं चोत्तरपदत्वमाश्रित्यायं समासः क्रियते न च प्रत्ययसमाससंज्ञे लोके स्तः । एवं

भिप्रेता स मन्ये वातव्यः यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति । एवमिहापि तस्मिन् द्विगुर्भवति यस्याभिनिर्वृत्तस्य प्रत्यय उत्तरपदमिति चैते संज्ञे भविष्यतः । अथ वा पुनरस्त्वर्थ इति । ननु चोक्तमर्थे चेत्तद्धितानुत्पत्तिर्बहुव्रीहिवदिति । नैष दोषः, नावश्यमर्थशब्दोभिधेयएव वर्तते । किं तर्हि । स्यादर्थेपि वर्तते । तद्यथा । दारार्थं घटामहे । धनार्थं भिक्षामहे । दारा नः स्युर्धनानि नः स्युरिति । एवमिहापि तद्धितार्थे द्विगुर्भवतीति तद्धितः स्यादिति । द्विगोर्वा लुग्वचनं ज्ञापकं तद्धितोत्पत्तेः । अथ वा यदयं द्विगोर्लुगनपत्यइति द्विगोरुत्तरस्य तद्धितस्य लुकं शास्ति तज् ज्ञापयत्याचार्य उत्पद्यते द्विगोस्तद्धित इति । समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणानर्थक्यं तद्धितार्थेन कृतत्वात् * । समाहारः समूह इत्यविशिष्टावेतावर्थौ । समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । तद्धितार्थेन कृतत्वात् । तद्धितार्थे द्विगुरित्येवमत्र द्विगुर्भविष्यति यदि तद्धितार्थे द्विगुरित्येवमत्र द्विगुर्भविष्यति तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति । उत्पद्यतां लुग्भविष्यति । लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति । कानि । पञ्चपूली दशपूली । अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकीति प्रतिषेधः प्राप्नोति । पञ्चगवं दशगवम् । गोरतद्धितलुकीति टच् न प्राप्नोति । नैष दोषः । अविशेषेण द्विगोर्ङीब् भवतीत्युक्त्वा अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यः समाहारइति वक्ष्यामि तन्नियमार्थं भविष्यति । समाहार एव नान्यत्रेति । गोरकारो द्विगोः समाहारे । अविशेषेण गोष्टच् भवतीत्युक्त्वा द्विगोः समाहारइति वक्ष्यामि तन्नियमार्थं भविष्यति समाहारएव नान्यत्रेति । अभिधानार्थं तु * अभिधानार्थं तु समाहारग्रहणं कर्तव्यम् । समाहारेणाभिधानं यथा स्यात् तद्धितार्थेन मा भूदिति । किं च स्यात् । तद्धितोत्पत्तिः प्रसज्येत ।

तर्हीति । प्रत्ययोत्तरपदयोरिति विषयसप्तमी न तु परसप्तमीत्यत्र तात्पर्यम् । पाणिनीयं समर्थयितुमाह अथ वेति । तद्धितश्चासावर्थः । प्रयोजनं तस्मिन् कर्तव्ये द्विगुर्भवतीत्यर्थः । स्यादिति । प्रार्थने लिङ् । अत्रापि पक्षे स्वरे द्विगुसंज्ञा न प्राप्नोतीत्याह द्विगोरिति । अभिधेयवचनेप्यर्थशब्दे तद्धितानुत्पत्तिदोषो नास्तीत्यर्थ । समाहारसमूहयोरिति । स्वरूपपदार्थकत्वाद्भिन्नार्थत्वादेकशेषाभावः । अविशेषादिति । एकार्थत्वादित्यर्थः । प्रतिषेधः प्राप्नोतीति यथा पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वेति । अपरिमाणेति । न तद्धितलुका तद्धितलुकीत्यपास्य सूत्रद्वयेपि समाहारग्रहणं क्रियते समाहारएव तद्धितलुकि ङीप्समासान्तौ भवतो नान्यत्रेति नियमविधानान्नास्ति दोषः । अविशेषेणेति । गोरित्येकं सूत्रं क्रियते । गोशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य टज् भवति ब्राह्मणगव इति । ततो द्विगोः समाहार इति द्वितीयं सूत्रं नियमार्थमित्यर्थः । अभिधानार्थे त्विति । समासेन समाहारस्याभिधानं यथा स्यात्तद्धितेन मा भूदित्यर्थः । समाहारेणेति । समाहारेभिधेये द्विगुरित्यभिधानं यथा स्यात् । एवं चाभिधाने समासेनोक्त-

उत्पद्यतां लुग् भविष्यति। लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति। सर्वाणि परिहृतानि। न सर्वाणि परिहृतानि पञ्चकुमारि दशकुमारि। लुक् तद्धितलुकीति ङीपो लुक् प्रसज्येत। द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम् *। द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासो वक्तव्यः। वाग्दृषदप्रियः। छत्रोपानहप्रियः। पञ्चगवप्रियः। दशगवप्रियः। किं प्रयोजनम्। समुदायवृत्ताववयवानां मा कदा चिदवृत्तिर्भूदिति। तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च। यदा वृत्तिपक्षः तदा सर्वेषामेव वृत्तिः। यदा ऽवृत्तिपक्षः तदा सर्वेषामवृत्तिः। उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनम् *। उत्तरपदेनपरिमाणिना द्विगोः समासो वक्तव्यः। द्वौ मासौ जातस्य यस्य सः द्विमासजातः त्रिमासजातः। किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति। सुप्सुपेति वर्तते। एवं तर्हि इदं स्यात्। द्वौ मासौ द्विमासं द्विमासं जातस्येति। नैवं शक्यम्। स्वरे हि दोषः स्यात्। द्विमासजात इति प्राप्नोति द्विमासजात इति चेष्यते। द्व्यहजातश्च न सिद्ध्यति द्व्यहजात इति प्राप्नोति। न चैवं भवितव्यम्। भवितव्यं च यदा समाहारे द्विगुः। द्व्यह्नजातस्तु न सिद्ध्यति। किमुच्यते परिमाणिनेति। न पुनरन्यत्रापि पञ्चगवप्रियः। अन्यत्र समुदायबहुव्रीहित्वादुत्तरपदप्रसिद्धिः *। अन्यत्र समुदायो बहुव्रीहिसंज्ञः। अन्यत्र समुदायबहुव्रीहित्वादुत्तरपदं प्रसि-

---

त्वात्तद्धितो नोत्पद्यते। तद्धितार्थेनेति। तद्धितार्थे द्विगुरित्यभिधानं मा भूदित्यर्थः। एवमभिधाने हि तद्धितः स्यात्। अर्थशब्दस्य स्यादर्थत्वाज्ज्ञापकाद्वा। उत्तरपदप्रसङ्गेन विचारान्तरमाह द्वन्द्वेति। वाग्दृषदप्रिय इति। वाक् च दृषच्च प्रिये अस्य पञ्च गावः प्रिया अस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते उत्तरपदे परतो महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन द्वन्द्वतत्पुरुषौ प्राप्तौ नित्यौ तु वक्तव्यौ। अन्यथा समासाभावपक्षे समासान्तो न स्यात्। जातिरप्राणिनामिति चात्र समाहारद्वन्द्वः। यदि त्वितरेतरयोगेप्यत्र द्वन्द्वः स्यात् तदा कार्ये नैव भेदः स्यात्। समुदायवृत्ताविति। बहुव्रीहावित्यर्थः। वृत्तिपक्ष इति। एकार्थीभाव इत्यर्थः। न च समुदायस्यैकार्थीभावे तदभावो ऽवयवयोर्युक्तः। विरोधादित्यर्थः। यदा ऽवृत्तिरिति। द्वन्द्वतत्पुरुषभाविनां यदा व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं तदा बहुव्रीहिर्न भवतीत्यर्थः। द्विगोरिति। द्विगोर्निष्पत्तय इत्यर्थः। द्वौ मासौ जातस्येति। कालाः परिमाणिनेति त्रिपदः समास इष्यते स च सुप्सुपेति संख्याया विवक्षितत्वान्न प्राप्नोति। तस्मिंश्च कृते उत्तरपदे परतो द्विमासशब्दयोः समासः क्रियते कालान्ते द्विगौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथा स्यात्। द्व्यहजात इत्यत्र च समासान्तः। द्वौ मासौ द्विमासमिति समाहारे द्विगुः। पात्रादिभ्यः प्रतिषेध इति स्त्रीत्वाभावः। स्वरे हि दोष इति। समासान्तोदात्तत्वेन जाताकार उदात्तः स्यादित्यर्थः। अन्यत्रेति। पञ्चगवधन इत्यादौ बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोः समासान्तादिकार्यसिद्धये एकार्थीभावे प्रागपि सत्येव पुनः समासः क्रियते। एतेन पूर्वोक्त इतरेतराश्रयदोषोपि परिहृतः। सर्वत्रेति। यद्यर्थशब्दः स्यादर्थे

द्धम्। उत्तरपदप्रसिद्धेरुत्तरपदइति द्विगुर्भविष्यति। सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेधः *। सर्वेषु पक्षेषु द्विगुसंज्ञायाः मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। पञ्चखट्वा दशखट्वा। द्विगोरितीकारो मा भूत्। पञ्चगुर्दशगुः गोरतद्धितलुकीति टज्मा भूदिति। तद्धितार्थोत्तरपद॥

संख्यापूर्वो द्विगुः॥ ५२॥ किमनन्तरे योगे यः संख्यापूर्वः स द्विगुसंज्ञः, आहोस्वित्पूर्वमात्रे। किं चातः। यद्यनन्तरयोगे। एकशाटीति द्विगोरितीकारो न प्राप्नोति। अथ पूर्वमात्रे। एकभिक्षा। अत्रापि प्राप्नोति। अस्त्वनन्तरे। कथमेकशाटी। ईकारान्तेन समासो भविष्यति। एका शाटी एकशाटी। इह तर्ह्येकापूपी द्विगोरितीकारो न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे। कथमेकभिक्षा।

यदि वाभिधेयवचनो ज्ञापकाच्च तद्धितोत्पत्तिः तदा मतुपस्तद्धितत्वात् तदर्थे ऽयमेव समासः स्यान्न तु बहुव्रीहिः। अशेषत्वात्। तस्य तु चित्रग्वादिरवकाशः। तस्मान्मत्वर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः। पञ्चखट्वेति। पञ्च खट्वा यस्या विद्यन्तइति यदि द्विगुः स्यात्तदा वा टाबन्तः स्त्रियां भाष्यत इति पक्षे द्विगोरिति ङीप् प्राप्नोति पक्षे च नपुंसकत्वम्। पञ्चगुरिति। तत्पुरुषत्वे सति टच् प्राप्नोति। नन्वस्मिन् समासे सति मतुपः श्रवणं प्रसज्येत। न च द्विगोर्लुगिति लुगस्ति प्राग्दीव्यत इत्यधिकारात्। एवं तर्हि दोषोपलक्षणं भाष्यम्। मतुपो लुग् वक्तव्य इति दोषः। तल्लुकि च ङीप्समासान्तौ प्रतिषेधादेव न भविष्यतः। पञ्च आढका यस्याः सा पञ्चाढकेत्यत्र तु ङीप् प्राप्नोति॥ ५१॥

संख्या॥ इह क्वचिदवयवोपेक्ष्यते यत्रैतदुच्यते अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। क्वचित्तु समुदायो यथा नान्तः पादमिति पाठे संहिताधिकारविहितस्य सर्वस्य कार्यस्य निषेधः क्रियते ततः संदेहात् पृच्छति किमनन्तर इति। पूर्वमात्र इति। अत्र पक्षे समानाधिकरणसमासस्त्रिसूत्रीविहितस्तत्पुरुष एव गृह्यते। अन्यथा द्विमुनिव्याकरणस्येत्यव्ययीभावस्यापि द्विगुसंज्ञा स्यात् ततश्चेगन्ते द्विगाविति स्वरः प्रसज्येत। एकशाटीति। एकः शाट इति पूर्वकालेति समासः। शाटशब्दश्चाकारान्तोऽस्ति तस्यैव कनि कृते शाटक इत्येवं रूपं संभवति। एकभिक्षेति। भिक्षशब्दो घञन्तोऽस्ति तथा च भिक्षदं न प्रकाशयेदिति प्रयोगः। तत्रैको भिक्ष इति पूर्ववत् समासे कृते समासार्थस्य स्त्रीत्वोपजनाद् ङीप् प्रसज्येत। यथा जनानां पदं जनपद इति समासे कृते समासार्थस्य पुंस्त्वमेवमिहापि स्त्रीत्वमिति मन्यते। ईकारान्तेनेति। शाटशब्दाज्जातिलक्षणे ङीषि कृतइति भावः। एकापूपीति। एकश्चासावपूपश्चेति पूर्ववत्समासः। अत्र द्विगुत्वे सत्यकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यत इति द्विगोरितीकारः सिद्ध्यति नान्यथा। केवलश्चापूपशब्दः पुंसि वर्तत इति जातिलक्षणो ङीष् नास्ति। टाबन्तेनेति। भिक्षाशब्देन समासे कृते अत इत्यधिकाराद् ङीबभाव इत्यर्थः। भिक्षाशब्दश्च गुरोश्च हल इति स्त्रियां व्युत्पाद्यते। वाटाबन्त इत्यनेन पक्षे नपुंसकत्वं न भवति। व्यवस्थितविभाषा-

द्यावन्तेन सह समासो भविष्यति। एका भिक्षा एकभिक्षा। इदं तर्हि। सप्तर्षयः इगन्ते द्विगावित्येष स्वरः प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्यनन्तरे। कथमेकापूपी। समाहार-इत्येव सिद्धम्। कः पुनरत्र समाहारः। तत्तद्दानं संभ्रमो वा। इह तर्हि पञ्चहोतारो दशहोतारः। इगन्ते द्विगावित्येष स्वरो न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि पूर्वमात्रे। कथं सप्तर्षयः। अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दसीत्येवमेतत्सिद्धम्। अथ वा पुनरस्तु अनन्तरे। कथं पञ्चहोतारः दशहोतारः। आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दसीत्येव सिद्धम्। संख्या॥

कुत्सितानि कुत्सनैः॥ ५३॥ किमुदाहरणम्। वैयाकरणखसूचिः। किं व्याकरणं कुत्सितमाहो स्विद्वैयाकरणः वैयाकरणः कुत्सितः। तस्मिन् कुत्सिते तत्स्थमपि कुत्सितं भवति। कुत्सितानि॥

उपमानानि सामान्यवचनैः॥ ५५॥ उपमानानीत्युच्यते कानि पुनरुपमानानि। किं यदेवोपमानं तदेवोपमेयमाहो स्विदन्यदुपमानमन्यदुपमेयम्। किं चातः। यदि यदेवोपमानं तदेवोपमेयं क इहोपमार्थः गौरिव गौरिति।

विज्ञानाद् यत्रापो ह्रस्वत्वं क्रियते पञ्चखट्वं पञ्चखट्वीत्यादौ तत्रैव वा स्त्रीत्वं विधीयते। भिक्षशब्देन त्वनभिधानात्समासो न भवतीति मन्यते। अन्यथा तत्रैकभिक्षीति स्यात्। सप्तर्षय इति। दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः। क्व पुनरिति। अनेकविषयत्वात् समाहारस्य एकस्य तदसंभवात् प्रश्नः। यत्तदिति। एकमप्यपूपं कश्चित् कृपणो ददेनेकमिति मन्यते। दाने श्रद्धातिशयाद्वा महत्वाद्वा अनेकस्मिन् यः संभ्रमः स एकस्मिन्नपि कर्तव्यो भवति। अथ वेति। पूर्वत्रापरितोषेणैतदुच्यते। भाषायामपि सप्तर्षिशब्दोन्तोदात्त इष्यते। प्रकृतिस्वरपूर्वपदश्च स्यात्। अत एवैकशाटीत्यादावपि द्विगुस्वराभावः॥ ५२॥

कुत्सितानि॥ किं व्याकरणमिति। अयं भावः। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामयं समास इष्यते वैयाकरणश्चौर इत्यादौ मा भूदिति। तत्र व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वान्नास्ति कुत्सा नापि तदधीयानस्य। वैयाकरण इति। यः पृष्टो निष्प्रतिभत्वात् खं सूचयति अहो गगनं निर्मलमिति। प्रश्नं विस्मारयितुं स निष्फलव्याकरणाध्ययनत्वात् कुत्स्यते। तत्स्थमपीति। आश्रयदोषादाश्रितस्यापि निष्फलत्वात् कुत्सा॥ ५३॥

उपमानानि। कानीति। सूत्रानुरोधेन बहुवचनं कृतम्। किं यदेवोपमानमिति। अत्र तूपमानमात्रस्य जिज्ञासितत्वाद् बहुत्वविवक्षायाः प्रयोजनाभावादेकवचननिर्देशः। ननु कर्मकरणयोर्भेदादेकत्वाविषयसंदेहाभावात् प्रश्नानुपपत्तिः। अयं भावः। शस्त्रीश्यामा देवदत्तेति श्यामत्वं सर्वाश्रयव्यापि यद्यभिन्नं विवक्षितं तदा तद्द्वारेण शस्त्रीदेवदत्तयोरुपमानोपमेयत्वात्तस्य च तयोरविशिष्टत्वात् तद्द्वारकस्तयोरभेद इति यदेवोपमानं तदेवोपमेयमित्यभ्युपगतं भवति। न चैतद्युक्तम्। शस्त्रीशब्दप्रयोगवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। अथाधारभेदात् श्यामत्वस्य भेदस्तदा शस्त्रीदेवदत्तास्थयोः श्यामगुणयोर्भेदान्नास्ति तद्द्वारक उपमानोपमेयभावः। किञ्चात इति। स्ववाचा-

अथान्यदेवोपमानमन्यदुपमेयं क इहोपमार्थो गौरिवाश्व इति । एवं तर्हि यत्र किंचित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषः तत्रोपमानोपमेये भवतः । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । मानं हि नामानिर्ज्ञातज्ञानार्थमुपादीयते अनिर्ज्ञातमर्थं ज्ञास्यामीति । तत्समीपे यन्नात्यन्ताय मिमीते तदुपमानं गौरिव गवय इति । गौर्निर्ज्ञातः गवयोऽनिर्ज्ञातः । कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यस्य गवयो निर्ज्ञातः स्याद् गौरनिर्ज्ञातः तेन कर्तव्यं स्याद् गवय इव गौरिति । बाढं कर्तव्यम् । किं पुनरिहोदाहरणम् । शस्त्रीश्यामा । क पुनरयं श्यामाशब्दो वर्तते शस्त्र्यामित्याह । केन तर्हीदानीं देवदत्ताभिधीयते । समासेन । यद्येवं शस्त्रीश्यामो देवदत्त इति न सिद्ध्यति । उपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं भविष्यति । यदि तर्ह्युपसर्जनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति । तित्तिरिकल्माषी कुम्भकपाललोहिनी । अनुपसर्जनलक्षण ईकारो न

———————

भिप्रायमभिधापयितुं प्रश्नः । गौरिवेति । व्यक्तिगतानां भेदानां शब्देनासंस्पर्शात् सामान्यमुखेन द्रव्यावसायादिति भावः । गौरिवाश्व इति । अत्यन्तभेदविवक्षायामिदमुच्यते । यदा त्वश्वस्य जाड्यादिधर्मप्रतिपादनायेदमुच्यते तदा भवत्येवोपमानोपमेयभावः । किञ्चित्सामान्यमिति । श्यामत्वस्याधारभेदाद्भेदोऽप्याश्रीयते गुणजातेरेकत्वादभेदोऽपीत्यर्थः । किं वक्तव्यमिति । यथोपवर्णितं वचनेन विना कथं प्रतिपत्तुं शक्यमिति भावः । इतरो निर्वचनेन यथोक्तं प्रतिपादयितुमाह । नहीति । मानं हीति । यथा प्रस्थादि । तेन हि साकल्येन मेयं परिच्छिद्यते । तत्समीप इति । मानस्य समीप इत्यर्थः । परिच्छेदवशाच्च सामीप्यं परिकल्प्यते न त्वत्र मुख्यं सामीप्यमस्ति । उपमानानीति । निपातनात्तत्पुरुषः । अव्ययीभावे ह्येतद्रूपं न स्यात् । कामं तर्हीति । ततश्च व्यवस्था न प्राप्नोतीति भावः । बाढमिति । अपेक्षानिमित्तकः पितापुत्रादिव्यवहारवदुपमानोपमेयभाव इति न कश्चिद्दोष इत्यर्थः । किं पुनरिति । अयं भावः । यदा शस्त्रीशब्दः शस्त्र्यामेव वर्तते श्यामाशब्दोऽपि तस्यामेव तदा समासेनोपमेयाया देवदत्ताया अभिधानं न प्राप्नोति । अथ श्यामाशब्दो देवदत्तायां वर्तते तदा वैयधिकरण्यात् समासाप्रसङ्गः । वचनसामर्थ्यात्समासे मृगीव चपला मृगचपलेति पुंवद्भावो न प्राप्नोति । शस्त्रीश्यामेति । साधारणधर्मविशिष्टोपमेयार्थवृत्तिः शब्दः सामान्यवचनशब्देन वचनग्रहणाद् गृह्यते यथा गुणवचनशब्दो गुणोपसर्जनद्रव्यवाची । क्व पुनरिति । उभयथा दोषदर्शनात् प्रश्नः । केनेति । पूर्वपदोत्तरपदयोरुपमानवृत्तित्वे तद्व्यतिरिक्तशब्दान्तराभावात् प्रश्नः । समासेनेति । स्वाभाविकत्वादर्थाभिधानस्यान्यपदार्थग्रहमन्तरेणाप्यश्वकर्णादिवज्जातिविशेषस्य शस्त्रीश्यामादिकः समास उपमेयस्य वाचक इत्यर्थः । यद्येवमिति । गुणवचनस्याश्रयलिङ्गानुविधायित्वात् स्त्रीलिङ्गेन श्यामाशब्देन समासे कृते रूपस्याप्रसिद्धिः । उपसर्जनस्येति । अप्राधान्यादुपसर्जनत्वं मान्यते । समासवाच्यत्वादुपमेयं हि प्रधानम् । यदि तर्हीति । ह्रस्वविधौ कृत्रिममेवोपसर्जनं गृह्यते न तु लौकिकमपि । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृतिमे कार्ये संप्रत्यय इति न्यायाद् लौकिकग्रहणं दोषप्रसङ्गाच्च तित्तिरिकल्माषीकुम्भकपाललोहिनीत्यत्रोपमानस्य पुन्नपुंसकलिङ्गत्वात्समासात् स्त्रीप्रत्ययो नास्ति । समासे कृतेऽनुपसर्जनाधिकाराद् ङीषृङीपोः प्रतिषेधः प्राप्नो-

प्राप्नोति । एवं तर्हि शस्त्र्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्तते देवदत्तायां श्यामाशब्दः । एवमपि गुणो ऽनिर्दिष्टो भवति । बहवः शस्त्र्यां गुणाः तीक्ष्णा सूक्ष्मा पृथुरिति । अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके संप्रत्ययः । तद्यथा । चन्द्रमुखी देवदत्तेति बहवश्चन्द्रे गुणाः । या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते । एवमपि समानाधिकरणेनेति वर्तते । व्यधिकरणत्वात्समासो न प्राप्नोति । किं हि वचनान्न भवति । यद्यपि तावद्वचनात्समासः स्यात् । इह खलु मृगीव चपला समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोति । एवं तर्हि तस्यामेवोभयं वर्तते । एतच्चात्र युक्तं यत्तस्यामेवोभयं वर्ततइति । इतरथा हि बह्वपेक्ष्यं स्यात् । यदि तावदेवं विग्रहः करिष्यते । शस्त्रीव श्यामा देवदत्तेति । शस्त्र्यां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यात् । अथाप्येवं विग्रहः करिष्यते । यथा शस्त्री श्यामा तद्वदियं देवदत्तेति । एवमपि देवदत्तायां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यात् । एवमपि गुणो न निर्दिष्टो भवति । बहवश्च शस्त्र्यां गुणाः तीक्ष्णा सूक्ष्मा पृथुरिति । अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके संप्रत्ययः । तद्यथा । चन्द्रमुखी देवदत्तेति बहव-

---

ति । सत्यपि वा ङीषि सति शिष्टत्वादुपमानस्वरं बाधित्वा ङीष्स्वरः प्राप्नोति । एवं तर्हीति । ततः पूर्वोक्तदोषाभावः । शस्त्रीश्यामो देवदत्त इति श्यामशब्दस्य देवदत्तवृत्तित्वात् तित्तिरिकल्माषीति स्त्रीप्रत्ययान्तेनोपमेयवृत्तिना समासविधानात् । एवमपीति । श्यामाशब्दस्य देवदत्ताभिधाने चरितार्थत्वाच्छस्त्रीगतो गुणो न निर्दिष्टः स्यादित्यनियतगुणनिमित्तसादृश्यप्रतीतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । चन्द्रमुखीति । अयं भावः । यत्रानिर्दिष्टोपि गुणो वृद्धव्यवहारवशादुपमानिमित्तत्वेन प्रतीयते तत्रोपमेये श्रुतः सन्निधानादुपमानं कथं न स्प्रक्ष्यति । किं हि वचनादिति । दुर्बलं प्रकरणं श्रुत्या बाध्यतइत्यर्थः । पुंवद्भाव इति । पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेष्वित्यनेन न च स्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वात् मृगक्षीरादिवन्मृगचपलेति भविष्यति । यद्यप्यन्यत् स्त्रियाश्चापल्यमन्यत् पुंसस्तथापि पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तये नास्ति स्त्रीत्वलक्षणविशेषावगतिः प्रकरणादिवशात्तु स्त्रीत्वप्रतिपत्तौ जातिमात्रोपादानेपि तत्प्रतीतिर्भवविष्यति । स च बहिरङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं न भवति । एवं तर्हि प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गादेतदत्र भाष्यकारेण नाश्रितं गत्यन्तरसंभवाच्च तद्दर्शयति एवं तर्हीति । शस्त्रीसादृश्याद्देवदत्ता शस्त्रीशब्देनोच्यते सादृश्यनिमित्तादभेदोपचाराद् यथा गौर्वाहीक इति । पूर्वावस्थाश्रयेण च शस्त्र्या उपमानवाचित्वमवसेयम् । यदि तावदिति । यथा श्यामाशब्दो देवदत्तायां वर्तते शस्त्रीशब्द श.स्त्र्यामेव तदा शस्त्रीगतं श्यामत्वमनेकगुणसंभवे गुणान्तरव्यवच्छेदायोपमानिमित्तं प्रतिपादयितुं श्यामेत्यपेक्षणीयम् । अथापीति । यदा शस्त्र्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्तते श्यामाशब्दोपि तस्यामेव तदा देवदत्तागतश्यामत्वप्रतिपादनाय श्यामेत्यपेक्षणीयम् । न च शब्दस्यावृत्तिरस्ति येनोभयगतं श्यामत्वं प्रतिपादयेत् । अत्रापि दोषमाह एवमपीति । यदा शस्त्रीसादृश्याद्देवत्तायां शस्त्रीत्वमारोप्यते तदा कं गुणमाश्रित्य तयोः सादृश्यमाश्रीयतामित्यर्थः । उत्तरन्तु पूर्वमेव व्याख्यातम् । यद्यपि

श्चन्द्रे गुणाः। या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते। उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्त्वात्सामान्यवचनाप्रसिद्धिः * । उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभाक्त्वात् सामान्यवचनस्याप्रसिद्धिः स्यात् । शस्त्रीश्यामेति । श्यामाशब्दोयं शस्त्रीशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषवचनः संपद्यते । तत्र सामान्यवचनैरिति समासो न प्राप्नोति । न वा श्यामत्वस्योभयत्र भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनत्वस्य प्रसिद्धिः * न वा एष दोषः । किं कारणम् । श्यामत्वस्योभयत्र भावात् । उभयत्रैवात्र श्यामत्वमस्ति शस्त्र्यां देवदत्तायां च । तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य । तद्वाचकश्चात्र श्यामाशब्दः प्रयुज्यते । किंवाचकः । उभयवाचकः । श्यामत्वस्योभयत्र भावात् तद्वाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्यवचनत्वं प्रसिद्धम् । सामान्यवचने प्रसिद्धे सामान्यवचनैरिति समासो भविष्यति । नावश्यं स एव सामान्यवचनः यो बहूनां सामान्यमाह द्वयोरपि यः सामान्यमाह सोपि सामान्यवचन एव । अथ वा सामान्यवचनैरित्युच्यते सर्वश्च शब्दोन्येन शब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषवचनः संपद्यते तएवं विज्ञास्यामः प्रागभिसंबन्धाद्यः सामान्यवचनं इति । उपमानानि ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ ५६ ॥ सामान्याप्रयोग इति किमर्थम् । इह मा भूत् । पुरुषोयं व्याघ्र इव बलवान् । सामान्याप्रयोगइति शक्यमवक्तुम् । इह कस्मान्न भवति । पुरुषोयं व्याघ्र इव शूरः पुरुषोयं

पूर्वयोरपि पक्षयोरेष परिहारोऽस्ति तथापि ह्रस्वस्त्रीप्रत्ययस्वरपुंवद्भावासिद्ध्या पूर्वं पक्षद्वयं परिहृत्यायं पक्ष आश्रितः । उपमानसमास इति । शस्त्री श्यामा देवदत्तेत्यत्र शस्त्रीशब्दसन्निधौ श्यामाशब्दः प्रयुज्यमानः शस्त्रीगतं श्यामत्वगुणं प्रतिपादयति न च शस्त्रीस्थो गुण आश्रयान्तरे वर्ततइति सामान्यवचनत्वाभाव इत्यर्थः । नवेति । शस्त्रीशब्दोपादानसामर्थ्यात् श्यामगुणसन्निधानाच्च यादृशं शस्त्रीश्यामत्वमन्यविलक्षणं तादृशं देवदत्ताया इति संप्रत्ययाद् उभयसाधारणं श्यामत्वं भवति सामान्यमिति न कश्चिद्दोषः । तत्र सादृश्यं सामान्यमुच्यते गुणो वा द्विवृत्तिर्भिन्नोप्यभिन्नत्वेन विवक्षितः सामान्यम् । सर्वश्चेति । शब्दान्तरसंबन्धे सर्वः शब्दो विशेषवाचित्वात्सामान्यवचनो न भवतीति सामान्यवचनग्रहणोपादानसामर्थ्याच्छब्दान्तराभिसम्बन्धात्समासरूपात् प्राग्यः शब्दः सामान्यवचनः स गृह्यते केवलश्च श्यामाशब्दः श्यामगुणविशिष्टं स्त्रीत्वयुक्तं द्रव्यमात्रमाहेति सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगत्याश्रयणात्सिद्धमिष्टम् ॥ ५५ ॥

उपमितम् ॥ पुरुषोयं व्याघ्र इव शूर इति । उपमानप्रतिपादनपरमेतत् । वैयधिकरण्यादेवात्र समासस्याप्रसङ्गः । यदा तु व्याघ्रशब्दः शौर्यादेः पुरुषार्थे एव वर्तते तदा सामानाधिकरण्ये सति समासेन भाव्यम् । तत्र यदा प्रकरणादिवशा-

व्याघ्र इव बलवान् । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्सामान्याप्रयोगइति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । राजपुरुषोभिरूपः राजपुरुषो दर्शनीयः । अत्र वृत्तिः सिद्धा भवति-उपमितम् ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ ५७ ॥ विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयविशेष्यत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धिः * । विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनत्वस्याप्रसिद्धिः । कृष्णतिला इति । कृष्णशब्दोयं तिलशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषणवचनः संपद्यते । तथा तिलशब्दः कृष्णशब्देनाभिसंबध्यमानो विशेषणवचनः सपद्यते तदुभयं विशेषणं भवत्युभयं च विशेष्यम् । विशेषणविशेष्ययोरुभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जनत्वस्याप्रसिद्धिः । न वान्यतरस्य प्रधानभावात्तद्विशेषकत्वाच्च परस्योपसर्जनप्रसिद्धिः * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अन्यतरस्य प्रधानभावात् । अन्यतरदत्र प्रधानम् । तद्विशेषकत्वाच्चापरस्य । तद्विशेषकं चापरम् । अन्यतरस्य प्रधानभावात्तद्विशेषकत्वाच्चापरस्योपसर्जनसंज्ञा भविष्यति यदास्य तिलाः प्राधान्येन विवक्षिता भवन्ति तदा कृष्णो विशेषकत्वेन तदा तिलाः प्रधानं कृष्णो विशेषणम् । कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यस्य कृष्णाः प्राधान्येन

न्नियतसाधारणगुणप्रतिपत्तिस्तदा सामान्याप्रयोगे सति समासः । यदा तु गुणान्तरव्यवच्छेदाय विशिष्टसाधारणगुणवचनशब्दप्रयोगः पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति तदा समासाभावाय सामान्याप्रयोगग्रहणम् । भवति वै प्रधानस्येति । न्यायासिद्धएवार्थे लिङ्गदर्शनमिदम् । प्रधान्यादेवानेकोपकारकोपकार्यत्वाविरोधात्समासस्य सिद्धत्वात् ॥५६॥

विशेषणम् ॥ विशेषणविशेष्ययोरिति उभयापेक्षेयं षष्ठी नित्यसापेक्षत्वाच्चोभयशब्दस्य शब्दान्तरेण समासो भवति । विशेषणविशेष्याभिमतयोर्द्वयोर्द्वैरूप्यसद्भावात् समाससिद्धावप्यनियतः पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति दोषः । कृष्णशब्द इति । कृष्णशब्द उच्चरितो भ्रमरकोकिलादिद्रव्यमात्रं प्रतिपादयति तिलशब्देन त्वभिसंबध्यमानस्तिलेष्वेव नियम्यत इति कृष्णशब्दो विशेष्यास्तिलशब्दो विशेषणम् । एवं तिलशब्दस्यापि विशेष्यत्वं कृष्णशब्दस्य च विशेषणत्वम् ३ सेयम् । न वेति । अन्यतरस्य द्रव्यस्यैवेत्यर्थः । अपरस्येति । गुणस्यैवेत्यर्थः । यदास्य तिला इति । ते हि द्रव्यरूपत्वात् क्रियासिद्धये साक्षादुपयुज्यमानाः प्राधान्येन विवक्ष्यन्ते । कृष्णस्तु गुणत्वात् द्रव्यव्यवधानेन क्रियायामुपयोगाद्विशेषणं तिलानां संपद्यते । इतरो यथोक्तं न्यायमबुध्वा विवक्षामात्रनिबन्धनत्वमनेन विशेषणविशेष्यभावस्य प्रतिपादितं विवक्षायाश्च स्वातन्त्र्यादनियमात् प्रयोगानियम इति मन्यमानः पृच्छति कामं तर्हीति ।

विवक्षिता भवन्ति तिला विशेषणत्वेन तेन कर्तव्यं तिलकृष्णा इति । न कर्तव्यम् । नह्ययं द्वन्द्वः । तिलाश्च कृष्णाश्चेति । न खल्वपि षष्ठीसमासः तिलानां कृष्णा इति । किं तर्हि । द्वाविमौ प्रधानशब्दौ एकस्मिन्नर्थे युगपदवरुध्येते । न च द्वयोः प्रधानशब्दयोरेकस्मिन्नर्थे युगपदवरुध्यमानयोः किं चिदपि प्रयोजनमस्ति तत्र प्रयोगादेतद् गन्तव्यं नूनमत्रान्यतरत्प्रधानं तद्विशेषकं चापरमिति । तत्र त्वेतावान् संदेहः किं प्रधानं किं विशेषणमिति । स चापि क संदेहः यत्रोभौ गुणशब्दौ । तद्यथा । खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्ज इति । यत्र ह्यन्यतरद् द्रव्यमन्यतरो गुणः तत्र यद् द्रव्यं तत्प्रधानम् । तद्यथा । शुक्लमालभेत । कृष्णमालभेत । न पिष्टपिण्डीमालभ्य कृती भवति । अवश्यं तद्गुणं द्रव्यमाकाङ्क्षति । कथं तर्हीमौ द्वौ प्रधानशब्दावेकस्मिन्नर्थे युगपदवरुध्येते वृक्षः शिंशपेति । नैतयोरावश्यकः समा-

---

नह्ययामिति । नहि गुणद्रव्यवाचिनोर्द्वन्द्व उपपद्यते । गुणवचनस्य द्रव्यापेक्षत्वादसामर्थ्याद्द्रव्येण सह विवक्षाया असंभवात् । यदि तु द्वन्द्वः स्यात्स्यादेव तिलकृष्णा इति प्रयोगः । न खल्वपीति । गुणेन सह षष्ठीसमासनिषेधादिति भावः । प्रधानशब्दाविति । प्रथमान्तावित्यर्थः । अनेन षष्ठीसमासविपरीतत्वं कथितम् । एकस्मिन्नर्थे इत्यनेन तु द्वन्द्वविपरीतत्वं कथितम् । द्वन्द्वे हि सर्वपदार्थानां प्राधान्यान्नास्ति सर्वपदानामेकस्मिन्नर्थेवस्थानम् । एतच्चावयवार्थापेक्षयोक्तम् । समुदायार्थापेक्षायां तु समुदायलक्षण एकस्मिन्नर्थे सर्वेषां पदार्थानां वृत्तिरस्त्येव । प्रधानशब्दयोरिति । परस्परविशेषणत्वेनानुपकारकयोः स्वतन्त्रयोरित्यर्थः । यत्रोभाविति । द्वयोरपि गुणत्वाद् द्रव्यव्यवधानेन क्रियासाधनत्वाविशेषादिति भावः । यत्र ह्यन्यतरद् द्रव्यमिति । तत्र नास्ति संदेह इति वाक्यशेषः । यद् द्रव्यमिति । साक्षात् क्रियासाधनत्वादिति भावः । ननु तिलशब्दो जातिवाची न द्रव्यवाची । जाति विशिष्टद्रव्यवाचित्वाद्यदि द्रव्यवाचीत्युच्यते तदा कृष्णशब्दोपि गुणविशिष्टद्रव्यवाचित्वाद् द्रव्यवचन आपद्यतइति नानयोः कार्श्चिद्विशेषः । नैष दोषः ।उत्पत्तिप्रभृत्याविनाशाज्जातिर्द्रव्यं न जहाति । नच शब्देन द्रव्यव्यतिरेको जातेः प्रत्याय्यते । नहि भवति शाबलेयस्य गौरिति । किं तर्हि । गौः शाबलेय इति । तस्माज्जात्यात्मकमेव द्रव्यं प्रतीयतइति जातिशब्दो द्रव्यवचनत्वेनावस्थाप्यते । गुणाः पुनरुपायिनश्चापायिनश्च पटस्य शुक्ल इति व्यतिरिक्ता अपि द्रव्यात् स्वशब्देन गुणाः प्रत्याय्यन्तइति गुणात्मकत्वं द्रव्यस्य नास्तीति न गुणशब्दो द्रव्यवचनत्वेनावस्थापनमर्हति । एतन्न्यायाश्रयेण वैदिकव्यवहारं निदर्शनायोपन्यस्यति तद्यथेति । श्वेतं छागमालभेतेति चोदनायां श्वेताभावे कृष्णच्छाग आलभ्यते छागाभावे तु शुक्लस्य द्रव्यान्तरस्यालम्भो नास्ति । कथं तर्हीति । द्वयोरपि जातिशब्दत्वाद् द्रव्यवाचित्वात् प्रधानत्वान्नास्त्यन्यतरस्य विशेषणत्वमिति प्रश्नः । नैतयोरिति । आवश्यकमस्मिन्नस्तीत्यर्श आदित्वादच्प्रत्ययः । अयं भावः । यदा प्रथमत एव विशेष उपक्रम्यते शिंशपेति तदा वृक्षविशेषस्यैव प्रक्रान्तत्वाद्विशेषस्य च सामान्याव्यभिचाराद् वृक्षशब्दस्य नैव प्रयोगेण भा-

वेशः । नह्यवृक्षः शिंशपास्ति । विशेषणम् ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यममध्यमवीराश्च॥५८॥अथ किम-
र्थमुत्तरत्रैवमाद्यनुक्रमणं क्रियते न विशेषणं विशेष्येण बहुलमित्येव सिद्धम् * ।
बहुलवचनस्याकृत्स्नत्वादुत्तरत्रानुक्रमणसामर्थ्यम् । अकृत्स्नं बहुलवचनमित्युत्त-
रत्रानुक्रमणं क्रियते । यद्यकृत्स्नं यदनेन कृतमकृतं तत् । एवं तर्हि न ब्रूमो
ऽकृत्स्नमिति कृत्स्नं च कारकं च साधकं च निर्वर्तकं च यच्चानेन कृतं सुकृतं
तत् । किमर्थं तर्ह्येवमाद्यनुक्रमणं क्रियते । उदाहरणभूयस्त्वात् । एते खल्वपि

व्यम् । यदा तु प्रथमं सामान्यमुपक्रम्यते वृक्ष इति तदा तद्विशेषणाय शिंशपा-
शब्द उपादीयमानो विशेषणमेव भवतीति शिंशपावृक्ष इत्येव भाव्यम् । अत्र
केचिदाहुः । शिंशपाया अपि फलव्यवच्छेदायोपादीयमानो वृक्षः किमिति विशे-
षणं न भवति ततश्च भवितव्यं वृक्षशिंशपेत्यपीति । तदुक्तम् । वृक्षत्वस्य व्याप-
कत्वान्महाविषयत्वाद् दूरात् प्रथमतस्तस्यैवोपलम्भाद्विशेष्यत्वमेव । शिंशपात्वं
तु स्वल्पविषयत्वात् पश्चाद् ग्रहणाच्च शुक्लादिगुणकल्पत्वाद्विशेषणमेवेति नास्ति प्रयो-
गस्यानियमः । तथा च वृक्षविशेषस्य खदिरादेः प्रतिनिधिर्भवति न तु वृक्षत्वाभावे
फलपुष्पादेरुपादानं क्रियतइति न्यायविद आहुः । नह्यवृक्ष इति । ननु फलमस्त्येव । नैत-
दस्ति । वृक्षप्रतीतिव्यवधानेन फलप्रतीतेरुत्पादाद्बहिरङ्गत्वाद् वृक्षावसायस्य प्रागुत्पादा-
दन्तरङ्गत्वात् विशेषणं विशेष्येणेति द्वयोरुपादानं विस्पष्टार्थम् । संबन्धिशब्दत्वादेवान्य-
तरेणेतरस्याक्षेपात् । बहुलग्रहणाच्च तक्षकः सर्पो लोहितस्तक्षक इत्यादौ समासाभावः ।

पूर्वा । अथ किमर्थमिति । एतत्सूत्राद्युत्तरसूत्रानुक्रमणमित्यर्थः । पूर्वकालेत्ययन्तु
योगः पूर्वकालादीनां पूर्वनिपातनियमार्थः । दिक्संख्य इति संज्ञायां नियमार्थः । कु-
रिसतानीति विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थः । एवमन्यत्रापि प्रयोजनमूह्यम् । तत्र तु प्रयोज-
नाभावः पूर्वापरप्रथमेत्यादौ तस्यायमाक्षेपः पूर्वेणैव समासस्य सिद्धत्वात् । बहुलव-
चनस्याकृत्स्नत्वादिति । अकृत्स्नप्रतिपत्तृविषयत्वादित्यर्थः । न हि मन्दबुद्धयो बहु-
लग्रहणमात्रेण समासासमासविषयविवेकमवगन्तुं क्षमा इत्यर्थः । इतरो यथोक्तम-
कृत्स्नशब्दार्थमप्रतिपद्य बहुलवचनस्याव्यापकत्वमकृत्स्नत्वं मत्वा चोदयति । यद्य-
कृत्स्नमिति । ततश्च निष्प्रयोजनं बहुलवचनमिति भावः । कृत्स्नं चेति । पर्यायोपा-
दानं लौकिक्या वाचोयुक्त्या सामर्थ्याविघातप्रतिपादनार्थं यथा स्वामी प्रभुरीश्वरो
भगवानिति चतुर्भिः शब्दैश्चत्वारो बहुलशब्दार्था इति क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्ति-
रित्यादयः संगृहीता इत्येकआहुः । तेन कृष्णसर्प इत्यादौ नित्यः समासः । रामो
जामदग्न्य इत्यादावसमासः । नीलमुत्पलं नीलोत्पलमित्यादौ विकल्पः । सुसूक्ष्म-
जटकेशादाववयवसमासाभावः । अन्ये त्वाहुः । कृत्स्नमिति सर्वेष्टस्य संग्राहक-
त्वाद्व्यापकमित्यर्थः । केन रूपेण व्यापकत्वमित्याह कारकमिति । कुर्वदपि न वि-
र्येण करोतीत्याह । साधकमिति । न च कस्यचिद्वर्जनेन प्रवर्तकमित्याह निवर्त-
कमिति । अथ वा साधकं पारम्पर्येण स्यात् । वर्णोपदेश इव प्रत्याहारद्वारेण लक्ष्यसं-
स्कारस्येत्याह निवर्तकमिति । साक्षात्कार्यं निष्पादयतीत्यर्थः । उदाहरणभूयस्त्वा

विषयाः सुपरिगृहीता भवन्ति येषु लक्षणं प्रपञ्चश्च । केवलं लक्षणं केवलः प्रपञ्चो वा तथा कारकं भवति । अवश्यं खल्वप्यस्माभिरिदं वक्तव्यम् । बहुलमन्यतरस्यामुभयथा वा एकेषामिति । सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रम् । तत्र नैकः पन्थाः शक्य आस्थातुम् ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥५९॥ श्रेण्यादयः पठ्यन्ते कृतादिराकृतिगणः॥ **श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनम्** *। श्रेण्यादिषु च्व्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः । यदा हि श्रेणय एव किं चित् क्रियन्ते तदा मा भूदिति । अन्यत्रायं च्व्यर्थग्रहणेषु च्व्यन्तस्य प्रतिषेधं शास्ति । तदिह न तथा । किं कारणम् । अन्यत्र पूर्वं च्व्यन्तकार्यं परं च्व्यर्थकार्यम् । इह पुनः पूर्वं च्व्यर्थकार्यं परं च्व्यन्तकार्यम् ॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ ६० ॥ **नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहणम्** * । नञ्विशिष्टे समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् सिद्धं चाभुक्तं चेति । अनञिति च प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत्कर्तव्यमकृतमिति । **नुडिडधिकेन च** *।

दिति । विभाषागुणेऽस्त्रियामिति पञ्चमी । अस्यैव लक्षणस्य भूयांस्युदाहरणानि प्रदर्शयितुमित्यर्थः । केवलमिति । केवलेन लक्षणेन मन्दबुद्धिविषयाविभागं नावधारयति । केवलेन प्रपञ्चेन च सामान्यलक्षणरहितेन प्रतिपदपाठवच्छास्त्रस्य गौरवप्रसङ्गः व्यवस्थितविभाषैव कस्मान्नाश्रीयते किं बहुलग्रहणेनेत्याह अवश्यमिति । वैदिकव्यवहारानुसरणाय सर्वैः शब्दैरिह व्यवहार इत्यर्थः । सर्ववेदपारिषदमिति । परिषद इदं पारिषदं साधारणमित्यर्थः । पत्राध्वर्युपारिषदश्चेत्यञ् । अन्ये त्वाहुः । पारिषदः परिषत् परिचारक उच्यते स च परिषत् साधारण इति पारिषदत्वेन साधारणत्वं लक्ष्यते । सर्ववेदाङ्गत्वादस्य सर्ववेदसाधारणं लक्षणं बहुलादिग्रहणोपेतं क्रियते । आनुषङ्गिको लौकिकशब्दसंस्कार इति वेदग्रहणं कृतम् ॥ ५८ ॥

श्रेण्यादयः ॥ श्रेण्यादय इति । अत एवात्रादिशब्दो व्यवस्थावाची कृतादिरित्यत्रादिशब्दः प्रकारवाची प्रयोगादर्शनाच्चोदाहरणस्थानीयाः कतिपये वृत्तिकारैः प्रदर्शिताः । एकशिल्पपण्याश्रयणेन जीविनां संघः श्रेणिः । तत्र यदा पृथक् संस्थितानां श्रेणीकरणं तदा समासो यथा स्याद् यदा तु श्रेणीस्थानामेव दण्डनादिरूपकरणं तदा मा भूदित्येवमर्थमाह श्रेण्यादिष्वित्यादि । अन्यत्रेति । साक्षात्प्रभृतीनि चेत्यत्र च्व्यर्थवचनमित्युक्त्वा च्व्यन्ते प्रतिषेध उक्त इह तु कस्मान्न कृत इति प्रश्नः । अन्यत्र पूर्वमिति । साक्षात्कृत्येत्यत्र च्व्यन्तत्वे सति नित्यविकल्पितगतिसंज्ञाप्रसङ्गेन परत्वाद् विकल्पः स्यादिति तत्र च्व्यन्तप्रतिषेधः क्रियते । तेन पूर्वा नित्या गतिसंज्ञा भवति । इह तु श्रेणीकृता इति परत्वान्नित्यो गतिसमासः सिध्यतीति नार्थ इह च्व्यन्तप्रतिषेधेनेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

क्तेन । विशिष्टशब्दो यदावधारणरहिताधिक्यवाच्युपात्तस्तदातिव्याप्तिपरिहारायाह नञ्विशिष्ट इति । समानत्वमर्थरूपाभ्यां बोद्धव्यम् । गौरवमप्यस्मिन् पक्ष इत्याह अनञिति चेति । न विद्यते नञ् यस्मिन् पूर्वपदे तदनञ् तच्च प्रत्यासत्त्या

नुडिडधिकेन च समासो वक्तव्यः। इहापि यथा स्यात्। अशितानाशितेन जीवति। क्लिष्टाक्लिशितेनेति। किमुच्यते समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमिति। यदा नञ्विशिष्टेनेत्युच्यते। न चात्र नञ्कृत एव विशेषः। किं तर्हि। प्रकृतिकृतोपि। अयं विशिष्टशब्दोस्त्येवावधारणे वर्तते। तद्यथा। देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्यावभिरूपौ दर्शनीयौ पक्षवन्तौ देवदत्तस्तु यज्ञदत्ताव् स्वाध्यायेन विशिष्टः स्वाध्यायेनैवेति गम्यते। अन्ये गुणाः समा भवन्ति। अस्त्याधिक्ये वर्तते। तद्यथा। देवदत्तयज्ञदत्तावाढ्यावभिरूपौ दर्शनीयौ पक्षवन्तौ देवदत्तस्तु यज्ञदत्तात् स्वाध्यायेन विशिष्टः स्वाध्यायेनाधिकः। अन्ये गुणा अविवक्षिता भवन्ति। तद्यदा तावदवधारणे विशिष्टशब्दस्तदा नैवार्थः समानप्रकृतिग्रहणेन नेह भविष्यति सिद्धं चाभुक्तं चेति। नाप्यनञितिप्रतिषेधेन नेह भविष्यति कर्तव्यमकृतमिति। नुडिडधिकेनापि तु तदा समासो न प्राप्नोति। यदाधिक्ये विशिष्टशब्दस्तदा समानप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमिह मा भूत् सिद्धं चाभुक्तं चेति अनञिति च प्रतिषेधो वक्तव्यः। इह मा भूत्कर्तव्यमकृतमिति। नुडिडधिकेनापि समासः सिद्धो भवति। तत्राधिक्ये विशिष्टशब्दं मत्वा समानप्रकृतिग्रहणं चोद्यते। अवधारणं नञा चेद् नुडिड्विशिष्टेन न प्रकल्पेत। अथचेदधिकविवक्षार्थं तुल्यप्रकृतिकेन ॥ १ ॥ इति। कृताप्रकृतादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। कृतापकृतम्। भुक्तविभुक्तम्। पीतविपीतम्। सिद्धं तु क्तेन विस-

---

क्रान्तमेवेह गृह्यते। तदयमर्थः। आधिक्यमात्रवचने विशिष्टशब्दउपादीयमाने कर्तव्यमकृतमित्यत्रापि समासप्रसंगः समानप्रकृतित्वं चास्तीति वार्तिकेनापि समासो न निवारितः। ततश्चानञ्ग्रहणं क्तान्तपूर्वपदनिर्देशार्थं कर्तव्यमिति। अवधारणरहिताधिक्यवचनेप्यव्याप्तिरिति तत्परिहारायाह नुडिडधिकेन चेति। यद्यपि नुडिटौ तद्धक्तौ तथापि श्रुतिभेदहेतुत्वाद् अवधारणेन च श्रुतिभिन्नस्य निराकरणात्तदधिकस्याप्राप्तिरिति भावः। नुडिड्ग्रहणमागममात्रोपलक्षणार्थमिति च्छिताच्छिन्नमित्यत्र तुगधिकस्यापि समासो भवतीति केचिदाहुः। अर्थभेदमकुर्वतो विकारस्याप्युपलक्षणमिति च्छीताच्छिन्नमित्यत्र शाच्छोरन्यतरस्यामितीत्वे कृते तदधिकेनापि समासो भवति। त्राता त्राणमित्यादौ तु नत्वस्यासिद्धत्वाद्भेदकत्वाभावः। तद्यथेति। यदा समसंप्रधारणा प्रतिपाद्यते तदावधारणे विशिष्टशब्दः। स्वरूपवर्णनमात्रे त्वाढ्यादिगुणद्वारेण क्रियमाणे आधिक्यमात्रे विशिष्टशब्दः। यद्यदेति। इह क्तेन नञिति सिद्धे विशिष्टग्रहणात् सावधारणाधिक्यगतिः स्याद् गुरुलाघवानादरे त्वाधिक्यमात्रवृत्तिर्विशिष्टशब्दो गृह्येत इति द्वैतोपपत्तिः। अवधारणं नञा चेदिति। पूर्वोक्त एवार्थ आर्यया संगृहीतः अनञित्येतत्सूत्रे कृतमेवेति आर्यायां कर्तव्यत्वेन नोक्तम्। इदानीमव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय न्यासान्तरमप्याह सिद्धं त्विति। विसमाप्तिरसमाप्तिः। कृताकृतमित्यत्रैकदेशे करणाकरणाभ्यां करणस्यासमाप्तिर्गम्यते इति समासः कृतापकृतमित्यत्राप्यसमाप्तिर्गम्यते यत् कृतं तदेवापकृतं विरूपं कृतमित्यर्थावगमात्। एवं

माम्रावनञ् * । सिद्धमेतत् । कथम् । क्तान्तेन क्रियाविसमाम्नावनञ्क्तान्तं समस्यतइति वक्तव्यम् । गतप्रत्यागतादीनां चोपसंख्यानम् । गतप्रत्यागतम् । पातानुपातम् । पुटापुटिका । क्रयाक्रयिका । फलाफलिका मानोन्मानिका ॥

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ ६७ ॥ अयुक्तोयं निर्देशः । समानाधिकरणेनेति वर्तते । कः प्रसङ्गो व्यधिकरणानां समासः स्यादेवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः यथाजातीयकमुत्तरपदं तथाजातीयकेन पूर्वपदेन समासो भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति । युवा ॥

वर्णो वर्णेन ॥ ६९ ॥ इदं विचार्यते । वर्णेन तृतीयासमासो वा स्यात् कृष्णेन सारङ्गः कृष्णसारङ्ग इति । समानाधिकरणो वा कृष्णः सारङ्गः कृष्णसारङ्ग इति । कश्चात्र विशेषः । वर्णेन तृतीयासमासएतप्रतिषेधे वर्णग्रहणम् * । वर्णेन तृतीयासमासे एतप्रतिषेधे वर्णग्रहणं कर्तव्यम् । तृतीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । अनेते वर्णइति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । हिमेन एतः हिमैतः । अथ

भुक्तविभुक्तमिति । यद्भुक्तं तद्विभुक्तं विरूपं भुक्तमभुक्तमिति वार्थो विशब्दस्य प्रतिषेधार्थत्वात् । भुक्ते विभुक्तं चैकदेशद्वारकं भोजनकार्याकरणाद्वा बोद्धव्यम । सिद्धमभुक्तं कर्तव्यमकृतमित्यत्र प्रतिषेधमात्रावगमाद्विसमाप्त्यभावात् समासाभावः । एतनर्वथा वक्तव्यं तदाह । गतप्रत्यागतादीनां चेति । क्रयिकेत्य दावल्प इति क प्रत्ययस्तदन्तश्च स्वभावात् क चित् स्त्रियां वर्तते । क्रयाक्रयिकेत्यन्येषामपीति दीर्घः ॥ ६० ॥

युवा ॥ अयुक्त इति । पुल्लिङ्गस्य स्त्री लिङ्गेन सामानाधिकरण्यं नोपपद्यतइत्यर्थापत्त्या परिभाषा ज्ञाप्यते तेन युवतिर्जरतीति स्त्रीलिङ्गयोः समासः । नन्वेतयोरपि विरुद्धवयोवाचित्वान्नास्ति सामानाधिकरण्यम् । नैष दोषः । जरत्यां युवतिधर्मोपलम्भात् । युवतेर्वा जरतीधर्मसद्भावात् तद्रूपारोपात् । युवतिशब्दस्यैव पूर्वनिपातार्थमिदमनियमो हि गुणशब्दत्वात् स्यात् । जरद्भिरित्यपि पाठं शिष्या आचार्येण बोधिता इति युवजरन्नित्यापि भवति ।

वर्णो ॥ इदमिति । बुद्ध्या परामृष्टं वस्तु प्रत्यक्षवाचिना सर्वनाम्ना परामृश्यते न तावदस्मिन् प्रदेशे सूत्रस्य प्रत्याख्यानं पश्चात्तु भविष्यति । इह कृष्णसारङ्ग इति । सारङ्गशब्दः शबलपर्यायः स च गुणोपसर्जनद्रव्यवाचित्वाद् गुणवचनो भवति सारङ्गत्वस्य च कृष्णकृतत्वमस्ति तस्मिन्नसति तस्याभावादिति शङ्कुलाखण्डवत्समासः सिद्धः । अथ कृष्णावयवत्वात् सारङ्गवृत्तिः कृष्णशब्दः तदा समानाधिकरणपदः समासः । स च गौणोपि सामानाधिकरण्ये बहुलवचनाद्विशेषणं विशेष्येणेति सिद्ध इति । कृष्णेनेति हेतुतृतीया । कश्चात्रेति । क लाघवमिति प्रश्नः । एतप्रतिषेध इति । स्वरे विधीयमानइत्यर्थः । अनेते वर्णइति । कृष्णसारङ्गइत्यादौ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे अनेते वर्णइति सूत्रं कर्तव्यम् । वर्णवाचि पूर्वपद-

द्वितीयेन वर्णग्रहणेनैतविशेषणेनार्थः। बाढमर्थः। यद्यवर्ण एतशब्दोस्ति। ननु चायमस्ति। आ इतः एतः कृष्णेतो लोहितेत इति। नार्थ एवमर्थेन वर्णग्रहणेन। यदि तावदयं कर्मणि क्तः। तृतीयाकर्मणीत्यनेन स्वरेण भवितव्यम्। अथापि कर्तरि परत्वात्कृत्स्वरेण भवितव्यम्। अथ समानाधिकरणः। समानाधिकरणे द्विर्वर्णग्रहणम् *। समानाधिकरणे द्विर्वर्णग्रहणं कर्तव्यम्। वर्णो वर्णेष्वनेत इति वक्तव्यम्। एकं वर्णग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। परमशुक्लः परमकृष्णः। द्वितीयं वर्णग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। कृष्णतिला इति। एकं वर्णग्रहणमनर्थकम्। अवर्णस्य वर्णे वर्णस्य चावर्णे अन्यतरत्र कस्मान्न भवति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। एवं सति तान्येतानि त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति। समासविधौ द्वे स्वरविधौ चैकम्। यस्यापि तृतीयासमासस्तस्यापि तान्येव त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति। समासविधौ द्वे स्वरविधौ चैकम्। सामान्येन मम तृतीयासमासो भविष्यति। तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेनेति। अवश्यं वर्णेन प्रतिपदं समासो वक्तव्यः। यत्र तेन न सिद्ध्यति तदर्थम्। क्व च तेन न सिद्ध्यति। शुक्लबभ्रुर्हरितबभ्रुरिति। तथा सति तान्येतानि त्रीणि वर्णग्रहणानि भवन्ति। समासविधौ द्वे स्वरविधौ चैकम्। अथेदानीं समानाधिकरणः सामान्येन सिद्धः स्यात्। बाढं सिद्धः। कथम्। विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति। एवमपि द्वे वर्णग्रहणे कर्तव्ये स्वरविधावेव। प्रतिपदोक्तस्याभावात्। तस्मात्समानाधिकरण इत्येष पक्षो ज्यायान्। समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोप-

---

मेतउत्तरपदे प्रकृतिस्वरो न भवतीत्यर्थ। तेन कृष्णैत इति समासान्तोदात्तत्वमेव भवति। कृष्णेनेति। सहयोगे इत्थंभूतलक्षणे वा तृतीया। अनेन समासः वर्णग्रहणाच्च हिमेन एतो हिमैत इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति। हिमेनेति हेतौ तृतीया। तृतीयातत्कृतार्थेति समासः। कृत्स्वरस्तु नास्ति उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद् अकारकत्वाद्वा हिमस्य। यद्यवर्ण इति। वर्णग्रहणस्य व्यवच्छेद्यत्वेन प्रयोजको नास्तीति भावः इतरः पराभिप्रायमबुध्वा सत्तां प्रतिपादयितुमाह ननु चेति। कृष्णेत इति। ओमाङोश्चेति पररूपम्। तृतीयाकर्मणीति। अनेतइति। प्रतिषेध आनन्तर्यान्मध्येपवादा इति घा तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यस्यैव बाधक इत्यभिप्रायः। परत्वादिति। कृष्णेन अश्वादिना करणेन आगतः कृष्णेत इत्यत्र अनेत इति प्रतिषेधः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य किं बाधकोस्तु अथ वा कृत्स्वर इति विचारे परत्वात् कृत्स्वर एव बाधक इति नार्थ एतविशेषणार्थेन वर्णग्रहणेनेत्यर्थः। कृत्स्वरमपि बाधित्वा थाथादिस्वरेणात्र भाव्यं विशेषाभावात्तु भाष्यकारेणैतन्नोक्तम्। अथ वा परत्वादुत्कृष्टत्वाद् कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वात् कृत्स्वरः थाथादिस्वर इत्यर्थः। लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति। वर्णो वर्णेनेति यः समासः स एव स्वरविधौ द्वितीयवर्णग्रहणमन्तरेणापि ग्रहीष्यते तेनातिप्रसङ्गो न भविष्यतीत्यर्थ। शुक्लबभ्रुरिति। शुक्लो हरितः शुक्लो वा बभ्रुः कपिलः। ततः तत्कृतत्वाभावात्

सर्जनानां परं परं विप्रतिषेधेन । समानाधिकरणाधिकारे प्रधानोपसर्जनानां परं परं भवति विप्रतिषेधेन । प्रधानानां प्रधानमुपसर्जनानामुपसर्जनम् । प्रधानानां तावत्प्रधानम् । वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानमित्यस्यावकाशः । गोवृन्दारकः अश्ववृन्दारकः । पोटायुवतीनामवकाशः । इभ्ययुवतिः आढ्ययुवतिः । इहोभयं प्राप्नोति । नागयुवतिः वृन्दारकयुवतिः । प्रधानानां परं प्रधानं भवति विप्रतिषेधेन । उपसर्जनानां परमुपसर्जनम् । सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा इत्यस्यावकाशः । सद्गवः सदश्वः । कुत्सतुल्याख्या अजात्येत्यस्यावकाशः । तुल्यश्वेतः तुल्यमहान् । इहोभयं प्राप्नोति । तुल्यसन् तुल्यमहान् । उपसर्जनानां परमुपसर्जनं भवति विप्रतिषेधेन । समानाधिकरणसमासाद् बहुव्रीहिः * । समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन । समानाधिकरणसमासस्यावकाशः । वीरः पुरुषो वीरपुरुषः । बहुव्रीहेरवकाशः । कण्ठेकालः । इहोभयं प्राप्नोति वीरपुरुषको ग्रामः । बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन । कदा चित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थः *। कदा चित्कर्मधारयो भवति बहुव्रीहेः । किं प्रयोजनम् । सर्वधनाद्यर्थः । सर्वधनी सर्वबीजी । सर्वकेशी नटः । गौरखरवदरण्यम् । कृष्णसर्पवान् वल्मीकः लोहितशालिमान् ग्रामः । किं प्रयोजनम् । कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानं यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य । यद्युक्तत्वं हेतुः कर्मधारयेणाप्यु-

---

शुकेन बभ्रुरिति तृतीया सह योगइत्थंभूतलक्षणे वा कर्तव्या । तस्मादिति । एतत्सूत्रानारम्भाल्लाघवादित्यर्थः । प्रधानोपसर्जनानामिति । प्रधानग्रहणेन समासशास्त्रे तृतीयान्तानि लक्ष्यन्ते उपसर्जनशब्देन समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुच्यते । समानाधिकरणसमासादिति । समानाधिकरणसमासाद् बहुव्रीहिः कदा चित्त कर्मधारय । सर्वधनाद्यर्थ इति । वार्तिककारेणेष्टिरूपेण पठितम् । भाष्यकारस्तु न्यायव्युत्पादनाय विप्रतिषेधमुपन्यस्य दूषयित्वा इष्टिरूपतां स्थापयिष्यति प्रत्यासत्तेः सामर्थ्यस्य बलवत्त्वाश्रयेण । कण्ठे काल इति । व्यधिकरणानां बहुव्रीहिः सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातविधानेन ज्ञाप्यते । वीरपुरुषक इति । बहुव्रीहिसंज्ञायां सत्यां पूर्वपदप्रकृतिस्वरः पाक्षिकश्च कप्समासान्तो भवति । बहुव्रीहिसंज्ञायां शेषग्रहणे प्रत्याख्याते विप्रतिषेधश्चिन्त्यते । कदा चिदिति । विषयाविशेषनिर्देशाय क्व चिदिति वक्तव्ये कदा चिदित्यनेन विषयविशेषावच्छिन्नः कालविशेषो निर्दिश्यतइति नास्ति वस्तुभेदः । सर्वधनीति । सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां कर्मधारये कृते मत्वर्थीय इति । तदर्थं पूर्वविप्रतिषेध आश्रयणीय इत्युक्तं भवति । किं प्रयोजनमिति सर्वधनाद्यर्थमिति । मत्वर्थीयरहितस्य सर्वधनशब्दस्योपादानात्तस्य च केवलस्यान्यपदार्थविवक्षायां प्रयोगादर्शनाच्च स्वपदार्थे बहुव्रीहेरप्रसङ्गात् कर्मधारयस्यानुक्तसिद्धत्वात् प्रश्न । कर्मधारयप्रकृतिभिरिति । मत्वर्थीयप्रकृतिः सर्वधनशब्दो वार्तिके ऽनुकृतः न तु स्वतन्त्र इत्यर्थः । बहुव्रीहिणेति । सर्वाणि धनान्यस्येति विवक्षायां यदि बहुव्रीहिः क्रियते तदा तेनैव मत्वर्थस्योक्तत्वान्मत्वर्थीयो न

क्तत्वान्न प्राप्नोति । न खल्वपि संज्ञाश्रयो मत्वर्थीयः किं तर्ह्यर्थाश्रयः स यथैव बहुव्रीहिणोक्तत्वान्न भवति । एवं कर्मधारयेणोक्तत्वान्न भविष्यति । एवं तर्हि इदं स्यात् सर्वाणि धनानि सर्वधनानि सर्वधनान्यस्य सन्ति सर्वधनीति । नैवं शक्यम् । नित्यमेवं सति कर्मधारयः स्यात् तत्र यदुक्तं कदा चित्कर्मधारय इति एतदयुक्तम् । एवं तर्हि भवति वै किं चिदाचार्याः कार्यवद्बुद्धिं कृत्वा पठन्ति कार्याः शब्दा इति । तद्वदिदं पठितं समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिः कर्तव्यः कदा चित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थ इति । यदुच्यते समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेनेति । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । अन्तरङ्गः कर्मधारयः । काऽन्तरङ्गता । स्वपदार्थे कर्मधारयः । अन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । अस्तु । विभाषा कर्मधारयः । यदा न कर्मधारयस्तदा बहुव्रीहिर्भविष्यति । एवमपि यद्यत्र कदा चित्कर्मधारयो भवति । कर्मधारयप्रकृति-

---

स्यात् कर्मधारये तु सति तेन मत्वर्थस्यानुक्तत्वात् प्रत्ययः सिद्ध्यतीत्यर्थः । यद्युक्तत्वमिति । सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन यदि कर्मधारयः क्रियते तदा तेनापि मत्वर्थ उच्यते एव नहि बहुव्रीहिकर्मधारयसंज्ञाभेदमात्रेण स्वरव्यवस्थावत्पदार्थस्याभिधानानभिधानव्यवस्था युज्यते तस्याः स्वाभाविकत्वात् । एवं तर्हीति । अनपेक्षितान्यपदार्थे स्वपदार्थे कर्मधारयं कृत्वा मत्वर्थीयोऽर्थान्तरे विधास्यत इत्यर्थः । नित्यमेवं सतीति । यथा पूर्वं विषयभेदविवक्षया कदा चिदित्युक्तं तथात्र सकलविषयव्याप्त्यपेक्षया सर्वत्रेति वक्तव्ये नित्यमित्युक्तम् । एतदुक्तं भवति । अनेन न्यायेन सर्वत्र मत्वर्थीयप्रकृतिभिः कर्मधारयः स्यादिति । कदा चिद् ग्रहणं विषयविशेषनिर्देशार्थं न वक्तव्यं भवति । इदानीमन्यथा मत्वर्थीयोत्पत्तिमाह एवं तर्हीति । भवतीति । एवंजातीयकं वस्त्वित्यर्थः । किन्तदित्याह आचार्या इति । अथ वा पठिक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्री भवति कार्याः शब्दा इति दर्शने लक्षणादेव शब्दानामर्थव्यवस्था ततोऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिशासनात्तस्यैव तत्प्रत्यायनं न तु कर्मधारयस्य । तत्र सर्वाणि धनान्यस्येत्यर्थविवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधेन कर्मधारय. क्रियमाणो ऽन्यपदार्थं नाभिधत्त इति तदभिधानायायं मत्वर्थीय उत्पाद्यत इत्यर्थः । विप्रतिषेधापनयनायाह नैष युक्त इति । स्वपदार्थ इति । मध्यमध्यमवीराश्चेति स्वपदार्थमात्राश्रयेण विधानादन्यपदार्थानाश्रयणादिति भावः । इतरो विषयविशेषे बहुव्रीहिं साधयाति । अस्त्विति । यथोक्तेन प्रकारेणान्तरङ्गत्वं कर्मधारयस्य भवत्वित्यर्थः । विभाषेति । नात्र महाविभाषा विवक्षिता तया हि पक्षे व्यपेक्षैव प्रतिपाद्यते न त्वेकार्थीभावे संज्ञाया भावाभावौ क्रियेते । तस्माद्विभाषा कर्मधारय इत्यस्यायमर्थो विकल्पितः । कर्मधारयो विषयविभागेनावस्थानात् स्वपदार्थे ह्यसौ वर्तते नान्यपदार्थे । एतदुक्तं भवति । अनपेक्षितान्यपदार्थस्वपदार्थमात्रविवक्षायां भवतु कर्मधारयः पूर्वमेव त्वन्यपदार्थविवक्षायां वीरपुरुष इत्यादौ बहुव्रीहिः सिध्यति । एवमपीति । पूर्वमनपेक्षितेऽन्यपदार्थे यदि कर्मधारयः क्रियते तदा पश्चादन्यपदार्थविवक्षायां वीरपुरुषवान् ग्राम

भिर्मत्वर्थीयैरभिधानं प्राप्नोति । सर्वश्चायमेवमर्थो यत्नः कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्व-र्थीयैरभिधानं मा भूदिति । एवं तर्हि नेदं तस्य योगस्योदाहरणं विप्रतिषेधे पर-मिति । किं तर्हि । इष्टिरियं पठिता । समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिरिष्टः । कदा चित्कर्मधारयः सर्वधनाद्यर्थ इति । यदीष्टिः पठिता नार्थोनेन । इह हि सर्वे मनुष्या अल्पेनाल्पेन महतो महतोर्थानाकाङ्क्षन्ति । एकेन माषेण शतसहस्रम् । एकेन कुद्दालकेन खारीसहस्रम् । तत्र कर्मधारयप्रकृतिभिर्मत्वर्थीयैरभिधानमस्तु बहुव्रीहिणेति बहुव्रीहिणा भविष्यति । लघुत्वात् । कथं सर्वधनी सर्वबीजी सर्व-केशो नट इति । इनिप्रकरणे सर्वादेरिति वक्ष्यामि । तच्चावश्यं वक्तव्यं ठनो बाधनार्थम् । कथम् । गौरखरवदरण्यम् । गौरमृगवदरण्यम् । कृष्णसर्पवान् व-ल्मीकः । लोहितशालिमान् ग्रामः । अस्त्यत्र विशेषः । जात्यात्राभिसंबन्धः क्रि-यते । कृष्णसर्पो नाम सर्पजातिः सास्मिन् वल्मीकेस्ति । यदा ह्यन्तरेण जातिं तद्वताभिसंबन्धः क्रियते । कृष्णसर्पो वल्मीक इत्येव तदा भवति । पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद् बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः * । पूर्वपदार्थातिशयविवक्षायामा-तिशायिकाद् बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् । सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः । आतिशायिकस्यावकाशः । पटुतरः । पटुतमः । बहुव्रीहेरवकाशः । चित्रगुः । शबलगुः । इहोभयं प्राप्नोति । सूक्ष्मवस्त्रतरः । तीक्ष्णशृङ्गतरः । बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे परमित्युच्यते पूर्वश्च बहुव्री-हिः पर आतिशायिकः । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भव-तीति । एवमप्ययुक्तः । अन्तरङ्ग आतिशायिकः । कान्तरङ्गता । ङ्याप्प्रातिपदि-

---

इत्याद्यपि स्यादित्यर्थः । इष्टिरियमिति । वीरपुरुषादौ प्रथममेवान्यपदार्थविवक्षा कार्या सर्वधनीत्यादौ तु पश्चादिति विवक्षानियम इष्टसिद्धये प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । नार्थोनेनेति । न्यायसिद्धत्वादिति भावः । यदि कर्मधारयान्मत्वर्थीयः क्रियते तदा स्वपदार्थप्राधान्य-माश्रित्य कर्मधारयः कर्तव्यः तेषामेव पदार्थानामन्यत्र गुणीभावमाश्रित्य मत्वर्थीय उत्पाद्यत इति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः यदा पूर्वमेवान्यपदार्थविवक्षा तदा वर्तिपदा-र्थानां तत्र गुणभाव एवाश्रीयत इति प्रतिपत्तिलाघवं भवति । अन्ये तु शब्दलाघवं मन्यन्ते बहुव्रीहिरन्यानपेक्षोन्यपदार्थं प्रतिपादयति । कर्मधारयस्तु मत्वर्थीयसहित इति शब्दगौरवप्रसङ्ग । एतच्च शब्दगौरवं तथा प्रयोगदर्शनादत्रैव विषय आश्रीयत इति वृक्षवनस्पत्यादिषु न प्रसञ्जनीयम् । सर्वादेरिति । ततश्चात्र वचनाल्लाघवं नाश्रीय-त इति कर्मधारये कृते इनिः कर्तव्य इत्यर्थः । ठनो बाधनार्थमिति । योपीष्टिमारभते ते-नापि कर्मधारयाट्ठनूबाधनायेनिरेवेति वक्तव्यमित्यर्थः । जात्येति । जातिश्चाऽकृते कर्मधारये न प्रतीयते । यदा हीति । विशिष्टगुणेन द्रव्येण तद्वत्तायां विवक्षितायामि-त्यर्थः । पूर्वपदातिशय इति । अतिशयेन सूक्ष्माणि वस्त्राण्यस्येत्यर्थविवक्षायामुभयप्र-सङ्गे पूर्वं बहुव्रीहिरिष्यते ततो बहुव्रीहेः प्रत्ययः । भाष्यकारस्तु विप्रतिषेधं प्रत्यासत्त्या

कादातिशायिकः । सुबन्तानां बहुव्रीहिः । आतिशायिकोपि नान्तरङ्गः । कथम् । समर्थात्तद्धित उत्पद्यते । सामर्थ्यं च सुबन्तेन । एवमप्यन्तरङ्गः । कथम् । स्वपदार्थे आतिशायिकः । अन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । एवमपि नान्तरङ्गः । कथम् । स्पर्द्धायामातिशायिको भवति । न चान्तरेण प्रतियोगिनं स्पर्द्धा भवति । नैव चात्रातिशायिकः प्राप्नोति । किं कारणम् । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । तावता वस्त्राणि तद्वन्तमपेक्षन्ते । तद्वन्तं चापेक्ष्य वस्त्राणां वस्त्रैर्युगपत्स्पर्द्धा भवति । ननु चायमातिशायिक एवमात्मकः सत्यां व्यपेक्षायां विधीयते । सत्यमेवमात्मकः यां च नान्तरेण व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्तिस्तस्यां सत्यां भवितव्यम् । कां च नान्तरेण व्यपेक्षामातिशायिकस्य प्रवृत्तिः । या हि प्रतियोगिनं प्रति व्यपेक्षा या हि तद्वन्तं प्रति न तस्यां भवितव्यम् । बहुव्रीहिरपि तर्हि न प्राप्नोति । किं कारणम् । असामर्थ्यादेव । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यावता वस्त्राणि वस्त्रान्तराण्यपेक्षन्ते तद्वता चाभिसंबन्धः । एवं तर्हि नेदं तस्य योगस्योदाहरणं विप्रतिषेधे परमिति किं तर्हि इष्टिरियं पठिता । पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद् बहुव्रीहिरिष्टः सूक्ष्मवस्त्रतरार्थ इति । यदिष्टिरियं पठिता नार्थोनेन । कथं यैषा युक्तिरुक्ता वस्त्रान्तराणां च वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्द्धा तद्वता चाभिसंबन्ध इति । यदा ह्यन्तरेण वस्त्राणां वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्द्धा तद्वताभिसंबन्धः क्रियते । निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदा बहुव्रीहिः । बहुव्रीहेरातिशायिकाः । न तर्हीदानीमिदं भवति सूक्ष्मतरवस्त्र इति । भवति यदान्तरेण तद्वन्तं वस्त्राणां वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्द्धा भवति निष्प्रतिद्वन्द्वस्तदातिशायिकः ।

पूर्ववदुपन्यस्य सामर्थ्याश्रयेण दूषयित्वेत्थं स्थापयिष्यति । ङ्याप्प्रातिपदिकादिति । ननु प्रकर्षे आतिशायिकः । प्रकर्षश्च समासार्थस्य भवति । ततश्च पदाद्येनोत्पत्तव्यम् । एवं तर्ह्यधिकारमात्रमाश्रित्यैवमुक्तम् । अत एवोच्यते समर्थादिति । सुबन्तेनेति । हेतौ तृतीया । सुबन्तेन पदेन प्रकर्षानुभवविषयं सामर्थ्यमर्थस्य नान्यथेत्यर्थः । आतिशायिकस्य प्रतियोगिवस्त्वन्तरापेक्षया बहुव्रीहिणा साम्यं प्रतिपाद्य सर्वथानुत्पत्तिं प्रतिपादयितुमाह नैवेति । तद्वन्तमिति । वस्त्रस्वामिनमित्यर्थः । अस्यातिशयेन सूक्ष्माणि वस्त्राणीति तद्वतोपेक्षणात् । सत्यामिति । ततश्च यथा प्रतियोग्यपेक्षायां प्रत्ययो भवत्येवं तद्वदपेक्षायामपि कस्मान्न भवतीति भावः । वस्त्राणीति । अतिशयनानि वस्त्राण्यतिशय्यमानानि वस्त्राण्यपेक्षन्त इत्यर्थः । एवं सापेक्षत्वाद्द्वयोरपि निराकृतयोरर्थान्तरत्वमाह एवन्तर्हीति । नार्थोनेनेति । इष्ट्या विनाप्यस्यार्थस्य सिद्धत्वादिति भावः । यैषा युक्तिरुक्तेति । सा नाश्रीयत इत्यर्थः । कथं तर्ह्याश्रीयत इत्याह यदा हीति । अन्यपदार्थमात्रविवक्षायां बहुव्रीहौ कृते पश्चादातिशायिकः क्रियते । आतिशयमात्रविवक्षायां तु प्रत्यये कृते पश्चाद् बहुव्रीहिस्ततश्च सूक्ष्मतरवस्त्र इत्यपि सिद्ध्यति । इष्टौ तु सत्या-

कथं पुनरन्यस्य प्रकर्षेणान्यस्य प्रकर्षः स्यात् । नैवान्यस्य प्रकर्षेणान्यप्रकर्षेण भवितव्यम् । यथैवायं द्रव्येषु यतते वस्त्राणि मे स्युरिति । एवं गुणेष्वपि यतते सूक्ष्मतराणि मे स्युरिति । नात्रातिशायिकः प्राप्नोति । किं कारणम् । गुणवचनादित्युच्यते । न च समासो गुणवचनः । समासोऽपि गुणवचनः । कथम् । अजहत्स्वार्था वृत्तिरिति । अथ जहत्स्वार्थायां तु दोष एव । जहत्स्वार्थायां च न दोषः । भवति बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा । शुक्लवाससमानय लोहितोष्णीषाः प्रचरन्तीति तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति । उत्तरपदातिशये आतिशायिको बहुव्रीहेः बह्वाढ्यतराद्यर्थम् *। उत्तरपदार्थातिशये आतिशायिको बहुव्रीहेर्भवति विप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् । बह्वाढ्यतराद्यर्थः । बह्वाढ्यतरः । बहुसुकुमारतरः । कः पुनरत्र विशेषः बहुव्रीहेर्वातिशायिकः स्याद् । आतिशायिकान्तेन वा बहुव्रीहिः । स्वरकपोर्विशेषः । यद्यत्रातिशायिकाद्बहुव्रीहिः स्यात् । बह्वाढ्यतर एवं स्वरः प्रसज्येत । बह्वाढ्यतर इति चेष्यते । बह्वाढ्यकतर इति च प्राप्नोति । बह्वाढ्यतरक इति चेष्यते । समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च * । समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । उत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः । शाकभोजी पार्थिवः शाकपार्थिवः । कुतपवासाः सौश्रुतः कुतपसौश्रुतः । अजापण्यस्तौल्वलिरजातौल्वलिः । यष्टिप्रधानो मौद्गल्यः यष्टिमौद्गल्यः ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ ७१ ॥ चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् । इह

मेतन्न सिद्ध्येत् । यदुक्तं बहुव्रीहौ कृते पश्चादातिशायिकः क्रियतइति तत्राह कथं पुनरिति । अतिशयेन सूक्ष्मवस्त्र इति बहुव्रीहेः प्रत्यये क्रियमाणे वस्त्रगतसौक्ष्म्यप्रकर्षे कथमन्यपदार्थप्रकर्ष स्यादित्यर्थः । अत्रोत्तरम् । नैवान्यस्येति । सर्वत्रैव यतः प्रत्ययो विधीयते तदर्थस्य स्वतः प्रकर्षाभावादन्यगत एव प्रकर्ष आश्रीयते । यथोक्तम् । द्रव्यस्याव्यपदेश्यस्य य उपादीयते गुणः । भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोऽभिधीयते, इति ॥ एक एवासौ प्रकर्ष इत्यर्थः । यद्यप्यत्राश्रयान्तरवर्तिगुणप्रकर्षस्तथापि यत्र यथाभूतः संभवति तत्र तथाभूत आश्रीयते । गुणवचनादितिं । नात्राजादी गुणवचनादेवेति बोद्धव्यं तरपोत्र प्रकृतत्वात् तस्माद् गुणस्यैव प्रकर्षः संभवति न द्रव्यस्येत्याश्रित्यैतदुक्तम् । अजहत्स्वार्थेति । तत्र सूक्ष्मार्थस्य विद्यमानत्वात् प्रकर्षसंभवः । बह्वाढ्यतर इति । यद्यत्र बहुव्रीहिं कृत्वा आतिशायिकः क्रियते तदा बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यन्तोदात्तत्वमाढ्यशब्दाकारस्य स्याद्, रेफाकारस्य चेष्यते । अयमर्थो न्यायसिद्धो यदि समासात् प्रकर्षप्रत्यय उत्पद्यते तदा किं बहुत्वगुणाश्रयः प्रकर्ष उत आढ्यत्वाश्रयः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तमिति संदेहः स्यात् । तस्मात् पूर्वं प्रकर्षस्य विवक्षा पश्चादन्यपदार्थस्य । शाकभोजीति । शाकभोजित्वात्तत्साहचर्यात्तद्व्यपदेशार्थं उत्तरपदलोपेनेत्याहुः ॥ ६९ ॥

चतुष्पा ॥ चतुष्पाज्जातिरिति । केचिज्जातिग्रहणमनुवर्त्यमित्याहुः । अन्ये त्वाहुः ।

मा भूत् । कालाक्षी गर्भिणी । स्वस्तिमती गर्भिणी ॥

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ ७२ ॥ किमर्थश्चकारः । एवकारार्थः । मयूरव्यंसकादय एव । क्व मा भूत् । परमो मयूरव्यंसक इति ॥ ॥ इति श्रीमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

अर्द्धं नपुंसकम् ॥ २ ॥ इह कस्मान्न भवति ग्रामार्द्धो नगरार्द्ध इति । अर्द्धशब्दस्येदं नपुंसकलिङ्गस्य ग्रहणं पुल्लिङ्गश्चात्रार्द्धशब्दः । क्व पुनरयं नपुंसकलिङ्गः । क्व पुल्लिङ्गः । समप्रविभागे नपुंसकलिङ्गः । अवयववाची पुल्लिङ्गः । इह कस्मान्न भवति अर्द्धं पिप्पलीनामिति । न वा भवत्यर्द्धपिप्पल्य इति । भवति यदा खण्डसमुच्चयः । अर्द्धपिप्पली चार्द्धपिप्पली चार्द्धपिप्पल्य इति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति अर्द्धं पिप्पलीनामिति तदा न भवितव्यम् । तदा कस्मान्न भवति । एकाधिकरणइति वर्त्तते । न तर्हीदानीमिदं भवति अर्द्धराशिरिति । भवत्येकमेवेदमधिकरणं योसौ राशिर्नाम ॥ जो शब्द जिस रूप में आर्ष को कहे

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥ अन्यतरस्यांग्रहणं किमर्थम् । अन्यतरस्यां समासो यथा स्यात् समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा

शब्दान्तरसन्निधिनिरपेक्षा ये चतुष्पाज्जातिवचनास्त एवान्तरङ्गत्वाद् गृह्यन्ते न तु कालाक्ष्यादयो यौगिकाः शब्दान्तरसन्निधानाच्चतुष्पाज्जातिविषयाः ॥ ७० ॥

मयूर ॥ मयूर इव व्यंसको धूर्तः छात्र इव व्यंसकः काम्बोज इव मुण्ड इत्युपमानसमासापवादोऽयं समासः प्रतिपदविहितोपमानसमासविषयपूर्वपदप्रकृतिस्वरबाधनार्थं इत्याहुः ॥ ७२ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

अर्द्धम् ॥ नपुंसकस्याव्यवस्थितत्वात् कृते च समासे पूर्वपदार्थस्य लिङ्गविशेषानवधारणात् कृतमपि नपुंसकग्रहणमकृतसममिति मत्वा पृच्छति इहेति । क्व पुनरिति । नपुंसकत्वावधारणहेतावर्थे प्रश्नः । अवयववाची पुल्लिङ्ग इति । नियमेन नपुंसकलिङ्गो भवतीत्येवं परमेतद् अवयववाची त्वभिधेयवशाद् सर्वलिङ्गस्तथा च प्रयोगो दृश्यते । अपूपार्द्धं मया भक्षितं दन्तार्द्धमास्यात् पतितमिति । तदत्र नपुंसकग्रहणाद् यस्मिन्नर्थविशेषे नियमेन नपुंसकत्वं तदर्थवृत्तिरेवार्द्धशब्द आश्रीयते तत्रैवार्थे नपुंसकत्वस्याव्यभिचारात् । अर्द्धमिति निर्देशादेव नपुंसकत्वे लब्धे नपुंसकग्रहणं ज्ञापकं निर्देशेषु लिङ्गाविवक्षायाः । यदा त्वेतदिति । अर्थश्चात्र भिद्यत एव । समासे च कृते अर्द्धपिप्पलीत्येव स्यात्पूर्वपदार्थस्य प्राधान्यात्तस्य चैकत्वात् । अर्द्धराशिरिति । राशेरवयवव्यतिरेकेणासत्त्वादवयवानां च बहुत्वादेकत्वाभावं मन्यते । एकमेवेति । शब्दादेकस्यैवार्थस्य तिरोहितभेदस्यावगमादिति भावः ॥ २ ॥

द्वितीय ॥ अन्यतरस्यांग्रहणस्य पक्षे षष्ठीसमासप्राप्तये कृतस्य ज्ञापकत्वं नान्तरीयकतया प्रतिपादयितुं पूर्वपक्षोपन्यासः । यद्यपि पारे इत्यत्रायमर्थो ज्ञापितस्तथापि

वृत्ति और वाक्य बनाने के लिये महाविभाषा है ~~कौमुदी~~ वृत्ति से वृत्ति के लिये ही

स्याद् द्वितीयं भिक्षाया इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो यथा स्याद् भिक्षाद्वितीयमिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमपि विभाषा षष्ठीसमासोऽपि । तावुभौ वचनाद्भविष्यतः । अत उत्तरं पठति । द्वितीयादीनां विभाषाप्रकरणे विभाषा वचनं ज्ञापकमवयवविधाने (विशेष) सामान्यविधानाभावस्य * । द्वितीयादीनां विभाषाप्रकरणे विभाषावचनं क्रियते । ज्ञापनार्थम् । किं ज्ञाप्यते । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अवयवविधौ सामान्यविधिर्न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । भिनत्ति छिनत्तीति श्नमि कृते शप्न भवतीति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । शबादेशाः श्यन्नादयः करिष्यन्ते । तर्त्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । कर्तरि शबिति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । रुधादिभ्य इत्येषा पञ्चमी शबिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । प्रत्ययविधिरयम् । न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृत एवानुवर्तते । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः यत्रोत्सर्गापवादं विभाषा तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । दिक्पूर्वपदात् ङीप् । प्राङ्मुखी प्राङ्मुखा । प्रत्यङ्मुखी प्रत्यङ्मुखा । ङीपा मुक्ते ङीष् न भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतद् दिक्पूर्वपदान्ङीषोऽनुदात्तत्वं ङीब्विधाने ऽन्यत्रापि ङीष्विषयाद् ङीप्प्रसङ्ग इति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अर्द्धपिप्पली । अर्द्धकोशातकी एकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति । उन्मत्तगङ्गं लोहितगङ्गम् । अव्ययीभावेन मुक्ते बहुव्रीहिर्न भवति । दाक्षिः । प्लाक्षिः । इञा मुक्ते ऽण् न भवति । यद्येतज् ज्ञाप्यते उपगोरपत्यमौपगवः । तद्धितेन मुक्ते उपग्वपत्यमिति न सिद्ध्यति अस्त्यत्र विशेषः द्वे ह्यत्र विभाषे । दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठे-

---

स्मरणाय पुनर्ज्ञाप्यते । अवयवविधानइति । सामान्याश्रयसमूहापेक्षया प्रतिनियतो विशेष एकदेशो भवतीति विशेषविषयं विधानमवयवविधानशब्देनोक्तम् । किमेतस्येति । न्यायादेव विशेषविधिः सामान्यविधेर्बाधक इति मत्वा पृच्छति भिनत्तीति । विरोधादेकफलत्वाच्च बाध्यबाधकभावः । इह तु भिन्नदेशत्वाद्विरोधाभावो विकरणानां चानर्थक्यादेकफलत्वाभावः । वार्तिककारस्य मतेनेदमुक्तम् । स हि विरोधाभावे बाध्यबाधकभावं नेच्छति । तथा चाह । अम्वहुजकक्षु नानादेशत्वादुत्सर्गाप्रतिषेध इति । भाष्यकारस्तु विनापि विरोधेन सामान्यविशेषविध्योर्बाध्यबाधकभावमभ्युपगच्छति । अर्थाभिधाने साहायकप्रतिपत्तौ एकफलताप्यनयोरस्ति । प्राङ्मुखीति । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेत्यतो ङीष् ङीब्विधौ वेत्यनुवृत्तिः । नैतदस्तीति । वार्तिककारस्य

विद्धिभ्यो ऽन्यतरस्याम्। समर्थानां प्रथमाद्वेति च। तत्रैकया वृत्तिर्विभाषा। अपरया वृत्तिविषये विभाषापवादः। क्रियमाणेपि वै अन्यतरस्यांग्रहणे षष्ठीसमासो न प्राप्नोति। किं कारणम्। पूरणेनेति प्रतिषेधात्। नैतत्पूरणान्तम्। अनाएतत्पर्यवपन्नम्। एतदपि पूरणान्तमेव। कथम्। पूरणं नामार्थस्तमाह तीयशब्दः। अतः पूरणम्। योसौ पूरणान्तात्स्वार्थे भागे अन् सोपि पूरणमेव। एवं तर्ह्यन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्षष्ठीसमासो भविष्यति॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया॥ ४॥ किमर्थश्चकारः। अनुकर्षणार्थः। किमनुकृष्यते। अन्यतरस्यामित्येतदनुकृष्यते। किं प्रयोजनम्। अन्यतरस्यां समासो यथा स्यात्। समासेन मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात्। जीविकां प्राप्त इति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। द्वितीयासमासोपि यथा स्याद् जीविकाप्राप्त इति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अयमप्युच्यते द्वितीयासमासोपि तदुभयं वचनाद्भविष्यति। एवं तर्हि नायमनुकर्षणार्थश्चकारः। किं तर्ह्यत्वमनेन विधीयते प्राप्तापन्ने द्वितीयान्तेन समस्येते अत्वं च भवति प्राप्तापन्नयोरिति। प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविका। आपन्ना जीविकामापन्नजीविका॥

कालाः परिमाणिना॥५॥ किंप्रधानोयं समासः। उत्तरपदार्थप्रधानः। यद्युत्तरपदार्थप्रधानः सधर्मणानेनान्यैरुत्तरपदार्थप्रधानैर्भवितव्यम्। अन्येषु चोत्त-

---

मतमाश्रित्य प्रयोजनप्रत्याख्यानम्। यद्यपूर्वो ङीब्विधीयेत तदा प्राग्गुल्फा प्रत्यग्जघनेत्यादावपि स्याद् ङीष एव त्वनुदात्तत्वविधाने ङीषोत्र प्रतिषिद्धत्वाद्दोषाभावस्तदेवं नित्ये स्वरमात्रविधाने नास्ति सामान्यविशेषविहितत्वम्। वृत्तिविषय इति। एकार्थीभावविषय इत्यर्थः। नैतदिति। पूरणगुणेत्यत्र पूरणाधिकारविहितप्रत्ययान्तग्रहणादिति भावः। अनैतादिति। पूरणाद्भागे तीयादन्निति स्वार्थिकेनाना व्यवहितमित्यर्थः। एतदपीति। पूरणगुणसुहितार्थेत्यत्रार्थशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धात् पूरणार्थग्रहणन्न तु तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमित्यर्थः। ३

प्राप्ता। अत्वं च भवतीति। चकारेण समुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषोनुमीयते सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य प्रकृतिभावः प्रगृह्याश्रयो न भवति। यद्वा समाहारद्वन्द्वे कृते विषयसप्तम्यकारादेशापेक्षा क्रियते सुबिति चानुवर्तनात् प्राप्तापन्नयोरेव सन्निधानात् उपसर्जनसंज्ञा भवति। सूत्रारम्भसामर्थ्याद्वा। प्राप्तां जीविकामिति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्ताशब्दस्य समासः। ४

कालाः॥ इह वृत्तिवाक्ययोः समानार्थत्वं न्याय्यं मासो जातस्येति वाक्ये जातस्य विशेषणत्वादप्राधान्यं समासे तु मासजातो दृश्यतामित्यादौ जातस्यैव कार्यसंबन्धा-

वह निलकसाथ सम्पूर्णत हती है

रपदार्थप्रधानेषु यैवासावन्तर्वर्तिनो विभक्तिस्तस्याः समासेपि श्रवणं भवति। तद्यथा। राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति। इह पुनर्वाक्ये षष्ठी। समासे प्रथमा। केनैतदेवं भवति। योसौ मासजातयोरभिसंबन्धः समासे स निवर्तते। अभिहितः सोर्थोन्तर्भूत. प्रातिपदिकार्थः संपन्नः तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति प्रथमा भविष्यति। न तर्हीदानीमिदं भवति मासजातस्येति। भवति बाह्यमर्थमभिसमीक्ष्य षष्ठी। कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणित्वादनिर्देशः *। कालस्य येन समासः सोपरिमाणी। तस्यापरिमाणित्वादनिर्देशः। अगमको निर्देशः अनिर्देशः। नहि जातस्य मासः परिमाणम्। कस्य तर्हि त्रिंशद्रात्रस्य। तद्यथा। द्रोणो वदाराणां देवदत्तस्येति। न देवदत्तस्य द्रोणः परिमाणम्। कस्य तर्हि बदराणाम्। सिद्धं तु कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन *। सिद्धमेतत्। कथम्। कालपरिमाणं यस्य स कालस्तेन समस्यतइति वक्तव्यम्। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणित्वादनिर्देश इति। कं पुनर्भवान्

वगमात् प्राधान्यमन्योत्तरपदार्थप्रधानवैधर्म्यं च लक्ष्यतइति मत्वा पृच्छति किंप्रधान इति। योसाविति। षष्ठीनिवृत्तौ न्यायकथनं संबन्धस्य चान्तर्भावादनुद्भूत एव निवृत्तिः। अभिहित इति। प्रथमोत्पत्तिनिमित्तकथनमनुद्भूतोपि संबन्धो गुणभावेन समासाभिधेयत्वादभिहित इत्युच्यते। तत्राभिहितोपि कश्चिन्नान्तर्भवति यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र वाक्ये षष्ठ्या संबन्धोभिधीयते न तु क्वचिदन्तर्भावमुपयाति। राजसखादौ बहुव्रीह्यर्थस्यान्तर्भावो स्ति न त्वभिधानमित्युभयोपादानम्। इह परिमाणं जातस्य प्रतिपादयितुं वाक्ये परिमाणिन एव षष्ठी कर्तव्या मासो जातस्येति। मासस्य जात इति ह्यभिधीयमाने विवक्षितोर्थो न प्रतीयते। तत्र यथा चित्रा गावोस्येति वाक्ये यद्यपि गवां प्राधान्यं तथापि चित्रगुरिति वृत्तावप्राधान्यमेव तथेहापि वृत्तिवाक्ययोः परिमाणिनः प्राधान्याप्राधान्ये शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्भवतः। भवति बाह्यमिति। परिमाणपरिमाणिसंबन्ध एव समासेन्तर्भूतो न तु बाह्यसंबन्ध्यपेक्षो मासजातस्य वस्त्रमित्यादिरपि संबन्ध इत्यर्थः। नहि जातस्येति। तस्य हि दिष्ट्यादिः परिमाणं न तु मासः नापि तत्सत्ताया मासः परिमाणं सत्ताया नित्यत्वान्नापि जन्मक्रियायास्तस्या एकक्षणभावित्वान्मासेन संबन्धासंभवात्। त्रिंशद्रात्रस्येति। ननु त्रिंशद्रात्र एव मासो नापर इति भेदाभावादयुक्तमेतत्। नैष दोषः। कालो जातस्य मासेन परिच्छिद्यते। तथा हि। कियान् कालोस्य जातस्येति प्रश्ने मास इत्यादि प्रतिवचनं स च परिच्छिद्यमानस्त्रिंशद्रात्रात्मकएव संपद्यतइत्यभिप्रायेणैतदुक्तम्। एतदेव दृष्टान्तेन दर्शयति तद्यथेति। सिद्धं त्विति। कालशब्देन कालसामान्यमुच्यते यस्य जातादेः संबन्धिनः कालसामान्यस्य परिमाणं मासादिस्तेन स कालो मासादिः समस्यते। अथ वा कालशब्देन मासादिः कालविशेष उच्यते स कालः परिमाणं यस्य कालसामान्यस्य तद्यस्य संबन्धित्वेन स कालो मासादिः समस्यतइत्यर्थः। कं पुनरिति। यदि नित्य एको विभुः कालस्तदा तस्य भेदाभावात् परिच्छेदकत्वासंभवः। अथोपाधिभेदात्तस्य भेदस्तदा

कालं मत्वाह कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणित्वादनिर्देश इति । येन मूर्ती- नामुपचयाश्चापचयाश्च लक्ष्यन्ते तं कालमित्याहुः । तस्यैव कया चित्क्रियया युक्त- स्याहरिति च भवति रात्रिरिति च । कया क्रियया । आदित्यगत्या । तयैवासकृ- दावृत्तया मास इति भवति । संवत्सर इति च भवति । यद्येवं भवति जातस्य मासः परिमाणम् । एकवचनद्विगोश्चोपसंख्यानम् । एकवचनान्तानामिति वक्त- व्यम् १ इह मा भूत् । मासौ जातस्य मासा जातस्येति । द्विगोश्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । द्विमासजातस्त्रिमासजातः । उक्तं वा । किमुक्तम् । एकव- चने तावदुक्तम् । अनभिधानादिति । द्विगोः किमुक्तम् । उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनमिति । कालाः परि ॥

नञ् ॥ ६ ॥ किंप्रधानोयं समासः । उत्तरपदार्थप्रधानः । यद्युत्तरपदार्थप्र-

---

तद्भेदभिन्नस्य जातं प्रत्यपि परिच्छेदकत्वमस्त्येव । येन मूर्त्तीनामिति । तरुतृणलताप्र- भृतीनां कदाचिदुपचयोऽन्यदा त्वपचयः स प्रत्ययान्तराविशेषेपि यत्कृतः स काल इत्यर्थ. । यद्येवं तस्यैकत्वात् कथमहरादिविभाग इत्याह तस्यैवेति । परोपाधिक एव सर्वस्य भेद. । तथा चोक्तं हरिणा कालसमुद्देशे । तस्यात्मा बहुधा भिन्नो भेदैर्धर्मान्त- राश्रयैः । न हि भिन्नमभिन्नं वा वस्तु किञ्चन विद्यते ॥ १ ॥ नैको न चाप्यनेकोस्ति न शुक्लो नापि चासितः । द्रव्यात्मा स तु संसर्गादेवंरूप. प्रकाशते ॥ २ ॥ संसर्गिणान्तु ये भेदा विशेषास्तस्य ते मताः । संभिन्नस्तैर्व्यवस्थानां कालो भेदाय कल्पते ॥३॥ इति। कया क्रिययेति । क्रियाया एकत्वात्तस्या अपि भेदकत्वं नास्तीति प्रश्नः । आदित्यग- त्येति । आदित्यादिसाधनभेदाद् भिन्नैव क्रिया । आख्यातेन तु सा निवृत्तभेदोच्यते शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्न तु तस्या भेदो नास्ति । यद्येवमिति । जातस्य जननक्रियावधि- र्मासेन परिच्छिद्यते । न च मासव्यतिरिक्तः कश्चित् त्रिंशद्रात्रोऽस्ति यस्य मासः परि- माणं स्यात् । न च कालसामान्यं परिच्छेद्यं काल एव हि संसर्गिभेदावाप्तमासादिभे- दव्यवहार. क्रियायाः परिमाणं न वस्त्वन्तरस्य । अनभिधानादिति । समासे द्वित्वादे- रनवगमात् । एकत्वं त्वत्र प्रातिपदिकार्थस्य तथाभूतत्वात् प्रतीयते वस्त्वन्तरानपेक्ष- त्वाच्च । द्वित्वादिका तु संख्या वस्त्वन्तरापेक्षत्वाद् बहिरङ्गा । तदुक्तं हरिणा । शौर्पिके मासजाते च परिमाणं स्वभावतः । उपाधिभूतमाश्रित्य संख्याभेदेन वर्ततइति उत्तर- पदेनेति । तद्धितार्थेत्यत्रेदमुक्तं तदेव शिष्यानुग्रहाय स्मारितम । ५

नञ् ॥ इहाब्राह्मणादिना क्षत्रियादेरभिधानं लोके दृश्यते तत्र प्रक्रियागतगुणदोष- निरूपणाय प्रश्नः । किंप्रधान इति । त्रयश्चात्र पक्षाः । अन्यपदपूर्वपदोत्तरपदार्थप्राधा- न्यलक्षणाः संभवन्ति । यदा जातौ ब्राह्मणशब्दो वर्तते अविद्यमानं ब्राह्मण्यं यस्य सोऽब्राह्मणः क्षत्रियादिस्तदान्यपदार्थः प्रधानः । यदा त्वसत्सामान्यवृत्तिर्नञ् ब्राह्मणा- दिभिर्विशेष्यते ब्राह्मणत्वेनासन् अन्यथा तु समर्थः क्षत्रियादिरब्राह्मणशब्देनोच्यते तदा पूर्वपदार्थ. प्रधानः । यदा तु दुरुपदेशान्मिथ्याज्ञानाद्वा ब्राह्मणशब्दः क्षत्रिये प्रयुज्यते ब्राह्मणपदार्थनिवृत्तिश्च स्वाभाविकी नञा द्योत्यते तदोत्तरपदार्थप्रधानः । यद्यपि इहा-

धानः अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति । अन्यपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति । यदि अन्यपदार्थप्रधानः अवर्षा हेमन्त इति हेमन्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि प्राप्नोति । पूर्वपदार्थप्रधानस्तर्हि भविष्यति । यदि पूर्वपदार्थप्रधानः अव्ययसंज्ञा प्राप्नोति । अव्ययं ह्यस्य पूर्वपदमिति । नैष दोषः । पाठेनाव्ययसंज्ञा क्रियते । न च नञ्समासस्तत्र पठ्यते । यद्यपि नञ्समासो न तत्र पठ्यते नञ् तु पठ्यते । पाठेनाव्ययसंज्ञायां सत्यामभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्ति । यश्चेहार्थोऽभिधीयते न तस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति । नेदं वाचनिकमलिङ्गता असंख्यता वा । किं तर्हि । स्वाभाविकमेतत् । तद्यथा । समानमीहमानानां चाधीयानानां च के चिदर्थैर्युज्यन्ते । अपरे न । न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुम् । कश्चिद्वानर्थक इति सर्वैरनर्थकैस्तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् । यन्नञः प्राक् समासाल्लिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्ति ।

र्थो न निर्दिष्टस्तथाप्यभिधानशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते । द्वन्द्ववत् स्वतन्त्रपदार्थद्वयानवगमादुभयपदार्थप्राधान्यं नाशङ्कितम् । एवं पक्षत्रयसंभवेऽल्पप्रतिविधेयपक्षमाश्रयितुमाह उत्तरपदार्थप्रधान इति । ब्राह्मणमात्रस्येति । इहानियतगुणस्य गुणविशेषप्रतिपादनाय विशेषणं प्रवर्तते न तदुपघाताय । यदि च नञा ब्राह्मणपदार्थः प्रतिषिध्यते तदा सर्वात्मना तदर्थस्याभावात् कथं प्राधान्यं स्यात् । तस्मात् तद्गतविशेषाद्वचनात्नञनर्थक एवेति ब्राह्मणाब्राह्मणशब्दयोः पर्यायता प्रसज्येत । अन्वाख्यानाद्धि साधुत्वमेवंभूतस्यार्थवदनर्थकावयवस्य समासस्य स्यात् । अवर्षा इति । न चात्र परवल्लिङ्गतास्ति । यस्मान्न्यासभेदेन द्वन्द्वैकदेशिसमासयोरेव सोक्ता । वचनदोषस्तु यथान्यासेऽप्यपरिहार्य्य एव । किञ्च नञ्समासस्यान्यपदार्थप्रधानत्वआश्रीयमाणे ऽपवादत्वादनेन बहुव्रीहेर्बाधनादब्राह्मणको देश इत्यादि न सिध्यति । अतः असर्वस्मायिति चोत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वात्त्यदादिसर्वनामकार्यप्रसङ्गः । सर्वादीनि सर्वनामानीत्यत्र संज्ञोपसर्जनस्य प्रतिषेधाभिधानात् । अव्ययसंज्ञेति । अलिङ्गमसंख्यमव्ययमित्यर्थाश्रयेणाव्ययसंज्ञाविधानादिति भावः । पक्षान्तराश्रयेणापि परिहारा भवन्तीति पाठमाश्रित्याह नैष दोष इति । पाठेनापीति । पाठाभावात्समासस्य मा भूदव्ययसंज्ञा लिङ्गसंख्यायोगस्तु नञर्थप्रधानत्वान्न प्राप्नोतीत्यर्थः । नेदं वाचनिकमिति । वचनं प्रयोजनमस्येति वाचनिकम् । एतदुक्तं भवति । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादसत्त्वरूपमर्थं वाक्ये नञाह समासे तु सत्त्वरूपम् । के चिदर्थैरिति । धर्माधर्मवशात् । अथ वेति । ब्राह्मणाभावस्य गुणत्वात् तद्युक्तद्रव्याभिधायित्वाच्च समासस्य क्षत्रियाद्याश्रयगते लिङ्गसंख्ये भविष्यत इत्यर्थः । पूर्वत्र स्वाभाविकदर्शने साक्षादेव लिङ्गसंख्यायोगः । इह त्वाश्रयद्वारक इति विशेषः । समास इति । समासार्थ इत्यर्थः । अत्रापि पक्षे दोषः । यदि तावत् स्वाभाविकदर्शनमाश्रीयते तदानेनापवादत्वादव्ययीभावस्य बाधनप्रसङ्गादमक्षिकमित्यादि न सिध्यति । तस्य तु निर्मक्षिकमित्यादिरवकाशः । असर्वस्मायस इत्यादौ च पूर्ववत् स्मायाद्यसिद्धिः स्यात् । आश्रयद्वारकलिङ्गसंख्याभ्युपगमेऽप्यवर्षाहेमन्तोऽनर्थः

समासे च भवति। स्वाभाविकमेतत्। अथ वा आश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति। गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति। तद्यथा। शुक्लं वस्त्रम्। शुक्ला शाटी। शुक्लः कम्बलः। शुक्लौ कम्बलौ। शुक्लाः कम्बला इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद् गुणस्यापि भवति। एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति समासस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति। अथ वा पुनरस्तु उत्तरपदार्थप्रधानः। ननु चोक्तम्। अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति। नैष दोषः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। यथेह राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं कस्मान्न भवति। अंस्त्यत्र विशेषः। राजा विशेषकः प्रयुज्यते तेन एवंविशिष्टस्यानयनं भवति। इहापि तर्हि नञ्विशेषकः प्रयुज्यते। तेन नञ्विशिष्टस्यानयनं भविष्यति। कः पुनरसौ निवृत्तपदार्थकः। यदा पुनरस्यार्थो निवर्तते। किं स्वाभाविकी निवृत्तिराहोस्विद्वाचनिकी। किं चातः। यदि स्वाभाविकी। किं नञ् प्रयुज्यमानः करोति। अथ वाचनिकी। तद्वक्तव्यम्। नञ् प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्तयतीति। एवं तर्हि स्वाभाविकी निवृत्तिः। ननु चोक्तम्। किं नञ् प्रयुज्यमानः करोतीति। नञ् प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्तयति। कथम्। कीलप्रतिकीलवत्। तद्यथा। कील

स्त्रीत्यादौ हेमन्ताद्याश्रयगतलिङ्गसंख्याप्रसंग इत्यालोच्याह अथ वेति। एतत्तदोः सुलोप इत्यत्रानञ्समासग्रहणं लिङ्गमुत्तरपदार्थप्रधानत्वस्य। अन्यथैतत्तदोरर्थद्वारेण सम्बन्धिनः सुशब्दस्य लोपो विधीयमानो नैषो ददात्यसो ददातीत्यत्र कथं प्राप्नुयात्। नञ्विशिष्टस्येति। आरोपितब्राह्मण्यस्य क्षत्रियादेरित्यर्थः। कः पुनरसाविति। भावाभावयोर्विरोधाद् नञ्विशिष्टो ब्राह्मणार्थो नोपपद्यतइति भावः। निवृत्तिपदार्थक इति। निवृत्तः पदार्थो मुख्यं ब्राह्मण्यं यस्मिन् स क्षत्रियादिरर्थः। सादृश्यादिनाध्यारोपितब्राह्मण्यो नञ्द्योतिततदवस्थ इत्यर्थः। इदानीं नञो वाचकत्वद्योतकत्वपरीक्षणायाह यदा पुनरिति। किं स्वयं निवृत्तस्य ब्राह्मणपदार्थस्य नञा निवृत्तिर्द्योत्यते। अथ स्थितस्यैव नञा निवृत्तिः क्रियते मन्त्रेणेव विषादिसामर्थ्यं इयाते प्रश्नः। किं नञिति। ब्राह्मणशब्द एवारात्छब्द इव दूरमदूरं च विद्यमानब्राह्मण्यमविद्यमानब्राह्मण्यं च क्षत्रियादिकं वक्ष्यतीति नास्ति नञो व्यापार इत्यर्थः। अथेति। नञः पदार्थनिवृत्तौ सामर्थ्यस्याप्रसिद्धत्वादपूर्वमेतद्वक्तव्यमिति सोत्प्रासमुपहसति नञ्प्रयुज्यमान इति। ननु स्वाभाविकनिवृत्तिदर्शने कथं पदार्थं नञ् निवर्तयेद् वाचनिकनिवृत्तिदर्शने ह्येतद्युज्यते वक्तुम्। एवं तर्हि पदार्थप्रत्यय एवोपचारात् पदार्थशब्देनोच्यते यथा सिंहमाध्यापयेदिति सिंहशब्देन माणवक इ यदोषः। अयमत्रार्थः। केवलो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यमानः प्रसिद्धिवशात् मुख्य एव ब्रह्मणार्थे प्रत्ययमादधाति नञ्प्रयोगे तु निवृत्तपदार्थकता ब्राह्मणशब्दस्य प्रतीयते। यथा प्रतिष्ठतइत्यत्र यद्यपि तिष्ठतिरेव गतिवचनस्तथापि तस्मिन् केवले प्रयुज्यमाने प्रस्थानं न गम्यतइति द्योतकत्वेन प्रशब्दोऽपेक्ष्यते तथेह नञ्। पदार्थशब्देन पदार्थप्रत्यय उपचारादुच्यते। कथं पुन. स्वहेतोरुत्पद्य-

आहन्यमानः प्रतिकीलं निर्हन्ति । यद्येतन्नञो माहात्म्यं स्याद् न जातु चिद्राजानो हस्त्यश्वं बिभ्रयुः । नेसेव राजानो ब्रूयुः । एवं तर्हि स्वाभाविकी निवृत्तिः । ननु चोक्तं किं नञ् प्रयुज्यमानः करोतीति । नञ्निमित्ता तूपलब्धिः । तद्यथा । समन्धकारे द्रव्याणां समवस्थितानां प्रदीपनिमित्तं दर्शनं च तेषां प्रदीपो निर्वर्तको भवति । यदि पुनरयं निवृत्तपदार्थको ब्राह्मणशब्दः किमर्थं प्रयुज्यते । एवं यथा विज्ञायते अस्य पदार्थो निवर्तते इति । नेत्युक्ते संदेहः स्याव् कस्य पदार्थो निवर्ततइति । तत्रासंदेहार्थो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते । एवं चैतव् । अथ वा सर्वएते शब्दा गुणसमुदायेषु वर्तन्ते ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इति । तपः श्रुतं च योनिश्चेसेतद् ब्राह्मणकारकम् । तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥ १ ॥ तथा गौरः शुच्याचारः पिङ्गलः कपिलकेश इत्येतानप्यभ्यन्तरान् ब्राह्मण्ये गुणान् कुर्वन्ति । समुदायेषु च वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा । पूर्वे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम् । घृतं भुक्तम् । शुक्लो नीलः कपिलः कृष्ण इति । एवमयं समुदाये ब्राह्मणशब्दः प्रवृत्तो ऽवयवेष्वपि वर्तते । जातिहीने गुणहीने च ।

मानः पदार्थप्रत्ययो नञा निवर्त्यतइत्याह कीलप्रतिकीलवदिति । यथा महता कीलेन प्रतिकील उत्खन्यते । तथा क्षत्रिये सादृश्यादिनिमित्तोत्पन्नस्य ब्राह्मणप्रत्ययस्य नञ्प्रयोगे निवृत्तिरित्यर्थः । इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य पदार्थ एव नञा निवर्त्यतइति ज्ञात्वा पर्यनुयुङ्क्ते यद्येतदिति । प्रतिपक्षनिवारणाय नञमेव प्रयुञ्जीरन् न तु तदर्थं हस्त्यश्वादि बिभ्रीरन्नित्यर्थः । इदानीमभिप्रायं स्पष्टयितुमाह एवं तर्हीति । नञ्निमित्तेति । क्षत्रियादौ सादृश्यनिमित्ताध्यारोपितं ब्राह्मण्यं न तुतात्त्विकमिति नञ्प्रयोगेण द्योत्यतइत्यर्थः । यदि पुनरिति । अर्थप्रत्यायनाय शब्दः प्रयुज्यते । स चेन्निवृत्तः किमर्थमसौ प्रयुज्यते । एवं यथेति । प्रतिषेधविषयप्रदर्शनाय बुद्ध्या ब्राह्मणार्थं निरूप्य तस्य क्षत्रियादौ मुख्यसत्ताविरहप्रतिपादनाय नञ्सहितो ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यतइत्यर्थः । सर्व इति । तत्र यस्यैव गुणस्य स्वाभाविकी निवृत्तिस्तस्यैवासौ नञा द्योत्यते । अवशिष्टानां तु गुणानामर्थात्सद्भावो गम्यते । गुणशब्देन चात्र धर्ममात्रं पराश्रयमुच्यते स्मृतिशास्त्राश्रयेण निदर्शनाय ब्राह्मणस्य गुणानाह । तप इति । तपश्चान्द्रायणादिकर्म श्रुतं वेददाङ्गादीनामध्ययनम् । योनिर्ब्राह्मणाद् ब्राह्मण्यां जन्म । ब्राह्मणकारकमिति । शेषषष्ठीसमासः ब्राह्मणव्यपदेशस्यैतत्कारकं निमित्तमित्यर्थः । गुणसमुदायाभावेपि तदेकदेशे प्रयोगदर्शनादाह तपः श्रुताभ्यामिति । अधुना लोकप्रसिद्धान् बाहुल्येन तथा दृष्टान् गुणानाह गौर इति । पूर्वे पञ्चाला इति । अवयवे समुदायरूपारोपाच्छब्दप्रवृत्तिर्विज्ञेया न तु शब्दः स्वार्थं परित्यज्यार्थान्तरं वक्तुं समर्थः शब्दार्थसम्बन्धस्यानित्यताप्रसङ्गात् । तैलमिति । यदा संस्कारादियुक्तं विशिष्टमात्रापरिमितं समुदायमाह तैलशब्दस्तदा समुदायवचनोऽन्यदा तु जातिशब्दएवायम् ।

गुणहीने तावत्। अब्राह्मणोयम्। यस्तिष्ठन् मूत्रयति अब्राह्मणोयं, यस्तिष्ठन्भक्षयति। जातिहीने संदेहाद् दुरुपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते। संदेहात्तावद् गौरं शुच्याचारं पिङ्गलं कपिलकेशं दृष्ट्वाध्यवस्यति ब्राह्मणोयमिति। ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मण इत्यब्राह्मणोयमिति। अमुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मणोयमिति। तत्र संदेहाद् ब्राह्मणशब्दो वर्तते। जातिकृता चार्थस्य निवृत्तिः। दुरुपदेशाच्च। दुरुपदिष्टमस्य भवति। अमुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मणस्तमानयेति। स तत्र गत्वा यं पश्यति तमध्यवस्यति ब्राह्मणोयमिति। ततश्च पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मणः। अब्राह्मणोयमिति निर्ज्ञातं तस्य भवति। अत्र दुरुपदेशाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते। जातिकृता चार्थस्य निवृत्तिः। आतश्च संदेहाद् दुरुपदेशाद्वा। न ह्ययं कालं माषराशिवर्णमापणे आसीनं दृष्ट्वाध्यवस्यति ब्राह्मणोयमिति निर्ज्ञातं तस्य भवति। इदं खल्वपि भूय उत्तरपदार्थप्राधान्ये सति संगृहीतं भवति। किम्। अनेकमिति। किमत्र संगृहीतम्। एकवचनम्। कथं पुनरेकस्य प्रतिषेधे द्विबहूनां संप्रत्ययः स्यात्। प्रसज्यायं क्रियागुणौ ततः पश्चान्निवृत्तिं करोति। तद्यथा। आनय आसय शायय

शुक्ल इति। स्वयमशुक्लोप्यवयवः शुक्लावयवान्तरासादितशौक्ल्यसमुदायरूपारोपेण शुक्लशब्दाभिधेयस्तदेदमुदाहरणम्। स्वयं त्ववयवस्य शौक्ल्ये मुख्य एव शुक्लशब्दः। यस्तिष्ठन्निति। तपः श्रुतयोरभावान्निन्द्यात्राऽब्राह्मणशब्दप्रयोगस्तत्र जातिमात्रे अवयवे समुदायरूपारोपाद् ब्राह्मणशब्दप्रयोगो नञा तु स्वाभाविकी तपः श्रुतनिवृत्तिर्द्योत्यते। न च भिन्नविषयत्वं पूर्वपदोत्तरपदयोराशङ्कनीयम्। द्वयोरपि समुदायविषयत्वात्तदेकदेशनिवृत्तिसद्भावप्रतिपादनद्वारेण। जातिहीने इति। तत्र स्तुत्या ब्राह्मणशब्दस्य प्रवृत्तिरध्ययनादिगुणसद्भावप्रतिपादनाय। संदेहादिति। संदेहनिमित्तं गुणः संदेहशब्देनोक्तः गुणैकदेशदर्शनाच्च गुणसमुदायस्य संनिधिमवसाय यदा प्रमाणान्तरेण जात्यभावं प्रतिपद्यते तदा तद्द्योतनाय नञं प्रयुङ्क्ते ऽब्राह्मणोयमिति। जातिकृतेति। जात्यभावकृतेत्यर्थ। यथा वर्षकृतं दुर्भिक्षमिति। अर्थस्येति। समुदायस्येत्यर्थः। अयमत्रार्थः। एकदेशविगमात्समुदायो निवृत्त उच्यते एकदेशान्तरसद्भावाच्च तस्य सद्भावोभिधीयते। यथैकदेशकरणाकरणाभ्यां कृताकृत. संघात उच्यते। माषराशिवर्णमिति। कालत्वविशेषप्रतिपादनपरमेतत्। आपणआसीनमिति आचाराभावकथनम्। निर्ज्ञातमिति। भ्रान्तिबीजाभावाद् यथास्थितं वस्तुतत्त्वं तस्य ज्ञातमिति ब्राह्मण्यारोपाभावाद् ब्राह्मणशब्दस्य तत्राप्रयोगाद् ब्राह्मणशब्दस्यापि प्रयोगाभाव इत्यर्थः। तदेवं दोषपरिहारादुत्तरपदार्थप्रधानत्वं स्थापितम्। इदानीं तत्रैवोपचयमाह इदं खल्वपीति। अनेकमित्युत्तरपदार्थप्रधानत्वे सति प्रधानगतसंख्याश्रयमेकवचनं सिध्यति नान्यथेत्यर्थः। कथं पुनरिति। अनेकशब्दो यदि बहूनां वाचकस्तदा बहुवचनं प्राप्नोत्यथैकत्वप्रतिषेधमात्रमस्यार्थस्तदाऽनेको जन आगत इति बहूनां संप्रत्ययो न प्राप्नोति। प्रसज्यायमिति। विधायेत्यर्थः। निराश्रययोश्च तयोरसंभवादनियतसं-

भोजय अनेकमिति। यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्र क्रियागुणौ प्रसज्येते। यत्र तु खलु पुनर्न प्रसज्येते तत्र कथमनेकं तिष्ठतीति। भवति चैवंजातीयकानामप्येकस्य प्रतिषेधेन बहूनां संप्रत्ययः। तद्यथा। न न एकं प्रियं न न एकं सुखमिति। इहाब्राह्मणत्वमब्राह्मणता परत्वात् त्वतलौ प्राप्नुतः। तत्र को दोषः। स्वरे हि दोषः स्यात्। अब्राह्मणत्वमित्येवं स्वरः प्रसज्येत। अब्राह्मणत्वमिति चेष्यते। नञ्समासे भाववचने उक्तम् *। किमुक्तम्। त्वतल्भ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिषिद्धं त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थमिति। नञ्॥

ईषदकृता॥ ७॥ ईषद् गुणवचनेन *। ईषद् गुणवचनेनेति वक्तव्यम्। अकृतेति ह्युच्यमाने इह च प्रसज्यते। ईषद्गार्ग्यः। इह च न स्यात्। ईषत्कडार इति। ईषद्॥

षष्ठी॥ ८॥ कृद्योगा च *। कृद्योगा च षष्ठी समस्यतइति वक्तव्यम्। इध्मप्रव्रश्चनः। पलाशशातनः। किमर्थमिदमुच्यते। प्रतिपदविधाना च षष्ठी न

ख्यद्रव्याक्षेपे सत्येकप्रतिषेधाद्बहूनां प्रतीतिरित्यर्थः। एतच्च प्रसज्यप्रतिषेधउच्यते। पर्युदासे तु द्व्यादिसंख्यायुक्त एवानेकशब्दस्यार्थः। यस्माद् द्व्यादिष्वेकत्वमारोप्य प्रतिषिध्यते यथा क्षत्रियादौ ब्राह्मणत्वम्। ततो यथा अब्राह्मणः क्षत्रियादिरुच्यते तथा अनेकशब्देन संख्यान्तरयुक्तः। यत्र तु खल्विति। यत्र तु पूर्वमेव प्रतिषेधः पश्चात् क्रियागुणविधानं तत्र कथं बहूनां संप्रत्यय इति प्रश्न.। भवतीति। अयमर्थः आख्यातस्य पश्चात्प्रयोगोऽस्तु पूर्वं वा। धात्वर्थेन तावत्कारकस्याक्षेपोऽवश्यंभावीति तत्रैकप्रतिषेधसामर्थ्यादेव द्वित्वादियोगिसाधनाक्षेपः। न न इति। आबाधे चेति द्विर्वचनम्। शत्रोः प्रियेण सुखेन च प्रयोक्तुराबाधा। न इति वा षष्ठी। अत्रैकप्रतिषेधसामर्थ्यादेव संख्यान्तरयुक्तवस्तुप्रतीतिः। अन्यथा न प्रियमित्येव वाच्यं स्यात्। तस्माद्यत्र वाक्येऽपि सामर्थ्यात्संख्यान्तरगतिर्भवति तत्र समासे वाक्यविलक्षणधर्मप्रादुर्भावहेतौ किं न भविष्यतीत्युक्तं भवति। ब्राह्मणत्वमिति। न ब्राह्मणस्य भाव इति युगपद्भावप्रतिषेधसम्बन्धविवक्षायां प्रत्ययसमासप्रसङ्गे यदि परत्वात् प्रत्ययः स्यात् पुनः प्रसङ्गविज्ञानाच्च पश्चान्नञ्समासः क्रियते तदा तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तं पदं स्यात् प्रत्ययस्वरश्चेष्यतइति। नञ्समासे तु कृते त्वतलौ कार्यौ तत्र भावप्रत्ययस्तावत्प्रकृत्यर्थस्य सापेक्षत्वादसामर्थ्यान्न भवति नञ्समासस्तु प्रधानस्य सापेक्षत्वाद्भवतीत्याहुः। ६

ईषत्॥ ईषद्गार्ग्य इति। यथैकार्थसमवेतक्रियागुणापेक्षया जातेः प्रकर्षादियोगः गार्ग्यतरो गार्ग्यकल्पो गार्ग्यपाश इति तथेषदर्थेनापि योगः। ईषत्कडार इति। गडेः कडचेत्यारन्प्रत्ययान्तत्वात् कृदन्तः कडारशब्दः। क्रियाकारकसंबन्धस्यासंप्रत्ययादकृदन्त इति केचिदाहुः। तदयुक्तम्। कृच्छब्देन हि कृत्संज्ञकः प्रत्यय उच्यते। अथाप्युणादीनामव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणादत्र समासः स्यात् तथापीषद्युक्त ईषदुन्नत इत्यत्र न स्यात्। ७

षष्ठी॥ किमर्थमिति। सूत्रेणैवात्र समासः सिद्ध इति प्रश्नः। अपकर्ष इति। अप-

जिस ग्रन्थ का समास है उसे छोड़ देना है

समस्यतइति वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः। का पुनः षष्ठी प्रतिपदविधाना का च कृद्योगा। सर्वा षष्ठी प्रतिपदविधाना शेषलक्षणां वर्जयित्वा। कर्तृकर्मणोः कृतीति तु या षष्ठी सा कृद्योगा। तत्स्थैश्च गुणैः * । तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यतइति वक्तव्यम्। ब्राह्मणवर्णः। चन्दनगन्धः पटहशब्दः। नदीघोषः। न तु तद्विशेषणैः * । न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। घृतस्य तीव्रो गन्धः। चन्दनस्य मृदुरिति। किमर्थमिदमुच्यते। गुणेन नेति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपकर्षः। किमर्थं पुनर्गुणेन नेत्युच्यते न पुनर्गुणवचनेन नेत्यु-

---

वाद इत्यर्थः। का पुनरिति। प्रातपदविधानायामपि समासप्रतिषेधविषये कृद्योगोस्ति कृद्योगायामपि प्रतिपदविधानमिति विषयविभागाज्ञानात् पृच्छति सर्वषष्ठीति। साक्षाद्धातुकारकविशेषोपादानेन विधानात् प्रतिपदविधानेत्यर्थः। कृच्छब्दोपादानेन तु या विहिता सैव कृद्योगोच्यते। तत्र शेषविवक्षायां षष्ठी शेषइत्यनेनैव सिद्ध्यां षष्ठ्यां ज्ञोविदर्थस्य करणइत्यादिप्रकरणं समासनिवृत्त्यर्थमेवारब्धं षष्ठी भवत्येव श्रूयते एव न तु तस्याः समासो भवतीत्यर्थः। समासे हि सति तस्या अभावः स्यात्। तस्मात्प्रतिपदविधानेति न वक्तव्यं तस्मिन्ननुच्यमाने कृद्योगेति न वक्तव्यम्। अशेषविषये विधानार्थत्वात् कर्तृकर्मणोः कृतीत्यस्य समासनिवृत्तौ सामर्थ्याभावात् सूत्रेणैव समासस्य सिद्धत्वात्। प्रतिप्रसवप्रसङ्गेनाः यदपि कथ्यते। तत्स्थैरिति। यच्छब्देन सन्निधानाद् गुण एव परामृश्यते। तेनायमर्थः। स्वात्मनि ये गुणाः अवस्थितास्तैः सह समासो न च स्वात्मन्यवस्थानं गुणानां संभवति भेदनिबन्धनत्वान्मुख्याधाराधेयभावस्य। सर्वस्य च गुणस्य द्रव्याश्रयत्वात्। तस्मादभिधानव्यापारापेक्षया तत्स्थत्वमुच्यते। इह केचिद् गुणाः शब्देन द्रव्यान्निष्कृष्टा एव प्रत्याय्यन्ते न तु द्रव्यस्योपरञ्जकत्वेन। यथा चन्दनस्य गन्ध इति। सर्वदा वैयधिकरण्यमेव गुणगुणिनोः न कदाचिच्चन्दनगन्ध इति सामानाधिकरण्यं भवति। शुक्लादयस्तु गुणाः कदाचिन्निष्कृष्टरूपाः शब्दैरुच्यन्ते पटस्य शुक्ल इति। कदाचिद् द्रव्येणैकत्वमापन्नाः शुक्लः पट इति। तस्माद् द्विविधगुणसद्भावात्तत्स्थैरिति विशेषणं रूपादिगुणपरिग्रहार्थमुपात्तमिति ब्राह्मणवर्णादय उदाहरणम्। अथ बलाकायाः शौक्ल्यमिति समासः कस्मान्न भवति। तत्स्थं हि शौक्ल्यम्। सर्वदा वैयधिकरण्येन सम्बन्धात्। नैष दोषः। शौक्ल्यशब्देन शुक्लो गुणोभिधीयते शुक्लशब्दस्य द्रव्ये वर्तमानस्य तस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययविधानात्। न चासौ तत्स्थः। अभेदाध्यवसायेन द्रव्यं प्रत्यनुरञ्जकत्वदर्शनाच्छुक्लः पट इति। अर्थस्य च तत्स्थत्वमाश्रीयतइति शब्दभेदेऽप्यर्थस्याभेदान्नास्ति शुक्लस्य गुणस्य तत्स्थत्वम्। रूपवान् पटइत्यादौ तु नास्ति गुणगुणिनोरभेदाध्यवसायः। भेदाश्रयेणैव मत्वर्थीयप्रयोगादिति रूपस्य तत्स्थत्वमव्यावृत्तमिति पटरूपमिति समासो भवत्येव। न तु तद्विशेषणैरिति। तच्छब्देन गुणाः परामृश्यन्ते। तेषां गुणानां यानि विशेषणानि तद्वचनैः सह समासो न भवतीत्यर्थः। घृतस्य तीव्र इति। तीव्रो गन्धस्य विशेषणम्। चन्दस्य मृदुरिति स्पर्शस्य मृदुत्वं विशेषणम्। ननु घृतस्य गन्धेन संबन्धो न तु तद्गतेन तीव्रेण विशेषणेनेति सामर्थ्याभावात्समासस्य प्राप्तिरेव

च्येत । नैवं शक्यमिह हि न स्यात् । काकस्य कार्ष्ण्यं बलायाः शौक्ल्यमिति । एतदेव खल्वपि तस्मिन् योगे उदाहरणम् । यद्वोदं ब्राह्मणस्य शुक्लाः वृषलस्य कृष्णा इति । सामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ताः । तस्माद् गुणेन नेति वक्तव्यम् । गुणेन नेत्युच्यमाने तत्स्थैश्च गुणैरिति वक्तव्यम् । तत्स्थैश्च गुणैरित्युच्यमाने न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यम् । षष्ठी ॥

न निर्धारणे ॥ १० ॥ प्रतिपदविधाना च * । प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यतइति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । सर्पिषो ज्ञानम् । मधुनो ज्ञानम् । ननि ॥

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ ११ ॥ गुणे किमुदाहरणम् । ब्राह्मणस्य शुक्ला वृषलस्य कृष्णा इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ताः । इदं तर्हि । काकस्य कार्ष्ण्यं कण्टकस्य तैक्ष्ण्यं बलाकायाः शौक्ल्यमिति । इदं चाप्युदाहरणं ब्राह्मणस्य शुक्लाः वृषलस्य कृष्णा इति । ननु चोक्तमसामर्थ्यादत्र न भविष्यति कथमसामर्थ्यं सापेक्षमसमर्थं भवतीति द्रव्यमत्रापेक्ष्यते दन्ता इति । नैष दोषः । भवति वै कस्य चिदर्थात्प्रकरणाद्वा ऽपेक्ष्यं निर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति । सति किमुदाहरणम् । ब्राह्मणस्य पश्यन् ब्राह्म-

---

नास्ति तत्किं प्रतिषेधेन । एवं तर्हि यदा प्रकरणादिवशात्तीव्रशब्द एवं विशिष्टगन्धवृत्तिस्तदा तदर्थोपर्जनित एव व्यतिरेको घृतस्येति षष्ठी तदा षष्ठीति समास प्रसङ्गः । यश्च गन्धविशेषवचनस्तीव्रशब्दस्तस्य द्रव्यवाचिना सामानाधिकरण्याभावाद् गन्धशब्दस्येव तत्स्थगुणाभिधायित्वात् समासप्रसङ्गे प्रतिषेध उच्यते । ननु च तीव्रं घृतं मृदु चन्दनमिति सामानाधिकरण्यदर्शनात्तत्स्थत्वाभावात् समासाप्रसंगात्तत्प्रतिषेधो ऽनर्थकः । एवं तर्हि सौत्रस्य प्रतिषेधस्य विषयकथनमिदं न तु तद्विशेषणैरिति । तत्स्थत्वाभावात्तैः समासः प्रतिषिध्यतएवेत्यर्थः । न पुनरिति । तत्र गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिना समासोनिषिध्यते । केवलगुणवाचिना रूपादिशब्देन समासो भविष्यतीत्यर्थ । एतदेवेति । केवलगुणवाच्येवेत्यर्थः । द्रव्यमत्रेति । ततश्च दन्तापेक्षया ब्राह्मणस्येति षष्ठीति शुक्लार्थेन सन्बन्धाभावात्समासस्य प्रसंगाभावाद् नार्थः प्रतिषेधेन । ८

पूरणा ॥ अर्थशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धाद् गुणेति स्वरूपग्रहणं न भवति नाप्यदेङां । किं तर्हि सत्त्वे निविशतेपैतीत्येतल्लक्षणलक्षितो गुणो गृह्यते । संसर्गिभेदकमित्यादिलक्षणयुक्तस्तु न गृह्यते । सामान्यादेरपि ग्रहणप्रसङ्गात् । नापि शुक्लादेरेव ग्रहणं कण्टकस्य तैक्ष्ण्यमित्यस्योदाहृतत्वात् । गोविंशतिरित्यादौ संख्यया समासो न निषिध्यते शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं खारीशतमपि ददातीति मुनित्रयवचनाज् ज्ञापकादुत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यादेश्च मुनिप्रयोगादस्य प्रतिषेधस्यानित्यत्वाद्यत्नगौरवादिशब्दासिद्धिः । गुणे किमिति । वक्ष्यमाणो ऽभिप्रायः । भवतीति । यदा ऽजनवाचिपक्ष्याश्रयेण ब्राह्मणं पचेः कर्म मन्यते । यथास्य लोकपक्तिर्लोकावर्जनमित्यर्थः ।

णस्य पक्ष्यमाणः । नैतदस्ति । प्रतिषिध्यतेऽत्र षष्ठी लप्रयोगेनेति । या च श्रूयते एषा बाह्यमर्थमपेक्ष्य भवति । तत्रासामर्थ्यान्न भविष्यति कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते ओदनः । इदं तर्हि । चोरस्य द्विषन् वृषलस्य द्विषन् । ननु चात्रापि प्रतिषिध्यते वक्ष्यत्येतद् द्विषः शतुर्वावचनमिति । अव्यये किमुदाहरणम् । ब्राह्मणस्योच्चैर्वृषलस्य नीचैरिति । नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते आसनम् । इदं तर्हि । ब्राह्मणस्य कृत्वा वृषलस्य कृत्वेति । एतदपि नास्ति । प्रतिषिध्यते तत्र षष्ठी अव्ययप्रयोगे नेति । या च श्रूयते एषा बाह्यार्थमपेक्ष्य भवति तत्रासामर्थ्यान्न भवति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते कटः । इदं तर्हि । पुरासूर्यस्योदेतोराधेयः । पुरावत्सानामपाकर्तोः ननु चात्रापि प्रतिषिध्यतेऽव्ययमिति कृत्वा वक्ष्यत्येतत् । अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध इति । समानाधिकरणे किमुदाहरणम् । राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य । शुकस्य माराविकस्य । पाणिनेः सूत्रकारस्य । नैतदस्ति । असामर्थ्यादत्र न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति । इदं तर्हि । सर्पिषः पीयमानस्य यजुषः क्रियमाणस्य । ननु चात्राप्यसामर्थ्यादेव न भविष्यति कथमसामर्थ्यम् । समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति अधात्वभिहितमित्येवं तत् ॥

कर्मणि च ॥ १४ ॥ कथमिदं विज्ञायते । कर्मणि या षष्ठी सा न समस्यतइति । आहोस्वित्कर्मणि यः क्त इति । कुतः संदेहः । उभयं प्रकृतम् ।

प्रकरणादिवशाद्दन्तादत्यर्थ एवावसितवृत्तिः शुक्लादिशब्दस्तदा तदर्थोपजनित एव ब्राह्मणादौ व्यतिरेक इति सामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु गुणस्य गुण्यपेक्षत्वाद् गुणिन एव समासनिषेधेन भाव्यं न च ब्राह्मणः शुक्लगुणाधारः । नैष दोषः । गुणशब्देन केवलगुणवाचिनो गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनश्च व्याप्तिन्यायाश्रयेण गृह्यन्त इति गुणिनो गुणाधारसंबन्धिनश्चोपपन्नः समासप्रतिषेधः । प्रतिषिध्यतेत्रेति । आवर्जनवाचिपक्षाश्रयेण ब्राह्मणं पचःकर्म मन्यते यथाऽस्य लोकपक्तिर्लोकावर्जनमित्यर्थः ततश्च ब्राह्मणस्येति षष्ठी पाकापेक्षया कर्मणि न भवतीत्यर्थः । चोरस्य द्विषन्निति । तौ सदित्यत्र तौग्रहणस्योपाध्यसंसर्गार्थत्वाद् द्विषोऽमित्रइत्येतत्सूत्रविहितोऽपि शता सत्संज्ञः । ननु चात्रापीति । तृन्निति प्रत्याहारेण शतुरपि ग्रहणात् । सूर्यस्योदेतोरिति । सूर्योदयात् पूर्वमित्यर्थः । वृक्षस्योपरीत्यादीन्यप्युदाहरणानि । राज्ञः पाटलिपुत्रकस्येति । विशेषणसमासोऽत्र भवत्येव ततो विशेषणस्यैव पूर्वनिपातः सिद्धो भवति षष्ठी समासे तु पूर्वनिपातस्यानियमः स्यादिति स प्रतिषिध्यते विशेषणसमासे च वचनसामर्थ्यात्समानाधिकरणमसमर्थवदिति नाश्रीयते । अधात्वभिहितमिति । एवं च कटस्य क्रियमाणस्येत्याद्यप्युदाहरणम् ।

कर्मणि ॥ क्तषष्ठ्योः प्रकृतत्वादन्यतरविशेषणे दोषदर्शनात् पृच्छति कथमिति । अकर्तरि कृतेति । य. कर्तरि विधीयते यथा कुम्भकार इति तत्र परत्वादुपपदसमासेन

तत्रान्यतरच्छक्यं विशेषयितुम् । कश्चात्र विशेषः । कर्मणीति षष्ठीनिर्देशश्चेदकर्तरि कृता समासवचनम् * । कर्मणीति षष्ठीनिर्देशश्चेदकर्तरि कृता समासो वक्तव्यः । इध्मप्रव्रश्चनः पलाशशातनः । तृजकाभ्यां चानर्थकः प्रतिषेधः * । तृजकाभ्यां चानर्थकः कर्तरि प्रतिषेधो भवति । अपां स्रष्टा । पुरां भेत्ता । यवानां लावकः । कर्मणीत्येव सिद्धम् । अस्तु तर्हि कर्मणि यः क्त इति । किमुदाहरणम् । ब्राह्मणस्य भुक्तं वृषलस्य पीतमिति । क्तनिर्देशे ऽसमर्थत्वादप्रतिषेधः * । अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रतिषेधः । समासः कस्मान्न भवति । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । द्रव्यमत्रापेक्ष्यते ओदनः । प्रातिषेध्यमिति चेत्कर्तर्यपि प्रतिषेधः * । अथैवं सति प्रतिषेधः कर्तव्य इति मन्यसे । कर्तर्यपि प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । ब्राह्मणस्य गतः ब्राह्मणस्य ज्ञात इति । पूजायां च प्रतिषेधनार्थक्यम् । पूजायां च प्रतिषेधो ऽनर्थकः राज्ञां पूजितः राज्ञामर्चित इति । कर्मणीत्येवं सिद्धम् । तस्मादुभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः । तस्मादुभयप्राप्तौ कर्मणीत्येवं या षष्ठी तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इदमर्थे ऽयं चः पठितः । कर्मणि च । कर्मणीत्येवं या षष्ठी । कर्मणि ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ १७ ॥ किमिह नित्यग्रहणेनाभिसम्बध्यते विधिराहो स्वित्प्रतिषेधः । विधिरित्याह । कुत एतत् । विधिर्हि विभाषा नित्यः प्रतिषेधः । नित्यम् ॥

कुगतिप्रादयः ॥ १८ ॥ प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयप्रतिषेधः * । प्राति-

---

भाव्यम् । क्व चित्तु तृजकाभ्यां कर्तरि चेति प्रतिषेधेनेत्यभिप्रायेणाकर्तरीत्युक्तम् । इध्मप्रव्रश्चन इति । करणे ल्युट् कर्मणि षष्ठी तृजकाभ्यां चेति कर्तरि यौ तृजकौ तत्र सामर्थ्यात् कर्मण्येव षष्ठीत्यनेनैव प्रतिषेधः सिद्धः । द्रव्यमत्रेति । ब्राह्मणस्येति षष्ठी भुक्तापेक्षया न भवति न लोकाव्ययनिष्ठेति प्रतिषेधात् । ततश्च ब्राह्मणस्य य ओदनादिस्तोन्येन भुक्त इत्यर्थः प्रतीयत इति ब्राह्मणस्य भुक्तेन संबन्धाभावः । प्रतिषेध्यमिति चेदिति । यदा पारम्पर्येण संबन्धसंभवाद् भवति वै कस्य चिदिति न्यायाद्वा समासशङ्कानिवारणायाबुधानां यत्नः क्रियते तदातिप्रसङ्गो यत्नस्येत्यर्थः । इत्यर्थ इति । अनेकार्थत्वान्निपातानाम् । तेन कर्मणीत्युच्चार्य या षष्ठी विधीयते सा न समस्यत इत्यर्थः । ततश्चाश्चर्यो गवां दोहो गोपालकेनेत्याद्युदाहरणम् । १४

नित्यम् ॥ प्रतिषेधे सिद्धे ऽस्यारम्भाद्विधिरप्यत्र सभाष्यते अनन्तरत्वाच्च प्रतिषेधोपि प्रश्नः । किमि हेति । विधिर्हीति । महाविभाषाधिकारात् । नित्य इति । विधिविकल्पेनैव पाक्षिकस्य प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् प्रतिषेधारम्भसामर्थ्यादेव नित्यः प्रतिषेधः सिद्ध इति किं नित्यग्रहणेनेत्यर्थः । १७

कुगति ॥ प्रादिग्रहणस्येहागत्यर्थत्वात्कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध उच्यते प्रत्यादि-

प्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । व्यवेतप्रतिषेधश्च * । व्यवेतानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि । सिद्धं तु काङ्स्वतिदुर्गतिवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । काङ्स्वतिदुर्गतयः समस्यन्तइति वक्तव्यम् । कु । कुब्राह्मणः कुवृषलः । आङ् । आकडारः । आपिङ्गलः । सु । सुब्राह्मणः सुवृषलः । अति । अतिब्राह्मणः अतिवृषलः । दुर् । दुर्ब्राह्मणः दुर्वृषलः । गति । प्रकारकः प्रणायकः प्रवेशकः ऊरीकृत्य उररीकृत्य । प्रादयः क्तार्थे * । प्रादयः क्तार्थे समस्यन्तइति वक्तव्यम् । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः प्रान्तेवासी प्रपितामहः । एतदेव च सौनागैर्विस्तरतरकेण पठितम् । स्वती पूजायाम् * । स्वती पूजायामिति वक्तव्यम् । सुराजा अतिराजा । दुर्निन्दायाम् * । दुर्निन्दायामिति वक्तव्यम् दुष्कुलं दुर्गवः । आङीषदर्थे * । आङीषदर्थइति वक्तव्यम् । आकडारः आपिङ्गलः । कुः पापार्थे * । कुः पापार्थइति वक्तव्यम् । कुब्राह्मणः कुवृषलः । प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया * । प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया समस्यन्तइति वक्तव्यम् । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः प्रान्तेवासी प्रपितामहः । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया * । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया समस्यन्तइति वक्तव्यम् । अतिक्रान्तः खट्वामतिखट्वः

विषय एवायं निषेधः तथा च स्वरयोः समासो भवत्येव । वृक्षं प्रतीति । वृक्षविद्युद्द्योतनयोः प्राप्तिक्रियाजनितस्य लक्ष्यलक्षणसंबन्धस्यावच्छेदकः प्रतिरिति सामर्थ्यसद्भावात्समासप्रसङ्गः । संबन्धाभावे तु द्वितीयोपि न स्यात् । व्यवेतानामिति । व्यवहितानां पदान्तरेण पदानां समासो न भवतीत्यर्थः । आमन्द्रैरिति । याहीत्यस्यां क्रियायां द्वयोरुपनिपातात्तद्द्वारको इध्मोदनादाविव परस्परसंबन्धोऽस्तीति समासप्रसङ्गः । तथा चैकस्वर्यं स्यादिति तत्प्रतिषेध उच्यते । एवं पाणिनीये लक्षणेऽतिव्याप्तिमुद्भाव्य कात्यायन आत्मीयं लक्षणं करोति सिद्धं त्विति । तेन प्रत्यादीनां न भवति । आमन्द्रैरित्यत्र त्वाङ्ग्रहणेन प्राप्नोतीति सामर्थ्यमेव नास्तीति वक्तव्यम् । प्रादयः क्तार्थे इति । अगत्यर्थमिदम् । वृत्तिविषये क्तार्थवृत्तयः प्रादयः । एतदेवेति । कात्यायनाभिप्रायमेव प्रदर्शयितुं सौनागैरतिविस्तरेण पठितमित्यर्थः । सुराजेति न पूजनादिति समासान्तप्रतिषेधः । उपाधीनां प्रयोगविषयोपलक्षणार्थत्वादन्यत्रापि समासो भवति । तेनातिक्रमणेऽप्यतिः समस्यते अतिसिक्तमेव भवतेति । सुकर इत्यादौ तूपपदसमासोऽस्त्यत्र । दुर्निन्दायामिति । प्रादिग्रहणेन यः समासस्तस्यायं विषयनिर्देश इत्यर्थान्तरेपि गतित्वात्समासो भवति दुष्कृतमिति । आङीषदर्थे इति क्रियायोगे तु गतित्वात्समासः । आबद्धमिति । आमन्द्रैरित्यत्र तु सत्यपि सामर्थ्ये मन्द्रं प्रत्यगतित्वात्तद्गतेषदर्थाभावाच्च समासाभावः । कुःपापार्थे इति । प्रशस्तेपि द्वेषान्निन्दा भवति पापन्तु वस्तुस्थित्या गर्हितमिति निन्दापापयोर्भेदः । पूर्ववदुपलक्षणार्थत्वादीषदर्थेऽपि समासो भवति कालवणमिति । अन्ये त्वाहुः पृथिवीवाचिकुशब्दनिवृत्तये कुःपापा-

अतिमालः। अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया *। अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया समस्यन्तइति वक्तव्यम्। अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः। पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या*। पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या समस्यन्त इति वक्तव्यम्। परिग्लानो ऽध्ययनाय पर्यध्ययनः। निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या*। निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या समस्यन्तइति वक्तव्यम्। निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः। अव्ययं प्रवृद्धादिभिः*। अव्ययं प्रवृद्धादिभिः समस्यतइति वक्तव्यम्। पुनः प्रवृद्धं बर्हिर्भवति पुनर्गवः पुनःसुखम्। इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च* वाससीइव कन्येइव। अव्ययमव्ययेन*। अव्ययमव्ययेन समस्यतइति वक्तव्यम्। प्रप्रयज्ञपतिम्। उदात्तवता तिङा गतिमता च तिङाव्ययं समस्यतइति वक्तव्यम्। अनुव्यचलत्। अनुव्याकरोत् यत्परियन्ति। कुगति॥

उपपदमतिङ्॥ १९॥ अतिङिति किमर्थम्। कारको व्रजति हारको व्रजति। अतिङिति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति कारको व्रजति हारको व्रजति। सुप्सुपेति वर्तते। अत उत्तरं पठति। उपपदमतिङिति तदर्थप्रतिषेधः*। उपपदमतिङिति तदर्थस्यायं प्रतिषेधः। कस्य। तिङर्थस्य। कः पुनस्तिङर्थः।

तिङ् अर्थप्रतिपादकः शब्दः

तिङन्तस्य क्रियारूपः उपपद... सुबन्त समुदाय... पक्षः आदि

र्थइत्युच्यते। ईषदर्थे तूत्तरपदे कादेशविधानात्समासो भवत्येव। अव्ययं प्रवृद्धादिभिरिति। आदिशब्दः प्रकारे तेन यस्याव्ययस्य समासो न दृश्यते तस्यानेन समासः कार्यः। उदात्तवतेति। सहसुपेत्यत्रोक्तमपि पुनरिह स्मरणायोक्तम्। अथ वा वार्तिकगृहीतोर्थो योगविभागेन तत्र साधित इति पौनरुक्त्यभावः। अनुव्यचलदिति। अत्र पूर्वं परत्वात्तिङ्ङतिङ इति निघातस्तत उदात्तत्वाभावाद् गतिमतेति पृथगुक्तम्। तत्र त्रयाणां पदानां समासे कृते समासान्तोदात्तत्वं भवति। तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यनेन तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं न भवति। गतिर्गतावित्यनेनानोरनुदात्तत्वात् तत्र चोदात्तस्वरितग्रहणानुवर्तनाद्विशब्दस्य तु पूर्वपदत्वाभावात्। यत् परियन्तीति। उदात्तवत उदाहरणम्। निपातैर्यद्यदीति निघातप्रतिषेधाद्यन्तीत्यस्य प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वात् परिशब्दस्य यन्तीत्यनेन समासः। १८

उपपदम्॥ अतिङिति किमर्थमिति। यदि तिङन्तस्य समासो निषिध्यते तदा सुप्सुपेत्यधिकारात्तिङन्तस्य प्राप्त्यभावादनर्थकः प्रतिषेधः। अथ तिङ्शब्देन तिङर्थो लक्ष्यते तिङन्तार्थवाचिनः शब्दस्य समासनिषेधार्थं तथापि तदर्थशब्दस्तिङन्त एव भवतीत्यनर्थक एव प्रतिषेध इति प्रश्नः। अत इति। यस्मात् तिङन्तस्यानर्थकः प्रतिषेधः इत्यर्थः। तच्छब्देनार्थशब्दसन्निधाने तिङर्थ उच्यते। स तिङन्तस्यार्थो यस्य स तदर्थः। कस्येति। सामान्याभिधानाद् विशेषावधारणाय प्रश्नः। कः पुनरिति। कालसाधनसंख्यापुरुषक्रियोपग्रहरूपस्तिङर्थस्तद्-

क्रिया । क्रियाप्रतिषेधो वा * । अथ वा व्यक्तमेवेदं पठितव्यमुपपदमाक्रियेति । अथाक्रियेति किं प्रत्युदाह्रियते । कारको गतः कारको यातः । नैतत्क्रियावाचि । किं तर्हि । द्रव्यवाचि । इदं तर्हि । कारकस्य गतिः कारकस्य व्रज्येति । एतदपि द्रव्यवाचि । कथम् । कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदतिङिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अनयोर्योगयोर्निवृत्तं सुप्सुपेति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो

अपपद अतिङन्त का सुबन्त के समर्थ के साथ समास होता
इसलिये सु के पहले ही कृदवस्था में समास हो जायेगा

र्थश्च तिङन्त एव संभवति नान्यत्रेति प्रश्नः । क्रियेति । अनेकार्थसंभवेऽपि साध्यत्वात् क्रिया प्रधानम् । प्रधानं चार्थस्तिङ्ग्रहणेन वचनसामर्थ्याल्लक्ष्यते । क्रियाप्रतिषेधो वेति । यदि तिङ्ग्रहणेन वचनसामर्थ्यात् क्रिया लक्षणीया तदा प्रतिपत्तिलाघवाय साक्षात् क्रियाप्रतिषेधः कर्तव्यः इत्यर्थः । अत्रापि पक्षे सुबन्तस्य क्रियावाचित्वाभावान्निर्विषय एव प्रतिषेध इत्याह अथेति । कारको गत इति । गतशब्दः क्रियावाच्युपपदं तत्र तुमुन्ण्वुलाविति ण्वुल् । कर्तुं गत इत्यर्थः । अत्रातिङ्ग्रहणात् समासाभावोऽन्यथा गतकारक इति स्यात् । अत्र च प्रकृतिवाच्यक्रियाश्रयो ण्वुल् तदाश्रयं गतशब्दस्य क्रियावाचित्वमिति समासप्रतिषेधः । नैतदिति । सुबन्तविशेषणमतिङ्ग्रहणन्न चात्र सुबन्तं क्रियावाचि प्रकृत्यर्थस्य ह्यत्र गुणीभावः । प्रत्ययार्थस्य कर्तुः प्राधान्यं तस्य च द्रव्यरूपेण कृताभिधानप्रधानं प्रधानेन च व्यपदेशो भवतीति द्रव्यवाचीत्युक्तम् । अत एव गतशब्दस्य समासो न प्राप्नोति । तस्यानुपपदत्वाद्धातोश्च क्रियावाचित्वात् तदाश्रया प्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा । धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थेन संसृष्टत्वात् पदान्तरेणैकार्थीभावासंभवात् समासस्य त्वप्रसङ्गः । धातोः सुबन्तत्वाभावाच्च । कारकस्य गतिरिति । गमनं गतिरिति भावे प्रत्ययविधानात् क्रियावाचित्वमस्तीति भावः । एतदपीति । धातुरत्र साध्यभूतां क्रियां प्रत्याययति प्रत्ययस्तु तस्या एव क्रियाया उपसंहृतक्रमरूपां सत्त्वरूपतामाह प्रत्ययार्थश्च प्रधानमिति । यत् सुबन्तं न तत् क्रियावाचि यत् क्रियावाचि न तत् सुबन्तमित्यर्थः । द्रव्यवदिति । यथा घटादेर्द्रव्यस्य लिङ्गसंख्यासाधनसंबन्धः तथा कृदभिहितस्यापि भावस्येत्यर्थः । अनयोरिति । नन्वत्रैव सूत्रे अतिङ्ग्रहणात् सुपो निवृत्तिर्ज्ञाप्यतां पूर्वत्र कथं ज्ञाप्यते । एवं तर्हि योगविभागः क्रियते । तेनातिङिति सूत्रद्वयविशेषो ज्ञायत इत्यदोषः । अतिङ्ग्रहणेन च समासो योगद्वयविहितो विशेष्यते अतिङन्तः समासो भवतीति तेन सुपेत्यस्यैव निवृत्तिर्ज्ञाप्यते सुब्ग्रहणं तु पूर्वस्य पदकार्यार्थमनुवर्तत एव । भाष्येऽपि समुदायस्य निवृत्तिर्विवक्षिता न तु केवलस्य सुबित्यस्य । गतिकारकोपपदानामिति । एतत्सूत्रद्वये सुपेत्यस्य निवृत्त्या गतीनामुपपदानाञ्च उत्तरपदात् सुबुत्पत्तेः प्राक् समाससिद्धिः कारकाणां तु कर्तृकरणे कृता बहुलमिति । समासः क्रियते । तत्र कृद्ग्रहणात् प्राक् सुबुत्पत्तेः समासः तिङन्तेन तृतीयान्तस्य सुपेत्यस्यानुवर्तनात् समासाप्रसङ्गात् । कृदन्तेनैव समासे सिद्धे कृद्ग्रहणं कृदन्तावस्थायामेवानुत्पन्ने सुपि समासार्थम् । अस्याश्च परिभाषायाः पुंयोगादाख्यायामित्यत्र प्रयोजनानि वक्ष्यन्ते । यदि तर्ह्युत्तरपदात् सुब् नोत्पद्यते तदा दधिसेचावित्यादौ पदादित्वाभावात् षत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति । पदत्वाभावादुत्तरपदव्यपदेशश्च न । ततश्च

भवति प्राक्सुबुत्पत्तेरिस्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति। यद्येतज्ज्ञाप्यते केनेदानीं समासो भविष्यति। समर्थेन। यद्येवं धातूपसर्गयोरपि समासः प्राप्नोति पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति। नैतदस्ति। पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण। साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि। अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः शक्यो ऽवक्तुम्। षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेन *। षष्ठीसमासादुपपदसमासो भवति विप्रतिषेधेन। षष्ठीसमासस्यावकाशः। राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः। उपपदसमासस्यावकाशः। स्तम्बेरमः कर्णेजपः। इहोभयं प्राप्नोति। कुम्भकारो नगरकारः। उपपदसमासो भवति विप्रतिषेधेन। न वा षष्ठीसमासाभावादुपपदसमासः *। न वार्थो विप्रतिषेधेन। किं कारणम्। षष्ठीसमासस्याभावादुपपदसमासो भविष्यति। गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति समासवचनात्। अथ वा विभाषा षष्ठीसमासः। यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमासो भविष्यति। अनेनैव यथा स्यात्। तेन मा भूदिति। कश्चात्र विशेषः। तेन वा स्यादनेन वा। अयमस्ति विशेषः। उपपदसमासो नित्यसमासः षष्ठीसमासः पुनर्विभाषा। ननु च नित्यं यः समासः स नित्य-

---

तन्निबन्धनस्वरो न सिध्यति। नैष दोषः। निरुपपदात् सेचयतेः क्विपि कृते षष्ठीसमासः क्रियतइति षत्वनिषेधो भविष्यति। यद्वा सुपेत्यस्य निवृत्तौ सत्यां यथेष्टं कार्यसिद्धये क चिदुत्पन्ने सुपि समासः क चित् प्राक् सुबुत्पत्तेः। एवं कारकसमासोपि बहुलग्रहणात् क चित् सुबन्तेन भवतीति सा हि तस्य धनक्रीतेति प्रयोग उपपन्नः। उत्तरपदशब्दः समासावयवविशेषस्य रूढिरिति तत्राप्यदोषः। यद्येतदिति। शब्देनोत्तरपदस्यानुपादानात् प्रश्नः समर्थेनेति। सुबित्यस्यानुवृत्तौ सत्यां समासस्य पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानात्। यद्येवमिति। ततश्चैकस्त्र्यादिप्रसङ्गः शाकलप्रतिषेधप्रसङ्गश्च। पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति। ततस्तयोः सामर्थ्यमस्ति। उपसर्गार्थविशिष्टायाः क्रियायाः साधनयोगात्। पूर्वं धातुः साधनेनेति। ततश्च पूर्वं साधनाभिधायिप्रत्ययोत्पत्तिः पश्चात्साधनसंसृष्ट एव धातुरुपसर्गेण युज्यते न केवल इति धातूपसर्गयोः समासाभावः। तत्र कृदन्तेन समासो भवत्येव तिङन्तेन त्वतिङिति निषेधान्न भवति। यत्र तु तिङन्तेन समास इष्यते स विषयो दर्शितः।उदात्तवतेति। अभिनिर्वृत्तस्येति। अनिष्पन्नस्य विशेषाकाङ्क्षाया अभावादनुभूयते सुखमुपास्यते गुरुरित्यादौ धातुरेव सकर्मिकां क्रियां वक्त्युपसर्गस्तु द्योतक इति नास्ति कश्चिदस्मिन् पक्षे दोषः। षष्ठीसमासादिति। नित्यत्वानित्यत्वाभ्यामनयोर्विरोधसद्भावः। कुम्भकारइति। पञ्चके प्रातिपदिकार्थे प्रातिपदिकेनैव कर्मणा उक्तत्वात् तत्रैवोपपदे ऽणा भाव्यम्। अपवादाविषयत्वाद् द्वितीयानुत्पादात् कृते चाणि कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी भवतीत्यस्त्युभयप्रसङ्गः। गतिकारकेति। ततश्चोत्तरपदे विभक्त्युत्पत्त्यनपेक्षणादन्तरङ्गत्वादुपपदसमासो भवतीत्यर्थः। अथ वेति। षष्ठीसमासेपि दोषाभाव इत्यर्थः। क चित् कार्ये दोषदर्शनादाह अनेनेति। सिन्नित्यसमासयोरित्यत्र नित्यसमा-

समासः यस्य विग्रहो नास्ति । नेत्याह । नित्याधिकारे यः स नित्यसमासः । नैत्र शक्यम् । अव्ययीभावस्य ह्यनित्यसमासता प्रसज्येत । तस्मान्नित्यः समासो नित्यसमासः यस्य विग्रहो नास्ति । उपपद ॥

अमैवाव्ययेन ॥ २० ॥ एवकारः किमर्थः । नियमार्थः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि भविष्यति । यथैवं विज्ञायेत । अमैवाव्ययेनेति । मैवं विज्ञायि अमाव्ययेनैवेति । अस्ति चेदानीं कश्चिदनव्ययममूशब्दो यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । खशयं ब्राह्मणकुलमिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अन्तरङ्गत्वादत्र समासो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अमैव यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्र यथा स्याद् अमा चान्येन च यत्तुल्यविधानं तत्र मा भूदिति । अग्रेभोजम् । अग्रेभुक्त्वा । अग्रादिष्वप्राप्तविधेः समासप्रतिषेधं चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति । अमै ।

शेषो बहुव्रीहिः ॥ २३ ॥ शेष इत्युच्यते कः शेषो नाम येषां पदानामनुक्तः समासः स शेषः । शेषवचनं पदतश्चेन्नाभावात् * । शेषवचनं पदतश्चेत्तन्न । किं कारणम् । अभावात् । न हि सन्ति तानि पदानि येषां पदानामनुक्तः समासः । अर्थतस्तर्हि शेषग्रहणम् । येष्वर्थेषु अनुक्तः समासः स शेषः । अर्थतश्चेदविशिष्टम् * । अर्थतश्चेदविशिष्टमेतद्भवति । कुतः । पदतः । न हि

सग्रहणेनास्य ग्रहणं यथा स्याद् अन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यत्रानित्यसमासग्रहणेनास्य ग्रहणं मा भूदिति भावः । यस्य विग्रहो नास्तीति । अस्यापि विग्रहाभावः । षष्ठीसमासेन मुक्ते पक्षे उपपदसमाससद्भावात् । नित्याधिकार इति । नित्यशब्दस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् तदधिकारसंप्रत्ययः । नैवं शक्यमिति । नित्यशब्दस्य स्वरितत्वं दोषवत्त्वान्न प्रतिज्ञायते इत्यर्थः । तदेवं प्रयोजनाभावाद्विप्रतिषेधो न पठितव्यः । १९

अमैवा॥ यदर्थ इति। यन्निवृत्त्यर्थो नियमः स्यादित्यर्थः।खशयमिति। अधिकरणे शेतेरित्यच्। अतोमिति सोरम्भावः। अनेनानव्ययेनामा समासो मा भूद् इत्येवमर्थोयं नियमः स्यात् अन्तरङ्गत्वादिति। अनुत्पन्न एव सावुपपदसमासेन भाव्यं पश्चात् सुपेति समासविधानकाले अनव्ययस्यामोसंभवान्नियमान्तरेण वचनस्य चरितार्थत्वाद्विपरीतनियमो न भविष्यतीत्यर्थः। अमैवेति। एवकारसामर्थ्यादमेत्यस्यावृत्तिराश्रीयते। ततो येन वाक्येनामेव केवलो विधीयते न प्रत्ययान्तरसहितस्तेन वाक्येन यद्विधीयते उपपदं तत्र सप्तमीनिर्देशात् तदमा समस्यते नान्यदित्यर्थः। अग्रे भोजमिति। विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेष्विति द्वयोः क्त्वाणमुलोर्विधानादत्र समासो न भवति। अग्रादिष्विति। यतोऽप्राप्तविभाषा ततः प्रत्ययोत्पत्तावग्रादीनां निमित्तत्वान्निमित्तस्योपपदत्वात् समासप्रसङ्गः। प्राप्तविभाषायां त्वग्रादीनां प्रत्ययोत्पत्तावनिमित्तत्वात्तन्निवृत्तावेव हेतुत्वात् तस्यानुपपदत्वमित्यर्थः। २०

शेषो॥ पदस्यार्थस्य च सर्वस्योपयुक्तत्वाच्छेषमसंभाव्य पृच्छति शेष इति। पदतश्चेदिति। पदेन पदत इत्याद्यादित्वात् तसिः। न हीति। सर्वेषां सामान्यविशेष-

सन्त्यर्थाः येष्वर्थेष्वनुक्तः समासः। त्रिकतस्तर्हि शेषग्रहणम्। यस्य त्रिकस्यानुक्तः समासः स शेषः। कस्य चानुक्तः। प्रथमायाः॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्॥

अनेकमन्यपदार्थे॥ २४॥ पदग्रहणं किमर्थम्। इहानेकमन्यार्थइतीयत्युच्यमाने वाक्यार्थेपि बहुव्रीहिः स्यात्। यथा मे माता तथा पिता सुस्नातं भो इति। पदग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथान्यग्रहणं किमर्थम्। अनेकं पदार्थ इतीयत्युच्यमाने स्वपदार्थे बहुव्रीहिः स्यात् राजपुरुषः तक्षपुरुष इति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। तत्पुरुषः स्वपदार्थे बाधको भविष्यति। भवेदेकसंज्ञाधिकारे सिद्धम्। परं कार्यत्वे तु न सिध्यति। आरम्भसामर्थ्यात्तत्पुरुषः परं कार्यत्वाच्च बहुव्रीहिः प्राप्नोति। परं कार्यत्वे च न दोषः। शेष इति वर्तते। अशेषत्वान्न भविष्यति। शेषवचनउक्तम् *। किमुक्तम्। तत्र शेषवचनाद्दोषः

रूपेणोपयुक्तत्वादित्यर्थः। न हि सन्त्यर्था इति। पूर्वोत्तरान्यपदार्थेषु तत्पुरुषाव्ययीभावविधानात्। प्रथमाया इति। द्वितीयादीनां प्रतिपदं समासविधानात्प्रथमायाः शेषत्वं ततश्च प्रथमान्तानां पदानां बहुव्रीहिरित्यर्थात् समानाधिकरणानां भवति कण्ठेकाल इत्यादौ सप्तमीविशेषण इति पूर्वनिपातविधानात् ज्ञापकाद्भवति। २३। इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्॥

अनेक। अनेकग्रहणस्य वार्तिककारः प्रयोजनं वक्ष्यतीति भाष्यकारः पदग्रहणस्यान्यग्रहणस्य च प्रयोजनमाचष्टे बहुवक्तव्यत्वाच्च पश्चादन्यग्रहणस्य विचारः। पदग्रहणमिति। अन्यार्थ इत्युच्यमाने स्वपदार्थव्यतिरिक्ते अर्थान्तरआश्रीयमाणे अन्यपदार्थो लभ्यते वर्तिपदानां च क्रियालक्षणे वाक्यार्थे वृत्त्यसंभवात्तन्निवृत्त्यर्थमपि पदग्रहणं नोपयुज्यइति प्रश्नः। यथा मे मातेति। कश्चित् केन चित् पृष्टः कीदृशः कुलशीलादिना तव पितेति स आह यथा मे मातेति एतानि पदानि तथा मे पितेत्यन्यस्य वाक्यस्यार्थं गमयन्तीति समासप्रसङ्गः। अथ वा स्नाहीति कश्चित् केन चिदुक्तः तं प्रत्याह यथा मे मातेत्यादि यथा शुद्धकुला मे माता तथा पितापीत्यभिजनशुद्धिरपि स्नानं किं बाह्येन स्नानेनेत्यर्थः। ततः सुस्नातं भो इत्येतद्वाक्यार्थे वर्तमानानां यथाप्रभृतीनां पदानां समासाभावार्थं पदग्रहणम्। अश्रुतवाक्यार्थे च पदानां वृत्तिर्दृश्यते यथा नद्यां सिष्णासुः कश्चिदुच्यते नद्यां ग्राहाः सन्तीति तस्माच्च मा स्नासीरिति वाक्यार्थः प्रतीयते। अथान्यग्रहणमिति। अन्तरङ्गत्वात् स्वपदार्थे समासे सिद्धे पदार्थग्रहणसामर्थ्यादन्यपदार्थो लप्स्यतइति प्रश्नः। स्वपदार्थेपीति। अपिशब्दादन्यपदार्थेपीत्यर्थः। पदार्थग्रहणं व्याप्तिसमाश्रयणार्थं स्यादिति स्वपदार्थान्यपदार्थयोः समासः स्यात्। तत्पुरुष इति। बहुव्रीहेस्त्वन्यपदार्थोऽवकाशः। परं कार्यत्वाच्चेति। ततश्च संज्ञयोः समावेशात् स्वरसमासान्तप्रसङ्गः। शेषवचन इति। शेषग्रहणप्रत्याख्यानं स्मारयति संख्येति। द्विरा-

संख्यासमानाधिकरणनञ्समासेषु बहुव्रीहिप्रतिषेध इति । अथैकसंज्ञाधिकारे नार्थोऽन्यग्रहणेन । एकसंज्ञाधिकारे च कर्तव्यम् । अक्रियमाणे ह्यन्यग्रहणे यथैव तत्पुरुषः स्वपदार्थे बहुव्रीहिं बाधते एवमन्यपदार्थेऽपि बाधेत । अथानेकग्रहणं किमर्थम् । अन्यपदार्थइतीयत्युच्यमाने एकस्यापि पदस्य बहुव्रीहिः स्यात् । सर्पिषोपि स्यात् । गोमूत्रस्यापि स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सुप्सुपेति वर्तते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । बहूनामपि यथा स्यात् सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा । उत्तरार्थं च * । उत्तरार्थं चानेकग्रहणं कर्तव्यम् । चार्थे द्वन्द्वः अनेकमिति । इहापि यथा स्यात् । प्लक्षन्यग्रोधधवखदिरपलाशा इति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति बहूनामपि समासो भवतीति । यदयमुत्तरपदे द्विगुं शास्ति । तत्पुरुषोपि तर्हि बहूनां प्राप्नोति । नैष दोषः । ग्रहणेन तत्पुरुष उच्यते तेन बहूनां न भविष्यति । अत उत्तरं पठति । अनेकवचनमुपसर्जनार्थम् * । अनेकग्रहणं क्रियते उपसर्जनार्थम् । प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जन-

---

वतीको वीरपुरुषको ऽब्राह्मणको देश इति समासविधावुपयोगादशेषत्वाद् बहुव्रीहिर्न प्राप्नोति तस्माच्छेषग्रहणं न कर्तव्यं ततः स्वपदार्थे बहुव्रीहिनिवृत्त्यर्थमन्यग्रहणं कर्तव्यमिति स्थितम् । अक्रियमाण इति । नीलोत्पलं सर इत्यत्रापि विशेषानुपादानादन्यपदार्थेऽपि स्वपदार्थ इव तत्पुरुषो बहुव्रीहिं बाधेत कण्ठेकाल इत्यादिव्यधिकरणपदो बहुव्रीहेरवकाशः स्यात् । अन्यग्रहणे तु सति स्वपदार्थे सावकाशम् । तत्पुरुषं परत्वाद्बहुव्रीहिर्बाधतइति न कश्चिद्दोषः । अथेति । एकनिवृत्त्यर्थं तावदनेकग्रहणं नोपपद्यते । पदविधित्वात् सामर्थ्ये सति बहुव्रीहिसंज्ञाविधानादनेकाधिष्ठानत्वाच्च सामर्थ्यस्य । नापि बहूनां समासार्थमनेकग्रहणं तद्धितार्थेत्यनेन उत्तरपदे परतः समाससंज्ञाविधानाज् ज्ञापकाद्बहूनां बहुव्रीहेः सिद्धत्वादिति प्रश्नः । सर्पिषो ऽपि स्यादिति । अपिशब्दो बिन्द्वर्थे वर्तते इति तस्यापि बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गस्ततश्च कप्समासान्तप्रसंगः पदान्तरेण स्यादित्यनेन चास्य सामर्थ्यमस्तीति समर्थपरिभाषापि न व्यावृत्तिं करोतीत्येवं केचिद्व्याचक्षते । अन्ये त्वाहुः । अपिः पदार्थेत्यत्राप्यर्थता बिन्द्वादेर्निराकृता तस्मात्स्यादिति । पदं बिन्द्वर्थे वर्ततइति तस्य बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसंगः । अतिङ्ग्रहणेन च पूर्वमेव सुप्सुपेत्यस्य विच्छिन्नत्वादेकस्यापि तिङन्तस्य प्राप्तिः स्यात् । नैतदिति । योगद्वयमेवातिङ्ग्रहणेन सुप्सुपेत्यस्यासंबन्धो ज्ञापितो ऽन्यत्र सुप्सुपेत्यनुवर्ततएवेत्यर्थः । बहूनामपीति । अन्यथा सुप्सुपेति गुणे संख्याया विवक्षितत्वाद् द्वयोरेव स्यात् । उत्तरपदइति । द्विगुग्रहणं तद्धितार्थेत्यनेन विहितस्य समासस्योपलक्षणं तेन दिश समानाधिकरणेनोत्तरपदे समासावयवविशेषे परतः समासविधानं बहूनां समासस्य ज्ञापकमित्यर्थः । द्विगुस्तु द्व्यन्हजातादौ सावकाशत्वान्न ज्ञापकः । तत्पुरुषोपीति । ज्ञापकफलस्य विषयविभागाभावादनिष्टप्रसंगो महत्कष्टं श्रित इत्यत्रापि तत्पुरुषप्रसंगात् । ग्रहणेनेति । विशिष्टपूर्वोत्तरपदनिदर्शनेनेत्यर्थः । तत्र द्वितीयान्तस्य श्रितादिभिः समासविधानात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थानात् समुदायस्याद्वितीयान्तत्वा-

मित्युपसर्जनसंज्ञा यथा स्यात्। चित्रगुः शबलगुरिति। न वैकविभक्तित्वात् *। न वा एतदपि प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। एकविभक्तित्वात्। एकविभक्ति चापूर्वनिपातइत्युपसर्जनसंज्ञा भविष्यति चित्रगुः शबलगुरिति। चित्रा यस्य गावश्चित्रगुस्तिष्ठति। चित्रा यस्य गावश्चित्रगुं पश्येति। चित्रा यस्य गावश्चित्रगुणा कृतम्। चित्रा यस्य गावश्चित्रगवे देहि। चित्रा यस्य गावश्चित्रगोरानय। चित्रा यस्य गावश्चित्रगोः स्वम्। चित्रा यस्य गावश्चित्रगौ निधेहि। चित्रा यस्य गावो हे चित्रगो इति। यदि तर्हि कुतश्चिदेव किं चित्पदमध्याहृत्य एकविभक्तियोगः क्रियते। एतदप्येकविभक्तियुक्तम्। इहापि प्राप्नोति। राजकुमारी। तक्षकुमारी। राज्ञो या कुमारी राजकुमारी तिष्ठति। राज्ञो या कुमारी राजकुमारीं पश्य। राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या कृतम्। राज्ञो या राजकुमारी रजकुमार्यै देहि। राज्ञो या कुमारी राजकुमार्या आनय। राज्ञो या कुमारी राजकुमार्याः स्वम्। राज्ञो या कुमारी राजकुमार्यां निधेहि। राज्ञो या कुमारी राजकुमारिं इति। एकविभक्तियुक्तमेव यन्नित्यम्। न चैतन्नित्यमेकविभक्तियुक्तमेव राज्ञः कुमारीं पश्य राजकुमारीं पश्येत्यपि भवति। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। एकग्रहणसामर्थ्यात्। यदि हि यदेकविभक्तियुक्तं चानेकविभक्तियुक्तं च तत्र स्यादेकग्रहणमनर्थकं स्यात्। विभक्तियुक्तमपूर्वनिपात इत्येव ब्रूयात्। पदार्थाभिधाने ऽनुप्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वा-

---

दत्र तत्पुरुषाभावः। यद्येवमिहापि सुप्सुपेत्यनुवर्तनात्कोयं बहूनां बहुव्रीहिरथ ज्ञापकेन संख्याविवक्षा बाध्यते तदा द्वितीयादिष्वपि संख्यया अविवक्षा स्यात्। नैष दोषः तत्पुरुषविधौ सुप्सुपेत्यत्रैव संख्याप्रतीतिस्तत्र ज्ञापकेनैकैव संख्याप्रतीतिर्बोध्यते तावता चरितार्थत्वाद् द्वितीयादिषु संख्यया अबाधः। चित्रगुरिति। सत्यनेकग्रहणे सुबित्येव चानुवर्तते न तु सुपेति। तन्निवृत्त्यर्थत्वात्तस्य। ततश्चोत्तरपदमपि तेन प्रत्याय्यतइति समासशास्त्रे गोशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वाद्ध्रस्वासिद्धिः। न वेति अन्यपदार्थस्य प्राधान्याद्दर्शनाद्यनेकक्रियायोगादनेकविभक्तित्वे ऽपि वर्तिपदानामेकविभक्तित्वादित्यर्थः। यदि तर्हीति। अयं भावः। चित्रा गावो ऽस्येत्यस्मिन् विग्रहवाक्ये न कस्य चिदनेकविभक्तित्वं यदपेक्षया वर्त्तिपदानामेकविभक्तित्वं स्यात्। अथ यथाकथंचिद् अन्यस्यानेकविभक्तित्वमाश्रित्य वर्तिपदस्यैकविभक्तित्वं व्यवस्थाप्यते तदातिप्रसङ्गो राज्ञो या कुमारी तां पश्य तया कृतं तस्यैव देहीत्याश्रयेण कुमारीशब्दस्यैकविभक्तित्वादुपसर्जनह्रस्वत्वं स्यात्। एकविभक्तियुक्तमेवेति। अयं भावः। नायं नियमः प्रथमान्तस्यैव कुमारीशब्दस्य षष्ठीसमासेन भाव्यं किं तर्हि द्वितीयाद्यन्तस्यापि ततश्च समासे विधीयमाने एकविभक्तित्वाभावात् कुमारीशब्दस्योपसर्जनत्वाभावः। एकग्रहणसामर्थ्यादिति। एकैकस्मिन् प्रयोगे सर्वस्यैव एकविभक्तित्वादेकविभक्तिग्रहणं पर्यायेणानेकविभक्तेर्निरासार्थमित्यर्थः। विभक्तियुक्तमिति। एतदपि किमर्थमुच्यतइति

उत्त्येत्यनेनैव सम्बन्धस्य प्रातिपदिकार्थस्य उक्तत्वात्

त् * । पदार्थाभिधाने प्रयोगस्यानुपपत्तिः । चित्रगुर्देवदत्त इति । किं कारणम् । अभिहितत्वात् । चित्रगुशब्देनाभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो न प्राप्नोति । न वानभिहितत्वात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अनभिहितत्वात् । चित्रगुशब्देनानभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति कथमनभिहितः । यदिदानीमेवोक्तं पदार्थाभिधाने तु प्रयोगानुपपत्तिरभिहितत्वादिति । सामान्याभिधाने हि विशेषानभिधानम् । समान्ये ह्यभिधीयमाने विशेषो नभिहितो भवति । तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोनुप्रयोक्तव्यः । चित्रगुः कः । देवदत्त इति । भवेत्सिद्धं यदा सामान्ये वृत्तिः यदा तु खलु विशेषे वृत्तिः । तदा न सिध्यति । चित्रा गावो देवदत्तस्येति चित्रगुर्देवदत्त इति । तदापि सिद्धम् । कथम् । नेदमुभयं युगपत्संभवति । वाक्यं समासश्च । यदा वाक्यं न तदा समासः । यदा समासो न तदा वाक्यम् । यदा समासः सामान्येन तदा वृत्तिः । तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषो ऽनुप्रयोक्तव्यः । चित्रगुः कः देवदत्त इति । सामान्यस्यैव तर्ह्यनुप्रयोगो न प्राप्नोति । चित्रगुः कः । चित्रगु तच्चित्रगु किं चिच्चित्रगु सर्वमिति । सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वत् । तत्र चित्रग्वित्युक्ते संदेहः स्यात् सर्वं वा ऽविश्वं वेति । तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोनुप्रयोक्तव्यः चित्रगु तदिति । अथवा विभक्त्यर्थोभिधीयते ।

चेत्संज्ञिनिर्देशार्थम् । अन्यथा अपूर्वनिपात इत्येतावदुच्यमाने संज्ञानिर्दिष्टः स्यात् । पदार्थाभिधानइति । देवदत्तपदस्य यावानर्थस्तावान् बहुव्रीहिणा वक्तव्यो ऽन्यपदार्थे तस्य विधानात् ततो गतार्थत्वादनुप्रयोगो न प्राप्नोतीत्यर्थः । यथा चार्थे द्वन्द्वविधानाद् द्वन्द्वे चशब्दस्य प्रयोगो न भवति । एवमिहापि देवदत्तादिपदानां स्यात् । सामान्याभिधाने हीति । चित्रगुशब्देन तद्वन्मात्रमुच्यते न तु विशेषः । यदा सामान्य इति चित्रा गावोस्येत्येवं विग्रहे कृते ऽन्यपदार्थसामान्यस्य बहुव्रीहिणाभिधानाद्विशेषस्यानुप्रयोगो भवतु यदा विशिष्टेऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः क्रियते तदानुप्रयोगासिद्धिः । नेदमुभयमिति । लौकिकप्रयोगे वृत्तिवाक्ययोर्युगपत् प्रयोगाभावः । एकेनैवार्थस्य प्रत्यायितत्वादितरप्रयोगायोगात् । यदा समास इति । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादन्यपदार्थसामान्यमेवाभिधातुं समर्थः समासो न विशेषमिति प्रक्रियायामपि सामान्येन विग्रहः कार्य इत्यर्थः । सामान्यस्यैव तर्हीति । सामान्यस्य समासेनैवाभिधानात् । सामान्यमपीति । यथा विशेषो विशेषान्तरस्य निवर्तकस्तद्वत्सामान्यमपि विशेषाणां निवर्तकं सद्विशेष एवेत्यर्थः । चित्रग्विति । लिङ्गसर्वनाम्ना नपुंसकेन निर्देशः सामान्यवृत्तितामेव प्रकाशयितुं कृतः । सर्वं वा विश्वं वेत्यत्राकारप्रश्लेषः कृतो ऽन्यथा पर्यायप्रसङ्गः स्यात् । तत्रावश्यमिति । चित्रगुसर्वमित्युक्तेन ह्येकमेवेति विशेषावगतिर्भवतीत्यर्थः । अथ वेति । कृतत्वपदार्थाभिधाने ऽनुप्रयोगसिद्धिश्चोदिता परिहृता च । यदा तु विभक्त्यर्थः सम्बन्धादिरभिधीयते समासेन तदा तद्वाचिनी विभक्तिर्नानुप्रयोजि द्रव्यं

एतच्चात्र युक्तं यद्विभक्त्यर्थोऽभिधीयते तत्र हि सर्वपश्चात्पदं वर्तते अस्येति। विभक्त्यर्थाभिधाने ऽद्रव्यस्य लिङ्गसंख्योपचारानुपपत्तिः। विभक्त्यर्थाभिधाने ऽद्रव्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यामुपचारोनुपपन्नः। बहुयवं बहुयवा। बहुयवः बहुयवौ बहुयवा इति। अपर आह। विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य लिङ्गसंख्योपचारानुपपत्तिः। विभक्त्यर्थाभिधाने द्रव्यस्य ये लिङ्गसंख्ये ताभ्यां विभक्त्यर्थस्योपचारोनुपपन्नः। बहुयवं बहुयवा। बहुयवः बहुयवौ बहुयवा इति। कथं ह्यन्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यामन्यस्योपचारः स्यात्। सिद्धं तु यथा गुणवचनेषु *। सिद्धमेतत्। कथम्। यथा गुणवचनेषु। कथं गुणवचनेषु। गुणवचनेषूक्तम्। गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति। तद्यथा। शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः। शुक्लौ कम्बलौ। शुक्लाः कम्बला इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद् गुणस्यापि भवति। एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति विभक्त्यर्थः तस्य यल्लिङ्गं वचनं तत्समासस्यापि भविष्यति। यदि तर्हि विभक्त्यर्थोऽभिधीयते कृत्स्नः पदार्थः कथमभिहितो भवति सद्रव्यः सलिङ्गः ससंख्यश्च। अर्थग्रहणसामर्थ्यात्। इहानेकमन्यपदे इतीयता सिद्धम्। कथं पुनः पदे नाम वृत्तिः स्यात्। पदं नाम शब्दः शब्दो ह्यपः। शब्दे ह्यसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते। सोयमेव सिद्धे सति यदर्थग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं कृत्स्नः पदार्थो यथाभिधीयते सद्रव्यः सलिङ्गः ससंख्यश्चेति। यदि तर्हि कृत्स्नः पदार्थोऽभिधीयते। लैङ्गाः सांख्याश्च विधयो न सिध्यन्ति। उक्तं वा*।

त्वनभिहितमिति तद्वाची शब्दो ऽवश्यानुप्रयोक्तव्यः। कथं पुनरन्यपदार्थइत्युच्यमाने विभक्त्यर्थ एव गृह्यतइत्याह तत्र हीति। पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थोऽभिधीयतइति विभक्त्यर्थस्यैव प्राधान्यादन्यपदार्थग्रहणेन ग्रहणमित्यर्थः। सर्वपश्चादिति। भाष्यकारवचनप्रमाण्याद्व्ययेनापि षष्ठीसमासः। अद्रव्यस्येति। असत्त्वभूतस्य विभक्त्यर्थस्य लिङ्गसंख्याभ्यां व्यवहारो नोपपद्यतइत्यर्थः। अपर इति। अकारप्रश्लेषोत्र व्याख्याने नास्ति। आश्रयत इति। यदा पदावधिकमन्वाख्यानं तदा शुक्लो गुणोऽस्येति मतुब्लुका सामान्यमात्रे पदं संस्क्रियतइत्येकत्वनपुंसकत्वाश्रयेण पदप्रयोगे प्राप्ते विशेषणानां चाजातेरिति सूत्रेण गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि प्रतिपादितानि। वाक्यसंस्कारे तु न्यायसिद्धानि आश्रयविशेषाश्रयेणैव पदसंस्कारात्तत्र यद्यपि चित्रगुशब्देन संबन्धोऽभिधीयते तथाप्यभेदोपचारात् संबन्ध्यभिधीयते। तत्र द्विष्ठत्वेपि संबन्धस्य प्रधानत्वात् स्वामिन एवाश्रयत्वं व्यवस्थाप्यतइति तद्गते लिङ्गसंख्ये भवतः न तु गवाश्रये। यदि तर्हीति। यथा शुक्लशब्देन कदा चिद् गुण उच्यते कदा चिद् गुणी तथा चित्रगुशब्देन केवलस्यापि संबन्धस्याभिधानं प्राप्नोति सम्बन्धिन एव तु सर्वदेष्यते तन्न सिध्यतीत्यर्थः। कृत्स्न इत्युक्ते तदेव कार्त्स्न्यं प्रतिपाद्यते। सद्रव्य इति। द्रव्यशब्देन सत्त्वरूपोर्थ उच्यते। अर्थग्रहणसामर्थ्यादिति। यदि विभक्त्यर्थस्यैव प्रधानस्य ग्रहणमभिमतं स्यात् तदार्थग्रहणं न

किमुक्तम्। लैङ्गेषु तावदुक्तम्। सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणात्स्वार्थे टावादय इति। सांख्येष्वप्युक्तम्। किमुक्तम्। कर्मादीनामनुक्ता एकत्वादय इति कृत्वा सांख्या भविष्यन्ति। प्रथमा तर्हि न प्राप्नोति। समयाद्भविष्यति। यदि सामयिकी न नियोगतः। अन्याः कस्मान्न भवन्ति। कर्मादीनामभावात्। षष्ठी तर्हि प्राप्नोति। शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न भविष्यति। एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति। एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्राप्नुतः द्वयोरप्येकवचनबहुवचने बहुष्वप्येकवचनद्विवचने। अर्थतो व्यवस्था भविष्यति। अथ वा संख्या नामेयं परप्रधाना संख्येयमनया विशेष्यम्। यदि चात्र प्रथमा न स्यात्। संख्येयमविशेषितं स्यात्। अथ वा वक्ष्यत्येतद् वचनग्रहणस्य प्रयोजनम्। उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात्। एवमपि षष्ठी प्राप्नोति। किं कारणम्। व्यभिचरत्येत्र ह्ययं समासो लिङ्गसंख्ये षष्ठ्यर्थं पुनर्न व्यभिचरति। अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्नस्तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमा भविष्यति। न तर्हीदानीमिदं भवति चित्र-

---

कुर्याद् अन्तरेणाप्यर्थग्रहणमर्थस्यैव लाभादित्यर्थः। यदि तर्हीति। यथा बहुव्रीहिणा विभक्त्यर्थस्याभिधानात् षष्ठ्यादयो न भवन्ति एवं लिङ्गसंख्ययोरप्यभिधानात् तद्वाचकाः प्रत्यया न प्राप्नुवन्ति। सिद्धं त्विति। स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तते तस्मात् टाबादयो भवन्तीत्यर्थः। ततश्च समासेनाभिहितेपि स्त्रीत्वे द्योतकाष्टाबादयो भवन्तीति दोषाभावः। कर्मादीनामिति। चित्रगुरिति समासेन प्रातिपदिकार्थमात्रस्य कर्मादिशक्तिरहितस्यैकत्वादय उक्ताः ततः कर्मादिगतैकत्वप्रतिपादनाय वचनानि भवन्ति चित्रगुं पश्य चित्रगुणा कृतमिति। प्रथमेति। समासेन संख्याया अभिधानात्। समयादिति। परश्चेति नियमार्थमारब्धं न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवल प्रत्यय इति। न नियोगत इति नियमेन प्रतिनियतैव यदि न भवति विभक्तिःततःसमयपरिपालनाय द्वितीयादयोऽपि प्राप्नुवन्ति नियमकारणाभावादित्यर्थः। कर्मादीनामभावादिति। कर्मण्येव द्वितीयेत्येवं कर्मादिषु द्वितीयादीनां नियतत्वात्तदभावे तासामभावः। षष्ठी तर्हीति। कर्मादीनामभावः शेषः स चात्रास्तीति भावः। अशेषत्वादिति। प्रातिपदिकार्थमात्रस्य प्रथमाविधावुपयोगान्नास्ति शेषत्वमित्यर्थः। एवमपीति। समयात् प्रथमायाभिष्यमाणायां वचनस्य व्यतिकरप्रसङ्गः। अर्थत इति। यथान्यत्रैकत्वादिष्वेकवचनादीनि दृष्टानि तथैवात्रापि भवन्त्येवं हि समयश्च परिपालितो भवत्यर्थश्चानुसृतः। अथ वेति। असंकरः प्रथमाविधानं प्रकारान्तरेण प्रतिपादयति। यदा चित्रगुरित्येकत्वविशिष्टः प्रातिपदिकार्थः प्रतिपिपादयिषितः तदा विभक्त्या विनासौ न शक्यते प्रत्याययितुमिति प्रथमैकवचनं विधेयम्। एवं द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनविधिः। परप्रधानेति। संख्येयप्रधानेत्यर्थः। एवमपीति। षष्ठ्यर्थस्यात्राभावात्। व्यभिचरतीति। लिङ्गान्तरसंख्यान्तरयोगेऽन्यलिङ्गसंख्यापरित्यागात्। अभिहित इति। संबन्धस्य प्रातिपदिकार्थरूपत्वात् षष्ठ्यर्थता नास्तीत्यर्थः। सर्व एवात्र संबन्धोऽन्तर्भूतत्वात् प्रातिपदिकार्थतां गत इति मत्वा पृच्छति न तर्हीति। भवति बाह्यमिति। गोभिरन्यपदार्थस्य

गोर्देवदत्तस्येति। भवति बाह्यमर्थमपेक्ष्य षष्ठी। परिगणनं कर्तव्यम्। बहुव्रीहिः समानाधिकरणानाम् *। समानाधिकरणानां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। व्यधिकरणानां मा भूदिति। पञ्चभिर्भुक्तमस्येति। अव्ययानां च *। अव्ययानां च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः। उच्चैर्मुखमस्येति उच्चैर्मुखः नीचैर्मुखः। सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च *। सप्तमीपूर्वस्योपमानपूर्वस्य च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः। उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः। कण्ठे स्थः कालोऽस्य कण्ठेकालः। उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः। खरमुखः। समुदायविकारषष्ठ्याश्च *। समुदायविकारषष्ठ्याश्च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः। उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः। केशसमाहारश्चूडा अस्य केशचूडः। सुवर्णविकारोऽलङ्कारो यस्य सुवर्णालङ्कार। प्रादिभ्यो धातुजस्य वा *। प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिर्वक्तव्यः। उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्यः। प्रपतितपर्णः प्रपर्णः। प्रपतितपलाशः प्रपलाशः। नञोऽस्त्यर्थानां च *। नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः उत्तरपदस्य च वा लोपो वक्तव्यः। अविद्यमानः पुत्रोऽस्य अविद्यमानपुत्रः। अपुत्रः। अविद्यमानभार्यः अभार्यः। तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्। न वा ऽनभिधानादसमानाधिकरणेषु समाससंज्ञाभावः *। न वा वक्तव्यम्। असमानाधिकरणानां बहुव्रीहिः कस्मान्न भवति। पञ्चभिर्भुक्तमस्येति। अनभिधानात्। तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम्। क्रियमाणेऽपि परिगणने यत्राभिधानं न भवति तत्र न बहुव्रीहिः। यथा पञ्च भुक्तवन्तोऽस्येति। अथैतस्मिन् सत्यनभिधाने यदि वृत्तिपरिगणनं क्रियेत तर्हि वर्तिपरिगणनमपि कर्तव्यम्। तत्कथं कर्तव्यम्। अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणम् *। अर्थनियमे मत्वर्थग्रहणं कर्तव्यम्। मत्वर्थे यो बहुव्रीहिरिति वक्तव्यम्। इह मा भूत्कष्टं श्रितमनेनेति। तथा चोत्तरस्य वचनार्थः *। एवं च कृत्वोत्तरस्य योगस्य वचनार्थ उपपन्नो भवति। के

यः संबन्धः स एव समासेऽन्तर्भूतो न तु सर्वः। बहुव्रीहिरिति। भाष्यकारेण त्रिकतः शेषो गृह्यतइत्ययमर्थसाधितो वार्तिककारेण तु वचनेन प्रतिपाद्यते। उच्चैर्मुख इति। उच्चैःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वाद्वैयधिकरण्यमिति वचनम्। कण्ठेस्थ इति। सुपि स्थ इति कः। अमूर्द्धमस्तकादित्यलुक्। समासेऽत्र सिद्धे वचनमुत्तरपदलोपार्थम्। उष्ट्रमुखमिवेति। अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशाद् उष्ट्रस्योपमानतेति। उपमानपूर्वं उष्ट्रमुखशब्दः उपमानोपमेयवृत्तित्वात् पदयोर्वैयधिकरण्यमत्रेति वचनमुत्तरपदलोपार्थं च। समुदायविकारषष्ठ्या इति। समुदायावयवसंबन्धे प्रकृतिविकारसंबन्धे च या षष्ठी तदन्ताद्यत् परं तदन्तस्य शब्दान्तरेण सह बहुव्रीहिरित्यर्थः। अथैतस्मिन्निति। अनभिधानमभ्युपगम्यापि यदि मन्दबुद्धिव्युत्पादनाय परिगणनं क्रियते तदार्थपरिगणनमपि कर्तव्यम्। वर्तनं वर्तः समासः स विद्यते यस्मिन्नर्थे स

चित्तावदाहुः । यद्वृत्तिसूत्र इति । संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येयइति । अपरआहुः । यद्वार्तिके इति । कर्मवचनेनाप्रथमायाः * । कर्मवचनेनाप्रथमाया बहुव्रीहिर्वक्तव्यः । ऊढो रथो येन ऊढरथोऽनड्वान् । उपहृतः पशू रुद्राय उपहृतपशूरुद्रः । उद्धृत ओदनः स्थाल्याः उद्धृतौदना स्थाली । यदि कर्मवचनेनेत्युच्यते । अथ कर्तृवचनेन कथम् । प्राप्तमुदकं ग्रामं प्राप्तोदको ग्रामः । आगता अतिथयो ग्राममागतातिथिर्ग्रामः । कर्तृवचनेनापि * । कर्तृवचनेनापीति वक्तव्यम् । अप्रथमाया इति किमर्थम् । वृष्टे देवे गतः । अथाप्रथमाया इत्युच्यमाने इह कस्मान्न भवति । वृष्टे देवे गतं पश्येति । बहिरङ्गा अत्राप्रथमा । सुबधिकारेऽस्तिक्षीरादिवचनम् * । सुबधिकारेऽस्तिक्षीरेत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । अस्तिक्षीरा ब्राह्मणी । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वाव्ययत्वात् * । न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । अव्ययत्वात् । अव्ययमेषोऽस्तिशब्दः । नैषोऽस्तेर्लट् । कथमव्ययत्वम् । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा । अथ किंसब्रह्मचारीति कोयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोस्य विग्रहः । के सब्रह्मचारिणोस्येति । यद्येवं कठ इति प्रतिवचनं नोपपद्यते । न ह्यन्यत्पृष्टे नान्यदाख्येयम् । एवं तर्हि एवं विग्रहः करिष्यते केषां सब्रह्मचारी किंसब्रह्मचारीति । प्रतिवचनं चैवं नोपपद्यते । स्वरे च दोषो भवति । किंसब्रह्मचारीत्येवं स्वरः प्रसज्येत । किंसब्रह्मचारीति चेष्यते । एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते कः सब्रह्मचारी किंसब्रह्मचारी किंसब्रह्मचारीति भवेत्प्रतिवचनमुपपन्नं स्वरे तु दोषो भवति । एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते कः सब्रह्मचारी तव किंसब्रह्मचारीति

वर्ती । मत्वर्थग्रहणमिति । षष्ठ्यर्थः सप्तम्यर्थश्च मत्वर्थः । संख्ययेति । संख्येयस्य वार्थस्य चान्यपदार्थत्वात् सिद्धे समासे उत्तरसूत्र मनर्थकं स्यात् । यदा त्वनेन मत्वर्थे समासस्तदा सार्थकमित्यर्थः । व्याख्यानान्तरमाह अपर इति । कर्मप्रचनेनाप्रथमाया इति । प्रथमार्थं वर्जयित्वा सर्वत्रान्यपदार्थे कर्मवाचिना समासो भवतीत्यर्थः । इदञ्च वार्त्तिकमेवमुपपद्यते । यदि मत्वर्थे बहुव्रीहिर्भवति । अन्यथैतदवक्तव्यं स्यात् । आद्यमेव तु युक्तं व्याख्यानं न हि वार्तिककारः स्ववचनमेव ज्ञापकत्वेनोपन्यस्यति । ऊढरथ इति । रथशब्दः कर्मवचन ऊढशब्देन सामानाधिकरण्यात् । बहिरङ्गेति । वर्तिपदार्थनिमित्तान्तरङ्गा वाह्यपदार्थापेक्षा तु बहिरङ्गेति न गृह्यते असिद्धत्वादित्यर्थः । उपसर्गविभक्तीति । स्वरादिष्वस्तिशब्दपाठमनपेक्ष्यैतदुक्तम् । प्रतिवचनमिति । वर्तिपदार्था बहुत्वसंख्यायुक्ताः पृष्टास्ततश्चैकत्वसंख्यायुक्तेनान्यपदार्थविशेषणेन प्रतिवचनं नोपपद्यतइत्यर्थः । इष्टसमासस्थापनाय दिगन्तराणि निराकर्तुमुपन्यस्यति एवं तर्हीति । प्रतिवचनमिति । कठानामिति प्रतिवचनेन भाव्यं न तु कठ इत्यनेनेत्यर्थः । स्वरेति । अन्तोदात्तः स्यादाद्युदात्तश्चेष्यतइत्यर्थः । कः सब्रह्मचारीति । सुप्सुपेति समासं मन्यते । विशेषणविशेष्यभावाभावात्तु विशेषणसमासो नास्ति । कः सब्रह्मचारी तवेति ।

मिति। अथ वा पुनरस्त्वयमेव विग्रहः के सब्रह्मचारिणोस्येति। ननु चोक्तं कठ इति प्रतिवचनं नोपपद्यतइति। नैष दोषः। अग्नौ करवाणिन्यायेन भविष्यति। तद्यथा। कश्चित्कं चिदाह। अग्नौकरवाणीति। स आह कुर्विति। कर्तर्यनुज्ञाते कर्माप्यनुज्ञातं भवति। अपर आह। अग्नौ करिष्यइति। क्रियतामिति कर्मण्यनुज्ञाते कर्ताप्यनुज्ञातो भवति। यथैव खल्वपि। के सब्रह्मचारिणोस्येति। कठा इत्युक्ते संबन्धादेतद् गम्यते नूनमयमपि कठ इति। एवं कठ इत्युक्ते संबन्धादेतद् गन्तव्यं नूनं तेपि कठा इति। न खल्वपि ते समासेन शक्याः प्रतिनिर्देष्टुम्। उपसर्जनं हि ते भवन्ति। अथार्धतृतीया इति कोयं समासः। बहुव्रीहिरित्याह। कोस्य विग्रहः। अर्धं तृतीयमेषामिति। कः समासार्थः। समासार्थो नोपपद्यते। अन्यपदार्थो हि नाम संभवति। येषां पदानां समासस्ततोन्यस्य पदस्यार्थोन्यपदार्थः। एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते। अर्धतृतीयमनयोरिति। एवमपि कः षष्ठ्यर्थः। षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते। किं हि तयोरर्धं भवति। अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः। अर्धं तृतीयमेषामिति। ननु चोक्तं समासार्थो नोपपद्यतइति। नैष दोषः। अवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः। यद्यवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः। असिद्वितीयोनुससार पाण्डवं, संकर्षणद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य वर्धतामिति द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः अर्धं तृतीयमनयोरिति। ननु चोक्तं षष्ठ्यर्थो नोपपद्यतइति। नैष दोषः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। अथेह

एकस्मिन् पृष्टे एकवचनेन प्रतिवचनमुपपद्यते। अत्रापि पक्षे कठ इति प्रतिवचनं व्यधिकरणं प्राप्नोति। अहं कठ इति सामानाधिकरण्यं दृश्यतइति विशेषाभावं मत्वाह अथ वेति। अग्नौ करवाणिन्यायेनेति। अग्नौ करवाणीति यद्वाक्यं तदनुकरणमेतत्। कर्मापीति। सकर्मकत्वात् करोतिक्रियायाः। एवं कठ इति। न हि तेषां कठत्वेन विना तस्य कठत्वोपपत्तिः। तथा हि। समाने ब्रह्मणि व्रतचारी सब्रह्मचारी कथ्यते। ततश्च तस्यैकचरणाध्ययनापेक्षं सब्रह्मचारित्वम्। न खल्वपीति। वर्तिपदार्थानामुपसर्जनत्वात्तदुपलक्षितस्यान्यपदार्थस्य प्रधान्यात् किंसब्रह्मचारिशब्देन समासेन तेषामभिधानाभावात् कठा इति बहुवचनान्तं प्रतिवचनं कदा चिद्भवतीत्यर्थः। यदा तु के सब्रह्मचारिणोस्येति वाक्येन प्रश्नः क्रियते न तु समासेन तदा कठा इत्येव प्रतिवचनम्। कः समासार्थ इति। वर्तिपदार्थव्यतिरिक्तेन नान्यपदार्थेन भाव्यम्। इह च बहुत्वान्यथानुपपत्त्या क्रियायाश्च वर्तिपदार्थस्याप्यन्तर्भावादन्यपदार्थो नोपपद्यते। किं हि तयोरिति। तृतीयस्य हि तदर्धमिति द्वाभ्यां तस्यावयवावयविभावलक्षणः सम्बन्धो नास्ति स्वस्वामिसम्बन्धे चात्रानभिधानाद् बहुव्रीहिर्न भवति। समासस्यानुपपत्तिचोदनाद् मूलाभावाद् द्विवचनप्रसङ्गो न चोदितः। अवयवेनेति अर्धस्य द्वयोश्च यः समुदायः स समासार्थः। समुदायावयवानाञ्च कदा चिद्भेदविवक्षा कदा चिदभेदविवक्षा यथा ब्राह्मणानां सङ्घः। सङ्घीभवन्ति ब्राह्मणा इति। असि द्वितीय इति।

देवदत्तस्य भ्रातेति कः षष्ठ्यर्थ इति । तत्रैतत्स्याद् एकस्मात्प्रादुर्भाव इति । एतच्च वार्त्तम् । तद्यथा । सार्थिकानामेकप्रतिश्रये उषितानां प्रातरुत्थाय प्रतिष्ठमानानां न कश्चित्परमभिसंबन्धो भवति । एवंजातीयकं भ्रातृत्वं नाम । अत्र चेद्युक्तः षष्ठ्यर्थो दृश्यते इहापि युक्तो दृश्यताम् । इह तर्हि अर्धतृतीया आनीयन्तामित्युक्ते अर्धस्यानयनं न प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः अर्धं तृतीयमेषामिति । ननु चोक्तमसिद्वितीयोनुससार पाण्डवं संकर्षणाद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य वर्द्धतामिति द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अयं तीयान्तः शब्दोस्त्येव पूरणे वर्तते । अस्ति सहायवाची । तद्यः सहायवाची तस्येदं ग्रहणम् । असिद्वितीयः । असिसहाय इति गम्यते । एवमप्यर्धतृतीया इत्येकस्मिन्नेकवचनं प्राप्नोति । एकार्था हि समुदाया भवन्ति । यथा शतं यूथं वनमिति । अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः अर्धं तृतीयमनयोरिति । ननु चोक्तमर्धतृतीया आनीयन्तामित्युक्ते अर्धस्यानयनं न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । भवति बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि । तद्यथा । शुक्लवाससमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति । अथ वा पुनरस्त्वयमेव विग्रहः । अर्धतृतीयमेषामिति । ननु चोक्तमेकवचनं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । संख्या नामेयं परप्रधाना संख्येयमनया विशेष्यं यदि चात्रैकवचनं स्यात् संख्येयमविशेषितं स्यात् । इह तर्ह्यर्धतृतीया द्रोणा इत्ययं द्रोणशब्दः समुदाये प्रवृत्तः अवयवे नोपपद्यते । नैष दोषः ।

द्वयोः पूरणः । द्वितीयः स च द्व्यात्मकस्य समुदायस्यावयवो भवतीति तदवयवस्य समुदायस्य समासेनाभिधानाद् द्विवचनप्रसङ्गः । अर्थेति । न ह्यत्र स्वस्वामिभावादिः संबन्धोस्तीति भावः । एतच्च वार्तमिति । असारवाची वार्तशब्दः मातापितृभ्यामेव पुत्रयोर्जन्यजनकभावः संबन्धो न तु परस्परेण कश्चिदित्यर्थः । अत्र चेदिति । परस्परोपकाराभावेपि यदि समानोदरशायित्वमात्रेण काल्पनिकः संबन्धस्तदार्धस्य द्वाभ्यामेकप्रदेशावस्थानादिनिमित्तः संबन्धो युक्त इत्यर्थः । इह तर्हीति । अर्धं तृतीयमनयोरिति द्वयोरेव समासार्थत्वादानयनं स्याद् नार्धस्येत्यर्थः । अस्ति सहायवाचीति । अव्युत्पन्न एवेत्यर्थः । भवति बहुव्रीहाविति । उपलक्षणार्थसहितयोर्द्वयोरानयनं भविष्यतीत्यर्थः । संयोगसमवायलक्षणे संबन्धे यदा बहुव्रीहिस्तदा तद्गुणसंविज्ञानं भवति शुक्लवासा लम्बकर्ण इति । स्वस्वामिभावादिके तु संबन्धे बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानाभावो यथा चित्रगुरिति संक्षेपेण विषयविभागः । द्विवचनप्रसङ्गाद् दुष्टोयं पक्ष इति मत्वाह अथ वेति । संख्या नामेयामिति । अयमर्थः । अर्धं तृतीयमेषामिति बहुत्वसंख्याविशिष्टोन्यपदार्थो वाक्यउपात्त इति तथाभूतस्यैव समासो वाचक इति अवश्यप्रत्याय्यं बहुत्वं यथा च वृक्षा इति बहुत्वसंख्यायुक्तः समुदायः प्रतीयते धवखदिरपलाशा इति च तथार्धतृतीया इत्यपीत्यर्थः । इह तर्हीति । अर्धस्य द्वयोश्च द्रोणयोर्यः समुदायः स समासार्थस्तत्रार्धस्य द्रोणत्वाभावाद् द्रोणा इति नोपपद्यत इत्यर्थः ।

समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्तन्ते । तद्यथा । पूर्वे पञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः तैलं भुक्तं घृतं भुक्तं शुक्लो नीलः कपिल इति । एवमयं समुदाये द्रोणशब्दः प्रवृत्तौ ऽवयवेष्वपि वर्तते । कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यदा द्वौ द्रोणौ अर्धाढकं च तदा कर्तव्यमर्धतृतीया द्रोणा इति । न कर्तव्यम् । समुदायेषु वृत्ताः शब्दाः केष्ववयवेषु वर्तन्ते योऽवयवस्तं समुदायं न व्यभिचरति । कं च समुदायं न व्यभिचरति । अर्धद्रोणो द्रोणम् । अर्धाढकं पुनर्व्यभिचरति । अनेकं ॥

संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ॥ २५ ॥ द्वित्राः त्रिचतुरा इति कोयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोस्य विग्रहः । द्वौ वा त्रयो वेति । भवेद्यदा बहूनामानयनं तदा बहुवचनमुपपन्नम् । यदा तु खलु द्वावानीयेते तदा न सिध्यति । तदापि सिद्धम् । कथम् । के चित्तावदाहुः । अनिर्ज्ञातेर्थे बहुवचनं प्रयोक्तव्यमिति । तद्यथा । कति भवतः पुत्राः कति भवतो भार्या इति । अपर आह । द्वौ वेत्युक्ते त्रयो वेति गम्यते । त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति गम्यते । सैषा पञ्चाधिष्ठाना वाक् तत्र युक्तं बहुवचनम् । अथ द्विदशाः त्रिदशा इति कोयं समासः । बहुव्रीहिरित्याह । कोस्य विग्रहः द्विर्दश द्विदशा इति । संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्याप्रसिद्धिः * । संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्येयप्रसिद्धिः । न हि सुजन्ता संख्यास्ति । एवं तर्ह्येवं विग्रहः करिष्यते । द्वौ दशतौ द्विदशा इति । एव-

---

नैष दोष इति । अर्धेपि द्रोणत्वोपचाराद् द्रोणशब्दस्य प्रवृत्तिरित्यर्थ । न कर्तव्यमिति। स्वावयव एव समुदायरूपोपचारो नान्यदीये अवयवइत्यर्थः । अर्धद्रोणो द्रोणमिति । द्रोणेन विनास्याभावादित्यर्थः । अर्धाढकमिति । चतुराढकी द्रोणः ततश्च विनापि द्रोणेनैकाढकसद्भावेप्यर्धस्य भावः । २४

संख्यया ॥ द्वित्रा इति । बहुव्रीहिनिमित्तस्य डचो दर्शनादात्वाभावाच्च निश्चिते बहुव्रीहित्वे विग्रहनिश्चयाय प्रश्नः । कोयं समास इति । स्वाभिप्रायं प्रकाशयितुमाह । कोस्येति । यदि तावद् द्वौ त्रय एषामुन्मुग्धानामिति तदान्यपदार्थत्वात् पूर्वेण बहुव्रीहिः सिद्धः समासान्तस्तु डज् न सिध्यति असंख्येयवृत्तित्वाद् बहुव्रीहेः । अथ द्वौ वा त्रयो वेति तदा पक्षे द्विवचनप्रसङ्गः । भवेद्यदेति । विकल्पो वार्थः इति द्वित्रशब्दः कदा चिद् द्वयोर्वाचकः कदा चित् त्रयाणाम् । अनिर्ज्ञातेर्थ इति । के चिद्वचनमेतदित्याहुः । अन्ये तु न्यायसिद्धं मन्यन्ते । अयमर्थः । संशयोत्र वार्थो न विकल्पः स चानियतसंख्याविमर्शीति विमर्शविषयबहुत्वसद्भावाद् बहुवचनम् । अर्थशब्देनात्र संख्यैवोच्यते संख्यायामविज्ञातायामित्यर्थः । कति भवत इति । अन्तर्भावितपूर्वसंख्या बहुत्वसंख्या पृच्छ्यतइति बहुवचनम् । द्वौ वेति । विरुद्धानेकविषयत्वाद्विमर्शस्य पर्यायस्थितद्वित्वत्रित्वाधारवस्तुसंकलनया पञ्चाधिष्ठानत्वमुच्यते । द्विदशेति । अयं भाव. । द्वौ दशेति विग्रहो विरोधान्न क्रियते । तथा हि । द्वित्वं दशसंख्याया एकत्वान्नोपपद्यते नापि संख्येयानां दशानाम् । तस्माद् द्विशब्देन दशत्ववृत्तिगता द्वित्वसंख्या

मपि अत्कारान्तत्वात्संख्येयेऽप्रसिद्धिः। न ह्यत्कारान्ता संख्यास्ति। अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः द्विर्दश द्विदशा इति। ननु चोक्तं संख्यासमासे सुजन्तत्वात्संख्येयेऽप्रसिद्धिरिति। न वा ऽसुजन्तत्वात् *। न वा एष दोषः। किं कारणम्। असुजन्तत्वात्। सुजन्तत्वादित्युच्यते न चात्र सुजन्तं पश्यामः। किं पुनः कारणं वाक्ये सुज् दृश्यते समासे न दृश्यते। सुजभावोऽभिहितार्थत्वात् समासे *। समासे सुजभावः किं कारणम्। अभिहितार्थत्वात्। अभिहितः सुजर्थः समासेनेति कृत्वा समासे सुज् न भविष्यति। किं च भोः सुजर्थे इति समास उच्यते न खलु सुजर्थ इत्युच्यते गम्यते तु सुजर्थः। कथम्। यावता संख्येयो यः संख्यया संख्यायते स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थः स चोक्तः समासेनेति कृत्वा समासे सुज् न भविष्यति। अशिष्यः संख्योत्तरपदः संख्येयवार्थाभिधायित्वात् *। अशिष्यः संख्योत्तरपदो बहुव्रीहिः किं कारणम्। संख्येयवार्थाभिधायित्वात्। संख्येयं वार्थश्चाभिधीयते तत्रान्यपदार्थ इत्येव सिद्धम्। भवेत्सिद्धमधिकविंशाः अधिकत्रिंशा इति। यत्रैतद्विचार्यते विंशत्यादयो दशदर्थे वा स्युः परिमाणिनि वेति। इदं तु न सिध्यति। अधिकदशा इति। यत्र नियोगतः संख्या संख्येये एव वर्तते। अथोपदशा इति क्वायं समासः। बहुव्रीहिरित्याह। कोऽस्य विग्रहः। दशानां समीपे

प्रतिपाद्यतइति सुजन्तेन वाक्यं क्रियते। अत्र दूषणमाह संख्यासमास इति। सुजन्तस्य शब्दान्तरत्वात् संख्यावाचित्वं नास्तीत्यर्थः। द्वौ दशताविति। द्वौ दशतौ वर्गावित्यर्थः। न वेति। नहि वाक्योपमर्दनेन समासः क्रियते लौकिके प्रयोगे द्वयोरपि नित्यत्वात्। अन्वाख्यानमात्रं तु शास्त्रेण क्रियते। तत्र वृत्तिविषये सुचमन्तरेणाऽस्य वृत्तिसंख्याभिधायी द्विशब्द इति संख्यावाचित्वात्समासो भवत्येव। न चात्रेति। वृत्तावित्यर्थः। अभिहित इति। शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्समासः सुजर्थं प्रत्याययतीत्यर्थः। इतरः कार्यंशब्ददर्शनमाश्रित्याह किञ्च भो इति। यथा चार्थे द्वन्द्वस्य विधानाद् द्वन्द्वे चशब्दो न प्रयुज्यते। तथा यद्ययं समासः सुजर्थे विधीयते तदा सुचोऽप्रयोगः स्याद् नान्यथेति प्रश्नः। न खल्विति। न हि शब्दैरर्थाभिधानं वाचनिकं किन्तु स्वाभाविकम्। स चेति। क्रियाभ्यावृत्तिलक्षणोऽर्थः संख्येया न तु दशसंख्या नापि तत्संख्यायुक्ताः। एतच्च पूर्वमुक्तम्। वाक्ये तु सुचमन्तरेण क्रियाभ्यावृत्तेरनवगमात् सुच्प्रयोगः ततश्चास्वपदविग्रहः क्रियते द्विर्दश द्विदशा इति। अनेनैव न्यायेन द्वौ दशताविग्रहः कार्यो न्यायसाम्यात्तु प्रतीयमानत्वाद् भाष्यकारेण पुनर्न दर्शितः। तदुक्तम्। शब्दान्तरत्वाद् वाक्येषु विशेषा यद्यपि श्रुताः। वृत्तिशब्दोऽन्य एवायमर्थान्तरानिबन्धनः इति संख्येयाभिति। अधिका विंशतिर्यासां ता अधिकविंशा गाव इति संख्यानवृत्तित्वाद्विंशतिशब्दस्य संख्येयमन्यपदार्थं उपपद्यतइति भाव। दशदर्थ इति। संख्याने संख्येये वेत्यर्थः। अधिकदशा इति। दशशब्देन संख्येयस्याभिधानादन्यपदार्थाभावः तस्माद्दशाद्यर्थे सूत्रं कर्तव्यमेव। इदानीमव्ययं निरूप्यते बहुव्रीह्यव्ययीभावयोर्विषयविभागप्रदर्शनार्थम्। उपदशा

उपदशा इति । कस्य पुनः सामीप्यमर्थः । उपस्य । यद्येवं, नान्यपदार्थो भवति । तत्र च प्रथमानिर्दिष्टं संख्याग्रहणं शक्यमकर्तुम् । मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् ॥ अथ वा मत्वर्थे पूर्वो योगः । अमत्वर्थार्थोऽयमारम्भः । कब्भावार्थं वा * । अथ वा कब् मा भूदिति । संख्यया ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २६ ॥ तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २८ ॥ दिक्समाससहयोगयोश्चान्तरालप्रधानाभिधानात् * । दिक्समाससहयोगयोश्चाशिष्यो बहुव्रीहिः । किं कारणम् । अन्तरालप्रधानाभिधानात् । दिक्समासे सहयोगे चान्तरालं प्रधानं चाभिधीयते तत्रान्यपदार्थइत्येव सिद्धम् । यद्येवं दक्षिणपूर्वा दिक् समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोति । अद्य पुनरियं सैव दक्षिणा सैव पूर्वेति कृत्वा समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः सिद्धो भवति । न सिध्यति । भाषितपुंस्कौ । ननु च भोः दक्षिणशब्दः पूर्वशब्दश्च पुंसि भाष्येते । समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कम् । आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ । दक्षिणा पूर्वेति दिक्शब्दौ ।

इति ' दशानां समीपइति सप्तम्याः समीपप्राधान्ये बहुव्रीहिः समीपप्राधान्यं त्वव्ययीभाव इति प्रदर्शितं भवति । सामीप्यमिति । धर्मेण धर्मी लक्ष्यते कस्य सामीप्यवानर्थ इत्यर्थः । उपशब्दो हि समीपमात्रवाच्युपकुम्भादिषु दृष्ट इति तस्य समीपिवाचित्वं नास्ति नापि दशशब्दस्य समासस्येति चेत्तदाऽस्त्येवान्यपदार्थवृत्तित्वमिति प्रश्नः । उपस्येति । आराच्छब्दवदनेकार्थत्वादुपशब्दस्य समीपवानर्थः । स एवाह यद्येवमिति । यदोपशब्दस्यैवासावर्थ इत्यर्थः । एवमव्ययासन्नादूराधिकग्रहणं स्थापितम् । संख्याग्रहणं तु न कर्तव्यम् । द्वित्रा इत्यादौ वार्थस्यान्यपदार्थत्वादित्याह तत्रेति । इदानीमेतदपि स्थापयन्नाह अथ वेति । ननु मत्वर्थग्रहणं तत्र न करिष्यते द्वित्रा इति सिद्धयेइत्याह कबभावार्थं वेति । शेषाद्विभाषेत्यत्र शेषाधिकारविहितो बहुव्रीहिर्गृह्यते अनेकमन्यपदार्थइत्यत्रैव च शेषग्रहणमनुवर्तते नोत्तरेषु योगेषु ॥ २५ ॥

दिङ्नामानि ॥ तुल्यन्यायत्वाद्योगद्वयस्य सहविचारः । दिक्समाससहयोगयोरिति अशिष्य इति पूर्ववार्तिकोक्तमपेक्ष्यते । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशो यदन्तरालं दिक्सा दक्षिणपूर्वेत्युच्यते तत्रान्तरालस्यान्यपदार्थत्वात् पूर्वेणैव सिद्धः समासः । सपुत्र इत्यस्यापि समासस्य पिता प्रधानमन्यपदार्थोऽभिधेय इति नार्थः सूत्रद्वयेनेत्यर्थः । अद्य पुनरिति । सूत्रारम्भविशिष्टे काले इत्यर्थः । तत्रारब्धेऽयमर्थो व्याख्यायते अन्तराले यानि दिङ्नामानि वर्तन्ते तानि समस्यन्ते दक्षिणादीनां च सामीप्यादन्तरालवृत्तित्वं ततश्च दक्षिणा चासौ पूर्वेति सामानाधिकरण्यात् पुंवद्भावः सिध्यति । सूत्रे त्वनारब्धेऽन्यपदार्थसंपादनाय दक्षिणपूर्वाशब्दयोः स्वार्थएव वृत्तिरुपगन्तव्या ततो वैयधिकरण्यम् । ननु सामानाधिकरण्ये ऽपि विशेषणसमासः सेत्स्यतीति नारब्धव्यमिदम् । नैतदस्ति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं विभाषा दिक्समासइति विकल्पितसर्वनामसंज्ञार्थं च बहुव्रीहिसंज्ञैवेष्टव्या । न सिध्यतीति । न हि सामानाधिकरण्यमात्रप्रतिबद्धः पुंवद्भावः किं तु भाषितपुंस्कत्वनिबन्धनोऽपि । समानायां चाकृतौ यद्भाषितपुंस्कं तस्य पुंवद्भावः । भाषि-

दक्षिणः पूर्व इति व्यवस्थाशब्दौ । यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्युः। कथं यानि दिगुपदिष्टानि कार्याणि यदा दिशो व्यवस्थां वक्ष्यन्ति। यदि हि यो यो दिशि वर्तते स दिक्शब्दो रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति रमणीया दिक् शोभना दिगिति। अथ मतमेतद्। दिशि दृष्टो दिग्दृष्टः दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः यो दिशं न व्यभिचरतीति । न रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । पुंवद्भावस्तु न प्राप्नोति। एवं तर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्यः। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थम्। एवं च कृत्वास्तु दिक्समाससहयोगयोरन्तरालप्रधानाभिधानादित्येव। ननु चोक्तं दक्षिणोत्तरपूर्वा दिक् समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावो न प्राप्नोतीति। नैष दोषः। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावेन परिहृतः। मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् * अथ मत्वर्थे पूर्वो योगः। अमत्वर्थार्थोयमारम्भः। कब्भावार्थो वा *। अथ वा कब् मा भूदिति ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २७ ॥ तृतीयासप्तम्यन्तेषु च क्रियाभिधानादशिष्यो बहुव्रीहिः*। तृतीयासप्तम्यन्तेषु चाशिष्यो बहुव्रीहिः। किं कारणम्। क्रियाभिधानात्। क्रियाभिधीयते। तत्रान्यपदार्थ इत्येव सिद्धम्। न वैकशेषप्रतिषेधार्थम् *। नवाऽशिष्यः। किं कारणम्। एकशेषप्रतिषेधार्थमिदं वक्तव्यम्। पूर्वदीर्घार्थं च*। पूर्वदीर्घार्थं चेदं वक्तव्यम्। केशाकेशि। स्यादेतत्प्रयोजनं यदि नियोगतानेनैव दीर्घत्वं स्यात्। अथेदानीमन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घत्वं न प्रयोजनं

नपुंसकशब्दस्य ह्यर्थः प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणोन्यपदार्थोभिधेयो न शब्द । दिक्शब्दाविति। विना प्रवृत्तिनिमित्तेन दिग्विशेषे रूढ्या प्रवृत्तावित्यर्थ । यदि पुनरिति। ततश्च व्यवस्थाकृतौ समानायां भाषितपुंस्कत्वस्योपपत्तिः। कथं यानीति । यदि प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयेण दिशि वर्तन्ते न तु रूढ्या तदा दिक्शब्दत्वानुपपत्तिः। यदा दिश इति। विषयवशात्प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयायामपि प्रवृत्तौ दिक्शब्दत्वं पूर्वादीनां संभवतीत्यर्थः । दिशि दृष्ट इति। रूढिरूपेण तत्र प्रवृत्त इत्यर्थः । अत एवैन्द्र्यादयो यौगिकत्वान्न दिक्शब्दाः। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति। अत्र हि वैयधिकरण्यात्पुंवद्भावो न प्राप्नोतीत्यवश्यं वाच्यं सर्वनाम्न इति। तेनैव दक्षिणपूर्वेत्यादावपि भविष्यतीति नार्थोनेन सूत्रेणेत्यर्थः ।२६।२८।

तत्र तेनेदम् ॥ क्रियाभिधानादिति। इतिकरणाद्विवक्षार्थात्केशाकेशि दण्डादण्डीति समासो युद्धक्रियायामेव भवति स चान्यपदार्थ इति पूर्वेण सिद्धः समास इत्यर्थः । न वेति। केशेषु च गृहीत्वेदं युद्धं दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धमिति ग्रहणे प्रहरणे च सहविवक्षितत्वात् सरूपत्वादेकविभक्तित्वाच्चैकशेषः प्राप्तो वचनसामर्थ्यात्समूहान्यथानुपपत्त्या समूहविषययाऽनया बहुव्रीहिसंज्ञयाऽनवकाशया बाध्यते । पूर्वयोगेण तु परत्वादेकशेषो न शक्यते बाधितुम् अन्यपदार्थत्वापेक्षत्वात्तस्य बहिरङ्गत्वात् पूर्वदीर्घार्थं चेति। तत्र तेन आइदमित्याकारप्रश्लेषेण पूर्वपदस्य दीर्घो विधीयते। उत्तरपदस्य तु यस्येति लोपेन भाव्यमिति प्रयोजनाभावादात्वाभावः । अथेदानीमिति। एवं च मुष्टी-

भवति। मत्वर्थे वा पूर्वस्य विधानात् *। अथ वा मत्वर्थे पूर्वो योगः। अमत्वर्थार्थोऽयमारम्भः। कबभावार्थं वा *। अथ वा कब् मा भूदिति। तत्र तेनेदम्॥

चार्थे द्वन्द्वः॥२९॥ चार्थइत्युच्यते चश्चाव्ययं तेन समासस्याप्यव्ययसंज्ञा प्राप्नोति। नैष दोषः। पाठेनाव्ययसंज्ञा क्रियते न च द्वन्द्वः समासस्तत्र पठ्यते। पाठेनाप्यव्ययसंज्ञायां सत्यामभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति। यश्चेहार्थोऽभिधीयते न तस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति। नेदं वाचनिकम्। अलिङ्गता असंख्यता च। किं तर्हि स्वाभाविकमेतत्। तद्यथा। समानमीहमानानां चाधीयानानां च के चिदर्थैर्युज्यन्तेऽपरे न। न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वानर्थक इति सर्वैरर्थकैः। तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम्। यत्प्राक् समासाच्चार्थस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्ति समासे च भवति। स्वाभाविकमेतत्। अथ वा आश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति यथा गुणवचनेषु। गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति। तद्यथा। शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद् गुणस्यापि भवति। एवमिहापि यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति समासस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति। अथेह कस्मान्न भवति याज्ञिकश्चायं वैयाकरणश्च कठश्चायं बह्वृचश्च औक्थिकश्चायं मीमांसकश्चेति। शेष इति वर्तते। अशेषत्वान्न भविष्यति। यदि शेष इति वर्तते। उपास्नातं स्थूलसिक्तं तूष्णींगङ्गं महाह्रदम्। द्रोणं चेदशको गन्तुं मा

मुष्टीत्यादि भवति आकारप्रश्लेषे तु मुष्टामुष्टीति स्यात्। कबभावार्थं वेति। इच् कर्मव्यतिहार इति कबभावपक्षे सावकाशः। पक्षान्तरे तु परत्वाद्बाधित्वा कप् प्राप्नोति। शेषग्रहणेन च शेषाधिकारो गृह्यते न तूपयुक्तादन्यः २७।

चार्थे॥ चार्थ इत्युच्यमाने इति यदि तु समाहारेतरेतरयोगयोरित्युच्यते तदा न दोषः स्यात्। प्राक्समासादिति। वाक्ये चशब्देन द्योत्यस्यार्थस्य लिङ्गसंख्ये न स्तः समासस्य तु वाचकत्वात् तदर्थस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योग इत्यर्थः। श्रितो भवति समास इति। समासशब्देन समासार्थश्चार्थ उच्यते तस्य समुच्चितद्रव्याश्रये लिङ्गसंख्ये भविष्यत इत्यर्थः। याज्ञिकश्चायमिति। एकस्मिन् धर्मिण्यनेकधर्मसमुच्चयाच्चार्थसद्भावाद् द्वन्द्वसंज्ञाप्रसंगः। ततश्चाभ्यर्हितत्वाद्वैयाकरणशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यात्तत्पुरुषे तु काणखञ्जवदनियमः। परं कार्यत्वे चायं दोषः। एकसंज्ञाधिकारे तु विशेषविहितत्वात्तत्पुरुषसंज्ञैव भवतीति दोषाभावः। अशेषत्वादिति। विशेषणमित्यत्रोपयुक्तत्वादित्यर्थः। उपास्नातादयः पञ्च तीर्थविशेषास्तांश्चेत्त्वं गन्तुं शक्तवांस्ततः कृताकृते सुकृतदुष्कृते त्वां मा तापयत इत्यर्थः। तीर्थस्नानप्रशंसेयम्। कृतं चीर्णं सन्तापयत्यकृतं त्वनिष्टफलहेतुत्वेन। कृताकृते इत्येतदत्रोदाहरणम्। अत्र केन नञ्विशिष्टेनानञिति समासविधानादशेषत्वाद् द्वन्द्वाप्रसङ्गः। कर्मसामान्यं च कृताकृत-

त्वा तासां कृताकृते ॥ इत्येतन्न सिध्यति। नैष दोषः। अन्यद्धि कृतमन्यदकृतम्। चार्थे द्वन्द्ववचने ऽसमासेपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्गः *। चार्थे द्वन्द्ववचने समासेपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टं प्राप्नोति। अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम्। वैवस्वतो न तृप्यति सुरया इव दुर्मदीति ॥ इन्द्रस्त्वष्टा वरुणो वायुरादित्य इति। सिद्धं तु युगपदधिकरणवचने द्वन्द्ववचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। युगपदधिकरणवचने द्वन्द्वो भवतीति वक्तव्यम्। तत्र पुंवद्भावप्रतिषेधः *। तत्रैतस्मिन् लक्षणे पुंवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। पट्वीमृद्व्यौ। समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः प्राप्नोति। विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिः *। विप्रतिषिद्धेषु युगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्तिः। शीतोष्णे सुखदुःखे जननमरणे। किं कारणम्। सुखप्रतिघातेन हि दुःखं दुःखप्रतिघातेन च सुखम्। यत्तावदुच्यते तत्र पुंवद्भावप्रतिषेध इति। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। अथेह पुंवद्भावः कस्मान्न भवति दर्शनीयाया माता दर्शनीयामातेति। अथ मतमेतत्। प्राक् समासाद्यत्र सामानाधिकरण्यं तत्र पुंवद्भावो भवतीति। इहापि न दोषो भवति। यदप्युच्यते। विप्रतिषिद्धेषु चानुपपत्तिरिति। सर्वे एव शब्दाः विप्रतिषिद्धाः। इहा-

---

योरेकमधिकरणं मत्वा प्रश्नः। अन्यद्धि कृतमिति। ततश्च वैयधिकरण्यात् तत्पुरुषाभावाच्छेषत्वमेव। न ह्यत्रैकं कर्माभिधेयत्वेन विवक्षितं किं तर्हि भिन्ने कर्मणी समुच्चिते। चार्थे द्वन्द्ववचनइति। चार्थानुवादेन द्वन्द्वस्य विधानात् तस्य चानिष्टेऽपि विषये सद्भावादतिप्रसङ्ग इत्यर्थः। दुर्मदीति। दुःखेन यो माद्यति स यथा सुरया न तृप्यति एवं यमो गवादीन्नयमान इत्यर्थः। तत्र नयनक्रियायां गवादीनां समुच्चयाच्चार्थसद्भावादस्ति द्वन्द्वप्राप्तिः। इन्द्र इति। इन्द्रादीनां लोकपालत्वाद् गम्यमानपालनक्रियायां समुच्चयोऽस्ति। सिद्धं त्विति। न्यासान्तरेणेति प्रसङ्गपरिहारः। युगपदेकैकेन शब्देनाधिकरणमभिधेयं द्वन्द्ववाच्यं समुदायरूपं यदोच्यते तदा द्वन्द्वः। गामश्वमित्यादौ तु परस्परनिरपेक्षाः स्वतन्त्रा गवादयो भिन्नैरेव शब्दैः पृथक् प्रत्याय्यन्तइति युगपद्वाचित्वाभावाद् द्वन्द्वाभावः। पट्वीमृद्व्याविति। एकैकेन शब्देनार्थद्वयस्याभिधानात्सामानाधिकरण्यमस्ति। विप्रतिषिद्धेषु चेति। ये अर्था अविरुद्धास्तेषां भवत्वेकैकेन शब्देनाभिधानम्। विरुद्धानान्तु सहानवस्थानाद् युगपदनुभवाभावात्सहविवक्षाभावाद्युगपद्वाचिता नोपपद्यतइत्यर्थः। आरात् पुरादीनां विरुद्धार्थाभिधानं दृष्ट्वा पृच्छति किं कारणमिति। सुखप्रतिघातेनेति। आरादादयस्तु युगपद्विरुद्धार्थाभिधायिनो नैवाभ्युपगम्यन्ते। दर्शनीयामातेति। वृत्तावेकार्थीभावेन मात्रर्थवृत्तित्वाद्दर्शनीयाशब्दस्य सामानाधिकरण्यमस्ति। अथ मतमिति। वृत्तौ सामानाधिकरण्यव्यभिचाराभावाद्यदि वाक्यविषयसामानाधिकरण्यमाश्रीयते तदा पट्वीमृद्व्यावित्यत्रापि न दोषः। लौकिकञ्च यद्वाक्यं प्रयोगार्हं तत्र सामानाधिकरण्यमाश्रीयते न त्वलौकिके प्रक्रियावाक्ये पट्वी च मृद्वी चेति। विप्रतिषिद्धा इति। विप्रतिषिद्धार्था इत्यर्थः। परस्परपरिहारेण सर्वेषामर्थानां शब्दै

पि प्लक्षन्यग्रोधाविति प्लक्षशब्दः प्रयुज्यमानः प्लक्षार्थं संप्रसाययति। न्यग्रोधार्थं निवर्तयति। न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यमानो न्यग्रोधार्थं संप्रसाययति प्लक्षार्थं निवर्तयति। अत्र चेद्युक्ता युगपदधिकरणवचनता दृश्यते इहापि युक्ता दृश्यताम्। एवमपि शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानम्। शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानं प्राप्नोति। अतः किम्। युगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्तिः। प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधा इति। यथैव हि शब्दानां पौर्वापर्यं तद्वदर्थानामपि भवितव्यम्। शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद् द्विवचचबहुवचनानुपपत्तिः। शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानमिति चेद् द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः। प्लक्षन्यग्रोधौ प्लक्षन्यग्रोधा इति। प्लक्षशब्दः सार्थको विवृत्तो न्यग्रोधशब्द उपस्थितः एक एकार्थः तस्यैकार्थत्वादेकवचनं प्राप्नोति। विग्रहे च युगपद्वचनं ज्ञापकं युगपद्वचनस्य। विग्रहे खल्वपि युगपद्वचनता दृश्यते। द्यावा ह क्षामा द्यावा चिदस्मै पृथिवी संनमेते इति किमेतद्। युगपदधिकरणवचनताया उपोद्बलकम्। विग्रहे किल नाम युगपदधिकरणवचनता स्याद् किं पुनः-समासे। समुदायात्सिद्धम्। समुदायात्सिद्धमेतद्। किमेतत्समुदायात्सिद्धमिति। द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिरिति चोदितं तस्यायं परिहारः। समुदाया-

---

रभिधानात्।न्यग्रोधार्थमिति।एकस्मिन्नर्थे अवगते अर्थादर्थान्तरस्य निवृत्तिः।इहापीति। विरुद्धानामप्यर्थानामेकशब्दाभिधेयताया अविरोधात्। तथा हि। यदा जन्ममरणयोर्विरुद्धयोरप्येकसंज्ञा सह संप्रत्ययाय क्रियते तदा तच्छब्दवाच्यत्वं तयोर्भवत्येव।इदानीं युगपद्वाचिताया असम्भवं प्रतिपादयति।एवमपीति। अभिधानक्रमाद् अभिधेयक्रमो ऽवतिष्ठते यथा गुणवृद्धी वृद्धिगुणाविति।ततश्च शब्दक्रमात् क्रमवदर्थावगमान्न संभवत्येकैकेनानेकस्याभिधानामित्यर्थः। न्यग्रोधशब्दइति।न्यग्रोधार्थप्रतिपत्तिकाले यदि प्लक्षार्थस्यानवगतिः स्यात्तदा न्यग्रोधशब्दादेकार्थत्वादेकवचनं स्यात्। तस्माद् द्विवचनान्यथानुपपत्त्या प्लक्षन्यग्रोधावित्यादावेकैकोऽनेकार्थाभिधायीत्यभ्युपगन्तव्यम्। एवं युक्त्या युगपद्वाचित्वं प्रसाध्यागमेन प्रसाधयति विग्रहे चेति। द्यावेति। द्योशब्दो द्यावापृथिव्योर्वर्तते इति ततः परस्य प्रथमाद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारो गोतो णिदिति गोशब्दस्यौकारान्तत्वोपलक्षणार्थत्वाद् णित्वाद्वृद्धिरावादेशश्च। एवं पृथिवीशब्दो दिवः पृथिव्यौ वक्तीति प्रथमाद्विवचने। वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः। सन्नमेते इति। द्विवचनान्तेन सामानाधिकरण्यात् पृथिवी इतीति पदकारैर्द्विवचनाश्रयप्रगृह्यसंज्ञानिबन्धनस्य प्रकृतिभावस्य विधानाच्च द्व्यर्थत्वं पृथिवीशब्दस्यावसीयते। किमेतदिति। यथोक्तमप्रतिपद्य पृच्छति उपोद्बलकमिति। उत्कृष्टं बलकमुद्बलकं प्रत्यक्षं तत्समीपमनुमानमुपोद्बलकम्। आगमस्येहानुमानत्वेनोपन्यासात्। विग्रहे किलेति। साहचर्यादिनिमित्ताश्रयेण वाक्येऽपि शब्दानामनेकार्थाभिधायित्वं यदा दृश्यते तदा समासे शक्त्यन्तराणां वाक्येऽदृष्टानामपि दर्शनादसंभावना न कार्येत्यर्थः। युगपद्वाचित्वाभावे द्विवचनबहुवचनासि-

त्तिसद्धिरिति चेन्नैकार्थत्वात्समुदायस्य * । समुदायात्सिद्धमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । एकार्थत्वात्समुदायस्य । एकार्था हि समुदाया भवन्ति तद्यथा । शतं यूथं वनमिति । नैकार्थ्यम् । नायमेकार्थः । किं तर्हि । द्व्यर्थो बह्वर्थश्च । प्लक्षोपि द्व्यर्थः न्यग्रोधोपि द्व्यर्थः । यदि तर्हि प्लक्षोपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोपि द्व्यर्थस्तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्गः । तयोरनेकार्थत्वाद्बहुषु बहुवचनमिति बहुवचनं प्राप्नोति। तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्ग इति चेन्न बहुत्वाभावात् * । तयोरनेकार्थत्वाद्बहुवचनप्रसङ्ग इति चेत्तन्न । किं कारणम् । बहुत्वाभावात् । नात्र बहुत्वमस्ति। किमुच्यते बहुत्वाभावादिति । यदा इदानीमेवोक्तं प्लक्षोपि द्व्यर्थो न्यग्रोधोपि द्व्यर्थ इति । याभ्यामेवात्रैको द्व्यर्थस्ताभ्यामेवापरोपि । यद्येवमन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिः । अन्यवाचकेन शब्देनान्यस्य वचनं नोपपद्यते । अन्यवाचकेनान्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेत् प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वाद् न्यग्रोधस्य प्लक्षत्वात् स्वशब्देनाभिधानम् * । अन्यवाचकेनाऽन्यस्य वचनानुपपत्तिरिति चेद् एवमुच्यते। तन्न । किं कारणम् । प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वाद् न्यग्रोधस्य च प्लक्षत्वाच्च स्वशब्देनाभिधानं भविष्यति । प्लक्षोपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोपि प्लक्षः । कथं पुनः प्लक्षोपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोपि प्लक्षः स्यात् । यावता कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः । कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेश इति चेत्तुल्यकारणत्वात्सिद्धम् * । कारणाद् द्रव्ये शब्दनिवेश इति चेद् एवमुच्यते । तन्न । तुल्यकारणत्वात् सिद्धम् । तुल्यं हि कारणम् । यदि तावत्प्रक्षरतीति व्युत्पत्त्या प्लक्षः स्याद् न्यग्रोधेप्येतद्भवति । तथा यदि न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः प्लक्षेप्येतद्भवति । दर्शनं वै हेतुः । न च न्यग्रोधे प्लक्ष-

---

द्धिदोषं परिहर्तुमाह समुदायादिति । द्वन्द्वेन समुदायरूपोर्थोभिधीयतइति द्विवचनबहुवचनसिद्धिः । नैकार्थ्यमिति । उद्भूतावयवभेदः समुदायोभिधेयो न तु तिरोहितावयवभेद इत्यर्थः । बहुवचनप्रसङ्ग इति । एकैकेन युगपदनेकस्यार्थस्याभिधानात् । याभ्यामेवेति । नात्र चत्वारोर्थाः किं तर्हि द्वावेवार्थावित्यर्थ । अन्यवाचकेनेति । लौकिकात् प्रयोगात् शब्दानामर्थावधारणं तत्र यथा पटशब्दः घटार्थं न प्रत्याययति तथा प्लक्षन्यग्रोधशब्दौ परस्परार्थस्य प्रत्यायकौ न युक्तावित्यर्थ । प्लक्षस्येति । प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधार्थत्वान्न्यग्रोधशब्दस्य प्लक्षार्थाभिधायित्वात् स्वार्थस्यैवाभिधानेन नास्त्यर्थान्तराभिधायित्वं लोकप्रसिद्ध्या त्वर्थान्तराभिधायित्वमुच्यते । वृत्तिविषये त्वेकैकस्य द्वावर्थाविति स्वार्थावेव तौ भवत । प्लक्षोपि न्यग्रोध इति । न्यग्रोधशब्दवाच्य इत्यर्थः । एवं न्यग्रोधोऽपि प्लक्षशब्दवाच्य इत्यर्थः । कारणादिति । शब्दार्थावसायहेतुर्लोकव्यवहारोत्र कारणशब्देन विवक्षितः । न च लोकव्यवहारे प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं प्रतीतम् । इतरः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दप्रयोगस्य कारणमिति मत्वाह कारणादिति । प्रक्षरणं विस्तारेणावस्थानम् । न्यग्रोहणमधःशाखावस्थापनम् । इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति दर्शनमिति । लोकव्यवहार इत्यर्थः । प्लक्षेपीति । लोकव्यवहारे प्लक्षन्यग्रोधौ दृश्येतामित्युभयोः

शब्दो दृश्यते। दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यम् *। दर्शनं हेतुरिति चेत्तुल्यमेतद्भवति प्लक्षेपि न्यग्रोधशब्दो दृश्यते न्यग्रोधेपि प्लक्षशब्दः तुल्यं हि कारणम्। न वै लोके एष संप्रत्ययो भवति। न हि प्लक्ष आनीयतामित्युक्ते न्यग्रोध आनीयते। तद्विषयं च। तद्विषयं चैतद् द्रष्टव्यं प्लक्षस्य न्यग्रोधत्वम्। किं विषयम्। द्वन्द्वविषयम्। युक्तं पुनर्यन्नियतविषया नाम शब्दाः स्युः। बाढं युक्तम्। अन्यत्रापि तद्विषयदर्शनात्। अन्यत्रापि हि नियतविषयाः शब्दा दृश्यन्ते। तद्यथा। समाने रक्ते वर्णे गौर्लोहित इति भवति। अश्वः शोण इति। समाने च कालेवर्णे गौः कृष्णइति भवति। अश्वो हेम इति। समाने च शुक्ले वर्णे गौः श्वेत इति भवति। अश्वः कर्क इति। यदि तर्हि प्लक्षोपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोपि प्लक्षः। एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगो ऽनुपपन्नः। एकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्यापरस्य प्रयोगो नोपपद्यते। प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः। एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोनुपपन्न इति चेदनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः *। एकेनोक्तत्वादपरस्य प्रयोगोनुपपन्न इति चेत्। तन्न। किं कारणम्। अनुक्तत्वात्प्लक्षेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोगः। अनुक्तः प्लक्षेण न्यग्रोधार्थ इति कृत्वा न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते। कथमनुक्तः यावता इदानीमेवोक्तं प्लक्षोपि न्यग्रोधः न्यग्रोधोपि प्लक्ष इति। सहभूतावेतावन्योन्यस्यार्थमाहतुः। न पृथग्भूतौ। किं पुनः कारणं सहभूतावेतावन्योन्यस्यार्थमाहतुर्न पृथग्भूतौ। अभिधानं पुनः स्वाभाविकम् *। स्वाभाविकमभिधानम्। अथ वेह कौ चित्प्राथमकल्पिकौ प्लक्षन्यग्रोधौ कौ चित्क्रियया वा गुणेन वा प्लक्ष इवायं प्लक्षः न्यग्रोध इवायं न्यग्रोध इति। तत्र

क्रियान्वयाद् द्विवचनदर्शनाच्च। तुल्यं हीति। तुल्यो लोकव्यवहार इत्यर्थः। तद्विषयं चेति। द्वन्द्वावयवानामेवानेकार्थाभिधायित्वन्न केवलानामित्यर्थः। युक्तं पुनरिति। किं युक्तमेतदित्यर्थः। बाढमिति। भिन्नरूपत्वाद्भिन्नशक्तित्वाच्च। अश्वः शोण इति। यथाश्वादन्यत्र शोणादयो न वर्तन्ते तथा विना द्वन्द्वात् प्लक्षादयो न्यग्रोधाद्यर्था न भवन्तीत्यर्थः। यदि तर्हीति। ननु तद्विषयं चेत्युक्ते कोस्य दोषस्यावसरः। एवं मन्यते। परस्परसन्निधानेन यदा द्वयोरपि सामर्थ्यमाहितं तदान्यतरविगमेपि सामर्थ्यहानाभावो यथा वह्निसंपादितपाकजरूपादिसङ्घातो निवृत्तेऽपि वह्नौ। अनुक्त इति। न्यग्रोधशब्दप्रयोगममन्तरेणेत्यर्थः। उक्तं ह्येतत्। द्वन्द्वावयवानामेवानेकार्थाभिधायित्वं न केवलानां यथा वह्निसंनिधावेव ताम्रं द्रवरूपं भवति न तु तद्विनिवृत्तौ। सहभूताविति। भारोद्यन्तृवत्परस्परशक्त्याविर्भावात्। प्राथमकल्पिकाविति। लोकव्यवहारे पदोच्चारणमात्रात्तदर्थावसायान्मुख्यावित्यर्थः। कौ चिदिति। तत्सहचरितगुणक्रियादर्शनात्तद्रूपारोपणाद् गौणावित्यर्थः। यथोक्तं यदि प्रक्षरतीत्यादि। संदेहः स्यादिति। उपक्रमे संदेहो गौणस्याप्यर्थस्य संभवमात्रेण। न तु मुख्यार्थसंभवे गौणस्य परामर्श एवास्ति तत्कुतः संदेहः। भाष्यकारः

प्लक्षावित्युक्ते संदेहः स्यात्। किमिमौ प्लक्षावेव आहो स्वित्प्लक्षन्यग्रोधाविति। तत्रासंदेहार्थं न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते। सेयं युगपदधिकरणवचनता नाम दुःखा च दुरुपपादा च। यच्चाप्यस्याः निबन्धनमुक्तं द्यावा ह क्षामेति। तदपि च्छान्दसम्। तत्र सुपां सुपो भवन्तीत्येव सिद्धम्। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं चार्थे द्वन्द्ववचने ऽसमासे ऽपि चार्थसंप्रत्ययादनिष्टप्रसङ्ग इति। नैष दोषः। इह चेद् द्वन्द्वइतीयता सिद्धम्। कथं पुनश्चेन नाम वृत्तिः स्यात्। शब्दो ह्येषः। शब्दे कार्यासंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते। सोयमेवं सिद्धे साति यदर्थग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्। एवं यदा विज्ञायेत। चेन कृतोर्थश्चार्थ इति। कः पुनश्चेन कृतोर्थः। समुच्चयः अन्वाचय इतरेतरयोगः समाहार इति। समुच्चये प्लक्षश्चेत्युक्ते गम्यते एतद् न्यग्रोधश्चेति तथा न्यग्रोधश्चेत्युक्ते गम्यते एतत्प्लक्षश्चेति। अन्वाचये प्लक्षश्चेत्युक्ते गम्यते एतत् सापेक्षोयं प्रयुज्यते इति। इतरेतरयोगे प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेत्युक्ते गम्यते एतत् प्लक्षोपि न्यग्रोधसहायो न्यग्रोधोपि प्लक्षसहाय इति। प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेत्युक्ते समाहारे ऽपि क्रियते प्लक्षन्यग्रोधमिति। तत्रा-

---

सूत्रन्यासं स्थापयितुमाह सेयमिति। दुःखेति। प्रतीतावनुपारोहात्। दुरुपपादेति। प्रमाणाभावात्। वृद्धव्यवहाराद्धि शब्दार्थावसायो न च तत्र प्लक्षशब्दस्य प्लक्षन्यग्रोधाभिधायित्वं दृश्यते। न च गौणार्थत्वं प्लक्षशब्दस्य। न्यग्रोधशब्देनैव न्यग्रोधस्य प्रतिपादितत्वात्। न च प्लक्षन्यग्रोधावित्युक्ते ऽर्थद्वयप्रतीतेरावृत्तिः यथा प्लक्षन्यग्रोधाविति। समासस्य चानेकार्थाभिधायित्वात्ततः परयोर्द्विवचनबहुवचनयोरुपपत्तिरिति द्विवचनबहुवचनान्यथानुपपत्त्यापि नास्ति युगपद्वाचिताप्रतिपत्तिः। लिङ्गदर्शनमपि निराकुर्वन्नाह यच्चापीति। एकवचनस्य स्थाने द्विवचनमित्यर्थः। चेन कृतोर्थ इति। अर्थशब्दस्य सन्निधानादुत्तरपदलोपी समास आश्रीयतइत्यर्थः। ननु चेनार्थस्य कृतत्वमुत्पादनं न स्यात् प्रकाशनं वा। तत्रोत्पादनं तावन्नोपपद्यते। न हि शब्दैरर्था उत्पाद्यन्ते। यथोक्तं न हि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यमिति। अथ प्रकाशनं तदा स एवातिप्रसङ्ग इति मत्वा पृच्छति कः पुनरिति। समुच्चय इति। यदा परस्परनिरपेक्षाः पदार्थाः क्रियायां समुच्चीयन्ते तदा समुच्चयश्चार्थो यथा गामश्वं पुरुषमित्यादौ। वाक्ये परस्परानपेक्षा गवादयो नयनक्रियया संबध्यन्ते। तत्र चेन कृतोर्थ इत्यवधारणमर्थग्रहणसामर्थ्यादाश्रीयते चेनैव यः प्रकाशितोर्थस्तत्र द्वन्द्वो गामश्वमित्यत्र तु विनाऽपि चेन समुच्चयावगमान्नासौ चेनैव प्रकाशित इत्युच्यते। सामर्थ्यं त्वेकक्रियाद्वारकं दध्योदनादिवत्स्यादिति नात्रासामर्थ्यात्समासपरिहारो वाच्यः। प्लक्षश्चेत्युक्तइति। न्यग्रोधो दृश्यतामित्युपक्रम्य यदा प्लक्षश्चेत्युच्यते तदा न्यग्रोधश्चेति गम्यते। यदा त्वेकस्य प्राधान्यं तदा इतरस्य तदनुरोधेन क्रियासंबन्धाद् भिन्नकक्ष्यता नास्ति परस्परेण सामर्थ्यमिति अन्वाचये समासाभावः। प्रधानाभिधायि पदं चार्थे न वर्तते ऽपि त्वप्रधानमेवेति अनेकस्य पदस्य चार्थवृत्तित्वाभावाद् द्वन्द्वाभावः। इतरेतरयोगः परस्परापेक्षाणामनेकस्मिन्नर्थे समन्वये सति भवतीति परस्परसहितता चशब्देनैव द्योत्यते

थमप्यर्थः । द्वन्द्वैकवद्भावो न पठितव्यो भवति । समाहारैकत्वादेव सिद्धम् । एकादशद्वादशेति कोयं समासः । एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्वः । एकादीनां सह दशादिभिर्द्वन्द्वः समासः । एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनप्रसङ्गः * । एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनं प्राप्नोति । एकविंशतिः । द्वाविंशतिः । सिद्धं त्वधिकान्ता संख्या संख्यया समानाधिकरणाधिकारे ऽधिकलोपश्च । सिद्धमेतत् । कथम् । समानाधिकरणाधिकारे वक्तव्यम् । अधिकान्ता संख्या संख्यया सह समस्यते ऽधिकशब्दस्य च लोपो भवतीति । एकाधिका विंशतिः एकविंशतिः द्व्यधिका विंशतिः द्वाविंशतिः । यदि समानाधिकरणः । स्वरो न सिध्यति । यद्धि तत्संख्यापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति द्वन्द्व इत्येवं तत् । किं पुनः कारणं द्वन्द्वइत्येवं तत् । इह मा भूत् । शतसहस्रमिति । अस्तु तर्हि द्वन्द्वः । ननु चोक्तम् । एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । सर्वो हि द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति । यदा तर्ह्येकवचनं तदा नपुंसकलिङ्गं प्राप्नोति लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । चार्थे ॥

उपसर्जनं पूर्वम् ॥३०॥ किमर्थमिदमुच्यते । उपसर्जनस्य पूर्ववचनं परप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् * । उपसर्जनस्य पूर्ववचनं क्रियते । परप्रयोगो मा भूदिति । न वानिष्टादर्शनात् * । न वा एतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । अनिष्टादर्शनात् । न हि किंचिदनिष्टं दृश्यते । न हि कश्चिद्राजपुरुष इति प्रयोक्तव्ये पुरुषराज इति प्रयुङ्क्ते । यदि चानिष्टं प्रसज्येत ततो यत्नार्हं स्यात् । अथ यत्र द्वे षष्ठ्यन्ते भवतः कस्मात्तत्र प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भवति । राज्ञः पुरुषस्य राजपुरुषस्येति । षष्ठ्यन्तयोः समासे ऽर्थाभेदात् प्रधानस्यापूर्वनिपातः * । षष्ठ्यन्तयोः समासे अर्थाभेदात्प्र

इति तत्र समासो भवति । समाहारेपीति । तत्रापि परस्परसहिततावगमात् । द्वन्द्वैकवद्भाव इति । युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्वे तु वक्तव्यः स्याद् एकैकस्यानेकार्थत्वात् । न च विषयविभागार्थोसौ वक्तव्यः प्रयोगदर्शनाद्विषयविभागस्य सिद्धत्वात् । दशादिभिरिति । आदिशब्देन विंशत्यादयो गृह्यन्ते विंशत्याद्यर्थ एव चायं विचारो दशशब्देन तु द्वन्द्वे न कश्चिद्दोषः । वचनमिति । द्विवचनं बहुवचनं चेत्यर्थः । सिद्धं त्विति । शाकपार्थिवादित्वात् । शतसहस्रमिति । षष्ठीसमासः । सर्वो हीति । तिष्यपुनर्वस्वोरित्यत्र बहुवचनग्रहणेनैतज् ज्ञापितम् । लिङ्गमशिष्यमिति । सनपुंसकमिति न कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २९ ॥

उपसर्जनम् ॥ परप्रयोगनिवृत्त्यर्थमिति । वाक्यवत्समासे पदानामनियते प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमेतदित्यर्थः । न वेति । नित्येषु शब्देषु प्रयोगसंकरे स्थिते गाव्यादिप्रयोगनिवारणायेदं शास्त्रम् । इह तु विपर्ययप्रयोगो नैव दृश्यत इति किं तन्निवृत्त्यर्थेन यत्नेनेत्यर्थ. । इदानीमारब्धे सूत्रे दोषमुद्भावयति अथ यत्रेति । राज्ञः पुरुषस्येति । द्वयोरपि षष्ठीति समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वात् पूर्वनिपातानियमप्रसङ्गः ।

धानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति । एवं न चेदमकृतं भवति उपसर्जनं पूर्वमिति । अर्थश्चाभिन्न इति कृत्वा प्रधानस्य पूर्वनिपातो न भविष्यति । उपसर्जनम् ।

अल्पाच्तरम् ॥ ३४ ॥ किमयं तन्त्रन्तरनिर्देशः आहो स्विदतन्त्रम् । किं चातः । यदि तन्त्रं द्वयोर्नियमः । बहुष्वनियमः । तत्र को दोषः । शङ्खदुन्दुभिवीणानामिति न सिध्यति । दुन्दुभिशब्दस्यापि पूर्वनिपातः प्राप्नोति । अथातन्त्रं मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ् नदन्ति संसदि प्रसादे धनपतिरामकेशवानामित्येतन्न सिध्यति । यथेच्छसि तथाऽस्तु तावत्तन्त्रम् । ननु चोक्तं द्वयोर्नियमो बहुष्वनियम इति । तत्र शङ्खदुन्दुभिवीणानामिति न सिध्यति । दुन्दुभिशब्दस्याऽपि पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । यदेतदल्पाच्तरमिति तदल्पाजिति वक्ष्यामीति । अथ वा पुनरस्त्वतन्त्रम् । ननु चोक्तम् । मृदङ्गशङ्खतूणवाः पृथङ् नदन्ति संसदि प्रसादे धनपतिरामकेशवानामित्येतन्न सिध्यतीति । अतन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन समासः * । अतन्त्रे तरनिर्देशे शङ्खतूणवयोर्मृदङ्गेन सह समासः करिष्यते शङ्खश्च तूणवश्च शङ्खतूणवौ । शङ्खतूणवौ च मृदङ्गश्च मृदङ्गशङ्खतूणवाः । रामश्च केशवश्च रामकेशवौ । रामकेशवौ च धनपतिश्च धनपतिरामकेशवाः धनपतिरामकेशवानामिति । अथ यत्र बहूनां पूर्वनिपातप्रसङ्गः किं तत्रैकस्य नियमो भवति । आहो स्विदविशेषेण । अनेकस्य प्राप्तिकस्य नियमोऽनियमः शेषेषु * । अनेकप्राप्तिकस्य नियमो भवति शेषेष्वनियमः । पटुमृदु-

---

अर्थाभेदादिति । उपसर्जनसंज्ञान्वर्थत्वादप्रधानस्यैव भवति पुरुषश्चात्र राजापेक्षया प्रधानमेवेति पुरुषार्थो न भिद्यते राजापेक्षया न व्यतिरिच्यत इत्यर्थः । न चेदमिति । अबुधभ्रान्तिनिराकरणायाश्रितमेवेत्यर्थः ॥ ३० ॥

अल्पाच्तरम् ॥ किमयमिति किं तरबर्थः प्रकर्ष आश्रीयते । अथ स्वार्थे । अत एव निपातनात्तरः कृत इति प्रश्नः । द्वयोरिति । प्लक्षन्यग्रोधावित्यादावेव स्याद् न्यग्रोधशब्दस्याल्पाच्त्वात् तदपेक्षया प्लक्षशब्दस्याल्पाच्तरत्वात् । बहुषु तु सन्निहितेषु द्विवचनोपपदत्वाभावात्तरपोऽनुत्पत्तिरिति तत्रानियमप्रसङ्गः । ततश्च शङ्खदुन्दुभिवीणानामित्यत्र दुन्दुभिशब्दस्यापि कदा चित्पूर्वनिपातः स्यात् । अतन्त्रे तरपि दुन्दुभिशब्दापेक्षयाल्पाच्त्वसद्भावाच्छङ्खवीणाशब्दयोरन्यतरस्य पूर्वनिपातो भवति न दुन्दुभिशब्दस्येति दोषाभावः । मृदङ्गशङ्खतूणवा इति । शङ्खशब्दस्याल्पाच्त्वात्पूर्वनिपातः प्राप्नोति । तन्त्रे तु तरपि पूर्वोक्तेन न्यायेन बहुष्वनियमादेतद्रूपं सिध्यति यदेतदिति । तन्त्रे दोषप्रसङ्गात् प्रयोजनाभावाच्च तरनिर्देशो न कर्तव्य इत्यर्थः । अतन्त्रे तु तस्मिंस्तस्य स्वार्थिकत्वज्ञापनमेव तरनिर्देशस्य प्रयोजनम् । शङ्खतूणावाविति । नियतद्रव्यविवक्षायां जातिपरत्वाभावादेकवद्भावाभावः । तूर्याङ्गानामित्यपि न भवति । शङ्खस्यातुर्याङ्गत्वादित्येके । तूर्यशिल्पोपजीविन एव तूर्याङ्गत्वेन गृह्यन्ते । तेषां हि मुख्यं तूर्याङ्गत्वमित्यपरे । अथ यत्रेति । यदि जातिपदार्थपक्ष आश्रीयते तदा लक्षणाऽऽवृत्त्यभावा-

गुक्लः। पटुशुक्लमृदव इति। ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणाम् *। ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः। शिशिरवसन्तावुदगयनस्थौ। कृत्तिकारोहिण्यौ। अभ्यर्हितं च *। अभ्यर्हितं च पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्। मातापितरौ। श्रद्धामेधे। लघ्वक्षरम् *। लघ्वक्षरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्। कुशकाशम्। शरचापम्। अपर आह। सर्वत एवाभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्। लघ्वक्षरादपीति। दीक्षातपसी श्रद्धातपसी। वर्णानामानुपूर्व्येण *। वर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम्। ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः। भ्रातुश्च ज्यायसः *। भ्रातुश्च ज्यायसः पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम्। युधिष्ठिरार्जुनौ। संख्याया अल्पीयसः *। संख्याया अल्पीयसः पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम्। एकादशद्वादश। धर्मादिषूभयम् *। धर्मादिषूभयं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्। धर्मार्थौ अर्थधर्मौ कामार्थौ अर्थकामौ गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ। आद्यन्तौ अन्तादी। अल्पाच्तरम्॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ ३५ ॥ बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् *। बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। विश्वदेवः विश्वयशाः द्विपुत्त्रः द्विभार्यः। अथ यत्र संख्यासर्वनाम्नोरेव बहुव्रीहिः कस्य तत्र पूर्वनिपातेन भवितव्यम्। परत्वात्संख्यायाः। द्व्यन्याय त्र्यन्याय। वा प्रियस्य *। वा प्रियस्य पूर्वनिपातो भवतीति वक्तव्यम्। प्रियगुडः गुडप्रियः। सप्तम्याः पूर्वनिपाते गड्वादिभ्यः परवचनम् *। सप्तम्याः पूर्वनिपाते गड्वादिभ्यः परा सप्तमी भवतीति वक्तव्यम्। गडुकण्ठः गडुशिराः सप्तमीवि॥

देकस्यैव नियमे सति शेषाणामनियमेन भाव्यम्। अथ व्यक्तिपक्षस्तदा पुनःपुनर्लक्षणप्रवर्तनात् सर्वेषां नियमेन भाव्यमिति मत्वा पृच्छति। उत्तरं तु लक्ष्यदर्शनवशाज्जातिपक्षाश्रयेण। उदगयनस्थाविति। उत्तरायणस्थौ। लौकिकप्रयोगप्रदर्शनपरमिदम्। मातापितराविति। गर्भधारणादिना पित्रपेक्षया माताभ्यर्हिता। श्रद्धामेधे इति। सत्यां श्रद्धायामर्थक्रियाकारिणी मेधेति श्रद्धाया अभ्यर्हितत्वम्। लघ्वक्षरादपीति। पूर्वविप्रतिषेधेन। दीक्षातपसी इति। दीक्षार्थं तपश्चरणमिति दीक्षाया अभ्यर्हितत्वं स्वरूपेण वा। वर्णानामिति। वेददर्शनाश्रयणोत्पत्तिक्रमेण वर्णानामानुपूर्व्यम्। अल्पीयस इति। अर्थस्य वाचिकाया इति शेष.। एतच्च द्वन्द्वाद्वन्द्वविषयमित्याहुः। द्व्येकयोरिति तु सौत्रो निर्देशः॥ ३४॥

सप्तमी॥ विश्वदेव इति। यदा विश्वस्य विशेष्यत्वं तदेदमुदाहरणम्। विशेषणत्वे तु सूत्रेणैव सिद्धः पूर्वनिपातः। द्विपुत्र इति। दिक्प्रदर्शनमेतद्। अत्र हि विशेषणत्वादेव सिद्धः संख्यायाः पूर्वनिपातस्तस्माद्द्विशुक्ल इत्याद्युदाहरणम्। परत्वात् संख्याया इति॥ शब्दपरविप्रतिषेधात्। एवमर्थमेव च संख्यासर्वनाम्नोरिति न कृतम्॥ ३५॥

निष्ठा ॥ ३६ ॥ निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम् * । निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा भवतीति वक्तव्यम् । शार्ङ्गजग्धी । पलाण्डुभक्षिती । मासजाता । संवत्सरजाता । सुखजाता *। दुःखजाता । न वोत्तरपरस्यान्तोदात्तवचनं ज्ञापकं परभावस्य * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । उत्तरपदस्यान्तोदात्तवचनं ज्ञापकं परभावस्य । यदयं जातिकालसुखादिभ्यः परस्या निष्ठाया उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः परात्र निष्ठा भवतीति । प्रतिषेधे तु पूर्वनिपातप्रसङ्गस्तस्माद्राजदन्तादिषु पाठः । प्रतिषेधे तु पूर्वनिपातः प्राप्नोति अकृतमितप्रतिपन्ना इति तस्माद्राजदन्तादिषु पाठः कर्तव्यः । न वा कर्तव्यः । अत्रापि प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं परा निष्ठा भवतीति । प्रहरणार्थेभ्यश्च * । प्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम् । अस्युद्यतः मुसलोद्यतः असिपाणिः दण्डपाणिः । द्वन्द्वे घ्यजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन * । द्वन्द्वे घीसस्मादजाद्यदन्तमिति एतद्भवति विप्रतिषेधेन । द्वन्द्वे घीसस्यावकाशः । पटुगुप्तौ । अजाद्यदन्तमित्यस्यावकाशः । उष्ट्रखरौ । इहोभयं प्राप्नोति । इन्द्राग्नी । अजाद्यदन्तमित्येतद् भवति विप्रतिषेधेन । उभाभ्यामल्पाच्तरम् * । उभाभ्यामल्पाच्तरमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । द्वन्द्वे घीसस्यावकाशः । पटुगुप्तौ । अल्पाच्तरमित्यस्यावकाशः । वाग्दृषदौ इहोभयं प्राप्नोति वागग्नी । अल्पाच्तरमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । आजाद्यदन्तमित्यस्यावकाशः । उष्ट्रखरौ । अल्पाच्तरमित्यस्यावकाशः । वाग्दृषदौ । इहोभयं प्राप्नोति वागिन्द्रौ । अल्पाच्तरमित्येतद्भवति । विप्रतिषेधेन ।

कडाराः कर्मधारये ॥ ३८ ॥ कडारादय इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । गडुलशाण्डिल्यः शाण्डिल्यगडुलः । खण्डवात्स्या । वात्स्यखण्डः । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । बहुवचननिर्देशात् कडारादय इति विज्ञास्यते ॥ ॥ इति श्रीमहाभाष्ये भगवत्पतञ्जलिविरचिते द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ॥

निष्ठा । प्रतिषेधे त्विति । अकृतमितप्रतिपन्ना इति कृतादीनामन्तोदात्तत्वप्रतिषेधादन्तोदात्तविधानाज् ज्ञापितः परनिपातोऽपि न स्यादित्यर्थः । नवेति । उत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्रसक्ते प्रतिषेधः क्रियते । यदि च परनिपातस्ततस्तत्प्रसङ्गो नान्यथा ॥ ३६ ॥

कडाराः ॥ बहुवचननिर्देशादिति । कडारशब्दस्यैकत्वादेकवचने कर्तव्ये साहचर्यादारोपितकडाररूपगडुलादिशब्दगतबहुत्वापेक्षो बहुवचननिर्देशो यथा छत्रिणो यान्तीति ॥ ३८ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

अनभिहिते ॥ १ ॥ अनभिहित इत्युच्यते । किमिदमनभिहितं नाम । उक्तं निर्दिष्टमभिहितमित्यनर्थान्तरम् । यावद् ब्रूयादनुक्तेऽनिर्दिष्टइति तावदनभिहितइति । अनभिहितवचनमनर्थकमन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते * । अनभिहितवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । अन्यत्रापि विहितस्याभावादभिहिते । अन्यत्राप्यभिहिते विहितं न भवति । क्वान्यत्र । चित्रगुः । शबलगुः । बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवति । गर्गाः । वत्साः । विदाः । उर्वाः । यञञ्भ्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य न्याय्योत्पत्तिर्न भवति । सप्तपर्णोऽष्टापद इति । समासेनोक्तत्वाद्वीप्साया द्विर्वचनं न भवतीति । यत्तावदुच्यते चित्रगुः शबलगुरिति । बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य मत्वर्थीयो न भवतीति । अस्ति सामानाधिकरण्ये मतुब्विधीयते । न चात्रास्तिना सामानाधिकरण्यम् । यदप्युच्यते गर्गा वत्सा विदा उर्वा इति । यञञ्भ्यामुक्तत्वादपत्यार्थस्य न्याय्योत्पत्तिर्न भवतीति । समर्थानां प्रथमाद्वेति वर्तते । न चैतत्समर्थानां प्रथमम् । किं तर्हि । द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम् । यदप्युच्यते सप्तपर्णोऽष्टापद इति । समासेनोक्तत्वाद् वीप्साया द्वि-

---

अनभिहिते ॥ प्रत्याख्यानवादी स्ववाचानभिहितशब्दार्थमारम्भवादिनं संजल्पयितुं पृच्छति किमिदमिति । अभिपूर्वस्तावद्धातिर्बन्धनोच्चारणप्रतिपादनेषु वर्तते । अश्वाभिधानीमादत्त इत्यत्र बन्धनवृत्तिः । अभिहितः श्लोक इत्युच्चारणवृत्ति । अभिहितोर्थ इति प्रतिपादनवृत्तिः । हिनोतेरपि गतिवृद्ध्यर्थस्याभिहितमिति भवति तत्र वक्ष्यमाणानां कर्मादीनामर्थानां बन्धनाद्यर्थचतुष्टयासम्भवात् प्रतिपादनवचन एवाभिहितशब्द आश्रयणीयस्ततः प्रयोजनाभावादनर्थकं सूत्रमिति भाव. । पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाह उक्तमिति । प्रतिपादितमित्यर्थः । यथा उक्तार्थानामप्रयोग इति । यावद् ब्रूयादिति । यावत्तावच्छब्दौ निपातावभिन्नार्थत्वं प्रतिपादयतः। अनभिहितवचनमिति। अर्थप्रत्यायनाय लोके शब्दः प्रयुज्यते स चार्थो यदा शब्दान्तरेण प्रतिपादितो भवति तदा प्रयोजनाभावाच्छब्दान्तरस्य प्रयोगेण न भाव्यम् । अचित्तिनिकोचादिभिरव्यवगतेर्थे शब्दो न प्रयुज्यते किं पुनः शब्दान्तरप्रतिपादितेर्थे । यञञ्भ्यामिति । यञन्तेनाञन्तेन चेत्यर्थः । यञञोस्तु लुप्तत्वादर्थाभिधानं न सम्भवति । न्याय्योत्पत्तिरिति । उत्सर्गः पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या न्याय्य उच्यते । बहुवचनोदाहरणम् । गार्ग्यो गार्ग्याविति यञैव परदेशस्यावष्टब्धत्वादण उत्पत्त्यभावात् । बहुवचने तु यञञोर्लुप्तत्वाद्विरोधकाभावादुक्तार्थाश्रयेणैवाणोनुत्पत्तिः प्रतिपाद्या । सप्तपर्ण- इति । वीप्सायां विषये द्विर्वचनमुच्यते । अस्ति चेह वीप्सा सप्त सप्तपर्णान्यस्येति । समासेन तु शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्वीप्साया गमितत्वाद् द्विर्वचनाभावः । आरम्भवादी दृष्टान्तेष्वन्यथा साध्यासिद्धिं प्रतिपादयितुमाह । यत्तावदिति । न चात्रास्तिनेति । वर्तिपदयोरन्यपदार्थ उपसंक्रान्तत्वादस्त्यर्थस्य तत्रैवान्तर्भूतत्वात् स्वार्थस्य संसृष्टत्वादस्तिसामानाधिकरण्याभावः । यदा त्वन्यपदार्थेन तद्वत्ता प्रतिपिपादयिषिता तदा चित्रगुमानिति भवत्येव । न चैतदिति । समर्थानां प्रथमादित्यधिकारादपत्यवद्वाचिनः षष्ठ्यन्तात् प्रत्ययेन भाव्यं न त्वपत्यवाचिन. । य-

र्वचनं न भवतीति । यदत्र वीप्सायुक्तं नादः प्रयुज्यते । किं पुनस्तत् । पर्वणि पर्वणि सप्तपर्णान्यस्य । पङ्क्तौ पङ्क्तावष्टौ पदानीति । श्नम्बहुजकक्षु तर्हि । श्नम् । भिनत्ति छिनत्ति । श्नमोक्तत्वात्कर्तृत्वस्य कर्तरि शब् न भवति । बहुच् । बहुकृतं बहुभिन्नमिति । बहुचोक्तत्वादीषदसमाप्तेः कल्पबादयो न भवन्ति । अकच् । उच्चकैः नीचकैरिति । अकचोक्तत्वात्कुत्सादीनां कादयो न भवन्ति । ननु च श्नम्बहुजकचोपवादास्ते अपवादत्वाद्बाधका भविष्यन्ति । श्नम्बहुजकक्षु नानादेशत्वाद् उत्सर्गाप्रतिषेधः * । समानदेशैरपवादैरुत्सर्गाणां बाधनं भवति । नानादेशत्वान्न प्राप्नोति । किं पुनरिहाकर्तव्योनभिहिताधिकारः क्रियते । आहोस्विदन्यत्र कर्तव्यो न क्रियते । इहाकर्तव्यः क्रियते । एष एव हि न्याय्यः पक्षः यदभिहिते विहितं न स्यात् । अनभिहितस्तु विभक्त्यर्थस्तस्मादनभिहितवचनम् * । कः पुनर्विभक्त्यर्थः । एकत्वादयो विभक्त्यर्थाः तेष्वनभिहितेषु कर्मादयोभिहिता विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय मा भूवन्निति तस्मादनभिहितवचनम् । तस्मादनभिहिताधिकारः

―――――――――

ञ्ञोस्तु लुकि कृते प्रकृतिरेवापत्यार्थाभिधायिनीति अण् न भवतीत्यर्थः । यदत्रेति । वीप्स्यमानार्थाभिधायिनः पदस्य द्विर्वचनं विधीयते पर्वार्थस्य वीप्सायोगो न चात्र पर्वशब्दस्य प्रयोगः । श्नमोक्तत्वादिति । भावकर्मकर्तारः विकरणार्था इति पूर्वाचार्यदर्शनमाश्रित्यैवमुक्तम् । अत्राप्यन्यथासिद्धिमाह नन्विति । ततश्चोक्तत्वस्य दृष्टान्ताभावादहेतुत्वम् । नानादेशत्वादिति । विरोधो बाधकारणं न विशेषविधानमेव । वार्तिककारस्य चेदं दर्शनम् । भाष्यकारस्तु विरोधाभावेपि विशेषविधानमात्रेणैव बाधकत्वमन्यत्रावोचत् । तक्रदानश्च दधिदानस्य विरोधाभावेपि लोके बाधकं दृश्यते । तदेवं श्नमादिदृष्टान्तावष्टम्भेन हेतावमुक्तत्वस्य व्यवस्थापितम् । इदानीमारम्भवादी पक्षान्तरमाश्रयिष्यामीति पृच्छति किं पुनरिति । आहो स्विदन्यत्रेति । अपूपौ द्वावित्यभिहितेपि प्रत्ययेन द्वित्वे द्विशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् श्नमादिभिरभिहिते शबादिनिवृत्त्यर्थः कर्तव्यः सन्न क्रियत इत्यर्थः । प्रत्याख्यानवाद्याह इहाकर्तव्य इति । अपूपौ द्वावित्यादौ तु गतार्थस्यापि द्विशब्दस्य लोके प्रयोगो दृश्यते । अन्यस्य तु गतार्थस्य प्रयोगाभावः प्रयोजनाभावादेव सिद्धः । इदानीमेकत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वमाश्रित्य सूत्रं समर्थयितुमाह अनभिहितस्त्विति । कर्मणि द्वितीयेत्यादेर्बहुषु बहुवचनमित्यादिनैकवाक्यता । तत्र यदैकत्वादीनि विशेषणानि कर्मादीनि विशेष्याणि एकस्य यत्कर्म तत्र द्वितीयैकवचनमिति तदा कर्म द्वितीयार्थः संपद्यते । तच्च यदा कृदादिभिरभिहितं भवति तदा गतार्थत्वाद् द्वितीयायाः प्राप्तिरेव नास्तीति नार्थोनभिहिताधिकारेण । यदा तु कर्मादीनां विशेषणत्वमेकत्वादीनां विशेष्यत्वं कर्मणो यदेकत्वादि तत्र द्वितीयेति तदैकत्वादयो विभक्त्यर्थाः संपद्यन्ते । ते चाभिहितेष्वपि कृतादिभिः कर्मादिष्वनभिहिता इति तदभिधानाय द्वितीयादीनां प्रसङ्गे तन्निवारणाय कर्तव्योनभिहिताधिकारः । कर्मणि द्वितीयेत्यादौ कर्मादीनां श्रुतत्वात्तेषामेव विभक्त्यर्थत्वेन भाव्यमिति मत्वा पृच्छति कः पुनरिति । एकत्वादय इति । कर्मणि द्वितीयेत्यादिसप्तमीनिर्देश एकत्वादेपन्नः । कर्मणि यदेकत्वादि

क्रियते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयमेकत्वादयो विभक्त्यर्था इति । अभिहिते हि प्रथमाभावः * । यो हि मन्यते कर्मादयो विभक्त्यर्थाः तेष्वनभिहितेषु सामर्थ्यान्मे विभक्तीनामुत्पत्तिर्न भविष्यतीति प्रथमा तस्य न प्राप्नोति । क्व । वृक्षः प्लक्षः । किं कारणम् । प्रातिपदिकेनोक्तः प्रातिपदिकार्थ इति । न क्व चित्प्रातिपदिकेनानुक्तः प्रातिपदिकार्थः उच्यते च प्रथमा सा वचनाद्भविष्यति । तवैव तु खल्वेष दोषः यस्य ते एकत्वादयो विभक्त्यर्थाः अभिहिते प्रथमाभाव इति प्रथमा ते न प्राप्नोति । क्व । पचत्योदनं देवदत्त इति । किं कारणम् । तिङोक्ता एकत्वादय इति । अनभिहिताधिकारं च त्वं करोषि परिगणनं च । न क्व चित्तिङा एकत्वादीनामनभिधानम् । उच्यते च प्रथमा सा वचनाद्भविष्यति । ननु चेहानभिधानं वृक्षः प्लक्षः इति । अत्राप्यभिधानमस्ति । कथम् । वक्ष्यत्येतद् अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषो ऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति । वृक्षः प्लक्षः । अस्तीति गम्येत । तवैव तु खल्वेष दोषः । यस्य ते कर्मादयो विभक्त्यर्था अभिहिते प्रथमाभाव इति प्रथमा ते प्राप्नोति । क्व । कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयमिति । कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीययाभिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति । का तर्हि प्राप्नोति । प्रथमा । तद्यथा । कृतः कटो भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय इति । करोतेरुत्पद्यमानेन क्तेनाभिहितं कर्मेति कृत्वा भाष्मादिभ्यो

तत्र द्वितीयेति न त्वभिधेयप्रतिपादनाय । निमित्तत्वायेति । कर्माद्याश्रितानामेकत्वादीनामपि विभक्त्यर्थत्वे पारम्पर्येण कर्मादीनां निमित्तभावोऽस्त्येवेत्यभिप्रायेणैतदुक्तम् । अभिहित इति । यदा वक्ष्यमाणानां कर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वं तदा प्रातिपदिकार्थेनापि प्रथमार्थेन भाव्यं तस्य च प्रातिपदिकेनैवोक्तत्वाद् वृत्त इत्यादौ प्रथमा न प्राप्नोति। एकत्वादीनां विभक्त्यर्थत्वे तदभिधानाय प्रथमा प्रवर्तत एवेति दोषाभाव. । प्रत्याख्यानवाद्याह न क्व चिदिति । वचनसामर्थ्यात् प्रातिपदिकेनोक्तेऽपि तदर्थे प्रथमा भविष्यति। द्वितीयादयस्त्वनाभिहिते कर्मादौ सावकाशत्वादाभिहिते न भविष्यन्ति । तिङोक्ता इति । अनभिहितैकत्वाद्यभिधानाय तव विभक्तिविधानम् । पचतीति च कर्तुरेकत्वं तिङाभिहितमिति प्रथमा न स्यादित्यर्थः । परिगणनं चेति । तिङ्कृत्ताद्धितसमासैरित्येतत् । अत्र च तिङास्त्येकत्वस्याभिधानमिति प्रथमाया अप्रसङ्गः । आरम्भवाद्याह न क्व चिदिति । सर्वत्र च पदमपेक्षितक्रियापदमेव प्रयुज्यते। उच्येत चेति । प्रातिपदिकार्थसूत्रेणेत्यर्थः । भवन्तीपर इति लट्पर इत्यर्थः । ततश्च वृक्ष इत्यत्रापि तिङैकत्वस्याभिधानादनवकाशत्वात्तिङाभिहितेऽप्येकत्वादौ प्रथमा भवति । एवमारम्भवादी स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे तमुद्भावयति । तवैवेति । भीष्ममिति । भीष्मादिविशेषणविशिष्टस्य कटस्य करोतिक्रियेप्सिततमत्वात्कर्मत्वं तच्च कटशब्दादुत्पन्नया द्वितीययाभिहितमिति भीष्मादिभ्यो द्वितीयाया अप्रसङ्गात् प्रथमा प्राप्नोति । आरम्भवादिनस्तु परिगणनात् कटशब्दादुत्पन्नया द्वितीययाभिहितेऽपि कर्मणि भीष्मादिभ्यो

द्वितीया न भवति । का तर्हि । प्रथमा भवति । नैष दोषः । न हि ममानभिहिताधिकारोऽस्ति । नापि परिगणनम् । सामर्थ्यान्मे विभक्तीनामुत्पत्तिर्भविष्यति । अस्ति च सामर्थ्यम् । किम् । कर्मविशेषो वक्तव्यः । अथ वा कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपि । तत्र कर्मणीत्येव सिद्धम् । अथवा कट एव कर्म तत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति । अस्ति खल्वपि विशेषः । कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयं शोभनमिति च । कृतः कटः भीष्म उदारः शोभनो दर्शनीय इति च । करोतेरुत्पद्यमानः क्तः अनवयवेन सर्वं कर्माभिधत्ते । कटशब्दात्पुनरुत्पद्यमानया द्वितीयया यत् कटस्थं कर्म तत् शक्यमभिधातुं न कर्मविशेषः । तवैव तु खल्वेष दोषः । यस्य ते एकत्वादयो विभक्त्यर्था अभिहिते प्रथमाऽभाव इति । प्रथमा ते न प्राप्नोति । क्व । एको द्वौ बहव इति । किं कारणम् । प्रातिपदिकेनोक्ता एकत्वादय इति । कर्मादिष्वपि वै विभक्त्यर्थेषु अवश्यमेकत्वादयो निमित्तत्वेनोपादेयाः । कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे कर्मणो बहुत्वइति । न चैकत्वादीनामेकत्वादयः सन्ति । अथ सन्ति ममापि सन्ति । तेष्वनभिहितेषु प्रथमा भविष्य-

---

द्वितीया सिध्यतीति न दोषः । कर्मविशेष इति । भीष्मादियुक्तकटसंबन्धि कर्मत्वं प्रतिपाद्यम् । तत्र च यथा कटशब्देन भीष्मत्वादीनामनभिधानात्तदभिधानाय भीष्मादिशब्दप्रयोगः तथा द्वितीयापि तेभ्यो भविष्यति नह्यन्यथा तद्विशिष्टत्वं कटस्य प्रत्याययितुं शक्यते । अथ वेति । यद्यत्करोतिक्रिययाप्तुमिष्टतमं तत् सर्वं कर्म द्रव्यं गुणश्च । न ह्यसौ कटमात्रेण संतुष्यति तत्र करोतिक्रियायां पृथक् सर्वेषां कर्मत्वे प्रत्येकं द्वितीयोत्पत्तिः पश्चात्त्वेकवाक्यतया विशेषणविशेष्यभावः । यद्यपि गुणद्रव्ययोः करोतिना संबन्धस्तथापि तमप्श्रुत्या प्रकर्षस्याश्रितत्वाद् द्रव्यस्यैव क्रियान्तरउपयोक्ष्यमाणत्वादीप्सिततमत्वात्तस्यैव कर्मसंज्ञा न गुणस्येति मत्वाह अथ वेति । तत्सामानाधिकरण्यादिति । भीष्मादीनां स्वयमकर्मत्वेऽपि विशेष्यसंबन्धिन्यैव विभक्त्या भाव्यम् । तदैकयोगक्षेमत्वात् । केवलानाञ्च प्रातिपदिकानां परश्चेति नियमादप्रयोगार्हत्वात् । ततो यथेश्वरसुहृद स्वयं निर्द्धना अपि तदीयेन धनेन तत्फलभाजः एवं गुणा अपि । क्तप्रत्ययेन द्वितीयाया वैधर्म्यं दर्शयति अस्ति खल्वपीति । अनवयवेनेति । साकल्येन । सर्वमिति । भीष्मादिगुणगतमपीत्यर्थः । कटस्थमिति । प्रातिपदिकार्थगताया एव कर्मशक्तेर्वाचिका द्वितीयेत्यर्थः । न कर्मविशेष इति । भीष्मादिगुणगतं कर्मत्वमभिधातुं न शक्यमित्यर्थः । एवं युक्त्या प्रत्याख्यानवादी स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे दूषणमाह तवैवेति । एष दोष इति । वक्ष्यमाणः । प्रातिपदिकेनोक्ता इत्यनभिहितैकत्वाद्यभिधानाय तव विभक्तिविधानं तानि चैकादिभिरेवोक्तानीति प्रथमाया अप्राप्तिः । आरम्भवादी परस्य तुल्यदोषतामाह कर्मादिष्वपीति । यस्यापि कर्मादयो विभक्त्यर्थास्तेनाप्येकवाक्यता बहुषु बहुवचनमित्यादेः कर्मणि द्वितीयेत्यादीनाञ्चाभ्युपगन्तव्या । गुणप्रधानभाव एव तु तस्य विपरीतस्तत्र प्रातिपदिकार्थगतैकत्वादिविशिष्टे कर्मणि द्वितीयेत्येवमादिर्वाक्यार्थस्तस्य संपद्यते । कर्मण एकत्वे

ति । अथ वा उभयवचना ह्येते द्रव्यं चाहुर्गुणं च यत्स्थोसौ गुणः तस्यानुक्ता एकत्वादय इति कृत्वा प्रथमा भविष्यति । अथ वा संख्या नामेयं परप्रधाना संख्येयमनया विशेष्यम् । यदि चात्र प्रथमा न स्यात् । संख्येयमविशेषितं स्यात् । अथ वा वक्ष्यति तत्र वचनग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यादिति । अथ वा समयाद्भविष्यति । यदि सामयिकी न नियोगतः । अन्याः कस्मान्न भवन्ति । कर्मादीनामभावात् । षष्ठी तर्हि प्राप्नोति शेषलक्षणा षष्ठी । अशेषत्वान्न भविष्यति । एवमपि व्यतिकरः प्राप्नोति । एकस्मिन्नपि द्विवचनबहुवचने प्राप्नुतः द्वयोरप्येकवचनबहुवचने प्राप्नुतः बहुष्वप्येकवचनद्विवचने प्राप्नुतः । अर्थतो व्यवस्था भविष्यति । परिगणनं कर्तव्यम् । तिङ्कृत्तद्धितसमासैः परिसंख्यानम् * । तिङ्कृत्तद्धितसमासैः परिसंख्यानं कर्तव्यम् । तिङ् । क्रियते कटः । तिङ् । कृत् । कृतः कटः । कृत् । तद्धितः । औपगवः कापट्यः । तद्धितः । समास । चित्रगुः शबलगुः । समास । उत्सर्गे हि प्रातिपदिकसा-

---

इति । नन्वेकत्वादीनां विशेषणत्वमभिधानीयं कर्मादीनाञ्च विशेष्यत्वं तत्र कस्मात् कर्मणो विशेषणत्वं प्रतिपाद्यते । नैष दोषः । प्रातिपदिकार्थस्यैकत्वे सति तद्विशिष्टस्य कर्मणो वाचिका द्वितीयेत्ययमत्रार्थो विवक्षितः ततश्च प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकेणान्येषामेकत्वादीनां विशेषणीभूतानामभावादेक इत्यादौ भवतोपि प्रथमा न स्यादित्यर्थः । अथ सन्तीति । व्यतिरिक्तानीत्यर्थः । तदुक्तं हरिणा । निमित्तमेक इत्यत्र विभक्त्या नाभिधीयते । तद्गतस्तु यदेकत्वं विभक्तिस्तत्र वर्तत इति । यथा शतमित्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तं शतसंख्यान्या । अन्या च विभक्तिवाच्या प्रातिपदिकार्थगतैकत्वसंख्या । तथैक इत्यत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तविभक्तिवाच्ये द्वे एकत्वे एवं शब्दशक्त्याश्रयेणैकत्वादिभेदेनैव समाधायाभेदपक्षेपि समाधातुमाह अथ वेति । गुणोपसर्जनं द्रव्यं प्रातिपदिकेनाभिधीयते । द्रव्योपसर्जनस्तु गुणो विभक्त्यर्थः । यथा शौक्ल्यमिति गुणोपसर्जनद्रव्याभिधायिनः शुक्लशब्दाद् द्रव्योपसर्जने तस्मिन्नेव गुणे भावप्रत्ययः । यत्स्थोसाविति । यस्मिन्नेव द्रव्ये स्थित एकत्वादिगुणस्तस्य द्रव्यस्यानुक्ता एकत्वादयः । प्राधान्येनेति भावः । संख्येयमविशेषितमिति । केवलस्य प्रातिपदिकस्य प्रयोगाभावात् प्रथमाया अभावे एकादिशब्दानुच्चारणात् । एवं युक्त्या प्रथमोत्पत्तिं प्रतिपाद्य वचनेन प्रतिपादयितुमाह अथ वेति । समयादिति । परश्चेत्यस्मात् प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न केवलेत्येवंरूपादित्यर्थः । कर्मादीनामिति । कर्मण्येव द्वितीयेत्येवं द्वितीयादीनां नियतत्वात् । षष्ठी तर्हीति । कर्माद्यभावः शेष इति भावः । अशेषत्वादिति । प्रातिपदिकार्थस्य प्रथमाविधावुपयोगात्तस्य चाव्यतिरिक्तस्येह सद्भावात् । अर्थतो व्यवस्थेति । सामर्थ्यादित्यर्थः । एक इत्यत्रैकमेवैकत्वं तच्च प्रातिपदिकेनाभिहितमित्यप्राप्ता प्रथमा समयवशेन प्राप्यते तत्र यथा समयश्च पालितो भवत्येकत्वानुगुणं चान्यत्र तदभिधाने इष्टसामर्थ्ये वचनं भवति तथा कर्तव्यमित्यर्थः । तदेवं संख्या विभक्त्यर्थ इति दर्शनाश्रयेण सूत्रं स्थापितम् । औपगव इति । अपत्यापत्यवत् संबन्धस्य

मानाधिकरण्ये विभक्तिवचनम् * । उत्सर्गे हि प्रातिपदिकसामानाधिकरण्ये विभक्तिर्वक्तव्या । क्व कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयमिति । कटशब्दादुत्पद्यमानया द्वितीययाभिहितं कर्मेति कृत्वा भीष्मादिभ्यो द्वितीया न प्राप्नोति । का तर्हि स्यात् । षष्ठी । शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न भविष्यति । अन्या अपि न प्राप्नुवन्ति । किं कारणम् । कर्मादीनामभावात् । समयश्च कृतः । केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति । न चान्या उत्पद्यमाना एतमभिसम्बन्धमुत्सहन्ते वक्तुमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति । अथ वा कटोपि कर्म भीष्मादयोपि तत्र कर्मणीत्येव सिद्धम् । अथ वा कट एव कर्म तत्सामानाधिकरण्याद्भीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यति । तस्मान्नार्थः परिगणनेन । द्वयोः क्रिययोः कारकेऽन्यतरेणाभिहिते विभक्त्यभावप्रसङ्गः * । द्वयोः क्रिययोः कारकेऽन्यतरेणाभिहिते विभक्तिर्न प्राप्नोति । क्व । प्रासादे आस्ते शयने आस्त इति । किं कारणम् । सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा सप्तमी न प्राप्नोति । न वाऽन्यतरेणानभिधानात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अन्यतरेणानभिधानात् । अन्यतरेणात्रानभिधानम् । सदिप्रत्ययेनाभिधानम् । आसिप्रत्ययेनानभिधानम् । यतोऽनभिधानं तदाश्रया सप्तमी भविष्यति । कुतो नु खल्वेतत्सत्यभिधाने चानभिधाने चानभिहिताश्रया सप्तमी भविष्यति । न पुनरभिहिताश्रयः प्रतिषेध इति । अनभिहिते हि विधानम् * । अनभिहिते हि सप्तमी विधीयते । नाभिहिते प्रतिषेधः । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रान्या चान्या च क्रिया । यत्र तु खलु सैव

तद्धितेनोक्तत्वात् षष्ठी न भवति । चित्रगुरिति । समासेन स्वस्वामिसंबन्धस्याभिधानात् षष्ठ्यभावः । उत्सर्ग इति । अनभिहित इति सामान्येनोच्यमान इत्यर्थः । यत्र बहूनि प्रातिपदिकानि समानाधिकरणानि विवक्षितानि तत्रैकयोगक्षेमत्वादेकत उत्पन्नया द्वितीयया सर्वप्रातिपदिकार्थगतं कर्मत्वमभिहितमित्यन्येभ्यो द्वितीया न स्यात् । परिगणनमन्तरेणाप्येतं दोषं परिहर्तुं पृच्छति का तर्हीति । अनभिहित इति । पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे च दोषदर्शनात्तन्निराकरणाय दोषोद्भावनं कर्तुमाह द्वयोरिति । प्रासादे आस्त इत्यत्र सदिक्रियाया आसिक्रियायाश्चैकमधिकरणं प्रासादाख्यम् । तच्चान्यतरेण सदिप्रत्ययेन घञाभिहितमित्यभिहितेनेति सप्तमी न प्राप्नोति । अभिहितादन्यत्रेत्यत्रापि पक्षेभिहितत्वादधिकरणस्याभिहितादन्यत्वं नास्तीति न प्राप्नोति । द्रव्यं च कारकं मन्यते तद्व्यतिरेकेण शक्तिसद्भावे प्रमाणाभावात् । न तावत् प्रत्यक्षं द्रव्यव्यतिरिक्तस्वरूपपरिच्छेदि समुपजायते । द्रव्यस्वरूपातिरेकेण शक्तिरूपानुपलम्भात् । प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ च तत्पूर्वकस्यानुमानस्यापि शक्तिसद्भावावेदने नास्ति प्रवृत्तिः । कार्यं च द्रव्यस्वरूपायत्तमेवेति कार्यव्यतिरेकादपि नास्ति शक्तिसद्भावावगमः । पर्युदासे शक्तिसाधनपक्षं चाश्रित्याह न वेति । प्रसज्यप्रतिषेधवाद्याह कुतो नु खल्विति । पर्युदासमाश्रित्याह अनभिहिते हीति । पर्युदासेपि दूषणमाह यद्यपि तावदिति ।

क्रिया तत्र कथम् । आसने आस्ते शयने शेत इति । अत्राप्यन्यत्वमस्ति । कुतः । साधनभेदात्कालभेदाच्च । एकस्यात्रासेरासिः साधनम् । सर्वकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य बाह्यं साधनम् । वर्तमानकालश्च प्रत्ययः । किं पुनर्द्रव्यं साधनम् । आहो स्विद् गुणः । किं चातः । यदि द्रव्यं साधनं नैतदन्यद्भवत्यभिहितात् । अथ हि गुणः साधनं भवत्येतदन्यदभिहितात् । अन्यो हि सदिगुणः । अन्यश्चासिगुणः । किं पुनः साधनं न्याय्यम् । गुण इत्याह । कथं ज्ञायते । एवं हि कश्चित्कं चित्पृच्छति । क्व देवदत्त इति । स तस्मायाचष्टे असौ वृक्षइति । कतरस्मिन् यस्तिष्ठतीति । स वृक्षोऽधिकरणं भूत्वान्येन शब्देनाभिसम्बन्ध्यमानः कर्ता संपद्यते । द्रव्ये पुनः साधने सति यत्कर्म कर्मैव स्यात् । यत् करणं करणमेव । यदधिकरणमधिकरणमेव । अनभिहितवचनमनर्थकं प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात् * । अनभिहितवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात् । अनवकाशात्र प्रथमा सा वचनाद्भविष्यति । सावकाशा प्रथमा । कोवकाशः । अकारकम् । वृक्षः प्लक्ष इति । अ ।काशोऽकारकमिति चेन्नास्तिर्भवन्तीपरः प्रथम-

आसनमास्तइत्यत्रैकैवासनक्रिया तस्याश्चाधिकरणं ल्युटाभिहितमिति सप्तम्या अप्राप्तिरित्यर्थः । अत्राप्यन्यत्वमिति । भिन्नपदप्रत्याय्ये भिन्ने आसनक्रिये इत्यर्थः । एकपदोपात्ते क्रियासाधनसंबन्धे अनेन विभक्तयो निवार्यन्ते न तु वाक्योपात्ते । आसिः साधनमिति । आसनमित्यत्र याऽसिक्रिया तस्या आसिक्रिया साधनम् । कथमेतदिति चेत् उच्यते आस्यतेऽस्मिन्नित्यासनमुच्यते । यदि चासनक्रिया ते संनिधीयते ततस्तदपेक्षन्तदासनमुच्यते । एवं सामर्थ्यादासेरासिः कर्ता भवति । नन्वेवं सत्यासनमित्यत्र या आसिक्रिया सा अन्यस्या आसिक्रियायाः साधनं भवति । न त्वस्या अन्या । एवं तर्ह्यर्थान्तरेऽस्य ग्रन्थस्य तात्पर्यम् । तदयमत्र परमार्थः । आसनशयनकरणापादानसंप्रदानादिशब्दैरासनादिक्रियायोग्यं वस्तुमात्रमनुद्भूतशक्तिकमभिधीयते तत्र शक्त्युद्भवप्रतिपादनाय विभक्तिरवश्योत्पाद्या ततश्चासिः साधनमिति साधनान्तरनिरासः क्रियते । शब्दव्युत्पत्तये केवलमत्रासिक्रियोपादीयतइत्यर्थः । सर्वकालश्च प्रत्यय इति । कालविशेषानुपादानेन ल्युटो विधानात् । बाह्यमिति । देवदत्तादिकमित्यर्थः । किं पुनरिति । यदि द्रव्यं साधनं तदा तदेकमेव तच्चाभिहितमिति पूर्वोक्तपरिहारो न संगच्छते । अथ शक्तिः साधनं तदा तस्या भेदादभिहितत्वानभिहितत्वसंभवाद्भवति समाधानमिति मन्वानस्य प्रश्नः । आश्रितत्वाच्छक्तिरेवात्र गुणशब्देन विवक्षिता । स एव पृच्छति किं पुनरिति । गुण इत्याहेति । अयं भावः । यदि द्रव्यं साधनं स्यात् तदा तस्यैकरूपत्वात्तन्निबन्धनाबाधितप्रत्यभिज्ञाविषयत्वाज्ज्ञानार्थक्रियाकरणनिबन्धनो व्यपदेशभेदो न स्याद् दृश्यते चासाविति नानाशक्तिसद्भावावगमः सिद्धः । सूत्रं प्रत्याख्यातुमाह अनभिहितवचनमिति । क्रियते कटः कृतः कट इत्यादिषु द्वितीयादिनिवारणायानभिहिताधिकारः क्रियते । यदि चात्र द्वितीयादयः स्युस्ततः प्रथमा निरवकाशैव स्यात् । तस्मादनवकाशत्वात् प्रथमैव द्वितीयादीनां बाधिका भविष्यतीति वार्यो नभिहिताधिकारेणेत्यर्थः । वृक्ष इति । क्रियापदं न श्रूयत इति विभक्त्यन्तराप्राप्तिं म-

पुरुषो ऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति * । अवकाशो ऽकारकमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषो ऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते । वृक्षः प्लक्षः अस्तीति गम्यते विप्रतिषेधाद्वा प्रथमाभावः * । अथ वा द्वितीयादयः क्रियन्तां प्रथमा वेति । प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन । द्वितीयादीनामवकाशः कटं करोति भीष्ममुदारं शोभनं दर्शनीयमिति । प्रथमाया अवकाशः अकारकं वृक्षः प्लक्ष इति । इहोभयं प्राप्नोति । कृतः कटो भीष्मः उदारः शोभनो दर्शनीय इति प्रथमा भविष्यति विप्रतिषेधेन । न सिध्यति । परत्वात् षष्ठी प्राप्नोति । शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न भविष्यति । कृत्प्रयोगे तु परं विधानं षष्ठ्यास्तत्प्रतिषेधार्थम् * । कृत्प्रयोगे तु परत्वात्षष्ठी प्राप्नोति । तत्प्रतिषेधार्थमनभिहिताधिकारः कर्तव्यः । कर्तव्यः कट इति । स कथं कर्तव्यः यद्येकत्वादयो विभक्त्यर्थाः अथ हि कर्मादयो विभक्त्यर्थाः नार्थोऽनभिहिताधिकारेण ॥ अनभिहि ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ २ ॥ समयानिकषाहायोगेषूपसंख्यानम् * । समयानिकषाहायोगेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । समया । समया ग्रामम् । समया । निकषा । निकषा ग्रामम् । निकषा । हायोगे । हा देवदत्तं हा यज्ञदत्तम् । अपर आह । द्वितीयाविधाने ऽभितः परितः समयानिकषाध्यधिधिग्योगेषूपसंख्यानम् । द्वितीयाविधाने ऽभितः परितः समयानिकषाऽध्यधिधिग्योगेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अभितो ग्रामम् । अभितः । परितो । ग्रामम् । परितः । समया । ग्रामम् । समया । निकषा ग्रामम् । निकषा । अध्यधि ग्रामम् । अध्यधि । धिग्जाल्मम् । धिक् वृषलम् । धिक् । अपर आह । उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

न्यते । अस्तिर्भवन्तीपर इति । ज्ञातं वस्तु परं प्रतिपादयितुं शब्दः प्रयुज्यते ज्ञानञ्च सत इति यत्र क्रियापदान्तरस्याप्रयोगस्तत्रोत्सर्गतः सत्ताप्रतीतिरित्यस्तीति क्रियापदानुषङ्गात् कर्तरि तृतीयाप्रसङ्गादनवकाशा प्रथमेत्यर्थः । विप्रतिषेधाद्वेति । सावकाशत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते । षष्ठीति । क्रियाकारकसंबन्धसद्भावात् । अशेषत्वादिति । प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेकाभावात् । कर्तव्यः कट इति । प्रथमां परत्वाद् बाधित्वा कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी प्राप्नोति इति तद्बाधनार्थोऽनभिहिताधिकार. । १

कर्मणि ॥ समया ग्राममिति । सामीप्यसंबन्धे षष्ठ्यां प्राप्तायां द्वितीयाविधिः । एवं निकषायोगे । हाशब्दः शोकादिवृत्तिरिति तद्योगे षष्ठ्येव प्राप्नोति । ग्राममिति । पर्यभिभ्यां चेति तसिलन्तावभितःपरितःशब्दावुभयतः सर्वत इत्यनयोरर्थयोर्वर्तेते तद्योगे अभितोपि षष्ठ्येव प्राप्नोति । आभिमुख्यवृत्तिरपि विभक्तिप्रतिरूपको निपातोभितःशब्दोस्ति सोपीह गृह्यते तद्योगेऽपि षष्ठी प्राप्नोति । अध्यधिग्राममिति । उपर्यध्यधसः सामीप्य इति द्विर्वचनमधिशब्दोत्रोपर्यर्थे वर्तते इति षष्ठी प्राप्नोति । धिग् जाल्ममिति । धिक्शब्दस्य निन्दार्थत्वात्तद्योगे षष्ठ्याः प्राप्तिः । हा तातेत्यादौ त्वन्तरङ्गत्वात् संबोधनविभक्तिरेव भवति । उभसर्वतसोरिति । उभसर्वयोस्तसा-

द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोन्यत्रापि दृश्यते । उभसर्वइसेताभ्यां तसन्ताभ्यां योगे द्वितीया वक्तव्या । उभयतो ग्रामम् । सर्वतो ग्रामम् । धिग्योगे । धिग् जाल्मं धिग् वृषलम् । उपर्यादिषु त्रिष्वाम्रेडितान्तेषु द्वितीया वक्तव्या । उपर्युपरि ग्रामम् । अध्यधि ग्रामम् । अधोधो ग्रामम् । ततोन्यत्रापि दृश्यते । न देवदत्तं प्रति भाति किं चित् । बुभुक्षितं न प्रति भाति किं चित् । कर्मणि द्वि ।

तृतीया च होश्छन्दसि ॥ ३ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । तृतीया यथा स्यात् । अथ द्वितीया सिद्धा सिद्धा । कथम् । कर्मणीत्येव । तृतीयापि सिद्धा कथम् । सुपां सुपो भवन्तीत्येव । असत्येतस्मिन् सुपां सुपो भवन्तीति तृतीयार्थोयमारम्भः । यद् यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति । एवं तर्हि तृतीयापि सिद्धा । कथम् । कर्तृकरणयोरित्येव । अयमग्निहोत्रशब्दोस्त्येव ज्योषिति वर्तते । तद्यथा । अग्निहोत्रं प्रज्वलितमिति । अस्ति हविषि वर्तते । तद्यथा । अग्निहोत्रं जुहोतीति । जुहोतिश्चास्त्येव प्रक्षेपणे वर्तते । अस्ति प्रीणात्यर्थे वर्तते । तद्यदा तावद्यवागूशब्दात्तृतीया तदाग्निहोत्रशब्दो ज्योषिति वर्तते । जुहोतिश्च प्रीणात्यर्थे । तद्यथा । यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति । अग्निं प्रीणाति । यदा यवागूशब्दाद् द्वितीया तदाग्निहोत्रशब्दो हविषि वर्तते जुहोतिश्च प्रक्षेपणे । तद्यथा । यद् यवागूमग्निहोत्रं जुहोति । यद् यवागूं हविरग्नौ प्रक्षिपति । तृतीया च ॥

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥४॥ इह कस्मान्न भवति किं ते बाभ्रवशालङ्कायनानामन्तरेण गतेनेति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति । अथ वा यद्यपि तावदयमन्तरेणशब्दो दृष्टापचारो निपातश्चानिपातश्च । अयं तु खल्वन्तराशब्दो ऽदृष्टापचारः निपात एव । तस्यास्य कोन्यः सहायो द्वितीयो

विति षष्ठीसमासः । उभशब्दावयवस्योभयशब्दस्यानुकरणमुभशब्द इत्युभयशब्दो गृह्यते द्विवचनटाब्विषयत्वादुभशब्दस्य तसन्तस्याभावात् । दृश्यत इति । दृशिग्रहणं प्रयोगानुसरणार्थम् । न देवदत्तं प्रतीति । षष्ठ्यत्र प्राप्नोति । प्रतिशब्दश्चात्र क्रियाविशेषक उपसर्गो न तु कर्मप्रवचनीय इत्युदाहृतं केन चित् किं चित्स्मृतमिति दर्शनायानिकस्मृत्युपन्यासः । २ ।

तृतीया च ॥ किमर्थमिति । अन्तरेणाप्येतत्सूत्रं द्वितीयातृतीये सिद्धे इति प्रश्नः । तृतीयेति । देवतोद्देशेनाग्नौ हविःप्रक्षेपो जुहोत्यर्थस्तत्र यवाग्वा द्वितीया प्राप्नोति तृतीया विधीयते । अथ द्वितीयेति । किमप्राप्ता द्वितीया चकारेण विधीयते । अथ तृतीयया मा बाधीति पक्षे चकारेणाभ्यनुज्ञायत इति प्रश्नः । असत्येतस्मिन्निति । न हि पाणिनेः सूत्रकरणकाले कात्यायनवचनस्य भावः । अग्निहोत्रमिति । अग्निर्ज्वलित इत्यर्थः । अग्निं प्रीणातीति । अग्निषु हूयमानेष्विति । प्रीणात्यर्थे जुहोतेः प्रयोगदर्शनात् । ३

अन्तरा ॥ अन्तरेण गतेनेति । अन्तरशब्दोत्र विशेषवाची । विशेषेण ज्ञातेन किं ते प्रयोजनमिति वाक्यार्थः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । तृतीयान्तो लाक्षणिको विभक्ति-

भवितुमर्हति । अन्यदतो निपातात् । तद्यथा । अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति । गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः । अन्तरान्तरेण युक्तानामप्रधानवचनम् । * अन्तरान्तरेण युक्तानामप्रधानग्रहणं कर्तव्यम् । अप्रधाने द्वितीया भवतीति वक्तव्यम् । अन्तरा त्वां मां च कमण्डलुरिति । कमण्डलोर्द्वितीया मा भूदिति । कः पुनरेताभ्यां कमण्डलोर्योगः । यत्तत्त्वां च मां चान्तरा तत्कमण्डलोः स्थानम् । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कण्डलोर्द्वितीया कस्मान्न भवति।उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति । अन्तरान्तरे ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ ५ ॥ असन्तसंयोगे कर्मवल्लाद्यर्थम् * । असन्तसंयोगे कालाध्वानौ कर्मवद्भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । लाद्यर्थम् । लादिभिरभिधानं यथा स्यादिति । लादिभिरभिहिते द्वितीया मा भूत् । आस्यते मासः शय्यते क्रोशः ।अथ वत्करणं किमर्थम् । स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आस्यते मासं शय्यते क्रोशम् । अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो यथा

प्रतिरूपकस्तु निपातः प्रतिपदोक्तः । दृष्टापचार इति । दृष्टव्यभिचारः । अनिपातस्यापि भावात् । अन्तराशब्द इति । नन्वन्तराशब्दो ऽप्यनिपात आबन्तोऽस्ति अन्तरायां पुरि वसतीति तत्कथमसावदृष्टापचारः । एवं तर्हि टाबन्तस्य लाक्षणिकत्वात् स्त्रीत्वापेक्षटाबाश्रयत्वाद् बहिरङ्गत्वाच्चाग्रहणं मन्यते । अथ वा परस्परसाहचर्यान्निपातयोर्ग्रहणमिति वाच्यम् । अप्रधान इति । युष्मदस्मदर्थस्य विशेषणत्वादप्राधान्यं कमण्डलोस्तु विशेष्यत्वात्प्राधानता । कः पुनरिति ।अन्तरान्तरेणशब्दाभ्यामाधेयप्रधानमध्यवचनाभ्यां युष्मदस्मदर्थस्यैवावधेर्योगो न तु कमण्डलोरिति मत्वा प्रश्नः । यत्तदिति । मध्य इत्येतस्मिन्नर्थे तयोर्वर्तनादवधेरपि ताभ्यां योगोऽस्ति आधारार्थत्वादाधेयस्य कमण्डलोः । अन्तरा तदिति । अत्र भाष्यकारेण मध्यमात्रवचनोन्तराशब्दः प्रयुक्तो न त्वाधाररूपमध्यवाची । अन्यथा तत्स्थानमिति सामानाधिकरण्यं न स्यात् । कमण्डलुयोगप्रतिपादनाय चैवं प्रयोगः । लौकिके तु प्रयोगे मध्यइत्युद्भूताधारशक्तिके मध्येन्तराशब्दो वर्तते । उपपदविभक्तेरिति । अस्तीति क्रियानुषङ्गात्कमण्डलोः कर्तृत्वं तच्च तिङाभिहितमिति प्रथमा कारकविभक्तिः सा चान्तरङ्गा क्रियाकारकयोः संबन्धस्यान्तरङ्गत्वाद् उपपदार्थेन तु क्रियाद्वारकः संबन्ध इति तन्निमित्ता बहिरङ्गा विभक्तिः । ४

कालाध्वनोः ॥ पाणिनीये सूत्रन्यासे सति मासमास्यते देवदत्तेनेति भावएव लादयः स्युर्न तु कर्माणि ततश्चास्यते मास आसितो मासः आसितव्यो मासः स्वासो मास इति प्रयोगानुपपत्तिरिति वार्त्तिकारम्भः । अत्यन्तसंयोग इति । अनत्यन्तसंयोगे तु अधिकरणसप्तम्येव भवति । अमावास्यायां यजत इति । लाद्यर्थमिति । आदिशब्देन निष्ठादीनां ग्रहणम् । तथा चोदाहृतम् । कर्मातिदेशेनैव च मासमास्ते देवदत्त इति द्वितीयायाः सिद्धत्वान्नार्थः सूत्रेणेति भावः । स्वाश्रयमपीति । यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति ब्राह्मणकार्याणि क्षत्रिये क्रियन्ते । न तु स्वाश्रयाणि निवर्त्यन्ते । तद्वदत्रापि कर्मकार्याणि अतिदिश्यन्ते न स्वाश्रयाणि निवर्त्यन्ते । यद्येवमन्तरेणापि वार्त्ति

स्यात् । तर्त्तार्हि वक्तव्यम् । प्राकृतमेवैतत् कर्म । यथा कटं करोति शकटं करोतीति । एवं मन्यते । यत्र कश्चित्क्रियाकृतो विशेष उपजायते । तन्न्याय्यं कर्मेति । न चेह कश्चित्क्रियाकृतो विशेष उपजायते । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । आदित्यं पश्यति हिमवन्तं शृणोति ग्रामं गच्छतीति । तस्मात्प्राकृतमेवैतत्कर्म । यथा कटं करोति शकटं करोतीति । यदि तर्हि प्राकृतमेवैतत्कर्म । अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो न प्राप्नोति । आस्यते मासं देवदत्तेनेति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । अकर्मकाणामित्युच्यते । न च के चित्कालभावादिभिरकर्मकास्तएवं विज्ञास्यामः । क्व चिद्ये अकर्मका इति । अथ वा येन कर्मणा सकर्मकाश्चाकर्मकाश्च भवन्ति तेनाकर्मकाणाम् । न चैतेन कर्मणा कश्चिदप्यकर्मकः । अथ वा यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणाम् न चैतत्कर्म क्व चिदपि न भवति । न तर्हीदानीमिदं सूत्रं वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । यत्राक्रियया-त्यन्तसंयोगः तदर्थम् । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशं रमणीया वनराजिः काला-ध्वनो ॥

अपवर्गे तृतीया ॥ ६ ॥ क्रियाऽपवर्ग इति वक्तव्यम् । साधनापवर्गे मा भूद् । मासमधीतोऽनुवाको न चानेन गृहीत इति । अपवर्गे ॥

स्वाश्रयाणि कार्याणि भविष्यन्ति । नैतदस्ति । स्वाश्रयकार्यनिवृत्तये तद्रूपासङ्ग आशङ्क्येत प्राकृतमेवेति । सकर्मकव्यापनादिधात्वर्थाङ्गे आसनादावास्यादीनां वर्तनात् स्वाभाविकमेतत् कर्मेत्यर्थः । ततश्च मासमास्त इत्यस्य मासमासनेन व्याप्नोतीत्यर्थः । नियतत्वाच्च प्रयोगस्य कटआस्त इत्यादौ आसनमात्रेऽनङ्गीकृतक्रियान्तरे आसिर्वर्तत इति अतिप्रसङ्गो नोद्भावनीयः । किमर्थं वार्त्तिककारेणातिदेश आरब्ध इत्याह एवं मन्यत इति । यत्र कश्चिदिति । यथा काण्डानि लुनातीत्यादौ । आदित्यमिति । न हि दर्शनक्रिययादित्ये प्रत्यक्षानुमानसमधिगम्यः कश्चिद्विशेष उत्पाद्यते । केवलं दर्शनक्रिययाप्तुमिष्टतमत्वादादित्यः कर्म तद्वन्मासमास्तइति मासोपीत्यर्थः । न च के चिदिति । यद्यपि क्रियामात्रप्रतिपादने कालादीनामभावात्तदभावनिबन्धनमपि सम्भवकर्मकत्वं तथापि धातूनामन्यपदार्थत्वेनाश्रयणात् तेषां प्रयोगान्तरे तदर्थानामेव कालादिसम्बन्धदर्शनान्नैकर्मकत्वासम्भवात्सामर्थ्याद्विशेषाङ्गीकरणमिति द्रव्यकर्मणाकर्मकत्वं विज्ञायतइत्यर्थः । क्व चिदिति । द्रव्यइत्यर्थः । अथ वेति । अन्तरङ्गत्वाद् द्रव्यकर्मणो बहिरङ्गस्य कालादेस्तिरोभावात्तदपेक्षः सकर्मकाकर्मकव्यपदेशो न प्रवर्ततइत्यर्थः । यत्र त्वन्तरङ्गस्यासन्निधिस्तत्र कालादिनिमित्तः सकर्मकव्यपदेशो भवत्येवेत्यास्यते मास इति कर्मणि लकारो भवति । अथवा यत्कर्मेति । सम्भवव्यभिचाराभ्यां विशेषणविशेष्यभावाद् वार्तिकं दूषयित्वा सूत्रं स्थापयितुं पृच्छति न तर्हीति । क्रोशं कुटिलेति । गुणेनात्रात्यन्तसंयोगो न तु क्रिययेति कर्मत्वाभावः ॥ ५ ॥

अपवर्गे ॥ अपवर्गो निष्ठा । स कदा चित् फलावाप्तौ सत्यां प्रयोजनाभावात् क्रियाया भवति कदा चिदशक्त्यादिना साधनानामुपरमाद्भवतीति वार्तिकारम्भः । क्रियापवर्ग

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ ७ ॥ क्रियामध्यइति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। अद्य देवदत्तो भुक्त्वा द्व्यहाद्भोक्ता द्व्यहे भोक्ता। कारकमध्यइतीयत्युच्यमाने इहैव स्यात्। इहस्थोयमिष्वासः क्रोशाल्लक्ष्यं विध्यति क्रोशे लक्ष्यं विध्यति। यं च विध्यति यतश्च विध्यति तयोस्तन्मध्यं भवति। तर्त्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नान्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिर्भवति। क्रियामध्यं चेत्कारकमध्यमपि भवति। तत्र कारकमध्यइत्येव सिद्धम्। सप्तमीपञ्चम्यौ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ ८ ॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिषूपसंख्यानं सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थम् *। कर्मप्रवचनीययुक्ते प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्। वृक्षं परि वृक्षमनु। साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति। मातरं परि। मातरमनु। किं प्रयोजनम्। सप्तमीपञ्चम्योः प्रतिषेधार्थम्। सप्तमीपञ्चम्यौ मा भूतामिति। साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तमीति सप्तमी। पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी। यत्रायमप्यर्थः। अप्रतेरिति न वक्तव्यं भवति। तर्त्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। उक्तं वा *। किमुक्तम्। एकत्र तावदुक्तम्। अप्रतेरिति इतरत्रापि। यद्यपि तावदयं परिदृष्टापचारो वर्जने चावर्जने च अयं खल्वपशब्दो ऽदृष्टापचारो वर्जनार्थ एव। तस्य कोन्यो द्वितीयः सहायो भवितुमर्हति। अन्यदतो वर्जनार्थात्। तद्यथा। अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभः। कर्मप्रवचनीयाः ॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ ९ ॥ कथमिदं विज्ञा-

इति। यद्यपि साधनापवर्गे क्रियापवर्गोस्ति तथापि विशेषणोपादानसामर्थ्याद्विशेष आश्रीयते क्रियाया एव योपवर्गो न तु साधनानामशक्त्यादिनिमित्तास्तत्रेत्यर्थः ॥ ६ ॥

सप्तमी ॥ अद्य देवदत्त इति। द्रव्यं कारकं तच्चात्रैकमेवेति भेदनिबन्धनो मध्यव्यपदेशो नास्तीति भावः। यश्चेति। लक्ष्यम्। यतश्चेति। प्रदेशात्। ततश्च लक्ष्यप्रदेशयोः कर्मापादानयोर्भेदान्मध्यव्यपदेशसद्भावः। शक्तिः कारकमिति पक्षाश्रयेण वार्तिकं प्रत्याचष्टे नान्तरेण साधनमिति। शक्तिमित्यर्थः। कालभेदभिन्नभुजिक्रियानुमितशक्तिभेदाश्रयो मध्यव्यपदेशोस्त्येवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

कर्मप्रवचनीय ॥ यदि सामान्येन कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति लक्षणं क्रियते तदा वृक्षं परि विद्योतते इत्यत्र विशेषविहितत्वात् पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी प्राप्नोति। साधुर्देवदत्तो मातरं प्रतीत्यत्र च साधुनिपुणाभ्यामिति परत्वात्सप्तमी प्राप्नोति तत्राप्रतेरिति वक्तव्यं भवतीति मत्वाह प्रत्यादिभिश्च लक्षणादिष्विति। ततश्च पुनर्द्वितीयाविधानात् पूर्वोक्तदोषानवतारः। शिष्टं स्पष्टम् ॥ ८ ॥

यस्माद ॥ इहाधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला अधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति स्वस्वामिवाचिनोः पर्यायेण सप्तमीष्यते अन्यतरस्यैव तु प्राप्नोतीति विचारः क्रियते। कथमिति। तत्र

यते । यस्य चैश्वर्यमीश्वरता ईश्वरभावस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति । आहो स्विद्यस्य स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति । कश्चात्र विशेषः । यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदवचनात्सिद्धम् * । यस्य चेश्वरवचनमिति कर्तृनिर्देशश्चेदन्तरेण वचनं सिद्धम् । अधिब्रह्मदत्ते पञ्चालाः । आधृतास्ते तस्मिन् भवन्ति । सत्यमेवमेतत् । नित्यं परिग्रहीतृव्यं परिग्रहीत्रधीनं भवति । प्रथमानुपपत्तिस्तु * । प्रथमा नोपपद्यते । कुतः । पञ्चालेभ्यः । का तर्हि स्यात् । षष्ठीसप्तम्यौ । स्वामीश्वराधिपतिदायादेति । न तत्राधिशब्दः पठ्यते । यद्यपि न पठ्यते । अधिरीश्वरवाची । न तत्र पर्यायवचनानां ग्रहणं भवति । कथं ज्ञायते । यदयं कस्य चित्पर्यायवचनस्य ग्रहणं करोति । अधिपतिदायादेति । षष्ठी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न भविष्यति । द्वितीया तर्हि प्राप्नोति । कर्मप्रवचनीययुक्ता द्वितीयेति । सप्तम्योक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीया न भविष्यति । भवेद्यः अधेर्ब्रह्मदत्तस्य चाभिसंबन्धः स सप्तम्योक्तः स्यात् । यस्तु खल्वधेः पञ्चालानां चाभिसंबन्धस्तत्र द्वितीया प्राप्नोति । स्ववचनात्तु सिद्धम् * । अस्तु यस्य स्वस्येश्वरस्तस्मात्कर्मप्रवचनीययुक्तादिति । एवमप्यन्तरेण वचनं सिद्धम् । अधिब्रह्मदत्तः पञ्चालेषु । आधृतः स तेषु भवति । सत्यमेवमेतत् । नित्यं परिग्रहीता परिग्रहीतव्याधीनो भवति । प्रथमानुपपत्तिस्तु । प्रथमा तु नोपपद्यते । कुतः । ब्रह्मदत्तात् । का तर्हि स्यात् । षष्ठीसप्तम्यौ । स्वामीश्वराधिपतिदायादेति । न तत्राधिशब्दः पठ्यते । यद्यपि न पठ्यते । अधिरीश्वरवाची न तत्र पर्यायवचनानां ग्रहणं भवति । कथं ज्ञायते । यदयं कस्य चित्पर्यायवचनस्य ग्रहणं करोति । अधिपतिदायादेति । षष्ठी तर्हि प्राप्नोति । शेषलक्षणा षष्ठी अशेषत्वान्न भविष्यति । द्वितीया तर्हि प्राप्नोति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । सप्तम्यो-

---

पदान्तरेणापि भावप्रत्ययमीश्वरशब्देनैश्वर्यमुच्यते । अथ वेश्वर उच्यते अनेनेतीश्वरवचनमैश्वर्यमुच्यते तदा स्वामिनः सप्तमीत्ययमर्थो भवति । यदा यस्येत्यनेन स्वं निर्दिश्यते यस्य सम्बन्धीश्वर उच्यते तत्र सप्तमीत्युक्तं भवति । कर्तृनिर्देशश्चेदिति । ईशितात्र कर्तृत्वेनाभिमतस्तेन स्वामिनः सप्तमीत्युक्तं भवति । अवचनादिति । एतत्सूत्रारम्भेण विनापीत्यर्थः । आधृता इति । स्वामिन्याधारे पञ्चालाः स्थिता इत्यर्थः । ततश्चाधिकरणलक्षणा सप्तमी सिद्धेत्यर्थः । सप्तमीशौण्डैरिति विकल्पेन समासविधानाद् अधिब्रह्मदत्ता इति ब्रह्मदत्ताधीना इति च भवति । विभक्त्यर्थवृत्तित्वे त्वधेरधिब्रह्मदत्तमिति च भवति । सप्तमीति । अधिकरणं समन्यत । प्रथमानुपपत्तिस्त्विति । सप्तमीविधानमनर्थकं प्रथमा च स्वान्न प्राप्नोतीति दोषद्वयोपन्यासः । अधिरीश्वरवाचीति स्वामीश्वरेत्यर्थग्रहणात्पर्यायाणामपि ग्रहणं मन्यते । षष्ठी तर्हीति । स्वस्वामिसम्बन्धसद्भावात् । अशेषत्वादिति । प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठत्वव्यतिरेकाभावात् । द्वितीया तर्हीति । अधिरीश्वर इत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वात् । सप्तम्येति । ब्रह्मदत्तशब्दादनेन द्विती-

कतत्वात्तस्याभिसंबन्धस्य द्वितीया न भविष्यति । भवेद्योधेः पञ्चालानां चाभिसंबन्धः स सप्तम्योक्तः स्यात् । यस्तु खल्वत्रधंर्ब्रह्मदत्तस्य चाभिसंबन्धः तत्र द्वितीया प्राप्नोति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । एवं तर्हि स्ववचनाच्च सिद्धमिति । अधिः स्वं प्रति कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । एवमपि यदा ब्रह्मदत्तेऽधिकरणे सप्तमी तदा पञ्चालेभ्यो द्वितीया प्राप्नोति । कथम् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति । यस्मादधिकम् ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि ॥ १२ ॥ अध्वन्यर्थग्रहणम् * । अध्वन्यर्थग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्पन्थानं गच्छति । वीवधं गच्छतीति । आस्थितप्रतिषेधश्च * । आस्थितप्रतिषेधश्चायं वक्तव्यः । यो ह्युत्पथेन पन्थानं गच्छति, पथे गच्छतीत्येव तत्र भवितव्यम् । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । चतुर्थी यथा स्यात् । अथ द्वितीया सिद्धा । सिद्धा कर्मणीत्येव । चतुर्थ्यपि सिद्धा । कथम् । संप्रदानइत्येव । न सिध्यति । कर्मणायमभिप्रैति स संप्रदानमित्युच्यते क्रियया चासौ ग्राममभिप्रैति । कया क्रियया । गमिक्रियया । क्रियाग्रहणमपि तत्र चोद्यते । चेष्टायामनध्वनि स्त्रियं गच्छत्यजां नयतीत्यतिप्रस-

---

यापवादेन विधीयमानया सप्तम्योभयगतस्य सम्बन्धस्याभिधानात्पञ्चालशब्दाद् द्वितीया न भवतीत्यर्थः । अधिरीश्वर इत्यत्रेश्वरेणेशितव्यस्याप्याक्षिप्तादीशितव्यस्याप्यधिना योगोऽस्तीति भावः । इदानीं द्वितीयं वाक्यं दर्शयितुमाह स्ववचनादिति । यस्येश्वरवचनमित्यनेन स्वस्य सप्तमीप्रकृतित्वेन वचनात् प्रतिपादनात् । स्ववचनात्तु सिद्धमित्येतदन्यथा व्याख्यातुमाह एवं तर्हीति । अधिरीश्वर इत्यत्रेश्वरग्रहणमपर्यायाधिः स्व इति वक्तव्यम् । तत्र स्वमेव प्रत्यधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः तस्मादेवानेन सप्तमी विधीयते । तेन स्वामिनं प्रत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वाभावात्ततो द्वितीयाया अभावः । तेनाधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इति सिद्धम् । अधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इत्येतदधिकरणसप्तम्या सिद्धम् । अत्र दोषमुद्भाव्य परिहरति एवमपीत्यादिना भविष्यतीत्यन्तेन । तिष्ठन्ति सन्ति वेति स्थानादिक्रियापेक्षया पञ्चालानां कर्तृत्वात्कारकविभक्तिः प्रथमेति भावः । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा त्वधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यत्र चरितार्था । यथाधिकरणत्वं द्वयोरपि स्वस्वामिनोर्दर्शितं तथाधिरीश्वर इति यस्य चेश्वरवचनमिति च न कर्तव्यम् । ऐश्वर्यविषयस्य चाधेः क्रियायोगाभावाद् गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनार्थोऽपि संज्ञाविधिर्नोपयुज्यते ॥ ९ ॥

गत्यर्थ ॥ स्वरूपमिति वचनात् स्वरूपस्यैवं ग्रहणं प्राप्तमित्याह अध्वन्यर्थग्रहणमिति । तेनाध्वपर्यायेभ्योऽपि चतुर्थीप्रतिषेधो भविष्यति । द्वितीया तु कर्मणि द्वितीयेति भवति । आस्थितप्रतिषेध इति । आस्थित आक्रान्तः सन्यदा पन्था गम्यते तदाऽनध्वनीति प्रतिषेधः । यदा तूत्पथेन पन्था आक्रमितुमिष्यते तदा भवत्येव चतुर्थी । किमर्थ-

ङ्गः * । चेष्टायामनध्वनीति स्त्रियं गच्छत्यजां नयतीत्यतिप्रसङ्गो भवति । सिद्धन्त्वसंप्राप्तवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । असंप्राप्ते कर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवत इति वक्तव्यम् । अध्वनश्चायमनपवादः । एवं च कृत्वा अध्वनीत्येतदपि न वक्तव्यं भवति संप्राप्तं ह्येतत्कर्माध्वानं गच्छतीति । गत्यर्थ ॥

चतुर्थी संप्रदाने ॥ १३ ॥ चतुर्थीविधाने तादर्थ्य उपसंख्यानम् * । चतुर्थीविधाने तादर्थ्ये उपसंख्यानं कर्तव्यम् । यूपाय दारु कुण्डलाय हिरण्यमिति । किमिदं तादर्थ्यमिति । तदर्थस्य भावः तादर्थ्यम् । तदर्थं पुनः किम् । सर्वनाम्नोयं चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह समासः । कथं चात्र चतुर्थी । अनेनैव । यद्येवमितरेतराश्रयं भवति । केतरेतराश्रयता । निर्देशोत्तरकालं चतुर्थ्या भवितव्यम् । चतुर्थ्या च निर्देशः । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति ह्यर्थशब्देन योगे चतुर्थीति । यदयं चतुर्थी तदर्थार्थेति चतुर्थ्यन्तस्यार्थशब्देन सह समासं शास्ति न खल्वप्यवश्यं चतुर्थ्यन्तस्यैवार्थशब्देन समासो भवति किंतर्हि । षष्ठ्यन्तस्यापि भवति । तद्यथा । गुरोरिदं गुर्वर्थमिति । यदि तादर्थ्यं उपसंख्यानं क्रियते नार्थः संप्रदानग्रहणेन । यो ह्युपाध्यायाय गौर्दीयते उपाध्यायार्थः संभवति । तत्र तादर्थ्यइत्येव सिद्धम् । अवश्यं संप्रदानग्रहणं कर्त-

---

मिति । अन्तरेणाप्येतत् सूत्रं द्वितीयाचतुर्थ्यौ. सिद्धत्वादिति प्रश्नः । क्रियाग्रहणमपीति । यद्यपि तत्र क्रियाग्रहणं प्रत्याख्यातं तथापि तत्रैव न्यायस्योक्तत्वाद्वचनमाश्रित्यास्य सूत्रस्य प्रत्याख्यानं कृतम् । अथवा तत्रत्यन्यायस्मरणार्थमिदमुक्तम् । तत्र यदा गमनस्य संदर्शनादीनाञ्च भेदो विवक्ष्यते तदा संदर्शनादिभिः क्रियाभिराप्यमानत्वात् कर्मणा गमनेनाभिप्रेयमाणस्य संप्रदानत्वाच्चतुर्थी भवति । यदा त्वभेदविवक्षा तदा गमनस्य कर्मत्वाभावाद् ग्राम कर्मैव भवतीति द्वितीया भवति । भेदाभेदविवक्षा च लौकिकप्रयोगानुसारेण नियतविषयेत्यारम्भप्रत्याख्यानयोर्नास्ति फलभेदः । अत एवापवादविषयेपि द्वितीयाविधानार्थं चतुर्थी चेति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणम् । प्रत्याख्यातेर्भिन्नफलत्वाद्व्याख्यानीयम् । इदानीं सूत्रस्यातिव्याप्त्युद्भावनायाह चेष्टायामिति । सिद्धं त्विति । असंप्राप्तं यद्वस्तु गमनेन संप्रप्स्यते तस्मिन् कर्मणीत्यर्थः । स्त्री तु संप्राप्तेति चतुर्थ्यभावः । अजा नयतीत्यत्राप्यजायाः संप्रापणाच्चतुर्थ्यभावः । अथवा नयतिर्गत्यर्थ एव न भवति । प्रतीयते ह्यत्र गतिर्न ह्यसौ नयतेरर्थः । तस्य प्रापणवाचित्वादित्याहुः अध्वनश्चेति । यदा त्वसंप्राप्तोऽध्वा भवति तदा भाष्यमेव चतुर्थ्या अध्वने गच्छतीति प्रागेवोक्तम् । १२

चतुर्थी ॥ तादर्थ्य इति । तच्छब्देन कार्यं निर्दिश्यते । तस्मा इदं तदर्थमिति समासेन विशिष्टकार्यप्रयोजनं कारणमभिधीयते । तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यमिति कार्यकारणसंबन्ध उच्यते । समासकृत्तद्धितेषु भावप्रत्ययेन संबन्धाभिधानमिति वचनात् । तत्र विशिष्टत्वे ऽपि संबन्धस्य यथा षष्ठी विशेषणादेव भवति न विशेष्याद् राज्ञः पुरुष इति

व्यम्। यान्येन लक्षणेन संप्रदानसंज्ञा तदर्थम्। छात्राय रुचितं छात्राय स्वदितमिति। तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति तादर्थ्ये चतुर्थीति। यदयं चतुर्थी तदर्थार्थेति चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थेन सह समासं शास्ति। क्लृपिसंपद्यमाने *। क्लृपिसंपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या। मूत्राय कल्पते यवागूः। उच्चाराय यवान्नमिति। उत्पातेन ज्ञाप्यमाने *। उत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या। वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी। कृष्णा सर्वविनाशाय दुर्भिक्षाय सिता भवेत्॥ मांसौदनाय व्याहरति मृगः। हितयोगे च*। हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या। हितमरोचकिने हितमामयाविने। चतु॥

नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च॥ १६॥ स्वस्तियोगे चतुर्थी कुशलार्थैराशिषि वाविधानात् *। स्वस्तियोगे चतुर्थी कुशलार्थैराशिषि वाविधानाद् भवति विप्रतिषेधेन। स्वस्तियोगे चतुर्थ्या अवकाशः। स्वस्ति जाल्माय स्वस्ति वृषलाय। कुशलार्थैराशिषि वाविधानस्यावकाशः। अन्ये कुशलार्थाः। कुशलं देवदत्तस्य। कुशलं देवदत्ताय इहोभयं प्राप्नोति स्वस्ति गोभ्यः स्वस्ति ब्राह्मणेभ्य इति। चतुर्थी भवति विप्रतिषेधेन। अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् *। अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। अलं कुरुते कन्यामिति। अपर आह। अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। अलं मल्लो मल्लाय प्रभुर्मल्लो मल्लाय प्रभवति मल्लो मल्लायेति। नमः॥

तथा चतुर्थी यूपाय दार्विति। हेताविति तृतीयाऽपि दारुशब्दान्न भवति। हेतुहेतुमद्भावस्य चतुर्थ्यैव गमितत्वात्प्रातिपदिकार्थव्यतिरेके च हेतुतृतीयाया विधानादिह च प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकाभावात्। तस्मा इत्युपकार्ये हि कार्ये प्रत्ययमुपदृश्यते। यदर्थशब्दात्संबन्धे भावप्रत्यय इष्यते। गम्यमानविभक्तित्वाच्चतुर्थी कार्यवाचिनि। गुणं कृतास्पदा तस्मात्कारणं नावगाहते॥ किमिदमिति। तस्मा इदमिति सत्यां चतुर्थ्यां समासः। सति समासे तदनुवादेन चतुर्थीविधानमितीतरेतराश्रयत्वं मत्वा प्रश्नः। षष्ठ्यन्तस्यापीति। संबन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठ्यस्त्येव। क्लृपीति। संपत्तिरभूतप्रादुर्भाव उत्पत्तिरिह गृह्यत इति विकाराच्चतुर्थी। विकारस्य प्रकृतिरूपारोपात्सामानाधिकरण्यं यच्च रूपमुपजायते ततश्चतुर्थीति प्रकृतेर्न भवति। यदा तु प्रकृतेरपादानविवक्षा तदा विकाराच्चतुर्थी न भवतीति केचिदाहुः। अन्ये तु विरोधाभावात्तत्रापि चतुर्थीमिच्छन्ति। १३

नमःस्वस्ति॥ स्वस्तियोग इति। पूर्वविप्रतिषेधार्थं वचनम्। स्वस्ति जाल्मायेति। तत्त्वकथनमिदं जाल्मत्वादाशीरभावः। अलमिति। भूषणप्रतिषेधवाचिनोऽलंशब्दस्य निरासार्थं वचनम्। तेनालं कुरुते कन्यामलं रोदनेनेति चतुर्थी न भवति। नन्वत्रोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति चतुर्थी न भविष्यतीत्याह अपर आहेति। सूत्रेऽलंशब्दमपनीय पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यम्। तेन तत्पर्यायाणामपि ग्रहणं सिद्ध्यति। अन्यथा स्वरूपस्यैव ग्रहणं स्यात्। अथवाऽलमित्यर्थग्रहणं व्याख्येयमित्यर्थः। १६

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु ॥ १७ ॥ अप्राणिष्वित्युच्यते। तत्रेदं न सिध्यति। न त्वा श्वानं मन्ये न त्वा शुने मन्य इति। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा। ततः अप्राणिषु। अप्राणिषु च विभाषेति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। न त्वा काकं मन्ये न त्वा शुकं मन्य इति। यदेतदप्राणिष्विति एतदनावादिष्विति वक्ष्यामि। इमे च नावादयो भविष्यन्ति। न त्वा नावं मन्ये यावत्तीर्णं न नाव्यम् न त्वान्नं मन्ये यावद् भुक्तं न श्राद्धमिति। अत्र येषु प्राणिषु नेष्यते ते नावादयो भविष्यन्ति। मन्यकर्मणि प्रकृष्य कुत्सितग्रहणम्॥। मन्यकर्मणि प्रकृष्य कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्त्वां तृणं मन्य इति। मन्यकर्म ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ १८ ॥ तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥। तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। प्रकृत्याभिरूपः। प्रकृत्या दर्शनीयः। प्रायेण याज्ञिकः। प्रायेण वैयाकरणः। माठरोस्मि गोत्रेण। गार्ग्योस्मि गोत्रेण समेन धावति। द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति। पञ्चकेन पशून् क्रीणाति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्येव सिद्धम्। इह तावत्प्रकृत्याभिरूपः प्रकृत्या दर्शनीय इति। प्रकृतिकृतं तस्याभिरूप्यम्। प्रायेण

मन्य॥ एवं तर्हीति। योगविभागेन प्राणिविषया विभाषा क्रियते। न त्वा शुने मन्ये न त्वां श्वानं मन्य इति। अप्राणिष्वित्यनेन त्वप्राणिविषया। न त्वा तृणाय मन्ये न त्वा तृणं मन्य इति। इहापीति। आद्येन योगेनेति भावः। तदेवं योगविभागेपि दोषदर्शनाद् न्यासान्तराश्रयणेनेष्टं स्थापयितुमाह यदेतदिति। प्रकृष्य कुत्सितग्रहणमिति। यद्वा चिनश्चतुर्थी विधीयते ततः प्रकर्षेण यदि कुत्सा प्रतिपाद्यते तदा चतुर्थी भवति न तु साम्यविवक्षायाम्। तेन प्रतिषेधयुक्तायां कुत्सायां चतुर्थीविधानं संपद्यते। क्वचित् प्रतिकृष्येति पाठस्तत्राप्ययमर्थः। तृणादेरपि निकृष्टत्वं यदा प्रतिपिपादयिषितं भवति तदा चतुर्थी न तु साम्यविवक्षायाम्। प्रतिकृष्येति। निकृष्येत्यर्थः। मन्यकर्मण्यनादर उपमाने विभाषाप्राणिष्वित्यापिशलिरधीते स्म ॥ १७॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

कर्तृकरणयोः॥ प्रकृत्याभिरूप इति। क्रियापदाश्रवणात् कर्तृकरणयोरभावात् षष्ठ्यत्र प्राप्नोति। प्रायेणेति। प्रायशब्दो बह्वर्थवाची। बहवो याज्ञिका इत्यर्थः। तत्र प्रथमा प्राप्नोति। गोत्रेणेति। प्रथमा षष्ठी चात्र प्राप्नोति। समेनेति। द्वितीया प्राप्नोति। द्विद्रोणेनेति। द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम्। पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः। अत्रापि द्वितीया प्राप्नोति। पञ्चकेनेति। पञ्च परिमाणमस्य पञ्चकः सङ्घः। तत्र द्वितीया प्राप्ता। पशूनित्यनेनैतत् समानाधिकरणं सङ्घसङ्घिनोरभेदस्य विवक्षणात्। साहस्रेणेति। सहस्रपरिमाणः सङ्घः साहस्रः। शतमानविंशतिकेत्यण्। पूर्ववदत्र द्वितीयाप्राप्तिः प्रकृतिकृतमिति। गम्यमानापि क्रिया करणादिव्यपदेशनिमित्तं भवति। यथा प्र-

याज्ञिकः प्रायेण वैयाकरण इति । एष तत्र प्रायः येन ते ऽधीयते माठरोस्मि गोत्रेण गार्ग्योस्मि गोत्रेणेति । एतेनाहं संज्ञाये । समेन धावति विषमेण धावतीति । इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते समेन पथेति । द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणातीति । अत्रापि तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम् । द्विद्रोणार्थं द्विद्रोणम् । द्विद्रोणेन हिरण्येन धान्यं क्रीणातीति । पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति । अत्रापि तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं, पञ्चपश्वर्थः पञ्चकः । पञ्चकेन पशून् क्रीणातीति । साहस्रेणाश्वान् क्रीणातीति । सहस्रपरिमाणं सहस्रं साहस्रेण हिरण्येनाश्वान् क्रीणातीति । कर्तृकरण ॥

सहयुक्ते ऽप्रधाने ॥ १९ ॥ किमुदाहरणम् । तिलैः सह माषान्वपतीति । तिलैर्मिश्रीकृत्य माषा उप्यन्ते । तत्र करणे इत्येव सिद्धम् । इदं तर्हि पुत्रेण सहागतो देवदत्त इति । अप्रधाने कर्तरि तृतीया यथा स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । प्रधाने कर्तरि लादयो भवन्तीति प्रधानकर्ता क्तेनाभिधीयते । यश्चाप्रधानं सिद्धा तत्र कर्तरीत्येव तृतीया । इदं तर्हि पुत्रेण सहागमनं देवदत्तस्येति । षष्ठ्यत्र बाधिका भविष्यति । इदं तर्हि पुत्रेण सह स्थूलः । पुत्रेण सह पिङ्गल इति । इदं चाप्युदाहरणं तिलैः सह माषान्वपतीति । ननु चोक्तं तिलैर्मिश्रीकृत्य माषा उप्यन्ते तत्र करणइत्येव सिद्धमिति । भवेत्सिद्धं यदा तिलैर्मिश्रीकृत्योप्येरन् । यदा तु खलु कस्य चिन्माषबीजावाप उपस्थितः तदर्थं च क्षेत्रमुपार्जितं

विश पिण्डीमित्यत्र । इह च करणान्तरव्युदासाय प्रकृतेरेव करणत्वं विवक्षितम् । स्वभावेनायं कृतोभिरूपो न तु वस्त्रालङ्करणादिनेत्यर्थः । एष तत्र प्राय इति । बाहुल्यमित्यर्थं । तच्चाध्ययनस्य करणत्वेन विवक्षितम् । इदमत्रेति । प्रतीयमानत्वाद् द्विद्रोणपञ्चकसाहस्रशब्दास्तत्क्रयार्थे मूल्ये उपचाराद्वर्तन्तइति करणत्वात् तृतीयासिद्धिः १८

सह ॥ किमुदाहरणमिति । सूत्रान्तरेण तृतीयासिद्धिं मत्वा पृच्छति तिलैः सहेति । अत्र माषा उप्यमानत्वात् प्रधानं कर्म । तिलास्तु तथायुक्तनयः वृक्षमूलानीवोपसर्पन्त्य ऽप्रधानकर्माणीति द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीयाविधिः । तिलैर्मिश्रीकृत्येति । अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं मिश्रणक्रियायां तिलाः करणत्वं च प्रतिपद्यन्ते पश्चाद्वपनक्रियायां कर्मत्वमिति सिद्धा तृतीयेत्यर्थः । पुत्रेण सहागत इति । पितुरेवात्रागमनक्रियायां शाब्दं कर्तृत्वं न तु पुत्रस्येत्यप्राप्ता तृतीया विधीयते । लादय इति । आदिशब्देन क्तादीनां ग्रहणम् । तत्रैकेन शब्देन भिन्नकक्षत्वाद् गुणप्रधानयोः कर्त्रोरभिधानासंभवात् प्रधाने कार्यसंप्रत्ययं तु प्रधानस्यैवाभिधानं न्याय्यमित्यप्रधानस्य प्रतीयमानगमिक्रियापेक्षकर्तृत्वाश्रयेण तृतीया सिद्धेत्यर्थः । पुत्रेण सहागमनमिति । ल्युटा कर्तुरनभिहितत्वाद् उभयत्र तृतीयाप्रसङ्गे नियमार्थमिदमप्रधानएव तृतीया भवति न तु प्रधानइति । षष्ठ्यत्रेति । कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन । सा च प्रधानयोरेव कर्तृकर्मणोः प्राधान्यादेव स्मर्यत इत्यप्रधाने कर्तरि न भविष्यति । यदा तु कृद्ग्रहणमप्रधानकर्तृप्रतिपत्त्यर्थं भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति तदा षष्ठीबाधनाय तृतीयाविधानमत्रापि भवत्येव । पुत्रेण सह स्थूल इति । गुणसंबन्धप्रतिपादनपरत्वादत्र क्रियाया अभावात् पुत्रस्य

तत्रान्यदपि किं चिदुच्यते यदि भविष्यति भविष्यतीति तदा न सिध्यति । सहयुक्ते ऽप्रधानवचनमनर्थकमुपपदविभक्तेः कारकविभक्तिबलीयस्त्वादन्यत्रापि * । सह युक्ते ऽप्रधानवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिबलीयस्त्वात् । अन्यत्रापि उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भवति । एवमत्रापि उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति प्रथमा भविष्यति । क्वान्यत्र । गाः स्वामी व्रजतीति । सह युक्ते ॥

येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥ इह कस्मान्न भवति । अक्षि काणमस्येति । अङ्गाद्विकृतात्तद्विकारश्चेदाङ्गिनो वचनम् * । अङ्गाद्विकृतात्तृतीया वक्तव्या तेनैव चेद्विकारेणाङ्गी द्योत्यतइति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अङ्गशब्दोयं समुदायशब्दः । येनेति च करणे एषा तृतीया । येनावयवेन समुदायोऽङ्गी द्योत्यते । तस्मिन् भवितव्यम् । न चैतेनावयवेन समुदायो द्योत्यते । येनाङ्ग ॥

इत्थंभूतलक्षणे ॥ २१ ॥ इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थे प्रतिषेधः * । इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । अपि भवान्कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति ।

कर्तृत्वाभावः । यदि भविष्यतीति । अनेन मिश्रीकरणाभावात् तिलानां करणत्वाभावमाह । एकक्षेत्रे च वापात् सहयोगः कालभेदेऽप्यविरुद्धः । सहयुक्त इति । अप्रधानवचनं प्रधाननिवृत्त्यर्थं क्रियते प्रधानस्य चान्तरङ्गत्वात् कारकविभक्तिर्भविष्यति इति नार्थस्तन्निवृत्त्यर्थेनाप्रधानवचनेनेत्यर्थः । शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौरित्यत्रापि गवा संबन्धोन्तरङ्ग इति उपाध्यायात् षष्ठ्येव भविष्यति न तृतीया । गाः स्वामी व्रजतीति । अत्रापि व्रजिक्रियायां गवां कर्मत्वात्तन्निबन्धना द्वितीया स्वामीश्वरेति प्राप्ते उपपदविभक्ती षष्ठीसप्तम्यौ बाधित्वा प्रवर्तेते ॥ १९ ॥

येनाङ्गविकारः ॥ अङ्गशब्दोऽवयववाचित्वेन प्रसिद्धस्ततो येन गुणेनाङ्गस्य विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीयेति सूत्रार्थमवगत्याह इह कस्मादिति । इहैव कस्मान्नेत्यर्थः । अक्षि काणमिति । कणनिमील इत्यस्य चौरादिकस्याचि घञि वा रूपम् । काणगुणयोगादभेदोपचाराद् गुणवचनेभ्यो लुगिति मतुपो लुग्विधानाद्वाक्षि काणशब्देनोच्यते । तत्र काणशब्दात् तृतीया प्राप्नोति । काणेन हि गुणेनाक्ष्णो विकारो लक्ष्यते । अक्ष्णा काण इत्यत्र त्वक्षिशब्दान्न प्राप्नोति । अङ्गाद्विकृतादिति । अङ्गवाचिनोक्षिपादादेस्तृतीया भवति न काणादेर्गुणवचनादित्यर्थः । एतावत्युच्यमाने ऽक्षि काणमस्येत्यत्राप्यक्षिशब्दात्प्राप्नोतीत्याह तद्विकारतश्चेदिति । यदि देवदत्तादिरवयवी विकृतेनाङ्गेन विकारवान् प्रकाश्यत इत्यर्थः । अङ्गशब्द इति । अङ्गान्यस्य सन्तीत्यर्शआदित्वादच्प्रत्ययान्तोत्राङ्गशब्दो निर्दिष्टः । येनेत्यनेन विकृतमङ्गं निर्दिश्यते । न ह्यविकृतेनाङ्गेनाङ्गिनो विकारो द्योतयितुं शक्यते । न चैतेनेति । अक्षिकाणमस्येत्यत्र काणशब्देनाक्षिसमानाधिकरणेनावयवी नोच्यते किं तर्ह्यवयव एवेत्यर्थः । अवयवश्चात्रावयविना विशेष्यत इति तस्यैव प्राधान्याद्विकारप्रतिपत्तिः ॥ २० ॥

इत्थंभूत ॥ यदा लक्षणवाची शब्दो लक्ष्यवाचिसमासावयवस्तदा तृतीया मा भूदिति वचनम् । इत्थंभूतलक्षणे तत्स्थ इति । लक्ष्यवाचिशब्दस्थ इत्यर्थः । कमण्डलु-

न वेत्थंभूतस्य लक्षणेनापृथग्भावात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम्। इत्थंभूतस्य लक्षणेनापृथग्भावात् । यत्रेत्थंभूतस्य पृथग्भूतं लक्षणं तत्र भवितव्यम् । न चात्रेत्थंभूतस्य पृथग्भूतं लक्षणम् । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । तथा ह्ययं प्राधान्येन लक्षणं प्रतिनिर्दिशति । इत्थंभूतस्य लक्षणमित्थंभूतलक्षणं तस्मिन्नित्थंभूतलक्षण इति । इत्थं भूत ॥

संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २३ ॥ संज्ञः कृत्प्रयोगे षष्ठी विप्रतिषेधेन *। संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणीत्येतस्मात्कृद्योगे षष्ठी भवति विप्रतिषेधेन। संज्ञोन्यतरस्यामित्यस्यावकाशः । मातरं संजानीते मात्रा संजानीते । कृत्प्रयोगे षष्ठ्या अवकाशः इध्मप्रव्रश्चनः । पलाशशातनः । इहोभयं प्राप्नोति । मातुः संज्ञाता पितुः संज्ञाता इति षष्ठी भवति विप्रतिषेधेन । उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिः * । उपपदविभक्तेश्चोपपदविभक्तिर्भवति विप्रतिषेधेन । अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते इत्यस्यावकाशः । अन्यो देवदत्तात् । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेत्यस्यावकाशः । गोषु स्वामी गवां स्वामी । इहोभयं प्राप्नोति । अन्यो गोषु स्वामी । अन्यो गवां स्वामी । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः। नह्यत्र गावोऽन्ययुक्ताः। कस्तर्हि स्वामी । एवं तर्हि तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यामित्यस्यावकाशः । तुल्यो देवदत्तस्य । तुल्यो देवदत्तेन । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेत्यस्यावकाशः । स एव । इहोभयं प्राप्नोति । तुल्यो गोभिः स्वामी तुल्यो गवां स्वामी । तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । संज्ञोन्य ॥

पाणिमिति । बहुव्रीहौ कृते कमण्डलुशब्दात् तृतीया प्राप्नोति । न च प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषेधाज् ज्ञापकात् । न च तृतीयाया लुक् प्राप्नोति । समासप्रातिपदिकानवयवत्वात्तस्याः कृते समासउत्पादनात् । लक्षणेनेति । पृथग्विनेति तृतीया । तथा ह्ययमिति । षष्ठीतत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् इत्थंभूतस्य यल्लक्षणं प्रधानमप्राप्तोपसर्जनभावं तृतीया यथा कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीदिति । बहुव्रीहौ तु स्वार्थोपसर्जनान्यपदार्थाभिधायित्वाद्वार्त्तिपदानां नास्ति लक्षणस्य प्राधान्यम् ॥ २१ ॥

संज्ञोऽन्यतरस्याम् ॥ मात्रा संजानीत इति । संप्रतिभ्यामनाध्याने इत्यात्मनेपदम्। अन्यो गवां स्वामीति । एकस्मिन् वाक्ये सहप्रयोगादस्त्यन्ययोगो गवामिति मन्यते। न ह्यत्र गाव इति । युक्तग्रहणाद्यदपेक्षमन्यत्वं तद्वाचिनः पञ्चमी । न चात्र गवापेक्षमन्यत्वं स्वामिनः प्रतिपाद्यं व्यभिचाराभावात् किं तर्हि पूर्वस्वाम्यपेक्षम् । कस्तर्हि स्वामीति । भूतपूर्वो यः स्वामी सोन्ययुक्त इत्यर्थः । तुल्यो गोभिः स्वामीति। गवां यः स्वामी स गोभिर्जाड्यादिना धर्मेण सदृश इत्यर्थविवक्षायामस्ति गवा पतद्वयार्थयोगः ॥२३॥

हेतौ ॥ २३ ॥ निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् * । निमित्तकारणहेतुषु सर्वाः प्रायेण दृश्यन्तइति वक्तव्यम् । किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन वसति । कस्मै निमित्ताय वसति । कस्मान्निमित्ताद्वसति । कस्य निमित्तस्य वसति । कस्मिन्निमित्ते वसति । किं कारणं वसति । केन कारणेन वसति । कस्मै कारणाय वसति । कस्मात्कारणाद्वसति । कस्य कारणस्य वसति । कस्मिन् कारणे वसति । को हेतुर्वसति । कं हेतुं वसति । केन हेतुना वसति । कस्मै हेतवे वसति । कस्माद्धेतोर्वसति । कस्य हेतोर्वसति । कस्मिन् हेतौ वसति । हेतौ ॥

अपादाने पञ्चमी ॥ २८ ॥ पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानम् * । पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चम्या उपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रासादमारुह्य प्रेक्षते । प्रासादात्प्रेक्षते । अधिकरणे च * । अधिकरणे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । आसनात्प्रेक्षते । शयनात्प्रेक्षते । प्रश्नाख्यानयोश्च * । प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या । कुतो भवान् पाटलिपुत्त्रात् । यतश्चाध्वकालनिर्माणम् * । यतश्चाध्वकालनिर्माणं ततः पञ्चमी वक्तव्या । गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे । तद्युक्तात्काले सप्तमी * । तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्या । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे । अध्वनः प्रथमा च * । अध्वनः प्रथमा च सप्तमी च वक्तव्या । गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि । गवीधुमतः सांकाश्यं चतुर्षु योजनेषु तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अपादानइत्येव सिद्धम् । इह तावत्प्रासादात्प्रेक्षते शयनात्प्रेक्षते अपक्रामति तत्तस्माद्दर्शनम् । यद्यपक्रामति किं नात्यन्तायापक्रामति । संततत्वात् । अथ वान्यान्यप्रादुर्भा-

---

हेतौ । योग्यतामात्रयुक्तोऽनाश्रितव्यापारोऽर्थो द्रव्यगुणक्रियाविषयो हेतुः । निमित्तेति । असर्वनाम्नोऽपि विधानार्थमत्र सूत्र इदं पठितं न तु सर्वनाम्नस्तृतीया चेत्यत्र । तत्र प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न भवतोऽन्यास्तु यथादर्शनं भवन्ति । पर्यायोपादानं केचित्पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थमिच्छन्ति । अन्ये तूपलक्षणार्थमिच्छन्त प्रयोजनादिप्रयोगेऽप्येतद्विभक्तिविधानं मन्यन्ते ॥ २३ ॥

अपादाने ॥ ल्यब्लोप इति । यत्र ल्यबन्तस्याप्रयोगे ऽप्यर्थो गम्यते तत्र द्वितीयायां प्राप्तायां पञ्चमी विधीयते । अधिकरणे चेति । ल्यब्लोपइत्यपेक्षते । सप्तम्यपवादोऽत्र पञ्चमी । प्रश्नाख्यानयोश्चेति । विशिष्टे प्रश्नाख्याने गृह्येते । यत्र लोके पञ्चमी प्रयुज्यते । तेन कस्यायमश्वो देवदत्तस्यायमश्व इत्यादौ पञ्चमी न भवति । कुतो भवानिति । क्रियाया अभावादनपादानत्वं मन्यते । यतश्चेति । यदाश्रित्याध्वकालौ परिच्छिद्येते तत्र पञ्चमीत्यर्थः । गवीधुमत इति । गवीधुमन्नाम नगरम् । तद्युक्तात्कालइति । काले विषये । तेन पञ्चम्यन्तार्थेन यो युक्तो मासादिस्तद्वाचिन सप्तमीत्यर्थः । अथ वा पञ्चमीयुक्तार्थात्परे कालइत्यर्थः । अध्वन इति । तद्युक्तादित्यपेक्षते । अपक्रामति तत्तस्मादिति । दर्शनं चक्षुरिन्द्रियं तेजोरूपं प्राप्य विषयग्राहित्वात्प्रासाददेशादपक्रम्य विषयं

वात्। अन्यानि चान्यानि प्रादुर्भवन्ति। प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या। इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते। कुतो भवानागच्छतीति। पाटलिपुत्त्रादागच्छामीति। यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्येति। इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते। गवीधुमतो निःसृत्य सांकाश्यं चत्वारि योजनानि। कार्तिक्या आग्रहायणी मासे इति। इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते। कार्तिक्याः प्रभृत्या-ग्रहायणी मास इति। तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्येति। इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते कार्तिक्याः प्रभृति आग्रहायणी गते मासइति। अध्वनः प्रथमा च सप्तमी चेति। इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते। गवीधुमतो निःसृत्य यदा चत्वारि योजनानि गतानि भवन्ति ततः सांकाश्यम्। चतुर्षु योजनेषु गतेषु ततः सांकाश्यमिति। अपादाने॥

अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २९ ॥ अञ्चूत्तरपदग्रहणं किमर्थम्। न दिक्शब्दैर्योग इत्येव सिद्धम्। षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति वक्ष्यति। तस्यायं पुरस्तादपकर्षः। अन्यारा॥

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ ३० ॥ अर्थग्रहणं किमर्थम्। षष्ठ्यतस्प्रत्ययेनेत्युच्यमाने इहैव स्यात्। दक्षिणतो ग्रामस्य उत्तरतो ग्रामस्येति। इह न स्यात्। उपरि ग्रामस्य उपरिष्टाद् ग्रामस्येति। अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे अतस्प्रत्ययेन च सिद्धं भवति। यश्चान्यस्तेन समानार्थः। अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। प्राग्ग्रामात्। प्रत्यग्ग्रामात्। अञ्चूत्तरपदस्याप्येतत्प्रयोजनं युक्तम्। तत्रान्यतरच्छक्यमवक्तुम्। षष्ठ्यतस॥

गच्छतीत्यर्थः। क्षणिकपक्षावष्टम्भेन भेदमाश्रित्याह अथ वान्यान्यप्रादुर्भावादिति। अन्यस्यान्यस्य तेजोरूपस्येन्द्रियस्योत्पादादित्यर्थः। भाष्यकारवचनप्रामाण्यादन्यान्यशब्दस्य साधुत्वं द्रष्टव्यम्। इदमत्रेति। प्रतीयमानत्वादर्थस्य शब्दाप्रयोगः। कार्तिक्याः प्रभृतीति। तत आरभ्येत्यर्थः। भाष्यकारवचनात्प्रभृतियोगे पञ्चमी गते मास इति। तनश्च यस्य च भावेनेति सिद्धा सप्तमी। चत्वारीति। तत्र प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेकात्सिद्धा प्रथमा॥ २८॥

अन्यारात्॥ तस्यायमिति। अथ सध्र्यङ् देवदत्तेनेत्यदिक्शब्दार्थमञ्चूत्तरपदग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते। उच्यते दिक्शब्दसाहचर्यादञ्चूत्तरपदस्यापि दिक्शब्दस्यैव ग्रहणं नान्यस्य। षष्ठ्यत। अर्थग्रहणमिति अतस्शब्दः प्रत्ययत्वं न व्यभिचरतीति प्रत्ययग्रहणादतस्शब्दस्तदर्थोपलक्षणं विज्ञास्यत इति प्रश्नः॥ २९॥

षष्ठ्यतस्प्रत्ययेनेति। अतस्शब्दस्यार्थस्याश्रयितुमशक्यत्वात्तस्यतेर्नञ्पूर्वस्य क्विप्यतसिति रूपसंभवाच्च। प्राग्ग्रामादिति। प्रत्ययग्रहणमधिकं क्रियमाणं श्रूयमाणप्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञास्यत इति लुप्ते ऽस्तातौ षष्ठ्यभावः। तत्रान्यतरदिति। एकप्रयोजनत्वात्॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीया ऽन्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥ पृथगादिषु पञ्चमीविधानम् * । पृथगादिषु पञ्चमी विधेया । पृथग् देवदत्तात् । किमर्थम् । न प्रकृतं पञ्चमीग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अपादाने पञ्चमीति । अनधिकारात् * । अनधिकारः सः । अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेधः । अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । दक्षिणेन ग्रामम् । दक्षिणतो ग्रामस्येति । एवं तर्हि अन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्पञ्चमी भविष्यति । अस्त्यन्यदन्यतरस्यांग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । यस्यां नाप्राप्तायां तृतीयारभ्यते सा यथा स्यात् । कस्यां च नाप्राप्तायाम् । अन्ततः षष्ठ्याम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अपादाने पञ्चमीति । ननु चोक्तमनधिकारात् अनधिकारः सः अधिकारे हि द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेध इति । एवं तर्हि सम्बन्धमनुवर्तिष्यते । अपादाने पञ्चमी । अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते । पञ्चमी । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन । अन्यारादिभिर्योगे पञ्चमी । एनपा द्वितीया । अन्यारादिभिर्योगे पञ्चमी । पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् । पञ्चमीग्रहणमनुवर्तते । अन्यारादिभिर्योगइति निवृत्तम् । अथ वा मण्डूकप्लुतयोधिकाराः । तद्यथा । मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः । अथ वा अन्यवचनाच्चकाराकरणात्प्रकृतस्यापवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्य । अन्यस्या विभक्तेर्वचनाच्चकारस्यानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृतायाः पञ्चम्या द्वितीयाषष्ठ्यौ बाधिके भविष्यतः । यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति । अथ वा वक्ष्यत्येतत् । अनुवर्तन्ते च नाम विधयः न चानुवर्तनादेव भवन्ति किं तर्हि यत्नाद्भवन्तीति । पृथग्विना ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ ३५ ॥ दूरान्तिकार्थेभ्यः पञ्चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चमीप्रतिषेधः * । दूरान्तिकार्थेभ्यः पञ्चमीविधाने तद्युक्तात्पञ्चम्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः । दूराद् ग्रामस्य । न वा तत्रापि दर्शनादप्रतिषेधः * । अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः । न वा तत्रापि दर्शनात्पञ्चम्याः प्रतिषेधोनर्थकः । तत्रापि हि पञ्चमी दृश्यते । दूरादावसथान्मूत्रं दूरात्पादावसेचनम् । दूराच्च भार्व्यं दस्युभ्यो दूराच्च कुपिताद् गुरोः ॥ दूरान्ति ॥

पृथग्विना ॥ अन्यतरस्यांग्रहणेन पक्षे यथाप्राप्ताभ्यनुज्ञानं क्रियते । न चात्र पञ्चमी प्राप्तेति मत्वाह पृथगादिष्विति । पत्त इति वाक्यशेषः । न प्रकृतमिति । नशब्दः काक्वा प्रयुक्तः । प्रकृतमेवेत्यर्थः । अनधिकार इति । अन्यारादिति योगात्परेषु नाधिक्रियते इत्यर्थः । एवं तर्हीति । अन्यतरस्यांग्रहणम् ॥ ३२ ॥

दूरान्ति ॥ तद्युक्तादिति । दूरान्तिकार्थैर्युक्तं यदपेक्षया दूरान्तिकत्वं तद्वाचिन इत्यर्थः । दूराद् ग्रामस्येति । पूर्वसूत्रेण षष्ठ्येव ग्रामाद्भवति । दूरादावसथादिति । आवसथस्य दूर इत्यर्थः । पूर्वसूत्रेणावसथादेः पञ्चम्यपि भवति ॥ ३५ ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ ३६ ॥ सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् * । सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । असावधीती व्याकरणे । परिगणिती याज्ञिक्ये । आम्नाती छन्दसि । साध्वसाधुप्रयोगे च * । साध्वसाधुप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्या । साधुर्देवदत्तो मातरि असाधुर्मातुले कृष्णः । असाधुः पितरि । कारकार्हाणां च कारकत्वे * । कारकार्हाणां च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या । ऋद्धेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा आसते । ब्राह्मणेषु तरत्सु वृषला आसते । अकारकार्हाणां चाकारकत्वे * । अकारकार्हाणां चाकारकत्वे सप्तमी वक्तव्या । मूर्खेष्वासीनेषु ऋद्धा भुञ्जते । वृषलेष्वासीनेषु ब्राह्मणास्तरन्ति । तद्विपर्यासे च * । तद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या । ऋद्धेष्वासीनेषु मूर्खा भुञ्जते । ब्राह्मणेष्वासीनेषु वृषलास्तरन्ति । निमित्तात्कर्मसंयोगे * । निमितात्कर्मसंयोगे सप्तमी वक्तव्या । चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥ सप्तम्यधि ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ ३७ ॥ भावलक्षणे सप्तमीविधाने अभावलक्षणेउपसंख्यानम् * । भावलक्षणे सप्तमीविधाने अभावलक्षणउपसंख्यानं कर्तव्यम् । अग्निषु हूयमानेषु गतः हुतेष्वागतः । गोषु दुह्यमानासु गतः दुग्धास्वागतः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । लक्षणं नाम तद्भवति येन पुनर्लक्ष्यते ।

सप्तम्यधि । क्तस्येन्विषयस्येति । इन्नन्तस्येत्यर्थः । अधीति । अधीतमनेनेतीष्टादिभ्य इतीनिः । अत्र व्याकरणस्य कर्मत्वाद् द्वितीया प्राप्नोति । यथा कृतपूर्वी कटमिति । ततस्तदपवादः सप्तमी विधीयते । अधिकरणविवक्षया सिद्धेति चेत् कर्मविवक्षया द्वितीयापि स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं कर्तव्यमेव वचनम् । मासमधीती व्याकरण इति कालकर्मणो बहिरङ्गत्वादिहाग्रहणात्सप्तम्यभावः । साध्वसाधुप्रयोगे चेति । साधुनिपुणाभ्यां सप्तम्यां सिद्धायामनर्थार्थमत्र साधुग्रहणम् । तेन तत्त्वकथनेपि साधुयोगे सप्तमी भवति । अर्चाग्रहणं तु तत्र निपुणविशेषणार्थमेव । साधुर्भृत्यो राज्ञ इति तु भृत्यपेक्षा षष्ठी न तु साध्वपेक्षेति वाक्यार्थज्ञा आहुः । कारकार्हाणां चेति । कारकशब्दो भावप्रधानः । तेन कारकत्वमर्हन्तीत्यर्थः । ऋद्धेष्विति । ऋद्धा भोजनक्रियामर्हन्तीति कारकार्हाः । लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षायामपि यथा स्यादिति वचनम् । तद्विवक्षायामुत्तरसूत्रेण सिद्धत्वात् । मूर्खेष्विति । मूर्खा भोजनानर्हत्वादकारकार्हाः । तद्विपर्यास इति । यदा कारकार्हाणां नास्ति कारकत्वमकारकार्हाणां चास्ति कारकत्वं तदेत्यर्थः । निमित्तादिति । क्रियाफलमिह निमित्तत्वेन विवक्षितम् । यत् क्रियायाः प्रयोजकं यदर्थः क्रियारम्भस्ततो हेताविति तृतीयायां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते । तस्य निमित्तस्य यदि कर्मणा संयोगः संबन्धः ततो वेतनेन धान्यं लुनातीति सप्तमी न भवति । वेतनस्य धान्येन संयोगाभावात् ॥ ३६ ॥

यस्य च ॥ अभावलक्षण इति भूयो दर्शनाश्रयो हि लक्ष्यलक्षणभावो यथाग्निधूमयोः । इह त्वग्निषु हूयमानेषु प्रस्थित इत्याग्निहवनं प्रस्थानेन सह यदा पुनः पुनर्न दृष्ट

सकृच्चासौ कथं चिदग्निषु हूयमानेषु प्रस्थितः। हुतेष्वागतः। गोषु दुह्यमानासु प्रस्थितः दुग्धास्वागतः। सिद्धन्तु भावप्रवृत्तौ यस्य भावारम्भवचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। यस्य भावप्रवृत्तौ द्वितीयो भाव आरभ्यते तत्र सप्तमी वक्तव्या। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं भावलक्षणे सप्तमीविधाने ऽभावलक्षणउपसंख्यानमिति। नैष दोषः। न खल्ववश्यं तदेव लक्षणं भवति येन पुनःपुनर्लक्ष्यते। सकृदपि यन्निमित्तत्वाय कल्पते तदपि लक्षणं भवति। तद्यथा। अपि भवान् कमण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति। सकृदसौ कमण्डलुपाणिर्दृष्टश्छात्रस्तस्य तदेव लक्षणं भवति। यस्य च॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ ४२ ॥ इह कस्मान्न भवति कृष्णा गवां संपन्नक्षीरतमेति। विभक्त इत्युच्यते। न चैतद्विभक्तम्। विभक्तमेतत्। गोभ्यः कृष्णा विभज्यते। विभक्तमेवं यन्नित्यं तत्र भवितव्यम्। न चैतन्नित्यं विभक्तम्। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। विभक्तग्रहणसामर्थ्यात्। यदि यद्विभक्तं चाविभक्तं च तत्र स्याद्विभक्तग्रहणमनर्थकं स्यात्। पञ्चमी॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ ४३ ॥ अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति। मातरं परि। मातरमनु। साधु॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ ४४ ॥ प्रसित इत्युच्यते। कः प्रसितो नाम। यस्तत्र नित्यं प्रतिबद्धः। कुत एतत्। सिनोतिरयं बध्नात्यर्थे वर्तते बद्ध इवासौ तत्र भवति। प्रसितो॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ ४५ ॥ इह कस्मान्न भवति। अद्य पुष्यः अद्य मघा। अधिकरण इति वर्तते। नक्षत्रे॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकम्॥

तदा न तत्तस्य लक्षणमिति वचनारम्भः। सकृदपीति। लक्षणशब्दः क्रियानिमित्तकः। लक्ष्यते अनेनेति लक्षणम्। यच्च निर्ज्ञातकालं हवनादिकमनिर्ज्ञातकालस्य सकृदपि कालपरिच्छेदनिमित्तं भवति तत्तस्य लक्षणमित्यर्थः॥३७॥

पञ्चमी॥ कृष्णा गवामिति। गोमण्डलात् कृष्णा गौः पृथक् क्रियतइत्यस्ति विभक्तग्रहणमिति। सर्वत्रैव निर्द्धारणे विभागसद्भावात् पूर्वत्रैव पञ्चमीग्रहणं कुर्यात्। तस्माद्विभक्तग्रहणसामर्थ्याद् अवधारणमाश्रीयतइत्यर्थः॥ ४२॥

साधुनि॥ अप्रत्यादिभिरिति। प्रतिपर्यनवः प्रत्यादयः॥ ४३॥

प्रसितो॥ कः प्रसित इति। किं प्रकृष्टः शुक्लः प्रसितः उत स्यतेस्सिनोतेर्वा कारकमिति प्रश्नः। यस्तत्रेति। उत्सुकशब्दसाहचर्यात् तदर्थसदृशोर्थो गृह्यते। बद्ध इवेति मुख्यस्य व्यतिषङ्गरूपस्य बन्धनस्याभावात्। सादृश्याद् गौणार्थपरिग्रहः॥ ४४॥

नक्षत्रे च। अद्य पुष्य इति। पुष्येण युक्तः कालइत्यणो लुबविशेषइति लुप्। ननु

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ ४६ ॥ प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् । उच्चैः नीचैरित्यत्रापि यथा स्यात् । किं पुनरत्र प्रथमया प्रार्थ्यते । पदत्वम् । नैतदस्ति । षष्ठ्यात्र पदत्वं भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । ग्राम उच्चैस्तव स्वं ग्राम उच्चैस्ते स्वम् । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेत्येष विधिर्यथा स्यात् । अथ लिङ्गग्रहणं किमर्थम् । स्त्री पुमान् नपुंसकमित्यत्रापि यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एष एव चात्रास्ति प्रातिपदिकार्थः । इदं तर्हि । कुमारी वृक्षः कुण्डमिति । अथ परिमाणग्रहणं किमर्थम् । द्रोणः खारी आढकमित्यत्रापि

परत्वादत्र प्रथमा भविष्यति । नैतदस्ति । सर्वविभक्त्यपवादोयं विज्ञायते । अन्तरङ्गत्वाद्वा प्रातिपदिकार्थमात्रपवेदं विधानं स्यात् ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

प्रातिपदिकार्थ ॥ प्रातिपदिकग्रहणमिति । ङ्याप्प्रातिपदिकाद्विहितानां स्वादीनां प्रकरणमिदं नियमार्थमित्यन्तरेणापि प्रातिपदिकग्रहणं प्रातिपदिकार्थएव प्रथमा भविष्यतीति प्रश्नः । उच्चैरिति । असति प्रातिपदिकग्रहणे अव्ययात् प्रथमा न स्यात् । बहुषु बहुवचनमित्यादिनास्यैकवाक्यतायां संख्यायुक्तएव प्रातिपदिकार्थे स्यात् । प्रातिपदिकग्रहणात्तु यत्नात् संख्यारहितेष्वव्ययार्थे प्रथमा सिध्यति । अथ वा लिङ्गग्रहणात् सर्वत्र प्रथमा सिध्यतीति प्रश्नः । अत एव प्रातिपदिकार्थग्रहणं किमर्थमिति क्वचित् पाठः । अलिङ्गेप्यव्ययार्थे यथा स्यादित्युत्तरम् । प्रातिपदिकार्थश्चेह भाष्यकारेण न विचारितः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य यो जात्यादिरर्थः प्रतीतस्तस्य सर्वस्येहाभिमतत्वाद्विचारे प्रयोजनाभावात् । किं पुनरिति । अव्ययादाप्सुप इति लुग्विधानात् प्रथमायाः श्रवणाभावादिति भावः । पदत्वमिति । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति प्रथमोत्पत्तिनिबन्धनं पदत्वं प्रार्थ्यते तन्निबन्धनं रुत्वादिकमित्यर्थः । षष्ठ्यात्रेति । यस्मिन्नर्थे द्वितीयादयो न विहिताः स शेष इति मन्यते । नन्वसंख्यत्वादव्ययार्थस्य कथं षष्ठी स्यात् । नैष दोषः । एकत्वाद्यर्थनियमः षष्ठ्याः संख्यायामनियमात् । प्रत्ययनियमेपि वा तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्यैकत्वादिभिः परस्परस्य व्यावर्तनात् । अथ लिङ्गग्रहणमिति । सत्त्वभूतार्थाभिधायीनि यानि प्रातिपदिकानि तेषां लिङ्गमप्यर्थ इति प्रश्नः । मात्रग्रहणात्संबोधने चेति सूत्रारम्भाच्चाधिकविशेषसद्भावे प्रथमा न स्यादिति मत्वाह स्त्रीपुमानिति । द्रव्यमत्र स्त्रीत्वाद्यधिकमभिधीयते । एष एवेति । यमर्थं प्रातिपदिकं न व्यभिचरति स प्रातिपदिकार्थः । स्त्रीत्वादिना च विना स्त्र्यादिशब्दानां प्रयोगाभावः । कुमारीति । विनापि स्त्रीत्वेन कुमारो देवदत्त इति कुमारशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् स्त्रीत्वं न प्रातिपदिकार्थः । वृक्षः कुण्डमिति । पुंनपुंसकोपलक्षणमेतत् । तटस्तटमित्येतदुदाहरणम् । वृक्षकुण्डशब्दयोस्तु पुंनपुंसकत्वेन विना प्रयोगाभावात् लिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थता कुण्डशब्दस्तु जीवति भर्तरि परेण जातः वर्तमानः पुलिङ्ग इति नपुंसकत्वेन विनापि तस्य प्रयोगात् कुण्डीति च स्त्रीयामपि वर्तनात् कुण्डमित्येतदुदाहरणमित्यपरे । जातिरेवात्र प्रातिपदिकार्थो न तु लिङ्गमित्यन्ये ब्रुवते । अथेति । द्रोणादयः परिमाणएव वर्तन्तइति प्रातिपदिकार्थग्रहणेनैव प्रथमा सिद्धेति प्रश्नः । द्रोण इति । यदा मानमेयसंबन्धाद् व्रीह्यादौ द्रोणादयो वर्तन्ते तदा व्यभिचारान्नास्ति मेयस्य प्रातिप-

यथा स्यात् । अथ वचनग्रहणं किमर्थम् । इह समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते। गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते यत्रैतानि सर्वाणि समुदितानि भवन्ति तत्रैव स्यात् द्रोणः खारी आढकमिति । इह न स्यात् कुमारी वृक्षः कुण्डमिति । नैदस्ति प्रयोजनम् । प्रत्येकमपि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते । तद्यथा । गुणवृद्धिसंज्ञे प्रत्येकं भवतः। इदं तर्हि प्रयोजनम् । उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात् । एको द्वौ बहवः। अथ मात्रग्रहणं किमर्थम् । एतन्मात्रएव प्रथमा यथा स्यात् । कर्मादिविशिष्टे मा भूत् । कटं करोति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । कर्मादिषु द्वितीयाद्या विभक्तयः ताः कर्मादिविशिष्टे बाधिका भविष्यन्ति । अथ वाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मादिविशिष्टे प्रथमा भवतीति । यदयं संबोधने प्रथमां शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । सामन्त्रितमिति वक्ष्यामीति । तत्तर्हि योगविभागं करोति इतरथा हि संबोधने आमन्त्रितमित्येव ब्रूयात् । इदं तर्हि। उक्तेष्वप्येकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात् । एको द्वौ बहव इति । वचनग्रहणस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तम् । अन्यतरच्छक्यमवक्तुम् । प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे-

---

दिकार्थत्वम् । अथ वचनग्रहणमिति । अर्थे कार्यासंभवात् प्रातिपदिकार्थादिवचनात् प्रथमा भविष्यतीति प्रश्नः । इहेति । प्रथमा विधीयमानत्वात् प्रधानम् । न च गुणभेदे प्रधानस्य भेदो भवतीति यत्रैतत् त्रयं समुदितं तत्रैव प्रथमा स्यात् वचनग्रहणे तु प्रत्येकं संबध्यमाने वाक्यत्रयं संपद्यतइति न दोषो भवति । प्रत्येकमिति । प्रथमा सिद्धैव केवलं नियमाय तदनुवादेन प्रातिपदिकार्थादिभिस्तस्याः संबन्धो विधीयते स च संबन्धिभेदाद्भिन्नः । अथ वा न्यायद्वयसंभवे लक्ष्यदर्शनवशात् प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिरिति पक्ष इहाश्रयिष्यते इति भावः । उक्तेष्वपीति । अनभिहिताधिकाराद् बहुषु बहुवचनमित्यादिनास्य प्रकरणस्यैकवाक्यत्वात् परिगणनस्य च प्रत्याख्यातत्वादेकादिभिः शब्दैरेकत्वादीनामभिहितत्वादनभिहिताधिकारस्य प्रत्याख्यानउक्तार्थत्वाद्वा प्रथमा न स्यात् । वचनग्रहणात् तु भवति । वचनग्रहणस्य पूर्वाचार्यप्रसिध्याश्रयेण संख्यावाचित्वात्तेनाभिहिते वचन प्रथमा भवतीत्यर्थः संपद्यते । कर्मादिविशिष्ट इति । कर्मण्येव द्वितीयेति प्रत्ययनियमे कर्मादीनामनियमात्तेषु प्रथमा स्यात् । मात्रग्रहणात्त्ववधारणार्थाच्च भवति । तेन प्रातिपदिकार्थमात्रएव प्रथमा भवति न त्वधिककर्मादिसद्भावे । द्वितीयाद्या इति । कर्मणि द्वतीयैवेत्यर्थनियम आश्रयिष्यतइति भावः। अथ वेति । प्रत्ययनियमपक्षेपि दोषाभाव इत्यर्थः । यदयमिति । यदि प्रातिपदिकार्थसद्भावमात्राश्रयेणाधिकार्थसद्भावेपि प्रथमा स्यात्तदा संबोधनाधिक्ये प्रथमायाः सिद्धत्वात् पुनर्विधानमनर्थकं स्यात् । उक्तेष्वपीति । मात्रशब्दः सामान्यवचन आश्रीयते । यथा ब्राह्मणमात्रं पूजयतीति । एवं प्रातिपदिकार्थमात्रे ऽभिहितेपि एकत्वादौ प्रथमा भवति। अन्ये त्वाहुः । मीयते अनयेति मात्रा संख्योच्यते । समाहारद्वन्द्वे नपुंसकत्वाच्च ह्रस्वत्वं कृतं तेनाभिहितायामपि संख्यायां प्रथमा भवति । प्रातिपदिकार्थेति ।

पृथमालक्षणे पदसामानाधिकरण्ये उपसंख्यानमधिकत्वात् * । प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमालक्षणे पदसामानाधिकरण्ये उपसंख्यानं कर्तव्यम् । वीरः पुरुषो वीरपुरुष इति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अधिकत्वात् । व्यतिरिक्तः प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा प्रथमा न प्राप्नोति । कथं व्यतिरिक्तः । पुरुषे वीरत्वम् । न वा वाक्यार्थत्वात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । वाक्यार्थत्वात् । यदत्राधिकं वाक्यार्थः सः । अथ वाभिहिते प्रथमेत्येतल्लक्षणं करिष्यते । अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमाविधिः * । अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमा विधेया । वृक्षः प्लक्ष इति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते । वृक्षः प्लक्षोस्तीति गम्यतइति । अभिहितानभिहिते प्रथमाभावः * । अभिहितानभिहिते प्रथमा प्राप्नोति । क्व । प्रासादे आस्ते शयनआस्तइति । सदिप्रत्ययेनाभिहितमधिकरणमिति कृत्वा प्रथमा प्राप्नोति । एवं तर्हि तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेत्येतल्लक्षणं करिष्यते । तिङ्समानाधिकरण इति चेत्तिङोऽप्रयोगे प्रथमाविधिः * । तिङ्समानाधिकरणइति चेत्तिङोऽप्रयोगे प्रथमा विधेया । वृक्षः प्लक्षः । उक्तं पूर्वेण * । किमुक्तम् । अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यते । वृक्षः प्लक्षः अस्तीति गम्यतइति । शतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोभावस्तयोरपवादत्वात् * । शतृशानचोश्च निमित्तभावात्तिङोभावः । क्व । पचत्योदनं देवदत्त इति । किं कारणम् । तयोरपवादत्वात् । शतृशानचौ तिङपवादौ तावत्र बाधकौ । न चापवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते ।

अवधारणार्थान्मात्रग्रहणात् संबोधने चेति ज्ञापकाद्वाधिक्यार्थप्रतीतौ प्रथमया न भाव्यम् । अस्ति च वीरः पुरुष इत्यादौ सामानाधिकरण्याद्विशेषणविशेष्यभावस्याधिकस्य प्रतीतिः न च समासविधानं प्रथमोत्पत्तिलिङ्गं द्वितीयाद्यन्तानामपि वीरं पुरुषमानयेत्यादौ समाससद्भावात् । न चेति । वीरप्रातिपदिकादनपेक्षितशब्दान्तरार्थसंसर्गोपहितविशेषणाभावात् स्वार्थमात्रनिष्ठात् प्रथमा विधीयते एवं पुरुषशब्दादपि । पश्चात् त्वाकाङ्क्षादिवशाद्विशेषणविशेष्यभावावगतिरुपजायमाना बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गं संस्कारं पूर्वप्रवृत्तं बाधितुं नोत्सहते । अभिहित इति तिङ्कृत्तद्धितसमासैरभिहिते कर्त्रादौ प्रथमेत्यर्थः । ततश्च वीरः पुरुष इत्यत्रार्थाधिक्येऽप्यभिहितत्वमात्राश्रया प्रथमा भविष्यति । अतिव्याप्तिमुद्भावयितुमाह अभिहितानभिहित इति । प्रसाद आस्त इति । सदिक्रियासिक्रियाद्वयसाधनाधिकरणशक्तिद्वयसद्भावादेकस्याः शक्तेरभिहितत्वात्तदाश्रया प्रथमा प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं तर्हीति । यथा देवदत्तः पचतीति । प्रासादे आस्तइत्यादौ तु वैयधिकरण्यात्प्रथमाया अभावः । तिङोप्रयोग इति । न हि तिङन्तपदप्रयोगमन्तरेण तत्सामानाधिकरण्यसद्भावः । उक्तं पूर्वेणेति । आक्षिप्तक्रियापदापेक्षं सामानाधिकरण्यमस्ति । शतृशानचोश्चेति । देवदत्त पच् ल् इति स्थिते यावत्तिङ उत्पत्तिर्नास्ति तावत्तिङ्सामानाधिकरण्याभावात् प्रथमैवेति नियमाभावाद्देवदत्तशब्दादविशेषविहिताः सर्वे स्वादयः स्थिता इति लटः स्थाने द्वितीयाद्यन्तपदसामानाधिकरण्ये विधीय-

पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य चापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशते । न तावदत्र कदाचित्तिङादेशो भवति । अपवादौ तावच्छतृशानचौ प्रतीक्षते । पाक्षिक एष दोषः । कतरस्मिन् पक्षे शतृशानचोर्द्वैतं भवति । अप्रथमा वा विधिनाश्रीयते प्रथमा वा प्रतिषेधेनेति । विभक्तिनियमे चापि द्वैतं भवति । विभक्तिनियमो वा स्यादर्थनियमो वेति । तद्यदा तावदर्थनियमः अप्रथमा च विधिनाश्रीयते तदा एष दोषो भवति । यदा हि विभक्तिनियमः तदा यद्येवमप्रथमा विधिनाश्रीयते अथापि प्रथमा प्रतिषेधेन तदा न दोषो भवति । प्रातिपदिका ॥

षष्ठी शेषे ॥ ५० ॥ शेष इत्युच्यते । कः शेषः । कर्मादिभ्यो येऽन्येऽर्थाः स शेषः । यद्येवं शेषो न प्रकल्पते । न हि कर्मादिभ्योऽन्येऽर्थाः सन्ति । इह तावद्राज्ञः पुरुष इति । राजा कर्ता पुरुषः संप्रदानम् । वृक्षस्य शाखेति वृक्षः शाखाया

मानौ शतृशानचौ प्राप्नुतो न तु तिङः । तेषां तु लङादिरवकाशस्तद्विषय एव च प्रथमाया अपि । कर्मणि द्वितीयैवेत्यर्थनियमे द्वितीयादीनामत्र सद्भाव इति मन्यते । निमित्तमत्र शतृशानचावप्रथमासामानाधिकरण्यम् । पूर्वं ह्यपवादा इति । इह दर्शनद्वयम् । सर्वविशेषस्वीकारेण वोत्सर्गस्य प्रवृत्तिः । कतिपयविशेषावगाहनेन वा तत्र पूर्वस्मिन् दर्शने उत्सर्गस्य विषयविभागाय पूर्वमपवादः प्रवर्तते पश्चात्तद्विमुक्ते विषय उत्सर्गः द्वितीये तु दर्शने अपवादविषयं प्रकल्प्योत्सर्गः प्रवर्तते । एवं पर्युदासार्थनियमपक्षाश्रयेण चोदितम् । प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेण त्वर्थनियमे पक्षद्वयेऽपि प्रत्ययनियमपक्षाश्रयेण परिहर्तुमाह पाक्षिक इति । अप्रथमा वा विधिनेति । अप्रथमेति पर्युदासेन द्वितीयादीनां यदा ग्रहणमित्यर्थः । प्रथमा वेति । प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयेतेत्यर्थः । तद्यदेति । कर्मणि द्वितीयैवेत्यस्मिन्नियमे द्वितीयादीनामनियमात्प्रातिपदिकार्थमात्रेऽपि भावात्तदाश्रयौ शतृशानचौ प्राप्नुत इति दोष । प्रसज्यप्रतिषेधे तु प्रथमाया अपि तत्र भावात्तदाश्रयप्रतिषेधः प्रवर्तत इत्यर्थनियमपक्षेऽपि न दोषः । शतृशानचोरभावात्तिङस्तु भवत्तु तत्सामानाधिकरण्यात्प्रथमैवेति नियमेन द्वितीयादीनां व्यावर्तनात् । यदा हीति । कर्मण्येव द्वितीयेत्येवं द्वितीयादीनां कर्मादिषु नियतत्वात्तदभावे तासामत्राभावादनियतायाश्च प्रथमायाः संनिधानात्पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे वा नास्ति शतृशानचोरत्र प्रसङ्ग इत्यर्थ ॥ ४९ ॥

षष्ठी शेषे ॥ कः शेष इति । किमप्रधानं शेष उतोपयुक्तादन्यः । पूर्वस्मिन् पक्षे सर्वेषां कारकाणां क्रियार्थत्वाच्छेषत्वमिति तत्रापि षष्ठीप्रसङ्ग । सर्वत्र कर्मादीनां सद्भावादुत्तरोपि शेषार्थो न प्रकल्पत इति प्रश्नः । कर्मादिभ्य इति । कर्माद्यनन्तरं शेषशब्द उच्चार्यमाणस्तेभ्योऽन्यमर्थं प्रतिपादयति येऽन्येऽर्था इति । स्वस्वामिभावादयः संबन्धा इत्यर्थः । तदुक्तम् । संबन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः । श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायां सोऽभिधीयत इति ॥ तत्राश्रुतायां क्रियायां राज्ञः पुरुष इत्यादौ क्रियाकारकसंबन्धपूर्वकोऽन्य एव स्वस्वामिभावादिकः संबन्धः प्रतीयते । मातुः स्मरतीत्यादौ तु श्रूयमाणे क्रियाशब्दे सदपि कर्मत्वमविवक्षित्वा विशेषणभाव एव स्मरणं प्रति मातु प्रतिपाद्यते । मातृसंबन्धिस्मरणमिति । अविदिताभिप्रायः पर आह यद्येव-

अधिकरणम् । तथा यदेतत्स्वं नाम चतुर्भिरेतत्प्रकारैर्भवति क्रयणादपहरणाद्या-ञ्चाया विनिमयादिति । अत्र च सर्वत्र कर्मादयः सन्ति । एवं तर्हि कर्मादीना-मविवक्षा शेषः । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात् । सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिका एडका अनुदरा कन्येति असतश्च विवक्षा भवति । तद्यथा । समुद्रः कुण्डिका । विन्ध्यो वर्धितकमिति । किमर्थं पुनः शेषग्रहणम् । प्रत्यया-वधारणाच्छेषवचनम् * । प्रत्ययावधारणाच्छेषग्रहणं कर्तव्यम् । प्रत्यया नियता अर्था अनियताः । तत्र षष्ठी प्राप्नोति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यम् । षष्ठीनियमार्थं शेषएव षष्ठी भवति नान्यत्रेति । अर्थावधारणाद्वा * । अथ वा अर्था नियताः प्रत्यया अनियताः ते शेषे ऽपि प्राप्नुवन्ति । तत्र शेषग्रहणं कर्तव्यं शेषनियमार्थं शेषे षष्ठ्येव भवति नान्येति । अर्थनियमे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । अर्था नियताः प्रत्यया अनियताः । ततो वक्ष्यामि । षष्ठी भवतीति । तन्नियमार्थं भवि-ष्यति । यत्र षष्ठी चान्या च प्राप्नोति तत्र षष्ठ्येव भवतीति । षष्ठी शेषइति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधः * । षष्ठी शेषइति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्यः । तत्र प्रातिपदिकार्थो व्यतिरिक्तः इति कृत्वा प्रथमा न प्राप्नोति । तत्र षष्ठी स्यात्तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः । तत्र प्रथमाविधिः * । तत्र षष्ठीं प्रतिषिध्य प्रथमा विधेया । राज्ञः पुरुषः । उक्तं पूर्वेण * । किमुक्तम् । न वा वाक्यार्थत्वादिति । यदत्राधिक्यं वाक्यार्थः सः ।

मिति । क्रियामन्तरेण संबन्धाभावात्सर्वत्र तस्या अवश्यं भावात्तन्निमित्तस्य च कर्मा-देरिति भावः । राजा कर्तेति । राजा पुरुषाय ददातीत्यर्थसंप्रत्ययात् । वृक्ष इति । लोकप्रसि-द्ध्यैतदुक्तम् । वैशेषिकप्रक्रियया त्ववयवो ऽवयावनोधिकरणम् विनिमयादिति । परिव र्तनादित्यर्थः । एवं तर्हीति । क्रियाकारकसंबन्धोपि सर्वत्र वस्तुस्थित्यास्ति तन्निमित्तश्च स्वस्वामिभावादिरपि । तत्र स्वस्वामिभावादिविवक्षायां सन्नपि क्रियाकारकसम्बन्धो न विवक्ष्यते । अलोमिकेति । लोमकार्याकरणात्सतामपि लोम्नामविवक्षा । अनुदरेति । स-दप्युदरं महत्त्वाभावप्रतिपादनाय न विवक्ष्यते । असतश्चेति । दृष्टान्तरूपेणेदमुपात्तम् । असतो यथा विवक्षा तथा सतोप्यविवक्षेत्यर्थः । समुद्रः कुण्डिकेति । कुण्डिकायां बहु-पानीयसम्भवप्रतिपादनाय समुद्रत्वमारोप्यते । विन्ध्यो वर्धितकमिति । वर्धितकशब्देन मूले स्थूलमग्रे सूक्ष्मं विशिष्टसंस्थानयुक्तं भक्तमुच्यते । तस्य महत्त्वप्रतिपादनाय विन्ध्य-त्वमसदारोप्यते अर्थनियमपक्षे शेषग्रहणस्य प्रत्याख्यानाय विचारः क्रियते । किमर्थ-मिति । तन्नियमार्थमिति । यथा समे देशे यजेतेति समविषमयोः पर्यायेण प्रसङ्गे विष-मस्थाने समविधिर्विषमनिवारणफलत्वान्नियमः संपद्यते । तथा षष्ठीविधिर्द्वितीयादिनि-वारणफलः । षष्ठी शेष इति चेदिति । अस्मिन् सूत्रन्यासे दोषः सम्बन्धस्य द्विष्ठत्वात् प्रधानादपि षष्ठीप्रसङ्गः । व्याकरणान्तरे तु गुणे षष्ठीतिवचनान्नास्ति दोषः । प्रतिषि-द्धायामपि षष्ठ्यां प्रातिपदिकार्थमात्रे विधीयमानायाः प्रथमायाः सम्बन्धस्याधिकस्य भा-

कुतो नु खल्वेतत्पुरुषे यदाधिक्यं स वाक्यार्थ इति । न पुना राजनि यदाधिक्यं स वाक्यार्थः स्यात् । अन्तरेणापि पुरुषशब्दस्य प्रयोगं राजनि सार्थो गम्यते न पुनरन्तरेण राजशब्दस्य प्रयोगं पुरुषे सोर्थो गम्यते । अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति । किं कारणम् । राजशब्दाद्धि भवान् षष्ठीमुच्चारयति । अङ्ग हि भवान् पुरुषशब्दादप्युच्चारयतु गंस्यते सोर्थः । ननु च नैतेनैवं भवितव्यम् । न हि शब्दकृतेन नामार्थेन भवितव्यम् । अर्थकृतेन नामशब्देन भवितव्यम् । तदेतदेवं दृश्यतामर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनान्तरेणापि पुरुषशब्दस्य प्रयोगं राजनि सोर्थो गम्यते । किं पुनस्तत् । स्वामित्वम् । किं कृतं पुनस्तत् । स्वकृतम् । तद्यथा । प्रातिपदिकार्थानां क्रियाकृता विशेषा उपजायन्ते तत्कृताश्चाख्याः प्रादुर्भवन्ति कर्म करणमपादानं संप्रदानमधिकरणमिति । ताश्च पुनर्विभक्तीनामुत्पत्तौ कदा चिन्निमित्तत्वेनोपादीयन्ते कदा चिन्न । कदा विभक्तीनामुत्पत्तौ निमित्तत्वेन नोपादीयन्ते । यदा व्यभिचरन्ति प्रातिपदिकार्थम् । यदा हि न व्यभिचरन्ति । आख्याभूता एव तदा भवन्ति कर्म करणमपादानं संप्रदानमधिकरणमिति ।

वादप्रसङ्ग इति मत्वाह तत्र प्रथमेति । यदत्रेति । राज्ञ इत्येतत्पदसंनिधाने पुरुषस्य सम्बन्धित्वं प्रतीयते नान्यथा । पुरुषप्रातिपदिकं तु स्वार्थमात्रे वर्ततइति प्रथमा सिध्यतीत्यर्थः । कुतो न्विति । पुरुषपदसंनिधानएव राज्ञः सम्बन्धित्वावगमो नान्यथेति ततोपि प्रथमाप्रसङ्ग । अन्तरेणेति । राज्ञ इति केवलेपि पदउच्चार्यमाणे सम्बन्धित्वमनियतप्रतियोगि राज्ञो गम्यते । यस्माद्राजा परोपकारित्वेन विवक्षितो न स्वनिष्ठत्वेन । ननु च नैतेनेति । न हि शब्दस्य भावाभावाभ्यामर्थस्य भावाभावौ क्रियेते किं तर्ह्यर्थस्य प्रतिपिपादयिषया विषयीकरणाकरणाभ्यां शब्दस्योच्चारणानुच्चारणलक्षणौ भावाभावावित्यर्थः । तत्र परोपकारित्वेन राज्ञो विवक्षितत्वात् षष्ठी भवति पुरुषस्य तूपकार्यतया स्वनिष्ठत्वेन विवक्षितत्वात् प्रथमा । तदुक्तं हरिणा । द्विष्ठोप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते । तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेप्युपयुज्यते इति । स्वामित्वमिति । स्वस्वामिसम्बन्ध इत्यर्थ । समासकृत्तद्धितेषु सम्बन्धाभिधानमिति वचनात् । स्वकृतमिति । ततश्चानियतं स्वमपेक्ष्य प्रथममेव सम्बन्धाश्रया षष्ठी उत्पाद्यते । पुरुषशब्दसंनिधौ तु स्वविशेषप्रतिपत्तिरित्यर्थः । तद्यथेति । प्रातिपदिकार्थानामित्यर्थ । क्व चित् तु प्रातिपदिकार्थानामित्येव पाठ । क्रियाकृता इति । क्रियाफलापेक्षया शक्तय आश्रीयन्तइत्यर्थः । तत्कृताश्चेति । शक्तिनिमित्ताः संज्ञा इत्यर्थः । कदा चिदिति । यदा क्रियां प्रति व्यापारावेशविवक्षा भवति दात्रेण लुनातीति । कदा चिन्नेति । यदा योग्यतामात्रविवक्षा भवति दात्रं लवने करणमिति । व्यभिचरन्तीति । यदा प्रातिपदिकार्थस्य क्रियावेशविवक्षायां शक्तिलक्षणार्थातिरेको भवति तदा प्रातिपदिकार्थतां शक्तयो न प्रतिपद्यन्तइत्यर्थः । यदा हीति । अपरोपकारित्वेन स्वनिष्ठतया यदा प्रातिपदिकार्थो विवक्षित इत्यर्थः । तदेवं दात्रेणेति यथा क्रियापेक्षया भवति तथा राज्ञ इति स्वापेक्षया । यथा च स्वनिष्ठत्वाश्रयेण दात्रं करणमिति भवति तथा राजा स्वामीत्युक्तं भवति । आख्याभूता इति । ताः शक्तयः संज्ञामेव

यथैव तर्हि राजनि स्वकृतं स्वामित्वं तत्र षष्ठी भवति । एवं पुरुषे ऽपि स्वामिकृतं स्वत्वं तत्र षष्ठी प्राप्नोति । राजशब्दादुत्पद्यमानया षष्ठ्याभिहितः सोर्थ इति कृत्वा पुरुषशब्दात्षष्ठी न भविष्यति । न तर्हीदानीमिदं भवति पुरुषस्य राजेति । भवति राजशब्दात्तु तदा प्रथमा । न तर्हीदानीमिदं भवति । राज्ञः पुरुषस्येति । भवति बाह्यमर्थमभिसमीक्ष्य । षष्ठी शेषे ॥

अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ ५२ ॥ कर्मादिष्वकर्मकवद्वचनम् । कर्मादिष्वकर्मकवद्भावो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे लो यथा स्यात् । मातुः स्मर्यते पितुः स्मर्यते इति । अथ वत्करणं किमर्थम् । स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । माता स्मर्यते । पिता स्मर्यतइति । कर्माभिधानेहि लिङ्गवचनानुपपत्तिः * । कर्माभिधाने हि लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः स्यात् । मातुः स्मृतम् । मात्रोः स्मृतम् । मातॄणां स्मृतमिति । मातुर्यल्लिङ्गं वचनं तत्स्मृतशब्दस्यापि प्राप्नोति । षष्ठीप्रसङ्गश्च * । षष्ठी च प्राप्नोति । कुतः ।

प्राप्ताः न तु विभक्त्युत्पत्तिं प्रयोजयन्तीत्यर्थः । तदुक्तम् । स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते । विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयते इति ॥ पुरुषेपीति । सम्बन्धस्य द्विष्ठत्वाद् द्वाभ्यां षष्ठी प्राप्नोतीत्यर्थः । शक्तिस्तु प्रातिपदिकार्थस्थैव न क्रियास्थेति विशेषः । राजशब्दादिति । गुणप्रधानभावे नार्थद्वयमवस्थितमित्युक्तमेतत् । तत्र सम्बन्धो गुणो पदं न्यस्य द्विष्ठत्वात् प्रधानमपि संस्पृशति । गुणश्च प्रधानोपकाराय प्रवृत्तो रूपान्तरमाश्रयति प्रधानं तु स्वनिष्ठमेव न तु रूपान्तरं भजते । पुरुषस्येति षष्ठ्या नैव भाव्यमिति भ्रान्त्या चोदयति । न तर्हीति । भवतीति । यदा पुरुषस्य गुणभावो राज्ञस्तु विशेष्यत्वं तदा पुरुषस्य राजेति भवत्येवेत्यर्थः । भवति बाह्यमिति । एकस्यापि वस्तुनो भिन्नविषयो गुणप्रधानभावो न विरुध्यते ॥ ५० ॥

अधीगर्थ ॥ मातुः स्मरतीति । मातृस्मरणयोरवस्थानादिक्रियानिमित्त सम्बन्ध इति केचिदाहुः । अन्ये तु स्मरणस्य क्रियारूपत्वात् क्रियान्तरमन्तरणैव द्रव्येण सम्बन्धोपपत्तिमाहुः । यथा द्वयोः काष्ठयोर्जतुकृतः संश्लेषो जतुनस्तु काष्ठेन स्वत एव न जत्वन्तरकृतः । कर्मादिष्विति । आदिशब्दोऽत्राश्रयवाची । यथा । विष्णुरादिः पृथासूनोर्भीष्मादिश्च सुयोधनः । ते जयन्ति रणे शत्रून् येषां विष्णु समाश्रय इति । तेन कर्माश्रयाः द्वितीयाविधिनिमित्तभावेनोपात्ताः । सकर्मका अधीगर्थादय प्रेष्यब्रूपर्यन्ताः कर्मादिशब्देनोच्यन्ते । अकर्मकाणामिति । तेन मातुः स्मर्यतइति भावे लकृत्यक्तखलर्था भवन्ति कर्मणि तु लादिषु विधीयमानेषु तैरभिहितत्वात्कर्मणि षष्ठ्या न भाव्यमिति प्रथमैव भवति माता स्मर्यतइति । वत्करणं किमर्थमिति । विनापि वतिनातिदेशः सिध्यति परार्थे शब्दप्रयोगात् । स्वाश्रयमपीति । नाप्राप्ते स्वाश्रये आरभ्यमाणोतिदेशस्तद् बाधेत । कर्माभिधाने हीति । यद्यकर्मकवद्भावो न विधीयते तदा लादिभिः कर्मैवाभिधातव्यं न भावः । ततस्तत्सामानाधिकरण्यात् क्तान्तादीनां तदीयलिङ्गसंख्याप्रसङ्गो यथा माता स्मृतेति । भावे तूत्पत्तौ क्तादीनां नपुंसकत्वमेकवचनं च भवति । षष्ठीप्रसङ्गश्चेति । यदा स्मृतशब्दे कर्मणि क्तो विधीयते तदा मातृशब्दसामानाधिकरण्याद् बाह्यव-

स्मृतशब्दान्मातुः समानाधिकरणात्षष्ठी प्राप्नोति । अपर आह । षष्ठीप्रसङ्गश्च । षष्ठी च प्रसङ्क्तव्या । कुतः । मातृशब्दात् । स्मृतशब्देनाभिहितं कर्मेति कृत्वा षष्ठी न प्राप्नोति । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अविवक्षिते कर्मणि षष्ठी भवतीति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि कथमनुच्यमानं गंस्यते । शेषइति वर्तते । शेषश्च कः । कर्मादीनामविवक्षा शेषः । यदा च कर्मविवक्षितं भवति तदा षष्ठी न भवति । तद्यथा । स्मराम्यहं मातरं स्मराम्यहं पितरमिति । अधीगर्थ ॥ ०

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ॥ ५४ ॥ अज्वरिसंताप्योरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । चोरं सन्तापयति । वृषलं सन्तापयति । अथ किमर्थं भाववचनानामित्युच्यते । यावता रुजार्था भाववचना एव भवन्ति । भावकर्तृकाद्यथा स्यात् । इह मा भूद् नदीकूलानि रुजतीति ॥

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ६० ॥ किमुदाहरणम् । गां निघ्नन्ति । गां प्रदीव्यन्ति । गां सभासद्भ्य उपहरान्ति । नैतदस्ति । पूर्वेणाप्येतत्सिद्धम् । इदं तर्हि गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः ॥

स्वापेक्षया यथा मातृशब्दात् षष्ठी भवति तथा स्मृतशब्दादपि स्यादित्येके व्याचक्षते । अन्ये त्वाहुः । अनाभिहिताधिकारानपेक्षणेन यथा मातृशब्दात् कर्मणि षष्ठी भवत्येवं स्मृतशब्दादपि स्यादिति । ननु विद्यमानोऽप्यनभिहिताधिकारः कथं नापेक्ष्यतइत्याशङ्क्याह अपर आहेति । प्रसङ्क्तव्येति । प्रापणीयेत्यर्थः । शेष इतीति प्रकरणं चेदं समासप्रतिषेधार्थमिति समासप्रकरणे व्याख्यातम् । तेन मातुः स्मृतमिति षष्ठीसमासो न भवति । उक्तं च हरिणा । साधनैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः । प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तयइति ॥ ५२ ॥

रुजार्थानाम् ॥ यावतेति । धातूनां भाववाचित्वाव्यभिचारात् । भावकर्तृकादिति । ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी । भावकर्तृकमाश्रित्येत्यर्थः । अथ वा भावकर्तृकधात्वर्थकर्मचोरादिकं भावकर्तृकशब्देनोक्तम् । कथं पुनर्भाववचनानामित्यस्य भावकर्तृकाणामित्यर्थो भवति । उच्यते । भावशब्देन घञादिवाच्यसिद्धरूपोऽर्थोऽभिधीयते न तु साध्यरूपस्तस्य कर्तृत्वासम्भवात् । वचनशब्देऽपि प्रत्ययार्थः । कर्ता विवक्षितः कर्तरि ल्युटो विधानात् । प्रकृत्यर्थस्तु वचनक्रिया न विवक्ष्यते तेन भावो वचनः कर्ता येषां ते भाववचनाः भावकर्तृका इत्यर्थः संपद्यते । अन्ये त्वाहुः । भावे वचनं येषां ते भाववचनाः सति भावे कर्तरि येषां वचनमुच्चारणम् । भावकर्तृकधात्वर्थप्रतिपादनाय येषामभिधानमित्यर्थः । नदीकूलानीति । रुजाशब्दो व्याधौ रूढ इत्यत्र प्रसङ्ग एव नास्ति । तस्माद् रुजार्थानामिति धातुमात्रनिर्देशाश्रयमिदं प्रत्युदाहरणम् । रुजाशब्दनिर्देशे तु श्लेष्मा पुरुषं रुजतीति प्रत्युदाहार्यमित्याहुः । द्वितीया । किमुदाहरणमिति । पूर्वसूत्रे व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सोपसर्गस्य दीव्यतेः कर्मणि छन्दसि द्वितीयैव भविष्यति गां प्रदीव्यन्तीत्यादावित पुनः । गामस्येति । अत्र दिवस्तदर्थस्येति नित्यं षष्ठी प्राप्नोति । अत्र च शेष इति नानुवर्ततइति एतत्सूत्रारम्भात् पूर्वसूत्रारम्भाच्च ज्ञायते ॥ ५४ ॥

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥६१॥ हविषोऽप्रस्थितस्य* । हविषः अप्रस्थितस्येति वक्तव्यम् । इन्द्राग्निभ्यां छागं हविर्वपां मेदः प्रस्थित प्रेष्य प्रेष्य ॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि ॥ ६२ ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी * । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या । या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वो जायते । तिस्रो रात्रीरिति । तस्या इति प्राप्ते । यां मलवद्वाससं संभवन्ति यस्ततो जायते सोऽभिशस्तो, यामरण्ये तस्यै स्तेनो, यां पराचीं तस्यै ह्रीतमुख्यपगल्भो, या स्नाति तस्य अप्सु मारुको, याभ्यङ्क्ते तस्यै दुश्चर्मा या प्रलिखते तस्यै खलतिरपमारी याङ्क्ते तस्यै काणो, या दतो धावते तस्यै श्यावदन् या नखानि निकृन्तते तस्यै कुनखी, या कृणत्ति तस्यै क्लीबो, या रज्जुं सृजाति तस्या उद्बन्धुको, या पर्णेन पिबति तस्या उन्मादुको जायते, अहल्यायै जारमनाय्यै तन्तुः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । योगविभागात्सिद्धम् । चतुर्थी । ततः अर्थे, बहुलं छन्दसि ॥

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ ६५ ॥ कृद्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । पचत्योदनं देवदत्त इति । कर्तृकर्मणोः षष्ठीविधाने कृद्ग्रहणानर्थक्यं लप्रतिषेधात् * । कर्तृकर्मणोः षष्ठीविधाने कृद्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । लप्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यतेऽत्र षष्ठी लप्रयोगेनेति । तस्य कर्मकर्त्रर्थं तर्हि कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् । कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यादन्यस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते तिङश्च कृतश्च । तत्र कृत्प्रयोग इष्यते तिङ्प्रयोगे प्रतिषिध्यते । न ब्रूमः । इहार्थं तस्य कर्मकर्त्रर्थं कृद्ग्रहणं कर्तव्यमिति । किं तर्हि उत्तरार्थम् । अव्ययप्रयोगेनेति षष्ठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यति स कृतोऽव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात् । अकृतोऽव्ययस्य

प्रेष्यब्रुवोः । हविषेऽप्रस्थितस्येति । यदा प्रस्थितत्वेन हविर्विशेष्यते तदा षष्ठी न भवतीत्यर्थः । चतुर्थ्यर्थे । या खर्वेणेति । रजस्वलायाः खर्वपानादिनिषेधार्थोऽयमर्थवादः ॥६१॥

चतुर्थीति ॥ षष्ठीप्रकरणे तु षष्ठ्यर्थे चतुर्थी भवतीत्येको वाक्यार्थः चतुर्थ्यर्थे षष्ठीति द्वितीयः ॥ ६२ ॥

कर्तृकर्मणोः ॥ तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति । कर्तृकर्मविशेषणार्थं कृद्ग्रहणमित्यर्थः । नैतदस्ति । यथोक्तप्रयोजनं कृद्ग्रहणमिह तावन्नोपयुज्यतइति दर्शयति पश्चादुत्तरत्रोपयोगं दर्शयिष्यति । इह कर्तृकर्मसंनिधानात् क्रिया संनिधीयते क्रियायां हि कारकं भवति सा च वाचकं धातुं प्रत्ययसहितमाक्षिपतीति मत्वाह धातोर्हीति । तदेवं व्यावर्त्यासम्भवादिहार्थं कृद्ग्रहणं कर्तृकर्मविशेषणार्थं नोपयुज्यतइति दर्शितम् । इदानीमुत्तरार्थत्वमाशङ्क्य निराकरोति न ब्रूम इति । न लोकाव्ययेत्यत्राव्ययं कृद्ग्रहणेन विशेष्यते कृदव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तत्र षष्ठीप्रतिषेधो यथा स्यात् कटं कृत्वेत्यादौ । अकृतस्त्वव्ययस्य कर्तृकर्मणोः षष्ठीनिषेधो मा भूदुच्चैः कटानां स्रष्टेति । प्रतिषेध । इति न लोका-

ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । उच्चैः कटानां स्रष्टेति । तस्य कर्मकर्त्रर्थमिति चेत्प्रतिषेधेपि तदन्तकर्मकर्तृत्वात्सिद्धम् । कृत एते कर्तृकर्मणी नाव्ययस्य । अधिकरणमत्राव्ययम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधं वक्ष्यति । स कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात् । कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । आश्चर्यमिदं वृत्तमोदनस्य च नाम पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इति । अथ क्रियमाणेपि कृद्ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति । उभयप्राप्ताविति नैवं विज्ञायते उभयोः प्राप्तिरुभयप्राप्तिः उभयप्राप्ताविति । कथं तर्हि । उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृति सोयमुभयप्राप्तिः कृद् उभयप्राप्ताविति । अथ वा कृतो ये कर्तृकर्मणी तत्र यथा स्यात् तद्धितस्य ते कर्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति । कृतपूर्वी कटं भुक्तपूर्वी ओदनमिति । ननु च वाक्येनैवात्रानेन भवितव्यम् । द्वितीयया तावन्न भवितव्यम् । किं कारणम् । क्तेनाभिहितं कर्मेति कृत्वा, इनिप्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम् । किं कारणम् । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यत्तावदुच्यते द्वितीयया तावन्न भवितव्यम् । किं कारणम् । क्तेनाभिहितं कर्मेति कृत्वेति । योसौ कृतकटयोरभिसंबन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते ।

व्ययेति सूत्रे ऽव्ययग्रहणेन कर्तृकर्मणी विशेष्येते अव्ययस्य ये कर्तृकर्मणी तयोः षष्ठी न भवतीति । न च कृदन्ताव्ययादन्यस्याव्ययस्य कर्तृकर्मणी सम्भवत इति सामर्थ्यलभ्यं तत्रापि कृद्ग्रहणमित्यर्थः । कृत इति । स्रष्टेत्यस्य । नाव्ययस्येति । नोच्चैःशब्दस्येत्यर्थः । तस्याऽक्रियावाचकत्वात् । तदेवाह अधिकरणमिति । उच्चैःस्थाने स्थितानां कटानां स्रष्टेत्यर्थः । कृतो ये इति । एकस्यैव कृतो न तु भिन्नयोः कृतोरित्यर्थः । कृद्ग्रहणे क्रियमाणे शब्दप्रतिपादितत्वादन्यपदार्थस्योभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिर्लभ्यते । अन्यथान्तरङ्गत्वात्तत्पुरुषः स्यात् । अथेति । कृतीत्येकत्वस्याविवक्षायां जातिविवक्षायां वा तत्पुरुषं मत्वा चोदयति । कृत्यन्यपदार्थे बहुव्रीहिराश्रीयतइति परिहारः । तेनाश्चर्यो गवां दोहोगोपालकेनेत्यादावेव नियमः प्रवर्तते । यद्येवमुत्तरत्रैव कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् । अथ वा व्याख्यानाद् बहुव्रीहिराश्रयिष्यते इत्याशङ्क्याह अथ वेति । कृतपूर्वीति । कृतं पूर्वमनेनेति सुप्सुपेति समासः । पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेती निप्रत्यय । कर्तात्र तद्धितेनोक्त इति ततः षष्ठीप्रसंगाभावः । कटात्तु कर्मणः षष्ठी मा भूदित्येवमर्थं कृद्ग्रहणम् । ननु चेति । कृतपूर्वी कटमित्यनेनेत्यर्थः । द्वि..ीययेति । तस्याश्चाप्राप्तौ तदपवादा षष्ठ्यपि न प्राप्नोति इहाप्यनभिहिताधिकारात् । सापेक्षमिति । कृतः पूर्वं कटोऽनेनेति विवक्षायां कटापेक्षत्वात् तद्धितेन न भाव्यमित्यर्थः । योसाविति । कृतः कटोऽनेनेति वाक्ये कृतकटयोः सामानाधिकरण्यम् । अस्मिंश्चार्थविशेषे न भाव्यं वृत्त्या । तस्याः सामान्यविषयत्वात् तस्मात्कर्मसामान्ये भावे वा क्त उत्पद्यते । तत्र कृतं पूर्वमनेनेत्यस्मिन्नर्थे कृतपूर्वीशब्दो वर्तते तेन पूर्वं कृतवानित्यर्थः संपद्यते । तत्र करोतिवाच्यक्रियापेक्षमस्ति कटस्य कर्मत्वम् । तथाह हरिः । विशेषकर्मसम्बन्धे निर्मुक्ते ऽपि कृतादिभिः । विशेषानिरपेक्षोऽयं कृतशब्दः प्रवर्तते । अकर्मकत्वे सत्येवं क्तान्ते भावाभिधायिनि । ततः क्रियावता कर्त्रा योगो भवति

अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति। यदप्युच्यते इनिप्रत्ययेन चापि नोत्पत्तव्यम्। किं कारणम्। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। नेदमुभयं युगपद्भवति वाक्यं च प्रत्ययश्च। यदा वाक्यं न तदा प्रत्ययः। यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा वृत्तिः तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोनुप्रयोक्तव्यः। कृतपूर्वी। किम्। कटम्। भुक्तपूर्वी। किम्। ओदनमिति। अथ वा इदं प्रयोजनम्। कर्तृभूतपूर्वमात्रादपि षष्ठी यथा स्यात्। भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति। कर्तृक॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि॥ ६६॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधेऽकादिप्रयोगे ऽप्रतिषेधः *। उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधे ऽकादिप्रयोगे प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम्। भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानां चिकीर्षा विष्णुमित्रस्य कटस्य। अपर आह। अकाकारयोः प्रयोगे प्रतिषेधो नेति वक्तव्यम्। शेषे विभाषा। शोभना खलु पाणिनेः सूत्रस्य कृतिः। शोभना खलु पाणिनिना सूत्रस्य कृतिः। शोभना खलु दाक्षायणस्य संग्रहस्य कृतिः शोभना खलु दाक्षायणेन संग्रहस्य कृतिः। उभ॥

क्तस्य च वर्तमाने॥ ६७॥ क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भावउपसंख्यानम् *। क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भावउपसख्यानं वर्तव्यम्। छात्रस्य हसितं नटस्य भुक्तं मयूरस्य नृत्तं कोकिलस्य व्याहृतमिति। शेषविज्ञानात्सिद्धम् *। शेषलक्षणात्र षष्ठी भविष्यति। शेष इत्युच्यते। कः शेषः। कर्मादीनामविवक्षा

कर्मणा॥ अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभि। क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृतपूर्व्यादिषु स्थितेति। कर्तृभूतपूर्वमात्रादिति। करोतीति कृदिति कर्ताभिधीयते तत्र कर्तरि पुनः षष्ठीविधानाद् गुणभूते ऽपि भवति। एवं तु तद्धितनिवृत्तिर्न कृता स्यात्। भेदिकेति भिदेर्ण्यन्तात्पर्यायादिषु ण्वुच्। अत्र प्रयोजकः कर्ता ण्यर्थस्य प्राधान्यात् प्रधानम् प्रयोज्यकर्ता तु प्रकृत्यर्थस्याप्राधान्यादप्रधानम्। तत्र प्रधानाप्रधानसंनिधौ प्रधानादेव षष्ठी स्याद् नाप्रधानात्। कृद्ग्रहणात् तु भवति। अथ कर्तृभूतपूर्वादिति कथमुच्यते। न हि प्रयोजकसंनिधौ प्रयोज्यकर्तृत्वमपैति। गत्यादिसूत्रनियमात् कर्मत्वाभावात् कर्तृत्वस्यैवावस्थानात्। एवं तर्हि प्राधान्यस्यात्र भूतपूर्वत्वं विवक्षितम्। प्रधानचरात् कर्तुरित्यर्थः। एतच्च विशेषापेक्षायां प्रयोजनमुक्तम्। यदा तृतीयावत् कर्तृमात्रे षष्ठीत्याश्रीयते तदा भिन्नशब्दवाच्ययोः प्रधानाप्रधानयोः कर्त्रोरेकशब्दवाच्यताया अभावाद्विरोधाभावात् षष्ठी सिध्यतीति नेदं कृद्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। तद्धितनिवृत्तिस्तु प्रयोजनमेव ६५

उभय॥ षष्ठ्याः प्रतिषेध इति। नियमेनानेन कर्तुः षष्ठी प्रतिषिध्यतइत्यभिप्रेत्यैतदुक्तम्। भेदिकेति। पर्यायादौ ण्वुच्। शेषे विभाषेति। अकाकारव्यतिरिक्तस्त्रीप्रत्ययएव नान्यस्मिन्निति केचिदाहुः। अपरे तु प्रत्ययमात्रे ऽकाकारवर्जिते विकल्पमिच्छन्ति। शब्दानामनुशासनमाचार्यस्याचार्येणेति वा॥ ६६॥

क्तस्य च॥ छात्रस्य हसितमिति। हासो हसितमिति नपुंसके भावे क्त। तत्रच्छा-

शेषः । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात् । यदा छात्रो हसति नटो भुङ्क्ते मयूरो नृत्यति कोकिलो व्याहरति । सतोप्यविवक्षा भवति । तद्यथा । अलोमिका एडका अनुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा समुद्रः कुण्डिका विन्ध्यो वर्धितकमिति । यद्येवं उत्तरत्र चातुः शब्द्यं प्राप्नोति । इदमहेः सृप्तम् । इहाहिना सृप्तम् । इहाहिः सृप्तः । इहाहेः सृप्तं ग्रामस्य पार्श्वे ग्रामस्य मध्ये इति इष्यतएव चातुः शब्द्यम् । क्तस्य च ॥

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ॥ ६९ ॥ लादेशे सल्लिड्ग्रहणं किकिनोः प्रतिषेधार्थम् * । लादेशे सल्लिड्ग्रहणं कर्तव्यम् । सल्लिटोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । किकिनोः प्रतिषेधार्थम् । किकिनोरपि प्रयोगे प्रतिषेधो यथा स्यात् । पपिः सोमं ददिर्गाः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । तयोरलादेशत्वात् * । न हि तौ लादेशौ । अथ तौ लादेशौ स्याताम् । स्यात्प्रतिषेधः । बाढं स्यात् । लादेशौ तर्हि भविष्यतः । कथम् । आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् चेति । लिड्वदिति वक्ष्यामि । स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यः । न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा । एष ब्रह्मदत्तो, ऽब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति । एवमिहाप्यलिटं लिडित्याह लिड्वदिति ज्ञास्यते । उकारप्रयोगे नेति वक्तव्यम् ।

प्रकर्तृत्वात् तृतीयाप्रसङ्गं षष्ठीविधानार्थं वचनम् । शेषश्च क इति । कर्तृत्वसद्भावान्नास्ति शेषत्वमिति प्रश्नः । कर्मादीनामिति । सदपि च्छात्रस्य कर्तृत्वमविवक्षयाऽपाक्रियते । सम्बन्धित्वमात्रं ह्यत्र विवक्षितम् । छात्रस्य सम्बन्धि हसितमित्यर्थः । उत्तरत्रेति । अधिकरणवाचिनश्चेत्यत्र । इदमिति । अत्राधिकरणे क्तः । तेनाभिहितमधिकरणमिति । इदंशब्दात्प्रथमा कृता अहिशब्दात्त्वधिकरणवाचिनश्चेति षष्ठी । इहाहिना सृप्तमिति । भाक्तः । इहाहिः सृप्त इति । अत्र कर्तरि क्तः । इहाहेः सृप्तमिति । भाव एव क्तः । तत्र शेषविवक्षायां षष्ठी स्यादिति चोद्यम् । इष्यत एवेति । परिहारः । ग्रामस्य पार्श्व इति । सप्तमीप्रयोगेण नायमधिकरणे क्तः कृतः किं तर्हि भाव इति दर्शयति ॥ ६७ ॥

न लोका ॥ लादेश इति । लग्रहणमपनीय सल्लिड्ग्रहणं कर्तव्यम् । तत्र सद्ग्रहणेन शतृशानचौ गृह्येते । लिड्ग्रहणेन च कानच्क्वसूलिट्संज्ञाविधानात् किकिनौ च । लग्रहणे तु किकिनोरलादेशत्वाद् ग्रहणाप्रसङ्गः । अथ ताविति । लिट्कार्यातिदेशाल्लादेशतुल्यावित्यर्थो विवक्षितः । परस्तु यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य लादेशत्वमेवानयोर्विप्रतिपन्नमिति मत्वाह बाढं स्यादिति । वक्ष्यामीति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः । परस्त्वपूर्वो वतिनिर्देशः कर्तव्यत्वेनानेन चोदित इति मत्वाह स तर्हीति । विशेषातिदेशे च सामान्यातिदेशः प्रवर्तत एव । विशेषस्य सामान्याव्यभिचारात् । तेन लमात्रनिबन्धनः षष्ठीप्रतिषेधः किकिनोः प्रवर्तते तदत्र लिट्संज्ञा किकिनोर्विधीयत इति मत्वा वार्तिकारम्भः । कार्यातिदेशाश्रयेण तत्प्रत्याख्यानम् । उकारप्रयोग इति । उकारान्तप्रत्ययप्र-

कर्तुं चिकीर्षुः ओदनं बुभुक्षुः। तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। उकारोऽत्र निर्दिश्यते। कथम्। प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्। उ उक ऊक ल ऊक लोकेति। उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायामप्रतिषेधः *। उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायां प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम्। दास्याः कामुकः। वृषल्याः कामुकः। अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः *। अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोः प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम्। पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः। पुरा वत्सानामपाकर्तोः। पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्। शानंश्चानश्शतॄणामुपसंख्यानम् *। शानश्चानश्शतॄणामुपसंख्यानं कर्तव्यम्। सोमं पवमानः। नटमाघ्नानः। अधीयन् पारायणम्। लप्रयोगे नेति निषेधो न प्राप्नोति। मा भूदेवम्। तृन्निसेवं भविष्यति। कथं तृन्निति। नेदं प्रत्ययग्रहणम्। किं तर्हि। प्रत्याहारग्रहणम्। क संनिविष्टानां प्रत्याहारः। लटश्शत्रिसतः प्रभृत्यातृनो नकारात्। यदि प्रत्याहारग्रहणं, चोरस्य द्विषन्। अत्रापि प्राप्नोति। द्विषः शतुर्वावचनम् *। द्विषः शतुर्वेति वक्तव्यम्। तच्चावश्यं वक्तव्यम्। प्रत्ययग्रहणे सति प्रतिषेधार्थम्। तदेव प्रत्याहारे सति विध्यर्थं भविष्यति। न लोकाव्य॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः॥ ७०॥ अकस्य भविष्यति *। अकस्य भविष्यतीति वक्तव्यम्। यावान् लावको व्रजति। ओदनं भोजको व्रजति। इन आधमर्ण्ये च *। तत इन आधमर्ण्ये भविष्यति चेति वक्तव्यम्। शतं दायी सहस्रं दायी ग्रामं गमी। अके॥

कृत्यानां कर्तरि वा॥ ७१॥ कर्तृग्रहणं किमर्थम्। कर्मणि मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। भावकर्मणोः कृत्या विधीयन्ते। तत्र कृत्यैरभिहितत्वात्कर्मणि षष्ठी न भविष्यति। अत उत्तरं पठति। भव्यादीनां कर्मणोऽनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणं भव्यादीनां कर्म कृत्यैरनभिहितं गेयो माणवकः साम्रा-

---

योगे इत्यर्थः। उप्रत्ययोऽपि चान्तवद्भावाद् गृह्यते। उकारोपीति। उश्चोकश्चेति द्वयोर्द्वन्द्वः पूर्वं क्रियते ततोऽन्येषाम्। अन्यथा लवुकेति स्यात्। लप्रयोगेनेति। एतेषां च लादेशत्वात्॥ ६९॥

अकेनोः॥ यथासंख्यापवादार्थं वचनम्। अकस्येति स्वरितत्वाप्रतिज्ञानाद्यथासंख्याभावव्याख्यानं चेदमित्याहुः। अकस्य त्वाधमर्ण्ये नास्ति विधानमिति भविष्यदधिकारविहितस्यैव तस्य ग्रहणम्। शतं दायीति। आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिरिति णिनिः। ग्रामं गमीति। भविष्यति गम्यादय इति वचनाद्भविष्यति गमेरिनिः। गत्यर्थकर्मणीत्यत्र चतुर्थी वेत्येव पक्षे द्वितीयायां सिद्धायां द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि विधानार्थं ग्रामं गन्तेति यत् कैश्चिदुक्तं तद्भाष्यकारस्य नाभिमतमिति ग्रामंगमीत्युदाहरणोपपत्तिः॥ ७०॥

कृत्यानाम्॥ नेहापीति। काक्वा नञ्प्रयोगादिहाप्यनभिधानमित्यर्थः। आकृष्टव्येति। कृषेर्द्विकर्मकत्वात् प्रधानकर्मणः कृत्येनाभिधानं न त्वप्रधानकर्मण इति

म् * । भव्यादीनां कर्मणोनभिधानात्कृत्यानां कर्तृग्रहणं क्रियते । किमुच्यते भव्यादीनां कर्म कृत्यैरनभिहितमिति नेहाप्यनभिहितं भवति । आक्रष्टव्या ग्रामं शाखेति । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । कृत्यानां प्रयोगे षष्ठी न भवतीति । किमुदाहरणम् । ग्राममाक्रष्टव्या शाखा । ततः कर्तरि वेति । इहापि तर्हि निषेधः प्राप्नोति । गेयो माणवकः साम्नामिति । उभयप्राप्ताविति वर्तते । ननु चोभयप्राप्तिरेवैषा । गेयो माणवकः साम्नामिति च गेयानि माणवकेन सामानीति च भवति । उभयप्राप्तिर्नाम संभवति यत्रोभयस्य युगपत्प्रसङ्गः । अत्र च यदा कर्मणि न तदा कर्तरि । यदा कर्तरि न तदा कर्मणीति॥इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम्॥ पादश्च समाप्तः॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ १ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च द्विगोरेकवचनविधानम् * । प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तिर्भवति । किमिदं प्रत्यधिकरणमिति । अधिकरणमधिकरणं प्रति प्रत्यधिकरणम् । संख्यासामानाधिकरण्याच्च । संख्यया बह्वर्थया चास्य सामानाधिकरण्यम् । प्रत्यधिकरणं वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च बहुषु बहुवचनमिति बहुवचनं प्राप्नोति । इष्यते चैकवचनं स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति द्विगोरेकवचनविधानम् । एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनाभावोऽद्विगुत्वात् * । तत्रानुप्रयोगस्यैकवचनं न प्राप्नोति ।

तन्निवृत्त्यर्थमपि कर्तृग्रहणं कस्मान्न भवतीति भावः । एवं तर्हीति । कृत्यानामित्येतावत् सूत्रं क्रियते । तत्र चोभयप्राप्ताविति नेति च वर्तते । तेन कर्तृकर्मणोर्द्वयोरप्युभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठी प्रतिषिध्यते । उभयप्राप्तिरेवैषेति । पर्यायेणेति मन्यते । उभयप्राप्तिर्नामेति । बहुव्रीहिसमासाश्रयणाद्यत्र कृत्ये युगपदुभयोः प्राप्तिस्तत्रैव षष्ठी निषिध्यत इत्यर्थः । ७१ । इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयाध्यायस्य तृतीयमाह्निकम् ॥ समाप्तश्चायं तृतीयः पादः ॥

द्विगुरेकवचनम् । किमर्थमिति । इह समाहारद्विगोरेव ग्रहणमिष्यते । समाहरणं समाहारः स चैक एवेति सिद्धमेकवचनमिति प्रश्नः । प्रत्यधिकरणमिति । समाह्रियत इति समाहार इति यदा कर्मणि घञ् तदानेकस्यार्थस्य समाह्रियमाणस्य वाचको द्विगुरिति एकत्वाभावादप्राप्तमेकवचनं विधीयत इत्यर्थः । अधिकरणशब्देन द्रव्यमुच्यते । यत्संख्यद्रव्याभिधानं तत्संख्याश्रयं वचनमुत्पद्यत इत्यर्थः । पञ्चपूलीशब्देनात्र पञ्चपूलाः समाह्रियमाणा उच्यन्ते । ततो बहुवचनप्रसङ्ग एकवचनविधानम् । संख्यासामानाधिकरण्याच्चेति । एतेन कर्मसाधनत्वं समाहारशब्दस्य दर्शयति । भावसाधने हि वैयधिकरण्यं पञ्चानां पूलानां समाहार इति । संख्याशब्देन संख्यावाची शब्द उच्यते । संख्यया बह्वर्थयेति । एकत्वनिरासपरमेतत् । तेन द्व्यर्थोऽपि गृह्यते संख्या । द्विग्रामीति । तत्रानुप्रयोगस्येति । द्विगुः समास एकवचनं प्रत्ययं प्रतिपद्यते इति पारिभाषि-

पञ्चपूलीयमिति । किं कारणम् । अद्विगुत्वात् । द्विगोरेकवचनमित्युच्यते । न चात्रानुप्रयोगो द्विगुसंज्ञः । सिद्धं तु द्विग्वर्थस्यैकवद्वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । द्विग्वर्थ एकवद्भवतीति वक्तव्यम् । तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नेदं पारिभाषिकस्य वचनस्य ग्रहणम् । किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम् । उच्यते वचनम् । एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति । एकशेषप्रतिषेधश्च * । एकशेषे च प्रतिषेधो वक्तव्यः । पञ्चपूली च पञ्चपूली च पञ्चपूलीच पञ्चपूल्यः । न वान्यस्यानेकत्वात् * । न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । अन्यस्यानेकत्वात् । नैतद् द्विगोरनेकत्वम् । कस्य तर्हि । द्विग्वर्थसमुदायस्य । समाहारग्रहणं च तद्धितार्थप्रतिषेधार्थम् * । समाहारग्रहणं च कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । तद्धितार्थप्रतिषेधार्थम् । तद्धितार्थे यो द्विगुस्तस्य मा भूदिति । पञ्चकपालौ पञ्चकपाला इति । किं पुनरयं पञ्चकपालशब्दः प्रत्येकं परिसमाप्यते आहो स्वित्समुदाये वर्तते । किं चातः । यदि तावत्प्रत्येकं परिसमाप्यते पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च । अथ समुदायेपि वर्तते । वा न समाहारैकत्वात् * । न वैतत् । समाहारैकत्वादपि सिध्यति । एवं तर्हि प्रत्येकं परिसमाप्यते । पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च । अपर आह । न वा समाहारैकत्वात् । न वा योगारम्भेणैवार्थः । किं कारणम् । समाहारैकत्वादेकवचनं भविष्यति । द्विगुरेक ॥

कैकवचनाश्रयेण दोषोपन्यासः । उच्यते वचनमिति । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट् । एकस्यार्थस्येति । वाच्यवाचकसंबन्धे षष्ठी । एकस्यार्थस्य वाचको द्विगुः समास उच्चार्यतइत्यर्थः । तत्र सामर्थ्यादयमतिदेश उपपद्यते । यो ह्यनेकस्यार्थस्य वाचकः स कथमेकस्य वाचकस्तस्मादेकत्वाश्रयकार्यप्राप्तये द्विग्वर्थस्यैकवद्भावो विधीयते । ततश्च तस्मिन्नर्थे प्रयुज्यमानस्य द्विगोरप्येकवचनं सिद्ध्यति । एकशेषप्रतिषेधश्चेति । एकशेषविषय एकवद्भाव उपचारादेकशेषशब्देनोक्तः । पञ्चपूल्य इति । अत्रैकशेषे कृतेपि द्विगुत्वात्तदर्थस्यैकवद्भावः प्राप्तः प्रतिषिध्यते । न वेति । प्रथमस्य द्विग्वर्थस्यानेकसंख्यायुक्तस्यानेनैकवद्भावः कृतः । तत एकशेषे कृते द्विग्वर्थसमुदायस्याद्विग्वर्थत्वाद् बहिरङ्गत्वाच्च प्राथमकल्पिकेन्तरङ्गे द्विग्वर्थे चरितार्थत्वाच्चैकवद्भावो न प्रवर्तइत्यर्थः । पञ्चकपालाविति । संस्कृतार्थे विहितस्याणो द्विगोर्लुगनपत्यइति लुक् । किं पुनरिति । यदि तावदेकस्मिन् संस्कृते प्रत्ययमुत्पाद्य लुकि कृते एकशेषः क्रियते तदा पञ्चपूल्य इत्यनेन पञ्चकपाला इति समानम् । अथ प्रथममेव पञ्चसु कपालेषु संस्कृता इति बहुत्वसंख्यायुक्ता अर्था विवक्ष्यन्ते तदा तेषां समाह्रियमाणत्वात् समाहाररूपमस्तीति क्रियमाणेपि समाहारग्रहणे निवृत्तिर्न सिध्यतीत्यर्थः । एवन्तर्हीति । न हि द्वयोर्बहूनां वा पुरोडाशानां पञ्चसु कपालेषु संस्कारः क्रियते । अपि तु प्रत्येकमिति भावः । अपर आहेति । न वा समाहारैकत्वादित्येतद्वार्तिकं सूत्रप्रत्याख्यानार्थमित्येतद्व्याचष्टे । अयं भावः । तिरोहितावयवभेद-समूहरूपःसमाहारो द्विग्वर्थस्तस्यैकत्वाद्वनयूथादिवत्सिद्धमे-

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २ ॥ प्राणितूर्यसेनाङ्गानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणम् * । प्राणितूर्यसेनाङ्गानां तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् । प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरिति वक्तव्यम् । तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैरिति वक्तव्यम् । सेनाङ्गानां सेनाङ्गैरिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । व्यतिकरो मा भूदिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । योगविभागात्सिद्धम् * । योगविभागः करिष्यते । प्राण्यङ्गानाम् । ततस्तूर्याङ्गानाम् । ततः सेनाङ्गानामिति । स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । प्रत्येकमङ्गशब्दः परिसमाप्यते ॥

अनुवादे चरणानाम् ॥ ३ ॥ इह कस्मान्न भवति । नन्दन्तु कठकालापाः । वर्धन्तां कठकौथुमाः । स्थेणोः * । स्थेणोरिति वक्तव्यम् । एवमपि तिष्ठन्तु कठकालापा इत्यत्रापि प्राप्नोति । अद्यतन्यां चेति वक्तव्यम् । उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् । उदगात्कौमोदपैप्पलादम् ॥

विशिष्टलिङ्गो नदीदेशो ऽग्रामाः ॥ ७ ॥ ग्रामप्रतिषेधे नगरप्रतिषेधः * । अग्रामा इत्यत्र नगराणामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । मथुरा पाटलिपुत्रमिति । उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । शौर्यं च केतवता च

कवचनमिति नार्थः सूत्रेण तस्मिंश्चासति समाहारग्रहणं न कर्तव्यम् । क्रियमाणं तु सूत्रे समाहारग्रहणं तद्धितार्थद्विगुव्यावृत्त्यर्थं कर्तव्यमेव । तेन समाहारेण व्यपदिष्टस्य द्विगोर्ग्रहणं भवति । यस्तु तद्धितार्थे न तस्य भवति । तेन पञ्चभिर्गोभिः क्रीताः पञ्चगवः पटा इत्यादौ द्विग्वर्थस्यैकवद्भावाभावः । यदा बहूनां पटानां पञ्चगुत्वं न तु प्रत्येकं तदैकशेषस्यायमविषयः । एतदेव मन्यमानेन भाष्यकारेण पूर्वव्याख्यान ऽसमाश्वसता प्रत्याख्यानत्वेनं वार्तिकं व्याख्यातम् । उत्तरपदे तु यो द्विगुस्तदर्थस्यार्थान्तरे गुणभावादस्वातन्त्र्यात्सत्यपि प्रातिपदिकत्वे ततः प्रत्ययानुत्पादादेकवद्भावातिदेशः प्रयोजनाभावान्न प्रवर्तते ॥१॥

द्वन्द्वश्च ॥ तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणमिति । यदङ्गवाचि पूर्वपदं तदङ्गवाच्येव यद्युत्तरपदं भवति तथा सत्येकवद्भावो नान्यथेत्यर्थः । व्यतिकरो मा भूदिति । पाणिमार्दङ्गिकाश्वारोहा इत्यादावेकवद्भावो मा भूदित्यर्थः । प्रत्येकमिति । बहुवचनान्तोऽङ्गशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यत इतिभावः । पूर्वपक्षोपि प्रत्येकमेवाङ्गशब्दस्य संबन्धः । स त्वन्यथा । प्राण्यङ्गतूर्याङ्गसेनाङ्गवाचिनां द्वन्द्व एकवदिति । न हि प्राणितूर्यसेनानामेकमङ्गं संभवतीति सामर्थ्यादेव प्रत्येकपरिसमाप्तिरङ्गशब्दस्य सिद्धा । तस्मादन्यथा प्रत्येकं परिसमाप्तिर्बहुवचनान्तस्य सतः प्रतिपाद्यते तेनास्माद् ग्रहणकवाक्याल्लक्ष्यसंस्कारकं वाक्यत्रयमुपप्लवत इतिसंकरो न भवति ॥२॥

अनुवादे ॥ यदा प्रतिपत्ता प्रमाणान्तरावगतमप्यर्थं कार्यान्तरार्थं प्रयोक्ता प्रतिपाद्यते तदानुवादो भवति ॥३॥

विशिष्ट ॥ जनपदविशेषो ग्रामः। ग्रामे नाऽध्येयमभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुट इत्यादौ ग्रामग्रहणे नगरस्यापि ग्रहणदर्शनाद्वचनम् । अग्रामा इत्यत्रेति । उभयत इति । ग्रामनगरो-

शौर्यकेतवते जाम्बवं च शालूकिनी च जाम्बवशालूकिन्यौ ॥

क्षुद्रजन्तवः ॥ ८ ॥ क्षुद्रजन्तव इत्युच्यते । के क्षुद्रजन्तवः । क्षोत्तव्या जन्तवः क्षुद्रजन्तवः यद्येवं यूकालिक्षं कीटपिपीलिकं दंशमशकमिति न सिध्यति । एवं तर्ह्यनस्थिकाः क्षुद्रजन्तवः । अथ वा येषां स्वं शोणितं नास्ति ते क्षुद्रजन्तवः । अथ वा येषामासहस्रादञ्जलिर्न पूर्यते ते क्षुद्रजन्तवः । अथ वा येषां गोचर्ममात्रं राशिं हत्वा न पतति ते क्षुद्रजन्तवः । अथ वा नकुलपर्यन्ताः क्षुद्रजन्तवः ॥

येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ ९ ॥ किमर्थश्चकारः एवकारार्थश्चकारः । येषां विरोधः शाश्वतिकस्तेषां द्वन्द्व एकवचनमेव यथा स्यात् । यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत्प्राप्नोति । पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां वैविप्रतिषिद्धमित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवति ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ १० ॥ अनिरवसितानामित्युच्यते । कुतोऽनिरवसितानाम् । आर्यावर्तादनिरवसितानाम् । कः पुनरार्यावर्तः । प्रागादर्शात्प्रत्यक्कालकवनाद्दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रम् । यद्येवं किष्किन्धगान्धिकं शकयवनं शौर्यक्रौञ्चमिति न सिध्यति । एवं तर्ह्यार्यनिवासादनिरवसितानाम् । कः पुनरार्यनिवासः । ग्रामो घोषो नगरं संवाह इति । एवमपि य एते महान्तः संस्त्यायास्तेष्वभ्यन्तराश्चण्डाला मृतपाश्च वसन्ति तत्र चण्डालमृतपा इति न सिध्यति । एवं तर्हि याज्ञात्कर्मणोऽनिरवसितानाम् । एवमपि तक्षायस्कारं

भयावयवे द्वन्द्वे ग्रामसंबन्ध्येव प्रतिषेधो वक्तव्यः शौर्यं नगरम् । केतवता ग्रामः । जाम्बवं नगरं शालूकिनी ग्रामः ॥७॥

क्षुद्रजन्तवः ॥ स्मृतीनां विरुद्धानां दर्शनात्प्रश्नः । के क्षुद्रजन्तव इति । क्षोत्तव्या इति । अर्हार्थे कृत्यः । ये तुद्यमाना अपि न म्रियन्ते जलौकप्रभृतयः । ये तु म्रियन्ते ते पापनिमित्तत्वादक्षोदनार्हा । नकुलपर्यन्ता इति । एतदेव दर्शनमत्र व्यापित्वाद् गृह्यते। अत एवैतत्पश्चादुपन्यस्तम् ॥८॥

येषां च ॥ यदन्यदिति । चकारेण यत्नेन परो विकल्पो बाध्यते । तेनाश्वमहिषं काकोलूकमिति नित्य एकवद्भावो भवति ।

शूद्राणाम् ॥ निरवसिता बहिष्कृता उच्यन्ते । तत्रावधिप्रश्नः । कुत इति । प्रागादर्शादिति । आदर्शादयः पर्वतविशेषाः । दक्षिणेनेति । एनबन्तः । एनपा द्वितीया । प्रागादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यो देशवृत्तिभ्यः प्रत्ययो विहितः । एतत्पर्वतचतुष्टयमध्यमार्यावर्तो देश इत्यर्थः । यद्येवमिति । एतेषामार्यावर्ताद् बाह्यत्वादिति भावः । ग्राम इति । एतेष्वार्या निवसन्तीति भावः । तत्र ग्रामः प्रसिद्धः । घोषो गोमहिष्यादिनिवासः । संवाहो वणिक्प्रधानः । संस्त्याया इति । निवासविशेषा इत्यर्थः । मृतपा डोम्बा इत्याहुः । याज्ञादिति । शूद्राणां पञ्चयज्ञानुष्ठाने ऽधिकारोऽस्तीति भावः । तक्षायस्कारमिति । तक्षादीनां यज्ञे ऽधिकाराभावादिति भावः । संस्कारेणेति । संस्कार स्मृतिकारैर्द्रव्यशुद्धौ पठितस्तेनैव न तदधिकेनेत्यर्थः ॥ १० ॥

रजकतन्तुवायमिति न सिध्यति। एवं तर्हि पात्रादनिरवसितानाम्। यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेण शुध्यति ते ऽनिरवसिताः यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेणापि न शुध्यति ते निरवसिता इति ॥

गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ ११ ॥ गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तम् ॥ * । गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितं द्वन्द्ववृत्तं द्रष्टव्यम् । गवाश्वम् । गवाविकम् । गवैडकम् ।

विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् ॥ १२ ॥

बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानाम् * । फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां द्वन्द्वः विभाषा एकवद्भवति बहुप्रकृतिरिनि वक्तव्यम् । फल । बदरामलकम् । बदरामलकानि । सेना । हस्त्यश्वम् । हस्त्यश्वाः । वनस्पति । प्लक्षन्यग्रोधम् । प्लक्षन्यग्रोधाः । मृग । रुरुपृषतम् । रुरुपृषताः । शकुनि । हंसचक्रवाकम् । हंसचक्रवाकाः । क्षुद्रजन्तु । यूकालिक्षम् । यूकालिक्षाः । धान्य । व्रीहियवम् । व्रीहियवाः ।माषतिलम् । माषतिलाः । तृण । कुशकाशम् । कुशकाशाः । शरशीर्यम् शरशीर्याः । किं प्रयोजनम् । बहुप्रकृतिरेव यस्तत्र यथा स्यात् । क्व मा भूत् । बदरामलके तिष्ठतः । किं पुनरनेन या प्राप्तिः सा नियम्यतआहोस्विदविशेषेण । किं चातः यद्यनेन या प्राप्तिः सा नियम्यते प्लक्षन्यग्रोधौ जातिरप्राणिनामिति नित्यो द्वन्द्वैकवद्भावः प्राप्नोति । अथाविशेषेण, न दोषो भवति यथा न दोषस्तथास्तु । पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिना पूर्वविप्रतिषिद्धम् * । पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधिनां येषां च विरोधः शाश्वतिक इत्येतद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । पशुशकुनिद्वन्द्वस्यावकाशः। महाजोरभ्रम्। महाजोरभ्राः। हंसचक्रवाकम् । हंसचक्रवाकाः । येषां च विरोधः शाश्वतिक इत्यस्यावकाशः । श्रमणब्राह्मणम् । इहोभयं प्राप्नोति काकोलूकं श्वशृगालमिति। येषां च विरोधः

गवाश्वप्र॥ यथोच्चारितमिति। गणे यादृशाः कृतावङ्कः पठिता द्वन्द्वास्तादृशानामेवेद कार्यमेकवद्भावलक्षणं भवतीत्यर्थः। यदा त्ववङ् नास्ति विकल्पितत्वात्तदा पशुद्वन्द्वे विभाषा भवति गोश्वं गोश्वा इति। एतेन गणपाठरूपं विवक्षितमित्युक्तं भवति ॥११॥

विभाषा वृक्ष॥ बहुप्रकृतिरिति। बहवो बहुत्वसंख्यायुक्ता वर्तिपदार्थाः प्रकृतयः कारणानि यस्य स बहुप्रकृतिः। बदरामलकमिति। जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः। क्वचित्तु बदरामलकानीत्यपि पठ्यते। तत्रैवं व्याचक्षते।नित्यएकवद्भावे प्राप्ते विकल्पोनेन क्रियते। अन्ये तु बदरामलकानीत्येवं प्राप्ते जातिलक्षणो नित्य एकवद्भावो बहुप्रकृतेर्भवतीति प्रदर्शयतइत्याहुः। हस्त्यश्वमिति। सेनाङ्गत्वेऽपि परत्वात्पशुलक्षणो विकल्पो भवति। किं पुनरिति । अस्मिन् प्रदेशे पठितत्वात्किमेतत्सूत्रविहित एव एकवद्भावो नियतविषयो व्यवस्थाप्यते अथ प्रकरणविहित इति प्रश्नः। येषां सूत्रान्तरेणानेन च प्राप्तिर्वनस्पत्यादीनां तद्विषय एव लक्षणो न त्वन्यतरप्राप्तिविषयः। यथा न दोष इति।

शाश्वतिक इत्येतद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तं चकारकरणस्य प्रयोजनं येषां च विरोधः शाश्वतिकस्तेषां द्वन्द्व एकवचनमेव यथा स्यात् यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकम् * । अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वात्पशुद्वन्द्वनपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अश्ववडवयोः पूर्वलिङ्गत्वस्यावकाशः । विभाषा पशुद्वन्द्वनपुंसकं यदा न पशुद्वन्द्वनपुंसकं सोवकाशः । अश्ववडवौ । पशुद्वन्द्वनपुंसकस्यावकाशः अन्ये पशुद्वन्द्वाः । महाजोरभ्रं महोजोरभ्राः । पशुद्वन्द्वनपुंसकप्रसङ्गउभयं प्राप्नोति । अश्ववडवम् । पशुद्वन्द्वनपुंसकं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । प्रतिपदविधानात्सिद्धम् * । प्रतिपदमत्र नपुंसकं विधीयते । अश्ववडवपूर्वापरेति । एकवचनमनर्थकं समाहारैकत्वात् * । एकवद्भावो ऽनर्थकः । किं कारणम् । समाहारैकत्वात् । एकोयमर्थः समाहारो नाम तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । एवं विज्ञास्यामि । इह नित्यो विधिरिह विभाषेति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकद्भवतीति । यदयं तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यमित्याह । इदं तर्हि प्रयोजनम् । सनपुंसकमिति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम् । वक्तव्यं च किं प्रयोजनम् । पूर्वत्र नित्यार्थम् । पूर्वत्र नित्यार्थमुत्तरत्र व्यभिचारार्थं विभाषा वृक्षमृगइति ।

विभाषा समीपे ॥ १६ ॥ किमुदाहरणम् । उपदशं पाणिपादं उपदशाः पाणिपादाः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अयं द्वन्द्वैकवद्भाव आरभ्यते तत्र कः प्रसङ्गो

व्यापित्वात्प्रकरणापेक्षोयं विषयनियम इत्यर्थः । अश्ववडवयोरिति । पशुत्वाद्विभाषैकवद्भावः । तत्रैकवद्भावपक्षे नपुंसकत्वमपि प्राप्नोति पूर्ववदश्ववडवावित्यतिदेशात् पुंस्त्वमपि । तत्र परत्वात् पुंस्त्वे प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेध उच्यते । प्रतिपदविधानादिति । नात्र पशुग्रहणेनैकवद्भावो विधीयते किं तर्ह्यश्ववडवग्रहणेन तत्र प्रतिपदविधानात्स नपुंसकमित्येतद्भवति । तच्छब्देन ह्येकवद्भावभाजं परामृश्य नपुंसकत्वं विधीयते । तेन यथैकवद्भावोत्र प्रतिपदं विधीयते तथा नपुंसकत्वमिति भावः । समाहारैकत्वादिति । तिरोहितावयवभेदो हि समाहारः स च वनयूथादिवदेक इत्यर्थः । इह नित्य इति । द्वन्द्वश्चेत्यारभ्यास्माद्योगात्प्रागनित्यो विधिरनेन तु योगद्वयेन विभाषेत्यर्थः । यदयमिति । यद्येतत्प्रकरणोपात्तानामेवैकवद्भावः स्यात्तदा तिष्यपुनर्वसुशब्दयोरत्रापठितत्वादेकवद्भावस्याभावात्तन्निवृत्तये बहुवचनग्रहणमनर्थकं स्यादित्यर्थः । पूर्वत्रेति । प्राण्यङ्गादीनां समाहार एवेत्येवमर्थमित्यर्थः । उत्तरत्रेति । क्व चिज्जातिरप्राणिनामिति प्राप्ते विभाषा मृगादीनां तु व्यतिकरनिरासार्थम् ॥१२॥

विभाषा स ॥ अनुप्रयोगे दोषदर्शनात्प्रश्नः । किमुदाहरणमिति । कः प्रसङ्ग इति । नन्व यंस्यैकवद्भावादनुप्रयोगस्यापि सेत्स्यति । नैतदस्ति । यदि तावदव्ययीभाव एवा-

यदनुप्रयोगस्य स्यात् । एवं तर्ह्यव्ययस्य संख्ययाऽव्ययीभावोप्यारभ्यते बहुव्रीहिरपि । तद्यदा तावदेकवचनं तदाव्ययीभावोनुप्रयुज्यते एकार्थस्यैकार्थ इति । यदा बहुवचनं तदा बहुव्रीहिरनुप्रयुज्यते बह्वर्थस्य बह्वर्थ इति ॥

तत्पुरुषो ऽनञ्कर्मधारयः ॥ १९ ॥ किमर्थमिदमुच्यते संज्ञायां कन्थोशीनरेष्विति वक्ष्यति । तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति नैतदस्ति प्रयोजनम् । न हि संज्ञायां कन्थान्त उशीनरेष्वतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति । उत्तरार्थं तर्हि । उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामिति वक्ष्यति । तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । न हि तदाद्याचिख्यासायामुपज्ञोपक्रमान्तो ऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति । उत्तरार्थमेव तर्हि । छायाबाहुल्यइति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । न हि च्छायान्तो बाहुल्ये ऽतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति । उत्तरार्थमेव तर्हि सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा, अशालाचेति वक्ष्यति । तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । न हि सभान्तो ऽशालायामतत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वास्ति । इदं तर्हि विभाषा सेनासुरेति वक्ष्यति तदतत्पुरुषस्य नञ्समासस्य कर्मधारयस्य वा मा भूदिति ।. तत्पुरुष इति किमर्थम् । दृढसेनो राजा । अनञिति किमर्थम् । असेना । अकर्मधारय इति किमर्थम् । परमसेना । उत्तमसेना ॥

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते ॥ द्वन्द्वोयमु

नुप्रयुज्यते तदा तस्याव्ययत्वादसंख्यत्वाद् बहुवचनं न स्यात् । सत्यपि वा तस्मिन्नभावे कृते उपदशा इति न स्यात् । अथ बहुव्रीहिरेवानुप्रयुज्यते तदोपदशस्य पाणिपादस्येति षष्ठी स्यात् उपदशमिति चेष्यते । एतदेव मनसिकृत्याह एवं तर्हीति । अव्ययीभावो ऽव्ययं विभक्तीति विहितः । बहुव्रीहिस्तु संख्ययाव्ययेति । तद्यदेति । अव्ययीभावस्याव्ययत्वादसंख्यत्वादेकवचनस्य उत्सर्गत्वादिति भावः । एकार्थ इति । अभेदैकत्वाश्रयादित्याहुः । यदेति । बहुव्रीहेः समीपिप्रधानत्वाद् बह्वर्थत्वमिति भावः १६

तत्पुरुषो ॥ उत्तरेषु चिद्योगेष्वन्यथासिद्धिं दृष्ट्वा पृच्छति किमर्थमिति । शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमन्यथासिद्धमपि तावत् प्रयोजनमाह पश्चात्त्वनन्यथासिद्धिं दर्शयिष्यति नहीति । अनादिस्तत्र संज्ञा गृह्यते न त्विदानींतनीति भावः । न हीति । षष्ठीतत्पुरुषाद्विना तदादित्वासंप्रत्यय । न हिच्छायान्त इति । पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यं न च षष्ठीतत्पुरुषादिना बाहुल्यं गम्यते । न हि सभान्त इति । अशालेति वचनात् संघातवचनः सभाशब्दो ग्राह्यो न च समूहिभिर्विना समूहोपपत्तिरिति षष्ठीतत्पुरुषस्यैव ग्रहणमिति भावः । इदं तर्हीति । अत्र तु प्रदेशे मन्दबुद्ध्यनुग्रहायाधिकारः कृतः ॥१६॥

परवत् ॥ द्वन्द्वापेक्षया किमिदं विध्यर्थमाहो स्विन्नियमार्थम् । तथा किं षष्ठीनिर्देशेन

तत्पुरुष द्वन्द्व समास में पूर्व में मयूर कुक्कुटौ

भयपदार्थप्रधानः। तत्र कदा चित्पूर्वस्य यल्लिङ्गं तत्समासस्यापि स्यात्कदा चि-दुत्तरपदस्य, इष्यते च परस्य यल्लिङ्गं तत्समासस्य यथा स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीनि। परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्येवमर्थमिदमुच्यते तत्पुरुषश्चापि कः प्रयोजयति। यः पूर्वपदार्थप्रधानः। एकदेशिसमासोर्धपिप्पलीति। यो ह्युत्तरपदार्थप्रधानः। दैवकृतं तस्य परवल्लिङ्गम्। परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्प्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधः *। परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति चेत्प्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्राप्तो जीविकां प्राप्तजी-विकः। आपन्नो जीविकामापन्नजीविकः। अलं पूर्व। अलं जीविकायै अलंजीविकः। गतिसमास। निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः। पूर्वपदस्य च *। पूर्वपदस्य च प्रति-षेधो वक्तव्यः। मयूरीकुक्कुटौ। यदि पुनर्यथाजातीयकं परस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासादन्यदतिदिश्यते। समासादन्यल्लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टाब्लुग्वचनम् *। समासादन्यल्लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टापो लुग्वक्तव्यः। अश्ववडवौ। निपातना-त्सिद्धम् *। निपातनात्सिद्धमेतत्। किं निपातनम्। अश्ववडवपूर्वापरेति। उपसर्जनद्व-

---

समासार्थस्य लिङ्गातिदेशः। अथ सप्तम्याश्रयेण पूर्वपदस्येति संशयानः पृच्छति किमर्थमिति। द्वन्द्वोयमिति। षष्ठीनिर्देशो नियमश्चेति भावः। तत्रावयवार्थव्यतिरिक्तः समुदायार्थो नास्तीत्युभयपदार्थप्रधान इत्यनेन दर्शितं भवति। तत्र पदाऽपेक्षितपर-स्परौ विरुद्धलिङ्गावयवार्थावेव समुदायार्थस्तदा पर्यायेण लिङ्गद्वयप्रसङ्गे नियमार्थ-मिदं संपद्यते। यद्येवं परस्यैव संबन्धि लिङ्गं क्रियते इति सादृश्याभावाद्वतिनिर्देशो नोपपद्यते। नैष दोषः। केवलाकेवलावस्थाभेदाश्रयेण भेदमाश्रित्य वतिनिर्देशः कृतः। तत्पुरुषापेक्षया विध्यर्थत्वं दर्शयति तत्पुरुषश्चापीति। दैवकृतमिति। अयत्नसिद्ध-मित्यर्थः। पूर्वपदस्य चेति। सप्तमीनिर्देशाश्रयेण दोषोद्भावनम्। तत्र ह्ययमर्थो भवति। द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्परं तद्वल्लिङ्गं भवति। तत्र कार्यिणोऽनुपादानात्परशब्दस्य संब-न्धिशब्दत्वात्तदाक्षिप्तं पूर्वपदमेव कार्यभाक् प्राप्नोति। तत्र मयूरीकुक्कुटाविति पूर्वप-दस्य पुंस्त्वातिदेशे स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिप्रसङ्गः कुक्कुटमयूर्यौ इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्गस्त-थार्धपिप्पलीत्यादावपीति प्रतिषेध उच्यते। पूर्वपदप्रतिषेधे च कृते सामर्थ्याद् द्वन्द्व-तत्पुरुषयोरेव कार्यित्वं संपद्यते। यदि पुनरिति। षष्ठीनिर्देशो व्यतिरिक्तसमुदायदर्शनं चाश्रीयते। व्यतिरिक्तसमुदायपक्षे हि मुख्यसादृश्योपपत्तिरिति भावः। समासादन्य-दिति। समासार्थलिङ्गमुपचारात् समासशब्देनोच्यते। तेनोत्तरपदार्थलिङ्गसदृशं समा-सार्थस्य स्वालिङ्गबाधनाय लिङ्गान्तरमतिदिश्यते इत्युक्तं भवति। अश्ववडवाविति। परवल्लिङ्गे प्राप्ते पूर्ववदश्ववडवाविति पूर्वपदार्थलिङ्गसदृशं पुंलिङ्गं समासार्थस्य विधीयते न तूत्तरपदार्थस्येति। स्त्रीत्वस्यानिवर्तनाट्टापः श्रवणे प्राप्ते लुग्वक्तव्यः। नि-पातनादिति। टानिवृत्त्या रूपमेतदित्यर्थः। पूर्ववदश्ववडवाविति निपातनमाश्रयितुं न युज्यते वचनान्तरे पूर्वपदालिङ्गातिदेशाप्रसङ्गादश्ववडवानश्ववडवैरिति मत्वा पृच्छ-ति किं निपातनमिति। अश्ववडवपूर्वापरेति। अश्ववडवपूर्वापरेति वक्तव्ये टापो-

स्वत्वं वा ॥ अथ वा उपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं भविष्यति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। कुक्कुटमयूर्यौ इति। अस्तु परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ ॥ परवल्लिङ्गमिति शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते। तत्रौपदेशिकस्य ह्रस्वत्वमातिदेशिकस्य श्रवणं भविष्यति। इदं तर्हि दत्ता च कारीषगन्ध्या च दत्ताकारीषगन्ध्ये। दत्ता च गार्ग्यायणी च दत्तागार्ग्यायण्यौ। द्वौ ष्यङौ द्वौ ष्फौ च प्राप्नुतः। तस्मान्नैतच्छक्यं शब्दशब्दार्थावतिदिश्येते इति। ननु चोक्तं समासादन्यल्लिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टाब्लुग्वचनमिति। परिहृतमेतत्। निपातनात्सिद्धमिति। अथ वा नैवं विज्ञायते। परस्यैव परवदिति। कथं तर्हि। परस्येव परवदिति। यथाजातीयकं परस्य लिङ्गं तथाजातीयकं समासस्यातिदिश्यते इति। अथ पूर्वपदस्य न प्रतिषिध्यते। प्राप्तादिषु कथम्। प्राप्तादिषु चैकदेशिग्रहणात्सिद्धम् ॥ द्वन्द्वैकदेशिन्योरिति वक्ष्यामि। तदेकदेशिग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। एकदेशिसमासो नारभ्यते। कथमर्धपिप्पलीति। समानाधिकरणो भविष्यति। अर्धं च सा पिप्पली च अर्धपिप्पलीति। सिध्यति। परत्वात्षष्ठीसमासः

लुग्वारणं निपातनमित्यश्ववडवयोर्द्वन्द्वे टाब्निवर्त्यते। उपसर्जनह्रस्वत्वमिति। अनेकमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात्समुदायार्थेऽवयवार्थस्य गुणभावादुपसर्जनत्वमिति भावः। इहापीति। ततश्च कुक्कुटमयूरी इति प्राप्नोति। शब्दशब्दार्थाविति। लिङ्गशब्देन लिङ्गाभिधायी प्रत्ययार्थश्चात्र तन्त्रेणैकशेषेण वोच्यतइत्यर्थः। आतिदेशिकस्य श्रवणमिति तस्यानुपसर्जनत्वात्तदन्तस्य चाप्रातिपदिकत्वाद् ह्रस्वाभावात्। द्वौ ष्यङाविति॥ तत्र यस्येति चेत्याकारलोपे कृते द्वौ यकारौ श्रूयेयाताम्। हलो यमामिति विकल्पितो लोपः। यद्यपि यणो मय इति द्विर्वचनेनात्र भाव्यं तथापि पक्षे यकारत्रयश्रवणप्रसङ्गः। पुंवद्भावेनेति। भस्याढे तद्धितइत्यनेनेति भावः। द्वौ तिशब्दाविति। अत्र ह्यभत्वान्नास्ति पुंवद्भावः। तस्मान्नैतदिति। उपसर्जनह्रस्वत्वं तु न भवत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञाविधानात्सकलपदार्थप्रधानत्वाच्च द्वन्द्वस्य। व्यतिरिक्तसमुदायरूप द्वन्द्वार्थाभ्युपगमेऽपि अवयवानां कार्यसंबन्धात् फलतः प्राधान्यमेव। अथ वेति। नायं नियमः किं तु विधिरित्यर्थः। परस्यैवेति। एवशब्दप्रयोगेण नियमं निषेधाय दर्शयति। न त्वेवार्थे वतिर्विहितः यथा च नियमपक्षे वतिरुपपद्यते यथा पूर्वमेव प्रतिपादितम्। इह त्रीणि दर्शनानि। अवयवापेक्षितपरस्परौ द्वन्द्वार्थः न तु व्यतिरिक्तः समुदायोऽस्ति। अत्र दर्शने नियमार्थमिदम्। अवयवार्थव्यतिरिक्तो वा समुदायो द्वन्द्वार्थः स चावयवलिङ्गेनैव लिङ्गवानित्यत्रापि दर्शने पर्यायेण लिङ्गप्राप्तौ वचनं नियमार्थम्। यदा तु समुदायो द्वन्द्वार्थः स चालिङ्ग इति दर्शनं तदा विध्यर्थमिदम्। अथ पूर्वपदस्येति। अतः पूर्वपदस्येत्यर्थः। एतेन मयूरीकुक्कुटाविति परिहृतं षष्ठ्याश्रयेण दर्शनत्रयेऽपि। मध्यमे तु दर्शने आश्रयभेदाल्लिङ्गभेदाश्रयेण परवदिति सादृश्याश्रयोक्तिः। एकदेशिसमासो नारभ्यतइति। पूर्वापराधरेति योगत्रयं नारभ्यते। परवल्लिङ्ग द्वन्द्वस्येत्येतावच्च क्रियते सूत्रमित्यर्थः। अर्धं च सा पिप्पली चेति। अवयवसमुदायोपचारात्सामानाधिकरण्यम्। तत्रोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्तदीयमेव लिङ्गं तत्पुरु-

प्राप्नोति। अथ पुनरयमेकदेशिसमास आरभ्यमाणः षष्ठीसमासं बाधते। इष्यते च षष्ठीसमासोपि। तद्यथा। अपूपार्धं मया भक्षितं ग्रामार्धं मया लब्धमिति। एवं पिप्पल्यर्धमित्यपि भवितव्यम्। कथमर्धपिप्पलीति। समानाधिकरणो भविष्यति॥

रात्राह्नाहाः पुंसि॥ २९॥ अनुवाकादयः पुंसि *। अनुवाकादयः पुंसि भाष्यन्तइति वक्तव्यम्। अनुवाकः। शंयुवाकः। रात्रा॥

अपथं नपुंसकम्॥ ३०॥ पुण्यसुदिनाभ्यामह्नो नपुंसकत्वं वक्तव्यम्। पुण्याहम्। सुदिनाहम्। पथःसंख्याव्ययादेरिति वक्तव्यम्। द्विपथं त्रिपथं चतुष्पथम् उत्पथं विपथम्। द्विगुश्च। द्विगुश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति वक्तव्यम्। पञ्चगवं दशगवम्। अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यतइति वक्तव्यम्। पञ्चपूली दशपूली। वाबन्तः *। वा आबन्तः स्त्रियां भाष्यतइति वक्तव्यम्। पञ्चखट्वी पञ्चखट्वम्। दशखट्वी दशखट्वम्। अनो नलोपश्च वा च स्त्रियां भाष्यतइति वक्तव्यम्। पञ्च- तक्षी पञ्चतक्षम्। पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो

षस्यापि भवतीति नार्थस्तत्पुरुषग्रहणेनेत्यर्थः। परत्वादिति। अयमर्थः। न ते प्रयोजनादिष्टं मुख्यशब्दार्थलुम्पनमिति भेदाश्रयणमेव परं मुख्यं प्रधानं ततश्च षष्ठीसमास एव प्राप्नोति भिन्नविषयत्वात्तु शास्त्रापेक्षपरत्वमत्र न विवक्षितम्। समानाधिकरणो भविष्यतीति। एवमादिप्रयोगसिद्धिरेवोपचाराश्रयणस्य प्रयोजनम्। मुनित्रयाच्च भाष्यकारः प्रमाणतरमभिकलक्ष्यदर्शित्वात्॥ २८॥

रात्रा॥ अनुवाक इति। अनूच्यतइत्यनुवाकस्तत्र विशिष्टं वाक्याविधेयमिति नपुंसकत्वं प्राप्ते वचनम्॥ २९॥

अपथम्॥ पुण्याहमिति। रात्राह्नाहाः पुंसीति प्राप्ते वचनम्। सुदिनाहमिति। सुदिनशब्दोत्र प्रशंसामात्रवाची तेन सुदिनाहशब्दयोर्युगपदविरुद्धः प्रयोगः। दृश्यते च प्रशंसार्थस्य प्रयोगः सुदिनासु समासु कार्यमेतत् प्रविचिन्वीति विशेषतः स्वयं चेति। चतुष्पथमिति। षष्ठीतत्पुरुषः समाहारद्विगौ तु द्विगुश्चेति सिद्धमेव नपुंसकत्वम्। उत्पथमिति। कुगतिप्रादय इति तत्पुरुषः अव्ययादित्वादपथशब्दस्य नपुंसकत्वे सिद्धे किंसूत्रेणेति चेत् पूर्वकालत्वात् सूत्रस्य नायं दोषः। द्विगुश्च समास इति। स नपुंसकमित्यस्यानन्तरं प्रक्रान्तो द्वन्द्व एव स इत्यनेन परामृश्यते इति द्विगोरप्राप्तं नपुंसकत्वमिति वचनम्। यथा सामन्त्रितमित्यत्र संबोधनप्रथमैव परामृश्यते। समाहारद्विगोश्चेह ग्रहणं न तु तद्धितार्थद्विगोः। पञ्चगवमिति। यदा पञ्च गावः समाहृता इत्यत्रार्थे द्विगुस्तदोत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात्तदीयं लिङ्गं प्राप्नोति। यदा तु समूहोभिधेयस्तदा तस्य वनं सेना सङ्घ इत्यादिवदनियतलिङ्गत्वं प्राप्तमिति वचनम्। पञ्चखट्वीति। टाप उपसर्जनह्रस्वत्वे कृते द्विगोरिति ङीप्। यदा तु समूहोभिधेयस्तदोपसर्जनह्रस्वत्वं सिध्यति न तु समाह्रियमाणेभिप्रेये इति तत्रैव सूत्रे उक्तम्। पञ्चखट्वमित्यत्र त्वसत्युपसर्जनत्वे नपुंसकह्रस्वत्वं सिध्यति। उपसर्जनत्वे तु परत्वात्तदाश्रयं ह्रस्वत्वम्। अनो नलोपश्चेति। चशब्देन वा स्त्रियां भाष्यते इति समुच्चीयते नलोपस्तु

वक्तव्यः। पञ्चपात्रं द्विपात्रम्॥

अर्धर्चाः पुंसि च ॥ ३१ ॥ अर्धर्चादय इति वक्तव्यम्। अर्धर्चः अर्धर्चम्। कार्षापणं कार्षापणः गोमयं गोमयः सरकं सरकः। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। बहुवचननिर्देशात्सिद्धम्। बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो गम्यते॥

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ ३२ ॥ अन्वादेशे समानाधिकरणग्रहणम् ॥ *। अन्वादेशे समानाधिकरणग्रहणं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। देवदत्तं भोजय इमं चेत्यप्रसङ्गार्थम् *। इह मा भूत्। देवदत्तं भोजय इमं च यज्ञदत्तं भोजयेति। अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रम् *। अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रं द्रष्टव्यम्। तद् द्वेष्यं विजानीयादिदमाकथितमिदमेव यदानुकथ्यतइति। तदाचार्यः सुहृद् भूत्वान्वाचष्टे अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रमिति। अथ किमर्थमशादेशः क्रियते। न तृतीयादिष्वित्येवोच्येत। तत्र द्वितीयायां टायामोसि च एनेन भवितव्यमन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः। तत्र इद्रूपलोपे कृते केवलमिदमोनुदात्तत्वं वक्तव्यम्। अत उत्तरं पठति। अशादेशवचनं साकच्कार्थम् *। अशादेशवचनं साकच्कार्थं क्रियते साकच्कस्यायमादेशे यथा स्यात्। इमकाभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति। अथ किमर्थं शित्करणम्। शित्करणं सर्वादेशार्थम्, *। शित्करणं क्रियते सर्वादेशार्थं, शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्। इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतमिति। अक्रियमाणे हि शित्करणेऽलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत। न वान्त्यविकारवचनानर्थक्यात् *। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। अन्त्यस्य विकारवचनानर्थक्यात्। अकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यति। अर्थवत्त्वादेशप्रतिषेधार्थम् *। अर्थवत्त्वकारस्याकारवचनम्। कोर्थः। आदेशप्रतिषेधार्थम्। ये ऽन्ये अकार-

---

नित्यमेव क्रियते। उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणनिषेधात्परत्वाभावाल्लोपो न प्राप्नोतीति वचनम्। पात्रादिभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थीयम्। आकृतिगणश्च पात्रादिः॥३०॥

अर्धर्चा॥ कार्षापणादिसंग्रहायाह अर्धर्चादय इति वक्तव्यमिति। बहुवचननिर्देशात्सिद्धमिति। साहचर्यादर्धर्चशब्देनान्येषामभिधानात् ३१॥

इदमो॥ पश्चात्कथनमात्रमन्वादेशः प्रसिद्ध इति व्यधिकरणप्रसङ्गनिवारणायाह अन्वादेशे इति। इमं चेति। एनादेशः प्राप्तो निवार्यते। अन्वादेशश्चेति प्रत्यासत्त्येदमेव कथितं यदा नु कथ्यते तेनैव तदान्वादेशो भवतीति भ्रान्तिनिवारणाय वार्तिकम्। तत्र समानाधिकरणग्रहणाच्छब्दान्तरेणेदमा वा कथितम्। यदा तु कथ्यते तदान्वादेशो भवति। द्वेष्यमिति। विपरीतत्वादनभिमतमेवेत्यर्थः। साकच्कार्थमिति। साकच्कस्येद्रूपलोपो नास्त्यक इत्यधिकारात्। नापि चेद्रूपलोपेनाभ्यामित्यादि सिध्य-

स्यादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । तद्यथा । मो राजि समः क्वाविति मकारस्य मकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा अनुस्वारादयो बाध्यन्ते । तस्माच्छित्करणम् * । तस्माच्छकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । प्रश्लिष्टनिर्देशोयम् । अ अ इति । अनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति । अथ वा विचित्रास्तद्धितवृत्तयः । नान्वादेशेकजुत्पद्यते ॥

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ॥ ३३ ॥ किमर्थं त्रतसोरनुदात्तत्वमुच्यते । उदात्तौ मा भूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लित्स्वरे निघाते एतदनुदात्तत्वेन सिद्धम् । इदमिह संप्रधार्यमनुदात्तत्वं क्रियतां लित्स्वर इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल्लित्स्वरः । नित्यमनुदात्तत्वम् । कृतेपि लित्स्वरे प्राप्नोत्यकृतेपि । तत्र नित्यत्वादनुदात्तत्वे कृते लिति पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरः प्रसज्येत । तद्यथा । गोष्पदप्रं वृष्टो देवः । ऊलोपे कृते पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा यथाप्राप्तः प्रत्ययस्वरो भवति । तस्मात्त्रतसोरनुदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥

द्वितीयाटौस्स्वेनः ॥ ३४ ॥ कस्यायमेनो विधीयते । एतदः प्राप्नोति । इदमोपि त्विष्यते । तदिदमो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । इदमोऽन्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादाविति । यदि तनुदवर्तते । एतदस्त्रत-

---

ति । अन्त्यस्येति । त्यदादित्वादकारस्येत्यर्थः । अ अ इति । समु यान्विभक्तिरर्थवत्त्वाद्भवति । ततो ऽकारस्यापदान्तत्वादतो गुणइति पररूपं क्रियते । तत्रादेशप्रवृत्तिकाले समुदायः अ अ इति प्रवर्तते । तत्रानेकाल्त्वात्सर्वादेशे प्रवृत्ते पररूपं प्रवर्तते । अथ वेति । आदेशस्यैव प्रत्याख्यानं क्रियते अनुदात्तत्वमात्रमेव विधेयमित्यर्थः । नान्वादेश इति । महाविभाषाधिकाराद्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् । किञ्चाकचि कृतेनेत्यादेशे कृते ऽज्ञाताद्यर्थगतिः प्रकरणाद्यधीता तद्वरमनुत्पत्तिरेवाकचोस्तु । एवं ह्यादेशो न विधातव्यो भवति ॥ ३२ ॥

एतद ॥ अत्रात इत्यत्र ञ्लतसिलोः कृतयोः प्रकृतेर्लित्स्वरे कृते शेषनिघातेन प्रत्ययानुदात्तत्वे सत्यशनुदात्तः करिष्यते तदेतदस्त्रतसोरित्येतावत् सूत्रं कर्तव्यमिति प्रश्नः । किमर्थमिति । उदात्ताविति । प्रत्ययस्वरेण । नित्यमिति । लित्स्वरस्त्वनुदात्तत्वे कृते न प्रवर्तते । अनुदात्तविधानसामर्थ्यात् । एतच्चोत्सर्गापवादभावमनपेक्ष्योक्तम् । लिति पूर्व इति । औपश्लेषिकाधिकरणविवक्षायां सप्तमी । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति दिग्योगलक्षणपञ्चम्यभावः प्रत्ययस्वरः । प्रसज्येतेति । अपवादाप्रवृत्तावुत्सर्गस्यावश्यं प्रवर्तनात् गोष्पदप्रमिति । वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्यामित्यूलोपणमुलौ सह विधीयेते ततो लित्स्वराभावात् प्रत्ययाद्युदात्तत्वे सति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तं पदं भवति ॥ ३३ ॥

द्वितीया ॥ उभयोरादेशस्येष्टत्वादेतद एवानन्तर्यात्तत्प्रसङ्गात् पृच्छति कस्येति । न कर्तव्यमित्युत्तरम् । इदमोपीति । इदंशब्दाच्च त्रलोहप्रत्ययेन बाधितस्यादेशविधा-

सोस्त्रतसौ चानुदात्ताविदमश्चेतीदमोपि प्राप्नोति। नैष दोषः। संबन्धमनुवर्तिष्यते इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ। इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादावश् भवति। ततः द्वितीयाटौस्स्वेनः। इदमः एतदश्च। तृतीयादाविति निवृत्तम्। अथ वा मण्डूकगतयो ऽधिकाराः तद् यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः। अथ वा एकयोगः करिष्यते। इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादावेतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ। ततः द्वितीयाटौस्स्वेनः इदम एतदश्च। तृतीयादाविति निवृत्तम्। अथ वोभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे। एनदिति नपुंसकैकवचने *। एनदिति नपुंसकैकवचने वक्तव्यम्। इदं कुण्डमानय प्रक्षालयैनत् परिवर्तयैनत्। यद्येनत्क्रियते एनो न वक्तव्यः। का रूपसिद्धिः। अथोएनम् अथो एने अथो एनानीति। त्यदाद्यत्वेन सिद्धम्। यद्येवमेनश्रितको न सिध्यति। एनच्छ्रितक इति प्राप्नोति। यथालक्षणमप्रयुक्ते। द्वितीयाटौ॥ अप्रयुक्ते शब्दे यथालक्षणं प्रयोगः कर्तव्यः

आर्धधातुके॥ ३५॥ जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन् विधानम्*। जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्सति तस्मिन्नार्धधातुके जग्ध्यादिभिर्भवितव्यम्। किमतो यत्सति भवितव्यम्। तत्रोत्सर्गलक्षणप्रतिषेधः *। तत्रोत्सर्गलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। भव्यं प्रवेयम् आख्येयम्। ण्यत्यवस्थिते ऽनिष्टे प्रत्यय आदेशः स्यात्। ण्यतः श्रवणं प्रसज्येत। नैष दोषः। सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रयः *। सामान्ये ह्याश्रीयमाणे विशेषोनाश्रितो भवति तत्रार्धधातुकसामान्ये जग्ध्यादिषु यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति। सामान्या- जातिपक्ष आर्धधातुके...

नमेव सत्तानुमानं स्यात्। मण्डूकगतय इति। इह केवलस्यादेशस्योपादानादवश्याक्षेप्यः स्थानी न तु पूर्वत्र। साक्षात् स्थानिनोनिर्देशादिति भावः। अथवैकयोग इति। एकं ग्रहणकवाक्यमित्यर्थः। तदपेक्षिष्यामहइति। लौकिकोधिकारो ऽपेक्षालक्षण आश्रीयते न तु शास्त्रीयः। अपेक्षा च लक्ष्यवशात्समुदायविषयैवेति भाव.। एनदिति। यद्येनादेशः क्रियते तदातोमित्यमभावे सत्येनमिति प्राप्नोति एनदिति चेष्यते इति वार्तिकारम्भः। एनच्छ्रितक इति प्राप्नोतीति अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधतइति त्यदाद्यत्वमकृत्वा लुक् क्रियते। लुकि च कृते प्रत्ययलक्षणनिषेधात्त्यदाद्यत्वाभाव इति भावः। यथालक्षणमिति। यस्य प्रयोगो नोपलभ्यते तल्लक्षणानुसारेण संस्कर्तव्यम्। तत्र यदा न लुमताङ्गस्येत्यत्राङ्गाधिकारो निर्दिश्यते तदा प्रत्ययलक्षणेनैनच्छ्रितक इति भाव्यम्। अथानाङ्गाधिकारविहितमपि अङ्गकार्यं निषिध्यते तदादेशाभावादेतच्छ्रितक इति भाव्यमित्याहु॥ ३४॥

आर्ध॥ जग्ध्यादिष्विति। व्यक्तौ पदार्थे परसप्तम्यां सत्यां परस्मिन् व्यवस्थिते आर्धधातुके आदेशेन भाव्यम्। तत्र विशिष्टार्धधातुकाश्रयेषु जग्ध्यादिषु यद्यपि दोषाभावस्तथापि भूवीख्याञ्सु दोषः। तत्रेति। उत्सर्गशब्देन स्थानी विवक्षित आदेशनापवादेन बाध्यमानत्वात्। सामान्याश्रयत्वादिति। आकृतिपदार्थाश्रयेणोत्तरम्।

श्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो ण्यद्विधिप्रसङ्गः * । सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो ण्यत्प्राप्नोति। लव्यं पव्यमिति। आर्धधातुकसामान्ये गुणे कृतेऽपि प्रत्ययसामान्ये च वान्तादेशे कृते हलन्तादिति ण्यत्प्राप्नोति । इह च दित्स्यं धित्स्य, आर्धधातुकसामान्ये अकारलोपे कृते हलन्तादिति ण्यत्प्राप्नोति । पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येनानुपपत्तिः * । पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येन जग्ध्यादीनामनुपपत्तिः न हि सामान्येन पौर्वापर्यमस्ति । सिद्धं तु सार्वधातुके प्रतिषेधात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । अविशेषेण जग्ध्यादीनुक्त्वा सार्वधातुके नेति प्रतिषेधं वक्ष्यामि । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं जग्ध्यादिष्वार्धधातुकाश्रयत्वात्साति तस्मिन् विधानमिति । परिहृतमेतत् । सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति ननु चोक्तं सामान्याश्रयत्वाद्विशेषस्यानाश्रय इति चेदुवर्णाकारान्तेभ्यो ण्यद्विधिप्रसङ्ग इति। नैष दोषः। वक्ष्यति तत्राज्ग्रहणस्य प्रयोजनमजन्तभूतपूर्वमात्रादपि यथा स्यादिति । यदप्युच्यते । पौर्वापर्याभावाच्च सामान्येनानुपपत्तिरिति । अर्थसिद्धिरेवैषा यत्सामान्येन पौर्वापर्यं नास्तीति। असति पौर्वापर्ये विषयसप्तमी विज्ञास्यते आर्धधातुके विषय इति । तत्रार्धधातुके विषये जग्ध्यादिषु यो यतः प्राप्नोति स ततो भविष्यति। अथ वा आर्धधातुकास्विति वक्ष्यामि । कासु। आर्धधातुकासु। उक्तिषु युक्तिषु रूढिषु प्रतीतिषु श्रुतिषु संज्ञासु । आर्धधातुके ॥

जातिपक्षस्य दोषवत्तां प्रतिपादयितुमाह उवर्णाकारान्तेभ्य इति । इदानीमाकृतिपक्षाश्रयस्यासंभवमाह पौर्वापर्याभावाच्चेति । सामान्यस्य व्यापकत्वान्नित्यत्वाच्च देशकालकृतं पौर्वापर्यं नास्ति सप्तम्या चेह परत्वं प्रतिपादितम् । तस्माद्व्यक्तिपक्षः परत्वोपपत्तयआश्रयणीयः । तत्र च भव्याद्यसिद्धिः । वक्ष्यति, तत्रेति । हलन्ताद् ण्यतो विधानादज्ग्रहणमन्तरेणाप्यजन्तादेव यति सिद्धेऽज्ग्रहणं भूतपूर्वस्याप्यजन्तस्य परिग्रहार्थमित्यर्थः । अर्थसिद्धिरिति । एषैव प्रयोजनसंपत्तिरित्यर्थः । विषये इति । बुद्धिस्थइत्यर्थः । अभिव्यङ्क्ष्यते तत्रार्धधातुकत्वमित्येवं बुद्ध्या निरूपित इति भावः । अथ वेति । व्यक्तिपक्षाश्रयणेऽपि न दोष इत्युक्तं भवति । नित्यानां भव्यादीनां शब्दानामनेन साधुत्वमात्रं प्रतिपाद्यते तत्रार्धधातुकं विद्यते यासु ता भव्यादय आर्धधातुकावयवाः शब्दसंहतय आर्धधातुकशब्देनार्श आदित्वादच्प्रत्ययान्तेनोच्यन्ते । उक्तिष्विति। उच्यन्ते उच्चार्यन्तइत्युक्तयस्ता एव शब्दसंहतयः । अन्ये तु उच समवायइत्यस्य क्तिन्युक्तिशब्दः संहतिपर्यायँ इत्याहुः । समवायो हि संहतिः । युक्तिष्विति । अर्थेन संबद्धास्वित्यर्थः । रूढिष्विति । परमार्थतो नित्यास्वित्यर्थः । प्रतीतिष्विति । अनेन नित्यत्वेपि व्यवहारानित्यत्वं प्रतिपाद्यते । तदेव दर्शयति श्रुतिष्विति । एवंभूतानामेव व्यवहारे श्रूयमाणत्वादित्यर्थः । संज्ञास्विति । बालव्युत्पत्तये प्रकृत्यादिविभागेन संज्ञायमानास्वित्यर्थः । ततश्च यस्य च भावेनेति सप्तमी । आर्धधातुकासु संहतिषु व्युत्पाद्यमानासु अस्त्यादीनां भ्वादय आदेशा इत्युक्तं भवति ॥ ३५ ॥

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥३६॥ ल्यब्ग्रहणं किमर्थम् । न ति कितीत्येव सिद्धम् । ल्यपि कृते न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्य ल्यप् क्रियतामादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाल्ल्यप् । अन्तरङ्ग आदेशः । एवं तर्हि सिद्धे सति यल्ल्यब्ग्रहणं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यः । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यब् बाधतइति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । ल्यबादेशउपदेशिवद्वचनमनादिष्टार्थं बहिरङ्गलक्षणत्वादिति वक्ष्यति तन्न वक्तव्यं भवति । जग्धिविधिर्ल्यपि तच्चदकस्मात्सिद्धमदस्ति कितीति विधानात् । हिप्रभृतींस्तु सदा बहिरङ्गो ल्यब्भरतीति कृते तद्धु विद्धि ॥ १ ॥ एष एवार्थः । जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात्ति कितीति ल्यबुच्यते । ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनमिति ॥

लुङ्सनोर्घसॢ ॥ ३७ ॥ घस्लृभावे ऽच्युपसंख्यानम् * । घस्लृभावेऽच्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रात्तीति प्रघसः ॥

हनो वध लिङि ॥ ४२ ॥ लुङि च ॥ ४३ ॥ किमयमदन्त आहो स्विद्व्यञ्जनान्तः । किं चातः यदि व्यञ्जनान्तः । वधौ व्यञ्जनान्त उक्तम् * । किमुक्तम् । वध्यादेशे वृद्धितत्त्वप्रतिषेध इड्विधिश्चेति । अथादन्तः । न दोषो भवति यथा न दोषस्तथास्तु । हनो ॥

इणो गा लुङि ॥ ४५ ॥ इण्वदिकः * । इण्वदिक इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अध्यगात् । अध्यगाताम् । अध्यगुः ॥

णौ गमिरबोधने ॥ ४६ ॥ इण्वदिक इत्येव । अधिगमयति । अधिगमयतः । अधिगमयन्ति ॥

अदो जग्धि ॥ अन्तरङ्ग आदेश इति । लकारादिप्रत्ययमात्रापेक्षत्वात् । ल्यबादेशस्तु पूर्वपदापेक्षसमासाश्रयत्वाद् बहिरङ्गः । अनादिष्टार्थमिति । प्रधाय प्रस्थायेत्यादौ हित्वादिष्वकृतेष्वेव ल्यब् यथा स्यादित्यर्थः । कथं न प्राप्नोतीत्याह बहिरङ्गलक्षणत्वादिति । अयमेवार्थो व्याघ्रभूतिनाप्युक्त इत्याह जग्धिविधिरिति । अकस्मादिति । निष्प्रयोजनमित्यर्थः । सिद्धमद इति । जग्धिविधानं सिद्धमित्यर्थः । ज्ञापनार्थं ल्यपि जग्धिविधानमित्याह हिप्रभृतीनिति । ल्यब्भरतीति । ल्यबादेशो हरत्यपनयति बाधतइत्यर्थः । तद्धु इति । उशब्दो निपातो ऽवधारणार्थः । तद्विद्ध्येवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

हनो वध ॥ किमयमिति । किं कार्यार्थो ऽकारो ऽथोच्चारणार्थ इति प्रश्नः । वृद्धितत्त्वप्रतिषेध इति । अवर्धादित्यत्रातो हलादेर्लघोरिति हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोति वधक इति ण्वुलि वधादेश औपसंख्यानिके कृते अत उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति । इड्विधिश्चेति । सा जनिवध्योश्चेति प्रतिषिध्यते । स्थानिवद्भावात्तु तत्वं प्राप्तम् । इड्विधिश्चेति । अवधीदित्यादावेकाच्त्वादिट्प्रतिषेधः प्राप्नोतीतीड् विधेयः । अदन्तत्वे त्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् वृद्धिनत्त्वादेरभावः । तत्वं त्वलोन्त्यस्य क्रियते । तत्राकारो लुप्तत्वात् स्थानिवत्त्वाद् वृद्धिनत्त्वादेरभावः । उपदेशेन भवति धकारोपि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादन्त्यो न भवतीति तत्वाभावः । उपदेशेनेकाच्त्वाच्च प्रतिषेधाभावादिट्सिद्धिः ॥४२॥

सनि च ॥ ४७ ॥ इण्वदिक इत्येव । अधिजिगामिषति अधिजिगमिषतः अधिजिगमिषन्ति । सनि च ॥

गाङ् लिटि ॥ ४८ ॥ ङित्करणं किमर्थम् । गाङ्यनुबन्धकरणं विशेषणार्थम् * । गाङ्यनुबन्धकरणं क्रियते । विशेषणार्थम् । क्व विशेषणार्थेनार्थः । गाङ्कुटादिभ्यो ञ्णिन्ङिदिति । गाकुटादिभ्य इति ह्युच्यमाने इणादेशस्यापि प्रसज्येत । ज्ञापकं वा सानुबन्धकस्यादेशवचन इत्कार्याभावस्य * । अथ वैतज्ज्ञापयत्याचार्यः सानुबन्धकस्यादेशइत्कार्यं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । प्रयोजनं चक्षिङः ख्याञ् * । ङित इत्यात्मनेपदं न भवति । लटः शतृशानचौ प्रयोजनम् । पचमानो यजमान इति टित इत्येत्त्वं न भवति । युवोरनाकौ * । युवोरनाकौ च प्रयोजनम् । नन्दनः कारकः नन्दना कारिकेति । उगिल्लक्षणौ ङीम्नुमौ न भवतः । मेश्चाननुबन्धकस्याम्वचनम् * । मेश्चाननुबन्धकस्याम्वक्तव्यः । अचिनवम् । असुनवम् । अकरवम् । अत्यल्पमिदमुच्यते मेरिति । तिप्सिम्मिपामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । वेद वेत्थ । अस्य ज्ञापकस्य सन्ति दोषाः सन्ति प्रयोजनानि । दोषाः समाः भूयांसो वा । तस्मान्नार्थो ज्ञापकेन । कथं यानि प्रयोजनानि । नैतानि सन्ति । इह तावच्चाक्षिङः ख्याञिति ञित्करणसामर्थ्याद्विभाषात्मनेपदं भविष्यति । लटः शतृशानचाविति । वक्ष्यत्येतत् । प्रकृतानामा-

---

गाङ् लिटि ॥ स्थानिवद्भावादेवसिद्धमात्मनेपदं मत्वाह ङित्करणमिति । इणादेशस्यापीति । ततश्चागासातां जगौ देवदत्तेनेत्यादौ ङित्वादीत्वप्रसङ्गः । गाङ्कुटादिभ्य इति तूच्यमानेस्यैव ग्रहणं भवति न तु गाङ् गताविन्यस्य । एतदुङकारस्यात्मनेपदविधौ चरितार्थत्वादादेशेनानन्यार्थङकारेण तुल्यताभावात् । ज्ञापकं वेति । सानुबन्धा यत्र षष्ठ्युच्चार्यते तत्राकृतायामेवेत्संज्ञायामादेशः प्रवर्तते । कृतायां वेत्संज्ञायां तन्निबन्धनानि कार्याणि न प्रवर्तन्तइति ज्ञापनार्थं ङकारोच्चारणमित्यर्थः । शतृशानचाविति । सूत्रे सहनिर्दिष्टत्वादत्रापि सहोपादानम् । शानजेव त्वात्मनेपदत्वात्प्रयोजनम् । युवोरनाकाविति । भुज्युशंयूर्णायुप्रभृतिष्वादेशनिवारणायानुनासिकोकारानुबन्धौ युवू सूत्रे निर्दिष्टौ । तत्रादेशप्रवृत्तावेतस्माज्ज्ञापकादुगित्कार्यप्रवृत्तिरिति ङीम्नुमोरभावः । ज्ञापकस्यातिव्याप्तिं दृष्ट्वाह मेश्चेति । तस्थस्थमिपामित्यत्र मिब्ग्रहणमपनीय मिग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । तेन सानुबन्धः स्थानी न भवतीति पित्कार्यं प्रवर्तते । अचिनवमिति । पित्वात् ङित्वाभावाद् गुणो भवति । मा हि स्म चिनवमिति चानुदात्तत्वम् । वार्तिककारस्याव्याप्तिमुद्भावयन्नाह अत्यल्पमिति । णलादिविधौ तु तिप्सिपोः सानुबन्धकयोरनुपादानान्नास्ति दोष इति चिन्त्यमेतत् । भूयांसो वेति । दोषबहुत्वारोपेण निन्दामाह तस्मादिति । विशेषणार्थं तु ङित्करणं स्थितम् । विभाषात्मनेपदमिति । कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं नान्यत्रेत्यर्थः । प्रकृतानामिति । तिप्तस्झीत्यत्र यान्यात्मनेपदान्युपात्तानि तेषामित्यर्थः । सिद्धं त्विति । अनुनासिकयोरेवादेशो ना-

त्मनेपदानां टेरेत्वं भवतीति । युवोरनाकाविति । वक्ष्यत्येतत् । सिद्धं तु युवोरनुनासिकत्वादिति । गाङ् ॥

चक्षिङः ख्याञ् ॥ ५४ ॥ किमयं क्शादिराहो स्वित्ख्यादिः । चक्षिङः क्शाञ्ख्याञौ * । चक्षिङः क्शाञ् ख्याञ् इति क्शादिः ख्यादिश्च । ख्शादिर्वा * । अथ वा ख्शादिर्भविष्यति । केनेदानीं क्शादिर्भवति । चर्त्वेन । अथ । ख्यादिः कथम् । असिद्धे शस्य यवचनं विभाषा * । असिद्धे शस्य विभाषा यत्वं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं सौप्रख्ये वुञ्विधिः * । सौप्रख्य इति योपधलक्षणो वुञ्विधिर्न भवति । सौप्रख्यीयइति वृद्धाच्छ इति छो भवति । निष्ठानत्वमाख्यात आख्यात इति निष्ठानत्वं न भवति । रुविधिः पुंख्याने । पुंख्यानमिति रुविधिर्न भवति । णत्वं पर्याख्याने । पर्याख्यानमिति णत्वं न भवति । सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे । नमःख्यात्रइति सस्थानत्वं न भवति । वर्जने प्रतिषेधः । वर्जने प्रतिषेधो वक्तव्यः । अवसंचक्ष्याः । परिसंचक्ष्याः । असनयोश्च । असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । नृचक्षा रक्षः विचक्षण इति । बहुलं तणि । बहुलं तणीति वक्तव्यम् । किमिदं तणीति । संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणम् । किं प्रयोजनम् । अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम् । अन्ना अन्नम् । वधक । वधकम् । गात्र । गात्रं पश्य । विचक्षण । विचक्षणः । अजिर । अजिरे तिष्ठति । चक्षि ॥

न्ययोरित्यर्थः । ततश्च स्थानिनोरेवोगित्त्वं नास्तीति कुतस्तदादेशयोरुगित्कार्यप्रसङ्गः ॥ ४६ ॥

चक्षिङः ॥ लक्ष्ये रूपद्वयदर्शनादेकतराश्रयणे इतरासिद्धिप्रसङ्गात् पृच्छति किमयमिति । असिद्ध इति । पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारे णत्वविधानानन्तरं शस्यैं यत्वं विभाषा वक्तव्यम् । तत्र यत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात्तन्निमित्तं कार्यं न प्रवर्तते शकारनिमित्तं च प्रवर्तते । चर्त्वे तु कर्तव्ये यत्वं सिद्धमिति खस्य चर्त्वाभावादाख्यातेत्यादि सिध्यति । सौप्रख्ये वुञ्विधिरिति । अकारप्रश्लेषात्सौप्रख्यशब्दे वुञ्विधिर्न भवतीत्यर्थः । सुप्रचष्ट इति सुप्रख्यः । आतश्चोपसर्गइति कः । यत्वस्यासिद्धत्वात् सुप्रख्यस्य भाव इति योपधलक्षणवुञभावात् ष्यञ् भवतीति । तथा सुप्रख्येन निर्वृत्तो देशस्सौप्रख्यस्तत्र भवः सौप्रख्यीय इति धन्वयोपधाद् वुञिति वुञभावे वृद्धाच्छो भवति । निष्ठानत्वमिति । न ध्याख्येति तु प्रतिषेधः ख्याप्रकथनइत्यस्यैव प्रतिपदोक्तत्वात् । अस्य तु शस्य यत्वेन लाक्षणिकत्वादिति मन्यते । पुंख्यानमिति । पुमः खय्यम्परइति रुत्वं न भवति यत्वस्यासिद्धत्वादम्परत्वाभावात् । णत्वमिति । ख्याप्रकथनइत्यस्मादपि परस्य लुब्योगाप्रख्यानादिति निपातनाण्णत्वाभावः । सस्थानत्वमिति । जिह्वामूलीयस्येयं पूर्वाचार्यसंज्ञा । शर्परे विसर्जनीय इत्येवात्र भवति । नृचक्षारक्ष इति प्रयोगश्छान्दसः । भाषायां तु नृचक्षो रक्ष इति । विचक्षण इति । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । बहुलमिति । सर्वप्रकरणापेक्षमेतदुच्यते । अन्नशब्दे जग्ध्यभावः । वधकमिति । ण्वुलि घधादेशः । गात्रमिति । इण औणादिके ष्ट्रनि गादेशः । विचक्षणे ख्याञभावः । अजिरे वीभावाभावः । अजिरशिशिरेति निपातनमनपेक्ष्यैतदुक्तम् ॥ ५४ ॥

अजेर्व्यघञपोः ॥ ५६ ॥ घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानम् * । घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसंख्यानं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । समजनं समज्येति । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अपीत्येव भविष्यति । कथम् । अपीति नेदं प्रत्ययग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क्व सन्निविष्टानां प्रत्याहारः । अपो ऽकारात्प्रभृत्या क्यपः पकारात् । यदि प्रत्याहारग्रहणम् । संवीतिर्न सिध्यति । एवं तर्हि नार्थ उपसंख्यानेन नापि घञपोः प्रतिषेधेन । इदमस्ति चक्षिङः ख्याञ् वा लिटीति । ततो वक्ष्यामि अजेर्वीभावो भवति वा । व्यवस्थितविभाषेति । तेनेह च भविष्यति । प्रवेता प्रवेतुं प्रवीता रथः संवीतिः । इह च न भविष्यति । समाजः समजः । उदाजः उदजः । समजनम् उदजनं समज्येति । तत्रायमप्यर्थः इदमपि सिद्धं भवति प्राजितेति । किं च भोः इष्यतएतद्रूपम् । बाढमिष्यते । एवं हि कश्चिद्वैयाकरण आह । कोस्य रथस्य प्रवेतेति । सूत आह । अहमायुष्मन्नस्य रथस्य प्राजितेति । वैयाकरण आह । अपशब्द इति । सूत आह प्राप्तिज्ञो देवानांप्रियः न त्विष्टिज्ञः । इष्यतएतद्रूपमिति । वैयाकरण आह । अहो खल्वनेन दुरुतेन बाध्यामहइति । सूत आह । न खलु वेञः सूतः सुवतेरेव सूतः यदि सुवतेः कुत्सा प्रयोक्तव्या दुःसूतेनेति वक्तव्यम् । न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यं वाय्वाविति । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । नेयं विभाषा किं तर्ह्यादेशो विधीयते। घा इत्ययमादेशो भवत्यजेर्यौ परतः वायुरिति । अजेर्व्यं ॥

ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः ॥ ५८ ॥ अणिञोर्लुकि तद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम् * । अणिञोर्लुकि तद्राजाद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । बौधिः पिता बौधिः पुत्त्रः औदुम्बरिः पिता औदुम्बरिः पुत्त्रः । अपर आह । अणिञोर्लुकि क्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यमिति । जाबालिः

अजेर्वी ॥ इदमपीति । वलादावार्धधातुके विकल्पः सिध्यतीति भावः । सूत आहेति । प्रयोगदर्शनेन विकल्पं द्रढयति प्राप्तिज्ञ इति । सौत्रामेव प्राप्तिं भवान् जानाति न त्वाचार्याणामिष्टिमित्यर्थः । देवानांप्रिय इति । देवशब्दो मूर्खवाची मूर्खाणाञ्च प्रिया मूर्खा एव भवन्ति । अथ वा सुखासक्ततया शास्त्रे ऽनभियोगो ऽनेन प्रतिपाद्यते । पराजितत्वादमर्षेणाह अहो नु खल्विति । वेञ उत्त इति यद्रूपं सास्य संज्ञा । पूजायां च सुशब्द इति मत्वा कुत्साप्रतिपादनायाह दुरुतेनेति । सूत आहेति । षूप्रेरणइ यस्माद् बहुलवचनात्कर्तरि गत्यादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्तमाने क्त. । रथवाहस्य रथप्रेरणात् सूत इति संज्ञा । वायुरिति । यजिमनीति बाहुलकाद्युचि रूपम् ॥ ५६ ॥

ण्यक्षत्रिया ॥ तद्राजादीति । ते तद्राजा इति तद्राजसंज्ञकप्रत्ययान्तात्परस्येत्यर्थः । बौधिरिति । बुधोदुम्बरशब्दाभ्यां साल्वावयवलक्षणइञ् तदन्ताद्यूनि यञिञोश्चेति फक् तस्य लुक् । जाबालिरिति । जाबालस्यापत्यमत इञ् । स च तद्राजो न भवतीति

पिता जाबालिः पुत्त्रः । अपर आह । अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानं कर्तव्यमिति । किं प्रयोजनम् । इदमपि सिद्धं भवति । भाण्डिजङ्घिः पिता भाण्डिजङ्घिः पुत्त्रः । कार्णखरकिः पिता कार्णखरकिः पुत्त्रः । इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथमाह्निकम् ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ ६२ ॥ तद्राजादीनां लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधः * । तद्राजादीनां लुकि समासबहुत्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रिय आङ्ग एषां तइमे प्रियाङ्गाः । प्रियः वाङ्ग एषां तइमे प्रियवाङ्गा इति । किमुच्यते समासबहुत्वे प्रतिषेध इति । यदा तेनैव चेत्कृतबहुत्वमित्युच्यते न चात्र तेनैव कृतं बहुत्वम् । भवति वै किं चिदाचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्ति तद्वा कर्तव्यं तेनैव चेद्बहुत्वमिति समासबहुत्वे वा प्रतिषेध इति । अबहुत्वे लुग्वचनम् * । अबहुत्वे च लुग्वक्तव्यः । अतिक्रान्तः अङ्गानतङ्ग इति । बहुवचने परतो यस्तद्राज इत्येवं च कृत्वा चोद्यते । अथ किमर्थं पुनरिदं न बहुवचन इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । बहुवचन इत्युच्यते । न चात्र बहुवचनं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । न लुमताङ्गस्येति वक्ष्यामि । नैवं शक्यम् ।

द्वितीयं वचनमारब्धम् । तेनेऽन्तात् फको लुक् । अब्राह्मणगोत्रमात्रादिति । तेन वैदगोत्रादपि सिध्यति । व्यापकत्वाच्चेदमेव वचनं प्रमाणम् । भाण्डजङ्घकार्णखरकौ वैश्यौ ॥५८॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथममाह्निकम् ॥

तद्राज ॥ इह तेनैवग्रहणाद्बहुशब्देन बहुवचनमुच्यत इति लक्ष्यते । संज्ञानां चैकदेशपदप्रयोगो दृश्यते यथा भीमसेनो भीम इति । अर्थग्रहणे तु तेनैवेति न वक्तव्यं प्रियवाङ्गा इत्यत्र बहुत्वे तद्राजस्य वृत्त्यभावाल्लुकः प्रसङ्गाभावाद्बहुवचनं तु परमिति लुक्प्रसङ्गे तन्निवृत्त्यर्थं तेनैव ग्रहणं कर्तव्यम् । अस्त्रियामिति तु प्रातिपद्यो बहुवचनग्रहणेऽनुपपन्नः । आङ्ग्यः स्त्रिय इत्यादौ स्त्रीप्रत्ययेन बहुवचनस्य व्यवधानाल्लुकः प्रसङ्गाभावात् । अर्थग्रहणे तु लुक्प्रसक्तोऽस्त्रियामिति निषिध्यते तदेव पक्षद्वयस्यापि लिङ्गदर्शनात्तद्गुणदोषनिरूपणाय विचारः क्रियते तत्र पूर्वं प्रत्यक्षपक्षो विचार्यते । तद्राजादीनामिति । आदिशब्देन वक्ष्यमाणा लुग्भाजो गृह्यन्ते । समासबहुत्व इति । समासार्थबाहुल्य इत्यर्थः । न चात्रेति । अन्यपदार्थकृतत्वादत्र बहुत्वस्य । भवति वै किं चिदिति । एतावदेकं वाक्यम् । एवंविधं किं चिद्भवतीत्यर्थः । किं तदित्याह आचार्या इति । सूत्रे क्रियमाणमपि कुर्वन्तीत्यर्थः । बहुवचनपक्षे सर्वथा वचनेनैव दोषा निराकार्या इति प्रतिपादनमस्योपन्यासस्य फलम् । प्रत्ययपक्षे दोषोद्भावनेनार्थग्रहणं स्थापयति । अबहुत्व इति । समासार्थस्याबहुत्वाद् बहुवचनपरत्वाभावेऽपि लुग्वक्तव्यः । प्रत्ययश्चेद्बहुत्व उत्पन्न इत्यर्थः । न बहुवचन इत्येवेति । शसमेवाश्रित्यान्तरङ्गत्वात् पूर्वं तद्राजस्य लुकरिष्यत इति भावः । न चात्रेति । अन्तरङ्गानपि विधीन् सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्ययं लुक् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति ज्ञापकादस्यैवात्र संभवाद्बाधत इति भावः । न लुमताङ्गस्येति वक्ष्यामीति । यथास्थितमेव न्यासमेवं व्याख्यास्यामि । लुमता लुप्तो यः प्रत्ययस्त-

इह हि दोषः स्यात् । पञ्चभिर्गार्गीभिः क्रीतः पटः पञ्चगार्ग्यो दशागार्ग्यः । द्वन्द्वे ऽबहुषु लुग्वचनम् * । द्वन्द्वे अबहुषु लुग्वक्तव्यः । गर्गवत्सवाजा इति । इह च लुग्वक्तव्यः । गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यं गर्गमयमिति । इह चात्रय इति उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति । सिद्धं तु प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वचनात् * सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययार्थबहुत्वे लुग्वक्तव्यः । यदि प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगुच्यते तेनाप्यस्त्रियामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । आङ्गयः स्त्रियः वाङ्गयः स्त्रिय इति । यस्य पुनर्बहुवचने परतो लुगुच्यते तस्य इकारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति । यस्यापि बहुवचने परतो लुगुच्यते तेनाप्यस्त्रियामिति वक्तव्यम् । आम्बष्ठ्याः स्त्रियः सौवीर्याः स्त्रिय इत्येवमर्थम् । अत्रापि चापा व्यवधानम् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । द्वन्द्वे ऽबहुषु लुग्वचनम् * । द्वन्द्वे अबहुषु लुग्वक्तव्यः । गर्गवत्सवाजा इति । गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक् * गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्यः । बिदानामपत्यं माणवको बैदः । बैदौ । किमर्थमिदम् । नाचीत्येवालुक् सिद्धः । अचीत्युच्यते । न चात्रा-

---

स्मिन् यदङ्गं तस्य यत्कार्यमङ्गाधिकारविहितमन्यद्वा तन्न भवति । लुक् च प्रत्ययस्य कार्यं न समस्तस्याङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति । पञ्चभिरिति । क्रीतार्थस्यार्हीयस्य ठकोऽध्यर्द्धपूर्वेति लुक् । लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । तत्र प्रत्ययलक्षणेन भिसमाश्रित्यात्र पक्षे यञञोश्चेति लुक् प्राप्नोति । न हि यञ लुगङ्गस्य कार्यमिति पञ्चगर्ग इति स्यात् । पञ्चगार्ग्य इति चेष्यते इत्यर्थः । अस्त्रियामिति चात्र प्रतिषेधो न भवत्यर्थान्तरे पुंसि संक्रान्तत्वाद्वृत्तिपदार्थस्येत्याहुः । द्वन्द्वे बहुष्वित्यत्राकारप्रश्लेषः । गार्ग्यश्च वात्स्यश्च वाज्यश्चेति द्वन्द्वः । अत्रैकैकस्य बहुवचनपरत्वं नास्ति यच्च समासाद् बहुवचनमुत्पद्यते तदन्त्यादेव परं न सर्वेभ्यः । प्रत्ययनिर्देशपक्षे तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति परिभाषोपस्थानाद्व्यवहितस्य लुकोऽप्रसङ्गः । गर्गरूप्यमिति । सुबन्तेन केवलं वाक्यं क्रियते प्रत्ययस्तु प्रातिपदिकाधिकारात्प्रातिपदिकादेवोत्पद्यत इति बहुवचनपरत्वाभावाल्लुङ्न प्राप्नोति । अत्रय इति । अत्रेरपत्यानि । इतश्चानिञ इति ढक् कित इत्यन्तोदात्तत्वम् । तत्र यदि जसि परतो लुक् क्रियते तदा अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति जस उदात्तत्वप्रसङ्गः । अर्थनिर्देशाश्रयेण परिहारमाह सिद्धं त्विति । लुग्वचनात् । लुग्व्याख्यानादित्यर्थः । आम्बष्ठ्या इति । आम्बष्ठस्यापत्यानि बह्व्यः स्त्रिय इति वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङिति ञ्यङ् । यङश्चाबिति चाप् । एकादेशः । स चान्तवद्भावान्न व्यवधायक इति लुक्प्रसङ्गे प्रत्ययपक्षवादिनाप्यस्त्रियामिति प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । एकादेश इति । अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावः । तदेवमर्थनिर्देशपक्ष एवास्त्रियामिति वक्तव्यम् । द्वन्द्व इति । एकस्मिन्नेवार्थे प्रत्ययोत्पत्तौ सत्यां बहुत्वाभावात् । प्रत्ययपक्षे त्वन्त्यस्य तावत्सिध्यतीति मन्यते । अर्थपक्ष एव दोषमाह गोत्रस्येति । अपत्यप्रत्ययो लोपभाग्यदा बहुष्वर्थेषूत्पन्नो युवापत्यविवक्षायामर्थान्तरं द्वित्वविशिष्टं एकत्वविशिष्टं वा संक्रामति

जादिं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि * । एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः । वैदस्यापत्यं बहवो माणवका विदाः । बैदयोर्वा विदाः । अञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुङ्न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति । ततोयमाह यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् । द्वन्द्वेऽबहुषु लुग्वचनमित्यस्य परिहारः । न वा सर्वेषां द्वन्द्वे बह्वर्थत्वात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । सर्वेषां द्वन्द्वे बह्वर्थत्वात् सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थानि ॥ कथम् । युगपदधिकरणाविवक्षायां द्वन्द्वो भवति । ततोयमाह यस्य बहुवचने परतो लुक् । यदि सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थानि अहमपीदमचोद्यं चोद्ये । द्वन्द्वे बहुषु लुग्वचनमिति । ममापि ह्यत्र सर्वत्र बहुवचनं परं भवति । लुकि कृते न प्राप्नोति । प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति परं भवति । लुकि कृते न प्राप्नोति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । न लुमताङ्गस्येति वक्ष्यामि । ननु चोक्तं नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् पञ्चभिर्गार्गीभिः क्रीतः पटः पञ्चगार्ग्यो दशगार्ग्य इति । इष्टमेवैतत्संगृहीतं पञ्चगर्गो दशगर्ग इत्येव भवितव्यम् । तथेदमपरमचोद्यं चोद्ये- गर्गरूप्यं गर्गमयम् । अत्रापि बहुवचन इत्येव सिद्धम् । कथम् । समर्थात्तद्धित उत्पद्यते सामर्थ्यं च सुबन्तेन । ततोयमाह यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् । यदि समर्था-

---

तदा बहुषु तस्योत्पन्नत्वाल्लुक्प्राप्तावलुग्वक्तव्यः । प्रत्ययपक्षे तु बहुवचनपरत्वाभावाल्लुङ्न भवति । द्व्येकयोरिति । द्व्येकशब्दौ द्वित्वैकत्ववृत्ती उपात्तौ । अन्यथा बहुवचनं स्यात् । बैद इति । बिदस्यापत्यानि बहूनि इत्यञ्प्रत्ययः । तदन्ताद्यून्यत इञितीञ् तस्य ण्यक्षत्रियार्षञित इति लुक् । नाचीत्येवेति । गोत्रे लुगचीत्यनेन । अञन्तमिति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तत्वे स्थिते बहुष्विति विशेषणं तदन्तस्यैवेति मन्यते । काश्यपा इति । कश्यपस्यापत्यं गोत्रमिति बिदादित्वादञ् ततः काश्यप इव तत्प्रतिकृतय इत्यत्रार्थे इवे प्रतिकृताविति कन्प्रत्ययस्तस्य जीविकार्थे चापण्य इति वा देवपथादिष्वर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेष्विति पाठाद्वा लुप् । एतदञन्तं बहुषु वर्तत इति लुक्प्रसङ्गः । अञ्प्रत्ययस्त्वेकस्मिन्नेवापत्य उत्पन्न इत्यत्र इत्यञो बहुष्विति विज्ञायमाने नास्ति लुक्प्राप्तिस्तस्मात्तदन्तविधिर्नाभ्युपगन्तव्यः । प्रत्ययादर्शनस्यैव लुगादिसंज्ञाविधानात्प्रत्यया एव कार्यभाक्त्वाद् बहुष्वित्यनेन विशेष्यन्ते । इदानीं पक्षद्वयेऽपि क्रमेण परिहार उच्यते ततोयमिति । नवेति । एकैकं प्रत्ययान्तमनेकार्थाभिधायीति लुक्सिध्यतीत्यर्थः । यश्च तदन्तपक्षे दोषः काश्यपा इति स उत्तरत्र परिहरिष्यते । अचोद्यं चोद्य इति । अचोदनार्हं वस्तु त्वया अहं चोद्य इत्यर्थः । चोदिः पृच्छत्यर्थत्वाद् दुहियाचीत्यत्रार्थग्रहणाद् द्विकर्मकः । लुकि कृत इति । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधत इति भावः । पञ्चगर्ग इति । प्रत्ययलक्षणेन बहुवचनपरत्वाश्रयो लुक् प्रवर्तत इत्यर्थः । समर्थादिति । समर्थानां प्रथमाद्वेत्यधिकारादिति भावः । सामर्थ्यं च सुबन्तेनेति ।

त्ताद्धित उत्पद्यते। अहमपीदमचोद्यं चोद्ये गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुगिति। कथम्। यस्यापि बहुवचने परतो लुक् तेनाप्यलुग्वक्तव्यः। तस्यापि ह्यत्र बहुवचनं परं भवति। न वक्तव्यः अचीत्येवालुक् सिद्धः। अचीत्युच्यते न चात्राजादिं पश्यामः प्रत्ययलक्षणेन। ननु चोक्तं वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति। यदि वा कानि चिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथेदमपि भविष्यति। अथ वा विशेषेणालुकमुक्त्वा हलि नेति वक्ष्यामि। यद्येवमविशेषेणालुकमुक्त्वा हलि नेत्युच्यते बिदानामपत्यं बहवो माणवका बिदाः अत्रापि प्राप्नोति। अस्तु। पुनरस्य युवबहुत्वे वर्तमानस्य लुग् भविष्यति पुनरलुक्कस्मान्न भवति। समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यालुगुच्यते न चैतत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तम्। किं तर्हि द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम्। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। अत्रिभरद्वाजिका वसिष्ठकश्यपिका भृग्वङ्गिरसिका कुत्सकुशिकिका इत्येवमर्थम्। गर्गभार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थम् *। गर्गभार्गविकाग्रहणं वा क्रियते तन्नियमार्थं भविष्यति। एतस्यैव द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्या-

---

सुबन्तेन द्वितीयस्य पदस्य संबन्धवत्त्वं पदस्यैव प्रयोगार्हत्वात्। प्रातिपदिकाधिकारस्तु वृद्धादिविशेषणार्थः। अहमिति। यो ह्युभयदोषो न तमेकश्चोद्यः। तस्यापि ह्यत्रेति। प्रत्ययलक्षणेन। अचीत्येवेति। अयं च द्वयोरपि साधारणः परिहारः। यदि वेति। यथैवेत्यर्थः। यथातृणेडितीमागमः। अयं भावः। यत्कार्यं वर्णरूपाश्रयं न प्रत्ययत्वाश्रयं तत् प्रत्ययलक्षणेन भवति। यथा गोहितमित्यादावबादयः। इमागमस्तु हलादिपिरसार्वधातुकाश्रयत्वात् प्रत्ययाश्रय इति प्रवर्तते। एवं गोत्रेलुगचीत्यजादिप्रत्ययाश्रयत्वादलुक् प्रत्ययलक्षणेन प्रवर्तते। हलि नेति। यथा गर्गरूप्यमिति। पुनरस्येति। अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकस्यापत्यमात्रस्य गोत्रस्य ग्रहणमिति युवबहुत्वे यञञोश्चेति लुग् भविष्यतीत्यर्थः। पुनरिति। लुक्छास्त्रवदलुक्छास्त्रस्यापि प्रवृत्तेरव्याघातादिति भावः। समर्थानामिति। प्रतियोगं समर्थानां प्रथमादित्यस्यानुवृत्तिस्तत्रायमर्थः। समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययस्यालुग् भवतीति प्राथमकल्पिके च प्रत्ययार्थे वर्तमानस्य तस्य प्राथम्यं यथा गार्गीया इति। अत्र युवप्रत्ययस्य लुकि कृते युवलक्षणं द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तोऽञन्तः शब्द इति प्राथम्याभावः। अत्रिभरद्वाजिकेति। अत्रेरपत्यानीतीतश्चानिञ इति ढक्। भरद्वाजस्यापत्यानीति बिदादञ्। तत उभाभ्यां युवबहुत्वे इञ्। तस्य ण्यक्षत्रियार्षेति लुक् ढकोऽत्रिभृगुवतीति अञो यञञोश्चेति भावः। ततोऽत्रिभरद्वाजानां मैथुनिकेति द्वन्द्वाद्वुनिति वुन्। तस्याकादेश। यदि द्वितीयमर्थमुपसक्रान्तस्याप्यलुक् स्यात्तदा गोत्रे लुगचीति यथान्यासेऽपि अलुगञः प्रसज्येतेत्यर्थः। वसिष्ठकश्यपिकेति। वसिष्ठशब्दादृष्यण्। कश्यपादञ्। पूर्ववद्यून्यत इञ्। तस्य लुक्। ततोऽणञोर्लुक्। वुन्। भृग्वङ्गिरसिकेति। ऋष्यण्। यून्यत इञ् तस्य लुक् अणो लुक् वुन्। कुत्सकुशिकिकेति। कुत्सादृष्यण्। कुशिकादञ्। अन्यत् पूर्ववत्। गर्गभार्गविकेति। गर्गशब्दाद्यञ्। तस्य लुक्। भृगुशब्दाद-

लुग्भवति नान्यस्येति । यदप्युच्यते एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्य इति मा भूदेवम् । अञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्विति । अञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद् बहुष्विसेवं भविष्यति । ननु चोक्तं नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात्काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति । नैष दोषः । लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणम् । न चैतल्लौकिकं गोत्रम् । यस्य बहुवचने परतो लुक् । समासबहुत्वे तेन नेति प्रतिषेधो वक्तव्यः । तेनैव चेत्कृतं बहुत्वमिति वा वक्तव्यम् । यस्य प्रत्ययार्थबहुत्वे लुक् तेनास्त्रियामिति वक्तव्यम् । यस्य बहुवचने परतो लुक् तस्यायमधिको दोषः । अत्रय इति उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति । तस्मात्प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगिसेष पक्षो ज्यायान् । अथेह कथं भवितव्यं गार्गी च वात्स्यश्च वाज्यश्चेति यदि तावदस्त्रीविधिनाश्रीयते अस्यत्रास्त्रीति कृत्वा भवितव्यं लुका । अथ स्त्रीप्रतिषेधेनाश्रीयते अस्त्यत्रस्त्रीति कृत्वा भवितव्यं प्रतिषेधेन । किं पुनरत्रार्थस्य तत्त्वम् । देवा ज्ञातुमर्हन्ति । अथ यो लोप्यलोपिनां समासस्तत्र कथं भवितव्यम् । उभयं हि दृश्यते । शरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्साग्रायणेषु नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति । तद्राजस्य ॥

यञञोश्च ॥ ६४ ॥ यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानम् ॥*।

ष्यण् । तदन्ताद्यून्यपत इञ् । तस्य लुक् । गर्गभृगूणां मैथुनिकेति वुन् । अत्र्यत्रिभृग्विति लुक् प्राप्तो गोपवनादिपाठेन प्रतिषिध्यते । यदि च द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्याप्यलुक् स्याद्गोपवनादिषु न पठ्येत पठितस्तु यथोक्तार्थज्ञापनायेत्यर्थः । अर्थनिर्देशवादी परिहारमाह यदपीति । लौकिकस्येति । अपत्यस्येत्यर्थः । प्रकृतिबहुत्वे ऽयमञन्तो वर्तते न त्वपत्यबहुत्वइत्यर्थः । न चैतदिति । यद्यपि शास्त्रीयमपि न भवति तथापि स्थितपक्षाश्रयः परिहारो वक्तव्य इत्येवमुक्तम । इदानीं पक्षद्वये दोषपरिगणनमाह यस्येति । तस्मादिति । अर्थपक्षे लुकोपरनिमित्तकत्वादत्रय इत्युदात्तनिवृत्तिस्वराप्रसङ्गः । अस्त्रियामित्येतत्तु कृतमेव । गार्गी चेति । एकैकं शब्दरूपं स्त्रीपुंसात्मकसमुदायाभिधायि तत्र पर्युदासे सर्वेषां लुका भाव्यम् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु न भाव्यमिति संदेहात् प्रश्नः । देवा इति । दिव्यदृशः देवा इति पण्डिता इत्यर्थः । तत्र पर्युदासस्यैकवाक्यतया लाघवात् न्याय्यत्वमिति केचिदाहुः । अन्ये तु ब्रुवते गार्गीशब्देन स्त्रीत्वयुक्तानामर्थानामभिधानाद् यञो लुका न भाव्यम् अन्येषां तु भाव्यमिति । अथेति । लोपभाजामन्येषां च य समास इत्यर्थः । यदा लोपभाग् युगपदर्थानामभिधानाद् बह्वर्थस्तदाश्रयेण किं तस्य लुक् क्रियतामथ तेनैवेति वचनादलोपिसन्निधिकृतं बहुत्वमितिमाकारि लुगिति प्रश्नः । उभयं हीति । ज्ञापकद्वयसद्भावादुभयं भवतीति भावः । भृगुवत्साग्रायणेष्विति । अत्र द्वौ लोपिनौ तृतीयस्तु नडादिफगन्तो न लोपी द्वयोश्च लुक् कृतः । अगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति । द्वौ लोपिनौ गालवस्तु ऋष्यणन्तो न लोपी । न च लोपिनोर्लुक् कृतस्तदेवं ज्ञापकद्वयसद्भावात् प्रयोगद्वयोपपत्तिः ॥६२॥

यञ ॥ यञादीनामिति । इतः प्रभृति ये प्रत्यया बहुषु लुग्भाजस्ते यञादयः आदिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् ॥६४॥

यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानं कर्तव्यम् । गार्ग्यस्य कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलं वा गार्ग्ययोः कुलं गार्ग्यकुलं गर्गकुलं वा बैदस्य कुलं बैदकुलं बिदकुलं वा बैदयोः कुलं बैदकुलं बिदकुलं वा यञादीनामिति किमर्थम् । आङ्गस्य कुलं आङ्गकुलम् । आङ्गयोः कुलमाङ्गकुलम् । एकद्वयोरिति किमर्थम् । गर्गाणां कुलं गर्गकुलम् । तत्पुरुष इति किमर्थम् । गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम् । षष्ठ्य इति किमर्थम् । शोभनगार्ग्यः । परमगार्ग्यः । यञयो ॥

बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु ॥ ६६ ॥ किमयं समुच्चयः प्राक्षु च भरतेषु चेति आहो स्विद्भरतविशेषणं प्राग्ग्रहणं प्राञ्चो ये भरता इति । किं चातः । यदि समुच्चयः । भरतग्रहणमनर्थकं न ह्यन्यत्र भरताः सन्ति । अथ प्राग्ग्रहणं भरतविशेषणम् । प्राग्ग्रहणमनर्थकं न ह्यप्राञ्चो भरताः सन्ति । एवं तर्हि समुच्चयः । ननु चोक्तं भरतग्रहणमनर्थकं न ह्यन्यत्र भरताः सन्तीति । नानर्थकम् । ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यते । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्र प्राग्ग्रहणे भरतग्रहणं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । इञः प्राचां भरतग्रहणं न भवति । औद्दालकिः पिता । औद्दालकायनः पुत्र इति । बह्वच ॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ ६७ ॥ गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्यः * । गोपवनादिप्रतिषेधः प्राग्घरितादिभ्यो द्रष्टव्यः । हारितः हारितौ । बहुषु हरिताः । न गोपव ॥

उपकादिभ्योन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ ६८ ॥ किमर्थमद्वन्द्वइत्युच्यते । द्वन्द्वे मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इष्यते द्वन्द्वे भ्राष्टकिकपिष्ठलाः । भ्राष्टकिकापिष्ठलय इति । अत उत्तरं पठति । अद्वन्द्वइति द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् * । अद्वन्द्वइत्युच्यते द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । द्वन्द्वाधिकारो निवर्तते तस्मिन्निवृत्ते अविशेषणं द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भविष्यति । उपकादिभ्यो ॥

बह्व ॥ द्वन्द्वतत्पुरुषयोर्द्वयोरपि संभावाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः । किमयमिति । गोबलीवर्दवत्सामान्यविशेषवाचिनोरपि द्वन्द्वसंभवः । औद्दालकिरिति । उद्दालको नाम भरतकुलोत्पन्नः ॥६६॥

न गोप ॥ बिदाद्यन्तर्गणो गोपवनादि । न च तत्समाप्तये गणे वृत्करणं पठितमिति आगणान्ताद् ग्रहणं प्राप्नोतीत्याह गोपवनादिप्रतिषेध इति ॥६७॥

उपका ॥ द्वन्द्वेपि लुग्विकल्पस्येष्टत्वात् प्रश्नः । किमर्थमिति । भ्राष्टकिकापिष्ठलय इति । अस्माद्देचोदाहरणात्तिककितवादिष्वस्य पाठोनार्ष इति लक्ष्यते । द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थमिति । अधिकारशब्देनात्र शास्त्रीयोधिकारः स्वरितत्वनिमित्तो न गृह्यते न हि पूर्वसूत्रोपात्तो द्वन्द्वशब्द आसक्तस्वरितः । किं तर्हि लौकिकोधिकारोपेक्षालक्षणो निविवर्तयिषितः । द्वन्द्वशब्देन तद्विषयोधिकारोभिधीयते तस्य नञा निषेधो द्योत्यते तेनायमर्थो द्वन्द्व इह नापेक्ष्यते तदनपेक्षायां समान्येन द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च लुग्विकल्पसिद्धिः ॥६८॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ ७० ॥ आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपातनम् * । आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रकृतिनिपातनं कर्तव्यम् । अगस्ति कुण्डिनजित्येतौ प्रकृत्यादेशौ भवत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । लुक्प्रतिषेधे वृद्ध्यर्थम् * । लुक्प्रतिषेधे वृद्धिर्यथा स्यात् । प्रत्ययान्तनिपातने हि वृद्ध्यभावः * । प्रत्ययान्तनिपातने हि सति वृद्ध्यभावः स्यात् । आगस्तीयाः कौण्डिना इति । यदि प्रकृतिनिपातनं क्रियते । केनेदानीं प्रत्ययस्य लोपो भविष्यति । अधिकारात्प्रत्ययलोपः * । अधिकारात्प्रत्ययलोपो भविष्यति । तत्तर्हि प्रकृतिनिपातनं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । आगस्त्यकौण्डिन्ययोर्बहुषु लुग्भवति । ततः अगस्तिकुण्डिनजित्येतौ च प्रकृत्यादेशौ भविष्यतः आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति । एवमपि प्रत्ययान्तयोरेव प्राप्नोति । प्रत्ययान्ताद्धि भवान् षष्ठीमुच्चारयति आगस्त्यकौण्डिन्ययोरिति । नैष दोषः । यथा परिभाषितं प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपो भवन्तीति प्रत्ययस्यैव भविष्यति । अवशिष्टस्यादेशौ भविष्यतः । आगस्त्य ॥

यङोऽचि च ॥ ७४ ॥ ऊतोऽचि * । ऊतः अचीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । सनीस्रसो दनीध्वस इति । अथ ऊत इत्युच्यते । इह कस्मान्न भवति । योयूपः रोरूपः । विहितविशेषणमूकारग्रहणम् । ऊकारान्ताद्यो विहित इति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इष्टमेवैतत्संगृहीतं सनीस्रंसो दनीध्वंस इत्येव भवितव्यम् । यङो ॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ ७७ ॥ गापोर्ग्रहणं इण्पिबत्योर्ग्रहणम् * । गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहणं कर्तव्यम् । इणो यो गाशब्दः पिबतेर्यः पाशब्द इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अगासीन्नटः । अपासीद्धनमिति ।

आगस्त्य ॥ प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य षष्ठीनिर्दिष्टत्वादादेशप्रसङ्गस्ततश्चागस्तीनां छात्रा इत्यत्रादेशे कृते वृद्धत्वात् छो न स्यादित्याह प्रकृतिनिपातनमिति । प्रकृतेरेवादेशौ निपातनीयावित्यर्थः । लुक्प्रतिषेध इति । गोत्रे लुगचीति । लुकि प्रतिषिद्धे तत्संनियोगशिष्टस्यादेशस्याप्यभाव इत्यागस्त्यशब्दाच्छः सिध्यति । प्रत्ययान्तनिपातने हीति । यदि प्रत्ययान्तस्यादेशः क्रियेतेत्यर्थः । कौण्डिना इति । कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यण् । अस्य विशेषाभावप्रदर्शनायोपन्यासः । अधिकारादिति । लुग्ग्रहणमिहानुवर्तते तत्र प्रकृतेरादेशः प्रत्ययस्य लुगित्यर्थः संपद्यते । बहुषु लुग् भवतीति । बहुषु वर्तमानयोर्यः प्रत्ययस्तस्येत्यर्थः । प्रकृत्यादेशाविति । सामर्थ्यलभ्योऽयमर्थः । प्रत्यये हि लुप्ते प्रकृतिरेवावशिष्यते । एवमपीति । षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशविधानादिति भावः । ततश्च लुक् आदेशयोश्च पर्यायप्रसङ्गः । यथा परिभाषितमिति । तत्र स्थानिभेदात् पर्यायाभावः ॥७०॥

यङोऽचि ॥ सनीस्रस इति । यद्यत्र लुक् स्यात्तदा न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्नलोपो न स्यात् । अतो लोपः यस्य हल इति लोपे तु प्रत्ययलक्षणं भवत्येव७४

गाति ॥ पिबतेरिति । पिबतेर्यः स्थानी दृष्टः पाशब्द इत्यर्थः । शिति च पिबादेशो

तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इणग्रहणे तावद्वार्त्तं निर्देशादेव व्यक्तं लुग्विकरणस्य ग्रहणमिति । पाग्रहणे चापि वार्तमुक्तमेतत्सर्वत्रैव पाग्रहणे अलुग्विकरणस्य ग्रहणमिति । गातिस्था ॥

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ ७९ ॥ तथासोरात्मनेपदवचनम् * । तथासोरात्मनेपदस्य ग्रहणं कर्तव्यम् । आत्मनेपदं यौ तथासाविति वक्तव्यम् । एकवचनग्रहणं वा * । अथ वा एकवचने ये तथासी इति वक्तव्यम् । तच्चावश्यमन्यतरत्कर्तव्यम् । अवचने ह्यनिष्टप्रसङ्गः * । अनुच्यमाने ह्येतस्मिन्ननिष्टं प्रसज्येत । अतनिष्ट यूयम् । असनिष्ट यूयमिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यद्यपि तावदयं तशब्दो दृष्टापचारोऽस्त्यात्मनेपदम् । अस्ति च परस्मैपदम् । अस्त्येकवचनम् । अस्ति बहुवचनम् । अयं तु खलु थासशब्दोऽदृष्टापचार आत्मनेपदमेकवचनं च । तस्यास्य कोऽन्यः सहायो भवितुमर्हति अन्यदत आत्मनेपदादेकवचनाच्च । तद्यथा । अस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभ इति । तनादि ॥

आमः ॥ ८१ ॥ आमो लेर्लोपे लुङ्लोटोरुपसंख्यानम् * । आमः लेर्लोपे लुङ्लोटोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । तां वैजत्रापयो विदामक्रन् । अस्य भवन्तो विदांकुर्वन्तु । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । लिग्रहणं निवर्तिष्यते । यदि निवर्तते । प्रत्ययमात्रस्य लुक् प्राप्नोति । इष्यतएव प्रत्ययमात्रस्य । आतश्चेष्यते । एवं ह्याह कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटीति । यदि च प्रत्ययमात्रस्य लुग् भवति तत एतदुपपन्नं भवति । आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधः * । आमन्तेभ्यो णलः प्रतिषेधो वक्तव्यः । शशाम तताम । वृद्धौ कृतायामाम इति लुक् प्राप्नोति । आमन्तेभ्योर्थवद्ग्रहणाण्णलोऽप्रतिषेधः * आमन्तेभ्योर्थवद्ग्रहणाण्णलः अप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । लुक् कस्मान्न भवति । शशाम ततामेति । अर्थवद्ग्रहणात् । अर्थवत आम्शब्दस्य ग्रहणं न चैषोर्थवान् । आमन्तेभ्योर्थवद्ग्रहणाणलोऽप्रतिषेध इति चेदमः प्रतिषेधः * । वक्तव्यः । आम । उक्तं वा * । किमुक्तम् । सन्निपातलक्षणो

विहित इति पापान इत्यस्यैव भौवादिकस्य ग्रहणम् । अगासीदिति । गेशब्दे पारक्षणे अनयोर्यमरमनमातां सक् च इति सगागमः । सिचश्चेत् । निर्देशादिति । गातीत्यादादिकादेशानुकरणत्वाददादिलुका गातिशब्दः श्तिपा निर्दिष्टः । सर्वत्रेति । घुमास्थागापस्यादावपीत्यर्थ. । तेन पायतं इति पातेरीत्त्वाभावः । शोषणार्थस्य तु पायतेर्लाक्षणिकत्वात्पारूपस्य ग्रहणाभावः ॥७७॥

आमः । लिग्रहणमिति । निपातनादन्यत्र लुक् सिध्यति । तत्त्वनपेक्ष्यायं परिहार उक्तः । प्रत्ययमात्रस्येति । तरबादेरपीत्यर्थः । एवं ह्याहेति । व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थमेव यद्वचनमित्यर्थः । आमन्तस्यानभिव्यक्तपदार्थत्वाच्च स्वाभाविक्यत्रानुत्पत्तिस्तरबादेर्लुग्द्वारेणान्वाख्यायतइति भावः । अर्थवत इति । आंप्रत्ययो ऽनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीत्यर्थवान् । आम इति । अमगत्यादिष्वित्यस्य णलि वृद्धौ द्वितीय-

विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति । किं पुनर्लुगादेशापवादः आहो स्वित्कृतेष्वादेशेषु भवति । लुगादेशापवादः * । लुक् आदेशानामपवादः । तिङ्कृताभावस्तु * । तिङ्कृतस्य तु अभावः । कस्य । पदत्वस्य । सुबन्तत्वात्सिद्धम् * । सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा भविष्यति । कथं स्वाद्युत्पत्तिः । लकारस्य कृत्त्वात् प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् । लकारः कृत्कृत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयं प्रत्ययविधानं प्रातिपदिकाश्रयत्वात्स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति । यद्येवं सुपः श्रवणं प्राप्नोति । अव्ययादिति लुग् भविष्यति । कथमव्ययत्वम् । अव्ययत्वं मकारान्तत्वात् * । कृदन्तं मान्तमव्ययसंज्ञं भवतीति अव्ययसंज्ञा भविष्यति । स्वरः कथम् । यत्प्रकारयां चकार । स्वरः कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वात् * । कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो भविष्यति । तथा च निघातानिघातसिद्धिः * । तथा च निघातानिघातसिद्धिर्भवति । चक्षुष्कामं याजयांचकार । तिङ्ङतिङ इति तस्य वा निघातः । तस्माच्च निघातः सिद्धो भवति । नञा तु समासप्रसङ्गः * । नञा तु समासः प्राप्नोति । नकारयां नहारयाम् । नञ् सुबन्तेन सह समस्यत इति समासः प्राप्नोति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । असामर्थ्यादिति । नात्र नञ आमन्तेन सामर्थ्यं केन तर्हि लिडन्तेन न चकार कारयां न जहार हारयामिति । आमः ॥

चनपकादेशे च यद्रूपमामिति तस्यार्थवत्त्वाण्णेला लुक्प्रसङ्गः । किं पुनरिति । यदा विशेषविधिः सामान्यविधिबाधक इति न्याय आश्रीयते तदा लकारान्तरेषु सावकाशास्तिबादयो विशेषविहितेन लुका बाध्यन्तइत्यादेशापवादो लुक् संपद्यते । अथ त्वविरोधादस्ति च संभवो यदुभयं स्यादित्याश्रीयते तदा कृतेष्वादेशेषु लुका भाव्यमिति संदेहात् प्रश्नः । लुगिति । सत्यपि संभवे बाधनं तत्कदानेनेव बुधिदानस्येति भावः । कस्येति । निघातादेस्तिङ्कार्यस्यानिष्टत्वात् प्रश्नः । कथमिति । आमः प्रत्ययत्वादप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात् प्रश्नः । लकारस्येति । अतिङिति कृत्संज्ञाप्रतिषेधस्तिङ्भाविनो लकारस्य । अयं तु तिङ्भावी न भवतीति भावः । सुपः श्रवणमिति । यद्यप्येकवचनस्य हल्ङ्यादिलोपोऽस्ति तथापि द्विवचनबहुवचनश्रवणप्रसङ्गः । कृदन्तमिति । कृन्मेजन्त इत्यत्र कृदन्तस्य विशेषणं मेजन्तग्रहणं न तु कृतः स्वरादिषु पठ्यते तेन तद्धिप्रकरणात्तद्धितसाहचर्याद्वा तद्धित एव गृह्यते । यत्प्रकारयां चकारेति । अत्र प्रशब्दस्यानुदात्तत्वमिष्यते तच्च तिबादिलुकि सति गतिर्गतौ तिङि चोदात्तवतीति सिध्यति नान्यथेति भावः । कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वादिति । प्रशब्दस्य कारयामित्यनेन समासे कृते समासस्वराव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरयोः प्राप्तयोः कृत्स्वरस्ततः शेषनिघातेन गतेरनुदात्तत्वं सिध्यतीत्यर्थः । तस्य चेति । आमन्तस्य । तिङन्तत्वान्निघातो न प्रवर्तते । तस्मात्परं तिङन्तं तु चकारादि निहन्यते । न कारयामिति । ततश्च नलोपादिप्रसङ्गः । न चकारेति । नञोतिङन्तेन सामर्थ्यं प्रदर्शयति न त्वयं लौकिकः प्रयोगो व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वादनुप्रयोगारम्भस्य । प्राभिव्यक्पदार्थेन नञः सामर्थ्यं न त्वनभिव्यक्तार्थेनत्यर्थः ॥८१॥

अव्ययादाप्सुपः ॥ ८२ ॥ अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावात् * । अव्ययादापः लुग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । लिङ्गाभावात् । अलिङ्गमव्ययम् । किमिदं भवान् सुपो लुकं न मृष्यति आपो लुकं न मृष्यति । यथैव ह्यलिङ्गमव्ययमेवमसंख्यमपि । सत्यमेवमेतत् । प्रत्ययलक्षणमाचार्यः प्रार्थयमानः सुपो लुकं मृष्यति अपः पुनरस्य लुकि सति न किं चिदपि प्रयोजनमस्ति । उच्यमानेऽप्येतस्मिन् स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति । किं कारणम् । एकत्वादीनामभावात् । एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । न चैषामेकत्वादयः सन्ति । अविशेषेणोत्पद्यन्ते । उत्पन्नानां नियमः क्रियते । अथ वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः क्रियते । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । उत्पद्यन्ते ऽव्ययेभ्यः स्वादय इति । यदयमव्ययादाप्सुप इति लुकं शास्ति । अव्ययादा ॥

नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः ॥ ८३ ॥ नाव्ययीभावादत इति योगव्यवसानम् * । नाव्ययीभावादत इति योगो व्यवसेयः । नाव्ययीभावादकारान्तात्सुपो लुग् भवति । ततोऽम् त्वपञ्चम्या इति । किमर्थो योगविभागः । पञ्चम्या अम्प्रतिषेधार्थः * । पञ्चम्या अमः प्रतिषेधो यथा स्यात् । एकयोगे ह्युभयोः प्रतिषेधः * । एकयोगे ह्युभयोः प्रतिषेधः स्यात् । अमः अलुकश्च । स तर्हि योगविभागः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । तुर्नियामकः * । तुः क्रियते । स नियामको भविष्यति । अमेवापञ्चम्या इति । अमि पञ्चमीप्रतिषेधे ऽपादानग्रहणम् * । अमि पञ्चमीप्रतिषेधे अपादानग्रहणं कर्तव्यम् । अपादानपञ्चम्या इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । कर्मप्रवचनीययुक्ते ऽप्रतिषेधार्थम् * । कर्मप्रवचनीययुक्ते मा भूदापाटलिपुत्रं वृष्टो देवः । न वोत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात् समासात् पञ्चम्य-

---

अव्यया ॥ लिङ्गाभावादिति । न च स्त्रीसमानाधिकरणपक्षः स्त्रियामित्यत्राश्रितः भूतमियं ब्राह्मणी इत्यादौ भूतादिभ्य प्रत्ययप्रसङ्गादिति भाव. । किमिदमिति । संख्याया अप्यभावात् सुपापि नोत्पत्तव्यमिति भाव । प्रत्ययलक्षणमिति । स्वाभाविक्येव सुपोऽनुपलब्धिर्लुगद्वारेण पदत्वनिबन्धनरुत्वादिकार्यसिद्धयेऽन्वाख्यायत इत्यर्थः । उच्यमानेऽपीति । प्रसक्तादर्शनस्य लोपादिसंज्ञाविधानात् । अनुत्पन्नस्य सुपो लुगसंभवादिति भावः । एकत्वादिष्विति । वाक्यैकवाक्यतया विशिष्टपदार्थे स्वादिविधानादिति भावः । अविशेषेणेति । वाक्यान्तरानिरपेक्षत्वात्स्वादिविधिवाक्यस्येति भावः । यदयमिति । एकवाक्यतापक्षे ऽपि ज्ञापकात्सुबुत्पत्तिरित्यर्थः ॥८२॥

नाव्ययी ॥ योगव्यवसानमिति । योगविभाग इत्यर्थः । तुर्नियामक इति । अवधारणे तुर्वर्तते तेनामेवापञ्चम्या अलुक् तु पञ्चम्या अपीत्यर्थः संपद्यते । आपाटलिपुत्र-

भावः *। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। उत्तरपदमत्र कर्मप्रवचनीययुक्तम्। उत्तरपदस्य कर्मप्रवचनीययोगात्समासात्पञ्चमी न भविष्यति। यदा च समासः कर्मप्रवचनीययुक्तः भवति तदा प्रतिषेधः। तद्यथा। आ उपकुम्भात्। आ उपमणिकात् इति। नाव्ययीभाव॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्॥ ८४॥ सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम्। सुमद्रं सुमगधम्। ऋद्धि। नदीसमास। उन्मत्तगङ्गं लोहितगङ्गम्। संख्यावयव। एकविंशतिभारद्वाजं त्रिपञ्चाशद्गौतमम्। तृतीयासप्त॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः॥ ८५॥ टितां टेरेविधेर्लुटो डारौरसः पूर्वविप्रतिषिद्धम् *। टितां टेरेविधेर्लुटो डारौरसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन। टेरेत्वस्यावकाशः पचते पचेते पचन्ते। डारौरसामवकाशः श्वः कर्ता श्वः कर्तारौ श्वः कर्तारः। इहोभयं प्राप्नोति। श्वः अध्येता श्वः अध्येतारौ श्वः अध्येतार इति। डारौरसो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। आत्मनेपदानां चेति वचनात्सिद्धम् *। आत्मनेपदानां च डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यम्। तच्च समसंख्यार्थम् *। तच्चावश्यमात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यं समसंख्यार्थं संख्यातानुदेशो यथा स्यात्। अक्रियमाणे ह्यात्मनेपदग्रहणे षट् स्थानिनस्त्रय आदेशाः वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति। पूर्वविप्रतिषेधार्थेन तावन्नार्थ आत्मनेपदग्रहणेन। इदमिह संप्रधार्यं डारौरसः क्रियन्तामेत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादेत्वं, नित्या डारौरसः कृतेऽप्येत्वे प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि प्राप्नुवन्ति। टेरेत्वमपि नित्यं कृतेष्वपि डारौरस्सु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति। अनित्यमेत्वमन्यस्य कृतेषु डारौरस्सु प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेषु। शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति। डारौरसोऽप्यनित्याः अन्यस्य कृते एत्वे प्राप्नुवन्त्यन्यस्याकृते।

मिति। आङ्योगेऽत्र पञ्चमी न त्वपादानइत्यम्भावो भवतीत्यर्थः। न वेति। अव्ययीभावाद्विहितायाः पञ्चम्या अमोदशप्रीतेष योत्र तूत्तरपदाद्विहिता पञ्चमी तस्याश्च समासप्रातिपदिकत्वाल्लुकि कृते समासात् सुशब्द उत्पद्यते तस्याम्भावः। भवति तदेति। श्रूयतएवेत्यर्थः। आ उपकुम्भादिति। कुम्भस्य समीपमित्यव्ययीभावः। तत आङ्योगे पञ्चमी॥८३॥

तृतीया॥ समुद्रमिति। मद्राणां समृद्धिरित्यव्ययीभावः। एकविंशतिभारद्वाजमिति। एकविंशतिर्भरद्वाजा वंश्यास्त्रिपञ्चाशद्गौतमा वंश्या इति संख्या वंश्येनेति समासः। तत्र वर्तिपदानां स्वार्थोपसर्जनार्थान्तराभिधायित्वाद् गौतमभारद्वाजशब्दयोरेकत्वविशिष्टेऽर्थान्तरे संक्रमाल्लुगभावः। ततः सप्तमी। नित्योभावः। बहुलग्रहणाल्लभ्यश्चायमर्थो दर्शित.॥८४॥

लुटः। श्वः कर्तेति। तिप्तस्झीनामत्र डारौरसः कृताः। आत्मनेपदानामिति। लुट आत्मनेपदानां च प्रथमसंज्ञकानां डारौरसो भवन्तीति वक्तव्यम्। ततश्च विशेषविहितत्वाद्बाधेरेत्वं बाध्यत। पूर्वविप्रतिषेधार्थेनेति। पूर्वविप्रतिषेधस्य यत्प्रयोजनं

शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्तो ऽनित्या भवन्ति । उभयोरनित्ययोः परत्वादेत्वम् । एत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् डारौरसो भविष्यन्ति । समसंख्यार्थेन चापि नार्थ आत्मनेपदग्रहणेन । स्थानेन्तरतमेन व्यवस्था भविष्यति । कुत आन्तर्यम् । अर्थतः । एकार्थस्यैकार्थो द्व्यर्थस्य द्व्यर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थः । अथ वा आदेशा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते । कथम् । एकशेषनिर्देशोयम् । अथैतस्मिन्नेकशेषे सति किमयं कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः डा च डा च डा । रौ च रौ च रौ । रश्च रश्च रः । डा च रौ च रश्च डारौरस इति । आहो स्वित्कृतद्वन्द्वानामेकशेषः । डा च रौ च रश्च डारौरसः । डारौरसश्च डारौरसश्च डारौरस इति । किं चातः । यदि कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः अनिष्टः तमसंख्यः प्राप्नोति एकवचनद्विवचनयोर्डा प्राप्नोति बहुवचनैकवचनयोरौ प्राप्नोति द्विवचनबहुवचनयो रस् प्राप्नोति । अथ कृतद्वन्द्वानामेकशेषः । न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । किं पुनरत्र ज्यायः । उभयं हि दृश्यते बहुशक्ति किटिकं बहूनि शक्तिकिटिकानि । बहु स्थालीपिठरं बहूनि स्थालीपिठराणि । डारौरसः कृते टेरे यथा द्वित्वं प्रसारणे । समसंख्येन नार्थोस्ति सिद्धं स्थानेर्थतोन्तरः ॥ आन्तर्यतो व्यवस्था त्रय एवेमे भवन्तु सर्वेषाम् । टेरेत्वं च परत्वात्कृतेपि तस्मिन्निमे सन्तु ॥ डाविकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थम् * डाविकारः शित्कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । सर्वादेशार्थं शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारे अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीसन्त्यस्य प्रसज्येत । निघातप्रसङ्गस्तु *। निघातस्तु प्राप्नोति । श्वः कर्ता । तासेः परं लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीत्येष स्वरः प्राप्नोति यत्तावदुच्यते । डाविकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थमिति । सिद्धमलोन्त्यविकारात् *। सिद्धमेतत् । कथम् । आलोन्त्यविकारात् । अस्त्वयमलोन्त्यस्य । का रूपसिद्धिः । कर्ता । डिति टेर्लोपाल्लोपः *। डिति टेर्लोपेन लोपो भविष्यति । अभत्वान्न प्राप्नोति । डित्करणसामर्थ्याद्भविष्यति । अनित्त्वाद्वा * अथ वा अनित्त्वादेतत्सिद्धम् । किमिदमनित्त्वादिति । अन्त्यस्यायं

तत्प्रयोजनेनेत्यर्थः । किं पुनरिति । कस्य पक्षस्यन्यःयतरत्वात्प्रशास्यतरत्वामीति सामान्येन प्रश्न. । इह तु कृतैकशेषाणां द्वन्द्वो दुष्टत्वान्नैव प्रशस्यतइति न तदपेक्षः प्रश्नः । डारौरसः कृते टेरइति । परत्वाट्टेरेत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाड्डारौरसो भवन्ति । यथा जतुरीजुरिति कृते संप्रसारणे द्विर्वचनम् । एष एवार्थ आर्यया दर्शितः । आन्तर्यत इति एवामी त्रयः श्रूयन्ते तएव सर्वेषां सन्तु । डाविकार इति । डादेश इत्यर्थः । नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यन्त्यस्य स्यादिति डाशवक्तव्यः । श्वः कर्तेति । तिपो डादेशस्तस्य तास्यनुदात्तेन् ङिदित्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति । यस्तु तिङ्ङतिङ इति निघातः स न लुङिति प्रतिषिद्धः । डितीति । आकारे ङिति परतः सतकारस्य टिसंज्ञकस्य लोपः । डित्करणसामर्थ्यादिति । तत एवानङ्गस्या-

स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात् । असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न । असत्यामित्संज्ञायां लोपो न । असति लोपेनेकाल् । यदानेकाल् तदा सर्वादेशः यदा सर्वादेशः तदा प्रत्ययः यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा यदेत्संज्ञा तदा लोपः । प्रश्लिष्टनिर्देशाद्वा*। अथवा प्रश्लिष्टनिर्देशोयं डा आ डा । सोनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति । यदा तर्ह्ययमन्त्यस्य स्थाने भवति तदातिङ्ग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति । तिङ्ग्रहणमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्*। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति । स्वरः कथम् । स्वरे विप्रतिषेधात्सिद्धम् *। डारौरसः क्रियन्तामनुदात्तत्वमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादनुदात्तत्वं नित्या डारौरसः कृतेप्यनुदात्तत्वे प्राप्नुवन्त्यकृते ऽपि प्राप्नुवन्ति अनुदात्तत्वमपि नित्यं कृतेष्वपि डारौरस्सु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि प्राप्नोति । अनित्यमनुदात्तत्वम् । अन्यस्य कृतेषु डारौरस्सु प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेषु । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । डारौरसोऽप्यनित्याः । अन्यथा स्वरस्य कृते ऽनुदात्तत्वे प्राप्नुवन्ति । अन्यथा स्वरस्याकृते । स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्तो ऽनित्या भवन्ति । उभयोरनित्ययोः परत्वादनुदात्तत्वम् । अनुदात्तत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् डारौरसः । टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । अन्तरङ्गत्वाद् डारौरसः । तत्रान्तरङ्गत्वाड्डारौरस्सु कृतेषु अनुदात्तत्वं क्रियतां टिलोप इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाट्टिलोपेन भवितव्यम् । एवं तर्हि स्वरविप्रतिषेधात् सिद्धम् । न्याय्य एवायं स्वरविप्रतिषेध इदमिह संप्रधार्यम् । अनुदात्तत्वं क्रियतामुदात्तनिवृत्तिस्वर इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादनुदात्तत्वम् । अनुदात्तत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुदात्तनिवृत्तिस्वरो भविष्यति । तदेतत्क सिद्धं भवति यत्र पिद्वचनम् । यदपिद्वचनं तत्र न सिध्यति । तत्रापि सिद्धम् । कथम् । इदमद्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरस्यापवादः ।

पीति बोद्धव्यं न ह्यन्तस्य डादेशे कृते सतकारमङ्गं प्रत्यये परतोङ्गसंज्ञाविधानात् । अनित्त्वादिति । अनित्संज्ञकत्वादित्यर्थः । अन्त्यस्येति । प्रत्ययस्य ह्यवयवः स्यान्न तु प्रत्ययस्तकारादेः समुदायस्य प्रत्ययत्वात् । प्रश्लिष्टनिर्देशादिति । तत्रानेन कृतैकादेशेन समुदायः प्रत्याय्यते सोनेकाल्त्वात् सर्वादेशः प्रवर्तते । सर्वादेशे च तस्मिन् कृते एकादेशः क्रियते । सिद्धमलोन्यविकारादिति यदुक्तं तत्र दोषमुद्भावयति यदा तर्हीति । भक्तपरिमाणस्य तिङ्संज्ञासंबन्धात्तिशब्दस्यान्त्यादेशे कृते रूपान्तरयोगात्तिङ्ग्रहणात्पदत्वं न स्यादित्यर्थः । एकदेशविकृतमिति । पचतु पचन्त्वित्यादौ यथा । न्याय्य एवायमिति । पूर्वप्रदर्शितो हि डारौरसामन्तरङ्गत्वादन्याय्योयं तु न्याय्यः । अथ वा परविप्रतिषेध एवायं न पूर्वविप्रतिषेध इति न्याय्यत्वमुच्यते । इदमिहेति । डारौरस्सु कृतेषु टिलोपे च कृते संप्रधारणीयम् । नन्वकृते ऽनुदात्तत्वे उदात्तनिवृत्तिस्वरो नैव प्राप्नोति । तत्कथमनयोर्विप्रतिषेध इत्याह तदेतदिति । तिपोनुदात्तस्य स्थाने डादेशः स्थानिवद्भावा-

न चापवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते । तत्र तावदत्र कदाचित्प्रत्ययस्वरो भवति अपवादं लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रतीक्षते । तत्रानुदात्तत्वं क्रियतां लोप इति । यद्यपि परत्वाल्लोपः सोऽसावविद्यमानोदात्तत्वे अनुदात्ते उदात्तो लुप्यते । प्रत्ययस्वरापवादो लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । तेन तत्र न प्रसक्तः प्रत्ययस्वरः कदाचित् ॥ प्रत्ययस्वरश्च तासेर्वृत्तिसंनियोगशिष्टः । तेन चाप्यसावुदात्तो लोप्स्यते तथा न दोषः ॥ ॥ इति श्रीभगवत्पञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् । समाप्तश्चायं पादोऽध्यायश्च ॥

दनुदात्तस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरस्सिध्यति । यस्तु तशब्दस्य स्थाने क्रियते तत्र परत्वाद्विलोपे कृते ऽनुदात्ते उदात्तलोपो न कृत इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरो न सिध्यति । पुनः प्रसङ्गविधानात्त्वनुदात्तत्वमेव स्यादित्यर्थः । सोसाविति । शास्त्रीयस्तत्रानुदात्तो न गृह्यते किं तर्हि उदात्तत्वाभावयुक्त इत्यर्थः । वृत्तिसन्नियोगशिष्ट इति । वृत्तिः प्रवृत्तिर्यदैव तासिः प्रवर्तते तदैवापवादाभावादुदात्तत्वयुक्त इत्यर्थः । पूर्वोक्त पदार्थः श्लोकेन संगृहीतः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकं समाप्तम् ॥ समाप्तश्चायं पादोऽध्यायश्च ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ प्रदीपसहिते महाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

प्रत्ययः ॥ १ ॥ अधिकारेणेयं प्रत्ययसंज्ञा क्रियते । सा प्रकृत्युपपदोपाधीनामपि प्राप्नोति तस्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रकृति । गुप्तिज्किद्भ्यः । उपपद । स्तम्बकर्णयोः । उपाधि । हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ । एतेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं च स्यात् । यद्येते-

---

प्रत्ययः ॥ अधिकारेणेति । यदि तु प्रकारान्तरेण संज्ञिस्वरूपनिर्देशादिना संज्ञा क्रियते ततो न स्यादतिप्रसङ्गः । यदा तु गौरवादिप्रसङ्गपरिहारायाधिकारेण क्रियते ततोऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । तत्र यदि सर्वे संज्ञिनः स्वरूपेण निर्दिश्येरन् ततो गौरवं स्यात् । अथ सप्प्रत्यय इति सनः सकारादारभ्य कपः पकारेण प्रत्याहाराश्रयणेन संज्ञा विधीयते तदानेकस्य पकारस्य संभवात् संदेहः स्यात् । ननु प्रतियोगमुपस्थानेऽपि वाक्यभेदप्रसङ्गात् प्रकृत्यादीनां प्रत्ययसंज्ञा न भविष्यति । तथा हि । हरतेर्धातोर्दृतिनाथयोः कर्मणोरुपपदयोः पशौ कर्तरीन्प्रत्ययो भवतीत्येकं वाक्यम् । ते च हरतिदृतिनाथपशवः प्रत्ययसंज्ञा इति द्वितीयं वाक्यम् । न चैकवाक्यतायां संभवन्त्यां वाक्यभेदो युक्तः । नैतदस्ति । सनादीनामपि वाक्यभेदेनैव संज्ञा विधेया न ह्यसतः संज्ञिनः संज्ञाविधानमुपपद्यते । तत्रैकेन वाक्येन सनादीनां विधिः । अपरेण तेषामेव संज्ञाविधिः । ततश्च यथा सनादीनां वाक्यभेदेन संज्ञाविधिः एवं प्रकृत्यादीनामपि प्रतिसंज्ञि प्रत्ययसंज्ञोपस्थानसामर्थ्यात् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तियोग्यविभक्त्यन्तराध्याहारेण प्राप्नोति । सनाद्युत्पत्तिवाक्य एव प्रथममेतेषां पारार्थ्यमवगतम् । द्वितीये तु संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपादनवाक्ये संबन्धप्रतिपत्तौ स्वार्थता स्यात् यथा च सप्तमीनिर्दिष्टस्य वाक्यभेदेनोपपदसंज्ञाधिकाराद्भवति तथा प्रत्ययसंज्ञापि प्राप्नोति । उपाधिशब्देन चेह तुल्यन्यायत्वाद्विशेषणमप्युच्यते क्वचित्तु तयोर्भेदेन व्यवहारो दृश्यते । यथा नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति । अर्थविशेष उपाधिस्तदन्तवाच्यः समानशब्दो यः । अनुपाधिरतोऽन्यः स्याच्छ्लाघादिविशेषणं यद्वत् ॥ इति । किंच स्यादिति । नहि संज्ञाप्रवृत्तिमात्रादेव दोषो भवति । किन्तु तन्निमित्तकार्यप्रवर्तनात् । न च प्रकृत्यादीनां किञ्चित्तन्निमित्तं कार्यं संभवति परत्वं तावदवधिविशेषोपादानेन सनादिभिरेव प्रतिपन्नम् । न च गुपादीनां सनादीनां च परस्परापेक्षं परत्वं युज्यते, विरोधात् । उपपदस्यापि समासे सति पूर्वनिपातेन भवितव्यमिति परत्वाभावः । उपाधेरपि पौर्वापर्यस्य लौकिके प्रयोगे नियमाभावात् स्थितस्यैव च परत्वस्य शास्त्रेणानुवादाच्छास्त्रस्य विधायकत्वाभावादनुवादकत्वादर्थस्य चोपाधित्वात्तस्य च परत्वासंभवात्परत्वाभावः । आद्युदात्तत्वमपि न भविष्यति । यथास्वंलक्षणेन तेषां स्वरस्य विहि-

षामपि प्रत्ययसंज्ञा स्यात् परत्वमाद्युदात्तत्वमङ्गसंज्ञेत्येते विधयः प्रसज्येरन्। अत उत्तरं पठति। प्रत्ययाधिकारे प्रकृत्युपपदोपाधीनामप्रतिषेधः *। अधिकारेणापि प्रत्ययसंज्ञायां सत्यां प्रकृत्युपपदोपाधीनामप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधो ऽप्रतिषेधः। प्रत्ययसंज्ञा कस्मान्न भवति। निमित्तस्य निमित्तिकार्यार्थत्वादन्यत्रापि *। निमित्तानि हि निमित्तिकार्यार्थानि भवन्ति। किं पुनर्निमित्तम्। को वा निमित्ती प्रकृत्युपपदोपाधयो निमित्तं प्रत्ययो निमित्ती। अन्यत्रापि चैष न्यायो दृष्टः नावश्यमिहैव। क्वान्यत्र। लोके। तद्यथा। बहुष्वासीनेषु कश्चित्कं चित्पृच्छति कतरो देवदत्तः कतमो यज्ञदत्त इति। स आह योऽश्वे यः पीठ इति। योऽश्वे यः पीठ इत्युक्ते निमित्तस्य निमित्तिकार्यार्थत्वादध्यवस्यति। अयं देवदत्तो ऽयं यज्ञदत्त इति। नेदानीमश्वस्य पीठस्य वा देवदत्त इति संज्ञा भवति। किं पुनर्निमित्तं को वा निमित्ती। निर्ज्ञातोऽर्थो निमित्तम्। अनिर्ज्ञातोऽर्थो निमित्ती। इह च प्रत्ययः अनिर्ज्ञातः प्रकृत्युपपदोपाधयो निर्ज्ञाताः। क्व। धातूपदेशे प्रातिपदिकोपदेशे च। ते निर्ज्ञाता निमित्तत्वेनाश्रीयन्ते। प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद्वा सिद्धम् *। अथ वा प्रधाने कार्यसंप्रत्ययो भवति। किं च प्रधानम्। प्रत्ययः। तद्यथा। बहुषु यात्सु कश्चित्कं चित् पृच्छति। को यातीति। स आह। राजेति राजे-

---

त्वात्। अङ्गसंज्ञा च विधानप्रतिबद्धा न च प्रकृत्यादयः कुतश्चिद्विहिता इति तेषु परतस्सा नान्यस्य भविष्यतीति प्रश्नः। परत्वमिति। प्रकृतिप्रत्यययोः पर्यायेण परस्परापेक्षं परत्वं स्यात् शब्दान्तरापेक्षं वा प्रकृतेः, प्रकृत्यपेक्षं तु प्रत्ययस्य। उपपदस्यापि परत्वादुपसर्जनं पूर्वमित्येतद्राजपुरुषादिषु सावकाशं बाधित्वा परत्वं स्यात्। भोक्तुं व्रजतीत्येव च नित्यं स्याद् न तु व्रजति भोक्तुमिति। उपाधिवाचिनापि प्रयोगानियमे प्राप्ते परश्चेति नियमः स्यात्। यः प्रत्ययस्स पर इति परिभाषणात् आद्युदात्तत्वमपि स्वरान्तरं बाधित्वा स्यात्। अङ्गसंज्ञेति। ननु विधानप्रतिबद्धाङ्गसंज्ञा, न चेह प्रकृत्यादयो विधीयन्ते। नैष दोषः। सिद्धशब्दान्वाख्यानाय तेषामपि शास्त्रेण विधानात् परत्वेन च पूर्वस्यावधेराक्षेपात् ननु पूर्वाक्षेपेपि परत्वे तस्माद्विधिर्नास्तीत्यङ्गसंज्ञा न भविष्यतीति चिन्त्यमेतत्। निमित्तस्येति। प्रकृत्यादीनां भूतविभक्त्या निर्देशात् सनाद्युत्पत्तौ निमित्तभावेनोपादानात् पारार्थ्यात् स्वसंस्कारं प्रति प्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः। तत्र वाक्यभेदेनापि विधीयमाना प्रत्ययसंज्ञा सनादिभिरेव संबद्ध्यते तेषामेव निमित्तित्वात्तां प्रति प्रयोजकत्वात्। संज्ञासंबन्धप्रतिपत्तियोग्यविभक्तिनिर्देशाद् द्वयोश्च परस्पराकाङ्क्षायां संबन्धः न त्वन्यतराकाङ्क्षायां सीतारावणयोरिवेति सत्यामपि संज्ञाया आकाङ्क्षायां प्रकृत्यादीनां विशेषणत्वादनाकाङ्क्षत्वात् संज्ञासंबन्धाभाव इत्युक्तं भवति। किं पुनरिति। नित्यत्वाच्छब्दानां निमित्तनिमित्तिभावो नोपपद्यत इति प्रश्नः। प्रकृतीति। प्रतिपादकानां शब्दानामुपायभावेन शास्त्रेण व्यवस्थापनात्तदनुगुणविभक्तिनिर्देशादस्ति निमित्तनिमित्तिभावः। कतर इति। किं यत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य

त्युक्ते प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद्यः पृच्छति यश्च कथयति उभयोः संप्रत्ययो भवति। किं कृतं पुनः प्राधान्यम्। अर्थकृतम्। यथा पुनर्लोकेऽर्थकृतं प्राधान्यम्। शब्दस्येदानीं किंकृतं प्राधान्यम्। शब्दस्यापूर्वोपदेशः प्राधान्यम्। यस्यापूर्वोपदेशः स प्रधानम्। प्रकृत्युपपदोपाधयश्च निर्दिष्टाः। क। धातूपदेशे प्रातिपदिकोपदेशे च। यद्येव निमित्तस्य निमित्तिकार्यार्थत्वात् यद्वा प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्प्रकृत्युपपदोपाधीनां न भवति। विकारागमानां तु प्राप्नोति। हनस्त च। त्रपुजतुनोः षुक्। एतेषां ह्यपूर्वोपदेशात्प्राधान्यं निमित्तिनश्चैवैते। विकारागमेषु च परविज्ञानात् *। विकारागमेषु च परविज्ञानात् प्रत्ययसंज्ञा न भविष्यति। प्रत्ययः परो भवतीत्युच्यते। न च विकारागमाः परे संभवन्ति। किं पुनः कारणं समाने अपूर्वोपदेशे प्रत्ययः परो न विकारागमाः परे। षष्ठीनिर्दिष्टस्य च तद्युक्तत्वात् *। षष्ठीनिर्दिष्टं विकारागमयुक्तं भवति। पञ्चमीनिर्दिष्टाच्च प्रत्ययो विधीयते। प्रत्ययविधानानुपपत्तिस्तु *। प्रत्ययविधिस्तु नोपपद्यते। क। यत्र विकारागमाः

डतरच् वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमजिति सूत्रद्वयउपाधिप्रत्याख्यानाद् बहूनामप्येकस्य निर्धारणे कतरशब्दः प्रयुक्तः। प्रधान इति। प्रत्ययसंज्ञा स्वविषयप्रकल्पने प्रधानमपेक्षते न तु पारतन्त्र्यादप्रधानमित्यर्थः। किं कृतमिति। भवतु राज्ञः प्राधान्यं तदधीनस्थितित्वादन्येषामिह तु कथमिति प्रश्नः। अर्थकृतमिति। प्रयोजनकृतमित्यर्थः। यस्यापूर्व इति तदर्थत्वादन्येषां तस्यैव प्राधान्यमित्यर्थः। यद्येवेति। ननु ये तावत् प्रकृतेर्विकारागमास्ते प्रकृत्यनुप्रवेशात्प्रकृतिवत् संज्ञया न संभन्त्स्यन्ते। ये तु प्रत्ययस्य ते तद्ग्रहणेन गृह्यन्तएवेति नास्त्यनिष्टप्रसङ्गः। नैतदस्ति। प्रकृतिविकारागमानां तत्सम्बन्धित्वेपि प्रयोजकत्वात् प्रधानत्वाच्च स्यादेव प्रत्ययसंज्ञा। प्रत्ययसम्बन्धिनामपि तदवयवत्वे सिद्धे पृथक् प्रत्ययसंज्ञा स्यादेव योग्यतासम्भवात्। विकारागमेष्विति। यः परः स प्रत्ययः न च विकारागमाः परे। तेन ते प्रत्ययसंज्ञा न भविष्यन्तीत्येवं न व्याख्येयम्। न हि परत्वनिमित्ता प्रत्ययसंज्ञा अपि तु प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं परत्वम्। तथा च परत्वाभावेऽपि श्नम्बहुजकचां प्रत्ययसंज्ञा भवति। तस्मादेवं व्याख्यायते। प्रयोजनाभावाद्विकारागमानां प्रत्ययसंज्ञा न भवति। तथा हि। परविज्ञानं प्रत्ययसंज्ञाफलम्। तत् तेषां न सम्भवति। षष्ठ्या स्थानसम्बन्धस्यावयवसम्बन्धस्य च प्रतिपादनादागमानां चानुदात्तत्वेन भवितव्यमित्याद्युदात्तत्वाभावः। विकारा अपि येऽनच्कास्ते न स्वरभाजः ये तु साच्कास्ते प्रवृत्तिकालपक्षान्तरङ्गत्वात् स्थानिस्वरयुक्ताः। अङ्गसंज्ञापि तन्निमित्तान्यस्य न प्राप्नोति। सा हि प्रत्ययविधानपरत्वनिबद्धा। प्रयोजनाभावे तु श्नम आगमत्वेऽपि शकारस्येत्संज्ञार्थं प्रत्ययसंज्ञा प्रवर्तत एव। परविज्ञानादिति। विभाषा गुण इति हेतौ पञ्चमी फलमपि प्रयोजकत्वाद्धेतुरित्युच्यते। यथाध्ययनेन वसतीति। तत्रायमर्थः। प्रत्ययसंज्ञायां परत्वं फलम्। तच्चात्र न संभवतीति प्रत्ययसंज्ञा प्रयोजनाभावान्न भविष्यति। किं पुनरिति। परत्वमेव भवतु प्रत्ययसंज्ञाप्रयोजनमिति भावः। षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। षष्ठ्या च पूर्वोदितस्य सम्बन्धस्य प्रतिपादनाद्विरोधात् परस्याभाव

शिष्यन्ते । हनस्त च । त्रपुजतुनोः षुक् इति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । विकारागमयुक्तत्वात् । अपञ्चमीनिर्दिष्टत्वाच्च । तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धम् * । तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । इह तावद्धनस्तचेति धातोरिति वर्तते । त्रपुजतुनोः षुक् इति प्रातिपदिकादिति वर्तते । यद्येवं हनस्त च धातोः क्यप् भवतीति धातुमात्रात् क्यप् प्राप्नोति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न धातुमात्रात् क्यप् भवतीति । यदयमेतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यबिति परिगणनं करोति । अथ वा हन्तिरेवात्र धातुग्रहणेनाभिसंभन्त्स्यते । हन्तेस्तो भवति धातोः क्यप् भवतीति, कस्माद्धन्तेरिति । अर्थाश्रयत्वाद्वा * । अथ वा अर्थाश्रयः प्रत्ययविधिः यः स्वमर्थं प्रत्याययति स प्रत्ययः । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । प्रत्यय इति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनम् । अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत । प्रत्याययतीति प्रत्ययः । यदि प्रत्याययतीति प्रत्ययः अविकादीनां प्रत्ययसंज्ञा न प्राप्नोति । न हि ते किंचित्प्रत्याययन्ति । एवं तर्हि

इत्यर्थः । पञ्चमीनिर्दिष्टाच्चेति । पञ्चमीनिर्देशे पर्यायेण पूर्वपरत्वयोः प्राप्तयोः परश्चेत्यनेन परत्वं नियम्यतइति नास्ति कश्चिद्विरोध इत्यर्थः । प्रत्ययेति । षष्ठीनिर्देशेष्वितिभावः । क्वेति । णापांष्ठगित्यादावानन्तर्यसंबन्धे षष्ठीविज्ञानादुपपद्यतएव प्रत्ययविधिरिति प्रश्नः । हनस्त चेति । श्रुतयोरेव स्थान्यादेशयोरागमागमिनोश्च सम्बन्धप्रतिपादने वाक्यस्योपयोगाद्वाक्यान्तराभावाच्च प्रत्ययविधिर्न प्रकल्पतइत्यर्थः । इह तावदिति । प्रकृतिप्रत्ययानुवृत्तिसामर्थ्यात् प्रत्ययोऽपि विधास्यते विकारागमा अपीत्यर्थः । यद्येवमिति । हन्तेरादेशविधावुपयोगाद्विविभक्तित्वाच्च धातोरविशेषितत्वादिति भावः । अथ वेति । पूर्वलिङ्गेन धातुश्रुतिर्हन्तावुपसंहृता । इदानीं वाक्यभेदेन सन्निधानाद्धन्तिस्तकारसम्बन्धं च प्रतिपद्यते धातुश्च विशिनष्टीत्युच्यते । अर्थाश्रयत्वाद्वेति । अन्वर्थसंज्ञाश्रयेणार्थवतः संज्ञाविधानाद्विकारागमानाञ्चानर्थकत्वात् प्रत्ययसंज्ञा न भवतीत्यर्थः । किं वक्तव्यमिति । पूर्वाचार्यपरित्यागेन स्वरूपेणैव संज्ञात्वं संज्ञाशब्दा अनुभवन्तीति प्रत्यायकः प्रत्यय इत्येवं वक्तव्यमिति मत्वा प्रश्नः । महतीति । महत्त्वात् प्रत्ययशब्दस्यावृत्तिरनुमीयते । तेन यः प्रत्यायकस्स प्रत्ययः । महत्त्वसूचितं प्रकारान्तरमपि यत्र भवति तत्सर्वादिसूत्रे व्याख्यातं तत एवावधारणीयम् । न हि तइति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कादीनां वाच्योऽर्थो नावधार्यते । तदभावेपि केवलाया एव प्रकृतेस्तदर्थावगमात् । नापि तरबादिवत्काश्चिद् द्योत्योऽर्थ इति भावः । यदप्युच्यते अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति प्रकृत्यर्थ एव तेषामर्थ इति । तदपि कल्पनामात्रम् । सत्यर्थवत्त्वे प्रत्ययसंज्ञया भाव्यमिति अभिहिते तदभावे स्वार्थावगमादर्थवत्त्वं कादीनां नोपपद्यतइत्युक्तस्य दुरुत्तरत्वात् । प्रत्याय्यतइति । अभिधेयधर्मस्याभिधानउपचारादेवमुक्तम् । अयमत्रार्थः यस्यार्थः प्रकृत्या प्रत्याय्यमानार्थत्वात् प्रत्याय्यमानः स्वार्थिकः प्रत्ययसंज्ञो भवति । एवमपीति । न हीच्छाद्यर्थे विधीयमानाः सनादयः प्रकृत्या प्रत्याय्यमानार्थाः

प्रत्याय्यत इति प्रत्ययः । एवमपि सन्नादीनां न प्राप्नोति । एवं तर्ह्युभयसाधनोयम् । कर्तृसाधनः कर्मसाधनश्च । एवमसि कुत एतत् समाने अपूर्वोपदेशे त्रापुषं जातुषमित्यत्राकारस्तमर्थं प्रत्याययति न पुनः षकार इति । अन्यत्राप्यकारेण तस्यार्थस्य प्रत्यायनान्मन्यामहे अकारस्तमर्थं प्रत्याययति न पुनः षकार इति । क्वान्यत्र । बिल्वादिभ्योण् । बैल्वः ॥

परश्च ॥ २ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । परोयं यथा स्यात् पूर्वो मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यमिच्छति पूर्वं, माह तं विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तादिति । मध्ये तर्हि मा भूदिति । मध्येपि यमिच्छाति आह तमव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरिति । य इदानीमतोन्यः प्रत्ययः शेषः सोन्तरेण वचनं पर एव भविष्यतीति नार्थः परवचनेन । एवमपि येषामेव प्रत्ययानां देशो नियम्यते त एव नियतदेशाः स्युः । य इदानीमनियतदेशः स कदा चित्पूर्वः कदा चिन्मध्ये स्यात् । तद्यथा । मातुर्वत्सः कदा चिदग्रतः कदा चित्पृष्ठतः कदा चित्पार्श्वतो भवति । पर एव यथा स्यादित्येवमर्थं परवचनम् । परवचनमनर्थकं पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य * । परग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ।

इति भावः । यो गुपादिसन् स प्रकृत्या प्रत्याय्यमानार्थ इतीच्छासनेघात्राभिप्रेतः । एवन्तर्हीति । एक एव शब्दोनेकशक्तियोगादङ्गीकृतप्रवृत्तिनिमित्तद्वयोधिक्रियते । तत्र यथासम्भवं निमित्ताश्रयणेन सनादीनां कादीनां च प्रत्ययसंज्ञा प्रवर्तते । ण्यन्तस्य निपातनादचि णिलुक् । एवमपीति । आगमस्यार्थवत्त्वं निराकर्तुमुपन्यासः । अन्यत्रापीति । । प्रत्ययस्यागममन्तरेणापि प्रयोगादर्थवत्तावगतिः । आगमस्य तु प्रत्ययमन्तरेण प्रयोगाभावादन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्त्वं नावधार्यतइत्यर्थः ॥ १ ॥

परश्च ॥ किमर्थमिति पञ्चमीनिर्देशे परशब्दाध्याहारेण पञ्चमीविधानात् परत्वं सिद्धम् । षष्ठीनिर्देशेपि गापोष्टगित्यादावानन्तर्यसंबन्धे षष्ठीविधानादिति भावः । पर इति । पूर्वशब्दाध्याहारेणापि पञ्चमीविधानात् पूर्वत्वमपि स्यादिति नियमार्थं परवचनम् । तथानन्तर्यस्य पूर्वत्वेऽपि भावात् षष्ठीनिर्देशेपि नियमार्थमित्यर्थः । यमिच्छतीति । बहुजेव पुरस्ताद्भवति नान्यः प्रत्यय इति बहुचि पूर्वदेशस्य नियतत्वादन्यः प्रत्ययः पर एव भविष्यतीत्यर्थः । मध्ये तर्हीति । षष्ठीनिर्देशेषु मध्यशब्दाध्याहारेणापि षष्ठीविधानं स्यादिति भावः । मध्येपीति । अव्ययसर्वनाम्नामिति मध्यशब्दाध्याहारेण षष्ठीविधानादकच् प्राक् टेः सिद्ध एवेति प्राक्टेरिति नियमार्थम् । अकजेव प्रकृतिमध्ये भवति नान्य इति । मध्यमात्रपरिग्रहेण च नियमो विज्ञायते न त्वकजेव प्राक् टेरित्येवं मध्यविशेषाश्रयेण । अन्यथा मध्यान्तरे प्रत्ययान्तरं स्यात् । मध्यविशेषे तु यन्मध्यसामान्यमस्ति तदाश्रयेण नियमे विज्ञायमाने नास्ति दोषः । एवमपीति । बहुजकचोर्विधेयतया प्राधान्यात्तावेव देशविशेषे नियम्ययाताम् । पुरस्तादेव बहुच् प्राक् टेरेवाकजित्येवमिति भावः । देशो नियम्यतइति । प्रत्ययनियमेप्यनियतदेशप्रसङ्गं विशिष्टदेशप्रतिपादनमेव देशनियम इत्यभिप्रेत्यैतदुक्तम् । मातुर्वत्स इति । अनेन प्रकृतेः कार्यशब्ददर्शने मातृस्थानीयत्वमुच्यते ।

पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य कार्यमुच्यते। तद्यथा। द्व्यन्तरुपसर्गेभ्यो ऽप ईदिति। विषम उपन्यासः। सतस्तत्र परस्य कार्यमुच्यते। इहेदानीं कस्य सतः परस्य कार्यं भवितुमर्हति। इहापि सत एव। कथम्। स्वाभाविकं परत्वम्। अथ वाचनिके परत्वे सति परग्रहणे नार्थः स्यात्। वाचनिके च नार्थः। एतद्धि परस्य कार्यम्। यदसौ परः स्यात्। अथ वा यदस्य परस्य सतः संज्ञा स्यात्। यत्र तर्हि पञ्चमी नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः। क्व च पञ्चमी नास्ति। यत्र विकारागमाः शिष्यन्ते। क्व च विकारागमाः शिष्यन्ते। हनस्त च त्रपुजतुनोः षुक् इति। विकारागमेषु चोक्तम्। किमुक्तम्। प्रत्ययविधानानुपपत्तिस्तु तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धमिति। असन्तापरदृष्टानां वा परभूतलोपार्थम् * असन्तापरदृष्टानां तर्हि परभूतलोपार्थं परग्रहणं कर्तव्यम्। य एते ऽसन्तापरदृष्टाः क्विबादयो लुप्यन्ते तेषां परभूतानां लोपो यथा स्यात् अपरभूतानां मा भूदिति। किं पुनरत्यन्तापरदृष्टानां परभूतलोपवचने प्रयोजनम्। किति णितीति कार्या-

---

परवचनमिति। तस्मादित्युत्तरस्येत्यनेनैव नियमस्य सिद्धत्वादिति भावः। सतस्तत्रेति। यत्र विद्यमानमेव कार्यान्तरविधानार्थं कार्यित्वेन निर्दिश्यते तत्र तस्मादिति परिभाषा नियमार्थावतिष्ठते। अत्र तु सनादयो ऽपूर्वा एवोत्पद्यन्तइति न तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिरिति भावः। कस्य सत इति। असन्नेव सनादिर्भाव्यत इति भावः। इहापीति। नित्याः शब्दाः प्रयोगस्थास्तत्र स्वभावत एव गुपादिभ्यः परस्य सनादेः साधुत्वमात्रं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। एतद्धीति। तस्मादित्युत्तरस्येत्येतस्य प्रदेशेषु अर्थाभिव्यक्तिर्भवति। ततश्च यत्र सदेव कार्यित्वेनोपादीयते तत्रोत्तरस्य कार्यं भवतीति कार्यापेक्षासंबन्धे षष्ठी। यत्र त्वसत एवोत्पत्तिः क्रियते तत्रोत्तरस्य भावो भवतीति भावापेक्षया कर्तुः षष्ठी विज्ञायत इत्यर्थः। परस्य कार्यमिति। उत्पत्तिरेव कार्यमित्यर्थः। नन्वेवं सति सन्नित्यादिप्रथमानिर्देशः षष्ठीप्रकल्पने सति निरर्थकोऽकृतार्थत्वात् स्यात्। नैष दोषः। निर्देशमात्रार्था प्रथमा स्यात्। उत्तरकालन्तु षष्ठी प्रकल्पते यत्त्वन्यत्रोच्यते न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका इति तदस्मिन् सूत्रे स्थित इति द्रष्टव्यम्। अथ वेति। अयमर्थः। उत्पत्तिः सनादेरनियतदेशा भवतु। पश्चात्तु सत एव परस्य यत् कृत् कृत्यप्रत्ययादिसंज्ञाशास्त्रकं यं विधीयते तन्नान्यदेशस्य। यद्देशस्य च शास्त्रीयं कार्यं तद्देशस्यैव साधुत्वात् प्रयोगो भविष्यतीत्यर्थः। विकारागमेष्विति। तदेवेहाप्यनुगन्तव्यमित्यर्थः। गापोष्टगित्यादौ धातोरित्यधिकाराद् धातोः परष्टग् भवति। गापोस्त्वनन्तर इति व्याख्येयम्। अत्यन्तापरदृष्टानां वेति। वाशब्दस्तदर्थोपरेण प्रधानेन प्रमाणेन प्रत्यक्षेण न क्वचिद्दृष्टा ये क्विबादयः तेषां नित्यशब्ददर्शने कार्यदर्शने वा सत्ताया अभावात्तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्योपस्थानाभावादनियतदेशो लोपः स्यादिति परभूतलोपार्थमेतद्वचनम्। अस्मिन् हि सति क्विबादयः परभूता लुप्यन्त इति बुद्धिरुपजायते। तत्राग्निचिदित्यादौ प्रत्ययलक्षणेन परभूतप्रत्ययाश्रयास्तुगादयः सिद्ध्यन्ति न तु पूर्वभूतक्विबादिलोपे इति भावः। ननु कार्यदर्शने उत्तरस्य भाव इत्येव व्याख्यातत्वात्परभूता-

णि यथास्युरिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति असन्तापरदृष्टाः परभूता एव लुप्यन्त इति । यदयं तेषु कादीननुबन्धानासजति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अनुबन्धासञ्जने एतत्प्रयोजनम् । किति णितीति कार्याणि यथा स्युरिति । यदि चासन्तापरदृष्टाः परभूता लुप्यन्ते । ततोऽनुबन्धासञ्जनमर्थवद् भवति । प्रयोगनियमार्थं वा । प्रयोगनियमार्थं तर्हि परग्रहणं कर्तव्यम् । परभूतानां प्रयोगो यथा स्यात् । अपरभूतानां मा भूदिति । अस्ति पुनः किंचिदनिष्टं दृश्यते यदर्थो नियमः स्यात् । अस्तीत्याह । प्रकृतेरर्थाभिधाने ऽप्रत्यय-दर्शनात् * । प्रकृतिरर्थाभिधाने अप्रत्ययिका दृश्यते । क्व स देवदत्तः क्व स यज्ञदत्तः बभ्रुः मण्डुः लमक इति । बाभ्रव्यो माण्डव्यो लामकायन इति प्रयोक्तव्ये बभ्रुर्मण्डुर्लमक इति प्रयुज्यते । द्वयसादीनां च केवलदृष्टत्वात् * । द्वयसादीनां च केवलानां प्रयोगो दृश्यते । किमस्य द्वयसं किमस्य मात्रं काद्यतिथीति । द्वयसजादयो वृत्तिजसदृशाः अवृत्तिजाः यथा बहुस्तथा । वावचने चानुत्पत्त्यर्थम् * ।

क्विबादयो भविष्यन्ति । नैतदस्ति । न हि तेषु भावबुद्धिरस्ति । लोपविधानेनाभावबुद्धेरुत्पादात् । स्वरूपलाभो हि भावः नैते कदाचित्स्वरूपत्वं लभन्ते शशविषाणतुल्यत्वात् । अत एवात्यन्तापरदृष्टानामित्युक्तम् । केवलं प्रत्ययलोपवचनेन कार्यमात्रं तेषामत्यन्तासत्त्वे ऽपि विधीयते । यदयमिति । यदि पूर्वभूता लुप्येरन् तदानुबन्धासङ्गो-ऽनर्थकः स्यात् । सर्वस्यानुबन्धकार्यस्य परभूतप्रत्ययाश्रयत्वात् । नन्वनियतदेशत्वे ऽपि यदा परभूतलोपस्तदानुबन्धासङ्गस्य चरितार्थत्वात्कथं लिङ्गत्वमिति केचिदाहुः । तदयुक्तम् । एवं पक्षे ऽनुबन्धासङ्गस्यानर्थक्यमभ्युपगतं स्यात् । स्पृशोऽनुदक इत्यादौ च सकृत्पञ्चमी श्रुता सा किं पूर्वशब्दाध्याहारेण भवत्यथ परशब्दाध्याहारेणेति संदेहे पूर्वशब्दाध्याहारेण पञ्चम्यां सत्यामानर्थक्यमेवानुबन्धासङ्गस्येति कथं परभूतलोपे ऽनुबन्धासङ्गो न लिङ्गं स्यादिति भाष्यविद आहुः । प्रयोगनियमार्थं वेति । पूर्वे प्रयोजनं स्थितमिति वार्त्तिककारेण विकल्पार्थो वाशब्दः पठितः । भाष्यकारेण तु लिङ्गेन पूर्वप्रयोजनस्य निराकरणात्तदर्थे व्याख्यातः । क्व स देवदत्त इति । देवदत्तादयस्तदपत्येषु वर्तमाना दृश्यन्ते तेषामनेन नियमेनासाधुत्वं प्रतिपाद्यते । न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्ययः प्रयोक्तव्य इति । ननु सोयमित्यभिसंबन्धादभेदोपचारादपत्ये प्रयोगात् कथमसाधुत्वम् । नैतदस्ति । भृत्यादेरपि साहचर्य्यादिनिमित्ताभेदाध्यारोपदर्शनादपत्यार्थो नियमेन न प्रतीयते । तदुक्तं हरिणा । सोयमित्यभिसंबन्धात्तद्धितेन विना यदि । बभ्र्वादयः प्रयुज्येरन्नपत्ये नियमो भवेदिति ॥ तस्मादभेदोपचाराद्विनाऽपत्यविवक्षायां गर्गा इति बहुवचनान्तवदेकवचनान्ता बाभ्रवयो मा प्रयुक्षतेति नियमार्थं वचनम् । क्व स देवदत्त इत्यत्र केचिदाहुः । क्व स इति यथा सुपो लुग्लोपयोः कृतयोः केवला प्रकृतिः प्रयुज्यमाना दृश्यते । तथा बभ्र्वादयोपीति दृष्टान्तोपन्यासः । किमस्य द्वयसमिति । किमस्य प्रमाणमित्यत्रार्थे ऽयं प्रयोगो दृश्यते तत्र गार्ग्यादिवदेवमादीनामनेनासाधुत्वं प्रतिपाद्यते । काद्यतिथीति । काद्यादिसंख्यायाः

वावचने चानुत्पत्त्यर्थं परग्रहणं कर्तव्यम् । वावचने चानुत्पत्तिर्यथा स्यात् । अथ क्रियमाणेपि वै परग्रहणे कथमिव वावचनेनानुत्पत्तिर्लभ्या । क्रियमाणे परग्रहणे वावचने वा पर इत्येतदभिसंबध्यते । अक्रियमाणे परग्रहणे वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यदतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते । वावचने चोक्तम् * । किमुक्तम् । वावचनानर्थक्यं च तत्र नित्यत्वात्सन इति । प्रयोगनियमार्थमेव तर्हि परग्रहणं कर्तव्यम् । अथैतस्मिन् प्रयोगनियमार्थे क्रियमाणे प्रत्ययनियमः प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः अप्रकृतिपरो नेति । आहो स्वित्प्रकृतिनियमः प्रत्ययपरैव प्रकृतिः प्रयोक्तव्या अप्रत्ययपरा नेति । कश्चात्र विशेषः । तत्र प्रत्ययनियमे प्रकृतिनियमाभावः * । तत्र प्रत्ययनियमे सति प्रकृतेर्नियमो न प्राप्नोति । अप्रत्ययिकायाः प्रकृतेः प्रयोगः प्राप्नोति । क्व स देवदत्तः क्व स यज्ञदत्तः बभ्रुः मण्डुर्लमक इति । अस्तु तर्हि प्रकृतिनियमः । प्रकृतिनियमे प्रत्ययानियमः * । प्रकृतिनियमे सति प्रत्ययनियमो न प्राप्नोति । किमस्य द्वयसं किमस्य मात्रं कादयतिथीति । अप्रकृतिकस्य प्रत्ययस्य प्रयोगः प्राप्नोति । सिद्धं तूभयनियमात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । उभयनियमात् । उभयनियमोयं प्रकृतिपर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः प्रत्ययपरैव च प्रकृतिरिति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । परग्रहणसामर्थ्यादन्तरेणापि परग्रहणं स्यादेवायं परः । पर एव स्यादित्येवमर्थं परग्रहणम् ॥

पूरणीत्यर्थः । बहुतिथीत्यादौ च तिथीशब्दमुपलभ्य भ्रान्त्या केवलमपि प्रयुञ्जते यस्तु तिथीशब्दान्ङीपि कृते तिथीशब्दः स साधुरेव । द्वयसजादय इति । अवृत्तिजा अपि भ्रान्त्या केवला लोके प्रयुज्यमाना दृश्यन्त इत्यर्थः । यथा बहुरिति । ईषदसमाप्तौ यो बहुच्प्रत्ययस्तत्सदृशो बहुशब्दस्संख्यावैपुल्यवाची यथा लोके प्रयुज्यते तथा द्वयसजादयोपीति के चिद्व्याचक्षते । अन्ये त्वाहुः । केवल एवेषदसमाप्तौ यो बहुशब्दो लोके प्रयुज्यते स दृष्टान्तो साधुत्वे द्वयसजादीनामुपात्तः । वावचने चेति । तस्मादित्युत्तरस्येत्येव प्रत्ययस्य सिद्धं परत्वे पुनः परवचनं वावचनेन प्रत्ययस्य पक्षेऽनुत्पत्तिं प्रतिपादयति । वा परः सन् भवति परत्वोपलक्षितस्सन् पक्षे भवति । पक्षे तु नैवोत्पद्यत इत्यर्थः । न त्वत्र परत्वं विकल्प्यते । पक्षे पूर्वो भवतीति । परत्वस्य प्रयोगे नियतत्वात् तस्मादिति वचनाद्वा नियतत्वात् । अक्रियमाण इति । प्रतियोगं प्रत्ययसंज्ञोपस्थानात्तस्या एव विकल्पः स्यात् । कृते त्वस्मिन् पराधिकारे प्रतियोगमुपस्थिते परो वा भवति परत्वोपलक्षितः पक्षे भवति पक्षे नैव भवतीत्यर्थः संपद्यते । नित्यत्वात्सन इति । वृत्तिपक्षे नित्यं एव सन्निष्यते कर्तुमिच्छतीत्यवृत्तिपक्षे नैव सन उत्पत्तिः प्राप्नोतीति । प्रत्याख्याते वावचने प्रयोगनियमार्थमिदम् । सिद्धं तस्मादिति वचनात् परत्वं नित्यं परः प्रत्ययो यथा स्याद् मा कदा चित्परो न प्रयोजि इत्येवं सामर्थ्यादुभयनियमलाभः ॥२॥

आद्युदात्तश्च॥३॥किमर्थमिदमुच्यते। आद्युदात्तो यथा स्यात्। अन्तोदात्तो मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। यमिच्छत्यन्तोदात्तं करोति तत्र चकारमनुबन्धम्। आह च चितोन्तोदात्त इति। मध्योदात्तस्तर्हि मा भूदिति। मध्योदात्तमपि यमिच्छति तत्र रेफमनुबन्धं करोति। आह चोपोत्तमं रितीति। अनुदात्तस्तर्हि मा भूदिति। अनुदात्तमपि यमिच्छति तत्र पकारमनुबन्धं करोति। आह च अनुदात्तौ सुप्पितावीति। स्वरितस्तर्हि मा भूदिति। स्वरितमपि यमिच्छति करोति तत्र तकारमनुबन्धम्। आह च तित्स्वरितमिति। य इदानीमतोन्यः प्रत्ययः शेषः सोन्तरेणापि वचनमाद्युदात्त एव भविष्यतीति नार्थ आद्युदात्तवचनेन। एवमपि येषामेव प्रत्ययानां स्वरो नियम्यते त एव नियतस्वराः स्युः य इदानीमनियतस्वरः स कदा चिदाद्युदात्तः कदा चिदन्तोदात्तः कदा चिन्मध्योदात्तः कदा चिदनुदात्तः कदा चित्स्वरितः स्यात्। आद्युदात्त एव यथा स्यादित्येवमर्थमिदमुच्यते। अथ किमर्थं प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वमनुदात्तत्वं चोच्यते। न यत्रैवान्यः स्वरः तत्रैवायमप्युच्येत ञ्नित्यादिर्नित्यम्। प्रत्ययस्य च। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम्। सुप्पितौ चेति। तत्रायमप्यर्थः। द्विराद्युदात्तग्रहणं द्विश्चानुदात्तग्रहणं न कर्तव्यं भवति। प्रकृतमनुवर्तते। अत उत्तरं पठति। आद्युदात्तस्य प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगे प्रयोजनं यस्य संज्ञाकरणं तस्याद्युदात्तार्थम् *। आद्युदात्तस्य प्रत्ययसंज्ञासंनियोगकरण एतत् प्रयोजनं यस्य संज्ञा क्रियते तस्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। असन्नियोगे हि यस्मात्स विहितस्तदादेराद्युदात्तत्वं तदन्तस्य चानुदात्तत्वम्। अक्रियमाणे हि प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीति तदादेरेवाद्युदात्तत्वं प्रसज्येत तदन्तस्य चानुदात्तत्वम्। अथ क्रियमाणेपि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वं अनुदात्तत्वे च कस्मादेव तदादेराद्युदात्तत्वं न भवति तदन्तस्य वानुदात्तत्वम्। उत्पन्नः प्रत्ययः प्रत्ययाश्रयाणां कार्याणां निमित्तं भवति नोत्पद्यमानः। तद्यथा। कृतो घटो घटाश्रयाणां कार्याणां निमित्तं भवति न क्रियमाणः। न वा प्रकृतेराद्युदात्तवचनं ज्ञापकं तदादिरग्रहणस्य *। न वैष दोषः। किं कारणम्। यदयं ञ्नित्यादिर्नित्यमिति प्रकृतेराद्युदात्तत्वं शास्ति। तज् ज्ञापयत्याचार्यः न तदादेराद्युदात्तत्वं भव-

---

आद्युदात्तश्च॥ अस्वरकस्याच उच्चारणाभावात् स्वरान्तरस्य प्रत्ययान्तरेषु नियतत्वात्पारिशेष्यादाद्युदात्त एव प्रत्ययो भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः। किमर्थमिति। येषामेवेति। षिदादीनामनियतस्वरप्राप्तावन्योदात्त एव चिदित्येवं नियमात्तेषामेव नियतस्वरत्वं स्यात्। अन्येषां त्वनियतस्वरप्रसङ्ग इत्यर्थः। प्रत्ययाश्रयाणामिति। तदन्तग्रहणादीनामित्यर्थः। आद्युदात्तश्चेत्यस्य तु प्रतियोगमुपस्थानं सत्युत्पद्यमान एव तव्यादिराद्यु-

तीति। तदन्तस्य तर्ह्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति। प्रकृतिस्वरस्य विधानसामर्थ्याद् प्रत्ययस्वराभावः॥ यद्वयं धातोरन्तः प्रातिपदिकस्य चान्त इति प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न तदन्तस्यानुदात्तत्वं भवतीति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। यत्र ह्यनुदात्तः प्रत्ययः प्रकृतिस्वरस्तत्र प्रयोजयति। आगमानुदात्तार्थं वा॥ आगमानुदात्तार्थं तर्हि प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते आगमा अनुदात्ता यथा स्युरिति। न वागमानुदात्तवचनात्॥ न वा एतदपि प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। आगमानुदात्तवचनात्। आगमा अनुदात्ता भवन्तीति वक्ष्यामि। के पुनरागमा अनुदात्तत्वं प्रयोजयन्ति। इट्। लविता। इट् तावन्न प्रयोजयति। इदमिह संप्रधार्यम्। इट् क्रियतामाद्युदात्तत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादिट्। नित्यमाद्युदात्तत्वम्। कृते पीटि प्राप्नोति। अकृते पि प्राप्नोति। इडपि नित्यः। कृतेप्याद्युदात्तत्वे प्राप्नोति अकृतेपि। अनित्य इट्। अन्यथा स्वरस्य कृते आद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। अन्यथा स्वरस्याकृते प्राप्नोति। स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति। आद्युदात्तत्वमपि अनित्यम्। अन्यस्य कृते इटि प्राप्नोति। अन्यस्याकृते। शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति। उभयोरनित्ययोः परत्वादिडागमः। अन्तरङ्गं तर्हि आद्युदात्तत्वम्। काऽन्तरङ्गता। उत्पत्तिसन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते। उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्याङ्गस्येडागमः। आद्युदात्तत्वमपि नान्तरङ्गम्। यावता प्रत्यय आश्रिते प्रकृतिरप्याश्रि-

---

दात्तो भवत्येवं तिबादिरनुदात्त इति दोषाभावः। घटाश्रयाणामिति। उदकाहरणादीनामित्यर्थः। यदयमिति। प्रत्ययस्येत्यनेनाद्युदात्तत्वे सिद्धे अनित्यादिर्नित्यमित्यनारम्भणीयं स्याद् यदि तदादेर्ग्रहणं स्यादित्यर्थः। यत्र हीति। यातीत्यादौ पिति प्रत्यये धातोरुदात्तत्वं भवति। यातो यान्तीत्यादौ तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वेन सति शिष्टत्वाद् बाध्यते। कृष्णतर इत्यादौ च प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं श्रूयते। यदि च प्रत्ययान्तस्यानुदात्तत्वं स्याद् निर्विषयं धातुप्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः। आस्ते शेत इत्यादौ लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरस्य सविषयत्वादज्ञापकत्वमिति चेत्। तत्रापि तदन्तविधिप्रसङ्गाद् ज्ञापकत्वमेव। आगमानुदात्तार्थं वेति। वाशब्दस्तदर्थे। लवितव्यमित्यादौ तव्यस्योत्पत्तिकाल एवाद्युदात्तत्वे कृते पश्चादिडागम क्रियमाणः शेषनिघातेनानुदात्तो भवति। अन्यथा परत्वादिडागमे कृते तस्य तद्भक्तत्वात् प्रत्ययग्रहणेन ग्रहणादाद्युदात्तत्वं क्रियमाणमिट एव प्रसज्येतेत्यर्थः। के पुनरिति। अन्योत्र प्रष्टा द्रष्टव्यः न तु येन नवेत्युक्तं स एव पृच्छति विरोधात्। लवितेति। लुट्। तिप्। डा। तासिः। इट्। अत्र यदीटोऽनुदात्तत्वं न स्यात् तदा तासिभक्तत्वादिडुदात्तः स्यात्। शेषनिघातेन च तास्याकारोनुदात्त इत्युदात्तलोपाभावादुदात्तनिवृत्तिस्वर आकारस्य न स्यात्। इटस्त्वनुदात्तत्वे सति तास्याकार एवोदात्त इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरः सिध्यति। स्वरभिन्नस्येति। रूपवत् स्वरोपि श्रुतिभेदहेतुत्वात् शब्दान्तरत्वमेव करोतीति भावः। प्रकृतिर-

ता भवति । अन्तरङ्गमेवाद्युदात्तत्वम् । कथमिदानीमेव ह्युक्तं न प्रत्ययस्वरविधौ तदादिविधिर्भवतीति । सीयुट् तर्हि प्रयोजयति । अवचने हि सीयुडादेराद्युदात्तत्वम् * । अक्रियमाणे हि आगमानुदात्तत्वे क्रियमाणेपि प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे सीयुडादेर्लिङ आद्युदात्तत्वं प्रसज्येत । लविषीय पविषीय । तर्हि वक्तव्यम् आगमा अनुदात्ता भवन्तीति । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । आगमा अनुदात्ता भवन्तीति । यदयं यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेत्याह । नैतदस्ति ज्ञापकम् । वक्ष्यत्येतत् । यासुटो ङिद्वचनं पिदर्थमुदात्तवचनं चेति । शक्यमनेनैवं वक्तुं यासुट् परस्मैपदेषु भवति । अपिच्च लिङ् भवतीति । सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद् गरीयांसं यत्नमारभते । तज् ज्ञापयत्याचार्यः । आगमा अनुदात्ता भवन्तीति । शक्यमेवं लब्धुम् । यद्येव वचनादथापि ज्ञापकाद् आगमा अनुदात्ता भवन्तीति । आगमैस्तु व्यवहितत्वादाद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति वक्ष्यामि । यद्यागमा अविद्यमानवद्भवन्तीत्युच्यते । लविता अवादेशो न प्राप्नोति । स्वरविधाविति वक्ष्यामि । एवमपि लविता । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वं न प्राप्नोति । षाष्ठिके स्वर इति वक्ष्यामि । एवमपि चिन्तितः । निष्ठा च द्व्यजनादिस्येष स्वरः प्राप्नोति । प्रत्ययस्वरविधाविति वक्ष्यामि । तर्हि आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति । यदयं यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेत्याह । नैतदस्ति ज्ञापकम् । वक्ष्यत्येतत् । यासुटो ङिद्वचनं पिदर्थमुदात्तवचनं चेति । शक्यमनेन वक्तुं यासुट् परस्मैपदेषु भवति अपिच्च लिङ् भवतीति सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज् ज्ञापयत्याचार्यः आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति । आद्युदात्तस्य वा लोपार्थम् * । आद्युदात्तस्य तर्हि लोपार्थं प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यते । प्रत्ययसंज्ञा संनियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते

त्याश्रितेति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेति भावः । अन्तरङ्गमेवेति । तत इण् न प्रयोजयतीत्यर्थः । लविषीयेति । आशिषि लिङ् । अत्र विशेषविहितत्वाद्वा पूर्वं सीयुट् क्रियते पश्चाल्लादेशः । तत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वं क्रियमाणं सीयुट एव स्यात् । आगमा अनुदात्ता इति तु वचनात्सीयुटोनुदात्तत्वे सतिइटो दित्यकारस्योदात्तत्वं सिध्यतीत्यर्थः । पिदर्थमिति । चिनुयादित्यादौ पित्भक्तत्वाद्यासुटोनुदात्तत्वप्रसङ्गे उदात्तवचनमित्यज्ञापकमित्यर्थः । आगमैरिति । विच्छिन्नत्वादादित्वस्य लविषीयेत्यादौ प्रत्ययस्याद्युत्तत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः आरब्धे तु सूत्रे प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेन कृते आद्युदात्तत्वे भवन्त्यागमा इति न दोषः । एवमपि लवितेति । तृजन्तत्वादाद्युदात्तमेतत् । यदयमिति । यदि प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्तव्ये आदित्वमागमा विहन्युः तदा चिनुयातामित्यादौ यासुटः प्रत्ययादित्वात्सिद्धमुदात्तत्वमिति तन्न कुर्यात् । कृतन्तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कर्तव्ये आगमानामविद्यमानत्वं ज्ञाप-

लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरः सिद्धो भवति । सौघ्नी। माथुरी । अत्र हि परत्वाल्लोपः स्वरं बाधेत । नवा बहिरङ्गलक्षणत्वात् * । न वैतदपि प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणो लोपः । अन्तरङ्गः स्वरः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । अवश्यं चैषा परिभाषा आश्रयितव्या । अवचने हि ञ्नित्कित्स्वतिप्रसङ्गः * । अक्रियमाणायां ह्यस्यां परिभाषायां क्रियमाणेपि प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाद्युदात्तत्वे ञ्नित्कित्सु अतिप्रसङ्गः स्यात् । औत्सी कंसिकी आत्रेयीति । अत्र हि परत्वाल्लोपो ञिन्नित्कित्स्वरान् बाधेत । नैष दोषः । ञ्नित्कित्स्वराः प्रत्ययस्वरस्यापवादाः । न चापवादविषये उत्सर्गोभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोभिनिविशते । न तावदत्र कदाचित्प्रत्ययस्वरो भवति अपवादान् ञ्नित्कित्स्वरान् प्रतीक्षते । कंसिक्यां भूयान् परिहारः । अन्यस्यात्र उदात्तत्वमन्यस्य लोपः । आदेरुदात्तत्वमन्त्यस्य लोपः । इदं तर्हि आत्रेयी परत्वाल्लोपः कित्स्वरं बाधेत । तस्मादेषा परिभाषाश्रयितव्या एतस्यां च सत्यां शक्यं प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमवक्तुम् । प्रत्ययाद्युदात्तत्वात् धातोरन्तः * । प्रत्ययाद्युदात्तत्वाद् धातोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्यावकाशः यत्रानुदात्ता प्रकृतिः । समत्वम् । सिमत्वम् । धातोरन्त इत्येतस्यावकाशः यत्रानुदात्तः प्रत्ययः पचति पठतीति । इहोभयं प्राप्नोति गोपायति धूपायति । धातोरन्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । पित्स्वरात्तित्स्वरश्चापि * । पित्स्वरात्तित्स्वरश्चापि भवति विप्रतिषेधेन । पित्स्वरस्यावकाशः । पचति पठति । तित्स्वरस्यावकाशः ।

यतीत्यर्थः । स्रौघ्नीति । विभज्यान्वाख्याने स्रौघ्न अ ई इति स्थिते प्रत्ययस्य चेत्याद्युदात्तत्वात्परत्वाद्यस्येति लोपे कृते उदात्तनिवृत्त्यभावादुदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य न स्यात् । प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेन त्वाद्युदात्तविधाने न दोषः । बहिरङ्गलक्षण इति । स्वार्थादीनां क्रमेण प्रतीतिरिति स्त्रीत्वनिमित्त ईकारो बहिरङ्ग इति तन्निमित्तो लोपो बहिरङ्गः । अथ वाङ्गस्य भस्येत्याद्यपेक्षणाल्लोपो बहिरङ्गः । औत्सीति । उत्से जाता । उत्सादिभ्योऽञ् ङीप् । यद्यत्र परत्वाल्लोप आद्युदात्तत्वं ञिल्लक्षणं बाधेत तदा प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वर ईकारस्य स्यादेव । कंसिकीति । कंसेन क्रीता । कंसाट्टिठनिति टिठनि ङीपि च ठकारस्याकृत इकादेशे उदात्तत्वं मन्यते । आत्रेयीति । अत्रेरपत्यं स्त्री । इतश्चानिञ इति ढक् । आयनादिषु उपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति पूर्वमेयादेशः ङीप् । अत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरो न स्यात् । अन्तरङ्गत्वे तु स्वरस्याश्रीयमाणे दोषाभावः । कंसिक्यामिति । ठचश्चित्करणात् पूर्वमिकादेशः ततः प्रत्ययांद्युदात्तत्वमिति नास्त्युदात्तलोप इत्यर्थः । कित्स्वरामिति । तत उदात्तनिवृत्तिस्वरो न स्यादित्यर्थः । इदानीं प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेन स्वरविधौ प्रयोजनमाह प्रत्ययाद्युदा-

कार्यं हार्यम् । इहोभयं प्राप्नोति । कार्या हार्या । तित्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन । चित्स्वरश्चापि पित्स्वरात् * । पित्स्वराच्चित्स्वरश्चापि भवति विप्रतिषेधेन । चित्स्वरस्यावकाशः । चलनः कम्पनः । पित्स्वरस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति आम्बष्ठ्या सौवीर्या । चित्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन । न वाद्युदात्तत्वस्य प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगात् * । न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । आद्युदात्तत्वस्य प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगात् । प्रत्ययसंज्ञा सन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे कृते सति शिष्टत्वाद्धातुस्वरो भविष्यति । अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । पित्स्वरस्य तित्स्वरस्य च । किं कारणम् । टापि स्वरितेनैकादेशः * । टाप्यपि स्वरितेनैकादेशो भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । स्वरितत्वं क्रियतामेकादेश इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्स्वरितत्वं नित्य एकादेशः । कृते स्वरितत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि । स्वरितत्वमपि नित्यम् । कृतेप्येकादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि । अनित्यं स्वरितत्वम् । अन्यस्य कृते एकादेशे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । एकादेशोप्यनित्यः । अन्यथा स्वरस्य कृते स्वरितत्वे प्राप्नोति अन्यथा स्वरस्याकृते । स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । अन्तरङ्गस्तर्हि एकादेशः । कान्तरङ्गता । वर्णावाश्रित्यैकादेशः । पदस्य स्वरितत्वम् । स्वरितत्वमप्यन्तरङ्गम् । कथम् । वक्ष्यत्येतत् । पदग्रहणं परिमाणार्थमिति । उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात् स्वरितत्वम् । स्वरितत्वे कृते आन्तर्यतः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति । अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । पित्स्वरस्य चित्स्वरस्य च । किं कारणम् । चापि चित्करणात् * । चापि चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति ॥

गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ॥ ५ ॥ गुपिज्कितमाना अनुदात्तेतः । गुपादिष्व-

---

त्त्वादिति । यदा अनित्यादिर्नित्यमित्यस्यानन्तरं प्रत्ययस्य चेत्युच्येत तदा परत्वाद्धातुस्वरं प्रत्ययस्वरो बाधते । यथान्यासे तु प्रत्ययस्वरं धातुस्वरो बाधते । पित् स्वरादिति । एतदत्रानुदात्तत्वविधाने सिद्ध्यति नान्यत्रेति भावः । कार्येति । स्वरितत्वात् प्रागेकादेशं मन्यते । तत्रैकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात्तित्स्वरः प्राप्नोति । परं प्रत्यादिवद्भावात् तु पित्स्वरप्रसङ्गः । न वेति । प्रत्ययसंज्ञासन्नियुक्तस्वरस्यान्तरङ्गत्वान्नास्ति विप्रतिषेध इति भावः । परत्वात्स्वरितत्वमिति । अन्तरङ्गत्वं स्वरितत्वस्यानपेक्ष्यैतदुक्तम् । स्त्रीत्वापेक्षटाप्निमित्तो ह्येकादेशो बहिरङ्गः । आन्तर्यत इति । स्वरिते त्वनुदात्तोपि विद्यतइति स्वरितानुदात्तयोः स्वरितोन्तरतम । चापीति । यदि सामान्यग्रहणाविघातार्थत्वमेव चकारस्याभविष्यत् टाप्प्रकरण एव यङश्चाप् व्यधास्यतेति भावः ॥ ३ ॥

गुप्तिज्कि ॥ गुपेति । अनुक्रमप्रदर्शनाय कितिः पठितो न त्वयमनुदात्तेत् । गुपादिष्विति । नित्यसन्विषयत्वात्केवलेभ्यो लडाद्यनुत्पादात् प्रश्नः । आत्मनेपदार्थमिति । सन्नन्तेभ्य इति भावः । पूर्ववदिति । लिङ्गातिदेशादिति भावः । न चैतेभ्य इति । कार्यातिदे-

नुबन्धकरणं किमर्थम् । गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थम् * । गुपादिष्वनुबन्धाः क्रियन्ते । आत्मनेपदं यथा स्यात् । अथ क्रियमाणेष्वप्यनुबन्धेषु आत्मनेपदं न प्राप्नोति । किं कारणम् । सना व्यवहितत्वात् । पूर्ववत्सन इत्येवं भविष्यति । पूर्ववत्सन इत्युच्यते न चैतेभ्यः प्राक् सन आत्मनेपदं नापि परस्मैपदं पश्यामः । एवं तर्ह्यनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति । अथ वा अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । तद्यथा । गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोर्विशेषकं भवति । यदि अवयवे कृतं लिङ्गं समुदायस्य विशेषकं भवति । तदा जुगुप्सयति मिमांसयतीत्यत्रापि प्राप्नोति । अवयवे कृतं लिङ्गं तस्य समुदायस्य विशेषकं भवति यं समुदायं यो ऽवयवो न व्यभिचरति । सनन्तमेव च न व्यभिचरति । णिजन्तं पुनर्व्यभिचरति । तद्यथा । गोः सक्थनि कर्णे वा कृतं लिङ्गं गोरेव विशेषकं भवति न गोमण्डलस्य ॥

मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ६ ॥ अभ्यासदीर्घे ऽवर्णस्य दीर्घप्रसङ्गः * । अभ्यासदीर्घत्वे ऽवर्णस्य दीर्घत्वं प्राप्नोति । मीमांसते । ननु च इत्वे कृते दीर्घत्वं भविष्यति । कथं पुनरुत्पत्तिसन्नियोगेन दीर्घत्वमुच्यमानमित्वं प्रतीक्षते । अथ कथमभ्यासं प्रतीक्षते । वचनादभ्यासं प्रतीक्षते । अभ्यासस्य दीर्घत्वविधानात् इत्वं पुनर्न प्रतीक्षते । न वाभ्यासविकारेषु अपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात् * । न वैष दोषः । किं कारणम् । अभ्यासविकारेषु अपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वात् अभ्यासविकारेषु अपवादा उत्सर्गान्न बाधन्तइत्येवं दीर्घत्वमुच्यमानमित्वं न बाधिष्यते । अथ वा मान्बधदान्शान्भ्य ई चाभ्यासस्येति वक्ष्यामि । एवमपि हलादिशेषापवाद ईकारः प्राप्नोति । ई चाच इति वक्ष्यामि । अथ वा मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चेतोभ्यासस्येति वक्ष्यामि । सिद्ध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमभ्यासदीर्घत्वे अवर्णस्य दीर्घत्वप्रसङ्ग इति । परिहृतमेतत् । न वाभ्यासविकारेषु अपवादस्योत्सर्गाबाधकत्वादिति । अथ वा नैवं विज्ञायते दीर्घश्चाभ्यासस्येति । कथं तर्हि । दीर्घश्च अभ्यासस्येति । किमिदमाभ्यासस्येति । अभ्यासस्य विकार आभ्यासः तस्येति ॥

शेषौ लिङ्गातिदेशे तु अनुचिकीर्षतीत्यादावप्यात्मनेपदप्रसङ्ग इति भावः । एवं तर्हीति । सना व्यवधाने ऽपीति भावः । अथ वेति । यत्रावयवे लिङ्गासङ्गस्य प्रयोजनं नास्ति तत्र समुदायार्थ एवासाविति भावः । शिष्टं भाष्यं पूर्ववत्सन इत्यत्र विस्तरेण व्याख्यातं तत एवावधार्यम् ॥ ५ ॥

मान्बध ॥ सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बाधक इत्याह अभ्यासदीर्घ इति । अथ कथमिति । यथाभ्यासस्येति वचनाद्दीर्घत्वमभ्यासमपेक्षते तथा वचनान्तरविहितमित्वमपीति भावः । अभ्यासविकारेष्विति । एतच्च दीर्घोकितइत्यत्राकिद्ग्रहणेन ज्ञापयिष्यते ।

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ७ ॥ धातोरिति किमर्थम् । प्रकर्त्तुमैच्छत् प्राचिकीर्षत् । सोपसर्गात्तुत्पत्तिर्मा भूदिति कर्मग्रहणात्सन्निधौ धातुग्रहणमानर्थक्यम् * । कर्मग्रहणात्सन्निधौ धातुग्रहणमनर्थकम् । कर्मणः सामानकर्तृकादिच्छायां वा सन् भवतीत्येव धातोरुत्पत्तिर्भविष्यति । सोपसर्गं चै कर्म * । सोपसर्गकमिह वै कर्म । तत उत्पत्तिः प्राप्नोति । सोपसर्गं कर्मेति चेत् कर्मविशेषत्वात् उपसर्गस्यानुपसर्गं कर्म * । सोपसर्गं कर्मेति चेत् कर्मविशेषक उपसर्गः । अनुपसर्गमेव हि कर्म । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारेपि सनो ऽविधानकर्मत्वात् * । यो हि मन्यते सोपसर्गं कर्मेति क्रियमाणे पि तस्य धातुग्रहणे सनो ऽविधिः स्यात् । किं कारणम्, कर्मकत्वात् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । सुबन्तादुत्पत्तिर्मा भूत् । सुबन्ताच्चाप्रसङ्गः क्यजा-

———————

ई चाच इति । अजन्तस्येत्यर्थः । न चा कृते हलादिशेषे ऽजन्तत्वं भवति । अभ्यासस्य विकार इति । सचेत्वमेव । तथाहि । लोपस्य तावदादेशो विधातुमशक्यः तस्याभावरूपत्वात् । यदि च ह्रस्वस्य दीर्घत्वं स्यात् तद्धितनिर्देशोनर्थकः स्यात् । दीर्घश्रुत्याचपरिभाषोपस्थानादजन्तस्य दीर्घविधानात् दीर्घस्य ह्रस्वस्य वा दीर्घविधाने विशेषाभावात्समादित्वमेव तद्धितेन प्रत्याय्यते । अथ वाहत्य सनि यो विहितो विकारः सन्यत इति तस्यैव ग्रहणं विज्ञायते । ह्रस्वश्च मानादीनामिव वध्रेरपि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या भवति ६।

धातोः कर्मणः ॥ धातोरर्थद्वारके कर्मत्वसमानकर्तृकत्वे । ते चेच्छायाः प्रत्ययार्थत्वे ऽपि सन्निधानात्तदपेक्षे एव गृह्येते । एवं च प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थो भवति । अन्यथा प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरसम्बन्धः स्यात् । वार्त्तिकावतारणाय प्रश्नं करोति धातोरिति किमर्थमिति । अयं भावः । धातुरेव क्रियावाची । उपसर्गस्तु विशेषकः । ततश्चार्थद्वारके कर्मत्वसमानकर्तृकत्वे धातोरेव संभवत इति । सोपसर्गादिति । संघातेन विशिष्टा क्रिया प्रतिपाद्यतइति तत एव सनुत्पत्तिप्रसंगः । ततश्च संघातादेरेव द्विर्वचनादिप्रसङ्ग इति भावः । कर्म्मग्रहणादिति । एतदुपलक्षणम् । तेन समानकर्तृकग्रहणादित्यपि बोद्धव्यम् । सोपसर्गमिति । संघतस्य क्रियाविशेषाभिधायित्वादिति भावः । कर्मविशेषक इति । अत एव वचनात् षष्ठीसमासप्रतिषेधो ऽनित्यार्थः । अयमर्थः । धातुरेव क्रियावाचीति तदर्थस्यैव कर्म्मत्वम् । न तूपसर्गार्थस्यापि । यथोक्तम् । कट एव कर्म्म तत्सामानाधिकरण्यात्तु भीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यतीति । अथापि विशेषणस्य पृथक्कर्मत्वम् । यथोक्तम् । कटोपि कर्म भीष्मादयोपीति तथापि कर्म्मसमुदायस्याकर्मत्वात्समुदायादुत्पत्तिर्न भविष्यति । सोपसर्गस्य हीति । यदि संघातस्यार्थद्वारकं कर्मत्वं स्यात् तदा अवयवस्याकर्मत्वात्ततः सन्प्रत्ययो न स्यात् । कर्म्मणइत्येषा हि पञ्चमी । षष्ठ्यां तु सत्यां कर्मणोवयवाद्धातोः सन्नित्याश्रीयमाणे ऽनुपसर्गाच्च स्यात् । तस्मात् । अडादीनां व्यवस्थायै पृथक्त्वेन प्रकल्पनात् । धातूपसर्गयोर्धातुः क्रियावाचीति निर्णयः ॥ सुबन्तादिति । विकल्पितत्वात्सनः पक्षे सावकाशाः क्यजादय इति भावः । प्रातिपदिकादिति तु नोक्तम् । सति कर्म्मण इति वचनात्कर्मत्वे च सुबन्ततायां

दीनामपवादत्वात् *। सुबन्ताच्च सनो ऽप्रसङ्गः। किं कारणम्। क्यजादीनामपवादत्वात्। सुबन्तात्क्यजादयो विधीयन्ते। ते अपवादत्वात् बाधका भविष्यन्ति। अनभिधानाद्वा *। अथ वा अनभिधानात्सुबन्तादुत्पत्तिर्न भविष्यति। न हि सुबन्तादुत्पद्यमानेन सना इच्छाभिधानमस्ति। इयं तावदगातिका गतिः। यदुच्यते अनभिधानादिति। यदप्युच्यते। सुबन्ताच्चाप्रसङ्गः क्यजादीनामपवादत्वादिति। भवेत्कस्माच्चिदप्रसङ्गः स्यादिति आत्मेच्छायाम्। परेच्छायां तु प्राप्नोति राज्ञः पुत्रमिच्छतीति। एवं तर्हि इदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति। किम्। समानकर्तृकादिच्छायां वेत्युच्यते न च सुबन्तस्य समानः कर्तास्ति। एवमपि भवेत् कस्माच्चिदप्रसङ्गः स्यात् यस्य कर्ता नास्ति। इह तु प्राप्नोति। आसितुमिच्छति शयितुमिच्छतीति। इच्छायामर्थे सन् विधीयते इच्छार्थेषु च तुमुन्। तत्र तुमुनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य सन् न भविष्यति। एवमपीह प्राप्नोति। आसनमिच्छति शयनमिच्छतीति। इह यो विशेष उपादीयते उपाधिर्वा द्योत्यते तस्मिंस्तेन भवितव्यम्। यश्चेहार्थो गम्यते आसितुमिच्छति शयितुमिच्छतीति स्वयं तां क्रियां कर्तुमिच्छतीति नासाविह गम्यते। आसनमिच्छाति शयनमिच्छतीति। अन्यस्याप्यासनमिच्छतीत्येषोऽर्थो गम्यते। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। यो

अवश्यं भावात्। क्यजादीनामिति। कर्ममात्रात्सन्विधिः कर्मविशेषात्सुबन्तात् क्यजादय इति भाव.। यत्र चोत्सर्गापवादौ विभाषा तत्रापवादेन मुक्त उत्सर्गो न भवति। अपि तु वाक्यमेव। इयं तावदिति। लक्षणाश्रया लक्ष्यस्य व्यवस्था न्याय्या लक्ष्याश्रयेण तु लक्षणव्यवस्थापनं गत्यन्तराभावादिति भावः। व्यपदेश्यं सदिति। सच्छोभनं यद्व्यपदेशार्थं तन्न व्यपदिशति। न च सुबन्तस्येति। पुत्रादेः सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वात्साध्यस्यैव साधनसम्बन्धयोग्यत्वादिति भावः। कटं करोतीत्यादावपि सुबन्तेन सिद्धरूपोऽर्थोऽभिधीयत इति। शब्दान्तरसन्निधानात्तु साध्यता प्रतीयते। यथोक्तं हरिणा। निर्वर्त्यो वा विकार्यो वा प्राप्यो वा साधनाश्रयः। क्रियाणामेव साध्यत्वात्सिद्धरूपोऽभिधीयतइति ॥ आसितुमिच्छतीति। तुमुन्नन्तस्य साध्यरूपाभिधायित्वादस्ति कर्त्रा योग इति भावः। क्याच्च मान्ताव्ययप्रतिषेधे इति क्यजत्र प्रतिषिद्धः। तुमुनोक्तत्वादिति। तुमुन्निमित्तेनेच्छतीत्यनेनेत्यर्थः। न चेच्छतीत्यस्य प्रयोगं बाधित्वा सन् भवतीति युज्यते वक्तुम्। उपपदनिमित्तत्वात्तुमुनस्तदभावे अभावसप्रङ्गात्। आसनमिच्छतीति। ल्युट् भावमात्रे विधीयते न त्विच्छार्थेषूपपदेष्विति भावः। धातुवाच्यक्रियापेक्षं च समानकर्तृकत्वमस्ति। इह यो विशेष इति। समानशब्दस्तदन्तवाच्योऽर्थ उपाधिरन्यस्तु विशेष इति भावः। क चिरवभेदेन व्यवहारः। आसितुमिच्छतीति। वृत्तिसमानार्थेन वाक्येन भवितव्यम्। आसिसिषतइत्यस्य चासितुमिच्छतीति समानार्थं भवतीति भवत्यासेः सन्प्रत्ययः। आसनमिच्छतीत्यत्र तु किमात्मन आसनमिच्छति

हिं मन्यते अद्योक्ते तस्मिंस्तेन भवितव्यमिति । क्रियमाणे पि हि तस्य धातुग्रहण इह प्रसज्येत संगतमिच्छति यज्ञदत्तो देवदत्तेनेति । कर्मसमानकर्तृकग्रहणानार्थक्यं चेच्छाभिधाने प्रत्ययविधानात् * । कर्मसमानकर्तृकग्रहणं चानर्थकम् । किं कारणम् । इच्छाभिधाने प्रत्ययविधानात् । इच्छायामभिधेयायां सन् विधीयते । अकर्मणो ह्यसमानकर्तृकाद्वानभिधानात् * । इच्छायामभिधेयायां सन् विधीयते । न चाकर्मणोऽसमानकर्तृकाद्वा उत्पद्यमानेन सना इच्छाया अभिधानं स्यात् । अनभिधानात् तत उत्पत्तिर्न भविष्यति । अङ्गपरिमाणार्थं तु * । अङ्गपरिमाणार्थं तर्ह्यन्यतरत्कर्तव्यं धातुग्रहणं कर्मग्रहणं वा । अङ्गपरिमाणं ज्ञास्यामीति । किं पुनरत्र ज्यायः । धातुग्रहणमेव ज्यायः । अङ्गपरिमाणं चैव विज्ञातं भवति । अपि च धातोर्विहितः प्रत्ययः शेष आर्द्धधातुकसंज्ञो भवतीति सन आर्द्धधातुकसंज्ञापि सिद्धा भवति । यच्चाप्येतदुक्तं कर्मग्रहणात् सन्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यं सोपसर्गे कर्मेति चेत् कर्मविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गं कर्म सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारेऽपि सनोऽविधानमकर्मत्वादिति । स्वपक्षोनेन वर्णितः युक्तमिह

अथ परस्येति संदेहात्समानकर्तृकत्वाप्रतिपत्तिरित्यासनशब्दात्सन् प्रत्ययो न भविष्यति । न ह्यतः सनुत्पद्यमानः समानकर्तृकत्वलक्षणं विशेषमन्तर्भावयितुं शक्नोतीति भावः । संगतमिच्छतीति । केवलस्य धातोः प्रयोगाभावात् क्तप्रत्ययोपादानं, धातोरेव तु सन्प्रसङ्ग इत्युच्यते । अत्र च किमात्मकर्तृकं संगतमिच्छति अथ परकर्तृकमिति संदेहाद्यदा समानकर्तृकत्वं नावधार्यते तदा न भाव्यम् । यदा तु समानकर्तृकत्वं प्रतिपिपादयिषितं तदा भवितव्यमेव सना संजिगंसते वत्सो मात्रेति । कर्मेति । इच्छायाः कर्मणावश्यं भाव्यमिति प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थ एव कर्मत्वेनाश्रयिष्यत न तु तद्व्यतिरिक्तमिति गमनेनेच्छतीति सन्न भविष्यति । प्रत्यासत्त्यैव च समानकर्तृकत्वमाश्रयिष्यतइति देवदत्तस्य भोजनमिच्छतीत्यत्रापि न भविष्यतीत्येतन्न्यायमूलमनभिधानम् । इह नित्यानां शब्दानां संकीर्णप्रयोगदर्शने सति साध्वसाधुविभागाय शास्त्रारम्भो न च गमनेनेच्छति देवदत्तस्य भोजनमिच्छतीत्यत्रार्थे जिगमिषति बुभुक्षतइत्यादिप्रयोगोस्तीति किं तन्निवृत्त्यर्थेन विशेषणोपादानेनेत्यर्थः । अङ्गपरिमाणार्थं त्विति । इच्छायां वेत्येतावत्युच्यमाने यद्यपि प्रत्ययपरत्वेन पूर्वा प्रकृतिराक्षिप्यते तथापि प्राचिकीर्षदित्यादौ सोपसर्गस्याङ्गत्वं स्यात् । यदा तु साक्षात् प्रकृतिर्विशिष्टा निर्दिश्यते तदाङ्गपरिमाणं ज्ञायते अन्यतरदिति, त्रितये प्रत्याख्याते अन्यतममिति वक्तव्ये समानकर्तृग्रहणं न कर्तव्यमेव गौरवप्रसङ्गादिति मत्वान्यतरदित्युक्तम् । धातुग्रहणमेवेति । कार्यान्तरस्यापि संपादनादित्यर्थः । धातुशब्दोच्चारणेन धातोर्विहितस्यार्द्धधातुकसंज्ञोक्ता । तथा च पूर्वसूत्रद्वयविहितस्य सनस्तदभावाज्जुगुप्सतइत्यादाविडभावः । एतत्सूत्रविहितस्य तु सन आर्द्धधातुकत्वाच्छिशयिषतइत्यादाविड्गुणौ भवतः । नन्विको झलिति कित्त्वमार्द्धधातुकत्वनिमित्तगुणनिषेधार्थं सन आर्द्धधातुकसंज्ञापकं भविष्यति । नैतदस्ति । सामान्येन ज्ञापके व्याख्यायमाने सर्वत्र सनः प्रसङ्गः । विशे-

द्रष्टव्यं किं न्याय्यं कर्मेति । एतच्चात्र युक्तम् । यत्सोपसर्गं कर्म स्यात् ननु चोक्तम् । सोपसर्गस्य कर्मत्वे धात्वधिकारेऽपि सनोऽविधानमकर्मकत्वादिति । नैष दोषः । कर्मण इति नैषा धातुसमानाधिकरणा पञ्चमी कर्मणो धातोरिति । किं तर्ह्यवयवयोगे एषा षष्ठी कर्मणो यो धातुरवयव इति । यद्यवयवयोगा षष्ठी केवलादुत्पत्तिर्न प्राप्नोति चिकीर्षति जिहीर्षतीति । एषोऽपि व्यपदेशिवद्भावेन कर्मणो धातुरवयवो भवति । कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना क्यजपि कर्तव्यः । महान्तं पुत्त्रमिच्छतीति कर्मणो यत्सुबन्तमवयव इति । न कर्तव्यः । असामर्थ्यान्न भविष्यति । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । वावचनानर्थक्यं च तत्र नित्यत्वात्सनः * । वावचनं चानर्थकम् । किं कारणम् तत्र नित्यत्वात्सनः । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च । स्वभावतश्चैतद्भवति वाक्यं च प्रत्ययश्च । तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसंबन्धुमन्यदतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते । तस्मान्नार्थो वावचनेन । तुमुन्नन्ताद्वा तस्य च लुग्वचनम् । * तुमुन्नन्ताद्वा सन् वक्तव्यः तस्य च तुमुनो लुग्वक्तव्यः । कर्तुमिच्छति चिकीर्षतीति । लिङन्तमाद्वा * । लिङन्तमाद्वा सन् वक्तव्यः । तस्य च लिङो लुक् वक्तव्यः । कुर्यामितीच्छति चिकीर्षति । आशङ्का-

---

षविषये त्विगन्तप्रकृतेरेव स्यादिति धातुग्रहणं कर्तव्यम् । स्वपक्ष इति । यद्यपि सर्वः स्वपक्षं वर्णयति । तथापि परपक्षदूषणाभिनिवेशादयुक्तोऽपि स्वपक्षो वर्णित इत्युक्तं भवति । युक्तमिति । यदेव न्याय्यं तदेव ग्राह्यम् । न तु दुरभिनिवेशः कार्य इत्यर्थः । यत्सोपसर्गमिति । धातूपसर्गसंघातेन हि क्रियाविशेषस्य प्रक्रमादर्थद्वारकं तस्यैव कर्मत्वमित्यर्थः । विशिष्टैव च क्रिया साधनेन निर्वर्त्यते न तूत्पन्ना सती विशेषणेनान्यत उत्पन्नेनाभिसंबध्यते । तत्र यद्यपि धातुर्वाचक उपसर्गस्तु द्योतकः तथाप्यसति धातुग्रहणे वाचकद्योतकविभागस्य शब्देनहानङ्गीकृतत्वात् संघातादेवोत्पत्तिः स्यादिति भावः । उपपदमतिङित्यत्र साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि इत्युत्पत्तिविशिष्टाया एव क्रियाया आश्रित्योक्तमित्यविरोध । अथ वा सत्यपि धातोः पूर्वं साधनयोगे इषिकर्मत्वमिह विशिष्टायाः एव क्रियायाः प्रतिपाद्यमिति पूर्वमुपसर्गेण सम्बन्धे धातुग्रहणेऽसति सोपसर्गात्सन उत्पत्तिप्रसङ्ग एव । किं तर्हीति । व्याप्तिग्रहणाय षष्ठीपक्ष आश्रीयते पञ्चम्यां हि सत्यामनुपसर्गादेवोत्पत्तिः स्यान्न तु सोपसर्गात् । षष्ठीपक्षे तु सोपसर्गादपि सिध्यति । एषोऽपीति । प्रयोगभेदान्नानारूपस्य कर्माभिधायिनोऽवयवः सन् प्रकृतित्वेनाश्रीयमाणो धातुरित्यर्थः । काममिति इच्छयेत्यर्थः । इच्छाया व्याघाताभावादित्यर्थः । असामर्थ्यादिति । सुबन्तात् क्यज्विधानात्पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानादिति भावः । सन्विधौ तु तदनुपस्थानात्सापेक्षादपि सन उत्पत्तिः । अथ वा धातुरेव विशिष्टां क्रियामाह उपसर्गस्तु द्योतक इति सापेक्षत्वाभावः । वावचनानर्थक्यं चेति । वृत्तेरेकार्थीभावविषयत्वाद् व्यपेक्षाविषयत्वाच्च वा-

यामचेतनेषूपसंख्यानम् * । आशङ्कायामचेतनेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । अश्मा लुलुठिषते । कूलं पिपतिषति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । एवं मन्यते चेतनावत एतद्भवतीच्छेति । कूलं चाचेतनम् । अचेतनग्रहणेन नार्थः । आशङ्कायामित्येव । इदमपि सिद्धं भवति श्वा मुमूर्षतीति । न वा तुल्यकारणत्वादिच्छाया हि प्रवृत्तित उपलब्धिः * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । तुल्यकारणत्वात् । तुल्यं हि कारणं चेतनावति देवदत्ते कूले चाचेतने । किं कारणम् । इच्छाया हि प्रवृत्तितउपलब्धिर्भवति । योऽप्यसौ कटं चिकीर्षुर्भवति नासावाघोषयति कटं करिष्यामीति किं तर्हि सन्नद्धं रज्जुकीलपूलपाणिं दृष्ट्वा तत इच्छा गम्यते । कूलस्यापि पिपतिषतो लोष्टाः शीर्यन्ते भिदा उपजायते देशान्तरमुपसंक्रामति । श्वानः खल्वपि मुमूर्षवः एकान्तशीलाः शूनाक्षाश्च भवन्ति । उपमानाद्वा सिद्धम् * । उपमानाद्वा सिद्धमेतत् । लुलुठिषतइव लुलुठिषते । पिपतिषति इव पिपतिषति । न वै तिङन्तेनोपमानमस्ति । एवं तर्हि इच्छेवेच्छा । सर्वस्य वा चेतनावत्त्वात् * । अथ वा सर्वं चेतनावत् एवं ह्याह कंसकाः सर्पन्ति शिरीषोयं स्वपिति सुवर्चला

क्यस्य भिन्नार्थत्वाद् बाध्यबाधकभावाप्रसङ्गादिति भावः । न च संज्ञाया इति । अनर्थः प्रत्युत वाग्रहणाद्भवति प्रत्ययसंज्ञाया विकल्पे सति तन्निबन्धनकार्यविकल्पप्रसङ्गात् । तुमुन्नन्तादिति लघ्वेवं लक्षणं भवतीति भावः । वचनसामर्थ्याच्चोपपदश्रवणं बाधित्वा पक्षे तदर्थे ऽर्थे सन् प्रत्ययो भवति । इच्छाग्रहणं प्रत्ययार्थनिर्देशायावश्यं कर्तव्यम् । अत्र चोदयन्ति । तुमुनन्तस्य पदत्वात्तुमुनो लुकि कृते जिघांसतीत्यादौ नलोपादीनि प्राप्नुवन्तीति । नैष दोषः । तुमुनो लुको बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वान्नलोपादीनि न भविष्यन्तीति । एतस्मिंस्तु सूत्रन्यासे धातोरिति सनो विधानाभावादार्द्धधातुकसंज्ञा न प्राप्नोतीति इको झलिति किन्त्वविधानं ज्ञापकमाश्रयणीयमिष्टसिद्धये । आशङ्का संभावना तद्विशिष्टार्थाभिधायिनो धातोः स्वार्थे प्रत्ययः । लुलुठिषत इति । रुठ लुठ प्रतीघात इति द्युतादिषु पठ्यते । वर्तमानसामीप्यइति लट्प्रत्ययः । श्वा मुमूर्षतीति । शुनश्चैतन्ये ऽपि जीवितस्य प्रियत्वाद्व्याध्यभिभवे ऽपि तिर्यक्त्वान्मर्तुमिच्छा नास्ति । न चेति । कार्येणेच्छानुमीयतइतीच्छानुमानकारणं कार्यं लिङ्गं तुल्यमिति वास्तवसदसत्त्वानपेक्षलौकिकव्यवहाराश्रयकार्यानुमेयेच्छाश्रयेण सन् प्रयुज्यते इत्यर्थः । उपमानाद्वेति । यदिच्छानिमित्तं कार्यं तदचेतनेषु नास्ति । यच्चास्ति, न तदिच्छायाः कार्यमिति मत्वा परिहारान्तरोपन्यासः । न वै तिङन्तेनेति । तिङन्तार्थेनेत्यर्थः । क्रियायाः सध्यैकस्वभावत्वादनिष्पन्नरूपत्वादिदं तदिति परामर्शविषयवस्तुगोचरत्वादुपमानोपमेयभावस्येदं तदिति परामर्शाभावादिति भाव । इवशब्दप्रयोगे तु अध्यारोपस्तु विद्यते । रोदितीव गायति नृत्यतीव गच्छति देवदत्त इति । परिपूर्णेन च न्यूनस्योपमानं भवति । क्रिया च सर्वा स्वाश्रये समाप्तेति न्यूनत्वासंभवस्तस्याम् । तदुक्तम् । येनैव हेतुना हंसः पततीत्यभिधीयते । आतौ तस्य समाप्तत्वादुपमार्थो न विद्यतइति ॥ भिन्नजातीयानां च क्रियाणां सादृश्यान्नास्ति भुङ्क्त इव गच्छतीति । एवं तर्हीति । इच्छाशब्दस्य

आदित्यमनुपर्येति । आस्कन्द कपिलकेत्युक्ते तृणमास्कन्दति । अयस्कान्तमयः संक्रामति । ऋषिः पठति । शृणोत ग्रावाणः । इमे इषवो वहवः पत्स्यन्ते । तत्र न ज्ञायते कस्यायमर्थे सन् विधीयतइति । एषेश्छत्वभाविनः । यद्येवं कर्तुमन्विच्छति कर्तुमन्वेषणा अत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि यस्य क्रियामिच्छेस्तेतद्रूपं निपात्यते । कस्य चैतन्निपात्यते । कान्तिकर्मणः । अथेह ग्रामं गन्तुमिच्छतीति कस्य किं कर्म । इषेरुभे कर्मणी । यद्येवं ग्रामं गन्तुमिच्छति ग्रामाय गन्तुमिच्छतीति । गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ न प्राप्नुतः एवं तर्हि गमेर्ग्रामः कर्म । इषेर्गमिः कर्म। एवमपीष्यते ग्रामो गन्तुमिति । परसाधनउत्पद्यमानेन लेन ग्रामस्याभिधानं न प्राप्नोति । एवं तर्हि गमेर्ग्रामः कर्म इषेरुभे कर्मणी । अथ सन्नन्तात्सना भवितव्यम् । चिकीर्षितुमिच्छति जिहीर्षितुमिच्छतीति न भवितव्यम् । किं कारणम्। अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः । अर्थं प्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्याऽपरस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । न तर्हीदानीमिदं भवति । एषितुमिच्छति एषिषिषतीति । अस्त्यत्र विशेषः । एक-

---

सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वादस्ति तदर्थस्योपमानत्वं ततश्चेच्छासदृशेपि व्यापारे सन् भवति । गौणमुख्यन्यायश्च क्वचिल्लक्ष्यापेक्षया नाङ्गीक्रियते । सर्वस्य वेति । आत्माद्वैतदर्शनेनेति भावः । ऋषिरिति । वेदः सर्वभावानां चैतन्यं प्रतिपादयतीत्यर्थः । वैचित्र्येण च पदार्थानामुपलम्भात्सर्वचेतनधर्मप्रसङ्गः सर्वत्र नोद्भावनीयः । इमइति। शश्चाद्यन्विकरणाश्रय इत्यर्थः । तत्रेति । इच्छेति निपातनं त्रयाणामपि संभवतीति मन्यते । छत्वभाविन इति । इच्छेति शप्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते । छत्वं तु लक्षणेनैव सिद्धं तच्च शविकरणस्यैव विहितमित्यर्थः । यद्येवमिति । अन्विच्छतीति तौदादिकस्यैव रूपमिति भावः । एवं तर्हीति । अर्थविशेषे निपातनमाश्रितमिति भाव । कान्तिकर्मण इति । कान्तिः कामाभिलाषस्तत्क्रियस्येत्यर्थः । अन्विच्छतीत्यस्य गवेषयतीत्यर्थः न तु कामयतइति सन्न भवति । अथेहेति । क्रियाद्वयनाभिधानाच्चङ्क्रमणादिकामस्य गमनमात्रेप्सासंभवादन्यस्य चोभयेप्सासंभवात् प्रश्नः । इषेरुभे इति। यो हि ग्रामगमनमिच्छति तस्येषिक्रिययोभयमीप्सितं न केवलो ग्रामो नापि केवलं गमनमित्यर्थः । यद्येवमिति । इषिकर्मत्वे ग्रामस्य गतिकर्मत्वाभावादिति भाव । परसाधन इति । परस्येषेः साधनं यत्कर्म तत्र लकार उत्पद्यते । तच्च गमनमेव न तु ग्राम इत्यर्थ । एवं तर्हीति । इष्यते ग्रामो गन्तुमित्यत्र गमनस्य ग्रामार्थत्वादप्राधान्याद्भिन्नकक्ष्ययोः कर्मणोरेकेन शब्देनाभिधानासंभवात् प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद् ग्रामस्यैवाभिधानं लकारेण भवति । इषिक्रियायाश्चाख्यातवाच्यत्वात् प्राधान्यमिति प्रधानक्रियाशक्त्यभिधाने गुणक्रियाशक्तेरभिहितवच्चकासनाद् गमिक्रियापेक्षे द्वितीयाचतुर्थ्यौ न भवतः । अथेति । प्रयोगदर्शनाल्लक्षणसद्भावाच्च पृच्छति न भवितव्यमिति । प्रकृत्यादिच्छयाः तस्याश्च पूर्वोत्पन्नेनाभिहितत्वाद् परः सन्न भवतीत्यर्थः । न तर्हीति । इषिणैव धातुनेच्छाया अभिधानात् सन्न प्राप्नोतीति भावः । एकस्येति । इच्छ-

स्यात्र इषेरिषिः साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य बाह्यं साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः । इहापि तर्ह्येकस्येषेः करोतिविशिष्ट इषिः साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः । अपरस्य बाह्यं साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः । येनैव खल्वपि हेतुना एतद्वाक्यं भवति । चिकीर्षितुमिच्छतीति तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । तस्मात्सन्नन्तात्सनः प्रतिषेधो वक्तव्यः । तं चापि ब्रुवता इषि सन इति वक्तव्यम् । भवति हि जुगुप्सिषते मीमांसिषते । इति शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुवर्थिकः। सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते इति ॥

इति श्रीमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमाह्निकम् ॥

सुप आत्मनः क्यच् ॥ ८ ॥ किमर्थश्चकारः । स्वरार्थः । चितोन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम् । विशेषणार्थस्तर्हि । क विशेषणार्थेनार्थः । अस्य च्वौ क्यचि चेति । क्य इति ह्युच्यमाने अपि काकः श्येनायते अत्रापि प्रसज्येत । नैतदस्ति । तदनुबन्धकग्रहणे अतदनुबन्धकस्य ग्रहणं नेत्येवमेतस्य न भविष्यति । सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि । क च सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः । नः क्यइति । अथात्मग्रहणं किमर्थम् । आत्मेच्छायां यथा स्यात् परेच्छायां मा भूत् । राज्ञः पुत्रमिच्छतीति । क्रियमाणे ऽपि वै आ-

---

तीत्यत्र य इषिस्तस्यैषितुमित्येतत्पदवाच्य इषिः कर्मेत्यर्थः । तथा हि । कश्चिदालस्याद्युपहतो ऽध्ययनादिविषयामिच्छामेवेच्छति । सर्वकालइति । समानकर्तृकेषु तुमुनित्यनेन तुमुनः कालसामान्ये विधानात् । शैषिकादिति । सन्प्रसङ्गेनान्योऽप्यनिष्टप्रत्ययो निवार्यते । प्रतिव्यक्ति लक्षणप्रवृत्तौ वाचनिको निषेधः । आकृतिपक्षे तु सकृल्लक्षणप्रवृत्तौ तत्प्रवृत्ते. प्राक्तत्प्रत्ययान्तप्रकृत्यसंभवात्तदन्तात् प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवतीति न्यायादनुवादोयं संपद्यते । तत्र शैषिकाच्छैषिकः सरूपो न भवति शालायां भव शालीयो घटः तत्र भवमुदकमिति पुनश्छो न भवति । विरूपस्तु भवति । अहिच्छत्रे भवः आहिच्छत्रः तत्र भव आहिच्छत्रीयः । तथा दण्डीस्यास्तीति दण्डिक. सोस्यास्तीति पुनष्ठन्न भवति । विरूपस्तु भवति । दण्डिमती सेनेति । सन्नन्तान्न सनिष्यतइति । सरूप इत्यपेक्ष्यते सारूप्येण चात्र सादृश्यं लक्ष्यते तच्चार्थद्वारकमिति इच्छासन्नन्तादित्यर्थो लभ्यते ॥७॥

इति जैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे प्रथममाह्निकम् ॥

सुप आत्मनः ॥ किमर्थ इति । वक्ष्यमाणोभिप्रायः । शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं परिहाराभासमाह चित इति । प्रत्ययस्वरेण वेति । यद्यप्यत्र धातुस्वरेण भाव्यं तथापि पूर्वं प्रत्ययस्वरो भवति । पश्चात्सति शिष्टे धातुस्वर इति क्रम । तदनुबन्धकेति । स एव यस्यानुबन्धः तस्य ग्रहणम् । यस्य तु स चान्यश्च तस्य न ग्रहणमित्येवमेतद्वचनसामर्थ्यादाश्रीयते । आत्मेच्छायामिति । आत्मन इच्छेति शेषषष्ठ्या समासः न तु कर्तृषष्ठ्या । सुबन्तद्वारकश्चात्मन इच्छया संबन्धः न तु साक्षात्तेनायमर्थः । आत्मनः सुबन्तार्थे

त्मग्रहणे परेच्छायां प्राप्नोति । किं कारणम् । आत्मन इतीयं कर्तरि षष्ठी । इच्छेसकारो भावे । स यद्येवात्मन इच्छति । अथापि परस्य । आत्मन एवेच्छासौ भवति । नैष दोषः । नात्मग्रहणेनेच्छाभिसंबध्यते । किं तर्हि । सुबन्तमभिसंबध्यते । आत्मनो यत्सुबन्तमिति । यद्यात्मग्रहणं क्रियते । छन्दसि परेच्छायां न प्राप्नोति । मा त्वा वृका अघायवो विदन् । तस्मान्नार्थ आत्मग्रहणेन । कस्मान्न भवति राज्ञः पुत्रमिच्छतीति । असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । छन्दस्यपि तर्हि न प्राप्नोति । मा त्वा वृका अघायवो विदन् । अस्त्यत्र विशेषः । अन्तरेणाप्यत्र तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते । कथं पुनरन्तरेणाप्यत्र तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते । ते चैव हि वृका एवमात्मका हिंस्राः । कश्चात्मनो ऽघमेषितुमर्हति । अतोन्तरेणापि तृतीयस्य पदस्य प्रयोगं परेच्छा गम्यते । यथैव तर्हि च्छन्दस्यघशब्दात् परेच्छायां क्यज् भवति । एवं भाषायामपि प्राप्नोति अघमिच्छतीति । तस्मादात्मग्रहणं कर्तव्यम् । छन्दसि कथम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । भवत्यघशब्दात् छन्दसि परेच्छायां क्यजिति । यदयमाह अश्वाघस्यादिति क्यचि प्रकृते इत्वबाधनार्थमाकारं शास्ति । अथ सुब्ग्रहणं किमर्थम् । सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात् प्रातिपदिकान्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषः । सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा । अयमस्ति विशेषः । सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा भवति । प्रातिपदिकात्पुनरुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा न प्राप्नोति । ननु च प्रातिपदिकादप्युत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा । कथम् । आरभ्यते नः क्यइति । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां नियमार्थम् । तदेव प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां विध्यर्थं भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात् धातोर्मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । धातोः सन् विधीयते स बाधको भविष्यति । अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति न सावकाशाः । सावकाशश्च सन् । कोवकाशः । परेच्छा । न परेच्छायां सना भवितव्यम् । किं कारणम् । समानकर्तृकादित्युच्यते यावच्चेहात्मग्रहणं तावच्च तत्र समानकर्तृकग्रहणम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्याद्वाक्यान्माभूदिति । महान्तं पुत्रमिच्छति ।

यदेच्छति तदा यथा स्यादिति । एवं परेच्छायामिति व्याख्येयम् । आत्मन इतीयमिति । क्रियाकारकसंबन्धस्यान्तरङ्गत्वादिति भावः । नात्मग्रहणेनेति । आत्मग्रहणोपादानसामर्थ्यात् । न ह्येषितारमन्तरेणेच्छा भवतीति व्यभिचाराभावादिच्छाया विशेषणस्य निष्फलत्वात् । कश्चात्मन इति । अघं व्यसनं दुःखमुच्यते । तच्चात्मनो न कश्चिदिच्छतीत्यर्थः । यदयमिति । न च तदाचारक्यजर्थम् । छन्दस्यघशब्दादाचारे क्यचः प्रयो-

न वा भवति महापुत्रीयतीति । भवति यदैतद्वाक्यं भवति महान् पुत्रो महापुत्रः महापुत्रमिच्छति महापुत्रीयतीति । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति महान्तं पुत्रमिच्छतीति । तदा न भवितव्यम् । तदा च प्राप्नोति । तदा मा भूदिति । अथ क्रियमाणेपि सुब्ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति । सुबन्तं ह्येतद् भवति वाक्यम् । नैतत् सुबन्तम् । कथम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति । अथ यदत्र सुबन्तं तस्मादुत्पत्तिः कस्मान्न भवति । समानाधिकरणानां सर्वत्राद्वृत्तिरयोगादेकेन॥ समानाधिकरणानां सर्वत्र वृत्तिर्न भवति । क्व सर्वत्र । समासविधौ प्रत्ययविधौ च। समासविधौ तावत् । ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः महत्कष्टं श्रित इति । प्रत्ययविधौ । ऋद्धस्योपगोरपत्यं महान्तं पुत्रमिच्छतीति । किं पुनः कारणं समानाधिकरणानां सर्वत्र वृत्तिर्न भवतीति । अयोगादेकेन । न ह्यत्र एकेन पदेन योगो भवति । इह तावत् ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति षष्ठ्यन्तस्य सुबन्तेन सामर्थ्ये सति समासो विधीयते । यच्चात्र षष्ठ्यन्तं न तस्य सुबन्तेन सामर्थ्यम् । यस्य च सामर्थ्यं न तत् षष्ठ्यन्तं वाक्यं तत् । ऋद्धस्योपगोरपत्यमिति षष्ठीसमर्थादपत्येन योगे प्रत्ययो विधीयते यच्चात्र षष्ठ्यन्तं समर्थं न तस्यापत्येन योगः । यस्य चापत्येन योगो न तत् षष्ठीसमर्थम् । वाक्यं तत् । समानाधिकरणानामित्युच्यते । अथ कथं व्यधिकरणानां राज्ञः पुत्रमिच्छतीति। एवं तर्हि इदं पठितव्यं सविशेषणानां सर्वत्रावृत्तिरयोगादेकेनेति । द्वितीयानुपपत्तिस्तु ॥ द्वितीया तु नोपपद्यते महान्तं पुत्रमिच्छतीति । किं कारणम् । न पुत्र इषिकर्म । दधिपुत्रो नेषिकर्म । न चावश्यं द्वितीयैव किं तर्हि सर्वा अत्र द्वितीयादयो विभक्तयो न स्युः । महता पुत्रेण कृतं महते पुत्राय देहि महतः पुत्राद् आनय महतः पुत्रस्य स्वं महति पुत्रे निधेहीति । तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं न पुत्र इषिकर्मेति । पुत्र एवेषिकर्म । तत्सामानाधिकरण्यान्महतोपि द्वितीयादयो भविष्यन्ति । वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति । सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते इति वक्तव्यम् । यदि तर्हि सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यतइति उच्यते ।

गाभावादिति भावः । महान्तं पुत्रमिच्छतीति । यद्यत्र सुबन्तसमुदायात् परः क्यच्प्रत्ययः स्यात् तदा प्रत्ययार्थाभिधाने पदद्वयस्य प्रवर्तनात्परस्परस्य समासाभावादुत्तरपदनिबन्धनमात्वं न स्यात् । समानाधिकरणानामिति । समानाधिकरणानां पदानां मध्ये एकेन पदेनायोगात्समुदायेनैव योगाद् वृत्तिर्न भवतीत्यर्थः । सगुणस्य हि पुत्रस्येषिणा संबन्धो न केवलस्येति भावः । द्वितीयानुपपत्तिस्त्विति । यदि केवलस्य प्रातिपदिकार्थस्येषिसंबन्धी नेष्यते तदा कर्मत्वाभावात् केवलात् प्रातिपदिकाद् द्वितीया न प्राप्नोति । नापि समुदायात्तस्याप्रातिपदिकत्वाद् गुणे च संख्याया विवक्षित-

मुण्डयति माणवकमत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति । एवं तर्ह्यमुण्डादीनामिति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते । अमुण्डादीनामिति न वक्तव्यम् । वृत्तिस्तर्हि कस्मान्न भवति । महान्तं पुत्रमिच्छतीति । अगमकत्वात् । इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं प्रत्ययान्तेन च । यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते महान्तं पुत्रमिच्छतीति । नासौ जातु चित्प्रत्ययान्तेन गम्यते महान्तं पुत्रीयतीति । एतस्माद्धेतोर्ब्रूमः अगमकत्वादिति । न ब्रूमः अपशब्दः स्यादिति । यत्र च गमकत्वं भवति तत्र वृत्तिस्तद्यथा मुण्डयति माणवकमिति । अथास्य क्यजन्तस्य कानि साधनानि भवन्ति । भावः कर्ता च । अथ कर्म । नास्ति कर्म । ननु चायमिषिः सकर्मकः । यस्यायमर्थे क्यज्विधीयते । अभिहितं तत्कर्मान्तर्भूतं धात्वर्थः संपन्नः । न चेदानीमन्यत्कर्मास्ति येन सकर्मकः स्यात् । कथं तर्ह्ययं सकर्मको भवति । अपुत्रं पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति माणवकमिति । अस्त्यत्र विशेषः । द्वे ह्यत्र कर्मणी । उपमानकर्मोपमेयकर्म च । उपमानकर्मान्तर्भूतमुपमेयेन कर्मणा सकर्मको भवति । तद्यथा । अपि काकः श्येनायतइति । अत्र द्वौ कर्तारौ । उपमानकर्ता उपमेयकर्ता च । उपमानकर्तान्तर्भूतः उपमेयकर्त्रा सकर्तृको भवति । अयं तर्हि कथं सकर्मको भवति मुण्डयति माणवकमिति । अत्रापि द्वे कर्मणी सामान्यं कर्म विशेषकर्म च । सामान्यं कर्मान्तर्भूतं विशेषकर्मणा सकर्मको भवति । ननु च वृत्त्यैवात्र न भवितव्यम् । किं कारणमसामर्थ्यात् ।

त्वात् । तस्यैवेप्सिततमत्वाद् गुणानां चेप्साप्रकर्षाभावात् । स्त्वयमकर्मत्वेपि तत्सामानाधिकरण्यनिबन्धना विभक्तिरित्यर्थः । सविशेषणानामिति । एकस्यैकदा व्यपेक्षैकार्थीभावविरोधादिति भावः । अगमकत्वादिति । लौकिके प्रयोगे ऽनुमानादपि गाव्यादिभ्यो गवाद्यर्थप्रतिपत्तिवद् महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यादिवाक्यार्थस्य महान्तं पुत्रीयतीत्यादेः प्रतीतिर्नास्तीत्यर्थः । सिद्धानां च शब्दानां संकरनिरासाय अन्वाख्यानं क्रियते न त्वप्रयुक्तापूर्वशब्दव्युत्पादनाय । न ब्रूम इति । अपशब्दो हि लोके प्रयुज्यते साधुशब्दसमानार्थश्च अयं त्वप्रयुक्तत्वादपशब्दव्यपदेशस्यापि न भाजनमित्यर्थः । भावकर्ता चेति । कर्माभावप्रतिपादनपरमेतत् । अधिकरणादौ हि ल्युडादयो यथायोगं भवन्त्येव । भावस्य च लकाराद्युत्पत्तिनिमित्ततया साधनव्यपदेशः । अभिहितमिति । ततश्च जीवतीत्यादिवदिच्छाक्यजन्तस्याकर्मकत्वात्कर्मणि लाद्यभावः । न चेदानीमिति । नियतविषयाया इच्छायाः क्यजन्तेन प्रतिपादनात्तस्याश्च वस्त्वन्तरविषयीकरणाभावादिति भावः । कथं तर्हीति । अत्रापि पुत्रपुत्रकर्मणोऽस्त्यन्तर्भाव इति प्रश्नः । द्वे इति । वाक्या एव कर्मद्वयमाकाङ्क्षितमित्यर्थः । मुण्डयतीति । मुण्डगुणविशिष्टद्रव्यकर्मणो धात्वर्थेन्तर्भावादिति भावः । अत्रापीति । ण्यन्तो धातुर्द्रव्यमान्तर्भावयितुं शक्नोति न तु विशेषणं माणवकादिकमिति भावः । ननु चेति । यद्यप्येतच्चोदितं च परिहृतं च तथापि गमकत्वागमकत्वविषयविभागप्रदर्शनाय पुनरुपन्यासः । नात्रोभाविति ।

कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । नैष दोषः । नात्रोभौ करोतियुक्तौ मुण्डो माणवकश्च । नहि माणवकत्वं क्रियते । यदा चोभौ करोतियुक्तौ भवतः न भवति तदा वृत्तिः । तद्यथा । बलीवर्दं करोति मुण्डं चैनं करोतीति । कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना क्यजपि कर्तव्यः । माणवकं मुण्डमिच्छतीति । नोभाविषियुक्ताविति । न कर्तव्यः । उभावत्रेषियुक्तौ मुण्डो माणवकश्च । कथम् । न ह्यसौ मौण्ड्यमात्रेण संतोषं करोति माणवकस्थमसौ मौण्ड्यमिच्छति इहापि तर्हि न० प्राप्नोति मुण्डयति माणवकमिति । अत्रापि ह्युभौ करोतियुक्तौ मुण्डो माणवकश्च । न ह्यसौ मौण्ड्यमात्रेण संतोषं करोति किं तर्हि माणवकस्थमसौ मौण्ड्यं निवर्तयति । एवं तर्हि मुण्डादयो गुणवचनाः । गुणवचनाश्च सापेक्षाः । तत्र वचनात्सापेक्षाणां वृत्तिर्भविष्यति । अथ वा धातव एव मुण्डादयः । न चैव ह्यर्था आदिश्यन्ते क्रियावचनता च गम्यते । अथ वा नेदमुभयं युगपद्भवति वाक्यं च प्रत्ययश्च । यदा वाक्यं न तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययः सामान्येन तदा वृत्तिर्भवति । तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः । मुण्डयति कं माणवकमिति । मुण्डविशिष्टेन वा करोतिना तमाप्तुमिच्छति । अथ वोक्तमेतत् । नात्र

मौण्ड्यमेव करोतियुक्तमिति मौण्ड्यङ्करोतीत्यत्रैवार्थे मुण्डयतीति णिजुत्पद्यतइत्यर्थः। मुण्डं करोति माणवकमित्यत्र तु वाक्ये कर्मत्वमेकस्यैव तत्सामानाधिकरण्यात्तु द्वितीयस्माद् द्वितीयोत्पत्तिः । गुणप्रधानभावश्च विवक्षावशादनियत इति माणवकादयो मौण्ड्याधारविशेषप्रतिपत्त्यर्थमुपादीयमानाः करोतियुक्ता न भवन्तीत्यर्थः । मुण्ड्यतेश्च क्रियाविशेषवाचित्वात्तदपेक्षं माणवकादेः कर्मत्वमिति माणवकं मुण्डयतीत्यादिप्रयोगोपपत्ति । तद्यथेति । बलीवर्दमेवात्मसंबन्धित्वेन करोति तं च मुण्डं करोतीति युगपदुभयोः करोतिकर्मत्वे विवक्षिते मुण्डयति बलीवर्दमिति प्रयोगो न भवतीत्यर्थः । कामन्तर्हीति । अत्रापि मौण्ड्यमेवेष्यते माणवकस्तु तदाधारविशेषप्रतिपादनायोपात्त इति भावः । उभावत्रेति । माणवकस्य मौण्ड्यकरणेन संस्कार्यत्वादुभयोः कर्मत्वं सापेक्षत्वादेकतरस्मात्प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवतीत्यर्थः । गुणवचनाश्चेति । वचनसामर्थ्यात्सापेक्षेभ्योऽपि मुण्डादिभ्यः प्रत्ययो भवति क्यच्प्रत्ययस्तु निरपेक्षेभ्यः पुत्रादिभ्यः सावकाश इति माणवकं मुण्डमिच्छतीत्यादौ सापेक्षेभ्यो न भवति । नन्वयमपि णिज् गुणमात्रविवक्षायां सावकाशो मुण्डयत्ययं नापितः प्रवीणो मौण्ड्यकरणइत्यर्थावगमात् । ततश्च द्रव्यविशेषापेक्षायां प्रत्ययो न प्राप्नोति । नैष दोषः । तत्करोतीति सिद्धे णिचि पुनर्विधानमिदं सापेक्षेभ्योऽपि मौण्डादिभ्यो यथा स्यादित्येवमर्थमेव । धातव इति । सौत्रा धातवो मुण्डादयस्तेभ्यश्चुरादिवत्स्वार्थिको णिजित्यर्थः । न चैवेति । यद्यपि क्रियाविशेषाभिधायित्वं मुण्डादीनां नैवोपात्तं तथापि स्वाभाविकत्वादर्थाभिधानस्य प्रयोगादेव तदवसीयतइत्यर्थः । यथा कण्ड्वादयो द्विविधास्तथा मुण्डादय इति भावः । मुण्डविशिष्टेनेति । पूर्वस्मिन् परिहारे कर्मविशेषानपेक्षायां प्रत्ययोत्पत्तिरित्युक्तम् । अस्मिंस्तु यथा गां दोग्धि पय इति शुद्धस्य दुहेर्गवा पूर्वं संबन्धः पश्चात्तु

व्यापारोनुगन्तव्यः। गमकत्वादिह वृत्तिर्भविष्यति मुण्डयति माणवकमिति। अथेह क्यचा भवितव्यम्। इष्टः पुत्रः। इष्यते पुत्रः। केचित्तावदाहुः। न भवितव्यमिति। किं कारणम्। स्वशब्देनोक्तत्वात्। अपरआहुः। भवितव्यमिति। किं कारणम्। धात्वर्थेयं क्यज्विधीयते। स च धात्वर्थः केन चिदेव शब्देन निर्देष्टव्य इति। इह भवन्तस्तावदाहुः। न भवितव्यमिति। किं कारणम्। समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं प्रत्ययान्तेन च। यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते। इष्टः पुत्रः इष्यते पुत्र इति। नासौ जातु चित्प्रत्ययान्तेन गम्यते। न गम्यते। क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधः *। क्यचि मान्ताव्ययानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। इह मा भूत्। इदमिच्छति। किमिच्छति। उच्चैरिच्छति। नीचैरिच्छतीति। गोसमानाक्षरनान्तादित्येके वक्तव्यमित्याहुः। गामिच्छति गव्यति। समानाक्षर। घटीयति दधीयति मधूयति कर्त्रीयति। नान्तात्। राजीयति तक्षीयति॥

काम्यच्च॥ ६॥ किमर्थश्चकारः। स्वरार्थः। चितोन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। धातुस्वरेणाप्येतत्सिद्धम्। ककारस्य तर्हीत्संज्ञापरित्राणार्थं आदितश्चकारः कर्तव्यः। अत उत्तरं पठति। काम्यचश्चित्करणानर्थक्यं कस्येदर्थाभावात् *। काम्यचश्चित्करणमनर्थकं ककार-

---

गोदुहिना पयसः। एवं शुद्धः करोतिर्मौण्ड्येन संबध्यते मौण्ड्यविशिष्टन्तु माणवकेनेत्युच्यते। अनेनैव न्यायेन माणवकं मुण्डमिच्छतीति क्यच् प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह अथ वेति। व्यापारो नाश्रयणीयः। प्रयत्नमन्तरेणापीष्टस्य सिद्धत्वादित्यर्थः। क्यच्च गमकत्वान्न भवति। तदुक्तं हरिणा। सदपीच्छाक्यचः कर्म तदाचारक्यचा हृतम्। वाक्यवाच्यमतो व्यक्तेर्यथाभ्यासः क्रमादिष्विति॥ अथेहेति। इच्छाक्यजन्तात्कर्मणि प्रत्ययोत्पत्तिः प्रकारान्तरेणाशङ्क्यते। तथा हि। यद्यत्र क्यज् भवति तदेच्छामात्रस्य क्यचाभिधानादवश्यं कर्मणोभिधानाय तद्वाचिना प्रत्ययेनोत्पत्तव्यम्। यथा पुत्रीयतीति कर्त्रभिधानाय तिपा। स्वशब्देनेति। इष्टमब्दसामानाधिकरण्यात्पुत्र इत्यनेन निर्भुक्तेप्सिक्रियापेक्षकर्मभावस्यार्थस्य प्रतिपादनादित्यर्थः। अयमर्थः यदा क्रियाफलस्य कर्मणः प्राधान्यं प्रतिपिपादयिषितं तदा, वाक्यमेव प्रयुज्यते पुत्र इष्ट इत्यादि। न तु क्यजन्तः। तस्याकर्मकत्वात् कर्मणि प्रत्ययानुत्पादात्। स च धात्वर्थ इति। इच्छायाः प्रत्ययार्थत्वं दर्शयितुं वाक्यमुपादेयम्। तत्र वाक्ये कर्तृप्रत्ययः प्रयुज्यतां कर्मप्रत्ययो वा। प्रत्यये तूत्पन्ने ऽकर्मकत्वात्कर्मप्रत्ययो न भवति। नासौ जातुचिदिति। प्रत्ययान्तस्याकर्मकत्वात्कर्मणि प्रत्ययोत्पत्त्यसंभवादित्यर्थः। गोसमानाक्षरेति। अकारादयो दश समानाः। तत्र लृवर्णान्तस्य प्रातिपदिकस्यासंभवादृकारान्तस्य च सप्तानां ग्रहणम्। अस्मिंस्तु न्यासे ऽव्याप्तिः। वाच्यतीत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात्। भाष्यकारेण तु मतभेदप्रदर्शनायोपन्यासि॥ ८॥

काम्यच्च॥ आदित इति। अन्तेऽपि कृत आदिकृतफलसंपादनादादितः संपद्यते।

स्येत्संज्ञा कस्मान्न भवति । इदर्थाभावात् । इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति । ननु च लोप एवेत्कार्यम् । अकार्यं लोपः । इह हि शब्दस्य कार्यार्थो वा स्यादुपदेशः श्रवणार्थो वा कार्यं चेह नास्ति । असति कार्ये यदि श्रवणमपि न स्यात् उपदेशो ऽनर्थकः स्यात् । इदमस्ति कार्यमग्निचित्काम्यति । क्डितीति गुणप्रतिषेधो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सार्वधातुकार्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते । धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष आर्द्धधातुकसंज्ञां लभते । न चायं धातोर्विधीयते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । उपयट्काम्यति । क्डितीति संप्रसारणं यथा स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यजादिभिरत्र कितं विशेषयिष्यामः । यजादीनां यः किदिति, यश्च यजादीनां कित् । यजादिभ्यो यो विहितः । अथापि कथं चिदित्कार्यं स्यात् । एवमपि न दोषः । क्रियते न्यास एव द्विचकारो निर्देशः सुप आत्मनः क्यच्चकाम्यच्चेति । अथ वा छान्दसमेतत् । दृष्टानुविधिः छन्दसि भवति । न चात्र संप्रसारणं दृश्यते ।

उपमानादाचारे ॥ १० ॥ अधिकरणाच्च * । अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । कुटीयति प्रासादे । प्रासादीयति कुट्याम् ॥

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ११ ॥ सलोपसन्नियोगेनायं क्यङ् विधीयते तेन यत्रैव सलोपस्तत्रैव क्यङ् स्यात् । पयायते । इह न स्यात् अपि काकः श्येनायते । नैतदस्ति । प्रधानशिष्टः क्यङ् अन्वाचयशिष्टः सलोपः । यत्र च सकारं पश्यसीति । तद्यथा । कश्चिदुक्तो ग्रामे भैक्षं चर देवदत्तं चानय । स ग्रामे भैक्षं चरति यदि च देवदत्तं पश्यति तमप्यानयति । सलोपो वा * । सलोपो वेति वक्तव्यम् । पयायते पयस्यते । ओजसोऽप्सरसो नित्यम् * । ओज-

अन्यतरस्यामनुवृत्तिः सलोपो वा ...॥

तथा हि । यदादौ क्रियते तदा ककारस्यानादित्वादित्संज्ञा न भवति । एवमन्तेऽपि कश्चित्कार्ये ऽन्तोदात्तत्वे सिद्धे नियमार्थः संपद्यते । चिदेवायं व्यपदेष्टव्य । न त्वनुबन्धान्तरेण । किदिति । यजादिभ्यो यो विहित इति । अयं तु सुबन्ताद्विहितः । अथापीति । यदा यजादिभिः किन्न विशेष्यते कार्यित्वेनैव यजादयो निर्दिश्यन्तइति भावः । अथ वेति । विज्रुपे छन्दसीति विचश्छन्दसि विधानात् । इह वाकास्यतीति संप्रसासारणं कित्कार्यमस्ति तस्मात् पूर्वः परिहार आश्रयणीयः धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम् ९ ।

उपमाना ॥ कुट्यामिति । उपमेये सप्तमीश्रवणादुपमानमपि सप्तम्यन्तमिति कर्मविवक्षायामेतत्प्रयोगासंभवात् वार्तिकारम्भ १० ।

कर्तुः क्यङ् ॥ सलोपविधौ कर्तुरिति स्थानषष्ठी सकारेण कर्तुर्विशेषणात्तदन्तविधिसद्भावाद् हंसायत इत्यादौ सलोपाभावः । सलोपसन्नियोगेनेति । एकवाक्यतासंनियोगार्थं च चशब्दं मत्वा चोद्यते । वाक्यभेदमन्वाचये च चशब्दमाश्रित्य परि-

सोप्सरसो नित्यं सलोपो वक्तव्यः। ओजायमानं यो ऽहिं जघान। अप्सरायते। अपर आह। सलोपोप्सरस एव। ओजस्यतइत्येव भवितव्यम्। कथमोजायमानं यो ऽहिं जघानेति। छान्दसत्वात्सिद्धम्। आचारेवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा *। आचारेवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः। अवगल्भते। अवगल्भायते। विक्लीबते। विक्लीबायते। विहोडते। विहोडायते। किं प्रयोजनम्। क्रियावचनता यथा गम्यते। नैतदस्ति प्रयोजनम्। धातव एवावगल्भादयः। न चैव ह्यर्था आदिश्यन्ते क्रियावचनता च गम्यते। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अवगल्भा विक्लीबा विहोडा। अप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययो यथा स्यात्। मा भूदेवम्। गुरोश्च हल इत्येव भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अवगल्भाश्चक्रे विक्लीबांचक्रे। विहोडांचक्रे। कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटीत्याम् प्रत्ययो यथा स्यात्। अपर आह। सर्वप्रातिपादिकेभ्य आचारे क्विब्वा वक्तव्यः। अश्वति गर्दभतीत्येवमर्थम्। न तर्हि इदानीं गल्भाद्यनुक्रमणं कर्तव्यम्। कर्तव्यं च। किं प्रयोजनम्। आत्मनेपदार्थानतुवन्धानासंक्ष्यामीति। गल्भ क्लीब होड ॥

भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ॥ १२ ॥ हलो लोपसन्नियोगेनायं क्यङ् विधीयते। तेन यत्रैव हलो लोपः तत्रैव प्राप्नोति। नैष दोषः। प्रधानशिष्टः क्यङ् अन्वाचयशिष्टो हलो लोपः। यत्र च हलं पश्यसीति। भृशादिष्वभूततद्भावग्रहणम् *। भृशादिष्वभूततद्भावग्रहणं कर्त्तव्यम्। इह मा भूत्। क्व दिवा भृशा भवन्तीति। च्विप्रतिषेधानर्थक्यं च भवत्यर्थे क्यङ्वचनात् *। च्विप्रतिषेधश्चानर्थकः। किं कारणम्। भवत्यर्थे क्यङ्वचनात्। भवत्यर्थे क्यङ्विधीयते। भवति योगे च्विविधानम् *। भवतिना योगे च्विर्विधीयते तत्र च्विनो

हारः। अपर आहेति। मतभेदप्रदर्शनायोपन्यासः न त्वयं स्थितः पक्ष इत्याहुः। क्रियावचनतेति। आचारलक्षणक्रियावचनतेत्यर्थो विवक्षितो धातुपाठे हि पाठात्तेषां क्रियावचनता सिद्धैव। न चैव हीति। अनेकार्थत्वाद्धातूनामाचारक्रियावृत्तित्वस्या सिद्धत्वादित्यर्थः। अश्वतीति। प्रातिपदिकादेवायं क्विब्विधीयते न सुबन्तात्तेन पदत्वाभावादतोगुणइति पररूपत्वं भवति। एतच्च सर्वेभ्य इति वक्तव्ये सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति वचनाल्लभ्यते। आत्मनेपदार्थानिति। वाक्ये ऽकारस्यानुदात्तत्वानुनासिकत्वे प्रतिज्ञायते इति भावः ११।

भृशादिभ्यो ॥ हल इति। हला भृशादयो विशेष्यन्ते तेन हलन्तानामेव क्यङ्लोपाभ्यां भवितव्यमित्यर्थः। प्रधानशिष्ट इति। वाक्यभेदेन सर्वेभ्यो भृशादिभ्यः क्यङं विधाय हलन्तानां लोपो विधीयतइत्यर्थः। अन्यथाऽनर्थकः पाठः स्याद् हलन्तानाम्। क्व दिवा भृशा भवन्तीति। ये रात्रौ भृशा आलोकास्ते दिवसे क्व प्रदेशे भवन्तीत्यर्थः। अत्राभूततद्भावाभावः। च्विनोक्तत्वादिति। च्विसहचरितेन भवतिनेत्यर्थः।

वक्तत्वात्तस्यार्थस्य क्यङ् न भविष्यति। डाजन्तादपि तर्हि न प्राप्नोति। पटपटायते। डाजपि हि भवतिना योगे विधीयते। भविष्यत्यर्थे क्यष् विधीयते। डाचि वचनप्रामाण्यात् ॥ डाचि वचनप्राण्याद्भविष्यति। किं वचनप्रामाण्यम्। लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् इति। इह किं चिदक्रियमाणं चोद्यते। किं चिच्च क्रियमाणं प्रत्याख्यायते। सूत्रभेदः कृतो भवति। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमिह कस्मान्न भवति क्व दिवा भृशा भवन्तीति। नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः। नञ्युक्तमिव युक्तं वा यत् किं चिदिह दृश्यते ततः अन्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते तथा ह्यर्थो गम्यते। अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृश एवानीयते नासौ लोष्टमानीय कृती भवति। एवमिहाप्यच्वेरिति प्रतिषेधादन्यस्मिन्नच्व्यन्ते च्विसदृशे कार्यं विज्ञायते। किं चान्यदतो ऽच्व्यन्तं च्विसदृशम्। अभूततद्भावः। काश्चित्प्रकृतयः सोपसर्गाः पठ्यन्ते। अभिमनस् सुमनस् उन्मनस् दुर्मनस्। तत्र विचार्यते। भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणं वा स्यात्। अभिभवतौ सुभवतौ उद्भवतौ दुर्भवताविति। प्रकृत्यर्थविशेषणं वा। अभिमनस्शब्दात् सुमनस्शब्दात् उन्मनस्शब्दात् दुर्मनस्शब्दाद्वेति। युक्तं पुनरिदं विचारयितुम्। नन्वनेनासंदिग्धेन प्रकृत्यर्थविशेषणं न भवितव्यम्। यावता प्राक् प्रकृतेः पठ्यन्ते। यदि प्रत्ययार्थविशेषणं स्युः प्राग्भवतेः पठ्येरन्। नेमे शक्याः प्राग्भवतेः पठितुम्। एवं हि विशिष्टे प्रत्ययार्थे भृशादिमात्रादुत्पत्तिः प्रसज्येत। तस्मान्नैवं शक्यं वक्तुम्। न चेदेवम्। जायते विचारणा। कश्चात्र विशेषः। भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणमिति चेत्स्वरे दोषः ॥ भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणमिति चेत्स्वरे

डाचि वचनप्रामाण्यादिति। अप्रयुक्तएव भवतौ भवत्यर्थविवक्षायां वचनप्रामाण्याद् डाचं विधाय भवत्यर्थे क्यष्विधीयतइत्यर्थः। यथान्यासमिति। अच्वेरिति पर्युदासाश्रयेण दोषद्वयस्यापि परिहार इत्यर्थः। इह काश्चिदिति। यदा मनःशब्देनासमस्ता एव सूद्दुरभय इति पक्षस्तदा प्रत्ययार्थविशेषणं ते भवन्ति। मनः शब्दश्चावृत्तिविषये तद्वति वर्तते। मनस्वी सुष्ठु भवति। उद्भवति दुष्ठु भवति। आभिमुख्येन भवतीत्यत्रार्थे क्यङ्विधिः। अन्ये त्वाहुः। प्राप्त्यर्थस्यात्र वृत्तिविषये भवतेर्ग्रहणं तेन मनः कर्म शोभनं प्राप्नोतीत्यादिरर्थः। क्यङन्तस्य भवति। यदा तु मनः सब्देन स्वादीनां बहुव्रीहिरिति पक्षः तदा प्रकृत्यर्थविशेषणं ते भवन्तीति विचारः क्रियते प्राक् प्रकृतेरिति। प्रकृतेरेवावयवाः पूर्वभूताः पठ्यन्तइत्यर्थः। निघात इति। मनः शब्दात् क्यङि कृते मनायतइत्यस्य तिङन्तस्य पदस्यातिङन्तात् स्वादेः पदादुत्तरत्वात्। प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे तु सुमनायतइत्यादि तिङन्तं संपद्यतइति तद्व्यतिरिक्तपदान्तराभावान्निघाताभावः। उपसर्गस्य तु धात्वन्तर्भावात्ततः पूर्वमडाटौ प्राप्नुतः। क्यङन्ते च तस्यानुप्रवेशात्तद्व्यतिरिक्तपदाभावात्समासाभावाल्ल्यपो ऽप्रसङ्गः। क्यङन्ताच्च

दोषो भवति । अभिमनायते । तिङ्ङतिङ इति निघातः प्रसज्येत । अस्तु तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणम् । सोपसर्गादिति चेदटि दोषः * । सोपसर्गादिति चेदटि दोषो भवति । स्वमनायतेति अत्यल्पमिदमुच्यते । अट्ल्यप्द्विर्वचनेषु * । अट्ल्यप्द्विर्वचनेष्विति वक्तव्यम् । अटि उदाहृतम् । ल्यपि । सुमनाय्य । द्विर्वचने । अभिमिमनायिषते । नैष दोषः । अवश्यं संग्रामयतेः सोपसर्गादुत्पत्तिर्वक्तव्या । असंग्रामयत शूर इत्येवमर्थम् । तन्नियमार्थं भविष्यति । संग्रामयतेरेव सोपसर्गान्नान्यस्मात्सोपसर्गादिति । यदि नियमः क्रियते । स्वरो न सिध्यति । एवं तर्हि भृशादिषु उपसर्गस्य पराङ्गवद्भावं वक्ष्यामि । यदि पराङ्गवद्भाव उच्यते । अट्ल्यब्द्विर्वचनानि न सिध्यन्ति । स्वरविधाविति वक्ष्यामि । एवं च कृत्वास्तु प्रत्ययार्थविशेषणमिति । ननु चोक्तं भृशादिषूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणमिति चेत्स्वरे दोष इति । स्वरे पराङ्गवद्भावेन परिहृतम् । अयं तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणे सति दोषः । क्यङोक्तत्वात्तस्यार्थस्य अङ्प्रयोगो न प्राप्नोति । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । तद्यथा । अपि काकः श्येनायते इत्यत्र क्यङोक्तत्वादाचारार्थस्य आङ्प्रयोगो न भवति । अस्त्यत्र विशेषः । एकेनात्र विशिष्टे प्रत्ययार्थे प्रत्यय उत्पद्यते । इह पुनरनेकेन तत्र मनायत इत्युक्ते संदेहः स्यात् । अभिभवतौ सुभवतौ दुर्भवतौ उद्भवताविति । तत्रासंदेहार्थमुपसर्गः प्रयुज्यते । यत्र तर्ह्येकेन उत्पुच्छयते । अत्राप्यनेकेन । पुच्छादुदसने पुच्छाद्व्यसने पुच्छात्पर्यसने चेति ॥

लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ॥ १३ ॥ किमर्थः ककारः । गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । क्ङिति चेति गुणवृद्धिप्रतिषेधो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सार्वधातुकार्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते । धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष आर्धधातुकसंज्ञां लभते । न चायं धातोर्विधीयते । लोहितादीनि प्रातिपदिकानि । सामान्यग्रहणार्थस्तर्हि । क सामान्यग्रहणार्थेनार्थः । नः क्ये इति । नायं नान्ताद्विधीयते । इह तर्हि यस्य हलः क्यस्य विभाषेति । नायं हलन्ताद्विधीयते । इह तर्हि आपत्यस्य च तद्धिते नातिं, क्यच्व्योश्चेति ।

सनि कृते सोपसर्गस्य द्विर्वचनप्रसङ्ग । अवश्यमिति । ग्रामशब्द एव युद्धे वर्तते सामान्यतो दृष्टाच्चानुमानात् क्रियाविशेषस्य द्योतकः संशब्दः । तथा च वा पदान्तस्येति परसवर्णविकल्पो भवति । उपसर्गसदृशानर्थकशब्दान्तरावयवे तु संग्रामशब्दे भ्युपगम्यमाने परसवर्णविकल्पो न स्यात् । तत्र ग्रामयुद्ध इत्येव वक्तव्यं संशब्दस्तु द्योतक प्रयोगदर्शनाल्लभ्यते । यथा इक् स्मरणे इङध्ययने इत्यनयो अधिः । नियमार्थस्तु संग्रामेतिपाठः । नियमार्थत्वे च प्रत्ययोत्पत्तावुपसर्ग पृथक् क्रियते । अतो धातौ तेषामन्तर्भावादू यथेष्टमडादिसिद्धिः । प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे तु विरोध दभूतद्भावविषयत्वं नाश्रीयते । असंग्रामयतेति । संग्रामयतिरनुदात्तेद् बोद्धव्य ।

नायमापस्यादिधीयते। इह तर्हि क्याच्छन्दसीति। क्याच्छन्दसीत्येव तद्वक्तव्यम्। चुरण्युस्तुरण्युर्भुरण्युरित्येवमर्थम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। यत्तदकृद्यकार इतिदीर्घत्वम्। तत्र कृङिद्ग्रहणमनुवर्तते तदिहापि यथा स्यात्। लोहिनायतीति। किं पुनः कारणं तत्र कृङिद्ग्रहणमनुवर्तते। इह मा भूत्। उरुया धृष्णुयेति। यदि तत्र कृङिद्ग्रहणमनुवर्तते। पित्र्यमिति रीङ्भावो न प्राप्नोति। रीङ्भावो कृङिद्ग्रहणं निवर्तिष्यते। यदि निवर्त्तते। कथमसूया वसूया च यजामहइति। असूयतेरसूया वसूयतेर्वसूया: अथ वा छन्दसमेतत्। दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति। यदि च्छान्दसत्वं हेतुः। नार्थः कृङिद्ग्रहणेनानुवर्तमानेन। कस्मान्न भवति उरुया धृष्णुयेति। छान्दसत्वात्। अथ वास्त्वत्र दीर्घत्वं छान्दसं ह्रस्वत्वं भविष्यति। तद्यथा उपगायन्तु मां पत्नयो गर्भिणयो युवतय इति। अथ किमर्थः षकारः। विशेषणार्थः। क्व विशेषणार्थेनार्थः। वा क्यष इति। वा यादिति ह्युच्यमाने पाश्या अत्रापि प्रसज्येत। नैतदस्ति प्रयोजनम्। परस्मैपदमित्युच्यते। न चात्र परस्मैपदं नाप्यात्मनेपदं पश्यामः। सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः। क्याच् छन्दसीति। क्याच् छन्दसीत्येतं च तद्वक्तव्यम्। चुरण्युः तुरण्युर्भुरण्युरित्येवमर्थम्। लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनम् *। लोहितडाज्भ्यः क्यष् वक्तव्यः। लोहितायति लोहितायते। पटपटायति पटपटायते। दमदमायति। दमदमायते मटमटायति मटमटायते। अथान्यानि लोहितादीनि। भृशादिष्वितराणि *। भृशादिष्वितराणि पठितव्यानि। किं प्रयोजनम्। ङित इति नियमात्मनेपदं यथा स्यात्। लोहितादि॥

कष्टाय क्रमणे॥ १४॥ कष्टायेति किं निपात्यते। कष्टशब्दाच्चतुर्थीसमर्था-

---

लोहितादि॥ भुरण्युरिति। कण्ड्वादियगन्तादुप्रत्ययः। उरुयेति। सुपां सुलुगिति तृतीयास्थाने यादेशः। पित्र्यमिति। पितुरागतमिति पितुर्यच्चेति यत्प्रत्ययः। यदीति। यदि रीङ् भाव एव निवर्तते न तु दीर्घविधावपि तदा असुवसुशब्दाभ्यां पूर्ववद्यादेशे कृते दीर्घाभावादसूयावसूयेति न सिद्ध्यति। असूये कण्ड्वादियगन्तस्यासूया। वसूयतेरिच्छाक्यजन्तस्य वसूयेत्युत्तरम्। अथ वेति। वर्णव्यत्ययेन दीर्घः क्रियतइत्यर्थः। यदीति। अनेन ककारः प्रत्याख्यातः। इदानीं षकारप्रत्याख्यानाय विचार. क्रियते। अथ किमर्थ इति। पाश्येति। पाशादिभ्यो य इति समूहे यप्रत्ययः। वायादिति सूत्रं विध्यर्थं मन्यते। टापि कृतएकादेशस्यान्तवद्भावाद्यप्रत्ययान्तमेतत्। नैतदस्तीति। सामान्यविहितानामात्मनेपदपरस्मैपदानां नियमार्थं प्रकरणमित्यदोषः। लोहितडाज्भ्य इति। आदिशब्दप्रत्याख्यानमेतत्। अपठितसंग्रहार्थोऽप्यादिशब्दो न भवति तस्य वार्तिककारेण दूषितत्वात्॥ १३॥

कष्टाय॥ कष्टायेति किं निपात्यतइति। विधावस्तार्जवमेव क्रमणमिति विशेषो न

त्क्रमणे ऽनार्जवे क्यङ् निपात्यते । कष्टाय कर्मणे क्रामति कष्टायते । अत्यल्पमिदमुच्यते कष्टायक्रमणइति । सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायाम् * । सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम् । सत्र । सत्रायते । सत्र । कक्ष । कक्षायते । कक्ष । कष्ट । कष्टायते । कष्ट । कृच्छ्र । कृच्छ्रायते । कृच्छ्र । गहन । गहनायते । गहन । अपर आह । सत्रादिभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यः क्रमणेनार्जवे क्यङ् वक्तव्यः । तान्येवोदाहरणानि । सत्रादिभ्य इति किमर्थम् । कुटिलाय अनुवाकाय क्रमति । चतुर्थ्यन्तेभ्य इति किमर्थम् । अजः कष्टं क्रामति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नेदं प्रत्ययान्तनिपातनम् । किं तर्हि । तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । कष्टाय यत् प्रातिपदिकं कष्टार्थं यत्प्रातिपदिकमिति । कष्टाय ।

कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः ॥ १५ ॥ रोमन्थ इत्युच्यते । कोयं रोमन्थो नाम । उद्गीर्णस्य वावगीर्णस्य वा मन्थो रोमन्थः । यद्येवं हनुचलनइति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कीटो रोमन्थं वर्तयतीति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वानभिधानात् । न वा वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति कीटो रोमन्थं वर्तयतीति । अनभिधानात् । तपसः परस्मैपदं च * । तपसः परस्मैपदं चेति वक्तव्यम् । तपश्चरति तपस्यति । कथं तपस्यते लोकजिगीषुरग्नेः । छान्दसत्वाद् भविष्यति । कर्मणो ॥

वाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ॥ १६ ॥ फेनाच्च * । फेनाच्चेति वक्तव्यम् । फेनायते । वाष्पो ।

शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ॥ १७ ॥ अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाप्रुष्टाप्लुष्टाग्रहणम् * । अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाप्रुष्टाप्लुष्टाग्रहणं कर्तव्यम् । अटा । अटायते । अट्टा । अट्टायते । शीका । शीकायते । कोटा । कोटायते । पोटा । पोटायते । सोटा । सोटायते । प्रुष्टा । प्रुष्टायते । प्लुष्टा । प्लुष्टायते । सुदिनदुर्दिनाभ्याम् * । सुदिनदुर्दिनाभ्यां चेति वक्तव्यम् । सुदिनायते दुर्दिनायते । नीहाराच्च * । नीहाराच्चेति वक्तव्यम् । नीहारायते शब्दवैर ॥

लभ्यतइति क्रमणविशेषलाभाय निपातनाश्रयणम् । सत्रेति । सत्रादयोऽत्र वृत्तिविषये पापपर्यायाः कण्वं पापमुच्यते । कुटिलायेति । दुरध्येयत्वादनुवाकस्य नार्जवमस्तीति भावः । अज इति । अनार्जवयुक्तं पन्थानं गच्छतीत्यर्थः । कष्टाय यदिति । कष्टलक्षणार्थप्रतिपादनाय यत् प्रातिपदिकं प्रयुज्यते तस्मात् क्रमणेर्थे क्यङ् भवतीत्यर्थः । क्रमणविशेषश्चानार्जवमाभिधानशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च पापादिभ्योऽपि प्रसङ्गाभावः ॥ १४ ॥

कर्मणो ॥ उद्गीर्णस्येति । मुखप्रदेशमाकृष्टस्येत्यर्थः । अवगीर्णस्येति । अपानप्रदेशान्निःसृतस्येत्यर्थः । हनुचलन इति । हनुचलनसहचरितं चर्वितस्य मुखप्रदेशमाकृष्य यच्चर्वणं तत्र यथा स्यादित्यर्थः । कीट इति । अपानप्रदेशान्निःसृतमश्नातीत्यर्थः । अनभिधानादिति । रोमन्थायतइति क्यङन्तेन लौकिके प्रयोगे चर्वितचर्वणस्यैवाभिधानं न त्वर्थान्तरस्येत्यर्थः ॥ १५ ॥

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ १८ ॥ कर्तृवेदनायामिति किमर्थम् । इह मा भूत् । सुखं वेदयते प्रसाधको देवदत्तस्य । कर्तृवेदनायामित्युच्यमानेपि अत्र प्राप्नोति। किं कारणम्। कर्तुरितीयं कर्तरि षष्ठी।वेदनायामिति चात्मनो भावे। स यद्येवात्मनो वेदयते । अथापि परस्य । कर्तृवेदनैवासौ भवति । न कर्तृग्रहणेन वेदनाभिसंबध्यते । किं तर्हि सुखादीन्यभिसंबध्यन्ते । कर्तुर्यानि सुखादीनीति ।

नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ॥ १९ ॥ नमसः क्यचि द्वितीयानुपपत्तिः* ।नमसः क्यचि द्वितीया नोपपद्यते । नमस्यति देवानिति । किं कारणम् । नमःशब्देन योगे चतुर्थी विधीयते सा प्राप्नोति । प्रकृत्यन्तरत्वात् सिद्धम् * । नमःशब्देन योगे चतुर्थी विधीयते । नमस्यतिशब्दश्चायम् । ननु च नमस्यतिशब्दे नमःशब्दोस्ति तेन योगे प्राप्नोति । नैष दोषः । अर्थवतो नमःशब्दस्य ग्रहणम् न च नमस्यतिशब्दे नमःशब्दोर्थवान् । अथ वोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति द्वितीया विभक्तिर्भविष्यति । क्यजादिषु प्रत्ययार्थनिर्देशः * । क्यजादिषु प्रत्ययार्थनिर्देशः कर्तव्यः । नमसः पूजायाम् । वरिवसः परिचर्यायाम् । चित्रङ आश्चर्ये । भाण्डात्समाचयने । चीवरादर्जने परिधाने च । पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने चेति । किं प्रयोजनम् । क्रियावचनता यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति क्रियावचनाः क्यजादय इति यदयं सनाद्यन्ता धातव इति धातुसंज्ञां शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । धातुसंज्ञावचनएतत्प्रयोजनं धातोरिति तव्यदादीनामुत्पत्तिर्यथा स्यात् । यदि चात्र क्रियावचनता न स्याद् धातुसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् । सत्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न स्युः । किं कारणम् । साधने तव्यदादयो विधीयन्ते । साधनं च क्रियायाः क्रियाया अभावात्साधनाभावः साधनाभावात्सत्यामपि धातुसंज्ञायां तव्यदादयो न स्युः ।

सुखादिभ्यः॥ किं तर्हीति । वेदनायाः कर्तारमन्तरेणाभावात् कर्तृग्रहणसामर्थ्यात् सुखादीनि विशेष्यन्ते। कर्तृग्रहणं च सुपां सुलुगिति, षष्ठीलुका निर्दिष्टम् । ततश्च वेदयिता यदात्मसंबन्धीनि सुखादीनि वेदयते तदा प्रत्ययो नान्यदीयसुखादिवेदने ॥१६॥१७॥

नमोवरिवे ॥ प्रकृत्यन्तरत्वादिति । नमस्येति धातुं व्युत्पादयितुं निपातनमःशब्दसदृशशब्दान्तरावयवकल्पना क्रियते । परमार्थतस्तु अविद्यमानावयवार्थो नमस्यशब्द: पूजावाची प्रकृत्यन्तरमित्यर्थः । ननु चेति । स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानान्निपात एवायमिति भावः । अर्थवत इति । नमस्यशब्दस्य समुदायस्यैवार्थवत्त्वादिति भावः । अथ वेति । अर्थवत्ताभ्युपगमेन नमस्कारेण पूजयतीत्यर्थाङ्गीकारेण परिहारान्तरम् । चतुर्थ्यास्तु नमोस्तु देवेभ्य इत्यादिरवकाशः । नमस्करोमि नारायणमित्यत्रापि कारकविभक्तिरेव भवति । क्यजादिष्विति । करणग्रहणस्य वेदनाग्रहणेन व्यवधानादनधिकारे स्वार्थे प्रत्ययप्रसङ्ग इति वचनम् । वरिवस इति । सपर्या सेवा ।

पश्यति त्वाचार्यः क्रियावचनाः क्यजादय इति। ततः सनाद्यन्ता धातव इति धातुसंज्ञां शास्ति। ननु चेदं प्रयोजनं स्यात्। परसाधने तव्यदादीनामुत्पत्तिं वक्ष्यामीति। न परसाधने उत्पत्त्या भवितव्यम्। किं कारणम्। साधन-इति सम्बन्धिशब्दोयम्। संबन्धिशब्दाश्च पुनरेवमात्मका यदुत संबन्धिनमाक्षिपन्ति। तद्यथा। मातरि वर्तितव्यं पितरि शुश्रूषितव्यमिति। न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन् पितरीति। संबन्धाच्चैतद् गम्यते या यस्य माता यश्च यस्य पितेति। एवमिहापि संबन्धादेतद् गन्तव्यम्। यस्य धातोर्यत् साधनमिति। अथ वा धातव एव क्यजादयः न चैव ह्यर्था आदिश्यन्ते क्रियावचनता च गम्यते। कः खल्वपि पचादीनां क्रियावचनत्वे यत्नं करोति येनैव खल्वपि हेतुना पचादयः क्रियावचनास्तेनैव क्यजादयोपि। एवमर्थं खल्वप्याचार्यश्चित्रयति क्व चिदर्थानादिशति। क्व चिन्नेति। एवमप्यर्थादेशनं कर्तव्यम्। कथमिमे अबुधा बुध्येरन्निति। अथ वा शक्यमेवार्थादेशनमकर्तुम्। कथम्। करण इति वर्तते। करणं च करोतेरर्थः। करोतिश्च क्रियासामान्ये वर्तते। नमोवरि॥

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच्॥ २१॥

इमौ हलिकली स्तः इकारान्तौ। हलिः कलिः। अस्ति हलशब्दः कलशब्दश्चाकारान्तः। कयोरिदं ग्रहणम्। याविकारान्तौ तयोरत्वं निपात्यते। किं प्रयोजनम्। हलिकल्योरत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थम्॥ हलिकल्योरत्वनिपातनं क्रियते सन्वद्भावो मा भूदिति। अजहलद् अचकलत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। इकारलोपे कृते अग्लोपिनां नेति प्रतिषेधो भविष्यति। वृद्धौ कृतायां लोपः त-

---

परिचर्यायामिति पाठान्तरम्। परसाधन इति। शब्दान्तरवाच्यायां क्रियायां यत्कर्मादिकारकं तत्र तव्यादीनां वृक्षं पश्येत्यादौ द्वितीयादीनामिव स्वार्थिकत्वाद् द्रव्यवाचित्वेपि क्यजाद्यन्तानामुत्पत्तिः स्यादेवेति भावः। न परसाधन इति। द्वितीयादीनां प्रातिपदिकाद्विधानात् तस्य च द्रव्यवचनत्वाद्वचनप्रामाण्यात् परसाधन उत्पत्तिर्भवति। तव्यादयस्तु धात्वन्तरेषु क्रियावाचिषु स्वसाधने सावकाशाः। परसाधनेनोत्पद्यन्तइत्यर्थः। अथ वेति। अभिधानशक्तिस्वाभाव्यादन्तरेणाप्यर्थादेशनं विशिष्टक्रियावचनत्वस्य सिद्धत्वादित्यर्थः। चित्रयतीति। चित्र वैचित्र्यकरणइति चौरादिकस्य रूपमनेकं मार्गमाश्रयतीत्यर्थः। क्रियासामान्यइति। सामान्येन च विशेषाणामाक्षेपात्कश्चित् प्रत्ययः क चिद्विशेषे भवतीत्यर्थः। न च वेदनाग्रहणेन करणस्य विच्छेदः। तयोर्विरोधाभावात्॥ १६॥

मुण्डमिश्र॥ कयोरिदं ग्रहणमिति। किमिकारान्तयोः कृतात्वयोर्ग्रहणमुताकारान्तयोरेवेति प्रश्नः। किं प्रयोजनमिति। हलि कलि इत्येव कस्मान्न क्रियतइत्यर्थः। शब्दा-

न्नाग्लोप्यङ्गं भवति । इदमिह संप्रधार्यं वृद्धिः क्रियतां लोप इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद् वृद्धिः । नित्यो लोपः । कृतायामपि वृद्धौ प्राप्नोति अकृतायामपि प्राप्नोति । वृद्धिरपि नित्या । कृतेपि लोपे प्राप्नोत्यकृतेपि । अनित्यो लोपः । अन्यस्य कृतायां वृद्धौ प्राप्नोत्यन्यस्याकृतायाम् । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । वृद्धिरप्यनित्या । अन्यस्य कृते लोपे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । उभयोरनित्ययोः परत्वाद् वृद्धिः । वृद्धौ कृतायां लोपः तन्नाग्लोप्यङ्गं भवति । अस्तु पुनः सति वृद्धिः क्रियतां लोप इति । यद्यपि परत्वाद् वृद्धिः वृद्धावपि कृतायामगेव लुप्यते । तस्मात्सुष्ठूच्यते हलिकल्योरत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थमिति । मुण्डमिश्र ॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ २२ ॥ समभिहार इति कोयं शब्दः । समभिपूर्वाद्धरतेर्भावसाधनो घञ् । समभिहरणं समभिहार इति तद्यथा । पुष्पाभिहारः उत्पलाभिहारः मालाभिहारः फलाभिहार इति । विषम उपन्यासः । बह्वी हीमाः सुमनसः तत्र युक्तः समभिहार इति । इह पुनरेका क्रिया । यद्यप्येका सामान्यक्रिया । अवयवक्रियास्तु बह्व्यः । अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रियाः । ताः कश्चित कात्स्न्येंन करोति । कश्चिदकात्स्न्येंन ।

———————

न्तरस्य चेति । यद्यपि वृद्धौ कृतायामपि लोपस्य प्रवृत्तिस्तथापि वाचानेकं तस्यानित्यत्वम् । अथ वा अन्यस्य प्रवृत्तावप्यन्यस्य स्थानिनोऽप्रवृत्या लोपस्यानित्यत्वम् । अन्यस्य कृते लोप इति । अत उपधाया इत्यनेनाकारस्येत्यर्थः । ननु लोपस्य स्थानिवद्भावात्कथमकारस्य प्राप्नोति । नैष दोषः । प्राप्तौ सत्यां स्थानिवद्भावेन प्रतिबन्धः क्रियते । पूर्वस्य विधौ स्थानिवद्भावविधानात् । अप्राप्तौ तु पूर्वविध्यभावात् स्थानिवद्भाव एव न स्यात् । यद्यपि भिन्नलक्षणा भिन्नस्वभावा च वृद्धिस्तथापि वृद्धिशब्दवाच्यत्वादभेदमाश्रित्य शब्दान्तरप्राप्त्या वृद्धेरनित्यत्वं कथितम् । तत्त्वतस्तु लोपे कृते वृद्धेरप्राप्त्याऽनित्यत्वं वक्तव्यम् । न्यायव्युत्पादनाय त्वन्यथाभिहितम् । सूत्रं चेदं प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इति णिचि सिद्धे प्रपञ्चार्थमित्याहु । न च तत्करोतीत्यादिना तत्र धात्वर्थनियमः क्रियते । राजानमतिक्रान्तवानत्यरराजदित्यादावपि णिचो दर्शनात् । मुण्डं करोति माणवकमित्यादौ सापेक्षेभ्योपि णिजर्थं वा ॥ २१ ॥

धातोरेकाचो ॥ इह समभिहारो नाम मूर्तस्यानेकस्यैककालस्य भवति । धातुवाच्या तु क्रियैकैव युगपदेकेन धातुनानेकस्या अनभिधानात् । सा च निवृत्तभेदा साध्यैकस्वभावत्वाद्धातुना प्रत्याय्यते । अधिश्रयणादीनां च क्रमजन्यत्वाद्युगपदवस्थानाभावाच्च क्रियासमभिहारो न संभवतीति मन्यमानः पृच्छति समभिहार इति । कोयमिति । इतरस्तद्बुद्धिपरीक्षार्थं शब्दव्युत्पत्तिमाह समभिपूर्वादिति । यद्यप्येकेति । मुख्यस्य समभिहारस्येहासंभवाद् गौण आश्रीयते । बुद्धिगोचरानेकमकलावयवक्रियागतः पौनःपुन्येनानुष्ठीयमानप्रधानक्रियाविषयो वेत्यर्थः । सामान्यक्रियेति । साधारणी समूहरूपा

तत्र यः कात्स्न्र्येन करोति स उच्यते पापच्यतइति । पुनः पुनर्वा पचति पापच्यते इति । अथ धातुग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् माठाति भृशमिति । अत उत्तरं पठति । यङ्विधौ धातुग्रहणे उक्तम् । किमुक्तम् । तत्र तावदुक्तम् । कर्मग्रहणात्सन्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यं सोपसर्गं कर्मेति चेत्कर्मविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गं कर्म । सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारेपि सनो ऽविधानमकर्मत्वादिति । एवमिहापि क्रियासमभिहारग्रहणाद्यङ्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यम् । सोपसर्गः क्रियासमभिहार इति चेत् क्रियासमभिहारविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गः क्रियासमभिहारः । सोपसर्गस्य हि क्रियासमभिहारत्वे धात्वधिकारेपि यङोऽविधानमक्रियासमभिहारत्वादिति । अथैकाज्झलादिग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । जागर्त्ति भृशमीक्षते भृशमिति । एकाज्झलादिग्रहणे चोक्तम् । किमुक्तम् । तत्र तावदुक्तम् । कर्मसमानकर्तृग्रहणानर्थक्यं चेच्छाभिधाने प्रत्ययविधानात् । अकर्मणो ह्यसमानकर्तृकाद्वा अनभिधानादिति । इहापि एकाज्झलादिग्रहणानर्थक्यं च क्रियासमभिहारे यङ्वचनाद् अनेकाचो हलादेर्ह्यनभिधानमिति । तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणेपि ह्येकाज्झलादिग्रहणे यत्र चैकाचो हलादेश्चोत्पद्यमानेन यङार्थस्याभिधानं न भवति । न भवति तत्रोत्पत्तिः । तथा । भृशं शोभते भृशं रोचते । यत्र चानेकाचो ऽहलादेर्वोत्पद्यमानेन यङा ऽर्थस्याभिधानं भवति, भवति तत्रोत्पत्तिः । तद्यथा । अटाट्यते अरार्यते अशाश्यते सोसूच्यते सोसूत्र्यते मोमूत्र्यते । ऊर्णोतेश्चोपसंख्यानम् * । ऊर्णोतेश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रोर्णोनूयते । असत्पमिदमुच्यते ऊर्णोतेरिति । सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतिग्रहणं यङ्विधावनेकाजहलाद्यर्थम् । सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतीनां ग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । यङ्विधावनेकाजहलाद्यर्थम् । सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । मोमूत्र्यते । अटाट्यते । अरार्यते । अशाश्यते । प्रोर्णोनूयते । ऊर्णोतेर्न वक्तव्यः ।

क्रिया धातुवाच्येत्यर्थः । यथोक्तं हरिणा । गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पितोभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते । समूहश्च तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु । समाप्यत ततो भेदे कालभेदश्च सम्भव इति । अथ वा अधिश्रयणादीनां तादर्थ्येन प्रवर्तनाद् गुणत्वादवयवत्वे तस्याश्च साधारणत्वमुच्यते । तदुक्तम् । अनन्तरफलं यस्याः कल्प्यते तां क्रियां विदुः । प्रधानभूतां तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यता । कात्स्न्र्येनेति । विजातीयाव्यवहितास्साकल्येनेत्यर्थः । भृशेति । धातुरेव समभिहारविशिष्टक्रियावाची द्योतकस्तूपसर्गो न तु वाचक इत्यर्थः । प्राटतीति । धातूपसर्गसमुदायस्य क्रियाविशेषावगतिहेतुत्वात्ततो यदि प्रत्ययः स्यात् ततः सोपसर्गस्य द्विवचनं प्रसज्येत । प्रगृह्यतइति चेष्यते । सन्सूत्रोक्तं वस्त्विहाप्यतिदिशति यङ्विधाविति । धात्वधिकारेपीति । प्रपापच्यतइत्यादौ । ऊर्णोतेश्चेति । यथान्यासे सिद्ध्यभावाद्वचनम् । कार्यान्तरसिद्धये ऽवश्य-

वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् * आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेड्डुपग्रहात् । क्रियासमभिहारे यङो विप्रतिषेधेन लोड्विधानम् * । क्रियासमभिहारे यङो लोड् भवति विप्रतिषेधेन । क्रियासमभिहारे यङ् भवतीत्यस्यावकाशः । धातुर्य एकाज्झलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते । अधातुसम्बन्धश्च । लोलूयते । पोपूयते । लोटोवकाशः । धातुर्योनेकाजहलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते धातुसम्बन्धश्च । स भवान् जागृहि जागृहीत्येवायं जागर्ति स भवानीहस्वेहस्वेत्येवायमीहते । धातुर्य एकाज्झलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते धातुसम्बन्धश्च तस्माद् उभयं प्राप्नोति । स भवान् लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । लोड् भवति विप्रतिषेधेन । न तर्हीदानीमिदं भवति । स भवान् लोलूयस्व लोलूयस्वेत्येवायं लोलूयतइति । भवति च । न वा नानार्थत्वात्कर्तृकर्मणो हि लविधानं क्रियासमभिहारे स्वार्थे यङ् । न वार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । नानार्थत्वात् । का नानार्थता । कर्तृकर्मणोर्हि लोड् विधीयते । क्रियाविशेषे स्वार्थे यङ् । तत्रान्तरङ्गत्वाद्यङा भवितव्यम् । न तर्हि इदानीमिदं भवति । स भवान् लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनातीति । भवति च । विभाषा यङ् । यदा न यङ् तदा लोट् धातोरेः॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥ २३ ॥ लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायाम् ॥ २४ ॥ उत्तरयोर्विग्रहेण विशेषासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणार्थक्यम् * । उत्तरयोर्योगयोर्विग्रहेण विशेषस्यासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणमनर्थकम् । न हि कुटिलं क्रामतीति चङ्क्रम्यतइति गम्यते अथैतेभ्यः क्रियासमभिहारे यङा भवितव्यम्,

---

मूर्णोतेर्नुवद्भावो वाच्यस्तेनैव यङोपि सिद्धिमाह वाच्य इति । तत्र यङि भावातिदेश आमिटोस्त्वभावातिदेशस्तयोर्नैतेरभावात् इड्डुपग्रहः । इट्प्रतिषेधः । विभाषा गुणइति पञ्चमी । फलस्य चात्र हेतुत्वं यथाध्ययनेन वसतीति । उदाहरणानि । प्रोर्णोनूयते । प्रोर्णुनाव । प्रोर्णुतः प्रोर्णुनवानिति । यङैव च क्रियासमभिहारस्य द्योतितत्वान्नित्यवीप्सयोरिति क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वा द्विवचनं न भवति । यदा तु भृशार्थेपि पौनः पुन्यं विवक्ष्यते तदा पापच्यते पापच्यत इति द्विवचनं भवत्येव । स भवानिति । सामान्यविशेषभावेन क्रियाभेदाश्रयो धातुसम्बन्ध. । स इति । भृशार्थपौनःपुन्ययोः प्रतिपिपादयिषितत्वादेकतरस्मिन् यङ् प्रत्ययः । अपरस्मिंस्तु लोट् । लोटश्च केवलस्य समभिहाराभिव्यङ्क्तुमसामर्थ्यात्तदन्तस्य द्विवचनं प्रवर्तते।तत्रेति।लोङ् बहिरङ्गः । कर्त्राद्यपेक्षणाद्धातुसम्बन्धापेक्षणाच्च विभाषा यङिति । धातोः कर्मण इत्यतो वेत्यनुवर्तनात् ॥ २२ ॥

नित्यं कौ ॥ नहीति । चङ्क्रम्यतइत्यस्मादयोर्थः प्रतीयते नासौ कुटिलं क्रामतीति वाक्येन शक्यः प्रत्याययितुमिति तदर्थानभिधानादेव वाक्यं न भविष्यति । अर्थान्तरे च कौटिल्यमात्रप्रतिपादने वाक्यं निवारयितुमशक्यमिति नित्यग्रहणमनर्थकमित्यर्थः ।

क्रियासमभिहारे च नैतेभ्यः । क्रियासमभिहारे च नैतेभ्यो यङ्भवितव्यं भृशं जपति ब्राह्मणः भृशं समिधो दहतीत्येव । नित्यं कौ ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ २५ ॥ सत्यापेति किं निपात्यते । सत्यस्य कृञ्यापुक् च । सत्यस्य कृञि आपुक् च निपात्यते णिच्च । सत्यं करोति सत्यापयति । अत्यल्पमिदमुच्यते । णिविधावर्थवेदसत्यानामापुक्च * । णिविधावर्थवेदसत्यानामापुक्चेति वक्तव्यम् । अर्थापयति वेदापयति सत्यापयति । यद्यापुक् क्रियते टिलोपः प्राप्नोति । एवं तर्हि पुक्करिष्यते । एवमपि टिलोपः प्राप्नोति । एवं तर्ह्याक्करिष्यते । एवमपि टिलोपः प्राप्नोति । एवं तर्ह्यक् करिष्यते । एवमप्यनाकारान्तत्वात् पुङ्न प्राप्नोति । एवं तर्ह्याट् करिष्यते । एवमप्यनाङ्गत्वात्पुङ्न प्राप्नोति । एवं तर्ह्यापुट् करिष्यते । अथ वा पुनरस्त्वापुगेव । ननु चोक्तं टिलोपः प्राप्नोतीति । आपुक्वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति । अथ वा पुनरस्तु पुगेव । ननु चोक्तमेवमपि टिलोपः प्राप्नोतीति । पुग्वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति । अथ वा पुनरस्त्वागेव । ननु चोक्तमेवमपि टिलोपः प्राप्नोतीति । आग्वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति । सत्यापपाश ॥

हेतुमति च ॥ २६ ॥ कथमिदं विज्ञायते हेतुमत्यभिधेये णिज्भवतीति आहो स्विद्धेतुमति यो धातुर्वर्तते इति । युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । नन्वनेनासंदिग्धेन प्रत्ययार्थविशेषणेन भवितव्यम् । यावता हेतुमति चेत्युच्यते । यदि हि प्रकृत्यर्थविशेषणं स्याद्धेतुमत इत्येव ब्रूयात् । नैतदस्ति । भवन्ति हि विषयस-

---

क्रियासमभिहार इति । तक्रकौण्डिन्यन्यायेन कौटिल्यभावगर्हाभ्यां यङः क्रियासमभिहारादाच्छिद्य स्वीकृतत्वादिति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥

सत्यापपाश ॥ आचार्यमतभेदप्रदर्शनार्थोनेकक्षोपन्यासः । टिलोप इति । णाविष्ठवदित्यतिदेशादिति भावः । अक्करिष्यत इति । तत्र पररूपे कृते अचोञ्णितीति वृद्धौ कृतायां पुगागम इति भावः । अनाकारान्तत्वादिति । यद्यत्र वृद्धिः स्यादग्विधानमनर्थकं स्याद अगागममन्तरेणापि तस्याः प्रसङ्गात् ततश्च तद्बाधनार्थमगागमः स्यादिति भावः । आपुडिति । तस्य च णिज्भक्तत्वादकारस्य पूर्वस्य टिलोपे सति सत्यापयतीत्यादि सिध्यतीति भावः ॥ २५ ॥

हेतुमति च ॥ कृत्रिमस्य पारिभाषिकस्य प्रयोजकस्येह हेतोर्ग्रहणम् । तदीयो व्यापारः प्रेषणाध्येषणतत्समर्थाचरणलक्षणो हेतुमानिह गृह्यते । ननु सकलकारकमाध्यपाकाद्यपेक्षः । प्रयोजकस्य हेतुव्यपदेशो न तु तदर्थावान्तरस्वसाध्यप्रेषणाद्यपेक्षः यथा काष्ठस्य पाकापेक्षं करणत्वं न तु ज्वलनापेक्षम् । तदपेक्षन्तु कर्तृत्वमेव । ततश्च पाकादेरेव हेतुमद्व्यपदेशो युक्तो न तु प्रेषणादेः । नैष दोषः । णिच्प्र-

प्रम्योपि। तद्यथा। प्रमाणे यत्प्रातिपदिकं वर्तते स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तत-इति। एवमिहापि हेतुमत्यभिधेये णिज्भवतीति हेतुमति वा यो धातुर्वर्त्ततइति जायते विचारणा। अत उत्तरं पठति। हेतुमतीति कारकोपादानं प्रत्ययार्थपरि-ग्रहार्थं यथा तनूकरणे तक्षः। हेतुमतीति कारकमुपादीयते। किं प्रयोजनम्। प्रत्ययार्थपरिग्रहार्थम्। एवं सति प्रत्ययार्थः सुपरिगृहीतो भवति यथा तनूकरणे तक्ष इति। तनूकरणमुपादीयते। यदि तर्हि तद्वत्प्रकृत्यर्थविशेषणमिदं भवति। प्रकृत्यर्थविशेषणं हि तत्तत्र विज्ञायते। तनूकरणक्रियायां तक्ष इति। अस्तु प्रकृ-त्यर्थविशेषणम्। को दोषः। इह हि उक्तः करोति प्रेषितः करोतीति णिच् प्राप्नोति। प्रत्ययार्थविशेषणे सति पुनर्न दोषो भवति। स्वशब्देनोक्तत्वान्न भविष्यति। प्रकृत्यर्थविशेषणेपि सति न दोषः। यत्र नान्तरेण शब्दमर्थस्य गति-र्भवति तत्र शब्दः प्रयुज्यते। यत्र ह्यन्तरेणापि शब्दमर्थस्य गतिर्भवति न तत्र शब्दः प्रयुज्यते। इह तर्हि पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति उभयोः कर्त्रोर्ले-

---

कृत्य धातुनैव तस्यार्थस्य प्रकाशितत्वात् प्रयोजनाभावात्तत्रैवार्थे णिचोनुत्पा-दात्। प्रयोज्योपि हेतुमच्छब्देन न गृह्यते। तस्य द्रव्यत्वात्। णिचश्च स्वभावतः करणाधिकाराद्वा क्रियावाचित्वात्तस्मात्। पारिशेष्यात् पाकाद्यर्थो यः प्रेषणादिल-क्षणो लब्धपाकाद्यपेक्षहेतुव्यपदेशहेतुत्वोपलक्षितप्रयोजकसाध्यो व्यापारः स एव गृह्यते। कथमिति। यदा पचतीत्युक्ते प्रयोज्यसाध्य एव व्यापारो गम्यते न प्रयोजक-साध्योपि तदा प्रत्ययार्थस्य करणाधिकारोपस्थापितस्य करणस्य विशेषणं हेतुम-तीति संपद्यते। यदा त्वनेकार्थत्वाद्धातूनां तादर्थ्याद्वाधिश्रयणादिवत् प्रयोजकव्या-पारोपि पचादिवाच्यो भवति यथा पञ्चभिर्हलैः कृषतीति। तदा प्रकृतिविशेषणपक्षो भवति तदा तु णिच्प्रत्ययो द्योतकः संपद्यतइति पक्षद्वयस्य संभावाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः। हेतुमत इति। हेतुमदर्थाभिधायिन इत्यर्थः। कारकोपादानमिति कारकशब्देन प्रत्ययार्थ उच्यते स हि प्रत्ययं करोति निष्पादयति। प्रत्ययार्थ इति। प्रत्ययस्यार्थः प्रयोजनं स सुष्ठु परिगृहीतः परिपूर्णो भवति। वाचकत्वात् प्रत्ययस्य। प्रकृतिविशे-षणे तु प्रत्ययस्यानुवादकत्वाद् द्योतकत्वात्प्रयोजनमपरिपूर्णं स्यादित्यर्थः। अथ वार्थोभिधेयमुच्यते स चान्वयव्यतिरेकाश्रयव्यवस्थत्वात् प्रेषणादिः प्रत्ययस्यैव न प्रकृतेरिति सुष्ठु परिगृहीतो व्यवस्थापितो भवति। यथा तनूकरणइति। यदा विकरणार्थाः कर्त्रादय इति पक्षस्तदा तनूकरणशब्देन कर्त्ताभिधीयते तदा साधर्म्येण दृष्टान्तः। यदा तु सार्वधातुकार्थाः कर्त्रादय इति पक्षस्तदा वैधर्म्येण दृष्टान्त इति व्याख्यानम्। यथा तनूकरणं प्रकृत्यर्थो न तथा हेतुमद्व्यापार इत्यर्थः। परस्तु साध-र्म्येण दृष्टान्तं सार्वधातुकत्वं च कर्त्रादीनां मन्यमान आह यदीति। अस्त्विति। विनापि णिचा पञ्चभिर्हलैः कृषतीति प्रयोजकव्यापारावगमात्। प्रकृत्यर्थत्वं हेतुमत उपपद्यते। पचतीत्यादौ तु द्योतको णिज्नास्तीति तदप्रतिपत्तिरिति भावः। उक्तः करोतीति। प्रकृतिविशेषणपक्षे यथा प्रकृत्याभिहिते प्रयोजकव्यापारे णिज् भवति

नाभिधानं प्राप्नोति। प्रत्ययार्थविशेषणे सति पुनर्न दोषः। प्रधानकर्तरि लादयो भवन्तीति प्रधानकर्ता लेनाभिधीयते। यश्चात्राप्रधानं कर्ता सिद्धा तत्र कर्तरीत्येव तृतीया। इह च गमितो ग्रामं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति अव्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा गत्यर्थानां क्तः कर्तरीति कर्त्तरि क्तः प्राप्नोति। इह च व्यतिभेदयन्ते व्यतिच्छेदयन्तइति अव्यतिरिक्तो हिंसार्थ इति कृत्वा न गतिहिंसार्थेभ्य इति प्रतिषेधः प्राप्नोति। अस्तु तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणम्। यदि प्रत्ययार्थविशेषणं पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्ये कर्तरि कर्मसंज्ञा प्राप्नोति। भवति हि तस्य तस्मिन्नीप्सा। इह च ग्रामं गमयति ग्रामाय गमयतीति व्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा गत्यर्थकर्मणीति द्वितीयाचतुर्थ्यौ न प्राप्नुतः। इह चैधो दकस्योपस्कारयतीति व्यतिरिक्तः करोत्यर्थ इति कृत्वा कृञः प्रतियत्नइति षष्ठी न प्राप्नोति। इह च भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति प्रयोज्ये कर्त्तरि षष्ठी न प्राप्नोति। इह चाभिषावयति परिषावयतीति व्यतिरिक्तः सुनोत्यर्थ इति कृत्वा उपसर्गात्सुनोतिसुवतीत्यादिना षत्वं न प्राप्नोति। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्ये कर्तरि कर्मसंज्ञा प्राप्नोतीति। गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणीत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। एतेषामेव ण्यन्तानां यः कर्ता स णौ कर्मसंज्ञा भवति नान्येषामिति। यदप्युच्यते इह च

एवमुक्तप्रेषितादिशब्दाभिहिते ऽपि प्राप्नोति। हेतुमद्विशेषणत्वात्करोत्यर्थस्य। प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे तूक्तार्थत्वाद् णिजभावः। यत्रेति। यस्यार्थस्य द्योतनाय णिज्विधीयते स यदा शब्दान्तरादवगतो भवति तदा प्रयोजनाभावाद् णिज्न भवतीत्यर्थः। उभयोरिति। धातुवाच्यस्य व्यापारस्य कर्तरि लकारेणोत्पत्तव्यम्। यदा च पचिना द्वयोरपि प्रयोज्यप्रयोजकयोर्व्यापारोऽभिधीयते णिच्प्रत्ययः केवलं स्वार्थिकत्वात् प्रयोजकव्यापारस्य द्योतकस्तदा धातुवाच्यव्यापारसाम्यात् कर्त्रोरपि साम्यमिति द्वयोरप्यभिधानं स्यात्। ततः पाचयतो देवदत्तयज्ञदत्ताविति प्रसज्येतेत्यर्थः। प्रधानकर्तेति। प्रकृत्यर्थोपसर्जनत्वाद् ण्यर्थस्य प्राधान्यात्तस्य कर्तापि प्रधानमिति भावः। गमित इति। प्रयोजकव्यापारस्य गमिवाच्यत्वात्तस्य कर्तरि प्रयोजके क्तः प्राप्नोतीत्यर्थः। प्रयोज्यस्य तु कर्मत्वात्तत्रैव क्त इष्यते। तदुक्तम्। अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति॥ व्यतिभेदयन्तइति। प्रयोजकव्यापारस्य व्यतिहारो न तु प्रयोज्यव्यापारस्येति द्रष्टव्यम्। भवति हीति। ण्यर्थस्य प्राधान्यात्तद्व्यापारेणाप्सिततमत्वात् प्रयोज्यस्येत्यर्थः। प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे तु द्वयोरपि प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारयोरेकधातुवाच्यत्वाद्धातुवाच्यव्यापारापेक्षया द्वयोरपि कर्तृत्वाल्लेनाभिधानं प्राप्नोतीति दोष उक्तः। ग्रामं गमयतीति। ण्यर्थस्यैव ग्रामः प्रयोज्यश्च कर्मेति भावः। षष्ठी न प्राप्नोतीति। ण्यर्थस्य कर्मत्वादिति भावः। सुट् तु करोतिधात्वाश्रयत्वाद् णिज्युत्पत्तावपि तद्रूपसन्निधानात्सिध्यत्येवेति तन्नाचूचुदत् प्रयोज्ये कर्तरीति तस्याप्राधान्यादिति-

ग्रामं गमयति ग्रामाय गमयति इति व्यतिरिक्तो गत्यर्थ इति कृत्वा गत्यर्थकर्मणीति द्वितीयाचतुर्थ्यौ न प्राप्नुत इति । नासावेवं प्रेष्यते गच्छ ग्राममिति । कथं तर्हि साधनविशिष्टां क्रियामसौ प्रेष्यते ग्रामं गच्छ ग्रामाय गच्छेति । यदप्युच्यते इह च एधो दकस्योपस्कारयतीति व्यतिरिक्तः करोत्यर्थ इति कृत्वा कृञः प्रतियत्न इति षष्ठी न प्राप्नोतीति । नासावेवं प्रेष्यते उपस्कुरुष्वैधो दकस्येति । कथं तर्हि साधनविशिष्टां क्रियामसौ प्रेष्यते एधो दकस्योपस्कुरुष्वेति । यदप्युच्यते इह भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति प्रयोज्ये कर्तरि षष्ठी न प्राप्नोतीति । उक्तं तत्र कृद्ग्रहणस्य प्रयोजनं कर्तृभूतपूर्वमात्रेऽपि षष्ठी यथा स्यादिति । यदप्युच्यते इह चाभिषावयति परिषावयतीति व्यतिरिक्तः सुनोत्यर्थ इति कृत्वा उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं न प्राप्नोतीति । नासावेवं प्रेष्यते सुनु अभीति । कथं तर्हि उपसर्गविशिष्टां क्रियामसौ प्रेष्यते अभिषुणिवति । युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । नन्वनेनासंदिग्धेन प्रत्ययार्थविशेषणेन भवितव्यम् । यावता व्यक्तमर्थान्तरं गम्यते पचति पाचयतीति च । बाढं युक्तम् । इह पचेः कः प्रधानार्थः । यासौ तण्डुलानां विक्लित्तिः अथेदानीं तदभिसंधिपूर्वकं प्रेषणमध्येषणं वा युक्तं यत्सर्वं पच्यर्थः स्यात् । अथ हेतुमतीति को मत्वर्थः । हेतुः

भावः । अभिषावयतीति ण्यर्थस्योपसर्गौ विशेषक इति भावः । एतेषामेवेति । ण्यर्थस्य प्राधान्यात्तेनेप्सिततमस्य प्रयोज्यस्य सिद्धा कर्मसंज्ञा । न च स्वव्यापारापेक्षाया स्वातन्त्र्यात् । परत्वात्कर्तृसंज्ञा प्राप्नोतीति युक्तं वक्तुम् । प्रयोज्यव्यापारस्याप्राधान्यात् प्रधानाप्रधानव्यापारसन्निधौ च प्रधाननिमित्तस्य कार्यस्य युक्तत्वान्नियमेन तु प्रधानप्रयुक्तकार्यव्यावृत्तौ गुणनिमित्तकार्यसद्भावात्कर्तृत्वं भवत्येव । तदुक्तं हरिणा । गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मतां गतः । नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वातन्त्र्येणाभिधीयत इति ॥ नासाविति । ग्रामः प्रकृत्यर्थस्य कर्म न तु ण्यर्थस्येत्यर्थः । साधनविशिष्टामिति । ग्रामकर्मिकां गमनक्रियां प्रयोज्यः प्रेष्यति प्राप्नोतीत्यर्थः । स च प्रेष्यते प्राप्यते । कर्तृभूतपूर्वमात्रेपीति । प्रधानचरेपि कर्तरीत्यर्थः । सुनु अभीति । न प्रयोजकव्यापारस्याभिमुख्यमभिशब्देन द्योत्यते। अपि तु प्रयोज्यव्यापारस्यैवेत्यर्थः। युक्तं पुनरिति। संदेह एव विचारनिमित्तं नोपपद्यते । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भूयो दर्शनविषयाभ्यां प्रत्ययार्थविशेषणपक्षस्यैवोपपन्नत्वादिति भावः। यासाविति। तदर्थत्वात्कारकग्रामस्य तदनन्तरञ्च फलोत्पादादिति भावः । तदुक्तं हरिणा । अनन्तरं फलं यस्याः कल्प्यते तां क्रियां विदुः । प्रधानभूतां तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यतेति ॥ तत्र यथाधिश्रयणादयस्तादर्थ्यात्पचिवाच्यास्तथा प्रेषणादिरपि । द्योतकस्तु णिजपेक्ष्यत इत्यर्थः । न च कारकाणामपि तादर्थ्यात्पच्यभिधेयत्वप्रसङ्गः तेषामक्रियारूपत्वाद्धातोश्च क्रियावाचित्वाद्विक्लित्तिश्चात्र फलानन्तरव्यापारोपलक्षणमिष्टकाः पचन्तीत्यादौ तस्यासंभवादित्याहुः । पच्यर्थः स्यादिति । संभावने लिङ् । संभाव्यते पच्यर्थत्वं प्रेषणादेरत एव संशयाद्विचार्यं प्रत्ययार्थविशेषणपक्षो भाष्यकारेण व्यवस्थापितस्तद्दोषाणां परिहृतत्वात्

इह पुनर्न कश्चिदभिसम्बन्धः क्रियते । न चासौ संप्रति पृच्छति न चासौ प्रक्ष्यति तूष्णीमास्ते । यदि तर्हि कर्ता नास्ति कथं तर्हि कर्तृप्रत्ययेन लोटाभिधीयते । अथ कथमस्मिन्नपृच्छत्ययं पृच्छतिर्वर्तते । अभिसम्बन्धस्तत्र क्रियते इमां क्रियां कर्तास्य स हेतुमान् हेतुमतीति । हेतुनिर्देशश्च निमित्तमात्रे भिक्षादिषु दर्शनात्* । हेतुनिर्देशश्च निमित्तमात्रे द्रष्टव्यः । यावद् ब्रूयान्निमित्तं कारणं तावद्धेतुरिति । किं प्रयोजनम् । भिक्षादिषु दर्शनात् । भिक्षादिषु हि णिज् दृश्यते भिक्षा वासयति कारीषोग्निरध्यापयतीति । किं पुनः कारणं परिभाषिके हेतौ न सिध्यति । एवं मन्यते चेतनावत एतद्भवति प्रेषणमध्येषणं चेति, भिक्षाश्चाचेतनाः । नैष दोषः । नावश्यं स एव वासं प्रयोजयति । य आहोष्यतामिति ब्रवीति किं तर्हि तूष्णीमप्यासीनो यस्तत्समर्थान्याचरति सोपि वासं प्रयोजयति । भिक्षाश्चापि प्रचुरा व्यञ्जनवत्यो लभ्यमाना वासं प्रयोजयन्ति । यथा कारीषोग्निर्निर्वाते एकान्ते सुप्रज्वलितोध्ययनं प्रयोजयति । इह कश्चित्कं चिदाह पृच्छतु मा भवान् अनुयुङ्क्तां मा भवान् इति, अत्र णिच् कस्मान्न भवति । अकर्तृत्वात् । न ह्यसौ संप्रति पृच्छति । तूष्णीमास्ते । किं च भो वर्तमानकालाया एव क्रियायाः कर्त्रा भवितव्यं न भूतभविष्यत्कालायाः । भूतभविष्यत्कालाया अपि भवितव्यम् । अभिसम्बन्धस्तत्र क्रियते इमां क्रियामकार्षीद् इमां क्रियां करिष्यतीति ।

पक्षान्तरे दोषाणां सुपरिहरत्वात् । तथा हि । यदुक्तं द्वयोः कर्त्रोर्लेनाभिधानं प्राप्नोतीति नायं दोषः । प्रकृत्या प्रयोज्यव्यापारोपसर्जनस्य प्रयोजकव्यापारस्याभिधानात्तस्यैव णिचा द्योतनात् प्रधानएव कर्तरि लो भविष्यति नाप्रधाने । णिचा द्योतकेन प्रधानभूतगत्यर्थत्व निवर्तितं गमनारूपस्य प्रधानस्यार्थस्याभिधानादिति ण्यन्तात् प्रयोजककर्तरि क्तस्यानुत्पत्तिः । व्यतिभेदयन्तिइत्यत्रापि हिंसनलक्षणः प्रधानं धात्वर्थो न तु हिंसारूप इत्यात्मनेपदानिषेधाभावः । अथेति । यद्यपि षष्ठ्यर्थस्सप्तम्यर्थश्च मत्वर्थत्वेन निर्ज्ञातस्तथापि हेतुशब्दस्यानेकार्थत्वे सति हेत्वर्थापरिज्ञानात्तद्विशिष्टस्यापि मत्वर्थस्यापरिज्ञानात् प्रश्नः । स चार्थाद्धेतुविषय एवावतिष्ठत को हेतुरिति । किं प्रयोजको हेतुरथ निमित्तमात्रम् । हेतुः कर्त्तेति । हेतुः प्रयोजक इति भावः । नावश्यमिति । तत्समर्थाचरणमपि प्रयोजकव्यापारस्तत्सद्भावाधीनत्वात् प्रयोज्यक्रियासिद्धेरित्यर्थः । पृच्छतु मा भवानिति । प्रष्टा प्रयोज्यस्तस्य प्रेरकः प्रयोजको भवतीति तद्व्यापारे णिच् कस्मान्न भवतीति प्रश्नः । एकविषयत्वाल्लोडादेर्णिचश्च पर्यायप्रसङ्गः । अकर्तृत्वादिति । स्वतन्त्रस्य कर्तु प्रयोजको हेतुरित्युच्यते प्रयोज्यश्चात्र कर्ता नेति प्रयोजको न हेतुसंज्ञ इत्यर्थः । तूष्णीमिति । निर्व्यापारत्वात्कारकत्वमात्रमपि तस्य नास्ति कुतस्तद्विशेषः कर्तृत्वमित्यर्थः । कर्तृत्वमेव तस्याधीयमानं प्रश्नक्रियायाः कर्ता त्वं भवेति । यथा राजा भव युद्ध्यस्वेति राजत्वमेवाधीयते । यस्तु प्रवृत्तक्रियः संभावितक्रियो वा प्रयोज्यः कर्ता तस्य प्रयोजको हेतुरित्यत्र णिजभावः । इतरो वर्तमानक्रियस्यैवानेन कर्तृत्वमुक्तमिति मत्वा चोदयति किं च भो इति । अभिसंबन्ध इति । भूताया भाविन्याश्च क्रियायाः कर्त्राभिसंबन्धो भूतो भावी

कुर्विति। कर्त्रापि तर्ह्यभिसम्बन्धः क्रियते। कथम्। कर्ता अस्याः क्रियाया भवेति। एवं न च कर्ता कर्तृप्रत्ययेन लोटाभिधीयते। अथापि कथं चित्कर्ता स्यात् एवमपि न दोषः। लोटोक्तत्वात् प्रैषस्य णिङ्न भविष्यति। विधीयन्ते ह्येतेष्वर्थेषु प्रैषादिषु लोडादयः। यत्र च द्वितीयः प्रयोज्योर्थो भवति भवति तत्र णिच्। तद्यथा। आसय शाययेति। कृष्यादिषु चानुत्पत्तिः *। कृष्यादिषु चानुत्पत्तिर्वक्तव्या। एकान्ते तूष्णीमासीन उच्यते पञ्चभिर्हलैः कृषतीति। तत्र भवितव्यं पञ्चभिर्हलैः कर्षयतीति कृष्यादिषु चानुत्पत्तिर्नानाक्रियाणां कृष्यर्थत्वात् *। कृष्यादिषु चानुत्पत्तिः सिद्धा। कुतः। नानाक्रियाणां कृष्यर्थत्वात्। नाना क्रियाः कृषेरर्थाः। नावश्यं कृषतिर्विलेखनएव वर्तते। किं तर्हि। प्रतिविधानेऽपि वर्तते यदसौ भक्तबीजबलीवर्दैः प्रतिविधानं करोति स कृष्यर्थः। आतश्च प्रतिविधानेऽपि वर्तते यदहरेवासौ न प्रतिविधत्ते तदहरेव तत्कर्म न प्रवर्तते। यज्यादिषु चाविपर्यासः *। यज्यादिषु चाविपर्यासो वक्तव्यः। पुष्यमित्रो यजते याजका याजयन्तीति। तत्र भवितव्यं पुष्यमित्रो याजयते याजका याजयन्तीति। याज्यादिषु चाविपर्यासो नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वात्*। यज्यादिषु चाविपर्यासः सिद्धः। कुतः। नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वात्। नाना क्रिया यजेरर्थाः। नावश्यं याजिर्हविः प्रक्षेपणएव वर्तते। किं तर्हि। त्यागे ऽपि वर्तते। तद्यथा। अहो यजतइत्युच्यते यः सुष्ठु त्यागं करोति तं च पुष्यमित्रः करोति याजकाः प्रयोजयन्तीति। तत् करोतीत्युपसंख्यानं सूत्रयत्याद्यर्थम् *। तत्

च प्रतिपाद्यतइत्यर्थः। अथ कथमिति। असत्यर्थे शब्दप्रयोगासंभवात्। अभिसंबन्ध इति बुद्धिपरिवर्तिन्यर्थे बहिरसत्यापि शब्दप्रयोगादिति भावः। न च कर्तेति। तस्यैवाधीयमानत्वात्। तदुक्तं हरिणा द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छ्यादेर्लोड्विधीयते।; सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा स विषयो णिच इति॥ अथापीति। दुर्बलपक्षाभ्युपगमेनापि परिहारोऽभिधीयतइति भावः। लोटोक्तत्वादिति। एकविषयत्वाण्णिचो लोडादीनां च पाक्षिकत्वाद्यदा लोडुत्पद्यते तदा तेनैवाभिहितत्वात् प्रैषस्य णिज् न भविष्यति। एकान्त इति। कृषावसामर्थ्यं दर्शयति तूष्णीमासीन इति। व्यापारभावकथनम्। कश्चिद्धि सामर्थ्यातिशयाद्युगपत्पञ्चभिर्हलैः कृषेत्पर्यायेण वेति तन्निराकरणाय एकान्ते तूष्णीमासीन इत्युक्तम्। तत्र पञ्चभिर्हलैर्भूमिमन्यैः कर्षयतीत्यर्थावगमाण्णिचि सति कृषतीति न प्राप्नोतीति तदनुत्पत्तिर्वक्तव्येत्यर्थः। प्रतिविधानेपीति। अनेकार्थत्वाद्धातूनां कृषिरेव प्रयोजकव्यापारे तत्समर्थाचरणलक्षणे वर्ततइत्यर्थः। धातुनैव चोपपदसहिते न तस्यार्थस्य प्रकाशितत्वाण्णिजभावः। विभाषोपपदेन प्रतीयमान इति पक्ष आत्मनेपदाभावश्च। यदा तु कृषिर्विलेखने वर्तते तदा भवत्येव पञ्चभिर्हलैः कर्षयतीति णिच्। यज्यादिष्विति। यजेः प्रक्षेपविशेषवाचित्वात् प्रक्षेपे च ऋत्विजां कर्तृत्वाद्यजमानस्य प्रयोजककर्तृत्वाण्णिच्प्रसङ्गनिवारणाय वचनम्। नानाक्रिया इति।

करोतीत्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम् । सूत्रयत्याद्यर्थम्। सूत्रं करोति सूत्रयति सूत्रयतीति। इह व्याकरणस्य सूत्रं करोति व्याकरणं सूत्रयतीति वाक्ये षष्ठी उत्पन्ने च प्रत्यये द्वितीया। केनैतदेवं भवति। योऽसौ सूत्रव्याकरणयोरभिसम्बन्धः स उत्पन्ने प्रत्यये निवर्तते अस्ति च करोतेर्व्याकरणेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति । आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् ॥ आख्यानात्कृदन्ताण्णिज्वक्तव्यः तदाचष्टइत्येतस्मिन्नर्थे। कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम्। कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति । बलिबन्धमाचष्टे बलिं बन्धयतीति। आख्यानाच्च प्रतिषेधः। आख्यानशब्दाच्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। आख्यानमाचष्टइति। किं पुनर्याण्येतानि संज्ञाभूतानि आख्यानानि तेभ्य उत्पत्त्या भवितव्यम्। आहो स्वित् क्रियाख्यानमात्रात्। किं चातः। यदि संज्ञाभूतेभ्यः। इह न प्राप्नोति राजागमनमाचष्टे राजानमागमयतीति। अथ क्रियाख्यानमात्रम्। दोषो भवति। यथा न दोषस्तथास्तु। दृश्यर्थायां च प्रवृत्तौ ॥। दृश्यर्थायां च प्रवृत्तौ कृदन्ताण्णिज् वक्तव्यः तदाचष्टे इत्येतस्मिन्नर्थे। कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम्। मृगरमणमाचष्टे मृगान् रमयति। दृश्यर्थायामिति किमर्थम् । यदा

तत्र त्यागवचनाश्रयेण यः प्रयोगस्तद्विपरीतः प्रक्षेपवचने द्रष्टव्यः । इह व्याकरणस्येति। लक्ष्ये लक्षणसमुदाये वा व्याकरणशब्दो वर्ततइति भेदनिबन्धना षष्ठी। यदा तु लक्षणएव सूत्रं व्याकरणशब्दो वर्तते तदा व्यपदेशिवद्भावनिमित्ता षष्ठी। यदा व्याकरणं सूत्रं करोतीति सामानाधिकरण्यं तदा यथा मुण्डयति माणवकमिति भवति तथा व्याकरणं सूत्रयतीत्यपि भवति। योऽसाविति। वाक्ये द्रव्यरूपं सूत्रं सूत्रशब्देनोच्यते। णिचि तूत्पन्ने स्वभावातिवर्तनात्करोत्यर्थाभिधायी सूत्रशब्दस्संपद्यते। तदुक्तं परार्थाभिधानं वृत्तिरिति। एतच्च प्रक्रियागतविभागाश्रयेणोक्तम्। परमार्थतस्तु धात्वन्तरं सूत्रिर्विशिष्टक्रियावचनः। आख्यानादिति। आख्यायतइत्याख्यानमिति वृत्तमुच्यते। प्रकृतिवदिति। णिचो या प्रकृतिः कंसवधादिः तया तुल्यं कंसादि कारकं भवति। यथाख्यानक्रियापेक्षं कंसवधादेः कर्मत्वं तथा कंसादेरपि अप्रतिपन्नाख्यानकर्मभावस्येत्यर्थः। प्रकृतिवद्भावातिदेशेन च कंसादेः पृथक्कृतत्वात् कंसमघातयदित्यादौ कंसादिशब्दवर्जितस्याङ्गसंज्ञायामडादयः कंसादेर्न भवन्ति। वत्करणाच्च स्वाश्रयमपि भवति। पुष्येण योजयतीति पुष्यस्य कर्मत्वाभावः अथ वा प्रकृत्या तुल्यं वर्ततइति प्रकृतिवत् प्रकृतेरिव प्रकृतिवद् ण्यन्तस्य कारकमित्युभयथातिदेशाश्रयणात् क्वचित्काश्रत्परिगृह्यते। प्रकृतिप्रत्यापत्त्या राजागमनादौ न लोपाद्यपि निवर्ततइति राजानमागमयतीत्याद्युपपन्नं भवति। कंसवधमिति । यद्यप्यत्र सन्नियोगनिर्दिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभाव इति वधादेशनिवृत्तिस्सिद्धयति तथापि पुष्येण योगं जानाति पुष्येण योजयतीति कृत्वस्य सन्नियोगशिष्टत्वाभावान्निवृत्तिर्न सिध्यतीति प्रकृतिप्र-

हि ग्रामे मृगरमणमाचष्टे मृगरमणमाचष्टइत्येव तदा भवति । आङ्‌ लोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम् * । कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायां कृदन्ताण्णिज् वक्तव्यः तदाचष्टइत्येतस्मिन्नर्थे । आङ्‌लोपश्च कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । आरात्रिविवासमाचष्टे रात्रिं विवासयतीति । चित्रीकरणे प्रापि * । चित्रीकरणे प्राप्यर्थे कृदन्ताण्णिज् वक्तव्यः । कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं सम्भावयते । सूर्यमुद्गमयति । नक्षत्रयोगे ज्ञि * । नक्षत्रयोगे जानात्यर्थे कृदन्ताण्णिज् वक्तव्यः कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयति मघाभिर्योजयतीति । तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । न वा सामान्यकृतत्वाद्धेतुतो ह्यविशिष्टम् । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । सामान्यकृतत्वात्सामान्येनैवात्र णिज् भविष्यति हेतुमतीति । किं कारणम् । हेतुतो ह्यविशिष्टम् । हेतुतो ह्यविशिष्टमेतद् भवति । तुल्या हि हेतुता देवदत्ते चादित्ये च । न सिध्यति । स्वतन्त्रस्य प्रयोजको हेतुसंज्ञो भवतीत्युच्यते न चासावादित्यं प्रयोजयति । स्वतन्त्रप्रयोजकत्वादप्रयोजक इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्यम् । यं भवान् स्वतन्त्रप्रयोजकं मुक्तसंशयं न्याय्यं मन्यते पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति तेनैतत्तुल्यम् । कथम् । प्रवृत्तिर्ह्युभयत्रानपेक्षा । प्रवृत्तिर्ह्युभयत्रानपेक्ष्यैव किं चिद् भवति देवदत्ते चादित्ये च । नेह कश्चित्परोऽनुग्रहीतव्य इति प्रवर्तते । सर्वइमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते । ये तावदेते गुरुशुश्रूषवो नाम ते ऽपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते पारलौकिकं च नो भविष्यति इह च नः प्रीतो गुरुरध्यापयिष्यतीति । यथा ये एते दासाः कर्मकरा नाम ते ऽपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते भक्तं चैलं च लप्स्यामहे परिभाषाश्च न नो भविष्यन्तीति । तथा यएते शिल्पिनो नाम एते ऽपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते मित्राणि च नो भविष्य-

---

प्रत्यापत्तिरुच्यते । किं पुनारीति । कंसबन्धनलोपाख्यानादीनीत्यर्थः । दृश्यर्थायामिति । यदारण्यस्थो रममाणान् मृगान् प्रतिपद्य व्याचष्टे एतस्मिन्नवकाशएवं विधा मृगा रमन्तइति तदा प्रतिपाद्यदर्शनार्था प्रवृत्तिर्भवति । यदा हि ग्राम इति । ग्रामे मृगाणामसंभवान्न तद्दर्शनार्था प्रवृत्तिः । दृश्यर्थयामित्येतच्च मृगरमणादिविषयमेव द्रष्टव्यम् । राजागमनादिषु तु दृश्यर्थप्रवृत्त्यभावेपि णिज् भवति । आरात्रिविवासमिति । यावाद्रात्रेर्विवासोतिक्रमणं तावत्कथाः कथयतीत्यर्थ । चित्रीकरणइति । आश्चर्यकरणे गम्यमाने पुष्येणेति तत् प्राप्नोतीत्यत्रार्थे णिज् वक्तव्य । संभावयतइति । भू प्राप्तावात्मनेपदीत्यस्य रूपम् । पुष्यो योगक्रियायाः कर्ता स हि चन्द्रमसं संबध्नाति । तत्रोभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमात् षष्ठ्यभावे तृतीयासमासः । तत्र प्रकृतेरिव प्रकृतिवदित्येवं प्रकृतिवदतिदेशात्कर्तरि तृतीया भवति लकारस्तु प्रधानएव कर्तरि भवति नातिदेशिके । सामान्यकृतत्वादिति । सामान्य-

न्तीति वेतनं च लप्स्यामहे। एवमेतेषु सर्वेषु स्वभूत्यर्थं प्रवर्तमानेषु कुर्वतः प्रयोजक इति चेत्तुल्यम्। यदि कश्चित्प्रयोजको नाम कुर्वतो भवति तेनैतत्तुल्यम्। यदि तर्हि सर्वइमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते कः प्रयोज्यार्थः। यदभिप्रायेषु सज्जन्ते ईदृशौ वध्र्यौ कुरु ईदृशौ पुटकौ कुरु इति। आदित्यश्चास्याभिप्राये सज्जते। एष तस्याभिप्राय उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं संभावयेय इति तं चास्यादित्योऽभिप्रायं निर्वर्तयति। भवेदिह वर्तमानकालता युक्ता स्याद् उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योद्गमनं सम्भावयते सूर्यमुद्गमयतीति तत्रस्थस्य हि तस्यादित्य उदेति। इह तु कथं वर्तमानकालता कंसं घातयति बलिं बन्धयतीति। चिरहते च कंसे चिरबद्धे च बलौ। अत्रापि युक्ता, कथम्। ये तावदेते शौभिका नाम एते प्रत्यक्षं कंसं घातयन्ति प्रत्यक्षं च बलिं बन्धयन्तीति। चित्रेषु कथम्। चित्रेष्वपि उद्गूर्णा निपतिताश्च प्रहारा दृश्यन्ते कंसस्य कृष्णस्य च। ग्रन्थिकेषु कथम्। यत्र शब्दग्रन्थनमात्रं लक्ष्यते। ते ऽपि हि तेषामुत्पत्तिप्रभृत्या विनाशाद् बुद्धिर्व्याचक्षाणाः सन्तो बुद्धिविषयान् प्रकाशयन्ति। आतश्च सतः। व्यामिश्रिताश्च दृश्यन्ते। के चित् कंसभक्ता भवन्ति के चिद्वासुदेवभक्ताः। वर्णान्यत्वं खल्वपि पुष्यन्ति। के चित्कालमुखा भवन्ति के चिद् रक्तमुखाः त्रैकाल्यं खल्वपि लोके लक्ष्यते गच्छ हन्यते कंसः गच्छ घानिष्यते कंसः किं गतेन हतः कंस इति। हेतुमति च॥ इतिश्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

कण्ड्वादिभ्यो यक्॥ २७॥ किमर्थः ककारः। गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः। क्ङितीति गुणवृद्धिप्रतिषेधो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सार्वधातुकार्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष आर्धधातुकसंज्ञां ल-

---

लक्षणेनैव सिद्धत्वादित्यर्थः। देवदत्ते चेति। देवदत्तविषयान्यस्य हेतुतेत्यर्थः। परिभाषा इति। दण्डनादिकाः। यदभिप्रायेष्विति। तदुक्तं हरिणा। निमित्तेभ्यः प्रवर्तन्ते सर्व एव स्वभूतये। अभिप्रायानुरोधोऽपि स्वार्थस्यैव प्रसिद्धयइति॥ सज्जन्तइति। भाष्यकारवचनादात्मनेपदम्। परस्मैपदी तु सज्जिः ग्लु ञ्चु षस्ज जगताविति। चिरहत इति। चिरप्रवृत्तत्वाद्वध्यघातकभावस्य प्रयोजकव्यापारस्य वर्तमानत्वासंभवात्। उपसंख्यानारम्भे तु न दोष आख्यानस्य वर्तमानत्वादित्यर्थः। शौभिका इति। कंसाद्यनुकारिणां नटानां व्याख्यानोपाध्यायाः। कंसानुकारी नटः सामाजिकैः कंसबुद्ध्या गृहीतः कंसो भाष्ये विवक्षितः। ग्रन्थिकेष्विति। कथकेष्वित्यर्थः। तेपीति। तदुक्तं हरिणा। शब्दोपहितरूपांस्तु बुद्धेर्विषयतां गतान्। प्रत्यक्षमिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यतइति॥ शिष्टं भाष्यं स्पष्टम्॥ २६॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

कण्ड्वादिभ्यो यक्। किमर्थ इति। द्वैविध्यं कण्ड्वादीनां दर्शयितुमुपन्यासः। क-

भते न चायं धातोर्विधीयते । कण्ड्वादीनि हि प्रातिपदिकानि । कण्ड्वादिभ्यो वावचनम् * । कण्ड्वादिभ्यो वेति वक्तव्यम् । अवचने हि नित्यप्रत्ययत्वम् । अक्रियमाणे हि वावचने नित्यः प्रत्ययविधिः प्रसज्येत । तत्र को दोषः । तत्र धातुविधितुक्प्रतिषेधः * । तत्र धातुविधेस्तुकश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । कण्ड्वौ कण्ड्वः । अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङावित्युवङादेशः प्रसज्येत । इह कण्ड्वा कण्ड्वे इति नोङ्धात्वोरिति विभक्तेरुदात्तत्वप्रतिषेधः प्रसज्येत । तुक् च प्रतिषेध्यः वल्गुर्मन्तुरिति । ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति । ह्रस्वयलोपौ च * । ह्रस्वयलोपौ च वक्तव्यौ स्याताम् । ह्रस्व । वल्गुर्मन्तुरिति । किमर्थमिदं न ह्रस्व एवायम् । अन्तरङ्गत्वाद् अकृत्यकार इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । ह्रस्व । यलोप । यलोपश्च वक्तव्यः । कण्डूर्मन्तुर्वल्गुरिति । किमर्थमिदं न वलीत्येव सिद्धम् । वलीत्युच्यते न चात्र वलं पश्यामः । ननु च क्विव्वलादिः । क्विपो लोपे कृते वलाद्यभावान्न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यं क्विब्लोपः क्रियतां वलि लोप इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात् क्विब्लोपः । नित्यः खल्वपि क्विब्लोपः कृते यलोपे प्राप्नोति । अकृते पि । नित्यत्वात् परत्वाच्च क्विब्लोपे कृते वलाद्यभावाद् न प्राप्नोति । एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । अथ क्रियामाणेपि वावचने यदा यगन्तात् क्विप् तदैते दोषाः कस्मान्न भवन्ति । नैतेभ्यस्तदा क्विबुत्पद्यते । किं कारणम् । अन्येभ्योपि दृश्यत इत्युच्यते न चैतभ्यः तदा क्विब् दृश्यते । यथैव तर्हि क्रियमाणेपि वावचने अन्येभ्योपि दृश्यतइत्यत्र क्विब् न भवाति । एवमक्रियमाणे पि वावचने न भविष्यति । अवश्यमेतेभ्यः क्विबेषितव्यः । किं प्रयोजनम् । एतानि रूपापि यथा स्युरिति । तत्तर्हि वावचनं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् उभयं कण्ड्वादीनि धातवश्च प्रातिपदिकानि च । आतश्चोभयम् । कण्डूयतीति हि क्रियां कुर्वाणे प्रयुज्यते । अस्ति मे कण्डू-

---

कारप्रयोजनमेव दर्शयितुं वस्त्वन्तरमुपक्षिप्यते । कण्ड्वादिभ्यो वावचनमिति । यदा कण्ड्वादीनि प्रातिपदिकानि तदा वेति वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र को दोष इति । नित्येपि प्रत्यये क्विपा कण्डूरित्यादि सिध्यतीति भावः । क्विपा यथेष्टं रूपं न सिध्यतीति दर्शयितुमाह तत्रेति । कण्डूयशब्दात् क्विपि विहिते ऽकारलोपस्य स्थानिवत्त्वमुवाङि कर्तव्ये नास्ति । क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेष्विति निषेधात् । अथापि स्थानिवत्त्वादुवङ् स्यात् तथापि वकारस्योठ् करिष्यते । आदिष्टादचः पूर्वो वकार इत्यूठि कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावः । अत एवोठः पुनरुवङ् न भवति तत्र कण्डूशब्दादौजसोः कृतयोरुवङ् प्राप्नोति । ओःसुपीति तु यणादेशो ऽसंयोगपूर्वस्योक्तः । नित्यत्वाच्चेति । वेरपृक्तलोपात् पूर्वं वलिलोप इत्येतदनाश्रित्येदमुच्यते । वर्णाश्रय इति । वल्रूपाश्रयो य्वोर्लोपः न तु प्रत्याश्रयः । वावचने तु सति पक्षे यगनुत्पादाद्यथेष्टसिद्धिः । नैतेभ्य

रिति वेदनामात्रस्य सांनिध्ये। अपर आह। धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्जनादपि। आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषित इति। कण्ड्वादिभ्यो यक्॥

कमेर्णिङ्॥ ३०॥ किमर्थो णकारः। वृद्ध्यर्थः। ञ्णितीति वृद्धिर्यथा स्यादिति क्रियमाणे पि वै णकारे वृद्धिर्न प्राप्नोति। किं कारणम्। क्ङिति चेति प्रतिषेधात्। णित्करणसामर्थ्याद्भविष्यति। अत उत्तरं पठति। णिङि णित्करणस्य सावकाशत्वाद् वृद्धिप्रतिषेधप्रसङ्गः *। णिङि णित्करणं सावकाशम्। कोवकाशः। सामान्यग्रहणार्थो णकारः। क्व सामान्यग्रहणार्थेन णकारेणार्थः। णेरनिटीति। णिङि णित्करणस्य सावकाशत्वाद् वृद्धेः प्रतिषेधः प्राप्नोति। ङित्करणमपि सावकाशम्। कोवकाशः। सामान्यग्रहणाविघातार्थो ङकारः। क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः। अत्रैव शक्योत्र सामान्यग्रहणाविघातार्थोऽन्योऽनुबन्ध आसङ्क्तुम्। तत्र ङकारानुबन्धाद् वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति। अवश्यमत्रात्मनेपदार्थो ङकारोनुबन्ध आसङ्क्तव्यः। ङित इत्यात्मनेपदं यथा स्यात्। एवमप्युभयोः सावकाशयोः प्रतिषेधबलीयस्त्वात्प्रतिषेधः प्राप्नोति। एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कमेर्वृद्धिप्रतिषेधो भवतीति। तदयं न कम्यमिचमामिति मित्संज्ञायाः प्रतिषेधं शास्ति। मित्प्रतिषेधस्य चार्थवत्त्वात् *। मित्प्रतिषेधस्य चार्थवत्त्वाद्वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति। अर्थवान् मित्प्रतिषेधः। कोर्थः। णिङन्तस्य णिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वत्वं मा भूदिति। ननु तस्या अपि क्ङिति चेति प्रतिषेधेन भवितव्यम्। न भवितव्यम्। उक्तमेतत्। क्ङिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणमुपधारोरवीत्यर्थमिति। एवं तर्हि णिङन्तस्य णिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। किं कारणम्। णिङा व्यवहितत्वात्। लोपे कृते नास्ति

इति। कर्तरि क्विपो विधानात् कण्डूरिति च कर्त्रर्थानवगमादिति भावः। अवश्यमिति। संपदादित्वाद्भावे कर्तव्य इति भावः। वेदनामात्रस्येति। वेदना च सत्त्वरूपा प्रतीयते न च साध्यरूपेति भाव। तत्र धात्वधिकाराद्धातुभ्य एव स्वार्थे यग् भवति प्रातिपदिकेभ्यस्तु स्वादुयत्पत्तौ सत्यां कण्डूरित्यादिरूपसिद्धिः। कस्य चेति। धातुविधानप्रतिबद्धार्धधातुकसंज्ञाश्रयगुणनिषेधार्थात्ककारासञ्जनादपि धातुः कण्ड्वादिर्यकमुत्पादयतीति ज्ञायत इत्यर्थः। आह चेति। दीर्घान्तपाठाच्च पाक्षिकं धातुत्वमेषां निश्चीयते। नित्ये हि धातुत्वे नित्ये च यकि सति अकृत्यकारइति दीर्घस्य सिद्धत्वाद्दीर्घपाठोनर्थकः स्यादित्यर्थः॥ २७॥

कमेर्णिङ्॥ प्रतिषेधबलीयस्त्वादिति। प्रतिषेधस्य विध्यपवादत्वाद् बाधकत्वाद् बलीयस्त्वम्। णिजन्तस्येति। कामयमानं प्रयुङ्क्तइति णिच् णिङन्तेचेति। णिज्निमित्ता या वृद्धिस्तस्या णिङ्निमित्तं ह्रस्वत्वं मा भूदित्येवमर्थो मित्प्रतिषेधः स्यादित्यज्ञापको णिङ् वृद्धेरित्यर्थः। णिङि चेति। ह्रस्वत्वमिति शेषः। असिद्धमिति। ह्रस्वे

व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । णिङ्ग्येव तर्हि मा भूदिति । णिङि च न प्राप्नोति । किं कारणम् । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति । नैव वा पुनर्णिङन्तस्य णिचि वृद्धिः प्राप्नोति । किं कारणम् । णिङा व्यवहितत्वात् । लोपे कृते नास्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमेव । इदं तर्हि प्रयोजनम् । यत्तच्चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्यामिति दीर्घत्वं शास्ति तत्कमेर्णिङि मा भूदिति । किं पुनः कारणं तत्र दीर्घोऽन्यतरस्यामित्युच्यते न ह्रस्वोऽन्यतरस्यामित्येवोच्येत । यथाप्राप्तं कमेर्ह्रस्वत्वमेव । तत्रायमप्यर्थः । ह्रस्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । मितां ह्रस्व इति । का रूपसिद्धिः । अशमि अशामि । शमंशमम् । शामंशामम् । वृद्ध्या सिद्धम् । न सिध्यति । नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेरिति वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति । नैष दोषः । चिण्कृतोः स वृद्धिप्रतिषेधो न णिचि । इह तर्हि । अजानि अजानि जनंजनम् । जानंजानम् । जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति सोपि चिण्कृतोरेव न णिचि । णिज्व्यवहितेषु तर्हि यङ्लोपे चोपसंख्यानं कर्तव्यं स्यात् । शमयन्तं प्रयोजितवान् अशमि अशामि । शमंशमम् । शामंशामम् । शंशमयतेः । अशंशमि अशंशामि । संशमंसंशमम् । संशामंसंशामम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । चिण्णमुल्परे णौ मिताङ्गानां ह्रस्वो भवतीत्युच्यते । यश्चात्र णिः चिण्णमुल्परः न तस्मिन्मिदङ्गम् यस्मिंश्च मिदङ्गं नासौ णिश्चिण्णमुल्परः । णिलोपे तर्हि कृते चिण्णमुल्परः । स्थानिवद्भावान्न चिण्णमुल्परः । अथ दीर्घोऽन्यतरस्यामित्युच्यमाने यावता स्थानिवद्भावः कथमेवैतावता सिध्यति एतदिदानीं दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनम् । दीर्घविधौ प्रसजादेशो न स्थानिवद्भवतीति । स्थानिवत्त्वप्रतिषेधः सिद्धो भवति । यदा खल्वप्यायादय आर्धधातुके वा भवन्ति तदा णिचि णिङ्नास्ति तदर्थं च मित्प्रतिषेधः स्यात् । तस्मात्प्रतिषेधः प्राप्नोति । उक्तं वा*। किमुक्तम् । तद्धितकाम्योरिक्पूकरणादिग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः । नचैष इग्लक्षणा वृद्धिरिति । कमेर्णिङ् ॥

आयादय आर्धधातुके वा ॥ ॥३१॥ कथमिदं विज्ञायते आयादिभ्यो

कर्तव्ये बहिरङ्गा वृद्धिरसिद्धेत्यर्थः । स्थानिवद्भावादिति । क्विलुगुपधात्वेत्युपधाविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः प्रत्ययविधावेवेति तत्रैवोक्तम् । तथा च पटयतीत्यत्र वृद्धौ कर्तव्यायां निषेधो न भवति । किं पुनरिति । कमेर्णिङि वृद्धिप्रतिषेधान्नित्यं ह्रस्वत्वमेव स्थितमिति मित्प्रतिषेधो न कर्तव्यो भवति क्रियमाणस्तु णिङि वृद्धेर्ज्ञापक एवेति भावः । उपसंख्यानं कर्तव्यं स्यादिति । पाक्षिकवृद्धिप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । एतदिदानीमिति । ततश्च पाक्षिकदीर्घनिवृत्त्यर्थो मित्प्रतिषेधो न ज्ञापकः । यदेति । अणिङन्तात्कमेर्यदा णिच् क्रियते तदा ह्रस्वनिवृत्त्यर्थो मित्प्रतिषेधः स्यादित्यर्थः ॥ ३० ॥

यदार्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वा आयादीनां निवृत्तिर्भवतीति । आहो स्विदायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते आयादीनामुत्पत्तिर्भवतीति । किं गतमेतदियता सूत्रेण आहो स्विदन्यतरस्मिन् पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम् । गतमित्याह । कथम् । यदा तावदायादिभ्यो यदार्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वायादीनां निवृत्तिर्भवतीति तदाऽविशेषेण सर्वमायादिप्रकरणमनुक्रम्य आयादय आर्धधातुके वेत्युच्यते । यदाप्यादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वा आयादीनामुत्पत्तिर्भवतीति तदैकं वाक्यं तच्चेदं च । गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः । आर्धधातुके वा । ऋतेरीयङ् आर्धधातुके वा । कमेर्णिङ् । आर्धधातुके वेति । कश्चात्र विशेषः । आयादिभ्यो यदार्धधातुकम् आयादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकमिति चोभयथानिष्टप्रसङ्गः * । आयादिभ्यो यदार्धधातुकमायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकमिति चोभयथानिष्टं प्राप्नोति । यदि विज्ञायते आयादिभ्यो यदार्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वा आयादीनां निवृत्तिर्भवतीति । गुप्तिः जुगोपेति चेष्टं न सिध्यति । इदं चानिष्टं प्राप्नोति गोपाञ्चकार गोपेति । इदं तावदिष्टं सिद्धं भवति । गोपायाञ्चकार गोपायेति । अथ विज्ञायते आयादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकं तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽयादीनामुत्पत्तिर्भवतीति । गुप्तिर्जुगोपेति चेष्टं सिद्धं भवति । इदं चानिष्टं न प्राप्नोति । गोपाञ्चकार गोपेति । इदं त्विष्टं न सिद्ध्यति । गोपायाञ्चकार गोपायेति । इदं तावदिष्टं सिद्धं भवति गोपायाञ्चकारेति । कथम् । अस्त्वत्रायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकं लिट् तस्मिन्नवस्थिते वा आयादयः आम्मध्ये पतिष्यति यथा विकरणस्तद्वत् । इदं तर्हीष्टं न सिध्यति गोपायेति । सिद्धं तु सार्वधातुके नित्यवचनादनाश्रित्य वा विधानम् * । सिद्धमेतत् । कथम् । अविशेषेणायादीनां वाविधिमुक्त्वा सार्वधातुके नित्यमिति व-

---

आयादयः ॥ आर्धधातुकइति परसप्तमीमाश्रित्य पक्षद्वयविचारः । द्वयोरपि च पक्षयोर्दोष इति मत्वा प्रश्नः । कथमिति । आहोस्विदन्यतरस्मिन्निति । निवृत्तिशब्द उत्पत्तिशब्दो वा निर्देष्टव्य इति मन्यते । यदा तावदिति । एतद्वाक्यनिरपेक्षैरायादिविधानवाक्यैः परनिमित्तानपेक्षा आयादयो यदा विधीयन्ते तदानेनार्धधातुके तेषां पक्षे निवृत्तिः क्रियते । यद्यपि नित्याश्शब्दास्तथापि शास्त्रप्रक्रियायां क्वचिदुत्पन्नस्य लोपादिद्वारेण निवृत्तिः क्रियते । क्व चिदपवादविधानेनोत्सर्गस्यानुत्पत्तिर्ज्ञाप्यते । ततो निवृत्तिपक्षो नानुपपन्नः । यदेति । यदा सूत्रत्रयस्यायं योगः शेषस्तदैकवाक्यतायां सत्यामार्धधातुके परत आयादयो विकल्पेनोत्पद्यन्तइति पक्षः । यदि तर्ह्येकवाक्यता ततः सार्वधातुकआयादयो नोत्पद्येरन् । नैष दोषः । गुपूधूपेत्यत्रैवार्द्धधातुके वेति वक्तव्ये पृथक्पाठात्सार्वधातुकेप्यायादयो भवन्तीति ज्ञायते । आर्द्धधातुक एव त्वेकवाक्यतया विकल्पेन विधीयन्ते। गुप्तिरिति । गोपायशब्दस्य प्रत्ययान्तत्वादकारेण क्तिनो

क्ष्यामि । स्यादिबलीयस्त्वं तु विप्रतिषेधेन तुल्यनिमित्तत्वात् * । स्यादिभिस्त्वायादीनां बाधनं प्राप्नोति । किं कारणम् । विप्रतिषेधेन तुल्यनिमित्तत्वात् । तुल्यं हि निमित्तमायादीनां स्यादीनां च । स्यादीनामवकाशः करिष्यति हरिष्यति । आयादीनामवकाशः गोपायति धूपायतीति । इहोभयं प्राप्नोति गोपायिष्यति धूपायिष्यतीति । परत्वात् स्यादयः प्राप्नुवन्ति । न वायादिविधानस्यानवकाशत्वात् * । न वैष दोषः । किं कारणम् । आयादिविधानस्यानवकाशत्वात् । अनवकाशा आयादयः । उच्यन्ते च ते वचनाद्भविष्यन्ति । ननु चेदानीमेवावकाशः प्रक्लृप्तः गोपायति धूपायतीति । अत्रापि शप् स्यादिर्भवति । यद्यत्रापि शप् स्यादिर्भवति । न त्वत्रास्ति विशेषः सति वा शप्यसति वा । अन्यदिदानीमेतद् । यदुच्यते नास्ति विशेष इति । यत्तु तदुक्तम् । आयादीनां स्यादिभिरव्याप्तोवकाश इति स नास्त्यवकाशः । अवश्यं खल्वप्यत्र शप्स्यादिरेषितव्यः । किं प्रयोजनम् । गोपायन्ती धूपायन्तीति शप्श्यनोर्नित्यमिति नित्यो नुम् यथा स्यात् । यदि तर्हि अनवकाशा आयादयः आयादिभिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति । यथा पुनरयं सूत्रभेदेन परिहारः यदि पुनः शपि नित्यमित्युच्यते । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमायादिभ्यो यदार्धधातुकमायादिप्रकृतेर्यदार्धधातुकमिति चोभयथानिष्टप्रसङ्ग इति । नैष दोषः। आर्धधातुके इति नैषा परसप्तमी । का तर्हि । विषयसप्तमी । आर्धधातुके विषयइति । तत्रार्धधातुकविषये आयादिप्रकृतेरायादिषु वा कृतेषु यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति । आयादय ॥

सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३२ ॥ अन्तग्रहणं किमर्थं न सनादयो धातव इत्येवोच्येत । केनेदानीं तदन्तानां भविष्यति । तदन्तविधिना । अत उत्तरं पठति । सनादिष्वन्तग्रहण उक्तम् * । किमुक्तम् । पदसं-

---

बाधनाद् गुप्तिर्न सिध्यति । आमि परत आयस्य पाक्षिक्यां निवृत्तौ जुगोपेति न सिध्यति । दोषोपलक्षणं चैतत् गुप्त इत्यपि न सिध्यति । क्तप्रत्यये परत आयस्य निवृत्तौ सत्यां प्रत्ययलक्षणेन गुणप्रसङ्गात् । न च प्रत्ययलोपसूत्रे लोपसंज्ञासूत्रे वा तद्भावितग्रहणमाश्रितम् । गोपायतीति । विशेषाभावादत्र शपोनुत्पत्तिरित्यायादीनामनवकाशं मन्यते । अन्यदिदानीमिति । विशेषाभावेपि लक्षणवशात् प्रवर्त्यं शबेति भावः । कामयतइत्यत्र तु विशेषोस्त्येव । शपमन्तरेणास्य रूपस्याभावात् । यथा पुनरिति । वार्त्तिककारेण तु सिद्धं सार्वधातुके नित्यवचनादिति ब्रुवता सूत्रभेदेन परिहार उक्तो ऽवश्यकर्तव्ये च सूत्रभेदे शपि नित्यमिति न्यासः कर्तव्यो येन दोषो न भवतीत्यर्थः। ननु तौदादिकत्वाद्विच्छेः शेन भाव्यं न तु शपा । एवं तर्हि न्यासभेदोपलक्षणार्थमिदमिति शपि नित्यमिति तु न्यासः कर्तव्यः ।

ज्ञायामन्तवचनमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थमिति । इदं चापि प्रत्ययग्रहणम् । अयं चापि संज्ञाविधिः । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । न-भूवादयो धातव इत्येवं सिद्धम् । न सिध्यति । पाठेन धातुसंज्ञा क्रियते । न चेमे तत्र पठ्यन्ते कथं तर्ह्यन्येषामपठ्यमानानां धातुसंज्ञा भवति । अस्तेर्भूः ब्रुवो वचिः चक्षिङः ख्याञिति । यद्यप्येते तत्र न पठ्यन्ते । प्रकृतयस्त्वेषां पठ्यन्ते । तत्र स्थानिवद्भावात्सिद्धम् । इमेपि तर्हि यद्यपि तत्र न पठ्यन्ते येषां त्वर्था आदिश्यन्ते । ते तत्र पठ्यन्ते तत्र स्थानिवद्भावात्सिद्धम् । न सिध्यति । आदेशाः स्थानिवदित्युच्यते न चेमे आदेशाः । इमे अप्यादेशाः । कथम् । आदिश्यते यः स आदेशः इमे चाप्यादिश्यन्ते एवमपि षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाः स्थानिवद्भवन्तीत्युच्यते । न चेमे षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशाः । षष्ठीग्रहणं निवर्तिष्यते । यदि निवर्तते । अपवादे उत्सर्गकृतं प्राप्नोति । कर्मण्यण् आतोनुपसर्गे क इति केप्यण्कृतं प्राप्नोति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नापवादे उत्सर्गकृतं भवतीति यदयं श्यन्नादीन् कांश्चिच्छितः करोति श्यन्क्ष्नम्श्नाश्नुरिति । सनाद्यन्ता धातवः ॥

स्यतासी ललुटोः ॥ ३३ ॥ इमे विकरणाः पठ्यन्ते तत्र न ज्ञायते क उत्सर्गः कोपवाद इति । तत्र वक्तव्यमयमुत्सर्गः अयमपवाद इति । इमे ब्रूमः यगुत्सर्गः अपवादाः शबादयः स्यादयश्च । यदि यगुत्सर्गः अपवादः शबादिः

सनाद्यन्ता । भूवादय इत्येवेति । भुवो वादयो भूवादय इत्यर्थाश्रयणादिति भावः । ततश्च क्रियावाचित्वात्सनाद्यन्तानां धातुसंज्ञा सिध्यतीत्यर्थः । पाठेनेति । आदिशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धादर्थपाठाभ्यां धातुसंज्ञा विहिता तेनाणवयत्यादयः समानशब्दाश्च सर्वनामादयो निवर्तिता भवन्तीति भावः । स्थानिवद्भावेन धातुसंज्ञासिद्धिं वक्ष्यामीति पृच्छति कथं तर्हीति । ननु भूवचिख्यादिशब्दा धातुपाठे पठिता एव । नैतदस्ति । न हि ये धातुपाठ पठितास्त इहादिश्यन्ते शब्दान्तरत्वादादेशानाम् । जग्ध्यादीनां तु पाठशङ्कापि नास्ति । येषां त्वर्थ इति । इष्यादीनामित्यर्थः । न चेम इति । रूढिशब्दस्यादेशशब्दस्य तत्र ग्रहणाद्येषामेव स्थानिनिवृत्त्यादेशत्वं प्रसिद्धं तेषामेव तत्र ग्रहणमित्यर्थः । इमेपीति । क्रियानिमित्तकस्यादेशशब्दस्य तत्र ग्रहणमित्यर्थः । अत्र चोदयन्ति । यदि स्थानिवद्भावेन सनादीनां धातुसंज्ञा विधीयते तदा तदन्तविध्यभावात् प्रत्ययानामेवङ्गसंज्ञानिबन्धनान्यडादीनि प्राप्नुवन्ति प्रत्ययान्तानां चेष्यन्ते । यङ्प्रत्ययश्च समभिहारविशिष्टक्रियावचनाद्धातो स्वार्थे विधीयते आयादयश्च शुद्धएव स्वार्थे विधीयन्ते इति तेषां स्थानिनः कस्यचिन्निवृत्त्यभावात् स्थानिवत्त्वाभावाद्धातुसंज्ञा न प्राप्नोति । अत्रोच्यते । कर्तुमिच्छतीतिकरणाङ्गइष्यर्थे सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायाद्वर्तमानस्य इषेः प्रसङ्गे चिकीर्षशब्दस्सन्नन्त आदिश्यतइति सिद्धं तदन्तस्य धातुत्वम् । एवं समभिहारविशिष्टलवनक्रियावाचिलूशब्दप्रयोगप्रसङ्गे लोलूयशब्द आदिश्यते । गुपेः प्रसङ्गे गोपायशब्द इति भगवतो भाष्यकारस्याभिप्रायः ३१॥

स्यतासी । उत्सर्गापवादधर्मज्ञानाय पृच्छति इमे इति । यगुत्सर्ग इति । भाव-

स्यादयश्च । अपवादविप्रतिषेधाच्छबादिबाधनम् * । अपवादविप्रतिषेधाच्छबादिभिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति । शबादीनामवकाशः पचति पठति । स्यादीनामवकाशः पक्ष्यते यक्ष्यते । इहोभयं प्राप्नोति पक्ष्यति यक्ष्यति । परत्वाच्छबादयः प्राप्नुवन्ति । अपवादो नामानेकलक्षणप्रसङ्गः * । अपवादो नाम स भवति यत्रानेकलक्षणप्रसङ्गः । अत्र च भावकर्मणोर्यग्विधीयते । कर्तरि शप् । कः प्रसङ्गो यद्भावकर्मणोर्यकं कर्तरि शबादयो बाधेरन् । एवं तर्हि यक्शपावुत्सर्गौ अपवादाः श्यनादयः स्यादयश्च । एवमपि अपवादविप्रतिषेधाच्छ्यन्नादिबाधनम् * । अपवादविप्रतिषेधात् श्यन्नादिभिः स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति । श्यन्नादीनामवकाशः दीव्यति सीव्यति । स्यादीनामवकाशः पक्ष्यति यक्ष्यति । इहोभयं प्राप्नोति देविष्यति सेविष्यतीति । परत्वाच्छ्यन्नादयः प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । शबादेशः श्यनादयः करिष्यन्ते । शप् स्यादिभिर्बाध्यते । तत्र दिवादिभ्यः स्यादिविषये शबेव नास्ति कुतः श्यन्नादयः । तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । कर्तरि शबिति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । नैष दोषः । दिवादिभ्य इत्येषा पञ्चमी शबिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते । अथ वा अनुवृत्तिः करिष्यते । सार्वधातुके यक् स्यतासी ऌलुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवतीति । कर्तरि शप् स्यतासी ऌलुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्भवति । दिवादिभ्यः श्यन् स्यतासी ऌलुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज्

कर्मग्रहणाननुवृत्त्या सार्वधातुकमात्रे विधानादिति भाव । अपवादविप्रतिषेधादिति । यगपवादानामुभयेषां शबादीनां स्यादीनां च विप्रतिषेधे सति परत्वाच्छबादय. स्युरित्यर्थः । अपवाद इति । यत्रोत्सर्गलक्षणस्यापवादलक्षणस्य च प्रसङ्गः तत्रापवादव्यवहारः यग्विधौ तु भावकर्मग्रहणानुवर्तनात्कर्तरि यको ऽप्रसङ्गान्नास्ति तदपवादत्वमित्यर्थः । लावस्थायामिति । ननु च परत्वाल्लादेशैर्भाव्यम् । न च लादेशानामनित्यत्वम् । कृतेष्वपि स्यादिषु आतृतीयपरिसमाप्तेर्धात्वधिकारेऽपि धातोर्विहितस्य लस्येत्येवं विहितविशेषणाश्रयणाल्लादेशानां प्रसङ्गात् । एवं तर्हि कृतेष्वपि लादेशेषु स्यादयो भवन्तोऽन्तरङ्गा एव भवन्ति । नहि तद्विधौ शब्देन सार्वधातुकत्वमर्थविशेषो वा कर्त्रादिराश्रितः । श्यनादयस्तु तदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गाः । अवश्यं चैतदभ्युपगन्तव्यं कृतेषु स्वादेशेषु स्यादयः क्रियन्त इति । अन्यथा तासेः परस्य त्वसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वविधानं न विकरणस्य स्वरो लसार्वधातुकस्वरं बाधत इत्यस्यार्थस्य कथं ज्ञापकं स्यात् । यदि हि लावस्थायां तासिः क्रियेत पश्चात्सार्वधातुकं तदा सति शिष्टत्वात्सार्वधातुकस्योदात्तत्वे प्राप्ते ऽप्राप्तानुदात्तार्थं वचनमिति ज्ञापकत्वं नोपपद्येत । ये त्वाहुः । संख्याविधानवाक्येनात्मनेपदपरस्मैपदप्रकरणेन च स्वदेशविधानवाक्यस्यैकवाक्यतायां लाद-

भवति । अथ वान्तरङ्गाः स्यादयः । कान्तरङ्गता । लावस्थायामेव स्यादयः । सार्वधातुके श्यन्नादयः । स्यतासी ॥

सिब्बहुलं लेटि ॥ ३४ ॥ सिबुत्सर्गः छन्दसि सनाद्यन्तेनेषत्वाद्यर्थः * । सिबुत्सर्गश्छन्दसि कर्तव्यः सनाद्यन्तेनेषत्वाद्यर्थः । सनाद्यन्ताधिकारे च कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । नेषत्वाद्यर्थः । इन्द्रो नस्तेन नेषतु गावोनेष्टादिति । प्रकृत्यन्तरत्वात्सिद्धम् * । प्रकृत्यन्तरत्वात्सिद्धमेतत् । कथम् । प्रकृत्यन्तरं नेषः नेषतु नेष्टादिति दर्शनात् । नेषतु नेष्टादिति हि दृश्यते । अथ किमर्थः पकारः । स्वरार्थः । अनुदात्तौ सुप्पिताविसेष स्वरो यथा स्यादिति । पित्करणानर्थक्यं चानच्कत्वात् * । पित्करणं चानर्थकम् । कुतः । अनच्कत्वात् । अनच्कोयम् । तत्र नार्थः स्वरार्थेनानुबन्धेन पकारेण । इटि कृते साच्को भविष्यति । इटोनुदात्तार्थमिति चेदागमानुदात्तत्वात्सिद्धम् * । आगमानुदात्तत्वेनेटोनुदात्तत्वं भविष्यति । एवं तर्हि सवयं कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । यदवयासिसीष्ठाः । एकाज्लक्षण इट्प्रतिषेधो मा भूदिति । क्वायमकारः श्रूयते । न क्व चिच्छ्रूयते । लोपोस्य भविष्यति । अतो लोपः आर्धधातुक इति । यदि न क्व चिच्छ्रूयेत । नार्थः

शानां बहिरङ्गत्व ल्लावस्थायामेवान्तरङ्गत्वात् प्रतिपदविधानाच्च स्यादयो भवन्तीति तैस्तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्ताविधानस्य पूर्वोक्तार्थज्ञापकत्वमसमर्थितं भवति ॥ ३३ ॥

सिब् बहुलम् ॥ सिबुत्सर्ग इति परनिमित्तमनुपादाय सनादिवर्गे धातोः सिब् विधेयः । तेन तदन्तस्य धातुसंज्ञायां सत्यां नेषत्यादीनि सिद्ध्यन्ति । नीशब्दात्सिपि गुणे च कृते लेटि च नेषतिरिति रूपम् । प्रकृत्यन्तरत्वादिति । जेषृनेषृप्रेषृगताविति पाठान्नयत्यर्थ उत्सर्गो न कर्तव्यः । अवयासिसीष्ठा इत्याद्यर्थस्तु कर्तव्य एव । सवयमिति । सनादिमध्येऽन्नैव वेति भावः । यदवयासिसीष्ठा इति । यातेरवपूर्वात् सप् लिङ् थास् सुट् सीयुट् । सबन्तस्याङ्गस्यानेकाच्त्वात्सीयुडादेरिडागमो भवति । यदि पुनः सिप् क्रियते तदावश्यमिकार उच्चारणार्थो व्याख्येय. । अन्यथा तस्य श्रवणं स्यात् । तत्र सिबन्तस्य धातोरेकाच्त्वादिट्प्रतिषेधः प्रसज्येत । ननु योत्र धातुरुपदेशे ऽनुदात्तो याशब्दः न तस्मात् परमार्धधातुकं, सिपा व्यवधानात् । यस्माच्च सिबन्तात् परमार्धधातुक नासावुपदेशे ऽनुदात्तः । एवं तर्हि सनाद्यन्ता धातव इत्यस्य यदा सनाद्यवयवा धातवो भवन्तीत्यर्थो व्याख्यायते तदा सिपो यात्यवयवत्वाद्यातिग्रहणेन ग्रहणादिट्प्रतिषेधप्रसङ्गः । यदापि स्थानिवद्भावाश्रयणेन सूत्रं प्रत्याख्यातं तदा स्थानिवद्भावेनानुदात्तादेकाचः श्रूयमाणात् प्राप्नोत्येवेट् प्रतिषेधः । अनुदात्तस्येति । धातोरित्यनाश्रित्योक्तम् । अथ वैतत् प्रदेशपाठाश्रयमेतद्भाष्यम । उदात्तस्येति । छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाददुपदेशाददिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति प्रत्ययस्वरेण धातुस्वरेण वा सशब्दाकारस्योदात्तत्वादुदात्तानिवृत्तिस्वर इटा प्रसज्येत । पकारे तु सति अनुदात्त एवेड

स्वरार्थेन पकारेणानुबन्धेन । एवमपि कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अनुदात्तस्य लोपो यथा स्यादुदात्तस्य लोपो मा भूदिति । किं च स्यात् । उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत । सिब् बहुलं छन्दसि णित् * । सिब् बहुलं छन्दसि णिद् वक्तव्यः । सविता धर्मसाविषत् । प्रणआयुंषि तारिषत् । सिब्बहुलम् ॥

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥३५॥ कास्ग्रहणे चकास उपसंख्यानम् *। कास्ग्रहणं चकास उपसंख्यानं कर्तव्यम् । चकासाञ्चकार । न कर्तव्यम् । चकास्प्रत्ययादिति वक्ष्यामि । चकास्ग्रहणे कास उपसंख्यानम् *। चकास्ग्रहणे कास उपसंख्यानं कर्तव्यम् । कासाञ्चक्रे । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं कास्ग्रहणे चकास उपसंख्यानमिति । नैष दोषः । चकास्शब्दे कास्शब्दोऽस्ति तत्र कास्प्रत्ययादित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । अर्थवतः कास्शब्दस्य ग्रहणं न च चकास्शब्दे कास्शब्दोऽर्थवान् । एवं तर्हि कास्यनेकाच इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । चुलुम्पाद्यर्थम् । चुलुम्पाञ्चकार दरिद्राञ्चकार॥

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ॥ ३६ ॥ गुरुमत आम्विधाने लिण्निमित्ताद् प्रतिषेधः * । गुरुमत आम्विधाने लिण्निमित्ताद् गुरुमतः प्रतिषेधो वक्तव्यः । इयेष उवोष । गुणे कृते इजादेश्च गुरुमतोनृच्छ इत्याम् प्रसज्येत । गुरुमद्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् । गुरुमद्वचनं किमर्थमिति चेद् णल्युत्तमे यजादिप्रतिषेधार्थम् * । गुरुमद्वचनं किमर्थमिति चेण्णलि उत्तमे यजादीनां मा भूदिति । इयज अहम् । उपदेशवचनात्सिद्धम् * । उपदेशे गुरुमत इति वक्तव्यम् । यद्युपदेशग्रहणं क्रियते उच्छेराम् वक्तव्यः । व्युच्छाञ्चकारेति । ऋच्छिप्रतिषेधो ज्ञापक

भवति पित्करणसामर्थ्यादेव च सशब्दाकारस्य धातुस्वरो न भवति एतत् प्रदेशपाठाद्वा । याशब्दस्यैव तु भवति । तिङ्ङतिङ इति यो निघातः स निपातैर्यद्यदीति प्रतिषिद्धो ऽत्रशब्दस्य तिङि चोदात्तवतीति निघातः । साविषदिति । षूप्रेरण इत्यस्य लेटि रूपम् । तारिषदिति तरतेः ॥ ३४ ॥

इजादेः ॥ उवोषिति । नन्वत्रोषांचकारेति विकल्पेनामा भाव्यम् । अत्राहु । द्विवचनबहुवचनयोर्गुणाभावाद् गुरुमत्त्वाभावाद्विकल्पः सावकाश इति यत्र गुरुमत्त्वं तत्र नित्यमेवाम् प्राप्नोति । एतच्च विप्रतिषेधे परमिति प्रतिपदविधेश्च बलवत्त्वमनाश्रित्य भाष्यकारेणोदाहृतम् । तदा ह्याश्रिते विकल्प एव भविष्यतीति नैतदिहोपन्यसनीयम् । गुरुमद्वचनमिति । ईषतुरीषुरित्यत्रापि सवर्णदीर्घे गुरुमत्त्वादिजादेः सर्वत्र गुरुमत्त्वादामा भवितव्यमिति गुरुमद्वचनसामर्थ्यादुपदेशावस्थायां गुरुमत इत्याश्रयिष्यतइति भावः । णल्युत्तम इति । एतच्चोपलक्षणं तेन थलपि गृह्यते । इयष्ठ इयजिथेति । लिट्यभ्यासस्य संप्रसारणे कृते यजादय इजादयो भवन्तीति । उपदेशवचनादिति । वचनं व्याख्यानमभिप्रेतमन्यथा वचनेन वचनान्तरस्य को गुणः स्यात् । तस्माज्ञित्ययोगे

उच्छेराम्भावस्य । यदयमनृच्छ इति प्रतिषेधं शास्ति तद् ज्ञापयत्याचार्यः तुङ्निमित्ता यस्य गुरुमत्ता भवति तस्मादामिति । स तर्हि ज्ञापकार्थ ऋच्छिप्रतिषेधो वक्तव्यः। ननु चावश्यं प्राप्त्यर्थोऽपि वक्तव्यः । नार्थः प्राप्त्यर्थेन । ऋच्छत्यृतामिति ऋच्छेर्लिटि गुणवचनं ज्ञापकं नर्च्छेर्लिट्याम् भवतीति नैतदस्ति ज्ञापकम् । असंदेहार्थमेतत्स्यात् । कथं पुनर्ऋच्छेर्लिटि गुण उच्यमानोऽसंदेहार्थः शक्यो विज्ञातुम् । सामर्थ्यात् । ऋच्छेर्लिटि नास्तीति कृत्वा प्रकृत्यर्थो विज्ञास्यते । तद्यथा । तिष्ठतेरित् । जिघ्रतेर्वेति । चङि तिष्ठतिजिघ्रती न स्त इति कृत्वा प्रकृत्यर्थो विज्ञायते । किं पुनरर्तेर्लिटि गुणवचने प्रयोजनम् । आरतुः । आरुः । एतद्रूपं यथा स्यात् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । द्विर्वचने कृते सवर्णदीर्घत्वम् । सवर्णदीर्घत्वे च कृते यदि तावद्धातुग्रहणेन ग्रहणम् । ऋकारान्तानां लिटि गुणो भवतीति गुणे कृते रपरत्वे च अरतुः अरुरित्येतद्रूपं प्रसज्येत । अथाभ्यासग्रहणेन ग्रहणम् । उरदत्वे रपरत्वं हलादिः शेषः । अत आदेरिति दीर्घत्वं तत आतो लोप इटि चेत्याकारलोपे अतुः उरिति वचनमेव श्रूयते । गुणे पुनः सति गुणे कृते रपरत्वे च द्विर्वचनं हलादिः शेषः अत आदेरिति दीर्घत्वं ततः सिद्धं भवति आरतुरारुरिति । यथा आटतुः आटुरिति । किं पुनः कारणं सवर्णदीर्घत्वं तावद्भवति न पुनरुरत्वम् । परत्वादुरत्वेन भवितव्यम् । अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति । अन्तरङ्गं सवर्णदीर्घत्वं बहिरङ्गमुरत्वम् । कान्तरङ्गता । वर्णाश्रिसं सवर्णदीर्घत्वमङ्गस्योरत्वम् । उरत्वमप्यन्तरङ्गम् । कथम् । वक्ष्यत्येतत्प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकार इति । उभयो-

---

मतुप आश्रयणादुपदेशावस्थायां गुरुमत इत्याश्रयिष्यत इत्यर्थः । उपदेशग्रहणशब्देनाव्यपदेशो गृह्यतेनेनेति व्युत्पत्त्या व्याख्यानमेवोच्यते । उच्छेरिति । उच्छी विवास इत्युपदेशे गुरोरपाठान्नायं गुरुणा नित्ययुक्तः । तुङ्निमित्तेति । तुग्ग्रहणमागममात्रोपलक्षणं तेनेङ्खांचकारेत्यत्रापि भवति । प्राप्त्यर्थोऽपीति । प्रतिषेधप्राप्त्यर्थ इत्यर्थः । ऋच्छेरिति । आमा व्यवधानेऽपि वचनाद् गुणो भविष्यतीति चेदेवं सति तास्मन्निति निर्दिष्ट इत्येतद् बाध्येत तस्मादाम एवाभावो गुणविधानेन ज्ञाप्यते । सामर्थ्यादिति । ऋगतिप्रापणयोरित्यस्य शितपि शपि ऋच्छादेशः कृतो न त्वनादेश ऋच्छिर्निर्दिष्ट इत्यर्थः । ऋच्छेरिति । शिति ऋच्छादेशविधानाल्लिटि तदभावः । तिष्ठतेरिति । अत्रापि स्थ शिति तिष्ठादेशं कृत्वा निर्देश कृतः तत्रानेन रूपेण स्थाशब्द एव प्रतीयत इत्यर्थः । द्विर्वचन इति । यणादेशात् पूर्वविप्रतिषेधेन द्विर्वचनं क्रियते । तथा हि । सति स्थानिवद्भावशास्त्रे द्वयोरपि यण्द्विर्वचनयोर्नित्यत्वामिति विप्रतिषेध उपपद्यते अथ वा यथा निन्धतुरित्यत्र यणादेशेन भवितव्यमिति द्विर्वचनात् पूर्वमेव इयङ् न प्रवर्तते तथेहापि द्विर्वचने कृते सवर्णदीर्घेण भाव्यमिति यण् न प्रवर्तते । सति वा यणि तस्य स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनम् । तत्र कृते यणादेशात् परत्वात्सवर्णदीर्घत्वम् । यदि तावदिति । अन्तादिवद्भावादुभयादेशस्यान्यतरतो व्यपदेशात् स्थानिवद्भावाद्धेति भाव । अन्त-

न्तरङ्गयोः परत्वादुरत्वम् । उरत्वे च कृते रपरत्वं हलादिः शेष अत आदेरिति दीर्घत्वं परस्य रूपस्य यणादेशः सिद्धं भवति आरतुः आरुरिति । अथापि कथं चिदर्तेर्लिटि गुणेनार्थः स्यात् । एवमपि न दोषः । ऋच्छत्यॄतामिति ऋकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् । प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम् । ऋच्छति ऋ ॠताम् ऋच्छत्यॄतामिति । इहापि तर्हि प्राप्नोति चक्रतुश्चक्रुरिति । संयोगादिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । संयोगादेरेवाकेवलस्य नान्यस्याकेवलस्येति । तदेतदन्तरेणार्तेर्लिटि गुणवचनं रूपं सिद्धं भवति । अन्तरेण च ऋच्छिग्रहणम् । अर्तेर्लिटि गुणः सिद्धः । स एषो ऽन्यार्थ ऋच्छिप्रतिषेधो वक्तव्यः । उच्छेर्वा आम् वक्तव्यः । उभयं न वक्तव्यम् । उपदेशग्रहणं न करिष्यते । कस्मान्न भवति इयेष उवोषेति । उक्तं वा । किमुक्तम् । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति । ऊर्णोतेश्चोपसंख्यानम् * । ऊर्णोतेश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रोर्णुनाव । न कर्तव्यम् । वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् । आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात् ॥ अथ वा उकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते । कथम् । अविभक्तिको निर्देशः । अनृच्छ उ अनृच्छो दयायासश्चेति । इजादेः ॥

उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ३८ ॥ विदेराम् कित्वं * । विदेराम् किद्वक्तव्यः । विदाञ्चकार । न वक्तव्यः । विदिरकारान्तः । यद्यकारान्तः वे-

---

रङ्गत्वादिति । वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतत्तु समानाश्रयाङ्गवर्णविषयम् । यथा कारकश्चयनमिति गुणवृद्धी भवतो यणादेशात् । इह तूरत्वं लिडाश्रयं वर्णद्वयाश्रयं तु सवर्णदीर्घत्वमिति भिन्नाश्रयत्वमनयोः । अथापीति । आसप्तमपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारो वश्चेत्यादिसिद्ध्यर्थआश्रित इति भावः । ऋकारोपीति । बहुवचननिर्देशादिति भावः । इहापीति । ऋ इति वर्णग्रहणात्तदन्तविधिसद्भावादिति भावः । संयोगादेरिति । अकेवलस्य वर्णान्तरसहितस्येत्यर्थः । ततश्च धातोरेव ग्रहणमवतिष्ठते । स एष इति । आगमनिमित्तगुरुमत्त्वधात्वर्थ इत्यर्थः । अनृच्छ इति पर्युदासाश्रयेण तत्सदृशधातुग्रहणादुच्छेराम्भवति । अथ वा यद्यपि गुणविधानेन ऋच्छेराम्न भवतीति ज्ञायते तथाप्यनृच्छ इति प्रतिषेधः प्राप्तिसंभावनया क्रियमाणो ज्ञापको यथोक्तस्यार्थस्य भवति । उपदेशग्रहणमिति । गुरुमत इति गुरुमत्तामात्राश्रयो मतुब् यथा पितृमानिति न तु नित्ययोग इति व्याख्यास्यत इत्यर्थः । संनिपातलक्षण इति । लिट्सन्निपातनिमित्तो गुणस्तद्विघातनिमित्तस्यामो निमित्तं न भवति । आमि सति हि लेर्लुका भाव्यमिति लिट्सन्निपातस्य विघातः स्यात् । ऊर्णोतेरिति । प्रतिषेध इत्यर्थः । उकारोपीति । तेनोकारान्तस्योर्णोतेराम्न भवति । संहितया च सूत्रपाठ इति दर्शयति । अनृच्छो दयायासश्चेति ॥ ३६ ॥

उषविद ॥ विदिरकारान्त इति । सूत्रे अकारान्तत्वं विदेर्निपात्यत इति भावः । इतरो धातुपाठ एवाकारान्तत्वमनेन विदिरुक्तमिति मत्वाह यदीति । गुणो न सिध्य-

त्तीति गुणो न सिध्यति। लिट्सन्नियोगेन। एवमपि विवेदेति न सिध्यति। एवं तर्हि आम्सन्नियोगेन। भारद्वाजीयाः पठन्ति। विदेराम् किन्निपातनाद्वा अगुणत्वमिति ॥

भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च ॥ ३९ ॥ श्लुवदतिदेशे किं प्रयोजनम्। श्लुवदतिदेशे प्रयोजनं द्वित्वेत्वे। बिभराञ्चकार ॥

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ४० ॥ किमर्थमिदमुच्यते। अनुप्रयोगो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। आमन्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति। अत उत्तरं पठति। कृञोऽनुप्रयोगवचनमस्तिभुवोः प्रतिषेधार्थम् *। कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते। अस्तिभुवोरनुप्रयोगो मा भूदिति। आत्मनेपदविध्यर्थं च *। कात्मनेपदविध्यर्थं च कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते। आत्मनेपदं यथा स्यात्। उच्यमानेऽप्येतस्मिन्नवश्यमात्मनेपदार्थो यत्नः कर्तव्यः। अस्तिभूप्रतिषेधार्थेन चापि नार्थः। इष्टः सर्वानुप्रयोगः। सर्वेषामेव कृभ्वस्तीनामनुप्रयोग इष्यते। किमिष्यत एव आहो स्विदप्राप्तोऽपि। इष्यते च प्राप्तोऽपि। कथम्। कृञिति नेदं धातुग्रहणं किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणम्। क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः। कृभ्वस्तियोग इत्यतः प्रभृत्या कृञो ञकारात्। सर्वानुप्र-

---

त्तीति। इकारस्योपधत्वाभावादकारलोपाभावाच्च विदतीति स्यादित्यर्थः। आम्सन्नियोगेनेति। आमः प्राधान्येन विधीयमानत्वात्तदनुयायित्वमत्वस्येत्यर्थ ॥ ३८ ॥

भीह्री ॥ द्विर्वचनमेव विधेयं किमतिदेशेनेति पृच्छति श्लुवदतिदेश इति। न लुमताङ्गस्येति गुणप्रतिषेधो न भवति। प्रत्ययलोप इत्यस्याः प्राप्तेरयं निषेधो न चात्रासौ प्राप्तिरस्ति ॥ ३९ ॥

कृञ्चानु ॥ किमर्थमिति। अन्तरेणापि सूत्रारम्भमनुप्रयोगः सिद्धः कालसाधनसंख्याप्रत्यक्षादिप्रतिपादनाय लिट्परस्य कृञः। आमन्ताद्धि कालविशेष एवावसीयते न त्वर्थान्तरं तत्र समानार्थस्य धातोरनुप्रयोगो न भविष्यति। ओषामुवोषेति। उत्तरेणैव सर्वार्थाभिव्यञ्जनादामन्तस्यानर्थक्यप्रसङ्गात्। नापि भिन्नार्थस्य इहां पपाचेति। आमन्तसंबद्धसाधनाद्यसंप्रत्ययात्। कृञ् तु सामान्यवचनः। सामान्यविशेषवाचिनोश्च प्रयोगोऽर्थविशेषप्रतिपादनेऽनुगुण इति भावः। अनुप्रयोग इति। यद्यप्यामन्तात्सकलार्थाभिव्यक्तिर्न भवति तथापि प्रकरणादिवशाद्भविष्यति तस्मादनुप्रयोगासिद्ध्यर्थमिदं वक्तव्यमिति भावः। आमन्तमिति। पूर्वोक्तानामर्थानां प्रकरणादिवशादशक्या प्रतिपत्तिरिति तदर्थाभिधानायानुप्रयोगः सिध्यत्येवेति भावः। करोतेरेवानुप्रयोगो यथा स्याद् भ्वस्त्योर्मा भूदिति नियमार्थमेतदिति दर्शयितुमाह कृञ इति। आत्मनेपदेति। सिद्धे कृञोऽनुप्रयोगे पुनर्वचनमतिशयेनानुगुणस्यानुप्रयोगार्थं तेनात्मनेपदप्रकृतेरामन्तस्यात्मनेपदान्त एव करोतिरनुप्रयुज्यत इत्याम्प्रत्ययवदिति सूत्रं न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः। अवश्यमिति। परस्मैपदेनापि कर्त्रर्थस्यावगमात्तदन्तस्यानुप्रयोगः स्यादिति भावः। प्रत्याहारग्रहणमिति। एतच्चाम्प्रत्ययवदित्यत्र कृञ्ग्रहणाद् भ्वस्तिनिवृत्त्यर्थात्

योग इति चेदशिष्यमर्थाभावात् * । सर्वानुप्रयोग इति चेदशिष्यं कृञोऽनुप्रयोगवचनम् । किं कारणम् । अर्थाभावात् । आमन्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वा अनुप्रयोगो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । कृभ्वस्तीनामेवानुप्रयोगो यथा स्यात् पचादीनां मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अर्थाभावाच्चान्यस्य सिद्धम् * । अर्थाभावाच्चान्यस्य सिद्धमेतत् । कुतः । कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवाचिनः क्रियाविशेषवाचिनः पचादयः न च सामान्यवाचिनोरेव वा प्रयोगो भवति । तत्र विशेषवाचिन उत्पत्तिः । सामान्यवाचिनोऽनुप्रयोक्ष्यन्ते । लिट्परार्थं वा । लिट्परार्थं तर्हि कृञोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । लिट्परस्यैवानुप्रयोगो यथा स्यात् । अन्यपरस्य मा भूदिति । किं परस्य पुनः प्राप्नोति । लट्परस्य । न लट्परस्यानुप्रयोगेण भूतकालो विशेषितः स्यात् । निष्ठापरस्य तर्हि मा भूत् । न निष्ठापरस्यानुप्रयोगेण पुरुषोपग्रहौ विशेषितौ स्याताम् । लुङ्परस्य तर्हि मा भूत् । न लुङ्परस्यानुप्रयोगेणानद्यतनभूतकालो विशेषितः स्यात् । लङ्परस्य तर्हि मा भूत् । न लङ्परस्यानुप्रयोगेणानद्यतनः परोक्षः कालो विशेषितः स्यात् । अयं तर्हि भूते परोक्षानद्यतने लङ् विधीयते हशश्वतोर्लङ्चेति तत् परस्य मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्यास्तृतीयाश्च भविष्यति । तद्यथा । गोषु स्वामी अश्वेषु चेति । न हि भवति गोषु वाश्वानां च स्वामीति । अर्थस-

---

द्विज्ञायते संपदश्चार्थविरोधान्न भविष्यत्यनुप्रयोगः । अशिष्यमिति । विद्यातिनिवृत्त्यर्थमपि नोपयुज्यते । प्रयुक्तानामन्वाख्यानात्तस्य चानुप्रयोगादर्शनात् । न चेति । द्वयोरेकार्थयोः प्रयोगाभावादिति भावः । न्यायप्रदर्शनार्थं च सामान्यवाचिनोरित्युक्तम् । न तु सामान्यवाचिभ्यः कृभ्वस्तिभ्य आम्विधानमस्ति । सामान्यवाचिनश्चार्थं द्योतयितुं विशेषवचनो न शक्तः । प्रत्युत विशेषान्तरव्यावृत्त्या तदर्थविरोधी । लट्परस्येति । भूतविशेषस्यामन्तेन प्रतिपादनाद् भूतस्यापि भूतपूर्वां वर्तमानतामाश्रित्य लट्प्रयोगः स्यादिति भावः । न लट्परस्येति । आमन्तार्थाभिव्यक्त्यर्थत्वादनुप्रयोगस्य विरुद्धकालाभिधायिलडनुप्रयोगो न भविष्यति । न च सांप्रतिकवर्तमानतासंभवे भूतपूर्वाश्रयो लट्प्रयोग उपपद्यत इत्यर्थः । एकस्या इति । वेदलोकप्रसिद्धोऽयं न्यायः । यथा हि । खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नातीत्यादौ विकल्पितेषु साधनेषु येनैव साधनेनोपक्रान्ता क्रिया तेनैव निर्वाह्यते । तत्र यदि कदाचित्खदिरस्य भ्रेषो भवति तदा तत्सदृशः बुर्बुरः सादृश्यात् खदिरबुद्ध्या प्रतिनिधीयते न तु पलाशः परिगृह्यते । साधनभेदेन क्रियान्यत्वादुपक्रान्तक्रियाऽनिर्वाहप्रसङ्गात् । लोकेऽपि यदा स्वस्वामिभावप्रतिपादनाय गवां स्वामीति षष्ठ्युपक्रम्ये तदा अश्वानां चेत्यत्रापि तत्प्रतिपादनाय सैव निर्वाह्यते । अन्यथाऽश्वेषु चेत्युक्तेऽधिकरणप्रतिपत्तिरपि स्यादश्वेषु च तिष्ठतीति तस्माद्योऽर्थो यथा शब्दाकृत्या प्रतिपादयितुमुपक्रान्तस्तथैवासौ निर्वाह्यो न त्वन्यथा

माप्तेर्वानुप्रयोगो न स्यात् * । अर्थसमाप्तेस्तर्ह्यनुप्रयोगो न स्यात् । आमन्तेन च परिसमाप्तोर्थ इति कृत्वा अनुप्रयोगो न स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । इदानीमेव ह्युक्तमामन्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यतीति । विपर्यासनिवृत्त्यर्थं वा * । विपर्यासनिवृत्त्यर्थं तर्हि कृञोनुप्रयोगवचनं क्रियते । ईहाञ्चक्रे चक्रे इहामिति मा भूत् । व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च * । व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च कृञोनुप्रयोगवचनं क्रियते । अन्वेव च कृञोनुप्रयोगो यथा स्यात् । इहाञ्चक्रे । व्यवहितस्य मा भूदिति । इहां देवदत्तश्चक्रे ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

च्लि लुङि ॥ ४३ ॥ क्वायं च्लिः श्रूयते । न श्रूयते । एतस्य सिजादय आदेशा उच्यन्ते । यदि न क्वचिच्छ्रूयते किमर्थं च्लिरुत्सर्गः क्रियते । ननु सिजुत्सर्ग एव कर्तव्यः । तस्य क्सादयोपवादा भविष्यन्ति । अत उत्तरं पठति । च्ल्युत्सर्गः सामान्यग्रहणार्थः * । च्ल्युत्सर्गः क्रियते सामान्यग्रहणार्थः । क्व सामान्यग्रहणार्थेनार्थः मन्त्रे घसह्वरणशवृदहादृवृच्कृगमिजनिभ्यो लेरिति । तत्रावरतस्त्रयाणां ग्रहणं कर्तव्यं स्यात् । चङ्ङोः सिचश्चेति । क्सविधाने चानिड्वचने च्लिसंप्रत्ययार्थः * । क्सविधाने चानिड्वचने च्लिसंप्रत्ययार्थः च्लिरुत्सर्गः

शब्दाकृत्येत्यर्थः । एवं हि प्रतिपत्तिलाघवं भवति । अर्थसमाप्तेर्वेति । आमन्तपदं यावन्तमर्थमभिधातुं शक्नोति तावानर्थस्तत्रैव परिसमाप्त इत्यनुप्रयोगो न स्यादिति भावः । एतद्भाष्यकारो दूषयितुमाह एतदपीति । अशिष्यमर्थाभावादित्युक्तत्वात् । विपर्यासनिवृत्त्यर्थं वेति सिद्धे कृञ्प्रयोगे देशनियमार्थं वचनम् । अनुशब्दस्य पश्चादर्थत्वात् तेनामन्तस्य पश्चादेव कृञ् प्रयुज्यते न पूर्वं नापि व्यवहितमित्यर्थसंपत्तिः ॥ ४० ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे तृतीयमाह्निकम् ॥

च्लिलुँङि ॥ आदेशैः सर्वत्र बाधितत्वान्नास्य प्रयोगः प्रयोजनं नापि क्विबादीनामिव कार्यार्थता दृश्यते । ततोऽस्यानर्थकं विधानमिति पृच्छति क्वायमिति च्लिरुत्सर्ग इति । स्थानीत्यर्थः । स ह्यादेशेनापोद्यते । सिजुत्सर्ग इत्यत्र तु सामान्यविधिरुत्सर्गशब्देनोच्यते । च्ल्युत्सर्ग इति । च्लेरुत्सर्गो धातुमात्राद्विधानमित्यर्थः । तत्रावरत इति । त्रयाणां तावदवश्यं कर्तव्यं जनेस्तु दीपजनेति तशब्दे विहितस्य चिणो मन्त्रे यदि लुग् दृश्यते तदा चतुर्थस्यापि ग्रहणं कर्तव्यमित्यवरत इत्युक्तम् । तत्र धयतेराकारान्तत्वात्तदर्थं चङ्सिज्ग्रहणं कर्तव्यं घस्लृश्गम्यर्थमङ्ग्रहणं धात्वन्तरार्थं तु सिज्ग्रहणमित्यर्थः । क्सविधान इति । अनिट् इत्येतत् च्लेर्विशेषणं यथा स्यादित्यर्थः । तथा हि । यद्यनिड्ग्रहणेन धातुर्विशेष्यते । यस्मादन्यत्रेडागमो न दृष्ट इति विषयान्तरगतमनिट्त्वमाश्रयणीयम् । लुङादेशानां सार्वधातुकत्वादिटः प्राप्त्यभावात्ततश्च गुहादिभ्यः क्सो न स्यात् । तेषां विकल्पितेनेटा सेट्त्वात् । अथापि पाक्षिकेनेडभावेन तेषामनिट्त्वं स्यात् । तथापि नित्यं क्सः स्यात् । च्लौ तु विशेष्यमाणे यदा तस्येण् नास्ति

क्रियते । च्लेरनिट इति क्सः सिद्धो भवति । घस्लृभावे च कृते लृदित इत्यङ् सिद्धो भवति । अथ चित्करणं किमर्थम् । च्लेः चित्करणं विशेषणार्थम् * । च्लेश्चित्करणं क्रियते । किमर्थम् । विशेषणार्थम् । क्व विशेषणार्थेनार्थः । च्लेः सिजिति । लेः सिजित्युच्यमाने लिङ्लिटोरपि प्रसज्येत । नैतदस्ति प्रयोजनम् । लुङीत्युच्यते । न च लुङि लिङ्लिटौ स्तः । अथेदित्करणं किमर्थम् । इदित्करणं सामान्यग्रहणार्थम् * । इदित्करणं क्रियते सामान्यग्रहणार्थम् । क्व सामान्यग्रहणार्थेनार्थः । मन्त्रे घसह्वरणशवृदहादवृच्कृगमिजनिभ्यो लेरिति आम इति च । इकारे चेदानीं सामान्यग्रणार्थे क्रियमाणे अवश्यं सामान्यग्रहणाविघातार्थश्चकारः कर्तव्यः । क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थश्चकारेण । अत्रैव । यत्तावदुच्यते च्लिरुत्सर्गः सामान्यग्रहणार्थ इति । क्रियमाणेऽपि वै च्ल्युत्सर्गे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति । च्लि लुङि च्लेः सिच् लेरिति । यदेतत् लेरिति, तत्परार्थं भविष्यति । कथम् । यदेतद्गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेष्विति । अत्र सिचो ग्रहणमेतल्लेरिति वक्ष्यामि । यदि लेरित्युच्यते घेटश्चातुःशब्दं प्राप्नोति । अदधद् अधात् अधासीद् अदधादित्येतदपि प्राप्नोति । न चङो लुकि द्विर्वचनम् । न चङो लुकि द्विर्वचनेन भाव्यम् । किं कारणम् । चङीत्युच्यते न चात्र चङं पश्यामः प्रत्ययलक्षणेन । न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः । बहुवचने तर्हि चातुःशब्दं प्राप्नोति । अदधत् अधुः अधासिषुः अधानिषपि प्राप्नोति । नैष दोषः ।

तदा क्सो भवति अघुक्षदिति । यदा त्विड् भवति तदा सिच् अगूहीदिति । घस्लृभावे चेति । लुङि यदार्धधातुकं तत्रादेर्घस्लृभावो विधीयते । तत्र च्लौ परतो घस्लृभावे सत्यङ् सिध्यति । अन्यथा सिच्येव घस्लृभाव स्यात् । ततश्च सिचः श्रवणं स्यात् । नाहि प्रवृत्तस्योत्सर्गस्यापवादेन बाधः कर्तुं शक्यतइति भावः । तथा मन्त्रे घसेति यदा सिचो लुक् क्रियते तदा आदिः सिचोऽन्यतरस्यामिति स्वरः स्यात् । लुमता लुप्तेपि तस्मिन् प्रत्ययलक्षणेनास्य स्वरस्येष्टत्वात् । लुङीत्युच्यतइति । लुङीत्यनुवर्ततइत्यर्थः । तदनुबन्धकग्रहणइत्ययमपि परिहारः संभवति । भाष्यकारेण तु प्रकारान्तरेण परिहृतत्वान्नोक्तः । आम इति चेति । तत्र सामान्यग्रहणे सति यथासंभवं कार्यं विज्ञायतइति भावः । अत्रैवेति । अन्यथा तदनुबन्धपरिभाषया ऽस्यैव ग्रहणं स्याद् न लिटस्ततश्चाम इत्यनेन लिटो लुङ् न स्यादित्यर्थः । तान्येवेति । च्लिच्लेर्लेरिति । सिज्लुङीत्येतत्तु इतरेणापि कर्तव्यम् । मन्त्रे घसेत्यत्र चङो ङः सिच इति तान्येव त्रीणीत्यर्थः । च्ल्युत्सर्गवाद्याह यदेतदिति । लेरिति वक्ष्यामीति । तदेव मन्त्रे घसेत्यत्रानुवर्तिष्यते । ततश्च लाघवं भवतीत्यर्थः । घेट इति । विभाषा घ्राधेडित्यत्र लिग्रहणानुवृत्तौ सत्यां लेरादेशेषु कृतेषु स्थानिवद्भावाल्लिग्रहणेन तेषां ग्रहणाल्लुकि कृते चङ्निमित्तं द्विर्वचनं प्राप्नोतीत्यदधादित्यपि स्यात् । ननु चङ्लोपस्य स्थानिवद्भावादाकारलोपे सत्यधदिति भाव्यं तत्कथमुच्यते अदधादिति प्राप्नोतीति । नैष दोषः

आत इति जुस्भावो भविष्यति । न सिध्यति । सिज्ग्रहणं तत्रानुवर्तते । सिज्ग्रहणं तत्र निवर्तिष्यते । यदि निवर्तते अभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति । एवं तर्हि लुक् सिजपवादो विज्ञास्यते । यदि लुक् सिजपवादो विज्ञायते । मा हि दातामित्यत्र आदिस्सिचोन्यतरस्यामित्येष स्वरो न प्राप्नोति । तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं लुक्सिजपवाद इति । न चेदेवमुच्यते अभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति । तस्मादात इत्यत्र सिज्ग्रहणमनुवर्त्यं तस्मिंश्चानुवर्तमाने धेटश्चातुःशब्द्यं प्राप्नोति । तस्माद्गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेष्विति अत्र सिज्ग्रहणं कर्तव्यम् । तस्मिंश्च क्रियमाणे तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति च्लि लुङि च्लेः सिचूलेरिति । यदप्युच्यते क्सविधाने चानिड्वचने च्लिसंप्रत्ययार्थ इति । धातुमेवात्रानिट्त्वेन विशेषयिष्यामः । धातोरनिट इति । कथं पुनर्धातुर्नामानिट् स्यात् । धातुरेवानिट् । कथम् । अनिमित्तं वा इटः अनिट् । न वा तस्मादिडस्ति सोयमनिट् अनिडिति । अथ धातौ विशेष्यमाणे क्व योनिडिति विशेषयिष्यसि यदि विज्ञायते निष्ठायामनिट इति । भूयिष्ठेभ्यः प्राप्नोति । भूयिष्ठा हि शलन्ता इगुपधा निष्ठायामनिटः । अथ विज्ञायते लिटि योनिडिति । न कुतश्चित्प्राप्नोति सर्वे हि शलन्ता इगुपधा लिटि सेटः । किं पुनः कारणं धातौ विशेष्यमाणएतयोर्विशेषयोर्विशेषयिष्यसि न पुनर्यत्र सामान्येनेटो विधिप्रतिषेधौ । क्व सामान्येन । वलादावार्धधातुके । यदप्युच्यते घस्लृभावे चेति । आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्त्यनवस्थितेषु प्रत्ययेषु । तत्रार्धधातुकसामान्ये घस्लृभावे कृते लृदित इति अङ् भविष्यति । च्लि लुङि ॥

क्विलुगुपधात्वेति लुका लुप्तस्य स्थानिवत्त्वनिषेधान्न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणनिषेधाच्चाकारलोपाभावात् । आत इति । विध्यर्थमेतद्भविष्यति न तु नियमार्थमित्यर्थः । एवं तर्हीति । अकृतेष्वादेशेषु तदपवादो लेरेव लुग्विधास्यते तेनाभूवन्निति जुस्न भविष्यति । आत इत्येतच्च विध्यर्थं भविष्यति । अधुरद्धुरपुरित्यादिसिद्ध्यर्थमिति भावः । तस्मादिति । स्वरसिद्ध्यै सिजादेशे कृते लुक्कर्तव्य इत्यर्थः । कथमिति। आर्धधातुकस्य हीड् विधीयते । तदेव तदभावा दनिडिति व्यपदिश्यते । मत्वर्थे बहुव्रीहिविज्ञानादिति भावः । अनिमित्तमिति । धातोरिटश्च निमित्तनिमित्तिभावोस्तीति नानुपपन्नः षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिरिति भावः । न वा तस्मादिति । अनिट इति वचनसामर्थ्यात्पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिराश्रयिष्यतइत्यर्थः । क्व योनिडिति । असति च्लिविधाने विकरणेन क्सेनानिट्त्वाश्रयेण भाव्यम् । तत्रास्मिन् विषयइटः प्राप्त्यभावाद्विषयान्तरमनिट्त्वस्यापेक्षणीयमिति प्रश्नः । निष्ठायामिति । यद्यार्धधातुकमात्रं परिगृह्यते ततो गुहादिभ्य ऊदिद्भ्यो न स्यादिति निष्ठाश्रयणम् । तदाश्रये च गुहादिभ्यो नित्यं क्सः प्रसज्येत विकल्पितश्चेष्यते इषुरिषुरुषुश्रिषुप्रुष्वादीनां च निष्ठायामनिट्त्वात् क्सः प्राप्नोति । न पुनर्यत्रेति । गुहादयो विकल्पितेट इटो भावाभावाभ्यां भिद्यन्ते तत्र ये सेटस्तेभ्यः

च्लेः सिच् ॥ ४४ ॥ किमर्थश्चकारः । विशेषणार्थः । क्व विशेषणार्थेनार्थः । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति । सौ वृद्धिरितीयत्युच्यमाने अग्निर्वायुरित्यत्रापि प्रसज्येत । नैतदस्ति प्रयोजनम् । परस्मैपदेष्वित्युच्यते न चात्र परस्मैपदं पश्यामः । स्वरार्थस्तर्हि । चितोन्त उदात्तो भवतीति अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अनच्कोयं, तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन । इटि कृते न साच्को भविष्यति । तत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनेट उदात्तत्वं भविष्यति । न सिध्यति । आगमा अनुदात्ता भवन्तीति अनुदात्तत्वं प्राप्नोति । अत उत्तरं पठति । सिचश्चित्करणानर्थक्यं स्थानिवत्त्वात् * । सिचश्चित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् । स्थानिवत्त्वात् । चितोयमादेशः स्थानिवत्त्वाच्चिद्भविष्यति । अर्थवत्तु चित्करणसामर्थ्याद्धीट उदात्तत्वम् । नैष दोषः । अर्थवत्तु सिचश्चित्करणम् । को ऽर्थः । सिचः चित्करणसामर्थ्याद्धि इट उदात्तत्वं भविष्यति । नाप्राप्ते प्रत्ययस्वरे आगमानुदात्तत्वमारभ्यते । तद्यथैव प्रत्ययस्वरं बाधते एवं स्थानिवद्भावादपि या प्राप्तिस्तामपि बाधेत । तस्माच्चित्करणम् * । तस्माच्चकारः कर्तव्यः । अथेदित्करणं किमर्थम् । इदित्करणं नकारलोपाभावार्थम् * । इदित्करणं क्रियते । नकारलोपो मा भूदिति । अमंस्त अमंस्थाः । अनिदितां हल उपधायाः क्ङितीति । न वा हन्तेः सिचः कित्करणं ज्ञापकं नकारलोपाभावस्य । न चैतत्प्र-

---

सिज् भविष्यति अनिङ्भ्यस्तु क्स इति न कश्चिद्दोषः । आर्धधातुकसामान्य इति । अङ्प्रत्ययगतमार्धधातुकसामान्यं लुङ्विशेषितमाश्रयिष्यत इत्यर्थः । यदि तर्हि च्लिः प्रत्याख्यायते तदा मन्त्रा घसेति सिचो लुक्यादिः सिच इति स्वरः प्राप्नोति । नैष दोषः तत्र हि छन्दसि क्व चिदडाटोरुदात्तत्वेन भाव्यं क्व चित्तिङ्निघातेन । यत्र त्वडाटोः तिङ्निघातस्य च निषेधः प्रत्ययस्वरश्चेष्यते सविषयश्छन्दसि नास्ति । एतच्च भाष्यकारेण च्लेः प्रत्याख्यानाद्विज्ञायते । माहिलावीदित्यादौ तु सिच एव चित्त्वेनानन्यार्थेन चागमानुदात्तत्वं बाधिष्यतइति तदर्थोप्यनुबन्धासङ्गार्थे च्लिर्न कर्तव्यः ॥ ४४ ॥

च्लेः सिच् ॥ अग्निरिति सौ च परस्मैपदेषु चेति समुच्चयो विज्ञायेत तथा चात्रापि स्यात् । साविति च सिसुशब्दयोः साधारणो निर्देशः स्यात् । आगन्तुना चकारेण सकारो निर्दिश्येतेति भावः । न चात्रेति । पृथग्विभक्तिनिर्देशादङ्गाङ्गिभावोत्र न तु समुच्चय इति भावः । स्वरार्थ इति सिचोऽनच्कत्वे ऽपि चितस्सप्रकृतेरिति वचनाद् मा हि कार्ष्टामित्यादौ धातोरुदात्तार्थ इत्यर्थः । अनच्कोयमिति । मा हि कार्ष्टामित्यादावादिस्सिचोन्यतरस्यामिति पाक्षिकेणाद्युदात्तत्वेन भाव्यमिति चित्स्वरस्यायमविषय इति भावः । अर्थवत्त्विति । च्लेश्चित्करणस्य सामान्यग्रहणविघातार्थत्वान्मा हि लावीदित्यादौ स्थानिवद्भावप्राप्तं स्वरमागमानुदात्तत्वं बाधेत । तस्मादन्तोदात्तार्थं सिचश्चित्त्वमित्यर्थः । नैष दोष इति । सिचश्चित्करणानर्थक्यमिति य उक्तस्स नास्तीत्यर्थः । अत्र केचिदाहुः । प्रत्ययस्वरस्य द्वावपवादौ आगमानुदात्तत्वं

योजनमस्ति । किं कारणम् । यदयं हनः सिजिति हन्तेः सिचः कित्त्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न सिजन्तस्य नकारलोपो भवतीति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । सिच्येव नकारलोपो यथा स्यात् परस्मिन्निमित्ते मा भूदिति । कः पुनरत्र विशेषः । सिचि वा नलोपे सति परस्मिन्निमित्ते वा अयमस्ति विशेषः । सिचि नलोपे सति नलोपस्यासिद्धत्वादकारलोपो न भवति । परस्मिन् पुनर्निमित्ते सति अकारलोपः प्रसज्येत । समानाश्रयमसिद्धम् । व्याश्रयं तु सिद्धमेव । व्याश्रयं चेदम् । ननु च परस्मिन्नपि निमित्ते नकारलोपे सति अकारलोपो न भवति । कथम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइति तदेतद्धन्तेः सिचः कित्करणं ज्ञापकमेव न सिजन्तस्य नकारलोपो भवतीति । इदिद्वा स्थानिवत्त्वात् । अथाप्यनेनेदितार्थः स्यात् । इदितोयमादेशः स्थानिवद्भावादिदिद्भविष्यति । स्पृशमृशकृषतृपदृपां सिज्वा * । स्पृशमृशकृषतृपदृपां सिज् वेति वक्तव्यम् । स्पृश । अस्पृक्षद् अस्प्राक्षीत् । मृश । अमृक्षद् अम्राक्षीत् । कृष । अकृक्षद् अक्राक्षीत् । तृप । अतृपद् अत्राप्सीत् । दृप । अदृपद् अद्राप्सीत् । किं प्रयोजनम् । सिच् यथा स्यात् । अथ क्सः सिद्धः । सिद्धः कथम् । शल इगुपधादनिटः क्स इत्येव । सिजपि सिद्धः । कथम् । च्लेः चित्करणं प्रत्याख्यायते तत्र च्लावेव झलक्षणे ऽमागमे कृते विहतनिमित्तत्वात् क्सो न भविष्यति । यद्येवमन्यस्य सिजादयः प्राप्नुवन्ति । सिद्धं तु सिचो यादित्वात् । सिद्धमेतत् * । यादित्वात् । कथम् । यादिः सिच् करिष्यते । सोऽनेकाल् शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति । किं पुनर्न श्रूयते यकारः । लुप्तनिर्दिष्टो यकारः । चङ्ङोः कथम् । चङ्ङोः प्रश्लि-

---

यासुडित्यत्र ज्ञापितं तद्देशं चित्स्वरश्च षाष्ठिकस्तत्रापवादविप्रतिषेधाच्च चित्स्वर एव भविष्यति नार्थः सिचश्चित्त्वेनेति । नैतदस्ति । नहि प्रत्ययस्वरस्यैव तावपवादौ प्रकृत्यागमानामाद्युदात्तादीनां तदप्रसङ्गात् । कुण्डिनजादीनां च चिताम् । स्थानिवद्भावोयं च कार्यातिदेश इति परत्वमपि चित्स्वरस्य नास्त्यागमाद्युदात्तत्वेन चाविशेषात् सर्वः स्वरो बाध्यः । तस्मात्तद्बाधनार्थं सिचश्चित्त्वं कर्तव्यमिति स्थितम् । परस्मिन्निति । सिचः परं यत्सार्वधातुकं तस्मिन्नित्यर्थः । असिद्धमिति । बाह्यसार्वधातुकाश्रयस्य नलोपस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वमित्यर्थः । आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोप इत्येवं वा हन्तेरतो लोपो न भविष्यति । तथा चोच्यते । अवयवलोपिनामतो लोपो नास्तीति । स्पृशेति । त्रिभ्यः क्से प्राप्ते द्वाभ्यां पुषादिङि पक्षे सिज्विधीयते । च्लेश्चित्करणमिति । ततश्च प्रयोजनाभावाच्चकारस्येत्संज्ञा नास्तीति च्लौ झलादौ पक्षे ऽमागमे कृते सिच् । अमभावपक्षे तु क्स इति त्रयाणां ग्रहणं न कार्यमित्यर्थः । अन्यस्येति । अन्यग्रहणमुपलक्षणं चङादयो ह्यादेः परस्य प्राप्नुवन्ति । चिणो नित्यादिति ।

ष्टनिर्देशात्सिद्धम्। चङ्ङोरपि प्रश्लिष्टनिर्देशोयम् । च अङ् चङ् अ अङ् अङ् सोनेकाल् शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति । चिणः कथम् । चिणोनित्त्वात् । चिणः चकारस्य अनित्वात्सिद्धम् । किमिदमनित्त्वादिति । अन्त्यस्यायं स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात् । असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्संज्ञा न । असत्यामित्संज्ञायां लोपो न । असति लोपे अनेकाल् । यदानेकाल् तदा सर्वादेशः । यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययः । यदा प्रत्ययः तदेत्संज्ञा । यदेत्संज्ञा । तदा लोपः । एष च तत्र वार्तिककारस्य निर्णयः स प्रयोजनं चित्करणमिति । आपि च त्रैशब्द्यं न प्रकल्प्यते अस्पृक्षत् अस्प्राक्षीत् अस्पार्क्षीदिति । सिचि पुनः सति विभाषा सिच् । सिच्यपि झल्लक्षणोमागमो विभाषा । यस्य खल्वपि अमा अङो निमित्तं न विहन्यते स स्यादेव । तस्मात् सुष्ठूच्यते स्पृशमृशकृषतृपदृपां सिज्वेति ॥

शल इगुपधादनिटः क्सः ॥ ४५ ॥ क्सविधान इगुपधाभावः च्लेर्गुणानिमित्तत्वात् * । क्सविधाने इगुपधत्वस्याभावः । किं कारणम् च्लेर्गुणनिमित्तत्वात् । च्लिर्गुणस्य निमित्तम् । तत्र च्लावेव गुणे कृते इगुपधादिति क्सो न प्राप्नोति । न वा क्सस्यानवकाशत्वादपवादो गुणस्य * न वा एष दोषः । किं कारणम् । क्सस्यानवकाशत्वात् । अनवकाशः क्सो गुणं बाधिष्यते । अनिड्वचनमविशेषणं च्लेर्नित्यादिष्टत्वात् * । अनिड्वचनमविशेषणम् । किं कारणम् । च्लेर्नित्यादिष्टत्वात् । नित्यादिष्टः च्लिः न क्व चित् श्रूयते । तत्र च्लेरनिट इति क्सो न प्राप्नोति । न वा क्सस्य सिजपवादत्वात् तस्य चानिडाश्रयत्वादनिटि प्रसिद्धे क्सविधिः * । न वैष दोषः । किं कारणम् । क्सस्य सिजपवादत्वात् ।

चिण् भावकर्मणोरित्यत्र धातुग्रहणं नापेक्ष्यतइति आदेः परस्येति न भविष्यति पदेर्दीपादिभ्यश्चादेः परस्येति प्राप्नोति । तस्माद्विहितविशेषणाश्रयेण परिहर्तव्यम् । स प्रयोजनमिति । सामान्यग्रहणाविघातार्थत्वस्योक्तत्वात् । सति च प्रयोजने चकारस्येत्संज्ञया भाव्यं लकारश्च हल् न भवतीत्यमोभावात् क्स एव प्रसज्येतेत्यर्थः । यस्य खल्वपीति । पुषाद्यङस्साहि कृते ऽप्यमागमे प्रवर्तते ॥ ४४ ॥

शलइगु ॥ क्सविधान इति । विशेषणासंभवाल्लक्षणदोषमुद्भावयति । भूतपूर्वगत्याश्रये विहितविशेषणाश्रये वा लक्ष्यासिद्धिः । कित्करणं तु क्सस्याचीति विशेषणार्थं दृत्सा इत्यादौ लोपनिवृत्तये स्यात् न वा क्सस्येति । भूतपूर्वगत्याश्रये कित्त्वमनर्थकं स्यादिति सानुबन्धकं रूपमनवकाशमित्यपवादत्वाद् गुणस्य बाधकमित्यर्थः । न च क्सस्याचीति विशेषणार्थं कित्त्वम् । प्रत्ययत्वादर्थवत्त्वाच्चास्यैव क्सस्य तत्र ग्रहणस्य सिद्धत्वादुणादीनामव्युत्पन्नत्वद्वत्सा इत्यादौ प्रसङ्गाभावात् अनिड्वचनमिति । अनिट इत्येतत् च्लेर्विशेषणं यथा स्यादिति च्लिरुत्सर्गः कृत इत्युक्तं तत्रास्य सिचा नित्यं भाव्यमितीडभावोपलक्षितमस्य रूपं न क्व चिद्विद्यतइति च्लेरनिट इति विशेषणस्या-

सिजपवादः क्सः। स चानिडाश्रयः। न चापवादविषयमुत्सर्गोभिनिविशते। पूर्वं ह्यपवादाः प्रवर्तन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य वापवादविषयमुत्सर्गोभिनिविशते तत्र तावदत्र कदा चित् सिज् भवति । क्समपवादं प्रतीक्षते । क्सस्य सिजपवादत्वात्तस्य चानिडाश्रयत्वाद् अनिट् प्रसिद्धः। अनिटि प्रसिद्धे क्साविधिः * । अनिटि प्रसिद्धे क्सो भविष्यति । सिजिदानीं क्व भविष्यति। शेषे सिज्विधानम् * । शेषे सिज्विधानं भविष्यति अक्रोषीद् अमोषीद् इति ॥

श्लिष आलिङ्गने ॥ ४६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । नियमार्थोयमारम्भः। श्लिष आलिङ्गनएव क्सो यथा स्यात्। इह मा भूत् उपाश्लिषद् जतु काष्ठं च समाश्लिषद् ब्राह्मणकुलमिति। अत उत्तरं पठति । श्लिष आलिङ्गने नियमानुपपत्तिर्विधेयभावात् * । श्लिष आलिङ्गनइति नियमस्यानुपपत्तिः किं कारणम्। विधेयभावात्। कैमर्थक्यान्नियमो भवति। विधेयं नास्तीति कृत्वा। इह चास्ति। विधेयम्। किम्। पुषादिपाठादङ् प्राप्तः तद्बाधनार्थः क्सो विधेयः। तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमो वेति। अपूर्व एव विधिः स्यान्न नियमः। किं च स्याद्, यदायं नियमो न स्यात्। आत्मनेपदेष्वालिङ्गने ऽनालिङ्गने च क्सः प्रसज्येत। यथैव क्सोऽङं बाधते एवं चिणमपि बाधेत। उपाश्लेषि कन्या देवदत्तेनेति। सिद्धं तु श्लिष आलिङ्गने ऽचिण्विषये * । सिद्धमेतत् । कथम् । श्लिष आलिङ्गने अचिण्विषये क्सो भवतीति वक्तव्यम् । अङ्विधाने च श्लिषो नालिङ्गने * । अङ्विधाने च श्लिषो नालिङ्गने इति वक्तव्यम् । सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथा न्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं श्लिष आलिङ्गने नियमानुपपत्तिर्विधेयभावादिति। नैष दोषः। योगविभागात्सिद्धम् * । योगविभागः करि·

प्रसिद्धिरित्यर्थः। न वा क्सस्येति। अयं भावः। लिह लित् इति स्थिते सिचा न भाव्यं क्सस्यायं विषय इति क्सेनापि न तावद्भाव्यं यावदस्यानिट्त्वं न ज्ञातम्। तत्र लकारस्यैवेटः प्राप्तौ तन्निषेधादनिट्त्वमस्तीति क्सः सिद्धः। अलिक्षदिति। यत्र त्विटः प्रतिषेधो नास्ति तत्र सिजेव भवत्यकोषीदिति ॥ ४५ ॥

श्लिष आ ॥ किमर्थमिति। किं पुषादिपाठादङि प्राप्ते तद्बाधनाय विध्यर्थमिदमथ पूर्वेण क्से सिद्धे नियमार्थमिति प्रश्नः । इतरो वक्ष्यमाणयोगविभागं मनसि कृत्वाह नियमार्थमिति। उपाश्लिषदिति। प्रत्यासत्त्यावत्र श्लिषिर्वर्तते नालिङ्गेन । अङ् प्राप्त इति। श्लिषेर्नाप्राप्ते अङि क्यस्यारम्भाद् बाधकत्वमित्यर्थः । यथैवेति । विध्यर्थत्वे दोषान्तरोद्भावनम्। सिद्धं त्विति । पूर्वेण क्से सिद्धे नियमार्थमेतद्वचनं कर्तव्यम्। अचिण्विषय इति । अनेन नियमार्थत्वं समर्थ्यते । अन्यथा चिण्बाधनाय तद्विषये विध्यर्थमेतत् स्याद् न तु नियमार्थम्। अङ्विधान इति । ततश्चालिङ्गनेऽङ्प्रतिषेधाच्छ्लिष आलिङ्गने ऽचिण्विषय इति नियमार्थं भवत्यन्यथा विध्यर्थमेतत् स्यात्।

च्यते । श्लिषः । श्लिषः क्सो भवति । किमर्थमिदम् । पुषादिपाठादङ् प्राप्नोति तद्बाधनार्थम् । तत आलिङ्गने । आलिङ्गने च श्लिषः क्सो भवति । इदमिदानीं किमर्थं स्यात् । नियमार्थम् । श्लिष आलिङ्गने एव । क मा भूत् । उपाश्लिषज्जतु च काष्ठं च । समाश्लिषद् ब्राह्मणकुलमिति । यदप्युच्यते । यथैव च क्सोऽङं बाधत एवं चिणमपि बाधेतेति । पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानित्येवं क्सो ऽङं बाधिष्यते न चिणम् । अथ वा तत्र वक्ष्यति चिणित्यनुवर्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणस्य प्रयोजनं चिणेव यथा स्याद् यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । श्लिष आलिङ्गने ॥

णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् ॥ ४८ ॥ णिश्रिद्रुस्रुषु कमेरुपसंख्यानम् *। णिश्रिद्रुस्रुषु कमेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैः । अथ पत्काषिणो यान्ति येचीकमतभाषिणः ॥ कर्मकर्तरि च *। कर्मकर्तरि चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । कारयति कटं देवदत्तः अचीकरत कटः स्वयमेव । उच्छ्रयति कटं देवदत्तः उदशिश्रियत कटः स्वयमेवेति । न वा कर्मण्यविधानात्कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुः सिद्धम् *। न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । कर्मण्यविधानात् । नहि कश्चित्कर्मणि विधीयते यश्चङं बाधेत । कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुः सिद्धम् *। अस्ति च कर्मकर्तरि कर्तृत्वमिति कृत्वा चङ् भविष्यति । ननु चायं कर्मणि विधीयते चिण् भावकर्मणोरिति । प्रतिषिध्यते तत्र यक्चिणौ । यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानमिति । यस्तर्हि न हेतुमण्णिच् उदपुपुच्छत गौः स्वय-

---

श्लिषः क्स इति । श्लिष इत्यत्रानिट इत्यनुवर्तनाद्दाहार्थस्य सेटो ग्रहणाभावः । सानुबन्धकत्वाद्वा । तत्र पुषादित्वादनुमितोऽङ् प्रत्यक्षशिष्टेन क्सेन बाध्यते । अथ वेति । समुदायापेक्षायां पुरस्तादपवादा इति परिभाषा नास्तीति परिहारान्तरोपन्यासः ॥४६॥

णिश्रिद्रु ॥ कमेरिति । आर्धधातुके विकल्पेन णिङो विधानादणिङ्पक्षे सिचि प्राप्ते वचनम् । तत्राचकमतेति भवति । णिङ्पक्षे तु सन्वद्भावादचीकमतेति सन्वल्लघुनि चङीति वक्तव्ये परग्रहणसामर्थ्यादन्यपदार्थो णिराश्रीयते अन्यस्यासंभवात्तेन चङ्परे णौ यल्लघु धात्वक्षरं तत्र परतो ऽभ्यासस्य सनीव कार्यं भवतीत्यर्थः । नाकमिष्टसुखमिति । नाकं स्वर्गमिष्टं सुखं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैः कमेर्लुङि किं रूपं भवतीति पृष्टैरचकमतेत्युक्तम् । यैस्त्वचीकमतेत्युक्तं ते पत्काषिणो यान्ति लक्षणास्मरणाच्छिन्दार्थवादोयं लक्षणस्मरणादरार्थः । अन्ये त्वाहुः । अकमिष्टेति यैरुक्तं तएवोपचारादकमिष्टशब्देनानुकरणशब्देनोच्यन्ते । अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वाद्विभक्तिर्न कृता । ते सुयुक्तैरपि वडवारथैर्गच्छन्तः सुखं न प्राप्नुवन्ति अपशब्दोच्चारणात् । ये त्वचीकमतभाषिणस्ते पत्काषिणोऽपि सुखं यान्तीति । कर्मकर्तरि चेति । कर्तर्युच्यमानश्चङ् कर्मकर्तरि प्राप्नोतीति वचनम् । उदपुपुच्छतेति पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौस्तत्र यदान्तर्भावितण्यर्थत्वादस्य गवा सकर्मकत्वं भवति तदोत्पु-

मेवेति। अत्रापि यथा भारद्वाजीयाः पठन्ति तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन। यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानं कर्तव्यमिति॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्याङ् ॥५२॥ अस्यतिग्रहणं किमर्थम्। अस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थं पुषादित्वात् *। अस्यतिग्रहणमात्मनेपदार्थं द्रष्टव्यम्। किमुच्यते आत्मनेपदार्थमिति नपुनः परस्मैपदार्थमपि स्यात्। पुषादित्वात्। पुषादिपाठात् परस्मैपदेष्वङ् भविष्यति। कर्मकर्तरि च *। कर्मकर्तरि चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। पर्यास्थेतां कुण्डले स्वयमेव। अत्रापि न वा कर्मण्यविधानात् कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुः सिद्धमित्येव॥

जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च ॥ ५८ ॥ इदं ग्लुचिग्रहणं ग्लुञ्चिग्रहणं च क्रियते। अन्यतरच्छक्यमकर्तुम्। यदि तावद् ग्लुचिग्रहणं क्रियते। ग्लुञ्चिग्रहणं न करिष्यते। तेनैव सिद्धं न्यग्लुचद् न्यग्लोचीत्। इदमिदानीं ग्लुञ्चेरूपं न्यग्लुञ्चीत्। अथ ग्लुञ्चिग्रहणं क्रियते ग्लुचिग्रहणं न करिष्यते तेनैव सिद्धं न्यग्लुचद् न्यग्लुञ्चीद्। इदमिदानीं ग्लुचेरूपं न्यग्लोचीदिति॥

चिण् ते पदः ॥६०॥ अयं तशब्दोऽस्त्येवात्मनेपदमस्ति परस्मैपदमस्त्येवैकवचनमस्ति बहुवचनम्। कस्येदं ग्रहणम्। यः पदेरस्ति। कश्च पदेरस्ति। पदिरयमात्मनेपदी॥

चिण् भावकर्मणोः ॥ ६६ ॥ चिणिति वर्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणं किमर्थम्। नेत्येवं तदभूद् विध्यर्थमिदम्। अथ वा वेत्येवं तदभूद् नित्यार्थमिदम् अथ वा णिचिति वर्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं चिणेव यथा स्याद् यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभूत्॥

सार्वधातुके यक् ॥ ६७ ॥ इह पश्यामः कर्मणि द्विवचनबहुवचनान्युदाह्रियन्ते पच्येते ओदनौ पच्यन्ते ओदना इति। भावे पुनः एकवचनमेव। आस्यते

च्छ्यते गामिति भवति। पुनर्गौरेव यदा सौकर्यातिशयेन कर्तृत्वं विवक्ष्यते भूतकालश्च तदैतदुदाहरणम्॥ ४८॥

अस्यति॥ पुषादय आगणान्ताद् अन्तराले वृत्करणं रधादिसमाप्त्यर्थं न तु पुषादिपरिसमाप्त्यर्थमिति प्रतिपादनाय सुहृद्भूत आचार्य आह अस्यतिग्रहणमिति। अत्रापीति। आतिदेशिकस्य कर्मकार्यस्य कस्य चिदत्राविधानात् स्वाश्रयं कार्यं प्रतिबन्धकाभावात् प्रवर्ततएवेति भावः॥ ५२॥

जॄस्तम्भु॥ अन्यतरदिति। अनेकार्थत्वाद्धातूनामत्र विषयभेदो न प्रयोजक उभयोपादानस्येति भावः। यत्तूभयोपादानसामर्थ्याद् ग्लुञ्चेरङि नलोपो न भवति न्यग्लुञ्चदिति। कैश्चिदभ्यधायि तद्भाष्यविरोधादनादरणीयम्॥ ५८॥

चिण्भाव॥ नेत्येवमिति। प्रतिषेधसंबद्धं तदभूदित्यर्थः। नन्वत्र प्राप्त्यभावान्नेति नापेक्षिष्यतइत्याह अथ वेति। विकल्पोऽपि पूर्वमेव निषेधेन निवर्तितत्वान्नापेक्षिष्यतइत्याह अथ वेति। तेनोपाश्लेषीति क्सो न भवति॥ ६६॥

सार्वधा॥ इह पश्याम इति। वक्ष्यमाणस्य वाक्यार्थस्य दृशिक्रियायां कर्मत्वं यथा पश्य मृगो धावतीति मृगकर्तृकायाः स्मरणक्रियायाः। केनैतदिति। इह क्रियाप्रश्नः

भवता आस्यते भवद्भ्याम् आस्यते भवद्भिरिति । केनैतदेवं भवति । कर्मानेकं तस्यानेकत्वाद् द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति । भावः पुनरेक एव । कथं तर्हि इह द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति पाकौ पाका इति । आश्रयभेदात् । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति भावस्तस्य भेदाद् द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति । इहापि तर्हि यावन्तस्ते तां क्रियां कुर्वन्ति सर्वे ते तस्या आश्रयभूता भवन्ति तद्भेदाद् द्विवचनबहुवचनानि प्राप्नुवन्ति । एवं तर्हि इदं तावदयं प्रष्टव्यः किमभिसमीक्ष्यैतत्-प्रयुज्यते पाकौ पाका इति । यदि तावत्पाकविशेषानाभिसमीक्ष्य यश्चौदनस्य पाकः यश्च गुणस्य यश्च तिलानां बहवस्ते शब्दाः सरूपाश्च । तत्र युक्तं बहुवचनमेकशेषश्च । तिङभिहिते चापि तथाभावे बहुवचनं श्रूयते । तद्यथा । उष्ट्रासिका आस्यन्ते हतशायिकाः शय्यन्तइति । अथ कालविशेषानभिसमीक्ष्य यश्चाद्यतनः पाको यश्च ह्यस्तनः यश्च श्वस्तनस्तोपि बहवः शब्दाः सरूपाश्च । तत्र युक्तं बहुवचनमेकशेषश्च । तिङभिहिते चापि तथा भावे ऽसारूप्यादेकशेषो न भवति । आसि आस्यते आसिष्यते इति । अस्ति खल्वपि विशेषः तिङभिहितस्य भावस्य कृदभिहितस्य च । कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति किमिदं द्रव्यवदिति । द्रव्यं

माख्यातं सा च क्रिया साध्यरूपत्वान्निवृत्तभेदा । तदुक्तम् । निवृत्तभेदा सर्वैव क्रियाख्यातेभिधीयते । श्रुतेरशक्याभेदानां प्रविभागप्रकल्पनेति ॥ तत्र यथा साधनभेदात्कर्तृकर्माभिधायिनि लकारे द्विवचनबहुवचने भवतस्तथा भावाभिधायिन्यपि प्रसजतः । अथैकपदवाच्यसाधनसंख्याश्रये द्विवचनबहुवचने भवत इति पक्षस्तदा पाकौ पाका इत्यत्र न प्राप्नुतः साधनस्य घञा अनभिधानादिति प्रश्नः । कर्मानेकमिति । कर्मशक्त्याधारो द्रव्यमनेकं शक्तिशक्तिमतोश्च शब्देन भेदो न प्रतिपाद्यतइति शक्त्यभिधायिनाप्याख्यातेनौदनः पच्यतइति शक्तिमद्द्रव्यवाचिन ओदनशब्दस्य सामानाधिकरण्यं भवति । भावः पुनरिति । भेदाभावलक्षणमभेदैकत्वं भावस्य । नत्वेकत्वसंख्याख्यातवाच्यस्य भावस्यास्ति । तस्य द्रव्यधर्मत्वादसत्त्वभूतत्वाच्चाख्यातवाच्यस्य भावस्य । आश्रयभेदादिति । गुडतिलौदनादीनामाश्रयाणां भेदादाश्रितोपि पाको भिद्यते । घञादिभिश्च सत्त्वरूपोर्थोभिधीयतइति द्रव्यधर्मसंख्याभेदाश्रयो वचनभेदो न विरुध्यतइति भावः । इहापीति । आख्यातवाच्यस्यापि भावस्याश्रयभेदाद्भेदोस्तु ततश्च वचनभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः । पाकविशेषानिति । के चित्पाकशब्दं कर्मसाधनं व्याचक्षते । पक्तव्यविशेषान् गुडादीनित्यर्थः तदयुक्तम् । असंज्ञायां कर्मणि घञो दुर्लभत्वात् । तस्मादाश्रयप्रकारादिभेदाभिन्नान् पाकविशेषानित्यत्रायमर्थः । अथ वा संज्ञाग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वादसंज्ञायामपि कर्मणि घञ् भवति । उष्ट्रासिका आस्यन्ते इति । अत्राश्रयाणामुष्ट्राणां भेदादनेकप्रकारयुक्तान्यासनानि भिन्नानि तत्सामानाधिकरण्याच्चाख्यातवाच्यभावभेदादास्यन्त इति बहुवचनमित्यर्थः । इवशब्दप्रयोगमन्तरेणापि चेवार्थगतिर्भवति । तदयमर्थः । यादृशान्युष्ट्राणामनेकप्रकाराण्यासनानि तादृशानि देवदत्तादिभिः क्रियन्तइति । भवद्भिरास्यतइत्यत्राश्रयभेदादाश्रितभेदस्य

क्रियया समवायं गच्छाति । कं समवायं गच्छाति । द्रव्यं क्रियाभिनिर्वृत्तौ साधनत्वमुपैति । तद्वच्चास्य भावस्य कृदभिहितस्य भवाति पाको वर्तत इति । क्रियावन्न भवति । किमिदं क्रियावादीति । क्रिया क्रियया समवायं न गच्छाति पचति पठतीति । तद्वच्चास्य कृदाभिहितस्य न भवाति पाको वर्ततइाति । अस्ति खल्वापि विशेषः कृदभिहितस्य भावस्य तिङभिहितस्य च । तिङभिहितेन भावेन कालपुरुषोपग्रहा अभिव्यज्यन्ते कृदभिहितेन पुनर्न व्यज्यन्ते । अस्ति खल्वपि विशेषः तिङभिहितस्य भावस्य कृदभिहितस्य च । तिङभिहितो भावः कर्त्रा संप्रयुज्यते कृदभिहितः पुनर्न संप्रयुज्यते । यावता किं चिच्च सामान्यं कश्चिच्च विशेषः । युक्तं यदयमपि विशेषः स्याद् लिङ्गकृतः संख्याकृतश्च । इदं विचार्यते ।

प्रतिपन्नत्वात् प्रयोजनाभावाद्भावो भेदं नोपादत्तइत्येकवचनमेव भवति । यथा ताम्रः पलाशेषु बभूव राग इति न च सर्वत्राश्रयभेदादाश्रितभेदस्य प्रतीतिः घटान् पचतीत्यादौ पाकस्याभिन्नस्यैवावगमात् केचिदुष्ट्रासिका आस्यन्तइति कर्मणि लकारमिच्छन्ति । उष्ट्रासिकालक्षणस्य भावस्य कर्मत्वाद् यथा गोदोहस्सुप्यतइाति । एवं तु विवक्षान्तरे भवत्येवेति भाष्यकारेण भावेपि लविधाने बहुवचनमुपपादितम् । तेपि बहव इति । भिन्नकालत्वादेवेति भावः । तत्र युक्तमिति । शास्त्रेणैकशेषे सत्येकस्यानेकार्थाभिधायित्वाद् अन्तरेण वैकशेषारम्भं सरूपाणामेकस्यैव स्वभावतोनेकार्थत्वादिति भावः । तिङभिहितइाति । नह्येकं तिङन्तमनेककालभावप्रत्यायने समर्थं किंचिदस्तीति भिन्नकालासन्नक्रियाप्रत्यायनाय भिन्ना एव शब्दाः प्रयुज्यन्तइति भावः । द्रव्यवदिति । द्रव्यत्वेन प्रसिद्धो यो घटादिस्तद्वदयं भावो भवति । लिङ्गसंख्यासाधनसंबन्धप्रतिपत्त्या । तत्र वस्तूपलक्षणं यत्रेति द्रव्यलक्षणायोगेपि प्रसिद्ध्यप्रसिद्ध्यपेक्ष उपमानोपमेयभावः । क्रिया क्रिययेति । ननु भवाति पचति पश्य मृगो धावतीति कर्तृकर्मभावेन क्रिया क्रियया संबध्यतएव । एवं तर्हि करणादिरूपेण समवायं न गच्छतीति विवक्षितम् । ननु साध्यत्वात् क्रियायाः कथं क्रियान्तरं प्रति कर्मकर्तृभावः । विषयभेदादेकस्याप्यर्थस्य साध्यसाधनभावसंबन्धसंभवाददोषः । तदुक्तं हरिणा । यत्र यं प्रतिसाध्यत्वमसिद्धा तं प्रति क्रिया । सिद्धा तु यस्मिन् साध्यत्वं न तमेव पुनः प्रति ॥ मृगो धावति पश्येति साध्यसाधनरूपता । तथा विषयभेदेन सरणस्योपपद्यतइाति तत्र कर्तृकर्मत्वमाख्यातवाच्यस्य भावस्य न विरुद्धम् । तथा हि । भवतिक्रियापेक्षमेव तस्य कर्तृत्वं सर्वश्चार्थः स्वेन रूपेण भवतीति भवने कर्तृत्वमुपपन्नमेवं कर्मापि क्रियाफलत्वात् प्रधानमिति कर्मत्वमपि तस्योपपद्यते । करणत्वादीनि तु सर्वात्मना गुणभावमन्तरेण नोपपद्यन्तइाति प्राधान्येनात्यन्ताविरोधात्तस्य नोपपद्यन्ते । कालेति । पुरुषशब्देन तदर्थः प्रत्यक्त्वापरभावश्चोच्यते । उपग्रहोनेकप्रकारः स्वार्थपरार्थत्वादिकः । कृदभिहितइाति । ननु कृदभिहितस्यापि भावस्य भवति कर्त्रा योगः यथा ब्राह्मणानां प्रादुर्भाव इति । तत्राहुः । एकपदवाच्येन कर्त्रा न युज्यते यथा पचतीति कर्ता वाच्यो नैवं पाक इति । शुद्धस्यैव भावस्य प्रत्यायनात् । अथ वा घञादिभिः सिद्धरूपता भावस्याभिधीयतइाति तेन रूपेण कर्त्रा योगाभावो धातु-

भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्था वा स्युः विकरणार्था वेति । कथं च सार्वधातुकार्थाः स्युः कथं वा विकरणार्थाः । भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके यक् भवति कर्तृवाचिनि सार्वधातुके शब् भवतीति सार्वधातुकार्थाः । भावकर्मणोर्यक् भवति सार्वधातुके कर्तरि शब् भवति सार्वधातुक इति विकरणार्थाः । कश्चात्र विशेषः । भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्थाश्चेदेकाद्विबहुषु नियमानुपपत्तिरतदर्थत्वात् * । भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्थाश्चेद् एकद्विबहुषु नियमस्यानुपपत्तिः किं कारणम् । अतदर्थत्वात् । न हीदानीमेकत्वादय एव विभक्त्यर्थाः । किं तर्हि । भावकर्मकर्तारोपि । सन्तु तर्हि विकरणार्थाः । विकरणार्था इति चेत् कृताभिहिते विकरणभावः * । विकरणार्था इति चेत् कृताभिहिते विकरणो न प्राप्नोति धारयः पारय इति । किमुच्यते कृताभिहित इति । न लेनाप्यभिधानं भवति । न शक्यं लेनाभिधानमाश्रयितुम् । पक्षान्तरमिदमास्थितं भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्था वा स्युर्विकरणार्था वेति । यदि च लेनाप्यभिधानं स्याद् नेदं पक्षान्तरं स्यात् । कथमशक्यम् । यदा भवानेवाह लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति । एवं वक्ष्यामि लः कर्मणो भावाच्चाकर्मकेभ्य इति । यस्मिंस्तर्हि ले विकरणा न श्रूयन्ते कस्तत्र भावकर्मकर्तॄनभिधास्यति । क्व च न श्रूयन्ते । य एते

रूपप्रतिपाद्यया तु साध्यतया कर्त्रा योगो भवति । अथ वोपलक्षणभावेन भावः कर्त्रा युज्यते कृत्सु पाचक इति । तिङ्षु तु पचतीति साध्यमानतया प्राधान्येन । तत्र कृत्सु प्राधान्येन । कर्त्रा योगो नास्तीत्ययमत्रार्थः । इदं विचार्यतइति । विचरति नानागच्छति यद्वस्तु तद्विचार्यते नानात्वं नीयतइत्यर्थः । इहान्वयव्यतिरेकाश्रया शास्त्रीया पदावयवानामावापोद्धारिकयर्थवत्ता । तौ चान्वयव्यतिरेकावेकतरस्यापि न व्यवतिष्ठते । सार्वधातुकमन्तरेणापि कर्त्राद्यवगमाद् । यथा गच्छ ग्रामशायि भवता अकारि कट इति तथा विकारणाभावे अकर्त्राद्यवगतिरास्ति । लविषष्टि क्षेत्रमिति । उभयाभावेप्यस्ति अजा गर्भवानिति । क्वचित्तूभयसंनिधौ कर्त्राद्यवगतिः पचति पच्यतइति । तत्र निश्चयाभावाद्विचारः क्रियते कः पक्ष आश्रीयमाणः शास्त्रं न विरुणद्धीति । एकद्विबहुष्विति । एकत्व एवैकवचनं नार्थान्तर इति यो नियमः स नोपपद्यते कर्त्रादीनामपि तदर्थत्वादित्यर्थः । अतदर्थत्वादिति । सामर्थ्यादत्रावधारणमाश्रीयते न तान्येवैकत्वादीन्यर्थः । अपि तु कर्त्रादयोपीत्यर्थः । कृताभिहित इति । क्व चिदेव कृति विकरणो विधीयते न सर्वत्रेति कृत एव कर्तरि कृदिति कर्तार्थो निर्दिश्यते तेनैव च कर्तुरुक्तत्वात्तदभिधायी विकरणो न प्राप्नोति ततश्च धारय इत्यादावसति शपि गुणो न स्यात् । न लेनापीति । लः कर्माणि चेति वचनाल्लादेशैरपि कर्त्रादेरभिधानमिति तत्रापि विकरणाप्राप्तिः किं न चोद्यत इत्यर्थः । ततो लः कर्मणीति वचनात्कर्त्रादीनां विकरणार्थत्वं नैव संभवतीत्युक्तं भवति । एवं वक्ष्यामीति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः । तत्र कर्माभिधायी विकरणः कर्मशब्देन भाष्य उक्तः । ननु सार्वधातुकनिमित्तो विकरणो न तु

लुग्विकरणाः श्लुविकरणाश्च। अत्राप्युक्ते कर्तृत्वे लुग्भविष्यति। यस्मिंस्तर्हि ले विकरणा नैवोत्पद्यन्ते कस्तत्र भावकर्मकर्तॄनभिधास्यति। क्व च नैवोत्पद्यन्ते, लिङ्लिटोः। तस्मान्नैवं शक्यं वक्तुं न लेनाप्यभिधानं भवतीति। भवति चेदभिहिते विकरणाभाव इत्येव एवं तर्हीदं स्यात्। यदा भावकर्मणोर्लः। तदा कर्तरि विकरणाः, यदा कर्तरि लः तदा भावकर्मणोर्विकरणाः। इदमस्य यद्येव स्वाभाविकमथापि वाचानिकं प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति। न चास्ति संभवो यदेकस्याः प्रकृतेर्द्वयोर्नानार्थयोर्युगपदनुसहायीभावः स्यात्। एवं च कृत्वा एकपक्षीभूतमेवेदं भवति सार्वधातुकार्था एवेति। ननु चोक्तं भावकर्मकर्तारः सार्वधातुकार्था इति चेदेकद्विबहुषु नियमानुपपत्तिरतदर्थत्वाद् इति। नैष दोषः। सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम्। सुपां तिङां च संख्या चैवार्थः कर्मादयश्च। प्रसिद्धो नियमस्तत्र। प्रसिद्धस्तत्र नियमः नियमः प्रकृतेषु वा। अथ वा प्रकृताननर्थानपेक्ष्य नियमः। के च प्रकृताः एकत्वादयः। एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु। द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बहुषु बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन्न द्वयोरिति। भावकर्मणोर्यग्विधाने कर्मकर्तर्युपसंख्यानम् *। भावकर्मणोर्यग्विधाने कर्मकर्तर्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। पच्यते ओदनः स्वयमेव। पठ्यते विद्या स्वयमेव। किं

विकरणनिमित्तो लकारः तत्कथमेवं व्याख्यायते। एवं तर्हि कृते लकारे सार्वधातुक इति विषयसप्तम्याश्रयणात् कृते विकरणे लः कर्मणि चेत्यनेन भावकर्मकर्त्रभिधायिनो विकरणात्परो लः साधु भवतीति व्याख्यानाददोषः। अत्राप्युक्त इति। विकरणलोपद्वारेण प्रकृतिरेव तत्र कर्त्राद्यभिधायिनीति प्रतिज्ञातं भवतीत्यर्थः। यस्मिंस्तर्हीति। ततश्च विकरणानुत्पादाल्लादेशस्यासाधुत्वप्रसङ्गो विधानसामर्थ्याद्वा साधुत्वे भावाद्यर्थावगतिर्न स्यात्। कर्तरि कृदिति वचनात्कर्तर्येव लकारः स्यादित्यर्थः। भवति चेदिति। ततश्च विकरणार्थत्वोनुपपन्न एवेति भावः। एवं तर्हीति। प्रकारान्तरेण विकरणार्थत्वपक्षं समर्थयते। यथा ग्रामं गच्छतीति गमिक्रियायाः कर्तृकर्मणी साधने। तत्र कर्तरि लकारः कर्मणि द्वितीया। तथात्राप्येकस्मिन्नर्थे सार्वधातुकमपरस्मिन्विकरणो भविष्यतीति भावः। इदमस्येति। अयमर्थः। यत्र पदद्वयवाच्ये कर्तृकर्मणी साधने तत्र विरोधाभावात्तन्निबन्धनः कार्यभेदो युक्तः। एकस्मिंस्तु पदे विरुद्धयोर्विकरणसार्वधातुकयोर्विशिष्टार्थप्रतिपादने साहायकाभावात्परस्परानुपकारादप्रयोग एव स्यात्। तथा हि पचतीति क्रियाविशिष्टः कर्ताभिधीयते। पच्यते इति क्रियाविशिष्टं कर्म। न त्वेकेन साधनद्वयं क्रियाविशिष्टं प्रतिपादयितुं शक्यते। एकपक्षीभूतमिति। एक एव पक्षः सार्वधातुकार्थाः कर्मादय इत्यर्थः। पूर्वभेदाभेदश्च च्विप्रत्ययनिर्देशः। प्रसिद्धो नियम इति। अर्थनियम इत्यर्थः। कर्माद्यर्थान्तरनिर्देशात्तु न प्रत्ययनियमः प्रमाणसिद्धः। तत्रैकत्व एकवचनमेवेत्येवमेकत्वादिरर्थो नियम्यते। न तु प्रत्यय इति तस्यार्थान्तरमपि कर्मादि न विरुध्यते। अथ वेति। कर्माद्यर्थविधानसामर्थ्यात्तुल्यजातीयसंख्यापक्ष एव नियम इत्यर्थः। कर्मकर्तरीति। कर्मवदित्यतिदेशेन स्वाश्र-

पुनः कारणं न सिध्यति । विप्रतिषेधाद्धि शपो बलीयस्त्वम् * । विप्रतिषेधाद्धि शपो बलीयस्त्वं प्राप्नोति । शपोऽवकाशः । पचति पठति । यकोऽवकाशः । पच्यते ओदनो देवदत्तेन पठ्यते विद्या देवदत्तेनेति । इहोभयं प्राप्नोति पच्यते ओदनः स्वयमेव पठ्यते विद्या स्वयमेवेति । परत्वात् शप् प्राप्नोति । योगविभागात् सिद्धम् । योग विभागः करिष्यते । चिण्भावकर्मणोः । ततः सार्वधातुके यक् । भावकर्मणोः । ततः कर्तरि । कर्तरि च यक् भवति भावकर्मणोः । यथैव तर्हि कर्मणि कर्तरि यक् भवति । एवं भावेऽपि कर्तरि यग् प्राप्नोति । एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि । नास्य किं चिद्रुजति रोग इति । द्वितीयो योगविभागः करिष्यते । चिण् भावे । ततः कर्मणि । कर्मणि च चिण् भवतीति । ततः सार्वधातुके यक् सार्वधातुके यक् भवति भावे कर्मणि च ततः कर्तरि । कर्तरि च यग्भवति कर्मणीत्यनुवर्तते भावइति निवृत्तम् । ततः शप् । शप् च भवति कर्तरीत्येव । कर्मणीति निवृत्तम् । एवमप्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । विप्रतिषेधाद्धि श्यनो बलीयस्त्वम् * । विप्रतिषेधाद्धि श्यनो बलीयस्त्वं प्राप्नोति । श्यनोऽवकाशः दीव्यति सीव्यतीति । यकोऽवकाशः पच्यते ओदनो देवदत्तेन पठ्यते विद्या देवदत्तेनेति । इहोभयं प्राप्नोति । दीव्यते स्वयमेव सीव्यते स्वयमेवेति । परत्वात् श्यन् प्राप्नोति । ननु चैतदपि योगविभागेनैव सिद्धम् । न सिध्यति । अनन्तरा या प्राप्तिः सा योगविभागेन शक्या निवारयितुम् । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । परा प्राप्तिरप्रतिसिद्धा तया श्यन् प्राप्नोति । ननु चेयं प्राप्तिः परां प्राप्तिं बाधेत । नोत्सहते प्रतिसिद्धा सती बाधितुम् । एवं तर्हि शबादेशाः श्यन्नादयः करिष्यन्ते । शप् च यका बाध्यते तत्र दिवादिभ्यो यग्विषये शबेव नास्ति कुतः श्यन्नादयः । तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । कर्तरि शबिति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । दिवादिभ्य इत्येषा पञ्चमी शबिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । प्रत्ययविधिरयम् । न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते । अथ वा भावकर्मणोरित्यननुवृत्त्यैव सिद्धे सत्यनुवृत्तिर्यकोऽभावाय । इह सार्वधातुके यगिति अन्तरेण भावकर्मणोरित्य-

---

यस्य कार्यस्याबाधनात्कर्त्राश्रयविकरणप्राप्तौ वचनम् । विप्रतिषेधादिति । यदा शास्त्रातिदेशपक्षस्तदा शपो बलीयस्त्वम् । कार्यातिदेशे तु यक एव बलीयस्त्वम् । ननु चैतदिति । सर्वा प्राप्तिर्योगविभागेन बाधिष्यतइति भावः । परा प्राप्तिरिति । परत्वाद् बलीयस्त्वादित्यर्थः । ननु चेयमिति । योगविभागप्राप्तिः पूर्वविप्रतिषेधेन बाधिका भविष्यतीत्यर्थः । नोत्सहतइति । न्याय्यविप्रतिषेधाश्रयणस्य युक्तत्वाद् दुर्बलो योगवि-

नुवृत्तिं सिद्धम् । सोयमेवं सिद्धे सति यद्भावकर्मग्रहणमनुवर्तयति तस्यैतत्प्रयोजनं कर्मकर्तर्यपि यग् यथा स्यादिति । कर्तरीति च योगविभागः श्यनः पूर्वविप्रतिषेधावचनाय* । कर्तरीति च योगविभागः कर्तव्यः । श्यनः पूर्वविप्रतिषेधं मा वोचमिति । अथ वा कर्मवद्भाववचनसामर्थ्याद्यग् भविष्यति । अस्त्यन्यत् कर्मवद्भाववचने प्रयोजनम् । किम् । आत्मनेपदं यथा स्यात् । वचनादात्मनेपदं भविष्यति । चिण् तर्हि यथा स्यात् । चिणपि वचनाद्भविष्यति । चिण्वद्भावस्तर्हि यथा स्यात् । नैकं प्रयोजनं योगारम्भं प्रयोजयति । तत्र कर्मवद्भाववचनसामर्थ्याद् यक् भविष्यति । अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति कर्मकर्तरि यग् भवतीति । यदयं न दुहस्नुनमां यक्चिणाविति यक्चिणोः प्रतिषेधं शास्ति ॥

यसोनुपसर्गात् ॥ ७१ ॥ अनुपसर्गादिति किमर्थम् । आयस्यति प्रयस्यति । अनुपसर्गादिति शक्यमकर्तुम् । कथमायस्यति प्रयस्यतीति । संयसश्चेत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । संपूर्वादेव यसोनान्यपूर्वादिति ॥

रुधादिभ्यः श्नम् ॥ ७८ ॥ किमर्थः शकारः । सार्वधातुकार्थः । शित्सार्वधातुकमिति सार्वधातुकसंज्ञा सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वं क्ङितीति गुणप्रतिषेधो यथा स्याद् भिनत्ति छिनत्तीति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सार्वधातुकार्धधातुकयोरङ्गस्य गुण उच्यते । यस्माच्च प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये परतो ऽङ्गसंज्ञं भवति । यस्माच्च प्रत्ययविधिः न तत् प्रत्यये परतः । यच्च प्रत्यये परतो न तस्मात्प्रत्ययविधिः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । आर्धधातुकसंज्ञा मा भूदिति । किं च स्यात् । वलादिलक्षण इट् प्रसज्येत । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वलादेरार्धधातुकस्याङ्गस्येडुच्यते । यस्माच्च प्रत्ययविधिः तदादि प्रत्यये परतोङ्गसंज्ञं भवति । यस्माच्चात्र प्रत्ययविधिः न तत् प्रत्यये परतः । यच्च प्रत्यये परतो न तस्मात्

भागप्राप्तिक इत्यर्थः । इहेति । सार्वधातुके यग् भवतीति सामान्योक्तावपि कर्तरि शबाद्यपवादविधानाद्भावकर्मणोरेव यग् भविष्यतीति भावकर्मणोनुवृत्तिरधिका यत इति कर्मकर्तर्यपि यग् भविष्यतीत्यर्थः । अत्रापि व्याख्याने योगविभागः कर्तव्य एवेत्याह कर्तरीति चेति । अन्यथा भावकर्मणोनुवृत्तियत्नाच्छप एवानन्तरस्य बाधः स्याद् न तु श्यन्नादीनाम् । योगविभागेन तु तेपि बाध्यन्ते । वचनादिति । कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यत्र कर्तरीति योगविभागात्तत्र च कर्मग्रहणानुवर्तनादन्तरेणाप्यतिदेशमात्मनेपदं भविष्यतीत्यर्थः । चिणपीति । चिण्ग्रहणे ऽनुवर्तमाने पुनश्चिण्ग्रहणमाधिकविधानार्थमिति कर्मकर्तर्यपि चिण् भविष्यतीत्यर्थः । नैकमिति । अन्यथा स्यसिच्सीयुडित्यत्रैव कर्मणा तुल्यक्रिये कर्तरीति वाच्यं स्यादित्यर्थः ॥ ६७ ॥

रुधादि ॥ भिनत्तीति । भिशब्दस्याङ्गसंज्ञानिबन्धनो गुणो मा भूदिति शित्वं कृतमित्यर्थः । यस्माच्चेति । भिद्शब्दादित्यर्थः । तस्यैव रुधादित्वात् न तु तत्प्रत्ययवाद्

प्रत्ययविधिः । अत उत्तरं पठति । श्नमि शित्करणं प्वादिह्रस्वार्थम् * । श्नमि शित्करणं क्रियते । प्वादिह्रस्वार्थम् । प्वादीनां शिति ह्रस्वत्वं यथा स्यात् । पृणति मृणतीति । न वा धात्वन्यत्वात् * । न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । धात्वन्यत्वात् । धात्वन्तरे पृणिमृणी । यत्तर्हि न धात्वन्तरं, यत्र भूम्यां वृणसे । नैष श्नम् । श्न एवैतद्ध्रस्वत्वम् । यदि श्नो ह्रस्वत्वम् । स्वरो न सिध्यति । वृणसे अदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीति एष स्वरो न प्राप्नोति । तस्माच्छ्न- मेषः । यदि श्नम् श्नसोरल्लोपः प्रसज्येत । उपधाया इति वर्तते । अनुपधात्वान्न भविष्यति । न शक्यमुपधाया इति विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । अङ्क्तः अञ्जन्तीति । तस्माच्छ्न एवैतद् ह्रस्वत्वम् । यद्येवम् । स्वरः कथम् । बहुलं पित्सार्वधातुकं छन्दसि । सार्वधातुकस्य छन्दसि बहुलं पित्त्वं वक्तव्यम् । पितश्चै- वापित्त्वं दृश्यते । अपितश्च पित्त्वम् । पितस्तावदपित्त्वम् । मातरं प्रमिणीमि जनित्रीम् । अपितश्च पित्त्वम् । शृणोत ग्रावाणः । तत्तर्हि श्नो ह्रस्वत्वं वक्त- व्यम् । अवश्यं छन्दसि ह्रस्वत्वं वक्तव्यम् । उपगायन्तु मां पत्नयो गर्भिणयो युव- तय इत्येवमर्थम् । विशेषणार्थस्तर्हि । क्व विशेषणार्थेनार्थः । श्नान्नलोप इति । नान्नलोप इतीयत्युच्यमाने यज्ञानां यत्नानामित्यत्रापि प्रसज्येत । दीर्घत्वे कृते न भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां नान्नलोप इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नलोपः स्यात् । तस्माच्छकारः कर्तव्यः । अथ क्रियमाणेऽपि शकारे इह कस्मान्न भवति विश्नानां प्रश्नानामिति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥

तनादिकृञ्भ्य उः ॥ ७९ ॥ किमर्थं करोतेः पृथग्ग्रहणं क्रियते न तना- दिभ्य इत्येवोच्येत । अन्यानि तनोत्यादिकार्याणि मा भूवन्निति । कानि । अनु- नासिकलोपादीनि । देवरक्ताः किंशुकाः । अनुनासिकाभावादेवानुनासिकलोपो

मित्शब्दात् प्रत्ययविधानम् ॥ पृणातीति । पॄ मॄ इति क्र्यादिषु पठितौ ताभ्यां व्यत्ययेन श्नमप्रत्ययः । धात्वन्तरमिति । तौदादिकावित्यर्थः । वृणस इति । वृवरणे इति क्र्यादिरुत्तस्माद्व्यत्ययेन श्नम्थासौ । श्न इति । छान्दसमिति भावः । अङ्क्त इति । श्नान्नलोप इत्यस्यासिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वादकारस्योपधात्वाभावः । प्रमिणीमीति । मीञो मीनातेर्निगम इति ह्रस्वः । मिपो ऽपित्त्वेन ङित्वे सतीत्वम् परत्वादिति । यत्तु सुपि- चेति दीर्घत्वं तत्र संनिपातलक्षणपरिभाषावशान्न प्रवर्तते । यत्वन्यत्रोक्तं नामि दीर्घात्पर- त्वात् सुपि चेति भवितव्यमिति तत्संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाश्रयेणेति न विरोधः । लक्षणेति । लाक्षणिकस्यानुमीयमानरूपत्वात् प्रतिपदोक्तस्य तु प्रत्यक्षत्वादिति भावः ॥ ७८ ॥

तनादि ॥ विभाषा लुगिति । ननु येन नाप्राप्तिन्यायेन लुका ह्रस्वादङ्गादिति लोपो बाध्यत इति कथं लुगभावपक्षे लोपः स्यात् । नैष दोषः । यत्र पक्षे लुक् प्रवर्तते तत्रासौ लोपस्य बाधकः । न त्वप्रवर्तमानः ॥ ७९ ॥

न भविष्यति । इदं तर्हि तनादिकार्यं मा भूत्तनादिभ्यस्तथासोरिति । ननु च भवत्येवात्र ह्रस्वादङ्गादिति । तेनैव यथा स्याद् अनेन मा भूदिति । कः पुनरत्र विशेषः तेन वा सत्यनेन वा । तेन सति सिज्लोपस्यासिद्धत्वाच्चिण्वद्भावः सिद्धो भवति । अनेन पुनः सति चिण्वद्भावो न स्यात् । अनेनापि सति सिद्धश्चिण्वद्भावः । कथम् । विभाषा लुक् । यदा न लुक् तदा सिज्लोपः । तत्र सिज्लोपस्यासिद्धत्वाच्चिण्वद्भावो वा भविष्यति । तनादित्वात्कृञः सिद्धं सिज्लोपे च न लुप्यति । चिण्वद्भावे न दोषः स्यात्सोपि प्रोक्तो विभाषया ॥

धिन्विकृण्व्योरच ॥ ८० ॥ क्वायमकारः श्रूयते । न क्व चिच्छ्रूयते । लोपोस्य भविष्यति । अतो लोप आर्धधातुक इति । यदि न क्वचिच्छ्रूयते किमर्थमयमुच्यते । नलोप इत्येवोच्येत । नैवं शक्यम् । लोपे सति गुणः प्रसज्येत । अत्वे पुनः सति अकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद् गुणो न भविष्यति । ननु च लोपेऽपि सति न धातुलोप आर्धधातुक इति प्रतिषेधो भविष्यति । आर्धधातुकनिमित्ते लोपे स प्रतिषेधः । न चैष आर्धधातुकनिमित्तो लोपः । अपि च प्रत्याख्यायते खल्वपि स योगः । तस्मिन् प्रत्याख्याते गुणः स्यादेव । तस्मादत्वं वक्तव्यम् । अथ किमर्थं नुमनुषक्तयोर्धिन्विकृण्व्योर्ग्रहणं क्रियते न धिविकृव्योरित्येवोच्यते । धिविकृव्योरितीयत्युच्यमाने अत्वे कृते अनिष्टे देशे नुम् प्रसज्येत । इदमिह संप्रधार्यं नुम् क्रियतामत्वमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नुमागमः । अन्तरङ्गमत्वम् । कान्तरङ्गता । प्रत्ययोत्पत्तिसंनियोगेनात्वमुच्यते । उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्याङ्गस्य नुमागमः । नुमप्यन्तरङ्गः । कथम् । वक्ष्यत्येतन्नुम्विधावुपदेशिवद्वचनं प्रत्ययविध्यर्थमिति । उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वान्नुमागमः । तस्माद्धिविकृव्योरिति वक्तव्यम् ॥

हलः श्नः शानज्झौ ॥ ८३ ॥ किमर्थः शकारः । शित्सार्वधातुकमिति सार्वधातुकसंज्ञा सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वं क्ङितीति गुणप्रतिषेधो यथा स्यादकुषाण पुषाणेति । अतउत्तरं पठति । श्नाविकारस्य शित्करणानर्थक्यं स्थानिवत्त्वात् * । श्नाविकारस्य शित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् । स्थानिवत्त्वात् । शितोयमादेशः स्थानिवद्भावात् शिद्भविष्यति । अर्थवत्तु ज्ञापकं सार्वधातुकादेशे अनुबन्धास्थानिवत्त्वस्य * । अर्थवत्तु श्नाविकारस्य शित्करणम् । कोर्थः । ज्ञापका-

---

धिन्वि ॥ आर्धधातुकनिमित्त इति । धातुलोप इति बहुव्रीह्याश्रयणादिति भाव । न चैष इति । सन्नियोगशिष्टत्वान्निमित्तनिमित्तिभावाऽप्रसङ्गः । अत्वे कृत इति । अकारस्य स्यादित्यर्थः । उत्पन्ने प्रत्यय इति । नुम्विधावङ्गाधिकारादिति भाव ॥ ८० ॥

र्थम् । किं ज्ञाप्यते । एतज् ज्ञापयत्याचार्यः सार्वधातुकादेशे अनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । प्रयोजनं हि तातङोऽपित्त्वम् । हेः पित्त्वं न प्रतिषेध्यम् । पितोयमादेशः स्थानिवद्भावात्पित्स्यात् । सार्वधातुकादेशे अनुबन्धा न स्थानिद्भवन्तीति नायं पिद्भविष्यति तातङि च ङकारो नोच्चार्यो भवति । पितोयमादेशः स्थानिवद्भावात्पित् स्यात् । सार्वधातुकादेशेअनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति नायं पिद्भविष्यति । तबादिषु चाङित्त्वम् *। तबादिषु च ङित्त्वं न प्रतिषेध्यम् । शृणोत ग्रावाणः ङितइमेआदेशा स्थानिवद्भावान्ङितः स्युः । सार्वधातुकादेशेनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति नेमे ङितो भविष्यन्ति । तस्य दोषो मिप आदेशे पिदभावः * । तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो मिप आदेशे पितोऽभावः । अचिनवमकरवम् । पितोयमादेशः स्थानिवद्भावात् पिद्भवति सार्वधातुकादेशे अनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति नायं पित्स्यात् । असत्यमिदमुच्यते मिप आदेश इति । तिप्सिम्मिपामादेशा इति वक्तव्यम् । वेद वेत्थ । विदेर्वसोः शित्त्वम् * । विदेरुत्तरस्य वसोः शित्त्वं वक्तव्यम् । शितोयमादेशः स्थानिवद्भावाच्छिद्भवति । सार्वधातुकादेशे ऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति नायं शित्स्यात् । कित्करणाद्वा सिद्धम् * । अथ वा अवश्यमत्र सामान्यग्रहणाविघातार्थः ककारोनुबन्धः कर्तव्यः । क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः । वसोः संप्रसारणमिति । तेनैव यत्नेन गुणो न भविष्यति । अस्य ज्ञापकस्य सन्ति दोषाः सन्ति च प्रयोजनानि । समा दोषा भूयांसो वा । तस्मान्नार्थोनेन ज्ञापकेन । कथं यानि प्रयोजनानि । तानि क्रियन्ते न्यास एव । एवमपि भवेत् पित्करणसामर्थ्यात् पिवत्कृतं स्यात् ङित्करणसामर्थ्याद् ङित्वकृतम् । यत्तु खलु पिति ङित्कृतं प्राप्नोति ङिति च पित्कृतम् । केन तन्न स्यात् । तस्माद्वक्तव्यं पिन्न ङिद्भवति ङिच्च पिन्न भवतीति । न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि । सार्वधातुकं ङिद्भवति पिन्न । एवं तावत्पितो ङित्त्वं प्रतिषिद्धम् । ततः असंयोगाल्लिट् किद्भवति ङिच्च पिन्न भवतीति । एवं ङितः पित्त्वं प्रतिषिद्धम् ॥

हलः श्नः शा ॥ तबादिष्विति । तप्तनप्तनथनाश्चेति शृणोतेरित्येवमादौ ये तिङां ङितामादेशा विधीयन्ते ते तबादयः । एवमपीति । पित्त्वनिमित्तमनुदात्तत्वं भवतु ब्रूतावानितीडागमश्च ङित्वनिमित्तश्च गुणवृद्धिप्रतिषेध इत्यर्थः । पिन्नेति । अपिदिति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते । पिद्भवन् ङिन्न भवतीत्यर्थः । योगविभागाच्च यावती सार्वधातुकस्य ङित्वप्राप्तिस्सर्वासौ निषिध्यते । असंयोगादिति । अत्र ङिदपिदिति वर्तते तेन ङिद्भवन् पिन्न भवतीति तातङः स्थानिवद्भावप्राप्तं पित्वं निषिध्यते ॥ ८३ ॥

छन्दसि शायजपि ॥८४॥ शायच् छन्दसि सर्वत्र *। शायच् छन्दसि सर्वत्रेति वक्तव्यम्। क सर्वत्र। हौ चाहौ च। किं प्रयोजनम्। महीरस्कभायद् यो अस्कभायद् उद्गृभायत उन्मथायतेत्येवमर्थम् ॥

व्यत्ययो बहुलम् ॥८५॥ योगविभागः कर्तव्यः। व्यत्ययः। व्यत्ययो भवति स्यादीनामिति। आण्डा शुष्णस्य भेदति। भिनत्तीत्येवं प्राप्ते। स च न मरति। म्रियते इति प्राप्ते। बहुलम्। छन्दसि विषये सर्वे विधयो भवन्तीति। सुपां व्यत्ययः तिङां व्यत्ययः वर्णव्यत्ययः लिङ्गव्यत्ययः पुरुषव्यत्ययः कालव्यत्ययः आत्मनेपदव्यत्ययः परस्मैपदव्यत्यय इति। सुपां व्यत्ययः। युक्ता मातासीद्धुरि दक्षिणायाः। दक्षिणायामिति प्राप्ते तिङां व्यत्ययः। चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति। तक्षन्तीति प्राप्ते। वर्णव्यत्ययः। त्रिष्टुभौजः शुभितमुग्रवीरम्। शुधितमिति प्राप्ते। लिङ्गव्यत्ययः। मधोस्तृप्ता इवासते। मधुन इति प्राप्ते। पुरुषव्यत्ययः। अधासवीरैर्दशभिर्वियूयाः वियूयादिति प्राप्ते। कालव्यत्ययः। श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन। श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन। आधातायष्टेतिप्राप्ते। आत्मनेपदव्यत्ययः। ब्रह्मचारिणमिच्छते। इच्छतीति प्राप्ते। परस्मैपदव्यत्ययः। प्रतीपमन्यऊर्मिर्युध्यति। युध्यते इति प्राप्ते। सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च। व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥

लिङ्याशिष्यङ् ॥८६॥ अयमाशिषि अङ् विधीयते। तस्य किं प्रयोजनम्। आशिष्यङ्प्रयोजनं स्थागागमिवचिविदयः*। स्था। उपस्थेयं वृषभं तुग्रियाणाम्। स्था। गा अञ्जसा सत्यमुपगेयम्। गा। गमि। यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयम्। गमि। वचि। मन्त्रं वोचे माग्नये। वचि। विदि। विदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम्। विदि। शकिरुहोश्च*। शकिरुहोश्चेति वक्तव्यम्। शकेम त्वा समिधं साधया धियः। अस्रवन्तीमारुहेमास्वस्तये। दृशेरक् पितरं च दृशेयं मातरं च दृशेयम् *। दृशेरग्वक्तव्यः। पितरं च दृशेयं मातरं च दृशेयमित्येवमर्थम्। इह उपस्थेयामेत्यत्र आडपि वक्तव्यः। न ह्यङैव सिध्यति। न वक्तव्यः। सार्वधातुकत्वाल्लिङः सलोपः आर्धधातुकत्वादेत्वम्। तत्रोभयलिङ्गत्वात् सिद्धम्॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

छन्दसि। अस्कभायदिति। स्कम्भुः सौत्रो धातुः लङि तिप् श्नः शायच् अडागमः। लिङ्याशि। दृशेरगिति। अङि गुणः स्यात्। उपस्थेयामेति। स्थालिङ्मस्यासुट् अङ् आकारलोपः सलोपश्च। अतो येय इति इय्। मस्याडागमः कार्योन्यथा यलोपे सति उपस्थेमेति स्यात् ॥ ८६ ॥ इति श्रीमदुपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ ८७ ॥ वत्करणं किमर्थम् । स्वाश्रयमपि यथा स्याद् भिद्यते कुसूलेनेति । अकर्मकाणां भावे लो यथा स्यात् । कर्मणेति किमर्थम् । करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रियः कर्ता यः सकर्मवन्मा भूत् । साध्वसिश्छिनत्ति साधु स्थाली पचतीति । तुल्यक्रिय इति किमर्थम् । पचत्योदनं देवदत्तः । तुल्यक्रिय इत्यप्युच्यमानेत्र प्राप्नोति । अत्रापि हि कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता । न तुल्यक्रियग्रहणेन समानक्रियत्वमभिधीयते । किं तर्हि । यस्मिन् कर्मणि कर्तृभूतेपि तद्वत्क्रिया लक्ष्यते यथा कर्मणि । स कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता कर्मव-

---

कर्मवत्कर्मणा ॥ वत्करणमिति । विनापि वतिना परार्थे शब्दप्रयोगात्तदर्थलाभ इति भावः । स्वाश्रयमपीति । असति वत्करणे कर्तुः कर्मसंज्ञा विज्ञायेत । ततश्चाकर्मकव्यपदेशाभावाद्भावे लो न स्यात् । वत्करणे तु सति कर्मकार्याणि कर्तुरतिदिश्यन्ते न तु स्वाश्रयं कार्यं निवार्यतइति भावे लसिद्धो भवतीति लःदेशेन कर्तुरनभिधानात् तृतीया भवति भिद्यते कुसूलेनेति । न चासत्यपि वत्करणे लान्तस्य कर्तेति वक्ष्यमाणेन भावे लसिध्यति । यस्माद्भावे लविधिर्लान्तस्य कार्यमिति स्वाश्रयनिवारणं स्यादेव । कर्मणेति किमिति । धातुवाच्या क्रिया कर्तृकर्मणोरेव समवेता तत्र कर्तृस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता न संभवतीति कर्मस्थैव क्रियाश्रयिष्यतइति भावः । साध्वसिश्छिनत्तीति । ननु करणादिव्यापारो धातुना नाभिधीयते यदा त्वभिधीयते तदा तेषां कर्तृत्वमेव न तु करणादिरूपता । न च कर्तृकर्मव्यतिरेकेण कारकान्तराश्रयत्वं क्रियाया उपपद्यते । नैष दोषः । यद्यपि करणादिव्यापारो धातुवाच्यो न भवति तथापि स्वव्यापारं कुर्वन्ति करणादीनि प्रधानक्रियां साधयन्ति । तत्रावश्यं तुल्यक्रियत्वं कर्तुराश्रयितुमवस्थान्तरमपेक्षणीयम् । अवस्थान्तरयुक्तक्रियया तुल्यक्रियः कर्तेति । ततश्च कर्मावस्थावत्करणाद्यवस्था अप्याश्रीयेरन् प्रधानव्यापारश्च कर्तृकर्मणोरेव स्थितो न त्ववान्तरव्यापारेपि तस्य सर्वत्रैव कारके व्यवस्थानाद्यद्यपि स्वव्यापारे कर्तृत्वं तस्य तथापि प्रधानक्रियापेक्षलब्धकरणादिव्यपदेशवस्तुव्यवस्थितक्रियातुल्यत्वग्रहणनिवारणाय कर्मणेति कर्तव्यमेव । यद्यपि करणादिव्यापारस्य धातुवाच्यत्वं नास्ति । तथापीह सूत्रे धातुवाच्यत्वस्य शब्देनानाश्रयणाद्वस्तुसद्भावाश्रयेण प्रसङ्गः स्यादेव । साधु स्थाली पचतीति । स्थाल्या अधिकरणत्वे यादृशी धारणसंभवनादिरूपा क्रिया तादृश्येव कर्तृत्वमपीति स्यात्कर्मवत्त्वम् । तुल्यक्रिय इति किमर्थमिति । कर्मणेति तृतीया तुल्यशब्दाध्याहारेण व्याख्यास्यते । तुल्यक्रियत्वाच्च कर्तुस्तुल्यत्वमिति प्रश्नः । अथवा क्रियमाणेपि तुल्यक्रियग्रहणेतिप्रसङ्ग इति प्रश्नः । पचत्योदनमिति । सहार्थेपि तृतीया विज्ञायेत । तेन कर्मणा सह यः कर्ता प्रतिपाद्यतइति भावः । अकर्मकनिवृत्त्यर्था कर्मश्रुतिः स्यादास्ते शेतइति । अत्रापीति । तुल्यशब्दस्य साधारणवचनत्वात् कर्तृकर्मसाध्यत्वाच्चात्र क्रियाया इति भावः । समानक्रियत्वमिति । साधारणक्रियत्वमित्यर्थः । एतच्च तुल्यक्रियग्रहणादेव लभ्यते । अन्यथा कर्मवत्कर्मणात्येव ब्रूयात् । यस्मिन्निति । सादृश्यवाची तुल्यशब्द आश्रीयतइत्यर्थः । कर्तृभूत इति । त्वेर्विकल्पेन विधानादत्राभावः कर्तरि संपन्न इत्यर्थः । अथ वा भूप्राप्तावित्य-

द्भवतीति । कर्मवदकर्मकस्य कर्ता * । अकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सकर्मकस्य कर्ता कर्मवन्मा भूत् । भिद्यमानः कुसूलः पात्राणि भिनत्तीति । तथा । कर्मदृष्टश्चेत्समानधातौ * । कर्मदृष्टश्चेत्समानधाताविति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । पचत्योदनं देवदत्तः । राध्यत्योदनः स्वयमेवेति ।तथा। कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च * । तथा कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवन्मा भूदिति । कर्मस्थभावकानाम् । आसयति देवदत्तं शाययति देवदत्तं स्थापयति देवदत्तम् । कर्मस्थक्रियाणाम् । गामवरुणद्धि करोति कटम् । कर्तृस्थभावकानाम् । चिन्तयति मन्त्रयते । कर्तृस्थक्रियाणाम् । गच्छति धावति हसति । यत्तावदुच्यते । अकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम्। वक्ष्यत्येतत् । सकर्मकाणां प्रतिषेधः । अन्योन्यमाश्लिष्यतइति । यदप्युच्यते कर्मदृष्टश्चेत् समानधाताविति वक्तव्यमिति । न वक्तव्यम् । धातोरिति वर्तते । धातोः कर्मणः कर्तुरयं कर्मवद्भाव उच्यते । तत्र संबन्धादेतद् गतव्यं यस्य धातोर्यत् कर्म तस्य चेत् कर्ता स्यादिति । तद्यथा । धातोः कर्मण्यण् भवतीति तत्र सम्बन्धा-

---

स्याधृषाद्वेति णिचो विकल्पनाद्रूपमेतत् । तेन कर्तृत्वं प्राप्त इत्यर्थः । वृत्तिविषये कर्तृशब्दः कर्तृत्वे वर्तते । कर्तृकर्मावस्थाभेदाच्च एकस्या अपि क्रियाया भेदाश्रयं सादृश्यमुपपद्यते । कर्मणेति । कर्मस्थया क्रिययेत्यर्थः । साध्यसाधनयोरत्यन्तभेदात् तुल्यत्वासंभवात् कर्मस्था क्रिया कर्मशब्देनोच्यते भवति हि तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति । तत्र पचत्योदनमित्यत्र कर्तृकर्मव्यापारयोरत्यन्तभेदात्सादृश्याभावात्कर्मवद्भावाभावः। लूयते केदारः स्वयमेवेत्यत्र तु केदारस्य द्विधाभवनलक्षणा कर्मावस्थायां यादृशी क्रिया तादृश्येव कर्त्रवस्थायामपीति भवति कर्मवद्भावः । भिद्यमान इति । पात्राणामपि द्विधा भवनं कुसूलस्यापीति प्राप्नोति कर्मवद्भावः कर्मदृष्ट इति। समान एकस्मिन् धातौ कर्ता कर्मत्वेन यदि दृष्टो भवति तदा कर्मवद्भावो यदा त्वन्यस्मिन् धातौ कर्मान्यस्मिश्च कर्ता तदा मा भूत् कर्मवद्भाव इत्यर्थः । पचत्योदनमिति। ओदनस्य कर्मत्वे यादृशी क्रिया विक्लित्तिलक्षणा तादृश्येव कर्तृत्वेपि राध्यतेर्विक्लित्तिवचनत्वान्न चास्य वाक्यद्वयस्य युगपत् प्रयोगः कर्मस्थक्रियातुल्यत्वप्रतिपादनाय न स्यात् । अत्र केचिदाहुः। लुनातेरेव णिचि लावि. संपन्न इति अस्ति समानधातुत्वम् । अन्ये त्वाहुः लावयतावेव केदारस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं चेति दोषाभावः। कर्मस्थभावकानामिति । अपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो धात्वर्थो भावः। सपरिस्पन्दनसाधनसाध्यस्तु क्रिया । यत्र च क्रियाकृतविशेषदर्शनं तत्स्था क्रियोच्यते । ततश्च पश्यति राजा स्वयमेव आरोहति हस्ती स्वयमेवेति कर्मवद्भावाभावः । सकर्मकाणामिति । अन्योन्यमाश्लिष्यतइत्युदाहरणमात्रमेतन्न तु व्यतिहारविशिष्टक्रियाविषयकर्मवद्भावप्रतिषेधप्रतिपादनार्थमित्यर्थ. । धातोः कर्मण इति । कर्मणः सतः कर्तुरित्यर्थः । कर्मणेति चोपादानादयमर्थो लभ्यते । यस्य धातोर्यत्कर्म तत्स्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता

देतद् गम्यते यस्य धातोर्यत्कर्मेति । इह मा भूत् आहर कुम्भं करोति कटमिति। यदप्युच्यते कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां वा कर्ता कर्मवन्मा भूदिति । न वक्तव्यम् । कर्मस्थया क्रियया यं कर्तारमुपमिमीते । न च कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थक्रियाणां वा कर्मणि क्रियायाः प्रवृत्तिरस्ति । किं पुनः कर्मकर्तरि कर्माश्रयमेव भवति आहो स्वित् कर्त्राश्रयमपि। किं चातः। यदि कर्माश्रयमेव चङ्शप्कृद्विधयो न सिध्यन्ति- चङ् । अचीकरत कटः स्वयमेव । चङ् । शप् । नमते दण्डः स्वयमेव । शप् । कृद्विधिः । भिदुरं काष्ठं स्वयमेव । अथ कर्त्राश्रयमपि सिद्धमेतद् भवति । किं त- र्हीति । आत्मनेपदशबादिविधिप्रतिषेधः ॥ । आत्मनेपदं विधेयं शबादीनां च प्र- तिषेधो वक्तव्यः । उभयं क्रियते न्यास एव । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । कर्मकर्तरि कर्तृत्वं स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात् ॥ । कर्मकर्तरि कर्तृत्वमस्ति । कुतः । स्वात- न्त्र्येणैवात्र कर्ता विवक्षितः । किं पुनः सतः स्वातन्त्र्यस्य विवक्षा आहो स्विद्वि- वक्षामात्रम् । सत इत्याह । कथं ज्ञायते । इह भिद्यते कुसूलेनेति । न चान्यः कर्ता दृश्यते क्रिया चोपलभ्यते । किं च भोः विग्रहवतैव क्रियायाः कर्त्रा भवितव्यं न पुनर्वातातपकाला अपि कर्तारः स्युः । भवेत्सिद्धं यदि वातातपकालानामन्यतमः कर्ता स्यात् । यस्तु खलु निवाते निरभिवर्षे अचिरकालकृतः कुसूलः स्वयमेव भिद्यते तस्य नान्यः कर्ता भवति । अन्यदतः कुसूलात् । यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रान्यः कर्ता नास्ति।इह तु कथं स्याद् लूयते केदारः स्वयमेवेति । यत्रासौ देवदत्तो दात्रहस्तः समन्ततो विपरिपतन् दृश्यते । अत्रापि याऽसौ सुकरता नाम

तस्यैव धातोर्यदि भवति ततः कर्मवद्भवति । आहर कुम्भमिति । समर्थपरिभाषोप- स्थानमन्तरेणापि भवत्येवेष्टसिद्धिरिति प्रदर्शनायोपन्यासः। कर्तारमिति। कर्तृस्थां क्रि- यामित्यर्थः । किं पुनरिति । किमतिदेशेन स्वाश्रयं निवर्त्यते आहोस्विन्नेति प्रश्नः । यद्यपि स्वाश्रयमपि यथा स्यादित्यत्र निर्णयः कृतः तथापि दोषान्तरोद्भावनाय पुन- र्विचार्यते । अचीकरतेति । यक्चिणोः प्रतिषेधेऽपि स्वाश्रयौ चङ्शपौ न प्राप्नुतः । भिदुरमिति । कर्तरि कुरज् न प्राप्नोति । लान्तस्य कर्ता कर्मवदिति न तावत् स्थापित- मिति कृद्विधेरसिद्धिरुक्ता । उभयमिति । कर्तैव यः कर्ता तत्र परस्मैपदमिति परस्मै- पदाभावादात्मनेपदं भवति । कर्तरि शबित्यत्र कर्तरीति योगविभागेन शबादीनां यका बाधनं भवति । कार्यातिदेशो वायमाश्रीयते। यच्चाविरुद्धमतिदेशेन स्वाश्रयं तद्भवति न तु विरुद्धमिति शबादिपरस्मैपदाभावः । स्वातन्त्र्यस्येति । पच्यते ओदनः स्वय- मेवेति विक्लित्तिमात्रवाची पचिस्तत्र चौदनस्य कर्तृत्वमेव । लूयते केदार इति द्विधा- भवनवाची लुनातिस्तस्था च केदारस्य कर्तृत्वम् । क्रिया चेति । विशरणक्रियेत्यर्थः । किञ्च भो इति । कारणाभावे विशरणाख्यकार्याभावादवश्यं केन चिद्वातादिना कार-

तस्या नान्यः कर्ता भवति अन्यदतः केदारात् । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्र लान्तस्य कर्मवदनुदेशः* । लान्तस्य कर्मवदनुदेशः कर्तव्यः । लान्तस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । अन्यथा हि कृत्यक्तखलर्थेषु प्रतिषेधः । अक्रियमाणे हि लग्रहणे कृत्यक्तखलर्थेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । कृत्य । भेत्तव्यः कुसूल इति कर्म । स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षितस्तदास्य कर्मवद्भावः स्यात् तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यस्तस्मिन् प्रतिषिद्धे अकर्मकाणां भावे कृत्यो भवतीति भावे कृत्यो यथा स्याद् भेत्तव्यं कुसूलस्य भेत्तव्यं कुसूलेनेति । कृत्य । क्त । भिन्नः कुसूल इति कर्म । स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षितो भवति तदास्य कर्मवद्भावः स्यात् तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः तस्मिन् प्रतिषिद्धे अकर्मकाणां भावे क्तो भवतीति भावे क्तो यथा स्याद् भिन्नं कुसूलेनेति । क्त । खलर्थ । ईषद्भेदः कुसूल इति कर्म । स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षितो भवति तदाऽस्य कर्मवद्भावः स्यात् तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः तस्मिन् प्रतिषिद्धे ऽकर्मकाणां भावे खल्भवतीति भावे खल् यथा स्यात् । ईषद्भेदं कुसूलेनेति । तर्हि लग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । लिङ्याशिष्यङिति द्विलकारको निर्देशः । सिद्धं तु प्राकृतकर्मत्वात्* । सिद्धमेतत् । कथम् । प्राकृतकर्मत्वात् प्राकृतमेवैतत् कर्म । यथा कटं करोति शकटं करोतीति । कथं पुनर्ज्ञायते प्रकृतमेवैतत्कर्मेति । आत्मसंयोगे कर्मकर्तुः कर्मदर्शनात्* । आत्मसंयोगे कर्मकर्तुः कर्म दृश्यते । क्व । हन्त्यात्मानमात्मना हन्यतइति । विषम

णेन भाव्यमिति भावः । अन्यदत इति । कुसूलस्यैव विशरणक्रियायां कारणत्वोपपत्तावदृश्यमानकारणान्तरकल्पनाया अयुक्तत्वादिति भावः । सुकरतेति । द्विधाभवनलक्षणाक्रियेत्यर्थः । अन्यथा पर्वतमपि देवदत्तो लुनीयादिति भावः । लान्तस्य कर्तेति । लान्तवाच्यो यः कर्ता स लान्तकार्य एव कर्मवद्भवतीत्यर्थः । तेन कर्मणि विधीयमानाः कृत्यादयोऽतिदेशात्कर्मकर्तरि न भवन्तीति भाव एवोत्पद्यन्ते । ततश्च तैः कर्तुरनभिहितत्वात्कर्तृविभक्ती षष्ठीतृतीये भवतः । भेत्तव्यं कुसूलस्य भेत्तव्यं कुसूलेनेति । भिद्यते कुसूल इत्यत्र च द्वितीया न भवति । क्तग्रहणस्यात्र प्रयोजनं न दृश्यते । गवा दुग्धं पय इत्यत्र दृश्यत इत्याहुः । तथाह्यकर्मकत्वाद् गत्यर्थाकर्मकेति वचनात् कर्तरि भवितव्यमेव क्तेन भिन्नः कुसूलः स्वयमेवेति । तथा च सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्येति वक्तव्यमिति सिनो ग्रासः स्वयमेवेति क्तः कर्तर्युदाहरिष्यते । सिद्धं त्विति । प्राकृतं स्वाभाविकमेवैतत्कर्म न त्वातिदेशिकमित्यर्थः । आत्मसंयोग इति । एकस्यैव वस्तुनो भेदेनात्मा कर्मत्वेन कर्तृत्वेन च विवक्ष्यत इत्यर्थः । तदुक्तम् । एकस्य बुद्ध्यवस्थाभिर्भेदे च परिकल्पिते । कर्मत्वं करणत्वं च कर्तृत्वं चोपजायत इति ॥ कर्मदृश्यत इति । कर्मत्वं दृश्यत इत्यर्थः । विषम उपन्यास इति । अयं भावः । दृष्टान्ते आत्मभेदस्य शब्देन प्रतिपादितत्वादुक्तं कर्मत्वम् । इह तु लूयते केदारः पच्यते ओदन इत्यादौ यदा स्वयमिति शब्दो न प्रयुज्यते तदात्मभेदाविवक्षायां कर्मत्वाभावात्कर्तृत्वमेव द्विधाभवनादौ केदारादीनामिति

उपन्यासः । हन्त्यात्मानमिति कर्म दृश्यते कर्ता न दृश्यते । आत्मना हन्यत इति च कर्ता दृश्यते न कर्म दृश्यते पदलोपश्च । पदलोपश्चात्र द्रष्टव्यः हन्त्यात्मानमात्मा । आत्मना हन्यत आत्मेति । कः पुनरात्मानं हन्ति को वात्मना हन्यते । द्वावात्मानौ शरीरात्मा अन्तरात्मा च । अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति । शरीरात्मा तत्कर्म करोति येनान्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवति । सकर्मकाणां प्रतिषेधोऽन्योन्यमाश्लिष्यत इति * । सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । अन्योन्यमाश्लिष्यतः अन्योन्यं संस्पृशतः अन्योन्यं संगृह्णीत इति । तपेर्वा सकर्मकस्य वचनं नियमार्थम् * । तपेर्वा पुनः सकर्मकस्य वचनं नियमार्थं भविष्यति । तपेरेव सकर्मकस्य नान्यस्य सकर्मकस्येति । तस्य तर्ह्यन्यकर्मकस्यापि प्राप्नोति । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः। उत्तप्यमानं सुवर्णं सुवर्णकारमुत्तपति । तस्य च तपःकर्मकस्यैव * । तस्य च तपःकर्मकस्यैव कर्ता कर्मवद्भवति नान्यकर्मकस्य । किमिदं तप इति । तपेरयमौणादिकोऽसकारो भावसाधनः । कः प्रकृत्यर्थः कः प्रत्ययार्थः । स एव संतापः। कथं पुनः स एव नाम प्रकृत्यर्थः स्यात्स एव च प्रत्ययार्थः । सामान्यतपेरवयव-

---

कर्मवदतिदेशः कर्तव्य एव । नमते दण्ड इत्यादौ च प्राकृतकर्मत्वे यक्चिणोः प्रतिषेधे शप्चङौ न स्याताम् । भिद्यते कुसूलेनेति च सकर्मकत्वाद्भातोर्भावे लो न स्यात् । कर्म दृश्यतइति । आत्मानमिति द्वितीयान्तवाच्यं कर्म । कर्ता न दृश्यतइति । हन्तीति कर्तरि लकारोत्पत्तावपि कर्तृविशेषानुपादानादिति भावः । कर्ता दृश्यतइति । तमन्तरेण क्रियाया अभावादात्मनेत्येतद्वाच्य इति भावः। कर्म न दृश्यतइति । कर्तृव्यतिरेकेणान्यस्यात्र कर्मणो दुरुपपादत्वादिति भावः । पदलोपश्चेति । गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः पदस्येत्यर्थः । यत्तु लूयते केदारः स्वयमेवेति वृत्तिकारैरुदाह्रियते तत्र कर्त्रन्तराभावप्रतिपादनेन केदारस्यैव कर्तृत्वप्रतिपादनाय स्वयंशब्दः प्रयुज्यते । नत्वेतत्कर्मवद्भावस्योदाहरणं स्वयंशब्दस्यात्मनेति तृतीयान्तार्थे वर्तनादात्मनः कर्तृत्वं केदारस्य प्राकृतकर्मत्वसद्भावात् । द्वावात्मानाविति । गोरणावित्यत्र व्याख्यातमिति तत एवावधार्यम् । आश्लिष्यतइति । क्रियाफलस्य संयोगस्य कर्मणि दर्शनात्कर्मस्थक्रियत्वमत्र द्रष्टव्यम् । तपेर्वेति । तप इति योगविभागेन नियमः क्रियतइति भावः । ननु तप्यते तपस्तापस इत्यत्र कर्मस्थाक्रियया तुल्यक्रियत्वं कर्तुर्नास्ति । उपवासादेस्तपसः कर्तृत्वे तपेर्दुःखार्थत्वात्तापसस्य कर्तृत्वेऽर्जनार्थत्वात् । नैष दोषः । शरीरसंतापलक्षणायाः क्रियायास्तुल्यत्वादवस्थाद्वयेपि शरीरसंतापलक्षणमेवार्जनं तापसस्य यतो व्यापारः । कः प्रत्ययार्थ इति । तापसेन तपस्तप्यतइति कर्मणि लकारोत्पत्तौ प्रकृत्यर्थस्यैव क्रियारूपस्य प्रत्ययार्थत्वं दृश्यते । क्रियाकर्मणोश्च साध्यसाधनभावाद्भेदेन भाव्यम् । इह तु भेदाभावात् प्रकृतिप्रत्ययार्थानुपपत्तिः । अथ वा तपःकर्मकस्येति वचनात् प्रकृत्यर्थस्यैव कर्मत्वमाश्रितं तच्च विरुद्धमिति भावः। अवयवतपेरिति।

तापिः कर्म भवति। तद्यथा। स एतान् पोषानपुषत् गोपोषमश्वपोषं रैपोषमिति सामान्यपुषेरवयवपुषिः कर्म भवति। एवमिहापि सामान्यतपेरवयवतापिः कर्म भवति। दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोः *। दुहिपच्योः सकर्मकयोः कर्ता कर्मवद्बहुलं भवतीति वक्तव्यम्। दुग्धे गौः पयः स्वयमेव। तस्मादुदुम्बरः सलोहितं फलं पच्यते। बहुलवचनं किमर्थम्। परस्मैपदार्थम्। यद्येवं नार्थो बहुलवचनेन। न हि परस्मैपदमिष्यते। सृजियुज्योः श्यंस्तु *। सृजियुज्योः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम्। श्यंस्तु भवति। सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तरि कर्मवद्भावो वाच्यः। चिणात्मनेपदार्थः। सृज्यते मालामसर्जि मालामिति। युजेस्तु न्याय्ये कर्मकर्तरि यकोऽभावाय। युज्यते ब्रह्मचारी योगम्। करणेन तुल्यक्रियः कर्ता बहुलम् *। करणेन तुल्यक्रियः कर्ता बहुलं कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम्। परिवारयति कण्टकैर्वृक्षः परिवारयन्ते कण्टका वृक्षम्। स्रवसादीनां प्रतिषेधः*। स्रवसादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। स्रवति कुण्डिका उदकं स्रवति कुण्डिकायां उदकम्। स्रवन्ति वलीकान्युदकं स्रवति वलीकेभ्य उदकम्। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। तुल्यक्रिय इत्युच्यते। क्रियान्तरं चात्र गम्यते। इह तावत्स्रवति कुण्डिका उदकमिति विसृजतीति गम्यते। स्रवति कुण्डिकाया उदकमिति निष्क्रामतीति गम्यते। स्रवन्ति वलीकान्युदकमिति विसृजन्तीति गम्यते। स्रवति वलीकेभ्य उदकमिति पततीति गम्यते। भूषाकर्मकिरादि-

---

विशेषतपिर्ज्ञानलक्षणं तप इत्यर्थः। दुग्धे गौरिति। गौर्मुञ्चति पय इत्यर्थः। दुहेर्द्विकर्मकत्वात्कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियत्वेपि सकर्मकत्वादप्राप्ते वचनम्। फलं पच्यत इत्यत्र वृक्षस्य कर्तृत्वविवक्षायामत्यन्तमप्राप्ते वचनम्। अन्ये त्वाहुः। पचिरत्र विषये द्विकर्मको वृक्षस्य पाकमन्तरेण फलपाकासंभवाद् वृक्षोऽकथितं कर्म तस्यैव च यदा कर्तृत्वविवक्षा तदायं कर्मवद्भावः। एवंविध एव च विषये कर्मवद्भाव इष्यते न पुनरोदनं पचतीत्यादौ। श्रद्धोपपन्न इति। श्राद्धयुक्ते कर्तरीत्यर्थः। चिणात्मनेपदार्थ इति। श्यना यगेव बाध्यते न तु चिणित्यर्थः। श्यनि तु प्रकृतेराद्युदात्तत्वं भवति यकि तु लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक एवोदात्तत्वमिति श्यन्यकोरत्र स्वरविशेषः। सृज्यते मालामिति। श्रद्धया मालां निष्पादयतीत्यर्थः। असर्जि मालामिति। मालां निष्पादितवानित्यर्थः। यकोभावायेति। अकारप्रश्लेषाद् यग्बाधनायेत्यर्थः। युज्यत इति। योगो ब्रह्मचारिणं युनक्ति संबध्नातीत्यर्थः। ततो ब्रह्मचारिणः कर्तृत्वविवक्षायां युज्यते ब्रह्मचारी योगमिति भवति। करणेनेति। बहुलग्रहणात्साध्वसिश्छिनत्तीत्यादौ न भवति। स्रवति कुण्डिकेति। निष्क्रामदुदकं निष्क्रामयतीत्यस्मिन्नर्थे तुल्यक्रियत्वात् प्राप्तः कर्मवद्भावो निषिध्यते। विसृजतीति गम्यते इति। तथा च लोके कथ्यते कृपणोसौ न किंचित् स्रवतीति। विसर्गश्च दानमुच्यते इति तुल्यक्रियत्वाभावः। भूषाकर्मेति। कर्मशब्दः क्रियावाची। भूषाफलं च शोभाख्यं कर्मणि दृश्यते इति कर्मस्था

सनां चान्यत्रात्मनेपदात् * । भूषाकर्मकिरादिसनां च अन्यत्रात्मनेपदात् प्रतिषेधो वक्तव्यः । भूषयते कन्या स्वयमेव । अबुभूषत कन्या स्वयमेव । मण्डयते कन्या स्वयमेव । अममण्डत कन्या स्वयमेव । किरादि । अवकिरते हस्ती स्वयमेव । अवाकीर्ष्ट हस्ती स्वयमेव । गिरते ग्रासः स्वयमेव । अगीर्ष्ट ग्रासः स्वयमेव । सन् । चिकीर्षते कटः स्वयमेव । अचिकीर्षिष्ट कटः स्वयमेव ॥

न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ॥ ८९ ॥ यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानम् * । यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमण्णिश्रिब्रूञामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । णि । कारयते कटः स्वयमेव । अचीकरत कटः स्वयमेव । णि । श्रि । उच्छ्रयते दण्डः स्वयमेव । उदशिश्रियत दण्डः स्वयमेव । श्रि । ब्रूञ् । ब्रूते कथा स्वयमेव । अवोचत कथा स्वयमेव । भारद्वाजीयाः पठन्ति । यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूञात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानमिति ॥

कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ॥ ९० ॥ कुषिरजोः श्यन्विधाने सार्वधातुकवचनम् * । कुषिरजोः श्यन्विधाने सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यम् । अवचने हि लिङ्लिटोः प्रतिषेधः * । अक्रियमाणे हि सार्वधातुकग्रहणे लिङ्लिटोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । चुकुषे पादः स्वयमेव । ररञ्जे वस्त्रं स्वयमेव । कोषीषीष्ट पादः स्वयमेव । रङ्क्षीष्ट वस्त्रं स्वयमेव । क्रियमाणे चापि सार्वधातुकग्रहणे कर्तीह कुष्णानाः पादा इति । अत्रापि प्राप्नोति । श्यना च स्यादीनां बाधनं प्राप्नोति । कोषिष्यते पादः स्वयमेव । अकोषि पादः स्वयमेव । रङ्-

---

भूषा । अण्यन्तार्थं च भूषाग्रहणं ण्यन्तानां च वक्ष्यमाणेन यक्चिणोः प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात् तेनालं कुरुते स्वयमेव कन्या अलमकृत कन्येति भवति । अवकिरतइति । हस्तिनं कश्चित्पांस्वादिनावकिरति तत्र सौकर्यात्कर्तृत्वेन हस्ती विवक्ष्यते । चिकीर्षतइति । करोतिक्रियापेक्षमत्र कर्मस्थाक्रियत्वमिच्छा तु कर्तृस्थैवार्थाच्च करोतेः प्राधान्यं तदर्थत्वादिच्छाया. ॥ ८७ ॥

नतु ॥ यच्किणोरिति । आत्मनेपदविधावकर्मका ये धातवो निर्दिष्टास्ते यदान्तर्भावितण्यर्थास्सकर्मका भवन्ति तदा कर्मवद्भावात् प्राप्तौ यच्किणौ प्रतिषिध्येते। यथा विकुर्वते सैन्धवा वल्गन्तीत्यर्थः । तान् यदा अन्यो वल्गयति तदा तेषां कर्मत्वम् । पुनस्सौकर्यातिशयात्कर्तृत्वविवक्षायां विकुर्वते सैन्धावाः स्वयमेव व्यकृषत सैन्धवाः स्वयमेवेति यच्किणौ न भवतः । उत्पुच्छते गौरित्यत्राप्यन्तर्भावितण्यर्थत्वात्कर्मवद्भावाद्यक्चिणोः प्राप्तिः । ब्रूते कथेति । वचनं शब्दप्रकाशनफलत्वात्कर्मस्थम् ॥८६॥

कुषिरजोः ॥ यकि प्राप्ते श्यन्विधीयते तेन श्यनि अनित्यादिरित्याद्युदात्तं पदं भवति शप्श्यनोर्नित्यमिति नित्यश्च नुमागमः कुष्यन्ती जङ्घेति । सार्वधातुकवचनमिति । सार्वधातुके विषयभूते श्यन् परस्मैपदे भवत इत्यर्थः । कुष्णाना इति । ताच्छील्यवयोव-

क्ष्यते वस्त्रं स्वयमेव । अरञ्जि वस्त्रं स्वयमेव । यत्तावदुच्यते सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यमिति । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । सार्वधातुके यगिति । यदि तदनुवर्तते । पूर्वस्मिन् योगे किं समुच्चयः ले च सार्वधातुके चेति । आहोस्विल्लग्रहणं सार्वधातुकविशेषणम् । किं चातः । यदि समुच्चयः कतीह भिन्दानाः कुसुला इत्यत्रापि प्राप्नोति । अथ लग्रहणं सार्वधातुकविशेषणं लिङ्लिटोर्न सिध्यति । बिभिदे कुसूलः स्वयमेव । भित्सीष्ट कुसूलः स्वयमेवेति । अस्तु लग्रहणं सार्वधातुकविशेषणम् । ननु चोक्तं लिङ्लिटोर्न सिध्यतीति । लिङ्लिड्ग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि लिङ्याशिष्यङिति च । एवं च कृत्वा सोप्यदोषो भवति । यदुक्तं कतीह कुष्णानाः पादा इत्यत्रापि प्राप्नोतीति । इहापि लविशिष्टं सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते । यदप्युच्यते श्यना च स्यादीनां बाधनं प्राप्नोतीति । यक्प्रतिषेधसंबन्धेन श्यनं वक्ष्यामि । दुहस्नुनमां यक्चिणौ । ततः कुषिरजोः प्राचाम् । कुषिरजोः प्राचां यक्चिणौ न भवतः । ततः श्यन् परस्मैपदं चेति । यथैव तर्हि यको विषये श्यन् भवति । एवं चिणोपि विषये प्राप्नोति । अकोषि पादः स्वयमेव । अरञ्जि वस्त्रं स्वयमेव । एवं तर्हि द्वितीयो योगविभागः करिष्यते । न दुहस्नुनमां चिण् भवति ततो यक् । यक् च न भवति दुहस्नुनमाम् । ततः कुषिरजोः प्राचां यक् न भवति । ततः श्यन् परस्मैपदं चेति । अथ वा अनुवृत्तिः करिष्यते । स्यतासी लृलुटोः च्लिलुङि च्लेः सिज् भवतीति । कर्तरि शप् स्यतासी लृलुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज् भवतीति । दिवादिभ्यः श्यन् स्यतासी लृलुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज् भवतीति । कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च स्यतासीलृलुटोः च्लि लुङि च्लेः सिज् भवतीति । अथ वान्तरङ्गाः स्यादयः । कान्तरङ्गता । लावस्थायामेव स्यादयः । सार्वधातुके श्यन् ॥

धातोः ॥ ९१ ॥ आकुतोयं धात्वधिकारः । किं प्राग्लादेशात् । आहोस्विद् आतृतीयाध्यायपरिसमाप्तेः । धात्वधिकारः प्राग्लादेशात् * । प्राग्लादे-

---

चनेति चानश् । तत्र श्यन् प्राप्नोति परस्मैपदं चान्वाचयशिष्टं मन्यते । श्यना चेति । विशेषविहितत्वादिति भावः । यक्प्रतिषेधसम्बन्धेनेति । तेन यत्र यकः प्राप्तस्य प्रतिषेधस्तत्र श्यन्परस्मैपदं भवतो नान्यत्रेति स्यादिविषये न भवतः । लावस्थायामेवेति । अकृतेष्वेव लादेशेषु विशेषविहिताः स्यादयो भवन्ति पूर्वं तैश्च श्यनो विरोधाद् बाधितत्वात् संनियोगशिष्टं परस्मैपदमपि न भवति ॥ ६० ॥

धातोः ॥ स्वरितत्वप्रतिज्ञानादधिकारत्वमस्य ज्ञायते न त्ववधिविशेषः । अथापि स्वरिते सति नाधिकारो भवतीति व्याख्यानम् । तथापि दुर्लक्ष्यत्वान्न ज्ञायते क्व स्वरितत्वं धात्वधिकारनिवृत्त्यर्थं प्रतिज्ञातमिति पृच्छति आकुत इति । आद्यो योग

शाद्धात्वधिकारः। लादेशे हि व्यवहितत्वादप्रसिद्धिः *। अनुवर्तमाने हि लादेशे धात्वधिकारे व्यवहितत्वादप्रसिद्धिः स्यात्। किं च स्यात्। आद्ये योगे न व्यवाये तिङः स्युः। आद्ये योगे विकरणैर्व्यवहितत्वात्तिङो न स्युः। पचति पठति। इदमिह संप्रधार्यम्। विकरणाः क्रियन्तामादेशा इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादादेशाः। नित्या विकरणाः। कृतेष्वप्यादेशेषु प्राप्नुवन्ति अकृतेष्वपि प्राप्नुवन्ति। नित्यत्वाद्विकरणेषु कृतेषु विकरणैर्व्यवहितत्वादादेशा न प्राप्नुवन्ति। अनवकाशास्तर्ह्यादेशाः। सावकाशा आदेशाः। को ऽवकाशः। य एते लुग्विकरणाः श्लुविकरणाः लिङ्लिटौ च। न स्यादेत्वं टेष्टितां यद्विधत्ते॥ यच्च टित्संज्ञकानां टेरेत्वं विधत्ते। तच्च विकरणैर्व्यवहितत्वादादेशानां न स्यात्। एशः शित्त्वम्॥ एकारश्च शित्कर्तव्यः। किं प्रयोजनम्। शित्सर्वस्येति सर्वस्यादेशो यथा स्यात्। अक्रियमाणे हि शकारे तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येति तकारस्यैत्वे कृते द्वयोरेकारयोः श्रवणं प्रसज्येत। निवृत्ते पुनर्लादेशे धात्वधिकारे अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीसेकारस्य एकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा अन्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यति। यच्च लोटो विधत्ते॥ यच्च लोटो विधीयते। तच्च विकरणैर्व्यवहितत्वान्न स्यात्। किं पुनस्तत्। लोटो लङ्वत्। एरुः। सेर्ह्यपिच्च। वा छन्दसीति। यच्चाप्युक्तं लङ्लिङोस्तच्च न स्यात्॥ किं पुनस्तत्। नित्यं ङितः। इतश्च। तस्थस्थमिपां तांतंतामः। लिङः सीयुट्। यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेति। तस्मात्प्राग्लादेशाद्धात्वधिकारः। यदि प्राग् लादेशाद्धात्वधिकारः। अकारः। अकारः शित्कर्तव्यः। किं प्रयोजनम्। शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्। अनुवर्तमाने पुनर्लादेशे धात्वधिकारे तस्मादित्युत्तरस्य आदेः परस्येति थकारस्यात्वे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण सिद्धं रूपं स्यात्। पेच यूयं चक्र यूयमिति। ननु च निवृत्तेऽपि लादेशे धात्वधिकारे अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीसकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यति। अस्त्यन्यदकारस्याकारवचने प्रयोजनम्। किम्। वक्ष्यसेतत्। अकारस्याकारवचनं समसंख्यार्थमिति। आर्धधातुकसंज्ञायां धातुग्रहणं कर्तव्यम्। धातोः परस्यार्धधातुकसंज्ञा यथा स्यात्। इह मा भूद् वृक्षत्वं वृक्षतेति। तस्माल्लादेशे धात्वधिकारोनुवर्त्यः। ननु चोक्तमाद्ये योगेन व्यवाये

इति। तिप्तस्झीत्यत्र। विकरणैरिति। स्यादयोत्र विकरणा अभिप्रेता न शबादयस्तेषां सार्वधातुकाश्रयत्वादकृते लादेशे प्राप्त्यभावात्। यदा तु सार्वधातुक इति विषयसप्तमीपक्षस्तदाऽकृतेपि लादेशे शबादीनां प्राप्तिरस्ति। द्वयोरेकारयोरिति। यद्यप्येकस्यादेशास्तथाप्यादेशश्रवणद्वारेण. तस्यापि श्रवणप्रसङ्ग इति भावः। अकार इति। य-

तिङः स्युरिति। नैष दोषः। आनुपूर्व्यात्सिद्धमेतत्। नात्राकृतेष्वादेशेषु विकरणाः प्राप्नुवन्ति। किं कारणम्। सार्वधातुके विकरणा उच्यन्ते। न चाकृतेष्वादेशेषु सार्वधातुकत्वं भवति। ये तर्हि नैतस्मिन् विशेषे विधीयन्ते। के पुनस्ते। स्यादयः। अत्रापि धातुग्रहणं विहितविशेषणं धातोर्विहितस्य लस्येति। यद्येवं विन्दतीति णलादयः प्राप्नुवन्ति। धातुनात्र विहितं विशेषयिष्यामः। विदिना आनन्तर्यं धातोर्विहितस्य लस्य विदेरनन्तरस्येति। इह तर्हि अजाक्षिष्यत् अजागरिष्यत् इति अभ्यस्ताद् झेर्जुस् भवतीति जुस्भावः प्राप्नोति। अत्रापि धातुना विहितं विशेषयिष्यामः। अभ्यस्तेनानन्तर्यम्। धातोर्विहितस्याभ्यस्तादनन्तरस्येति। अत इस्त्र कथं विशेषयिष्यसि। यदि तावद्धातुग्रहणं विहितविशेषणम्। आकारग्रहणमानन्तर्यविशेषणम्। अलुनन् अपुनन् इस्त्रापि प्राप्नोति। अथाकारग्रहणं विहितविशेषणं धातुग्रहणमानन्तर्यविशेषणम्। अपिबन् अजिघ्रन् इस्त्रापि प्राप्नोति। अस्तु तर्हि धातुग्रहणं विहितविशेषणमाकारग्रहणमानन्तर्यविशेषणम्। ननु चोक्तमलुनन्नपुनन्निस्त्रापि प्राप्नोतीति। नैष दोषः। लोपे कृते न भविष्यति। नात्र लोपः प्राप्नोति। किं कारणम्। ईत्वेन बाध्यते। नात्रेत्वं प्राप्नोति। किं कारणम्। अन्तिभावेन बाध्यते। नात्रान्तिभावः प्राप्नोति। किं कारणम्। जुस्भावेन बाध्यते। नात्र जुस्भावः प्राप्नोति। किं कारणम्। लोपेन बाध्यते। लोप ईत्वेन। ईत्वमन्तिभावेन। अन्तिभावो जुस्भावेन। जुस्भावो लोपेनेति चक्रकमव्यवस्था प्रसज्येत। नास्ति चक्रकप्रसङ्गः। न चाव्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भाव्यम्। शास्त्रेण नाम व्यवस्थाकारिणा भवितव्यम्। न चात्र हलादिना मुहूर्तमपि शक्यमवस्थातुम्। तावत्येवात्रान्तिभावेन भवितव्यम्। अन्तिभावे कृते लोपः। लोपेन व्यवस्था भविष्यति। यदप्युच्यते एशः शित्त्वमिति। क्रियते न्यास एव। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। प्रयोजनं प्रातिपदिकप्रतिषेधः *। प्रातिपदिकप्रतिषेधः प्रयोजनम्। धातोस्तव्यदादयो यथा स्युः प्रातिपदिकान्मा भूवन्निति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। साधने तव्यदादयो विधीयन्ते साधनं च क्रियायाः क्रिया-

---

स्थस्य स्थाने विधीयते। थकारस्यात्व इति। ननु पचथ इति स्थिते परत्वादिद् प्राप्नोति। नैष दोषः। अकारो नित्यः कृतेऽपीटि प्राप्नोत्यकृते ऽपि। इदं तु कृते अकारे वलादित्वाभावान्न प्राप्नोतीत्यनित्यः। यद्यपि शब्दान्तरस्य प्राप्त्या अकारस्यानित्यत्वं तथापि कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वमस्त्येव। न च शब्दान्तरप्राप्तिकृतमनित्यत्वमिह सर्वत्र शास्त्र आश्रीयते। तावत्येवेति। कृत एव झशब्दे ऽकृत एव विकरण इत्यर्थः। आयन्नादिपूपदेशिवद्वचनादुपदेशकाल एव झस्यान्तादेशेन भाव्यमिति भावः। प्रातिपदिकान्मा भूवन्निति। द्वितीयादिवदिति भावः। साधन इति। प्रकृतिवाच्यान्तरङ्गक्रियासाधन-

भावाद् साधनाभावादसत्यपि धात्वधिकारे प्रातिपदिकात्तव्यदादयो न भविष्यन्ति। स्वपादिषु * । स्वपादिषु तर्हि प्रयोजनम् । स्वपिति । सुपितीति मा भूद् । अङ्गसंज्ञा च * । अङ्गसंज्ञा च प्रयोजनम् । यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमिति धातोरङ्गसंज्ञा सिद्धा भवति । कृत्संज्ञा च * । कृत्संज्ञा च प्रयोजनम् । धातोर्विहितः प्रत्ययः कृत्संज्ञो भवतीति कृत्संज्ञा सिद्धा भवति । उपपदसंज्ञा च * । उपपदसंज्ञा च प्रयोजनम् । तत्रैतास्मिन् धात्वधिकारे यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवतीति उपपदसंज्ञा सिद्धा भवति । कृदुपपदसंज्ञे तावन्न प्रयोजयतः । अधिकारादप्येते सिद्धे । स्वपादिषु तर्हि अङ्गसंज्ञा च प्रयोजनम् । धातुग्रहणमनर्थकं यङ्विधौ धात्वधिकाराद् * । धातुग्रहणमनर्थकं, किं कारणम् । यङ्विधौ धात्वधिकाराद् । यङ्विधौ धातुग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते । तच्चावश्यमनुवर्त्यम् । अनधिकारे तद्धङ्गसंज्ञाभावः * । अनधिकारे हि सति अङ्गसंज्ञाया अभावः स्याद् । करिष्यति हरिष्यति । यदि तदनुवर्तते । चूर्णचुरादिभ्यो णिज् भवति धातोश्चेति धातुमात्राण्णिच् प्राप्नोति । हेतुमद्वचनं तु ज्ञापकमन्यत्राभावस्य * । यदयं हेतुमति चेत्याह तज् ज्ञापयत्याचार्यो न धातुमात्राण्णिज्भवतीति । इह तर्हि कण्ड्वादिभ्यो यग् भवतीति धातोश्चेति धातुमात्राद्यक् प्राप्नोति । कण्ड्वादिषु च व्यपदेशिवचनात्सिद्धम् * । यदयं कण्ड्वादिभ्यो यग्भवतीत्याह तज् ज्ञापयत्याचार्यो धातुमात्राद्यग्भवतीति । अथ वा कण्ड्वादीनेव धातुग्रहणेन सम्भन्त्स्यामः कण्ड्वादिभ्यो धातुभ्यो यगिति ॥

सम्भवे शब्दान्तरवाच्यबहिरङ्गक्रियासाधने तव्यादयो न भविष्यन्ति। द्वितीयादयस्तु प्रातिपदिकादेव विधीयमानाः शब्दान्तरवाच्यक्रियापेक्ष एव साधने वचनसामर्थ्याद्भवन्तीति भावः । स्वपादिष्विति । ये ऽपभ्रंशरूपाः क्रियावचना आणवयत्यादितुल्यास्तेभ्यस्तव्यादयो मा भूवन् । न हि ते धातवः । पाठेन धातुसंज्ञायास्तेषां निरस्तत्वात् । ततः स्वपितीति प्रयोक्तव्ये सुपितीति प्रयोगो ऽपभ्रंशः ततः प्रत्ययोत्पत्तिर्मा भूदित्यर्थः। अङ्गसंज्ञेति । असति धात्वधिकारे धातूपसर्गसमुदायस्य क्रियाविशेषवाचित्वात्ततः प्रत्ययविधाने तस्यैवाङ्गसंज्ञायां सत्यामडादिप्रसङ्गः प्रास्थितेत्यादावित्यर्थः । तत्र तस्मिन्निति । सत्यस्मिन् धात्वधिकारे तत्रोपपदमित्यत्र तच्छब्देन परामर्श उपपद्यते नान्यथा। यदयमिति । यद्यविशेषेण धातुमात्राण्णिच्स्यात् तदा करणे करोत्यर्थे विधीयमानो हेतुमत्यपि करणे सिद्ध इति पुनस्तत्र णिचं न विदध्यादित्यर्थः । चुरादिग्रहणं तु प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्याद्यर्थः स्यादित्यज्ञापकम् । व्यपदेशिवद्वचनादिति । धातुव्यपदेशो विद्यते येषां ते पचादयो धातुपाठपठिता व्यपदेशिनस्तैस्तुल्यं कण्ड्वादयो वर्तन्ते । यकः क्रियत्वेन तेषां धातुत्वानुमानात् । तदयमर्थः । यदि धातुमात्राद्यक् प्रत्ययः स्यात् ततः कण्ड्वादिग्रहणमनर्थकं स्यात् तेषामपि क्रियावाचित्वाद्धातुमात्राद्यकः सिद्धत्वात् । अथ वेति । सामानाधिकरण्येन सम्बन्धे सम्भवति समुच्चयाश्रयणस्यायुक्तत्वादिति

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ९२ ॥ स्थग्रहणं किमर्थम् । तत्रोपपदं सप्तमीतीयत्युच्यमाने यत्रैव सप्तमी श्रूयते तत्रैव स्यात् । स्तम्बेरमः । कर्णेजपः । यत्र वैतेन शब्देन निर्देशः क्रियते सप्तम्यां जनेर्ड इति । इह न स्यात् कुम्भकारो नगरकारः । स्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे यत्र सप्तमी श्रूयते यत्र च सप्तमी न श्रूयते यत्र वैतेन शब्देन निर्देशः क्रियते तत्र चान्येन शब्देन सप्तमीस्थमात्रे सिद्धं भवति । अथ तत्र ग्रहणं किमर्थम् । तत्रग्रहणं विषयार्थम् * । विषयः प्रतिनिर्दिश्यते । तत्रैतस्मिन्धात्वधिकारे यत्सप्तमीनिर्दिष्टमुपपदसंज्ञं भवतीत्युपपदसंज्ञा सिद्धा भवति । उपपदसंज्ञायां समर्थवचनम् * । उपपदसंज्ञायां समर्थग्रहणं कर्तव्यम् । समर्थमुपपदं प्रत्ययस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूदाहर कुम्भं करोति कटमिति । अथ क्रियमाणे चापि समर्थग्रहणे महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्रापि प्राप्नोति । न वा भवितव्यं महाकुम्भकार इति । भवितव्यं यदेतद्वाक्यं भवति महान् कुम्भो महाकुम्भः महाकुम्भं करोतीति महाकुम्भकारः । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति महान्तं कुम्भं करो-

---

भावः । आर्धधातुकसंज्ञार्थोऽप्ययं धात्वधिकारो नोपयुज्यते । यङ्विधावेवोपात्तस्यानुवृत्तस्य विहितविशेषणार्थत्वाज्जुगुप्सते लूयामित्यादावार्धधातुकसंज्ञानिवृत्तेस्सिद्धत्वात् भ्रमिधातोरित्यतो द्वितीयधातुग्रहणानुवर्तनाद्वा ॥ ९१ ॥

तत्रोपपदं ॥ स्थग्रहणमिति । सप्तमीशब्देन साहचर्यात्सूत्रेषु सप्तमीनिर्दिष्टा ग्रहीष्यन्तइति प्रश्नः । यत्रैव सप्तमीति । मुख्यार्थसंभवे गौणग्रहणस्य न्याय्यत्वात्सप्तम्या एवोपपदसंज्ञा स्यात् । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेः प्रतिषेधात् । समासे तु समर्थपरिभाषोपस्थानात्तदन्तस्यैव स्यात् । यत्र वेति । सप्तमीति । यदा रूपग्रहणं तथा सति सप्तम्यां जनेर्ड इत्यादावेव स्यात् । उपसरजादिसिद्ध्यर्थं कुम्भकारादिषु तु नैव स्यादित्यर्थः । स्थग्रहण इति । स्थग्रहणे तु सति सौत्रसप्तम्युपलक्षितस्य संज्ञाविधानात्सर्वत्र सिध्यतीत्यर्थः । अथ तत्रग्रहणमिति । धातोरित्यनुवर्तनादस्मिन्नेव धात्वधिकारे उपपदसंज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः । तत्रैतस्मिन्निति । तत्रग्रहणेनाधिकारपरामर्शे स्पष्टा प्रतिपत्तिर्भवतीति भावः । अथ वोपपदसंज्ञोत्तरत्राधिकारादत्रैव धात्वधिकारे भविष्यतीति प्रश्नः । प्रतिसूत्रमधिकारआश्रीयमाणे गौरवं स्यात् । तत्रग्रहणे तु क्रियमाणे अनेनैव वाक्येन परिपूर्णत्वात्संज्ञा विधीयतइति प्रतिपत्तिलाघवं भविष्यतीत्युक्तम् । समर्थवचनमिति । इह यदा त्रिकः प्रातिपदिकार्थः स्वार्थद्रव्यलिङ्गलक्षणस्तदा विभक्तिमन्तरेण कर्माऽधिकरणाद्युपपदं न भविष्यतीत्यवश्योत्पत्तव्यं विभक्त्या । ततश्च पदविधित्वात्समर्थपरिभाषाया उपस्थानं भवत्येव । चतुष्कपक्षे पञ्चकपक्षे वा प्रातिपदिकस्यैव कर्मादिवाचित्वात्पदविधित्वाभावात्समर्थपरिभाषानुपस्थानात्समर्थवचनं कर्तव्यमिति भावः । आहर कुम्भमिति । कुम्भशब्दउपपदे करोतेरण् प्रत्ययः स्यात् । उपपदसमासस्तु सामर्थ्याभावान्न स्यात् । महान्तं कुम्भमिति । महत्त्वयुक्तस्य कुम्भस्य करोतिना सामर्थ्यमस्तीति भावः । यदि चात्र प्रत्ययः स्यात् तदा कुम्भशब्दस्य कारशब्देन समासे कृते कारार्थ एकार्थीभावान्महच्छब्देन समासो न स्यात् ।

तीति तदा न भवितव्यम्। यदा च प्राप्नोति। तदा मा भूदिति। यत्तावदुच्यते समर्थग्रहणं कर्तव्यमिति। न कर्तव्यम्। धातोरिति वर्तते। धातोः कर्मण्यण् भवति। तत्र संबन्धादेतद् गन्तव्यं यस्य धातोर्यत्कर्मेति। यदप्युच्यते क्रियमाणे चापि समर्थग्रहणे महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति। उपपदमिति महतीयं संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत उपोच्चारितं पदमुपपदमिति। यच्चात्रोपोच्चारितं न तत्पदं यच्च पदं न तदुपोच्चारितम्। यावता चेदानीं पदगन्धोऽस्ति पदविधिरयं भवति। पदविधिश्च समर्थानां भवति। तत्र सामर्थ्यान्न भविष्यति। अथ च्व्यन्तउपपदे किमणा भवितव्यम्। अकुम्भं कुम्भं करोति कुम्भीकरोति मृदमिति। न भवितव्यम्। किं कारणम्। प्रकृतिविवक्षितत्वात्। प्रकृतिविवक्षायां च्विर्विधीयते। तत्सापेक्षम्। सापेक्षं चासमर्थं भवति। न तर्हि इदानीमिदं भवति इच्छाम्यहं काशकटीकारमिति। इष्टमेवैतद्गोनर्दीयस्यानिमित्तोपादानं च *। निमित्तोपादानं च कर्तव्यम्। निमित्तमुपपदं प्रत्ययस्येति वक्तव्यम्। अनुपादाने ह्यनुपपदे प्रत्ययप्रसङ्गः *। अक्रियमाणे हि निमित्तोपादाने अनुपपदे ऽपि प्रत्ययः प्रसज्येत। निर्देश इदानीं किमर्थः स्यात्। निर्देशः संज्ञाकरणार्थः *। यदा उपपदे प्रत्ययस्तदोपपदसंज्ञां वक्ष्यामीति। तर्हि निमित्तोपादानं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। तत्रवचनमुपपदसंनियोगार्थम् *। तत्रवचनं क्रियते तदुपपदसंज्ञासंनियोगार्थं

सुबन्तसमुदायस्याप्यसुबन्तत्वादुपपदसमासे तृतीयान्तस्य सुबग्रहणस्य निवृत्तावपि प्रथमान्तस्यानुवर्तनात्समासाभावः। न तत्पदमिति। पदसमुदायत्वादिति भावः। यच्च पदमिति। महान्तमित्येतत्। कुम्भमित्येतत्तु यद्यपि पदं भवति उपोच्चारितं च तथापि सापेक्षत्वादसामर्थ्यात्प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं न भवति। अन्वर्थसंज्ञाकरणादेव सप्तमीनिर्दिष्टत्वे ऽपि प्रकृत्यर्थविशेषणानां प्रत्ययार्थानां सद्विशेषणां चोपोच्चारितत्वाभावादुपपदसंज्ञा न भवति। पदविधिरिति। पदनिमित्तत्वात्प्रत्ययविधेरिति भावः। अथ च्व्यन्त इति। इह क्व चित्सापेक्षत्वे प्रत्ययो न भवति महान्तं पुत्रमिच्छतीति। क्व चित्तु भवति माणवकं मुण्डयतीति तत्र संदेहात्प्रश्नः। च्व्यन्तस्य चाव्ययत्वे ऽपि कर्मत्वं मन्यते। सत्त्वभूतत्वस्यानिवर्तनात्। प्रकृतिविवक्षायामिति। प्रकृतिविकारयोरभेदविवक्षायां च्विर्विधीयते। तत्रावश्यं विकारेण प्रकृतिविशेषोपेक्षणीयः। तदनपेक्षायां चेरभावात्। ततश्च यथा महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्राण् न भवति एवं मृदं कुम्भीकरोतीत्यादावपीत्यर्थः। काशानकटीकरोतीत्यत्र त्विष्टत्वाण् प्रत्ययो भवति। तस्मिन्नुत्पन्ने काशशब्दात् कृद्योगे षष्ठी तस्याः षष्ठीति समासः। समासरूपस्यैव चेष्टत्वेनोपात्तत्वात् काशानां कटीकार इति वाक्यं न भवतीत्याहुः। निर्देश इति। कर्मणीति सत्सप्तमीविज्ञानात्सत्येव कर्मणि प्रत्ययो भविष्यतीति भावः। निर्देशः संज्ञाकरणार्थ

भविष्यति। कर्मण्यणित्यत्र विधीयते तत्र च प्रत्ययो भवतीति। ननु चान्यत्तत्रग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम्। किम्। तत्रग्रहणं विषयार्थमिति। अधिकारादप्येतत्सिद्धम्॥

कृदतिङ्॥ ९३॥ अतिङिति किमर्थम्। पचति पठति। अतिङिति शक्यमकर्तुम्। कस्मान्न भवति पचति पठतीति। धातोः परस्य कृत्संज्ञा। प्राक् च लादेशाद्धात्वधिकारः। एवमपि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति। अथातिङित्युच्यमाने यावता स्थानिवद्भावः। कथमेवैतत्सिध्यति। प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात्। अथ वा तिङ्भाविनो लकारस्य कृत्संज्ञा प्रतिषेधः। किं च स्यात्। यद्यत्र कृत्संज्ञा स्यात्कृत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात्। ङ्याप्प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः प्रसज्येत। नैष दोषः। एकत्वादिषु अर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते ते चात्र तिङोक्ता एकत्वादय इति कृत्वा उक्तार्थत्वान्न भविष्यन्ति। टावादयस्तर्हि तिङन्ताद् मा भूवन्निति। स्त्रियां टावादयो विधीयन्ते। न च तिङन्तस्य स्त्रीत्वेन योगोस्ति। अणादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति। अपत्यादिष्वणादयो विधीयन्ते। न च तिङन्तस्यापत्यादिभिर्योगोस्ति। अथापि कथं चिद्योगः स्यात्। एवमपि न दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तिङन्तादणादयो भवन्तीति। यदयं क्व चित्तद्धितविधौ तिङ्ग्रहणं करोति। अतिशायने तमबिष्ठनौ। तिङश्च। इह तर्हि पचति पठतीति। ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति तुक् प्राप्नोति। धातोरिति वर्तते। एवमपि चिकीर्षतीत्यत्रापि प्राप्नोति। अत्रापि शपा व्यवधानात्। एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्। एकादेशः

इति। यथेत्संज्ञार्थमनुनासिकत्वं प्रतिज्ञायते तथार्थनिरपेक्षा कर्मणीत्यादिसप्तम्युपपदसंज्ञालिङ्गं सौत्रीति भावः। अर्थापेक्षायां तु सप्तम्यामण्प्रत्ययस्याभिधेयं कर्म स्यात् यथा धःकर्मणि ष्ट्रन्निति तथा च उपपदत्वं न प्रतीयते। अर्थानपेक्षत्वे च सप्तम्या धातोरण् भवति कर्म चोपपदसंज्ञमित्ययमर्थः स्यादिति कर्मणः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वं न प्रतीयेत। तत्रवचनमिति। तत्रैव सति प्रत्ययो भवति नासतीति तत्रग्रहणाल्लभ्यते। कथमिति चेत् उच्यते। प्रत्यय इत्यत्रानुवर्तते। तत्रायमर्थः। सप्तमीस्थमुपपसंज्ञं भवति। तत्र चोपपदे प्रत्ययो भवतीति॥९२॥

कृदतिङ्॥ स्थानिवद्भाव इति। अतिङिति प्रतिषेधः स्वाश्रयामेव तिङः कृत्संज्ञां बाधितुमुत्सहते नत्वतिदेशशास्त्रेण प्रसक्ताम्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति वचनादिति भाव। प्रतिषेध इति। अन्यथानर्थकः प्रतिषेधः स्यादिति भावः। अथ वेति। तिङ्भावी लकार एव तिङ्शब्देनोच्यतइति मूलोच्छेद एव कृत्संज्ञाप्रतिषेधेन क्रियते। टावादय इति। यथा साधनाश्रयसंख्यानिमित्तैकवचनोत्पत्तिस्तथैव तद्गतलिङ्गाश्रयाष्टावादयः स्युरिति भावः। स्त्रियामिति। शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्साधनाश्रयसंख्योपादानमस्ति तिङन्तस्य न लिङ्गोपादानमिति भावः। धातो-

पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेवेति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम् ॥ समाप्तमिदं वासरूपान्तं भाष्यम्।

वासरूपोऽस्त्रियाम् ॥ ९४ ॥ कथमिदं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायां वाऽसरूपो न भवतीति आहोस्वित् स्त्रीप्रत्ययेष्विति। किं चातः। यदि विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायामिति। लव्या लवितव्या अत्र वासरूपो न प्राप्नोति। अथ विज्ञायते स्त्रीप्रत्ययेष्विति। व्यावक्रोशी व्यावक्रुष्टिरिति न सिध्यति। एवं तर्हि नैवं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायां नापि स्त्रीप्रत्ययेष्विति। कथं तर्हि स्त्रीग्रहणं स्वरयिष्यते। तत्र स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति स्त्रियामित्यधिकृत्य ये प्रत्यया विहितास्तेषां प्रतिषेधो विज्ञास्यते। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। असरूपस्य वावचनमुत्सर्गस्य बाधकविषये ऽनिवृत्त्यर्थम् *। असरूपस्य वावचनं क्रियते उत्सर्गस्य बाधकविषये ऽनिवृत्तिर्यथा स्यात्। तव्यत्तव्यानीयर उत्सर्गास्तेषाम् अजन्ताद्यदपवादः। चेयं चेतव्यमित्यपि यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अजन्ताद्यद्विधीयते। हलन्तात् ण्यद्विधीयते। एतावन्तश्च धातवो यदुताजन्ता हलन्ताश्च। उच्यते च तव्यदादयस्ते वचनाद्भविष्यन्ति। एवं तर्हि ण्वुल्तृचावुत्सर्गौ पचादिभ्योऽजपवादः। पचतीति पचः पक्ता पाचक इत्यपि यथा स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। अजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्य इति। एवं तर्हि ण्वुल्तृजच उत्सर्गाः। तेषामिगुपधात्कोऽपवादः। विक्षिपः विलिखः

रिति। धात्वादेरित्यतः। एकादेशइति। ननु स्थानिवद्भाव बाधित्वा परत्वादन्तवद्भावेन भाव्यम्। नैष दोषः। परशब्दस्येष्टवाचित्वात् स्थानिवद्भाव एवान्तवद्भावस्य बाधक। नन्वतिङिति प्रत्याख्यायमाने पचेरन्निति प्रातिपदिकान्तत्वान्नकारलोपः प्राप्नोति। झस्य रन्निति नकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति। इह तर्हि चिचीयादिति कृद्यकारत्वाद्दीर्घो न प्राप्नोति। एषोप्यदोषः। सार्वधातुकप्रतिषेधो ज्ञापयत्यकृदिति प्रतिषेधस्तिङो न भवतीति। यदि हि स्यात् सुनुयाच्चिनुयादित्यादावपि सार्वधातुके कृत्प्रतिषेधेन दीर्घो न भविष्यतीति पृथक् सार्वधातुकप्रतिषेधो ऽनर्थक स्यात् ॥९३॥ इति श्रीमदुपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम् ॥

वासरूपोऽस्त्रियाम् ॥ कथमिति। स्त्रियामित्यभिधेयसप्तमी वा स्यात् स्त्रियामित्यस्यैव वास्वरूपस्य निषेधः स्यात् स्त्रियामित्युच्चार्य ये प्रत्यया विधीयन्ते तेषु वासरूपो न भवतीति संदिहानः पृच्छति लव्येति। अचो यदिति यता तव्यादीनां नित्यं बाधनं प्राप्नोतीत्यर्थः। व्यावक्रोशीति। कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णचा क्तिनो बाधः प्राप्नोतीत्यर्थः। स्त्रियामित्यधिकृत्येति। स्त्रियां क्तिन्नित्यस्मिन्नधिकारे ये उत्सर्गापवादास्ते-

विक्षेप्ता विक्षेपक इसपि यथा स्यात् । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्रोत्पत्तिवाप्रसङ्गो यथा तद्धिते * । तत्रोत्पत्तिर्विभाषा प्राप्नोति यथा तद्धिते । अस्तु । यदा विक्षिपो क्लिख इत्येतन्न तदा विक्षेप्ता विक्षेपक इत्येतद्भविष्यति। यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् । यथा तद्धितइत्युच्यते । तद्धितेषु च सर्वमेवोत्सर्गापवादं विभाषा उत्पद्यते वा न वा । सिद्धं त्वसरूपस्य बाधकस्य वावचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । असरूपस्य बाधकस्य वावचनात् । असरूपो वा बाधको भवतीति वक्तव्यम् । सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तत्रोत्पत्तिवाप्रसङ्गो यथा तद्धितइति । नैष दोषः । अस्ति कारणं येन तद्धितेषु विभाषोत्पत्तिर्भवति । किं कारणम् । प्रकृतिस्तत्र प्रकृत्यर्थे वर्तते अन्येन च शब्देन प्रत्ययार्थोऽभिधीयते । इह पुनर्न केवला प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते । नचान्यः शब्दोऽस्ति यस्तमर्थमभिदधीतेति कृत्वा तेनानुत्पत्तिर्न भविष्यति । अथ वा समयः कृतः । न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति । एतस्मात्समयादनुत्पत्तिर्न भविष्यति । ननु च य एव तस्य समयस्य कर्ता स एवेदमप्याह । यद्यसौ तत्र प्रमाणमिहापि प्रमाणं भवितुमर्हति । प्रमाणमसौ तत्र चेह च । सामर्थ्यं त्विह द्रष्टव्यं शब्दानां प्रयोगे । न चानुत्पत्तौ सामर्थ्यमस्ति । ततोऽनुत्पत्तिर्न

स्त्वपवाद उत्सर्गस्य बाधक एवेत्यर्थः । तत्रोत्पत्तिवाप्रसङ्ग इति । वा सरूप इत्येतावच्छ्रूयते । तत्र वाग्रहणेन किं भावो विकल्प्यताम् । असरूपोऽपवादो वा भवति पक्षे न भवतीति। अथ बाधकत्वं विकल्प्यतां वा बाधको भवति पक्षे न बाधक इति । तत्रान्तरङ्गत्वात्सत्ताया एव विकल्पः स्यात् । यथोक्तम् । यत्रान्यत् क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्ती पर इति । न तु बहिरङ्गस्य बाधकत्वस्येत्युत्पत्तेरेव विकल्पः स्यात्पक्षे तु न कश्चित् प्रत्यय उत्पद्येतेत्यर्थः। अस्त्विति। बाधकाभावे उत्सर्गस्यानिवार्यत्वादिति भावः। यद्येतदिति। अपवादशास्त्रेणोत्सर्गशास्त्रस्य बाधितत्वादपवादाभावपक्षेऽप्युत्सर्गस्याप्रवर्तनादिति भावः। तत्र यथा अत इञिति विकल्पितेनेञा मुक्ते पक्षे ऽण् न भवति अपि तु वाक्यमेव। तथेहाप्यपवादाभावपक्षे प्रकृतिरेव कर्त्रादीनर्थानभिदध्याद् यथाक्षिचिदित्यादौ क्विबादिलोपे कृते। सिद्धं त्विति। बाधकत्वे विकल्पिते यत्र पक्षेऽपवादस्य बाधकत्वं नास्ति तत्र बाधकत्वाभावादुत्सर्गः प्रवर्तते। अन्येनेति। दक्षस्यापत्यमित्यादावपत्यादिशब्देनेत्यर्थः। इह पुनरिति। केवला प्रकृतिः स्वार्थमपि नाभिधत्ते किंपुनः कर्त्रादिकमर्थमभिधास्यति। तथाहि। प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये प्रयुज्यमानेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिः प्रकृत्यर्थे वर्तते प्रत्ययस्तु प्रत्ययार्थेइत्युच्यतेअनुत्पन्नप्रत्यया तु प्रकृतिर्न कञ्चिदर्थं गमयति । अथापि हि क्षिपेः कर्तेति कर्त्रादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते तथापि करोति क्रियापेक्षमपि कर्तृत्वं प्रतीयेत न तु क्षिपिक्रियापेक्षमेव तस्मात्सामर्थ्याद् बाधकत्वं बहिरङ्गमपि विकल्प्यते। य एवेति । समयस्यायं बाधकोऽस्तिन्विति भावः । सामर्थ्यमिति ।

भविष्यति । कथं तर्हि तद्धितेष्वनुत्पत्तौ सामर्थ्यं भवति । अन्येन प्रत्ययेन सामर्थ्यम् । केन । षष्ठ्या । अथ वा रूपवत्तामाश्रित्य वाविधिरुच्यते । न चानुत्पत्ती रूपवती तेनानुत्पत्तिर्न भविष्यति । एवमपि कुत एतत् । अपवादो विभाषा भविष्यति न पुनरुत्सर्ग इति । नैतदस्ति विशेषो यदपवादो विभाषा स्यादुत्सर्गो वा । अपि च सापेक्षोयं निर्देशः क्रियते वासरूप इति । न चोत्सर्गवेलायां किं चिदपेक्ष्यमस्ति । अपवादवेलायां पुनरुत्सर्गोपेक्ष्यते । तेन यो रूपवानन्यपूर्वो बाधकः प्राप्नोति स वा बाधको भविष्यति । कः पुनरसौ । अपवादः । यदि यो रूपवानन्यपूर्वो बाधकः प्राप्नोति स वा बाधको भविष्यति । कः पुनरसौ । अपवादः । यदि यो रूपवानन्यपूर्वो बाधकः प्राप्नोति स वा बाधको भवतीत्युच्यते । क्षिप्रवादिषु समावेशो न प्राप्नोति । ग्रामणीः ग्रामणाय इति । न ह्येते रूपवन्तः । एतेपि रूपवन्तः । कस्यामवस्थायाम् । उपदेशावस्थायाम् । यद्येवम् । अनुबन्धविभिन्नेषु विभाषाप्रसङ्गः * । अनुबन्धविभिन्नेषु विभाषा प्राप्नोति । कर्मण्यण् आतोनुपसर्गे क इति । कविषये ऽणपि प्राप्नोति । सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । अनुबन्धस्यानेकान्तत्वात् । अनेकान्ता अनुबन्धाः । अथवा प्रयोगे ऽसरूपाणां वाविधिर्न्याय्यः । प्रयोगे लादेशेषु प्रतिषेधः * । प्रयोगे चेल्लादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । ह्योपचदित्यत्र लुङपि प्राप्नोति । श्वः पक्तेत्यत्र लृडपि प्राप्नोति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न लादेशेषु वासरूपो भवतीति । यदयं हशश्वतोर्लङ् चेत्याह । अथ वा प्रयोगे ऽसरूपाणां वाविधौ न सर्वमिष्टं संगृहीतमिति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते । कोसौ उपदेशो नाम । उपदेशे चैते ऽसरूपाः । ननु चोक्तमनुबन्धविभिन्नेषु विभाषाप्रसङ्ग इति । परिहृतमेतत् । सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति । अथैकान्तेषु दोष एव । एकान्तेषु

अर्थप्रत्यायनाय शब्दाः प्रयुज्यन्ते न च प्रत्ययस्यानुत्पत्तावर्थः प्रत्याययितुं शक्यतइत्यर्थः । पूर्वस्मिन् परिहारे प्रकृतेरेव केवलायाः स्वार्थमात्राभिधानेपि सामर्थ्यं नास्तीत्युक्तम् । उत्तरत्र तु समयात् प्रयोगएव केवलाया नास्तीत्युच्यते । कथं तर्हीति । समयात् केवलस्य प्रातिपदिकस्य तद्धितानुत्पत्तौ साधुत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्येनेति । दक्षस्यापत्यमिति षष्ठ्यन्तस्य प्रातिपदिकस्य प्रयोगो न केवलस्य, इह तु कृदनुत्पत्तौ सत्यां केवल एव धातुः स्यात्तस्य च समयात् प्रयोगाभावः । अथ वेति । असरूपशब्देन भिन्नरूप उच्यते । तस्य च भिन्नरूपत्वं रूपवदुत्सर्गापेक्षया भवतीति स एव पक्षे ऽभ्यनुज्ञायते न त्वरूपानुत्पत्तिरित्यर्थः । न चैवास्तीति । उत्सर्गविकल्पे ऽप्राप्तविभाषा अपवादविकल्पे तु प्राप्तविभाषेति न कश्चिद्विशेषः । अपवादवेलायामिति । बाध्यत्वेन यावदुत्सर्गो नापेक्ष्यते तावदपवादस्य प्रवृत्तिरेव नास्तीत्यर्थः । उपदेशावस्थायामिति । प्रत्यासत्तिन्यायादुपदेशावस्थायामसारूप्यमाश्रीयते इत्यर्थः । ह्योपचादिति । लङ्य-

च न दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमसारूप्यं भवतीति। यदयं ददातिदधात्योर्विभाषां शास्ति अथ वाऽसरूपो वा बाधको भवतीत्युच्यते। अपवादश्च नाम अनुबन्धभिन्नो वा भवति रूपान्यत्वेन वा। तेनानेनावश्यं किं चित्त्याज्यं किं चिच्च संग्रहीतव्यम्। तद्यदनुबन्धकृतमसारूप्यं तन्नाश्रयिष्यामः यत्तु रूपान्यत्वेनासारूप्यं तदाश्रयिष्यामः। अथ वा असरूपो वा बाधको भवतीत्युच्यते। सर्वश्चासरूपस्तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते साधीयो योऽसरूप इति। कश्च साधीयान्। यः प्रयोगे प्राक् च प्रयोगात्। अथवासरूपो वा बाधको भवतीत्युच्यते। न चैवं सति कश्चिदपि सरूपः। त एवं विज्ञास्यामः। क्व चिद्येऽसरूपा इति। अनुबन्धभिन्नाश्च प्रयोगे सरूपाः। अथ कथमिदं विज्ञायते अस्त्रियामिति। किं स्त्रियां न भवतीति आहो स्वित् प्राक् स्त्रिया भवतीति। कश्चात्र विशेषः। स्त्रियां प्रतिषेधे क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु विभाषाप्रसङ्गः *। स्त्रियां प्रतिषेधे क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु विभाषा प्राप्नोति। क्तः। हसितं छात्रस्य शोभनम्। घञपि प्राप्नोति। ल्युट्। हसनं छात्रस्य शोभनम्। घञपि प्राप्नोति। तुमुन्। इच्छति भोक्तुम्। लिङ्लोटावपि प्राप्नुतः। खलर्थः। ईषत्पानः सोमो भवता। खलपि प्राप्नोति। एवं तर्हि स्त्रियाः प्रागिति वक्ष्यामि। स्त्रियाः प्रागिति चेत् क्त्वायां वावचनम् *। स्त्रियाः प्रागिति चेत्क्त्वायां वावचनं कर्तव्यम्। आसित्वा भुङ्क्ते। आस्यते भोक्तुमित्यपि यथा स्यात्। कालादिषु तुमुन्विधाने वावचनम् *। कालादिषु तुमुन्विधाने वावचनं कर्तव्यम्। कालो भोजनस्येत्यपि यथा स्यात्। अर्हे तृज्विधानम् *। अर्हे तृज् विधेयः। इमे अर्हे कृत्या विधीयन्ते ते विशेषविहिताः सामान्यविहितं तृचं बाधेरन्। नैष दोषः। भावकर्मणोः कृत्या विधीयन्ते कर्तरि तृच्। कः प्रसङ्गो यद्भावकर्मणोः कृत्याः कर्तरि तृचं बाधेरन्। एवं तर्हि। अर्हे कृत्यतृज्विधानम् *। अर्हे कृत्यतृचो विधेयाः।

नच्कस्तकारः प्रत्ययः लुङि त्वपाक्षीदिति इच्छब्द इति भिन्नरूपत्वात्समावेशप्रसङ्ग। यदयमिति। परोक्षे लिडिति लिटा लङः समावेशो ऽसारूप्यात्सिद्ध एवेति नार्थो लङ्विधानेन। विहितस्तु लकाराणामसमावेशं ज्ञापयतीत्यर्थः। अथ वेति। क्विबादयो न संगृहीतास्तेषां प्रयोगे रूपाभावादित्यर्थः। क्व चिद्य इति। प्रयोगइत्यर्थः। उपदेशे सर्वस्यैवासारूप्यमित्यसरूपग्रहणमनर्थकं स्यात्। कथमिति। स्त्र्यधिकारविहितेष्वेव किं प्रतिषेधः परस्तात् स्त्र्यधिकारस्य भवत्येव वासरूपविधिः। अथ स्त्र्यधिकारात् प्राग्वासरूपविधिर्भवति स्त्र्यधिकारेण विच्छिद्यतइति प्रश्नः। लिङ्लोटाविति। लिङ्चेति लिङ् भवत्येव। इच्छार्थेषु लिङ्लोटावित्यत्र तु लिङ्लोटौ सहनिर्देशादत्रापि सहनिर्देशः कृतः। लिङ्चेति नियमाल्लोड् न भविष्यतीति शक्यते वक्तुम्। ननु तुमुन्भावे कर्तृकर्मणोर्लिङ्लोटाविति भिन्नार्थत्वात् कुतो बाध्यबाधकभावः। नैष दोषः।

अयमर्हे लिङ्विधीयते । स विशेषविहितः सामान्यविहितान् कृत्यतृचो वा बाधेत। वासरूपोस्त्रियाम् ॥

कृत्याः ॥ ९५ ॥ कृत्यसंज्ञायां प्राङ् ण्वुल्वचनम् * । कृत्यसंज्ञायां प्राङ् ण्वुल इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । ण्वुलः कृत्यसंज्ञा मा भूदिति । अर्हे कृत्यतृज्ग्रहणं तु ज्ञापकं प्राङ् ण्वुल्वचनानर्थकस्य * । कृत्यतृचश्चेति तृज्ग्रहणं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यः प्राङ् ण्वुलः कृत्यसंज्ञा भवतीति । एवमपि ण्वुलः कृत्यसंज्ञा प्राप्नोति । योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥

तव्यत्तव्यानीयरः ॥ ९६ ॥ केलिमर उपसंख्यानम् * । केलिमरउपसंख्यानं कर्तव्यम् । पचेलिमा माषाः, पक्तव्याः । भिदेलिमाः सरला, भेत्तव्याः । वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च * । वसेस्तव्यत्कर्तरि वक्तव्यः णिच्चासौ भवतीति वक्तव्यम् । वसतीति वास्तव्यः । तद्धितो वा * । तद्धिता पुनरेष भविष्यति । वास्तुनि भवो वास्तव्यः ॥

अचो यत् ॥ ९७ ॥ अज्ग्रहणं किमर्थम् । अजन्ताद्यथा स्याद् हलन्तान्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । हलन्ताण्ण्यद्विधीयते स बाधको भविष्यति यथैव तर्हि ण्यद्यतं बाधते । एवं तव्यादादीनपि बाधेत । अज्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे अजन्ताद्यद्विधीयते हलन्ताण्ण्यद्विधीयते । एतावन्तश्च धातवो यदुताजन्ता हलन्ताश्च । उच्यते च तव्यदादयः ते वचनाद्भविष्यन्ति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । वासरूपेण तव्यदादयो भविष्यन्ति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अजन्तभूतपूर्वमात्रादपि यथा स्यात् । लव्यम् । पव्यम् । आर्द्धधातुकसामान्ये गुणे कृतेपि प्रत्ययसामान्येपि च वान्तादेशे कृते हलन्तादिति ण्यत् प्राप्नोति । तथा दित्स्यं धित्स्यम् । आर्द्धधातुकसामान्ये अकारलोपे कृते हलन्तादिति ण्यत् प्राप्नोति । अज्ग्रहण-

---

भावेपि लिङ्लोटोरस्ति विधानमिति तदपेक्षया बाध्यबाधकभावोभिमतः । आस्यते भोक्तुमिति । भोजनार्थत्वादासनस्य पौर्वकाल्यमात्रं गम्यते इति समानविषयत्वाद् बाध्यबाधकभावप्रसङ्गः । क्त्वाभावे तत्रैव च लकारोत्पत्तिरत्रेति समानार्थत्वमपि विद्यते । तत्रायं निर्णयः । स्त्र्यधिकारस्य परस्तादपि वासरूपविधिर्भवति । अर्हे कृत्यतृचश्चेत्यत्र तु कृत्यतृज्ग्रहणेन तस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते ॥ ९४ ॥

कृत्याः ॥ कृत्या इत्येतावत् सूत्रयित्वाह कृत्यसंज्ञायामिति । योगापेक्षमिति । ण्वुल्तृचावित्येतस्माद्योगात् प्राक् कृत्यसंज्ञाधिकार इत्येवं तृज्ग्रहणेनानुवाद्यत इत्यर्थः॥ ९५ ॥

तव्यत्तव्या ॥ केलिमर इति । कर्मकर्तरि चायं कैश्चिदिष्यते । भाष्यकारेण तु कर्मणि प्रदर्शितः । वास्तुनि भव इति । दिगादित्वाद्यत्प्रत्ययः । नित्यानां शब्दानां यथाकथञ्चिदन्वाख्यानं कर्तव्यमिति मन्यते । यथोक्तम् । उपादायापि ये हेयास्तानुपायान् प्रचक्षते । उपायानां च नियमो नावश्यमवतिष्ठ इति ॥ अत्रास्तव्य इत्यत्र स्वरभेदापि

सामर्थ्याद्यदेव भवति । यतिजनेरुपसंख्यानम् * । यतिजनेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। जन्यं वत्सेन । असत्पमिदमुच्यते । तकिशसिचातियतिजनीनामुपसंख्यानमिति वक्तव्यम्। तकि तक्यम् । शसि शस्यम् । चाति चत्यम् । यति यत्यम् । जनि जन्यम्। हनो वा वधच * । हन्तेर्वा यद्वक्तव्यः । वधइत्ययं चादेशः । वध्यः घातः । ताद्धितो वा * । तद्धितो वा पुनरेष भविष्यति । वधमर्हतीति वध्यः । यदि तद्धितः समासो न प्राप्नोति । असिवध्यो मुसलवध्य इति । यदि पुनः सति साधने कृतेति वा पादहारकाद्यर्थमिति समासः सिद्धो भवति । यदि पुनरसिवधशब्दादेवोत्पत्तिः स्यात् । असिवधमर्हतीति । नैवं शक्यं वक्तुम् । स्वरे हि दोषः स्यात् । असिवध्यः । एवं स्वरः प्रसज्येत । असिवध्य इति चेष्यते । अचो ॥

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ॥ १०० ॥ अनुपसर्गाच्चरेराङि चागुरौ । अनुपसर्गाच्चरेरिसत्राङि चागुराविति वक्तव्यम् । आचर्यो देशः । अगुराविति किमर्थम् । आचार्य उपनयमानः । गदमद ॥

अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ १०३ ॥ स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च * स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम् । अर्यः स्वामी ॥

अजर्यं सङ्गतम् ॥ १०५ ॥ सङ्गतमिति किं प्रत्युदाह्रियते । अजरः कम्बलः अजरिता कम्बल इति । किं पुनः कारणं कर्तृसाधन एव प्रत्युदाह्रियते न भावसाधनः प्रत्युदाहार्यः । एवं तर्हि, अजर्यं कर्तरि * । अजर्यं कर्तरीति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । गत्यर्थानां क्तः कर्तरि विधीयते न योगाद् अजर्यं कर्तरि भविष्यति । गत्यर्थानां क्तः कर्मण्यपि विधीयते तेन योगादजर्यं कर्मण्यपि प्राप्नोति । जीर्यतिरकर्मकः । भावे तर्हि प्राप्नोति । संगतग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् । कर्तृविशेषणं संगतग्रहणं संगतं कर्तृ चेद्भवतीति । तद्यथा हृषेर्लोमस्विति लोमानि चेत्कर्तॄणि भवन्ति । अजर्यम् ॥

नास्ति न कृत्यो केष्णुजिति यदन्तोदात्तत्वं विधीयते तदेव यततोश्चातदर्थइत्यनेन ॥ ९९ ॥

अचो यत् ॥ यति जनेरिति । यतो नाव इति स्वरार्थं जनेर्यद्विधानम् । जन्यमिति तु ण्यतापि सिध्यति । जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधात् । वधमर्हतीति । दण्डादिभ्य इति यत्प्रत्ययः । यदि तद्धित इति । तेन सह समासस्य लक्षणाभावात् । स्वरे हि दोष इति । असिवधशब्दाद्यति सति तित् स्वरितमिति स्वरितः प्रसज्येत । कृदन्तेन तु समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वध्यशब्द आद्युदात्तो भवति । न चासिवधशब्दात् प्राप्नोति । यद्दण्डादिषु केवलवधशब्दस्य पाठात्तदन्तविध्यभावाच्च ॥ ९७ ॥

अजर्यम् ॥ तयोरेवेति वचनाद्भावेऽजर्यशब्दः प्राप्नोति । अजर्यं सङ्गतेनेति । कर्तरि च सङ्गतइष्यते अजर्यमार्यसङ्गतमित्यतः पृच्छति किं प्रत्युदाह्रियतइति । अजर इति । कर्तर्ययं प्रत्ययो निपात्यते । ततो ह्यङ्गविकलतापरिहाराय कर्तैव प्रत्युदाहरणे प्रदर्शनीय

वदः सुपि क्यप् च ॥ १०६ ॥ वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणम् * । वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । प्रवाद्यं संवाद्यम् । तत्तर्हि कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । अनुपसर्ग इति वर्तते । एवं तर्ह्यन्वाचष्टे अनुपसर्ग इत्येवं वर्तत इति । नैतदन्वाख्येयमधिकारा अनुवर्तन्त इति । एष एव च न्यायो यदुताधिकारा अनुवर्तेरन्निति ॥

भुवो भावे ॥ १०७ ॥ भावग्रहणं किमर्थम् । कर्मणि मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । भवतिरकर्मकः । अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । तेनानुभाव्यमामन्त्रणमित्यत्रापि प्राप्नोति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अनुपसर्ग इति वर्तते । उत्तरार्थं तर्हि भावग्रहणं कर्तव्यम् । हनस्त च भावे यथा स्यात् । श्वहत्या वर्तते इह मा भूत् श्वघातो वृषल इति ।

हनस्त च ॥ १०८ ॥ हनस्तश्चित्स्त्रियां छन्दसि * । हनस्त चेत्यत्र चित्स्त्रियां छन्दसि इति वक्तव्यम् । तां भ्रूणहत्यां निगृह्यानुचरणम् । अस्यै त्वा भ्रूणहत्यायै चतुर्थं प्रतिगृह्यते । स्त्रियामिति किमर्थम् । आघ्नते दस्युहत्याय । छन्दसीति किमर्थम् । श्वहत्या दस्युहत्या वर्तते ॥

एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ॥ १०९ ॥ क्यबिति वर्तमाने पुनः क्यब्ग्रहणं किमर्थम् । क्यबेव यथा स्याद् यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति । किं चान्यत् प्राप्नोति । ण्यत् । ओरावश्यके ण्यतः स्तौतेः क्यप् पूर्वविप्रतिषिद्धमिति वक्ष्यति ।

इति भाव । गत्यर्थानामिति । यद्यपि सङ्गमनं सङ्गतमिति भावे इह क्तो विहितस्तथापि गत्यर्थानां क्तः प्रत्ययः कर्तरि दृष्टो गतो ग्रामं देवदत्त इति । अतो गत्यर्थधातुसाहचर्यादजर्यमिति कर्तरि निपातनमिति मन्यते । जीर्यतिरकर्मक इति सोपसर्गस्य सकर्मकत्वेपीहानुपसर्गस्य निपातनादकर्मकत्वं बोद्धव्यम् । द्रव्यकर्माभावाश्रयेण चाकर्मकत्वमुक्तम् । कालादिना सर्वस्यैव सकर्मकत्वम् । सङ्गतग्रहणमिति । नहि गमेर्भावस्य जीर्यतेर्भावेन सामानाधिकरण्यमुपपद्यत इति प्रश्नः । कर्तृविशेषणमिति । वैयधिकरण्यमनयोः पदयोः स्यादिति भावः । लोमानि चेदिति । तथा च हतं लोमभिर्हृष्टं लोमभिरिति वैयधिकरण्येपीद्विकल्पो भवति । तस्मात्कर्तरीति वक्तव्यम् । अथ वा सामानाधिकरण्यत्यागेन वैयधिकरणस्याश्रयणस्यायुक्तत्वान्निपातनाद्वा कर्तर्येव प्रत्ययो भवतीति स्थितम् ॥ १०५ ॥

वदः सुपि ॥ नैतदिति । यत्राधिकारस्य विच्छेदो ऽवध्यपरिज्ञानं वा सिंहावलोकनन्यायाश्रयणं वा तत्रावश्यवक्तव्यो विशेषः । एवमादौ तु प्रयोजनाभावादवक्तव्य इत्यर्थः ॥१०६

भुवो भावे ॥ भवतिरकर्मक इति । ननु प्राप्त्यर्थः सकर्मकोस्ति । नैष दोषः । प्राथम्यात्सत्तार्थस्यैवेह ग्रहणात् । ननु कालादिकर्माणि प्राप्नोति । अनभिधानात्कालादिकर्मणि न भविष्यतीति मन्यते ॥ १०७ ॥

हनस्त च । दस्युहत्यायेति । छन्दस्येवैतत् क्यबन्तं नपुंसकं भाषायां तु स्त्रीलिङ्गमेव ॥१०८॥

एतिस्तु ॥ अथवेति । पूर्वस्मात् क्यपो ऽस्य वैलक्षण्यप्रदर्शनाय क्यब्ग्रहणं कृतं

स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति । अथ वा इनस्तश्चित्स्त्रियां छन्दसि चोदितः स न वक्तव्यो भवति । क्यब्विधौ वृञ्ग्रहणम् । क्यब्विधौ वृञ्ग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् वार्या ऋत्विज इति । अञ्जेश्चोपसंख्यानं संज्ञायाम् * । अञ्जेश्चोपसंख्यानं संज्ञायां कर्तव्यम् । आज्यम् । यदि क्यप् । वृद्धिर्न प्राप्नोति । तस्माण्ण्यदेषः । यदि ण्यत् । उपधालोपो न प्राप्नोति । तस्मात् क्यबेवैषः । ननु चोक्तं वृद्धिर्न प्राप्नोति । आङ्पूर्वस्य प्रयोगो भविष्यति । यद्येवमवग्रहः प्राप्नोति । न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् । यथालक्षणं पदं कर्तव्यम् ॥

ई च खनः ॥ १११ ॥ दीर्घोच्चारणं किमर्थम् । न इ च खन इत्येवोच्येत । का रूपसिद्धिः । खेयम् । आद्गुणेन सिद्धम् । न सिध्यति । षत्वतुकोरसिद्ध इति एकादेशस्यासिद्धत्वात्तुक् प्रसज्येत । नैतदस्ति । पदान्तपदाद्योरेकादेशोसिद्धो नैष तुक् पदान्तपदाद्योरेकादेशस्तस्मादि च खन इत्येव वक्तव्यम् ॥

भृञोऽसंज्ञायाम् ॥ ११२ ॥ भृञो ऽसंज्ञायामिति किमर्थम् । भार्या । भृञः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रतिषेधोन्येन विहितत्वात् *। भृञः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रतिषेधः । किं कारणम् । अन्येन विहितत्वात् । अन्येन लक्षणेन स्त्रियां क्यब्विधीयते । संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिण इति । प्रतिषेध इदानीं किमर्थः स्यात् । प्रतिषेधः किमर्थ इति चेदस्त्रीसंज्ञाप्रतिषेधार्थः * । प्रतिषेधः किमर्थ इति चेदस्त्रीसंज्ञास्ति तदर्थः प्रतिषेधः

तेन पूर्वं क्यप् छन्दसि स्त्रियां चिद्भवति । क्यब्विधाविति । ईडवन्दवृशंसुदुहां ण्यत इति वार्यशब्दस्याद्युदात्तविधानादेतज् ज्ञायते । तत्र हीडिवन्दिभ्यामात्मनेपदिभ्यां साहचर्याद्वृशब्देन वृणातिर्गृह्यते । तस्माण्ण्यदेष इति । ननु स्वरभेदो भवति । क्यपि सत्याद्युदात्तं पदं ण्यति सत्यन्तस्वरितम् । नैष दोषः । नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तविधानात् । लक्षणेनेति । संहिताया एव नित्यत्वम् । पदविच्छेदस्य तु पौरुषेयत्वम् । तथा च यत्रार्थनिश्चयाभावस्तत्रावग्रहो न क्रियते । तदुक्तं हरिद्रुरनवगृह्यते इति हरिद्रूरित्यत्र किं हरिशब्द इकारान्तः । अथ हरित्शब्दस्तकारान्त इति सन्देहात् ॥१०९॥

ईच ख ॥ दीर्घोच्चारणे भाष्यकारेण प्रत्याख्याते केचित् प्रश्लेषनिर्देशेन द्वितीय इकारो ये विभाषेत्यात्वस्य पक्षे परत्वात् प्राप्तस्य बाधनार्थ इत्याहुः । तदयुक्तम् । क्यप्सन्नियोगेन विधीयमानस्येत्वस्यान्तरङ्गत्वादात्वस्य तु यकारादावुत्पन्ने विधीयमानस्याङ्गस्य बहिरङ्गत्वाद्विप्रतिषेधाभावात् प्राप्त्यभावात् ॥ १११ ॥

भृञो सं ॥ असंज्ञायां किमर्थमिति । क्रियमाणे प्रतिषेध इष्टं न सिध्यतीति प्रश्नः । भार्येति । गृहिण्या इयं संज्ञेति क्यबभावे ण्यत्प्रत्ययः । अनर्थक इति । भृञ इति प्राप्तेरयं प्रतिषेध आनन्तर्यान्न तु लक्षणान्तरप्राप्तेर्व्यवधानादिति भावः । प्रतिषेध इदानीमिति । प्रतिषेधविधानसामर्थ्याल्लक्षणान्तरेण प्राप्तस्यापि क्यपः

स्यात् । भार्या नाम क्षत्रियाः । सिद्धं तु स्त्रियां संज्ञाप्रतिषेधात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । स्त्रियां संज्ञाप्रतिषेधो वक्तव्यः । संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः । ततो न स्त्रियां भृञ इति । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं भृञः संज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रतिषेधोऽन्येन विहितत्वादिति । नैष दोषः । भाव इति तत्रानुवर्तते । कर्मसाधनश्चायम् । अथ वा य एते संज्ञायां विधीयन्ते तेषु नैवं विज्ञायते संज्ञायामभिधेयायामिति । किं तर्हि । प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यत इति । अपर आह । संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वान्न ते भार्या प्रसिध्यति ॥ संज्ञायां पुंसि दृष्टत्वात्तव भार्याशब्दो न सिध्यति । स्त्रियां भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिध्यति ॥ भाव इति तत्र वर्तते । कर्मसाधनश्चायम् । अथ वा बहुलं कृत्याः संज्ञायामिति तत्स्मृतम् ॥ अथ वा कृत्यल्युटो बहुलमिति । एवमत्रापि ण्यद्भविष्यति । यथा यत्तं यथा जन्यं यथा भित्तिस्तथैव सा ॥ समश्चबहुलम् * । समश्च बहुलमुपसंख्यानं कर्तव्यम् । संभृत्या एव संभाराः । संभार्या एव संभाराः ॥

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः ॥ ११४ ॥ सूर्यरुच्याव्यथ्याः कर्तरि * । सूर्य रुच्य अव्यथ्य इत्येते कर्तरि निपात्यन्ते । किं निपात्यते । सूर्यः । सृसर्तिभ्यां सरतेरुत्वं सुवतेर्वा रुडागमः ॥ सरणाद्वा सुवति कर्मणीति वा सूर्यः । रुच्य । रोचतेऽसौ रुच्यः । न व्यथतइत्यव्यथ्यः । कुप्यं संज्ञायाम् * । कुप्यं संज्ञयामिति वक्तव्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्वं च कर्मकर्तरि च * । कृष्टपच्यस्यान्तोदात्तत्वं च वक्तव्यं संज्ञायां कर्मकर्तरि चेति वक्तव्यम् । कृष्टे पच्यन्ते स्वयमेव । कृष्टपच्याश्च मे । यो हि कृष्टे पक्तव्यः स कृष्टपाक्यो भवति । राजसूय ॥

प्रतिषेधो भविष्यतीति भावः । अस्त्रीसंज्ञेति । संज्ञायतइति संज्ञेति कर्मसाधनोऽत्र संज्ञाशब्दः । ततो न स्त्रियामिति । स्त्रीशब्देनात्र स्तनकेशवती गृह्यते । अन्यथा विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागो न स्यात् । तस्माद्भरणां भृत्येति विधेर्विषयः । लौकिकी तु स्त्री प्रतिषेधस्य । भाव इति तत्रेति । व्रजयजोर्भावे क्यबित्यतः । संज्ञायामिति । संज्ञाशब्दः कर्मसाधनो न गृह्यते किं तर्हि भावसाधनः । तेन प्रत्ययान्तेन यदि रूढिर्गम्यते ततः प्रत्ययः । न च भृत्याशब्देन हि गृहिण्यभिधीयतइति क्यपोऽप्रसङ्गः । संज्ञायामिति । भार्या नाम क्षत्रिया इत्यत्रासंज्ञायामिति प्रतिषेधस्य चरितार्थत्वात्सूत्रान्तरेण स्त्रियां संज्ञायां क्यपः प्रसङ्गाद्भार्याशब्दो न सिध्यतीति चोद्यम् । स्त्रीप्रकरणे भावग्रहणानुवर्तनात्कर्मणि क्यबभावाण्ण्यदेव भवतीत्युत्तरम् । यथेति । अजन्ताद्विधीयमानो यद् यथा हलन्तात् कुतश्चिद् भवति बहुलवचनात् । यथा च भित्तिरित्यङ्विषये क्तिन् भवति । एवं भार्येति क्यप्प्रसङ्गे ण्यद्भवतीत्यर्थः ॥ ११२ ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ॥ ११८ ॥ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्छन्दसि * । प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः छन्दसीति वक्तव्यम् । मत्तस्य न प्रतिगृह्यम् । अनृतं हि मत्तो वदाति तस्मान्नापिगृह्यम् । प्रतिग्राह्यमपिग्राह्यमित्येवान्यत्र । प्रत्यपिभ्याम् ॥

अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ १२२ ॥ कस्यायमनुबन्धः । प्रधानस्य । यदि प्रधानस्य । अमावस्या इत्येवं स्वरः प्रसज्येत । अमावस्या इति चेष्यते । तथा अमावास्याग्रहणेनामावस्याग्रहणं न प्राप्नोति । एवं तर्हि निपातनस्य । यदि तर्हि निपातनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति श्रोत्रियंश्छन्दोधीतइति । ण्यपवर्गाभावात् ञ्नित्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । एवं तर्हि, अमावसोरहं ण्यतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम् । तथैकवृत्तिता तयोः स्वरश्च मे प्रसिध्यति ॥ अमा ॥

छन्दसि निष्टक्र्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि ॥१२३॥ निष्टक्र्य इति किं निपात्यते । निष्टक्र्यं कृतेराद्यन्तविपर्ययश्छन्दसि कृताद्यर्थः। यथा कृतेस्तर्कः कसेः सिकता हिंसेः सिंहः । अपर आह । निष्टक्र्ये व्यत्ययं विद्यान्निसः षत्वं निपातनात् । ण्यदायादेश इत्येतावुपचाय्ये निपातितौ ॥ निष्टक्र्यं चिन्वीत पशुकामः । ण्यदेकस्माच्चतुर्भ्यः क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधिः । ण्यदेकस्माद्यशब्दश्च द्वौ क्यपौ ण्यद्विधिश्चतुः ॥ ण्यदेकस्मान्निष्टक्र्यः । चतुर्भ्यः क्यप् । देवहूयः प्रणीयः उन्नीयः उच्छिष्यः । चतुर्भ्यश्च यतो विधिः। मर्यः स्तर्या ध्वर्यः खन्यः । ण्यदेकस्मात् । खान्यः । यशब्दश्च । देवयज्या । द्वौ क्यपौ । आपृच्छ्यः प्रतिषीव्यः । ण्यद्विधिश्चतुः । ब्रह्मवाद्यः भाव्यः स्ताव्यः । उपचाय्यपृडम् । उपपूर्वाच्चिनोतेरायादेशोपि निपात्यते । नहि ण्यतैव सिध्यति । हिरण्य

अमावस्यत् ॥ प्रधानस्येति । विधीयमानत्वात् प्रत्ययस्य प्राधान्यमिति यत्प्रत्ययो निपात्यतइत्युक्तं भवति । एवं स्वर इति । यतो नाव इति उत्तरपदमाद्युदात्तं स्यात् । अन्तस्वरितं चेष्यते । अमावस्याग्रहणेनेति । शब्दान्तरत्वादमावास्याशब्दस्य ण्यदन्तत्वादमावस्याशब्दस्य यदन्तत्वादिति भावः । एवं तर्हीति । यत्प्रत्यान्तत्वं न निपात्यतइत्यर्थः । ननु तितिप्रत्ययग्रहणं चोदयिष्यते । निरस्तविभागे च निपातनआश्रीयमाणे स्वरितत्वं न सिध्यतीति मत्वाह यदि तर्हीति । एवंजातीयकानीति । निरस्तावयवविभागानीत्यर्थः । अमावसोरिति । वृद्धिभावाभावकृते भेदाश्रयो द्विवचननिर्देशः । निपातयामीति । एकतरस्येति शेषः । एकवृत्तितेति । एका तद्धितवृत्तिरुभयोः सिध्यति एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । तथा हि ण्यत्यमावास्याशब्दस्य न्याय्यत्वादाकारस्य प्रकृतिर्धर्मकारस्य तु विकारत्वम् ॥ १२२ ॥

छन्दसि कृताद्यर्थ इति ॥ कृतशब्दस्य धातोर्थ आदिः ककारस्तत्प्रयोजनः । आदेरन्तत्वमन्तस्य चादित्वं यथा स्यादित्यर्थः । आद्यन्तयोः परस्पररूपापत्तिर्न तु वर्णान्तररूपापत्तिरिति प्रदर्शनाय कृताद्यर्थ इत्युक्तं भवति ॥ १२३ ॥

इति च । हिरण्य इति च वक्तव्यम् । उपचेयपृडमित्येवान्यत्र ॥

ऋहलोर्ण्यत् ॥ १२४ ॥ पाणौ सृजेर्ण्यद्विधिः * पाणौ सृजेर्ण्यद्विधेयः । पाणिसर्ग्या रज्जुः । समवपूर्वाच्च * समवपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् । समवसर्ग्या रज्जुः । लपिदभिभ्यां च * । लपिदभिभ्यां चेति वक्तव्यम् । अपलाप्यम् । अपदाभ्यम् ॥

ओरावश्यके ॥ १२५ ॥ कथमिदं विज्ञायते आवश्यके उपपदे आहोस्विद् द्योत्यइति । कश्चात्र विशेषः । आवश्यकउपपदइति चेद् द्योत्यउपसंख्यानम् * । आवश्यके उपपदे इति चेद् द्योत्ये उपसंख्यानं कर्तव्यम् । पाव्यं लाव्यम् । अस्तु तर्हि द्योत्ये । द्योत्य इति चेत्स्वरसमासानुपपत्तिः * । द्योत्य इति चेत् स्वरसमासानुपपत्तिः प्राप्नोति । अवश्यलाव्यम् । अवश्यपाव्यम् । नैष दोषः । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः विस्पष्टादिवत् स्वरश्च । ओरावश्यके ण्यतः स्तौतेः क्यप् पूर्वविप्रतिषिद्धम् * । ओरावश्यके ण्यतः स्तौतेः क्यप् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । ओरावश्यके ण्यद्भवतीत्यस्यावकाशः अवश्यलाव्यम् अवश्यपाव्यम् । क्यपोऽवकाशः स्तुत्यः । इहोभयं प्राप्नोति । अवश्यस्तुत्यः । क्यप् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तं तत्र क्यबिति वर्तमाने पुनः क्यब्ग्रहणस्य प्रयोजनं क्यबेव यथा स्याद् यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥

आनाय्यो नित्ये ॥ १२७ ॥ दक्षिणाग्नाविति वक्तव्यम् । आनेयोऽन्यः । आनाय्योऽनित्यइति चेद् दक्षिणाग्नौ कृतं भवेत् । एकयोनौ तु तं विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत् ॥

पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या मानहविर्निवाससामिधेनीषु ॥ १२९ पाय्यनिकाय्ययोः किं निपात्यते । पाय्यनिकाय्ययोरादिपत्वकत्वनिपातनम् * । पाय्यनिकाय्ययोरादिपत्वमादिकत्वं च निपात्यते । मेयं निचेयमित्येवान्यत्र ॥

ऋतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ ॥ १३० ॥ कुण्डपाय्ये यद्विधिः * । कुण्डपाय्ये यद्विधेयः । कुण्डपाय्यः क्रतुः ॥

ओरावश्यक । कथमिति । किमावश्यकार्थवाचिन्युपपदे प्रत्ययः उत प्रत्ययेन आवश्यके द्योत्यइति प्रश्नः । अवश्यलाव्यमिति । द्वावपूपावित्यादौ गतार्थस्यापि क्व चित् प्रयोगो लोके दृश्यते लाघवं प्रत्यनादरादिति मन्यते । विस्पष्टादिवदिति । यथा विस्पष्टकटुकमित्यत्र मयूरव्यंसकादित्वात्समासे कृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवत्येवमवश्यलाव्यमित्यादावपि मयूरव्यंसकादिषु निपातनादुत्तरपदप्रकृतिस्वरो भविष्यतीत्यर्थः ॥ १२५ ॥

आनाय्यो ॥ आनाय्योऽनित्य इति । चेदिति । घटादिष्वपि प्रसङ्ग इति शेषः । भवेदिति । सम्भावने लिङ् । निपातनाद्रूढिराश्रीयते । एकयोनाविति । यो गार्हपत्यादानीयते आहवनीयेन सहैकयोनिर्दक्षिणाग्निस्तत्रेत्यर्थः । यस्तु वैश्यकुलादानीयते तत्रानाय्यशब्दो न भवति ॥ १२७ ॥

अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ॥ १३१ ॥ समूह्य इत्यनर्थकं वचनं सामान्येन कृतत्वात् * । समूह्य इत्यनर्थकं वचनं किं कारणं सामान्येन कृतत्वात् सामान्येनैवात्र ण्यद्भविष्यति ऋहलोर्ण्यदिति । वह्यर्थं तर्हि निपातनं कर्तव्यम् । वहेर्ण्यद्यथा स्यात् । वह्यर्थमिति चेद् उहेस्तदर्थत्वात्सिद्धम् * । उहिरपि वह्यर्थे वर्तते । कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते । कथमूहिर्वह्यर्थे वर्तते । बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति । अस्ति पुनः क्व चिदन्यत्रापि उहिर्वह्यर्थे वर्तते । अस्तीत्याह । ऊहिविग्रहाच्च ब्राह्मणे सिद्धम् * । ऊहिविग्रहाच्च ब्राह्मणे सिद्धमेतत् । समूह्यं चिन्वीत पशुकामः । पशवो वै पुरुषः पशूनेवास्मै तत्समूहति ॥

चित्याग्निचित्ये च ॥ १३२ ॥ अग्निचित्येत्यन्तोदात्तो भावे *। अग्निचित्येति भावेन्तोदात्तो भवति । अग्निचयनमेवाग्निचित्या ॥

ण्वुल्तृचौ॥१३३॥ किमर्थश्चकारः स्वरार्थः। चितोन्तउदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारणानुबन्धेन प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम् । विशेषणार्थस्तर्हि । क्व विशेषणार्थेनार्थः । अप्तृन्तृजिति । तृ इत्युच्यमाने मातरौ मातरः पितरौ पितर इत्यत्रापि प्राप्नोति। स्वसृनप्तृग्रहणं नियमार्थं भविष्यति एतयोरेव योनिसंबन्धयोर्नान्येषां योनिसंबन्धानामिति । सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि । क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः। अत्रैव । यदेतत्तृन्तृचोर्ग्रहणमेतत्तृ इति वक्ष्यामि । यदि तृ इत्युच्यते मातरौ मातरः पितरौ पितरः, अत्रापि प्रसज्येत । स्वसृनप्तृग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । एतयोरेव योनिसंबन्धयोर्नान्येषां योनिसंबन्धानामिति । तुश्छन्दसि तुरिष्ठेमेयःस्विति चोभयोर्ग्रहणं यथा स्यात् । ण्वुलि सकर्मकग्रहणम् * । ण्वुलि सकर्मग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूद् आसिता शयितेति । न वा धातुमात्राद्दर्शनाद् ण्वुलः * । न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । धातुमात्राद्दर्शनाद् ण्वुलः । धातुमात्राण्ण्वुल् दृश्यते । इमे अस्य आसकाः । इमे अस्य शायकाः । उत्थिता आसका वैश्रवणस्येति । तृजादिषु वर्तमानकालोपादानमध्यापकवेदाध्यायाद्यर्थम् * । तृजादिषु वर्तमानकालोपादानं कर्तव्यम् । किं कारणम् । अध्यापकवेदाध्याया-

---

अग्नौ ॥ ऊहिविग्रहादिति । वहिसमानार्थेनोहिना ब्राह्मणे समूह्यशब्दस्य निर्वचनं कृतमित्यर्थः ॥ १३१ ॥

ण्वुल्तृचौ ॥ मातराविति । उणादिषु तृप्रत्ययान्ता मात्रादयो निपातिता इति भावः । स्वसृनप्तृग्रहणमिति । नप्तृग्रहणं नियमार्थं स्वसृशब्दस्तु ऋन्प्रत्ययान्तत्वाद्विध्यर्थ एव । सामान्यग्रहणाविघातार्थत्वं चकारस्य स्थितम् । तुश्छन्दसि तुरिष्ठेमेयःस्वित्यत्राप्येतत्प्रयोजनसद्भावात् ॥ १३३ ॥

द्यर्थम् । अध्यापकः वेदाध्यायः । अधीतवत्यध्येष्यमाणे वा मा भूद् इति न वा कालमात्रे दर्शनादन्येषाम् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । कालमात्रे दर्शनादन्येषाम् । कालमात्रे ह्यन्ये प्रत्यया दृश्यन्ते । चर्चापारः शमनीपारः ॥

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ॥ १३४ ॥ अजपि सर्वधातुभ्यः * । अजपि सर्वधातुभ्यो वक्तव्यः । इहापि यथा स्याद् । भवः सव इति । न तर्हीदानीमिदं पचाद्यनुक्रमणं कर्तव्यम् । कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । पचाद्यनुक्रमणमनुबन्धासञ्जनार्थमपवादबाधनार्थं च * । अनुबन्धासञ्जनार्थं तावद् । नदट् नदी । चोरट् चोरी । अपवादबाधनार्थम् । जारभरा श्वपचेति । नन्दिग्रहिः ॥

इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ॥ १३५ ॥ इगुपधेभ्य उपसर्गे कविधिर्मेषाद्यर्थः * इगुपधेभ्य उपसर्गे को विधेयः । किं प्रयोजनम् । मेषाद्यर्थः । मेषः देवः सेवः । न वा बुधादीनां दर्शनादनुपसर्गे ऽपि * । न वा को विधेयः । किं कारणम् । बुधादीनां दर्शनादनुपसर्गे ऽपि । बुधादीनामनुपसर्गे ऽपि को दृश्यते । बुधः युधः भिद इति । कथं मेषः देवः सेव इति । पचादिषु पाठः करिष्यते ॥

प्राघ्राध्माधेट्दृशः शः ॥१३७॥ जिघ्रः संज्ञायां प्रतिषेधः * । जिघ्रः संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्यः। व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः । इह केचिच्छस्यैव प्रतिषेधमाहुः । केचिज्जिघ्रभावस्य । किं पुनरत्र न्याय्यम् । शस्यैव प्रतिषेधो न्याय्यः । जिघ्रभावे हि प्रतिषिद्धे केन शे अकारलोपः स्यात् ॥

अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ॥ १३८ ॥ अनुपसर्गान्नौ लिम्पेः * । अनुपसर्गान्नौ लिम्पेरिति वक्तव्यम् । निलिम्पा नाम देवाः । गावि च विन्देः संज्ञायामुपसंख्यानम् * । गावि चोपपदे विन्देः संज्ञायामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । गोविन्दः । अस्वल्पमिदमुच्यते गवीति ॥ गवादिष्विति वक्तव्यम् । गोविन्दः अरविन्दः ॥

ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ १४० ॥ तनोतेर्ण उपसंख्यानम् *। तनोतेर्ण उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अवतनोतीत्यवतानः ॥

शिल्पिनि ष्वुन् ॥ १४५ ॥ नृतिखनिरञ्जिभ्य इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । वायकः ॥

प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् ॥ १४६ ॥ प्रुसृल्वः साधुकारिणि वुन्विधानम् * । प्रुसृल्वः साधुकारिणि वुन्विधेयः । सकृदपि यः सुष्ठु करोति तत्र

नन्दि ॥ श्वपचेति । कर्मण्यण् बाध्यते । न्यङ्क्वादिषु श्वपाकशब्दस्य पाठात्पक्षे सोऽपि भवति ॥१३४॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

यथा स्याद्‌द्दृशोपि यो दुष्टु करोति तत्र मा भूद् इति । इति श्रीमद्भवत्पत‍ञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

कर्मण्यण् ॥ १ ॥ कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाण इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । आदित्यं पश्यति हिमवन्तं शृणोति ग्रामं गच्छतीति । कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाणे इति चेद् वेदाध्यायादीनामुपसंख्यानम् * । कर्मणि निर्वर्त्यमानविक्रियमाण इति चेद्वेदाध्यायादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । वेदाध्यायः चर्चापारः शमनीपारः । यत्र च नियुक्तः * । यत्र च नियुक्तस्तत्र चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । छत्रधारः द्वारपालः । हृग्रहिनीवहिभ्यश्च * । हृग्रहिनीवहिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । हृ । भारहारः । ग्रहि । कमण्डलुग्राहः । नी । उष्ट्रप्रणायः । वहि । भारवाहः । अपरिगणनं वा * । न वार्थः परिगणनेन । कस्मान्न भवति । आदित्यं पश्यति हिमवन्तं शृणोति ग्रामं गच्छतीति । अनभिधानात् * । अनभिधानादत्र न भविष्यति । अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन * । अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन । अनुपपदस्यावकाशः पचतीति पचः । कर्मोपपदस्यावकाशः कुम्भकारः, नगरकारः । इहोभयं प्राप्नोति । ओदनपाचः । कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन । अनुपपदस्या-

---

कर्मण्यण् ॥ निर्वर्त्यमानेति । हरिणा निर्वर्त्यादीनां विशेषो दर्शितः । सती वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी । यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते ॥ यस्योपादानकारणं नास्ति तन्निर्वर्त्यं यथा संयोगं करोतीति । यस्यापि सदप्युपादानकारणं न विवक्षितं तन्निर्वर्त्यं यथा घटं करोतीति । यदा तूपादानकारणमेव परिणामित्वेन विवक्ष्यते मृदं घटं करोतीति तदा विकार्यं कर्म । भेदविवक्षायां तु मृदा घटं करोतीति निर्वर्त्यमेव कर्म । विकार्यमपि द्विधम् । प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किंचित्काष्ठादिभस्मवत् । किंचिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवदिति ॥ प्राप्यमपि । क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिति कथ्यते इति ॥ तत्र प्राप्यत्वं सर्वस्य कर्मणोस्तिक्रियया प्राप्यमाणत्वादवान्तरविवक्षायां तु त्रैविध्यमुच्यते । वेदाध्याय इति । नित्यो वेदः स्थित एवाधीयते इति निर्वर्त्यत्वाभावः । छत्रधरा इति । वेदाध्यायादिग्रहणेन छत्रधारादीनां ग्रहणं नास्ति प्रकारार्थेनादिशब्देन सदृशानां शास्त्राध्यायादीनामेव शब्दानां ग्रहणात् । तत्प्राप्यमेव न विकार्यम् । नहि धारणादूर्ध्वं छत्रस्य कश्चित् क्रियाकृतो विशेषः प्रत्यक्षानुमानपरिच्छेद्योस्ति । अनभिधानादिति । नित्यानां शब्दानामिदमन्वाख्यानमात्रम् । न चादित्यं पश्यतीत्याद्यर्थप्रतिपादनायादित्यदर्शादयः शब्दा लोके प्रयुज्यन्त इति शास्त्रेणापि साधुत्वेन नानुशास्यन्त इत्यर्थः । कर्मोपपदस्येति । यदा गणपठितधातुविषय एवाच्प्रत्ययस्तदायं विप्रतिषेधो यदा तु सर्वधातुविषयोऽच्प्रत्ययस्तदा येन नाप्राप्तिन्यायादणप्रत्ययस्यापवादत्वादुत्सर्गापवादयोर्विप्रतिषेधोनुपपन्नः । तथा च करोतेरच्प्रत्ययः कृतः शिवशमरिष्टस्य कर इति । त-

वकाशः विक्षिपः विलिखः । कर्मोपपदस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति काष्ठभेदः । कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन । अनुपपदस्यावकाशः जानातीति ज्ञः । कर्मोपपदस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति अर्थज्ञः । कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । अनुपपदस्तृतीयः । ण्वुल्तृजचः । तेषां णः । तस्य कः । स यथैव को णं बाधते एवं कर्मोपपदमपि बाधेत । कर्मोपपदोऽपि तृतीयः । ण्वुल्तृजचः । तेषामण् । अणः कः । उभयोस्तृतीययोर्युक्तो विप्रतिषेधः । अनुपपदस्यावकाशः लिम्पतीति लिम्पः । कर्मोपपदस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति कुड्यलेप इति । कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । अनुपपदस्तृतीयः ण्वुल्तृजचः । तेषां कः । कस्य शः । स यथैव शः कं बाधते एवं कर्मोपपदमपि बाधते । का तर्हि गतिः । मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानित्येवं शः कं बाधिष्यते । कर्मोपपदं न बाधिष्यते । अनुपपदस्यावकाशः सुग्लः सुम्लः । कर्मोपपदस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति गोसंदायः बडवासंदायः । कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । अनुपपदस्तृतीयः । ण्वुल्तृजचः । तेषां णः । तस्य कः । स यथैव को णं बाधते एवं कर्मोपपदमपि बाधते । का तर्हि गतिः । पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानित्येवमयं को णं बाधिष्यते । कर्मोपपदं न बाधिष्यते । शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च * । शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णो वक्तव्यः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् । शीलि । मांसशीला मांसशीलः । कामि । मांसकामः मांसकामा । भक्षि । मांसभक्षः मांसभक्षा । आचरी । कल्याणाचारः कल्याणाचारा । ईक्षिक्षमिभ्यां च * । ईक्षिक्षमिभ्यां चेति वक्तव्यम् । सुखप्रतीक्षः सुखप्रतीक्षा । कल्याणक्षमः कल्याणक्षमा । किमर्थमिदमुच्यते । पूर्वपदकृतिस्वरत्वं

तश्च कुम्भकारादिरपि नाणोऽवकाशः तत्राप्यच्प्रत्ययप्रसङ्गात् । अत एव भाष्यकार
उदाहरणान्तराणि काष्ठभेदादीनि विप्रतिषेधस्य वक्ष्यति । काष्ठभेद इति । सर्वथा-
तुभ्यो विधानादच उत्सर्गस्य काणावपवादौ तयोर्विप्रतिषेधादणेवात्र भवति । स य-
थैव क इति । प्राप्तिमात्रस्य बाध्यत्वमपेक्ष्यैतदुच्यते । यदा तु प्राप्तिविशेषोऽपेक्ष्यते तदा
तु येन नाप्राप्तिन्यायाण्णस्यैव को बाधको न तु कर्मोपपदस्याणः । कः पुनरनयोः प्रत्यय-
योर्विशेषः । उच्यते । कर्मोपपदे के सति नित्यसमासो भवति । अकर्मोपपदे तु विकल्पेन
षष्ठीसमासः स्यात् । नन्वर्थज्ञ इत्यज्ञातोनुपसर्गे क इति कः प्राप्नोति न त्वण् प्रत्ययः
तत्कथमुच्यते कर्मोपपदस्य स एवेति । न हि कुम्भकारः कर्मोपपदस्य विषयः । एवं तर्हि
काणोर्विप्रतिषेधे परत्वादण् कं बाधते अणमपि कर्मोपपदः कोपवादत्वादिति क्रमप्रा
प्त्यैतदुक्तमित्यदोषः । मांसकाम इति । मांसशब्दः सप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः कल्याणश-
ब्दश्च लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुरिति मध्योदात्तस्तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते

वक्ष्यामि। ईकारश्च मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। इह यो मांसं भक्षयति मांसं तस्य भक्षो भवति। तत्र योसौ भक्षयतेरच् तदन्तेन बहुव्रीहिः। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्कर्मोपपदं णं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। समानेर्थे केवलं विग्रहभेदाद् यत्र कर्मोपपदश्च प्राप्नोति बहुव्रीहिश्च। कर्मोपपदस्तत्र भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। काण्डलावः। काण्डानि लावो ऽस्येति बहुव्रीहिर्न भवति। भवति बहुव्रीहिरपि मांसे कामोऽस्य मांसकामः मांसकायक इति वा। न त्वम्भोभिगमा। न त्विदं भवति अम्भोऽभिगमोऽस्या अम्भोभिगमा इति। किं तर्हि। अम्भोभिगमामित्येव भवति। काण्डलावेपि च विग्रहाभावान्न ज्ञापकस्य प्रयोजनं भतीति। नैषोस्ति विग्रहः काण्डानि लावोस्येति। अन्नादायेति च कृतां व्यत्ययश्छन्दसि *। अन्नादायेति च कृतां व्यत्ययश्छन्दसि द्रष्टव्यः। अन्नादायान्नपतये य आहुतिमन्नादां कृत्वा॥

आतोनुपसर्गे कः॥ ३॥ कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डः *। कविधौ सर्वत्र प्रसारिणिभ्यो डो वक्तव्यः। ब्रह्मज्य इति। किमुच्यते सर्वत्रेति। अन्यत्रापि। नावश्यमिहैव। क्वान्यत्र। आह्वः प्रह्व इति। के हि संप्रसारणप्रसङ्गः *। के हि सति संप्रसारणं प्रसज्येत। संप्रसारणे कृते संप्रसारणस्य पूर्वत्वे च उवङादेशः। आहुव इत्येतद्रूपं प्रसज्येत। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। अस्त्वत्र संप्रसारणम्। संप्रसारणे कृते आकारलोपः क्रियतां पूर्वत्वमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाद् आकारलोपः। न सिध्यति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वत्वं प्राप्नोति। एवं तर्हि वार्णादाङ्गं बलीय इत्याकारलोपो भविष्यति। एवं तर्हि। इदमिह संप्रधार्यम्। आकारलोपः क्रियतां संप्रसारणमिति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादाकारलोपः। नित्यं संप्रसारणं कृतेऽप्याकारलोपे प्राप्नोत्यकृते

पूर्वपदप्रकृतिस्वरो विधीयते। भक्षयतेरजिति। परजण्यन्तानामित्येतत्तु मुनित्रयस्य मते नास्ति कल्यादिभ्यः प्रतिषेधएवास्ति। ननु च बहुव्रीहौ सति बहवो भक्षा अस्य बहुभक्ष इत्यत्र बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यन्तोदात्तत्वं प्राप्नोतीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न सिध्यति। नैष दोषः। भक्षणं भक्षः बहुषु भक्षोस्येत्येवं व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः करिष्यते तत्रोत्तरपदभूमाभावाद्बहुव्रीहौ प्रकृत्येति स्वरो भविष्यति। काण्डानि लावोऽस्येति। लावयतेरच्। भवति बहुव्रीहिरपीति। तेन ज्ञापनस्य प्रयोजनाभावादण्बाधनार्थमेवेदं वक्तव्यमित्यर्थः। न त्वम्भोभिगमेति। तेनात्रानभिधानाद्बहुव्रीहिर्न भवतीति भावः। नैषोस्तीति। काण्डानि लुनातीति प्रकृत्यर्थाविवक्षायामभावाण्णिचः लूयत इति लवः काण्डानि लवोस्येति विग्रहेण भाव्यमिति भावः। अन्नादायेति। अन्नमत्तीत्यणः प्रसङ्गे ऽच्प्रत्ययः क्रियते तेनान्न अदायेत्येवमवग्रह उपपद्यते॥ १॥

आतोनुपस॥ ब्रह्मज्य इति। ब्रह्म जिनातीति डप्रत्ययः वार्णादाङ्गमित्युक्ते यो ब्रूयात्

पि । आकारलोपोपि नित्यः । कृते पि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृते पि । अनित्य आकारलोपः । न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति । अन्तरङ्गं हि पूर्वत्वं बाधते । यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । न च संप्रसारणमेवाकारलोपस्य निमित्तं विहन्ति । अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् । उभयोर्नित्ययोः परत्वादाकारलोपः । आकारलोपे कृते संप्रसारणे कृते यणादेशेन सिद्धं रूपमाह्वः प्रह्व इति । एवमपि न सिध्यति । योनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः । आदिष्टाच्चैषोऽचः पूर्वो भवति । एवं तर्हि आकारलोपस्यासिद्धत्वादुवङादेशो न भविष्यति । इहापि तर्ह्याकारलोपस्यासिद्धत्वादुवङादेशो न स्याद् जुहुवतुः जुहुवुरिति । अस्त्यत्र विशेषः । अकृतेऽत्रात्वे पूर्वत्वं भवति । इदमिह संप्रधार्यम् । आत्वं क्रियतां पूर्वत्वमिति । किमिह कर्तव्यम् । परत्वात्पूर्वत्वम् । न सिध्यति । अन्तरङ्गत्वादात्वं प्राप्नोति । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम् । आत्वं क्रियतां संप्रसारणमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादात्वम् । नित्यं संप्रसारणं, कृतेप्यात्वे प्राप्नोत्यकृते ऽपि । आत्वमपि नित्यम् । कृते ऽपि संसाप्ररणे प्राप्नोत्यकृते ऽपि । अनित्यमात्वम् । नहि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति परत्वात्पूर्वत्वेन भवितव्यम् । यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । न च संप्रसारणमेवात्वस्य निमित्तं विहन्ति । अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् । उभयोर्नित्ययोः परत्वादात्वमात्वे कृते संप्रसारणम् । एवं तर्हि पूर्वत्वे योगविभागः करिष्यते । संप्रसारणात्परः पूर्वो भवति । तत एङः । एङश्च संप्रसारणात्पूर्वो भवति । किमर्थमिदम् । अकृते आत्वे पूर्वत्वं यथा स्यात् । ततः पदान्तादिति । एङ इत्येव । इहापि तर्ह्यकृतआत्वे पूर्वत्वं स्याद् आह्वः प्रह्वः इति । अस्त्यत्र विशेषः । आकारान्तलक्षणः कप्रत्ययविधिः । तेनानेनावश्यमात्वं प्रतीक्ष्यम् । लिट्

समानाश्रयाङ्गवार्णात्त्रिषयमेतादिति नं प्रत्याह एवं तर्हीति । नित्यमिति । संप्रसारेण कृते पूर्वत्वेन भाव्यमित्याकारलोपस्यानित्यत्वं मन्यते । अन्तरङ्गमिति । वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतत्तु समानाश्रयाविषयमित्युक्तम् । एवमपि न सिध्यतीति । आह इत्यादिरूपमिति शेषः । योनादिष्टादिति । उकारश्चानादिष्टादचः पूर्वो न भवति । नन्वनादिष्टादचः पूर्वो वकार इति तदादेशस्यापि स्थानिवद्भावादनादिष्टादचः पूर्वत्वं भविष्यति । नैतदस्ति । शास्त्रीयकार्यसिद्धये स्थानिवद्भावो विधीयते न त्वनादिष्टादचः पूर्वत्वे लौकिके । आकारलोपस्यासिद्धत्वादिति । असिद्धवदत्राभादित्यनेनेति भाव । जुहुवतुरिति । ह्वेञो लिटि ह्वः संप्रसारणमभ्यस्तस्य चेति संप्रसारणे रूपम् । परत्वादात्वमिति । अशितीति पर्युदासाश्रयेणैतदुक्तं प्रसज्यप्रतिषेधे त्वनैमित्तिकत्वादात्वमन्तरङ्गं न चान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युक्तो विप्रतिषेधः । एवं तर्हीति । एङः पदान्तादतीत्ययं योगो विभज्यते एङ इति तेनात्वं बाध्यते पूर्वत्वविधानेन । आकारान्तलक्षण इति । पर्युदासाश्रये ऽपि ह्वा-

पुनरविशेषेण धातुमात्राद्विधीयते । नित्यं प्रसारणं ह्वो यण् वार्णादाङ्गं न पूर्वत्वं हि । योनादिष्टादचः पूर्वस्तत्कार्ये स्थानिवत्त्वं हि ॥ प्रोवाच भगवान् कात्स्तेनासिद्धिर्यणस्तु ते । आतः कोलिण्नेङः पूर्वः सिद्ध आह्वस्तथा सति ॥

सुपि स्थः ॥ ४ ॥ सुपि स्थो भावे च *। सुपि स्थ इत्यत्र भावे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । आखूत्थो वर्तते । श्येनोत्थः शलभोत्थः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । योगविभागात्सिद्धम् * । योगविभागः करिष्यते । आतोनुपसर्गे को भवति । ततः सुपि । सुपि चातः को भवति । कच्छेन पिबति कच्छपः । कटाहेन पिबति कटाहपः । द्वाभ्यां पिबति द्विपः । ततःस्थः । स्थश्च सुपि को भवति । किमर्थमिदम् । भावे यथा स्यात् । कुतो नु खल्वेतद् भावे भविष्यति न पुनः कर्मादिष्वपि कारकेष्विति । योगविभागादयं कर्तुरपकृष्यते । न चान्यस्मिन्नर्थे आदिश्यते । अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति । तद्यथा गुप्तिज्किद्भ्यः सन् । यावादिभ्यः कन् इति । सोऽसौ स्वार्थे भवन् भावे भविष्यति ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ५ ॥ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरालस्यसुखाहरणयोः * । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरित्यत्रालस्यसुखाहरण-

---

मश्चेतिज्ञापकादाकारान्तलक्षणे कप्रत्यये कर्तव्ये पूर्वमेवात्वं भवति । ततस्तन्निमित्तः प्रत्यय इति भावः । उक्तार्थसंग्रहार्थश्लोकाः । नित्यं प्रसारणमिति । कृताकृतप्रसङ्गित्वादिति भावः । तत्र कृते पूर्वत्वं क्रियतामाकारलोप इति वार्णादाङ्गमिति वचनादाकारलोपो भवति न तु पूर्वत्वं तत्राकारलोपस्य स्थानिवत्त्वादुवङ् नास्तीति ह्वो यण् प्रवर्तत इत्यर्थः । इतर आह योनादिष्टादिति । तेनासिद्धिरिति । असिद्धवदत्राभादित्याकारलोपस्येत्यर्थः । तस्यासिद्धत्वाद्यणादेशो भवत्वित्यर्थः । जुहुवतुरित्यत्रापि तथैव यण् स्यादित्याह ङः पूर्व इति । आह्व इत्यत्रापि तथैव पूर्वत्वं स्यादित्याह आतः क इति । लिण्नेति । लिड् धातुमात्राद्विधीयते न त्वाकारान्तादेवेत्यर्थः ॥

सुपि स्थः ॥ कच्छेन पिबतीति । अत्र केचिदाहुः । कच्छं पिबतीत्येवमसन्तमप्यवयवार्थमाश्रित्य कर्मोपपदः को विधास्यते किं योगविभागेन । नैतत्साध्वुच्यते । कच्छेन पिबति द्वाभ्यां पिबति इत्येतस्मिन् सत्येवार्थे ऽसदर्थाश्रयेण रूढिशब्दानामपि व्युत्पत्तेरयुक्तत्वात् । यत्र तु सर्वात्मनाऽर्थानुगमो नास्ति यथा तैलपायिकेति तत्रैवासदर्था व्युत्पत्तिः क्रियते । भावे यथा स्यादिति । अत्राप्याहुः । घञर्थे कविधानमिति कः सिद्ध इति । एवं तर्हि नित्यसमासार्थं स्थ इत्यनेन उपपदाश्रयः को विधीयते । अन्यथा पाक्षिकः षष्ठीसमासः स्यात् । अनिर्दिष्टार्था इति । प्रत्यासन्नत्वात्तस्यार्थस्येति भावः । यद्येव स्थ इत्यनेन भावे विधीयमानः कर्तारं बाधते । तथा च समस्थ इति कर्तरि न स्यात् । नैष दोषः । यद्यत्र साक्षाद्भावशब्दोपादानेन भावे को विधीयते । तदा भावः कर्तारं तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाधेत । सामर्थ्यात्त्वयं भावे व्यवतिष्ठत इति भावेन न बाध्यते कर्ता ॥४॥

तुन्द ॥ आलस्यसुखाहरणयोरिति । आलस्ये गम्यमाने सुखोत्पादने च प्रत्ययो

योरिति वक्तव्यम्। तुन्दपरिमृजोऽलसः शोकापनुदः पुत्रो जातः। यो हि तुन्दं परिमार्ष्टि तुन्दपरिमार्जः स भवति। यश्च शोकमपनुदति शोकापनोदः स भवति। कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् *। कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। मूलविभुजो रथः। नखमुचानि धनूंषि * काकगुहास्तिलाः। सरसीरुहं कुमुदम्॥

गापोष्टक्॥८॥ सुराशीध्वोः पिबतेः *। सुराशीध्वोः पिबतेरिति वक्तव्यम्। इह मा भूत् क्षीरपा ब्राह्मणीति। पिबतेरिति च वक्तव्यम्। या हि सुरां पाति सुरापा सा भवति। बहुलं तणि *। बहुलं तणीति वक्तव्यम्। किमिदं तणीति। संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणम्। या ब्राह्मणी सुरापी भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति। या ब्राह्मणी सुरापा भवति नैनां देवाः पतिलोकं नयन्ति॥

हरतेरनुद्यमनेऽच्॥९॥ अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुपसंख्यानम् *। अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुःषु ग्रहेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। शक्तिग्रहः लाङ्गलग्रहः अङ्कुशग्रहः यष्टिग्रहः तोमरग्रहः घटग्रहः घटीग्रहः धनुर्ग्रहः। सूत्रे च धार्यर्थे *। सूत्रे च धार्यर्थे ग्रहेरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। सूत्रग्रहः। धार्यर्थ इति किमर्थम्। यो हि सूत्रं गृह्णाति सूत्रग्रहः स भवति॥

स्तम्बकर्णयोरमिजपोः॥१३॥ स्तम्बकर्णयोर्हस्तिसूचकयोः *। स्तम्बकर्णयोरित्यत्र हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम्। स्तम्बेरमो हस्ती। कर्णेजपः सूचकः। स्तम्बे रन्ता कर्णे जपितेत्येवान्यत्र॥

शमि धातोः संज्ञायाम्॥१४॥ धातुग्रहणं किमर्थम्। शमि संज्ञायां धातुग्रहणं कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम् *। शमि संज्ञायां धातुग्रहणं क्रियते कृञो हेत्वादिषु टो मा भूदिति। शमिसंज्ञायां धातोरज्भवतीत्यस्यावकाशः। शम्भवः। शंवदः। टस्यावकाशः श्राद्धकरः पिण्डकरः। शङ्करा नाम परिव्राजका शङ्करा नाम शकुनिका तच्छीला च तस्यामुभयं प्राप्नोति। परत्वाट्टः

भवतीत्यर्थः। तत्र सामर्थ्यादलसे कर्तरि सुखस्य चाहर्तरि प्रत्ययो भवतीत्युक्तं भवति। शोकापनोद इति। यः संसारानित्यतोद्भावनादिना शोकमेव निवर्तयति न तु सुखमुत्पादयति स शोकापनोदः॥५॥

गापोष्टक्॥ पिबतेरिति। लुग्विकरणपरिभाषालभ्यार्थकथनम्॥८॥

हरतेरनु॥ अच्प्रकरण इति। घटग्रहणेनैव सिद्धे घटीग्रहणं लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यज्ञापनार्थम्॥९॥

शमि धातोः॥ शङ्करेति। पृषोदरादित्वात्संज्ञायां गकारस्य ककारव्यत्ययेन शङ्क-

स्यात्। धातुग्रहणसामर्थ्यादजेव भवति। कुरणवाडवस्त्वाह। नैषा शङ्करा। शङ्करैषा। कुत एतत्। शृणातिः शब्दकर्मा तस्यैष प्रयोगः॥

अधिकरणे शेतेः॥ १५॥ अधिकरणे शेतेः पार्श्वादिषूपसंख्यानम् *। अधिकरणे शेतेः पार्श्वादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। पार्श्वशयः पृष्ठशयः उदरशयः। दिग्धसहपूर्वाच्च *। दिग्धसहपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्। दिग्धसहशयः। उत्तानादिषु कर्तृषु *। उत्तनादिषु कर्तृष्विति वक्तव्यम्। उत्तानशयः। अवमूर्धशयः। गिरौ डश्छन्दसि * गिरावुपपदे छन्दसि डो वक्तव्यः। गिरौ शेते गिरिशः। तद्धितो वा *। तद्धितो वा पुनरेष भविष्यति। गिरौ शेते गिरिरस्यास्तीति गिरिशः॥

चरेष्टः॥ १६॥ इह कस्मान्न भवति कुरूंश्चरति पञ्चालांश्चरतीति अधिकरण इति वर्तते। ननु च कर्मणोऽपि वर्तते। तत्र कुत एतद् अधिकरणे भविष्यति न पुनः कर्मणीति। चरेर्भिक्षाग्रहणं ज्ञापकं कर्मण्यप्रसङ्गस्य *। यदयं भिक्षासेनादायेषु चेति चरेर्भिक्षाग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न भवति कर्मणीति॥

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलीभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुःषु॥ २१॥ किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम् *। किंतत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानं कर्तव्यम्। किङ्करा यत्करा तत्करा बहुकरा॥

स्तम्बशकृतोरिन्॥ २४॥ स्तम्बशकृतोर्व्रीहिवत्सयोः *। स्तम्बशकृतोरित्यत्र व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्। स्तम्बकरिर्व्रीहिः शकृत्करिर्वत्सः॥

फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च॥२६॥ आत्मम्भरिरिति किं निपात्यते। आत्मनो मुम् भृञश्चेन्प्रत्ययः। अत्यल्पमिदमुच्यते। भृञः कुक्ष्यात्मनोर्मुम् च *। भृञः

राशब्दस्तत्सिद्धत्वात्तदर्थं धातुग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः॥ १४॥

अधिकर॥ दिग्धसहपूर्वाच्चेति। दिग्धसहशब्दस्य समुदायस्य पूर्वत्वमाश्रीयते न तु प्रत्येकम्। तत्र दिग्धेन सह शेतइत्यचि कृते मयूरव्यंसकादित्वात् समासः। तद्धितो वेति। गिरौ शेते गिरिस्यास्तीति लोमादिषु दर्शनात् शप्रत्ययः। अन्ये त्वाहुः। गिरौ गिरौ शेत इति सख्यैकवचनादिति सप्तम्यन्ताच्छस् प्रत्ययः। व्युत्पत्तिर्हि यथाकथं चित्कर्तव्या उपायानामनियमात्। तदुक्तं हरिणा। वैरवासिष्ठगिरिशास्तथैकागारिकादयः। कैश्चित्कथं चिदाख्याता निमित्तावधिसंकरैरिति। छन्दसीति वचनाद्भाषायां गिरिशशब्दस्यासाधुत्वमाहुः॥१५॥

चरेष्टः॥ कुरूंश्चरतीति। यस्य कुरव एव प्राप्याः स कुरूंश्चरीत्युच्यते। यश्च कुरुषु भ्रमति स कुरुषु चरतीत्युच्यते॥१६॥

दिवा विभा॥ किं यदादीति। वार्तिकेन सूत्रस्य बाधितत्वात्तस्याभावे किंकरीत्यसाधुरित्याहु॥ २१॥

कुक्ष्यात्मनोर्मुम् चेति वक्तव्यम् । कुक्षिम्भरिः । आत्मम्भरिश्चरति यूथमसेवमानः ॥

एजेः खश् ॥ २८ ॥ खश्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुदजहातिभ्यः * । खश्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्धेषु अजधेट्तुदजहातिभ्य इति वक्तव्यम् । वातमजाः मृगाः शुनिन्धयः तिलन्तुदः शर्द्धञ्जहा माषाः ॥

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ २९ ॥ स्तनेधेटः * । स्तने धेट इति वक्तव्यम् । स्तनन्धयः । ततो, मुष्टौ ध्मश्च * । मुष्टौ ध्मश्च धेटश्चेति वक्तव्यम् । मुष्टिन्धमः मुष्टिन्धयः । नासिकायां ध्मश्च धेटश्च * । नासिकायां ध्मश्च धेटश्चेति वक्तव्यम् । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः । असल्पमिदमुच्यते । नासिकानाडीमुष्टिघटीखारीष्विति वक्तव्यम् । नासिकन्धयः नासिकन्धमः । नासिका । नाडिन्धयः नाडिन्धमः । नाडी । मुष्टिन्धयः मुष्टिन्धमः । घटिन्धमः घटिन्धयः । खारिन्धयः खारिन्धमः ॥

प्रियवशे वदः खच् ॥ ३८ ॥ खच्प्रकरणे गमेः सुपि उपसंख्यानम् * । खच्प्रकरणे गमेः सुपि उपसंख्यानं कर्तव्यम् । मितङ्गमो हस्ती, मितङ्गमा हस्तिनी । विहायसो विह च * । विहायसो विह इत्ययमादेशो वक्तव्यः खच । विहङ्गमः । खच डिद्वा * । खच डिद्वा वक्तव्यः । विहङ्गः । डे च * । डे च विहायसो विह इत्ययमादेशो वक्तव्यः । विहगः । प्रियवशे ॥

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः ॥ ४८ ॥ डप्रकरणे सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानम् * । डप्रकरणे सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । सर्वत्रगः पन्नगः । उरसो लोपश्च * । उरसो लोपश्च वक्तव्यः । उरगः । सुदुरोरधिकरणे * । सुदुरोरधिकरणे डो वक्तव्यः । सुगः दुर्गः । निसो देशे * । निसो देशे डो वक्तव्यः । निर्गो देशः । अपर आह । डप्रकरणे अन्येष्वपि दृश्यते । डप्रकरणे अन्येष्वपि डो भवतीति वक्तव्यम् । तत्र स्त्र्यगारगः । अश्नुते यावदन्नाय ग्रामगः ध्वंसते गुरुतल्पग इति । अन्तात्यन्ता ॥

आशिषि हनः ॥४९॥ दारावाहनोणन्त्यस्य च टः संज्ञायाम् * । दारावुपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण्वक्तव्यः । अन्त्यस्य च टो वक्तव्यः । दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम् । चारौ वा * । चारावुपपदे आङ्पूर्वाद्धन्तेरण्वक्तव्यः । अन्त्यस्य च टो वा वक्तव्यः । चार्वाघाटः चार्वाघातः । कर्मणि समि च * । कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्धन्तेरण्वक्तव्यः । अन्त्यस्य च टो वा वक्तव्यः । वर्णसंघाटः वर्णसंघातः

नासिका ॥ स्तने धेटइति । यथासंख्याभावार्थएतावान् योगः कर्तव्यइत्यर्थः । वार्तिकस्याव्यव्याप्तिमुद्भावयन् भाष्यकार आह अत्यल्पमिति ॥२९॥

डे चेति ॥ विहायः शब्दपूर्वाद् गमेरन्येष्वपि दृश्यत इति डप्रत्यये सति विहादेशः ३८॥

पदसंघाटः पदसंघातः। आशिषि॥

लक्षणे जायापत्योष्टक्॥ ५२॥ कथमिदं विज्ञायते लक्षणे कर्तरि आहो स्वित्लक्षणवति कर्तरीति। किं चातः। यदि विज्ञायते लक्षणे कर्तरीति। सिद्धं जायाघ्नस्तिलकालकः; पतिघ्नी पाणिरेखेति। इदं तु न सिध्यति। जायाघ्नो ब्राह्मणः; पतिघ्नी वृषलीति। अथ विज्ञायते लक्षणवति कर्तरीति। सिद्धं जायाघ्नो ब्राह्मणः; पतिघ्नी वृषलीति। जायाघ्नस्तिलकालकः; पतिघ्नी पाणिरेखेति न सिध्यति। अस्तु तर्हि लक्षणे कर्तरीति। कथं जायाघ्नो ब्राह्मणः; पतिघ्नी वृषलीति। अकारो मत्वर्थीयः। जायाघ्नोऽस्मिन्नस्ति सोयं जायाघ्न इति पतिघ्नी वृषलीति न सिध्यति। अस्तु तर्हि लक्षणवति कर्तरीति। कथं जायाघ्नस्तिलकालकः; पतिघ्नी पाणिरेखेति। अमनुष्यकर्तृके चेत्येवं भविष्यति। लक्षणे॥

अमनुष्यकर्तृके च॥ ५३॥ अप्राणिकर्तृक इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्; नगरघातो हस्ती। यद्यप्राणिकर्तृक इत्युच्यते। शशघ्नी शकुनीति न सिध्यति। अस्तु तर्हि अमनुष्यकर्तृके च इत्येव कथं नगरघातो हस्ती। कृतल्युटो बहुलमित्येवात्राण् भविष्यति॥

पाणिघताडघौ शिल्पिनि॥ ५५॥ राजघ उपसंख्यानम् *। राजघ उपसंख्यानं कर्तव्यम्। राजघः॥

आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन्॥५६॥ ख्युनि च्विप्रतिषेधानर्थक्यं ल्युट्ख्युनोरविशेषात् *। ख्युनि च्विप्रतिषेधोनर्थकः। किं कारणम्। ल्युट्ख्युनोरविशेषात्। ख्युना मुक्ते ल्युटा भवितव्यम्। न चैवास्ति विशेषः। च्व्यन्तउपपदे ख्युनो वा ल्युटो वा। तदेव रूपं स एव च स्वरः। अयमस्ति विशेषः। ल्युटि सति ईकारेण भवितव्यम्। ख्युनि सति न भवितव्यम्। ख्युन्यपि सति ईकारेण भवितव्यम्। एवं हि सौनागाः पठन्ति। नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानमिति। अयं तर्हि विशेषः। ख्युनि सति नित्यसमासेन भवितव्यम्। उपपदसमासो हि नित्यसमास इति। ल्युटि सति न भवितव्यम्। ल्युट्यपि सति भवितव्यम्। गतिसमासोपि हि नित्यसमासः। च्व्यन्तं च गतिसंज्ञं भवति। मुमर्थं तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। ख्युनि सति मुमा भवितव्यं ल्युटि सति न भवितव्यम्। मुमर्थमिति चेन्नाव्ययत्वात् *। मुमर्थमिति चेत् तन्न। किं कारणम्। अव्ययत्वात्। अनव्ययस्य मुमुच्यते।

भाष्य॥ उत्तरार्थमिति। उत्तरत्र च्विप्रतिषेधस्य चरितार्थत्वादाढ्यीकरणमिति ल्युटा भाव्यम्। तत्र यदन्यैरुक्तं प्रतिषेधसामर्थ्यात्, ख्युन्यसति ल्युडपि न भवतीति

च्व्यन्तं चाव्ययसंज्ञं भवति । उत्तरार्थं तु * । उत्तरार्थं तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ अच्वाविसेन । आढ्यीभविता । अथेदानीमनेन मुक्ते ताच्छीलिक इष्णुज् विधीयते सोत्र कस्मान्न भवति । रूढिशब्दप्रकारास्ता-च्छीलिकाः । न च रूढिशब्दा गतिभिर्विशिष्यन्ते । न हि भवति देवदत्तः प्रदेव-दत्त इति । आढ्य ॥

कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ ॥ ५७ ॥ किमर्थं खिष्णुजिकारादिः क्रि-यते न ख्स्नुरित्येवोच्येत । तत्रायमप्यर्थः । स्वरार्थश्चकारो न कर्तव्यो भवति । केनेदानीमिकारादित्वं क्रियते । इष्णुच इकारादित्वमुदात्तत्वात् कृतं भुवः ॥ भवतेरुदात्तस्तस्योदात्तत्वादिड् भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनं खिदयं क्रियते तत्र चर्त्वे कृते संदेहः स्यात् किद्वा खिद्वेति । संदेहमात्रमेतद्भवति । सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति । खिदिति व्याख्यास्यामः । नञस्तु स्वरसिद्ध्यर्थमिकारादित्वमिष्णुचः ॥ इदं तर्हि प्रयो-जनं कृत्स्नोकेष्णुच्चार्वादयश्चेत्येष स्वरो यथा स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अयमपि इटि कृते षत्वे णत्वे चेष्णुजेव भविष्यति । न सिध्यति । लक्षणप्रतिप-दोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । अथ वा असिद्धं खल्वपि षत्वं तस्यासिद्धत्वादि-ष्णुजेव भविष्यति । इष्णुच इकारादित्वमुदात्तत्वात् कृतं भुवः । नञस्तु स्वर-सिद्ध्यर्थमिकारादित्वमिष्णुचः ॥ कर्तरि भुवः ॥

स्पृशोनुदके क्विन् ॥ ५८ ॥ किमर्थो नकारः । स्वरार्थः । ञ्नित्तीत्या-

---

च्व्युदोप्ययमर्थतः प्रतिषेध इति । तदयुक्तम् । रूढिशब्दप्रकारा इति । यथा रूढिशब्देषु क्रिया केवलं व्युत्पत्त्यर्थमाश्रीयते गच्छतीति गौरिति । तेन गमनक्रियारहितोपि गौर्भ-वति । गोपिण्डाद्यान्योर्थो गमनविशिष्टोपि गौर्न भवति । तथा ताच्छीलिका अपि क्रिया-विषयं ताच्छील्यमुपादाय क्रियाविशाभावेपि प्रयुज्यन्ते । केचिदेव तु गतिना संबध्य-न्ते । आगामुकः प्रवर्षुक इति । न तु सर्वे यथा कामुक इति । न च भवति प्रकामुक इति । अत एव प्रकारग्रहणं सादृश्यार्थम् । रूढिशब्दानां न केषां चिद् गतिसंबन्धो भवति ताच्छीलिकानां तु भवति केषां चिन्न सर्वेषामिति प्रतिपादयति । द्रव्योपलक्ष-णार्थं क्रियायाः प्रवृत्तत्वादात्मातिशयं प्रति आकाङ्क्षाया अभावात्तदतिशयद्योतनार्थं गति-संबन्धाभावस्ताच्छीलिकेष्वित्यर्थः । प्रदेवदत्त इति । प्रकर्षेण देवनक्रिया न विशेष्य-ते । देवशब्दस्य रूढिशब्दत्वात् तदवयवस्य च देवदत्तशब्दस्येत्यर्थः । व्याघ्रादयस्तु सोपसर्गा एव रूढिशब्दा स्तद्व्यतिरिक्तगत्यन्तरयोगस्तेषां नास्ति ॥ ५६ ॥

कर्तरि ॥ नञ इति । पञ्चमी नञ उत्तरस्य स्वरसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । अयमपीति । कृत्स्नुच्प्रत्ययः क्रियते चकारः सामान्यग्रहणार्थ इति मन्यते । खिष्णुचि तु कृते इका-रोच्चारणसामर्थ्यात्तदनुबन्धकपरिभाषा नाश्रीयते ॥ ५७ ॥

स्पृशोनु ॥ संदेहः स्यादिति । किमेकपकारको निर्देश उत द्विपकारक इत्यर्थः ।

द्युदात्तत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाचोयं विधीयते । तत्र नार्थः स्वरार्थेनानुबन्धेन नकारेण । धातुस्वरेणैव सिद्धम् । यस्तर्ह्यनेकाज्दधृगिति । वक्ष्यत्येतद्धृषेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च निपात्यत इति । विशेषणार्थस्तर्हि । क्व विशेषणार्थेनार्थः । क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति । क्विप्रत्ययस्य कुरित्युच्यमाने संदेहः स्यात् क्विर्वा एष प्रत्ययः क्विब्वेति संदेहमात्रमेतद्भवति । सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदहादलक्षणमिति । क्विनिति व्याख्यास्यामः । स्पृशोनु-

ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ॥ ५९ ॥ दधृगिति क्विन् निपात्यते । धृषेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च * । धृषेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते॥

त्यदादिषु दृशोनालोचने कञ्च ॥ ६० ॥ किमर्थो ञकारः । स्वरार्थः । ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नकारेणाप्येष स्वरः सिद्धः । विशेषणार्थस्तर्हि भविष्यति । क्व विशेषणार्थेनार्थः । कञ्क्रराविति । कन्क्रराविप्युच्यमाने याविका इत्यत्रापि प्रसज्येत । दृशेः समानान्ययोश्च * । दृशेः समानान्ययोश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । सदृक् सदृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः । कृदर्थानुपपत्तिस्तु * । कृदर्थस्तु नोपपद्यते । दृशेः कर्तरि प्राप्नोति । इवार्थे तु तद्धितः * । इवार्थे त्वयं तद्धितो द्रष्टव्यः । स इवायं तादृक् तादृशः । अन्य इवायमन्यादृक् अन्यादृश इति । अथ वा युक्त एवायं कृदर्थः । कर्मकर्तायम् । तमिवेमं पश्यन्ति जनाः सोयं स इव दृश्यमानस्तमिवात्मानं पश्यति तादृक् । अन्यमिवेमं पश्यन्ति जनाः सोयमन्य इव दृश्यमानोऽन्यमिवात्मानं पश्यति अन्यादृगिति । त्यदादिषु ॥

सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् ६१॥ सदादिषु सुब्ग्रहणम् * । सदादिषु सुब्ग्रहणं कर्तव्यम् । होता वेदिषत् । अतिथिर्दुरोणसत् । न तर्हीदानीमुपसर्गेऽपीति वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । ज्ञापकार्थम् । किं ज्ञाप्यम् । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत्र सुब्ग्रहणे उपसर्गग्रहणं न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणं चोदितं तन्न वक्तव्यं भवति ॥

व्याख्यानत इति । तदनुबन्धकपरिभाषया च क्विपो ग्रहणाभावः ॥ ५८ ॥

त्यदादिषु ॥ ञकारस्य कार्यद्वयं प्रति युक्तत्वं प्रश्नद्वारेण प्रदर्श्यते । किमर्थ इति । कृदर्थानुपपत्तिस्त्विति । यः कृतोर्थः स तादृशादिशब्दवाच्यो न भवति । तादृशादयो हि संदृशलक्षणमर्थमाचक्षते न तु दर्शनक्रियायाः कर्तारमित्यर्थः । कर्मकर्तेति । कर्मण एव सौकर्यात् कर्तृत्वविवक्षायां कर्तर्येव प्रत्ययः क्रियत इत्यर्थः ॥ ६० ॥

सत्सूद्विष ॥ सदादीनां केषांचित्सकर्मकत्वात्कर्मैवोपपदं प्राप्नोतीति मत्वाह सदादिष्विति । वेदिषदिति । वेद्यां सीदतीति । क्विप् पूर्वपदादिति षत्वं दुरोणे

अदोनन्ने ॥ ६८ ॥ क्रव्ये च ॥ ६९ ॥ किमर्थमिदमुच्यते न अदोनन्न इत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। छन्दसीति वर्तते। भाषार्थोयमारम्भः। पूर्वस्मिन्नेव योगे छन्दोग्रहणं निवृत्तम्। तच्चावश्यं निवर्त्यम्। आमात्तस्यादित्येवमर्थम्। अत उत्तरं पठति। अदोनन्ने क्रव्यग्रहणं वासरूपनिवृत्त्यर्थम् *। अदोनन्ने क्रव्यगृहणं क्रियते वासरूपो मा भूदिति। अदोन ॥

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ॥७१॥ श्वेतवहादीनां डस् *। श्वेतवहादीनां डस्वक्तव्यः। श्वेतवा इन्द्रः। पदस्य च *। पदस्येति च वक्तव्यम्। इह मा भूत्। श्वेतवाहौ श्वेतवाह इति किं प्रयोजनम्। वर्थम् *। रुर्यथा स्यात्। क्रियते वर्थं निपातनम्। अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्चेति। आतश्च वर्थम्। स उक्थशःशब्दस्यान्येन रुः सिद्धः। न तस्य निपातनं क्रियते। तन्न वक्तव्यं भवति। अवश्यं तद्वक्तव्यम्। दीर्घार्थम्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धमत्र दीर्घत्वम्। अत्वसन्तस्य चाधातोरिति। यत्र तेन न सिध्यति तदर्थम्। क्व च तेन न सिध्यति। संबुद्धौ। हेश्वेतवा इति। न तर्हीदानीं डस्वक्तव्यः। वक्तव्यश्च। किं प्रयोजनम्। उत्वार्थम्। श्वेतवोभ्यां श्वेतवोभिः। मन्त्रेश्वेत ॥

स्थः कच ॥ ७७ ॥ किमर्थं स्थः कक्विपावुच्येते। न क्विप्सिद्धोन्येभ्योपि दृश्यत इति। कश्च। आतोनुपसर्गे क इति। न सिध्यति। विशेषविहितः कः सामान्यविहितं क्विपं बाधेत। वासरूपेण क्विवपि भविष्यति। इदं तर्हि शंस्थः

सीदतीति दुरोणसत् दुरोणं गृहम्। तन्न वक्तव्यमिति। अनुपसर्गग्रहणानुवृत्तिमन्तरेणैवोपसर्गनिवृत्तेः सिद्धत्वादनुवृत्तिप्रदर्शनमपि न युज्यते। यत्र चानुपसर्गग्रहणानुवृत्तिर्न संभाव्यते। स्पृशोनुदके क्विन्नित्येतदपि ज्ञापनस्य प्रयोजनम्। तेनोपस्पृशतीत्यादौ क्विन्न भवतीति। क्रव्ये च वासरूपो मा भूदिति। तेन क्रव्याद इत्यण्न भवतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

मन्त्रे ॥ डस् वक्तव्य इति। ण्विन्प्रत्ययबाधनार्थ इति भावः। पदस्येति। भाविपदाश्रयेणेदमुच्यते। यत्र तु डसन्तस्य पदत्वं भविष्यति तत्र डस्प्रत्ययोऽन्यत्र ण्विन्नेवेत्यर्थः। तन्न वक्तव्यामिति। डसैव सिद्धत्वान्निपातनं न कर्तव्यमित्यर्थः। वक्तव्यश्चेति। अवया इत्यादीनि प्रथमान्तान्येव निपात्यन्त इति श्वेतवोभ्यामित्यादिरूपमन्यथा न स्यात्। अथापि पदमात्रविषयं निपातनमाश्रीयते। तथाप्यत उत्वं विधीयमानमाकारान्न स्यात्। तस्मात् संबुद्ध्यर्थं निपातनमपि कर्तव्यम्। डसप्युत्वार्थो वक्तव्यः। उक्थशा इत्येतदपि संबुद्ध्यर्थं निपातनं कर्तव्यम्। उक्थशोभ्यामित्यादिसिद्धये डसपि कर्तव्यः। ण्विनि हि नलोपे निपात्यमाने वृद्धौ सत्यामुत्वं न स्याद्यदि मन्त्रे दर्शनमस्ति ॥ ७१ ॥

स्थः क च ॥ शंस्था इति। ईत्वमवकारादाविति वचनाद्भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्वा प्रत्ययलक्षणेनेत्वाभावः ॥ ७७ ॥

शंस्थाः । उक्तमेतत् । शमिसंज्ञायां धातुग्रहणं कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थमिति । स यथैवाच् टं बाधते । एवं कक्विपावपि बाधते ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ७८ ॥ सुपीति वर्तमाने पुनः सुब्ग्रहणं किमर्थम् । अनुपसर्ग इत्येवं तदभूत् । इदं सुम्मात्रे यथा स्यात् । उदासारिण्यः प्रसासारिण्य इति । णिन्विधौ साधुकारिण्युपसंख्यानम् * । णिन्विधौ साधुकारिण्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । साधुकारी साधुदायी । ब्रह्मणि वदः * । ब्रह्मणि वद उपसंख्यानं कर्तव्यम् । ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥

व्रते ॥ ८० ॥ किमुदाहरणम् । अश्राद्धभोजी । किं योऽश्राद्धं भुङ्क्ते सोऽश्राद्धभोजी । किं चातः । यदासावश्राद्धं न भुङ्क्ते तदास्य व्रतलोपः स्यात् । तद्यथा स्थण्डिलस्थायी यदा स्थण्डिले न तिष्ठति तदास्य व्रतलोपो भवति । एवं तर्हि णिन्यन्तेन समासो भविष्यति । न श्राद्धभोज्यश्राद्धभोजीति । नैवं शक्यम् । स्वरे हि दोषः स्यात् । अश्राद्धभोजीत्येवं स्वरः प्रसज्येत । अश्राद्धभोजीत्येवं चेष्यते । एवं तर्हि नञ् एवायं भुजिप्रतिषेधवाचिनः श्राद्धशब्देनासमर्थसमासः न भोजी श्राद्धस्येति । स तर्ह्यसमर्थसमासो वक्तव्यः । यद्यपि वक्तव्यः । अथ वैतर्हि बहूनि प्रयोजनानि । कानि । असूर्यम्पश्यानि मुखानि । अपुनर्गेयाः श्लोकाः । अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः । सुडनपुंसकस्येति ॥

सुप्य ॥ णिन्विधाविति । अताच्छील्यार्थमिदम् । एवं ब्रह्मणि वद इति ॥ ७८ ॥

व्रते ॥ उदाहरणे विचार्यमस्तीति प्रश्नः । किमिति । यदासाविति । ननु बुभुक्षाप्रयुक्तं श्राद्धाश्राद्धभोजनं प्रसक्तम् । तत्राश्राद्धं भुङ्क्त इत्यनेन श्राद्धभोजनं निषिध्यते । यथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति शशादिव्यतिरिक्तपञ्चनखभक्षणं निवर्त्यते । तत्र कथं व्रतलोपः स्यात् । स्थण्डिलस्थायीत्यत्र तु स्थानविपरीतगमनाचरणे युक्तो व्रतलोपः । उच्यते । अश्राद्धं मया भोक्तव्यमिति येन संकल्पः कृतः स यदा बुभुक्षायां सत्यां यस्मिन्नहन्यश्राद्धं न भुङ्क्ते तदा तस्य स्यादेव व्रतलोपः । न श्राद्धभोजीति । समासार्थं प्रक्रियावाक्यमिदं न तु लौकिकम् । न हि केवलः श्राद्धभोजिशब्दो व्रतविषय उपपद्यते । अश्राद्धभोजिशब्दस्यैव व्रतविषयत्वात् । एवं स्वर इति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तं पदं स्यात् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे नान्तोदात्तत्वं चेष्यत इत्यर्थः । ननु च णिनीत्यनेन पूर्वपदाद्युदात्तत्वेनैव भाव्यमिति नास्ति स्वरे भेदः । अत्राहुः । यदा णिनीत्यत्र संज्ञायामित्यनुवर्तते । तदाऽसंज्ञायामस्ति स्वरे भेदः । अथ नानुवर्तते । स्वरभेदाभावः । भोजीति । एतदपि भुजिना संबन्धं नञः प्रदर्शयितुं प्रक्रियावाक्यमुपात्तम् । न हि केवलस्य भोजिशब्दस्य प्रयोगः । सुप्युपपदे प्रत्ययविधानात् । तदेतदुक्तं भवति । न श्राद्धं भुङ्क्त इति वाक्यं कृत्वा नञः श्राद्धशब्देनासमर्थसमासं विधायाश्राद्धशब्द उपपदे णिनिः कर्तव्यः । णीनीत्यत्र संज्ञानुवृत्तौ सत्यामत्र कृत्स्वरः ॥ ८० ॥

आत्ममाने खश्च ॥ ८३ ॥ आत्मग्रहणं किमर्थम्। परमाने मा भूदिति। क्रियमाणेपि वै आत्मग्रहणे परमाने प्राप्नोति। किं कारणम्। आत्मन इतीयं कर्तरि षष्ठी। मान इत्यकारो भावे। स यद्येवात्मानं मन्यते ऽथापि परमात्मन एवासौ मानो भवति। नैष दोषः। आत्मन इतीयं कर्मणि षष्ठी कथम्। कर्तृकर्मणोः कृतीति। ननु च कर्तर्यपि वै तेनैव विधीयते। तत्र कुत एतत्। कर्मणि भविष्यति न पुनः कर्तरीति। एवं तर्हि, कर्मकर्तरि च *। कर्मकर्तरि खश्चेति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। आत्मन इतीयं कर्मणि षष्ठी। कथम्। कर्तृकर्मणोः कृतीति। ननु चोक्तं कर्तर्यपि वै तेनैव विधीयते। तत्र कुत एतत्। कर्मणि भविष्यति न पुनः कर्तरीति। एवं तर्हि आत्मग्रहणसामर्थ्यात्कर्मणि विज्ञास्यते। एवमपि कर्मकर्तृग्रहणं कर्तव्यम्। कर्मापदिष्टो यग्यथा स्यात् श्यन् मा भूदिति। कश्चात्र विशेषः, यको वा श्यनो वा यकि सत्यन्तोदात्तत्वेन भवितव्यम्। श्यनि सत्याद्युदात्तत्वेन। श्यन्यपि सत्यन्तोदात्तत्वेनैव भवितव्यम्। कथम्। खश्स्वरः श्यन्स्वरं बाधिष्यते। सति शिष्टत्वात् श्यन्स्वरः प्राप्नोति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सतिशिष्टोपि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न बाधत इति। यदयं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति। लसार्वधातुक एवैतज्ज्ञापकं स्यात्। नेत्याह। अविशेषेण ज्ञापकम्॥ इति व्याकरणमहाभाष्यस्य तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्॥

भूते ॥ ८४ ॥ भूत इत्युच्यते। कस्मिन् भूते। काले। न वै कालाधिकारोस्ति। एवं तर्हि धातोरिति वर्तते। धातौ भूते। धातुर्वै शब्दः। न च शब्दस्य

आत्ममाने ॥ आत्मशब्दः प्रत्यात्मवचनः परव्यावृत्तिं करोति। कर्मकर्तरीति। यदा प्रत्ययार्थः कर्ता आत्मानमेव पाण्डित्यादियुक्तं मन्यते तदासौ कर्मकर्ता भवति तत्र यदि कर्तरि षष्ठी स्यात्तदात्मग्रहणमनर्थकं स्यात्। कर्तृसंबन्धाव्यभिचारान्मननक्रियायाः। कर्मापदिष्ट इति। लान्तस्य कर्ता कर्मवदित्यनपेक्ष्योक्तं श्यनैव सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात्। यकः सिद्धान्तत्वाभावादुपेक्षणीयत्वात्। अविशेषेणेति। सार्वधातुकमात्र इत्यर्थः॥८३॥ इति जैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम्॥

भूते ॥ यस्य स्वसत्ता व्यपवृक्ता तत्सर्वं भूतशब्देनोच्यते। तत्र विशेषज्ञानाय पृच्छति। कस्मिन्निति। इतर आह काल इति। तस्यैव भूतादिशब्दवाच्यत्वेन सुप्रसिद्धत्वादिति भावः। अत्र केचिन्नित्यं कालं पदार्थानामनुज्ञाप्रतिबन्धाभ्यां स्थित्युत्पत्तिप्रलयहेतुमाचक्षते। तत्र संसर्गिसूर्यादिक्रियाभेदाश्रयो मासादिभेदव्यवहारो भूतादिव्यपदेशश्च। अन्ये तु प्रसिद्धपरिमाणक्रिया सूर्यादिकर्तृका अप्रसिद्धपरिमाणायाः क्रियायाः परिच्छेदायोपात्ता अहरादिव्यपदेश्या काल इत्याहुः। न वै कालाधिकार इति। ततश्च सामान्यशब्दस्य विशेषे ऽवस्थानं न लभ्यत इत्यर्थः। न च शब्दस्येति। शब्दस्यार्थे गुणभावाद् गुणस्य विशेषणासंबन्धायोग्यत्वान्नित्यत्वाद्वा शब्दस्यानित्यत्वे ऽपि

भूतभविष्यद्वर्तमानतायाः संभवोस्ति। शब्दे ऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते। कः पुनर्धात्वर्थः। क्रिया। क्रियायां भूतायाम्। यद्येवं निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः *। निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः स्यात्। का इतरेतराश्रयता। भूतकालेनायं शब्देन निर्देशः क्रियते। निर्देशोत्तरकालं च भूतकालता। तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि कार्याणि च न प्रकल्पन्ते। अव्ययनिर्देशात्सिद्धम् *। अव्ययवता शब्देन निर्देशः करिष्यते। अवर्तमाने अभविष्यतीति। स तर्हि अव्ययवता शब्देन निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। अव्ययमेप भूतेशब्दः। नैषा भवतेर्निष्ठा। कथमव्ययत्वम्। उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा। निपातोव्ययमित्यव्ययसंज्ञा। अथापि भवतेर्निष्ठा। एवमप्यव्ययमेव कथम्। नव्येतीत्यव्ययमिति। क्व पुनर्न व्येति। एतौ कालविशेषौ भविष्यद्वर्तमानौ स्वभावतो भूते एव वर्तते। यदि तर्हि न व्येतीत्यव्ययम्। न वा तद्विधानस्यान्यत्राभावात् *। न वा भूताधिकारेणार्थः। किं कारणम्। तद्विधानस्यान्यत्राभावात्। ये ऽपि ह्येते इत उत्तरं प्रत्ययाः शिष्यन्ते ते ऽप्येतौ कालविशेषौ न वियन्ति भविष्यद्वर्तमानौ। स्वभावतो भूत एव वर्तन्ते। अत उत्तरं पठति। भूताधिकारस्य प्रयोजनम्। कुमारघाती, शीर्षघाती, आखुहा बिडालः, सुत्वानः सुन्वन्तः सुषुपुषोऽनेहाः। अग्निमाद्धानस्य भूतकालनिवृत्त्यर्थं भविष्यद्वर्तमानकालसंप्रत्ययार्थम्। कुमारघाती शीर्षघातीति भविष्यद्वर्तमानार्थो भूतनि-

---

भूतात्प्रत्ययविधानासंभवादुच्चरितत्वलक्षणभूतत्वाश्रये च विशेषणवैयर्थ्यादिति भावः। भूतकालेनेति। भवतेर्निष्ठाप्रत्ययो भूतक्रियावाचिनो विधातव्यः। न च भूताधिकारमन्तरेण निष्ठाप्रत्ययस्य भूतक्रियाविषयत्वं लभ्यते। न च भूतक्रियाविषयनिष्ठाविधानमन्तरेण भूताधिकार उपपद्यते। ततश्चाधिकाराश्रयो निष्ठाप्रत्ययस्तदाश्रयश्चाधिकार इतीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः। एवमपीति। न शास्त्रीयमव्ययत्वमभिप्रेतं किं तर्हि नित्यत्वमित्यर्थः। ततो नित्यो भूतशब्दोऽतिक्रान्तार्थवाची नित्येनार्थेन भविष्यद्वर्तमानप्रतिद्वन्द्विना संबद्धोधिक्रियत इत्यर्थः। कुमारघातीति। यदीह भूताधिकारो न क्रियते तदा कर्मणि हन इति णिनिः सामान्येन विधीयते। कुमारशीर्षयोर्णिनिरित्ययमपि णिनिस्तथैव कालसामान्ये। पुनर्विधानं तु वासरूपनिवृत्त्यर्थं स्यात्। ततश्च विशेषविहितः कुमारशीर्षयोर्णिनिरित्ययं भूते ऽपि प्रसज्येत। सति तु भूताधिकारे तक्रकौण्डिन्यन्यायेन कुमारशीर्षयोरित्यनेन भूते णिनिं बाधित्वा भविष्यद्वर्तमानयोरेव णिनिर्विधीयते। आखुहेति। सति भूताधिकारे ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते क्विब् भवतीति नियमेन भूतएवोपपदान्तरे क्विम्निवर्त्यते न तु कालान्तरइत्याखुहेति भविष्यद्वर्तमानयोः प्रयोग उपपन्नो भवति। सुन्वन्त इति। सुञो यज्ञसंयोग इति शतृप्रत्ययः। तत्र यदि भूताधिकारो वर्तमानाधिकारश्च न क्रियते तदा यज्ञसंयोगे विशेषे विधीयमानः शता कालत्रये ऽपि ङ्वनिपं बाधेत। ततश्च भूते यज्ञसंयोगे सुत्वेति न स्यात्। अथ वासरूप

वृत्त्यर्थः। आखुहा विडाल इति भविष्यद्वर्तमानार्थौ भूतनिवृत्त्यर्थः। इतरथा हि ब्रह्मादिनियमस्त्रिषु कालेषु निवर्तकः स्यात्। सुत्वानः सुन्वन्तः। यज्ञसंयोगे ङ्वनिपस्त्रिषु कालेषु शतापवादो मा भूत्। सुषुपुपः। नजिङ् सर्वकालापवादो मा भूत् अनेहा इति वर्तमानकाल एव। अन्यत्र अनाहन्ता। आदधानस्य कानचश्चानश् ताच्छील्यादिषु सर्वकालापवादो मा भूत्। अग्निमादधानस्येसेवान्यत्र॥

ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्॥ ८७॥ किमर्थं ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विब्विधीयते न क्विप्चान्येभ्योपि दृश्यत इत्येव सिद्धम्। ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विब्वचनं नियमार्थम् *। नियमार्थोयमारम्भः। ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते क्विब्यथा स्यादिति। किमविशेषेण। नेत्याह। उपपदविशेषे एतस्मिंश्च विशेषे। अथ ब्रह्मादिषु हन्तेर्णिनिना भवितव्यम्। न भवितव्यम्। किं कारणम्। उभयतोनियमात्। उभयतो नियमोयम्। ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते क्विब्भवति क्विबेव हन्तेर्भूते ब्रह्मादिष्विति तथा चोत्तरस्य वचनार्थः *। एवं च कृत्वोत्तरस्य योगस्य वचनार्थ उपपन्नो भवति। बहुलं छन्दसीति। यो मातृहा पितृहा भ्रातृहा। न च भवति अमित्रघातइति।

इति ङ्वनिप् विधीयते तथापि सुत्वा सुन्वन्निति कालभेदो न स्यात्। सति त्वधिकारे कालभेदेन तयोरवस्थानं भवति। सुषुपुष इति। असति भूतवर्तमानाधिकारे विशेषविहितेन नजिङा लिटो बाधनं स्यात्। ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति। सति त्वधिकारे भूते लिङ् वर्तमाने नजिङिति बाध्यबाधकभावाभावः। अनेहा इति। नञ्याहन् एह चेति असिप्रत्ययो ऽसत्यधिकारे सर्वस्मिन् काले तृचं बाधेत। सति त्वधिकारे वर्तमानकाल एवौणादिकस्तृचं बाधेत। चानशिति। असत्यधिकारे कानचश्चानश् बाधकः स्यात्। कः पुनरनयोर्भेदः यावताऽभ्यस्तानामादिरिति लसार्वधातुके विधीयते न सार्वधातुकमात्रे एवं तद्ग्रहणकृतो भेदः। कानजात्मनेपदत्वात्कर्त्रभिप्राय एव भवति। चानश् पुनरविशेषेण। सति त्वधिकारे भूते कानज् वर्तमाने चानशिति बाध्यबाधकभावाभावः॥ ८४॥

ब्रह्मभ्रूण॥ किमविशेषेणेति। किं धातूपपदकालप्रत्ययाश्चत्वारोपि नियम्यन्ते अथ किं चिदेव नियम्यत इति प्रश्नः। उपपदविशेष इति। अनेन धातुनियमं दर्शयति। ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते क्विप् भवति नोपपदान्तरे। तेन पुरुषं हतवानित्यत्र क्विन्न भवति। अथेति। कर्मणि हन इत्यनेनेति भावः। क्विबेवेति। ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते क्विबेव भवति न प्रत्ययान्तरमिति। क्विप् भूतकाले नियम्यत इति कालनियमोयं भवति। एतदेव नियमद्वयं भाष्यकारेणाश्रितम्। ब्रह्मादिषु हन्तेरेव भूते क्विप् भवति। ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विप् भूत एवेत्येतत्तु नियमद्वयं नाभ्युपगतम्। अन्यैस्त्वाहोपुरुषिकया चतुर्विधो नियमो व्याख्यातः। स भाष्यविरोधान्नादरणीयः। तथा चेति। यस्माद् ब्रह्मादिष्वेवेति नियमोऽनेन क्रियते तस्मादुत्तरस्य योगस्य वचने प्रयोजनमस्ति। उपपदान्तरेपि हन्तेश्छन्दसि क्विप् यथा स्यादिति॥ ८७॥

कर्मणीनिविक्रियः ॥ ९३ ॥ कर्मणि कुत्सिते * । कर्मणि कुत्सितेइति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । धान्याविक्रायइति ॥

अन्येष्वपि दृश्यते॥१०१॥अन्येभ्योपि दृश्यते * । अन्येभ्योपि दृश्यते इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् आखा उखा परिखा ॥

निष्ठा ॥ १०२ ॥ निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः* । निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः स्यात् । केतरेतराश्रयता । सतोः क्तक्तवत्वोः संज्ञया भवितव्यम् । संज्ञया च क्तक्तवतू भाव्येते । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते । द्विर्वा क्तक्तवतुग्रहणम् * । द्विर्वा क्तक्तवतुग्रहणं कर्तव्यं भवति । क्तक्तवतू भूते । क्तक्तवतू निष्ठेति । यदि पुनरिहैव निष्ठासंज्ञाप्युच्येत । क्तक्तवतू भूते । ततो निष्ठा क्तक्तवतू निष्ठासंज्ञौ भवत इति । किं कृतं भवति । द्विः क्तक्तवतुग्रहणं न कर्तव्यं भवति । एवमपि ताविति वक्तव्यं स्यात् । वक्ष्यति ह्येतत् । तौ सदिति वचनमसंसर्गार्थमिति । असंसक्तयोर्भूतकालेन क्तक्तवत्वोर्निष्ठासंज्ञा यथा स्यात् । ञिमिदा । मिन्नः । ञिक्ष्विदा । क्ष्विण्णः । यदि पुनरदृष्टश्रुतावेव क्तक्तवतू गृहीत्वा निष्ठासंज्ञोच्येत । नैवं शक्यम् । दृष्टश्रुतयोर्हि न स्यात् । ञिमिदा मिन्नः । ञिक्ष्विदा क्ष्विण्ण इति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवं द्विः क्तक्तवतुग्रहणं कर्तव्यं भवति । इतरेतराश्रयं वा भवति । नैष दोषः । इतरेतराश्रयमात्रमेतद्भवति । सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृतानि । सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति ।

कर्मणि ॥ कर्मणि कुत्सित इति । यस्तु सोमघृतादेः शास्त्रेण विक्रयः प्रतिषिद्धस्तत्कर्म विक्रये कुत्सितम् ॥ ९३ ॥

अन्येष्वपि ॥ अन्येष्विति सप्तमीनिर्देशादुपपदान्तरमेवाश्रितं न तु धात्वन्तरमित्याह अन्येभ्योपीति ॥ १०१ ॥

निष्ठा ॥ यदि पुनरिति । यौ लौकिके प्रयोगे दृष्टौ नापीह शास्त्रे श्रुतौ तौ क्तक्तवतू निर्दिश्य संज्ञा विधीयते । एतदुक्तं भवति । इहैव प्रकरणे क्तक्तवतू निष्ठेति सूत्रं कर्तव्यम् । यौ भूते क्तक्तवतू तौ निष्ठासंज्ञौ भवतः । तत्र संज्ञाविधानान्यथानुपपत्त्या तयोर्भूते विधानमनुमास्यते । इतरेतराश्रयदोषश्च न भविष्यतीति । दृष्टश्रुतयोरिति । यद्यपि क्तवतुरन्यो नास्ति तथापि संज्ञाविधाने द्वयोः सह निर्देशादत्रापि द्विवचनेन निर्देशो न तु द्वित्वं विवक्षितम् । एकत्वेनेति । सामान्येनेत्यर्थः । न हि संज्ञा नित्येति । वृद्ध्यादिका संज्ञा विषयनियतत्वान्नित्या आकारादयो हि प्रयोगे विद्यन्ते तत्र मृजेर्वृद्धिरित्यादिनां साधुत्वमात्रमन्वाख्यायते । मृजेर्वृद्धिः साधुर्भवति । क्तक्तवतू तु सानुबन्धकौ प्रयोगे न विद्येते इति नित्यत्वाभावं संज्ञिनोऽभिप्रेत्यैतदुक्तम् । भाविनी संज्ञेति । संज्ञिनोर्भावित्वात्संज्ञा भाविनीति । तथा हि । निष्ठेत्युक्ते संज्ञावाक्यं क्तक्तवतू निष्ठेति स्मर्यते । तत्र सामर्थ्यात् क्तक्तवतुविधानं संपद्यते । आदिकर्मणीति । आद्येषु

नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः। न हि संज्ञा नित्या। एवं तर्हि भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते। तद्यथा। कश्चित्कं चित्तन्तुवायमाहाऽस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति। स पश्यति यदि शाटको न वातव्यः। अथ वातव्यो न शाटकः शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम्। भाविनी खल्वस्य संज्ञाभिप्रेता। स मन्ये वातव्यः यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति। एवमिहापि तौ भूते काले भवतो ययोरभिनिर्वृत्तयोर्निष्ठेत्येषा संज्ञा भविष्यति। आदिकर्मणि निष्ठा *। आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या। प्रकृतः कटं देवदत्त इति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। यद्वा भवन्त्यर्थे *। यद्वा भवन्त्या अर्थे भाष्यते। प्रकृतः कटं देवदत्तः। प्रकरोति कटं देवदत्त इति। न्याय्या त्वाद्यपवर्गात् *। न्याय्या त्वेषा भूतकालता। कुतः। आद्यपवर्गात्। आदिरत्रापवृक्तः। एष च नाम न्याय्यो भूतकालः। यत्र किं चिदपवृक्तं दृश्यते। वा चाद्यतन्याम्। वा चाद्यतन्यां भाष्यते। प्रकृतः कटं देवदत्तः प्राकार्षीत्कटं देवदत्त इति। किं शक्यं त एते शब्दाः प्रयोक्तुमित्यतो न्याय्यैषा भूतकालता। नावश्यं प्रयोगादेव। क्रिया नामेयमत्यन्तापरदृष्टा अनुमानगम्या न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम्। यथा गर्भो निर्लुठित इति। सासौ येन येन शब्देनाभिसम्बध्यते तावति तावति परिसमाप्यते। तद्यथा। कश्चित्पाटलिपुत्रं जिगमिषुरेकमहर्गत्वाह इदमद्य गतमिति। न च तावता तस्य व्रजिक्रिया समाप्ता भवति। यत्तु गतं तदभिसमीक्ष्यैतत् प्रयुज्यत इदमद्य गतमिति। एवमिहापि

क्रियाक्षणेषु भूतेषु सर्वस्याः क्रियाया भूतत्वाभावान्निष्ठा न प्राप्नोतीति वचनम्। न चादिकर्माणि क्त कर्तरि चेत्येतदर्थातिदेशनमादिकर्मणि निष्ठाया ज्ञापकम्। ञीतः क्त इत्यादिना वर्तमानकालविषयस्य क्तस्य संभवात्तस्यैवैतदर्थादेशनं स्यात्। यद्वा भवन्त्यर्थ इति। यस्माल्लटोर्थे विकल्पेन भाष्यते निष्ठा तस्माद्वक्तव्येत्यर्थः। न्याय्येति। आदिभूत एवावयवे समूहरूपस्य समाप्तत्वादस्ति भूतत्वोपपत्तिरित्यर्थः। तदुक्तं हरिणा। समूहस्य तथा भूतः प्रतिभेदं समूहिषु। समाप्यते ततो ऽभेदे कालभेदस्य संभव इति॥ वाचाद्यतन्यामिति। यदुक्तं भवन्त्यर्थे भाष्यत इति। तस्य व्यभिचारः। लुङेपि विषये निष्ठाया अयं प्रयोगः। तस्मादवश्यमाद्यपवर्गात् भूतत्वैष्टव्या। अन्यथा लुङः प्रयोगो न स्यादित्यर्थः। किं शक्यन्त इति। यावदभिमतफलप्रयोजनसकलक्रियापरिसमाप्तिर्न भवति तावद्वर्तमानत्वमेव क्रियाया न तु भूतत्वम्। ततश्च वस्तुशून्या एवामी शब्दाः प्रयुज्यन्त इति भावः। अत्यन्तापरदृष्टेति। परं प्रधानं प्रमाणं प्रत्यक्षम्। अनुमानस्य तत्पूर्वकत्वात्तेन क्रिया न दृश्यते। अवयवसमूहस्य युगपदनुत्पादादनवस्थानाच्च। तदुक्तम्। क्रमात्सदसतां तेषामात्मानो न समूहिनाम्। सद्वस्तुविषयैर्यान्ति संबन्धं चक्षुरादिभिरिति॥ येन येनेति। शब्देन प्रत्याय्यमाना येन येनावयवेन संबध्यते समूहरूपा क्रिया तस्मिन्नेवावयवे समाप्यते। तत्रावयवानां कालत्रययोगात् क्रियाया अपि कालत्रययोगः॥१०२॥

यत्कृतं तदभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते प्रकृतः कटं देवदत्त इति । यदा हि वैणिकान्तः कटोभिसमीक्षितो भवति । प्रकरोति कटमित्येव तदा भवितव्यम् ॥

लिटः कानज्वा ॥ १०६ ॥ क्वसुश्च ॥ १०७ ॥ किमर्थं कानच्क्वस्वोर्वावचनं क्रियते । कानच्क्वस्वोर्वावचनं छन्दसि तिङो दर्शनात् * । कानच्क्वस्वोर्वावचनं क्रियते छन्दसि तिङो दर्शनात् । छन्दसि तिङपि दृश्यते । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं द्यावापृथिवी आततानेति । न वानेन विहितस्यादेशवचनात् * । न वा एतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । अनेन विहितस्यादेशवचनात् । अस्त्वनेन विहितस्यादेशः । केनेदानीं छन्दसि विहितस्य लिटः तिङः श्रवणं भविष्यति । छन्दसि लुङ्लङ्लिट इत्यनेन । तदेतद्वावचनं तिष्ठतु तावत् सान्यासिकम् । अथ कित्करणं किमर्थम् । नासंयोगाल्लिट् किदित्येव सिद्धम् । कित्करणं संयोगान्तार्थम् * । कित्करणं क्रियते संयोगान्तार्थम् । संयोगान्ताः प्रयोजयन्ति । बन्धे, वृत्रस्य यद्बद्बधानस्य रोदसी । त्वमर्णवान् बद्बधानाँ अरम्णाः । अञ्जेः आजिवानिति । छान्दसौ कानच्क्वसू । लिट् च च्छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति । तत्र सार्वधातुकमपिद् ङिद्भवति । ङित्वादुपधालोपो भविष्यति । ऋकारान्तगुणप्रतिषेधार्थं वा * । ऋकारान्तानां गुणप्रतिषेधार्थं तर्हि कित्त्वं वक्तव्यम् । अयं हि लिटि ऋकारान्तानां प्रतिषेधविषये गुण आरभ्यते । स यथैवेह प्रतिषेधं बाधित्वा गुणो भवति । तेरतुः तेरुरिति । एवमिहापि स्यात् । तितीर्वान् । तितिराण इति । पुनः कित्करणात् प्रतिषिध्यते । तस्मात्कित्त्वं कर्तव्यम् ॥

भाषायां सदवसश्रुवः ॥ १०८ ॥ भाषायां सदादिभ्यो वा लिट् * । भाषायां सदादिभ्यो वा लिड्वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । तद्विषये लुङो निवृत्त्यर्थम् * । तस्य लिटो विषये लुङो निवृत्तिर्यथा स्यात् । उपसेदिवान् कौत्सः

लिटः कान ॥ छन्दसि तिङो दर्शनादिति । वासरूपविधिश्च लादेशेषु नास्तीत्युक्तम् । अनेनेति । छन्दसि लिडित्यनेनेत्यर्थः । तस्यैव लिट इहानुकृतत्वाद् आनन्तर्यादिति भावः । तदेतदिति । उत्तरत्रोपयोक्ष्यत इति भावः । बद्बधानस्येति । बन्धबन्धने छान्दसत्वादभ्यासधकारस्य हलादिशेषेण निवृत्त्यभावे झलां जश् झशीति जश्त्वे दकारः ॥ १०६ ॥

भाषायाम् ॥ इह क्स्वादेशविधानाद् भूतसामान्ये लिट् सदादिभ्योऽनुमीयते सविशेषविषयत्वाल्लुङो बाधकः प्राप्नोतीति मत्वाह भाषायामिति अपवादविप्रतिषेधादिति । लुङोपवाद एतत् सूत्रानुमितो लिट् । तथाऽनद्यतने लङ् परोक्षे लिडिति च तत्रास्य लङ्लिटोश्च विप्रतिषेधे परत्वाल्लङ्लिटौ स्यातामित्यर्थः । अस्य तु भूतसामान्यमवकाशः । एतदादेशविधानानुमितस्यैव लिटः सदादिभ्यः क्वसुः न तु परोक्षे लिडि-

पाणिनिम् । उपासदत् । अनद्यतनपरोक्षयोश्च * । अनद्यतनपरोक्षयोश्च वा लिड्वक्तव्यः । उपसेदिवान् कौत्सः पाणिनिम् । उपासीदत् उपससाद । अपवादविप्रतिषेधाद्धि तयोर्भावः * । अपवादविप्रतिषेधाद्धि तौ स्याताम् । कौ लङ्लिटौ । तस्य क्वसुरपरोक्षे नित्यम् * । तस्य लिटो भाषायां क्वसुरपरोक्षे नित्यमिति वक्तव्यम् । अपरोक्षग्रहणेन नार्थः । तस्य क्वसुर्नित्यमित्येव । केनेदानीं लिटः परोक्षे श्रवणं भविष्यति । परोक्षे लिडित्यनेन । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अनुवृत्तिः करिष्यते । भाषायां सदादिभ्यो वा लिड् भवति । लिटश्च क्वसुर्भवति ततो लुङ् । लुङ् भूते काले भवति । भाषायां सदादिभ्यो वा लिड् भवति लिटश्च क्वसुर्भवति । ततोनद्यतने लङ् । ततोनद्यतने भूतकाले लङ् भवति । भाषायां सदादिभ्यो वा लिड् भवति लिटश्च क्वसुर्भवति । परोक्षे लिट् । परोक्षे लिड् भवति । भाषायां सदादिभ्यो वा लिड् भवति लिटश्च क्वसुर्भवति । तत्रायमप्यर्थः । तस्य क्वसुरपरोक्षे नित्यमित्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ॥ १०९ ॥ किमर्थमुपेयिवानिति निपातनं क्रियते । उपेयुषि निपातनमिडर्थम् । उपेयुषि निपातनं क्रियते इडर्थम् । इडन्यथा स्यादिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धोऽत्रेड् वस्वेकाजाद्घसामित्येव । द्विर्वचने कृते ऽनेकाच्त्वान्न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यं द्विर्वचनं क्रियतामिडिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादिडागमः । नित्यं द्विर्वचनं कृते ऽपीति प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति । इडपि नित्यः कृते ऽपि द्विर्वचने एकादेशे च प्राप्नोत्यकृते ऽपि प्राप्नोति । नात्रैकादेशः प्राप्नोति । किं कारणम् । दीर्घ इणः कितीति दीर्घत्वेन बाध्यते । तदेतदुपेयुषि निपातनमिडर्थं क्रियते । उपेयुषि निपातनमिडर्थमिति चेदजादाव-

---

त्यनेन विहितस्य तस्याप्रकृतत्वात् । तस्येति नित्यग्रहणं प्रकृतस्य विकल्पस्य निवृत्त्यर्थमपरोक्षग्रहणं परोक्षे लिडित्यनेन विहितस्य लिटस्तिङां श्रवणार्थम् । अपरोक्षग्रहणेनेति । अनद्यतनपरोक्षयोश्चेति वचनेन वा लिडयं विधीयते तत्र यस्मिन् पक्षेऽयं लिण्न भवति तत्र लङ्लिटौ भवतः । ततश्च परोक्षे लिडिति विहितस्य लिटः सूत्रान्तरविहितत्वात् क्वस्वभावात्तिङो भवन्ति । भाषायां सदादिभ्यो वा लिडिति । लिटः कानज्वेत्यतो वेत्यनुवर्तते । तच्च क्वसुना संबध्यते किं तर्हि लिटा । तत्र वावचनात्पक्षे लुङ्भावः सिध्यति । ततोनद्यतने लङ् परोक्षे लिडित्यत्रास्य सूत्रस्यानुवर्तनादनद्यतनपरोक्षयोरपि सदादिभ्यो वा लिड् भवतीत्यर्थः ॥ १०८ ॥

उपेयिवान् ॥ उपसर्गस्यातन्त्रत्वादीयिवान् समीयिवान् इत्याद्यपि भवति । उपेयुषीति । इणो लिट् क्वसुः तत्रेडागमात्पूर्वं नित्यत्वाद् द्विर्वचनं दीर्घ इणः कितीत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं तत्सामर्थ्यादेकादेशो न प्रवर्तते । न च दीर्घस्यावकाश ईयतुरित्यादिस्तत्रापि पूर्वपरविधेः पूर्वविधित्वात् तत्र कर्तव्ये यणादेशस्य स्थानिवत्वादेकादेशप्रसङ्गात्

तिप्रसङ्गः * । उपेयुषि निपातनमिडर्थमिति चेदजादावितोतिप्रसङ्गो भवति। उपेयुषा उपेयुषे उपेयुषः उपेयुषीति । एकादिष्टस्येय्भावार्थं तु * । एकादिष्टस्येय्भावार्थं तु निपातनं क्रियते । एकादिष्टस्य ईय् इत्येतद्रूपं निपात्यते । ननु चोक्तं नात्रैकादेशः प्राप्नोति । किं कारणम् । दीर्घ इणः कितीति दीर्घत्वेन बाध्यत इति । तद्धि न सुष्ठूच्यते । न हि दीर्घत्वमेकादेशं बाधते । कस्तर्हि बाधते । यणादेशः स चापि क्व बाधते । यत्रास्य निमित्तमस्ति । यत्र हि निमित्तं नास्ति निष्प्रतिद्वन्द्वस्तत्रैकादेशः । व्यञ्जने यणादेशार्थं वा * । अथ वा व्यञ्जन एव यणादेशो निपात्यते । यणादेशे कृते एकाच इतीट् सिद्धो भवति । अपर आह । नोपेयिवान्निपात्यो द्विर्वचनादिड् भविष्यति परत्वात् । द्विर्वचनं क्रियतामिडिति परत्वादिड् भविष्यति विप्रतिषेधेन । इहापि तर्हि द्विर्वचनादिट् स्याद् विभिद्वान् चिच्छिद्वानिति । अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यमित्याहुः । अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं नित्यम् । कृतेऽपीटि प्राप्नोति अकृतेऽपि । अस्य पुनरिट् च नित्यो द्विर्वचनं च न विहन्यते ह्यस्य ॥ अस्य पुनरिट् चैवं नित्योस्य हि द्विर्वचनं च न विहन्यते । द्विर्वचने चैकाच्त्वात् । द्विर्वचने कृते एकादेशे चैकाज्भवति । तस्मादिड् बाधते द्वित्वम् ॥ तस्मादिड् द्विर्वचनं बाधते । अनूचानः कर्तरि * । अनूचानः कर्तरीति वक्तव्यम् । अनूक्तवाननूचानः । अनूक्तमित्येवान्यत्र । नोपेयिवान्निपात्यो द्विर्वचनादिड् भविष्यति परत्वात् अन्येषामेकाचां द्विर्वचनं

तत्रानेकाच्त्वादिडप्राप्तो निपात्यत इत्यर्थः । अजादावतिप्रसङ्ग इति । यदा ऽपूर्व इड्निपात्यते तदा विशेषानुपादानादजादावपि प्राप्नोति । यथा स्यसिच्सीयुडित्यत्रोक्तं नित्यश्चायं वल्निमित्तो विघातीति । यदि त्वनेन निपातनेन क्रादिनियमप्राप्तस्य वस्वेकाजाद्घसामित्यनेन नियमेन निवारितस्य प्रतिप्रसवमात्रमिटः क्रियते न त्वपूर्वो विधिस्तदाऽजादावतिप्रसङ्गाभावः । इदानीमजादावतिप्रसङ्गपरिहाराय प्रकारान्तरमाश्रयति । एकादिष्टस्येति । द्विर्वचने कृते अभ्यासस्य दीर्घत्वे चैकादेशस्तस्येयादेशो निपात्यते। यद्यप्युपेयिवानित्येतदियादेशनिपातनेन सिध्यति तथापि समीयिवानित्यादि न सिद्ध्यति तदर्थमीयादेशो निपात्यते । क्व चित्तु भाष्ये इय् इति पाठः स उपेयिवानित्येतद्रूपसिद्ध्यपेक्षया द्रष्टव्यः । कस्तर्हीति । इणो यणित्यनेनाजादौ विधीयमान इत्यर्थः । ननु चोक्तमीयतुरित्यत्राभ्यासदीर्घत्वे कृते एकादेशात् पूर्वं वार्णादाङ्गं बलीय इति यणि कृते स्थानिवत्त्वादेकादेशः ततश्चावश्यमभ्यासदीर्घत्वेनैकादेशो बाध्यः । नैष दोषः । नहि स्थानिवद्भावेन रूपमतिदिश्यते रूपाश्रयश्च पूर्वपरयोरेकादेशो न यकारस्य भवितुमर्हति । अथ वा यणादेशेन वार्णादाङ्गमिति वचनेन बाधितस्यैकादेशस्य स्थानिवद्भावाद् बाधितत्वादेव प्रवृत्त्यभावात् व्यञ्जन इति । अभ्यासदीर्घत्वे कृते ऽजादौ विधीयमान इणो यणिति यणादेशो हलादौ न प्राप्नोतीति निपात्यते ततश्चैकाच्त्वाद्वस्वेकाजाद्घसामित्यनेनैवेड्भवतीत्यजादौ न भवति । नोपेयिवानिति । इणो भाषायां

निसमिसाहुः ॥ अस्य पुनरिद्द् च निसो द्विर्वचनं च न विहन्यते ह्रस्य। द्विर्वचने चैकाच्त्वात्तस्मादिड् बाधते द्वित्वम् ॥

लुङ् ॥ ११० ॥ लुङ्लृटोरपवादप्रसङ्गो भूतभविष्यतोरविशेषवचनात् * । लुङ्लृटोरपवादः प्राप्नोति । अगमाम घोषान् । अपाम पयः । अशयिष्महि पूतीकतृणेषु । गमिष्यामो घोषान् पास्यामः पयः शयिष्यामहे पूतीकतृणेषु । किं कारणम् । भूतभविष्यतोरविशेषवचनात् । भूतभविष्यतोर्ह्यविशेषेणैतौ विधीयेते लुङ्लृटौ तयोर्विशेषविहितौ लङ्लुटावपवादौ प्राप्नुतः । न चापवादस्य निमित्ताभावाद-नद्यतने हि तयोर्विधानम् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । अपवादस्य-निमित्ताभावात् । नात्रापवादस्य निमित्तमस्ति । किं कारणम् । अनद्यतने हि तयोर्विधानम् । अनद्यतने हि तौ लङ्लुटौ विधीयेते । न चात्रानद्यतनः कालो विवक्षितः । किं तर्हि । भूतकालसामान्यं भविष्यत्कालसामान्यं च । यद्यपि ताव-देतच्छक्यते वक्तुं गमिष्यामो घोषान् पास्यामः पयः । शयिष्यामहे पूतीकतृणेषु । यत्रैतन्न ज्ञायते । किं कदेति । इह तु कथम् । अगमाम घोषान् अपाम पयः अश-यिष्महि पूतीकतृणेष्विति । यत्रैतन्निर्ज्ञातं भवति अमुष्मिन्नहनि गतमिति । अत्रापि नवापवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधानमित्येव । कथं पुनः सतो नामाविवक्षा स्यात् । सतोऽप्यविवक्षा भवति । तद्यथाऽलोमिका एडका अनुदरा कन्येति । असतश्च विवक्षा भवति । तद्यथा समुद्रः कुण्डिका विन्ध्यो वर्धितक-मिति । वसेर्लुङ्रात्रिशेषे * । वसेर्लुङ् रात्रिशेषे वक्तव्यः । न्याय्ये प्रत्युत्थाने प्रत्युत्थितं कश्चित् कं चित्पृच्छति क्व भवानुषित इति स आह अमुत्रावात्समिति । अमु-त्रावासमिति प्राप्नोति । जागरणसन्ततौ * । जागरणसंततावीति वक्तव्यम् । यो हि मुहूर्तमात्रमपि स्वपिति तत्रामुत्रावसमित्येव भवितव्यम् ॥

केवलभूतमात्रे वा क्लिङ्विधेयस्तस्य च नित्यं क्वसुरादेशः कार्यान्तरं तु सिध्यत्येवेत्यर्थः । अन्येषामिति । भिदादीनां द्विर्वचने कृते ऽनेकाच्त्वादिटोऽप्रसङ्गादनित्यत्वम् ॥१०९॥

लुङ् ॥ लुङ्लृटोरिति । कालविशेषसद्भावाश्रयेण चोद्यम् सामान्यविवक्षाश्रयेण प्रतिसमा-धानम् । न वेति । यत्रैतन्निति । विशेषनिश्चयाभावात् सामान्यस्यैव युक्ता विवक्षेति भावः । असतश्चेति । विवक्षोपारूढ एवार्थः शब्दप्रयोगनिमित्तमित्येतदनेन द्रढयति । इह तु सदेव विशेषेषु सामान्यमाश्रित्य लुङादियोगे उपपद्यत एव । विशेषविवक्षायां तु लङादिप्र-योग इति न कश्चिद्दोषः । वसेर्लुङिति । रात्रेश्चतुर्थे यामे प्रबुद्धो यदा वाक्यं प्रयुङ्क्ते अमुत्रावात्समिति तदा तत्रातिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयवसनमनद्यतनमिति लङ्प्रसङ्गे लुङ् वक्तव्यः । एकस्या रात्रेश्चतुर्थो यामो दिवसश्च सर्वो द्वितीयायाश्च रात्रेः प्रथमोऽद्य-तन इत्याहुः । जागरणसन्ततावीति । यदा प्रयोक्ता सकलमतिक्रान्तरात्रिप्रहरत्रयं जागरितवांस्तदा लुङ्प्रयोगः । यदा तु सुप्त्वा प्रबुध्य प्रयुङ्क्ते तदा लङ्प्रत्यय एवेत्यर्थः ॥

अनद्यतने लङ् ॥ १११ ॥ अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशोऽद्य ह्योभु-क्ष्महीति * । अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः । अविद्यमानाद्यतनोनद्य-तन इति । किं प्रयोजनम् । अद्य ह्योभुक्ष्महीति । अद्य च ह्यश्चाभुक्ष्महीति व्या-मिश्रे लुङेव यथा स्यात् । यद्येवमद्यतनेऽपि लुङ् प्राप्नोति न ह्यद्यतनेद्यतनो विद्यते । अद्यतनेऽपि हि अद्यतनो विद्यते । कथम् । व्यपदेशिवद्भावेन । परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषयः * । परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शन-विषये लङ् वक्तव्यः । अरुणद्यवनः साकेतम् । अरुणद्यवनो माध्यमिकाम् । परोक्ष इति किमर्थम् । उदगादादित्यः । लोकविज्ञात इति किमर्थम् । चकार कटं देव-दत्तः । प्रयोक्तुर्दर्शनविषय इति किमर्थम् । जघान कंसं किल वासुदेवः ॥

विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ११४ ॥ किमुदाहरणम् । अभिजानासि देवदत्त कश्मीरान् गमिष्यामः । तत्र सक्तून् पास्यामः । अभिजानासि देवदत्त कश्मी-रानगच्छाम । तत्र सक्तूनपिबाम । भवेत् पूर्वं परमाकाङ्क्षतीति साकाङ्क्षं स्यात् परं तु कथं साकाङ्क्षम् । परमपि साकाङ्क्षम् । कथम् । अस्त्यस्मिन्ना-काङ्क्षेत्यतः साकाङ्क्षम् । विभाषा साकाङ्क्षे सर्वत्र * । विभाषा साकाङ्क्षे सर्वत्रेति वक्तव्यम् । क्व सर्वत्र । यदि चायदि च । यदि तावत् । अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरान् गमिष्यामः यत्कश्मीरानगच्छाम । यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे यत्तत्रौदनमभुञ्ज्महि । अयदि । अभिजानासि देवदत्त कश्मीरान् गमिष्यामः । कश्मीरानगच्छाम तत्रौदनं भोक्ष्यामहे । तत्रौदनमभुञ्ज्महि ॥

परोक्षे लिट् ॥ ११५ ॥ परोक्ष इत्युच्यते । किं परोक्षं नाम । परमक्ष्णः परोक्षम् । अक्षि पुनः किम् । अश्नोतेरयमौणादिकः करणसाधनः क्सिप्रत्ययः ।

अनद्यतने ॥ व्यपदेशिवद्भावेनेति । यथा मुख्ये भेद आधाराधेयभावो भवति तद्वे तिष्ठतीति ॥ तथेहापि समुदायावयवभेदाश्रयेण समुदाये ऽद्यतनेऽवयवा अद्यतनाः सन्तीत्यनद्यतनो न भवतीत्युच्यते ननु तत्त्वतो ऽवयवव्यतिरिक्तोत्र समुदाय आधा-रोस्ति । तदुक्तं हरिणा । कालस्याप्यपरं कालं निर्दिशन्त्येव लौकिकाः । न च निर्देश-मात्रेण व्यतिरेकोनुगम्यत इति ॥ परोक्षे चेति । अननुभूतत्वात्परोक्षोपि प्रत्यक्षयोग्य-तामात्राश्रयेण दर्शनविषये इति विरोधाभावः ॥ १११ ॥

विभाषा सा ॥ भवेत्पूर्वमिति । यदतिप्रसिद्धं वासगमनादि तल्लक्षणं तच्च परार्थमु-पादीयमानं यत्तत् स्मार्यमाणत्वाल्लक्ष्यं भोजनादि प्रति भवतु साकाङ्क्षं लक्ष्यन्तु प्रधा-नमपरोपकारि कथं साकाङ्क्षमित्यर्थः । अस्त्यस्मिन्निति । सहशब्दो विद्यमानार्थवृत्तिः तेन विद्यमानाकाङ्क्षः साकाङ्क्षोर्थे उच्यते लक्ष्यलक्षणयोश्च परस्परापेक्षत्वाद् द्वयोर-पि साकाङ्क्षत्वमित्यर्थः।सर्वत्रेति।यदीति नानुवर्तते तेनोभयत्र विभाषेयमिति भावः॥११४॥

परोक्षे लिट् ॥ किं परोक्षमिति । यद्यपीन्द्रियाविषयोर्थः परोक्षशब्दवाच्य इति

अश्नुते ऽनेनेत्यक्षि। यद्येवं पराक्षमिति प्राप्नोति। नैष दोषः। परो भावः परस्याक्षे परोक्षे लिटि दृश्यताम्॥ परशब्दस्याक्षिशब्दे उत्तरपदे परोभावो वक्तव्यः। उत्वं वादे परादक्ष्णः॥ अथ वा परशब्दादुत्तरस्याक्षिशब्दस्योत्वं वक्तव्यम्। सिद्धं वास्मान्निपातनात्॥ अथ वा निपातनादेव सिद्धं परोक्षे लिडिति। कस्मिन् पुनः परोक्षे लिड् भवति। काले। न वै कालाधिकारोस्ति। एवं तर्हि धातोरिति वर्तते धातौ परोक्षे। धातुर्वै शब्दः। न च शब्दस्य प्रत्यक्षपरोक्षतायां सम्भवोस्ति। शब्दे ऽसम्भवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते परोक्षे धातौ परोक्षे धात्वर्थइति। कः पुनर्धात्वर्थः। क्रिया। क्रियायां परोक्षायामिति। यद्येवं ह्योपचादिषु लिट् प्राप्नोति। किं कारणम्। क्रियानामेयमसन्तापरदृष्टा अनुमानगम्याऽशक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम्। यथा गर्भो निर्लुठितः। एवं तर्हि साधनेषु परोक्षेषु। साधनेषु च परोक्षेषु भवतः। कः सम्प्रत्ययः। यदि तावद् गुणसमुदायः साधनम्। साधनमप्यनुमानगम्यम्। अथान्यद् गुणेभ्यः साधनं

जानाति तथापि सर्वस्याः क्रियायाः परोक्षत्वाद्विशेषणानर्थक्यमिति पृच्छति परमक्ष्ण इति। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। अच्प्रत्यन्ववपूर्वेत्यत्राजिति योगविभागादत एव वा निपातनादच्समासान्तः। यद्वा प्रतिपरसमनुभ्योक्ष्ण इति टच्समासान्तः। स च यद्यप्यव्ययीभावे विधीयते तथापि परशब्दस्याक्षिशब्देनाव्ययीभावासंभवात्समासान्तरे विज्ञायते। वृत्तिविषये चाक्षिशब्दः सर्वेन्द्रियवाची न तु चक्षुर्मात्रपर्यायः। अन्यथेन्द्रियान्तरविज्ञातं वस्तु परोक्षशब्दवाच्यं स्यात्। अत एवान्ये दर्शनपर्यायोयमक्षिशब्दो न भवतीति अक्ष्णोदर्शनादित्येवं समासान्तं कुर्वन्ति। ततो यदिन्द्रियात्परमिन्द्रियगोचरतामापन्नं वस्तु तत्परोक्षमित्यर्थः। अक्षि पुनरिति। किं चक्षुरेवाक्षिशब्देनोच्यते अथ सर्वमिंति प्रश्नः। अश्नोतेरिति। व्युत्पत्तिद्वारेण विषयव्यापनात्सर्वमिन्द्रियं वृत्तिविषयेऽक्षिशब्दो धक्तीत्यर्थः। सिद्धं चेति। निर्भागः समुदाय एवेन्द्रियागोचरार्थवाची निपात्यत इत्यर्थः। काल इति। यथाकालस्य नित्यपक्ष उपाधिभेदाद् भूतादिव्यपदेशस्तथा परोक्षत्वमपि। अनित्यक्रियारूपकालपक्षे तु स्वत एव परोक्षत्वम्। न च शब्दस्येति। प्रत्ययप्रकृतेः शब्दस्योच्चार्यमाणस्यानुभूतत्वात्परोक्षत्वासंभवः। ततो यथा प्रत्यक्षत्वमव्यभिचाराच्छब्दस्य विशेषणं न संभवति एवं परोक्षत्वमप्यसंभवाद्विशेषणमित्यर्थः। कः पुनरिति। यद्येकैकः क्षणो धात्वर्थस्तदा तस्य प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वसंभवाद्युक्तं विशेषणम्। अथ समूहस्तस्य युगपदसंनिधानादप्रत्यक्षत्वाव्यभिचारात्परोक्षत्वमविशेषणमिति मत्वा प्रश्नः। क्रियेति। समूहरूपेति भावः। साधनेष्विति। शक्तिशक्तिमतोरभेदविवक्षया साधनशब्देन शक्तिमन्ति द्रव्याण्युच्यन्ते। इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य पृच्छति साधनेष्विति। गुणसमुदाय इति। शक्तीनां समुदाय इत्यर्थः। समुदायग्रहणं सर्वासां करणादिशक्तीनां क्रियासिद्धौ निमित्तत्वाविशेषात् साधनत्वप्रतिपादनार्थम्। तेन यावदुक्तं सर्वाः शक्तयः साधनमिति तावद् गुणसमुदायः साधनमिति। साधनमपीति। शक्तीनां नित्यानुमेयत्वात्। अथान्यदिति।

भवति प्रत्यक्षपरोक्षतायां सम्भवः। अथ यदानेन रथ्यायां तण्डुलोदकं दृष्टं कथं तत्र भवितव्यम्। यदि तावत्साधनेषु परोक्षेषु। पपाचेति भवितव्यम्। भवन्ति हि तस्य साधनानि परोक्षाणि। अथ य एते क्रियाकृता विशेषाश्चीत्काराः फूत्काराश्च तेषु परोक्षेषु। एवमपि पपाचेति भवितव्यम्। कथंजातीयकं पुनः परोक्षं नाम। के चित्तावदाहुः वर्षशतवृत्तं परोक्षमिति। अपर आहुः वर्षसहस्रवृत्तं परोक्षमिति। अपर आहुः कुड्यकटान्तरितं परोक्षमिति। अपर आहुः द्व्यहवृत्तं त्र्यहवृत्तं चेति। सर्वथोत्तमो न सिध्यति। सुप्तमत्तयोरुत्तमः ॥ सुप्तमत्तयोरुत्तम इति वक्तव्यम्। सुप्तोऽहं किल विललाप। मत्तोऽहं किल विललाप। सुप्तोन्वहं किल विललाप। मत्तोन्वहं किल विललाप। अथ भवति वै कश्चिज्जाग्रदपि वर्तमानं कालं नोपलभते। तद्यथा। वैयाकरणानां शाकटायनो रथमार्गे आसीनः शकटसार्थं यान्तं नोपलेभे। किं पुनः कारणं कश्चिज्जाग्रदपि वर्तमानं कालं नोपलभते। मनसा प्रयुक्तानीन्द्रियाण्युपलब्धौ कारणानि भवन्ति मनसोऽसांनिध्यात्। परोक्षे लिङत्यन्तापह्नवे च ॥ परोक्षे लिडित्यत्यन्तापह्नवे चेति वक्तव्यम्। नो खण्डिकान् जगाम। नो कलिङ्गाञ्जगाम। न कारि सोमं प्रपपावन्न दार्वजस्य प्रतिजग्राह। को मे मनुष्यः प्रहरेद्वधाय। परो भावः परस्याक्षे परोक्षं लिटि दृश्यताम्। उत्वं वादेः परादक्ष्णः सिद्धं वास्मान्निपातनात् ॥

शक्तिव्यतिरिक्तं शक्तिमद्द्रव्यमित्यर्थः। तत्र द्रव्यप्रत्यक्षत्वे लोकस्य क्रियाप्रत्यक्षत्वाभिमानः तत्परोक्षत्वे क्रियापरोक्षत्वमित्यर्थः। यदि तावदिति। दृष्ट्वापि तण्डुलोदकं यदा न निश्चितवान् किमेते तण्डुलाः पच्यन्तेऽथ हूयन्तेऽथ कुट्यन्ते इति तदा प्रमाणान्तरेण यदा कालान्तरे प्रयोक्ता पाकमवगम्य वाक्यं प्रयुङ्क्ते तदा साधनत्वस्य संरम्भरूपस्य परोक्षत्वात्पपाचेति प्रयुङ्क्ते। अथेति। क्रियाकृतविशेषप्रत्यक्षत्वेऽपि लोकस्य क्रियाप्रत्यक्षत्वाभिमानः। तत्परोक्षत्वे तु पपाचेत्येव भाव्यमित्यर्थः। कथंजातीयकमिति। यस्मिन् भूतानद्यतनपरोक्षे लिटा भाव्यं तत्परिज्ञानाय प्रश्नः। के चिदिति। मतभेदप्रदर्शनायानेकदर्शनोपन्यासः। इन्द्रियागोचरसाधनसाधितानद्यतनक्रियावाचिनस्तु धातोर्लिट्प्रत्यय इति निर्णयः। तथाच ह्यः पपाचेत्याद्यपि भवति। सर्वथेति। आत्मसाध्यायाः क्रियायाः प्रत्यक्षत्वाभिमानइतिभावः। सुप्तमत्तयोरिति। सुप्तमत्तग्रहणं चित्तविक्षेपनिमित्तोपलक्षणम्। असान्निध्यादिति। विषयान्तरेणाकृष्टत्वान्मदाद्यभिभवाद्वेति भावः। अत्यन्तापह्नवे चेति। न केवलं तद्देशस्य भोजनादेरपह्नवः यावत्तद्देशगमनादेरपि यदि भवतीत्यर्थः। खण्डिका नाम जनपदः। त्वया अयाज्यो याजित इत्युक्तः कश्चिदाह नकारि सोममिति। कारी याजक ऋत्विगुच्यते। तस्य सोमं नाहं पपौ। ऋत्विग् भूत्वा सोमं न पीतवान्। अपि तु यजमान एव भूत्वेत्यर्थः। ऋत्वि-

लट् स्मे ॥ ११८ ॥ स्म पुराभूतमात्रे न स्मपुराद्यतने * । स्मपुराभूतमात्रे न स्मपुराद्यतन इति वक्तव्यम् । किमयं स्मादिविधिः पुरान्तोऽविशेषेण भूतमात्रे भवति । तत्र वक्तव्यं स्मलक्षणः पुरालक्षणश्चाद्यतने न भवत इति आहोस्वित् स्मलक्षणः पुरालक्षणश्चाविशेषेण भूतमात्रे भवत इति । तत्र स्माद्यर्थे न स्मपुराद्यतन इति वक्तव्यम् । किं चातः । स्मादिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण किं कृतं भवति । न स्म पुराद्यतन इति ब्रुवता कात्यायनेनेह ॥ स्मादिविधिः पुरान्तो यद्यविशेषेण भवति किं वार्तिककारः प्रतिषेधेन करोति न स्मपुराद्यतन इति । अनुवृत्तिरनद्यतनस्य लट् स्म इति तत्र नास्ति नञ्कार्यम् । लट् स्म इत्यत्रानद्यतन इत्येतदनुवर्तिष्यते । अपरोक्षानद्यतनौ ननौ च नन्वोश्च विनिवृत्तौ ॥ न पुराद्यतनइति भवेदेतद्वाच्यम् । तत्रैतावद्वक्तव्यं स्याद् न पुराद्य-

---

एकमेवापह्नुते । तथा प्रतिग्रहस्त्वया ऽयोग्याद्गृहीत इत्युक्त आह न दार्वेजस्येति । दार्वो नाम जनपदविशेषः । तत्र जातस्याहं न प्रतिजग्राहेति सर्वथा प्रतिगृहीतृत्वमपह्नुते । को ते मनुष्य इति । को मनुष्यो वधाय ममासत्यारोपणेन प्रहरेदित्यर्थः ११५॥

लट् स्मे ॥ इत आरभ्य पञ्चसूत्र्यां कालविभागप्रतिपादनाय वार्तिकद्वयम् । स्मपुराभूतमात्रे न स्म पुराद्यतन इति । तस्यायमर्थः । प्रथमे वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यामाद्यन्ताभ्यां पञ्चसूत्री लक्ष्यते । तत्र भूतमात्रे प्रत्ययो भवति । स्मपुरालक्षणस्तु प्रत्ययोऽद्यतने न भवति । एतदुक्तं भवति । लट् स्मे अपरोक्षे च पुरि लुङ् चास्मे इति सूत्रत्रयेणानद्यतने भूतविशेषे प्रत्ययो भवति । ननौ पृष्टप्रतिवचने नन्वोर्विभाषेत्येताभ्यां तु भूतमात्रे प्रत्ययः । तत्र स्मपुरेति वार्तिकद्वये विधिप्रतिषेधयोरुपादानाद्भूतमात्रस्य विधानात्तस्यैव चाद्यतननिषेधद्वारेणानद्यतनलक्षणविशेषप्रतिपादनेन निषेधादेकस्मिन् विषय एकस्य विधिप्रतिषेधयोरत्यन्तविरोधात् पूर्वोक्तविषयविभाग आश्रीयते । किमर्थमिति । स्मपुराभूतमात्र इत्यत्र वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यां यदि पञ्चसूत्री लक्ष्यते तदा मध्यमौ योगौ भूतमात्रे भवतो न स्मपुराद्यतन इति वचनाच्च स्मपुरालक्षणो विधिरनद्यतन एव । अथ स्मपुराभूतमात्र इत्यनेन स्मपुरालक्षणस्यैव विधेर्भूतमात्रं निर्दिश्यते । न स्मपुराद्यतन इत्यत्र वार्त्तिके स्मपुराशब्दाभ्यां मध्यमौ योगौ लक्ष्येते तदा ननौ पृष्टप्रतिवचनेनन्वोर्विभाषेत्येताभ्यां योगाभ्यामनद्यतन एव विधिना भवितव्यमिति प्रश्नः । किं चात इति । एकतरस्मिन् वार्तिके स्मपुराशब्दावुपलक्षणत्वेनाश्रयणीयौ तत्र पूर्वस्मिन् परस्मिन् वा विशेषमपश्यन् पृच्छति । इतरो वार्तिकप्रत्याख्यानाय मया विकल्पितमेतदित्याह स्मादिविधिरिति । लट्स्मे । अपरोक्षे च । पुरि लुङ् चास्मे । इत्येतेषु योगेष्वनद्यतनग्रहणानुवृत्त्येष्टस्यार्थस्य सिद्धत्वान्न स्म पुराद्यतन इति वार्तिकं न कर्तव्यमित्यर्थः । अपरोक्षानद्यतनाविति । तेन भूतमात्र एताभ्यां योगाभ्यां विधिरित्यर्थः । पुरि लुङ् चास्म इत्यत्राप्यनद्यतनग्रहणनिवृत्तौ भूतमात्रे विधिः प्राप्नोतीत्याह न पुरेति । तत्रेति । पुरि लुङ् चास्म इत्यत्रानद्यतनग्रहणमनुव-

तन इति। तत्र चापि लुङ्ग्रहणम्॥ तत्र चापि लुङ्ग्रहणं ज्ञापकं न पुरालक्षणोद्यतने भवतीति। अथ बुद्धिरियमविशेषेण स्मपुरा हेतू इति। तत्र चापि शृणु-भूयः॥ अपरोक्षे चेत्येष प्राक् पुरिसंशब्दनादविनिवृत्तः। सर्वत्रानद्यतनस्तथा-सति नञा किमिह कार्यम्॥ स्मादावपरोक्षे चेत्सकार्यमपि शक्यमेतदिति विद्धि। शक्यं हि निवर्तयितुं परोक्ष इति लट् स्म इत्यत्र॥ स्यादेषा तव बुद्धिः स्मलक्षणेप्येवमेव सिद्धमिति। लट् स्म इति भवेन्नार्थस्तस्मत्कार्यं पुरार्थं तु॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः स्मलक्षणः पुरालक्षणश्चानद्यतने भवत इति॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने॥ १२०॥ ननौ पृष्टप्रतिवचन इत्यशिष्यं क्रियासमाप्तेर्विवक्षितत्वात् *। ननौ पृष्टप्रतिवचन इति अशिष्यो लट्। किं कारणम्। क्रियासमाप्तेर्विवक्षितत्वात्। क्रियाया अत्र असमाप्तिर्विवक्षिता। एष एव न्याय्यो

तेत इत्येतल्लुङ्ग्रहणेन ज्ञाप्यते। यदि तु भूतमात्रेऽयं विधिः स्यात्तदा नन्वोर्विभाषेत्यतो विभाषाग्रहणानुवृत्त्या विकल्पेन लटो विधानात् पक्षे लुङ् भविष्यति किं लुङ्ग्रहणेन। अनद्यतनानुवृत्तौ तु लुङ्ग्रहणमन्तरेण पक्षे लुङ् न लभ्यते लङा बाधितत्वाद् इति भावः। अथ बुद्धिरिति। लटस्मे पुरि लुङ् चास्मे एतावाद्यन्तौ योगौ यदि भूतमात्रे भवत इत्यर्थः। स्मपुराहेतू इति। स्मपुराशब्दौ प्रत्ययोत्पत्तेर्निमित्ते इत्यर्थः। तत्र चापीति। अयमर्थः। न स्म पुराद्यतन इत्ययं निषेधो यद्याद्यन्तोपलक्षितमध्यमयोगविषयस्तदा न कर्तव्य एव। अपरोक्षग्रहणं ननौ पृष्टप्रतिवचने नन्वोर्विभाषेत्यत्रानुवर्तिष्येत। तदनुवृत्त्याऽनद्यतनग्रहणानुवृत्तिरनुमास्यते। यस्मात्परोक्षानद्यतनयोः प्रकृतत्वेऽन्यतरनिवृत्तिर्यत्नेन क्रियमाणा द्वितीयस्यानुवृत्तिमनुमापयति। अपरोक्षग्रहणेन हि परोक्षाधिकारो निवर्त्यते यथाऽद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वाधिकारग्रहणनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम्। इदानीमपरोक्षे चेत्येतत् सूत्रं प्रत्याख्यातुमाह स्मादाविति। स्मादिग्रहणेन स्मादिविधिः पुरान्त इत्येष पक्षो लक्ष्यते। लट् स्मइत्यादिसूत्रेषु परोक्षग्रहणस्य निवृत्तत्वादपरोक्षे चेत्येतत् सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः। इदानीमाचार्यः सूत्रं समर्थयितुमाह स्यादेषेति। यदि त्वं मन्यसे लट् स्म इत्यत्र परोक्षग्रहणनिवृत्तौ सत्यां परोक्षे चापरोक्षे च लङ् भविष्यतीति नार्थोऽपरोक्षे चेत्येतत्सूत्रेणेति। तन्न। यस्मादपरोक्षग्रहणमनद्यतनानुवृत्तिज्ञापनार्थं कर्तव्यम्। लट्स्म इत्ययं योगः परोक्षानद्यतने वर्तेते। यदि ह्यत्र परोक्षग्रहणं निवर्तेत तदा तत्संबद्धमनद्यतनग्रहणमपि निवर्तेत तस्मादपरोक्षे चेतिसूत्रारम्भात् लट्स्मे इत्ययं योगः परोक्षानद्यतनविषयः अपरोक्षे चेत्ययमपरोक्षानद्यतनविषयः। पुरि लुङ् चास्मे इत्ययं तु लुङ्ग्रहणादनद्यतनविषयः। मध्यमौ तु भूतमात्रविषयाविति सूत्रेणैव व्यवस्थायाः सिद्धत्वान्नार्थो वार्तिकारम्भेणेत्यर्थः। ननौपृष्टप्रतिवचनइत्ययं योगो येन नाप्राप्तिन्यायेन लुङो बाधकः परत्वेन लङ्लिटोः ११८॥

ननौ पृष्ट॥ असमाप्तिरिति। निवृत्तायामपि पाकादिक्रियायां तत्कृतस्य श्रमादेरनुवर्तनात्तस्या एवासमाप्तिविवक्षायां लट् सिद्ध इत्यर्थः। इष्यते इत्यनेन प्रत्याख्यानं द्रढयति। यदि हि भूताश्रयो लट् क्रियेत तदा वर्तमानाधिकाराद्वर्तमाने विहितस्य

वर्तमानः काल: यत्र क्रियाया असमाप्तिर्भवति तत्र वर्तमाने लडिसेव सिद्धम्। यदि वर्तमाने लडित्येव लड् भवति। शतृशानचौ च प्राप्नुतः। इष्येते शतृशानचौ। ननु मां कुर्वन्तं पश्य। ननु मां कुर्वाणं पश्येति॥

पुरि लुङ् चास्मे॥ १२२॥ हशश्वद्भ्यां पुरा *। हशश्वल्लक्षणात्पुरालक्षणो भवति विप्रतिषेधेन। हशश्वल्लक्षणस्यावकाशः। इति हाकरोत् इति ह चकार। शश्वदकरोत्। शश्वच्चकार। पुरालक्षणस्यावकाशो रथेनायं पुरा याति। रथेनायं पुरायासीत्। इहोभयं प्राप्नोति। रथेन हशश्वत्पुरा याति। रथेन हशश्वत्पुरायासीत्। पुरालक्षणो भवति विप्रतिषेधेन। स्मः सर्वेभ्यो विप्रतिषेधेन *। स्मलक्षणः सर्वेभ्यो भवति विप्रतिषेधेन। हशश्वल्लक्षणात्पुरालक्षणाच्च। हशश्वल्लक्षणस्यावकाशः। इति हाकरोत् इति ह चकार। शश्वदकरोत् शश्वच्चकार। पुरालक्षणस्यावकाशः। रथेनायं पुरा याति। रथेनायं पुरायासीत् स्मलक्षणस्यावकाशः। धर्मेण स्म कुरवो युध्यन्ते। इह सर्वं प्राप्नोति न ह स्म वै पुरा शश्वदग्निरपशुदृक्कणं दहति। स्मलक्षणो लड् भवति विप्रतिषेधेन। पुरि लुङ्॥

वर्तमाने लट्॥ १२३॥ प्रवृत्तस्याविरामे शिष्या भवन्त्यवर्तमानत्वात् *। प्रवृत्तस्याविरामे शासितव्या भवन्ती। इहाधीमहे। इह वसामः। इह पुष्यमित्रं याजयाम इति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अवर्तमानत्वात्। नित्यप्रवृत्ते च कालाविभागात् *। नित्यप्रवृत्ते च शाशितव्या भवन्ती। तिष्ठन्ति पर्वताः स्रवन्ति नद्य इति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। कालाविभागात्। इह भूतभविष्यत्प्रतिद्वन्द्वो वर्तमानः कालः न चात्र भूतभविष्यन्तौ कालौ स्तः। न्याय्या त्वारम्भानपवर्गात् *। न्याय्या त्वेषा वर्तमानकालता। कुतः। आरम्भानपव-

---

लटो विधीयमानौ शतृशानचावस्य लटो न स्याताम्। अथ पृष्टग्रहणं किमर्थम्। यावता प्रश्नपूर्वकमेव प्रतिवचनं भवति। नैतदस्ति। विरुद्धमपि वचनं वचनाभिमुख्यमपि तथा वचनं वचनं प्रति प्रतिवचनमित्यनेकार्थसंभवात् पृष्टग्रहणं कर्तव्यम् १२०॥

पुरि लुङ्॥ स्मः सर्वेभ्य इति। परविप्रतिषेधेन पूर्वविप्रतिषेधेन च। ततश्च पुरि-लुङ् चास्मे इति अस्म इति न वक्तव्यं भवतीति भावः॥ १२२॥

वर्तमा॥ प्रवृत्तस्येति। इहाधीमह इत्यध्ययनं प्रवृत्तं प्रारब्धं न च तद्विरतम्। यदा च भोजनादिकां क्रियां कुर्वन्तो नाधीयते तदाऽधीमह इति प्रयोगो न प्राप्नोति इति वचनम्। भवन्तीति। लटः पूर्वाचार्यसंज्ञा। नित्यप्रवृत्ते चेति। पर्वतास्तिष्ठन्तीत्यादौ स्थानादेः सर्वदा सद्भावात् साध्यत्वाभावात् क्रियारूपत्वाभावात्तद्धर्मस्य वर्तमानत्वस्याप्यभाव इति भावः। भूतेति। साध्यस्यार्थस्यानित्यत्वादवश्यं भविष्यत्वेन भाव्यम्। उत्पन्नस्यापि नाशाद्भूतत्वेन भूतभविष्यत्प्रतिद्वन्द्वो वर्तमानो धात्वर्थो नित्यप्रवृत्तस्य भूतभविष्यत्त्वाभावाद्वर्तमानत्वाभावः क्रियारूपत्वाभावश्चेत्यर्थः। न्याय्या त्विति।

र्गात्। आरम्भोत्रानपवृक्तः। एष एव च नाम न्याय्यो वर्तमानकालो यत्रारम्भोनपवृक्तः। अस्ति च मुक्तसंशये विरामः *। यं खल्वपि भवान् मुक्तसंशयं वर्तमानकालं न्याय्यं मन्यते भुङ्क्ते देवदत्त इति। तेनैतत्तुल्यम्। सोपि ह्यवश्यं भुञ्जानो हसति वा जल्पति वा पानीयं वा पिबति। यद्यत्र युक्ता वर्तमानकालता दृश्यते। इहापि युक्ता दृश्यताम्। सन्ति च कालविभागाः *। सन्ति च खल्वपि कालविभागाः।तिष्ठन्ति पर्वताः स्थास्यन्ति पर्वतास्तस्थुः पर्वताइति। किं शक्यन्त एते शब्दाः प्रयोक्तुमिसतः सन्ति कालविभागाः। नावश्यं प्रयोगादेव। इह हि भूतभाविष्यद्वर्तमानानां राज्ञां याः क्रियास्ताः तिष्ठतेरधिकरणम्। इह तावत्तिष्ठन्ति पर्वता इति संप्रति ये राजानस्तेषां याः क्रियास्तासु वर्तमानासु। स्थास्यन्ति पर्वता इति। इत उत्तरं ये राजानो भविष्यन्ति तेषां याः क्रियास्तासु भविष्यन्तीषु। तस्थुः पर्वता इति।इह हि ये राजानो बभूवुस्तेषां याः क्रियास्तास्वतिक्रान्तासु। अपरआहुः। नास्ति वर्तमानः काल इति। अपि चात्र श्लोकानुदाहरन्ति। न वर्तते चक्रमिषुर्न पात्यते न स्यन्दन्ते सरितः सागराय। कूटस्थोयं लोको न विचेष्टितास्ति यो ह्येवं पश्यति सोप्यनन्धः॥ मीमांसको मन्यमानो युवा मेधाविसंमतः। काकं स्मेहानुपृच्छति किं ते पतितलक्षणम्॥ अनागतेन पतासि अतिक्रान्ते च काकता। यदि संप्रति पतसि सर्वो लोकः पतत्ययम्॥

अध्ययनं यदा प्रवृत्तं न चोपरतं तदा तस्य भोजनादिक्रियानान्तरीयकत्वादव्यवधायिका। अथ वाध्ययनस्यैवावयवक्रियेति भावः। तदुक्तं हरिणा। व्यवधानमिवोपैति निवृत्त इव दृश्यते। क्रियासमूहो भुज्यादिरन्तरालप्रवृत्तिभिः॥ न च विच्छिन्नरूपोपि सोविरामान्निवर्तते। सर्वैव हि क्रियान्येन संकीर्णेवोपलभ्यते। तदन्तरालदृष्टा वा सर्वैवावयवक्रिया। सादृश्यात्सति भेदे तु तदङ्गत्वेन गृह्यत इति॥ नित्यप्रवृत्तस्य वेत्यस्योत्तरं सन्तीति। इहेति। प्रसिद्धपरिमाणा क्रियैव क्रियान्तरपारिच्छेदात्काल इत्युक्तम्। तत्र राज्ञां स्थितिभूतातिभेदेन भिन्ना पर्वतादिस्थित्यादंभेदिकेति क्रियारूपत्वं कालत्रययोगश्चोपपन्न इत्यर्थः। उक्तञ्च हरिणा। परतोभिद्यते सर्वमात्मा तु न विकल्पते। पर्वतादिस्थितिस्तस्मात्पररूपेण भिद्यते॥ प्रसिद्धभेदाव्यापाराविरूपापयवक्रियाः। साहचर्येण भिद्यन्ते सरूपावयवक्रिया इति॥ ता इति। तासामेव कालरूपत्वात् कालस्य च क्रियाधिकरणत्वादिति भावः। नास्तीति निष्पन्नस्यार्थस्य भूतत्वादनिष्पन्नस्य भावित्वान्निष्पन्नान्निष्पन्नव्यतिरेकेण रूपान्तरस्याभावः। न वर्तत इति। परिवर्तनक्रियाया वर्तमानाया अभावादिति भावः। कूटस्थ इति। स्वरूपस्थो न तु वर्तमानक्रियाविशिष्ट इत्यर्थः। अत एवाह न विचेष्टितेति। व्यापारस्य न कर्तेत्यर्थः। एवं यो वेत्ति सोप्यनन्धः किं पुनर्योऽनुष्ठाता योगीत्यर्थः। स ह्यविकृतमात्मतत्त्वं भावयन् प्रत्यक्षीकरोति। तथा चोक्तं भगवता। ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः। तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परमिति॥ मीमांसक इति। विचारकः। युवेत्यनेन प्रज्ञायां पाटवं दर्शयति। मेधाविसंमत इति। मेधावी चासौ सम्मतश्चेति कर्मधारयः।

हिमवानपि गच्छति ॥ अनागतमतिक्रान्तं वर्तमानमिति त्रयम् । सर्वत्र च गतिर्नास्ति गच्छतीति किमुच्यते ॥ क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुस्तदर्थं यद्विचेष्टितम् । तत्समीक्ष्य प्रयुञ्जीत गच्छतीत्यविचारयन् ॥ अपर आह । अस्ति वर्तमानः काल इति । आदित्यगतिवन्नोपलभ्यत इति । अपि चात्र श्लोकमुदाहरन्ति । विसस्य वाला इव दह्यमाना न लक्ष्यते विकृतिः सन्निपाते । अस्तीति तां वेदयन्ते त्रिभावाः सूक्ष्मो हि भावोऽनुमितेन गम्यः ॥ इति वर्तमाने लट् । इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ १२४ ॥ लस्याप्रथमासमानाधिकरणेनायोगादादेशानुपपत्तिर्यथान्यत्र * । लस्य अप्रथमासमानाधिकरणेनायोगादादेशयोरनुपपत्तिर्यथान्यत्र । तद्यथा । अन्यत्रापि लस्याप्रथमा-

---

षष्ठीसमासस्य तु केन च पूजायामिति निषेधात् । पतितलक्षणमिति । पातः पतितं तस्य किं रूपं नास्त्येव पतनक्रियेत्यर्थः । अनागत इति । अनागतत्वादेवासत्त्वात् पातक्रियायाः पतसीति व्यपदेशोऽनुपपन्न इत्यर्थः । अतिक्रान्त इति । तथैव क्रियाया असत्त्वात् । सर्वो लोक इति । क्रियाया वर्तमानत्वाभावेऽपि यदि पतसीति व्यपदेशस्तदा विशेषाभावात् पर्वतादावपि पतसीति व्यपदेशप्रसङ्ग इत्यर्थः । अनागतमिति । एक एव क्षण उपलभ्यते नातीतो नाप्यनागतो न चैकस्य क्षणस्य गमनादिक्रियावेशः सम्भवतीति भावः । सर्वत्रेति । कालवृत्तित्वाविवक्षायां दाप्रत्ययो न कृतः । क्रियाप्रवृत्ताविति । परिहारः । हेतुः प्रयोजनं गमनस्य देशान्तरप्राप्तिस्तदर्थं फलार्थमित्यर्थः । इह प्रत्यभिज्ञानात् क्षणभङ्गनिरासे देवदत्तस्य देशान्तरप्राप्तिर्निर्हेतुका न संभवतीति गमनक्रियैव तस्यानिमित्तम् । तदालम्बनश्च गच्छतीति प्रत्ययो ऽबाधित उत्पद्यत इति सत्त्वं तावदवगम्यते क्रियायाः वर्तमानत्वाभावे च भूतभविष्यतोरप्यभावप्रसङ्गो वर्तमानो भूतत्वं भविष्यत्त्वञ्च प्रतिपद्यते । तत्रानेकक्षणसमूहात्मकं क्रियाप्रबन्धरूपं बुद्ध्या संकलय्य गच्छतीत्यादिप्रयुज्यतइत्यर्थः । अविचारयन्निति । कुविकल्पकलङ्करहितमित्यर्थः । विसस्येति । विसस्य वाला विसे दह्यमाने दह्यमाना अपि न प्रत्यक्षं दह्यमानत्वेनावसीयन्ते । किं तर्ह्यनुमानेन विसान्तर्गतत्वात्तद्दाहे तेषामपि दाहः प्रतीयते । तथा कारकसंनिपात एकैकक्षणग्रहणे क्रियावेशलक्षणा विकृतिः प्रत्यक्षेण लक्ष्यते । तां तु त्रिभावा अस्तीति निश्चिन्वन्ति । त्रिषु कालेषु भावो भावना येषां ते त्रिभावा योगिनो ये भावनावशेन त्रीनपि कालान् योगिप्रत्यक्षेण विदन्ति । सूक्ष्म इति । अनेकक्षणसमूहात्मकस्य धातुवाच्यस्य अर्थस्य क्रियारूपस्य युगपदसंनिधानादनुमीयत इत्यर्थः ॥१२३॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

लटः शतृ ॥ लस्येति । इहायं लकारो लः कर्मणि च भावे चेत्यनेन कर्तृकर्मणोर्विधीयमानो गुणभूते क्रियां प्रति कर्तृकर्मणी प्रतिपादयति । तथा च पचत्योदनं देवदत्त

समानाधिकरणेन योगो न भवति क्वान्यत्र । लङि । अपचदोदनं देवदत्त इति । योग इति चेदन्यत्रापि योगः स्यात्* । अथ मतमेतद् । भवति योग इति । अन्यत्रापि योगः स्याद् । क्वान्यत्र । लङि । अपचदोदनं देवदत्त इति । न क्वचिद्योग इति कृत्वातः सर्वत्र योगेन भवितव्यम् । क्व चिद्वाऽयोग इति कृत्वा सर्वत्रायोगेन । तद्यथा । समानमीहमानानां चाधीयानानां च के चिदर्थैर्युज्यन्ते । अपरे ना न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वानर्थक इति सर्वैरनर्थकः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुं यल्लटोऽप्रथमासमानाधिकरणेन योगो भवति लङो न भवति । स्वाभाविकमेतद् । अथ वाऽऽदेशेन सामानाधिकरण्यं दृष्ट्वानुमानाद्गन्तव्यं प्रकृतेरपि सामानाधिकरण्यं भवतीति । तद्यथा । धूमं दृष्ट्वाग्निरत्रेति गम्यते त्रिविष्टब्धकं दृष्ट्वा परिव्राजक इति । विषम उपन्यासः । प्रत्यक्षस्तेनाग्निधूमयोरभिसम्बन्धः कृतो भवति । त्रिविष्टब्धकपरिव्राजकयोश्च । स त द्विदेशस्थमपि दृष्ट्वाध्यवस्यति अग्निरत्र परिव्राजकोऽत्रेति । भवति वै प्रत्यक्षादप्यनुमानबलीयस्त्वम् । तद्यथा । अलातचक्रं प्रत्यक्षं दृश्यते अनुमानाच्च गम्यते नैतदस्तीति । कस्य चित्खल्वपि सकृत्कृतोभिसम्बन्धोऽत्यन्ताय कृतो भवति । तद्यथा । वृक्षपर्णयोरयं वृक्ष इदं पर्णमिति । स तद्विदेशस्थमपि दृष्ट्वा जानाति

ओदनः पच्यते देवदत्तेनेति क्रियाप्रधानत्वात् क्रियान्तरयोगाभावाच्छक्त्यन्तरावेशाभावः । अन्ये तु कृतः प्राधान्येन कर्त्रादीनि प्रतिपादयन्ति तथा च क्रियान्तरयोगे शक्त्यन्तरावेशो भवति । पाचकं पश्य पक्त्रेन तृप्त इति । ततश्च लङादिवल्लटोपि क्रियान्तरयोगाभावाद् द्वितीयाद्यनुत्पत्तावप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यं नोपपद्यत इत्यर्थः । अपचदिति । तथा चापचद्यो नं देवदत्तं पश्येत्यादि प्रसज्येतेत्यर्थः । न क्वचिदिति । तिङ्भाविनो लकारस्य गुणभूतकर्त्राद्यभिधानम् । शत्रादिविषयस्य तु क्रियोपसर्जनकर्त्राद्यभिधानम् । तथा च क्रियान्तरनिमित्तद्वितीयादिसामानाधिकरण्योपपत्तिरित्यर्थः । शक्यं च कर्तुमिति । प्रतिपत्तुमित्यर्थः । अथ वेति । सिद्धानां शब्दानामिदमन्वाख्यानं प्रवृत्तम् । तत्र पचन्तं देवदत्तं पश्येत्यादिप्रयोगदर्शनात् स्थानिनोपि लटः प्रक्रियार्थं विहितस्याप्रथमासामानाधिकरण्यमनुमीयत इत्यर्थः । विषम इति । अग्निधूमयोर्हि प्रत्यक्षेण सम्बन्धो गृह्यते । लकारस्य तु प्रयोगाभावादप्रथमासामानाधिकरण्यं न क्व चिदुपलब्धमिति भावः । भवतीति । यद्यपि लटो ऽप्रयोगादप्रथमासामानाधिकरण्याभावः प्रत्यक्षेण निश्चीयते तथापि प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धत्वाल्लकाराप्रयोगनिमित्तत्वाद्भावग्राहिणो बाध्यत्वमनन्यथासिद्धे न तु सामान्यतो दृष्टेनानुमानेन लटो ऽप्रथमासामानाधिकरण्यावगमो नह्यन्यथा देशस्य तदुपपद्यते इति भावः । तद्यथेति । आशुसञ्चाराच्चक्रभ्रान्तिरुत्पद्यते । रूपसहचारिणस्तु स्पर्शस्यानेकदिकस्य युगपद्ग्रहणादनन्यथासिद्धानुमानेन प्रत्यक्षाभासो बाध्यन्ते । तदुक्तं हरिणा । स्पर्शप्रबन्धो हस्तेन यथा चक्रस्य सन्ततः । न तथालातचक्रस्य विच्छिन्नं स्पृश्यते हि तदिति ॥

वृक्षस्येदं पर्णमिति । किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यत्प्रथमासमानाधिकरणादिति आहो स्वित् प्रसज्यप्रतिषेधः प्रथमासमानाधिकरणे नेति । कश्चात्र विशेषः । लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे इति चेत्प्रत्ययोत्तरपदयोरुपसंख्यानम् * । लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरण इति चेत् प्रत्ययोत्तरपदयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । कौर्वतः पाचतः . कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिरिति । अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेधः प्रथमासमानाधिकरणे नेति । प्रथमाप्रतिषेधे उत्तरपदे आदेशानुपपत्तिः * । प्रथमाप्रतिषेधे उत्तरपदे आदेशयोरनुपपत्तिः । कुर्वती चासौ भक्तिश्च कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिरिति । ये चाप्येते समानाधिकरणवृत्तयस्तद्धितास्तेषु शतृशानचौ न प्राप्नुतः । कुर्वत्तरः पचत्तरः कुर्वाणतरः पचमानतरः कुर्वद्रूपः पचद्रूपः कुर्वाणरूपः पचमानरूपः कुर्वत्कल्पः पचत्कल्पः कुर्वाणकल्पः पचमानकल्प इति । सिद्धं तु प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च शतृशानचौ भवत इति वक्तव्यम् । तत्र प्रत्ययस्यादेशनिमित्तत्वादप्रसिद्धिः * । तत्र प्रत्ययस्यादेशनिमित्तत्वादप्रसिद्धिः । आदेशनिमित्तः प्रत्ययः प्रत्ययनिमित्तश्चादेशः । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते । उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वाच्छतृशानचोरप्रसिद्धिः * । उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्वाच्छतृशानचोरप्रसिद्धिः । उत्तरपदनिमित्तः सुप् सुबन्तनिमित्तं चोत्तरपदम् । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते । न वा लकारस्य कृत्त्वात् प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । लकारस्य कृत्त्वात् प्रातिपदिक-

---

कस्य चिदिति न भूयोदर्शनेन सम्बन्धग्रहणमपि तु सकृद्दर्शनेनापीत्यर्थः । वृक्षपर्णयोरिति । भाष्यकारवचनप्रामाण्याज्जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावो न कृतः । किं पुनरिति । यद्यपि प्रसज्यप्रतिषेधे वाक्यभेदाद् गौरवप्रसङ्गस्तथापि लक्ष्यसिद्धये शास्त्रे कचिदसावङ्गीकृतइति विचार्यते । कौर्वत इति । कुर्वतो देवदत्तस्यापत्यमित्यत्र सापेक्षत्वात्तद्धितो नोत्पद्यते । पदान्तरनिरपेक्षे च पदान्तरेण सामानाधिकरण्याभावादादेशाप्रसङ्ग इति भावः । कुर्वद्भक्तिरिति । षष्ठीसमासः । समानाधिकरणसमासे तु प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि दोषः । स च वक्ष्यत एव । कुर्वत्तर इति । अत्र देवदत्तादिना पदान्तरेण सामानाधिकरण्यादादेशाप्रसङ्गः । पूर्वस्मिन्नपि पक्षे एष दोषः । सिद्धं त्विति । लक्षणशेषः कर्तव्य इत्यर्थः । पृथगुत्तरपदग्रहणमन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधत इति लुकि कृते प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादप्रत्ययपरत्वार्थम् । उत्तरपदनिमित्त इति । सत्युत्तरपदे शतृशानचौ भवतः तयोश्च कृत्त्वात् सुबुत्पत्तिः सुम्निमित्तः समासः समासनिमित्तं चोत्तरपदमित्यर्थः । न वेति । लस्य कृत्त्वात् सुबुत्पत्तौ सत्यामणादिषु तरबादिषु

त्वम् । लकारः कृत् । कृत् प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा । तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् । प्रातिपदिकाश्रया स्वाद्युत्पत्तिर्भविष्यति । तिङादेशात् सुबुत्पत्तिः * । तिङादेशः क्रियतां सुबुत्पत्तिरिति । परत्वात्सुबुत्पत्तिर्भविष्यति । तस्मादुत्तरपदप्रसिद्धिः * । तस्मादुत्तरपदस्य प्रसिद्धिर्भविष्यति । उत्तरपदे प्रसिद्धे उत्तरपद इति शतृशानचौ भविष्यतः । इहापि तर्हि तिङादेशात्सुबुत्पत्तिः स्यात् पचतिं पठतीति । अस्त्यत्र विशेषः, नित्योऽत्र तिङादेशः । उत्पन्ने ऽपि सुपि प्राप्नोत्यनुत्पन्ने ऽपि प्राप्नोति । नित्यत्वात् तिङादेशे कृते सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति । इहापि तर्हि नित्यत्वात्तिङादेशः स्यात् । कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिरिति । अस्त्यत्र विशेषः । शतृशानचौ तिङपवादौ तौ चात्र निमित्तवन्तौ । न चापवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते । न तावदत्र कदा चित् तिङ् भवति । अपवादौ शतृशानचौ प्रतीक्षते । तदेतत् क्व सिद्धं भवति । यत्र सामान्यादुत्पत्तिः । यत्र हि विशेषादत इञिति इतरेतराश्रयमेव तत्र भवति । वीक्षमाणस्यापत्यं वैक्षमाणिरिति । इह च शतृशानचौ प्राप्नुतः । पचतितरां जल्पतितरां पचतिरूपञ्जल्पतिरूपं पचतिकल्पं जल्पतिकल्पं पचति पठतीति । तदेतत्कथं कृत्वा सिद्धं भवति । शतृशानचौ यदि लटो वा । यदि लटः शतृशानचौ वा भवतः । व्यवस्थितविभाषा च । तेनेह च भविष्यतः । कौर्वतः पाचतः कुर्वद्भक्तिः पचद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिः पचमानभक्तिः कुर्वत्तरः पचत्तरः कुर्वाणतरः पचमानतरः कुर्वद्रूपः पचद्रूपः कुर्वाणरूपः पचमानरूपः कुर्वत्कल्पः पचत्कल्पः कुर्वाणकल्पः पचमानकल्पः पचन् पठन्निति च लटः शतृशानचौ । इह च न भविष्यतः । पचतितरां जल्पतितरां पचतिरूपं जल्पतिरूपं पचतिकल्पं जल्पतिकल्पं पचति पठतीति च लटः शतृशानचौ । तत्तर्हि वावचनं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । नन्वोर्विभाषेति । यदि तदनुवर्तते वर्तमाने लडिति लडपि विभाषा प्राप्नोति । सम्बन्धमनुवर्तिष्यते । नन्वोर्विभाषा । पुरि लुङ्चास्मे विभाषा । वर्तमाने लट् । पुरि लुङ् चास्मे विभाषा । लटः शतृशानचौ विभाषा । पुरि लुङ् चास्म इति निवृत्तम् । न

चोत्पन्नेष्वादेशविधानमिति नास्तीतरेतराश्रयदोष इत्यर्थः । उत्तरपद इतरेतराश्रयं परिहरति तिङादेशादिति । वीक्ष्यमाणस्येति । अत्राकृते शानच्यकारान्तत्वाभावादिञोऽप्रसङ्ग इत्यर्थः । पचतितरामिति । तिङश्चेत्येतत्तु लकारान्तरार्थं स्यादपचत्तरामिति । पचतीति । अत्रापि लस्य कृत्वात् सुप्युत्पन्ने प्रत्यये विधीयमान आदेशः स्यादित्यर्थः । तिङां तु लिङादयोऽवकाशाः । तदेतदिति । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च यथेष्टं प्रयोग-

तर्हीदानीमप्रथमासमानाधिकरण इति वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । नित्यार्थम् । अप्रथमासमानाधिकरणे नित्यौ शतृशानचौ यथा स्याताम् । क्व तर्हीदानीं विभाषा । प्रथमासमानाधिकरणे पचन् पचतीति पचमानः पचते इति ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ १२६ ॥ लक्षणहेत्वोः क्रियाया गुणउपसंख्यानम् * । लक्षणहेत्वोः क्रियाया गुणउपसंख्यानं कर्तव्यम् । तिष्ठन् मूत्रयति गच्छन् भक्षयतीति । कर्तुश्च लक्षणयोः पर्यायेणाचयोगे * । कर्तुश्च लक्षणयोः पर्यायेणाचयोग उपसंख्यानं कर्तव्यम् । योधीयान आस्ते स देवदत्त इति । आसीनोधीते स देवदत्त इति । अचयोग इति किमर्थम् । य आस्ते चाधीते च स चैत्रः । तत्त्वाख्याने च * । तत्त्वाख्याने चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । शयाना वर्धते दूर्वा आसीनं वर्धते बिसमिति । सदादयश्च बहुलम् * । सदादयश्च बहुलमिति वक्तव्यम् । सन् ब्राह्मणः । अस्ति ब्राह्मणः । विद्यते ब्राह्मणः । विद्यमानो ब्राह्मणइति । इङ्जुहोत्योर्वावचनम् * । इङ्जुहोत्योर्वेति वक्तव्यम् । अधीते अधीयानः जुहोति जुह्वत् । माङ्याक्रोशे * । माङ्याक्रोश इति वक्तव्यम् । मा पचन् । मा पचमानः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्येव सिद्धम् । इह तावत्तिष्ठन् मूत्रयतीति । तिष्ठतिक्रिया मूत्रयतिक्रियाया लक्षणम् । गच्छन् भक्षयतीति गच्छतिक्रिया भक्षयतिक्रियाया लक्षणम् । योधीयान आस्ते स देवदत्त इति । अध्ययनक्रिया आसनक्रियाया

सिद्धिः । न तर्हीति । व्यवस्थितविभाषयैव सिद्धत्वान्नित्ययोरादेशयोरिति भाव । नित्यार्थमिति । लटः शतृशानचावित्येको योगः क्रियते तत्र विभाषेति वर्तते । ततोऽप्रथमासमानाधिकरण इति द्वितीयो योगो नित्यार्थो व्यवस्थितविभाषाश्रयेण तु विस्पष्टा प्रतिपत्तिर्न स्यादिति तदर्थं द्वितीयो योगः ॥ १२४ ॥

लक्षण ॥ गुण इति । गुणशब्देनात्र साधनमुच्यते । तिष्ठन् मूत्रयतीत्यादौ यदा स्थानादिना मूत्रादिक्रिया लक्ष्यते तदा सूत्रेणैवादेशसिद्धिः । यदा तु कारकं लक्ष्यते तदर्थमिदं वचनम् । बहुषु मूत्रयत्सु को देवदत्त इत्युक्ते यासनष्ठन् मूत्रयतीति प्रतिवचनेन देवदत्तो लक्ष्यते । अथ वा अशौचादिगुणो गृह्यते । कर्तुश्चेति । यदा पूर्ववाक्ये गुणः साधनं गृह्यते तदा तेनैव सिद्धे पर्यायार्थः । यदा त्वाशौचादेर्गुणस्य तत्र ग्रहणं तदा विध्यर्थ । तत्त्वाख्यान इति । स्वभावाख्याने विनापि लक्ष्यलक्षणभावेनेत्यर्थः । नह्यासनं वृद्धेर्लक्षणं किं तर्हि स्वभावमात्रकथनमासीनं बिसमिति । सदादयश्चेति । चाब्राह्मणस्यायं प्रपञ्चः । सच्छब्दो विद्यमानवाचीति सत्सदृशाः सदादिशब्देनोपात्ता नान्य इत्याह इङ्जुहोत्योश्चेति । माङ्याक्रोश इति । लुङि प्राप्ते ऽस्मादेवादेशविधानाल्लट्ठनुमीयते । तिष्ठतिक्रियेति । स्थितिक्रियालक्षिता तु मूत्रणक्रिया । यस्तिष्ठन् मू

लक्षणम् । य आसीनोधीते स देवदत्त इति । आसिक्रियाऽध्ययनक्रियाया लक्षणम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अचयोगे इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । य आस्ते चाधीते च स चैत्रइति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नैतत् क्रियालक्षणम् । किं तर्हि । कर्तृलक्षणमेतत् । शयाना वर्धते दूर्वेति । शेतिक्रिया वृद्धिक्रियाया लक्षणं भवति । आसीनं वर्धते विसमिति आसिक्रिया वृद्धिक्रियाया लक्षणमिति। सदादयश्च बहुलम् । इङ्जुहोत्योर्वा । माङ्याक्रोश इत्येतद्वक्तव्यमेव। लक्षणहेत्वोः॥

तौ सत् ॥ १२७ ॥ तौग्रहणं किमर्थम् । शतृशानचौ प्रतिनिर्दिश्येते। नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतौ शतृशानचावनुवर्तिष्येते । क्व प्रकृतौ । लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे इति । अत उत्तरं पठति । तौ सदिति वचनमसंसर्गार्थम् * । तौ ग्रहणं क्रियते असंसर्गार्थम् । असंसक्तयोरेतैर्विशेषैः शतृशानचोः सत्संज्ञा यथा स्यादिति । ननु चैते विशेषा निवर्तन्ते । यद्यप्येते विशेषा निवर्तन्ते । अयं तु खलु वर्तमानः कालोऽवश्यमुत्तरार्थोनुवर्त्यः । तस्मिन्ननुवर्तमाने वर्तमानकालविहितयोरेव शतृशानचोः सत्संज्ञा स्यात् । भूतभविष्यत्कालविहितयोर्न स्यात् । किं पुनर्भूतभविष्यत्कालविहितयोः सत्संज्ञावचने प्रयोजनम् । प्रयोजनं पूरणगुणसुहितार्थसदिति । ब्राह्मणस्य पक्ष्यन् । ब्राह्मणस्य पक्ष्यमाणः । अथ क्रियमाणे पि तौग्रहणे कथमेवासंसक्तयोरेतैर्विशेषैः सत्संज्ञा लभ्या । लभ्येत्याह । कथम् । ताविति शब्दतः । सदिति योगविभागे क्रियमाणे

श्रयति स देवदत्त इति सर्वनामपरामर्शे देवदत्तस्य लक्षणं तद्गतस्य वा ऽशौचादेरिति भावः।नैतदिति समुच्चीयमानं क्रियाद्वयं परस्परस्यालक्षणं कर्तृविशेषस्य लक्षणमित्यर्थः। शेतिक्रियेति । तत्त्वाख्यानमपि लक्षणं भवति । यथा चैतन्यलक्षणः पुरुष इति भावः १२६

तौ सत् ॥ तौग्रहणमिति । शतृशानचोरनुवर्तनादेव संज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः। शतृशानचाविति । असति तौग्रहणे प्रत्ययविधिरयं स्याद् न तु संज्ञाविधिरिति भावः। तौ सदिति । तच्छब्देन शतृशानचो रूपमात्रं परामृश्यत इति लट्स्थानिकत्वादिधर्मासंबद्धयोरपि संज्ञा भवतीत्यर्थ । ननु चेति । अस्वरितत्वादनपेक्षणाच्चेति भावः । भूतेति । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति वचनाद् भूतेपि शतृशानचौ भवतः । किं पुनरिति । अतिदेशाद् भूते शतृशानचौ भविष्यतः । लटः सद्वेति वचनाद्भविष्यत्यपीति प्रश्नः। पूरणेति । वर्तमानवदित्यतिदेशाद्विधानमेवभूते शतृशानचोः स्याद् न तु संज्ञा । प्रत्ययाधिकाराद्धि प्रत्यय एवातिदिश्यते न तु संज्ञा । तथा लटः सद्वेति सत्संज्ञकप्रतिरूपकविधानं स्यात् । यथा पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्तामिति तदाकाराः क्रियन्ते। विहितयोस्तु तयोः सत्संज्ञानिबन्धनकार्यप्रसङ्गः । अथेति । संनिहितस्यैव वस्तुनः सर्वनाम्ना परामर्शादिति प्रश्नः । यद्यप्यनुवृत्त्या प्रकृतयोः संज्ञासिद्धौ तौग्रहणं क्रियते तथापि न प्रयोजनानुवर्तिप्रमाणमपि तु प्रमाणानुवर्ति प्रयोजनमिति क्रियमाणमपि तिग्रहणं प्रयोजनसंपादनाय नालमिति भाव । ताविति शब्दत इति । शब्देनैवाभिम-

तौग्रहणं योगाङ्गमुपजायते। सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते। तौ। तावेतौ शतृशानचौ धातुमात्रात्परस्य प्रत्ययस्य भवतः। ततः सत्। सत्संज्ञौ भवतः शतृशानचाविति। इहापि तर्हि प्राप्नुतः कारको हारक इति। अवधारणं लृटि विधानम्। लृटः सद्वेत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। लृट एव धातुमात्रात्परस्य नान्यस्येति। कैमर्थक्यान्नियमो भवति। विधेयं नास्तीति कृत्वा। इह चास्ति विधेयम्। किम्। नित्यौ शतृशानचौ प्राप्तौ तौ विभाषा विधेयौ। तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्त्विति। अपूर्व एव विधिः स्यान्न नियमः योगविभागतश्च विहितं सत्। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। लृटः सत्। लृटः सत्संज्ञकौ भवतः। किमर्थमिदम्। नियमार्थम्। लृट एव धातुमात्रात्परस्य नान्यस्येति। ततो वा। वा च लृटः शतृशानचौ सत्संज्ञौ भवतः। तत्रायमप्यर्थः। सद्विधिर्नित्यमप्रथमासमानाधिकरण इति वक्ष्यति तन्न वक्तव्यं भवति। अथ यावेतावुत्तरौ शत्रानौ किमेतौ लादेशौ आहोस्विदलादेशौ। कश्चात्र विशेषः। उत्तरयोर्लादेशे वावचनम् *। उत्तरयोर्लादेशे वावचनं कर्तव्यम्। पचमानः यजमानः। पचते यजत इत्यपि यथा स्यात्। साधनाभिधानं च *। प्राप्नोति। लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति भावकर्मणोरपि प्राप्नुतः। स्वरः *। स्वरश्च साध्यः। कतीह पचमानाः। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीत्येष स्वरः प्राप्नोति। उपग्रहप्रतिषेधश्च *। उपग्रहस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। कतीह निघ्नानाः। तङानावात्मनेपदमित्यात्मनेपदसंज्ञा प्राप्नोति। स्तां तर्हि अलादेशौ। अलादेशे षष्ठीप्रतिषेधः *। अलादेशे षष्ठीप्रतिषेधो वक्तव्यः। सोमं

तोऽर्थः सति योगविभागे लभ्यत इत्यर्थः। तावेताविति। पूर्वसूत्रे तयोरादेशत्वादिहाप्यादेशयोरेव विधानमिति भावः। कारक इति। तृजादीनां विधानसामर्थ्याच्छतृशानचौ न भविष्यतः। क्विबादीनामपि लोपविधानसामर्थ्यादिति यः प्रत्यय आदेशेन निवर्त्यते तस्य तदादेशापवादौ शतृशानचौ प्राप्नुत इत्यभिप्रायेण ण्वुलुदाहृतः। एवं च नन्दनाद्यप्युदाहार्यम्। युवोरनाकावित्यस्य तु तद्धितोऽवकाशः। तन्न वक्तव्यमिति। कथमिति चेदुच्यते। तावित्यत्र योगे प्रथमासमानाधिकरणादीन् विशेषाननुवर्त्य शतृशानचौ विधीयेते तावेव च लृटः सदित्यनेन नियम्येते। वेत्यनेन तु प्रथमासमानाधिकरणादौ लट इव विकल्पेन विधीयेते। शत्रानाविति। इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि पूङ्यजोः शानन् ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानशिति प्रत्ययानां ग्रहणं तत्र लटोऽनुवृत्त्यननुवृत्तिभ्यां पक्षद्वयसंभवः। उत्तरयोरिति। लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्तीत्युक्तत्वादिति भावः। साधनाभिधानं चेति। तदानिष्टस्यापि साधनस्याभिधानं प्राप्नोति कर्तुरेवेष्यते। स्वर इति। चित्करणन्तु निघ्नाना इत्यादौ सावकाशम्। उपग्रहस्येति। आत्मनेपदसंज्ञाया इत्यर्थः। अन्यथा परस्मैपदिभ्यश्चानश् न स्यात्॥ १२७॥

पवमानः । नडमाघ्नानः । अधीयन् पारायणम् । लप्रयोगे नेति प्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवं तृन्निसेत्तं भविष्यतीति । कथम् । तृन्निति नेदं प्रत्ययग्रहणं किं तर्हि प्रत्याहारग्रहणम् । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः । लटः शतृशानचावित्यत आरभ्या-तृनो नकारात् । यदि प्रत्याहारग्रहणं चोरस्य द्विषन् वृषलस्य द्विषन् अत्रापि प्राप्नोति । द्विषः शतुर्वावचनम् * । द्विषः शतुर्वेति वक्तव्यम् । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । प्रत्ययग्रहणे सति प्रतिषेधार्थम् । तदेव प्रत्याहारग्रहणे सति विध्यर्थं भविष्यतीति । तौ सत् ॥

तृन् ॥ १३५ ॥ तृन्विधावृत्विक्षु चानुपसर्गस्य * । तृन्विधौ ऋत्विक्षु चानुपसर्गस्येति वक्तव्यम् । होता पोता । अनुपसर्गस्येति किमर्थम् । प्रशास्ता प्रतिहर्ता । नयतेः षुक्च * । नयतेः षुग्वक्तव्यः । तृंश्च प्रत्ययो वक्तव्यः । नेष्टा । न वा धात्वन्यत्वात् * । न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । धात्वन्यत्वात् । धात्वन्तरं नेषतिः । कथं ज्ञायते । नेषतुनिष्टादिति दर्शनात् * । नेषतुनेष्टादिति हि प्रयोगो दृश्यते । इन्द्रो वस्तेन नेषतु । गावो नेष्टात् । त्विषेर्देवतायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वं च * । त्विषेर्देवतायां तृन्वक्तव्यः । अकारश्चोपधाया अनिट्त्वं च वक्तव्यम् । त्वष्टा । किं पुनरिदं त्विषेरेवानिट्त्वम् । नेत्याह । यच्चानुक्रान्तं यच्चानुक्रंस्यते सर्वस्यैष शेषोऽनिट्त्वं चेति । क्षदेश्च युक्ते * । क्षदेश्च युक्ते तृन्वक्तव्यः । क्षत्ता । छन्दसि तृच * । छन्दसि तृच तृंश्च वक्तव्यः । क्षत्तृभ्यः संगृहीतृभ्यः । क्षत्तृभ्यः संगृहीतृभ्यः ॥

ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः ॥ १३९ ॥ किक्त्वे स्थ ईकारप्रतिषेधः * । स्नोः किक्त्वे स्थ ईकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्थास्नुरिति । घुमास्थेतीत्वं प्राप्नोति । एवं तर्ह्यकित्करिष्यते । अकिति गुणप्रतिषेधः * । यद्यकित् क्रियते गुणप्रतिषेधो वक्तव्यः । जिष्णुरिति । भुव इट्प्रतिषेधश्च * । भुव इट्प्रतिषेधश्च वक्तव्यः । किं चान्यत् । गुणप्रतिषेधश्च । भूष्णुरिति । अस्तु तर्हि कित् । ननु चोक्तम् । स्नोः किक्त्वे ईकारप्रतिषेध इति । नैष दोषः । स्थादंशिभ्यां स्नुश्छन्दसि * । स्थादंशिभ्यां स्नुश्छन्दसि वक्तव्यः । स्थास्नु जङ्गमं दङ्क्ष्णवः पशव इति । स इदानीं स्थः स्नुराविशेषेण विधास्यते । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु

तृन् ॥ तृन्विधाविति । अताच्छील्यार्थमिदम् । प्रशास्तेति । तृजेव भवति । तृं स्तृचौ शास्ति चदादिभ्यः संज्ञायां चानिटाविति नेन । स्वरे च विशेषः । तृनि तादौ च निति कृत्यताविति गतेः प्रकृतिस्वरो भवति । तृचि कृत्स्वरः । नवेति नयतेस्तु षुकि गुणो न स्यात् । नेषतेस्तु ऋत्विजि तृनि वक्ष्यमाणादनिङ्वचनात्सर्वोपसंख्याने शेषादिडभावः । नेत्याहेति । त्विषेः स्वत एवानिट्त्वादिति भावः ॥ १३५ ॥

चोक्तं स्नोः कित्वे स्थ ईकारप्रतिषेध इति । एवं तर्हि गित्करिष्यते । स्नोर्गित्वान्न स्थ ईकारः । स्नोर्गित्वात् स्थ इकारो न भविष्यति । किं कारणम् । क्ङितोरीत्वशासनात् । क्ङितोरीत्वं शिष्येत । इह तर्हि जिष्णुरिति गुणः प्राप्नोति । गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः । गुणाभावस्त्रिषु स्मर्तव्यः । गिति किति ङिति चेति । तद्गकारग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । ककारे गकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते क्ङिति चेति । इह तर्हि भूष्णुरिति श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । श्र्युकोनिट्त्वं गकोरितोः । श्र्युकोनिट्त्वं गकारककारयोरिति वक्तव्यम् । तद्गकारग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । ककारे गकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते श्र्युकः कितीति । यद्येवं चर्त्वस्यासिद्धत्वाद्धशि चेत्युत्वं प्राप्नोति । सौत्रो निर्देशः । अथ वाऽसंहितया निर्देशः करिष्यते । श्र्युकः कितीति । स्नोर्गित्वान्न स्थ इकारः क्ङितोरीत्वशासनात् । गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः श्र्युकोनिट्त्वं गकोरितोः ॥

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ १४१ ॥ घिनणयं वक्तव्यः । हि घिनुणि सति शमिनौ शमिनः तमिनौ तमिन इति उगिदचां सर्वनामस्थान इति नुम्प्रसज्येत । नैष दोषः । झल्ग्रहणं तत्र चोदयिष्यति । इह तर्हि शमिनितरा शमिनीतरा तमिनितरा तमिनीतरा । उगितो घादिषु नद्या अन्यतरस्यां ह्रस्वो भवतीत्यन्यतरस्यां ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । तस्माद् घिनुणयं वक्तव्यः । इष्यत एव ह्रस्वत्वम् । घिनुणकर्मकाणाम् * । घिनुणकर्मकाणामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् संपृणक्ति शकमिति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । अनभिधानादिति ॥

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ् ॥ १४६ ॥ किमर्थं निन्दादिभ्यो वुञ्विधीयते । न ण्वुलैव सिद्धम् । नह्यस्ति विशेषः । निन्दादिभ्यो ण्वुलो वा । वुञो वा । तदेव रूपं स एव स्वरः । वुञमनेकाचः * । वुञमनेकाचः प्रयोजयन्ति । असूयकः । अथ येत्रैकाचः पठ्य-

---

ग्लाजि ॥ क्स्नुरिति श्रवणात् कित्वं निश्चित्याह क्स्नोः कित्व इति । एवं तर्हीति । गकारस्य चर्त्वेन निर्देशो व्याख्यास्यत इत्यर्थः । ककार इति । परभूत इत्यर्थः । एतच्च लक्ष्यमूलाद्व्याख्यानाल्लभ्यते । सौत्र इति । तेन असिद्धत्वाभावादुत्वाभावे विसर्जनीयो भवतीत्यर्थः । अथवेति । संहितायामुत्वविधानात् । इह तु तदभावादवसानविषयत्वाद्विसर्जनीयो भवति ॥ १३९ ॥

शमित्य ॥ घिनणयमिति । उकारे हि सति कार्यार्थत्वसंभवात्तस्योच्चारणार्थत्वं न स्यादिति भावः । इष्यत इति । विकल्पेनैव ह्रस्वत्वमिष्यते न तु नित्यमित्युकार उगित्कार्यार्थं इति स्थितम् ॥ १४१ ॥

निन्द ॥ वुञमनेकाच इति जातौ बहुवचनम् । असूयशब्दस्यैकस्यैव प्रयोजकत्वात् ।

न्ते। तेषां ग्रहणं किमर्थम्। न तेषां ण्वुलैव सिद्धम्। न सिध्यति। अयं तच्छीलादिष्वर्थेषु तृन् विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितं ण्वुलं बाधेत। वासरूपेण न्यायेन ण्वुलपि भविष्यति। अत उत्तरं पठति। निन्दादिभ्यो वुञ्वचनमन्येभ्यो ण्वुलः प्रतिषेधार्थम् *। निन्दादिभ्यो वुञ्वचनं क्रियते ज्ञापकार्थम्। किं ज्ञाप्यम्। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेनान्येभ्यो ण्वुल् न भवतीति। तृजादिप्रतिषेधार्थं वा एके *। अथ वा एके मन्यते एतज् ज्ञापयत्याचार्यः ताच्छीलिकेषु सर्व एव तृजादयो वासरूपेण न भवन्तीति॥

जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः॥ १५०॥ पदिग्रहणमनर्थकमनुदात्तेतश्च हलादेरिति सिद्धत्वात् *। पदिग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। अनुदात्तेतश्च हलादेरिति सिद्धत्वात्। अनुदात्तेतश्च हलादेरित्येवात्र युच् सिद्धः। न सिध्यति। अयं पदेरुकञ् विधीयते। लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् इति। स विशेषविहितः सामान्यविहितं युचं बाधेत। वासरूपन्यायेन युजपि भविष्यति। असरूपनिवृत्त्यर्थं तु *। असरूपनिवृत्त्यर्थं तर्हि पदिग्रहणं क्रियते। एतज् ज्ञापयत्याचार्यः ताच्छीलिकेषु ताच्छीलिका वासरूपेण न भवन्तीति। यद्येतज् ज्ञाप्यते। सूददीपदीक्षश्चेति दीपिग्रहणमनर्थकम्। अयं दीपे रो विधीयते। नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो र इति स विशेषविहितः सामान्यविहितं युचं बाधिष्यते। एवं तर्हि सिद्धे सति यद् दीपिग्रहणं करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यः भवति युचो रेण समावेश इति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। कम्रा कन्या कमना कन्येत्येतत्सिद्धं भवति॥

स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्॥१५८॥ किमर्थमालुच् विधीयते न लुरेवोच्येत। का रूपसिद्धिः स्पृहयालुः दयालुः। शपि कृते अतो दीर्घो यञीतिदीर्घो भविष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यदालुचं शास्ति तज् ज्ञापयत्याचार्योऽन्येभ्योप्ययं भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। आलुचि शीङ्ग्रहणं चोदयिष्यति तन्न कर्तव्यं भवति। आलुचि शीङ्ग्रहणम् *। आलुचि शीङ्ग्रहणं कर्तव्यम्। शयालुः॥

तृजादिप्रतिषेधार्थं वेति। प्रत्ययसामान्यापेक्षं च ज्ञापकमाश्रीयते न तु ण्वुलभावार्थमेव॥ १४९॥

जुचङ्क्र॥ पदि ग्रहणमिति। न च सकर्मकार्थं पदिग्रहणमनभिधानाद् अनेन सकर्मकादविधानात्॥ १५०॥

स्पृहि॥ शपि कृत इति। तुरुस्तुशम्यम इत्यतस्तत्र सार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते न तु तिङ्ग्रहणमिति भावः। एवं तर्हीति। ननु लुरि सति लकार-

आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ १७१ ॥ किमर्थं किकिनोः कित्त्वं क्रियते । न असंयोगाल्लिट् किदित्येव सिद्धम् । किकिनोः कित्वमृकारगुणप्रतिषेधार्थम् *। किकिनोः कित्करणं क्रियते । ऋकारस्य गुणप्रतिषेधार्थम् । अयमृकारान्तानां लिटि गुणः प्रतिषेधविषयेआरभ्यते ऋच्छत्यृृतामिति । स यथेह भवतिआतस्तरतुरातस्तरुरिति । एवमिहापि प्रसज्येत । मित्रावरुणौ ततुरिः दूरे अध्वा जगुरिरिति स पुनः कित्त्वेन बाध्यते । उत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात् *। उत्सर्गश्छन्दसि किकिनौ वक्तव्यौ । किं प्रयोजनम् । सदादिभ्यो दर्शनात् । सदादिभ्यो हि किकिनौ दृश्येते । सदिरमिनमिमनिविचीनां सेदिः रेमिः मेनिः नेमिश्चक्रमिवाभवत् । विविचिं रत्नधातमम् । भाषायां धाञ्कृसृजीननमिभ्यः *। भाषायां धाञ्कृसृजनिनमिभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ । धाञ् दधिः । कृ । चक्रिः । सृ । सस्रिः । जनि । जज्ञिः । नमि । नेमिः । सासहिवावहिचाचलिपापतीनां निपातनम् * । सासहिवावहिचाचलिपापतीनां निपातनं कर्तव्यम् । वृषा सहमानं सासहिः । वावहिः चाचलिः पापतिः । अपर आह । सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ । तान्येवोदाहरणानि ॥

भियः क्रुक्लुकनौ ॥ १७४ ॥ भियः क्रुकन्नपि वक्तव्यः । भीरुकः ॥

अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ १७८ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । न क्विप्चान्येभ्योपि

स्येत्संज्ञा प्राप्नोति श्रद्धालुश्च न सिध्यति श्रद्दधुरिति प्राप्नोतीत्याहुः । नैष दोषः । यादित्वादित्संज्ञा न भविष्यति । यकारश्च लुप्तनिर्दिष्टः । प्रयोजनाभावाद्वा । नह्यत्र लित्स्वरप्रत्ययस्वरयोर्विशेषोस्ति । उभयत्रैकादेश उदात्तेनेत्युदात्तत्वस्य भावात् । श्रद्धालुशब्दस्याप्यनेकार्थत्वाद्धातूनामत्र विषये दधात्यर्थे वर्तमानस्य धेटो भविष्यति । ननु शिदाश्रयोशितीत्यात्वप्रतिषेधः प्राप्नोति । एवं तर्हि श्रद्धा आश्रद्धेत्याकारप्रश्लेषादात्वं भविष्यति । अथवा दधातेरेव संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति द्विर्वचनं न प्रवर्तिष्यते ।

आदृग ॥ दकारो मुखसुखार्थो ऽसंदेहार्थो वा । तकारे तु सति तादपि परस्तपर इत्यृकारस्य तपरत्वाद् ऋकारग्रहणं न स्यात् । ऋकारगुणनिषेधार्थाच्च किकिनोः कित्वाद् ऋकारनिर्देशावसायः । सासहीति । पापतीति निपातनाद्यङि नीगभावः । विधौ तु भाष्यकारवचनप्रामाण्यात् । तेनाप्युक्तं तान्येवोदाहरणानीति । अथ लिड्वद्भावे किकिनोः परस्मैपदसंज्ञा कस्मान्न भवति । तथा चात्मनेपदिभ्यो दृङ्हङादिभ्यो न प्राप्नुतः । नैष दोषः । लादेशानां परस्मैपदसंज्ञा न तु लकारस्य । भावकर्मकर्तृषु तर्हि सिद्धवत् किकिनौ प्राप्नुतः । एषोप्यदोषः । उत्पन्नयोः कार्यातिदेशादुत्पत्तिश्च कर्तरि कृदित्यनेनास्यैकवाक्यत्वात्कर्तरि ययोर्भवति । वर्तमानाधिकाराच्च वर्तमान इति भूतकालतापि विरोधाभावातिदिश्यते । स्वरूपाबाधेन च कार्याण्यतिदिश्यन्ते इति कवसुकानचावपि किकिनोर्न भवतः ॥ १९८ ॥

दृश्यत इत्येव सिद्धम् । क्विब्विधिरनुपपदार्थः * । अनुपपदार्थोयमारम्भः । पचेः पक् । भिदेः भित् । छिदेः छित् । अथ योत्र सोपपदस्तस्य ग्रहणं किमर्थम् । न तेनैव सिद्धम् । न सिध्यति । इह केचिदाक्वेरिति सूत्रं पठन्ति ; केचित् प्राक् क्वेरिति । तत्र ये आक्वेरिति पठन्ति । तैः क्विबप्याक्षिप्तो भवति । तत्र तच्छीलादिष्वर्थेषु क्विब् यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । य एवासावविशेषविहितः स तच्छीलादिषु भविष्यति । अन्यत्र च न सिध्यति । अयं तच्छीलादिष्वर्थेषु तृन्विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितं क्विपं बाधेत । वासरूपेण क्विबपि भविष्यति । न सिध्यति । इदानीमेव ह्युक्तं तच्छीलादिष्वर्थेषु वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति । क्विप्चापि तृजादिः । वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घश्च * । वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घत्वं च वक्तव्यम् । क्विप्च । वचि । वाक् । प्रच्छि । शब्द । प्राट् । आयतस्तु । आयतस्तूः । कटप्रु । कटप्रूः । जु । जूः । श्रि । श्रीः । अपर आह । वचिप्रच्छ्योरसम्प्रसारणं चेति वक्तव्यम् । तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । दीर्घवचनसामर्थ्यात्सम्प्रसारणं न भविष्यति । इदमिह सम्प्रधार्यम् । दीर्घत्वं क्रियतां सम्प्रसारणमिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्सम्प्रसारणम् । अन्तरङ्गं दीर्घत्वम् । का अन्तरङ्गता । प्रत्ययोत्पत्तिसन्नियोगेन दीर्घत्वमुच्यते । उत्पन्ने प्रत्यये सम्प्रसारणम् । तत्रान्तरङ्गत्वाद्दीर्घत्वे कृते सम्प्रसारणम् । सम्प्रसारणपूर्वत्वे कृते कार्यकृतत्वात्पुनर्दीर्घत्वं न स्यात् । तस्मात् सुष्ठूच्यते दीर्घवचनसामर्थ्यात् सम्प्रसारणं न भवतीति । द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च * । द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे चेति वक्तव्यम् । दिद्युत् । गमि । जगत् । जुहोतेर्दीर्घश्च । जुहूः । दृणातेर्ह्रस्वश्च द्वे च क्विप्चेति वक्तव्यम् । दद्रृत् । जुहूर्जुहोतेर्ह्वयतेर्वा । दद्रृत् । दृणातेर्दीर्यतेर्वा । जूः । ज्वरतेर्जीर्यते वा । ध्यायतेः सम्प्रसारणं च * । ध्यायतेः सम्प्रसारणं च क्विप्च वक्तव्यः । धीर्ध्यायतेर्दधातेर्वा । अन्येभ्यो ॥

अन्येभ्योपि । क्विब्विधिरिति । क्विप् चेत्यत्र सुप्युपसर्गेपीति च वर्ततइति भावः । अथेति । पूर्वसूत्रे ग्रावस्तुशब्द इत्यर्थः । आक्वेरिति । अभिविधावाकारः । दीर्घवचनसामर्थ्यादिति । दीर्घश्रुत्याऽच्परिभाषोपस्थानाद्वाचिप्रच्छ्योरचो दीर्घत्वेन भाव्यं तत्र कृते संप्रसारणे पूर्वैकादेशे च दीर्घविधानमनर्थकं स्यादिति भावः । न स्यादिति । संम्प्रोवने लिङ्ग । पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात् पुनर्दीर्घो न प्रवर्तत इत्यर्थः । दिद्युदिति । द्युतिस्वाप्योरित्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । जगदिति । गमः क्वावित्ति मलोपः । जुहूरिति । दीर्घे समुच्चीयमाने दीर्घश्रुत्याऽच्परिभाषोपस्थानादचा च तदन्तविध्याश्रयणाद् जुहोतेर्वाजन्तत्वसम्भवाद्भवति ॥ १७८ ॥

विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् ॥ १८० ॥ डुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानं धातुविधितुक्प्रतिषेधार्थम् * । डुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । धातुविधितुक्प्रतिषेधार्थम् । धातुविधेस्तुकश्च प्रतिषेधो यथा स्यात् । मितद्रुः मितद्रू मितद्रवः । अचिश्नुधातुभ्रुवामित्युवङादेशो मा भूत् । इह च मितद्रुवा । मितद्रवे । नोङ्धात्वोरिति प्रतिषेधो मा भूत् । तुग्विधि । मितद्रुः । ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुग्मा भूदिति ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ १८८ ॥ शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि । रुष्टश्च रुषितश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि । हृष्टतुष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ । कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृताः पूर्ववत्स्मृताः ॥ न म्रियन्ते अमृताः ॥

इति महाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् । ॥

पादश्च समाप्तः

उणादयो बहुलम् ॥१॥ बहुलवचनं किमर्थम् । बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः । तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्य उणादयो दृश्यन्ते न सर्वाभ्यो दृश्यन्ते । प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् । प्रायेण खल्वपि ते समुच्चिता न सर्वे समुच्चिताः । कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तम् । कार्याणि खल्वपि सशेषाणि कृतानि न सर्वाणि लक्षणेन परिसमाप्तानि । किं पुनः कारणं तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्य उणादयो दृश्यन्ते न सर्वाभ्यः। किं च कारणं प्रायेण समुच्चिता न सर्वे समुच्चिताः किं च कारणं कार्याणि सशेषाणि कृतानि न सर्वाणि लक्षणेन परिसमाप्तानि । नैगमरूढिभवं हि सु-

---

विप्रसम् ॥ किं प्रयोजनमिति । क्विपा सिद्धिं मन्यमानस्य प्रश्नः ॥ १८० ॥

मतिबुद्धि ॥ क्तस्य मत्याद्यर्थेभ्यः परस्य भूतविषयतापि वर्तमानविषयतया तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाध्यते । ज्ञातमिति तु तेपि भवन्ति । तेनेत्यधिकारात् तृतीयान्तादुपज्ञातेऽर्थेऽण्प्रत्ययविधानात् । वर्तमाने हि क्तस्य च वर्तमान इति षष्ठ्या भाव्यम् ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

उणादयो बहुलम् ॥ बहुलवचनमिति । उणादय इत्येव सूत्रमुणादीनां शास्त्रान्तरपठितानां साधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थमस्त्विति भावः । बाहुलकमिति । प्रकृतेरिति जात्यपेक्षवचनम् । तनुशब्दोऽत्र वृत्तिविषये गुणमात्रवचनः प्रकृतीनां तानवं दृष्ट्वा बाहुलकं बहुलशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं बह्वर्थादानमुक्तम् । तेनापठिताभ्योपि प्रकृतिभ्य उणादयो भवन्ति । यथा ऋषेरुलच्शकेरपि भवति शङ्कुलेति तथा तेषामुणादीनां प्रायेण समुच्चयनं कृतं न तु साकल्येनेति । बहुलवचनादविहिता अपि भवन्ति । यथार्तेः फिडफिड्डौ भवतः ऋफिड ऋफिड्ड इति । सशेषाणि च कार्याणि उणादिषु विहितानि न तु निःशेषाणि । बहुलवचनात्त्वविहितान्यपि भवन्ति तेन षण्ड इत्यत्र सत्वाभावः सकारस्य वा षत्वं भवति । किं पुनरिति । यावत्यः प्रकृतयः यावन्तश्च प्रत्ययाः यावन्ति च का-

साधु * । नैगमाश्च रूढिभवाश्चौणादिकाः सुसाधवः कथं स्युः । नाम च धातुजमाह निरुक्ते । नाम खल्वपि धातुजमेवाहुः नैरुक्ताः । व्याकरणे शकटस्य च तोकम् । वैयाकरणानां च शाकटायन आह धातुजं नामेति । अथ यस्य विशेषपदार्थो न समुत्थितः कथं तत्र भवितव्यम् । यन्न विशेषपदार्थसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् * । प्रकृतिं दृष्ट्वा प्रत्यय ऊहितव्यः । प्रत्ययं च दृष्ट्वा प्रकृतिरूहितव्या । संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे । कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥३॥ भविष्यतीत्यनद्यतन उपसंख्यानम् * । भविष्यतीत्यनद्यतन उपसंख्यानं कर्तव्यम् । श्वोग्रामं गमी । किं पुनः कारणं न सिध्यति । लृटायं निर्देशः क्रियते । लृट् चानद्यतने लुटा बाध्यते । तेन लृट एव विषये एते प्रत्ययाः स्युः लुटो विषये न स्युः । इतरेतराश्रयं च भवति । का इतरेतराश्रयता । भविष्यत्कालेन अयं निर्देशः क्रियते निर्देशोत्तरकाला च भविष्यत्कालता । तदेतदितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते । उक्तं वा * । किमुक्तम् । एकं तावदुक्तं न चाऽपवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधानमिति । अपरमप्युक्तमव्ययनिर्देशात्सिद्धमिति । अव्ययवता शब्देन निर्देशः कर्तव्यः । अवर्तमानेभूत इति । स तथा निर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । अव्ययमेष भविष्यतिशब्दः । नैष भवतेर्लृट् । कथमव्ययसंज्ञा । विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा । अथापि

र्थाणि तावन्त्येव भवन्त्वित्वाति प्रश्नः । नैगमेति । निगमश्छन्दस्तत्र भवाइत्यखागृगथनादिभ्य इत्यण् । रूढिः प्रसिद्धिस्तत्र भवास्संज्ञाशब्दा इत्यर्थः । ते सुष्ठु साधवो यथा स्युरित्येवमर्थमपरिपूर्णत्वं प्रकृत्यादीनामुच्यते । अपरिपूर्णानां हि पूर्णत्वं बहुलग्रहणेन क्रियतइति नैगमरूढिभवानां व्याकरणेस्मिन् व्युत्पादनादसान्दिग्धं साधुत्वमवगम्यइत्यर्थः । अन्यैरप्याचार्यैः शब्दानां प्रकृत्यादिविभागेन व्युत्पादनमभ्युपगतमित्याह नामेति । तोकमित्यपत्यमित्यर्थः । यन्नेति । पदमर्थः प्रयोजनं यस्य व्युत्पाद्यत्वेन स पदार्थः प्रकृत्यादिविशेषश्चासौ पदार्थस्तस्माद्यन्न समुत्थितं विशिष्टप्रकृतिप्रत्ययोत्पादनेन व्युत्पादितमित्यर्थः । प्रकृतिमिति । प्रसिद्धामर्त्यादिकमित्यर्थः । प्रत्यय इति । फिडादिकः । प्रत्ययं चेति । प्रत्ययत्वेन प्रसिद्धमित्यर्थः । तेन दृषेरुलजिति प्रत्ययं दृष्ट्वा शकि प्रकृतिरूह्यते । तेन सिद्धं शङ्कुलेति । न सर्वत्र ऊहः कर्तव्यः । किं तर्हि साधुत्वेनाभिमतासु संज्ञास्विति प्रदर्शयति संज्ञास्विति ॥ १ ॥

भविष्यति ॥ अनद्यतन इति । भविष्यच्छब्दो भविष्यन्मात्रे वर्तते न तु तद्विशेषेऽनद्यतने तस्य लुड्विषयत्वात् । ततश्च गम्यादयो भविष्यच्छब्दार्थेन्वाख्यायमाना अनद्यतने न सिध्यन्तीति वार्तिकारम्भः । इतरेतराश्रयं चेति । एतद्भूते इत्यत्र व्याख्यातं तत

भवतेर्लृट् एवमप्यव्ययमेव । कथम् । न व्येतीत्यव्ययमिति । क्व पुनर्न व्येति । एतौ कालविशेषौ भूतवर्तमानौ स्वभावतो भविष्यत्येव वर्तते । यदि तर्हि नव्येतीत्यव्ययमिति । न वा तद्विधानस्यान्यत्राभावात् । न वा भविष्यदधिकारेणार्थः। किं कारणम् । तद्विधानस्यान्यत्राभावात् । ये पि ह्येते इत उत्तरं प्रत्ययाः शिष्यन्ते एतेऽप्येतौ कालविशेषौ न वियन्ति भूतवर्तमानौ स्वभावतो भविष्यत्येव वर्तन्ते । अत उत्तरं पठति ! भविष्यदधिकारस्य प्रयोजनं यावत्पचति पुरापचतीत्यनपशब्दत्वाय ॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ४ ॥ यावत्पुरादिषु लड्विधिर्लुटः पूर्वविप्रतिषिद्धम् * । यावत् पुरादिषु लड्विधिर्भवति लुटः पूर्वविप्रतिषेधेन । यावत्पुरानिपातयोर्लट् भवतीत्यस्यावकाशः । यावद्भुङ्क्ते । पुराभुङ्क्ते । लुटोऽत्रकाशः श्वः कर्ता श्वोऽध्येता । इहोभयं प्राप्नोति । यावत् श्वो भुङ्क्ते । पुरा श्वो भुङ्क्ते । लड् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । अनद्यतने लुडित्यत्र यावत्पुरानिपानयोर्लडित्येतदनुवर्तिष्यते ॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥७॥ किमर्थमिदमुच्यते । न लिप्स्यमानसिद्धिरपि लिप्सैव । तत्र किंवृत्ते लिप्सायामित्येव सिद्धम् । अकिंवृत्तार्थोऽयमारम्भः । यो भवतामोदनं ददाति स स्वर्गं लोकं गच्छति । यो भवतामोदनं दास्यति स स्वर्गं लोकं गमिष्यति ॥

तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ १० ॥ किमर्थं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां ण्वुल्विधीयते न अविशेषेण विहितः ण्वुल् स क्रियायां चोपपदे क्रियार्थायामन्यत्र च भविष्यति । ण्वुलि सकर्मकग्रहणं चोदितम् अकर्मकार्थोऽयमारम्भः । आसको व्रजति । शायको व्रजतीति । प्रत्याख्यातं तत् । न वा धातु-

---

एवावधारणीयम् । न वेति । विशेषे यत्सामान्यमस्ति तदाश्रयेण गम्यादयः प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः । विशेषविवक्षायां चापवादविप्रतिषेधाल्लुडेव भवति श्वो गन्ता ग्राममिति ३ ॥ वासरूपवचनाल्लुडपि भवति । तेन गमिष्यति भविष्यतीत्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते । यावत्पचतीति । सति भविष्यदधिकारे भविष्यत्येव यावत्पुराशब्दयोगे लटः साधुत्वं भवति । भविष्यत्कालेन वर्तमानकालस्य बाधनादसति भविष्यदधिकारे भूतेपि साधुत्वं लटः स्यात् । शब्दोपात्तकाले विशेषविधानाभावे वर्तमानकालस्य बाधो न स्यात् ४ ॥

लिप्स्यमान ॥ अकिंवृत्तार्थ इति । पूर्वत्र तु किंवृत्तग्रहणं लिप्स्यमानसिद्धिरहितायां लिप्सायामकिंवृत्ते लड्निवृत्त्यर्थम् ॥७॥

तुमुन् ॥ अकेनोरिति । सति भविष्यत्काले ण्वुल्विधौ तदनुवादेन षष्ठीनिषेधो वि-

मात्रादर्शनाद् ण्वुल इति। एवं तर्हि तृजादिषु वर्तमानकालोपादानं चोदितम्। अवर्तमानकालार्थोयमारम्भः। तदपि प्रत्याख्यातम्। न वा कालमात्रे दर्शनादन्येषामिति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरित्यत्र षष्ठ्याः प्रतिषेध उक्तः स यथा स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। य एवासावविशेषेण विहितः स यदा भविष्यति तदास्य प्रतिषेधो भविष्यति। एवं तर्हि भविष्यदधिकारविहितस्य प्रतिषेधो यथा स्यात्। इह मा भूत्। अङ्ग यजतां लप्स्यन्ते ऽस्य याजकाः य एनं याजयिष्यतीति। नैष भविष्यत्कालः। कस्तर्हि। भूतकालः। कथं तर्हि भविष्यत्कालता गम्यते। धातुसम्बन्धे प्रत्यया इति। यस्तार्हि न धातुसंबन्धः। इमे ऽस्य याजका इमेस्य लावका इति। एषोपि भूतकालः। कथं तर्हि भविष्यत्कालता गम्यते संबन्धात् स च तावत्तैरयाजितो भवति। तस्य च तावत्तैर्यवा अलूना भवन्ति उच्यते च। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अयं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां तुमुन् विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितं ण्वुलं बाधेत। एतदापि नास्ति प्रयोजनम्। भावे तुमुन्विधीयते कर्त्तरि ण्वुल् तत्र कः प्रसङ्गो यद्भावे विहितस्तुमुन् कर्तरि विहितं ण्वुलं बाधेत। लृट् तर्हि बाधेत। वासरूपेण ण्वुलपि भविष्यति। उत्तरं पठति। ण्वुलः क्रियार्थोपपदस्य पुनर्विधानं तृजादिप्रतिषेधार्थम् ※। ण्वुलः क्रियार्थोपपदस्य पुनर्विधानं क्रियते। ज्ञापकार्थम्। किं ज्ञाप्यम्। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः। क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति। ण्वुलपि तृजादिः। तुमण्ण्वुलौ ॥

भाववचनाश्च ॥११॥ किमर्थमिदमुच्यते न अविशेषेण भावे ये प्रत्यया विहितास्ते क्रियायामुपपदे क्रियार्थायाम्। अन्यत्र च भविष्यन्ति। अत उत्तरं पठति भाववचनानां यथाविहितानां प्रतिपदविध्यर्थम् ※. भाववचनानां च यथाविहितानां प्रतिपदविध्यर्थोऽयमारम्भः। इदानीमेव ह्युक्तं क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति। भाववचनाश्चापि तृजादयः। अस्तिप्रयोजनमेतत्। किं तर्हि-

---

धातुं शक्यते नान्यथेति भावः। लप्स्यन्तेस्येति। याजकशब्दो भविष्यति वर्तते यस्मादेते तं याजयिष्यन्ति न तु ते याजितवन्तः तत्र भविष्यदधिकारविधानाभावादस्येति षष्ठी न प्रतिषिध्यते। अस्य याजका इति। एतद्व्याचष्टे य एनमिति। कस्तर्हि भूतकाल इति। शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्याजकशब्दस्य भूतकालविषयत्वमिति भावः। धातुसंबन्ध इति। याजकत्वस्यैव भविष्यत्वं प्रतीयत इत्यर्थः। संबन्धादिति। भावियाजकत्वादिकमारोप्य तथाभिधानादित्यर्थः। तृजादिप्रतिषेधार्थमिति। तेन कर्ता व्रजति विक्षिपो व्रजतीत्यादि न प्रयुज्यतइत्यर्थः ५।१०॥

भावव॥ प्रतिपदविध्यर्थमिति। ज्ञापकेन निराकृतानां पुनः प्रातिपदं साक्षाद्विधा-

ति । यथाविहिता इति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । इह याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण भावे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषेण क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां यथा स्युः व्यतिकरो मा भूदिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इह भावे प्रत्यया भवन्तीतीयता सिद्धम् । सोयमेवं सिद्धे सति यद्वचनग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं वाचका यथा स्युरिति । यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण भावे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषेण क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामपि भवन्ति ततोमी वाचकाः कृताः स्युः । अथ हि धातुमात्राद् वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यात् ततो नामी वाचकाः कृताः स्युः ।

अण् कर्मणि च ॥१२॥ किमर्थमिदमुच्यते न अविशेषेण कर्मण्यणित्यण्विहितः स क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामन्यत्र च भविष्यति । अणः पुनर्वचनमपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थम् * । अणः पुनर्वचनं क्रियते अपवादविषयेऽनिवृत्तिर्यथा स्यात् । गोदायो व्रजति कम्बलदायो व्रजतीति । किमुच्यते अपवादविषये अनिवृत्त्यर्थमिति न पुनरुत्सर्गविषये प्रतिपदविध्यर्थं स्यात् । इदानीमेव ह्युक्तं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति । अण् चापि तृजादिः एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते । अपवादविषये चानिवृत्तिः । उत्सर्गविषये च प्रतिपदविधिः । कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । कर्मग्रहणसामर्थ्यात् । कथं पुनरन्तरेण कर्मग्रहणं कर्मण्यण् लभ्यः । वचनग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । अस्तिप्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । अपर्यायेणेति तु वक्तव्यम् । कदा चिद्धि कर्मणि स्यात्कदा चित् क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । चेन संनियोगः करिष्यते अण् कर्मणि च । किं च अन्यत्, क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति । एवमपि प्रत्येकमुपपदसंज्ञा न प्राप्नोति । चेनैव संनियोगः करिष्यते प्रत्येकं च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति प्रत्येकमुपपदसंज्ञा भविष्यति ।

नार्थो योग इत्यर्थः । यथा विहिता इति । येन प्रकारेण विहिता यथा विहिता इत्यसमस्तं पदद्वयम् । अथ वा यथा विहितं विधानं येषां ते यथाविहिता इति बहुव्रीहिः । अव्ययीभावे तु यथाविहितमिति । वचनग्रहणमिति । वचनानां ग्रहणेन लोकप्रसिद्धं वाचकत्वमवगम्यत इत्यसामञ्जस्यं न भवति ॥ ११ ॥

अण् कर्म ॥ कथं पुनरिति । अपूर्वविधानात्प्रतिप्रसवस्य लाघवादुत्सर्गविषय एव ण्वुलं बाधित्वाण् स्यात् । काण्डलावो व्रजतीति । यथा चापवादविषये न स्यादिति प्रश्न । वचनग्रहणमपीति । ततश्च वचनग्रहणात्कर्मण्येवोपपदेऽणि सिद्धे पुन कर्मग्रहणं कर्ममात्रपरिग्रहार्थमित्यपवादविषयेप्यण् सिद्धो भवतीत्यर्थः । कदा चिदिति । वचनं तु भविष्यति कालेपवादबाधनार्थं स्यादिति भावः । एवमपीति । ततश्च

लृट् शेषे च ॥१३॥ शेषग्रहणं किमर्थम्। लृटि शेषवचनं क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थम् *। लृटि शेषवचनं क्रियते क्रियायां प्रतिपदविधिर्यथा स्यात्। अविशेषेण विधाने लृटोऽभावः प्रतिषिद्धत्वात् *। अविशेषेण हि विधाने सति लृटोऽभावः स्यात्। करिष्यामीति व्रजति। किं कारणम्। प्रतिषिद्धत्वात्। इदानीमेव ह्युक्तं क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति। लृट् चापि तृजादिः। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। साधीयस्तु खलु शेषग्रहणेन क्रियार्थोपपदाद् लृण्निर्भज्यते। किं कारणम्। अक्रियार्थोपपदत्वात्। शेष इत्युच्यते। शेषश्च कः। यदन्यत् क्रियायाः क्रियार्थायाः। एवं तर्हि लृटि शेषवचनं क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थम्। लृटि शेषवचनं क्रियते क्रियायां प्रतिपदविधिर्यथा स्यात् लृट् शेषे च करिष्यति हरिष्यतीति। क्व च। क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति। स तर्हि चकारः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। कथम्। इह लृङ् भवतीतीयता सिद्धम्। सोयमेवं सिद्धे सति यत् शेषग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम्। योगाङ्गं यथा विज्ञायेत। सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते। लृट् भवति क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामिति। ततः शेषे। शेषे च लृड् भवति इति। लृट् शेषे च ॥

लृटः सद्वा ॥ १४ ॥ सद्विधिर्निसमप्रथमासमानाधिकरणे *। सद्विधिरप्रथमासमानाधिकरणे नित्यमिति वक्तव्यम्। पक्ष्यन्तं पश्य पक्ष्यमाणं पश्य। क्व तर्हीदानीं विभाषा। प्रथमासमानाधिकरणे पक्ष्यन् पक्ष्यति। पक्ष्यमाणः पक्ष्यते॥

अनद्यतने लुट् ॥ १५ ॥ योगविभागः कर्तव्यः। अनद्यतने। लृट् सत्संज्ञौ भवतः। श्वोऽग्नीनाधास्यमानेन। श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन। ततः लुट्।

काण्डलावो व्रजतीति केवलस्य कर्मण उपपदसंज्ञाया अभावात्समासो न प्राप्नोतीति भावः। प्रत्येकं चेति। कर्मणि क्रियायामिति पृथक्सप्तमीनिर्देशात्प्रत्येकमुपपदसंज्ञा भवति निमित्तसद्भावादित्यर्थः॥ १२॥

लृट् शेषे च॥ शेषग्रहणमिति। क्रियायां क्रियार्थायामिति निवर्तिष्यत इति भावः लटीति। अयं भावः। लृडित्येतावत्युच्यमाने करिष्यतीत्यादावेव स्यात् करिष्यामीति व्रजतीत्यादौ ण्वुला बाधितत्वान्न स्यात्। शेषग्रहणात्तु क्रियार्थायामित्यस्य संनिधिरनुमीयते इति तत्रापि लृट् सिध्यति शेषे च विषये। साधीयस्त्विति। विपर्ययस्साधनं प्रत्युत शेषग्रहणमिति भावः। एवं तर्हीति। चशब्दसहिताच्छेषग्रहणात् क्रियायामप्युपपदे लृट् सिध्यतीति वार्तिककारस्याशय इत्यर्थः। इदानीं योगविभागाश्रयणेन चकारं प्रत्याख्यातुमाह स तर्हीति॥ १३॥

लृटः सद्वा॥ सद्विधिरिति। अप्रथमासमानाधिकरणग्रहणमुपलक्षणं सूत्रोपात्तानामर्थानामितिसंबोधनं लक्षणं हेतुश्च क्रियाया गृह्यते॥ १४॥

लुट् च भवत्यनद्यतने । श्वः कर्ता । श्वोऽध्येता । केन विहितस्यानद्यतने लृटः सत्संज्ञावुच्येते । एतदेव ज्ञापयति भवत्यनद्यतने लृडिति । यदयमनद्यतने लृटः सत्संज्ञौ शास्ति एव च कृत्वा सोऽप्यदोषो भवति । यदुक्तं भविष्यतीत्यनद्यतन उपसंख्यानमिति । परिदेवनेश्वस्तनीभविष्यन्त्यर्थे *। परिदेवने श्वस्तनीभविष्यन्त्या अर्थे इति वक्तव्यम् । इयं तु कदा गन्ता येवं पादौ निदधाति । अयं तु कदाध्येता य एवमनभियुक्त इति । कालप्रकर्षात्तूपमानम् * । कालप्रकर्षात्तूपमानं भविष्यति । गन्तेवेयं गन्ता नेयं गमिष्यति । अध्येतेवायमध्येतानायमध्येष्यते । न वै तिङन्तेनोपमानमस्ति । एवं तर्ह्यनद्यतन इवानद्यतन इति । अनद्यतने ॥

पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥ १६ ॥ स्पृश उपतापे * । स्पृश उपतापे इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कम्बलस्पर्श इति । पदरु ॥

सृ स्थिरे ॥ १७ ॥ व्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यम् । अतिसारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । बले । शालसारः । खदिरसारः । सृस्थिरे ॥

भावे ॥ १८ ॥ भावे सर्वलिङ्गो निर्देशः * । भावे सर्वलिङ्गो निर्देशः कर्तव्यः । भूतौ भवने भावे इति । किं प्रयोजनम् । सर्वलिङ्गे भावे एते प्रत्यया यथा स्युरिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । पुल्लिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च । तेन पुल्लिङ्ग एव भावे एकवचने चैते प्रत्ययाः स्युः स्त्रीनपुंसकयोर्द्विवचनबहुवचनयोश्च न स्युः । नात्र निर्देशस्तन्त्रम् । कथं पुनस्तेनैव नाम निर्देशः क्रियते तच्चातन्त्रं स्यात् । तत्कारी च भवांस्तद्द्वेषी च । नान्तरीयकत्वादत्र पुल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते एकवचनेन च । अवश्यं कयाचिद्विभ-

---

अनद्य॥एवं चेति । भविष्यच्छब्दस्याद्यतनेऽपि वर्तनात्तन्त्रेण एकशेषेण वा द्वयोर्भविष्यच्छब्दयोर्निर्देशादिति भावः ।भविष्यन्त्यर्थे इति।भविष्यन्तीशब्देन पूर्वाचार्यसंज्ञया लृडुच्यते । अनद्यतन इति । प्रयोगदर्शनवशाच्च गौणेऽप्यनद्यतने प्रत्ययो भवति ॥ १५ ॥

पदरुज ॥ स्पृश उपताप इति । उपतापो रोगः । स्पर्शो नाम व्याधिविशेषः । अन्यत्र पचाद्यज् भवति । स्वरे विशेषः ॥ १६ ॥

सृस्थिरे॥ स्थिरः कालान्तरस्य प्रापकार्थ उच्यते।व्याधीति। अस्थिरार्थं वचनम्॥१७॥

भावे ॥ सर्वलिङ्ग इति । लिङ्गस्योपलक्षणार्थत्वात्सर्वसंख्य इत्यपि बोद्धव्यम् । पुल्लिङ्गेनेति । ततश्च शब्देन योऽर्थः प्रतिपाद्यते यल्लिङ्गसंख्यायुक्तस्तस्यैवाभिधायकेन भाव्यमिति । स्त्रियां भाव इति सामानाधिकरण्येन सम्बन्धस्यासम्भवात् क्रियामकर्तरि च कारके क्तिन्प्रत्ययः स्यात् । भावे तु पुंसि । एवं नपुंसके भावे क्त इत्यत्राकर्तरि च कारके इत्यस्य निवृत्तत्वान्नपुंसके कर्तरि क्तः स्यात् । भावे तु पुंसि । द्वित्वबहुत्वयोश्च पाकौ पाका इत्यादौ प्रत्यया न स्युरित्यर्थः । नात्रेति । सत्त्वभूतार्थो विना लिङ्गं संख्यां न च निर्देष्टुं शक्यत इति तयोः शब्देनोपादानं शब्दसंस्कारमात्रमेव तु तदुपादाने प्रयोजनमित्यर्थः । नान्तरीयकत्वादिति । अन्तरशब्दो गहादिषु पठ्यते स

क्तया केन चिल्लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः । तद्यथा कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहरति । नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान् सशकलान् सकण्टकानाहरति । नान्तरीयकत्वात्स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकान्युत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयकत्वात्पुंल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च । न ह्यत्र निर्देशस्तन्त्रम् । कया चिद्विभक्तया केन चिच्च लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः । अथ वा कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवाचिनः क्रियाविशेषवाचिनः पचादयः । यच्चात्र पचतेर्भवति न तद् भवतेः पचतिर्भवति । यच्चात्र भवतेः पचतिर्भवति न तत् पचतेर्भवतिर्भवति किं च पचतेर्भवतिर्भवति । सामान्यम् । किं च भवतेः पचतिर्भवति । विशेषः । तद्यथा । उपाध्यायस्य शिष्यो मातुलस्य भागिनेयं गत्वाह उपाध्यायं भवानभिवादयतामिति । स गत्वा मातुलमभिवादयते । तथा मातुलस्य भागिनेय उपाध्यायस्य शिष्यं गत्वाह मातुलं भवानभिवादयतामिति । स गत्वा उपाध्यायमभिवादयते । एवमिहापि पचतेर्भवतौ यत्तन्निर्दिश्यते । भावे ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ १९ ॥ कारकग्रहणं किमर्थम् ।

च विनार्थे वर्तते । अन्तरे भवं अन्तरीयं तत्र नञ्समासे कृते पृषोदरादित्वाद्भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्वा नलोपाभावः । ततः स्वार्थे कन्प्रत्ययः । तुषपलालानीति । तुषसहितानि पलालानीत्युत्तरपदलोपी समासः । द्वन्द्वे तु जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावप्रसङ्गः । एवं शकलकण्टकानीति बोद्धव्यम् । कण्टकशब्दश्चोभयलिङ्गः । एवमिहापीति । प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्मृतेः प्रयोगे च सर्वलिङ्गसंख्ये भावे प्रत्ययानां दर्शनादिह च लिङ्गसंख्ययोरविवक्षेत्यर्थः।अथ वेति । पाकादिषु क्रियाविशेषेषु भिन्नलिङ्गसंख्यानुगतेष्वपि भावशब्दवाच्यं सामान्यं शाबलेयादिष्विव गोत्वं विद्यते तच्चैकं पुंस्त्वानुगतं चेति तदाश्रित्य प्रत्यया विधास्यन्तइत्यर्थः । यच्चात्रेति । भावः सामान्यमेव पचादयो विशेषा एवेत्यर्थः । भूतिर्भवनमित्यपि पाकादिवत्कर्त्रादिभेदाद्भावविशेष एव भावसामान्यानुगत इति द्रष्टव्यः । तद्यथेति । यथैकस्मिन्वस्तुनि मातुलत्वमुपाध्यायत्वं च भिन्नसम्बन्ध्याश्रयं परस्परमबाधेन व्यवस्थितं तथा पाकादिषु विशेषरूपता भावशब्दस्य वाच्यश्च सामान्यम् । तदुक्तं हरिणा । आचार्यो मातुलश्चेति यथैको व्यपदिश्यते । सम्बन्धिभेदादर्थात्मा स विधिः पक्तिभावयोरिति ॥ भवतौ यदिति । भवतौ धातौ वाच्यत्वेनावस्थितं यत्सामान्यं पचादिधातुवाच्यविशेषसमवेतं तत्प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिश्यतइत्यर्थः । तत्र पाक इत्यादौ प्रकृतिभागः साध्यरूपमर्थमाह । प्रत्ययभागस्तु सत्त्वरूपताम् । तदुक्तं हरिणा । आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता । प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः ॥ साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना । सत्त्वभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धन इति ॥ १७ ॥

अकर्तरि ॥ कारकग्रहणं किमर्थमिति । अकर्तरीति पर्युदासपक्षे कर्तृसदृशस्य का-

कारकग्रहणमनादेशे स्वार्थविज्ञानात् * । कारकग्रहणं क्रियते । अनादेशे स्वार्थविज्ञानात् । अनादेशे अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति । तद्यथा, गुप्तिज्किद्भ्यः सन् यावादिभ्यः कनिति । एवमिहापि प्रत्ययाः स्वार्थे स्युः । स्वार्थे मा भूवन् कारके यथा स्युरित्येवमर्थमिदमुच्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । विहितः प्रत्ययः स्वार्थे भावे घञिति । तेनातिप्रसक्तमिति कृत्वा नियमोऽयं विज्ञायते । अकर्तरि संज्ञायामेवेति । अस्ति चेदानीं कश्चित्संज्ञाभूतो भावो यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । आवाहो विवाह इति । कैमर्थक्यान्नियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् । किम् । अकर्तरि च कारके संज्ञायां घञ्विधेयः । तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्त्विति । अपूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः । तदेवं तर्हि प्रयोजनं स्वार्थे मा भूवन्निति । ननु चोक्तं विहितः प्रत्ययः स्वार्थे भावे घञितीति । अन्यः स भावो बाह्यः प्रकृत्यर्थात् । अनेनेदानीमभ्यन्तरे भावे स्यात् । कः पुनरनयोर्भावयोर्विशेषः । उक्तो भावभेदो भाष्ये । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः । नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते तथा ह्यर्थो गम्यते । तद्यथा । अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशं पुरुषमानयति । नासौ लोष्टमानीय कृती भवति । एवमिहापि अकर्तरीति कर्तृप्रतिषेधादन्यस्मिन्नकर्तरि कर्तृसदृशे कार्यं विज्ञास्यते । किं चान्यदकर्तृ कर्तृसदृशम् । कारकम् । उत्तरार्थं तर्हि कारकग्रहणं कर्तव्यम् । परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । कारके यथा स्यात् । इह मा भूत् । एका तिलोच्छ्रितिः द्वे श्रुती इति । घञनुक्रमणमजब्विषये अवचनेऽहि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञानमिति वक्ष्यति । तन्न वक्तव्यं भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्राप्यकर्तरीत्येवानुवर्तिष्यते । संज्ञाग्रहणानर्थक्यं च सर्वत्र घञो दर्शनात् * ।

रकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते । प्रसज्यप्रतिषेधेपि वाक्यभेदेन संज्ञायां घञ् भवति कर्तरि न भवतीति विधिप्रतिषेधयोर्विधानाद् भावे च पूर्वसूत्रेण विहितत्वात् संज्ञायां घञ् धात्वर्थसंबन्धिनि कारके एव सामर्थ्याद्विज्ञास्यत इति प्रश्नः । स्वार्थ इति । साध्यमानरूपस्वार्थ इत्यर्थः । विहित इति । भावभेदमबुध्यमान आह आवाह इति । कन्याया आनयनमुच्यते । विवाहस्तु नयनम् । तत्रापूर्व इति । अन्यथा भावे संज्ञायामिति एकमेव योगं कुर्यात् । योगविभागात्तु विध्यर्थत्वमस्येत्यर्थः । अन्य इति । सत्त्वभावमापन्न इत्यर्थः । अनेनेति । साध्यमानरूपो धातुवाच्य आभ्यन्तरः । उक्त इति । सार्वधातुके यगित्यत्र भावभेदः प्रतिपादितः । उत्तरार्थमिति । तेन परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य इत्यनेन घञ् कारके भवति न तु भाव इति । एका तिलोच्छ्रितिः द्वे श्रुती इत्यत्र भावे घञोऽप्रसङ्गादेतदर्थं घञनुक्रमणमित्यादि न वक्तव्यं भवति ॥ ३ ॥

संज्ञाग्रहणं चानर्थकम्। किं कारणम्। सर्वत्र घञो दर्शनात्। असंज्ञायामपि घञ् दृश्यते। को भवता लाभो लब्धः। को भवता दायो दत्त इति। यदि संज्ञाग्रहणं न क्रियते। अतिप्रसङ्गो भवति। कुतः कट इत्यत्र कारः कट इति प्राप्नोति। अतिप्रसङ्ग इति चेदभिधानलक्षणत्वात् प्रत्ययस्य सिद्धम् ॥ अतिप्रसङ्ग इति चेत्। तन्न। किं कारणम्। अभिधानलक्षणत्वात्प्रत्ययस्य सिद्धम्। अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासाः। अनभिधानाद् न भविष्यन्ति। अकर्तरि च ॥

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ २० ॥ सर्वग्रहणं किमर्थम्। सर्वेभ्यो धातुभ्यो घञ् यथा स्यात्। अजपोरपि विषये एकस्तण्डुलनिचायः। द्वौ शूर्पनिष्पावौ। सर्वग्रहणमनर्थकं परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात् ॥ सर्वग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात्। परिमाणाख्यायामित्येव घञ् सिद्धः। अजपोरपि विषये नार्थः सर्वग्रहणेन। अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। एकः पाको द्वौ पाकौ त्रयः पाका इति। पूर्वेणाप्येतत् सिद्धम्। न सिध्यति। संज्ञायामिति पूर्वो योगः। नचैषा संज्ञा। प्रत्याख्यायते संज्ञाग्रहणम्। अथापि क्रियते। एवमपि न दोषः। अजपावपि संज्ञायामेव। यथाजातीयक उत्सर्गः तथाजातीयकेनापवादेनापि भवितव्यम्। उत्तरार्थं तर्हि। इङश्च। सर्वेभ्योऽपि यथा स्यात्। ननु चायमिङ् एक एव वण्ठरण्डाकल्पः। सर्वेषु साधनेषु यथा स्यात्। उपेत्याधीयते तस्मादित्युपाध्यायः। अस्मिन्नधीयत इत्यध्यायः। अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्चेत्येतन्निपातनं न कर्तव्यं भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। क्रियते न्यास एव। उत्तरार्थमेव तर्हि वक्तव्यम्। कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति सर्वेभ्यो यथा स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत् कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहणं व्यतिपाकार्थम्। पृथक्तु ग्रहणं बाधकबाधनार्थम्। व्यावचोरी व्यावचर्च्यर्थम्। तत्र व्यतीक्षादिषु दोषः। सिद्धं तु प्रकृते स्त्रीग्रहणे ण्वुल्ग्रहणं णिज्ग्रहणं चेति। उत्तरार्थमेव तर्हि। अभिविधौ भावइनुण् सर्वेभ्यो यथा स्यात्। सांराविणम्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। अभिविधौ भावग्रहणं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्। पृथक् तु ग्रहणं बाधकबाधनार्थं

. परिमाणा ॥ अजपोरपीति। अन्यथा पुरस्तादपवादा इति न्यायेनाचमेव घञ् बाधेत नापमिति भावः। द्वौ शूर्पनिष्पावाविति। यद्यप्यत्र निरभ्योः पूल्वोरिति घञ् सिध्यति तथापि सर्वापवादार्थं सर्वग्रहणोपादानादनेनैव भवितुमर्हतीत्युपन्यासः। सर्वग्रहणमिति। बाध्यमात्रापेक्षायां समुदायापेक्षायां वा पुरस्तादपवादन्यायो नास्तीति भावः। एकः पाक इति। कर्मण्यपि घञ् भवतीति भावः। सर्वेष्विति। सर्वेभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी तेनायमर्थो गृह्यतइति भावः। तेनाधिकरणे घ बाधित्वा घञ्

न तु ल्युट इति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । प्रकृत्याश्रयो योपवादस्तस्य बाधनं यथा स्याद् अर्थाश्रयो योपवादस्तस्य बाधनं मा भूदिति । एका तिलोच्छ्रितिः । द्वे श्रुतीइति ॥ घञनुक्रमणमजब्विषये । अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञानमिति चोदयिष्यति तन्न वक्तव्यं भवति । घञनुक्रमणमजब्विषये * । घञनुक्रमणमजब्विषयइति वक्तव्यम् । अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञानम्* । अनुच्यमाने ह्येतस्मिन् स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादोयं विज्ञायते । एका तिलोच्छ्रितिः द्वेश्रुती इति । दारजारौ कर्तरि णिलुक् च * । दारजारौ कर्तरि वक्तव्यौ । णिलुक् च वक्तव्यः । दारयन्तीति दाराः । जरयन्तीति जाराः । करणे वा * । करणे वा वक्तव्यौ । दीर्यन्ते तैर्दाराः जीर्यन्ति तैर्जाराः । परिमाणा ॥

इङश्च ॥ २१ ॥ इङश्चेत्सपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष्* । इङश्चेत्सत्रापादनं स्त्रियामुपसंख्यानं कर्तव्यं तदन्ताच्च वा ङीष् वक्तव्यः । उपेत्साधीयते ऽस्या उपाध्यायी उपाध्याया । शॄवायुवर्णनिवृत्तेषु * । शॄ इत्येतस्माद्वायुवर्णनिवृत्तेषु घञ् वक्तव्यः । शारो वायुः । शारो वर्णः । गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः । इङश्च ॥

समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥ समि मुष्टाविसनर्थकं वचनं परिमाणाख्यायामिति । सिद्धत्वात् * । सामि मुष्टाविति वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । परिमाणाख्यायामिति सिद्धत्वात् । परिमाणाख्यायामित्येवात्र घञ् सिद्धः । अपरिमाणार्थं तु । अपरिमाणार्थोऽयमारम्भः । मल्लस्य संग्राहः । मुष्टिकस्य संग्राह इति । उद्ग्राभनिग्राभौ च च्छन्दसि स्रुगुद्यमनानिपातनयोरर्थयोः * । उद्ग्राभो निग्राभ इति इमौ शब्दौ छन्दसि वक्तव्यौ स्रुगुद्यमनानिपातनयोरर्थयोः । उदग्राभं च निग्राभं च ब्रह्मदेवा अवीवृधन् ॥

भवति । प्रकृत्याश्रय इति । सर्वेभ्य इति पञ्चमीनिर्देशादयमर्थो लभ्यतइति भावः । अर्थाश्रय इति । स्त्रियामित्यर्थं निर्दिश्य क्तिनो विधानादर्थाश्रयत्वम् । एकेति । ननु कारकानुवृत्त्यात्र भावे घञ् न भविष्यति । नैतदस्ति । उभयाधिकारात् । दारजाराविति । णिलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वाद् घञाश्रया वृद्धिर्न स्यादिति णिलुग् विधीयते । तस्य हि अपरनिमित्तकत्वात् क्विलुगुपधात्वेति प्रतिषेधात् वा स्थानिवत्त्वाभावाज्ज जारशब्दः सिध्यति । करणे वेति । अण्यन्तयोरेव हणातिजीर्यत्योः करणे घे प्राप्ते घञेवोच्यतइत्यर्थः ॥ २० ॥

इङश्च ॥ प्रकृत्याश्रयस्यैवाचो घञा बाधकेन भाव्यम् । न त्वर्थाश्रयस्यापि क्तिन इति मत्वाह इङश्चेति । शॄवाय्विति । ॠदोरबिति प्राप्ते वचनम् । शार इति । कर्मणि घञ् । अकृतनीशार इति । अकृताच्छादन इत्यर्थः ॥ २१ ॥

समि मुष्टौ ॥ परिमाणवाचिमुष्टिशब्दाश्रयेण पूर्वः पक्षः । अङ्गुलिसंनिवेशवाच्याश्रयणेन तु परिहारः ॥ ३६ ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥ ४३ ॥ स्त्रीग्रहणं किमर्थम् । कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहणं व्यतिपाकार्थम्* । कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहणं क्रियते व्यतिपाकार्थम् । इह मा भूत् । व्यतिपाको वर्तते । अथ किमर्थं पृथग्ग्रहणम् । पृथग्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् * । पृथग्ग्रहणं क्रियते बाधकबाधनार्थं, ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । किं प्रयोजनम् । व्यावचोरी व्यावचर्च्यर्थम् । व्यावचोरी वर्तते । व्यावचर्ची वर्तते । तत्र व्यतीक्षादिषु दोषः * । तत्र व्यतीक्षादिषु दोषो भवति । व्यतीक्षा वर्तते । व्यतीहा वर्तते । सिद्धं तु प्रकृते स्त्रीग्रहणं णज्ग्रहणं णिज्ग्रहणं च* । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रकृतएव स्त्रीग्रहणेऽयं योगः कर्तव्यः । स्त्रियां क्तिन् । ततः कर्मव्यतिहारे णच् । ततो णिचः ॥

अभिविधौ भाव इनुण् ॥ ४४ ॥ भावग्रहणं किमर्थम् । अभिविधौ भावग्रहणं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् * । अभिविधौ भावग्रहणं क्रियते नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् । नपुंसके लिङ्गे भावे क्तादयो मा भूवन्निति । अथ किमर्थं पृथग्ग्रहणं क्रियते । पृथग्ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । पृथग्ग्रहणं क्रियते बाधकबाधनार्थम् । ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । न तु ल्युटः । ल्युटो बाधनं नेष्यते संकुटनमित्येव भवति ॥

एरच् ॥ ५६ ॥ अज्विधौ भयस्योपसंख्यानम् * । अज्विधौ भयस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । भयम् । असल्पमिदमुच्यते भयस्येति । भयादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । भयं, वर्षम् । किं प्रयोजनम् । नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम् । नपुंसकलिङ्गे भावे क्तादयो मा भूवन्निति । कल्प्यादिभ्यः प्रतिषेधः * । कल्प्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कल्पः अर्थः मन्त्र इति । जवसवौ छन्दसि* ।

कर्म ॥ पृथग्ग्रहणमिति । प्रकरणोत्कर्षात् क्तिनो बाधकानामप्यनेन बाधनमिति भावः । व्यतीक्षादिष्विति । अप्रत्ययाद् गुरोश्च हल इति अकारस्यापि बाधप्रसङ्गादित्यर्थः । सिद्धं त्विति । यद्येवं व्यावक्रुष्टिरिति क्तिन् न प्राप्नोति । व्यात्यक्षी च न सिध्यति । नैष दोषः । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनाद्यथेष्टलाभप्रयोजनात् ॥४३॥

अभिविधौ ॥ भावे कारक इति द्वयेऽपि प्रकृते शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्भाव एवेनुण् भविष्यतीति मत्वाह भावग्रहणमिति । नपुंसक इति । मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन् बाधन्त इति इनुण् घञमेव बाधेत न तु क्तादीन् । भावग्रहणात्त्वाधिकविधानार्थात्तानपि बाधतइति भावः । अथेति । नपुंसके भाव इत्यस्यानन्तरमिदं वक्तव्यमिति भावः । पृथग्ग्रहणमिति । वासरूपोऽस्त्रियामिति वचनात्पक्षे क्तादयः स्युरिति प्रकरणोत्कर्षेण वासरूपविधिर्बाध्यतइत्यर्थः ॥ ४४ ॥

एरच् ॥ वर्षमिति । वर्षणमित्यपि भवति । वृषभो वर्षणादिति भाष्यकारवचनात् । कल्प इति । ण्यन्तेभ्योचि प्रतिषिद्धे घञेव भवति । एरजण्यन्तानामिति तु वचनम-

जवसवौ छन्दसि वक्तव्यौ। ऊर्वोरस्तु मे जवः। अयं मे पञ्चौदनः सवः। एरच्॥

ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ॥ ५८ ॥ किमर्थं निष्पूर्वाच्चिनोतेरब् विधीयते। नाचैव सिद्धम्। न ह्यस्ति विशेषः। निष्पूर्वाच्चिनोतेरचो वा, अचो वा, तदेव रूपं स एवास्य स्वरः। न सिध्यति। हस्तादाने चेरस्तेये इति घञ् प्राप्नोति तद्बाधनार्थम्। अत उत्तरं पठति। अब्विधौ निश्चिग्रहणमनर्थकं स्तेयस्य घञ्विधौ प्रतिषेधात् *। अब्विधौ निश्चिग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। स्तेयस्य घञ्विधौ प्रतिषेधात्। स्तेयस्य घञ्विधौ प्रतिषेध उच्यते। निष्पूर्वश्चिनोतिः स्तेये वर्तते। अस्तेयार्थ तर्हीदं वक्तव्यं निष्पूर्वाच्चिनोतेरस्तेये अब् यथा स्यात्। अस्तेयार्थमिति चेन्नानिष्टत्वात् *। अस्तेयार्थमिति चेत् तन्न। किं कारणम्। अनिष्टत्वात्। नहि निष्पूर्वाच्चिनोतेरस्तेये अबिष्यते। किं तर्हि। घञेवेष्यते। एवं तर्हि सिद्धे सति यन्निष्पूर्वाच्चिनोतेरपं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः यत्तदन्तः थाथघञ्क्ताजवित्रकाण मिति तन्निष्पूर्वाच्चिनोतेर्न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। निश्चयः। एष स्वरः सिद्धो भवति। वशिरण्योश्चोपसंख्यानम् *। वशिरण्योश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। सवशं सैन्धवम्। धनञ्जयं रणे रणे। घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम् *। घञर्थे को विधेयः। किं प्रयोजनम्। स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्। स्था। प्रतिष्ठन्तेस्मिन्धान्यानीति प्रस्थः। प्रस्थे हि मवतः शृङ्गे। स्था स्ना। प्रस्नान्ति अस्मिन्निति प्रस्नः। स्ना। पा। प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा। पा। व्यधि। आविध्यन्ति तेनाविधः। व्यधि। हनि। विघ्नन्ति तस्मिन्मनांसि विघ्नः। हनि। युधि। आयुध्यन्ते तेनायुधम्॥

स्तम्बे क च ॥ ८३ ॥ कस्मादयं को विधीयते। हन्तेरित्याह। तद्धन्तिग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। हनश्च वध इति। तद्वै अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुम्। नैतानि निपातनानि। हन्तेरेते आदेशाः। यद्यादेशाः। घनस्वरो न सिध्यति। घन इति। सन्तु तर्हि निपातनानि। ननु चोक्तं तद्वै अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुमिति। संबन्धमनुवर्तिष्यते। अथ वा पुनः सन्तु आदेशाः। ननु चोक्तं स्वरो न सिध्यतीति। नैष दोषः। अकारान्ता आदेशाः। अथ यदा इषीकया

नार्थम्। जवसवाविति। अपि प्राप्तेऽज्बाधिः स्वरे विशेषः॥ ५६॥

ग्रहवृ॥ एष स्वर इति। मध्योदात्तत्वं कृत्स्वरेण भवति। वशिरण्योरिति। घञि वचनम्। वशनं वशः। रणन्त्यस्मिन्निति रणः। घञर्थ इति। भावः कर्तृवर्जितं च कारकं घञर्थः॥ ५८॥

स्तम्बे क च॥ घनस्वर इति। अन्तोदात्तत्वं न सिध्यति अप्स्वरेणाद्युदात्तत्वप्र-

स्तम्बो हन्यते कथं तत्र भवितव्यम् । के चित्तावदाहुः । स्तम्बघ्नेति भवितव्यम् । अपर आहुः । स्तम्बहेतिरिति भवितव्यम् । ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्चेतिनिपातनादिति । अपर आहुः । स्तम्बहननीति भवितव्यमिति । वक्ष्यत्येतत् । अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेनेति ॥

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ ९० ॥ यजादिभ्यो नस्य ङित्त्वे संप्रसारणप्रतिषेधः * । यजादिभ्यो नस्य ङित्त्वे संप्रसारणप्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रश्न इति । एवं तर्हि अङित्करिष्यते । आङिति गुणप्रतिषेधः * । यद्यङित् गुणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । विश्नइति । सूत्रं च भिद्यते । तथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं यजादिभ्यो नस्य ङित्त्वे संप्रसारणप्रतिषेध इति । नैष दोषः । निपातनादेतत् सिद्धम् । किं निपातनम् । प्रश्ने चासन्नकालइति ॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ ९४ ॥ स्त्रियां क्तिन्नाबादिभ्यश्च * । स्त्रियां क्तिन्नित्राबादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । आप्तिः । राद्धिः । दीप्तिः । निष्ठायां वा सेटो ऽकारवचनात्सिद्धम् * । अथ वा निष्ठायां सेटः अकारो भवतीति वक्तव्यम् । यदि निष्ठायां सेटोऽकारो भवतीत्युच्यते । स्रंसा ध्वसेति न सिध्यति । स्रस्तिः ध्वस्तिरिति प्राप्नोति । किं पुनरिदं परिगणनं त्रय एवाबादयः । आहो स्विदुदाहरणमात्रम् । किं चातः । यदि परिगणनं भेदो भवति । अथोदाहरणमात्रं नास्ति भेदः । स्रस्तिः ध्वस्तिरित्येव भवितव्यम् ॥

स्थागापापचो भावे ॥ ९५ ॥ स्थादिभ्यः सर्वापवादप्रसङ्गः * । स्थादिभ्यः सर्वापवादः । क्तिन्प्राप्नोति स यथैवाङं बाधते एवं ण्वुलिञावपि बाधेत । कां त्वं स्थायिकां कां त्वं स्थायिम् । सिद्धं तु अङ्विधाने स्थादिप्रतिषेधात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । अङ्विधाने एव स्थादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रतिषिद्धे तस्मिन् क्तिनेव भविष्यति । सिध्यति सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं स्थादिभ्यः सर्वापवादप्रसङ्गइति । नैष दोषः । पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरानित्येवमयं स्त्रियां क्तिन्नङं बाधिष्यते । ण्वुलिञौ

सङ्ग्रादित्यर्थः । अकारान्ता इति । तत्रातो लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाप उदात्तत्वं भवतीति भावः । स्तम्बघ्नेति । कप्रत्यये रूपं तस्य सर्वापवादत्वादिति भाव । स्तम्बहेतिरिति । निपातनस्य सर्वापवादत्वादिति भावः ॥ ८३ ॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ स्रस्तिरिति : स्रंसेति नैव भवतीति भावः ॥ ९४ ॥

स्थागापा ॥ स्थादिभ्य इति । बाध्यमात्रापेक्षायां बाध्यसमुदायापेक्षायां वा पुरस्तादपवादन्यायो नास्तीति भावः । ण्वुलिञाविति । विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरित्यनेन विहितौ । पुरस्तादिति । अनन्तरबाधेन लब्धावकाशो विधिः परत्वादुत्तरेण बाध्यत

न बाधिष्यते । श्रुयजिषिस्तुभ्यः करणे * । श्रुयजिषिस्तुभ्यः करणे क्तिन् वक्तव्यः । श्रूयते ऽनयेति श्रुतिः । इष्यते ऽनयेति इष्टिः । स्तूयते ऽनयेति स्तुतिः । ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः * । ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निर्वक्तव्यः । ग्लानिः । म्लानिः ज्यानिः । हानिः ।

व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ ९८ ॥ क्यब्विधिरधिकरणे च * । क्यब्विधिरधिकरणे चेति वक्तव्यम् । समजन्ति तस्यां समज्या ॥

कृञः श च ॥१००॥ कृञः श चेति वावचनम् । कृञः श चेति वावचनं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । क्तिन्नपि यथा स्यात् । कृतिः ॥

इच्छा ॥ १०१ ॥ किं निपात्यते । इषेः शे यगभावः । अत्यल्पमिदमुच्यते इच्छेति । इच्छापरिसर्यामृगयाऽटाट्यानामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । जागर्तेरकारो वा जागर्या । जागरः ॥

षिद्भिदादिभ्योऽङ् ॥ १०४ ॥ भिदा विदारण इति वक्तव्यम् । भित्तिरन्या । छिदा द्वैधीकरण इति वक्तव्यम् । छित्तिरन्या । आरा शस्त्र्य मिति वक्तव्यम् । आर्तिरन्या । धारा प्रपात इति वक्तव्यम् । धृतिरन्या । गुहागिर्योषध्योरिति वक्तव्यम् । गूढिरन्या । षिद्भिदा ॥

ण्यासश्रन्थो युच् ॥ १०७ ॥ किमर्थश्चकारः । स्वरार्थः । चितोन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । उदात्त इति वर्तते भूवीरा उदात्त इति । यद्युदात्त इति वर्तते । व्रजयजोर्भावे क्यप् । किमर्थः पकारः । तुगर्थः । ह्रस्वस्य पिति कृतीति । उदात्त इत्येव हि वर्तते । एवमपि कुत एतत्तदन्तस्योदात्तत्वं भविष्यति न पुनरादेरिति । उदात्त इत्यनुवर्तनसामर्थ्यात् । यस्य अप्राप्तः स्वरस्तस्य भवति । कस्य चाप्राप्तः । अन्त्यस्य । सामान्यग्रहणाविघातार्थस्तर्हि । क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः । युवोरनाकाविति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतत् सिद्धं तु युवोरनुनासिकवचना

इत्यर्थः । श्रुयजीति । ल्युड्बाधनार्थं वचनम् ॥ ६५ ॥

व्रजयजो ॥ क्यब्विधिरिति । उत्तरसूत्रे इति भावः ॥ ९८ ॥

कृञः श च ॥ चकारेणानन्तरस्य क्यप एव समुच्चयो न तु व्यहितस्य क्तिन इति मत्वाह वावचनमिति । तेन क्रिया कृत्या कृतिरिति रूपत्रयसिद्धिः ॥ १०० ॥

षिद्भिदादि ॥ आर्तिरिति । आङोतेश्च उपसर्गादृति धाताविति वृद्धिरेकादेशः । गुहागिर्योषध्योरिति । गिरिशब्दोत्र गिर्यवयवे वर्तते ॥ १०४ ॥

ण्यासश्रन्थो ॥ युवोरिति । अन्यथा निरनुबन्धकत्वादस्यैव ग्रहणं स्यान्न तु ल्युडादीनामिति भावः । अनुनासिकवचनादिति । तत्र ल्युडादीनामपि अनुनासिकत्वाद-

दिति । युच्प्रकरणे घट्टिवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानम् । युच्प्रकरणे घट्टिवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । घट्टना वन्दना । वेदना । इषेरनिच्छार्थस्य * । इषेरनिच्छार्थस्येति वक्तव्यम् । अन्विष्यते अन्वेषणा । परेर्वा * । परेर्वेति वक्तव्यम् । अन्यां परीष्टिं चर । अन्यां पर्येषणां चर ॥

रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् ॥ १०८ ॥ धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् * । धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः । का नामासिका अन्येष्वीहमानेषु । का नाम शायिका अन्येष्वधीयानेषु । इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे * । इक्श्तिपाविष्टौ प्रत्ययौ धातुनिर्देशे वक्तव्यौ । पचेर्ब्रूहि पचतेर्ब्रूहि । वर्णात्कारः * । वर्णात्कारप्रत्ययो वक्तव्यः। अकारः । रादिफः * । रादिफो वक्तव्यः । रेफः । मत्वर्थाच्छः * । मत्वर्थाच्छो वक्तव्यः । मत्वर्थीयः । इणजादिभ्यः * । इणजादिभ्यो वक्तव्यः । आजिः । आतिः । आदिः । इञ् पवादिभ्यः * । इञ् वपादिभ्यो वक्तव्यः । वापिः । सासिः । वादिः । इक् कृष्यादिभ्यः * । इक् कृष्यादिभ्यो वक्तव्यः । कृषिः । किरिः । गिरिः । संपदादिभ्यः क्विप् * । संपदादिभ्यः क्विब् वक्तव्यः । संपत् । विपत् । प्रतिपत् । आपत् । परिषत् । रोगाख्या ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ११३ ॥ कृतो बहुलमिति वक्तव्यं पादहारकाद्यर्थम् । पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । गलेचोप्यते गलेचोपकः । श्वोग्नीनाधास्यमानेन । श्वः सोमेन यक्ष्यमाणेन । कृत्यल्युटो बहुलम् ॥

गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ ११९ ॥ गोचरादीनामग्र-

स्यैव ग्रहणं भविष्यतीत्यर्थः ॥ १०७ ॥

रोगाख्या ॥ धात्वर्थनिर्देश इति । क्रियानिर्देश इत्यर्थः । इक्श्तिपाविति । बहुलवचनाच्च क्वचिन्न भवति श्तिपः शित्करणादकर्तृवाचिन्यपि तस्मिन् शबादयो भवन्ति । यद्यपि क्व चिद्भवति यथा विभाषा लीयतेरिति । अत्र हि लीलीङोर्यका श्तिपि निर्देशः कृतः । श्यनि तु लीङ एव ग्रहणं स्याद् न तु लिनातेः । वर्णादिति । वर्णवाचिनोवर्णानुकरणादित्यर्थः । बहुलग्रहणात् क्व चिन्न भवति अस्य च्वाविति यथा । तथा क्व चिद्वर्णसमुदायानुकरणादपि । एवकार इति । कारप्रत्ययस्य ककारस्येत्संज्ञा प्रयोजनाभावान्न भवति । ननु करणं कारः अस्य कारः अकार इत्येवं सिध्यति । नैतदस्ति । एवं हि विज्ञायमाने ऽकारकरणमित्यादि न सिध्येत् । कारप्रत्ययस्य कृदतिङित्यधिकाराद्धात्वविहितत्वे ऽपि कृत्संज्ञा । ततस्तदन्तस्य प्रातिपदिकत्वाद्विभक्त्युत्पत्तिः । एवं मत्वर्थीय इति । अकारलोपस्त्वत्राभत्वेऽपि भाष्यकारवचनाद्बहुलग्रहणाद्वा । संपदादिभ्य इति । क्तिन्नपि बहुलवचनाद्भवति संपत्तिरिति ॥ १०८ ॥

कृत्य ॥ कृत इति । कृत्यग्रहमपनीय कृद्ग्रहणं व्यापकत्वात्कर्तव्यं तस्मिंश्च कृते ल्युड्ग्रहणं न कर्तव्यं तस्यापि कृतत्वात् । श्वोग्नीनिति । अनद्यतनेपि लृड् भवति ११३॥

हणं प्रायवचनाद् यथा कषो निकष इति * । गोचरादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । घञ् कस्मान्न भवति । प्रायवचनाद् । यथा कषः निकष इति । प्रायवचनाद् घञ् न भवति ॥

हलश्च ॥ १२१ ॥ घञ्विधाववहाराधारावायानामुपसंख्यानम् * । घञ्विधौ अवहाराधारावायानामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अवह्रियन्ते अस्मिन्नवहारः । आध्रियन्ते ऽस्मिन्नाधारः । एत्येतस्मिन् वयन्त्यावायः ॥

उदङ्कोऽनुदके ॥ १२३ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । न हलश्चेत्येव सिद्धम् । अनुदक इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । उदकोदञ्चनः । उदङ्कोनुदकग्रहणानर्थक्यं च प्रायवचनाद्यथा गोदोहनः प्रसाधन इति * । उदकोनुदकग्रहणं चानर्थकम् । घञ् कस्मान्न भवति । प्रायवचनाद् घञ् न भवति । यथा गोदोहनः प्रसाधन इति ।

खनो घ च ॥ १२५ ॥ खनो डडरेकेकवकाः । डो वक्तव्यः । आखः । डरो वक्तव्यः । आखरः । इको वक्तव्यः । आखनिकः । इकवको वक्तव्यः । आखनिकवकः ॥

ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ १२६ ॥ अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः * । अजब्भ्यां स्त्रीखलना भवन्ति विप्रतिषेधेन । अजपोरवकाशः । चयः । लवः । स्त्रीप्रत्ययानामवकाशः । कृतिः । हृतिः । इहोभयं प्राप्नोति । चितिः स्तुतिः । खलोवकाशः । ईषद्भेदः । सुभेदः । अजपोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति ईषच्चयः । सुचयः । ईषल्लवः सुलवः । अनस्यावकाशः । इध्मप्रव्रश्चनः । अजपोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । पलाशचयनः । अविलवनः । स्त्रीखलना भवन्ति विप्रतिषेधेन । स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन । * । स्त्रियाः खलनौ भवतो विप्रतिषेन । स्त्रीप्रत्ययानामवकाशः । कृतिः । हृतिः । खलोवकाशः । ईषद्भेदः । सुभेदः । इहोभयं प्राप्नोति । ईषद्भेदा । सुभेदा । अनस्यावकाशः । इध्मप्रव्रश्चनः । स्त्रीप्रत्ययानां स एव । इहोभयं प्राप्नोति । सक्तुधानी । तिलपीडनी । खलनौ भवतो विप्रतिषेधेन ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ॥ १२७ ॥ खल् कर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोः * । खल् कर्तृकर्मणोः च्व्यर्थयोरिति वक्तव्यम् । अनाढ्येन भवता ईषदाढ्येन शक्यं भावि-

---

गोचरसंचर ॥ प्रायवचनादिति । हलश्चेत्यत्र प्रायग्रहणानुवर्तनाद् घञः क्वचिदभावाद् घ एव भवतीत्यर्थः ॥ ११६ ॥

हलश्च ॥ अध्यायसूत्रे आधारावायशब्दौ वार्तिके दर्शनादभियुक्तैः प्रक्षिप्तौ । १२१॥

उदङ्को ॥ प्रायवचनादिति । घञ्वद् घोपि न भवतीति ल्युडेव भवति ॥१२३॥

तुम्। ईषदाढ्यम्भवं भवता। दुराढ्यम्भवम्। स्वाढ्यम्भवम्। कर्तृकर्मग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थम् *। कर्तृकर्मग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थं द्रष्टव्यम्। तद् द्वेष्यं विजानीयाद् अभिधेययोरिति। तदाचार्यः सुहृद् भूत्वान्वाचष्टे कर्तृकर्मग्रहणं चोपपदसंज्ञार्थमिति॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥१३०॥ भाषायां शासियुधिदृशिधृषिभ्यो युच् *। भाषायां शासियुधिदृशिधृषिभ्यो युज्वक्तव्यः। दुःशासनः। दुर्योधनः। दुर्दर्शनः दुर्धर्षणः। मृषेश्चेति वक्तव्यम्। दुर्मर्षणः॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयास्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम्॥

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ॥ १३१ ॥ वत्करणं किमर्थम्। वर्तमानसामीप्ये वर्तमाने वेतीयत्युच्यमाने वर्तमाने ये प्रत्यया विहितास्ते वा वर्तमानसामीप्ये धातुमात्रात्स्युः। वत्करणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन वर्तमाने प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन वर्तमानसामीप्ये भवन्ति। ततोमी वर्तमानवत्कृताः स्युः। अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यात्। नामी वर्तमानवत्कृताः स्युः। इह वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति उक्त्वा लडेवोदाह्रियते। यदि पुनर्वा लड् भवतीत्येवोच्येत। अत उत्तरं पठति। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वचनं शत्राद्यर्थम् *। वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वचनं क्रियते शत्राद्यर्थम्। शत्राद्यर्थोऽयमारम्भः। एषो-

---

कर्तृ ॥ त्वर्थयोरिति तेनाभूततद्भावादन्यत्र खल् न भवति। आढ्येन सुभूयत इति। अत्र गतित्वात् सुशब्दस्य धातोः प्राक् प्रयोगः। स्वाढ्यम्भवं भवतेत्यादौ खलः खित्करणसामर्थ्याद्धातोरनन्तरं कर्तृकर्मणी प्रयुज्येते। तदाचार्य इति। एतच्च खित्करणादनव्ययस्य मुमर्थाल्लभ्यते। चकारस्य सन्नियोगार्थत्वादीषद्दुस्सवोऽप्युपपदान्याश्रीयन्ते ॥ १२७ ॥

अन्येभ्यो ॥ भाषायामिति। छन्दसीत्यधिकाराद् भाषायां न प्राप्नोतीति वचनम् १३०॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम्॥

वर्तमान ॥ समीपमेव सामीप्यमिति स्वार्थे ष्यञं वर्णयन्ति। अन्ये समीपस्य भावः सामीप्यं वर्तमानस्य सामीप्यं वर्तमानसामीप्यमिति व्याचक्षते। ननु भूतभविष्यतोरनेन प्रत्ययानामतिदेशात्तयोरेव सामीप्यसंबन्धो न वर्तमानस्येति समासाप्रसङ्गः। नैष दोषः। पारम्पर्येण संबन्धसद्भावात्। अथास्मिन् पक्षे गुणेन नेति षष्ठीसमासप्रतिषेधः कस्मान्न भवति। अत्र केचिदाहुः। शौक्ल्यादीनां रूपादिविशेषाणां समासप्रतिषेध इति। अन्ये त्वाहुः। अयमेव निर्देशो ज्ञापयति अनित्यः समासप्रतिषेध इति। अपरे ब्रुवते। गुणशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वाद् गुणाक्षिप्तस्य गुणिन एव समासप्रतिषेधः न च वर्तमानः सामीप्यस्य गुणी। भूतभविष्यतोस्तद्गुणत्वात्। वत्करणमिति। वर्तमान इत्येतावतैव वर्तमानसहचरितानां प्रत्ययानां सिद्धत्वादिति प्रश्नः। धातुमात्रादिति। वर्तमानग्रहणेन साहचर्यात्प्रत्ययानां रूपमात्रमेव लक्ष्येत ततश्च संकरोऽपि स्यात्। यस्माद्धातोर्वर्तमाने यः प्रत्ययो विहितः स विशेषणानुपादानाद्धातु-

स्मि पचन्। एषोस्मि पचमान इति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लडादेशौ शतृशानचौ। तत्र वा लड् भवतीत्येव सिद्धम्। यौ तर्ह्यलडादेशौ एषोस्मि पवमानः एषोस्मि यजमान इति यौ चापि लडादेशौ तावपि प्रयोजयतः। वर्तमानविहितस्य लटः शतृशानचावुच्येते अविशेषविहितश्चायं योगः शत्राद्यर्थमिति खल्वप्युच्यते बहवश्च शत्रादयः। एषोस्मि अलङ्करिष्णुः। एषोस्मि प्रजनिष्णुः॥

आशंसायां भूतवच्च ॥१३२॥ आशंसा नाम भविष्यत्काला। आशंसायां भूतवदतिदेशे लङ्लिटोः प्रतिषेधः *। आशंसायां भूतवदतिदेशे लङ्लिटोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वापवादस्य निमित्ताभावादनद्यतने हि तयोर्विधानम् *। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। अपवादस्य निमित्ताभावात्। नात्रापवादस्य निमित्तमस्ति। कथम्। अनद्यतने हि तयोर्विधानम्। अनद्यतने हि तौ विधीयेते लङ्लिटौ। न चात्रानद्यतनः कालो विवक्षितः। कस्तर्हि। भूतकालसामान्यम्। आशंसासंभावनयोरविशेषात्तद्विधानस्याप्राप्तिः *। आशंसासंभावनमित्यविशिष्टावेतावर्थौ। आशंसासंभावनयोरविशेषात्तद्विधानस्याप्राप्तिः। आशंसायां ये विधीयन्ते ते संभावने ऽपि प्राप्नुवन्ति ये च संभावने विधीयन्ते ते आशंसायामपि प्राप्नुवन्ति। किं तर्ह्युच्यते अप्राप्तिरिति। न साधीयः प्राप्तिर्भवति। इष्टा व्यवस्था न प्रकल्पेत। न सर्वे सर्वत्रेष्यन्ते। न वा संभावनावयवत्वादाशंसा-

---

न्तरादपि स्यादित्यर्थः। लडेवेति। वृत्तिष्विति भावः। शत्राद्यर्थमिति। लटः शतृशानचावित्यनेन वर्तमानाधिकाराद्वर्तमानकालविहितस्यैव लटः शतृशानचौ भवतः न तु कालान्तरविहितस्येति भावः। लडादेशावीति। लृण्मात्रादेशौ। वर्तमानग्रहणस्य तत्रानपेक्षणादिति भावः। यौ तर्हीति। पूङ्यजोः शानन्। ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्इङ्धार्यादिभ्यः शतृप्रत्यय इत्यर्थः। वर्तमानविहितस्येति। लट्स्मइत्यादिविहितलण्निवृत्त्यर्थमवश्यं तत्र वर्तमानग्रहणमपेक्षणीयमिति भावः। अविशेषविहित इति। वर्तमानलक्षणाद्विशेषादन्यस्मिन्विशेषे विहित इत्यर्थः॥ १३१॥

आशंसायाम्॥ आशंसेति। आशंसा अभिमतार्थवाञ्छा सा वर्तमानापि विषयस्य भविष्यत्त्वाद्भविष्यत्कालेत्युच्यते। इह चाशंसातिदेशस्य विषयभावेनोपात्ता। आशंसायां विषयआशंस्यमानाक्रियावचनाद्धातोर्भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया भवन्तीत्यर्थः संपद्यते। नवेति। अत्र सूत्रे भूतमात्रमुच्यते न तु तद्विशेषोनद्यतनस्तत्र सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति न्यायाल्लङ्लिटौ न भवत इत्यर्थः। आशंसासंभावनयोरिति। यद्यविशेषः कथं द्वन्द्वनिर्देश इति चेत् शब्दस्वरूपाभिधायित्वाददोषः। आशंसासंभावनयोरर्थभेदाभावादविशेष इत्यर्थः। आशंसा अनागतवस्तुवाञ्छा संभावनमपि भाविवस्तूत्प्रेक्षणमिति भावः। नवेति। अवयवशब्दः पृथग्भाववाची संभावनात् पृथगेवार्थ-

याः * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । संभावनावयवत्वादाशंसायाः । संभावनावयवात्मिका आशंसा। आशंसा नाम प्रधारितार्थः । अभिनीतश्चानभिनीतश्च। संभावनं नाम प्रधारितोर्थः । अभिनीत एव । अर्थासंदेहो वालमर्थत्वात्संभावनस्य * । अथ वा अर्थासंदेह एव पुनरस्य । किं कारणम् । अलमर्थत्वात्संभावनस्य । संभावने आलमर्थ्यं गम्यते । आशंसायां पुनरनालमर्थ्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति संभावने ऽपि नालमर्थ्यं गम्यतइति । यदयं संभावने ऽलमिति चेदित्याह । तस्मात्सुष्ठूच्यते । न वा संभावनावयवत्वादाशंसाया इति ॥

क्षिप्रवचने लृट् ॥ १३३ ॥ क्षिप्रवचने लृट आशंसावचने लिङ्विप्रतिषेधेन* । क्षिप्रवचने लृट आशंसावचने लिङ् भवति विप्रतिषेधेन । क्षिप्रवचने लृड् भवतीत्यस्य अवकाशः। उपाध्यायश्चेदागतः क्षिप्रमध्येष्यामहे। आशंसावचने लिङ् भवतीत्यस्यावकाशः। उपाध्यायश्चेदागतः आशंसे युक्तोधीयीय। इहोभयं प्राप्नोति उपाध्यायश्चेदागतः आशंसे क्षिप्रमधीयीय । लिङ् भवति विप्रतिषेधेन । अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः शिष्यो ऽनिष्पन्नत्वात् * । अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः शिष्यः शासितव्यः । किं कारणम् । अनिष्पन्नत्वात् । देवश्चेद् वृष्टो निष्पन्नाः शालयः। तत्र भवितव्यं संपत्स्यन्ते शालय इति। सिद्धं तु भविष्यत्प्रतिषेधात् *। सिद्धमेतत्। कथम् । भविष्यत्प्रतिषेधात् । यल्लोको भविष्यद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं न मृष्यति । कश्चिदाह देवश्चेद् वृष्टः संपत्स्यन्ते शालय इति । सउच्यते । मैवं वोचः संपन्नाः शालय इत्येवं ब्रूहि । हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा* । हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा पुनः सिद्धमेतत् । हेतुभूतकालं वर्षं वर्षकाला च क्रिया। यदि तर्हि निष्पन्नोर्थः । किं निष्पन्नकार्याणि न क्रियन्ते । कानि । भोजनादीनि । अन्यदिदा-

---

सेत्यर्थः। प्रधारितोर्थ इति । इदं मे भूयादिति मनसा विषयीकृतोर्थः । आशंसाविषयत्वादाशंसाशब्देनात्र उक्तः। अभिनीत इति । कारणयोग्यतावशाच्छक्यप्राप्तिरित्यर्थः । ततोन्योनभिनीत इत्यर्थः । अन्ये त्वप्रधारित इति पठन्ति अनिर्धारितोवश्यंभावितया अनिश्चित इत्यर्थः। संभावनं चासति विधुरप्रत्ययोपनिपाते भवितव्यमनेनार्थेनेति ज्ञानमित्यनयोर्भेदः । यदयमिति । यदि संभावने नियमेनालमर्थो गम्येत तदा व्यभिचाराभावादलमिति विशेषणं नोपाददीतेत्यर्थः ॥ १३२ ॥

क्षिप्रवच ॥ अनिष्पन्न इति । अनाशंसार्थमिदम् । वृष्टश्चेदित्यादि वस्तुस्वरूपकथनम् । सिद्धं त्विति। अप्शालिबीजसंयोग एव निष्पत्तिः शालीनां तत्रैव निष्पत्तेर्वर्तनादिति भावः । हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वेति । कारणसंबन्धी कालः कार्यस्य व्यवस्थाप्यते । कारणान्तरापेक्षाभावप्रतिपादनायेत्यर्थः । हेतुभूतस्य वर्षादेर्यः कालः स एव कार्ये संप्रेक्षितः कारणस्यैव कार्यरूपतया विवक्षितत्वात् । कार्यकारणयोरभेदाध्यवसायादित्यर्थः। भाष्यकारस्त्वेतदेव च वस्त्वन्यथा व्याचष्टे हेतुभूतकालं वर्षमिति।

नीमुच्यते किं निष्पन्नकार्याणि न क्रियन्तइति । यत्तु तन्निष्पन्नोर्थो न निष्पन्न इति । स निष्पन्नोर्थः । अवश्यं खल्वापि कोष्ठगतेष्वपि शालिषु अवहननादीनि प्रतीक्ष्याणि । एवमिहापि निष्पन्नोर्थः । अवश्यं तु जननादीनि प्रतीक्ष्याणि । अस्त्यर्थानां भवन्त्यर्थे सर्वा विभक्तयः कर्तुर्विद्यमानत्वात् * । अस्त्यर्थानां भवन्त्यर्थे सर्वा विभक्तयः शासितव्याः । कूपोस्ति कूपो भविष्यति कूपो भविता कूपोभूत् कूप आसीत् कूपो बभूवेति । कथं पुनर्ज्ञायते भवन्त्या एषोर्थ इति । कर्तुर्विद्यमानत्वात् । कर्तात्र विद्यते । कथं पुनर्ज्ञायते कर्तात्र विद्यतइति । कूपोनेन कदा चिद् दृष्टो न चास्य किं चिदप्यपायं पश्यति । स तु तत्र बुद्ध्या नित्यां सत्तामध्यवस्यति कूपोत्रास्तीति । सिद्धं तु यथास्वकालं समुच्चारणात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । यथास्वकालमेता विभक्तयः स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्तइति । कथं पुनर्ज्ञायते यथास्वकालमेता विभक्तयः स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्तइति । अवात्वात्* । यत्र वा भाष्यन्ते । असिद्धविपर्यासश्च * । असिद्धश्च विपर्यासः । न हीह कश्चित्कूपोस्तीति प्रयोक्तव्ये कूपोऽभूदिति प्रयुङ्क्ते । किं पुनः कारणं न वा भाष्यन्ते असिद्धश्च विपर्यासः । इह हि किं चिदिन्द्रियकर्म किं चिद् बुद्धिकर्म । इन्द्रियकर्म समासादनं बुद्धिकर्म व्यवसायः । एवं हि कश्चित्पाटलिपुत्रं जिगमिषुराह । योयमध्वा गन्तव्यः आपाटलिपुत्रादेतस्मिन् कूपो भविष्यति । अनद्यतने कूपो भवितेति । समासाद्य कूपोस्तीति समासाद्यातिक्रम्य कूपोभूदिति । समासाद्यातिक्रम्योषित्वा कूप आसीदिति । समासाद्यातिक्रम्योषित्वा विस्मृत्य कूपो बभूवेति । तद्यदेन्द्रियकर्म तदैता विभक्तयः । यदा हि बुद्धिकर्म तदा वर्तमाना भविष्यति ॥

———————

हेतुभूतस्य हेतुत्वं प्राप्तस्य मेघादेर्यः काल स एव वर्षस्य । वर्षस्य च यः कालः स एव निष्पत्तिक्रियाया इत्यर्थः । जननादीनीति । जननमभिव्यक्तिः । एतदुक्तं भवति । विद्यमानोप्यर्थोऽनभिव्यक्तोऽर्थक्रियां न करोति । न चैतावता तस्यासत्त्वम् । कारणसामग्र्या कार्योत्पादानुमानात् । स्थूलेन तु रूपेणाभिव्यक्तोऽर्थक्रियां संपादयति । अस्त्यर्थानामिति । सत्तावाचिनामित्यर्थः । भवन्तीशब्दो लटः पूर्वाचार्यसंज्ञा । कर्तुर्विद्यमानत्वादिति । ततश्च सत्ताया वर्तमानत्वं न तु भूतभविष्यद्रूपत्वमित्यर्थः । अवात्वादिति । अविकल्पितत्वादित्यर्थः । एतदेवाह यत्र वा भाष्यन्तइति । एतदुक्तं भवति । यदि वचनेन वर्तमाने लडादयो विधीयेरन् तदा लोके विकल्पेन प्रयुज्येरन् । कूपो भूदिति प्रयोक्तव्ये कूपोभविष्यतीत्यपि प्रयुज्येत । तदेव दर्शयति असिद्धविपर्यासश्चेति । इह किं चिदिति । इन्द्रियव्यापारकालस्य कूपसत्त्वं प्रति भेदकत्वेनाश्रयणात् तस्यापि तत्कालत्वमित्यर्थः । तदुक्तं हरिणा । सत्तामिन्द्रियसंबन्धात्सैव सत्ता विशिष्यते । भेदेन व्यवहारो हि वस्त्वन्तरनिबन्धनः ॥ अस्तित्वं वस्तुमात्रस्य बुद्ध्या तु परिगृह्यते । यः समासादनाद्भेदः स तत्र न विवक्षित इति ॥ १३३ ॥

नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ १३५ ॥ किमर्थमिमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते । न अद्यतनवदिसेवोच्येत । नानद्यतनवत्प्रतिषेधे लङ्लुटोः प्राति-षेधः * । नानद्यतनवत् प्रतिषेधे लङ्लुटोः प्रतिषेधो द्रष्टव्यः । अद्यतनवद्वचने हि विधानम् * । अद्यतनवद्वचने हि सति विधानमिदं विज्ञायेत तत्र को दोषः। तत्र लड्विधिप्रसङ्गः * । तत्र लड्विधिः प्रसज्येत । लुङ्लृटोश्चायथाकालम् *। लुङ्लृटोश्चायथाकालं प्रयोगः प्रसज्येत । लुङोऽपि विषये लृट् स्यात् । लृटश्च विषये लुङ् यथा स्यात् । अद्य पुनरयं द्वौ प्रतिषेधावुक्त्वा तूष्णीमास्ते । यथा प्राप्तमेवाद्यतने भविष्यति । नानद्यतन ॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ॥ १३६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते, न नानद्यतनवदिसेव सिद्धम् । भविष्यतिमर्यादावचने दरास्मन्निस्क्रियाप्रबन्धा-र्थम् * । अक्रियाप्रबन्धार्थोऽयमारम्भः । किमुच्यते अक्रियाप्रबन्धार्थइति न पुनः क्रियाप्रबन्धार्थोऽपि स्यात् । क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेद् वचनानर्थक्यम् * । क्रि-याप्रबन्धार्थमिति चेद् वचनमनर्थकं भवति । सिद्धं क्रियाप्रबन्धे पूर्वेणैव । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अनहोरात्राणामिति वक्ष्यामि इति । इह मा भूद् योयं त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्र इति । अहोरात्रप्रतिषेधार्थमिति चेन्नानिष्टत्वा-त् * । अहोरात्रप्रतिषेधार्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । अनिष्टत्वात् । अत्रापि नानद्यतनवदिसेवेष्यते इदं तर्हि प्रयोजनं भविष्यतीति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् योयमध्वा गत आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं साकेतादिति । नानिष्टत्वात् । अत्रापि नानद्यतनवदिसेवेष्यते । इदं तर्हि प्रयोजनं मर्यादावचन इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । योयमध्वा अपरिमाणो गन्तव्यः तस्य यदवरं साकेतादिति । नानि-ष्टत्वात् । अत्रापि नानद्यतनवदिसेवेष्यते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अवरस्मिन्निति

नानद्यतन ॥ तत्र लड्विधिप्रसङ्ग इति । अपूर्वविधाने ऽद्यतने लटो दृष्टत्वाद्भूतभ-विष्यदनद्यतने प्रसङ्गः । लुङ्लृटोश्चेति । ननु वत्करणात्सादृश्यार्थात्संकरो न भवि-ष्यति । नैतदस्ति । अप्राप्तप्रापणार्थत्वादतिदेशस्य भूतभविष्यच्छब्दोपादानेन लुङ्-लृटोर्विधाने दृष्टत्वमात्रेणायथाकालमपि प्रसङ्ग उच्यते । वत्करणं तु तदा विस्पष्टा-र्थमेव स्यात् । प्रतिषेधोपादाने तु वत्करणमनद्यतनविशेषविहितानामपि प्रतिषेधा-र्थम् । अन्यथा वत्करणमनर्थकं स्याद् नानद्यतइत्येव ब्रूयात् तेन परोक्षे लिट् हशश्व-वतोर्लङ् च लट् स्मे पुरि लुङ् चास्मे इत्येतत्सूत्रविहिता अपि प्रत्ययाः प्रतिषिध्यन्ते॥

भविष्यतिम ॥ अक्रियाप्रबन्धार्थमिति । एतच्च उपलक्षणं तेन असामीप्यार्थं चेति द्रष्टव्यम् । वचनसामर्थ्याच्च क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरिति निवृत्तम् । अनहोरात्राणा-

वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । योयमध्वा आपाटलिपुत्राद् गन्तव्यस्तस्य यत्परं साकेतादिति । नानिष्टत्वात् । अत्रापि नानद्यतनवदिष्यते । तस्मात्सुष्ठूच्यते भविष्यति मर्यादावचनेवरस्मिन्नित्यक्रियाप्रबन्धार्थम् । क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेद्वचनानर्थक्यमिति ॥

कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥ १३७ ॥ अनहोरात्राणामिति तद्विभागप्रतिषेधः * । अनहोरात्राणामिति चेत्तद्विभागे प्रतिषेधो वक्तव्यः । योयं त्रिंशद्रात्र आगामी तस्य योवरोर्धमास इति । तैश्च विभागे * । तैश्च विभागे प्रतिषेधो वक्तव्यः । योयं मास आगामी तस्य योवरः पञ्चदशरात्रः । तद् द्वेष्यं विजानीयात् । अहोरात्राणामेवाहोरात्रैर्विभागे प्रतिषेधो भवतीति । तदाचार्यः सुहृद् भूत्वान्वाचष्टे अनहोरात्राणामिति तेषां विभागे तैश्च विभाग इति ॥

परस्मिन् विभाषा ॥ १३८ ॥ कस्मिन् परस्मिन् । कालविभागे । कुत एतत् योगविभागकरणसामर्थ्यात् ॥

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ १४९ ॥ साधनातिपत्तावपि वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । अभोक्ष्यत भवान् मांसेन यदि मत्समीप आसिष्यतेति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नान्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिरस्तीति । साधनातिपत्तिश्चेत् क्रियातिपत्तिरपि भवति । तत्र क्रियातिपत्तावित्येव सिद्धम् । लिङ्निमित्ते ॥

भूते च ॥ १५० ॥ भूते लृङुताप्यादिषु * । भूते लृङ् उताप्यादिषु द्र-

---

मिति । उत्तरसूत्रस्य प्रयोजनमेतत् स्यादिति भावः । अनिष्टत्वादिति । क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरहोरात्रविभागेप्यनद्यतने प्रतिषेध इत्यर्थः । मर्यादावचन इति । नियमार्थमेतत् स्यान्मर्यादावचन एवेति भावः । अत्रापीति । विधिनियमसंभवे विधेर्ज्यायस्त्वात् ॥

कालविभा ॥ तद्विभाग इति । अनहोरात्राणामिति संबन्धसामान्ये षष्ठी न कर्मणि नापि कर्तरि । तेन यदाहोरात्राणामन्येन कालेन विभागोन्यस्य वा अहोरात्रैरहोरात्राणां वाऽहोरात्रैः सर्वथा प्रतिषेध इत्यर्थः ॥ १३७ ॥

परस्मिन् ॥ योगविभागकरणसामर्थ्यादिति । इह भविष्यति मर्यादावचनेवरस्मिन्ननहोरात्राणामित्येकयोगे कर्तव्ये पृथग्योगकरणं परस्मिन्विभाषेत्यत्र कालविभागग्रहणसंबन्धार्थमेवेत्यर्थः ॥ १३८ ॥

लिङ्निमि ॥ साधनातिपत्ताविति । साधनं मांसादि तस्यातिपत्तौ क्रियानिष्पत्तावपि लृङ् भवतीति भावः । अभोक्ष्यतेति । मांसस्तत्रानिष्पत्तिः । भोजनक्रियायास्तु निष्पत्तिरेव । साधनातिपत्तिश्चेदिति । करणभेदाद्भिन्नैव भोजनक्रिया तेन मांसातिपत्तौ मांसभोजनक्रियातिपत्तिरेवेत्यर्थः ॥ १४९ ॥

भूते च ॥ भूते इति वक्ष्यमाणसूत्रार्थपर्यालोचनलभ्यं चैतत् । उताप्योरित्यारभ्य यल्लिङ्निमित्तं तत्र भूते क्रियातिपत्तौ अनेन लृङ्प्रत्ययः प्राक् ततो विकल्प इत्यर्थः ॥ १४० ॥

घृण्यः । उताध्यैष्यत । अप्यध्यैष्यत ॥

वोताप्योः ॥ १४१ ॥ विभाषा गर्हाप्रभृतौ प्रागुतापिभ्याम् * । विभाषा गर्हाप्रभृतौ प्रागुतापिभ्यामिति वक्तव्यम् । वोताप्योरिति ह्युच्यमाने सन्देहः स्यात् । प्राग्वोतापिभ्यां सह वेति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे । विभाषा गर्हाप्रभृतौ प्रागुतापिभ्यामिति ॥

गर्हायां लडपिजात्वोः ॥ १४२ ॥ गर्हायां लड्विधानमानर्थक्यं क्रियाऽसमाप्तेर्विवक्षितत्वात् * गर्हायां लड्विधानमनर्थकम् । किं कारणम् । क्रियाया असमाप्तेर्विवक्षितत्वात् क्रियाया अत्रासमाप्तिर्विवक्षिता । एष एव च नाम न्याय्यो वर्तमानः कालः यत्र क्रिया अपरिसमाप्ता भवति । तत्र वर्तमाने लडित्येव सिद्धम् । यदि वर्तमाने लडित्येवमत्र लड् भवति शतृशानचावपि तर्हि प्राप्नुतः । इष्येते च शतृशानचावपि मां याजयन्तं पश्य । अपि मां याजयमानं पश्य ॥

अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेपि ॥ १४५ ॥ किंवृत्तस्यानधिकारादुत्तरत्राकिंवृत्तग्रहणानर्थक्यम् * । किंवृत्तस्यानधिकारादुत्तरत्राकिंवृत्तग्रहणमनर्थकम् निवृत्तं किंवृत इति तस्मिन्निवृत्ते अविशेषेण किंवृत्ते चाकिंवृत्ते च भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । उपपदसंज्ञां वक्ष्यामीति । उपपदसंज्ञावचने किं प्रयोजनम् । उपपदमतिङिति समासो यथा स्यात् । अतिङिति प्रतिषेधः प्राप्नोति । यदा तर्हि लृटः सत्संज्ञो तदोपपदसंज्ञा भविष्यति । भविष्यदधिकारविहितस्य लृटः सत्संज्ञावुच्येते अविशेषविहितश्चायम् ॥

जातुयदोर्लिङ् ॥ १४७ ॥ जातुयदोर्लिङ्विधाने यदायद्योरुपसंख्यानम् * । जातुयदोर्लिङ्विधाने यदायद्योरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । यदा भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत् । यदि भवद्विधः क्षत्रियं याजयेत् । जातुयदोर्लि ॥

वोताप्योः ॥ विभाषेति । गर्हायां लडपि जात्वोरित्यनेन लड्विधानाल्लिङ्निमित्ताभावाद्विभाषा कथमि लिङ् चेत्यतः प्रभृति प्रागुताप्योः समर्थयोरित्यतः सूत्राद् यल्लिङ्निमित्तं तत्र लड्विकल्पः । मर्यादायां ह्यत्राङ् नाभिविधावित्यर्थः । गर्हाप्रभृताविति । गर्हादिविशिष्टे प्रकृत्यर्थं इत्यर्थः ॥ १४१ ॥

गर्हायाम ॥ इष्येते इति । तौ च सूत्रारम्भे सत्यवर्तमानकालविहितत्वाल्लटो न प्राप्नुत इति दोषवानेव सूत्रारम्भ इत्यर्थः ॥ १४२ ॥

अनव ॥ इदं तर्हीति । अकिंवृत्तशब्देन किंवृत्तादन्यत्पदं पर्युदासाश्रयणेन गृह्यते तस्योपपदसंज्ञार्थमाकिंवृत्तग्रहणं तेन किंवृत्ताकिंवृत्तयोरुपपदसंज्ञा सिध्यतीति भावः । अतिङितिप्रतिषेध इति । न विद्यते तिङस्मिन् समासे सोतिङिति बहुव्रीहिसमासाश्रयणादिति भावः । उपपदसंज्ञेति । उपपदसंज्ञाकार्यं समास इत्यर्थः । भविष्यदधिकारविहितस्येति । लृटः सद्वेत्यत्र भविष्यतीत्यधिकाराद्भविष्यतीत्येवं विहितस्य लृट् शेषे चेत्यस्य लट आनन्तर्याद्वा शतृशानचौ । अविशेषेति । कालमात्रे विधानादयं

शेषे लृडयदौ ॥ १५१ ॥ चित्रीकरणे यदिप्रतिषेधानर्थक्यमर्थान्यत्वात् *। चित्रीकरणे यदि प्रतिषेधोनर्थकः । किंकारणम् । अर्थान्यत्वात्, नहि यदावुपपदे चित्रीकरणं गम्यते किं तर्हि संभावनम् ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ १५६ ॥ हेतुहेतुमतोर्लिङ् वा * । हेतुहेतुमतोर्लिङ्वेति वक्तव्यम् । दक्षिणेन चेद्यायाद् न शकटं पर्याभवेद् । दक्षिणेन चेद्यास्यति न शकटं पर्या भविष्यति । भविष्यदधिकारे च *। भविष्यदधिकारे इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । वर्षतीति धावति । हन्तीति पलायतइति । अथेदानीं शतृशानचावत्र कस्मान्न भवतः । देवत्रातो गलो ग्राह इति योगे च सद्विधिः । मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥१५७॥ इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ कामप्रवेदने चेत् *। कामप्रवेदनं चेद्गम्यते इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । इच्छन् कटं करोतीति ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ १६१ ॥ विध्यधीष्टयोः को विशेषः । विधिर्नाम प्रेषणम् । अधीष्टं नाम सत्कारपूर्विका व्यापारणा । अथ निमन्त्रणामन्त्रणयोः को विशेषः । संनिहितेन निमन्त्रणं भवति । असंनिहितेनामन्त्रणम् । नैषोस्ति विशेषः । असंनिहितेनापि निमन्त्रणं भवति संनिहितेन चामन्त्रणम् । एवं तर्हि यन्नियोगतः कर्तव्यं तन्निमन्त्रणम् ।

लृट् यद्यपि भविष्यति भवति तथापि भविष्यदधिकारविहितो न भवतीति शतृशानचावस्य न भवतः ॥ १४५ ॥

शेषे लृ ॥ नहि यदावीति । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीतेत्यत्र संभावनं तात्पर्येण प्रतीयतइति तन्निमित्त एव लिङ् भविष्यति । संभावनेलमिति चेदित्यनेनेत्यर्थः । संभावने हि यदिशब्दः प्रयुज्यते ॥ १५१ ॥

हेतु ॥ देवत्रात इति । व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति भावः । तेन देवत्रात इति संज्ञायां भवति न तु देवत्राण इति । गलशब्दः प्राण्यङ्गे भवति न तु गर इति । विषे तु गर इति न तु गल इति । जलचरे ग्राह एव ज्योतिषि ग्रह एव । इतिशब्दप्रयोगे च सत्संज्ञो न प्रवर्तते गवाक्षइति । वातायने नित्यमेवावङ् भवति । संशितव्रत इति व्रतविषये श्यतेर्नित्यमित्वं भवति । मिथ इति । परस्परेण देवत्राणादिभिरेकस्मिन् विषये न विकल्प्यन्तइत्यर्थः । एषु च नुदविदोन्दत्रेति वा नत्वमाचि विभाषेति लत्वं विभाषाग्रह इति णप्रत्ययः लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति शतृशानचौ नन्वोर्विभाभाषेत्यतो विभाषानुवर्तनाद्विकल्पितौ । अवङ्स्फोटायनस्येति विभाषाऽवङ् शाच्छोरन्यतरस्यामित्येते विधयः ॥ १५६ ॥

विधिनिमन्त्रणा ॥ विध्यधीष्टयोरिति । उभयोरपि नियोगरूपत्वादिति प्रश्नः । प्रेषणमिति । भृत्यादेः कस्यांश्चित् क्रियायां नियोजनमित्यर्थः । अधीष्टं नामेति । गुर्वादेस्तु पूज्यस्य व्यापारणमधीष्टमित्यर्थः । प्रपञ्चार्थं न्यायव्युत्पादनार्थं वार्थभेदमाश्रित्य भेदेनोपादानं विधिनिमन्त्रणादीनां कृतम् । विधिरूपता हि सर्वत्रान्वयिनी विद्यते । संनि-

किं पुनस्तव । । हव्यं कव्यं च । ब्राह्मणेन सिद्धं भुज्यतामित्युक्ते । अधर्मः प्रत्याख्यातुः । आमन्त्रणे कामचारः । कथं पुनरिदं विज्ञायते निमन्त्रणादीनामर्थ इति । आहो स्विन्निमन्त्रणादिषु गम्यमानेष्विति । कश्चात्र विशेषः। निमन्त्रणादीनामर्थे चेदामन्त्र्यै निमन्त्रयै भवन्तमिति प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभिहितत्वात् * । निमन्त्रणादीनामर्थे चेदामन्त्र्यै निमन्त्रयै भवन्तमिति प्रत्ययो नोपपद्यते । किं कारणम् । प्रकृत्यभिहितत्वात् । प्रकृत्याभिहितः सोर्थ इति कृत्वा प्रत्ययो न प्राप्नोति । द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिश्चैकार्थत्वात् * । द्विवचनबहुवचनयोश्चाप्रसिद्धिः । किं कारणम् । एकार्थत्वात् । एकोयमर्थो निमन्त्रणं नाम तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति । अस्तु तर्हि निमन्त्रणादिषु गम्यमानेष्विति । इहापि तर्हि प्राप्नोति देवदत्तो भवन्तमामन्त्रयते देवदत्तो भवन्तं निमन्त्रयते इति । सिद्धं तु द्वितीयाकाङ्क्षस्य प्रकृते प्रत्ययार्थे प्रत्ययविधानात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । द्वितीयाकाङ्क्षस्य धातोः प्रकृते प्रत्ययार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । के पुनः प्रकृता अर्थाः । भावकर्मकर्तारः । एवमपि भवेत्सिद्धम् । प्राप्नोतु भवानामन्त्रणम् । अनुभवतु भवानामन्त्रणमिति यत्र द्वितीय आकाङ्क्षयते । इदं तु न सिद्ध्यति । निमन्त्रयै आमन्त्रयै इति । अत्रापि द्विती [illegible] आकाङ्क्षयते । कः निमन्त्रिरेवं । निमन्त्रये निमन्त्रणमामन्त्रयै

हितेनेति । धात्वर्थेनासनादिना । यथेह भवानासीतेति सन्निहितमासनं तदनु परमार्थं च निमन्त्र्यते । असन्निहितेति । यथेह भवान् भुञ्जीतेति भोजनमसन्निहितं तदर्थमामन्त्र्यते । यन्नियोगत इति । अवश्यकर्तव्यं नित्यं नैमित्तिकं च तन्निमन्त्रणमिति निमन्त्रणविषयत्वात्तदेव निमन्त्रणम् । अधर्म इति । यदान्यो ब्राह्मणो भोक्ता न लभ्यते तदा दौहित्रादिर्भोजयितव्यः तस्य च प्रत्याख्याने अधर्मः । स्मार्तः समाचारः । आमन्त्रण इति । काम्यकर्मणि कामनया प्रवृत्तिर्नान्यथा । कथमिति । किमिह विध्यादयः प्रत्ययस्याभिधेयत्वेन निर्दिष्टाः उत विषयभावेनेति प्रश्नः । निमन्त्रणादीनामिति । आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वाद्विधिरपि गृह्यते । प्रकृत्यभिहितत्वादिति । प्रकृत्या योगो नाभिधीयते तत्रैव प्रत्ययेन भाव्यं न तु प्रकृत्यभिहितेर्थे । उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात् । विषयपक्षाश्रये तु प्रकृत्यभिहितेष्वपि विध्यादिषु तत्सत्तामात्राश्रयः प्रत्ययः सिध्यति । द्विवचनेति । नाप्राप्तेषु कर्त्रादिषु विध्यादयोर्था निर्दिश्यमानास्तेषां बाधकाः प्रसजन्तीति कर्त्रादिगतायाः संख्यायाः अभिधानं प्राप्नोतीति भावः । सिद्धं त्विति । द्वितीयं विध्यादिकमर्थं यदा धात्वर्थमाकाङ्क्षति तदा लिङ्प्रत्ययः यदा च धात्वर्थं संपाद्यते नियोज्यो नियुज्यते तदा द्वितीयाकाङ्क्षित वम् । इह तु देवदत्तो भवन्तमामन्त्रयत इति नास्ति धात्वर्थस्य द्वितीयाकाङ्क्षितत्वामिति लिङ् न भवति । प्राप्नोत्विति । धात्वर्थस्य प्राप्त्यादेर्भिन्नमामन्त्रणं प्रत्याकाङ्क्षा विद्यत इति भावः । आमन्त्रयै इति । आमन्त्रणस्य

आमन्त्रणमिति । कथं पुनर्निमन्त्रिर्नाम निमन्त्रणमाकाङ्क्षेत् । इष्टश्च भावेन भावयोगः । तद्यथा । इषिरिषिणा युज्यते स्त्रीत्वं च स्त्रीत्वेन । यावता चात्रापि द्वितीय आकाङ्क्ष्यते । अस्तु तर्हि निमन्त्रणादीनामर्थ इति । ननु चोक्तं निमन्त्रणादीनामर्थे चेदामन्त्रयै निमन्त्रयै भवन्तमिति प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभिहितत्वादिति । नैष दोषः । यो सौ द्वितीय आकाङ्क्ष्यते । स एव मम प्रत्ययार्थो भविष्यति । अयं तर्हि दोषः । द्विवचनबहुवचनाप्रसिद्धिरेकार्थत्वादिति । एषोप्यदोषः । सुपां कर्मादयोप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम् ॥ सुपां संख्या चैवार्थः कर्मादयश्च । प्रसिद्धो नियमस्तत्र ॥ प्रसिद्धस्तत्र नियमः । नियमः प्रकृतेषु वा ॥ अथ वा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियमः । के च प्रकृताः । एकत्वादयः । एकस्मिन्नेवैकवचनं न द्वयोर्न बहुषु । द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन् न बहुषु । बहुष्वेव बहुवचनं नैकस्मिन् न द्वयोरिति ॥

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ १६३ ॥ किमर्थं प्रैषादिष्वर्थेषु कृत्या विधीयन्ते न अविशेषेण विहिताः कृत्यास्ते प्रैषादिषु भविष्यन्ति अन्यत्र च प्रैषादिषु कृत्यानां वचनं नियमार्थम् । * । प्रैषादिषु कृत्यानां वचनं क्रियते । किं प्रयोजनम् । नियमार्थम् । नियमार्थोयमारम्भः । प्रैषादिष्वेव कृत्या यथा स्युरिति । प्रैषादिषु कृत्यानां वचनं नियमार्थमिति चेत् तदनिष्टम् * प्रैषादिषु कृत्यानां वचनं नियमार्थमिति चेत्तदनिष्टं प्राप्नोति । न हि

धात्वर्थत्वात्तस्य चैकत्वाद् भेदपूर्विकाया आकाङ्क्षाया आमन्त्रणं प्रत्यभाव इति भावः । निमन्त्रयै निमन्त्रणमिति । प्रकृतिवाच्यं निमन्त्रणं विशिष्टकर्मकमन्यत् तद्विषयं त्ववश्यकर्तव्यतालक्षणं निमन्त्रणमन्यदिति भिन्नत्वादस्त्येव द्वितीयाकाङ्क्षितत्वम् । तदयमर्थः । त्वत्कर्मकं भोजनादिषु निमन्त्रणं ममानुष्ठेयम् । ततो भोजनादिषु त्वां निमन्त्रयै इति । अत्र चामन्त्रयै आमन्त्रणं निमन्त्रयै निमन्त्रणमिति । प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तामन्त्रणसद्भावप्रदर्शनायामन्त्रणनिमन्त्रणशब्दौ प्रयुक्तौ नन्वयं लौकिकः प्रयोगः लोटैव प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तस्यामन्त्रणादेर्गमितत्वात् । तदयमर्थः । आमन्त्रयै आमन्त्रणमिति आमन्त्रयै इत्यत्र लोटि प्रयुज्यमाने आमन्त्रणं धात्वर्थविषयमाकाङ्क्ष्यमाणमस्ति । इषिरिति । एषितुमिच्छति इति कालसाधने भेदादिच्छयोर्भेदाश्रयो योगः । स्त्रीत्वमिति । कुमारीत्यादौ स्त्रीत्वं द्रव्यस्य विशेषणं यदा तु तदेव प्राधान्येनाश्रियते तदा तस्य स्त्रीत्वादिना योगः स्त्रीत्वं स्त्रीतेति । स एव ममेति । निमन्त्रयै भवन्तमित्यवश्यकर्तव्यं भवतो भोजनादिषु मया निमन्त्रणमिति निमन्त्रणस्यावश्यकर्तव्यतालक्षणं निमन्त्रणमिति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेद इत्यर्थः । सुपामिति । विध्यादिभिर्विरोधाभावाल्लः कर्मणि चेत्यत्र बहुवचननिर्देशात्सर्वलकारसंग्रहार्थाद्वा उभयानुग्रहाच्च कर्त्रादयो न बाध्यन्तइति कर्तृकर्मगतद्वित्वबहुत्वनिबन्धनानि द्विवचनबहुवचनानि भवन्तीत्यर्थः ॥

प्रैषाति॥बुसोपेन्ध्यमिति । अग्निस्तोकं बुसेन ज्वलनीयमिति वस्तुस्वरूपकथनं न तु

प्रैषादिष्वर्थेष्वेव कृत्या इष्यन्ते । किं तर्हि । अविशेषेण । बुसोपेन्ध्यं तृणोपेन्ध्यम् । घनघात्यम् । विध्यर्थं तु स्त्रियाः प्रागिति वचनात् * । विध्यर्थं तु प्रैषादिषु कृत्यानां वचनम् । अयं प्रैषादिष्वर्थेषु लड्विधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितान् कृत्यान् बाधेत । वासरूपेण कृत्या अपि भविष्यन्ति । न स्युः। किं कारणम् । स्त्रियाः प्रागिति वचनात् । प्राक् स्त्रियां वासरूपः ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ १६७ ॥ प्रथमान्तेष्विति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । इह मा भूत् । काले भुङ्क्ते । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रैषादिष्विति वर्तते । तच्चावश्यं प्रैषादिग्रहणमनुवर्त्यम् । प्रथमान्तेष्विति ह्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजा इति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥

धातुसंबन्धेन प्रत्ययाः ॥ १ ॥ प्रत्यय इति वर्तमाने पुनः प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् । अधातुप्रत्ययानामपि धातुसंबन्धे साधुत्वं यथा स्यात् । गोमानासीत् । गोमान् भवितेति । इह पश्यामः भूतकालो भविष्यत्कालेनाभिसंबध्यमानो भविष्यत्कालः संपद्यते । कस्मान्न भविष्यत्कालो भूतकालेनाभिसंबध्यमानो भूतकालः संपद्यते धातुसंबन्धे प्रत्ययस्य यथाकालविधानात्सिद्धम् * । धातुसंबन्ध

प्रैषादिप्रतिपत्तिः । घनघात्यमिति । घनेन लोहादिना घात्यमिति कठिनत्वादित्यर्थः १६३॥ इति श्रीमन्महामहोपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्य अध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥

धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ॥ संबन्धस्य अनेकाधिष्ठानत्वात्सामर्थ्याद् वृत्तावपि संख्याविशेषो द्वित्वमवगम्यते । धात्वोः संबन्धो धातुसंबन्धः । धात्वर्थश्चात्रोपचाराद्धातुशब्देनोच्यते । न हि स्वार्थे गुणीभूतयोर्धात्वोः परस्परेण संबन्ध उपपद्यते धात्वर्थयोस्तु विशेषणविशेष्यभावलक्षणसंबन्धोपपत्तिः । तत्र धातुसंबन्धे कालान्तरावहितानां प्रत्ययानामन्यस्मिन् काले साधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थमिदं सूत्रम् । प्रत्यय इति वर्तमान इति । यद्यपि स्वरूपपदार्थकः प्रत्ययशब्दः प्रकृतः तथापीह संज्ञिनिर्देशाभावात्संज्ञिपदार्थको विज्ञास्यतइति भावः । अधातुप्रत्ययानामपीति । अन्यथा प्रकृतानामेव धातुप्रत्ययानां ग्रहणं स्यात् । प्रत्ययग्रहणात्तु सर्वप्रत्ययपरिग्रहार्थात्तद्धितानामपि कालभेदे साधुत्वं भवति । गोमानासीदिति । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्प्रत्ययो वर्तमानसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्ते ऽर्थे विहितः । धातुसंबन्धे तु प्रकृत्यर्थस्य भूतभविष्यत्त्वे ऽपि साधुर्भवति । इह पश्याम इति । अग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनितेति कालभेदे साधुत्वाभ्यनुज्ञानाय सूत्रम् । तत्र विशेषानुपादानाद्यथा भूतकालपरित्यागेन जनितृत्वेतत्संबन्धाद् णिनिर्भविष्यति काले भवति तथा जनितेति लुट्प्रत्ययो भविष्यत्कालत्यागेनाग्निष्टोमयाजीत्येतत्संबन्धाद् भूते कस्मान्न भवतीति प्रश्नः । यथाकालविधानादिति । सूत्रप्रत्याख्यानेन

यथाकालविहिता एवैते प्रत्ययाः स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्ते । कथं तर्हि कालान्यत्वं गम्यते । उपपदस्य तु कालान्यत्वम् * । उपपदस्यैतत्कालान्यत्वम् । कुतो नु खल्वेतत् । अग्निष्टोमयाजीत्येतदुपपदं भवति न पुनर्जनितेति । एवं तर्ह्यस्त्यादिभिर्योगे । अस्त्यादिविषयाः प्रत्ययाः साधव इति वक्ष्यामि । के पुनरस्त्यादयः । अस्तिभूजनयः । एवमपि यदास्त्यादीनामेवास्त्यादिभिर्योगस्तदा न ज्ञायते कः कस्य कालमनुवर्तते इति । भाविकृत्यमासीत् । पुत्रो जनिष्यमाण आसीत् । एवं तर्हि वाक्यमेवैतदेवंविषयं प्रयुज्यते । अग्निष्टोमयाजीत्येतत्तस्मिन् भविता । कस्मिन् योऽस्य पुत्रो जनिता । कदा । यदानेनाग्निष्टोमेनेष्टं भवति ॥

क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः ॥ २ ॥ हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं लादेशप्रतिषेधार्थम् * । हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम् । हिः परस्मैपदानां यथा स्यात्स्व आत्मनेपदानामिति । किं प्रयोजनम् । लादेशप्रतिषेधार्थम् । लादेशौ हिस्वौ मा भूतामिति । किं च स्यात् । यदि लादेशौ हिस्वौ स्यातां तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा न स्यात् । मा भूदेवम् । सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा भविष्यति कथं स्वाद्युत्पत्तिः । लकारस्य कृत्त्वात्प्रातिपदिकत्वं तदाश्रयं प्रत्ययविधानम् * । लकारः कृत् तस्य कृत्त्वात् कृत्प्रातिपदि-

---

उत्तरम् । अग्निष्टोमयाजीति भूत एव णिनिर्विधीयते । जनितेत्येतत्संबन्धात्तु भाविव्यपदेशप्रतिपत्तिर्यथास्य सूत्रस्य शाटकं वयेतीत्यर्थः । इतरोऽगृहीताभिप्राय आह कथं तर्हीति । पुत्रोऽस्य जनिता स चाग्निष्टोमेन यष्टेति तत्र यदि भूते णिनिर्विधीयते तदा यागस्य भविष्यत्त्वावगमो न प्राप्नोतीति प्रश्नः । उपपदस्येति । भाविव्यपदेशाविज्ञानाद्विशेषणस्य कालान्यत्वं वाक्यार्थवशादसत्यपि सूत्रारम्भे प्रतीयतइत्यर्थः । विशेष्याया आख्यातादिपदवाच्यायाः क्रियायाः प्राधान्यात् स्वकाल एवावस्थानं विशेषणभूतायास्तु क्रियाया उपलक्षणभावेनोपादानाद्भाविभूतव्यपदेशविषयताप्रतिपादनात्कालान्यत्वावगम इत्यर्थः । इतरो यथोक्तमभिप्रायमबुध्वा समीपे श्रूयमाणमुपपदमित्यवगम्य चोदयति कुत इति । ततश्चाग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जात इत्ययमपि वाक्यार्थः कस्मान्न भवतीति प्रश्नः । आचार्यदेशीय आह एवं तर्हीति । धात्वधिकाराद्धातुग्रहणे सिद्धे धातुसंबन्ध इति पुनर्धातुग्रहणं धातुविशेषपरिग्रहार्थं तेनास्ति भूजनिसंबन्ध एव प्रत्ययानां कालान्तरे साधुत्वमन्वाख्यायतइति सूत्रारम्भे सति विपर्ययो न भवतीत्यर्थः । अस्त्यादिविषया इति । अस्त्यादिविशेषणाय प्रयुक्ता इत्यर्थः । आचार्यः पूर्वोक्तेनाभिप्रायेण सूत्रप्रत्याख्यानेनैव वाक्यार्थं स्थापयति एवं तर्हीति । अवश्यं च स्वकाल एव प्रत्ययविधिरेष्टव्यः । भाविकृत्यमासीदित्यत्र भाविशब्दस्य भूतकालत्वे भाव्यासीच्छब्दयोः पर्यायत्वाद् युगपत्प्रयोगो न स्यात् ॥ १ ॥

क्रियासम ॥ हिस्वयोरिति । सामान्यविहितानां तिङां शतृशानज्भ्यामिव हिस्वाभ्यां बाधः प्राप्नोतीति स्थानिनिर्देशार्थं परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । लकारः कृदिति । तत्र स्थानिवद्भावाद् हिस्वयोरपि कृत्त्वात्तदन्तस्य प्रातिपदिकत्वात्

कमिति प्रातिपदिकसंज्ञा यदाश्रया प्रातिपदिकाश्रया स्वाद्युत्पत्तिरपि भविष्यति। यदि स्वाद्युत्पत्तिः सुपां श्रवणं प्राप्नोति। अव्ययादिति सुब्लुक् भविष्यति। कथमव्ययत्वम्। विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा निपातोऽव्ययमिति अव्ययसंज्ञा। इह तर्हि स भवान् लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति तिङ्ङतिङ इति निपातो न प्राप्नोति। समसंख्यार्थं च *। समसंख्यार्थं च हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम्। हिः परस्मैपदानां यथा स्यात्। स्व आत्मनेपदानाम्। व्यतिकरो मा भूदिति। न वा तध्वमोरादेशवचनं ज्ञापकं पदादेशस्य *। न वा हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं कर्तव्यम्। किं कारणम्। तध्वमोरादेशवचनं ज्ञापकं पदादेशस्य। यदयं वा च तध्वमोरित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः पदादेशौ हिस्वाविति। तत्र पदादेशे पित्त्वाटोः प्रतिषेधः *। तत्र पदादेशे पित्त्वस्याटश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। पित्त्वस्य तावत्स भवान् लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति। आटः खल्वपि। सोहं लुनीहि लुनीहीत्येवं लुनामि। पित्त्वस्य तावन्न वक्तव्यः। पित्त्वप्रतिषेधे योगविभागः करिष्यते। इह सोहंभवति। ततः अपिच्च। अपिच्च भवति यावान् हिर्नामेति। आटश्चापि प्रतिषेधो न वक्तव्यः। आटि कृते साट्कस्यादेशो भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यम्। आट् क्रियतामादेश इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादाडागमः। नित्य आदेशः। कृतेप्याटि प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति। आडपि नित्यः। कृतेप्यादेशे प्राप्नोत्यकृतेपि। अनित्य आट्। अन्यस्य कृतेप्यादेशे प्राप्नोत्यन्यस्याकृतेतेपि प्राप्नोति शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति। आदेशोप्यनित्यः। अन्यस्य कृते आटि प्राप्नोति अन्यस्याकृते प्राप्नोति। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति। उभयोरनित्ययोः परत्वादाडागमः। आटि कृते साट्कस्यादेशो भविष्यति। इदं तर्हि भुङ्क्ष्व भुङ्क्ष्वइ-

---

स्वाद्युत्पत्तिर्भवतीत्यर्थः। विभक्तीति। विभक्तिसंज्ञकहिस्वसदृशत्वादनयोर्हिस्वयोर व्ययत्वमित्यर्थः। व्यतिकरो मा भूदिति। यदि लकारस्यैव स्थाने हिस्वौ विधीयेयातां तदा लः परस्मैपदमिति द्वयोरपि परस्मैपदसंज्ञा स्यात् ततश्च द्वावपि परस्मैपदिभ्य एव स्यातामित्ययं व्यतिकरः स्यादित्यर्थः। न वेति। यदि लस्यैव हिस्वौ स्यातां तदा तध्वमोर्लोट्स्थानिकयोरभावाद्वा च तध्वमोरिति स्थानित्वेनोपादानमनुपपन्नं स्यादिति तध्वमोः स्थानित्वेनोपादानाल्लोट्शब्देन लोडादेशानां परस्मैपदात्मनेपदानां स्थानित्वमवसीयत इत्यर्थः। पदादेशस्येति। पद शब्देन पदसंज्ञानिमित्तानि तिङ उच्यन्ते। अथ वा सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायात्तिङन्तस्य हिस्वान्तादेशप्रवृत्तिः। पित्त्वस्येति। तिपिमिपां स्थाने विधीयमानो हिः स्थानिवद्भावात्पित्स्यात् ततश्च ङित्वाभावाल्लुनीहीत्येवं न स्यात्। अनुदात्तत्वं च हेः प्रसज्येत लुनीहिलुनीहि स भवानित्यादौ परस्य लुनीहिशब्दस्य तस्य परमाम्रेडितमनुदात्तत्वं भवति। यावानिति। योगविभा-

स्येवं भुनजै इति । अस्तोरल्लोप इसकारलोपो न प्राप्नोति । समसंख्यार्थत्वं चाप्यपरिहृतमेव । सिद्धं तु लोड्मध्यमपुरुषस्यैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्विर्वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम् । केन विहितस्य क्रियासमभिहारे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य द्विर्वचनमुच्यते । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवति क्रियासमभिहारे लोडिति । यदयं क्रियासमभिहारे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य द्विर्वचनं शास्ति । कुतो नु खल्वेतत् । ज्ञापकादत्र लोड् भविष्यति । न पुनर्य एवासावविशेषविहितः स यदा क्रियासमभिहारे भवति तदा तस्य द्विर्वचनं भवतीति । लोण्मध्यमपुरुषैकवचन एव खल्वपि सिद्धं स्यात् इमौ चान्यौ हिस्वौ सर्वेषां पुरुषाणां सर्वेषां वचनानामिष्यते । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं हिस्वयोः परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं लादेशप्रतिषेधार्थं समसंख्यार्थं चेति । नैष दोषः । योगविभागात्सिद्धम् * । योगविभागः करिष्यते । क्रियासमभिहारे लोड् भवति ततो लोटो हिस्वौ भवतः लोडित्येवानुवर्तते लोटौ यौ हिस्वाविति । कथं वा च तध्वमोरिति । वा च तध्वंभाविनो लोट इत्येवमेतद् विज्ञायते ॥

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ४ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । अनुप्रयोगो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । हिस्वान्तमव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वा अनुप्रयोगो भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनं यथाविधीति वक्ष्यामीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनं समुच्चये सामान्यवचनस्येति वक्ष्यति । बत्रान्तरेण व-

---

गकरणसामर्थ्यादानन्तर्यामपेक्ष्यत इत्यर्थः । भुङ्क्ष्वभुङ्क्ष्वेति । परत्वादाटि कृते उत्तमस्य पित्त्वे स्वादेशः स्थानिवद्भावात्पित्स्यादिति ङित्वाभावाल्लोपाप्रसङ्गः । समसंख्यार्थत्वमिति । सर्वेषां तिङां द्वावपि पर्यायेण स्यातामित्यर्थः । एतदेवेति । वृद्धकुमारी वर इत्यनेन न्यायेन क्रियासमभिहारविषयो लोडनुमीयत इत्यर्थः । कुतो न्विति । ज्ञापकं विघटयति । विध्यादिविषयस्य लोटो विद्यमानत्वात् क्रियासमभिहारविषयस्य तस्यैवादेशयोर्द्विवचनार्थं ग्रहणं स्यादित्यर्थः । सर्वेषामिति । प्रसङ्ग इति शेषः । लोटौ याविति । लोडादेशौ यौ हिस्वौ दृष्टौ तत्तुल्यत्वेनेन हिस्वौ भवत इत्यर्थः । तेन तदीयकार्यातिदेशात्परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञे हिस्वयोर्भवतः । तेन परस्मैपदिभ्यो हिरात्मनेपदिभ्यस्तु स्वो भवति । हिशब्दस्य कर्ता वाच्यः स्वशब्दस्य भावकर्मकर्तारः । तिङ्त्वं च भवतीति तिङ्ङतिङ इत्यादिकार्यं भवति । पुरुषैकवचनसंज्ञे तु सामर्थ्यान्न भवतः । यदि हि ते अपि स्यातां हिस्वयोरनेन विधानमनर्थकं स्याद् वचनान्तरेण तयोः सिद्धत्वात् । तध्वंभाविन इति । मुख्यार्थासंभवे गौणी कल्पनाश्रीयते ततश्च तध्वंभावित्वाल्लोडेव तध्वंशब्दाभ्यामुच्यत इति भावः ॥ २ ॥

यथावि ॥ हिस्वान्तमिति । संख्याकालपुरुषाणामनभिव्यक्तत्वात् । एतदपीति । समुच्चय एव धात्वन्तरस्यानुप्रयोग इति नियमात् क्रियासमभिहारे यथाविध्यनुप्रयोगो

चनं यथाविध्यनुप्रयोगो भविष्यति ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ५ ॥ किमर्थमिदमुच्यते। अनुप्रयोगो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। हिस्वान्तमनभिव्यक्तपदार्थकं तेनापरिसमाप्तोर्थ इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनं सामान्यवचनस्येति वक्ष्यामीति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। सामान्यवचनस्यानुप्रयोगोस्तु विशेषवचनस्येति। सामान्यवचनस्यैवानुप्रयोगो भविष्यति। लघुत्वात् ॥

उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ८ ॥ उपसंवादाशङ्कयोर्वचनानर्थक्यं लिङर्थत्वात् *। उपसंवादाशङ्कयोर्वचनमनर्थकम्। किं कारणम्। लिङर्थत्वात्। लिङर्थे लेडिखेव सिद्धम्। कः पुनर्लिङर्थः। के चित्तावदाहुः। हेतुहेतुमतोर्लिङिति। अपर आहुः। वक्तव्य एवैतस्मिन् विशेषे लिङ्। प्रयुज्यते हि लोके यदि मे भवानिदं कुर्याद् अहमपि तइदं दद्यामीति ॥

तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः ॥ ९ ॥ तुमर्थे इत्युच्यते कस्तुमर्थो नाम। कर्ता तुमर्थः। यद्येवं नार्थस्तुमर्थग्रहणेन। येनैव खल्वपि हेतुना कर्तरि तुमुन् भवति तेनैव हेतुना सयादयोपि भविष्यन्ति। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तुमर्थग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अस्त्यन्यः कर्तुस्तुमुनोर्थे इति। कः पुनरसौ भावः। कुतो नु खल्वेतद् भावे तुमुन् भविष्यति न पुनः कर्मादिषु स्यादिति। ज्ञापकात्तावदयं कर्तुरपकृष्यते न चान्यस्मिन्नर्थे आदिश्यते अनिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति स्वार्थे भविष्यति। तद्यथा। गुप्तिज्किद्भ्यः सन् यावादिभ्यः कन् इति। सोसौ स्वार्थे

भविष्यति। ननु समुच्चये सामान्यवचनस्यैवेति नियमः स्यात् ततश्च धात्वन्तरस्यापि लोट्प्रकृतिसमानार्थस्य क्रियासमभिहारे ऽनुप्रयोगः स्यात्। नैतदस्ति। नह्येकस्या प्राकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्याश्च तृतीयस्याश्च भवतीति न्यायाल्लोट्प्रकृतिरेवानुप्रयोक्ष्यते। पूर्वव्यवहितप्रयोगनिवृत्तिरपि नेष्टा यतस्तदर्थो योगः स्यात् ॥ ४ ॥

समुच्चये ॥ लघुत्वादिति। एतच्च लाघवं क्वचिदेव विषये शिष्टप्रयोगदर्शनादाद्रियते न सर्वत्र अन्यथा तरुद्रुमादीनामेव प्रयोगः स्याद् न वनस्पत्यादिशब्दानाम् ५॥

उपसंवा ॥ उपसंवादेति। नित्यार्थमिदमिति चेच्छन्दसि नित्योत्र लेड् दृश्यतइत्यत्र प्रमाणाभावः। व्यवस्थितविभाषया वा नित्यं लेड् भविष्यति। हेतुहेतुमतोरिति। उपसंवादः कर्तव्ये पणबन्धः। यदि मे भवानिदं कुर्यात् अहमपि ते इदं दद्यामिति तत्र करणं हेतुर्दानं हेतुमत् आशङ्कापि कारणात्कार्योत्प्रेक्षेति हेतुहेतुमद्भावः। अपर इति। करणमवधिर्दानमवधिमदित्यवध्यवधिमद्भाव उपसंवादे प्रतीयते न तु हेतुहेतुमद्भावः। आशङ्कायामपि निश्चितो हेतुहेतुमद्भावो नास्तीति भावः। लिङ्प्रयोगसिद्धये अवश्यवक्तव्यो लिङ् न तु सूत्रप्रत्याख्यानायैव ॥ ८ ॥

तुमर्थे सेसे ॥ कृतोन्विति। क्रियया कर्मादीनामाक्षेपात्तेष्वेव तुमुन् स्यादिति

भवन् भावे भविष्यति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अव्ययकृतो भावे भवन्तीति एतन्न वक्तव्यं भवति ॥

उदीचां माङो व्यतीहारे ॥ १९ ॥ किमर्थं मेङः सानुबन्धकस्यात्वभूतस्य ग्रहणं क्रियते । न उदीचां मेङ इत्येवोच्येत । तत्रायमप्यर्थः । उदीचां मेङ इति व्यतीहारग्रहणं न कर्तव्यं भवति । किं कारणम् । तद्विषयो हि सः व्यतीहारविषय एव मयतिः । एवं तर्हि सिद्धे सति यन्मेङः सानुबन्धकस्यात्वभूतस्य ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । तत्रासरूपसर्वादेशदाप्प्रतिषेधेषु पृथक्त्वनिर्देशोऽनाकारान्तत्वादित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवति । किमर्थं पुनरिदमुच्यते न समानकर्तृकयोः पूर्वकालइत्येव सिद्धम् । अपूर्वकालार्थोऽयमारम्भः । पूर्वं ह्यसौ याचते पश्चादपमयते । उदीचां माङो व्यतीहारे ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ २१ ॥ इह कस्मान्न भवति पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद् व्रजतीति । स्वशब्देनोक्तत्वान्न भवति । न तर्हीदानीमिदं भवति । पूर्वं भुक्त्वा ततो व्रजतीति । नैतत् क्रियापौर्वकाल्यम् । किं तर्हि । कर्तृपौर्वकाल्यमेतत् । पूर्वं ह्यसौ भुक्त्वान्येभ्यो भोक्तृभ्यः ततः पश्चाद् व्रजति अन्येभ्यो व्रजितृभ्यः । इह कस्मान्न भवति । आस्यते भोक्तुमिति । कुतः कस्मान्न भवति । किमासेः आहो स्विद् भुजेः । भुजेः कस्मान्न भवति, अपूर्वकालत्वात् । आसेस्तर्हि कस्मान्न भवति । यस्मादत्र लङ् भवति । एतदत्र प्रष्टव्यं लडत्र कथं भवतीति । लट् चात्र वासरूपेण भविष्यति । समानकर्तृकयोरिति बहुष्वप्राप्तिः * । समान-

---

भावः। न वक्तव्यमिति । तुमर्थग्रहणानुवृत्त्या क्त्वादीनां भावे सिद्धत्वात्साध्यमानरूपश्च भावः क्त्वादीनामर्थः । स एव च धात्वर्थः। घञादीनान्तु धात्वर्थव्यतिरिक्तः सिद्धरूपो वाच्यः ॥ ६ ॥

उदीचाम् ॥ नानुबन्धकृतमिति । एतच्च ज्ञापनमनुबन्धानामेकान्तत्वे उपयुज्यते । अनेकान्तत्वे स्वत एव एजन्तत्वाज् ज्ञापनप्रयोजनाभावः । पृथक्त्वनिर्देशोऽनाकारान्तत्वादित्येतद् दाप् प्रतिषेधग्रहणेनैव संबध्यते । दाधाघ्वदाबित्यत्र दैपोपि पृथक् प्रतिषेधो वक्तव्यः अनाकारान्तत्वाद्घुरूपत्वाभावादित्यर्थः । अपमयत इति । वस्त्रादिकं परिवर्तयतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

समान ॥ समानशब्द एकवाची शक्तिशक्तिमतोश्चाभेदविवक्षया क्रिययोरेककर्तृकत्वम् । स्वशब्देनेति । पौर्वकाल्ये द्योत्ये क्त्वादिर्विधीयते न तु विषयइति भावः । पूर्वशब्दस्यात्र क्रियापौर्वकाल्यवाचित्वादग्रादिसूत्रेणापि न भवति । अग्रादीनां साधनपौर्वकाल्यविषयाणां तत्र ग्रहणात् । नैतदिति । द्विविधात्र भुजेः पूर्वकालता व्रजिक्रियापेक्षा तस्यां क्त्वाप्रत्ययो भोक्त्रन्तरसाध्यभुजिक्रियापेक्षा च तां पूर्वशब्द उपादत्ते । ततश्चाग्रादिसूत्रेणात्र क्त्वाणमुलौ भवत इति भावः । कर्तृपौर्वकाल्यं च क्रियाद्वारकमेव बोद्धव्यम् । क्रियाविषयत्वात् कालव्यवहारस्य । आस्यत इति । आसेः पूर्वका-

कर्तृकयोरिति बहुषु क्त्वा न प्राप्नोति । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजतीति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । द्विवचननिर्देशात् । द्विवचनेनायं निर्देशः क्रियते । तेन द्वयोरेव पौर्वकाल्ये स्याद् बहूनां न स्यात् । सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । क्रियाप्रधानत्वात् । क्रियाप्रधानोयं निर्देशः । नात्र निर्देशस्तन्त्रम् । कथं पुनस्तेनैव निर्देशः क्रियते तच्चातन्त्रं स्यात् । तत्कारी च भवान् तद्द्वेषी च । नान्तरीयकत्वादत्र द्विवचनेन निर्देशः क्रियते । अवश्यं कया चिद्विभक्त्या केन चिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्यः । तद्यथा । कश्चिदन्नार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहरति नान्तरीयकत्वात् स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति । तथा कश्चित् मांसार्थी मत्स्यान् सशकलान् सकण्टकानाहरति नान्तरीयकत्वात्स यावदादेयं तावदादाय सकलकण्टकान्युत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयकत्वाद् द्विवचनेन निर्देशः क्रियते । न ह्यत्र निर्देशस्तन्त्रम्। एवमपि लोकविज्ञानान्न सिध्यति । तद्यथा । लोके ब्राह्मणानां पूर्व आनीयतामित्युक्ते सर्वपूर्व आनीयते एवमिह पि सर्वपूर्वायाः क्रियायाः प्राप्नोति । अनन्यवचनात्तु सिद्धम् । समानकर्तृकयोरनन्यस्येति वक्तव्यम् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं समानकर्तृकयोरिति बहुष्वप्राप्तिरिति । परिहृतमेतत् । सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वादिति । ननु चोक्तं एवमपि लोकविज्ञानान्न सिध्यतीति । नैष दोषः । सर्वेषामत्र व्रजिक्रियां प्रति पौर्वकाल्यम् । स्नात्वा व्रजति भुक्त्वा व्रजति पीत्वा व्रजतीति । एवं च कृत्वा प्रयोगोप्यनियतो भवति । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । पीत्वा भुक्त्वा स्नात्वा व्रजति । व्यादाय स्वपितीत्युपसंख्यानमपूर्वकालत्वात् * । व्यादाय स्वपितीत्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अपूर्वकालत्वात् पूर्वं ह्यसौ स्वपिति पश्चाद्व्याददाति । न वा स्वप्नस्यापरकालत्वात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । स्वप्नस्याप-

---

लत्वाद्भावस्य च प्रतिपाद्यत्वात् । आसित्वा भोक्तुमिति प्राप्नोतीति भावः । लब्ध्वेति । वासरूपोऽस्त्रियामित्यत्र स्त्रिया. प्रागिति पक्षो नाश्रितः किन्तर्हि स्त्र्यधिकारे वासरूपविधिर्नेति । यदा त्वासेः क्त्वा भवति तदा भुजेः तुमुन्न भवति अनभिधानात् न ह्यासित्वा भोक्तुमित्याद्यभिधानमस्ति । तस्माल्लुडादय एव भुजेर्भवन्ति आसित्वा भुङ्क्ते इति । क्रियाप्रधानत्वादिति । समानकर्तृकक्रियान्तरापेक्षपौर्वकाल्यक्रियाप्रतिपादनपरत्वान्निर्देशस्य नान्तरीयकत्वादुपात्तं द्वित्वमत्राविवक्षितमित्यर्थः । लोकविज्ञानादिति । अमीषां ब्राह्मणानां पूर्वमानयेत्युक्ते पङ्क्तौ यः सर्वेषामादिः स एवानीयते तथेहापि स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजतीति स्नानस्यैव पूर्वत्वात् स्नातेरेव प्रत्ययेन भाव्यं न तु भुजिपिबतिभ्यामित्यर्थः । सर्वेषामिति । आख्यातवाच्यायाः क्रियाया विशेष्यत्वात्प्राधान्यात्तां प्रति सर्वासां विशेषणत्वात्परस्परेणासम्बन्धः । यथोक्तम् । गुणा-

रकालत्वात् । अपरकालः स्वप्नः । अवश्यमसौ व्यादाय मुहूर्तमपि स्वपिति ॥

विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ २४ ॥ किमयं प्राप्ते विभाषा आहोस्विदप्राप्ते । कथं च प्राप्ते कथं चाप्राप्ते । आभीक्ष्ण्यइति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वा अप्राप्ते । किं चातः । यदि प्राप्ते आभीक्ष्ण्ये ऽनिष्टा विभाषा प्राप्नोति । अन्यत्र चेष्टा न सिध्यति । अथाप्राप्ते अग्रादिष्वप्राप्तविधेः समासप्रतिषेधः * । अग्रादिषु अप्राप्तविधिः समासस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तं वा । उक्तमेतत् । अमैवाव्ययेनेत्यत्र एवकारकरणस्य प्रयोजनम् ।

नाश्च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वादिति । अपरकाल इति । यद्यपि स्वप्नक्षणानां व्यादानात् पूर्वकालता तथापि व्यादानान्तरभाविस्वप्नक्रियापेक्षं व्यादानस्य पूर्वकालत्वमस्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

विभाषाग्रे ॥ इहाग्रादयः साधनपौर्वकाल्यविषया गृह्यन्ते न तु क्रियापौर्वकाल्यविषयास्तेषां हि क्रियापौर्वकाल्यविषयत्वे तैरेव पौर्वकाल्यस्योक्तत्वात् क्त्वाणमुलोर्गतार्थत्वादुत्पत्त्या न भाव्यम् । न चैतत्सूत्रारम्भादुक्तेपि पौर्वकाल्ये तयोरुत्पत्तिरिति शक्यते वक्तुम् । अस्य साधनपौर्वकाल्यविषयाग्राद्युपपदत्वे चरितार्थत्वाद्भाष्यकारेण च समानादिसूत्रे पूर्वशब्देन क्रियापौर्वकाल्ये उक्ते क्त्वाप्रत्ययस्यानुत्पत्तेः प्रतिपादितत्वात् । यदि चात्र अग्रादयः क्रियापौर्वकाल्यविषया गृह्येरन् तदा अप्राप्तविभाषैव निःसंदेहा स्यादिति किमियं प्राप्ते विभाषेति संशयो नैवोपपद्येत । यस्मादाभीक्ष्ण्ये णमुलचेति क्त्वाणमुलौ क्रियापौर्वकाल्ये एव विधीयेते । तच्चेदग्रादिभिरुच्यते तदाभीक्ष्ण्यग्रहणानुवृत्तावप्यप्राप्तविभाषैव स्यात् । आभीक्ष्ण्यञ्च द्विर्वचनमन्तरेण क्त्वाणमुल्भ्यां न द्योत्यत इति तद्द्योतनायापि तयोर्विधानं नोपपद्यते । तस्मात्साधनपौर्वकाल्यविषया इहाग्रादय इति स्थितम् । यद्यपि देशविशेषवचनोऽग्रशब्दोस्ति प्रभोरग्रे भुङ्क्ते इति तथापि पूर्वप्रथमसाहचर्यात्कालविशेषवृत्तिरेव गृह्यते । अनिष्टा विभाषेति । आभीक्ष्ण्ये नित्यौ क्त्वाणमुलौ इष्येते अग्रे भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजतीति । लडादयस्तु नैवेष्यन्ते अग्रे भुङ्क्ते भुङ्क्ते ततो व्रजतीति भावः । अन्यत्र चेति । आभीक्ष्ण्यग्रहणानुवृत्तौ सत्यामनाभीक्ष्ण्ये क्त्वाणमुलौ न स्यातामित्यर्थः । अप्राप्तविधेरिति । विभाषायामग्रादीनां प्रत्ययोत्पत्तिं प्रति निमित्तत्वान्निमित्तस्य चोपपदसंज्ञाविधानादुपपदसमासः प्रतिषेध्यः । प्राप्तविभाषायां त्वग्रादीनां पक्षे प्रत्ययनिवृत्तौ निमित्तत्वं नतु प्रत्ययोत्पत्तौ प्रत्यययोराभीक्ष्ण्ये णमुल्चेत्यनेनाविशेषेण विहितत्वादिति भावः । न वक्तव्य इति । अप्राप्तविभाषात्वमनेन द्रढयति पूर्वविप्रतिषेधाच्चाग्रादिष्वाभीक्ष्ण्ये च नित्याभ्यां क्त्वाणमुल्भ्यां भाव्यमित्युभयत्र विभाषा चेयं न भवति । ननु च णमुल्यप्राप्ते क्त्वाप्रत्यये तु समानादिसूत्रेण प्राप्ते सत्यारम्भादुभयत्र विभाषेयं युक्ता, नैतदस्ति । समानादिसूत्रे विहितं क्त्वां प्रति विभाषाग्रहणमनर्थकमेव वासरूप इत्यनेनैव पक्षे लडादीनां सिद्धत्वात् । कः पुनरस्य क्त्वः समानादिसूत्रविहिताद्विशेष इति चेद् णमुल्सहितत्वमेव विशेषः । णमुल्सहितक्त्वाविधौ विभाषाश्रुतिरिहोपादीयमाना ज्ञापकार्था संपद्यते । क्त्वाणमुलौ यत्र सह विधीयेते तत्र वासरूपविधिर्न भवतीति । तेनाभीक्ष्ण्ये पौर्वकाल्ये लडादयो न भव-

अमैवाव्ययेन यत्तुल्यविधानमुपपदे यत्र समासो यथा स्याद् अमा चान्येन च यत्तुल्यविधानमुपपदं तत्र मा भूदिति । विभाषाग्रे ॥

स्वादुमि णमुल् ॥ २६ ॥ किमर्थं स्वादुमि मकरान्तनिपातनं क्रियते न खमुञ्प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते । स्वादुमि मान्तनिपातनमनीकाराभावार्थम् * । स्वादुमि मान्तनिपातनं क्रियते ईकाराभावार्थम् । ईकारो मा भूदिति । स्वाद्वीं कृत्वा यवागूं भुङ्क्ते । स्वादुं कारं यवागूं भुङ्क्तइति । च्व्यन्तस्य च मकारान्तार्थम् * । च्व्यन्तस्य च मकारान्तत्वं यथा स्यात् । अस्वादु स्वादु कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । आ च तुमुनः समानाधिकरणे * । आच तुमुनः प्रत्ययाः समानाधिकरणे भवन्तीति वक्तव्यम् । केन । अनुप्रयोगेण । किं प्रयोजनम् । स्वादुङ्कारं यवागूर्भुज्यते देवदत्तेनेति देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् । किं च कारणं न स्यात् । णमुलाभिहितः कर्तेति । ननु च भुजिप्रत्ययेन अनभिहितः कर्तेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया । यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदभिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भवति तृतीया । यवाग्वां द्वितीया प्राप्नोति । किं कारणम् । णमुलानभिहितं कर्मेति । यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इह हि स्वादुङ्कारं यवागूं भुङ्क्ते देवदत्त इति यवाग्वां द्वितीया न स्यात् । किं कारणम् । णमुलाभिहितं कर्मेति । ननु च भुजिप्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया । यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया । देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति । किं कारणम् । णमुलानभिहितः कर्तेति । अथानेन क्त्वायामर्थः । पक्त्वौदनो भुज्यते देवदत्तेनेति । वाढ-

---

न्तीति । तत्र यदि केवलो णमुल् विधीयेत विभाषाश्रुतिरभिमतमर्थं ज्ञापयितुं न क्षमेतेति क्त्वोप्यनुवादः कर्तव्यः ॥ २४ ॥

स्वादुमि ॥ ईकाराभावार्थमिति । मान्तत्वे भाविप्रत्ययविषये निपात्यमाने विहितनिमित्तत्वाद्वोतोगुणवचनादिति ङीष् न भवतीत्यर्थः । च्व्यन्तस्य चेति । खमुञपि सर्वत्र मुम् न सिध्यति । अनव्ययस्येत्यधिकारादिति भावः । यद्येवं मान्तत्वमेव निपात्यतां प्रत्ययस्तु खमुञेव विधेयः । नैतदस्ति । अव्ययार्थमेव मान्तनिपातनं स्यादिति ङीष् स्यादेव । णमुलि तु मान्तत्वमपूर्वं विधीयमानमीकाराभावार्थं च्व्यन्तस्य च मकारान्तार्थं विज्ञायते । अवश्यं चोत्तरार्थो णमुल् विधेय इति लाघवाभावादिहैव विहितः । आच तुमुन इति । पूर्वोक्तवाक्यार्थापेक्षया समुच्चयप्रतिपादनार्थशब्दः । न केवलं स्वादुमि मान्तनिपातनमपि तु इदमपि वक्तव्यमित्यर्थः । शकधृषादिसूत्रविहितस्तुमुन् गृह्यते अभिविधौ चायमाकारः । णमुलेति । असत्यस्मिन् वचने कर्तरि कृदिति णमुला कर्तरि भाव्यमिति भावः । अनभिहिताश्रय इति । अनभिहित इति पर्युदास आश्रीयते न तु प्रसज्यप्रतिषेध इति भावः । यदि पुनरिति । अव्ययकृतः कर्मणीति वचनं यदि

मर्थः। देवदत्ते तृतीया यथा स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। क्त्वयाभिहितः कर्तेति। ननु च भुजिप्रत्ययेनाऽनभिहितः कर्तेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। ओदने द्वितीया प्राप्नोति। किं कारणम्। क्त्वयानभिहितं कर्मेति। यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायेत। नैवं शक्यम्। इह हि पक्त्वा ओदनं भुङ्क्ते देवदत्त इति ओदने द्वितीया न स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। क्त्वयाऽभिहितं कर्मेति। ननु च भुजिप्रत्ययेनाऽनभिहितं कर्मेति कृत्वा अनभिहिताश्रया विभक्तिर्भविष्यति द्वितीया। यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया। देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति। किं कारणम्। क्त्वयानभिहितः कर्तेति। अथानेन तुमुन्यर्थः। भोक्तुमोदनः पच्यते देवदत्तेनेति। बाढमर्थः। देवदत्ते तृतीया यथा स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। तुमुनाभिहितः कर्तेति। ननु च पचिप्रत्ययेनानभिहितः कर्तेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। ओदने द्वितीया प्राप्नोति। किं कारणम्। तुमुनानभिहितं कर्मेति कृत्वा। यदि पुनरयं कर्मणि विज्ञायते। नैवं शक्यम्। इह हि भोक्तुमोदनं पचेति देवदत्त इति ओदने द्वितीया न स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। तुमुनाभिहितं कर्मेति। ननु च पचिप्रत्ययेनानभिहितं कर्मेति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भवति द्वितीया। यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदभिधानमिति कृत्वा अनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया। देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति। किं कारणम्। तुमुनानभिहितः कर्तेति। अथ अनेनेहार्थः। पक्त्वौदनं ग्रामो गम्यते देवदत्तेनेति। बाढमर्थः। देवदत्ते तृतीया यथा स्यात्। किंच कारणं न स्यात्। क्त्वयाभिहितः कर्तेति। ननु च गमिप्रत्ययेनानभिहितः कर्तेति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया। यदुक्तमोदने द्वितीया प्राप्नोतीति स इह दोषो न जायते। तत्तर्हि वक्तव्यमा च तुमुनः समानाधिकरणइति। न वक्तव्यम्। अव्ययकृतो भावे भवन्तीति भावे भविष्यन्ति। किं वक्तव्यमेतत्।

क्रियतइति भावः। अथानेनेति। आच तुमुन इत्यनेन वचनेनेत्यर्थः। अनेकप्रयोजनत्वमस्य वचनस्य प्रश्नद्वारेण दर्शयति। पक्त्वौदनमिति। भिन्नधात्वर्थविषय कर्मभेदेपि वचनस्यास्य दर्शयितुं प्रयोजनमुपन्यासः। अव्ययकृत इति। यद्येवं पक्त्वौदनं भुङ्क्ते देवदत्तः पक्त्वौदनो भुज्यते देवदत्तेनेति क्त्वाप्रत्ययेन कर्तृकर्मणोरनभिधानात्पाकापेक्षया तृतीयाद्वितीये कस्मान्न भवतः। उच्यते। आख्यातादिपदवाच्या क्रिया विशे-

नाहि। कथनमनुच्यमानं गंस्यते । तुमर्थ इति वर्तते । तुमर्थश्च कः । भावः ॥

वर्षप्रमाणऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥ ऊलोपश्चास्यान्यतरस्यांग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथं गोष्पदप्रं वृष्टो देव इति । प्रातिः पूरणकर्मा । तस्मादेषः कः । यदि कः, विभक्तीनां श्रवणं प्राप्नोति । श्रूयन्तएवात्र विभक्तयः । तद्यथा । एकेन गोष्पदप्रेणेति ॥

करणे हनः ॥ ३७ ॥ हनः करणेऽनर्थकं वचनं हिंसार्थेभ्यो णमुल्विधानात्* । हनः करणे वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । हिंसार्थेभ्यो णमुल्विधानात् । हिंसार्थेभ्यो णमुल्विधीयते । तेनैव सिद्धम् । अर्थवत्त्वहिंसार्थस्य विधानात् * । अर्थवत्तु हन्तेर्णमुल्वचनम् । कोर्थः । अहिंसार्थस्य विधानात् । अहिंसार्थस्य हन्तेर्णमुल् यथा स्यात् । अस्ति पुनरयं क्वचिद्धन्तिरहिंसार्थः । यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । पाण्युपघातं वेदिं हन्ति । नित्यसमासार्थं च * । नित्यसमासार्थश्च हिंसार्थादपि हन्तेरनेन विधिरेषितव्यः । कथं पुनरिच्छतापि हिंसार्थाद्धन्तेरनेन विधिर्लभ्यः । अनेन विधिर्लभ्यः । अनेनास्तु तेन वेति तेन स्याद्विप्रतिषेधेन । हन्तेः पूर्वविप्रतिषेधो वार्त्तिकेनैव ज्ञापितः यदयं नित्यसमासार्थं चेत्याह । तज्ज्ञापयत्याचार्यः हिंसार्थादपि हन्तेरनेन विधिर्भवतीति ॥

ष्यत्वात् प्रधानम् । विशेषणभूता त्वप्रधानम् । तत्क्रियासाधन्योरपि शक्त्योस्तद्वाराको गुणप्रधानभावः । तत्र प्रधानशक्त्यभिधाने गुणक्रियाशक्तिरभिहितत्वात्प्रकाशते।प्रधानानुरोधात् गुणानां तन्मुखप्रेक्षित्वात् पृथक्ताद्विरुद्धस्वकार्यारम्भाभावात् ।

वर्ष॥ तस्मादेष क इति । गोष्पदं प्रातीत्यातोनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः। क्रियाविशेषणत्वाच्च कर्मत्वनपुंसकत्वे। गोष्पदप्रकलं गोष्पदप्रन्तरामित्यादिप्रयोगसिध्यर्थमूलोपो न विधेयः। यथां प्रयोगाणां भाष्यकारेणानभ्युपगमात्। अनभ्युपगमस्तु ऊलोपप्रत्याख्यानान्यथानुपपत्त्या विज्ञायते गोष्पदपूरमित्यादेरपि घञा सिद्धत्वाद् णमुल् कस्मान्न प्रत्याख्यायते। स्वरे दोषप्रसङ्गात्। तथा हि यदि करणे घञं विधाय षष्ठीतत्पुरुषः क्रियते। तथा थाथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वं भवति । भावे तु घञि बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । णमुलि तु लित्स्वरेणोकार उदात्तः । गोष्पदपूरतरामित्यादि च सिध्यति । गोष्पदप्रमित्यत्र तु नास्ति स्वरभेदः । कप्रत्यये थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वाद् णमुलि ऊलोपे कृते पूर्वस्योदात्तभाजोऽभावात् कृत्स्वरेणान्तोदात्तत्वात् ॥ ३२ ॥

करणे ॥ बाहुल्ये न हन्तिर्हिंसार्थो दृश्यतइति मत्वाह हन इति । हन्तेः पूर्वविप्रतिषेध इति । यद्येवं हिंसार्थानामित्यत्र दण्डोपघातं गाः कालयतीति उदाहरणं नोपपद्यते । नैष दोषः । यत्र एक एव धात्वर्थः सामान्यविशेषभावेन भिद्यमानो विशेष्यभावमनुभवति सोस्य विषयः। कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग इति वचनादन्यत्र भिन्नधात्वर्थसंबन्धे तु हिंसार्थानामित्यनेनैव णमुल् भवति ॥ ३७ ॥

अधिकरणे बन्धः ॥ ४१ ॥ इह कस्मान्न भवति ग्रामे बन्ध इति। एवं वक्ष्यामि अधिकरणे बन्धः संज्ञायां ततः कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोरिति। कथमट्टालिकाबन्धं बद्धः। चण्डालिकाबन्धं बद्धः। उपमाने कर्मणि चेत्येवं भविष्यति ॥

तिर्यच्यपवर्गे ॥ ६०॥ अयुक्तोयं निर्देशः। तिरश्चीति भवितव्यम्। सौत्रो निर्देशः॥

नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे ॥ ६२ ॥ अर्थग्रहणं किमर्थं नाधाप्रत्ययइतीयत्युच्यमाने इहैव स्यात् द्विधाकृत्य। इह च न स्यात् द्वैधं कृत्य। अर्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। नाधाप्रत्यये च सिद्धं भवति। यश्चान्यस्तेन समानार्थः। अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। इह हि मा भूत्। हिरुक्कृत्वा पृथक्कृत्वा ॥

अन्वच्यानुलोम्ये ॥ ६४ ॥ अयुक्तोयं निर्देशः ॥ अनूचीति भवितव्यम्। सौत्रोऽयं निर्देशः।

कर्तरि कृत् ॥ ६७ ॥ किमर्थमिदमुच्यते। कर्तरि कृद्वचनमनादेशे स्वार्थविज्ञानात् *। कर्तरि कृतो भवन्तीत्युच्यते अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्। अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति। तद्यथा। गुप्तिज्किद्भ्यः सन्। यावादिभ्यः कन्निति। एवमिमे प्रत्ययाः कृतः स्वार्थे स्युः। स्वार्थे मा भूवन्। कर्तरि यथा स्युः एवमर्थमिदमुच्यते। नैतदस्ति प्रयोजनं यमिच्छति स्वार्थे आह तं भावे घञ् भवतीति। कर्मणि तर्हि मा भूवन्निति। कर्मण्यपि यमिच्छत्याह तं धः कर्मणि ष्ट्रन्निति। करणाधिकरणयोस्तर्हि मा भूवन्निति। करणाधिकरणयोरपि यमिच्छत्याह

अधिक ॥ ग्रामे बन्ध इति। णमुलिं सति ग्रामबन्धं बद्धइति प्राप्नोति ॥ ४१ ॥

तिर्य ॥ सौत्रो निर्देश इति। अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गस्तु न परिहारो न हि प्रयोजनानुवर्तिप्रमाणम् ॥ ६० ॥

नाधा ॥ द्वैधं कृत्येति। यदा द्वित्र्योश्च धमुञित्यादौ प्रत्ययपक्षस्तदेतदर्थग्रहणस्य प्रयोजनम्। आदेशपक्षे तु स्थानिवद्भावात् धाग्रहणेन ग्रहणात्सिध्यति। तथा च धमुञन्तात् स्वार्थे डदर्शनमिति डप्रत्यय उदाहार्यो द्वैधकृत्येति। नार्थमप्यर्थग्रहणं कर्तव्यमन्यथा निरनुबन्धकपरिभाषया नाञो ग्रहणं न स्यात् ॥ ६२ ॥

कर्त ॥ किमर्थमिति। वक्ष्यमाणोभिप्रायः। अनादेश इति। यत्र वचनेनार्थो नादिश्यते तत्र प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थ एव प्रत्ययो भवति। यमिच्छतीति। असत्यस्मिन् सूत्रे घञित्येतावत् सूत्रं कर्तव्यम्। धातोर्घञ् भवतीति तत्रानिर्दिष्टत्वाभावे घञ् भविष्यति। ततः पदरुजविशस्पृश इति द्वितीयं सूत्रं कर्तव्यं ततश्च भाव इति न कर्तव्यम्। क्रियमाणं तु नियमार्थं भविष्यति। घञेव भावे नान्य इति। ततो धात्वर्थाक्षिप्ते कर्तरि कृद्भविष्यति नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः। कर्मणीति। तस्यापि धात्वर्थेनाक्षेपादिति भावः। कर्मणि ष्ट्रन्निति। ष्ट्रन्नेव कर्मणि नान्य इति नियमो विज्ञास्यते। यद्येवं कर्मणो नियमात्प्रत्ययो न नियत इति कारकान्तरेपि ष्ट्रन् प्राप्नोति। नैष दोषः। एकमिदं वाक्यं धः कर्मणि ष्ट्रन्निति तेन च कर्मणि विधीयमानः कथं कारकान्तरे स्यात् अथ द्वितीयो नियमः क्रियते

तं ल्युट् करणाधिकरणयोर्भवतीति। संप्रदानापादानयोस्तर्हि मा भूवन्निति। संप्रदानापादानयोरपि यमिच्छत्याह तं दाशगोघ्नौ संप्रदाने भीमादयोपादानेइति। य इदानीमतोन्यः प्रत्ययः शेषः सोन्तरेण वचनं कर्तर्येव भविष्यति। तदेव तर्हि प्रयोजनम्। स्वार्थे मा भूवन्निति। ननु चोक्तं स्वार्थे यमिच्छत्याह तं भावे घञ्भवतीति। अन्यः स भावो बाह्यः प्रकृत्यर्थात्। अनेनेदानीमाभ्यन्तरे भावे स्युः। तत्र मा भूवन्निति कर्तृग्रहणम्। कः पुनरेतयोर्भावयोर्विशेषः। उक्तो भावभेदो भाष्ये। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्र ल्युनादिप्रतिषेधो नानावाक्यत्वात् *। तत्र ल्युनादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। ल्युनादयः कर्तरि मा भूवन्निति। ननु च करणे ल्युनादयो विधीयन्ते तेन कर्तरि न भविष्यन्ति। तेन च करणे स्युरनेन च कर्तरि। ननु चापवादत्वाद् ल्युनादयो बाधकाः स्युः। किं कारणम्। नानावाक्यत्वाद्। नानावाक्यं तच्चेदं च। समाने वाक्यं चापवादैरुत्सर्गा बाध्यन्ते। नानावाक्यत्वाद्बाधनं न प्राप्नोति। तद्वच्च कृत्येष्वेवकारकरणम् *। एवं च कृत्येष्वेवकारः क्रियते तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति भावे चाकर्मकेभ्य इति। किं प्रयोजनम्। तच्च भव्याद्यर्थम् *। भव्यादिषु समावेशः सिद्धो भवति। गेयो माणवकः साम्नां गेयानि माणवकेन सामानीति। ऋपिदे-

---

ते कर्मणि एव प्रभुत्निति। य इदानीमिति। ननु कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ कर्तरि चर्पिदेवतयोरिति कर्तुरपि नियमः प्राप्नोति। नैष दोषः। उभयत्र करणनिवृत्त्या कर्तृश्रुतिर्विध्यर्थैव न नियमार्था। उक्त इति। सार्वधातुके यगित्यत्र बाह्यान्तरयोर्भावयोर्विशेषो दर्शितः। ननु चेति ल्युनादिषु करणादिरर्थो विशेषविहितत्वात्कर्तुर्बाधको भविष्यतीति भावः। नाना वाक्यत्वादिति। इह ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यभिन्नकालत्वादेकं वाक्यं विशिष्टस्य दानस्य प्रतिपादकमिति तक्रेण दधि बाध्यते। यदा तु कालभेदेन वाक्यद्वयमुच्चार्यते पूर्वाह्णे ब्राह्मणेभ्यो दीयतामिति। अपराह्णे तु तक्रं कौण्डिन्याय दीयतामिति। तदा तक्रेण दधि न बाध्यते तथेहापि कालभेदेन वाक्यद्वयोच्चारणाद् बाध्यबाधकभावो नास्तीत्यर्थः। यत्विगादिवाक्ये यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च ततस्तच्छेषः। अथ नानावाक्यं तदा तदपवाद इत्युक्तम्। तदसंभवाश्रयेण। यदाङ्गस्येति इगपेक्षावयवावयविसंबन्धे षष्ठी तदा स्थानषष्ठ्यभावादलोन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थानं तदेव चापवादत्वम्। ल्युनादयस्तु कृत्वादनेन कर्तरि स्युः। करणादिश्रुत्या च करणादिषु। तत्रानेकस्यार्थस्य युगपदभिधानासंभवात् पर्यायः स्यात्। कदाचित्कर्तरि कदाचित्करणादिषु। तद्वच्चेति। योयमर्थ उक्तः तेन तुल्यमेवकारकरणमित्यर्थः। तथाहि। कृत्त्वात्कर्तरि कृत्यादयः प्राप्ता एवकारेण कर्तुरपकृष्यन्ते भावकर्मणोरेव यथा स्युरित्येवमर्थमित्यर्थः। भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनेनाधिकारसहितं वाक्यं दर्शयति किं प्रयोजनमिति। एवकारेणान्यत्र समावेशज्ञापनेन किं प्रयोजनमिति प्रश्नः। तच्च भव्याद्यर्थमिति। भव्यगेयादिसूत्रे वाग्रहणं न कर्तव्यम्। तद-

वतयोस्तु क्राद्भिः समावेशवचनं ज्ञापकसमावेशस्य * । यदयं कर्तरि चर्षिदेवतयोरिति सिद्धे सति समावेशार्थं चकारं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न भवति समावेश इति । किमर्थं तर्हि कृत्स्वेवकारः क्रियते । एवकारकरणं च चार्थे * । एवकारकरणं च चार्थे द्रष्टव्यम् । तयोर्भावकर्मणोः कृत्या भवन्ति भव्यादीनां कर्तरि च । किं प्रयोजनम् । तच्च भव्याद्यर्थं, भव्यादिषु समावेशः सिद्धो भवति । गेयो माणवकः साम्नां गेयानि माणवकेन सामानीति । यत्तावदुच्यते । ऋषिदेवतयोः क्राद्भिः समावेशवचनं ज्ञापकमसमावेशस्येति । नैतज्ज्ञापकसाध्यमपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्त इति । एष एव न्यायः । यदुतापवादैरुत्सर्गा बाध्येरन् । ननु चोक्तं नानावाक्यत्वाद् बाधनं न प्राप्नोतीति । न विदेशस्थमपि कृत्वातो नानावाक्यं भवति । विदेशस्थमपि सदेकं वाक्यं भवति । तद्यथा द्वितीये ऽध्याये लुगुच्यते तस्य चतुर्थषष्ठ्योरलुगुच्यते ऽपवादः । यदप्युच्यते एवकारकरणं च चार्थे इतिं । कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे विद्यते । कथमेवकारश्चार्थे वर्तते । स एष एवकारः स्वार्थे वर्तते । किं प्रयोजनम् । ज्ञापकार्थं, किं ज्ञाप्यते । एतज्ज्ञापयत्याचार्यः इत उत्तरं समावेशो भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । तच्च भव्याद्यर्थम् । भव्यादिषु समावेशः सिद्धो भवति । गेयो माणवकः साम्नां गेयानि माणवकेन सामानीति । यद्येतज्ज्ञाप्यते इहापि समावेशः प्राप्नोति । दाशगोघ्नौ संप्रदाने भीमादयोपादानइति । अत्रापि सिद्धं भवति । यदयमादिकर्मणि क्तः कर्तरि चेति सिद्धे समावेशे समावेशार्थं चकारं शास्ति तज्ज्ञापयत्या-

---

न्तरेणापि भव्यादयः कर्तरि भवन्तीत्यनेन समावेशज्ञापनादेवकारकरणाद्भावकर्मणी न बाधिष्येते इत्यर्थः । इदानीं तत्र ल्युनादिप्रतिषेध इत्यस्य परिहारमाह ऋषिदेवतयोरिति । क्राद्भिरिति जातौ बहुवचनमत्र च यथासंख्यं वार्तिककारस्याभिमतम् । यथासंख्ये हि चशब्दस्य ज्ञापकत्वन्न स्यात् समावेशाभावात् । भव्याद्यर्थमिति । भव्यगेयेति सूत्रं न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । अन्ये तु कृत्यादयोनभिधानात्कर्तरि न भविष्यन्तीति भावः । इदानीं भाष्यकारो वार्तिकदूषणमाह यत्तावदिति । न विदेशस्थमिति । न कालभेदान्नानावाक्यत्वं भवति । शास्त्रे विदेशस्थानामप्यवान्तरवाक्यानामाकाङ्क्षावशादेकवाक्यत्वदर्शनात् । देशग्रहणं चात्र कालस्योपलक्षणम् । शब्दक्रमस्य कालकृतत्वात् । चतुर्थषष्ठ्योरिति । चतुर्थे गोत्रे ऽलुगचीति । षष्ठे तु अलुगुत्तरपदे इति । तदुक्तं हरिणा । अनेकाख्यातयोगेपि वाक्यं न्यायापवादयोः । एकमेवेष्यते कैश्चिद्भिन्नरूपमिव स्थितम् ॥ नियमः प्रतिषेधश्च विशेषश्च तथा सति । द्वितीये यो लुगाख्यातस्तच्छेषमलुकं विदुरिति ॥ कथमिति । एवकारस्य लौकिके प्रयोगे न क्वचित् चार्थवृत्तित्वं दृश्यतइति भावः । उत्तरमिति । कर्तरि कृदित्यस्मादुत्तरमित्यर्थः । तच्चेति । भव्यगेयादिसूत्रे वेति न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । यदयमिति । आदिकर्मणि क्तः कर्तरीत्येतावदस्तु नार्थश्चशब्देन । समावेशोप्येवकारज्ञापितो भविष्यति । कुतस्तु चशब्दो ज्ञापयति

चार्यः प्रागमुतः समावेशो भवतीति । किं पुनरयं प्रत्ययनियमः धातोः परः अकारः अकशब्दो वा नियोगतः कर्तारं ब्रुवन् कृत्संज्ञश्च प्रत्ययसंज्ञश्चेति । आहो स्वित्संज्ञानियमो धातोः परः अकारः अकशब्दो वा स्वभावतः कर्तारं ब्रुवन् कृत्संज्ञश्च भवति प्रत्ययसंज्ञश्चेति । कश्चात्र विशेषः । तत्र प्रत्ययनियमे ऽनिष्टप्रसङ्गः * । तत्र प्रत्ययनियमे सति अनिष्टं प्राप्नोति । काष्ठभिद्ब्राह्मणः । बलभिद्ब्राह्मणः । एषोपि नियोगतः कर्तारं ब्रुवन् कृत्संज्ञश्च स्यात्प्रत्ययसंज्ञश्चेति । संज्ञानियमे सिद्धम् * । संज्ञानियमे सति सिद्धं भवति । यदि संज्ञानियमः । विभक्तादिषु दोषः । विभक्ता भ्रातरः पीता गाव इति न सिध्यति । प्रत्ययनि-

---

आदिकर्मणीत्यस्मात् सूत्रात् परेषु योगेषु समावेशो न भवतीति । किं पुनरिति । सिद्धे शब्दार्थसंबन्धइति यदुक्तं तत् स्मारयितुं विचार्यते । प्रत्ययनियम इति । धातोः परः कृत्प्रत्ययः कर्तरि वर्ततामिति कर्तृलक्षणेर्थे कृत्प्रत्ययो नियम्यते । नियोगत इति । कर्तरि कृदित्यस्मादाचार्यनियोगादित्यर्थः । कार्यशब्दाभ्युपगमे चास्य पक्षस्य संभवः । आहोस्विदिति । नित्यशब्दार्थसंबन्धाभ्युपगमनिबन्धनोयं पक्षः । यः स्वभावतः कर्तरि वर्तते स एव कृत्संज्ञो नान्य इति कृत्संज्ञा नियम्यते । यद्येवं ल्युनादीनां कृत्संज्ञा न प्राप्नोति । नैष दोषः । एतत्सूत्रव्यापारो नियम्यते । करणे ल्युडित्यादावप्ययमेव विचारः किमयमर्थः करणे ल्युन्वर्ततामिति उत यत् स्वभावतो वर्तते तस्य साधुत्वमिति । कृत्संज्ञा तु प्रतिप्रत्ययमधिक्रियमाणा ल्युनादिषु प्रवर्ततेएव । काष्ठभिद्ब्राह्मण इति । अनित्यशब्दाभ्युपगमे काष्ठभेद इत्यत्राप्यण् प्रत्ययो वचनादेव कर्तारमाचष्टे । उत्पाद्यशब्दपक्षे चाकाराणां विशेषाभावाद्ब्राह्मणशब्दाकारस्यापि कर्तरि नियोगत्वंप्राप्नोति । आचार्यनियोगाच्च कर्तारं ब्रुवतः कृत्प्रत्ययसंज्ञाप्रसङ्गः तत्र कृत्संज्ञायां सत्यां स्वाद्युत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्ययसंज्ञायां च सत्यां तन्निबन्धनाङ्गसंज्ञाश्रय आर्धधातुकनिमित्ते गुणः प्राप्नोति । ननु नायं धातोर्विहितः ततो दोषाभावः । नैतदस्ति । लक्षणवशाच्छब्दार्थसंबन्धव्यवस्थानुविधाने कुतोयं नियमः, अयं धातोर्विहितो नायमिति । काष्ठशब्दो हि कर्मोपपदं भिदिर्धातुः तस्माच्च परोऽकार इति तस्य कर्तरि स्यादेव नियोगः । यदा हि स्ववाक्यैर्विहितानां प्रत्ययानामनेनार्थविशेषे नियोगः क्रियते तदा विशेषाभावादस्यापि नियोगः प्राप्नोति । क्विपो लुप्तत्वाद्धातुरेव कर्त्रर्थेनियुक्त इत्यकारस्य कर्तार्थो न भविष्यतिं चेत् । यावकादिष्विव सर्वाभिधानमस्तु । लौकिकार्थानपेक्षायां हि धातोः परस्य कृत्प्रत्ययसंज्ञाकर्तृनियोगप्रसङ्गः । संज्ञानियमे सिद्धमिति । नह्यत्राकारो लौकिके प्रयोगे कर्तारं ब्रवीति प्रतिषेधवाचित्वादिति कृत्प्रत्यये संज्ञयोरप्रवृत्तिरित्यर्थः । प्रत्ययनियमवाद्याह यद्येति । अत्र हि क्तः स्वभावतः कर्तारमाह भ्रातृभिर्गोभिश्च सामानाधिकरण्यात् । ततश्च कर्तरि साधुत्वं प्राप्नोतीत्यसाधुत्वं मन्यते । क्रियाकारकसंबन्धेन विभक्तादीनां कर्तरि वृत्तिरनभिमतेति दोषोपन्यासः । प्रकारान्तरेण साधुत्वं दर्शयिष्यते । प्रत्ययनियमवादिनस्त्वयमदोषः गत्यर्थाकर्मकेत्यत्र परिगणितेभ्यः प्रकृतिभ्यः परः क्तः कर्तरि नियुज्यते । नहि तत्र भजिपिबती परिगणितावित्यर्थः । संज्ञानियमवाद्याह विभक्तादिषु चेति । ममापि गत्यर्थकर्मकेति सूत्रं न दण्ड-

यमे पुनः सति परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः क्तो नियोगतः कर्तारमाह। न चेमास्तत्र परिगण्यन्ते प्रकृतयः। विभक्तादिषु चाप्राप्तिः प्रकृतेः प्रत्ययपरवचनात् *। विभक्तादिषु च प्रत्ययनियमस्याप्राप्तिः। किं कारणम्। प्रकृतेः प्रत्ययपरवचनात्। परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः परः क्तः स्वभावतः कर्तारमाह। न चेमास्तत्र परिगण्यन्ते। न तर्हीदानीमयं साधुर्भवति। भवति साधु, न तु कर्तरि। कथं तर्हि कर्तृत्वं गम्यते। अकारो मत्वर्थीयः विभक्तमेषामस्तीति विभक्ताः पीतमेषामस्तीति पीता इति। अथ वा उत्तरपदलोपो ऽत्र द्रष्टव्यः। विभक्तधनाः विभक्ताः पीतोदकाः पीता इति॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः॥६९॥ किमर्थमिदमुच्यते। ल एतेषु साधनेषु यथा स्यात्। कर्त्तरि कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। भावकर्मणोरात्मनेपदं विधीयते शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्। एतावांश्च लकारः यदुत परस्मैपदमात्मनेपदं च। स चायमेवं विहितः। अत उत्तरं पठति। लग्रहणं सकर्मनिवृत्त्यर्थम् *। लग्रहणं क्रियते सकर्मकनिवृत्त्यर्थं सकर्मकाणां भावे लो मा भूदिति। यदि पुनस्तत्रैवाकर्मकग्रहणं क्रियते। तत्त्राकर्मकग्रहणं कर्त-

---

वारितम्। तत्र गत्यर्थादिभ्य एव क्तः स्वभावतः कर्तारं ब्रुवन् कृत्प्रत्ययसंज्ञो भवतीति भजिपिबतिभ्यां क्तस्य कर्तरि साधुत्वाप्रसङ्गः। प्रकृतेरिति। गत्यादिकाया इत्यर्थः। प्रत्ययपरवचनादिति। क्तप्रत्ययस्य कर्तरि वर्तमानस्य साधुत्वेन प्रतिपादनादित्यर्थः। तदेवं स्थितमेतत्। स्वभावतस्तेषु तेष्वर्थेषु वर्तमानानां प्रत्ययसंज्ञाविधानद्वारेण साधुत्वमन्वाख्यायते। इदानीं भाष्यकारः प्रश्नपूर्वकं प्रयोगसमर्थनं करोति। न तर्हीति। न तु कर्तरीति। तयोरेवेति वचनात्कर्मण्येव साधुरित्यर्थः। विभक्तमिति। धनमिति भावः। पीतमिति। उदकमित्यर्थः। आकृतिगणश्च अर्शआदिः। अथ वेति। गम्यमानार्थस्य शब्दस्याप्रयोग एव लोपोभिमतः। विभक्ता भ्रातर इत्यत्र च धनस्य यद्विभक्तत्वं तद् भ्रातृषूपचर्यते पीता गाव इत्यत्राप्युदकस्य पीतत्वं गोष्वारोप्यते॥६७॥

लः कर्मणि॥ केचिल्ल इति प्रथमां व्याचक्षते। अपरे षष्ठी लस्य य आदेश इति। तत्र लकारो द्विविधः तिङ्भाव्यतिङ्भावीति। तत्र तिङ्भाविनः कृत्संज्ञानिषेधात् कर्तरि कृदित्यस्यानुपस्थानात् स्वार्थे भावे विधानं प्राप्नोति। अतिङ्भाविनस्तु कर्तरि कृदिति वचनात्कर्त्तर्येव साधुत्वं प्राप्नोतीति वचनम्। किमर्थमिति। वक्ष्यमाणोभिप्रायः। ल एतेष्विति। लकार इत्यर्थः। अथ वा लस्य यआदेश इति भावः। भावकर्मणोरिति। असत्यस्मिन् सूत्रे भावकर्मणोरात्मनेपदविधानात् शेषात्कर्तरीति च परस्मैपदविधानाल्लकारस्य भावकर्मकर्तारोर्था अनुमास्यन्ते लकारस्य प्रयोगासमवायाद्वा लादेशानामेवैतेर्था भविष्यन्तीत्यर्थः। एतावानिति। नन्वाम्विषयेपि लो विद्यते। नैष दोषः। तस्य लुकापहरात्। अनुप्रयोगलकारेण भावादीनां प्रतिपाद्यत्वात्। लग्रहणमिति। यदीदं नारभ्येत तदा यथा भावे विधीयमाना घञादयः सकर्मकेभ्यो भवन्ति ओदनस्य पाकः सूत्रस्य कृतिरिति तथा भावकर्मणोरित्यनेन भावे आत्मने-

व्यम् । ननु चेहापि क्रियते भावे चाकर्मकेभ्य इति । परार्थमेतद् भविष्यति तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः भावे चाकर्मकेभ्य इति । एवमपि यावदिह लग्रहणं तावत् तत्राकर्मकग्रहणम् । इह वा लग्रहणं क्रियते । तत्र वा ऽकर्मकग्रहणम् । कोन्वत्र विशेषः । अयमस्ति विशेषः । इह लग्रहणे क्रियमाणे आनः कर्तरि सिद्धो भवति । तत्र पुनरकर्मग्रहणे क्रियमाणे आनः कर्तरि न प्राप्नोति । तत्राप्यकर्मकग्रहणे क्रियमाणे आनः कर्तरि सिद्धो भवति । कथम् । भावकर्मणोरित्यतो यदन्यदात्मनेपदानुक्रमणं तत्सर्वं कर्त्रर्थम् । विप्रतिषेधाद्वानः कर्तरि । विप्रतिषेधाद्वा आनः कर्तरि भविष्यति । तत्र भावकर्मणोरित्येतदस्तु कर्तरि कृदिति । कर्तरि कृदित्येतद्भविष्यति विप्रतिषेधेन । सर्वप्रसङ्गस्तु * । सर्वेभ्यस्तु धातुभ्य आनः कर्तरि प्राप्नोति । परस्मैपदिभ्योपि । नैष दोषः । अनुदात्तङित इत्येष योगो नियमार्थो भविष्यति । यद्येष योगो नियमार्थः । विधिर्न प्रकल्पते । आस्ते शेते इति । अथ विध्यर्थः । आनस्य नियमो न प्राप्नोति । आसीनः शयान इति । तथा नेर्विश इत्येवमाद्यनुक्रमणं यदि नियमार्थम् । विधिर्न प्रकल्पते । अथ विध्यर्थम् । आनस्य नियमो न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि नियमार्थम् । ननु चोक्तं विधिर्न प्रकल्पते

पदं सकर्मकेभ्योपि स्यात् । ततश्च पच्यते यवागूं देवदत्तेनेत्यापि स्यात् । यदि पुनरिति । भावकर्मणोरकर्मकादित्येवं करिष्यते सामर्थ्याच्चाकर्मग्रहणं भावार्थं भविष्यति । अकर्मकाणां संभवात् । सूत्रारम्भवाद्याह तत्रेति । सूत्रप्रत्याख्यानवाद्याह ननु चेति । त्वयापीति शेषः । आरम्भवाद्याह परार्थमिति । सूत्रप्रत्याख्यानवाद्याह यावदिहेति । कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्येतदत्र प्रदेशे द्वाभ्यामपि वक्तव्यम् । त्वया तु ल इत्येतत्पदमत्र कर्तव्यम् । मया भावकर्मणोरित्यत्र अकर्मकग्रहणमिति पदेन पदस्य साम्यम् । मात्रालाघवं त्वत्र न विवक्षितम् । आरम्भवाद्याह अयमस्तीति । आन इति । आत्मनेपदसंज्ञत्वाद्भावकर्मणोरिति वचनाद्भावकर्माभिधायित्वमेव स्यान्न तु कर्तृवाचित्वमिति शयान इत्यादौ कर्तर्यानो न स्यात् । सूत्रारम्भे तु कर्तर्यप्यानः सिध्यतीत्यर्थः । प्रत्याख्यानवाद्याह तत्रापीति । अनुदात्तङित इत्यादिभिः सूत्रैः कर्तर्यात्मनेपदविधानार्थैरानः कर्तरि शयान इत्यादौ भविष्यतीत्यर्थः । विप्रतिषेधाद्वेति । भावकर्मणोरित्यस्य तङवकाशः यत्र कृत्संज्ञाया अभावात्कर्तरि कृदिति न प्रवर्तते आस्यते पच्यत इति । कर्तरि कृदित्यस्य तृजादयोवकाशाः । आनस्य तूभयप्रसङ्गे कर्तरि कृदिति परत्वात्कर्तार्थो भविष्यतीत्यर्थः । आरम्भवाद्याह सर्वप्रसङ्ग इति । परस्मैपदिभ्यो धातुभ्य आनः कर्तरि प्राप्नोतीत्यर्थः । प्रत्याख्यानवाद्याह नैष दोष इति । अनुदात्तङित आत्मनेपदं नान्यस्मादिति नियमादानः कर्तरि परस्मैपदिभ्यो न भविष्यतीत्यर्थः । आरम्भवाद्याह यदीति । भावकर्मणोरात्मनेपदविधानात्तङोनुदात्तङितो न प्राप्नुवन्ति । अनुदात्तङित इत्यनेन आन एव धातुविशेषे नियम्यतइत्यर्थैकत्वादेकस्य वाक्यस्य विधिनियमावेकेन सूत्रेण न प्रकल्पेते इत्यर्थः । प्रत्याख्यानवाद्याह अस्तु तर्हीति । 'भावकर्मणोरित्यत्रेति ।

इति । विधिर्न प्रकल्पते इति । विधिश्च प्रक्लृप्तः । कथम् । भावकर्मणो-रित्यत्र अनुदात्तङित इत्येतदनुवर्तिष्यते । यद्यनुवर्तते । एवमप्यनुदात्तङित एव भावकर्मणोरात्मनेपदं प्राप्नोति । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । अनुदात्त-ङित आत्मनेपदं भवति । ततो भावकर्मणोः । ततः कर्तरि । कर्तरि चात्मनेपदं भवति । अनुदात्तङित इत्येव । आस्ते । शेते । भावकर्मणोरिति निवृत्तम् । ततः कर्मव्यतिहारे । कर्तरीत्येवानुवर्तते । अनुदात्तङित इत्यपि निवृत्तम् । यद-प्युच्यते । यथा नेर्विश इत्येवमाद्यनुक्रमणं यदि नियमार्थं विधिर्न प्रकल्पते । अथ विध्यर्थमानस्य नियमो न प्राप्नोतीति । अस्तु विध्यर्थम् । ननु चोक्तमा-नस्य नियमो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । यथैवात्राप्राप्तास्तङो भवन्त्येवमानोपि भविष्यति । सर्वत्राप्रसङ्गस्तु । सर्वेषु च साधनेष्वानो न प्राप्नोति । विप्रतिषे-धाद्धानः कर्तरीति भावकर्मणोर्न स्यात् । कर्तर्येव स्यात् । इह पुनर्लग्रहणे क्रिय-माणे कर्तरि कृदित्येतदस्तु लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति । लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्येतद्भविष्यति विप्रतिषेधेन । सर्वसङ्गस्तु । लादेशः सर्वे-षु साधनेषु प्राप्नोति । शतृक्वसू च भावकर्मणोरपि प्राप्नुतः । नैष दोषः । शेषात्परस्मैपदं कर्तरीत्येवं तौ कर्तारं ह्रियेते ॥

लस्य ॥ ७७ ॥ लादेशे सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् * । लादेशे सर्वस्य प्रसङ्गः । सर्वस्य लकारस्यादेशः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति । लुनाति लभते । किं

अनुदात्तङित आत्मनेपदमित्यनेनैकेन वाक्येन आनस्य नियमः क्रियते । भावकर्मणो-रित्यत्र त्वनुवृत्त्या द्वितीयेन वाक्येन तङां विधिः क्रियतइत्यर्थः । एवमपीति । भावक-र्मणोरित्यस्यानुदात्तङित इत्यनेनैकवाक्यता सत्यामनुवृत्तौ स्यात् । ततश्चास्यते गुरुणा अतिशय्यते गुरुरित्यादौ आत्मनेपदं स्यात् । भूयते गम्यते शेते आस्ते इत्यादौ तु नैव स्यादित्यर्थः । यथैवात्रेति । अनुदात्तङित इत्यनेनानस्य नियमादप्राप्तिः । तङोपि भावकर्मणोर्विधीयमानाः निर्विशत इत्यादौ कर्तरि न प्राप्नुवन्ति । तत्राविशे-षान्नेर्विश इत्यादिभिः सूत्रैस्तङानाः कर्तरि विधास्यन्तइत्यर्थः । सर्वत्राप्रसङ्गस्त्विति । असत्यस्मिन् सूत्रे भवदुक्तेन विप्रतिषेधेनानः कर्तरि कृदिति कर्तर्येव स्यात् न तु भावकर्मणोः । ततश्च भूयमानं गम्यमानमित्यादिप्रयोगो न स्यादित्यर्थः । इह पुनरि-ति । यदि ल इति षष्ठी तदास्य तिङ्भावी लकारोवकाशः । आनभाविनस्तु लकारस्य परत्वादनेनार्थव्यवस्था । शेषादिति । कर्तर्येव परस्मैपदमित्येवं नियमात् शतृक्वसू भावकर्मणोर्न भविष्यत इति भावः । ल इत्यादेशापेक्षाषष्ठीनिर्देशपक्षे आम इति विधी-यमानस्य लुकोप्ययमर्थनिर्देशः । अभावस्याप्यादेशत्वात् । तथा च अचः परस्मिन्नि-त्यत्र लोपस्याप्यजादेशस्य स्थानिवद्भावः प्रदर्शितः । लुकोभावरूपत्वात्कथमर्थाभि-धानमिति चेत् । प्रतिज्ञापापितं क्विबादीनामिव प्रयोगेऽश्रवणेपि लुकोर्थवत्त्वमनुप्र-योगात्तु तदर्थाभिधानव्यक्तिरित्यदोषः ॥ ६६ ॥

कारणम्। अविशेषात्। न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते। एवंजातीयस्य लकारस्यादेशो भवतीति। अनुपादीयमानं विशेषे सर्वप्रसङ्गः। अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् *। अर्थवतो लकारस्य ग्रहणम्। न चैषोर्थवान्। अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेन्न वर्णग्रहणेषु *। अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेत्तन्न। किं कारणम्। वर्णग्रहणमिदम्। न चैतद्वर्णग्रहणेषु भवत्यर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति। तस्माद्विशिष्टग्रहणम् *। तस्माद्विशिष्टस्य लकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। धातोरिति वर्तते एवमपि शाला माला मल्ल इत्यत्रापि प्राप्नोति। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि। एवमपि नन्दन इत्यत्रापि प्राप्नोति। इत्संज्ञात्र बाधिका भविष्यति। इहापि तर्हि बाधेत पचति पठतीति। इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति। इदमस्तीत्कार्यम्। लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति इत्येष स्वरो यथा स्यात्। लितीत्युच्यते न चात्र लितं पश्यामः। अथापि कथं चिद्वचनादनुवर्तनाद्वा इत्संज्ञकानादेशः स्यात्। एवमपि न दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न लादेशेषु लिद् कृतं भवतीति। यदयं णलं लितं करोति। अथाप्युणादयो व्युत्पाद्यन्ते। एवमपि न दोषः। क्रियते विशिष्टग्रहणं लस्येति लादेशो वर्णविधेः पूर्वविप्रतिषिद्धम् *। लादेशो वर्णविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। लादेशस्यावकाशः। पचतु पठतु। वर्णविधेरवकाशः। दध्यत्र मध्वत्र। इहोभयं प्राप्नोति। पचत्यत्र पठत्वत्रेति। लादेशो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स

लस्य॥ अर्थवद्ग्रहणादिति लडादय एव भावाद्यर्थाभिधायिनः स्थानित्वेन गृह्यन्तइत्यर्थः। न वर्णग्रहणेष्विति। लस्येत्यत्र लकारेऽकार उच्चारणार्थः। ततश्च वर्णमात्रस्यायं निर्देशः। वर्णनिर्देशेषु विद्यमानाप्यर्थवत्ता शब्देन नाश्रिता वर्णरूपमात्रस्याश्रयणात्। तथा च यस्येति लोपोनर्थकस्यापि भवति दैवदत्तिरिति। तस्मादिति। भावाद्यर्थाभिधायिनो लस्येति वक्तव्यमित्यर्थः। धातोरिति वर्ततइति। विहितविशेषणं च धातुग्रहणमाश्रीयतइत्यग्निचिल्लभत इत्यत्रापि न भवति। शालेति। शालामलिभ्य औणादिको लन्प्रत्ययः। इत्संज्ञा प्नोति। तस्यां च सत्यां लोपे च कृते स्थान्यभावादलिवधित्वाच्च स्थानिवद्भावाभावादादेशो न भविष्यतीत्यर्थः। इहापीति। ततश्चात्राप्यादेशा न स्युरित्यर्थः। लितीत्युच्यतइति। ल इदस्येति बहुव्रीहिराश्रितः। अत्र च लस्य लोपे कृते न कश्चिल्लकार इत्संज्ञकः प्रत्ययोस्तीत्यर्थः। अथापीति। ल एवेल्लिदित्येवं तत्पुरुषो यद्याश्रीयेत तथापि लस्येति स्थानित्वेनाश्रयणात्सत्यामपि इत्संज्ञायां लोपो न क्रियते। अनुवर्तनाद्वेति। भावादीनामनुवृत्त्या भावकर्मकर्तृवाचिनो लस्यादेशः न च लोपे सति भावाद्यर्थाभिधायित्वं संभवतीत्यकृतलोपानामेव लकाराणामादेशाः करिष्यन्ते। ज्ञापकात्तु लित्स्वरो न भविष्यतीत्यर्थः। क्रियतइति। अनुनासिको लकारः स्थानित्वेनोपात्त इत्यर्थः। अथ वा लृ् अस्य लस्येत्ययं निर्देशः कृतः। अस्येति सर्वनाम्ना भा-

तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तं वा * । किमुक्तम् । लादेशो वर्णविधेरन्तरङ्ग इति ॥

टित आत्मनेपदानां टेरे ॥ ७९ ॥ टित एत्वे आत्मनेपदेष्वानप्रतिषेधः * । टित एत्वे आत्मनेपदेष्वानस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पचमानः । यजमानः । टित इत्येत्वं प्राप्नोति । उक्तं वा * किमुक्तम् । ज्ञापकं वा सानुबन्धकस्यादेशवचनमित्कार्याभावस्येति । नैतदस्त्युक्तम् । एवं किल तदुक्तं स्यात् । यद्येवं विज्ञायते टिद् आत्मनेपदं टिदात्मनेपदं टिदात्मनेपदानामिति । तच्च न । टितो लकारस्य यान्यात्मनेपदानीत्येवमेतद्विज्ञायते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । टित आत्मनेपदं टिदात्मनेपदं टिदात्मनेपदानामिति हि विज्ञायमाने अकुर्वितत्रापि प्रसज्येत । नैष टिद् । कस्तर्हि टिद् । स चावश्यं टित् कर्तव्यः । आदिर्मा भूदिति । कथमिटोदिति इटोदिति वक्ष्यामीति । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । पर्यवपाद्यस्य मा भूत् । लविषीष्ट । इह तर्हि इषमूर्जमहमित आदीसाऽतो लोप इटि चेत्याकारलोपो न प्राप्नोति । तस्मा दृदेषः । आदिस्तर्हि कस्मान्न भवति । सप्तदशादेशाः स्थाने योगत्वं प्रयोजयन्ति तानेको नोत्सहते विहन्तुमिति कृत्वा आदिर्न भविष्यति । पर्यवपाद्यस्य तर्हि कस्मान्न भवति । लविषीष्टेति । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणइति । तद्युक्तं प्रकृतानामात्मनेपदानामेत्वं भवतीति ।

वाद्यर्थाभिधायी परामृश्यते पचत्वत्रेति । वाक्यस्य विभज्यान्वाख्यानं क्रियतइत्येवमुपन्यासः । लादेशो वर्णविधेरिति । विप्रतिषेधसूत्रे बहिरङ्गपरिभाषाया इदं प्रयोजनमित्यर्थः ।

टित आत्म ॥ यद्येवमिति । यदि टित इत्येकवचनं बहुवचनप्रसङ्गे व्यत्ययेन क्रियेतेत्यर्थः । अथ वा केचिट्टितामित्येव पठन्ति तदाश्रयेणैतदुक्तम् । आकुर्वीति । लङः स्थाने उत्तमैकवचनमिट् । पर्यवपाद्यस्येति । पर्यवपादो रूपान्तरापत्तिः तत्र साधुरागमः पर्यवपाद्यः । तत्र साधुरिति यत् । आदीति । दाञो लङ उत्तमैकवचनम् । शपः श्लुः, द्विर्वचनप्रसङ्गे छन्दसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः । यदि टिदिट् स्यात्तदा आतो लोप इटि चेत्याकारलोपो न स्यात् । अत्र च छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वमिट एष्टव्यम् । आर्धधातुक इत्यालोपविधानात् । सप्तदशेति । लस्येत्येका षष्ठी सा यद्यवयवावयविसंबन्धे स्यात् तदा इट एवानुग्रहः स्यात् न तिबादीनाम् । तस्माद् भूयसां स्थान्यादेशसंबन्धस्य प्रयोजकत्वाल्लस्येति स्थानेयोगा षष्ठीत्यादेश एवेड् भवति न त्वागमः । असिद्धमिति । वलाद्यार्धधातुकापेक्षणादङ्गापेक्षत्वाच्च बहिरङ्ग इडागमः । इटोदित्यड्भावस्तु लिङ्संबन्धीडपेक्षणादन्तरङ्गः । तत्र कर्तव्ये आगमस्यासिद्धत्वादड्भावाभावः । प्रकृतानामिति । तिबादय इहानुवर्तन्ते तैरात्मनेपदानि विशेष्यन्ते । अथ वा प्रकरणस्य विशेषस्मृतिहेतुत्वात्प्रकृतान्येवा-

के च प्रकृताः। तादयः। आने मुग्ज्ञापकं त्वे त्वे टित्तङामिशिसीरिचः। डारौरसःसु टिद्‌टितः प्रकृते तद् गुणे कथम्॥

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः॥ ८२॥ णलः शित्करणं सर्वादेशार्थम् *। णल् शित्कर्त्तव्यः। किं प्रयोजनम्। सर्वादेशार्थं, शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्। अक्रियमाणे हि शकारे अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत। उक्तं वा *। किमुक्तम्। अनित्त्वात् सिद्धमिति। णकारः क्रियते तस्य अनित्त्वात्सिद्धमिति। कथमेष परिहारो न्याय्यः। शकारमसि चोदितः। णकारं करिष्यामि शकारं न करिष्यामीति। णकारो वा। कोन्वत्र विशेषः अवश्यमत्र णकारो वृद्ध्यर्थः कर्तव्यः णितीति वृद्धिर्यथा स्यात्। नार्थो वृद्ध्यर्थेन णकारेण। णित्त्वे योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति गोतो णित्। ततः अल्। अल् च णिद्भवति। ततः उत्तमो वेति। एवं तर्हि लकारः क्रियते। तस्य अनित्त्वात्सिद्धम्। एवमपि क एष परिहारो न्याय्यः। शकारमसि चोदितः। लकारं करिष्यामि। शकारं न करिष्यामीति। लकारो वा क्रियेत शकारो वा कोन्वत्र विशेषः। अयमस्ति विशेषः। अवश्यमत्र स्वरार्थो लकार इत्कर्तव्यः। लिति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। धातुस्वरे कृते द्विर्वचनं तत्रान्तर्यतोन्तोदात्तस्यान्तोदात्तआदेशो भविष्यति। कथं पुनरयमन्तोदात्तः स्यात्। यदैकाच्।

त्मनेपदानीहात्मनेपदशब्देनोच्यन्ते। ज्ञापकमाह आनेमुगिति। यद्येत्वमानस्य स्याद् आनयिमुगिति वक्तव्यं स्यादित्यर्थः। टित्तङामिति। टितः स्थाने ये तङः तेषामेत्वं न त्वानस्यापि। अथाध्येतेत्यादौ डारौरसामेत्वं कस्मान्न भवतीत्याह इशिसीरिच इति। लिटस्तझयोरेशिरेच् थासः से इत्येताभ्यां सूत्राभ्यां लाघवाय इश् सि इरिच् इत्येते आदेशा विधेयाः। एत्वस्यानेन सिद्धत्वात्। ज्ञापनाय तु सयादयो विहिता लादेशादेशानामेत्वाभावस्य। टिदृटित इति। अकुर्वीत्यत्र परिहारः। अटितो लङः स्थाने टिदिट् कृत इत्येत्वं न भवति। प्रकृते तदिति। तदेत्वं प्रकृते तङ्यात्मनेपदे भवति न त्वाने। गुणे कथमिति। श्लोकपूरणायैतदुक्तम्। एत ये इत्यत्र पचाविदम इत्यादुगुणे कृते कथमेत्वं न भवतीति चोद्यम्। परिहारस्तु वक्ष्यते। बहिरङ्ग आद्गुण इति॥७९॥

परस्मै॥ णल इति। क्व पुनरस्य शकारः क्रियते। यद्यादौ णकारस्य अनादित्वादित्संज्ञा न प्राप्नोति। मध्ये शस्येत्संज्ञाया अभावः। अन्ते तु लस्येत्संज्ञाया अप्रसङ्गः। एवं तर्हि लश्विभ्रातव्यः। लश्उत्तमो वेति करिष्यते। योगविभागश्चेति मन्यते अथ वा णल् शिदित्यतिदेशः कर्तव्यः। अक्रियमाणे हीति। नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यन्त्यस्य स्यादित्यर्थः। एतच्च प्राग्लादेशाद्धात्वधिकार इति पक्षमाश्रित्योच्यते। धात्वधिकारे तु सत्यादेः परस्येत्यादेः प्राप्नोति। धातुस्वर इति। प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वाद् धातुस्वरः प्रवर्तते। यदैकाजिति। योनैकाच् जजागारेति तत्र

व्यपदेशिवद्भावेन । यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनान्तोदात्तः । एवमाद्युदात्तोपि । तत्रान्तर्यत आद्युदात्तस्य आद्युदात्त आदेशः प्रसज्येत । सत्यमेवमेतत् । न त्विदं लक्षणमस्ति । धातोरादिरुदात्तो भवतीति । इदं पुनरस्ति । धातोरन्त उदात्तो भवतीति । सोयं लक्षणेनान्तोदात्तः तत्रान्तर्यतोऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्त आदेशो भविष्यति । एतदप्यादेशे नास्ति आदेशस्यान्त उदात्तो भवतीति प्रकृतितोऽनेन स्वरो लभ्यः । प्रकृतिश्चास्य यथैवान्तोदात्त एवमाद्युदात्तापि । द्विः प्रयोगे खल्वपि द्विर्वचने उभयोरन्तोदात्तत्वं प्रसज्येत । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति नास्ति यौगपद्येन सम्भवः । पर्यायः प्रसज्येत । तस्मात्स्वरार्थो लकारः कर्तव्यः लकारः क्रियते । तस्यानित्त्वात्सिद्धम् । अकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थम् * । अकारः शित्कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । सर्वादेशार्थं, शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् अक्रियमाणे हि शकारे अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत । ननु च अकारस्य अकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा अन्तरेण शकारं सर्वादेशो भविष्यति । अस्त्यन्यदकारस्य अकारवचने प्रयोजनम् । किम् । अकारवचनं समसंख्यार्थम् *। संख्यातानुदेशो यथा स्यात् । तस्माच्छित्करणम् । तस्माच्छित्कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । प्रश्लिष्टनिर्देशोयम् । अ अ एति । सोसौ अनेकाल् । अनेकाल् शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति ॥

लोटो लङ्वत् ॥८५॥ लङ्वदतिदेशे जुस्भावप्रतिषेधः । लङ्वदतिदेशे जुस्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। यान्तु वान्तु । लङः शाकटायनस्यैति जुस्भावः प्राप्नोति । उत्ववचनात्सिद्धम् * । उत्वमत्र बाधकं भविष्यति । अनवकाशा हि विधयो

धातुस्वरे कृते शिष्टस्यानुदात्तत्वे प्रथमैकाचो द्विर्वचनं सर्वानुदात्तं सिध्यतीत्येकाजेव धातुर्निरूप्यते व्यपदेशिवद्भावेनेति । आद्यन्तवदेकस्मिन्नित्यनेनेत्यर्थः । यथैवेति । कार्यातिदेशं मन्यते । नत्विदमिति । शास्त्रातिदेश इति भावः । एतदपीति । स्थानिवदिति कार्यातिदेशः प्राधान्यादिति भावः । प्रकृतित इति । स्थानिन इत्यर्थः । द्विः प्रयोग इति । षाष्ठिकं द्विर्वचनं द्विः प्रयोगः न तु स्थाने द्विर्वचनमिति निर्णयः । लकार इति । ततश्च ल उत्तमो वेति कर्तव्यं योगविभागश्च कार्यः । अकारस्येति । यस्य स्थाने विधीयते तस्येत्यर्थः । एतदपि प्राग्लादेशाद्धात्वधिकार इति पक्षाश्रयेणोच्यते धात्वधिकारे ह्यादेः परस्यादेरकारे सति रूपं सिद्धम् । अ अ इति । अकारद्वयसमुदायस्य आदेशत्वमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

लोटो ल ॥ लोट इत्युपमेये षष्ठीनिर्देशादुपमानं षष्ठ्यन्तं विज्ञायते तेन लङो यत्कार्यं तल्लोटोतिदिश्यते न तु लङि यत्कार्यं तदित्यडाटौ लोटि न भवतः । उत्ववचनादिति । नाप्राप्ते लङ्वद्भावे उत्वमारब्धं तस्य बाधकमित्यर्थः । अत्रापीति । लङ्वद्भावादित्यत्र्वेत्यनेनेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

बाधका भवन्ति । सावकाशं चोत्वम् । कोवकाशः पचतु पठतु । अत्रापीकारलोपः प्राप्नोति । तद्यथैवोत्वमीकारलोपं बाधते । एवं जुस्भावमपि बाधेत । न बाधते । किं कारणम् । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाप्राप्ते इकारलोपे उत्वमारभ्यते । जुस्भावे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । अथ वा पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्त इत्येवमिदमुत्वमिकारलोपं बाधते जुस्भावं न बाधते । एवं तर्हि वक्ष्यति तत्र लङ्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । लङेव यो लङ् तत्र यथा स्यात् । लङ्वद्भावेन यो लङ् तत्र मा भूदिति ॥

सेर्ह्यपिच्च ॥ ८७ ॥ मेर्निः ॥ ८९ ॥ हिन्योरुत्वप्रतिषेधः । हिन्योरुत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । लुनीहि । लुनानि । एरुरित्युत्वं प्राप्नोति । न वोच्चारणसामर्थ्यात् *। न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । उच्चारणसामर्थ्यात् । उच्चारणसामर्थ्यादत्रोत्वं न भविष्यति। अलघीयश्चैव हि इकारोच्चारणमुकारोच्चारणात्। इकारं चोच्चारयति । उकारं च वोच्चारयति । तस्यैतत्प्रयोजनमुत्वं मा भूदिति। सेर्ह्यपिच्च ॥

एत ऐ ॥ ८३ ॥ एत ऐत्वे आद्गुणप्रतिषेधः * । एत ऐत्वे आद्गुणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। पचावेदम् । पचामेदम्। आद्गुणे कृते एत ऐ इत्यैत्वं प्राप्नोति। न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् *। न वा वक्तव्यः। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गलक्षण आद्गुणः । अन्तरङ्गमैत्वम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । एत ऐ॥

लिङः सीयुट् ॥ १०२ ॥ यासुडादेः सीयुट् प्रतिषेधः * । यासुडादेः सीयुटः प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुयुः । सुनुयुः । लिङः सीयुडिति सीयुट् प्राप्नोति । न वा वाक्यापकर्षात्* । न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । वाक्यापकर्षात् । वाक्यापकर्षाद् यासुट् सीयुटं बाधिष्यते । सुट् तिथोस्त्वपकर्षविज्ञानम् * । सुटोपीदानीं तिथोरपकर्षो विज्ञायेत । कृषीष्ट कृषीष्ठाः । हृषीष्ट । हृषी

सेर्ह्य ॥ अलघीय इति । उकारे सति प्रक्रियायां लाघवं भवति । इकारे तु सति लक्षणान्तरेणोत्वे प्रक्रियागौरवं स्यात् । न चेकारोच्चारणे लाघवं भवति । तस्मादिकारोच्चारणमुत्वस्य बाधकमेवेत्यर्थः ॥ ८७ ॥ ८९ ॥

लिङ । यथैव कृषीष्ट कृषीष्ठा इत्येवमादौ सुटि कृते विरोधाभावाद्बाध्यबाधकभावाभावात्सीयुड् भवति । एवं यासुट्यपि कृते तस्य लिङ्भक्तत्वात्तदादेः सीयुट्प्रसङ्ग इति मत्वाह यासुडादेरिति । न वेति । लिङः सीयुडित्यस्य वाक्यस्य यासुड्विधिवाक्ये नापकर्षो बाधनमित्यर्थः । विनापि विरोधेन सामान्यविधिर्विशेषविधिना बाध्यते तक्रकौण्डिन्यवदिति भावः । अनादेश्चेति । तिथोरिति सप्तमीं मन्यते ततस्तदादिविधिसद्भावात्तकारथकारादेरेव लिङादेशस्य सुट् स्यात् कृषीष्ठा इत्यादावित्ति

ष्ठाः । अनादेशे च सुड्वचनम् * । अनादेशे च सुड्वक्तव्यः । कृपीयास्तां कृपीयास्थाम् । तकारथकारादेर्लिङ इति सुण् न प्राप्नोति । न वा तिथोः प्रधानभावात्तद्विशेषणं लिङ्ग्रहणम् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । तिथोः प्रधानभावात् । तिथावत्र प्रधानं तयोर्विशेषणं लिङ्ग्रहणम् । नैवं विज्ञायते । तकारथकारादेः लिङ इति । कथं तर्हि तकारथकारयोः सुड् भवति । तौ चेल्लिङ इति । लिङः सीयुट् ॥

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ॥ १०३ ॥ किमर्थं यासुटो ङित्त्वमुच्यते । यासुटो ङिद्वचनं पिदर्थम् * । पिति वचनानि प्रयोजयन्ति । अथ किमर्थमुदात्तवचनं क्रियते । उदात्तवचनं च * । किम् । पिदर्थमेव । आगमानुदात्तार्थं वा * । अथ वा एतज्ज्ञापयत्याचार्यः आगमा अनुदात्ता भवन्तीति । असत्यन्यस्मिन् प्रयोजने ज्ञापकं भवति । उक्तं चैतद्यासुटो ङिद्वचनं पिदर्थमुदात्तवचनं चेति । शक्यमनेन वक्तुम् । यासुट् परस्मैपदेषु भवति अपिच्च लिङ् भवतीति । सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नामारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः आगमा अनुदात्ता भवन्तीति । यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ॥

आतः ॥ ११० ॥ किमिदं जुस्याकारग्रहणं नियमार्थम् । आहो स्वित्प्रापकम् । कथं च नियमार्थं स्यात् । कथं वा प्रापकम् । यदि सिज्ग्रहणमनुवर्तते । ततो नियमार्थम् । अथ निवृत्तम् । ततः प्रापकम् । कश्चात्र विशेषः । जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत् सिज्लुक्ग्रहणम् * । जुसि आकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत् सिज्लुग्ग्रहणं कर्तव्यम् । आतः सिज्लुगन्तादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अकार्षुः । अहार्षुः । अस्तु तर्हि प्रापकम् । प्रापकमिति चेत्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः * । प्रापकमिति चेत्प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति । एवकारकरणं च * । एवकारकरणं च कर्तव्यम् । लङः शाकटायनस्यैवेति । नियमार्थे पुनः सति नार्थ एवकारकरणेन । ननु च प्रापकेपि सति सिद्धे विधिरारभ्यमाणोन्तरेणैवकारं

भावः । नवेति । चोद्यद्वयमपि परिहृतम् । सुटस्तकारथकारावागमिनौ सीयुटस्तु समुदाय इति कार्यिभेदाद् बाध्यबाधकभावाभावः । तिथोरिति च षष्ठीनिर्देशात्तदादिविध्यभावादनाद्योरपि तिथोः सुड् भवति ॥१०२॥

आत. ॥ अकार्षुरिति । अत्र नाकारान्तात्सिज्विहितः नापि परः रेफेण व्यवधानादिति जुस्न स्यात् । ननु यद्यकार्षुरित्यादावपि नियमः स्यात् । तदा पूर्वसूत्रेण सिजन्तादिति जुस्विधानमनवकाशं स्यात् । नैष दोषः । अयुरस्थुरित्यादेरवकाशस्य संभवाद्विषयविज्जुस्विधानमनवकाशं स्यात् । नैष दोषः।

नियमार्थो भविष्यति । इष्टतोवधारणार्थस्तर्ह्येवकारः कर्तव्यः । यथैवं विज्ञायते लङः शाकटायनस्यैवेति । मैवं विज्ञायि लङ एव शाकटायनस्येति । किं च स्यात् । लुङः शाकटायनस्य न स्यात् । अदुः । अयुः । अधुः । अस्थुः । लङ्ग्रहणं च * । लङ्ग्रहणं च कर्तव्यम् । लङः शाकटायनस्यैवेति । नियमार्थे पुनः सति नार्थो लङ्ग्रहणेन । आतो ङित इति वर्तते । नं चान्य आकारादनन्तरो ङिदस्ति अन्यदतो लङः । अस्तु तर्हि नियमार्थम् । ननु चोक्तं जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत् सिज्लुक्ग्रहणमिति । नैष दोषः । तुल्यजातीयस्य नियमः । कश्च तुल्यजातीयः । यो द्वाभ्यामनन्तरः । आतश्च सिचश्च । अथ तदेवकारकरणं नैव कर्तव्यम् । कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । उत्तरार्थम् । लिट् च लिङाशिषि आर्धधातुकमेव यथा स्यात् । इतरथा हि वचनादार्धधातुकसंज्ञा स्यात् तिङ्ग्रहणेन च ग्रहणात्सार्वधातुकसंज्ञा । अथ तल्लङ्ग्रहणं नैव कर्तव्यम् । कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । लङेव यो लङ् तत्र यथा स्यात् । लङ्वद्भावेन यो लङ् तत्र मा भूदिति ॥

आर्धधातुकं शेषः ॥ ११४ ॥ आर्धधातुकसंज्ञायां धातुग्रहणम् * । आर्धधातुकसंज्ञायां धातुग्रहणं कर्तव्यम् । धातोः परस्यार्धधातुकसंज्ञा यथा स्यात् इह मा भूत् । वृक्षत्वं वृक्षतेति । क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे स्वादिप्रतिषेधः * । स्वादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत् लूभ्यां लूभिरिति । अनुक्रान्तापेक्षं शेषग्रहणम् । एवमपि अग्निकाम्यति वायुकाम्यतीति प्राप्नोति । तस्माद्धातुग्रहणं

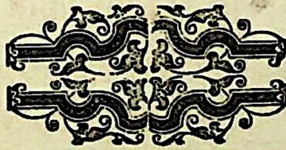
भागश्च न लभ्यते । यतोऽकार्षुरिति जुस् भवति । अभूवन्नित्यत्र तु न भवति । यद्येवं पूर्वसूत्रे सिज्ग्रहणमकृत्वा आतः सिच इति वक्तव्यं स्यात् । नैतदस्ति । उत्तरत्रात इत्यस्यानुवृत्त्यर्थो योगविभागः स्यात् । अथ वा योगविभागोऽस्य नियमार्थत्वाय स्यात् । अस्य हि नियमार्थत्वे उत्तरत्र लङ्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति । एवकारकरणं चेति । यदा सिज्ग्रहणमिह नानुवर्तते तदानेनैव लङादेशस्य झेरात उत्तरस्यायुरित्यादौ जुसि सिद्धे लङःशाकटायनस्यैवेति नियमार्थ एवकारः कर्तव्यः । अन्येषां मतेन अयानित्यादि यथा स्यात् । यदा तु सिजग्रहणानुवृत्त्या नियमार्थमिदं तदा लङःशाकटायनस्येत्येव पक्षे विध्यर्थं कर्तव्यं नार्थ एवकारेणेत्यर्थः। मैवं विज्ञायीति। लङ एव शाकटायनस्येति विज्ञायमाने लुङः शाकटायनस्य न स्यात् । ततश्च लुङि विकल्पः प्रसज्येत । लङि तु नित्यः स्यादित्यर्थः । तुल्यजातीयस्येति । सिज्लुकं विना आतः सिचश्चानन्तरो झिन्न भवतीति सिज्लुगन्तस्याकारान्तस्येह ग्रहणमिति नियमेन सिज्लुगन्तमेव निवर्त्यते । उत्तरार्थमिति । अन्यथैकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञासमावेशस्य दृष्टत्वाल्लिङि डादेशानां सार्वधातुकसंज्ञापि स्यात् । ततस्तन्निमित्तविकरणप्रसङ्गः। आर्धधातुकसंज्ञा चेडाद्यर्था स्यात् ।

आर्धधा ॥ अनुक्रान्तापेक्षमिति । ये प्रत्ययास्तिङ्शिद्वर्जितास्ते आर्धधातुकसंज्ञा

कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । आतृतीयपरिसमाप्तेर्धात्वधिकारः प्रकृतोनुवर्तते । क्व प्रकृतः । धातोरेकाचो हलादेरिति । एवमपि श्रीकाम्यती भूकाम्यतीति प्राप्नोति । तद्विधानाद्वा सिद्धम् । विहितविशेषणं धातुग्रहणं धातोर्यो विहित इति । धातोरेष विहितः संकीर्षे धातोरित्येवं यो विहित इति ॥

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् । पादश्चाध्यायश्च समाप्तस्तृतीयः ॥

भवन्ति न त्वनुक्रम्यमाना इत्यर्थः । धातोरिति । धातोरित्येवं धातुशब्दमुच्चार्य विहिता इत्यर्थः ११४ । इति श्रीमन्महामहोपाध्यायश्रीमज्जैयटपुत्र श्रीमत्कैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे तृतीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् । पादोऽध्यायश्च समाप्तः तृतीयः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ प्रदीपसहिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ।

ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥ १ ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थम् । ङ्याप्प्रातिपदिकात्स्वादयो यथा स्युः । धातोर्मा भूवन्निति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । धातोस्तव्यदादयो विधीयन्ते ते ऽपवादत्वाद्बाधका भविष्यन्ति । तिङन्तात्तर्हि मा भूवन्निति । एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । ते चात्र तिङा उक्ता एकत्वादय इति कृत्वा उक्तार्थत्वान्न भविष्यन्ति ॥ टाबादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति । स्त्रियां टाबादयो विधीयन्ते । न च तिङन्तस्य स्त्रीत्वेन

श्रीगणेशाय नमः ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थमिति । परश्चेति वचनात्परे भवन्तो वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः प्रत्ययार्थसंबन्धयोग्यार्थाभिधायिनीं ङ्याप्प्रातिपदिकलक्षणामेव प्रकृतिमाक्षेप्स्यन्ति सति च पञ्चमीनिर्देशे परश्चेति प्रत्याख्यातमसति त्विह पञ्चमीनिर्देशे वक्ष्यमाणप्रत्ययपरत्वप्रतिपादनपरत्वान्नास्ति प्रत्याख्यानम् । सति वा प्रत्याख्याने प्रत्ययद्योत्यवाच्यार्थसंबन्धयर्थाभिधायिप्रकृत्याक्षेपः सिद्ध इति प्रश्नः । धातोर्मा भूवन्निति । असतीह प्रकृतिनिर्देशे धात्वधिकाराद्धातोरेव स्युः । वासरूपविधिश्च स्यात् । अथ वा प्रत्ययपरत्वेन प्रकृतिमात्राक्षेपे धातोरपि स्युः । तत्र यथा कर्तृकर्मणोर्लकार उत्पद्यते साधनाश्रयसंख्यायां च तिङामुत्पत्तिः कर्त्रादिषु तृच्तव्यादीनां च तथा स्वादयोपि स्युरिति भावः । धातोरिति । धातुग्रहणं निवृत्तम् । तत्र प्रकृतिमात्राद्विधीयमानाः स्वादय उत्सर्गास्तव्यदादयस्तु प्रकृतिविशेषाश्रयेण विधानादपवादा इति भावः । तिङन्तादिति । कर्मादयः स्वादीनामर्थाः । तत्र यथा पुत्रीयशब्दादन्तर्भूतकर्मक्रियावाचिनः कर्तरि लकार उत्पद्यते तथा पचतिशब्दात्कर्तृविशिष्टक्रियावाचिनः कर्मादिषु द्वितीयादयः स्युः यद्वैकत्वादिष्वपि विभक्त्यर्थेषु यथैको द्वौ बहव इति प्रकृत्यभिहितेष्वपि भवन्त्येवं तिङाभिहितेष्वपि स्युरिति भावः । एकत्वादिष्विति । संख्या विभक्त्यर्थः सा च तिङैवाभिहितेत्युक्तार्थत्वात् स्वादयो न भवन्त्येकादिभ्यस्तु वचनग्रहणाद्यत्नात्संख्यावाचिभ्योपि प्रथमा भवति न च पचतिशब्दात्कर्त्रभिधायिनः कर्मादिषु द्वितीयादीनामुत्पत्तिर्युक्ता । न ह्येकक्रियापेक्षोभिन्नसाधनाभिधायिनोरेकस्मिन् पदेऽनुसहायभावो युक्तः । पुत्रीयशब्दस्तु जीवत्यादिधातुवद्विशिष्टक्रियावाचीति ततः कर्तरि लकारोत्पत्तिरविरुद्धा । अनभिहिताधिकाराच्च तिङभिहिते साधने स्वाद्यनुत्पत्तिः । टाबादय इति । यथा साधनाश्रयसंख्याभिधायित्वं तिङां तथा तद्गतलिङ्गाभिधायित्वमपि स्यादिति भावः । न च तिङन्तस्येति । क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य क्रियायाश्चासत्वभूतत्वात्स-

योगोऽस्ति। अणादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूवन्निति। अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते। न च तिङन्तस्यापत्यादिभिर्योगोऽस्ति। अथापि कथं चिद्योगः स्यात्। एवमपि न दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तिङन्तादणादयो भवन्तीति। यदयं क्व चित्तद्धितविधौ तिङ्ग्रहणं करोति। अतिशायने तमबिष्ठनौ, तिङश्चेति। अत उत्तरं पठति ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणमङ्गभपदसंज्ञार्थम् *। ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते। अङ्गभपदसंज्ञार्थम्। अङ्गभपदसंज्ञा ङ्याप्प्रातिपदिकस्य यथा स्युरिति। क्व पुनरिहाङ्गभपदसंज्ञार्थेन ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणेनार्थः। टाबादिषु। नैतदस्ति प्रयोजनम्। ग्रहणवद्भ्यष्टाबादयो विधीयन्ते उगितो ङीब्भवति। अतष्टाब्भवतीति। यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते। तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति। अथापि कश्चिदग्रहणः। एवमपि न दोषः। स्त्रियां

स्वधर्मेण लिङ्गेनायोगः। न च द्रव्यधर्मलिङ्गग्रहणयोग्यत्वनियतत्वाच्छब्दशक्तीनामिति भावः। तदुक्तं हरिणा। एकत्वेऽपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्यया। भिद्यते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रयः॥ तस्मादवस्थितं प्यर्थे कस्य चित्प्रतिबध्यते। शब्दस्य शक्तिर्नत्वेष शास्त्रेण्वाख्यायते विधिरिति॥ शोभनं पचतीत्यादावुक्तक्रियाविशेषणस्य नपुंसकत्वं न तु क्रियायाः। पचतिरूपमित्यादौ तु रूपबाद्यन्तार्थस्य क्रियायाः शब्दशक्तिस्वाभाव्यादेव नपुंसकत्वम्। नानारूपा हि शब्दानां शक्तयो न सामान्यतो दृष्टेनानुमानेन व्यवस्थापयितुं शक्यन्ते। अनेनैव न्यायेन धातोष्टाबाद्यनुत्पत्तिर्व्याख्येया। अणादय इति। यथेत्र गर्गस्यापत्यमित्यपत्यवत्संबन्धादिसंभवः। एवं पचति यस्तस्यापत्यमिति सर्वनामप्रत्यवमृष्टतिङन्ताश्रयाधारसंबन्धसंभव इति भावः। ननु षष्ठ्यन्तादपत्ये प्रत्ययो विधीयते सर्वनाम्नश्चात्र षष्ठ्यन्तत्वं न तिङन्तस्य। नैष दोषः। गर्गस्यायमित्यत्रापि वाक्यगोचरैव षष्ठी संबन्धप्रदर्शनायोपादीयते। प्रत्ययस्तु प्रातिपदिकादेवोत्पद्यते। लुग्विधानद्वारेण ह्याचार्यः स्वाभाविकीं प्रत्ययस्यानुत्पत्तिमाचष्टे। तस्येति तु षष्ठीनिर्देशः सति संबन्धे प्रत्ययविधानार्थो न तु षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययोत्पत्त्यर्थः। न चेति। क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य तस्याश्चासत्त्वभूतत्वादपत्यादिभिर्योगाभावः॥ साधनस्यापि क्रियां प्रति गुणभावादपत्यादिभिर्योगो नास्ति शब्दान्तरपरामृष्टस्य साधनस्यापत्यादियोगसंभवेपि तिङन्तप्रतिपाद्यस्य साधनस्यापत्यादिभिर्योगाभावः। नहि यथा पाचकस्यापत्यमिति संबन्धप्रतिपत्तिरेवं पचत्यपत्यमिति। अथापीति। सर्वनामप्रत्यवमृष्टस्यार्थस्यापत्यादियोगसंभवादिति भावः। धातोरप्यणाद्युत्पत्तिर्धात्वर्थस्यापत्यादियोगाभावादेव प्रतिक्षिप्ता वाक्यार्थस्याप्यसत्त्वभूतत्वाच्छक्तिलिङ्गापत्यादियोगाभावाद्वक्ष्यमाणप्रत्ययानुत्पत्तेरभिधानीया। भाष्यकारेण तु न्यायस्योक्तत्वात् पृथगुपन्यासो न कृतः। अङ्गभपदसंज्ञार्थमिति। यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यत्र विधिग्रहणाद्यस्य प्रत्ययविधौ शब्देनाश्रयणं तस्याङ्गसंज्ञा। भपदसंज्ञे अप्युत्तरत्र यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यस्यानुवर्तनात्तस्यैवेति भावः। भाष्यकार एतत्प्रयोजनं निराकर्तुमाह क्व पुनरिति। ग्रहणवद्भ्य इति। ग्रहणमुपादानं तच्च क्वचित्साक्षात् यथाजाद्यतष्टाबित्यजादीनां कचित् संज्ञाद्वारेण यथात्रैवाकारेणादन्तानाम्। क्वचिदनुबन्ध-

टाबादयो विधीयन्ते । यत्तच्छब्दरूपं स्त्रियां वर्तते । तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । अणादिषु तर्हि । अणादयोपि ग्रहणवद्भ्यो विधीयन्ते गर्गादिभ्यो यञ्, नडादिभ्यः फगिति । यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । अथापि कश्चिदग्रहणः । एवमपि न दोषः । अपत्यादिष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते । यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिष्वर्थेषु वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । स्वार्थिकेषु तर्हि । स्वार्थिका अपि ग्रहणवद्भ्यो विधीयन्ते । यावादिभ्यः कन्, प्रज्ञादिभ्योऽणिति । यत्तच्छब्दरूपं गृह्यते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । यस्तर्ह्यग्रहणः । शुक्लतमः शुक्लतरः कृष्णतमः कृष्णतर इति । अत्रापि न यावच्छुक्लः तावच्छुक्लतरः प्रकृष्टः शुक्लः शुक्लतरः । यत्तच्छब्दरूपं प्रकृष्टे वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । स्वादिषु तर्हि । एकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते । यत्तच्छब्दरूपमेकत्वादिष्वर्थेषु वर्तते तस्मादुत्पत्तिस्तस्यैताः संज्ञा भविष्यन्ति । कथं पुनरिहोच्यमानाः स्वादयएकत्वादिष्वर्थेषु शक्या विज्ञातुं, मेकवाक्यत्वात् । एकं वाक्यं तच्चेदं च । यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च किमर्थं नानादेशस्थं क्रियते । कौशलमात्रमेतदाचार्यो दर्शयति । यदेकं वाक्यं सन्नानादेशस्थं करोति । अन्यदपि किंचित्संग्रहीष्यामीति । यच्छयोश्च लुगर्थम् * । यच्छयोस्तर्हि लुगर्थं ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते । कंसीयपरशव्ययशब्दयोर्यञञौ लुक्चेति ङ्याप्प्रातिपदिकात्परस्य

देशोपलक्षितसंज्ञानिर्देशेन, यथोगितश्चेति । अत्र स्वत्वर्थाभिधायिशब्द आक्षिप्तो ऽकारेणोगिता च विशेष्यते । अथागीति । सामर्थ्याच्चितस्याप्युपादानमस्त्येव । अभ्युपगम्यवादेन तु दर्शयति । वयसि प्रथम इत्यादौ सामर्थ्याक्षिप्ता प्रकृतिरथ त्वत्राप्यत इत्यनुवर्तनाद्वर्णग्रहणे च सर्वत्र तदन्तविधिसंभवादकारान्तस्य ग्रहणं तदा नास्ति कश्चिदग्रहणष्टाबादिः । यत्तच्छब्दरूपमपत्यादिष्वति । परार्थाभिधानं वृत्तिरिति प्रकृतिरप्यपत्यादिषु वर्तते । शुक्लतर इति । न ह्यत्र शब्देन प्रकृतिरुपात्तेति भावः । न यावदिति । यावत्तावच्छब्दौ निपातौ पर्यायतां द्योतयतः । स्वादिषु तर्हीति । प्रकरणोत्कर्षाद्बहुषु बहुवचनमित्यादेः स्वादिविधिवाक्यस्य च भिन्नवाक्यतां मन्यते । एकत्वादिष्विति । आकाङ्क्षायोग्यतावशाद्भिन्नप्रकरणपठितानामप्येकवाक्यत्वमिति भावः । तत्र त्रिके प्रातिपदिकार्थे चतुष्केपि पञ्च स्वादय एकत्वादीनां वाचका पञ्चके तु पक्षे चतुष्के च द्योतकाः । तत्रैकत्वादिषु द्योतका वाचका वा विधीयन्त इत्यर्थः । यत्तदिति । द्योतकपक्षे ऽयमर्थः । एकत्वादिषु यद्वर्तते तस्मात् स्वादय एकत्वादीनां द्योतका उत्पद्यन्ते । वाचकपक्षे त्वयमर्थः । एकत्वादिषु स्वादिवाच्येष्वाधेयेषु यच्छब्दरूपं तदाधारार्थवाचि तस्मात् स्वादय एकत्वादीनां वाचका उत्पद्यन्ते । अन्यदपीति । विधिविवाक्येनापि सहैकवाक्यत्वं यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । अङ्गानां हि प्रधानसंनिधावुपदेशादीनां प्रकरणोत्कर्षेणोपदेशः सर्वप्रधानसंबन्धार्थं । यच्छ-

लुग्यथा स्यात् । आक्रियमाणे हि ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणे प्रकृतेरपि लुक् प्रसज्येत । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । यथापरिभाषितं प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपो भवन्तीति प्रत्ययस्य भविष्यति । एवमप्युकारसकारयोः प्रसज्येत । कमेः सः कंसः । परान् शृणातीति परशुरिति उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणे च प्रत्ययविधौ तत्सम्प्रत्ययार्थम् * । वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणे तर्हि प्रत्ययविधौ तत्सम्प्रत्ययार्थं ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं क्रियते । वृद्धात्, अवृद्धात्, अवर्णान्तात्, अनुदात्तादेः, द्व्यच इति, एतानि ङ्याप्प्रातिपदिकविशेषणानि यथा स्युरिति । अथाक्रियमाणे ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणे कस्यैतानि विशेषणानि स्युः । समर्थविशेषणानि । तत्र को दोषः । उदीचां वृद्धादगोत्रात् । इह च प्रसज्येत । ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति । एतद्धि समर्थं वृद्धम् । इह च न स्यात् । ज्ञयोर्ब्राह्मण्योरपत्यमिति । एतद्धि समर्थमवृद्धम् । वृद्ध । अवृद्ध, प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम् । इह च प्रसज्येत । ज्ञयोर्ब्राह्मण्योरपत्यमिति । एतद्धि समर्थमवृद्धम् । इह च न स्यात् । ज्ञानां ब्राह्मणानामपत्यमिति । एतद्धि समर्थं वृद्धम् । अवृद्ध । अवर्ण, अत इञ्भवति । इहैव स्यात् । दक्षस्यापत्यं दाक्षिरिति । एतद्धि समर्थमकारान्तम् । इह न स्यात् । दक्षयोरपत्यं दक्षाणामपत्यमिति । एतद्धि समर्थमनवर्णान्तम् । अवर्ण । स्वर, अनुदात्तादेरञ्भवति । इह च प्रसज्येत । वाचो विकारस्त्वचो

योऽस्त्वचेति । वार्तिककारस्य समुच्चयार्थश्चशब्दो भाष्यकारेण तु पूर्वप्रयोजनस्य दूषितत्वात्तदर्थे चशब्दो व्याख्यातः । प्रकृतेरपीति । यच्छयोर्या प्रकृतिः कंसशब्दः परशुशब्दश्च तदवयवस्यापि प्रत्ययस्येत्यर्थः । इतरश्च प्रकृतेरिति स्थानषष्ठीं मत्वाह एतदपीति । इतरः पूर्वमेवार्थं स्पष्टीकरोति एवमपीति । उणादय इति । अतः कृकमिकंसेति कमिग्रहणेनैव कंसग्रहणे सिद्धे कंसशब्दोपादानं ज्ञापकं क्व चिदेषां व्युत्पत्तिकार्यं न भवतीति । यञञोस्तु विधानसामर्थ्याल्लुङ् भवतीति यच्छयोरेव भविष्यतीत्यर्थः । वृद्धावृद्धेति । अत्रापि वार्तिककारस्य चशब्दः समुच्चये भाष्यकारस्य तु तदर्थः । वृद्धादयो लक्षणं निमित्तं यस्य प्रत्ययविधेस्तस्मिन् वृद्धादीनि ङ्याप्प्रातिपदिकविशेषणानि यथा स्युरित्यर्थः । अथेति । प्रत्ययार्थसंबन्धयोग्यार्थाभिधायित्वाद् ङ्याप्प्रातिपदिकस्यैव विशेषणानि भविष्यन्तीति प्रश्नः । समर्थविशेषणानीति । समर्थानां प्रथमादित्यधिकाराद्विभक्तिमन्तरेण सामर्थ्यानवगमाद्विभक्त्यन्तस्यैव विशेषणानि स्युरित्यर्थः । ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणे तु सति तदुपादानसामर्थ्यात्तद्विशेषणानि वृद्धादीनि भवन्ति । ज्ञानामिति । ननु वृत्तावभेदैकत्वसंख्योपजननान्नास्ति द्विवचनबहुवचनान्तात्प्रत्ययः । नैष दोषः । क्व चिदादेशादिवशात्संख्याविशेषोऽपि प्रतीयते । यथा तावको मामक इति । एवमिहापि फिञ् विधीयमानो बहुवचनमन्तरेण वृद्धत्वाभावाद्बहुत्वं गमयेत् । प्रकरणादिवशाद्वा । तदुक्तम् । भेदः संख्याविशेषो वा व्याख्या-

विकार इति । एतद्धि समर्थमनुदात्तादि । इह च न स्यात् । सर्वेषां विकार-इति । एतद्धि समर्थमुदात्तादि । स्वर । द्व्यज्लक्षण, द्व्यचष्ठन्निति । इह च प्रसज्येत । वाचा तरति त्वचा तरतीति । एतद्धि समर्थं द्व्यच् । इह च न स्यात् घटेन तरतीति । एतद्धि समर्थमद्व्यच् । अस्ति पुनः समर्थविशेषणे सति किं चिदिष्टं संगृहीतं भवति । आहो स्विद्दोषान्तमेव । अस्तीत्याह । किम् । साम्ना तरति वेम्ना तरतीति । एतद्धि समर्थमपि द्व्यच् ङ्याप्प्रातिपदिक-मपि । अथ ङ्याब्ग्रहणं किमर्थम् । न प्रातिपदिकादित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । अप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति । यद्येष ङ्याब्ग्रहणे हेतुः । त्यूङ्ग्रहणमपि कर्तव्यम् । तत्रापि हि प्रत्ययौ । तिग्रहणे तावद्वार्तम् । तद्धितः प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति । ऊङ्ग्रहणे चापि वार्तम् । उवर्णान्ताद्दूङ्विधीयते तत्रैकादेशः । एकादेशे कृते ऽन्तादिवद्भावात्प्रातिपदिकसं-ज्ञा भविष्यति । यद्येष ऊङो ऽग्रहणे हेतुः । आब्ग्रहणमपि न कर्तव्यम् । आबपि ह्यकारान्ताद्विधीयते । तत्रैकादेशः । एकादेशे कृतेन्तादिवद्भावात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति । यस्तर्ह्यनकारान्तात् क्रुञ्चा उष्णिहा देवविशेति । अत्राप्यकारान्ताद् वृत्तिर्लक्ष्यते । क्रुञ्चानालभेत । उष्णिहककुभौ देवविशं च मनुष्यविशं चेति । इह तावदुष्णिहककुभाविति । आप एवौत्तरपदिकं ह्रस्वत्वम् । इह खल्वपि देव-विशं च मनुष्यविशं चेति । नास्ति विशेषः । अकारान्तादम उत्पत्तौ सत्यां व्य-ञ्जनान्ताद्वेति । यत्तावदुच्यते । इह तावदुष्णिहककुभावित्याप एवैतदौत्तरपदिकं ह्रस्वत्वमिति । संज्ञाछन्दसोरित्येवं तत् । नैषा संज्ञा, नापीदं छन्दः । यदप्युच्यते इह खल्वपि देवविशं च मनुष्यविशं च मनुष्यविशं चेति । नास्ति विशेषः । अ-कारान्तादम उत्पत्तौ सत्यां व्यञ्जनान्ताद्वेति । स्वरे विशेषः । यद्यत्र व्यञ्जना-न्तादुत्पत्तिः स्याद् देवविशमित्येवं स्वरः प्रसज्येत । देवविशमिति चेष्यते । त-

---

तो वृत्तिवाक्ययोः । सर्वत्रैव विशेषस्तु नावश्यं तादृशो भवेदिति । वाचो विकार इति। सावेकाच इति । विभक्तेरुदात्तत्वात्पदमेतदनुदात्तादि । एतच्चोदाहरणादिक्प्रदर्शना-र्थमस्य वृद्धत्वान्मयटा भाव्यम् । इदं तूदाहरणं पञ्चानां विकार इति । षट्त्रिचतु-र्भ्यो हलादिरिति विभक्तेरुदात्तादिसमर्थमेतत् । प्रातिपदिकं तु न्रः संख्याया इत्या-द्युदात्तम् । सर्वेषामिति । सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तं पदम् । प्रातिपदिकं तु सर्वशब्दो ऽन्तोदात्तो निपातित इत्यनुदात्तादि । अथेति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धं मन्यते । इतरो ऽगृहीताभिप्राय आह न सिध्यतीति । तिग्रहणइति वार्तं प्रातिपदिक-त्वमित्यर्थः । क्रुञ्चानिति । अजादिषु तु पाठो जातिलक्षणङीष्बाधनार्थः । अब्ग्रहणा-चाचाह इह तावदिति । आप इति । ङ्यापोरिति ह्रस्वत्वं हलन्तादेव विहितस्याप इत्यर्थः । इहेति । ततश्च देवविट्शब्दादेवाबिति भावः । आब्ग्रहणप्रत्याख्यानवाद्याह

स्मात्क एष एवंविषयः । इदं तर्हि पादोन्यतरस्यां टाबृचीति । ऋचीत्युच्यते । तत्र च्छान्दसत्वाद्भविष्यति । ऋचीति नेदं छन्दो विवक्षितम् । काठकं कालापकं मौदकं पैप्पलकं च । किं तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् । ऋक्चेत्प्रत्ययार्थो भवतीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पदशब्दः पादशब्दसमानार्थः अकारान्तः छन्दसि दृश्यते । तस्याः सप्ताक्षरमेकं पदम् । एकः पाद इत्यर्थः । तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति । इदं तर्हि डाबुभाभ्यामन्यतरस्यामिति । बहुराजा बहुराजे बहुराजा इति । ङ्याब्ग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् । ङ्याब्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कः पुनरत्र विशेषः । एषा वा परिभाषा क्रियेत ङ्याब्ग्रहणं वा । अवश्यमेषा परिभाषा कर्त्तव्या । बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । कानि । प्रयोजनं सर्वनामस्वरसमासतद्धितविधिलुगलुगर्थम् * । सर्वनामविधिः प्रयोजनम् । सर्वनाम्नः सुट् । इहैव स्यात् । एषाम् । तेषाम् । यासाम् । तासामित्यत्र न स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अवर्णान्ताट्टाब्विधीयते । तत्रैकादेशे कृते ऽन्तादिवद्भावात्सुड् भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । सर्वनाम्नस्तृतीया च । इहैव स्यात् । भवता हेतुना । भवतो हेतोरिति । भवत्या हेतुना भवत्या हेतोरित्यत्र न स्यात् । सर्वनाम । स्वर, कुसूलकूपकुम्भशालं बिले । इहैव स्यात् । कुसूलबिलम् । कुसूलीबिलमित्यत्र च न स्यात् । स्वर । समास, द्वितीया श्रितादिभिः सह समस्यते । इहैव स्यात् । कष्टं श्रितः कष्टश्रितः । कष्टं श्रिता कष्टश्रिता इत्यत्र न स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । श्रितशब्दोऽकारान्तस्तत्रैकादेशे कृतेन्तादिवद्भावाद्भविष्यति । इदं तर्हि पूर्वसदृशेति । इहैव स्यात् । पित्रा सदृशः पितृसदृशः । पित्रा सदृशी पितृसदृशीत्यत्र न स्यात् । समास । तद्धितविधि, अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् । इहैव स्यात् । हस्तिनां समूहो हास्तिकम् । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र न स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । पुंवद्भावेनैतत्सिद्धम् । इदं तर्हि । प्रमाणे द्वयसच् । यथेह भवति । हस्तिद्वयसं हस्तिमात्रम् । एवं हस्तिनीद्वयसमित्यपि यथा स्यात् । तद्धितविधि । लुक्, नेन्सिद्धबध्नातिषु च ।

यत्ततावदिति । स्वरे विशेष इति । क्विबन्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वाद्विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वं भवति । यदा तु मूलविभुजादित्वादूदंव विशब्दः कप्रत्ययान्तस्तदा थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वाद्विभक्त्या च सहैकादेश उदात्तो भवति । तत्र च्छान्दसत्वादिति । अप्रातिपदिकत्वेऽपि प्रत्ययोत्पत्तिरिति शेष । लिङ्गविशिष्टस्येति । यथा कथञ्चित् प्रातिपदिकग्रहणे एषा परिभाषोपतिष्ठते न तु प्रातिपदिकस्य स्व-

इहैव स्यात् । स्थण्डिलशायी, स्थण्डिलशायिनीत्यत्र न स्यात् । लुगलुक् । शयवासवासिष्वकालात् । इहैव स्यात् । ग्रामेवासी । ग्रामेवासिनीत्यत्र न स्यात् । मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थम् ❋ । मानिनि च विधिप्रतिषेधार्थं प्रयोजनम् । विध्यर्थं तावत्, क्यङ्मानिनोश्च । इहैव स्यात् । दर्शनीयमानी । दर्शनीयमानिनीत्यत्र च प्रत्ययग्रहणोपचारेषु न स्यात् । प्रतिषेधार्थमपि । वक्ष्यति स्वाङ्गाच्चेतो मानिनि । तस्मिन् क्रियमाणे इहैव स्यात् । दीर्घमुखमानी । दीर्घमुखमानिनीत्यत्र न स्यात् । प्रत्ययग्रहणोपचारेषु च प्रयोजनम् । तृजकाभ्यां कर्तरि । इहैव स्यात् । अपां स्रष्टा । अपां स्रष्ट्रीत्यत्र न स्यात् । प्रत्यय । उपचार, अतः कृकमिकंसकुम्भ इहैव स्यात् । अयस्कुम्भः । अयस्कुम्भीत्यत्र न स्यात् । एतान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । यदर्थमेषा परिभाषा कर्त्तव्या । एतस्यां च सत्यां नार्थो ङ्याब्ग्रहणेन । अतिप्रसङ्ग उपपदविधौ ❋ । उपपदविधावतिप्रसङ्गो भवति । द्विषत्परयोस्तापेः । यथेह भवति द्विषन्तप इति । एवं द्विषतीताप इत्यत्रापि स्यात् । यञिञोः फकि अतिप्रसङ्गो भवति । यथेह भवति गार्ग्यायणः । दाक्षायणः । एवं गार्गीयो दाक्षेय इत्यत्रापि स्यात् । नैष दोषः । ढगत्र बाधको भविष्यति । समासान्तेषु चातिप्रसङ्गो भवति । राजाहःसखिभ्यष्टच् । यथेह भवति । मद्रराजः । कश्मीरराजः । एवं मद्रराज्ञी कश्मीरराज्ञीत्यत्रापि स्यात् । न वा भवति मद्रराजीति । भवति यदा समासान्तादीकारः । लिङ्गविशिष्टग्रहणे तु इकारान्तात्समासान्तः प्रसज्येत । तत्र को दोषः । पुंवद्भावष्टिलोपश्च । यत्र मद्रराजीत्येवं रूपं स्यात् । मद्रराज्ञीति चेष्यते । महदात्त्वे प्रियादिषु अतिप्रसङ्गो भवति । आन्महतः समानाधिकरणजातीययोरिति यथेह भवति, महान् प्रियोऽस्य महाप्रियः एवं महती प्रियाऽस्य महतीप्रिय इत्यत्रापि स्यात् । किमुच्यते, प्रियादिष्विति । यत्र पुंवद्भावः प्रतिषिध्यते । यत्र तु न प्रतिषिध्यते भवितव्यमेव तत्रात्त्वेनेति । ञ्नित्स्वरे । ञ्नित्स्वरे अतिप्रसङ्गो भवति ञ्नित्यादिरुदात्तो भवतीति । यथेह भवति । दाक्षिः । अहिचुम्बकायनिः । एवं दाक्षी अहिचुम्बकायनीत्यत्रापि स्यात् । राज्ञः स्वरे ब्राह्मणकुमारयोः । कर्मधारये समासे राज्ञः स्वरे

रूपग्रहणमेवेति भावः । कः पुनरिति । ङ्याब्ग्रहणं लघु न तु परिभाषेति भावः । स्थण्डिलशायिनीति । गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति वचनादनुत्पन्न एव ङीपि समासे सति इन्नन्तमेवोत्तरपदमित्यप्रयोजनमेतत् । एवं ग्रामेवासिनी दर्शनीयमानिनी दीर्घमुखमानिनीत्यपि द्रष्टव्यम् । ढगत्रेति । परत्वादिति भावः । समासान्तादीकार इति । मद्रराजस्य भार्या मद्रराजीति पुंयोगादाख्यायामिति ङीष् । तत्र को दोष इति । टचि कृते यस्य चेतीकारे लुप्ते टित्वाद् ङीपि कृते मद्रराज्ञीति सिध्यतीति प्रश्नः । यत्र पुंवद्भाव इति । तत्रापूरणीप्रियादिष्विति ।

ब्राह्मणकुमारयोः । कर्मधारये समासे राज्ञः स्वरे अतिप्रसङ्गो भवति । राजा च ब्राह्मणकुमारयोरिति । यथेह भवति । राजब्राह्मणः । राजकुमारः । एवं राजब्राह्मणी राजकुमारीत्यत्रापि स्यात् । समाससंघातग्रहणेषु च । समाससंघातग्रहणेषु चातिप्रसङ्गो भवति । बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि । यथेह भवति बहुगोमान् बहुयवमान् । एवं बहुगोमती बहुयवमतीत्यत्रापि स्यात् । किमुच्यते समाससंघातग्रहणेष्विति । यदन्यत्र ग्रहणं प्रयोजनमेवैतस्याः परिभाषायाः । कुसूलकूपकुम्भशालं बिले । कुसूलीबिलमिति यथा । विभक्तौ चोक्तम् । न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणादिति । एते ऽस्याः परिभाषाया दोषाः । एतानि च प्रयोजनानि । एते दोषाः समा भूयांसो वा । तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया । न हि दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या । लक्षणं वा न परिणेयम् । न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते । न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते । दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः । प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम् । कुत एतत् । न हि दोषाणां लक्षणमस्तीति । तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या । प्रतिविधेयं च दोषेषु । तद्धितविधानार्थं तु * तद्धितविधानार्थं तु ङ्याब्ग्रहणं कर्तव्यं ङ्याबन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात् । कालितरा । हरणितरा । खट्वातरा । मालातरा । किं पुनः कारणं न सिध्यति । विप्रतिषेधाद्धि तद्धितबलीयस्त्वम् * । विप्रतिषेधाद्धि तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोति । तत्र समासान्तेषु दोषः । तत्र समासान्तेषु

यत्र त्विति । महाजङ्ग इत्यादौ । दाक्षीति । इतो मनुष्यजातेरिति ङीष् प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तमिष्यते । बहोर्नञ्वदिति । बहुशब्दादुत्तरपदबहुत्वे वर्तमानाद्यत्परं पदं तदन्तस्य समासस्य नञ इव स्वरो भवतीत्यतिदेशार्थः । तेन बहवो गोमन्तोऽस्य बहुगोमानित्यत्र नञ्सुभ्यामिति समासान्तोदात्तत्वं भवति । बहुगोमतीति । बहवो गोमन्तोऽस्या इति बहुव्रीहिः उगितश्चेति ङीप् । समासोऽत्र संघातरूपः कार्यीति लिङ्गविशिष्टसमासाग्रहणात्समासान्तोदात्तत्वाभावादीकारः पित्त्वादनुदात्तो भवति ईकारात्तु पूर्व उदात्तो भवति । कुसूलीबिलमिति । पूर्वपदस्यात्र कार्यित्वं न तु संघातस्येति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवत्येव । विभक्तौ चोक्तमिति । उगिदचामित्यत्रोक्तम् । यथा गोमानित्यत्र नुम्भवति एवं गोमतीत्यत्रापि प्राप्नोति । तत्र परिहार उक्तो वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणादिति । विभक्त्याश्रयकार्ये क्रियमाणे लिङ्गविशिष्टपरिभाषा नेष्यत इत्यर्थः । प्रतिविधेयमिति । अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशेत्यत्र वार्तिके घटग्रहणेनैव घटीग्रहणे सिद्धे घटीग्रहणमस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं तेनानिष्टविषये नोपतिष्ठते । तद्धितविधानार्था त्विति । सति ङ्याब्ग्रहणे तद्धितविधौ प्रकृतित्वयाधिकारसामर्थ्यात् पूर्वं ङ्यापौ भवतस्तदन्तात्तद्धित इत्यर्थः । विप्रतिषेधाद्धीति । स्त्रीप्रत्ययस्यावकाशो यत्र प्रकर्षो न विवक्ष्य-

दोषो भवति बहुगोमत्का। बहुयवमत्का। समासान्ता अपि ङ्याबन्ताः स्युः। त्यूङोश्चापि ग्रहणं कर्तव्यं भवति। युवतिका। ब्रह्मबन्धुकेति। ऊङ्ग्रहणेन तावन्नार्थः। नास्त्यत्र विशेषः। उकारान्तादुत्पत्तौ सत्यामूङन्ताद्वा। इदं तर्हि। युवतितरा। ब्रह्मबन्धुतरा। ब्रह्मबन्धूतरेति। तदन्तस्य च प्रत्ययार्थेनायोगात्तद्धितानुत्पत्तिः॥ तदन्तस्य च ङ्याबन्तस्य प्रत्ययार्थेनायोगात्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति। कालितरा। हरणितरा। खट्वातरा। मालातरेति। किं कारणम्। ङ्याबन्तमेतत् स्त्रीप्रधानम्। न च स्त्रीत्वस्य प्रकर्षाप्रकर्षौ स्तः। नैष दोषः। न हि किं चिदुच्यते। एवंजातीयकादुत्पत्तव्यमेवंजातीयकान्नेति। एतावदुच्यते। अतिशायने तमबिष्ठनौ तिङश्चेति। यस्य च प्रकर्षोऽस्ति तस्य च प्रकर्षे प्रत्ययो भविष्यति। अस्ति चाप्रधानस्य गुणस्य प्रकर्षः। इह खल्वपि शुक्लतरः कृष्णतर इति। द्रव्यं प्रधानम्। गुणस्य च प्रकर्षे प्रत्यय उत्पद्यते। उक्तं वा। किमुक्तम्। सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्स्वार्थे टाबादय इति। यदि प्रातिपदिकविशेषणं स्त्रीग्रहणं स्वार्थिकाष्टाबादयः। नैवं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायामिति। नापि स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति। कथं तर्हि, यत्प्रातिपदिकं स्त्रियां वर्तते तस्माट्टाबादयो भवन्ति। कस्मिन्नर्थे, स्वार्थे इति। ननु चोक्तं तत्र समासान्तेषु दोष इति। समासान्ता अपि स्वा-

---

ते कालीति। प्रकर्षप्रत्ययस्यावकाशो यत्र स्त्रीत्वाविवक्षा कालतर इति। स्त्रीत्वप्रकर्षयोस्तु युगपद्विवक्षायां परत्वात्प्रकर्षप्रत्ययः स्यादित्यर्थः। ननु स्त्रीत्वस्यान्तरङ्गत्वात्तन्निमित्तः प्रत्ययोऽन्तरङ्गः प्रकर्षस्तु बाह्यप्रतियोग्यपेक्षत्वाद् बहिरङ्गः ततस्तन्निमित्तस्य प्रत्ययस्यापि बहिरङ्गत्वम्। अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः। तथा च वक्ष्यते। स्वार्थमभिप्रायशब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह। समवेतं समवेतस्य वचने लिङ्गं संख्यां विभक्तिं चाभिप्राय तान्विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानं प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्तते ऽसौ विभक्त्यन्त इति। एवं तर्ह्येतत्क्रमानाश्रयेण लौकिके प्रयोगे, पदादुच्चरितायुगपदर्थाः प्रतीयन्ते इति' लौकिकार्थव्यवस्थाङ्गीकरणेन प्रातिपदिकार्थगतस्त्रीत्वप्रकर्षविवक्षाश्रयेण विप्रतिषेध उक्तः। समासान्ता अपीति। तत्र बहवो गोमन्तोऽस्या इति बहुव्रीहौ कृते ङीपि च कबुत्पत्तौ बहुगोमतीकेति प्राप्नोति। ब्रह्मबन्धुकेति। अज्ञाताद्यर्थविवक्षायामूङन्तात्कप्प्रत्यय इष्यते। नास्त्यत्रेति। केण इति ह्रस्वविधानादिति भावः। युवतितरेति। जातेश्चेति पुंवद्भावप्रतिषेधं मन्यते। यौवनस्य जातिरूपत्वात्। ब्रह्मबन्धुतरेति। अत्र नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति विकल्पेन ह्रस्वः। न च स्त्रीत्वस्येति। तस्य सर्वत्रैकरूपत्वात् प्रकर्षाप्रकर्षाभाव इत्यर्थः। इह खल्वपीति सर्वत्र प्रधानस्य प्रकर्षाभावः। तदुक्तं हरिणा। सर्वस्यैव प्रधानस्य न विना भेदहेतुना। प्रकर्षो विद्यते नापि शब्दस्योपैति वाच्यताम्िति॥ ततश्च कालितरेत्यत्रापि कालगुणप्रकर्षाश्रयस्तरप्प्रत्ययः। उक्तं वेति। नात्र स्त्रीत्वं प्राधान्येन प्रत्ययाभिधेयम्।

र्थिकाः । उभयोः स्वार्थिकयोः परत्वात्समासान्ता भविष्यन्ति । कथं कालिकेति । प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्येतीत्वं भविष्यति । कथं हरिणिकेति । हरिणशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति । कथं लोहिनिकेति । वक्ष्यत्येतल्लोहितालिङ्गबाधनं वेति ॥

स्त्रियाम् ॥ ३ ॥ स्त्रियामित्युच्यते । का स्त्री नाम । लोकत एते शब्दाः प्रसिद्धाः । स्त्री पुमान्नपुंसकमिति । यल्लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते इयं स्त्री अयं पुमानिदं नपुंसकमिति । सा स्त्री स पुमान् तन्नपुंसकमिति । किं पुनर्लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते । इयं स्त्री अयं पुमानिदं नपुंसकमिति । लिङ्गम् । किं पुनस्तत् ।

किं तर्हि, स्त्रीत्ववति द्रव्ये वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे टाबादयः । ततश्च द्रव्यमेव प्राधान्येनाभिधीयते तस्य च व्यपदेशहेतुगुणप्रकर्षाश्रयातिशयविवक्षायां प्रकर्षप्रत्यय इत्यर्थः । समासान्ताश्चापीति । ङ्याब्ग्रहणप्रत्याख्यानेन समासान्तेषु परिहारः । स्त्रियामन्यपदार्थे बहुव्रीहिविधानात् स्त्रीप्रत्ययस्य च समासान्तस्य च विप्रतिषेधोपपत्तिः । कालितरेत्यादौ तु पूर्वोक्तेन न्यायेनान्तरङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्यये कृते प्रकर्षप्रत्यय उत्पद्यते । कथं कालिकेति । वर्णे चानित्ये रक्ते इति वर्तमाने कालाच्चेति स्वार्थे कन्प्रत्ययस्तत्र पेक्षकस्य स्त्रीप्रत्ययस्यान्तरङ्गत्वं नास्तीति परत्वात्कन् स्यादिति प्रश्नः । कथं हरिणिकेति । स्वार्थे हरितशब्दात्परत्वात्कन् स्यादितिप्रश्नः । अज्ञातादिकनस्तु बहिरङ्गत्वात् प्रागेव स्त्रीप्रत्ययः सिध्यति । हरिणशब्द इति । हरितशब्दसमानार्थ इति भावः । तत्र हरितशब्दस्य हरितिकेति भवति । हरिणशब्दस्य हरिणिकेति भावः । लोहिनिकेति । न हि लोहिनशब्दः प्रातिपदिकमस्तीति प्रश्नः । वक्ष्यत्येतदिति । अवश्यवक्तव्यतां दर्शयति । क्रियमाणेऽपि ङ्याब्ग्रहणे लोहितान्मणौ वर्णे चानित्ये रक्ते इति प्रतिपदविधानाद्बलीयस्त्वात् स्त्रीप्रत्ययं बाधित्वा कन्नेव स्यात् ॥१॥

स्त्रियाम् ॥ का स्त्री नामेति । प्रसिद्धस्यार्थस्य कार्यान्तरविधानायानुवादसम्भवादिह च शास्त्रे स्त्रिया अपरिभाषितत्वाल्लोके च खट्वादिषु स्त्रीव्यवहाराभावाल्लौकिकस्त्रीग्रहणेऽव्याप्त्यतिव्याप्तिदर्शनात्प्रश्नः । न च गोत्वादिवत्संस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वं स्त्रीत्वस्य यतः सामान्यविशेषरूपत्वं तस्य स्यात् । खट्वाशिंशपानद्यादिषु भिन्नत्वात्संस्थानस्य । न च सकृदाख्यातं स्त्रीत्वं गोत्वादिवत् सर्वेषु स्त्रीलिङ्गेषु व्यक्त्यन्तरेषु ग्रहीतुं शक्यते । यत्र वस्तुस्वरूपजिज्ञासा तत्र प्रथमान्तेन प्रश्नो युक्त इति का स्त्री नामेत्युक्तम् । कस्यां स्त्रियामित्युच्यमाने विशेषविषयः प्रश्नः स्यात् । लोकत इति। पञ्चम्यन्तात्सप्तम्यन्ताद्वा तसिः । शब्दाः प्रसिद्धा इति । विशिष्टार्थाभिधायित्वेनेति भावः । पुंनपुंसकयोरुपादानं प्रसङ्गेन तद्विषयस्याप्यज्ञानस्य निराकरणार्थम् । यल्लोक इति । यन्निमित्तमुपलभ्य निमित्तवत्यर्थे प्रत्यय उपजायते ततस्त्र्यादिशब्दवाच्यमित्यर्थः । तद्योगाच्च निमित्तवानप्यर्थः स्त्र्यादिशब्दवाच्यो भवति । किं पुनरिति । द्रव्ये सत्त्वादेरनेकार्थस्य सम्भवात्प्रश्नः । लिङ्गमिति । स्तनकेशादिकमिति भावः । स्तनकेशवतीति । भूमादौ मतुप् । तथैव लोमश इति शः । लिङ्गे पृष्टे लिङ्गिकथनं लिङ्गप्रतिपत्तिपरमिति प्रश्नप्रतिवचनयोर्नास्त्यसंगतिः । स्तनकेशञ्च प्रसिद्धत्वादन्यस्यापि स्त्रीप्रतिपत्तिनिमित्तस्य कुमार्यादिरतस्य उपलक्षणम् । तदनेन स्त्रीत्वादीनां स्तनाद्युपव्यञ्जनानां गोत्वादिवत्सामान्यविशेषत्वं दर्शितम् । यथोक्तं हरिणा । हस्तिन्यां वडवायां च

स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः । उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥ लिङ्गात्स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने भ्रूकुंसे टाप्प्रसज्यते । लिङ्गात्स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने सति भ्रूकुंसे टाप्प्राप्नोति । यद्धि लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते इयं स्त्री । अस्ति तद् भ्रूकुंसे । नत्वं खरकुटीः पश्य ॥ इह चञ्चाः पश्य । वध्रिकाः पश्य । खरकुटीः पश्येति । तस्माच्छसो नः पुंसीति नत्वं प्राप्नोति । यद्धि लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते । अयं पुमानिति । अस्ति तद्वध्रिकादिषु । खट्वावृक्षौ न सिध्यति ॥ खट्वावृक्षयोश्च लिङ्गं न सिध्यति । यद्धि लोके दृष्ट्वा एतदवसीयते इयं स्त्री अयं पुमानिति । न तत्खट्वावृक्षयोरस्ति । किं तर्हि तयोर्लिङ्गं न्याय्यम् । नापुंसकं भवेत्तस्मिन् । नापुंसकं खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं न्याय्यम् । किमिदं नपुंसकमिति । नपुंसके भवं नापुंसकम् । तदभावे नपुंसकम् । तदभावे स्त्रीपुंसलिङ्गाभावे नपुंसकं लिङ्गं न्याय्यम् । असत्तु मृगतृष्णावत् । असत्तु खट्वावृक्षयोर्लिङ्गं द्रष्टव्यम् । कथं पुनरसन्नाम लिङ्गं शक्यं द्रष्टुम् । मृगतृष्णावत् । तद्यथा । मृगास्तृपिता अपां धाराः पश्यन्ति । न च ताः सन्ति । गन्धर्वनगरं यथा । यथा गन्धर्वन-

---

स्त्रीति बुद्धेः समन्वयः । अतस्तां जातिमिच्छन्ति द्रव्यादिसमवायिनीमिति ॥ उभयोरन्तरमिति । लिङ्गवत्त्वेन सदृशमित्यर्थः । तेनाव्ययाख्यातार्थस्य नपुंसकत्वाभावः । तदभाव इत्यनेन मयूरीकुक्कुटादीनां स्त्रीपुंससमुदायानां नपुंसत्वं निराकृतम् । भवति हि समुदायः समुदायिनोः सदृश इति स्यान्नपुंसकत्वम् । अथ तु परवल्लिङ्गमित्यनेन समुदायस्य परवल्लिङ्गनिर्देशादप्रसङ्गो नपुंसकत्वस्य । ततो वस्तुस्वरूपनिरूपणपरमेतदित्यवगन्तव्यम् । इदानीमेनद् दूषयितुमाह लिङ्गादिति । भ्रूकुंसः स्त्रीवेषधारी नटस्तस्य स्तनकेशसंबन्धात् स्त्रीत्वे सति टाप्स्यात् । ननु नित्ययोगे स्तनकेशवतीति मतुब्विज्ञानाद् भ्रूकुंसशब्दस्य स्त्रीत्वाभावः । नैतदस्ति । प्रतिपत्तृणां नित्यलिङ्गदर्शनात्तथापि स्त्रीत्वप्रसङ्गात् । केशवपने च स्त्रियाः स्त्रीत्वन स्यात् तदानीं केशसंबन्धाभावात् । स्तनातिशयसम्बन्धस्य चोत्तरकालभावित्वादतिशयेपि मतुपि विज्ञायमाने प्राक् स्त्रीत्वं न स्यात् । अव्याप्तिसद्भावाद्वा हेयत्वादस्य दर्शनस्य न सुष्ठु निर्वन्धोऽत्र कर्तव्यः । नत्वमिति । खरकुटी नापितगृहमुच्यते इति केचिदाहुः । तत्र इवार्थे संज्ञायामिति कन्प्रत्ययः तस्य लुम्मनुष्ये इति लुप् । तत्र मनुष्यस्य वाच्यत्वात्तस्य च लोमशत्वात् पुंस्त्वात् खरकुटीः पश्येत्यादौ नत्वप्रसङ्गः । नापुंसकमिति । नपुंसके वस्तुनि भवं लिङ्गं नापुंसकत्वं तत्प्राप्तं स्त्रीत्वपुंस्त्वयोरभावात् स्त्रीपुंससदृशत्वाच्च लिङ्गवत्त्वेन । सत्त्वरूपत्वाच्च लिङ्गसंख्यारहितस्यासत्त्वभूतस्यार्थस्याभावादिति भावः । असत्त्विति । मृगतृष्णाविषया मरुमरीचिका यथाऽसत्त्वेन जलरूपेण प्रतिभासते । तथा खट्वावृक्षावसता स्त्रीपुंसत्वेनेत्यर्थः । अथोच्यते मरीचिदर्शनात्साहश्याज्जलं पूर्वानुभूतं स्मर्यते न तु तत्रासज्जलं चकास्तीति तत्राह गन्धर्वनगरं यथेति । नहि गन्धर्वनगरमन्तरिक्षे कदाचिदुपलब्धम् । न च तत्र तत्सदृशवस्त्वन्तरग्रहणं येन गन्धर्वनगरं स्मर्येत । तस्मादसतामपि भावानामचिन्त्यान्निमित्तसामर्थ्याद्यथोपलम्भः तथा

गराणि दूरतो दृश्यन्ते उपसृत्य च नोपलभ्यन्ते तद्वत्खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं द्रष्टव्यम्। आदित्यगतिवत्सन्न। अथ वा यथा आदित्यगतिः सती नोपलभ्यते। तद्वत्खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते। वस्त्रान्तर्हितवच्च तत्। यथा वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि नोपलभ्यन्ते। तद्वत्खट्वावृक्षयोः सद् लिङ्गं नोपलभ्यन्त विषम उपन्यासः। वस्त्रान्तर्हितानि द्रव्याणि वस्त्रापाये उपलभ्यन्ते। खट्वावृक्षयोः पुनः येप्येते रथकारा वाशीवृक्षादनहस्ता मूलात्प्रभृति आअग्राद्वृक्षांस्तक्ष्णुवन्ति तेपि तयोर्लिङ्गं नोपलभन्ते। केनैतदवसीयते। खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते इति। षड्भिः प्रकारैः सतां भावानामनुपलब्धिर्भवति। अतिसन्निकर्षादतिविप्रकर्षान् मूर्त्यन्तरव्यवधानात् तमसावृतत्वाद् इन्द्रियदौर्बल्यादतिप्रमादादिति। अतोत्र कश्चिद्धेतुर्द्रष्टव्यः। येन खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते। केनैतदवसीयते खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यते इति। तयोस्तु तत्कृतं दृष्ट्वा। स्त्रीकृतं शब्दं दृष्ट्वा स्त्रीत्यवसीयते। पुंस्कृतं शब्दं दृष्ट्वा पुमानिति। यथाकाशेन ज्योतिषः। तद्यथा। आकाशं दृष्ट्वा ज्योतिरत्रेति गम्यते। ज्योतिर्निमित्तं ह्याकाशम्।

खट्वादावपि स्त्रीत्वादेरित्यर्थः। तदुक्तं हरिणा। यथा सलिलनिर्भासो मृगतृष्णासु जायते। जलोपलब्ध्यनुगुणाद् बीजाद् बुद्धिर्जलेऽसति ॥ तथैवाव्यपदेश्येभ्यो हेतुभ्यस्तारकादिषु। मुख्येभ्य इव लिङ्गेभ्यो भेदो लोके व्यवस्थित इति इदानीमसत्त्वं निराकरोति आदित्यगतिवत्सन्नेति। यथा आदित्यगतिः सती प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते देशान्तरप्राप्त्यानुमीयते तथा खट्वावृक्षयोः सदपि लिङ्गं सूक्ष्मत्वात्प्रत्यक्षेणाशक्यं ग्रहीतुं तत्कृतकार्यदर्शनादनुमीयते। किञ्चिद्धि स्थूलमुपलभ्य व्यञ्जनं किञ्चित्सूक्ष्मत्वाद् दुरवधारणमिति भावः। विषम इति। यस्य कदाचिदुपलब्धिर्भवति यस्यानुपलब्धिकारणं व्यवधानादिकमभिधीयताम्। अत्यन्तानुपलब्धस्य तु शशविषाणादिवत् खट्वादौ लिङ्गस्यासत्त्वमेवेत्यर्थः। येप्येतइति। अनेन दृश्यानुपलब्धिमभावसंव्यवहारहेतुमुपन्यस्यति। रथकारास्तक्षाणः। वृक्षादनं शस्त्रकम्। इतरो विद्यमानस्यापि लिङ्गस्य सौक्ष्म्यमनुपलब्धिकारणं दर्शयितुमाह षड्भिरिति। अतिसन्निकर्षादिति। यथा स्वचक्षुर्गतस्याञ्जनादेः। अतिविप्रकर्षादिति। यथोड्डीनस्य शकुनेः। मूर्त्यन्तरव्यवधानादिति। कुड्यादिव्यवहितस्य सुवर्णादेः। तमसावृतत्वादिति। अन्धकाराक्रान्तस्य श्वभ्रादेः। इन्द्रियदौर्बल्यादिति। तिमिराद्यावृतस्य नयनादेः। अतिप्रमादादिति। विषयान्तरासक्तचित्तत्वादित्यर्थः। सौक्ष्म्यस्येन्द्रियदौर्बल्ये ऽन्तर्भावान्न पृथगुपन्यासः। दिव्यचक्षुःश्रोत्रा हि सूक्ष्ममप्यर्थमुपलभन्ते न तु दुर्बलेन्द्रियाः। अतोत्रेति। इन्द्रियदौर्बल्यमिति भावः। केनैतदिति। सतामसतां चानुपलम्भात् खट्वादिषु सर्वदा लिङ्गानुपलम्भात् सदसत्त्वविषयः संदेह इति प्रश्नः। इतरस्तत्सद्भावे ऽनुमानमाह तयोस्त्विति। स्त्रीपुंसकार्ये टाबन्तत्वादिकं दृष्ट्वा कारणभूतलिङ्गानुमानं क्रियते इत्यर्थः। आकाशेनेति। आकाशत इत्याकाशं प्रकाश आलोकस्तेन यथा मेघान्तरितं ज्योतिरनुमीयते तथा लिङ्गमित्यर्थः। अन्योन्यसंश्रयमिति। ज्योतिः प्रकाशयोः प्रत्यक्षेण कार्यकारण-

अन्योन्यसंश्रयं त्वेतत्। अन्योन्यसंश्रयं त्वेतद्भवति। स्त्रीकृतः शब्दः। शब्दकृतं च स्त्रीत्वम्। एतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते। प्रत्यक्षेण विरुध्यते। प्रत्यक्षेण खल्वपि स विरुध्यते। य आह खट्वावृक्षयोः सल्लिङ्गं नोपलभ्यत इति। तत्र स्वेन्द्रियविरोधः कृतो भवति। न च नाम स्वेन्द्रियविरोधिना भवितव्यम्। तटे च सर्वलिङ्गानि दृष्ट्वा कोऽध्यवसास्यति। तटे च खल्वपि सर्वाणि लिङ्गानि दृष्ट्वा तटः तटी तटमिति कस्तदध्यवसातुमर्हति। इयं स्त्री। अयं पुमान्। इदं नपुंसकमिति। तस्मान्न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्थातुम्। अवश्यं च कश्चित्स्वकृतान्त आस्थेयः। कोऽसौ स्वकृतान्तः॥ संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ स्वकृतान्ततः॥ संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ। किमिदं संस्त्यानप्रसवाविति। संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमानिति। ननु च लोके पि स्त्यायतेरेव स्त्री सूतेश्च पुमानिति। अधिकरणसाधना लोके स्त्री स्त्यायत्यस्यां गर्भ इति। कर्तृसाधनश्च पुमान्। सूते पुमानिति। इह पुनरुभयं भावसाधनम्। संस्त्यानं स्त्री प्रवृत्तिश्च पुमान्। कस्य पुनः संस्त्यानं स्त्री प्रवृत्तिर्वा पुमान्। गुणानाम्। केषाम्। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम्। सर्वश्च पुनर्मूर्त्तय एवमात्मिकाः। संस्त्यानप्रसवगुणाः

भावावगमात्। भवतु कार्येण कारणानुमानम्। खट्वादिषु तु लिङ्गस्य कदा चिदप्यग्रहणान्न तेन कस्य चित्कार्यकारणभावग्रहणम्। तत्र हि लिङ्गावगमात् शब्दप्रयोगः शब्दप्रयोगाल्लिङ्गावगतिरितीतरेतराश्रयमेतदित्यर्थः। यदुक्तमादित्यगतिवत्सन्नेति। तद्दूषयति प्रत्यक्षेणेति। लिङ्गस्वरूपविविक्तखट्वादिवस्तुविषयेण प्रत्यक्षेण लिङ्गाभावनिश्चयकारिणा विरुध्यत एतदित्यर्थः। इन्द्रियदौर्बल्यमनुपलब्धिकारणं प्रमाणान्तरावासितवस्तुविषयमेवाभिधातुं शक्यते। तटे चेति। लिङ्गशब्देन तत्कार्याण्यभिधीयन्ते। एकस्मिन् द्रव्ये विरोधात्सर्वलिङ्गासम्भवः। स्त्रीपुंससद्भावे च नपुंसकत्वं न स्यात्। तदभावे नपुंसकमिति वचनात्। स्वकृतान्त इति। स्वसिद्धान्तः। स्त्रीपुमानिति। रूढिपरिहारेण क्रियाशब्दत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः। संस्त्यान इति। भावसाधनत्वं दर्शयति सूतेरिति। सूइत्येतस्य धातोः सप्प्रत्ययो भवति सकारस्य पकारो भवतीत्यर्थः। औणादिको मसुनुप्रत्ययः ह्रस्वश्च बाहुलकात्। स्त्यायत्यस्यामिति। संघातरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः। कर्तृसाधन इति। सूते ऽपत्यं जनयति पुमानित्यर्थः। संस्त्यानमिति। तिरोभावः। प्रवृत्तिराविर्भावः। साम्यावस्था स्थितिः। एताश्चावस्थाः शब्दगोचरा एवेत्यवसेयम्। गुणानामिति। सत्त्वरजस्तमांसि गुणास्तत्परिणामरूपाश्च तदात्मका एव शब्दादयः पञ्च गुणाः। तत्संघातरूपं च घटादि न तु तद्व्यतिरिक्तमवयविद्रव्यमस्तीति सांख्यानां सिद्धान्तः। केषामिति। सत्त्वादीनामनारब्धकार्याणां सूक्ष्मावस्थायिनामप्रत्यक्षत्वाच्छब्दव्यवहारागोचरत्वात्प्रश्नः। तथा चोक्तम्। गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छतीति। इतरस्तत्परिणामरूपान् लोकप्रसिद्धानाह शब्दस्प-

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवृत्तः यत्राल्पीयांसो गुणास्तत्रावरतस्त्रयः शब्दः स्पर्शो रूपमिति । रसगन्धौ न सर्वत्र प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या । नहीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते वर्द्धते वा । यावदनेन वर्द्धितव्यमपायेन वा युज्यते । तच्चोभयं सर्वत्र । यद्युभयं सर्वत्र कुतो व्यवस्था । विवक्षातः । संस्त्यानविवक्षायां स्त्री । प्रसवविवक्षायां पुमान् । उभयविवक्षायां नपुंसकम् । तस्योक्तौ लोकतो नाम । तस्योक्तौ वचने लोकतो नामैतद्भवति स्त्री पुमान्नपुंसकमिति । गुणो वा लुपि युक्तवत् । वध्रिकादिषु भूयान् परिहारः लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने इति । एवमक्षगुणो भवति । न चैतन्मन्तव्यं स्वमनीषिकयोच्यत इति पठिष्यत्याचार्यः लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति पुनः पठिष्यति । एकार्थे शब्दान्यत्वात् दृष्टं लिङ्गान्यत्वमवयवान्यत्वाच्चेति । संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री

र्ऋति । अवरत इति । अन्तत इत्यर्थः । ननु आकाशं शब्दात्मेकमेव स्पर्शात्मकश्च वायुः । नैष दोषः । संपिण्डितस्वभावाश्चक्षुर्गोचरा मूर्तिशब्देनात्र विवक्षिताः । रसगन्धाविति वाय्वाकाशयोरभावात् । सर्वपदार्थव्यापित्वं पुंस्त्वादीनामाह प्रवृत्तिरिति । न हीति । सत्त्वादीनामाविर्भावादिरूपः प्रवृत्तिशब्दवाच्यो नित्यः परिणाम इत्यर्थः । पुरुषो यद्यप्यपरिणामी तथापि भोक्तृत्वात्तद्धर्मापन्न इव भवति । तदुक्तं हरिणा । प्रवृत्तिरिति सामान्यं लक्षणं तस्य कथ्यते । आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यथ भिद्यते ॥ प्रवृत्तिमन्तः सर्वेऽर्थाः तिसृभिश्च प्रवृत्तिभिः । सततं न वियुज्यन्ते वाचश्चैवात्र सम्भवः ॥ यस्त्वाप्रवृत्तिधर्मार्थश्चितिरूपेण गृह्यते । अनुयातीव सोऽन्येषां प्रवृत्तीर्विष्वगाश्रयः ॥ तेनास्य चितिरूपं च चितिकालश्च भिद्यते । तस्य स्वरूपभेदस्तु न कश्चिदपि विद्यते अचेतनेषु संक्रान्तं चैतन्यमिव दृश्यते । प्रतिबिम्बकधर्मेण यत्तद्वाचो निबन्धनमिति । सामान्यमपि गोत्वादिकं व्यक्त्यव्यतिरिक्तत्वात्प्रवृत्तिधर्मः । शशविषाणादावपि उत्तरपदार्थस्य सद्भावात्तद्द्वारको लिङ्गयोग इति सर्वपदार्थव्यापित्वं प्रवृत्तेः । आविर्भावतिरोभावान्तरालावस्था स्थितिरुच्यते । सा च नपुंसकत्वेन व्यवस्थाप्यते । स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंस्त्वमित्यादौ संस्त्यानादेरपि प्रवृत्तिलक्षणलिङ्गयोगः । विवक्षात इति । लोकव्यवहारानुवादिनी विवक्षाश्रीयते न तु प्रायोक्त्री । तदुक्तं हरिणा । संनिधाने निमित्तानां किंचिदेव प्रवर्तकम् । यथा तक्षादिशब्दानां लिङ्गेषु नियमस्तथा । भावतत्त्वविदः शिष्टाः शब्दार्थेषु व्यवस्थिताः । यद्यद्धर्मेऽङ्गतामेति लिङ्गं तत्तत्प्रचक्षत इति ॥ तस्योक्ताविति । लोकतः शिष्टलोकात्तस्य लिङ्गस्य प्रतिपादने व्यवस्थानुगन्तव्येत्यर्थः । भूयानिति । भ्रुकुंसादिषु स्तनकेशादिमत्त्वलक्षणलिङ्गाभ्युपगमत्यागः परिहारः । वध्र्यादिषु तु तदपरित्यागेऽपि शास्त्राल्लिङ्गसिद्धिरिति भावः । लिङ्गमशिष्यमिति । लिङ्गव्यवस्थायां लोकः प्रमाणमित्यर्थः । एकार्थ इति । अनेन लिङ्गस्वरूपमपि लोकादेव ज्ञायते इत्युक्तं भवति तत्रैकस्मिन्नेवार्थे संस्त्यानादिसद्भावात्पुष्यस्तारका नक्षत्रमिति शब्दान्यत्वाल्लिङ्गान्यत्वम् । स्तनकेशादिसम्बन्धे तु लिङ्गेऽभ्युपगम्यमाने एतन्न युक्तम् । अवयवान्यत्वाच्चेति । कुटी कुटीर इति रेफस्यावयवस्योपजने लिङ्गभेदो दृष्ट इत्यर्थः । यद्यपि अविचारितरमणीयं लिङ्गमाश्रित्य वक्तारः शब्दमुच्चारयन्ति श्रोतारश्च प्रति-

सूतेः सप् प्रसवे पुमान् । तस्योक्तौ लोकतो नाम गुणो वा लुपि युक्तवत् ॥ कथं पुनरिदं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायां टाबादयो भवन्तीति । आहो स्वित् स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति । कश्चात्र विशेषः । स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चेट्टाबादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रत्ययानुपपत्तिः * । स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चेट्टाबादयो भवन्ति । द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः कुमार्यौ कुमार्यः । किशोर्यौ । किशोर्यः । किं कारणम् । एकत्वात् स्त्रीत्वस्य । एको ऽयमर्थः स्त्रीत्वं नाम । तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति । अनेकप्रत्ययानुपपत्तिश्च । अनेकश्च प्रत्ययो नोपपद्यते । गार्ग्यायणी । कारीषगन्ध्या । कालितरा । किं कारणम् । एकत्वात् स्त्रीत्वस्य । एकोयमर्थः स्त्रीत्वं नाम तस्यैकेनोक्तत्वाद् द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम् । किं कारणम् । उक्तार्थानामप्रयोग इति । स्त्र्यर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात् स्त्रियामिति लिङ्गानुपपत्तिः स्त्र्यर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात् स्त्रियामिति ईकारो न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि स्त्रीसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति । स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद् भूतादिष्वतिप्रसङ्गः* । स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद् भूतादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । भूतमियं ब्राह्मणी । कारणीभियं ब्राह्मणी । आवपनमियमुष्ट्रिकेति । स्त्र्यर्थाभिधाने पुनष्टाबादिषु सत्सु इह तावद्

पद्यन्ते तथापि वस्तुतत्त्वनिर्णयो भाष्यकारेण कृत इति यदन्यैरध्यध्यायि संस्त्यानादि लक्षणमलौकिकं लिङ्गमिति तदपाकृतं भवति । कथमिति । स्त्रीशब्दः शुक्लादिशब्दवद् गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते । तत्र यदा गुणमात्रमिह स्त्रीत्वं स्त्रीशब्देनोच्यते तदा द्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे वाच्ये टाबादय इति स्त्रीत्वं प्रत्ययार्थ इति पक्षः संपद्यते । यदा तु स्त्रीत्वयुक्तं द्रव्यं स्त्रीशब्देनोच्यते तदा परं पक्षद्वयं संभवति स्त्रीत्वोपलक्षितद्रव्यवाचिनः प्रातिपदिकाट्टाबादय इति स्त्रीसमानाधिकरणपक्षसंभवः । अथ स्त्रीत्वयुक्तद्रव्यवाचिनोङ्गीकृतस्त्रीत्वात्प्रातिपदिकादिति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षसंभवः । एकोयमर्थ इति । प्रकृत्यर्थोपसर्जनस्य स्त्रीत्वस्य प्रत्ययेनाभिधानादिति भावः । यद्यपि शब्दादीनामवस्थाविशेषो लिङ्गमवस्थाश्चावस्थातुर्भिन्नास्तथापि यथा शब्दादीनां संनिवेशमात्रे घटे शब्दादीनां बहुत्वेऽपि संनिवेशस्याभेदविवक्षायां घटइत्येकवचनं भवति । एवमवस्थाविशेषस्य लिङ्गस्याप्येकत्वमेव संस्त्यानादेरिति मन्यते । अनेकश्चेति । पक्षद्वये ऽपि द्योतकः प्रत्ययो ऽनेकस्यापि च प्रदीपादेर्हेष्टं द्योतकत्वमित्यनेकप्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा वाचके तु प्रत्यये ऽर्थप्रयुक्तत्वाच्छब्दस्यैकेनैवाभिहिते ऽर्थे द्वितीयस्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः । गार्ग्यायणीति । गर्गस्यापत्यं गोत्रं स्त्री । गर्गादिभ्यो यञ् । तदन्तात्प्राचां ष्फः तद्धित इति ष्फः तदन्तान्ङीष् । करीषगन्धेरपत्यं स्त्रीत्यण् । तस्याणिञोरिति ष्यङ् । ततो यङश्चाबिति चाप् । कालशब्दाज्ज्ञानपदादिसूत्रेण ङीष् । ततस्तरप् । ततष्टाबन प्राप्नोति । ङीषा स्त्रीत्वस्योक्तत्वात् । स्त्र्यर्थस्येति । संस्त्यानवाचिड्रट्प्रत्ययान्तेन स्त्रीशब्देन स्त्रीत्वस्याभिधानान्ङीबन्न प्राप्नोति ।

भूतमियं ब्राह्मणीति नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम्। किं तर्हि। पौतन्यम्। कारणमियं ब्राह्मणीति। नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम्। किं तर्हि। प्राधान्यम्। आवपनमियमुष्ट्रिकेति। नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम्। किं तर्हि। संभवनम्। षट्संज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधः *। षट्संज्ञकेभ्यश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। पञ्च ब्राह्मण्यः। दश ब्राह्मण्यः। स्त्र्यर्थाभिधाने पुनष्टावादिषु सत्सु नात्र स्त्रीत्वं विवक्षितम्। किं तर्हि। भेदो विवक्षितः संख्या। इह च स्त्रीति ईकारो न प्राप्नोति। न हि तेनैव तस्य सामानाधिकरण्यमस्ति। सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् स्वार्थे टाबादयः*। सिद्धमेतत्। कथम्। स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेषणत्वात्। प्रतिपदिकविशेषणं स्त्रीग्रहणम्। स्वार्थिकाष्टाबादयः। नैवं विज्ञायते स्त्रियामभिधेयायामिति। नापि स्त्रीसमानाधिकरणादिति। कथं तर्हि। स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्तते तस्माट्टाबादयो भवन्ति। कस्मिन्नर्थे। स्वार्थ इति। अथ वा पुनरस्तु स्त्रियामभिधेयायामिति। ननु चोक्तं स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने चेट्टावादयो द्विवचनबहुवचनानेकप्रसयानुपपत्तिः। स्त्र्यर्थस्य च प्रातिपदिकार्थत्वात् स्त्रियामिति लिङ्गानुपपत्तिरिति। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते द्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिरिति। गुणवचनस्य चाश्रयतो लिङ्गवचनभावात्*। गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति। तद्यथा। शुक्लं वस्त्रम्। शुक्ला शाटी। शुक्लः कम्बलः। शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति। यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद् गुणस्यापि भवति। एवमिहापि यददो द्रव्यं श्रितं भवति स्त्रीत्वं गुणः तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत् स्त्रीत्वस्यापि भविष्यति। यदप्युच्यते अनेकप्रसयानुपपत्तिरिति।

भूतमियमिति। स्त्रीत्वोपलक्षितब्राह्मणीवृत्तित्वाद्भूतशब्दस्य तत्सामानाधिकरण्यात् स्त्रीप्रत्ययप्रसङ्गः। स्त्र्यर्थाभिधान इति। प्रत्ययार्थपक्षे दोषोऽयं नावतरतीत्यर्थः। भूतादयः पौतन्याद्यर्थवृत्तय इति तदर्थस्य स्त्रीत्वेन संम्बन्धाभावात् प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गाभावः। न हि तेनैवेति। स्त्रीशब्दसामानाधिकरण्याद् ब्राह्मण्यादिषु स्त्रीप्रत्ययः सिध्यति। स्त्रीशब्दे तु पदान्तरप्रयोगाभावाद् ब्राह्मण्यादिपदापेक्षाभावाच्च प्रत्ययो न प्राप्नोतीत्यर्थः। अथ ब्राह्मण्यादपेक्षया स्त्रीशब्दात्प्रत्ययः क्रियते तादितरेतराश्रयदोषापत्तिः। प्रत्ययोत्पत्तौ परस्परापेक्षणात्। इदानीं तृतीयं पक्षमाश्रित्याह सिद्धं त्विति। स्त्रीत्वयुक्तेऽर्थेऽङ्गीकृतसंस्त्याने वर्तमानात् स्वार्थे टाबादय इत्यर्थः। एवमिहापीति। यद्यपि गुणमात्रे प्रत्ययः क्रियते तथापि गुणगुणिनोरभेदविवक्षायां स्वाभाविकत्वाद्वा गुणप्रधानभावव्यवस्थायाः कुमारीशब्देन द्रव्यस्यैवाभिधानात्तद्गतसंख्यानिमित्तावचनोत्पत्तिर्द्रव्यवाचिना च नित्यं सामानाधिकरण्यमिति भावः। तदुक्तं हरिणा। सोयमित्याभिसंबन्धादाश्रयं प्रतिपद्यते। स्त्रीत्वं स्वभावसिद्धो वा गुणभावविपर्यय इति॥ भावस्येति। स्त्रीत्वस्य स्त्रीत्वेन योग इत्यर्थः। इषिरिति

भावस्य च भावयुक्तत्वाद्भावो भावेन युज्यते । तद्यथा । इषिरिषिणा । निमन्त्रिश्च निमन्त्रिणा । विषम उपन्यासः । युक्तं तत्रान्यत्वं साधनभेदात् कालभेदाच्च । उक्तं तत्रैकस्य बाह्यं साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः । अपरस्याभ्यन्तरं साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्यय इति । इह पुनरेकं स्त्रीत्वम् । अथैकमप्युपलभ्यते । किं चातः । यद्येकमुपलभ्यते द्वितीयमप्युपलभ्यताम् । अथैकमप्यनुमानगम्यं द्वितीयमप्यनुमानाद्गम्यताम् । कस्य तावद्भवानेकं गुणं न्याय्यं मन्यते स्त्रीत्वं नाम । द्रव्यस्य । द्रव्ये च भवतः कः संप्रत्ययः । यदि तावद् गुणसमुदायो द्रव्यम् । का गतिर्य एते भावाः कृदभिहितास्तद्धिताभिहिताश्च । चिकीर्षा गोतेति । अथ मतमेतत् कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति । स्त्रीत्वमपि स्त्रीत्वेनाभिहितं द्रव्यवद्भविष्यति । क्व च तावद् दोषः स्यात् । दृष्टस्य हि दोषस्य सुसुखः परिहारः । गार्ग्यायणी । कारीषगन्ध्या । कालितरेति । इह तावद् गार्ग्यायणीति । षित्करणसामर्थ्यान्ङीष् भविष्यति । कारीषगन्ध्येति वचनाच्चाब्भविष्यति । कालितरेति न यावत्काली तावत्कालितरेति । किं तर्हि । प्रकृष्टा काली कालितरा । यत्तच्छब्दरूपं प्रकर्षे वर्तते तस्यानुक्तं स्त्रीत्वमिति कृत्वा टाब्भविष्यति । यदप्युच्यते । इह च स्त्री इति ईकारो न प्राप्नोतीति । निपातनादेतत् सिद्धम् । किं निपातनम् । स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्चेति । स्त्रीविषये ङ्यापोरप्रसिद्धिरकारान्तादर्शनात् * । स्त्री-

---

एषितुमिच्छतीत्यत्रेत्यर्थः । निमन्त्रिश्चेति । निमन्त्रयेत इत्यत्र निमन्त्रणे लिङ्विधावित्यर्थः । एकस्येति । एषितुमित्यस्येषेरित्यर्थः । बाह्यमिति । भोजनादिकमित्यर्थः । सर्वकाल इति । तुमुन्नित्यर्थः । सहि समानकर्तृकेषु तुमुन्निति कालमात्रे विधीयते । अपरस्येति । इच्छतीत्यस्य । आभ्यन्तरमिति । इषेरेव कर्मेत्यर्थः । स चैषिषतीत्यत्र प्रकृत्यर्थत्वादाभ्यन्तरः । इह पुनरिति । भेदहेत्वभावादेकमेव स्त्रीत्वम् । इच्छायास्त्वभिन्नरूपाया अपि कालसाधनभेदाद् भवतु भेदग्रहणमित्यर्थः । इतरे इह पुनरेकमिति ब्रुवता स्त्रीत्वमनेन प्रतिपन्नं भेदस्तु सुसाध इति मत्वाह अथैकमपीति । यद्येकमुपलभ्यत इति । खट्वादिष्वसदपि मृगतृष्णावद्यद्युपलभ्यते लिङ्गम् । अविचारितरमणीयेन च तेन प्रसिद्धो व्यवहारस्तदा स्त्रीत्वादौ द्वितीयस्याप्युपलम्भोऽस्त्विति भावः । अथैकमिति । सुखदुःखमोहान्वयात्सर्वव्यक्तीनां तत्परिणाम एवेदं विश्वं गुणानाञ्च प्रवृत्तिर्लिङ्गम् । तत्र प्रवृत्तिसद्भावाल्लिङ्गयोगोऽस्त्विवतीत्यर्थः । कस्य तावदिति । आश्रये निर्ज्ञाते सुवचः समाधिरिति भावः । गुणसमुदाय इति । रूपादिसंनिवेशमात्रमित्यर्थः । गोतेति । भावे तल् । अथ मतमिति । इदं तदिति सर्वनामप्रत्यवमर्शयोग्यं वस्तु द्रव्यमित्यर्थः । ततश्च स्त्रीत्वस्यापि द्रव्यरूपत्वाद्परेण स्त्रीत्वेनाविरुद्धो योगः । षित्करणसामर्थ्यादिति । एकमपि स्त्रीत्वं प्रत्ययद्वयेनाभिधीयत इत्यर्थः । वचनादिति । यङश्चाबित्यस्मात् । तथाहि । अत्र सामान्यग्रहणाय तदविघाताय च ष्यङोऽनुबन्धद्वयं कृतमिति भावः । यावत्कालीति । अन्योऽत्र प्रकर्षयुक्तो-

विषये ङ्यापोरप्रसिद्धिः । खट्वा । माला । किं कारणम् । अकारान्तादर्शनात् । न ह्यकारान्तता दृश्यते । ननु चेयं दृश्यते । अतिखट्वः । अतिमाल इति । नैषा अकारान्तता । आप एवैतद् ह्रस्वत्वम् । सर्वेषां तु स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः । सर्वेषामेव तु प्रातिपदिकानां स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्तव्यः शशः षष इति मा भूत् । पलाशः पलाष इति मा भूत् । मञ्चकः मञ्जक इति मा भूत् । तस्मात्सिद्धम् * । तस्मात्सिद्धमेतद्भवति । अथ वा इयमकारान्तता दृश्यते । पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पटः पञ्चखट्वः । दशखट्वः ॥

अजाद्यतष्टाप् ॥ ४ ॥ शूद्रा चामहत्पूर्वा * । शूद्रा चामहत्पूर्वेति वक्तव्यम् । शूद्रा । अमहत्पूर्वेति किमर्थम् । महाशूद्री । जातिः * । जातिरिति वक्तव्यम् । या हि महती शूद्रा महाशूद्रा सा हि भवति । शूद्रशब्दोऽजादिषु पठ्यते । तत्र कः प्रसङ्गो यन्महत्पूर्वात्स्यात् । नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन । तदन्तविधिना प्राप्नोति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्त विधिः प्रतिषिध्यते । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः भवतीह तदन्तविधिरिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । भवती

र्थोऽन्यश्चाप्रकर्षयुक्तः, अवस्थाभेदाद्वाचनिकशब्दभेदाच्चैक एवार्थो भिद्यत इति भावः । स्त्रीविषय इति । ये नित्यमेव स्त्रियां वर्तन्ते खट्वामालादयस्तेषामकारान्तप्रकृतित्वमवधारयितुं न शक्यते । अकारान्तस्य प्रयोगाभावात् । अनेकलिङ्गेषु तु कुक्कुटादिषु शक्यते ऽकारान्तत्वं निश्चेतुमिति भावः । सर्वेषामिति । शाकटायनदर्शनेन सर्वशब्दानां व्युत्पाद्यत्वाच्छास्त्रद्वारेणाकारान्तता निश्चीयते इत्यर्थः । पञ्चभिरिति । तद्धितार्थे द्विगुः । आर्हादिति ठक् । तस्याध्यर्धेतिलुक् । लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते प्रयोग एवाकारान्तता दृश्यत एवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अजाद्यतष्टाप् ॥ शूद्रा चेति । जातिलक्षणो ङीष् अनेन टापा बाध्यते न तु पुंयोगलक्षणः गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्यय इति न्यायान्मुख्यार्थवृत्तेरिह शूद्रशब्दस्य ग्रहणात् तेन शूद्रस्य भार्या शूद्रीत्येव भवति । अमहत्पूर्वेत्यत्र महच्छब्दस्यानुकरणशब्दत्वाल्लौकिकार्थाभिधायित्वाभावादात्वाभावः । अमहत्पूर्वेति किमर्थमिति । अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं टापि कृते सुप्युत्पन्ने समासेन भाव्यम् । महती शूद्रा महाशूद्रेति । ततश्च निर्वृत्तत्वाट्टापः प्रतिषेधोऽनर्थक इति प्रश्नः । महाशूद्रीति । महाशूद्रशब्दः समुदाय एवाभीरजातिवचनो न स्वत्रावयवार्थोऽस्ति यथा गौरखर इति । तत्र समुदायव्युत्पादने ऽवयवार्थस्य स्त्रीत्वाभावात्तदविवक्षित्वैव समासः क्रियते । ततष्टापि प्रतिषिद्धे जातिलक्षणो ङीषेव भवति । जातिरिति । महाशूद्रशब्दः समुदायो यदा जातिवाची तदा टापः प्रतिषेधो यदा तु महत्त्वविशिष्टा शूद्रा प्रतिपिपादयिषिता तदा महाशूद्रेत्येव भवति । असति तु जातिग्रहणे अमहत्पूर्वेति प्रतिषेधसामर्थ्यादन्तरङ्गोऽपि टाब्बाध्येत । ततश्चात्रापि ङीष् प्रसज्यते । अतिभवतीति । भवन्तमतिक्रान्ता महान्तमतिक्रान्तेति प्रादिसमासः । तत उगितश्चेत्यनेनोगिदन्तादपि ङीप् सिद्धो भवति । गौरादिषु बृहन्महच्छब्दौ न पठितव्यौ । तथा च शतुरनुम इत्यत्र नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानमित्युक्तम् । अन्यथा ङीष एवोदात्तत्वेन सिद्धत्वात्

अतिभवती । महती अतिमहती, अत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति । जातिरिति च वक्ष्यामीति । यद्येतज्ज्ञाप्यते । पञ्चाजी । दशाजी । अत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । अजादिभिरत्र स्त्रियं विशेषयिष्यामः । अजादीनां या स्त्रीति ॥

उगितश्च ॥ ६ ॥ कथमिदं विज्ञायते । उगितः प्रातिपदिकादिति आहो स्विदुगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति । किं चातः । यदि विज्ञायते उगितः प्रातिपदिकादिति । सिद्धम् । भवती, महतीति । अतिभवती अतिमहतीति न सिध्यति । तदन्तविधिना भविष्यति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । अथ विज्ञायते उगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति । सिद्धम्, अतिभवती अतिमहतीति । भवती महतीति न सिध्यति । व्यपदेशिवद्भावेनेह भविष्यति । व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन । उभयथा च निर्गोमती निर्यवमतीति न सिध्यति । किं कारणम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवतीति । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदुगितः प्रातिपदिकादिति । कथम्, अतिभवती अतिमहतीति ।

किं ङीपउदात्तविधानेन । विभक्त्युदात्तार्थं तद्वचनमिति चेत् किं गौरादिषु पाठेन प्रयोजनम् । अनुपसर्जनाधिकाराच्चातिमहतीत्यत्र गौरादिङीषभावादुगिल्लक्षणो ङीप् कर्तव्यस्तस्य चोदात्तत्वमुपसंख्यानेन कर्तव्यम् । जातिरिति च वक्ष्यामीति । अन्यथा महत्पूर्वेत्यसति प्रतिषेधे महाशूद्रीमहाशूद्राशब्दयोर्विषयविभागेन कथं साधुत्वं प्रतीयेतेति भावः । पञ्चाजीति । पञ्चानामजानां समाहार इति द्विगुः । ततो द्विगोरिति ङीब्न प्राप्नोति । टापा बाध्यमानत्वात् । अजादीनामिति । अजाद्यत इति षष्ठी । तेनाजादिप्रातिपदिकाभिधेयसमवेतं स्त्रीत्वमिह गृह्यते । पञ्चाजीत्यत्र तु समासाभिधेयसमाहारगतं स्त्रीत्वं न त्वजादिशब्दगतमिति । टापोऽप्रसङ्गः । प्रत्यासत्त्या च स्त्रीत्वविशेषणोपक्षीणानामप्यजादीनामेव प्रकृतित्वं विज्ञायते । सामर्थ्याद्वा । एवं तु सत्यमहत्पूर्वेति न प्रतिषेधो वक्तव्यः । न हि महाशूद्रीत्यत्र शूद्रार्थगतं स्त्रीत्वमिति टापः प्रसङ्गाभावः ॥ ४ ॥

उगितश्च ॥ कथमिति । प्रातिपदिकादिति वर्तते । तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्यदि प्रातिपदिकेनोगिद्विशेष्यते तदोगितः प्राधान्यात्तेन तदन्तविधिर्नास्ति । न च प्रातिपदिकान्तमुगित्संभवतीति प्रातिपदिकादुगित इति पक्षसम्भवः । यदा तूगिता प्रातिपदिकं विशेष्यते । तदा तदन्तविधौ सत्युगिदन्तात्प्रातिपदिकादित्येष पक्षो भवति । पक्षद्वये प्यव्याप्तिरिति मत्वा प्रश्नः ॥ भवतीति । सर्वादिषु भवतुशब्द उगित्पठ्यते महच्छब्दोपि शतृवद्भावादुगिद्व्यपदेश्यः । तदन्तविधिनेति । उगिता प्रातिपदिकस्य विशेषणादिति भावः । ग्रहणवतेति । ग्रहणमुपादानमात्रम् । न तु प्रातिपदिकस्य स्वरूपेणोच्चारणम् । अथेति । अमहत्पूर्वेति प्रतिषेधेनेह प्रकरणे तदन्तविधेर्ज्ञापितत्वादिति भावः । निर्गोमतीति । आद्ये पक्षे गोमतीत्यत्रापि न सिध्यति । उगित्वं मतुपो गोमानित्यादौ नुमर्थं स्यात् । द्वितीये तु गोमतीति सिध्यति । मतुप उगित्त्वात्तदन्तत्वाच्च गोमच्छब्दस्य । गोमतो निष्क्रान्तेति समासे तु कृते निरादेः समुदायात् मतुपो विधाना-

तदन्तविधिना भविष्यति । ननु चोक्तं ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यतइति । नैतत्प्रातिपदिकग्रहणम् । प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेतद् ग्रहणम् । अथ वा पुनरस्तु उगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति । कथं, भवती महतीति । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति । ननु चोक्तं व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति । नैतत्प्रातिपदिकग्रहणम् । प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोरेतद् ग्रहणम् । यदप्युच्यते उभयथा निर्गोमती निर्यवमतीति न सिध्यतीति । किं कारणम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणं भवतीति । नैतत्प्रत्ययग्रहणम् । प्रत्ययाप्रत्यययोरेतद् ग्रहणम् । कथम् । वर्णोऽप्युगित् प्रत्ययोऽप्युगित् प्रातिपदिकमप्युगित् । धातोरुगितः प्रतिषेधः * । धातोरुगितः प्रतिषेधो वक्तव्यः । उखास्रद् ब्राह्मणी । पर्णध्वद् ब्राह्मणी । अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् * । अञ्चतेश्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्राची । प्रतीची । उगित्यञ्चतिग्रहणात्सिद्धमधातोः । उगितिअञ्चतिग्रहणात् । अधातोः सिद्धम् । अञ्चतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति । अञ्चतेरेवोगितो धातोर्नान्यस्योगितो धातोरिति ॥

वनो र च ॥ ७ ॥ इह कस्मान्न भवति । निःशुनी । अतियूनीति । अर्थ-

भावात् ङीप्न स्यादित्यर्थः । तदन्तविधिनेति । ननु च प्रातिपदिकेनोगितो विशेषणाद्विशेष्येण कथं तदन्तविधिः । एवं तर्हि तन्त्रेण योगद्वयमुच्चार्यते तत्रैकस्मिन् योगे प्रातिपदिकेनोगिद्विशेष्यते । द्वितीये तूगिता प्रातिपदिकमिति दोषाभावः । नैतदिति । उगिद्यस्य तदुगिदिति शब्दरूपमात्रमन्यपदार्थ आश्रीयते न तु प्रातिपदिकमेवेत्यर्थः । व्यपदेशिवद्भावेनेति । प्रयोगभेदेन भवान् भवतीति यच्छब्दरूपं प्रयुज्यते तस्यायं भवच्छब्दोऽन्ते इति कल्पनेयत्यर्थः । एतेन येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र स्वं रूपमिति निवृत्तमिति दर्शितं भवति । तेन गोक्षीरमित्यादौ गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो न भवति । वर्णोऽप्युगिदिति । अर्वणस्त्रसावनञ इति अर्वन्शब्दस्य तृशब्द आदेशः तत्रार्वतीति ङीप् भवति अश्वपर्यायोऽर्वन् शब्दः । नन्वङ्गस्य तृशब्द आदेशो विधीयते तन्न ऋन्नेभ्य इति ङीपि कृते आदेशेन भवितव्यम् । एवं तर्हि सम्भवमात्रेणैतदुक्तमित्यदोषः । उगित्यञ्चतिग्रहणादिति उगिदचामित्यत्रोगिद्ग्रहणादञ्चतेरपि ग्रहणे सिद्धे ऽञ्चतिग्रहणं नियमार्थम् । इह शास्त्रे यत्कार्यमुगितो विधीयते तदञ्चतेरेव धातोर्भवति नान्यस्य धातोरिति कार्यमात्रं नियम्यते न तु नुमागम एव । अधातुग्रहणं तु तत्राधातुभूतपूर्वस्यापि नुमागमार्थम् । तेन गोमन्तमिच्छतीति क्यचि क्विपि च कृते गोमानित्यत्रापि नुम्भवति । अन्यथा धातुत्वादञ्चतिग्रहणात् नियमार्थान्न स्यात् । अन्ये त्वाहुः । उगितश्चेति यश्चशब्दः सोऽञ्चतेर्लुप्ताकारनकारस्यानुकरणम् । विभक्तेश्च सुपां सुलुगिति लुक् । भावितं चाकारलोपमाश्रित्य चेति निर्देशः कृतः ततश्चाञ्चतिग्रहणमिहैव नियमार्थम् । अकारनकारलोपयोश्चातन्त्रत्वात् । नाञ्चेः पूजायामिति यदा नलोपः प्रतिषिध्यते तदापि ङीब् भवति ॥ ६ ॥

वनो र च ॥ निः शुनीति । शुनो निष्क्रान्ता युवानमतिक्रान्तेति प्रादिसमासस्ततो

वदूग्रहणे नानर्थकस्येति । एवमपि मघोनी । अत्र प्राप्नोति । मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । वनो न हशः * । वनो र चेत्यत्र हशन्तान्न भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । सहयुध्वा ब्राह्मणीति । यदि न हश इत्युच्यते शर्वरीति न सिध्यति । विहितविशेषणं हशूग्रहणम् । हशन्ताद्यो विहित इति । एवमपि प्रेत्वरीति न सिध्यति । कथं चात्र तुगागमः । छान्दसत्वात् । ङीब्रावपि तर्हि छान्दसत्वादेव भविष्यतः । बहुलं छन्दसि * । बहुलं छन्दसि ङीब्रौ वक्तव्यौ यज्वरीरिषः । यज्वनीपिषः । रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं प्रतिषिद्धत्वात् * । रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । बहुधीवरी । बहुपीवरी । किं पुनः कारणं न सिध्यति । प्रतिषिद्धत्वात् । अनो बहुव्रीहेरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति । अनो बहुव्रीहेः प्रतिषेधे वोपधालोपिनो वावचनम् । अथ वा अनो बहुव्रीहिप्रतिषेधे उपधालोपिनो वेति वक्तव्यम् । अन्यथा कृत्वा चोदितमन्यथा कृत्वा परिहारः । यथोपसंख्यानं चोदितं तथा निसाभ्यां ङीब्राभ्यां भवितव्यम् । यथा परिहारः तथा विभाषया भवितव्यम् । यथोपसंख्यानं चोदितमेवमपि विभाषया भवितव्यम् । न ह्यत्र ङीब् दुर्लभः । सिद्धोत्र ङीप् । अन उपधालोपिनोन्यतरस्या-

---

ङीप् । श्वन्शब्दस्यं गौरादिपाठेऽप्युपसर्जनत्वादत्र ङीष् न भवति । मघोनीति । मघमस्यास्तीति छन्दसीवनिपौ वक्तव्याविति वनिप् । स चार्थवानिति प्रश्नः । अव्युत्पन्नमिति । श्वन्नुक्षन्नित्यौणादिको मघवन्छब्दः । उणादिषु च नावश्यं व्युत्पत्तिनिमित्तं कार्यं भवतीति प्रागेवोक्तम् । वनो न हश इति द्वयोरपि ङीब्रेफयोर्निषेधः । सहयुध्वेति । सह चेति क्वनिप् । शर्वरीति । शॄ हिंसायामित्येतस्मादन्येभ्योपि दृश्यन्त इति वनिप् । तत्र गुणे रपरत्वे कृते हशन्तो भवतीति पूर्वः पक्षः । प्रेत्वरीति । इण् गतावित्यस्मात्प्रपूर्वादन्येभ्योपि दृश्यन्त इति क्वनिब्वनिपोरन्यतरः स हसन्ताद्विहित इति ङीब्रौ न स्यातामिति प्रश्नः । छान्दसत्वादिति । प्रईरिसघोस्तुट् चेत्युणादिसूत्रमनपेक्ष्यैतदुक्तम् । यज्वरीति । सुयजोर्ङ्वनिप् । वा छन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । बहुधीवरीति । बहवो धीवानोस्यामिति बहुव्रीहिस्तत्रानो बहुव्रीहेरिति ङीपः प्रतिषेधः प्राप्नोति । रेफस्य ङीप्सन्नियोगेन विधानात्तदभावादेवाभावप्रसङ्गः । यदि वा स्त्रियां यदुक्तं तस्य सर्वस्यानो बहुव्रीहेरिति प्रतिषेधविधानादत्र ङीब्रौ न प्राप्नुतः । तस्माद्वनो र च बहुव्रीहेश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र बहुव्रीहेश्चेत्यनेन लक्षणान्तरेणान उपधालोपिन इत्यनेन विहिते ङीपि रेफमात्रं विधेयम् । यदि तु द्वावपि ङीब्रौ विधीयेयातां तदा सुपर्वादेरनुपधालोपिनोपि स्याताम् । अन इति । अनो बहुव्रीहेरित्यस्यानन्तरमुपधालोपिनो वेति वक्तव्यम् । तेनान उपधालोपिनोन्यतरस्यामित्येतत्र वक्तव्यं भवति तत्रानुपधालोपिनो नित्यो ङीप्प्रतिषेधो भवति । सुपर्वेति । उपधालोपिनस्तु ङीब्विकल्पस्तेन बहुराज्ञी बहुराजानौ बहुराजेति रूपत्रयं सिध्यति । एवं बहुधीवरी बहुधीवानौ बहुधीवेति वन्नन्तस्याप्युपधालोपिनो रूपत्रयं भवति इतरः पूर्वोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह अन्यथा कृत्वेति । अन्येन सतीति । प्रकरणान्तरविहितत्वात्त-

मिति। ङीप्संनियोगेन र उच्यमानो ऽन्येन सति न स्यादित्येवमर्थमुपसंख्यानं चोद्यते। किं पुनः कारणं ङीप्संनियोगेन र उच्यते। इह मा भूत्। सुपर्वा चारुपर्वेति। तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। वक्ष्यति। डाबुभाभ्याम-न्यतरस्यामित्यत्रान्यतरस्यांग्रहणस्य प्रयोजनं डाप्प्रतिषेधाभ्यां मुक्ते ङीब्रावपि यथा स्यातामिति॥

न षट्स्वस्रादिभ्यः॥ १०॥ कस्यायं प्रतिषेधः। ङीबनन्तरस्य प्रति-षेधः। अथेदानीं ङीपि प्रतिषिद्धे षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात्। अत इति प्राप्नोति। असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति। परिगणितेषु कार्येषु नलोपोऽसिद्धः। न चेदं तत्र परिगण्यते। इदमपि तत्र परिगण्यते। कथं। प्रत्याहाराच्चापा सिद्धम्॥ सुबिति नेदं प्रत्ययग्रहणम्। किं तर्हि प्रत्या-हारग्रहणम्। क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः। प्रथमैकवचनात्प्रभृत्या चापः पका-रात्। यदि प्रत्याहारग्रहणम्। दोषस्त्वित्वे॥ इत्वे दोषो भवति। बहुचर्मिका। बहुनर्मिका। प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इति इत्वं न प्राप्नोति। तस्मान्नोभौ॥ तस्मात् षट्संज्ञकेभ्य उभौ न भवत इति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। स्त्रियामिति वर्तते स्त्रियां यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः। षट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाबु-त्पत्तिः कस्मान्न स्यात्। प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं दोषस्त्वित्वे तस्मान्नोभौ॥

स्य ङीपं इति भावः। बहुव्रीहेश्चेति वचनेन प्रकरणान्तरविहिते पाक्षिके ङीपि रेफो विधीयतइति तदेव रूपत्रयं भवतीत्यर्थः। किं पुनरिति। ङीप्संनियोगमनपेक्ष्य रे-फमात्रं वन्नन्तस्य स्त्रियां विधीयताम्। ततश्च बहुधीवरीत्यत्रापि रेफो भविष्यति अन उपधालोपिन इत्यनेन च ङीबिति प्रश्नः। डाबिति। एतत्तत्रैव व्याख्यास्यते। केचि-च्चोदयन्ति। वन्निति प्रत्ययग्रहणं कृद्ग्रहणं वा ततश्च प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इति कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वा बहुधीवरी अतिधीवरीति रेफो न प्राप्नोति। नैष दोषः। अनकृत्पूर्वेति प्रतिषेधेन तदन्तविधेर्ज्ञापितत्वात्॥ ७॥

न षट्॥ कस्यायमिति। यदि ङीपः प्रतिषेधस्तदा पञ्च ब्राह्मण्य इत्यत्र नलोपे सति अदन्तत्वाट्टाप् प्राप्नोतीति मत्वा प्रश्नः। आचार्यः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं परिहारा-भासमाह ङीबनन्तर इति। यस्तु टाबृचीति पादन्ताट्टाब्विहितस्तस्यात्र प्रसङ्गाभा-वात् ङीबनन्तर इत्युक्तम्। परिगणितेष्विति। नलोपः सुप्स्वरेति सूत्रं नियमार्थं सुबादिविधिष्वेव नलोपोऽसिद्धो नान्यत्रेत्यर्थः। आचाप इति। यङश्चाबित्यस्यात्र प्रत्याहारे टापोन्तर्भावाट्टाब्विधिः सुब्विधिः तत्र नलोपस्यासिद्धत्वमस्त्येवेत्यर्थः। दोषस्त्वित्वे इति। तत्र हि सुब्विधिरिति सर्वविभक्त्यन्तावयवः समास आश्रितः। ततश्च टापि सुपि विधिरित्वं सुब्विधिर्भवतीति इत्वे कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वात्कात्पूर्वोऽकारो न भवतीतीत्वं न स्यादित्यर्थः। स्त्रियां यत्प्राप्नोतीति। अर्थाश्रयप्राप्तिमात्रापेक्षोऽयं प्रति-षेध इत्यर्थः॥ १०॥

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥ किमर्थमुभाभ्यामित्युच्यते उभाभ्यां डाब्यथा स्यात् । मन्नन्तादन्नन्ताच्च । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतमुभयमनुवर्तते । अथान्यतरस्यांग्रहणं किमर्थम् । अन्यतरस्यां डाब्यथा स्यात् । डाप्मुक्ते प्रतिषेधो यथा स्यादिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इह डाबुच्यते प्रतिषेधोपि तावुभावपि वचनाद्भविष्यतः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । डाप्प्रतिषेधाभ्यांमुक्ते ङीबपि यथा स्यात् । सिद्धोत्र ङीप् । अन उपधालोपिनोन्यतरस्यामिति । अथ तदन्यतरस्यांग्रहणं शक्यमकर्तुम् । बाढं शक्यम् । कथम् । इह डाबप्युच्यते प्रतिषेधोपि ङीबपि । तत्सर्वं वचनाद्भविष्यति । नैवं शक्यं विज्ञातुम् । अक्रियमाणे हि तत्रान्यतरस्यांग्रहणे ऽनवकाशो ङीब् डाप्प्रतिषेधौ बाधेत । डाप्प्रतिषेधावप्यनवकाशौ तौ वचनाद्भविष्यतः । सावकाशौ डाप्प्रतिषेधौ । कोवकाशः । सुपर्वा चारुपर्वेति । तस्मादन्यतरस्यां ग्रहणं कर्तव्यम् । इदं तु खल्वन्यतरस्यांग्रहणं शक्यमकर्तुम् । इदमप्यवश्यं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । डाप्प्रतिषेधाभ्यामुक्ते ङीब्यथापि यथा स्यातामिति । रविधाने बहुव्रीहेरुपसंख्यानं चोदितं तन्न वक्तव्यं भवति ।

डाबु ॥ योगाभ्यामिति । योगस्था प्रकृतिर्योगशब्देनोच्यते । प्रकृतमिति । द्वयोरपि स्वरितत्वप्रतिज्ञानादपेक्षणाद्वेति भावः । एवमुभाभ्यामिति प्रत्याख्यातम् । तावुभाविति । यदि यत्रैव ङीप्प्रतिषेधस्तत्रैव डाप् स्यात्तदा प्रतिषेधमविधायैव मनो डाबित्युच्येत ततो ऽनो बहुव्रीहेरित्यनेनापि डाबेव विधीयेत स एव हि ङीपं बाधिष्यते किं प्रतिषेधेन । तस्मादुभयविधानसामर्थ्यादुभयं भविष्यतीत्यर्थः । सिद्धोत्रेति । ननु यत्र तेन सिध्यति सुपर्वेत्यादौ तदर्थमन्यतरस्यांग्रहणं स्यात् । नैतदस्ति । यदानेनान्यतरस्यांग्रहणेन पक्षे ङीबनुज्ञायते तदान उपधालोपिन इति नियमार्थं भवति । उपधालोपिन एवान्नन्ताद् ङीब् भवति नान्यस्मादिति । ततश्च सुपर्वेत्यादेरनउपधालोपिनो ङीपा न भाव्यमेव । अथ तदिति । अन्तराले विचारः क्रियते । इदमेवान्यतरस्यांग्रहणं भवतु तत्रत्यं न कर्तव्यं भवतीति मन्यते । इतरो ऽकरणं समभ्यते । बाढमिति । ङीबपीति । अन्यतरस्याङ्ग्रहणेनात्रत्येन प्रापित इति भावः । इदं त्विति । अस्मिन्नन्यतरस्यांग्रहणे क्रियमाणे ऽन उपधालोपिनोन्यतरस्यामिति नियमार्थं कर्तव्यम् । तदेवेहाकृतेन्यतरस्यांग्रहणे विध्यर्थं भविष्यतीति भावः । इदमपीति । असतीहान्यतरस्यांग्रहणेन उपधालोपिनोन्तरस्यामिति सूत्रं विध्यर्थं स्यात्ततश्च प्रकरणान्तरेण ङीपो विधानाद्वनो रचेत्यनेन ऋन्नेभ्यो ङीबित्येतत्सूत्रविधीयमानङीप्सन्नियोगेन विधीयमानो रेफो बहुधीवरीत्यत्र न स्याद् बहुधीव्नीति स्यात् । सति त्विहान्यतरस्यांग्रहणे ऽन उपधालोपिन इति सूत्रं नियमार्थं भवति न तु विध्यर्थमिति बहुधीवरीत्यत्र ऋन्नेभ्यो ङीबित्यनेनैव ङीब् भवति । ततश्च वनोरचेति रेफादेशः सिध्यति । यदि तर्ह्यन्यतरस्यांग्रहणेन पक्षे ङीबनुज्ञायते तदा मन्नन्तादपि प्राप्नोति । तदा व्यवस्थितविभाषाविज्ञानान्न भविष्यति । अथवा डाबुभ्यामित्येको योगः क्रियते ततोन्यतरस्यामिति द्वितीयस्तत्रानो बहुव्रीहेरिति वर्तते न तु मन इति । अथेहेति । यदि

अथेह कथं भवितव्यं बहवः श्वानोऽस्यां रथ्यायां बहवो युवानोऽस्यां शालाया-मिति । बहुशूका बहुयूका इति भवितव्यम् । का रूपसिद्धिः । डाप् टिलोपः संप्रसारणम् । संप्रसारणपरपूर्वत्वम् । नद्यृतश्चेति कप् । कपा तावन्न भवितव्यम् । किं कारणम् । नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं तद्विज्ञायते । न चैष नद्यन्तानां बहु-व्रीहिः । संप्रसारणेनापि न भवितव्यम् । वक्ष्यत्येतत् । श्वादीनां संप्रसारणे नका-रान्तग्रहणमनकार न्तप्रतिषेधार्थमिति । परपूर्वत्वेन चापि च न भवितव्यम् । वक्ष्यत्येतत् संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणमसमानाङ्गप्रतिषेधार्थमिति । तस्मा-द्बहुश्वा बहुयुवेति भवितव्यमिति ॥

अनुपसर्जनात् ॥ १४॥ अनुपसर्जनादिति किमर्थम् । बहुकुरुचरा मथुरा। नैतदस्ति प्रयोजनम् । कुरुचरशब्दात्प्रत्ययो विधीयते । तत्र कः प्रसङ्गो यद्बहु-कुरुचरशब्दात्स्यात् । नैव प्राप्नोति । नार्थः प्रतिषेधेन । तदन्तविधिना प्राप्नोति। अत उत्तरं पठति । अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रति-षेधात् * । अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । प्रातिपदिकेन तदन्तवि-धिप्रतिषेधात् । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । ज्ञापकं तु पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य * । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः पूर्वत्र तदन्त-विधिप्रतिषेधो न भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । भवती अतिभवती

नद्यृतश्चेत्यनेन नद्यन्ताद् बहुव्रीहेः कब्विधीयते तदात्रापि कपा भाव्यम् । अथ नद्य-न्तानां वर्तिपदानां यो बहुव्रीहिस्ततः काबिति तदा तत्र कपो न भाव्यमिति संशय्य पृच्छति । आचार्यदेशीय आह बहुशूकेति । संप्रसारणं परपूर्वत्वमिति । सम्प्रसा-रणस्य डापश्चेत्यर्थः । ततो हल इति सम्प्रसारणान्तस्य दीर्घत्वमङ्गप्रत्यययोरेकादेशस्य पूर्वे प्रत्यन्तवद्भावात्ततो नदीसंज्ञायामुपजातायां नद्यतश्चेति कप् । इदानीमाचार्य आह । कपा तावदिति । वक्ष्यतीति । डापि परतः पूर्वमङ्गं डाबन्तन्तु प्रत्ययान्तरे इति संप्रसारणस्य डापश्च समानाङ्गत्वं नास्तीत्युकाराकारयोरेकादेशाभावो यथा शक-ह्वाविति ॥ १३ ॥

अनुपसर्जनात् ॥ उपसर्जनमिह शास्त्रीयं गृह्यते । समासावयवभूतम् । तत्रावयवाश्र-यकार्यं समुदायस्य न प्राप्नोति । तदवयवे कार्यमकृतार्थं तत्समुदायस्य भवति । यथा जुगुप्सत इत्यात्मनेपदम् । न तु यदवयवे कृतार्थम् । यथा पलाययतीति न भवति आ-त्मनेपदम् । तदन्तविधिश्च ग्रहणवतेति प्रतिषिद्धः । तत्रानर्थकोयं प्रतिषेध इति मत्वाह अनुपसर्जनादिति । किमर्थमिति । इतरोऽमहत्पूर्वेति प्रतिषेधेन तदन्तविधिर्ज्ञा-पित इति मत्वाह बहुकुरुचरेति । बहवः कुरुचरा अस्यामिति बहुव्रीहिः । कुरुचरशब्द उपसर्जनमिति ङीब्न भवति । कुरुचरशब्दादिति । टिड्ढाणञित्यत्र टित्प्रातिपदिकं गृह्यते । तच्च किञ्चित्साक्षाट्टिद्भवति यथा नदट्चोरडिति । किञ्चित्तवयवटित्वद्वारे-ण । अवयवे हि यत्र टित्वमकिञ्चित्करं तत्र समुदायार्थं तद्विज्ञायते स चावयवः

महती अतिमहतीत्यत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । उक्तमे-
तत् । वर्णोऽप्युगित् । प्रत्ययोऽप्युगित् । प्रातिपदिकमप्युगिदिति । इदं तर्हि । बहुधी-
वरी । बहुपीवरीति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्राप्युक्तं रविधाने बहुव्री-
हेरुपसंख्यानं प्रतिषिद्धत्वादिति । इदं तर्हि । अतिधीवरी । अतिपीवरी । पूर्वसू-
त्रनिर्देशो वापिशलमधीत इति * । पूर्वसूत्रनिर्देशो वा पुनरयं द्रष्टव्यः । पूर्वसूत्रे
ऽप्रधानस्योपसर्जनमिति संज्ञा क्रियते यावद् ब्रूयात्प्रधानादुत्पत्तव्यमप्रधानान्नेति
तावदनुपसर्जनादिति । किं प्रयोजनम् । आपिशलमधीते ब्राह्मणी आपिशला
ब्राह्मणी । अणन्तादीकारो मा भूदिति । अथानुपसर्जनादित्युच्यमाने कस्मादे-
वात्र न भवति अणन्तं ह्येतदनुपसर्जनम् । नानुपसर्जनग्रहणेनाणन्तं विशेष्यते ।
अणन्तादनुपसर्जनादिति । किं तर्हि । अर्थोऽत्र विशेष्यते । अर्थः अनुपसर्जनमि-
ति । जातिशब्देभ्यस्त्वतिप्रसङ्गः * । जातिशब्देभ्यस्त्वतिप्रसङ्गो भवति । अवन्ती ।
कुन्ती । गान्धारी । सिद्धं तु जातेरनुपसर्जनत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् ।
अनुपसर्जनादित्युच्यते । न च जातिरुपसर्जनम् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।
स्त्रियामिति वर्तते । तेनाणं विशेषयिष्यामः । स्त्रियां योऽणिविहित इति । एवमपि का-

---

काचित्प्रातुच्छिन्द्यतीति । यथा स्तनंधयीति । क्वचित्तद्धितः टयुटयुलादिः । क्वचित्
कृद् लुङादिः । तथा यं समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरति तदर्थमवयवस्य टित्वमित्यने-
नाभिप्रायेणोक्तं कुरुचरशब्दादिति । न तु कृद्ग्रहणपरिभाषाश्रयणेन नहि टिदिति
कृत एव ग्रहणम् । बहुधीवरीति । वनो र चेत्यत्र वन्नन्तस्य प्रातिपदिकस्य ग्रहणादेव तद-
न्तविधिर्न स्यादिति भावः । उपसंख्यानादत्र सिद्धिं मत्वाह एतदपीति । अतिधीव-
रीति । धीवानमतिक्रान्तेति तत्पुरुषः । नन्वमहत्पूर्वेत्यनेनैव ज्ञापितस्तदन्तविधिः ।
ततश्च नार्थोऽनेन ज्ञापकेनेत्याह पूर्वसूत्रनिर्देश इति । वाशब्दस्तर्ह्यर्थे । अथवा पूर्वं त-
दन्तविधेर्ज्ञापितत्वादनुपसर्जनेनापि तदन्तविधिः स्यादिति प्रयोजनसमुच्चयार्थो वाशब्दः ।
पूर्वसूत्रशब्देन पूर्वाचार्यकृतं व्याकरणमुच्यते । आपिशलिना प्रोक्तमिति इञश्चेत्यण् ।
ततोऽध्येत्र्यां तदधीत इत्यण् । तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक् । प्रोक्तप्रत्ययस्याणोऽत्रोपसर्ज-
नत्वाद् ङीन्न भवति । अणन्तमिति । प्रत्यये लुप्ते प्रकृतेरेव तदर्थाभिधानादिति भावः ।
अणेवेति । अत्र प्रोक्तार्थस्योपसर्जनत्वादर्थद्वारेणाण्प्रत्यय उपसर्जनमिति भावः । यस्त्व-
ध्येत्र्यां प्रत्यय उत्पन्नस्तस्य लुप्तत्वात्तदाश्रयो ङीन्न भवति । प्रत्ययलक्षणेनापि न भ-
वत्यण्योऽकार इति विज्ञानात् । अतिप्रसङ्ग इति । तेन तेभ्योऽपि प्रतिषेधः प्राप्नोती-
त्यर्थः । अवन्तीति । अवन्तेरपत्यं स्त्री । वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् । तस्य स्त्रियामवन्ति-
कुन्तिकुरुभ्यश्चेति लुक् । गान्धारीति । गन्धारेरपत्यं स्त्री । साल्वेयगान्धारिभ्यां चेत्य-
ञ् । तस्यातश्चेति लुक् । अत्र प्रत्ययार्थं प्रति प्रकृत्यर्थस्योपसर्जनत्वादितो मनुष्यजाते-
रिति ङीष् न प्राप्नोति तस्य तु दाक्षत्यादिरवकाशः । सिद्धं त्विति । प्रत्यये लुप्ते प्रकृ-
तिरेवापत्यलक्षणां जातिमाह सा चानुपसर्जनमित्यर्थः । एतदपीति । यदुक्तं पूर्वसूत्र-
निर्देशो वेति तद्भाष्यकारः प्रत्याचष्टे । स्त्रियां योऽणिति । आपिशलिशब्दात्तु यः प्रो-

शकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी काशकृत्स्नीमधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी, अत्रप्राप्नोति। नैष दोषः। अध्येत्र्यामभिधेयायामण् ईकारेण भवितव्यम्। यश्चात्राध्येत्र्यामभिधेयायामण्। लुप्तः सः। यश्च श्रूयते। उत्पन्नस्तस्मादीकार इति कृत्वा पुनर्न भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। प्रधानेन तदन्तविधिर्यथा स्यात्। कुम्भकारी। नगरकारी। अत्र हि प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति। अवयवाद्युत्पत्तिः प्राप्नोति। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति संघातादुत्पत्तिर्भविष्यति। कृद्ग्रहण इत्युच्यते। न चैतत्कृद्ग्रहणम्। कृदकृद्ग्रहणमेतत्। कृदप्ययमण्। तद्धितोपि। एवं तर्हि इकारान्तेन समासो भविष्यति। यद्येवं लभ्येत कृतं स्यात् तत्तु न लभ्यते। किं कारणम्। अत्र हि गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीति समास एव तावद्भवति। समासे च कृते। अवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति। अवयवादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः। कौम्भकारेयो न सिद्ध्यति। अवयवस्य वृद्धिस्वरौ स्याताम्। तस्मादनुपसर्जनाधिकारः। अनुपसर्जनाधिकारे जातेर्ङीष्विधाने सुपर्ण्यादुपसंख्यानम् *। अनुपसर्जनाधिकारे जातेर्ङीष्विधाने सुपर्ण्या उपसंख्यानं कर्त-

---

कार्यण्प्रत्ययः स स्त्रियां न विहितः। उत्पन्न इति। सोपि लुक्तद्धितलुकीति लुप्तः। पुनर्नेति। सकृत्प्रवृत्तौ शास्त्रस्य चरितार्थत्वात् पुनः प्रवृत्त्यभावः। अकारान्तस्य चाध्येत्र्यां स्त्रियां वृत्त्या टाब् भवति। इदं तर्हीति। प्रधानेन तदन्तविधेर्ज्ञापनार्थमित्यर्थः। नन्वमहत्पूर्वेति ज्ञापितोसौ। एवं तर्हि ज्ञापकाद्यथा प्रधानेन भवति एवमुपसर्जनेनापि स्यादिति सर्वथायं योगः कर्तव्यः। भाष्यकारेण तु सूत्रमेवेदं ज्ञापनायाश्रितं गणपठितप्रतिषेधानपेक्षया। तदपेक्षया सर्वादिवार्तिके तु भाष्यमनुपसर्जनादित्ययं योगः प्रत्याख्यायत इत्यादि। एवं तर्हीति। कुम्भस्य कारीशब्देनोपपदलक्षणः समासः करिष्यते। स्त्रीभ्यो ढगित्यत्र च ङ्याप्प्रातिपदिकादिति त्रितयाधिकारात् स्त्रीप्रत्ययान्तात्समासप्रातिपदिकाड्ढग्विधास्यते। समासमन्तरेण स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्यासंभवात्समासः स्त्रीप्रत्ययान्तो गृह्यते। ङ्याबन्तेभ्यस्तु सुपर्ण्यादिभ्यो ङ्याब्ग्रहणानुवृत्त्या भविष्यतीति भावः। अवयवादिति। अत्र चोदयन्ति। कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्र कृद्ग्रहणपरिभाषया कुम्भकारशब्दस्य प्रातिपदिकत्वात्तत एव ङीब् भविष्यतीति। तदयुक्तम्। अत्रास्याः परिभाषाया अनुपस्थानस्य पुंयोगसूत्रे प्रतिपादनात्। नन्वेमपि कारशब्दाद् ङीपि विहिते कुम्भकारीशब्दादेव ढक् भविष्यति। स्त्रीप्रत्ययग्रहणे तदादिनियमाभावात्। तथा च परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र संप्रसारणं भवति। एवं तर्हि तदादिनियमाभावादनियमः प्रसज्येत। तथा च कदाचित्कारीशब्दात्प्रत्ययः स्यात्। कदाचित् कुम्भकारीशब्दात्। यदा तु कुम्भकारशब्दाद् ङीब्विधीयते तदा कुम्भकारीशब्द एव स्त्रीप्रत्ययान्तो भवति न तु कारीशब्द इति ततः प्रत्ययो न भवति। ननु कदाचिन्नियमाभावात्कारीशब्दोपि स्त्रीप्रत्ययान्तो भवतीति। ततोपि ढक्प्रसङ्गः। नैष दोषः। नियमप्रतिषेधेनाधिकस्य तदन्तस्य कार्यं विधीयते न तु न्यूनस्य। अथवा

व्यम् । सुपर्णी । न वा समासस्यानुपसर्जनत्वाज्जातिवाचकत्वाच्च शब्दस्य सामान्येन ङीष्विधानम् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । समासस्यानुपसर्जनत्वात् । समासोऽत्रानुपसर्जनम् । स च जातिवाचकः समासस्यानुपसर्जनत्वात्तस्य जातिवाचकत्वाच्छब्दस्य सामान्येन ङीष् भविष्यति जातेरस्त्रीविषयादयोपधादिति । कथं कृत्वा चोदितम् । कथं कृत्वा परिहारः । बहुव्रीहिरिति कृत्वा चोदितम् । तत्पुरुष इति कृत्वा परिहारः ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः ॥ १५ ॥ ढग्रहणे सानुबन्धकस्योपसंख्यानम् * । ढगृहणे सानुबन्धकस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । कारिकेयी हारिकेयी । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्य * । अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्य गृहणं भवतीति एषा परिभाषा कर्तव्या । कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । तव्यगृहणे तव्यद्गृहणं मा भूत् । दिव्गृहणे दिवुग्रहणं मा भूत् । ननु चेयमपि कर्त्तव्या तदनुबन्धकग्रहणे ऽतदनुबन्धकग्रहणं नेति । कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । यद्ग्रहणे ण्यद्ग्रहणं मा भूत् । अङ्गृहणे चङ्गृहणं मा भूत् । अञ्ग्रहणे णञ्गृहणं मा भूत् । ते द्वे एते परिभाषे कर्तव्ये । न कर्तव्ये । आचार्यप्रवृत्ति-

---

स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावमनाश्रित्य कुम्भकारीति प्रयोजनम् । सुपर्णीति । शोभनानि पर्णान्यस्या इति बहुव्रीहिः । तत्र पर्णशब्दस्योपसर्जनत्वाद् ङीष् न प्राप्नोति । न वेति । सुपर्णशब्दो जातिवाचि प्रातिपदिकं तच्चानुपसर्जनम् । बहुकुक्कुटा नगरीत्यत्र तु जातिवाचिनः कुक्कुटशब्दस्योपसर्जनत्वात्समासस्याजातिवाचित्वाद् ङीषोऽभावः । जातेरिति । जातेरित्यनुवर्तमाने पाककर्णपर्णेत्यनेनेत्यर्थः । बहुव्रीहिरिति । नास्तुचपसर्जनमस्मिन्नित्यनुपसर्जनानित्याश्रीयमाणे पर्णशब्दस्योपसर्जनत्वाद् ङीष्न स्यात् । तत्पुरुषे तु दोषाभावः । समासस्योपसर्जनत्वाभावात् ॥१४॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाह्निम् ॥

टिड्ढाणञ् ॥ तव्यग्रहण इति पूरणगुणेति तव्येन समासप्रतिषेध उच्यमानस्तव्यता न भवतीति ब्राह्मणकर्तव्यमिति समासो भवत्येव तत्र कृत्स्वरेणान्तस्वरितं भवति । तव्येन तु समासे कृत्स्वरेण तशब्दाकार उदात्तः स्यात् । दिव्ग्रहणे इति । तेनाक्षद्यूरिति दिव औदिति न भवति । अक्षद्यूभ्यामिति दिव उदिति न भवति । अन्यथा ऊठि कृते एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादौत्वोत्वे स्याताम् । परिभाषायान्तु सत्यां प्रातिपदिकस्य स्वर्गान्तरिक्षवाचिनो दिव्शब्दस्य ग्रहणम् । प्रसङ्गेन परिभाषान्तरप्रतिपादनायाह ननु चेयमिति । स एवानुबन्धो यस्येत्यर्थः । उपात्तानुबन्धव्यतिरिक्तानुबन्धयुक्तस्त्वतदनुबन्धकः । यद्ग्रहण इति । यतो नाव इत्यादावित्यर्थः । अङ्ग्रहण इति । ऋदृशोऽङि गुण इत्यत्र चङो ग्रहणाभावादङि विधीयमानं श्वयतेर

ज्ञापयति भवत एते परिभाषे इति । यदयं वामदेवाड्ड्यड्ड्याविति ययतौ डितौ करोति । तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । अननुबन्धको ढशब्दः स्त्रियां नास्तीति कृत्वा सानुबन्धकस्य ग्रहणं विज्ञास्यते । ननु चायमस्ति शिलाया ढ इति । नैष स्त्रियां वर्तते । अयं तर्हि सभाया यः ढश्छन्दसीति । एषोपि न स्त्रियां वर्तते । किं कारणम् । तत्र साधुरिति वर्तते । कथं च स्त्री नाम सभायां साध्वी स्यात् । अञ्ग्रहणमनर्थकं तदन्ताद्धि ङीन्विधानम् * । अञ्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । तदन्ताद्धि ङीन्विधानम् । तदन्ताद्ध्यञन्ताद् ङीन् विधीयते । शार्ङ्गरवाद्यञो ङीनिति । न चास्ति विशेषः । अञन्ताद् ङीपो वा ङीनो वा तदेव रूपं स एव स्वरः । न वा जात्यधिकारात् * । न वानर्थकम् । किं कारणम् । जात्यधिकारात् । जातेरिति तत्रानुवर्तते । अजात्यर्थोयमारम्भः । औदपानी । औत्सीति । तच्चावश्यं जातिग्रहणमनुवर्त्यम् । अनधिकारे हि पुंयोगादाख्यायां ङीन्प्रसङ्गः * । अननुवर्तमाने हि जातिग्रहणे पुंयोगादाख्यायां ङीन्प्रसज्येत । बैदस्य स्त्री बैदीति । यदि तर्ह्यस्य निबन्धनमस्ति । इदमेव वक्तव्यम् । तत्र वक्तव्यम् । तदप्यवश्यं वक्तव्यम् । अनुच्यमाने हि तस्मिन् बैदस्य भगिनी बैदीति । परत्वाज्जातिलक्षणो ङीष् ङीपं बाधेत । ङीनि पुनः सति परत्वाद् ङीन् ङीपं बाधते । ख्युन उपसंख्यानम् * । ख्युन उपसंख्यानं कर्तव्यम् । आढ्यङ्करणी सुभगङ्करणी । अप्रल्पमिदमुच्यते ख्युन इति । नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम् । नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । नञ् । स्त्रैणी । स्नञ् । पौंस्नी । ईकक् । शाक्तीकी । याष्टीकी । ख्युन् । आढ्यङ्करणी । सुभगङ्करणी । तरुण । तलुन । तरुणी । तलुनी ॥

इत्यत्वं चाङि न भवत्याशिशिवयदिति । ड्यड्ड्याविति । यस्येति लोपेन वामदेव्यमिति रूपे सिद्धे डित्करणं ययतोश्चातदर्थ इत्यत्र ड्यड्यतोर्ग्रहणनिवारणार्थम् । एवं चैतद् डित्वस्य प्रयोजनं भवति यद्येते परिभाषे भवतस्तेनावामदेव्यमित्यत्रान्तोदात्तत्वं न भवति अपि त्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वम् । नैष स्त्रियामिति । शिलेव शिलेयमिति नपुंसकलिङ्ग एव शिलेयशब्दः स्वभावात् । कथं स्त्रीनामेति । यत्र सभायां विदुषामेव पुरुषाणां साधुत्वाधिकारादिति भावः । ननु सभायां साधुरियं ब्राह्मणपङ्क्तिः परिषद्वेति संभवति स्त्रियाः सभायां साधुत्वमेवं तर्हि छन्दसि सभेयशब्दस्यैव विभायां स्त्रियां प्रयोगाभावः । अञ्ग्रहणमिति । शार्ङ्गरवाद्यञो ङीनित्यनेनाञन्तान् ङीन्विधानादत्राञन्तान् ङीब्विधानमनर्थकम् । स्वरे विशेषाभावाद् अञन्तस्याद्युदात्तत्वाद् ङीपि ङीनि वाद्युदात्तस्यैवावस्थानात् । औत्सीति । उत्से भवेति भवादावर्थे उत्सादिभ्योञित्यञ्विधाने जातिवाचित्वाभावः । बैदस्य भगिनीति । अनेन जातिवाचित्वं दर्शयति, या हि बैदस्य भगिनी सा बिदस्यापत्यमिति तस्यां जातिनिमित्त एव बैदशब्दः प्रवर्तते न पुंयोगनिमित्तः । परत्वादिति । परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यते इत्यपवाद-

यञश्च ॥१६॥ अपत्यग्रहणं द्वीपाद्यञः प्रतिषेधार्थम् * । आपत्यग्रहणं कर्तव्यम्। द्वीपाद्यञः प्रतिषेधार्थम्। इह मा भूत्। द्वैप्येति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नैवं विज्ञायते। कञ्ङ्करपो यञश्चेति। कथं तर्हि। कञ्ङ्करपो ऽयञश्चेति॥

प्राचां ष्फ तद्धितः ॥ १७ ॥ तद्धितवचनं किमर्थम्। तद्धितवचनं षितः प्रातिपदिकादीकारार्थम् * । तद्धितवचनं क्रियते। षितः प्रातिपदिकादीकारो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। षित्करणसामर्थ्यादेवात्र ईकारो भविष्यति। यथैव तर्हि षित्करणसामर्थ्यादप्रातिपदिकादीकारो भवति। एवं प्रातिपदिकादिसस्यानुवर्तनसामर्थ्यादषितोपि प्रातिपदिकादीकारः स्यात्। अस्त्वन्यत्। प्रातिपदिकादिसनुवृत्तौ प्रयोजनम्। किम्। उत्तरार्थम्। अत इञ्। दाक्षिः। प्लाक्षिः॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ १८ ॥ सर्वत्रग्रहणं किमर्थम्। प्राचामेव हि स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धं प्राचां पूर्वेण। इदं तर्हि प्रयोजनम्। सर्वेषामेव यथा स्यात्। आवट्यायनी। चापं बाधित्वा ष्फो यथा स्यात्। लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानम् * । लोहितादिषु शाकल्यस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। शाकल्यायनी। यदि पुनरयं शकलशब्दो लोहितादिषु पठ्यते। नैवं

त्वादिदमुक्तं भवति ' ल्युन इति सूत्रे ल्युनः पाठोऽनार्षः। नञ्स्नञीति ' तरुणतलुनशब्दयोरवयोर्थे ग्रहणं तरुणी सुरेति। प्राणिधर्मो हि वयः। गौरादिषु तरुणतलुनशब्दयोः पाठात् ङीषपि भवति। स्वरे विशेषः। अथ वा वयोवाचिभ्यामपि गौरादिपाठात्परत्वात् ङीषेव स्यादिति वयोवचनावपि तरुणतलुनशब्दावुपसंख्यानं प्रयोजयतः तत्र सामर्थ्यात्ङीब्ङीषो विकल्पः ॥ १५ ॥

यञश्च ॥ आपत्यग्रहणमिति। अपत्ये भव आपत्यः। द्वैप्येति। द्वीपे भवेति भवादावर्थे द्वीपादनुसमुद्रं यञिति यञ्। कञ्ङ्करपोऽयञश्चेति। अयं संहितापाठ आर्षः। तत्र गर्गादिभ्यो यञित्यत्राकारप्रश्लेषादप्यभिधीयते स एव चेहानुक्रियते। तत्राऽकारोऽननुनासिक इत्संज्ञक इह विशेषणार्थ इति ञो ग्रहणाभावाद् द्वैप्येति टाबेव भवति। यस्कादिभ्यो गोत्रे यञञोश्चेत्यत्राप्यकारप्रश्लेषः। अथ वा गोत्रग्रहणानुवृत्त्या गर्गादिभ्यो यञित्यस्यैव लुप्ताकारस्य निर्देशः ॥ १६ ॥

प्राचां ष्फ ॥ षित्करणसामर्थ्यादिति। धातोरुपादेः षित्वमङ्विधौ चरितार्थमिति त्वपाक्षमेत्यादौ ङीष्न भवति। यथैव तर्हीति। यदि षिद्गौरादिभ्यश्चेत्यत्र षित्प्रातिपदिकशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावो नास्ति। तदा समुच्चयेन भाव्यमिति भावः। उत्तरार्थमिति। अत्र त्वनुवर्तनं नान्तरीयकम्। एतच्च गौरादिग्रहणाद्विज्ञायते। समुच्चये गौरादिभ्यो ङीषः सिद्धत्वात्। अत इञिति। अन्यथाऽत इति समर्थविशेषणं स्यादिति भावः ॥ १७ ॥

सर्वत्र ॥ सिद्धमिति। आरम्भसामर्थ्यात् प्राचामिति न संभन्त्स्यत इति भावः। सर्वेषामिति। अपवादविषयाणामपीत्यर्थः। इहानुपयोगात्पूर्वसूत्रेण सर्वत्रग्रहणं संबध्यते। तनाग्न्यायनाति प्राचां ष्फः सिद्धो भवति। अन्यथा ह्यावट्याच्चेति चाबुदीचां

शक्यम् । इह हि शाकल्यस्य च्छात्राः शाकला इति । कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण्न स्यात् । एवं तर्हि, कण्वात्तु शकलः पूर्वः । कण्वशब्दात् शकलशब्दः पूर्वः पठितव्यः । कतादुत्तर इष्यते । कतशब्दात् शकलशब्द उत्तरः पठितव्यः । पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् । पूर्वोत्तरौ गणौ तदन्तादी द्रष्टव्यौ । ये कण्वादयस्ते शकलादयः । ये कतपर्यन्तास्ते शकलपर्यन्ताः । किं प्रयोजनम् । ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् । ष्फाणौ तत्र प्रयोजयतः । कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इष्यते । पूर्वोत्तरौ तदन्तादी ष्फाणौ तत्र प्रयोजनम् ॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥ १९ ॥ कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसंख्यानम् * । कौरव्यमाण्डूकयोरासुरेरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । आसुरायणी । छश्च* । छश्चेति वक्तव्यम् । आसुरीयः कल्पः ॥

वयसि प्रथमे ॥ २० ॥ वयसि अचरम इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । वधूटी । चिरण्टीति । इह कस्मान्न भवति । उत्तानशया लोहितपादिका । द्विवर्षा । त्रिवर्षेति । नैतानि वयोवाचीनि । कथं तर्हि वयो गम्यते । संबन्धाद् वयो गम्यते । यदि तर्हि यत्र सम्बन्धाद्वयो गम्यते । तत्र न प्राप्नोति । इहा-

---

सावकाशः परत्वात्प्राचां ष्फं बाधेत । कण्वात्त्विति । गर्गादिषु कपि कत, कुरुकत, अनडुह, कण्व, शकल, इत्येवं गणसन्निवेश । तत्रानडुत्कुरुकतशब्दावतः स्थानादपकृष्यान्यत्र पठितव्यौ । शकलशब्दस्तु कतकण्वशब्दयोर्मध्ये पठितव्यः । कतशकलकण्वेति । तत्र कतस्यान्तः कतन्त इति तत्पुरुषेण शकलशब्द उच्यते । शकन्ध्वादित्वान्निपातनाद्वा पररूपत्वम् । तथा कतोऽन्तो येषां तानि कतन्तानि । तत्र बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्बहुव्रीहिः शिष्यते । स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः स शिष्यतइति वचनात् , एवं कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यत्राप्येकशेषः । ष्फाणाविति । शाकल्यायनीति । स्त्रियामनेन ष्फः । शाकल्यस्य छात्रा इति । छापवादः कण्वादिभ्यो गोत्रइति शैषिकोऽण् भवति ॥ १७ ॥

कौरव्य ॥ आसुरायणीति । प्राचां ष्फ तद्धित इत्यत्र सूत्रपाठापेक्षया तद्धितग्रहणं प्रत्याख्यातम् । आसुरिशब्दात्तु ष्फस्य तद्धितसंज्ञाप्रयोजनमिकारलोपः, अकारान्तात्तु ष्फे सवर्णदीर्घत्वेनापि रूपं सिध्यति । आसुरीय इति । आसुरिणा प्रोक्त इति शेषे यो छापवादे इञश्चेत्यणि प्राप्ते छस्य प्रतिप्रसव इहैव लाघवार्थं क्रियते । अन्यथा द्विरासुरिग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ॥ १८ ॥

वयसि ॥ वयस्यचरम इति ॥ ये त्रीणि वयांसीच्छन्ति कौमारयौवनस्थाविराणि तन्मतेनेदं वक्तव्यम् । वधूटचिरण्टशब्दयोर्द्वितीयवयोवचनत्वात् यदा तु द्वे एव वयसीउपचयापचयलक्षणे इति दर्शनं तदैतन्न वक्तव्यम् । यौवनस्यापि प्रथमवयोरूपत्वात् उत्तानशयेति । एते हि शब्दाः प्रथमवयोविषयाः प्रयुज्यन्तइति भावः । नैतानीति । नैतेषां वयः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । सम्बन्धादिति । विशेषणविशेष्यभावलक्षणादि

पि न प्राप्नोति। कुमारीति। अत्रापि सम्बन्धाद्वयो गम्यते। कोऽसौ सम्बन्धः। योसौ पुंसा सहासंप्रयोगः। सम्बन्धादेवात्र वयो गम्यते। इह पुनः सम्बन्धसम्बन्धात्। इह तावत्। उत्तानशयेति। यदा कर्तृत्वं विशेषितं भवति तत उत्तरकालं वयो गम्यते। लोहितपादिकेति। यदा बहुव्रीह्यर्थो विशेषितस्तत उत्तरकालं वयो गम्यते। द्विवर्षा त्रिवर्षेति। यदा द्विग्वर्थो विशेषितः। तत उत्तरकालं वयो गम्यते। यदि तर्हि यत्र सम्बन्धादेव वयो गम्यते तत्र भवितव्यम्। इहापि प्राप्नोति। कन्येति। निपातनादेतत्सिद्धम्। किं निपातनम्। कन्यायाः कनीन चेति॥

अपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि॥ २२॥ इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते। तत्रैकः शक्योऽवक्तुम्। कथम्। एवं वक्ष्यामि। परिमाणान्तात्तद्धितलुकि ङीब्भवतीति। तन्नियमार्थं भविष्यति। परिमाणान्तादेव तद्धितलुकि ङीब् नान्यत इति। ततो बिस्ताचितकम्बल्येभ्यो नेति। तद्धितलुकीत्येव॥

बहुव्रीहेरूधसो ङीष्॥ २५॥ ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे *। ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे वक्तव्यः। इह मा भूत्। महोधाः पर्जन्य इति। न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात् *। न वा लिङ्गाधिकारे नकारः कर्तव्यः। किं

त्यर्थः। ततश्च बहिरङ्गत्वाद्वयः प्रतीतेर्ङीप्न भवति। कुमारीति। पुंसा सहासंप्रयोगोस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्। न तु प्रथमं वयः। तथा वृद्धकुमारीति प्रयोगः पाणिगृहीतीति तु प्रथमवया अपि कुमारीशब्देन नोच्यतइति भावः। सम्बन्धादेवेति। औत्पत्तिकाद्वाच्यवाचकभावलक्षणात्संबन्धादित्यर्थः। कुमारशब्दस्य हि प्रथमं वयः प्रवृत्तिनिमित्तम्' साहचर्यात्तु पुंसा सहासंप्रयोगमुपादाय वृद्धायां गौणः कुमारीशब्द प्रयुज्यते। सम्बन्धादिति। कर्तृमात्रादेरभिधेयस्य शब्दसंबन्धस्य प्रमाणान्तरावगतेन विशेषणेन सम्बन्धादित्यर्थः। कर्तृत्वमिति। उत्तानशयेति। शेतिक्रियायाः कर्त्री शब्दार्थः। यदा तु प्रकरणादिवशात्प्रथमवयोविशिष्टा कर्त्री प्रतीयते तदा प्रथमवयोविषयत्वं बहिरङ्गमित्यर्थः। लोहितपादिकेति। अत्राप्यन्यपदार्थमात्रं शब्दार्थः। विशेषप्रतिपत्तिः प्रकरणायत्ता। द्विवर्षेति। द्वे वर्षे भूतेति ठञो वर्षाल्लुक् चित्तवति नित्यमिति लुक्। अत्रापि परिमाणमात्रं शब्दार्थः शालादावपि प्रयोगात्। वयः प्रतिपत्तिस्तु प्रमाणान्तरनिबन्धना॥ २०॥

अपरिमाण॥ परिमाणान्तादेवेति। तद्धितलुक्येवेति तु विपरीतनियमो न भवति। लक्ष्यानुसारित्वाल्लक्षणस्य। तेन तद्धितलुकि समाहारे च द्व्याढकीति ङीब् भवति। पञ्चाश्वेत्यादौ न भवति। बिस्तादीनां परिमाणवाचित्वात्प्रतिषेधो विधेयः॥२२॥

बहुव्रीहेः॥ ऊधस इति। ऊधसोनङिति समासान्तप्रकरणे सूत्रमकृत्वा बहुव्रीहेरूधसो ङीष् नश्चेति वक्तव्यम्। तत्रालोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य नकारो ङीप्प्रत्ययश्च स्त्रियां भवतीत्यर्थो भवति। धनुषो नङिति समासान्तेषु पठितव्यमेवं च महोधाःपर्जन्य

कारणम् । समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणात् । समासान्ताधिकार एव स्त्रीग्रहणं कर्तव्यम् । इतरथा हि कब्विधिप्रसङ्गः * । इतरथा हि कब्विधिः प्रसज्येत । कस्यां पुनरवस्थायां कप्प्राप्नोति । प्राग् ङीषुत्पत्तेः । प्राक्तावन्न प्राप्नोति । किं कारणम् । न हि ङीष्विभाषा, उत्पन्ने तर्हि ङीषि प्राप्नोति । उत्पन्ने चापि न भवितव्यम् । किं कारणम् । नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं सः । न चैष नद्यन्तानां बहुव्रीहिः । प्रागेव तर्हि प्राप्नोति । ननु चोक्तं न हि ङीष्विभाषेति । यद्यपि न ङीष्विभाषा । कप्तु विभाषा । कपोऽवकाशः । अन्यो बहुव्रीहिः । अयवकः अव्रीहिकः । ङीषोवकाशः । विभाषा कप् यदा न कप् सोऽवकाशः । कुण्डोध्नी । घटोध्नी । कप्प्रसङ्गे उभयं प्राप्नोति । परत्वात्कप्स्यात् । तस्मात्सुष्ठूच्यते न वा समासान्ताधिकारे स्त्रीग्रहणादितरथा हि कब्विधिप्रसङ्ग इति ॥

दामहायनान्ताच्च ॥ २७ ॥ दामहायनान्तात्संख्यादेः * । दामहायनान्तात्संख्यादेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । उद्दामा वडवेति । तत्पुरुषविज्ञानाद्वा सिद्धम् * । बहुव्रीहेरिति वर्तते । तत्पुरुषश्चायमुत्क्रान्ता दाम्न उद्दामेति । भवेत्सिद्धं यदा तत्पुरुषः । यदा तु खलु बहुव्रीहिस्तदा न सिध्यति । उत्क्रान्तं दाम अस्या इति । ननु चेतनावत एतद्भवति उत्क्रमणं वा ऽपक्रमणं वा । दाम चाचेतनम् । अचेतनेष्वपि चेतनवदुपचारो दृश्यते । तद्यथा । स्रस्तान्यस्या बन्धनानि । स्रस्यन्ते चास्या बन्धनानीति । तत्र हि संख्यादेरिति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । संख्याव्ययादेर्ङीबिति । यदि तदनुवर्तते । अव्ययादेरपि प्राप्नोति । नैष दोषः । संख्यादेरित्यनुवर्तते । अव्ययादेरिति निवृत्तम् । कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोनुवर्तते एकदेशो न । एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति । तद्यथा । तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णा-

---

कुण्डोघ्नी धेनुकामित्यनङ् न भवति । न वेति । समासान्तप्रकरण एव ऊधसोऽनङ् स्त्रियामिति वक्तव्यम् । तत्रैवावश्यं कर्तव्यं कप्समासान्तनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । कस्यां पुनरिति । द्वावप्यत्र कपौ नद्यलक्षणो नित्यः शेषलक्षणो विकल्पितश्च तत्र कस्य प्रसङ्ग इति प्रश्नः । प्रागिति । शेषलक्षण इत्यर्थः । नहि ङीषिति । यद्यत्र कप्स्याद् ङीष्विभाजनमनर्थकं स्यादिति भावः । द्वयोस्तु विकल्पे सति परस्परपरिहारेण प्रवर्तनादस्ति ङीषोवकाशत्वम् । उत्पन्न इति । नद्यलक्षण इत्यर्थः ॥ २५ ॥

दामहाय ॥ संख्यादेरिति । संख्याव्यययोर्द्वन्द्वनिर्देशादनुवृत्तिरलभ्येति भावः । चेतनावत इति । लोकव्यवहारे उत्क्रमणादौ चेतनस्यैव कर्तृत्वेन प्रसिद्धत्वाज्जाहि घट उत्क्रामतीति प्रसिद्धिरिति भावः । अचेतनेष्वपीति । देशान्तरप्राप्तिरचेतनानामपि दृश्यतइत्यर्थः । एकयोगेति । शब्दानुमानपक्षे यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते स

दिभ्यः कुणब्जाहचौ पक्षात्तिरित्यत्र मूल इत्यनुवर्तते। पाक इति निवृत्तम्। अथेह कथं भवितव्यम्। द्वौ हायनावस्याः शालाया द्विहायना त्रिहायणेति। हायनो वयसि स्मृताः॥ वयोवाचिनो हायनशब्दस्य ग्रहणम्। न चैष वयोवाची। अथ णत्वं कस्मान्न भवति। णत्वमपि वयोवाचिन एव॥

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च॥३०॥ मामकग्रहणं किमर्थम्। नाणन्तादित्येवं सिद्धम्। नियमार्थोयमारम्भः। मामकशब्दात्संज्ञाछन्दसोरेव। क्व मा भूत्। मामिका बुद्धिरिति॥

रात्रेश्चाजसौ॥ ३१॥ अजसादिष्विति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। रात्रिं रात्रिं स्मरिष्यन्तो रात्रिं रात्रिमजानन्तः। सर्वां रात्रिं सहोषित्वा पसा एकान्तरात्रिकाम्॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्॥ ३२॥ अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृसंयोगे *। अन्तर्वत्पतिवदिति गर्भभर्तृयोग इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। प्रथते त्वया पतिमती पृथिवीति। अथान्तःशब्दस्यागर्भसंयोगे किं प्रत्युदाह्रियते। अन्तरस्यां शालायामस्तीति। किं पुनः कारणं वाक्यमेवोदाह्रियते। न पुनर्मतुप्। अस्ति सामानाधिकरण्ये मतुब्विधीयते। न चास्मिन् विषये ऽस्तिना सामानाधिकरण्यम्। इहापि तर्हि न प्राप्नोति। अन्तर्वत्नीति। एवं तर्ह्यन्तर्वत्पतिवतोर्नुग्मतुब्वत्वे निपातनात्॥ अन्तर्वदिति मतुब्निपात्यते। वत्वं सिद्धम्। पीतवदिति वत्वं निपात्यते मतुप् सिद्धः। किमविशेषेण। नेत्याह। गर्भिण्यां जीवत्पत्यां च। एतस्मिन् विषये। वा च च्छन्दसि नुग्भवेत्॥ वा च छन्दसि नुग्वक्तव्यः। सान्तर्वती देवानुपैत्। सान्तर्वत्नी देवानुपैत्। पतीवती तरुणवत्सा। पतिवत्नी तरुणवत्सा। अन्तर्वत्पतिवतोर्नुग्मतुब्वत्वे निपातनात्। गर्भिण्यां जीवपत्यां च वा च च्छन्दसि नुग्भवेत्॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे॥ ३३॥ यज्ञसंयोग इत्युच्यते। तत्र नेदं सिध्यति।

पचानुवर्तेत अर्थानुमानपक्षे तु द्वन्द्वार्थस्यैकत्वादनुवृत्तिः स्यात्। हायन इति। वक्तव्यमेतदिति भावः। णत्वमपीति। द्विचतुर्भ्यां हायनस्येति विहितम्॥ २९॥

केवल॥ मामिकेति। युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चेत्यण्। तवकममकावेकवचने इति ममकादेशः। टाप्। मामकनरकयोरुपसंख्यानमितीत्वम्॥ ३०॥

अन्तर्वत्॥ अन्तर्वदिति। अन्तर्वत्नी गर्भिणी। पतिवत्नी जीवद्भर्तृकेत्यर्थः। किं पुनरिति। अन्तर्वतीतिनुगभाव एव प्रत्युदाहार्य इति मन्यते। न चात्रेति। अन्तःशब्दस्याधिकरणप्रधानत्वादिति भावः। वाचेति। मतुब्वत्वे तु नित्यं भवतः॥ ३२॥

पत्युर्नो॥ इयमस्य पत्नीति। यज्ञसंयोगे इति पतिशब्दस्य विशेषणं मन्यते। तेन

इयमस्य पत्नी । क्व तर्हि स्यात् । पत्नीसंयाजा इति यत्र यज्ञसंयोगः । नैष दोषः । पतिशब्दोयमैश्वर्यवाची । सर्वेण गृहस्थेन पञ्च महायज्ञा निर्वर्त्याः । यच्चादः सायंप्रातर्होमं चरुपुरोडाशान्निर्वपति तस्यासावीष्टे । एवमपि तुषजकस्य पत्नी न सिध्यति । उपमानात्सिद्धं पत्नीव पत्नी ॥

विभाषा सपूर्वस्य॥३४॥पत्युः सपूर्वादुपसर्जनसमास उपसंख्यानम् *।पत्युः सपूर्वादुपसर्जनसमास उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । वृद्धपतिः वृद्धपत्नी स्थूलपतिः स्थूलपत्नी । वचनाद्भविष्यति । अस्ति वचने प्रयोजनम् । किम्, आशापतिः । आशापत्नी । सिद्धं तु पत्युः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम्, पत्युः प्रातिपदिकविशेषणत्वात् । नैवं विज्ञायेत । अस्ति अस्मात्पतिशब्दात्पूर्वः सोयं सपूर्वः । सपूर्वात्पतिशब्दादनुपसर्जनादिति । कथं तर्हि । अस्ति अस्मिन् प्रातिपदिके पूर्वं तदिदं सपूर्वम् । सपूर्वात्प्रातिपदिकात्पत्यन्तादनुपसर्जनादिति ॥

पूतक्रतोरै च॥३६॥ पूतक्रत्वादीनां पुंयोगप्रकरणे वचनम् * । पूतक्रत्वादयः पुंयोगप्रकरणे वक्तव्यः । पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । यया हि पूताः क्रतवः पूतक्रतुः सा भवति । लिङ्गसंनियोगेन सर्वत्रागमादेशानां वचने लिङ्गलुकि तत्कृतप्रसङ्गः * । लिङ्गसंनियोगेन सर्वत्रागमादेशानां वचने लिङ्गलुकि तत्कृतं प्राप्नोति । पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्रः ।

यत्र यज्ञवाचिसमवधाने पतिशब्दः प्रयुज्यते पत्नीसंयाजा इत्यादौ तत्रैव नत्वेन भाव्यमिति भावः । पतिशब्दोयमिति । पतिशब्दार्थस्य यज्ञसंयोग इति विशेषणम् । पत्न्याश्च दम्पत्योः सहाधिकाराद् यज्ञे कर्तृत्वात्तत्फलसंबन्धाद् यज्ञसंयोगः । तुषजकस्येति । त्रैवर्णिकानामेव सभार्याणां यज्ञाधिकारो न तु शूद्रस्य । उपमानादिति । अग्निसाक्षिपूर्वकपाणिग्रहणाश्रयादिति भावः ॥ ३३ ॥

विभाषा ॥ सहशब्दोत्र विद्यमानवचनो विद्यमानपूर्वं न सपुत्र आगत इत्यादिवत्तुल्ययोगे सहशब्दो न हि पूर्वस्य नकारादेश इष्यते । तत्र पतिशब्दविशेषणं सपूर्वग्रहणमिति मत्वाह पत्युरिति । उपसर्जनसमास इति । सर्वोपसर्जने बहुव्रीहावित्यर्थः । आशापतिरिति। आशायाः पतिरिति षष्ठीसमासः प्रातिपदिकविशेषणत्वादिति । प्रातिपदिकं पतिशब्देन विशेष्यते ।तदेवानुपसर्जनग्रहणेन सपूर्वग्रहणेन च पूर्वशब्दश्चावयववाची गृह्यते न तु व्यवस्थावाची । शब्दे ऽवयवस्य प्रत्यासन्नत्वात् । सामर्थ्याच्च पतिशब्देन तदन्तविधिर्भवति । ग्रहणवतेति तदन्तविधिप्रतिषेधबाधनात्॥३४॥

पूतक्र ॥ पूतक्रत्वादीनामिति । त्रय एते योगाः ङीप्सहिताः पुंयोगादाख्यायामित्यनुवर्तयितव्या इत्युक्तं भवति । तेन यदा पुंयोगात् स्त्रियां पूतक्रत्वादयो वर्तन्ते तदायं विधिर्नान्यदा । लिङ्गसंनियोगेनेति । लिङ्गार्थविहितः प्रत्ययो लिङ्गशब्देनोच्यते । यद्यपि स्त्रीप्रत्ययेन सहागमादेशानां विधानं तथापि विधानोत्तरकालं स्त्रीप्रत्यये लुप्तेऽपि तेषां श्रवणं प्रसज्येत । तन्निवृत्तौ प्रमाणाभावात् । यथायमलकयोरेकविनाशेऽपि

पञ्चाग्निः । दशाग्निः । किमुच्यते सर्वत्रेति । अन्यत्रापि नावश्यमिहैव । क्वान्यत्र । पञ्चभिर्धीवरीभिः क्रीता पञ्चधीवा । दशधीवेति लिङ्गग्रहणेन नार्थः, सर्वत्रागमादेशानां लुकि तत्कृतप्रसङ्ग इत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । पञ्चमेन गृह्णाति पञ्चकः । नैतदस्ति । मयडयं परादिः स डटो ग्रहणेन ग्रहीष्यते । इदं तर्हि प्रयोजनं षष्ठेन गृह्णाति षट्क इति । सिद्धं त्वागमादेशानामङ्गतः स्त्रीप्रकरणवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । आगमादेशा ये इह स्त्रीप्रकरणे उच्यन्ते ते ऽङ्गाधिकारे कर्तव्याः । स्त्रीप्रत्ययग्रहणेन नार्थः । सिद्धं त्वागमादेशानामङ्गतो वचनादित्येव । इदमपि सिद्धं भवति । षष्ठेन गृह्णाति षट्क इति । लिङ्गलुकि वा प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनम् * । अथ वा लिङ्गलुक्येव प्रकृतिप्रत्यापत्तिर्वक्तव्या । लिङ्गग्रहणेन नार्थः । लुकि वा प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनमित्येव । इदमपि सिद्धं भवति, षट्केन गृह्णाति षट्क इति । किं पुनरत्र ज्यायः । लुकि प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनमित्येव ज्यायः । इदमपि सिद्धं भवति पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुः । दशपटुरिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । संनियोगशिष्टानामन्यतरापायउ-

---

नापरस्य विनाश इति भावः । पञ्चेन्द्राण्य इति । तद्धितार्थे द्विगुः । सास्य देवतेत्यण् तस्य द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक् । लुक्तद्धितलुकीति ङीषो लुक् । तत्रानुको निवृत्तिर्न प्राप्नोति । पञ्चाग्निरिति । पञ्चाग्नाय्यो देवता अस्येति पूर्ववत्सर्वम् । अत्रै कारस्य निवृत्तिर्न प्राप्नोति । पञ्चभिरिति । आर्हीयष्ठक् । तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक् । ततो ङीपि लुक् अत्र रेफस्य निवृत्ते रप्रसङ्गः । पञ्चमेनेति । तावतिथग्रहणमिति लुग्वेत्यत्र तावतिथेन गृह्णातीति लुक्चेत्युपसंख्यानात्कन् प्रत्ययो डटश्च लुक् । सडट इति । एतेन मट्सहितस्य लुगित्यर्थः । षट्क इति । डटि परतः पूर्वभक्तस्थुगागमो डटि निवृत्ते ऽपि न निवर्तेत प्रत्ययलक्षणेनापि प्रसज्येत । ननु कनि पूर्वस्य पदत्वात्संयोगान्तस्य लोप इति थुको लोपो भवति । एवं तर्हि चतुर्थेन गृह्णाति चतुष्क इत्युदाहरणम् । अत्र हि रात्सस्येति नियमात् थुकः संयोगान्तलोप इति नास्ति । सिद्धं त्विति । स्त्रीप्रकरणे य आगमादेशास्ते ऽङ्गाङ्गाधिकाधिकारे वक्तव्या इत्यर्थः । तत्र स्त्रीप्रत्यये परताङ्गस्य विधीयमाना आगमादेशास्तत्र लुप्ते न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्न भविष्यन्तीति भावः । पञ्चपटुरिति । यणादेशस्यानाङ्गत्वात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाभावः । यद्यपि यणादेशः प्रत्ययलक्षणो न भवति । तथापि स्त्रीप्रत्ययलुको बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वाद्यणादेशोन्तरङ्गो न निवर्तेतेति । प्रत्यापत्तौ त्विष्टं सिध्यतीत्यर्थः । संनियोगशिष्टानामिति । लौकिकोयं न्यायः । एकैकस्मिन् प्रयोजने येषां सहाधिकारस्तत्रान्यतरनिवृत्तावितरानिवृत्तिः । लिङ्गमपि शास्त्रे ऽस्ति बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुगित्यत्र छस्येति स्थानिनिर्देशस्तस्य हि प्रयोजनं छमात्रस्य लुग्यथा स्यात् कुको निवृत्तिर्मा भूदिति । यदि चैषा परिभाषा नाभविष्यत् तदा कुङ्न न्यवर्त्स्यदिति किं तन्निर्देशेन । कथं पञ्चपटुरिति । न हि यणादेशः संनियोगशिष्टः । एवं तर्ह्यन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधत इत्यकृत एव यणादेशे लुकि सति निमित्ताभावाद्यणा न भवति । न च

भयोरप्यपायः। तद्यथा। देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कार्यं कर्तव्यम्। देवदत्तापाये यज्ञदत्तोपि न करोति ॥

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ ३९ ॥ असितपलितयोः प्रतिषेधः *। असितपलितयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। असिता। पलिता। छन्दसि क्नमेके *। छन्दसि क्नमेके इच्छन्ति। असिक्न्यस्योषधे पलिक्नीरिद्युवतयो भवन्ति। वर्णान्ङीब्विधाने पिशङ्गादुपसंख्यानम् *। वर्णान्ङीब्विधाने पिशङ्गादुपसंख्यानं कर्तव्यम्। पिशङ्गी ॥

जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद् वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ॥ ४२ ॥ नीलादोषधौ *। नीलादोषधाविति वक्तव्यम्। नलीओषधिः। प्राणिनि च *। प्राणिनि चेति वक्तव्यम्। नीली गौः नीली वडवा। वा संज्ञायाम् *। वा संज्ञायामिति वक्तव्यम्। नीली नीला ॥

वोतो गुणवचनात् ॥ ४४ ॥ गुणवचनादित्युच्यते को गुणो नाम। सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग् जातिषु दृश्यते। आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥ अपर आह। उपैत्यन्यज्जहात्यन्यद् दृष्टो द्रव्यान्तरेष्वपि। वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः ॥ गुणवचनान्ङीबाद्युदात्तार्थः। गुणवच-

---

लुको वहिरङ्गत्वादसिद्धत्वम्। नाजानन्तर्यं इत्यसिद्धत्वप्रतिषेधात्। इको यणचीत्यत्र हि प्रचोश्चानन्तर्यमाश्रितम् ॥ ३६ ॥

वर्णा ॥ छन्दसि क्नमिति। तस्य स्थान इति बोद्धव्यम्। अत्र केचित्। छन्दोग्रहणं प्रयोगदर्शनार्थमिच्छन्ति। तेन भाषायामपि क्नादेशो भवति। गतो गणस्तूर्णमासिक्निकानामिति। भाष्यकारेण त्वेतन्नोपन्यस्तमित्ययुक्तमित्याहुः। पिशङ्गादिति। उत्तरसूत्रेण ङीषि प्राप्ते ङीब्विधिः। स्वरे विशेषः। पिशङ्गशब्दो लघावन्ते द्वयोश्च बह्वचो गुरुरिति मध्योदात्तस्तत्वादनुदात्तान्तः ॥३९॥

जानपद ॥ नीलादिति। सर्वस्मिन्ननाच्छादने प्राप्नोतीति वचनम् ॥४२॥

वोतो। उत इति वचनाद्ववचनग्रहणाद्वादेङ्गोर्न ग्रहणम्। विशेषणस्यापि तु गुणस्य ग्रहणं प्राप्नोति। यथा यस्य गुणस्य हि भावादित्यत्र। ततश्च जात्यादिवचनादपि ङीष् प्राप्नोति आखुरित्यादाविति पृच्छति को गुण इति। सत्त्व इति। द्रव्यमाश्रयते तत एव च द्रव्यान्निवर्तते भिन्नजातियेषु दृश्यते यः स गुणः। एतेन जातेर्गुणत्वं निवारितम्। सा हि द्रव्ये निविशमाना द्रव्यं न कदा चिज्जहाति। न च भिन्नजातीयानि द्रव्याण्यभिनिविशते। यद्यपि गवाश्वादिषु प्राणित्वमस्ति तथापि प्राणित्वेन तेषामेकजातीयत्वमेव। क्रियायास्तु पूर्वोक्तलक्षणयोगाद् गुणत्वं प्राप्नोति। सापि हि द्रव्ये निविशते कदा चिद् द्रव्यान्निवर्तते। निष्क्रियं हि द्रव्यं कदा चिद् भवति कदा चित्सक्रियम्। भिन्नजातीयानि च द्रव्याण्याश्रयतीत्याह आधेय इति। उत्पाद्यो

नाद् ङीब्वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । आद्युदात्तार्थः । आद्युदात्ताः प्रयोजयन्ति वस्वी । पट्वी । खरुसंयोगपधप्रतिषेधश्च * । खरुसंयोगोपधानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । खरुरियं ब्राह्मणी । पाण्डुरियं ब्राह्मणी ॥

पुंयोगादाख्यायाम् ॥ ४८ ॥ गोपालिकादीनां प्रतिषेधः * । गोपालिकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । गोपालिका । पशुपालिका । किं पुनरत्रोदाहरणम् । प्रष्ठी प्रचरीति । कथं पुनरयं प्रष्ठशब्दोकारान्तः स्त्रियां वर्तते । तस्येदमित्यनेनाभिसंबन्धेन । यथा ह्यसौ तत्कृतान् स्नानोद्वर्तनपरिषेकान् लभते एवं प्रष्ठशब्दमपि लभते । यद्येवं, पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनम् * । पुंयोगादाख्यायां तद्धि-

---

यथा घटादे पाकजो रूपादिः । अक्रियाजो ऽनुत्पाद्यो यथाऽऽकाशादेर्महत्त्वादिः । क्रियातूत्पाद्यैव न नित्येति तस्याद्वैविध्याभावात् गुणत्वाभावः । एवं तु द्रव्यस्यापि गुणत्वं प्राप्नोति । अवयविद्रव्यमवयवद्रव्येषु निविशते ऽसमवायिकारणसंयोगनिवृत्तौ च विनाशात्ततोपैति भिन्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते । द्विविधं तन्नित्यानित्यभेदेन । निरवयवस्य द्रव्यस्यात्मपरमाण्वादेर्नित्यत्वादित्याह असत्त्वप्रकृतिरिति । अद्रव्यस्वभाव इत्यर्थः । अत्र पृथग्जातिष्वित्यसमासः । समासे हि जात्यन्ताच्छबन्धुनीति छः प्रसज्येत । तत्र व्यक्तिषु जात्याधारेषु दृश्यमानो जातिषु दृश्यत इत्युच्यते । अयमेवार्थः श्लोकान्तरेणोच्यते । उपैत्यन्यदिति । अन्यद् द्रव्यं शुक्लादिको गुण आगच्छत्यन्यत्तु परित्यजति भिन्नजातीयेषु च द्रव्येषु दृष्टः । सर्वलिङ्गाश्रयगतलिङ्गग्राहित्वाद्वाचकः सर्वलिङ्गानाम् । शब्दधर्मस्य वाचकत्वस्यार्थ आरोपाद् वाचक इत्युच्यते । द्रव्यादन्य इति । यथोक्तलक्षणयुक्तत्वेपि यस्य द्रव्यत्वं नास्ति स गुण इत्यर्थः । वस्वीति । धान्ये निदित्यतो निदिति वर्तमाने शृस्वृस्निहीति वसुशब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः । तस्मान् ङीपि सति ईकारोनुदात्तो भवति । ङीषि तूदात्तः स्यात् । अन्तोदात्तात्तु ङीप्ङीषोर्विशेषाभावः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति ङीप उदात्तत्वविधानात् ४४ ।

पुंयोग ॥ पुंसा योगः पुंयोगस्तस्माद्धेतोर्यत्प्रातिपदिकं स्त्रियां वर्तते ततो ङीष् भवति । आख्याग्रहणं गुणभूतेनापि पुंसा संबध्यते । अन्येन संबन्धासंभवात् । गणकादयो हि शब्दाः पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमाना न पुंयोगस्याख्या भवन्ति स्त्रियां च पुंयोगमन्तरेण न प्रवर्तन्त इति । स्त्रिया अपि नाख्याः । पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमानानां स्त्र्याख्यात्वमव्यभिचारान्न विशेषणम् । पुंविशेषणस्य तु प्रयोजनं प्रजाता प्रसूतेत्यादौ ङीष्निवृत्तिः । प्रसूतादयो हि पुंयोगात् स्त्रियां प्रवर्तन्ते पुमांसं तु नाचक्षते । गोपालिकादीनामिति । सिद्धये इति वाक्यशेषः । किं पुनरिति । यदि प्रष्ठादिशब्दः पुंसि व्युत्पाद्यते ततः स्त्रीवृत्तिर्न स्यात् । अथ तत्समर्थाचरणात् प्रस्थानादिक्रियां प्रति कर्तृत्वमाश्रित्य स्त्रियां व्युत्पाद्यते तदान्तरङ्गत्वाट्टापि कृते सुबुत्पत्तौ सत्यां समासे कृते अकारान्तत्वाभावान्ङीष् न स्यादिति प्रश्नः । तस्येदमित्यनेनेति । यथा राजाभार्यो राजकार्याणि राजव्यपदेशं च लभते तथा प्रष्ठभार्यापीत्यर्थः । स्नानशब्दः करणसाधन इत्यपुनरुक्तः परिषेकशब्दः । तद्धितलुग्वचनमिति । तस्येदमिति संबन्धस्य भेदनिबन्धत्वाद् भेदाश्रयतद्धितोत्पत्तौ सत्यां तस्य लुग्वक्तव्यः । लुकि च सति प्रकृ-

तस्य लुग् वक्तव्यः। तस्येदमिति प्राप्नोति । न तर्हीदानीमिदं भवति प्राष्ठ्य इमाः प्राचर्य इमा इति, भवति च। विभाषा लुग् वक्तव्यः। यदा लुक् तदा प्रष्ठी यदा न लुक्तदा प्राष्ठी। यद्येवं नार्थो लुका विभाषा तद्धितोत्पत्तिः। यदा तद्धितोत्पत्तिः तदा प्राष्ठी। यदा न तद्धितोत्पत्तिः। तदा प्रष्ठी। एवमपि लुग् वक्तव्यः। न ह्यन्तरेण तद्धितलुकं परार्थे शब्दो वर्तते। यदि पुनस्तस्यामेव प्रष्ठशब्दो वर्तते। कथं पुनस्तस्यामेवाप्रतिष्ठमानायां प्रष्ठशब्दो वर्तते। यथैव ह्यसावकुर्वती किं चित्पापं भर्तृकृतान् बन्धनादिक्लेशान् लभते। एवं प्रष्ठशब्दमपि लभते। सुबन्तसमासवचनाच्चाकारान्तानुपपत्तिः * । सुबन्तसमासवचनाच्चाकारान्तता नोपपद्यते । सुबन्तानां समासस्तत्रान्तरङ्गत्वाट्टाप्। टाप्युत्पन्ने समासः । स्थाशब्दः समस्येत। तत्र पुंयोगादाख्यायामकारान्तादितीकारो न प्राप्नोति । सिद्धं तु स्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । स्त्रियाः पुंशब्देनाभिधानात् । स्त्री पुंशब्देनाकारान्तेनाभिधीयते । ननु चोक्तं पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग् वचनमिति । नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । नातस्तद्धितोत्पत्तिर्भवतीति । यदयं पुंयोगादाख्यायामिति ईकारं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । ये ऽनीकारास्तद्धितास्तदर्थमेतत्स्यात् । यत्तर्ह्याख्याग्रहणं करोति । न हि तद्धितान्तमाख्या भवति । अथ वा पुनरस्तु तस्येदमित्यनेनैवाभिसंबन्धेन।

'तिरेव प्रष्ठशब्दस्तद्धितार्थं स्त्रियमभिधत्त इति प्रष्ठीति ङीष् सिद्ध्यति। न ह्यन्तरेणेति। तद्धितस्य विकल्पेनोत्पत्तावपि पक्षे वाक्यमेव भवति प्रष्ठस्येयमिति । तत्र च प्रष्ठशब्दः पुंस्येव वर्तते न तु स्त्रियाम्। तस्मात् स्त्रीवृत्तित्वमस्येच्छता तद्धितलुग्विधेय इत्यर्थः। यदि पुनरिति । यथा पञ्चभिर्हलैः कृषतीति प्रतिविधानात् कर्तृत्वमेव स्त्रिया अपि प्रस्थानादौ कर्तृत्वं स्यादेवेति भावः। कथमिति । साक्षात्तस्याः क्रियाया अकरणादकर्तृत्वं मन्यते। यथैवेति । साक्षात्पापमकुर्वत्यपि संविधातृत्वात्कर्तृत्वमाप्द्यते यथा स्वामिदासौ पचत इति स्वामिनः संविधातृत्वात् पक्तृत्वं दासस्य तु साक्षात् तथा स्त्रीपुंसयोः प्रस्थातृत्वमित्यर्थः। तत्रान्तरङ्गत्वादिति । प्रातिपदिकं पूर्वं लिङ्गमभिदधाति पश्चात्संख्यामिति तन्निमित्तस्य सुपो बहिरङ्गत्वमिति भावः। सिद्धं त्विति। तस्येदमिति संबन्धात् तच्छब्दलाभं मन्यते। यदयमिति । अणि हि ङीप् सिद्धो न चाणन्तान् ङीपि ङीषि वा विशेषः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वात्। येऽनीकारा इति। यथा भानोरियं वृद्धाच्छः। भानवीया। अत्र टाब्बाधनार्थमिदं वचनं स्यात् । न हि तद्धितान्तमिति तद्धितान्तस्य शब्दस्य प्रकृत्यर्थे पुंस्यवर्तनादिति भावः। तदेवमाख्याग्रहणं तस्येदमिति भेदविवक्षायामपि तद्धितोत्पत्तिमन्तरेण प्रष्ठशब्दस्य स्त्रियां वृत्तित्वं च ज्ञापयति। तेन न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति नियमो निवर्तत इत्युक्तम्। अस्मिंस्तु व्याख्याने तद्धितस्य नित्यो बाधः प्राप्नोतीति । सिद्धं तु स्त्रिया इत्येतत्पक्षान्तराश्रयेण व्याचष्टे अथ वेति । अनेनाभिसंबन्धेनेति एतत्पु

ननु चोक्तं पुंयोगादाख्यायां तद्धितलुग्वचनमिति। नैष दोषः। नावश्यमयमेवाभिसंबन्धो भवति तस्येदमिति। अयमप्यभिसंबन्धो भवति सोयमिति। कथं पुनरेतस्मिन् स इत्येतद्भवति। चतुर्भिः प्रकारैरेतस्मिन् स इत्येतद्भवति। तात्स्थ्यात् ताद्धर्म्यात् तत्सामीप्यात् तत्साहचर्यादिति। तात्स्थ्यात्तावत्। मञ्चा हसन्ति गिरिर्दह्यते। ताद्धर्म्यात्. जटिनं यान्तं ब्रह्मदत्त इत्याह। ब्रह्मदत्ते यानि कार्याणि जटिन्यपि तानि क्रियन्त इति। अतो जटी ब्रह्मदत्त इत्युच्यते। तत्सामीप्याद्, गङ्गायां घोषः। कूपे गर्गकुलम्। तत्साहचर्यात्, कुन्तान् प्रवेशय यष्टीः प्रवेशयेति। अथ वा पुनरस्तु तस्यामेव प्रष्ठशब्दः। ननु चोक्तं सुबन्तसमासवचनाचाकारान्तानुपपत्तिरिति। नैष दोषः। गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनम्। गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीत्येषा परिभाषा कर्तव्या। कानि पुनरस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। प्रयोजनं क्तादल्पाख्यायाम्। अभ्रलिप्ती सूर्यविलिप्ती। सुबन्तानां समासः। तत्रान्तरङ्गत्वाट्टाप्। टापि कृते समासः। विलिप्ताशब्दः समस्येत तत्र क्तादल्पाख्यायामकारान्तादिति ङीष् न प्राप्नोति। जातेर्ङीष्विधाने। जातेर्ङीष्विधाने प्रयोजनम्। व्याघ्री। कच्छपी। सुबन्तानां समासः। तत्रान्तरङ्गत्वाट्टापि कृते समासः। घ्राशब्दः समस्येत। तत्र जातेरस्त्रीविषयादयोपधादकारान्तादिति ङीष् प्राप्नोति। समासान्तस्य णत्वे। समासान्तस्य णत्वे प्रयोजनं वक्ष्यति। प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे

थैकेण सोयमिति संबन्धेनेति भावः। इतरो भेदसंबन्ध एवाननोक्त इति मत्वाह ननु चेति। अयमपीति। अभेदाच्च भेदस्य निवृत्तत्वात्तद्धितानुत्पत्तिः। भेदस्य तु विवक्षायां तद्धितो न निवार्यते। कथं पुनरिति। भिन्नानामभेदाभावादिति प्रश्नः। चतुर्भिरिति। आरोप्यते ताद्रूप्यं तु मुख्यमित्यर्थः। मञ्चा हसन्तीति। अत्र बालेषु मञ्चत्वारोपान्मञ्चशब्दप्रवृत्तिर्हसन्तीति पदान्तरप्रयोगाद्विज्ञायते। जटिनमिति। ब्रह्मदत्तवद् धर्मलाभात्तद्रूपारोपः। सिंहो माणवको गौर्वाहीक इत्यादावपि ताद्धर्म्यात्ताद्रूप्यारोपात्तच्छब्दप्रवृत्तिः। तदुक्तं हरिणा। गोत्वानुषङ्गो वाहीके निमित्तात्कैश्चिदिष्यते। अर्थमात्रं विपर्यस्तं शब्दः स्वार्थे व्यवस्थित इति॥ इह तु साहचर्यात् स्त्रियां प्रष्ठत्वारोपः। अथ घोति। संविधात्रीत्वात् प्रस्थाने कर्तृत्वं स्त्रियाः पुरुषगताया वा प्रस्थानक्रियायास्तस्यामारोपादिति भावः। अभ्रविलिप्तीति। अभ्रशब्दस्य तृतीयान्तस्य विलिप्ताशब्देन कर्तृकरणे कृतेति समासः। ततः करणपूर्वादिति वर्तमाने क्तादल्पाख्यायामिति ङीष् न प्राप्नोति। वचनसामर्थ्याट्टाबन्तादपि भविष्यतीति चेदत इत्यधिकारो बाध्येत परिभाषा चान्यार्थावश्यं कर्तव्या। अथ वा वचनात् प्रातिपदिकाधिकारो बाध्येत ततश्च वाक्ये ङीष् प्रसज्येत। अभ्रैर्विलिप्ता द्यौरिति। व्यघ्रीति, व्याङ्पूर्वाज्जिघ्रतेर्घ्रः संज्ञायां प्रतिषेध इति शस्य प्रतिषेधादातश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययः। तत्र घ्रशब्दमात्रं जातौ न वर्तत इति टाबेव स्यात्। ङीषस्तु सूकर्यादिरवकाशः। समासान्तग्रहणमिति। समासस्य प्रातिपदिकस्य योन्त्यो नकारस्तस्य णत्वमित्यर्थः। तत्र माषान् व-

समासान्तग्रहणमसमासान्तप्रतिषेधार्थमिति । तस्मिन् क्रियमाणे माषवापिणी। व्रीहिवापिणी । सुबन्तानां समासः। तत्रान्तरङ्गत्वान्नकारान्तत्वान्ङीप् । ङीपि कृते समासः । वापिनीशब्दः समस्येत । तत्र समासान्तस्येति णत्वं न प्राप्नोति। कृदन्तात्तद्धिते वृद्धिस्वरौ च * । कृदन्तात्तद्धिते वृद्धिस्वरौ च प्रयोजनम्। सांकूटिनम् । व्यावक्रोशी । अत्रावयवादुत्पत्तिः प्रसज्येत । गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासो भवतीति न दोषो भवति । सत्यामप्येतस्यां परिभाषायामवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति । किं कारणम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीति । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं भवतीति संघातादुत्पत्तिर्भविष्यति । यदि तर्ह्येषा परिभाषास्ति । नैतदस्याः परिभाषायाः प्रयोजनं भवति एतयैव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । अप्रातिपदिकत्वात् । कृत्त्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति । ननु चेदानीं प्रातिपदिकसंज्ञायामप्येतया परिभाषया शक्यमिहोपस्थातुम् । नेत्याह । इह हि मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते इति वाक्ये ऽपि लुक् प्रसज्येत । स्वरे च दोषः स्यात् । प्रकारकः प्रकरणम् । गतिकार-

---

पत्यभीक्ष्णमिति बहुलमाभीक्ष्ण्ये इति णिनौ कृते ऋन्नेभ्य इति ङीपि कृते सुबन्तेन यदि समासः स्यात्तदा समासस्यान्त इकारो न तु नकार इति णत्वं न स्यात्। माषवापिणइत्यादेरेव तु स्यात् । सांकूटिनमिति । अभिविधौ भाव इनुणितीनुण्प्रत्ययः। तत्र कूटिन्नित्येतस्माच्छब्दात्समर्थाद्विभक्तिश्च प्राप्नोति अणिनुण इत्यण्प्रत्ययश्च तत्र स्वार्थिकत्वादन्तरङ्गत्वादण्प्रत्ययः स्यात् । ततश्च कूटिन्नित्यस्यैवाङ्गत्वादादिवृद्धिः स्यात् । प्राक् सुबुत्पत्तेः समासेऽन्तरङ्गत्वात् पूर्वं समासः । अण्प्रत्ययो हि प्रातिपदिकविशेषापेक्षत्वाद् बहिरङ्गः । तत्र संकूटिन्नित्यस्मात्समासप्रातिपदिकादण्प्रत्यये सतीष्टं सिध्यति । व्यावक्रोशीति । कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णच् । णचः स्त्रियामित्यञ् । सत्यामपीति । णच इनुण इति प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थानात् कूटिनित्यादेरेवावयवात्तद्धितोत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । कृद्ग्रहण इति । अनया परिभाषया प्रत्ययग्रहणपरिभाषा बाध्यत इत्यर्थः । नैतदस्या इति । गतिकारकोपपदानामित्यस्याः सांकूटिनमित्यादि न प्रयोजनम् । अकृत एव समासे कृद्ग्रहणपरिभाषया संघातात्तद्धितोत्पत्तिर्भविष्यतीति भावः । अप्रातिपदिकत्वादिति णचः स्त्रियामञ् अणिनुण इत्यत्र प्रातिपदिकाधिकाराद् णजन्तादिनुणन्ताच्च प्रातिपदिकात्तद्धितो विधीयते । तत्र कृद्ग्रहणपरिभाषया णजिनुणन्तत्वं सिध्यति न तु प्रातिपदिकत्वम् । तत्र समासग्रहणेन नियमार्थेन संघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधात्संघातात्तद्धितो न स्यादित्यर्थः । ननु चेति । कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्रापि कृद्ग्रहणे कृद्ग्रहणपरिभाषया संकूटिन्नित्यस्य विनापि प्राक्सुबुत्पत्तेः समासेन प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति तन्निबन्धश्च तद्धित इति भावः । मूलकेनोपदंशमिति । उपदंशस्तृतीयायामिति णमुल् । अत्र यदि सगतिकारकस्य कृदन्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् । तदा प्रातिपदिकान्तर्वर्तित्वात्सुब्लुक् प्रसज्येत । यद्येवं

कोपपदात् कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो न स्यात् । नैष दोषः । द्वे अत्र प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रयः स्वरो भविष्यति । इहापि तर्हि सांकूटिनं व्यावक्रोशीति द्वे अत्रापि प्रातिपदिकसंज्ञे अवयवस्यापि समुदायस्यापि । तत्रावयवस्य या प्रातिपदिकसंज्ञा तदाश्रया अवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति । अवयवादुत्पत्तौ सत्यां को दोषः । कौम्भकारेयो न सिध्यति । अवयवस्य वृद्धिस्वरौ स्याताम् । तस्मात्प्रयोजनमेवैतदस्याः परिभाषायाः । उभाभ्यां तु खलु सिध्यति । अवदा-

---

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति विकल्पेन समासविधानस्य किं प्रयोजनमिति चेत् दधि उपदंशं भुङ्क्त इत्यत्र पक्षे प्रकृतिभावः । अन्यथाऽसत्यस्मिन् विकल्पविधाने अमैवाव्ययेनेति नित्यसमासः स्यात् । ततश्च सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्य इति प्रकृतिभावः प्रतिषिध्येत । प्रकारक इति । अत्र समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां सुबुत्पत्तौ पदव्यपदेशोऽस्ति न तूत्तरपदव्यपदेशस्तत्र समुदायस्य कृदन्तव्यपदेशे तदन्तर्भावाद् गतेस्तस्मात् कृदन्तमुत्तरपदं न भवतीति कारकशब्दस्य प्रकृतिस्वरो न स्यात् । वचनं किमर्थमिति चेत् उपपदार्थममावास्येत्यादौ । गतिकारकग्रहणं तूत्तरार्थं स्यात् । अथवा वचनस्याप्रातिपदिकत्वलक्षणमप्रामाण्यं स्यात् । द्वे इति । गतिकारकपूर्वस्यापीत्यत्रापिशब्दात्कारकशब्दस्यापि प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञाप्रकारकशब्दस्यापि समुदायस्येत्यर्थः । तदाश्रय इति । कारकशब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां गतिकारकोपपदानामित्येतदनाश्रयणे सुप्युत्पन्ने समासे कृतेपि ग्रहणात्कारकशब्दस्यापि कृदन्तत्वाद् गतेरुत्तरत्वात् स्वरो भविष्यतीत्यर्थः । कौम्भकारेय इति । एतच्चोपलक्षणम् । सांकूटिनं व्यावक्रोशीत्यपि न सिध्यति । समुदायावयवसन्निधाने द्विर्वचनवत्समुदाय एव प्रकृतित्वेनाश्रयिष्यत इति चेत्प्रकारके दोषः स्यात् । समुदायस्य कृदन्तत्वे तदन्तर्भावाद् गतेस्तदाश्रयः स्वरो न स्यात् । किञ्च समुदाये द्विरुक्ते अवयवा अपि द्विरुक्ता भवन्तीति पृथग्द्विर्वचनं न प्रयुज्यते । इह तु समुदायादुत्पत्तौ तस्यैवाङ्गसंज्ञायां तन्निबन्धनानि कार्याणि प्रवर्तन्ते नावयवनामित्यवयवादपि प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गः । तत्र कुम्भकारशब्दे यदिकारशब्दस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञासमुदायस्यापि गतिकारकोपपदानामित्येतच्च नाश्रीयते तदा कारशब्दात्प्रातिपदिकात् ङीपि कृते कारीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वात्तत एव ढकि सति तस्यैवादिवृद्धिः स्यात् । ननु चानुपसर्जनादिति सूत्रं प्रधानेन तदन्तविध्यर्थमित्युक्तम् । तत्र कारशब्दान्तात् ङीब् भविष्यति तत्कथमुक्तं कौम्भकारेयो न सिध्यतीति । नैष दोषः । गतिकारकोपपदानामित्येतद्वचनमत्र प्रदेशे आक्षिप्तम् । अस्मिंश्चासति उपपदस्य सुबन्तेन सह समासेन भाव्यम् । तत्रान्तरङ्गत्वात्कारशब्दादेव ङीपि सति सुबुत्पत्तौ सत्यां समासः प्रसज्येत । ततश्च कारीशब्दादेव ढक् स्यात् । यद्यपि स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्ति तथापि स्त्रीभ्यो ढगिति समुदायाड् ढकं बाधित्वाद्व्यच इति परत्वादन्तरङ्गाद्वाऽवयवाड् ढक् प्रसज्येत । तस्मात् स्थितमेतत् कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्र कृद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठते । यस्मादप्रत्यय इत्यस्य प्रतिषेधस्य बाधनार्थं तत्र कृद्-

मायां ङीप्प्रसङ्गः । अवदातायां ङीप् प्राप्नोति । अवदाता ब्राह्मणी । वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न इति । नैष वर्णवाची । किं तर्हि विशुद्धवाची । आतश्च विशुद्धवाची । एवं ह्याह । त्रीणि यस्यावदातानि विद्या योनिश्च कर्म च । एतच्छिवे विजानीहि ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणमिति ॥ सूर्यादेवतायां चाब् वक्तव्यः । सूर्यस्य स्त्री सूर्या । देवतायामिति किमर्थम् । सूरी ॥

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ॥ ४९ ॥ हिमारण्ययोर्महत्त्वे * । हिमारण्ययोर्महत्त्व इति वक्तव्यम् । महद्धिमं हिमानी । महदरण्यमरण्यानी । यवाद्दोषे * । यवाद्दोष इति वक्तव्यम् । दुष्टो यवो यवानी । यवनाल्लिप्याम् * । यवनाल्लिप्यामिति वक्तव्यम् । यवनानी लिपिः । उपाध्यायमातुलाभ्यां वा * । उपाध्यायमातुलाभ्यां वेति वक्तव्यम् । उपाध्यायी । उपाध्यायानी । मातुली । मातुलानी । मुद्गलाच्छन्दसि लिच्च * मुद्गलाच्छन्दसि लिच्चेति वक्तव्यम् । रथीरभून्मुद्गलानी । आचार्यादणत्वं च ।

ग्रहणम् । परिभाषोपस्थाने तु सति मूलकेनोपदंशं भुङ्क्त इति वाक्यस्यापि स्यात् । तथा च समासग्रहणाद्यो नियमः स बाध्येत । मध्ये ऽपवादा इति न्यायाच्च । अप्रत्यय इत्ययं निषेधः कृद्ग्रहणेन बाध्यते । न तु समासग्रहणकृतो नियमः । तत्र परत्वात्समासग्रहणेन गतिकारकपूर्वस्यापि कृदन्तस्य वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञाया निवर्तनात् । यस्मात्कृद्धितस्तदादेरेव कृदन्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञाऽवतिष्ठते । तस्मादिति । गतिकारकोपपदानामित्यस्याः सांकूटिनमित्यादिप्रयोजनमित्यर्थः । उभाभ्यामिति । सांकूटिनादि परिभाषाद्वयेन सिध्यति न केवलया कृद्ग्रहणपरिभाषयेत्यर्थः । ननु च गतिकारकपूर्वस्यापीत्यपिग्रहणात् कूटिन्नित्यस्यापि इनुणन्तत्वादण् प्राप्नोति । नैष दोषः । उभयोरपीनुणन्तत्वे प्रातिपदिकत्वे चार्थविच्छेदाभावादवयवविच्छेदे प्रमाणाभावात्समुदायादेवोत्पत्तिर्भवति । असत्यां त्वेकतरस्यां परिभाषायामवयवस्यैवेनुणन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वात्तत एव तद्धितोत्पत्तिः प्रसज्येत । गतिकारकोपपदात् कृदित्यत्र तु गतिकारकयोर्भेदेनोपादानात् निमित्तभावाद्यथासंभवं क्वचित् केवलस्य कृदन्तस्य क्वचित् गतिकारकपूर्वस्य गत्यादिभ्य उत्तरस्य स्वरो भवति । तदेव गतिकारकोपपदानामिति वचनात् प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे प्रष्ठशब्दोऽकारान्तः । पुंयोगात् प्रस्थानसङ्गात् पुंस्कर्तृकप्रस्थानक्रियायां संविधात्रीत्वाद्वा कर्तृत्वात् स्त्रियां वर्तते पुंसो वाचकश्चेति प्रष्ठीत्युदाहरणं भवतीति । अवदातायमिति । प्राक्सुबुत्पत्तेः समास इत्येतत्प्रसङ्गेनात्रेदमुक्तं वर्णादनुदात्तादित्यत्रतु वक्तव्यम् । अवदातशब्दो गौरवाचीति मन्यते । विशुद्धवाचीति । वर्णान्तरव्यतिकीर्णेऽपि विशुद्धिमुपादाय प्रयुज्यते । सूरीति । सूर्यतिष्येति यलोपः ॥ ४८ ॥

इन्द्रवरुण ॥ महद्धिमामिति । महत्त्वयोगे हिमारण्योः स्त्रीत्वम् । यवानीति । जात्यन्तरमेवाभिधीयते । दोषस्तु यवत्वजातेरभावे तदाकारानुकृतिमात्रमित्याहुः । यवनानीति । तस्येदमित्यणो बाधको ङीष् । उपाध्यायेति । उपाध्यायस्याप्राप्ते मातु-

आचार्यादणत्वं चेति वक्तव्यम् । आचार्यानी । अर्यक्षत्रियाभ्यां वा * । अर्यक्षत्रियाभ्यां वेति वक्तव्यम् । अर्या अर्याणी । क्षत्रिया क्षत्रियाणी ॥

क्रीतात् करणपूर्वात् ॥ ५० ॥ करणपूर्वादिति किमर्थम् । गवा क्रीता । अश्वेन क्रीता । करणपूर्वादित्युच्यमाने ऽप्यत्र प्राप्नोति । एषोपि करणपूर्वः क्रीतशब्दः । विभक्त्या व्यवहितत्वान्न भविष्यति । यदि तर्हि विभक्तिरपि व्यवधायिका भविष्यति । मनसा क्रीतीति न सिध्यति । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते करणमस्मात् क्रीतशब्दात् पूर्वं सोयं करणपूर्वस्तस्मात्करणपूर्वात् क्रीतशब्ददनुपसर्जनादिति । कथं तर्हि । करणमस्मिन् प्रातिपदिके पूर्वं तदिदं करणपूर्वं तस्मात्करणपूर्वात्प्रातिपदिकात्क्रीतान्तादनुपसर्जनादिति ॥

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात्॥५२॥अन्तोदात्ते जातप्रतिषेधः*।अन्तोदात्ताज्जातस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। दन्तजाता। स्तनजाता। पाणिगृहीत्यादीनां विशेषः*।पाणिगृहीत्यादीनां विशेष इति वक्तव्यम्। पाणिगृहीती भार्या चेत्। यस्या हि यथाकथंचित्पाणिर्गृह्यते पाणिगृहीता सा भवति। बहुलं तणि*। बहुलं तणीति वक्तव्यम्। किमिदं तणीति। संज्ञाच्छन्दसोर्ग्रहणम्। किं प्रयोजनम्। प्रवृद्धविलून्याद्यर्थम्। प्रवृद्धविलूनी। प्रवृद्धविलूना। अन्तोदात्तादबहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वात् * । अन्तोदात्तादबहुनञ्सुकालसुखादिपूर्वादिति वक्तव्यम्। बहु। बहुकृता। बहु। नञ्। अकृता। नञ्। सु। सुकृता। सु। काल। मासजाता। वत्सरजाता। काल। सुखादि। सुखजाता। दुःखजाता। क्षिप्रजाता। सुखादि। जातिपूर्वा-

---

लस्य तु नित्ये प्राप्ते आनुग्विकल्पच्यते। मुद्गलानीति। ङीषो लित्वादानुगाकारस्य लित्स्वरः। अर्येति। केचित्तु पुंयोग एवेच्छन्ति। अन्ये तु स्वार्थ एवेच्छन्ति। पुंयोगे तु अर्यी क्षत्रियीत्येव भवितव्यम् ॥ ४९ ॥

क्रीतात् ॥ करणपूर्वादिति किमर्थमिति। क्रियमाणे ऽपि करणपूर्वग्रहणे पूर्वशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वादनिष्टप्रसङ्ग इति पृच्छति। विभक्त्येति। कर्मादीनां द्योतिका विभक्तय इति दर्शने इदमुच्यते। अन्यथा विभक्तेः करणाभिधाने व्यवधानाभावः। मनसाक्रीतीति। मनसः संज्ञायामिति तृतीयाया अलुक्। करणमस्मिन्निति पूर्वशब्दोवयववचनः समासप्रातिपदिकं चान्यपदार्थस्तेन वाक्ये ङीष्न भविष्यतीत्यर्थः॥ ५० ॥

बहुव्रीहेः ॥ दन्तजातेति। वा जात इत्यन्तोदात्तत्वं वा भवति। पाणिगृहीतीति। यस्या अग्निसाक्षिपूर्वकं पाणिग्रहणं कृतं साभिधीयते। प्रवृद्धविलूनीति। प्रवृद्धं विलूनं यस्या इति बहुव्रीहिः। अपरे तु कर्मधारयं कुर्वन्ति। बहुकृतेति। बहूनि कृतान्यनयेति बहुव्रीहिः। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यन्तोदात्तत्वम्। अकृता सुकृतेत्यत्र नञ्सुभ्यामिति। मासजातेत्यादौ जातिकालसुखादिभ्य इति। सुखादयः सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायामिति क्यङर्थे गणे पठिता इह गृह्यन्ते। अथ वेति। बहुव्रीहावन्तोदात्तनिमित्तेष्वन्येषु निषिद्धेषु जातिरेवान्तोदात्तनिमित्तं क्तान्तस्यावशिष्यत इति जातिग्रह-

द्रा * । अथ वा जातिपूर्वादिति वक्तव्यम् ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ५४ ॥ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादित्युच्यते । किं स्वाङ्गं नाम । अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् । अतत्स्थं तत्र दृष्टं च तस्य चेत्तत्तथायुतम् ॥ अप्राणिनोपि स्वाङ्गम् । अद्रवमिति किमर्थम् । बहुलोहिता । नैतदस्ति । बह्वचो नेति प्रतिषेधो भविष्यति । इदं तर्हि । बहुकफा । मूर्त्तिमदिति किमर्थम् । बहुबुद्धिः बहुमनाः । नैतदस्ति । अत इति वर्तते । इदं तर्हि । बहुज्ञाना । प्राणिस्थमिति किमर्थम् । श्लक्ष्णमुखा शाला । अविकारजमिति किमर्थम् । बहुगडुः बहुपिठका । नैतदस्ति । इह तावद्बहुगडुरिति । अत इत्यनुवर्तते बहुपिठकेति बह्वचो नेति प्रतिषेधो भविष्यति । इदं तर्हि । बहुशोफा । अतत्स्थं तत्र दृष्टं च । अप्राणिस्थं प्राणिनि दृष्टं च स्वाङ्गसंज्ञं भवति । दीर्घकेशी रथ्या । तस्य चेत्तत्तथायुतम् । अप्राणिनोपि स्वाङ्गसंज्ञं भवतीति । दीर्घनासिकी अर्चा । तुङ्गनासिकी अर्चेति । अथोपसर्जनग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । शिखा । उपसर्जनग्रहणमनर्थकं बहुव्रीह्यधिकारात् * । उपसर्जनग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । बहुव्रीह्यधिकारात् । बहुव्रीहेरिति प्रकृतमनुवर्त्तते । क्व प्रकृतम् । बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तादिति । बह्वजर्थं तर्हि उपसर्जनग्रहणं कर्तव्यम् । बह्वचो नेति प्रतिषेधं वक्ष्यति तद्बह्वज्ग्रहणमुपसर्जनविशेषणं यथा विज्ञायेत । बह्वच उपसर्जनान्नेति । अथाक्रियमाणे उपसर्जनग्रहणे कस्य बह्वज्ग्रहणं विशेषणं स्यात् । बहुव्रीहेरिति वर्तते । बहुव्रीहिविशेषणं विज्ञायेत ।

णमेवात्र कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

स्वाङ्गाच्चो ॥ किं स्वाङ्गमिति । किं स्वमङ्गं स्वाङ्गमाहोस्विल्लक्षणान्तरप्रयुक्तमिति प्रश्नः । अद्रवमिति । द्रवतीति द्रवम् । ततोन्यदद्रवम् । मूर्तिः काठिन्यम् । अथ वा सर्वगतद्रव्यपरिमाणं सा यस्यास्ति तद् मूर्तिमत् । अविकारजमिति । विकारो वातादिवैषम्यम् । तस्माद्यन्न जातमित्यर्थः । तथा प्राणिस्थमपि यत् पूर्वं प्राणिनि दृष्टं तदपि स्वाङ्गम् यथा रथ्यापातिताः केशाः । तस्य चेदिति । अप्राणिनोपि मुखं स्वाङ्गं भवति । यदि यथा प्राणिना तत्संबद्धं तथैवाप्राणिनापि । अप्राणिनोपीति । तस्य चेत्तत्तथायुतमित्यस्य सामर्थ्यलभ्योऽयमध्याहारः । बहुलोहितेति । लोहितं रुधिरमुच्यते । नैतदस्तीति । ङीषभावार्थं लोहितस्यास्वाङ्गत्वप्रतिपादनं नोपयुज्यते । स्वाङ्गे ध्रुवे । उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपर्श्वित्यादिकार्याभावार्थं तूपयुज्यते एव । अस्ति चेदानीमिति । अनेकपदावयवत्वादवह्वच्त्वं बहुव्रीहेर्न संभवति । तत्र विधिसामर्थ्याद्बह्वज्ग्रहणमुत्तरपदविशेषणं भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः । स्वडेति । अडो वृश्चिकावयवविशेषः । अनन्तोदात्तार्थं इति । बहुव्रीह्यधिकारात् स्वाङ्गस्योपसर्जनत्वे लब्धे पुनरुपसर्जनग्रहणमुपसर्जनमात्रपरिग्रहार्थमित्यनन्तोदात्तादपि ङीष् भविष्यतीति भावः । सहादिकृतत्वादिति । सनादीनां कृतः सहादिकृतः प्रतिषेधस्तद्भावः सहादिकृतत्वं

अस्ति चेदानीं कश्चिदबह्वज् बहुव्रीहिः । यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । खडा खडीति । बह्वजर्थमिति चेत्स्वाङ्गग्रहणात्सिद्धम् * । स्वाङ्गग्रहणं क्रियते । तद् बह्वज्ग्रहणेन विशेषयिष्यामः स्वाङ्गाद् बह्वचो नेति । एवं तर्हि अन्तोदात्ता-दिति वर्तते । अनन्तोदात्तार्थोयमारम्भः । अनन्तोदात्तार्थमिति चेत् सहादिकृ-तत्वात्सिद्धम् । यदयं सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्चेति प्रतिषेधं शास्ति तज् ज्ञापय-त्याचार्यः अनन्तोदात्तादपि भवतीति । स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थं तु * । स्वाङ्ग-समुदायप्रतिषेधार्थं तर्ह्युपसर्जनग्रहणं कर्तव्यम् । स्वाङ्गाद्यथा स्यात् । स्वाङ्गसमुदा-यान्मा भूत् । कल्याणपाणिपादा । अथ क्रियमाणेप्युपसर्जनग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति स्वाङ्गं ह्येतदुपसर्जनम् । न स्वाङ्गसमुदायः स्वाङ्गग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा, न जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन गृह्यते । काशिकोशलीया इति । जनपदतदवध्योश्चेति वुञ् न भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अस्वाङ्गपू-र्वादिति वर्तते । तेन स्वाङ्गं विशेषयिष्यामः । अस्वाङ्गपूर्वपदात्परं यत्स्वाङ्गं तदन्ताद् बहुव्रीहेरिति । यच्चात्रास्वाङ्गपूर्वपदात्परं स्वाङ्गं न तदन्तो बहुव्रीहिः । यदन्तश्च बहुव्रीहिर्नादो ऽस्वाङ्गपूर्वपदात्परं स्वाङ्गम् । ननु च तत्पूर्वस्मिन् योगे बहुव्रीहिविशेषणम् । नेत्याह । पूर्वपदविशेषणं तत् । न स्वाङ्गमस्वाङ्गम् । पूर्वं पदं पूर्वपदम् । अस्वाङ्गं पूर्वपदमस्वाङ्गपूर्वपदमस्वाङ्गपूर्वपदादिति । यद्येवं पूर्व-स्मिन् योगे बहुव्रीहिरविशेषितो भवति । बहुव्रीहिश्च विशेषितः । कथम् । क्ता-दिति वर्तते तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः । अस्वाङ्गात् पूर्वपदात्परं यत् क्तान्तं तदन्ताद् बहुव्रीहेरिति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । बहुव्रीहेरिति वर्तमाने उपसर्जनग्रहणमुपसर्जनमात्राद्यथा स्यात् । निष्केशी यूका । अतिकेशी मालेति ॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ॥ ५५ ॥ नासिकादीनां विभाषायां पुच्छाच्च * । नासिकादीनां विभाषायां पुच्छाच्चेति वक्तव्यम् ।

तस्मादित्यर्थः । सहादिपूर्वस्य हि बहुव्रीहेः पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघाते च नास्त्य-न्तोदात्तत्वमिति प्रतिषेधं न विदध्यादिति भावः । कल्याणपाणिपादेति । पाणी च पादौ च पाणिपादं तत्काल्याणं यस्या इति बहुव्रीहिः । अत्र पाणिपादशब्द उपसर्जनम् स च स्वाङ्गसमुदायवाची । नतु स्वाङ्गवाची यस्तु स्वाङ्गवाची पादशब्दः स उपसर्जनं न भव-तीति ङीष् न भवति । असति तूपसर्जनग्रहणे पादशब्देन स्वाङ्गवाचिना स्वाङ्गान्तो बहुव्रीहिर्भवतीति ङीष् स्यात् । काशिकोशलीया इति । काशयश्च कोशलाश्चेति द्वन्द्वस्त-त्रभवा इत्यवृद्धादपीतिवुञ् न भवति वृद्धलक्षणः छ एव भवति । न स्वाङ्गमिति । पर्युदासाश्रयेण तत्सदृशं शब्दान्तरमर्थान्तरवाचि गृह्यत इत्यर्थः । निष्केशीति । केशे-भ्यो निष्क्रान्तेति प्रादिसमासस्तत्पुरुषः ॥ ५४ ॥

नासिकोदर ॥ कबरपुच्छीति । कबरशब्देन वर्णविशेषोभिधीयते । विधिप्रतिषेध-

कल्याणपुच्छी । कल्याणपुच्छा । कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् । कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम् । कबरपुच्छी । कबर । मणिपुच्छी । मणि । विषपुच्छी । विष । शरपुच्छी । शर । उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च * । उपमानात्पक्षात्पुच्छाच्चेति वक्तव्यम् । उलूकपक्षी शाला उलूकपुच्छी सेनेति । नासिकादिभ्यो विभाषायां सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो विप्रतिषेधेन * । नासिकादिभ्यो विभाषायां सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो भवति विप्रतिषेधेनेति वक्तव्यम् । नासिकादिभ्यो विभाषाया अवकाशः । कल्याणनासिकी कल्याणनासिका । सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणस्य प्रतिषेधस्यावकाशः । समुखा अमुखा विद्यमानमुखेति । इहोभयं प्राप्नोति । सनासिका अनासिका विद्यमाननासिकेति । सहनञ्विद्यमानपूर्वेभ्यः प्रतिषेधो भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । अयं विधिः । स प्रतिषेधः । विधिप्रतिषेधयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । अयमपि विधिः न मृदूनामिव कार्पासानां कुतः प्रतिषेधविषये आरभ्यते । स यथैव बह्वच्लक्षणं संयोगोपधलक्षणं च प्रतिषेधं बाधते । एवं सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणमपि बाधेत । का तर्हि गतिः । इह तावन्नासिकोदर इति बह्वच्लक्षणश्च प्रतिषेधः प्राप्नोति । सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणश्च । पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते न परान् इत्येवमियं विभाषा बह्वच्लक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते । सहनञ्विद्यमानलक्षणं न बाधिष्यते । ओष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्चेति संयोगोपधलक्षणश्च प्रतिषेधः प्राप्नोति । सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणश्च मध्ये ऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते इत्येवमियं विभाषा संयोगोपधलक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते सहनञ्विद्यमानपूर्वलक्षणं न बाधिष्यते ॥

दिक्पूर्वपदान्ङीप् ॥ ६० ॥ दिक्पूर्वपदाद् ङीषोनुदात्तत्वम् * । दिक्पूर्वपदान् ङीषो ऽनुदात्तत्वं वक्तव्यम् । प्राङ्मुखी प्रत्यङ्मुखी ङीब्विधाने अन्यत्रापि ङीष्विषयान् ङीप्प्रसङ्गः * । ङीब्विधाने हि सति अन्यत्रापि ङीष्विषयान् ङीप् प्राप्नोति । प्राग्गुल्फा । प्रत्यग्ललाटा । ननु चैते विशेषा अनुवर्तेरन् ।

योरिति । विधिरुत्सर्गः प्रतिषेधस्त्वपवाद इति तुल्यबलत्वाभावादस्या अपि प्राप्तेः सह विलक्षणेनैव प्रतिषेधेन भाव्यमित्यर्थः । न मृदूनामिति । मृदुभिः कार्पासैः कृतः पटो मृदुरेव भवति । अयं तु विधिः प्रतिषेधापवादत्वाद्बलवानित्यर्थः । का तर्हीति । विधेरपि बलवत्त्वे विप्रतिषेधाभाव इति मन्यते । इदानीं यथा विप्रतिषेधोपपत्तिस्तथा दर्शयति । इह तावदिति ॥ ५५ ॥

दिक्पूर्व ॥ अन्यत्रापीति । यत्रापि प्रतिषिद्धो ङीषित्यर्थः । असंयोगोपधादित्यादिकस्तु प्रतिषेधोनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ङीष् एव भवति नानेन विधी

असंयोगोपधाद्बह्वचो नेति । यद्यप्येते विशेषा अनुवर्तेरन् । संयोगोपधाद्बह्वचो नेति । एवमपि दिक्पूर्वपदान् ङीपा मुक्ते ङीष् प्रसज्येत । नैष दोषः । उक्तमेतत् । यत्रो त्सर्गापवादौ विभाषा तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न भवतीति । अथ वा ङीष आदेशो ङीप् करिष्यते तर्हि ङीषोत्र ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अन्यतो ङीषिति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । दिक्पूर्वपदादीन्येषा पञ्चमी ङीषिति प्रथमायाः षष्ठीमिह कल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । प्रत्ययविधिरयम् । न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितश्च प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ६३ ॥ जातेरित्युच्यते । का जातिर्नाम । आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥ अपर आह । प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद् गुणैः । असर्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः ॥ गोत्रं च चरणानि च । कः पुनरेतयोजितिलक्षणयोर्विशेषः । यथा पूर्वं जातिलक्षणं तथा कुमारीभार्य इति भवि-

---

ष्यमानस्य ङीपो लभ्यत इति भावः । एवमपीति । वेत्यनुवर्तनाद्विकल्पेन ङीब् विधीयते पक्षे प्राङ्मुखेत्यपि यथा स्यात् । तत्र ङीपा मुक्ते पक्षे ङीष् प्राप्तोतीत्यर्थः । उक्तमिति । पारेमध्ये षष्ठ्या वेत्यादौ ततश्च ङीपा मुक्ते टाबव भविष्यतीति वार्थः सूत्रभङ्गेनेत्यर्थः ॥ ६० ॥

जातेरस्त्री ॥ का जातिरिति । लक्षणविप्रतिपत्त्या प्रश्नः । आकृतिग्रहणेति । गृह्यतेनेनेतिग्रहणमिति करणसामान्ये पदं संस्क्रियते तत्राकृतिशब्दसंनिधाने स्त्रीत्वप्रतिपत्तिर्बहिरङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्ययनिमित्तं न भवति । आकृतिर्ग्रहणं यस्याः साकृतिग्रहणा ऽवयवसंनिवेशविशेषव्यङ्ग्येत्यर्थः । एतेन गोत्वादिजातिर्लक्षिता । ब्राह्मणत्वादिस्तु न संगृहीता । ब्राह्मणक्षत्रियादीनां संस्थानस्य सदृशत्वादिति तत्संग्रहायाह लिङ्गानामिति । लिङ्गानि सर्वाणि भजतीति सर्वशब्दस्य लिङ्गापेक्षत्वे ऽपि गमकत्वाद्भजोण्विरिति ण्विप्रत्ययः । लिङ्गानामिति कर्मषष्ठी । अप्राप्तप्रमाणार्थं चेदं वचनमिति तवादेः सर्वलिङ्गत्वे ऽप्याकृतिग्रहणत्वाज् जातिरूपोपपत्तिः । उपदेशापेक्षं च लिङ्गानामिति । जातिलक्षणमिति ब्राह्मणत्वादिरेव लक्ष्यते । तेन देवदत्तेत्यसर्वलिङ्गत्वे ऽपि जातिलक्षण ङीषभावः । सकृदिति । अयं गौरिति सकृदुपदिष्टा जातिर्निगृहीतुं निश्चेतुं पिण्डान्तरे शक्येत्यर्थः । गोत्रमिति । अपत्यमित्यर्थः । चरणशब्देन शाखाध्यायिनो गृह्यन्ते । गोत्रस्य सर्वलिङ्गत्वात् पृथगुपादानं नाडायनं नपुंसकमिति दर्शनात् । प्रादुर्भावेति । सत्त्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां या आविर्भावतिरोभावौ प्राप्नोति यावद् द्रव्यभाविनीत्यर्थः । गुणैर्युगपद् द्रव्येण संबध्यते यथा निर्गुणस्य द्रव्यस्योपलम्भो न भवत्येवं जातिरहितस्यापीत्यर्थः । बह्वर्थामिति । सर्वव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः । अर्थशब्दोऽत्र विषयवाची । चरणानीति । चरणशब्दोध्ययनवचनः इह तूपचारादध्येतृषु वर्तते । कुमारीभार्य इति । कौमारमयावद्द्रव्यभाव्यप्याकृतिग्रहणत्वाज्जातिरिति जातेश्चेति

तव्यम् । यथोत्तरं तथा कुमारभार्य इति भवितव्यम् । अथास्त्रीविषयादिति कथमिदं विज्ञायते समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषयमिति । आहो स्वित् क्वचिदस्त्रीविषयमिति । किं चातः । यदि विज्ञायते समानायामाकृतौ यदस्त्रीविषयमिति । द्रोणी कुटी पात्रीति न सिध्यति । अथ विज्ञायते क्व चिदस्त्रीविषयमिति । माला वलाका अत्रापि प्राप्नोति । अस्तु क्व चिद्यदस्त्रीविषयमिति । कथं माला वलाकेति । अजादिषु पाठः करिष्यते । अयोपधादिति किमर्थम् । इभ्या क्षत्रिया । अयमल्पमिदमुच्यते अयोपधादिति । अकोपधादिसापि च वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । चटका मूषिकेति । यद्यकोपधादित्युच्यते काकी कोकी पिकी शुकी उलूकीति न सिध्यति । अस्तु तर्ह्ययोपधादित्येव । कथं चटका मूषिकेति । अजादिषु पाठः कर्तव्यः । योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमत्स्यमनुष्याणामप्रतिषेधः * । योपधप्रतिषेधे हयगवयमुकयमत्स्यमनुष्याणामप्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम् । हय । हयी । गवय । गवयी । मुकय । मुकयी । मत्स्य । मत्सी । मनुष्य । मनुषी ॥

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ॥ ६४ ॥ सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् प्रतिषेधः * । सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा । काण्डपुष्पा । प्रान्तपुष्पा । शतपुष्पा । एकपुष्पा । सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् प्रतिषेधः * । सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । सम् । सम्फला । भस्त्रा । भस्त्राफला । अजिन । अजिनफला । शण । शणफला । पिण्ड । पिण्डफला ।

पुंवद्भावप्रतिषेधः उत्तरे तु लक्षणे कौमारं जातिर्न भवति अयावद्द्रव्यभावित्वात् । पूर्वोक्तमेव लक्षणं भाष्यकारस्याभिमतमपर आहेत्यभिधानादित्याहुः । तथा च युवतितरेति ङ्याप्सूत्र उदाहरणं ददौ तसिलादिष्विति प्राप्तस्य पुंवद्भावस्य जातेश्चेति निषेधात् । अथेति । यदा अस्त्रीविषयोऽस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्त इत्यन्यपदार्थः प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रीयते तदा समानायामाकृतावस्त्रीविषयादित्येष पक्षो भवति । यदा तु प्रातिपदिकमन्यपदार्थत्वेनाश्रीयते तदा यत्र क्व चिदस्त्रीविषयादित्येष पक्षः संपद्यते । द्रोणीति । द्रोणशब्दः परिमाणविशेषे पुल्लिङ्गो ततोऽन्यत्र तु स्त्रीलिङ्गः । मालेति । मलते माल इति पुल्लिङ्गः क्षेत्रविशेषे नपुंसकम् । स्रजि स्त्रीलिङ्गः । बलमाकायतीति बलाकशब्दो यौगिकः पुंसि दृश्यते । अस्त्विति । अन्य एव क्रियावाची जातिशब्दस्त्वन्य एवेति । परिहारान्तरमप्यत्र संभवति । गवयीति गौरादिष्विदानींतनैर्गवयादयः प्रक्षिप्ता इति वार्त्तिकारम्भाद्विज्ञायते ॥ ६३ ॥

पाककर्ण ॥ सदच्काण्डेति । अत्राञ्चतिः क्विबन्तो गृह्यते । अयमप्यजादिषु पाठ इदानींतनः । त्रिफलेति । त्रयाणां फलानां समाहार इति द्विगुः ततो द्विगुलक्ष-

श्वेताच्च * । श्वेताच्चेति वक्तव्यम् । श्वेतफला । त्रेश्च । त्रेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्रिफला । मूलान्नञः * । मूलान्नञः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अमूला ॥

इतो मनुष्यजातेः ॥ ६५ ॥ जातेरिति वर्तमाने पुनर्जातिग्रहणं किमर्थम् । अयोपधादिति वर्तते । योपधादपि यथा स्यात् । औदमेयी । इतो मनुष्यजातेरिञ उपसंख्यानम् * । इतो मनुष्यजातेरिञ उपसंख्यानं कर्तव्यम् । सौतङ्गमी मौनिचिती ॥

ऊङुतः ॥ ६६ ॥ किमर्थो ङकारः । विशेषणार्थः । क्व विशेषणार्थेनार्थः । नोङ्धात्वोरिति । नो धात्वोरितीयत्युच्यमाने यवाग्वा यवाग्वै इत्यत्रापि प्रसज्येत । अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थम् । न उङुत इत्येवोच्येत । का रूपसिद्धिः । ब्रह्मबन्धूः । वीरबन्धूः । सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् । न सिध्यति । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । इह च ब्रह्मबन्धूछत्रम् । ब्रह्मबन्धूच्छत्रम् । पत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्यस्तुक् प्रसज्येत । इह च ब्रह्मबन्धूः, वीरबन्धूरिति । नद्यृतश्चेति कप् प्रसज्येत । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते ब्रह्मबन्धूः वीरबन्धूरिति गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं प्रसज्येतेति । उभयत आश्रयणे नान्तादिवत् । यदप्युच्यते इह च ब्रह्मबन्धूछत्रं ब्रह्मबन्धूच्छत्रं षत्वतुकोरसिद्ध इत्येकादेशस्यासिद्धत्वान्नित्यस्तुक् प्रसज्येतेति । पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः । न चैष पदान्तपदाद्योरेकादेशः । यदप्युच्यते ब्रह्मबन्धूः वीरबन्धूरिति नद्यृतश्चेति कप्प्रसज्येतेति । नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरित्येवं तत् । न चैष नद्यन्तानां बहुव्रीहिः । शेषलक्षणस्तर्हि कप् प्राप्नोति । तस्माद्दीर्घोच्चारणं कर्तव्यम् । ऊङ्प्रकरणे ऽप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनाम् * । ऊङ्प्रकरणे ऽप्राणिजातेश्चारज्ज्वा-

---

णान् ङीपः परत्वान् ङीष् प्राप्तो निषिध्यते । तन्निषेधसामर्थ्याच्च ङीबपि न भवति । तयोरत्र विशेषाभावात् ॥ ६४ ॥

इतो म ॥ औदमेयीति । उदमेयस्यापत्यमत इञ् । सौतंगमीति । सुतंगमेन निर्वृत्तेति बुञ्छणादिसूत्रेण इञ् ॥ ६५ ॥

ऊङुतः ॥ यवाग्वेति । वर्णग्रहणे ऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठत इति भावः । गोस्त्रियोरिति । एकादेशस्यान्तवद्भावादुपसर्जनान्तं प्रातिपदिकं स्त्रीप्रत्ययान्तं भवतीति भावः । नद्यृत इति । नद्यन्तो बहुव्रीहिर्भवतीति भावः । दीर्घोच्चारणे तु तत्सामर्थ्यात्कब्ह्रस्वौ न प्रवर्तेते । उभयत इति । एकादेशस्यान्तवत्त्वेन प्रातिपदिकसंज्ञासंपाद्याऽन्यथाऽप्रत्यय इति प्रतिषेधप्रसङ्गः । आदिवत्त्वेन च स्त्रीप्रत्ययत्वं साध्यमित्येकोऽवयवो युगपद् द्वयोरित्येषा बुद्धिर्विरोधान्न प्रवर्तते । स्त्रीप्रत्ययविशेषणं चोपसर्जनम् । न चात्रस्त्रीप्रत्ययस्योपसर्जनत्वमिति ह्रस्वाऽप्रसङ्गः । पदान्तेति । अभीत्यत्रादावेवेत्यर्थः । तस्मादिति । ङकारद्वयं दीर्घेण निर्दिष्टं तत्र द्वितीय उकारः परत्वा-

दीनामिति वक्तव्यम्। अलाबूः कर्कन्धूः। अप्राणिजातेरिति किमर्थम्। कृकवाकुः। अरज्ज्वादीनामिति किमर्थम्। रज्जुर्हनुः॥

संहितशफलक्षणवामादेश्च॥ ७०॥ सहितसहाभ्यां च *। सहितसहाभ्यां चेति वक्तव्यम्। सहितोरूः। सहोरूः॥

कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि॥ ७१॥ असल्पमिदमुच्यते कद्रुकमण्डलुगुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम्। कद्रूः। कमण्डलूः। गुग्गुलूः। मधूः। जतूः। पतयालूः॥

यङश्चाप्॥ ७४॥ षाच्च यञश्चाप्। षाच्च यञश्चाब्वक्तव्यः। शार्कराक्ष्या। पौतिमाष्या। तत्रायमप्यर्थः। गौकक्ष्यशब्दः क्रौड्यादिषु पठ्यते स न पठितव्यो भवति। यदि न पठ्यते। गौकक्षिपुत्र इति संप्रसारणं न प्राप्नोति। इष्टमेवैतत्संगृहीतम् गौकक्ष्यापुत्र इत्येव भवितव्यम्। एवं हि सौनागाः पठन्ति। ष्यङः संप्रसारणे गौक्ष्यकः प्रतिषेध इति॥

आवट्याच्च॥ ७५॥ अन उपधालोपिन ऊधसो ङीष् पूर्वविप्रतिषिद्धम् *। अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामित्येतस्मादूधसो ङीष्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। अनउपधालोपिन इत्यस्यावकाशः। बहुराज्ञी बहुतक्ष्णी। ऊधसो ङीष्भवतीत्यस्यावकाशः। विभाषा ङीप्। यदा न ङीप् सोवकाशः। ङीप्प्रसङ्गे उभयं प्राप्नोति। ऊधसो ङीष्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। अनं उपधालोपिनोन्यतरस्यामित्यत्र ऊधसो ङीष्भवतीत्येतदनुवर्तिष्यते आवट्याद्यञः ष्फश्चापः *। आवट्याद्यञः ष्फश्चापो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। आवट्याद्यञश्चापोवकाशः। उदीचामावट्या। ष्फस्यावकाशः अन्यानि यञन्तानि। गार्ग्यायणी। वात्स्यायनी। आवट्यशब्दात्प्राचामुभयं प्राप्नोति। आवट्यायनी। ष्फो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। आवट्याग्रहणेनार्थः।

द्वाधकस्य शेषलक्षणस्य कपो बाधनार्थ इति भावः। अलाबूरिति। ऊङि सति नोङ्धात्वोरिति विभक्तेरुदात्तत्वनिषेधो भवत्यलाबूवेति॥ ६९॥

संहित॥ सहितोरूरिति। नन्वेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्संहितशब्दग्रहणेन सहितशब्दस्य सिद्धं ग्रहणम्। एवं तर्हि विद्यमानं हितमस्य सहित इति यदा व्युत्पत्तिस्तदर्थं वार्तिकम्। सहोरूरिति। सहेते इति सहौ ऊरू इति व्युत्पत्तिः। अथवा विद्यमानावूरू यस्या सा सहोरूरित्यूर्वतिशयप्रतिपादनार्थः प्रयोगः॥ ७०॥

कद्रु॥ गुग्गुलुमधुजतूनां छन्दसि लिङ्गव्यत्ययेन स्त्रीत्वम्। पतयालुशब्दः स्पृहिगृहीत्यालुजन्तः॥ ७१॥

यङश्चाप्॥ शार्कराक्ष्येति। गर्गादियञन्तापत्ते॥ ७४॥

आव॥ अनइति। यद्यपीदमन्यत्र वक्तव्यं तथाप्यन्यार्थपूर्वविप्रतिषेधप्रतिपादनप्र-

यञः ष्फश्चापइत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । शार्कराक्ष्यायणी पौतिमाष्यायणी । यञ्ग्रहणेनापि नार्थः । ष्फश्चाप इत्येव । गौकक्ष्यशब्दः क्रौड्यादिषु पठ्यते । इदमपि सिद्धं भवति गौकक्ष्यायणी । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि । प्राचां ष्फ तद्धितः सर्वत्र । क्व सर्वत्र । यत्र ष्फश्चान्यश्च प्राप्नोति । ष्फ एव तत्र भवतीति । ततो लोहितादिकतन्तेभ्यः । सर्वत्र । क्व सर्वत्र । प्राचां चोदीचां च ॥

अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ॥ ७८ ॥ इह कस्मान्न भवति । दाक्षीस्ताक्षीति । आतिशायिकेनायन्तमपा निर्देशः क्रियते । सच त्रिप्रभृतिषु वर्तते । त्रिप्रभृतीनामभावात् । यद्येवम्, प्रकर्षे चेत्तमं कृत्वा दाक्ष्या नोपोत्तमं गुरु । आम्विधिः केन तेन स्यात्प्रकर्षे यद्ययं तमः ॥ प्रकर्षे चेत्तमं कृत्वा दाक्ष्या नोपोत्तमं गुर्वित्युच्यते । आम्विधिः केन तव न स्यात् । अव्ययघादिति प्राप्नोति । प्रकर्षे यद्ययं तमः। यद्ययंतमः प्रकर्षे वर्तते उद्गतस्य प्रकर्षोयं गतशब्दोत्र लुप्यते । उद्गतस्यायं प्रकर्षः । गतशब्दस्यात्र लोपो भवति । नाव्ययार्थप्रकर्षोस्ति धात्वर्थोत्र प्रकृष्येत । नायमव्ययार्थस्य प्रकर्षः । कस्य तर्हि । धात्वर्थस्य। उद्गतापेक्षते किं चित् त्रयाणां द्वौ किलोद्गतौ ॥ अनुद्गतमपेक्ष्योत्रउद्गतमित्येतद्भवति त्रयाणां द्वौ किलोद्गतौ । त्रयाणां किल द्वावुद्गतौ भवतः । चतुष्प्रभृतिकर्तव्योवाराह्यायां न सिध्यति । चतुष्प्रभृतिषु ष्यङ् वक्तव्यः। वाराह्यायां न सिध्यति। वी

सङ्गेनात्रोक्तम् । गौकक्ष्यायणीति । गौकक्ष्यस्यापत्यं गोत्रं स्त्री गर्गादित्वाद्यञ् । ततः ष्यङ् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणाद्यञन्तात् ष्फो विधीयमानः ष्यङन्तादपि भवतीति प्रक्रियाश्रयणेवमुक्तम् ॥ ७५ ॥

अणिञोः ॥ दाक्षीति । दक्षस्यापत्यं गोत्रं स्त्रीत्यत इञ् । उत्तमशब्दमव्युत्पन्नमन्त्यमात्रवचनमाश्रित्य प्रश्नः । स चेति । यत्रैकोऽनुद्गतः प्रथमोच्चारितत्वात् । त्रयस्तूद्गता ऊर्ध्वोच्चारिता तत्रोत्तमशब्दः प्रयुज्यते । एवं चतुष्प्रभृतिषु प्रयुज्यते । उद्गतापेक्षया तु त्रिप्रभृतिष्वित्युक्तम् । प्रकर्षे चेति । चण् चेदर्थे वर्तते । क्व चित्तु प्रकर्षे चेदिति पाठः । यदि प्रकर्षप्रत्ययं कृत्वा दाक्ष्या गुरूपोत्तमं न भवतीत्युच्यते । तत उच्छब्दात्तमपि सति किमेत्तिङव्ययघादित्याम्प्रत्ययप्रसङ्गादुत्तमामिति प्राप्नोति । उद्गतस्येति । उच्छब्दोत्र समाधानक्रियावचनः क्रियाप्रकर्षद्वारको द्रव्यप्रकर्ष इत्यद्रव्यप्रकर्षइतिवचनादाम् न भवतीत्यर्थः । गतशब्दोत्रेति । उच्छब्देन गतार्थस्याभिधानादप्रयोग एव गतशब्दस्य लोपः । धात्वर्थोत्रेति । धातुशब्देन धात्वर्थोत्र क्रियाभिधीयते सोऽर्थो विषयः प्रयोजनं वा यस्य स धात्वर्थः । साधनाधार पदार्थः स प्रकृष्यते क्रियाप्रकर्षद्वारेणेत्यर्थः । त्रयाणामिति । यत्र त्रयो वर्णास्तत्रैकोऽनुद्गतो द्वावुद्गतौद्वयोश्चैकस्य प्रकर्षे तरपा तमपो बाधनादुत्तमशब्दो नास्तीति वाराह्योति ष्यङ् प्राप्नोति । यत्र चतुष्प्रभृतयो वर्णास्तत्रैव ष्यङ् स्यादित्यर्थः । भिद्यत इति । तमपः पि-

राद्यायां न प्राप्नोति । किं कारणम् । चतुष्प्रभृतीनामभावात् । भिद्यतेस्य स्वरस्ते-न विधिश्चामो न लक्ष्यते । भिद्यते खल्वस्य स्वरस्तेनातिशायनिकेन तमशब्देन उत्तमस्य विधिश्चामो न क्व चिदपि लक्ष्यते । शब्दान्तरमिदं विद्याद् द्व्यम-भ्यन्तरं त्रिषु । एवं तर्हि अन्योयमातिशायनिकेन समानार्थः तमस्त्रिप्रभृतिषु वर्तते । किं पुनरयमाणिञोरादेशः । आहोस्विदणिञ्भ्यां पर इति । कश्चात्र विशेषः । ष्यङ्यनादेशे यलोपवचनम् * । ष्यङि अनादेशे यलोपो वक्तव्यः । औदमेघ्यायाश्छात्रा औदमेघाः । द्विरण्विधिः । द्विश्चाण्विधेयः । औदमेघ्यायाश्छात्रा औदमेघाः । औदमेघ्यानां संघ औदमेघः । इञ इसण् न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि आदेशः । आदेशेऽल्लोपवचनम् । यद्यादेशः अनो लोपो वक्तव्यः । औडुलोम्या शारलोम्येति । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः प्रसज्येत । नवा ष्यङो लोपनिमित्तत्वात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । ष्यङो लोपनिमित्तत्वात् । लोपनिमित्तः ष्यङ् । न चाकृते लोपे ष्यङ् प्राप्नोति । किं कारणम् । गुरूपोत्तमयोरित्युच्यते । नचाकृते लोपे गुरूपोत्तमता भवति । अथ वा पुनरस्तु परः । ननु चोक्तं ष्यङ्यनादेशे यलोपवचनं द्विरण् विधिरिति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते यलोपवचनमिति । अदोष एषः । किं कारणम् । पुंवद्भावात् । यञादौ तद्धिते पुंवद्भावो भविष्यति । भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति । अयं तर्हि दोषो द्विरण्विधिरिति । नैष दोषः । सिद्धश्च प्रत्ययविधौ । स च सिद्धः प्र-

---

त्वादनुदात्तत्वादुत्तमशब्द आद्युदात्तः प्राप्नोत्यन्तोदात्तश्चेष्यते । एतच्चोञ्छादिषूत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्रेति पाठानपेक्षयोक्तम् । न च क्रियाप्रकर्षेऽपि आमन्तस्य क्व चित्प्रयोगो दृश्यते इत्यनभिधानादुच्छब्दात्तमबेव नास्ति । अव्युत्पन्न एवोत्तमशब्दः स्वभावात् त्रिप्रभृतीनामन्त्यमाहेत्याह शब्दान्तरमिति । दृष्टमिति । त्रिग्रहणं बहुत्वोपलक्षणार्थम् । तेन त्रिप्रभृतिषु तदभ्यन्तरमन्तर्भूतं तत्र दृष्टमित्यर्थः । आतिशायनिकेनेति । आतिशायनिकश्चतु. प्रभृतीनामन्त्यमाह । अव्युत्पन्नस्तु त्रिप्रभृतीनामित्यन्त्यत्वमात्रेण सदृशार्थत्वमिति भावः । तम इति । तमान्तोऽव्युत्पन्नशब्द इत्यर्थः । किं पुनरिति । प्रत्ययविधावपि गापोष्टग् व्रीहिशाल्योर्ढगित्यादौ षष्ठी दृश्यत इति संदेहात्प्रश्नः । औदमेघ्या इति । उदमेघस्यापत्यं गोत्रं स्त्री अत इञ् यदा इञन्तात्परः स्त्रियां ष्यङ् विधीयते तदाऽपत्ययकारो न भवतीति यलोपो न प्राप्नोति । आदेशपक्षे तु स्थानिवद्भावाद् ष्यङ् आपत्येति यलोपः सिध्यति । द्विरिति । इञश्चेत्यस्यानन्तरं ष्यङश्चेति वक्तव्यम् । तेनेञः परो यः ष्यङ् तदन्तादण् भवतीत्ययमर्थो भवति । संघाङ्केत्यत्रापि तथैव वक्तव्यम् । आदेशपक्षे तु स्थानिवद्भावात्सिध्यति । औडुलोम्येति । उडुलोम्नोऽपत्यं गोत्रं स्त्री बह्वादिषु लोमन्शब्दस्य पाठात् केवलस्यापत्येन योगाभावात् सामर्थ्याद्दन्तग्रहणादिञ्प्रत्ययः । तत्र यदि तदादेशः ष्यङ् क्रियेत तदा ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावाट्टिलोपो न प्राप्नोति । प्रत्ययपक्षे त्विञा व्यवधानात् प्रकृति-

स्यविधौ। उभयमिदमुक्तमादेशः पर इति च। किमत्र न्याय्यम्। आदेश इत्येतद् न्याय्यम्। कुत एतद्। एवं चैव हि कृत्वा आचार्येण सूत्रं पठितं षष्ठ्या च निर्देशः कृतः। अतएवैष पक्षो निर्दोषः। ननु च परस्मिन्नपि सति ये दोषास्ते परिहृताः। पुंवद्भावेन यलोपः परिहृतः स च पुंवद्भावोऽढे भवति। तत्र ते औदमेधेयो न सिध्यति। अनुबन्धौ त्वया कार्यौ। यस्यादेशः अनुबन्धौ तेन कर्तव्यौ। एकः सामान्यग्रहणार्थः। अपरः सामान्यग्रहणाविघातार्थः। क्व सामान्यग्रहणार्थेनार्थः यङश्चाबिति। अथ क्व सामान्यग्रहणाविघातार्थेनार्थः। अत्रैव। किं प्रयोजनम् चावर्थम्। चाब्यथा स्यात्। तव कथं चाप्। टाब्विधिर्मम। मम टापा सिद्धम्। ननु च ममापि टापा सिद्धं स्यात्। न सिध्यति। अण इति चेञ इति चेतीकारः प्राप्नोति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते अणन्तादकारान्ताद् इञन्तादिकारान्तादिति। कथं तर्हि। अयोऽकार इञ्य इकार इति। स्वरार्थस्तर्हि स्वरार्थस्तर्हि त्वया चाब्वक्तव्यः। ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं मा भूत्। चितोन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति। तवापि तर्हि ष्यङ उक्तत्वात् स्त्रीत्वस्य टाब्न प्राप्नोति। नैष दोषः। उक्तेऽपि हि भवन्त्येते। उक्तेऽपि स्त्रीत्वे भवन्त्येते टाबादय इति। उक्तमेतत्। स्वार्थिकाष्टाबादय इति। सानुबन्धकस्यादेशो मम। ममापि तर्हि सानुबन्धकस्यादेशे ञित्कार्यं नेति। तेन ञिन्न भविष्यति। अस्थानिवत्त्वे दोषस्ते वृद्धिरत्र

भावाभावः। न चेति। आनुपूर्व्याश्रयेण दोषं परिहरति सिद्धश्चेति। यद्यपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषाश्रयेण इञन्तात्प्रातिपदिकादण् विधीयमानः ष्यङन्तादपि सिध्यति। तथापि पुंवद्भावस्य न्याय्यत्वात्स एवोक्तः। षष्ठ्यौ चेति। चशब्दो हेतौ। अणिञोरनार्षयोरिति षष्ठीनिर्देश आदेशार्थ एव प्रत्ययपक्षस्याभिमतत्वे ह्यसंदेहाय पञ्चम्येवोच्चार्येत। औदमेधेय इति। ष्यङन्तात् स्त्रीभ्यो ढक्। इदानीं प्रत्ययवाद्यादेशवादिनो दोषमुद्भावयति अनुबन्धाविति। टापा ममेति। प्रत्ययवादी प्रत्ययं कृते टापं करोतीत्यर्थः। आदेपवाद्याह ममापीति। अण्य इति। अकारः प्रधानं तद्विशेषणमण्। तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधात् स्थानिवद्भावाभावः। अणन्तादकारान्तादिति तु विज्ञायमाने स्वाश्रयमिकारान्तत्वं स्थानिवद्भावादणन्तत्वं चेति स्यादेव ङीप् प्रत्ययः। इञादेशस्य तु ष्यङो न स्वाश्रयमिकारान्तत्वं नापि स्थानिवद्भावप्रापितमनल्विधाविति प्रतिषेधादिति ततः सिद्ध एव टाप्। यदा चेञ उपसंख्यानमित्यत्रेत इत्यपेक्ष्यते तदा ष्यङि कृते ऽनिकारान्तत्वान् ङीषो ऽप्रसङ्गः। प्रत्ययवाद्याह स्वरार्थ इति। इञादेशो यदि ष्यङ् क्रियते तदन्ताच्च टाप् तदा वाराह्येत्याद्युदात्तं पदं स्यात्तस्मादन्तोदात्तार्थस्त्वया चाब् विधेयः। आदेशवाद्याह तवापीति। मम तु यङश्चाबिति वचनाच्चाब् भवतीति मन्यते। प्रत्ययवाद्याह नैष दोष इति। उक्त इति। द्योतित इत्यर्थः। एकस्य स्त्रीत्वद्योतने सामर्थ्याभावाद्द्वयोर्द्योतकत्वम्। एतच्च प्रयोगदर्शनादवसीयते। आदेशवाद्याह सानुबन्धकस्येति। इञ एवाकृतअकारेत्संज्ञकस्य यादेशः करिष्यते तेन ञिन्स्वराभावात्प्रत्ययस्वरे टापि कृते एकादेश उदात्तेनोदात्त इति

न सिध्यति । अस्थानिवत्त्वे दोषः । वृद्धिस्ते न प्राप्नोति । औडुलोम्या । शारलोम्येति । न चेदानीमर्द्धजरतीयं लभ्यम् । वृद्धिर्मम भविष्यति । स्वरो नेति । तद्यथा अर्धं जरत्याः कामयन्ते अर्धं नेति । त्वयाप्यत्र विशेषार्थं कर्तव्यं स्याद् विशेषणम् । त्वयाप्यत्र विशेषणार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः । क्व विशेषणार्थेनार्थः । ष्यङः सम्प्रसारणमिति । अक्रियैव विशेषोऽत्र सानुबन्धो विशेषवान् । अक्रियैव मम विशेषः । सानुबन्धस्तु विशेषवान् । पाश्यायां ते कथं न स्यात् । पाश्यापतिरित्यत्र तव कस्मान्न भवति । एको मे स्याद्विशेषणम् । एको मम विशेषणार्थः । त्वया पुनर्द्वौ कर्तव्यौ । अथैकस्मिन् सति कः करिष्यते । किं चातः । अन्यस्मिन् सूत्रभेदः स्यात् । यद्येताभ्यामन्यः क्रियते । सूत्रभेदः कृतो भवति । पिति लिङ्गं प्रसज्यते । अथ षित् क्रियते षित इति इकारः प्राप्नोति । ङिति चेक्रियते दोषः । अथ ङित् क्रियते चेक्रियते दोषो भविष्यति । लोलूयापुत्रः । लोलूयापतिरिति । व्यवधानान्न दुष्यति । अकारेण व्यवधानान्न दोषो भविष्यति । योनन्तरो धातुः सः । यो धातुः सोनन्तरः धातोरिति वर्तते । यश्चात्रानन्तरो नासौ धातुः । यश्च धातुर्नासावनन्तरः । न चेदुभयतः साम्यमुभयत्र प्रसज्यते । नचेदुभयतः साम्यं भवति । उभयत्र प्राप्नोति । यदि पुनर्यङा

वाराह्याशब्दोन्तादात्तो भविष्यतीत्यर्थः । प्रत्ययवाद्याह अस्थानिवत्त्व इति । अर्धजरतीयमिति । समासाच्च तद्विषयादिति छप्रत्ययः । सुखं न कामयन्ते अङ्गान्तरं तु कामयन्ते जरत्याः । आदेशवाद्याह त्वयाप्यत्रेति । प्रत्ययवाद्याह अक्रियैवेति । यस्य संप्रसारणमिति वक्ष्यते । निरनुबन्धकत्वाच्चायमेव ग्रहीष्यते । आम्बष्ठ्यापुत्र इत्यादौ तु ञ्यङः सानुबन्धकत्वात्संप्रसारणं न भविष्यतीत्यर्थः । आदेशवाद्याह पाश्यायामिति । यदीह यप्रत्ययं विधाय स्यः संप्रसारणमित्युच्यते तदा पाशानां समूहः पाशादिभ्यो य इति च प्रत्ययस्य पाश्यापतिरित्यादौ संप्रसारणप्रसङ्गः । प्रत्ययवाद्याह एक इति । आदेशवाद्याह अथेति । चेक्रीयित इति धातोरेकाच इत्यनेन विहिते यङीत्यर्थः । यङः पूर्वाचार्यसंज्ञा चेक्रियितमिति । प्रत्ययवाद्याह व्यवधानादिति । लोलूयेत्यत्र यङन्तादप्रत्ययादित्यकारप्रत्यये सति अकारेण व्यवधानादित्यर्थः । पुत्रपत्योरिति । सप्तमीनिर्देशादनन्तरस्य यङः संप्रसारणेन भवितव्यम् । तत्र वाराह्याशब्दे टापा सहैकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात् पुत्रपत्योरनन्तरो यङ् भवति । लोलूयेत्यत्र तु यङन्तादप्रत्ययादित्यकारप्रत्यये कृते ऽतोलोप इति यङोऽकारो लुप्यते तत्र टापि कृते एकादेशे च पुत्रपत्योरनन्तरो यङ् न भवत्याकारेण व्यवधानादिति संप्रसारणं न भविष्यतीत्यर्थः । आदेशवाद्याह योनन्तर इति । यङः संप्रसारणमिति भवता सूत्रं क्रियते तदा लिटि धातोरित्यतो धातुग्रहणानुवृत्तौ सत्यां धातुना यङ् विशेष्यते । तत्र पुत्रपत्योरनन्तरो यङन्तो धातुर्न संभवतीति सामर्थ्याद्यथाऽधातोरनन्तरस्य वाराहीपुत्र इति संप्रसारणं भवति । एवं लोलूयापुत्र इत्यत्र व्यवहितस्यापि

धातुर्विशेष्येत। यङा विशेष्येत यदीह धातुर्यङ् धातुना वा यदि तुल्यमेतत्। यद्येवं यङा धातुर्विशेष्येत। अथापि धातुना यङ्। तुल्यमेतद्भवति। उभौ प्रधानं यदि नात्र दोषः। अथोभौ प्रधानं भवतः नात्र दोषो भवति। तथा प्रसार्येत तु वाक्पतिस्ते। तथा सति वाक्पतिः वाक्पुत्र इत्यत्र सम्प्रसारणं प्राप्नोति। धातुप्रकरणस्येह न स्थानमिति निश्चयः। धातुप्रकरणस्येह स्थानं नास्तीति कृत्वा एष निश्चयः क्रियते। अवश्यमात्वार्थं धातुग्रहणं कर्तव्यम्। इह मा भूत्। गोभ्यां गोभिः नौभ्यां नौभिरिति। आत्वार्थं यदि कर्तव्यं तत्रैवैतत्करिष्यते उपदेशे यदेजन्तं तस्य चेदात्वमिष्यते। उद्देशो रूढिशब्दानां तेन गोर्न भविष्यति। एवं तर्हि उपदेशे आत्वमित्युच्यते। उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः॥

गोत्रावयवात् ॥ ७९ ॥ किमर्थमिदमुच्यते। गोत्रावयवादगोत्रार्थम् गोत्रावयवादित्युच्यते। अगोत्रार्थोऽयमारम्भः। गोत्रावयवादगोत्रार्थमिति चेत्तद्-

---

धातोः स्यादित्यर्थः। धातुत्वमानन्तर्यं च विशेषणमाश्रितं तत्रैकस्योभयासंभवात्सामर्थ्यादेकतराविशेषणाश्रयणादुभयोरपि संप्रसारणप्रसङ्ग इत्यर्थः। न चेदिति। एकस्य यदा धर्मद्वयं न संभवति तदान्यतररूपाश्रयणादुभयोः साम्यात्कार्यप्राप्तिः। प्रत्ययवाद्याह यदीति। तदा किं दोषः स्यान्नवेति पृच्छति। आदेशवाद्याह यङेति। ज्ञुसि चेत्यादावङ्गेनेकोविशेषणेङ्गस्यैका वा विशेषोऽस्तेचव। यङा तु धातौ विशेष्यमाणे धातुनावात्रविशेष्यमाणे यङि विशेषो नास्तीत्यर्थः। प्रत्ययवाद्याह उभाविति। यङ्धात्वोः परस्परेण विशेषणविशेष्यभावो नास्ति समुच्चयेन तु कार्यं विधीयते पुत्रपत्योरनन्तरस्य यङो धातोश्चेति। तत्र वाराहीपुत्र इत्यादौ भविष्यति न तु लोलूयापतिरित्यादौ धातोर्व्यवधानात्। ततश्च सामर्थ्याद्धातुग्रहणस्योत्तरार्थैवानुवृत्तिः। आदेशवाद्याह तथेति। यदि यङ्धात्वोः समुच्चयो न तु विशेषणविशेष्यभावस्तदा वाक्पतिशब्दे पत्युरनन्तरस्य यङो धातोश्चेति वचेर्धातोः संप्रसारणप्रसङ्गः। प्रत्ययवाद्याह धातुप्रकरणस्येति। धातुग्रहणं नानुवर्तत इति नास्त्यतिप्रसङ्गः। आदेशवाद्याह अवश्यमिति। आदेच उपदेशेऽशितीत्येतदर्थमवश्यमनुवर्त्यं धातुग्रहणमित्यर्थः। प्रत्ययवाद्याह आत्वार्थमिति। एतदिति। एतत्प्रयोजनार्थं व्याख्यानमित्यर्थः। उपदेशशब्देन शास्त्रमुच्यते। तेन शास्त्रे ये पठिता एजन्तास्तेषामात्वं विधीयते। प्रातिपदिकानि तु न प्रतिपदं शास्त्रे पठितानि किं तर्हि प्रकृत्यादिविभागकल्पनाद्वारेण साधुत्वेन प्रतिपादितानि। ननु नौद्व्यचष्ठन् गोद्व्यच इत्यादौ उपदेशे यानि प्रातिपदिकानि पठितानि तेषामात्वप्रसङ्गः। एवं च गोतो णिदिति णित्वातिदेशाज् ज्ञापकात्तेषामात्वाभावः। न ह्यात्वे गोशब्दस्य कृते णित्वस्यास्ति प्रयोजनम्। एवं प्रत्ययपक्षोऽपि निर्दोषः। अत एव क्रौड्यादिभ्यश्चेति पञ्चमीनिर्देशः। औदमेघ्य इत्यादौ तु सिद्ध प्रत्ययपक्षेऽपि यलोप। ष्यङ आपत्याद्विहितत्वात् स्वार्थिकत्वादापत्यत्वादित्याहुः॥७८॥

गोत्रा॥ अवयवशब्दस्यानेकार्थत्वात् सन्देहात्प्रश्नः। किमर्थमिति। पृथग्भाववाचिनमवयवशब्दमाश्रित्याह। गोत्रावयवादिति। गोत्रावयवो गोत्रात् पृथग्भूतो गोत्रं न भवतीत्यर्थः। सप्तम्यर्थे चेयं पञ्चमी। तेन गोत्रेऽणिञोः ष्यङ् भवतीत्यर्थः। इहा-

निष्टम् * । गोत्रावयवादगोत्रार्थमिति चेत्तदनिष्टं प्राप्नोति । आहिच्छत्री कान्यकुब्जीति । एवं तर्हि गोत्रादेव गोत्रावयवात् गोत्रादिति चेद्वचनानर्थक्यम् । गोत्रादिति चेद्वचनमनर्थकं भवति । सिद्धं गोत्रे पूर्वेणैव । इदं तर्हि प्रयोजनम् । गुरूपोत्तमयोरित्युच्यते । अगुरूपोत्तमार्थोयमारम्भः । अगुरूपोत्तमार्थमिति चेत् सर्वेषामवयवत्वात्सर्वप्रसङ्गः । अगुरूपोत्तमार्थमिति चेत् सर्वेषामवयवत्वात्सर्वत्र प्राप्नोति । अष्टाशीतिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् । बभूवुस्तत्रागस्त्याष्टमैर्ऋषिभिः प्रयोजनमभ्युपगतः । तत्रभवतां यदपत्यं तानि गोत्राणि अतोन्ये गोत्रावयवाः तत उत्पत्तिः प्राप्नोति । तच्चानिष्टम् । तस्मान्नार्थोनेन योगेन । कथं येभ्योऽगुरूपोत्तमेभ्य इष्यते । सिद्धं तु रौड्यादिषूपसंख्यानात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । रौड्यादिषूपसंख्यानात् । रौड्यादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । के पुना रौड्यादयः । ये क्रौड्यादयः । भारद्वाजीयाः पठन्ति सिद्धं तु कुलाख्याभ्यो लोके गोत्राभिमताभ्य इति । सिद्धमेतत् कथम् । कुलाख्या लोके गोत्राभिमताः गोत्रावयवा इत्युच्यन्ते । अथ वा गोत्रावयवः को भवितुमर्हति यो गोत्रादवयुतः । कश्च गोत्रादवयुतः योनन्तरः । दैवदत्त्या याज्ञदत्त्येति ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ८२ ॥ समर्थवचनं किमर्थम् । समर्थादुत्पत्ति-

---

पीति । पूर्वसूत्रे गोत्रग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गादेषोर्थ इह नाश्रीयत इति भावः । इदानीमेकदेशत्वाच्याश्रयेणाह एवं तर्हीति । यथा घृतावयवो घृतमेवं गोत्रावयवोपि गोत्रमित्यर्थः । गोत्रादिति चेदिति । पौत्रप्रभृत्यपत्यसमुदायस्य गोत्रत्वे तदवयवस्यापि गोत्रत्वात् पूर्वेणैव ष्यङ् सिद्ध इत्यर्थ । सर्वप्रसङ्ग इति । यथाभार्गवगोत्रस्य साधारणस्यावान्तरगोत्राणि च्यवनादीनि तेषु ऋषिशब्देभ्यः पूर्वसूत्रे ऽनार्षयोरिति ष्यङ्प्रतिषेधादनृषिशब्देभ्यो गुरूपोत्तमेभ्य एव ष्यङिष्यते न त्वगुरूपोत्तमेभ्य इति भावः । तत्र भवतामिति । अगस्त्याष्टमानामित्यर्थः । कथं येभ्य इति । पुणिकमुखरादिभ्यः । ये क्रौड्यादय इति । पूर्वाचार्यसंज्ञयैवमभिहितमित्यर्थः । कुलाख्याभ्य इति । अप्रधानवचनोऽवयवशब्द इह गृह्यते । तत्र प्रवराध्याये पठितानां मुख्यं गोत्रत्वम् । ये त्वादिपुरुषाः श्रुतशीलसंपन्ना अपत्यसन्तानप्रसिद्धिहेतवस्तेषामप्रधानगोत्रत्वं तेभ्योऽनेन ष्यङ्विधानम् । पुणिकस्यापत्यं गोत्रं स्त्री पौणिक्या मौणिक्या मौखर्येति । योनन्तर इति । पृथग्वाच्यवयवशब्दोऽपत्यत्वेन गोत्रसादृश्ये सति पृथग्भावोन्तरङ्गत्वादाश्रीयत इति जातादौ ष्यङ् न भवति । आहिच्छत्रीति । तदेवमर्थद्वयमस्य सूत्रस्य भाष्यकारेण व्याख्यातम् । अभिधानलक्षणाश्च कृत्तद्धितसमासा इति सर्वत्रानन्तरापत्ये ष्यङ् न भवति ॥ ७९ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

समर्थनाम् ॥ समर्थवचनमिति । तस्यापत्यमित्यादौ श्रूयमाणविभक्तिसम्बन्ध-

यथा स्यात् । उपगोरपत्यमिति । असमर्थान्मा भूदिति । कम्बल उपगोरपत्यं देवदत्तस्येति । समर्थवचनमनर्थकम् । नह्यसमर्थेनार्थाभिधानम् । समर्थवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । नह्यसमर्थेनार्थाभिधानम् । नह्यसमर्थादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थाभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति । अथ प्रथमवचनं किमर्थम् । प्रथमवचनं प्रकृतिविशेषणार्थम् । प्रथमात्प्रत्ययोत्पत्तिर्यथा स्यात् । अप्रथमान्मा भूत् । उपगोरपत्यमिति अपत्यशब्दात् । प्रथमवचनमनर्थकं नह्यप्रथमेनार्थाभिधानम् प्रथमवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । नह्यत्राप्रथमेनार्थाभिधानम् । नह्यप्रथमादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात् अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति । अथवा वचनं किमर्थम् । वाक्यमपि यथा स्यात् । उपगोरपत्यमिति । वावचने चोक्तम् । किमुक्तम् । तत्र तावदुक्तं वावचनानर्थक्यं च तत्र नित्यत्वात् सन इति । इहापि वावचनमनर्थकम् । किं कारणम् । तत्र नित्यत्वात्प्रत्ययः स्यात् । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च । स्वभावतश्चैतद्भवति । वाक्यं च वृत्तिश्च । तत्र स्वाभाविके वृत्तिविषये नित्ये प्रत्यये प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिसम्बन्धुमन्यदतः संज्ञायाः । न च संज्ञाया भावाभावाविष्येते । तस्मान्नार्थो वावचनेन । अथैतत्समर्थग्रहणं नैव कर्तव्यम् । कर्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । समर्थादुत्पत्तिर्यथा स्यादसमर्थान्मा भूदिति । किं पुनः समर्थमर्थाभिधाने यच्छक्तम् । किं पुनस्तत् । कृतवर्णानुपूर्वीकं पदम् । सौत्थितिः वैक्षमाणिरिति । अथ तद्वावचनं नैव कर्त-

---

पेक्षायां विभक्तौ विज्ञायमानायामसामर्थ्ये प्रत्ययप्रसङ्ग एव नास्तीति मत्वा प्रश्नः । समर्थादिति । समर्थादेवेत्यवधारणं द्रष्टव्यम् । न तस्यापत्यमित्यादौ लक्षणवाक्ये सम्बन्धप्रतिपादनाय विभक्त्युच्चारणम् । इह तस्य प्रयोजनाभावात् । किं तर्हि षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययविध्यर्थं तस्येति निर्दिष्टम् । अपत्यमिति । प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिष्टमिति परस्परसम्बन्धस्याप्रतिपादनादसमर्थादपि प्रत्ययः स्यादिति भावः । ऋद्धस्योपगोरपत्यमित्यादावपि प्रत्ययो न भवति सापेक्षत्वादसामर्थ्यात् । समर्थवचनमिति । प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं प्रवृत्तम् । तत्र कम्बलउपगोरपत्यं देवदत्तस्येति योऽर्थः प्रतीयते नासौ कम्बल औपगवो देवदत्तस्येति प्रत्यये कृते इति प्रत्ययो न भविष्यतीत्यर्थः । प्रकृतिप्रत्ययौ च प्रत्ययार्थं सह ब्रूते । नचानन्वितयोः सहाभिधानसम्भवः । असमर्थशब्देनासमर्थादुत्पन्नः प्रत्यय उपचारादभिहितः । अपत्यशब्दादिति । अपत्यविशेषवाचिनो देवदत्तादिशब्दादित्यर्थः । तथाहि । यथेन्द्रो देवता यस्य तदैन्द्रं हविरिति प्रथमान्तात्प्रत्ययो भवति । एवं देवदत्तोऽपत्यमस्योपगोरिति प्रत्ययप्रसङ्गः । लक्षणवाक्यापेक्षञ्च प्राथम्यं नियतत्वादाश्रीयते न तु विग्रहवाक्यापेक्षमनियतमन्यथा पर्यायेण सर्वस्य प्राथम्यात् प्रथमादित्यनर्थकं स्यात् । प्रथमवचनमिति । देवदत्तिरित्युक्तेऽपत्यं प्रतीयते न त्वपत्यवानित्यर्थः । इहेति । व्यपेक्षैकार्थीभावयोरत्यन्तभेदाभिन्नार्थस्य वाक्यस्य वृत्त्या बाधनं न भविष्यतीत्यर्थः । कृतवर्णानुपूर्वीकमिति ।

व्यम्। कर्तव्यं च। किं प्रयोजनम्। नित्याः शब्दाः नित्येषु शब्देषु वाक्यस्य साधुत्वमनेनान्वाख्यायते ॥

प्राग्दीव्यतोऽण् ॥ ८३ ॥ अयुक्तोयं निर्देशः। नहि तत्र कश्चिद् दीव्यच्छब्दः पठ्यते। कस्तर्हि। दीव्यतिशब्दः। कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः। प्राग्दीव्यतेरिति। स तथा तर्हि निर्देशः कर्तव्यः। प्राग्दीव्यतेरिति। न कर्तव्यः। दीव्यतिशब्दे च दीव्यच्छब्दोस्ति तस्मादेषा पञ्चमी। किं पुनः कारणं विकृतनिर्देशः क्रियते। एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। एकदेशविकृतेषूपसंख्यानं चोदितं तन्न वक्तव्यं भवति। अथ वा प्राक्शब्दोयं दिक्शब्दः दिक्शब्दैश्च योगे पञ्चमी भवति। तत्राप्रथमासमानाधिकरणे इति कृत्वा शता भविष्यति। अथ प्राग्वचनं किमर्थम्। प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थम्। प्राग्वचनं क्रियते। सकृद्विधानार्थम्। सकृ

तस्यैव लोकेऽर्थप्रतिपादनाय प्रयोगात्समर्थत्वमिति भावः। सौत्थितिरिति। विभज्यान्वाख्याने सुउत्थित इत्यस्मादपि प्रत्ययः स्यात्। ततश्च सावुत्थितिरित्यनिष्टप्रसङ्गो वार्णादाङ्गं बलीय इति वृद्धिप्रसङ्गात्। नन्वन्तरङ्गत्वाद्वार्णेषु कार्येषु कृतेषु प्रत्ययो भविष्यति। एवं तर्ह्येतदनेन समर्थवचनेन ज्ञाप्यते। अस्तीयं परिभाषा अकृतव्यूहाः पाणिनीया इति। तेन पपुषः तस्थुष इत्यादि सिद्धं भवति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं कृतोपीडागम एतत्परिभाषावशान्निवर्तते। तत्र पपावम् अस् इति स्थिते इट् च प्राप्नोति सम्प्रसारणं च। तत्र सम्प्रसारणं बलीयः प्रतिपदविधानादिति। तत्र कृते वलादित्वाभावादिण्नास्तीति सिद्धं पपुष इति। वाक्यस्येति। वृत्तिवाक्ययोस्त्वान्तरार्थभेदेऽपि प्रधानार्थाभेदादैकार्थ्याद्वाक्यस्य वृत्त्या बाधः स्यात्। तथा हौपगवमानयेत्युक्ते योर्थ आनीयते स एवोपगोरपत्यमानयेत्युक्तौ तत्र तथा गोशब्देन गावीशब्दो निवर्त्यते। सत्यामपि गावीशब्दादधिकस्य स्त्रीत्वस्य प्रतिपत्तौ जातिलक्षणार्थाभेदात्। एवं वाक्यस्यापि वृत्त्या निवृत्तिः स्यादिति तदभ्यनुज्ञानाय वावचनम् ॥ ८२ ॥

प्राग्दीव्यतोऽण् ॥ अयुक्त इति। प्रसिद्धन्यायकरणो युजिः। प्रसिद्धस्य च कदाचिद्विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः प्रयोगो दृश्यते न्यायेनायुक्तमिति। नहीति। दीव्यतिशब्दवाच्यस्यार्थस्यैवावधिभावो विवक्षितः। अर्थानामेवावधिमत्त्वस्यं दृष्टत्वात्। समानजातीयानामवध्यवधिमद्भावस्य सुप्रसिद्धत्वात्। समुदाये चैकदेशस्य गुणभावादवधित्वानुपपत्तिरिति भावः। दीव्यच्छब्द इति। एकदेशेन समुदायो निर्दिश्यते। स चार्थप्रधान इत्यर्थस्यावधित्वं सम्पद्यते। तन्नेति। तेन पचत्वित्यादौ पदसंज्ञा सिद्धा भवति। अथवेति। नैवेदमनुकरणं किं तर्ह्यर्थ एवावधित्वेन निर्दिश्यते। तत्र दिवेर्लटि कृतेऽर्थादित्यनेन गम्यमानार्थत्वादप्रयुक्तेनाप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यात् प्रथमासमानाधिकरणे निषेधाद्वा लटः शत्रादेशः कृत इत्यर्थः। अथेति। एकदेशाद्वेद्वारेण प्राग्दीव्यत इति समुदाय आक्षिप्तः। अणित्येवं वक्तव्यमधिकारार्थमिति

द्विहितः प्रत्ययो विहितो यथा स्यात् । योगे योगे तस्य ग्रहणमाकर्षमिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अधिकारादप्येतत् सिद्धम् । अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योगे उपतिष्ठते । अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽणप्रसङ्गः * । अधिकारात् सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽण् प्राप्नोति । अत इञ् । अण् चेत्यणपि प्राप्नोति । तस्मात् प्राग्वचनम् * । तस्मात्प्राग्वचनं कर्तव्यम् । अथ क्रियमाणेऽपि प्राग्वचने कथमिदं विज्ञायते प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतयः आहो स्वित्प्राग्दीव्यतो येऽर्था इति । किं चातः । यदि विज्ञायते प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय इति । स एव दोषः । अपवादविषयेऽणप्रसङ्ग इति । अथ विज्ञायते प्राग्दीव्यतो येऽर्था इति । न दोषो भवति । समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमान इञणं बाधते । यथा न दोषस्तथास्तु । प्राग्दीव्यतो येऽर्था इति विज्ञायते । कुत एतत् । तथा ह्ययं प्राधान्येनार्थं प्रतिनिर्दिशति । इतरथा हि बह्व्यस्तत्र प्रकृतयः पठ्यन्ते ततो यां कां चिदेवावधित्वेनोपाददीत । अथ वा पुनरस्तु प्राग्दीव्यतो याः प्रकृतय इति । ननु चोक्तमपवादविषयेऽणप्रसङ्ग इति । न वा क्व चिद्वावचनात् * । न वा एष दोषः । किं कारणम् । क्व चिद्वावचनात् । यदयं क्व चिद्वावचनं करोति । पीलाया वा । उदश्विनोऽन्यतरस्यामिति । तज्ज्ञापयत्याचार्यः नापवादविषयेऽण्भवतीति । यद्येतज्ज्ञाप्यते नार्थः प्राग्वचनेन । अधिकारात्सिद्धम् । ननु चोक्तमधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषयेऽणप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । परिहृतमेतत् न वा क्व चिद्वावचनादिति । किं पुनः कारणमियानवधिर्गृह्यते । न प्राक् ठक इत्येवोच्येत । एतज्ज्ञापयत्यर्थेष्वेतद्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमान इञणं बाधते ॥

मत्वा प्रश्नः । सकृद्विधानार्थमिति । प्राग्दीव्यतो येऽर्थास्तान् सर्वानपेक्ष्यानेनाण् प्रत्ययः सकृद्विधीयत इत्यर्थः । विहितो यथा स्यादिति । सर्वेष्वर्थेषु विहितो यथा स्यादित्यर्थः । अण् चेति । प्रतियोगमुपस्थाने द्वयोरेकविषयत्वाद्विकल्पः स्यान्न तु बाध्यबाधकभावः । स एव दोष इति । सर्वाश्चेत्प्रकृतय इहापेक्ष्यन्ते तदैकविषयत्वादणिञादीनां बाध्यबाधकभावो न स्यात् । समानेर्थ इति । अर्थापेक्षणे सत्यर्थेष्विदमपि विधानमिति प्रकृत्यन्तरं सावकाशोऽण् प्रत्यय एकस्मिन्नर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमाने नेञादिना तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाध्यत इत्यर्थः । तथा हीति । यज्जातीयो ऽवधिस्तज्जातीयो ऽवधिमानिति भावः । प्राधान्येनेति । तात्पर्येणेत्यर्थः । यां कांचिदिति । प्राक्कुलत्वादण् इति वक्तव्यं स्यादित्यर्थः । पीलाया वेति । सूत्रमप्येतदनारम्भणीयं स्यात् । द्व्यच इत्यनेनैव ढकः सिद्धत्वादनेनाप्यणः । उदश्वित इति । उदश्वित इत्येव ठग्विधानाय कर्तव्यं स्यादनेनाणः सिद्धत्वादित्यर्थः । न प्राक् ठक इति । यद्यपीहानेकं ठग्ग्रहणमस्ति तथापि व्याख्यानात्प्राग्वहतेष्ठगित्ययमेवावधित्वेन ग्रहीष्यते । एतदिति । एवं हि स्पष्टो बाध्यबाधकभावो भवति ज्ञापकाश्रयणमन्तरेणैवेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः ॥ ८५ ॥ ण्यप्रकरणे वाङ्मतिपितृमतां छन्दस्युपसंख्यानम् * । ण्यप्रकरणे वाङ्मतिपितृमतां छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । वाक् । वाच्यः । मति । मात्यः । पितृमत् । पैतृमत्यः । पृथिव्या ञाञौ * । पृथिव्या ञाञौ वक्तव्यौ । पार्थिवा पार्थिवी । देवस्य यञञौ * देवस्य यञञौ वक्तव्यौ । दैव्यं दैवम् । बहिषष्टिलोपो यञ् च * । बहिषष्टिलोपो यञ् च वक्तव्यः । बहिर्भवो बाह्यः । ईकक्च * । बहिषईकक्च वक्तव्यः । बाहीकः । ईकञ् छन्दसि * । ईकञ् छन्दसि वक्तव्यः । बाहीकमस्तु भद्रं वः । स्थाम्नोकारः * । स्थाम्नो ऽकारो वक्तव्यः । अश्वत्थामः । लोम्नोऽपत्येषु बहुषु * । लोम्नो ऽपत्येषु बहुषु अकारो वक्तव्यः । उडुलोमाः । शारलोमाः । बहुष्विति किमर्थम् । औडुलोमिः शारलोमिः । सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत् * । सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यद्वक्तव्यः । गवि भवं गव्यम् । गोः स्वं गव्यम् । गौर्देवता यस्य स्थालीपाकस्य गव्यः स्थालीपाकः । ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्धम् * । ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादाद्भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । ण्यादीनामवकाशः । दितिर्देवतास्य दैत्यः, अदितिर्देवतास्य आदित्यः । अर्थविशेषलक्षणस्याणपवादस्यावकाशः । दुलेरपत्यं दौलेयः । वालेयः । इहोभयं प्राप्नोति । दितेरपत्यं दैत्यः । आदितेरादित्यः । अपरस्यार्थविशेषलक्षणस्याणपवादस्यावकाशः । अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् । आपूपिकम् । शाष्कुलिकम् । ण्यादी-

---

दित्यदित्या ॥ अणपवादो ण्यः । वाङ्मतीति । कुर्वादिषु मतिपितृमच्छब्दयोरपत्यार्थे भाषायामपि ण्यविधानार्थः पाठः । अनेन तु छन्दसि सर्वेषु प्राग्दीव्यतीयेषु ण्यविधिः । बहिष इति । टिलोपवचनमव्ययानां भमात्रे टिलोप इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं तेनारातीय इत्येवमादि सिद्धं भवति । स्थाम्न इति । भाष्यकारवचनप्रामाण्यात्तदन्तस्य ग्रहणं न केवलस्य । अश्वत्थाम इति । अश्वस्येव स्थाम बलं यस्येति बहुव्रीहिः । पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः । अपत्यादावर्थे ऽकारप्रत्ययः । नस्तद्धित इति टिलोपः । उडुलोमा इति । बाह्वादिषु लोमन्शब्दस्य पाठादिञि प्राप्ते ऽकारो विधीयते । के चिदाहुरिञ्यपि कृते तस्य बह्वच इञ प्राच्यभरतेष्विति लुकि प्रत्ययलक्षणेन स्वादिष्विति पदसंज्ञायां नलोपेन सिद्धं रूपम् । भसंज्ञा तु वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणेन न भविष्यति न ङिसंबुद्ध्योरिति ङौ नलोपनिषेधाद्वा तदेतदयुक्तम् । प्राच्यभरतगोत्रादन्यत्र लुगभावात् । किं चोडुलोमैरुडुलोमेभ्य इत्यादौ सुब्विधौ नलोपस्यासिद्धत्वादैसादि न स्यात् । न लुमताङ्गस्येति । प्रत्ययलक्षणनिषेधाद्वा पदसंज्ञाया अभावः । यथा काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिन इत्यत्राणो लुकि कृते नलोपो न भवति । एवमिहापि न स्यात् । सर्वत्रेति । नापत्य एव । यद्वा । प्राग्दीव्यतीये अन्यत्र च तेन गवा चरति गव्य इत्यपि भवतीति के चिदाहुः । अजादिप्रसङ्ग इति किम् । गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम् । ण्यादय इति । ण्यादयो येन नाप्राप्तिन्यायेनाण एवापवादाः । ठगादिभिरणपवादैस्तु सह संप्रधारणायां परत्वात्त एव स्युरिति वार्तिकारम्भः । अर्थविशेषो

नामवकाशः । बार्हस्पत्यम् । प्राजापत्यम् । इहोभयं प्राप्नोति । वनस्पतीनां समूहो वानस्पत्यम् । ण्यादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति । दितिवनस्पतिभ्यामपत्यसमूहयोरिति ॥

उत्सादिभ्योऽञ् ॥ ८६ ॥ अञ्प्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसि * । अञ्प्रकरणे ग्रीष्मादच्छन्दसीति वक्तव्यम् । ग्रैष्मम् । अच्छन्दसीति किमर्थम् । त्रिष्टुब् ग्रैष्मी यद्यच्छन्दसीत्युच्यते । ग्रैष्मावेतौ मासौ । अत्र न प्राप्नोति । अच्छन्दसीत्युच्यते । नेदं छन्दः समीक्षितम् । काठकं कालापकं मौदकं पैप्पलादकमिति । किं तर्हि । प्रत्ययार्थविशेषणमेतद् । न चेच्छन्दः प्रत्ययार्थो भवतीति ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ॥ ८७ ॥ किमर्थं नञ्स्नञावुच्येते । न नञेवोच्येत । का रूपसिद्धिः । पौंस्नम् । पुम्न् इति सकारान्तः । नञ्शब्दश्च प्रत्ययः । न सिध्यति । संयोगान्तस्य लोप इति लोपः प्राप्नोति । एवं तर्हि नवार्थो नञा नापि स्नञा अञ् प्रकृतः सोनुवर्तिष्यते । नकारश्चागमो वक्तव्यः । अथ नकारे आगमे सति किं पूर्वान्तः करिष्यते आहोस्वित्परादिः । किं चातः । यदि पूर्वान्तः । स्त्रैणाः । बहुषु लोपः प्राप्नोति । स्त्रैणानां सङ्घः । सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामणित्यण् प्राप्नोति । अथ परादिः । पौंस्नम् । स एव दोषः । संयोगान्तस्य लोपः प्राप्नोतीति । अस्तु पूर्वान्तः । कथं स्त्रैणाः स्त्रैणानां सङ्घइति । उभयत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणम् । न

लक्षणं निमित्तं यस्य सोर्थविशेषलक्षणः । यस्त्वर्थसामान्यलक्षणोऽणपवादस्स परत्वाद्भवति उष्ट्रपतिर्नाम पत्रं तस्येदमौष्ट्रपतम् । पत्राध्वर्युपरिषदश्चेत्यञ् भवति न तु ण्यः । बार्हस्पत्यमिति । बृहस्पतिर्देवता अस्येति ण्यः । दितिवनस्पतिभ्यामिति । इतश्चानिञ इति दितेर्ढं न भवति । वनस्पतेरचित्तहस्तिधेनोष्ठगिति ठग् न भवति ।

उत्सा ॥ ग्रीष्मादिति । छन्दःशब्देनेह वृत्तमुच्यते । तस्मिन्नभिधेये ऽञः प्रतिषेधादण् एव भवति । त्रिष्टुबिति । ग्रीष्मो देवता अस्या इत्यण् यदा तु ग्रीष्मे भवति शेषार्थविवक्षा तदा तु शैषिक ऋत्वण् सिद्ध एव । न चाञा शैषिकस्य बाधप्रसङ्गोऽर्थविशेषलक्षणानां तुल्यकक्ष्याणामेव प्रत्ययानां ण्यादिभिर्बाधनात् । ऋत्वण्तु कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वादञो बाधकः । तथा हि । कालाट्ठञणोपवादष्ठञोपि ऋत्वण् । ग्रैष्मावेताविति । शेषलक्षणादर्थादन्यत्र बोद्धव्यम् । शेषे ऋत्वणा भाव्यमित्युक्तम् ॥ ८६ ॥

स्त्रीपुंसाभ्याम् ॥ लोपःप्राप्नोति । तत्र कर्तव्यंपूर्वत्रासिद्धमित्यनुस्वारस्यासिद्धत्वादनुस्वारस्यापि वाश्रयोगवाहस्य प्रत्याहारे इष्टत्वात्संयोगान्तत्वादिति भावः।अञ्प्रकृत इति। तत्र भत्वात्पदत्वाभावात् संयोगान्तलोपाप्रसङ्गः। बहुषु लोप इति।यञञोश्चेत्यनेन। अथ परादिरिति । परादौ नशब्दः संपद्यत इत्यञ्कार्याभावः । ननु च तद्भक्तस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्परादावपि नकारे ऽञ्कृतं प्राप्नोति । एवं तर्हि अश्वासावञित्याश्रयणाददोष

चैतल्लौकिकं गोत्रम् । ईकारस्तर्हि प्राप्नोति । इष्टमेवैतत्संगृहीतं स्त्रैणी पौंस्नीत्येव भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पठन्ति । नञ्स्नञीकक्ख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानमिति । टिलोपस्तर्हि प्राप्नोति । नुग्वचनान्न भविष्यति । भवेदिह नुग्वचनान्न स्यात्स्त्रैणमिति । इह तु खलु पौंस्नमिति नुग्वचनादेव प्राप्नोति । तस्मान्नञ्स्नञौ वक्तव्यौ । अथेहेमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनाद् आहो स्वित्प्राग्वतेः। कश्चात्र विशेषः । नञ्स्नञौ भवनादिति चेद्वत्यर्थे प्रतिषेधः * । नञ्स्नञौ भवनादिति चेद्वत्यर्थे प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्त्रीवत् पुंवदिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । इमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनादित्युच्येते । तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितं वतिं बाधेयाताम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । वतेः प्रागिति वक्ष्यामि । वतेः प्रागिति चेद् भाव उपसंख्यानम् * । वतेः प्रागिति चेद् भाव उपसंख्यानं कर्तव्यम् । स्त्रीभावः स्त्रैणः पुंभावः पौंस्नमिति । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं नञ्स्नञौ भवनादिति चेद्वत्यर्थे प्रतिषेध इति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न वत्यर्थे नञ्स्नञौ भवत इति । यदयं स्त्रियाः पुंवदिति निर्देशं करोति । एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्यति । योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥

द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ ८८ ॥ इह कस्मान्न भवति । त्रैविद्यः पाञ्चनदः षाट्कुल इति । इह तावत् त्रैविद्य इति । नैवं विज्ञायते तिस्रो विद्या अधीते त्रैविद्य इति । कथं तर्हि त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या त्रिविद्यामधीते त्रैविद्य इति । इहापि पाञ्चनद इति नैवं विज्ञायते पञ्चसु नदीषु भवः पाञ्चनद इति । कथं तर्हि

इति मन्यते । पररूपं च शकन्ध्वादित्वात्सौत्रत्वाद्वा निर्देशस्य भवति । उभयत्रेति । यञञोश्चेत्यत्र यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यनुवर्तते। सङ्घाङ्कल्येत्यत्रापि गोत्रचरणाद्वुञित्यतः। ऋषिप्रजनश्च लोके गोत्रमित्युच्यते । स्त्री च नार्थेनापि पुंशब्दवाच्यं सामान्यमिति भावः। टिलोपस्तर्हीति । प्रकृत्यैकाजित्यत्रेष्ठेमेयःस्वित्यनुवर्तनात् प्रकृतिभावो नास्ति। इह तु खल्विति । यं विधिं प्रतीति यस्य तु विधेरिति च न्यायाभ्यामित्यर्थः।ननु च स्त्रीशब्दस्यापि नुगेव लोपनिमित्तम् । अन्यथा अदितेः अस्येति आयमित्यादाविव यस्येति लोपात्परत्वाद् वृद्धिः स्यादितिचिन्त्यमेतत्। पौंस्ने दोषप्रसङ्गाद्वा । स्त्रैणेनाकारिसूक्ष्मेक्षा । वत्यर्थ इति । प्राग्भवनात्सर्वेष्वर्थेषु नञ्स्नञौ प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानौ प्रकृत्यन्तरेषु सावकाशस्य वतेर्बाधकौ प्राप्नुत इति भावः। योगापेक्षमिति । अयं योगो वत्यर्थे न प्रवर्तते इति पुंवदिति निर्देशेन ज्ञाप्यत इत्यर्थः। त्वतलोस्तु नञ्स्नञ्भ्यां समावेशायाचत्वादित्यत्र यत्नः करिष्यते। तेन स्त्रीत्वं स्त्रीता। पुंस्त्वं पुंस्तेत्यपि भवति ॥ ८८ ॥

द्विगोर्लुग ॥ त्रैविद्य इति : द्विगोरत्राण् प्रत्यय इति मन्यते। अवयवेति। विद्यात्रयरूपस्य समुदायस्य त्रिविद्यात्वं विवक्षितमित्यर्थभेदो नास्ति। मयूरव्यंसकादित्वाद्वा द्विग्वभावः। पाञ्चनदमिति । नदीभिश्चेति समाहारेऽव्ययीभावः। कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वा

पञ्चानां नदीनां समाहारः पञ्चनदं पञ्चनदे भवः पाञ्चनद इति । षाट्कुल इति । नैवं विज्ञायते षट्सु कुलेषु भवः षाट्कुल इति, किं तर्हि षण्णां कुलं षट्कुलं षट्कुले भवः षाट्कुल इति । अजादिग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत् । पञ्चगर्गरूप्यं पञ्चगर्गमयम् । द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणम् * । द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । द्विगुनिमित्तं यस्तद्धितः तस्य लुग्भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपालमिति । अर्थविशेषाऽसंप्रत्यये ऽतन्निमित्तादपि * । अर्थविशेषासंप्रत्यये ऽतन्निमित्तादपीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पञ्चकपाल्यां संस्कृत इत्यपि विगृह्य पञ्चकपाल इत्येव यथा स्यात् । अथ क्रियमाणे पि तन्निमित्तग्रहणे कथमिदं विज्ञायते । तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति आहो स्वित् स निमित्तमस्य सोयं तन्निमित्तस्तन्निमित्तादिति । किं चातः । यदि विज्ञायते । तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति । क्रियमाणेपि तन्निमित्तग्रहणे ऽत्र प्राप्नोति । पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपालमिति । अथ विज्ञायते स निमित्तमस्य सोयं तन्निमित्तस्तन्निमित्तादिति । न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । स निमित्तमस्य सोयं तन्निमित्तः तन्निमित्तादिति विज्ञायते । कुत एतत् । यदयमाह अर्थविशेषाऽसंप्रत्यये तन्निमित्तादपीति । तत्तर्हि निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । द्विगोरिति नैषा पञ्चमी का तर्हि संबन्धे षष्ठी । द्विगोस्तद्धितस्य लुग्भवतीति । कश्च द्विगोस्तद्धितः । निमित्तम् । यस्मिन् द्विगुरित्येतद्भवति । कस्मिंश्चैतद्भवति । प्रत्यये । इदं तर्हि वक्तव्यम् । अर्थविशेषासंप्र-

---

इत्यच् समासान्तः । षण्णामिति। आदिपुरुषाणां कुलमिति। कुलसामान्यस्य विवक्षितत्वाद्यपत्यार्थे षट्सु कुलेषु भव इति स एव षण्णां कुलेभव इतीति भावः। पञ्चगर्गरूप्यमिति । पञ्चभ्यो गर्गेभ्यो हेतुभ्य आगतमिति द्विगुः। ततो रूप्यमयटौ । द्विगुनिमित्तमिति। द्विगुनिमित्तमिति षष्ठीसमासः । क्व चिद् द्विगुनिमित्त इति पाठः । तत्र द्विगोर्निमित्तं यस्मिंस्तद्धिते तदीयो योऽर्थः स द्विगुनिमित्ति इति व्याख्येयम्।पञ्चकपालस्येति। पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति तद्धितार्थे द्विगुः ततोण् । लुक् पुनस्तस्येदमित्यण् । तस्य द्विगुं प्रत्यनिमित्तत्वाल्लुगभावः । अर्थविशेषा ऽसंप्रत्यय इति । तद्धितहेतुकाद् द्विगोर्लुकि योर्थः प्रतीयते स एवातद्धितहेतुकादपि यदीत्यर्थः । समाहारद्विगुश्च तद्धितार्थ इति द्विगुना समानार्थ इति तदिदं लुग्विधानं तस्येति तद्धितस्य । स निमित्तमिति । स तद्धितोर्थद्वारेण निमित्तं यस्येत्यर्थः । यदयमिति । पञ्चकपाल्यां संस्कृत इत्यत्रापि तद्धितस्य निमित्तं द्विगुरिति किं द्वितीयवार्त्तिकारम्भेण । किं च तन्निमित्तग्रहणमपि व्यावर्त्याभावादनर्थकं स्यात् । निमित्तमिति । निमित्तनिमित्तिभावलक्षणस्य संबन्धस्यान्तरङ्गत्वात्स एवाश्रीयते न तु पौर्वापर्यलक्षणः । पौर्वापर्यस्य च पञ्चम्या लाभात् षष्ठ्याश्रयणमनर्थकं स्यात् । अन्यविकन्यायेनेति । अन्यविकशब्द-

त्यये तन्निमित्तादपीति। एतच्च न वक्तव्यम्। इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यं पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपाल्यां संस्कृतः पञ्चकपालो दशकपाल इति। तत्र द्वयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः। अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यव्यविकन्यायेन। तद्यथा अवेर्मांसमिति विगृह्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति। एवं पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इति विगृह्य पञ्चकपाल इति भविष्यति। पञ्चकपाल्यां संस्कृत इति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति। तत्र त्रैशब्द्यं चेह साध्यं तच्चैवं सति सिद्धं भवति॥

गोत्रेऽलुगचि॥ ८९॥ गोत्रे ऽलुगचीति चेदितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः। केतरेतराश्रयता। अलुग्निमित्तोजादिः। अजादिनिमित्तश्चालुक्। तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते। विप्रतिषेधाल्लुकश्छविधानम् *। विप्रतिषेधाल्लुकः छो भविष्यति। लुकोवकाशः। गर्गाः। वत्साः। विदाः। उर्वाः। छस्यावकाशः। शालीयो मालीयः। गार्गीयो वात्सीयः। इहोभयं प्राप्नोति। गर्गाणां छात्राः गार्गीयाः वात्सीयाः। छो भवति विप्रतिषेधेन। नैष युक्तो विप्रतिषेधः। भूम्नीति च लुक् प्राप्तो बाह्ये चार्थे विधीयते ऽजादिः। बहिरङ्गमन्तरङ्गाद् विप्रतिषेधादयुक्तं स्याद॥ भूम्नि प्राप्तस्य लुको यदजादौ तद्धिते ऽलुकं शास्ति। एतद् ब्रवीति कुर्वन् समानकालावलुग्लुक्च। यदयं भूम्नि प्राप्तस्य लुकोऽजादौ तद्धितेऽलुकं शास्ति।

घोर्यो न्यायस्तेनेत्यर्थः। क्व चिद्अविरविकन्यायेनेति पाठस्तत्र च दृष्टान्तत्वेनोपन्यासः। अव्यविकन्यायेन तदद्वारेण यथा प्रत्ययमुत्पादयति न स्वयं तथायमपीत्यर्थः। अथवाऽविरित्यस्य विभक्त्यन्तस्यानुकरणमाविरिति। ततोऽनुकार्येणार्थेनार्थवत्वाद्या विभक्तिरुत्पद्यते तस्याद्वन्द्वान्तर्भावाल्लोपः न तु पूर्वस्या अनुकरणत्वात् सुप्त्वाभावात्। यथाऽस्य वामीयमिति षष्ठ्या लुगभावः। अथवा भाष्यकारवचनप्रामाण्यादस्य साधुत्वम्। एवमिति। पञ्चकपालीशब्दात्त्वनभिधानात्तद्धितानुत्पत्तिरिति भावः॥ ८८॥

गोत्रेऽलुगचि॥ यस्कादिभ्यो गोत्र इति प्रकरणेन प्राप्तस्य लुको विषयविशेषेऽयमपवादः। गोत्रे लुगचीति चेदिति। अस्मिन् सूत्रन्यासे दोषः। यदि तु गोत्रे लुगित्युक्त्वा हलिनेत्युच्येत तदा न स्याद्दोष इत्यर्थः। अलुङ्निमित्त इति। गर्गाणां छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायां सत्यलुकि वृद्धत्वाच्छेन भाव्यं नान्यथा छे च कृते ईयादेशे परतोऽलुगितीतरेतराश्रयत्वम्। व्यक्तिपक्षे ऽचीति परसप्तम्याश्रयणेयं दोषः। आकृतिपक्षे तु विषयसप्तम्याश्रयणे ऽस्य दोषस्यानवतारः। गार्गीया इति। गार्ग्यस्यायं छात्र इति यदा एकवचनान्ता प्रकृतिस्तदेदं छस्यावकाशप्रदर्शनम्। भूम्नीति चेति। प्रत्ययार्थबहुत्वमात्रापेक्षो लुगन्तरङ्गो बाह्यप्राग्दीव्यतीयार्थापेक्षत्वात्तु बहिरङ्गोजादिप्रत्ययः। अन्तरङ्गबहिरङ्गयोश्चातुल्यकालत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः। तुल्यकालत्वप्रतिपादनायाह भूम्नीति। समानकालाविति। यदि पूर्वं लुक् प्रवर्तेत तदाभिनिर्वृत्तस्य निवर्तयितुमशक्यत्वादनर्थकमलुग्विधानं स्यात्।

तज्ज्ञापयत्याचार्यः समानकालावेतावलुग्लुकाविति । यदि वा लुकः प्रसङ्गे भवत्यलुक् छस्तथा प्रसिद्धोस्य यदि वा लुकः प्रसङ्गेऽलुग्भवति तथास्यच्छः प्रसिद्धो भवति । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । लुग्वालुकः प्रसङ्गं प्रतीक्षते । छेऽलुगस्यं तथा । लुग्वा पुनरलुकः प्रसङ्गं यदि प्रतीक्षते । तथाऽस्य छेऽलुक् सिद्धो भवति । प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोभिनिविशत इति । गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुक् * । गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्यः । बिदानामपत्यं माणवकः बैदः बैदौ । किमर्थमिदम् । नाचीत्येवालुक् सिद्धः । अचीत्युच्यते । न चात्राजादिं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि * । एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः । बैदस्यापत्यं बहवो माणवका बिदाः । बैदयोर्वा बिदाः । अञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुग्न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्विति । अञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति । नैष दोषः । यत्तावदुच्यते । गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोरलुग्वक्तव्यइतिं । न वक्तव्यः । अचीत्येवालुक् सिद्धः । अचीत्युच्यते न चात्राजादिं पश्यामः । प्रत्ययलक्षणेन । ननु चोक्तं वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति । यदि वा कानि चिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन

तस्मादलुग्विधानान्न तावत्पूर्वं लुक् प्रवर्तत इति लुकोपि सापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वाभावाद्नुपपन्नएव विप्रतिषेध इत्यर्थः । यदि वेति । अन्तरेणापि विप्रतिषेध लुगपवादत्वादलुकस्तन्निमित्तमजादिप्रत्ययो बलवत्त्वात्प्रवर्त्तेत इत्यर्थः । पूर्वमिति । निरपवादे विषये उत्सर्गेण प्रवर्त्तितव्यमिति पश्चादसौ प्रवर्ततइति भावः । प्रकल्प्येति । अन्यथा निर्विषयो ऽपवादः स्यादादि सर्वत्रोत्सर्गः प्रवर्तेतेति भावः । गोत्रस्येति । गोत्रप्रत्ययस्येत्यर्थः । बहुषु लोपिन इति । बहुष्वर्थेषु विधीयमानलोपस्येत्यर्थः । बहुवचनान्तस्येति । यदा तदर्थान्तरे यूनि संक्रामति तदन्ताद्यूनि यदा प्रत्ययः क्रियतेइत्यर्थः । द्व्येकयोरिति । द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः । द्वयोर्यूनोरेकस्मिन् वा यूनि यदा प्रत्यय उत्पद्यत इत्युक्तं भवति । बिदानामिति बिदस्यापत्यानि बहूनि । अनृष्यानन्तर्यं इति गोत्रेञ् । तदन्ताद्यून्यत इञ् । तस्य ण्यत्तत्रियार्षञित इति लुक् । तत्राञो बहुषूत्पन्नत्वाल्लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यते । अञन्तमिति । इञि लुप्ते युवसु बहुष्वञन्तस्य वर्तनाल्लुग्भविष्यतीत्यर्थः । काश्यपाइति । काश्यपस्यापत्यं बिदादित्वादञ् । तत एकस्यैव काश्यपस्य बहवः प्रतिकृतयो यदा विवक्षिता भवन्ति तदेवे प्रतिकृताविति कन्प्रत्ययस्तस्य देवपथादित्वाल्लुप् । हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति वचनाल्लिङ्गमेव युक्तवद्भावेन भवति । वचनं त्वभिधेयगतमेव । यद्वैकशेषः क्रियते तदाऽञन्तस्य प्रकृतिबहुत्वे वर्त्तमानाल्लुक्प्रसङ्गः । यदि वेति । यथैवेत्यर्थः । श्नतृणेड् इत्यत्र हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमान-

भवन्ति । तथा चेदमपि भविष्यति । अथ वाऽविशेषेण लुकमुक्त्वा हलि नेति वक्ष्यामि । यद्यविशेषेण लुकमुक्त्वा हलि नेत्युच्यते । बिदानामपत्यं बहवो माणवका विदाः । अत्राप्यलुक् प्राप्नोति । अस्तु पुनरस्य युवबहुत्वे वर्तमानस्य लुग्भविष्यति । पुनरलुक्कस्मान्न भवति । समर्थानां प्रथमस्य गोत्रप्रत्ययान्तस्यालुगुच्यते । न चैतत्समर्थानां प्रथमं गोत्रप्रत्ययान्तम् । किं तर्हि । द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । अत्रिभरद्वाजिका । वसिष्ठकश्यपिका । भृग्वङ्गिरसिका । कुत्सकुशिकिका इत्येवमर्थम् । गर्गभार्गविकाग्रहणं वा नियमार्थम् । अथ वा गर्गभार्गविकाग्रहणं कर्तव्यम् । तन्नियमार्थं भविष्यति । एतस्यैव गोत्रप्रत्ययान्तस्य द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तस्यालुग्भवति नान्यस्येति । यदप्युच्यते । एकवचनद्विवचनान्तस्य च प्रवृत्तौ बहुषु लोपो यूनि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । ननु चोक्तम् । अञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्वित्युच्यमानो लुङ् न प्राप्नोतीति । मा भूदेवमञ्यो बहुषु यञ्यो बहुष्विति । अञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येवं भविष्यति । ननु चोक्तं नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात् । काश्यपप्रतिकृतयः काश्यपा इति । नैष दोषः, लौकिकस्य तत्र गोत्रस्य ग्रहणम् । नचैतल्लौकिकं गोत्रम् । यद्यञन्तं यद्बहुषु यञन्तं यद्बहुष्वित्येवमु-

---

स्तृणह इमितीमागमो लुप्तेपि सार्वधातुके भवति । तत्र हि हलीत्यनेन सार्वधातुकं विशेष्यते । ततश्च हलादिसार्वधातुकाश्रयत्वादिमागमः प्रत्ययलक्षण इति लुप्तेपि प्रत्यये प्रवर्तते । गवे हितं गोहितमित्यादौ त्ववादयोऽज्मात्रे विधीयमानावर्णरूपतानिमित्ता एव न तु प्रत्ययत्वनिमित्ता इति प्रत्ययलक्षणाभावाल्लोपे न प्रवर्तन्ते । इहाप्यजादौ प्रत्यये लुगुच्यमानः प्रत्ययलक्षणो भवतीति लुप्तेपि प्रत्यये प्रवर्तेत इति भावः । अविशेषेणेति । प्राग्दीव्यतीयोऽर्थ एवापेक्ष्यते न त्वजादिः प्रत्ययविशेष इत्यर्थः । हलि नेति । गर्गेभ्य आगतं गर्गरूप्यं गर्गमयमिति हलादावलुङ्न भवति । बिदानामपत्यमिति । अत्रापि प्राग्दीव्यतीयार्थस्य विवक्षितत्वादलुक् प्राप्नोतीत्यर्थः । युवबहुत्व इति । लुग्विधौ गोत्रप्रत्ययमात्रं गृह्यत इति युवबहुत्वेऽपि लुक् प्रवर्तेत इति भावः । प्रथमस्येति । प्रथमादित्यनुवृत्तमिहार्थवशात् षष्ठ्यन्तं संपद्यते । प्रथमार्थवृत्तित्वाच्च प्राथम्यं गोत्रप्रत्ययस्य द्वितीयार्थवृत्तित्वे त्वलुगभावः । अत्रिभरद्वाजिकेति । अत्रेरपत्यानि बहूनि इतश्चानिञ इति ढक् । तदन्ताद्युवबहुत्वे अत इञ् । तस्य ण्यक्षत्रियार्षेति लुक् । अत्रिभृग्विति ढको लुक् । भरद्वाजशब्दाद्बिदाद्यञ् । ततो यूनीञ् । पूर्ववल्लुक् । अञोपि युवबहुत्वे लुगिष्यते । अनेन प्रथमस्योच्यमानोऽत्रिभरद्वाजानां मैथुनिकेति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायामलुग्न भवति । वसिष्ठकश्यपिकेति । वसिष्ठादृष्यण् । यूनीञो लुक् । अणो ण्यक्षत्रियादिसूत्रेण लुक् । कश्यपाद्बिदाद्यञ् । यूनीञो लुक् । अञो यञञोश्चेति लुक् । पूर्ववद्वुन् । भृगोः ऋष्यण् । यूनीञो लुक् । अणोऽत्रिभृग्विति लुक् । एवमङ्गिरसः । कुत्सादृष्यण् तस्माद्यून्यणो द्व्यच इति फिञा भाव्यं न त्विञेति युवविवक्षा न क्रियते । कुशिकाद्बिदाद्यञ् । यूनीञो लुक् । अञोपि लुक् । वुन् गर्गाद्यञो लुक् ।

ध्यते । विदानामयमपत्यं माणवको बैदः, बैदौ । अत्रापि प्राप्नोति । अलुगत्र लुकं बाधिष्यते । अलुकि च कृते पुनर्लुको निमित्तं नास्तीति कृत्वा पुनर्लुग्न प्राप्नोति । उक्तं वा किमुक्तम् । आपत्यं वा गोत्रम् । परमप्रकृतेश्चापत्यः । आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः स चाक्रियामेको गोत्रग्रहणानर्थक्यं च । बहुवचनलोपिषु सिद्धमिति । तत्र विदानामपत्यं माणवक इति विगृह्य विदशब्दाद् द्वयेकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति । बैदः बैदौ । बैदस्यापत्यं बहवो माणवक इति विगृह्य विदशब्दाद्बहुषूत्पत्तिर्भविष्यति बिदा इति अविरविकन्यायेन ॥

यूनि लुक् ॥ ९० ॥ यूनि लुगचीति चेत् प्रत्ययस्यायथेष्टप्रसङ्गः * । यूनि लुगचीति चेत् प्रत्ययस्यायथेष्टं प्राप्नोति । अनिष्टे प्रत्यये ऽवस्थिते लुक् । अनिष्टस्य प्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्येत । सिद्धं त्वविशेषेण लुग्वचनं हलि चेति प्रतिषेधः * । सिद्धमेतत् । कथम् । अविशेषेण लुकमुक्त्वा हलि नेति वक्ष्यामि । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं यूनि लुगचीति चेत् प्रत्ययस्यायथेष्टप्रसङ्ग इति । नैष दोषः । अचीति नैषा परसप्तमी । का तर्हि । विषयसप्तमी । अजादौ विषय इति । तत्राचि विषये लुकि कृते यो यतः प्रत्ययः प्राप्नोति स ततो भविष्यति । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि । प्रयोजनं सौवीरगोत्रेभ्यो णठकुछाः । ण, फाण्टाहृतेरपत्यं माणवकः फाण्टाहृतः फा-

---

भृगोर्ङ्ष्यण् । यूनीञो लुक् । अणोत्रिभृग्वित्ति लुक् प्राप्तो न गोपवनादिभ्य इति प्रतिषिध्यते । स एष प्रतिषेधो नियमार्थ इति बिदा इत्यत्र युवलक्षणे थे ऽलुङ् भवतीत्यर्थः । लोपो यूनीति । लोपग्रहणेन लुग् लक्ष्यते । लोपे हि प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिस्वरप्रसङ्गः । लौकिकस्येति । अपत्यस्येत्यर्थः । काश्यप इत्यञन्तं तु प्रतिकृतिबहुत्वे वर्त्तते नापत्यस्य बहुत्वे । निमित्तं नास्तीति । बहुत्वं नास्ति द्वित्वैकत्वविषयत्वादित्यर्थः । आपत्यं वेति । अपत्यस्येदमापत्यं पौत्रप्रभृत्यपत्यमित्यर्थस्तद्गोत्रसंज्ञं भवति । परमप्रकृतेरिति । गर्गादेरेवापत्यप्रत्ययःकार्यो न त्वनन्तरगोत्रयुवभ्य इत्यर्थः । आपत्यादिति । गर्गादेर्यदा पौत्रप्रभृतेरपत्ये चतुर्थादौ जीवद्वंश्ये प्रत्ययः क्रियते तदा स्वार्थे द्वितीयो यञिञोश्चेत्यादिना फगादिः क्रियते गार्ग्यायण इति । स चेति । स्त्रियां द्वितीयप्रत्ययाभावाद् गार्गीत्येव भवति । एक इति । परमप्रकृतेश्चापत्य इत्यनेन तदर्थस्य लाभात् । बहुवचनलोपेष्विति । युवबहुत्वे बिदा इत्यादि सिद्धम । द्वित्वैकत्वयोस्तु बैदो बैदावित्यादीत्यर्थः । तत्र बिदानामिति गोत्रस्य बहुषु लोपिन इति वार्त्तिकप्रयोजनमन्यथा साधयति । परमप्रकृतेरेव यूनि प्रत्ययः । आपत्याज्जीवद्वंश्यादित्यनेन स्वार्थिको द्वितीयो ण्यक्षत्रियार्षञित इति लुप्यते । अविरविकन्यायेनेति । केचिदाहुरग्रन्थोयमिति । परमप्रकृतेश्चापत्य इति वाचनिकत्वादस्यार्थस्य । अन्ये तु वचनस्यैवाव्यविकन्यायमूलत्वप्रतिपादनायैतदुक्तमित्याहुः ॥ ८९ ॥

यूनि लुक् ॥ यूनि लुगचीति चोदिति । अस्मिन् सूत्रन्यासे दोषो न तु न्यासान्तर इत्यर्थः । फाण्टाहृतस्यापत्यमित्यत इञ् । तस्यापत्यं युवा फाण्टाहृतिमिमताभ्यामिति

ण्टाहृतस्य यूनः छात्राः फाण्टाहृताः। ण। ठक्, भागवित्तेरपत्यं माणवको भागवित्तिकः भागवित्तिकस्य यूनश्छात्रा भागवित्ताः। ठक्। छ। तैकायनेरपत्यं माणवकस्तैकायनीयः तैकायनीयस्य यूनश्छात्राः तैकायनीयाः। छ, इञण्यौ सर्वत्र। इञण्यौ सर्वत्र प्रयोजनम्। औपगवेर्यूनश्छात्राः औपगवीयाः। वृद्धवदतिदेशे सति इञो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति। नैष दोषः। प्रत्याख्यायतेसावतिदेशः। कथं पुनर्यानि प्रयोजनानि तानि ज्ञापकेन सिद्धानि। यत्खच्छान्तात्तर्हि इञ् प्रयोजनम्। यत्। श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः श्वशुर्यस्यापत्यं श्वाशुरिः श्वाशुरेर्यूनश्छात्राः श्वाशुराः। यत्। ख, कुलस्यापत्यं कुलीनः कुलीनस्यापत्यं कौलीनिः कौलीनेर्यूनश्छात्राः कौलीनाः। ख। छ, स्वस्रुरपत्यं स्वस्रीयः स्वस्रीयस्यापत्यं स्वास्रीयिः स्वास्रीयेर्यूनः छात्राःस्वास्रीयाः। एतान्यपि हि न सन्ति प्रयोजनानि। अत्रापि यूनि श्वशुर्यः कुलीनः स्वस्रीय इत्येव भवितव्यम्। उक्तमेतत्। अणिञोर्लुकि अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति। अब्राह्मणगोत्रमात्रादित्युच्यते न चैतदब्राह्मणगोत्रमात्रम्। अब्राह्मणगोत्रमात्रादिति नायं पर्युदासः। यदन्यद् ब्राह्मणगोत्रमात्रादिति। किं तर्हि। प्रसज्य प्रतिषेधः। ब्राह्मणगोत्रमात्रान्नेति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। मायूरिः। कापोतिः। कापिञ्जलिरित्येवमर्थम्। एवं

णः। तस्यछात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायामिञश्चेत्यणिष्यते। स च न प्राप्नोति। णान्तत्वात्। ततश्च वृद्धलक्षण एवच्छे परतो णस्य लुक् स्यादिति च्छश्रवणप्रसङ्गः। भागवित्तेरिति। भगवित्तस्यापत्यमित्यत इञ। ततो यूनि वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलमिति ठक्। तस्य छात्रा इत्यर्थे ठको लुकीञश्चेत्यण्। तैकायनेरिति। तिकस्यापत्यमिति तिकादिभ्यः फिञ्। ततो यूनि फेश्छ चेति च्छः। यमुन्दश्च सुयामा च वार्ष्यायणिः फिञः स्मृता इति परिगणनं भाष्यकारेण फेश्छ चेत्यत्र नाश्रितामिति तैकायनेश्छो भवति। परिगणनाश्रये तु प्राप्नोति। तस्य छात्रा इति च्छे लुप्ते वृद्धलक्षणः छः। औपगवेरिति। उपगोरपत्येण। ततो यूनीञ् तस्मिन् लुप्ते छः। किं पुनरिञो लुकः प्रयोजनं यदा तस्मिन्न लुप्ते पि सिद्धश्छो वृद्धलक्षण इत्याह वृद्धवदिति। वृद्धशब्दः पूर्वाचार्यसंज्ञा गोत्रस्य तत्र यूनो वृद्धवदतिदेशादिञो लुक्यसत्यण् स्यात्। कथं पुनर्यानीति। गार्ग्यायणानां समूह इत्यादौ गोत्रलक्षणो वुञिष्यते स न प्राप्नोति। ज्ञापकेनेति। राजन्याद्वुञ् मनुष्याच्चेति वक्ष्यमाणेन। तदेवमिञो लुका विनाप्यौपगवीया इति च्छस्य सिद्धत्वादनुदाहरणमेतत्। इदानीमिञ उदाहरणान्तरं दर्शयितुमाह यत्खच्छान्तादिति। श्वाशुरिरिति। आपत्यस्य च तद्धिते नातीति यलोपः। उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद् न युवाभ्यामिति वृद्धिनिषेध ऐजागमश्च न प्रवर्त्तते। कुलीन इति। कुलात्खः। स्वस्रीय इति। स्वसुश्छः। एतान्यपीति। लक्षणान्तरेण युवप्रत्ययस्य लुकः सिद्धत्वादित्यर्थः। न चैतदिति। अब्राह्मणशब्देन ब्राह्मणसदृशक्षत्रियादिग्रहणाच्छ्वशुरादिशब्दैश्च क्षत्रियादेरनभिधानादित्यर्थः। प्रसज्य प्रतिषेध इति। युवप्रत्ययमात्रस्य लुकं विधाय ब्राह्मणगोत्रात्परस्य स निषिध्यते इत्यर्थः। मायूरिरिति। मयूरस्य

तर्हि अण्ण्यौ सर्वत्र प्रयोजनम् । अण्, ग्लुचुकायनेरपत्यं माणवकः ग्लौचुकायनः ग्लौचुकायनस्य यूनश्छात्रा ग्लौचुकायनाः । ण्यश्च कापिञ्जलाद्यर्थम् । कापिञ्जलादेरपत्यं माणवकः कापिञ्जलाद्यः कापिञ्जलाद्यस्य यूनश्छात्राः कापिञ्जलादाः । प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदतिदेशः * । प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदतिदेशः कर्तव्यः । युवा वृद्धवद्भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकं गार्ग्यायणानां किं चिद् गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः । गोत्राश्रयो वुञ् यथा स्यात् । यदि वृद्धवदतिदेशः क्रियते । औपगवेर्यूनश्छात्रा औपगवीया इतीञो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति । यदि पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनानुत्पत्तिरतिदिश्येत कथं पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनानुत्पत्तिः शक्या निर्देष्टुम् । वतिनिर्देशोऽयम् । कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम् । तद्यथा । उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति न सन्तीति, मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि युवा वृद्धवद्भवति न भवतीति । एवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे यथा गोत्रे युवप्रत्ययो न भवति । प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यून्यपि न भवतीति । तद्वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते । अथ वैतर्हि यूनि लुगित्येतन्न क्रियते । कथं तर्हि फक्फिञोरन्यतरस्यामिति । फक्फिञ्वर्ती युवा वा वृद्धवद्भवतीति वक्ष्यामि । यदा तर्हि न

पक्षिविशेषस्य गोत्र इञ् तदन्ताद्यूनि यञिञोश्चेति फक् । तस्य लुक् । ग्लुचुकायनेरिति । ग्लुचुकस्यापत्यं गोत्रमिति प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलमिति फिन् । ततो यून्यण् । तस्य लुक्यणेव भवति । अन्यथा वृद्धत्वाच्छः स्यात् । कापिञ्जलादेरिति । कपिञ्जलादस्यापत्यमत इञ् । ततो यूनि कुर्वादिभ्यो ण्य इति ण्यः । तस्य लुकीञश्चेत्यण् भवति । अन्यथा छः स्यात् । प्राग्दीव्यत इति । प्राग्दीव्यतो येऽर्थास्तेषु विवक्षितेष्वित्यर्थः । वृद्धवदिति । गोत्रवदित्यर्थः । अन्यथा गोत्रसंज्ञाया युवसंज्ञया बाधितत्वाद् गोत्राश्रयकार्याप्रसङ्गः । गार्ग्यायणानामिति । गर्गस्यापत्यं गोत्रं गर्गादिभ्यो यञ् । तदन्ताद्यूनि यञिञोश्चेति फक् । तदन्तात्समूहे गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रेति वुञ् । इदमर्थे गोत्रचरणाद्वुञिति वुञ् सास्य भक्तिरित्यत्रार्थे गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् इति वुञ् । औपगवेरिति । सत्यतिदेशे यूनि लुगित्यस्य प्रत्याख्यानादिञो लुगभावाद्वृद्धवदतिदेशादिञश्चेत्यण्प्रसङ्गः । एतद्दोषपरिहारायाह यदि पुनरिति । यथा गोत्रे युवप्रत्ययो नोत्पद्यते यथा यून्यपि प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायां युवप्रत्ययस्यानुत्पादादिञश्चेत्यण् भविष्यतीत्यर्थः । अतिदिश्येतेति । अतोऽयं दोषो न स्यादिति वाक्यशेषः । एवं वाक्यशेषमिति । उभयसंभवेन भवतीत्यध्याहरिष्यत इत्यर्थः । एवमित्यनेनानन्तरप्रक्रान्तो न भवतीति वाक्यशेषः परामृश्यते । तद्वक्तव्यमिति । ततश्च गौरवं स्यादिति भावः । अथ वै तर्हीति । एवं सतीत्यर्थः । एतेन गौरवं परिहृतम् । कथमिति । यूनि लुगित्यस्मिन्नकृते फक्फिञोरन्यतरस्यामित्येतदपि न कर्तव्यम् । विधेयकार्यानिर्देशात् । ततश्च गार्ग्यायणस्य छात्राः गार्गीयाः गार्ग्यायणीया इति रूपद्वयं न सिध्यतीति

वृद्धवत्तदा गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणानां किंचिद् गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः । गोत्राश्रयो वुञ् न प्राप्नोति । यदि पुनर्युवा वृद्धवदित्यनेनार्थोऽतिदिश्यते । प्राग्दीव्यतोऽधिकारे यूनो वृद्धवदर्थो भवतीति । तद्वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते । अथ वैतर्हि यूनि लुगित्येतन्न क्रियते । तत्कथं फक्फिञोरन्यतरस्यामिति । फक्फिञ्वर्त्ती युवार्थो वा वृद्धवद्भवतीति वक्ष्यामि यदा तर्हि न वृद्धवत् । तदा गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणानां किंचिद् गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः । गोत्राश्रयो वुञ् न प्राप्नोति । एवं तर्हि राजन्याद् वुञ् मनुष्याच्च लौकिकं ज्ञापकं परम् । यदयं वुञ्विधौ राजन्यमनुष्ययोर्ग्रहणं करोति । तज्ज्ञापयत्याचार्यः लौकिकं परं गोत्रग्रहणमिति । युवा च लोके गोत्रमित्युपचर्यते । किं गोत्रोऽसि माणवक । गार्ग्यायणः । किं गोत्रोऽसि माणवक । वात्स्यायनः । तद्येतज्ज्ञाप्यते । औपगवेर्यूनश्छात्राः औपगवीयाः । गोत्राश्रय इञो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति । सामूहिकेषु ज्ञापकम् । यदि सामूहिकेषु ज्ञापकम् । गार्ग्यायणानां किंचिद् गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः । गोत्राश्रयो वुञ् प्राप्नोति । एवं तर्हि वुञ्विधौ ज्ञापकम् । यदि वुञ्विधौ ज्ञापकम् । शालङ्केर्यूनश्छात्राः । शालङ्काः । इञो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति । अस्तु तर्ह्यविशेषेण । कथमौपगवेर्यूनश्छात्रा औपगवीयाः । गोत्रेणेञं विशेषयिष्यामः । गोत्रे य इञ् विहित इति ॥

भावः । फक्फिञ्वर्त्तीति । वर्तनं वर्तः फक्फिञोर्वर्तः फक्फिञ्वर्तः स विद्यते यस्मिन् यूनि स वा वृद्धवत् । ततः पक्षे फक्फिञोरुत्पत्तिः पक्षे ऽनुत्पत्तिरिति द्वैरूप्यसिद्धिः । यदा तर्हीति । गार्ग्यायणानां समूह इति विवक्षायां यदा वृद्धवदतिदेशात् फकोऽनुत्पत्तिस्तदा गार्ग्यकमिति सिध्यति । यस्मिंस्तु पक्षे वृद्धवदतिदेशाभावात् फक्श्रवणं तत्र गोत्रलक्षणो वुञ् न प्राप्नोति । इदानीमर्थातिदेशदर्शनायाह यदि पुनरिति । यूनि गोत्रत्वातिदेशाद् युवप्रत्ययस्याभावाल्लुग्न विधेय इत्यर्थः । यदयमिति । प्राग्गोत्रसंज्ञाया गोत्रे कुञ्जादिभ्य इत्यतो गोत्रग्रहणानुवर्त्तनाच्छास्त्रीयगोत्राभिधायिनौ राजन्यमनुष्यशब्दौ ततश्च गोत्रग्रहणेनैव ताभ्यां वुञः सिद्धत्वात् किं तयोर्ग्रहणेन । गृहीतौ तु ज्ञापयतो गोत्रग्रहणं लौकिकगोत्रपरमिति । राजन्यमनुष्यशब्दौ च लौकिके प्रयोगे जातिविशेषवाचित्वाल्लौकिकगोत्राभिधायिनौ न भवत इति कर्तव्यं तयोर्ग्रहणम् । लौकिकं च गोत्रमपत्यमात्रम् । परमिति । अपत्याधिकारादुत्तरमित्यर्थः । उपचर्यत इति । व्यवह्रियत इत्यर्थः । शालङ्केरिति । शलङ्कोरपत्यमिति बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् । पैलादिषु शालङ्किशब्दपाठान्निपातनाच्छलङ्क्वादेशः । अत एव च निपातनाद् गोत्रेऽपि नडादिफक्रञ् न बाध्यते । ततो यूनि फक् । तस्य पैलादित्वाल्लुकि कृते इञन्तं यूनि वर्तत इति गोत्राश्रय इञश्चेत्यण् न प्राप्नोति । गोत्रेणेञमिति । कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यत्र गोत्रग्रहणेन पौत्रप्रभृति गोत्रं गृह्यते । गोत्रप्रत्ययानुवादेन छात्राणिवधीयते। कण्वादिभ्यो गोत्रे य. प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्योऽण् भवतीति । कण्वादयश्च गर्गादिषु

तस्यापत्यम् ॥ ९२ ॥ तस्येदमित्यपत्ये ऽपि ॥ तस्येदमित्यपत्ये ऽपि अण् सिद्धः । तस्येदंविशेषा ह्येते अपत्यं समूहो विकारो निवास इति । किमर्थं तर्हीदमुच्यते । बाधनार्थं कृतं भवेत् ॥ ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । कथं पुनरशैषिकः शैषिकं बाधेत । उत्सर्गः शेष एवासौ ॥ यो ह्युत्सर्गः सोपि शेष एव । अथैतस्मिन् बाधकबाधनार्थे सति किं प्रयोजनम् । वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् । वृद्धानि प्रयोजयन्ति । भानोरपत्यं भानवः । श्यामगोरपत्यं श्यामगव इति । कथं पुनरिच्छतापि अपवादः प्राप्नुवन् शक्यो बाधितुम् । तस्यग्रहणसामर्थ्यात् । किमिदं भवाननध्यारुह्य तस्यग्रहणस्य प्रयोजनमाह न पुनः सर्वस्यैव योगस्य । अवश्यमुत्तरार्थमर्थनिर्देशः कर्तव्यः । समर्थविभक्तिरपि तर्हि अवश्यमुत्तरार्था प्रतिनिर्देष्टव्या । एवं तर्हि योगविभागकरणसामर्थ्यात् । इतरथा हि तस्यापत्यमत इञ् भवतीत्येव ब्रूयात् । पुल्लिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च । तेन पुल्लिङ्गादेवोत्पत्तिः स्यात् । एकवचनान्ताच्च । स्त्रीनपुंसकलिङ्गाद् द्विवचनबहुवचनान्ताच्चेदं न स्यात् । तद्धितार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रमाणं तस्या विवक्षितत्वात्* ।

पठितास्तत्र च गोत्र इति वर्तते । अपत्याधिकारे च गोत्रग्रहणादेव शास्त्रीयं गोत्रं गृह्यते । तदेव कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यत्रानूद्यते । तदेवेञश्चेत्यत्रानुवर्तते । तेन गोत्रे य इञ् विहितस्तदन्तादण् विधीयमानः शालङ्केर्भविष्यति न त्वौपगवेरित्यर्थः । नन्वौपगविशब्दे ऽनेन सूत्रेणाञो लुका भाव्यम् । नैष दोषः । पूर्वमेवास्योदाहरस्य प्रत्याख्यानादन्यथासिद्धत्वादित्यभिप्रायेणेदमुक्तम् ॥ ९० ॥

तस्यापत्यम् ॥ तस्येदमिति । इदमिति संबन्धिसामान्ये सर्वविशेषान्तर्भावादपत्यस्याप्यन्तर्भूतत्वादित्यर्थः । बाधका इति जातौ बहुवचनम् । तस्येदमित्यनेन विधीयमानस्याणो बाधकश्छस्तस्य बाधनार्थमिदं सूत्रमित्यर्थः । कथं पुनरिति । एकस्मिन्नर्थे प्राप्तौ सत्यां बाध्यबाधकभावो भवति । तत्र शेषे ऽर्थे विधीयमानश्छः, अण् त्वनेनापत्य इति भिन्नार्थत्वादनयोः कथं बाध्यबाधकभाव इति प्रश्नः । उत्सर्ग इति । प्रकृतिसामान्यसंबद्धः सामान्यभूतो ऽपत्यार्थ उक्तः । अथ वेदमिति सामान्यभूतोर्थ उत्सर्गस्तदन्तर्भावादसत्यस्मिन् पृथग्योगे ऽपत्यार्थ उत्सर्गः शेष एव भवति । अनुपयुक्तत्वादित्यर्थः । कथं पुनरिति । प्रकृतिसामान्याद्विधानादणोवोत्सर्गः । प्रकृतिविशेषात्तु विधानाच्छोऽपवाद इति मत्वा प्रश्नः । तस्य ग्रहणसामर्थ्यादिति । एकदेशेन सूत्रं लक्ष्यते । तेन पृथक्सूत्रारम्भादित्यर्थः । पृथक्सूत्रे हि अपत्यार्थस्य शेषत्वाभावाच्छस्याभावः । इतरोऽज्ञाताभिप्राय आह किमिदमिति । अध्यारुह्येति । तत्रैव तात्पर्यं कृत्वेत्यर्थः । सिद्धान्तवादी स्वाभिप्रायं दर्शयितुमाह एवं तर्हीति । पुल्लिङ्गेनेति । यद्यपि नपुंसके ऽपि तस्येतिरूपं तथापि पुंनपुंसकयोर्युगपन्निर्देशस्य कर्तुमशक्यत्वात् कामाचारादेवमुक्तम् । स्त्रीनपुंसकलिङ्गादिति । सुमातुरपत्यं सौमात्रः । क्षत्रस्यापत्यं क्षात्रिरित्यादावित्यर्थः । तद्धितार्थनिर्देश इति । ताद्धितप्रकारणादेवमुक्तम् । सर्वत्रैव हि शास्त्रे ऽस्मिन्नन्तरीयकत्वादुपात्तं लिङ्गसंख्यं न विवक्ष्यते । क्व चित्संख्या तु विवक्ष्यते । यथा सुप्सुपेति । अप्रमाणमिति । तद्वशात्कार्यस्य विधिनिषेधौ न भवत

तद्धितार्थनिर्देशे लिङ्गवचनमप्रमाणम् । किं कारणम् । तस्याविवक्षितत्वाद् । नात्र निर्देशस्तन्त्रम् । कथं पुनस्तेनैव च नामानिर्देशः क्रियते । तच्चातन्त्रं स्याद् । तत्कारी च भवांस्तद्द्वेषी च नान्तरीयकत्वादत्र पुल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च । अवश्यं कया चिद्विभक्त्या केन चिद्वचनेन निर्देशः कर्तव्यः । तद्यथा । कश्चिद् धान्यार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहराति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान् सशकलान् सकण्टकानाहराति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकानुत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयकत्वात्पुल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते । एकवचनान्तेन च । न ह्यत्र निर्देशस्तन्त्रम् । सर्वनामनिर्देशे विशेषाऽसंप्रत्ययः समान्यनिर्देशात् * । सर्वनामनिर्देशे विशेषासंप्रत्ययः । किं कारणम् । सामान्यनिर्देशात् । सर्वनाम्नायं निर्देशः क्रियते । सर्वनाम च सामान्यवाचि । तेन सामान्यवाचिन एवोत्पत्तिः स्याद् विशेषवाचिनो न स्यात् । सामान्यचोदनास्तु विशेषेषु * । सामान्यचोदनास्तु विशेषेष्ववतिष्ठन्ते । तद्यथा । गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीयइति । आकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनप्रोक्षणविशसनादीनि क्रियन्ते । विषम उपन्यासः । अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति । किं कारणम् । असंभवात् आकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भणालम्भनविशसनादीनि क्रियन्ते । इदमप्येवं जातीयकमेव । असंभवात् सामान्यवाचिन उत्पत्तौ विशेषवाचिन उत्पत्तिर्भविष्यति । अपत्याभिधाने स्त्रीपुल्लिङ्गस्याप्रसिद्धिर्नपुंसकलिङ्गत्वात् * । अपत्याभिधाने स्त्रीपुल्लिङ्गस्याप्रसिद्धिः । किं कारणम् । नपुंसकलिङ्गत्वात् । अपत्यं नपुंसकलिङ्गं तेन नपुंसकलिङ्गस्यैवापत्याभिधानं स्यात् । स्त्रीपुँल्लिङ्गस्य न स्यात् । ननु चेदं पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं च उत्पत्तिस्तत्र चोद्यते । इह पुनरुत्पन्नेनाभिधानं चोद्यते । सिद्धं तु प्रजनस्य विवक्षितत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रजनस्य विवक्षितत्वात् । प्रजनोऽत्र विवक्षितः । स च सर्वलिङ्गः । किं पुनः कारणं समा-

---

इत्यर्थः । भावसूत्रे विस्तरेण भाष्यमेतद् व्याख्यातमिति तत एवावधार्यम् । सामान्यनिर्देशादिति । तस्येति निर्देशात्तच्छब्दादेव सामान्यवाचिनः प्रत्ययः स्यान्नोपग्वादिभ्य इत्यर्थः । सामान्यचोदना इति । विशेषाणामेव कार्यसिद्ध्यर्थं सामान्यमुपादीयते न तु स्वार्थमित्यर्थः । इदमपीति । अपत्यमित्यनेनैव संबन्धिशब्दत्वादपत्यवन्मात्रस्याक्षेपात्सामान्येनापत्यस्य विशेषणविशेष्यभावायोगादिहापि सामान्येन विशेषा एवं गृह्यन्ते । यदा तु प्रकरणवशाद्विशेषे सर्वनाम वर्तते तदा तस्मादपि प्रत्ययो भवति तादायनिरिति । नपुंसकलिङ्गस्येति । औपगवमित्यनेनैवापत्यस्याभिधानं स्यात् । औपगव औपगवीत्येवं न स्यादित्यर्थः । प्रजन इति । प्रसव-

नायाम्प्रवृत्तौ अपत्यं नपुंसकलिङ्गं प्रजनः सर्वलिङ्गः । एकार्थे शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वम् * । एकार्थत्वेपि शब्दान्यत्वाल्लिङ्गान्यत्वं दृश्यते तद्यथा । पुष्यः तारकानक्षत्रं गेहं कुटी मठ इति । अवयवान्यत्वाच्च * । अवयवान्यत्वाच्च लिङ्गान्यत्वं दृश्यते । तद्यथा । कुटी कुटीरः शमी शमीरः । शुण्डा शुण्डारः । अवयवान्यत्वात्किल लिङ्गान्यत्वं स्यात् । किं पुनर्यत्र शब्दान्यत्वमपि ॥

एको गोत्रे ॥ ९३ ॥ किमर्थमिदमुच्यते ॥ उत्पादयितारं प्रत्यपत्ययोगात् तस्य चाभिसम्बन्धस्य विवक्षितत्वादेकवचनं गोत्रे * । उत्पादयितोत्पादीयताऽपत्येन युज्यते तस्य च विवक्षितत्वात् । उत्पादयितुः स चाभिसम्बन्धो विवक्षितः। उत्पादयितारं प्रत्यपत्ययोगात्तस्य चाभिसम्बन्धस्य विवक्षितत्वात् । उत्पादयितुरुत्पादयितुरुत्पादयितुरपत्याभिधाने ऽनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति । इष्यते चैक एव स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येकवचनं गोत्रे । एवमर्थमिदमुच्यते ।

मात्रं विवक्षितं न तु लिङ्गसंख्ये अपीत्यर्थः । स चेति । सन्ततिरपत्यं प्रसव इति सर्वलिङ्गस्य शब्दैरभिधीयमानस्य दर्शनादित्यर्थः। समानायामिति । एकस्मिन्नर्थ इत्यर्थः । अपत्यमिति । अपत्यशब्दप्रत्याय्यमानमित्यर्थः । प्रजन इति । सर्वलिङ्गैः प्रत्याय्यमानत्वात्सर्वलिङ्ग इत्युच्यते । एकार्थ इति । एकोर्थः सर्वोलिङ्गः स च केन चिच्छब्देन प्रत्याय्यमानः केन चिदेव लिङ्गेन युक्तः प्रतीयते । अवयवान्यत्वादिति । स्वार्थिकस्यापि प्रत्ययस्योत्पत्तौ भिन्नावयवत्वाद्भिन्नशब्दप्रत्याय्यमानत्वादेकस्यैवार्थस्य लिङ्गभेदोवगम्यते किं पुनरत्यन्तभिन्नशब्दप्रत्याय्यमानस्य लिङ्गभेदावगतिर्न स्यादित्यर्थः ९२ ॥

एको गोत्रे॥ एकशब्दोयमन्यप्रधानासहायसंख्याप्रथमसमानवाची इह तु संख्यावाची प्रथमवाची वा गृह्यते इत्येव निर्णयोऽर्थान्तरासम्भवात् । किमर्थमिति । क्रियमाणे पि सूत्रद्वयं सर्वमिष्टं न सिध्यतीति प्रश्नः । इह पौत्रप्रभृतावपत्ये विवक्षिते मूलप्रकृतेरेव गर्गादेः प्रत्यय इष्यते । न त्वनन्तरापत्यवाचिनो गार्गिप्रभृतेर्नापि गोत्रप्रत्ययान्ताद् गार्ग्यप्रभृतेः । यूनि तु गोत्रप्रत्ययान्तादेवेष्यते न तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः । स्त्रियां तु युवकार्यं नेष्यते । अपि तु गोत्रकार्यमेव । एतत्सर्वमेतस्मात्सूत्रद्वया-यथा न सिध्यति तथा क्रमेण वक्ष्यते । वार्तिककारः प्रयोजनं तावदाद्यस्य सूत्रस्य कथयितुमाह उत्पादयितारमिति । प्रतिशब्दो लक्षणे वाक्यकारेण प्रयुक्तः । उत्पादयितृसामान्यविवक्षया च द्विर्वचनं नाकारि भाष्यकारेण तु भेदविवक्षया वीप्सामाश्रित्य द्विर्वचनं कृतम् । अपत्ययोगादिति । अपत्यस्य योग इति कर्तृषष्ठीसमासः। उत्पादयिता चात्र कर्मत्वेन न विवक्षितः किं तर्हि प्रतिशब्दयोगविवक्षायां कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयया निर्दिष्टः । अन्यथापपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति कर्मणि कृद्योगलक्षणा षष्ठी स्यात् । तस्य चेति । सन्नप्यर्थो यदा लोके न विवक्ष्यते तदा नासौ शब्दसंस्कारनिमित्तं भवति । अपत्येन योगस्तु लोके उत्पादयितुरेव विवक्षित इति तन्निमित्तानेकप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः । एकवचनमिति । एकस्य प्रत्ययस्य प्रतिपादनमित्यर्थः । यावन्त्यपत्यानि तावतां प्रत्ययानां प्रसङ्गे सति एक एव प्रत्ययो

कथं पुनर्ज्ञायते उत्पादयितोत्पादयितापत्येन युज्यते इति। एवं हि दृश्यते लोके पितामहस्योत्सङ्गे दारकमासीनं कश्चित् कंचित्पृच्छति कस्यायं दारक इति। स आह। देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य चेति। उत्पादयितारं व्यपदिशति नात्मानम्। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्र प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो गोत्रे नियतत्वात् *। तत्र प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधो वक्तव्यः। औपगवस्यापत्यमिति। किं कारणम्। गोत्रे नियतत्वात्। गोत्रे ह्ययं नियमः क्रियते। तेन यश्चासौ यथा जातीयकश्च गोत्रे प्रत्ययः प्राप्नोति स एकः स्यात्। कश्च प्राप्नोति। यः प्रत्ययान्तात्। परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिः *। परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्या। अयोगाद्धि

यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः। गोत्र इति च जात्यपेक्षयैकवचनं तेन गोत्रसमुदाये प्रत्ययसमुदायो निवार्यते। कथमिति। एकमप्यपत्यं पितृपितामहादीनां सर्वेषां सम्बन्धि भवति। तथा चापत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रमिति सूत्रकारेण सामानाधिकरण्येन निर्देशः कृत इति प्रश्नः। एवं हि दृश्यत इति। शब्दार्थसम्बन्धे लोकव्यवहार एव प्रमाणं नान्यत्। तत्र च प्रश्नप्रतिवक्त्रोरुत्पादयितृविषय एव प्रश्नप्रतिवचने इति तत एतदवधार्यत इत्यर्थः। अपत्यं पौत्रप्रभृतीति सामानाधिकरण्यं तु गौणमाश्रयिष्यते। तत्रेति। अनन्तरोक्ते प्रयोजने अभिमते सूत्रस्यासामर्थ्यान्नापत्यादिति वक्तव्यम्। अपत्यप्रत्ययान्तादपत्ये प्रत्ययाभावार्थम्। गोत्र इति। यदेको गोत्रे इति गोत्रशब्दोपादानेन नियमः कृतः तदायं प्रतिषेधो वक्तव्यः। यदि त्वेकोपत्य इति उच्यते तदाऽपत्यप्रत्ययान्तादपत्ये नैवापरः प्रत्ययः स्यादपत्यजातावेकस्यैव विधानात्। एको गोत्र इति तूच्यमाने तदानन्तरापत्ययान्ताद् गोत्रप्रत्ययः स्यादेव। तुल्यजातीयापेक्षो हि नियमः। तेन गोत्रप्रत्यय एवापरो निवार्यते। ततश्च गोत्रप्रत्ययान्तादपरो गोत्रप्रत्ययो मा भूत्। अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तात्तु गोत्रे प्रत्ययः स्यादेवेति भावः। अथ वा यदोत्पादयितैवापत्येन युज्यते न तु पितामहादिरेको गोत्र इत्येतच्च नियमार्थं तदा यतोनेकप्रत्ययप्रसङ्गो गोत्राकृतौ विवक्षितायां तस्मादेक एवेति नियम्यते। अपत्यप्रत्यान्तादेव च क्रमेणापत्यपरंपराविवक्षायामनेकप्रत्ययप्रसङ्गाच्चत एवैकाभ्यनुज्ञानद्वारेणानेकानिवारणं स्यादिति भावः। यश्चासौ यथाजातीयकश्चेति। यत्प्रकृतिरित्यर्थ.। उभयोपादानं सर्वविशेषयोगप्रतिपत्त्यर्थम्। परमप्रकृतेरिति। गर्गादेरित्यर्थः। अयोगादिति। उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते गर्गस्य पौत्रादिना अपत्यापत्यवत्संबन्धाभावात्प्रत्ययो न प्राप्नोति। यद्यपि गर्गादिभ्यो यञिति विधानसामर्थ्याद् गर्गादिभ्यो गोत्रप्रत्ययाः सिध्यन्ति तथापि ये ऽणादयोऽनन्तरापत्ये सावकाशास्ते परमप्रकृतेरुपग्वादेर्गोत्रे न प्राप्नुवन्तीति विवक्षितम्। अथोच्यते। एको गोत्र इत्येतत्परमप्रकृतेर्विध्यर्थं भविष्यतीति नियमस्तर्हि न प्रकल्पेत। ततश्चापत्यमालायां प्रत्ययमालाप्रसङ्गः। ननु परमप्रकृतेः प्रत्ययोत्पत्तावुच्यमानायामपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः परस्परायोगस्तदवस्थएवेति प्रयोगो नैव स्यात्। नैष दोषः। पारम्पर्येण संबन्धसद्भावात्प्रयोगो भविष्यति। साक्षात् संबन्धे तु प्रत्ययस्य चरितार्थत्वाद् गौणसंबन्धाश्रयेणोत्पत्तिर्न स्यादिति वक्तव्या। इदानीमेतद् दोषद्वयं वक्ष्यमाणेन दोषेण

न प्राप्नोति । एतयोश्चैव परिहारः । पठिष्यति ह्याचार्यः । यूनि चान्तर्हिते प्राप्तिरिति । तस्य च । यथा तत्प्रत्ययान्तं यथा तदेव विकारावयवप्रत्ययान्तं द्वितीयं तृतीयं च विकारं संक्रामति । एवमिहापि तदेवापत्यप्रत्ययान्तं द्वितियं च तृतीयं चापत्यं संक्रमिष्यति । भवेत्सिद्धम् । औपगवस्यापत्यमौपगवः । यत्र स एवानन्तर इष्यते स एव गोत्रे । इदं तु खलु न सिध्यति । गर्गस्यापत्यं गार्ग्य इति । अत्र ह्यन्योनन्तर इष्यते । अन्यो गोत्रः । स्त्रियां चानियमः * । स्त्रियां च युवत्यां नियमो न प्राप्नोति । औपगवियं माणविका । नियमाद्धि स्त्री पर्युदस्यते । एको गोत्रे गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति । कतरस्मिन् पक्षे ऽयं दोषः । उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते । उत्पादयितरि तावत् अपत्ययुक्ते न दोषः । उत्पादयितर्यपत्य-

---

सह परिहर्तुमाह एतयोश्चेति । चशब्दो वक्ष्यमाणापेक्षया समुच्चयार्थः । तत्प्रत्ययान्तमिति । ञितश्च तत्प्रत्ययादित्येतत् सूत्रं प्रत्याख्यायते । यो हि कपोतस्य तदवयवस्य तद्विकारस्य वावयवो विकारो वासोऽभेदोपचारात् कापोतस्याप्यवयवो विकारश्च भवतीति कापोत एव भविष्यतीति नार्थो मयड्बाधनार्थेन ञितश्च तत्प्रत्ययादित्यनेन सूत्रेण । तत्र यथा कपोतस्य विकारावयवाभ्यामभेदोपचारात्कापोतस्य वेत्युभयथेष्टं सिध्यति । तथेहाप्युपगवौपगवयोरौपगवतदपत्ययोर्वा ऽभेदोचारात्पौत्रप्रभृतिरौपगवशब्देनाभिधास्यते । गार्ग्यायणापत्यं च गार्ग्यायणशब्देनेति दोषत्रयमपि परिहृतम् । अस्य परिहारस्याव्याप्तिं दर्शयितुमाह भवेदिति । अत्र ह्यन्य इति । यदि गर्गौ गर्गत्वमारोप्यते तदा गार्गिरेव भेदसंबन्धस्य निवृत्तत्वाद् गर्गशब्दवाच्य इति गार्गेरपत्यं गार्गिरेव स्यात् । गार्ग्यश्चेष्यते । अथ गार्गितदपत्ययोरभेदाध्यवसायस्तथापि गार्गेरपत्यं गार्गिः प्राप्नोति । गर्गादिभ्यो यञिति वचनसामर्थ्याद् गार्ग्यः स्यात् तथापि गार्गिरपि स्यात् । तस्मादपत्यविषये दोषवानभेदोपचार इति भेद एवाश्रयणीयः । तथा च प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधः । परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्येति स्थितमेतत् । स्त्रियां चेति । चशब्दो दोषसमुच्चयार्थः । तत्रानन्तरापत्यस्त्रियां गोत्रस्त्रियां चानियमप्रसङ्गाभावात्सामर्थ्यात्पौत्रप्रभृतेरपत्यं स्त्री गृह्यते । युवसंज्ञया गोत्रसंज्ञाया एकसंज्ञाधिकारे इदं युवेति वचनात्तुशब्दाद्वा नियमार्थाद्बाधितत्वात् स्त्रियाः पौत्रप्रभृतेरपत्यस्य गोत्रसंज्ञा नास्तीत्येको गोत्र इत्येष नियमो नास्ति । अस्त्रियामिति निषेधाद् गोत्राद्यूनीत्यपि नास्ति नियमस्तथा च स्त्रियां विवाक्षितायामनेकप्रत्ययप्रसङ्गः । औपगवस्यापत्यं स्त्रीत्यत इञितीञ् प्राप्नोति । इतो मनुष्यजातेरिति ङीष् इञन्तात्प्राप्नोति । गोत्रं च चरणैः सहेत्यत्र शास्त्रीयस्य गोत्रस्य ग्रहणात् स्त्रियाश्चास्या गोत्रसंज्ञाया अभावात् एतच्चेञ उपसंख्यानमजात्यर्थमित्येतदनपेक्ष्यैवोदाहृतम् । गोत्रलक्षणश्च यञादिः पौत्र्यामेव स्यात् । अजीवद्वंश्यायां च स्त्रियां पौत्रप्रभृतेरपत्ये । जीवद्वंश्यायां तु न स्यात् । अपत्यसामान्यलक्षण एव तु स्यात् । नियमादिति । सामान्यापेक्षमेकवचनं नियमद्वयादित्यर्थः । कतरस्मिन्निति । येनोद्भावितो दोषस्तदीयोयं न प्रश्नः । विरोधात् । तर्हि पक्षप्रविभागदर्शनेन भाष्यकारोनन्तरोक्तमेवार्थं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति उत्पादयितरि तावदिति । अनियम इति

युक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियमो नोपपद्यते । असति नियमे नैष दोषः । सर्वेषु तर्ह्यपत्ययुक्तेष्वयं दोषः । सर्वेषु तर्ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति च नियम एष दोषः । उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते स्त्रिया युवत्याभिधानं न प्राप्नोति । किं कारणम् । गोत्रसंज्ञा युवसंज्ञां बाधते । गोत्राद्यूनि चास्त्रियां प्रत्ययो विधीयते । यूनि चान्तर्हिते ऽप्राप्तिः * । यूनि चान्तर्हिते नियमस्याप्राप्तिः । गार्ग्यायणस्यापत्यमिति । कतरस्मिन् पक्षे ऽयं दोषः । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु सर्वेषु अपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति च नियमे नैष दोषः । उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते ऽयं दोषः । उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्ते परमप्रकृतेरनन्तराद् गोत्राच्चायोगान्न प्राप्नोति । यूनश्च न प्राप्नोति । किं कारणम् । गोत्रादिति नियमात् । सन्तु तर्हि सर्वेऽपत्ययुक्ता इति । कथं पुनर्ज्ञायते सर्वेऽपत्ययुक्ता इति । एवं हि याज्ञिकाः पठन्ति

यदुक्तं तत्र वाक्छलमुद्भावयति । यदोत्पादयितुरेवापत्येन योगो नान्यस्य तस्मिंश्च विवक्षिते एकस्या एव प्रकृतेरेक एव प्रत्ययः प्राप्नोति नानेकस्तदा सूत्रद्वयं नैव नियमार्थं किं तर्हि विध्यर्थमिति किमुच्यते स्त्रियां चानियम इति । प्रत्ययमालाप्रसङ्गदोषस्तु गोत्रलक्षणप्रत्ययाप्रसङ्गदोषश्च स्थित एव सर्वेष्विति । वक्ष्यमाणेन न्यायेन सर्वे अपत्येन युज्यन्त इति पक्षोपपत्तिः । इदानीं वाक्छलं परिहरति उत्पादयितरि चेति । च शब्दो न केवलं पक्षान्तरे यावदस्मिन्नपीत्यस्यार्थस्य द्योतनार्थः । अभिधानं न प्राप्नोतीति । गोत्रविषयेण यञादिप्रत्ययेनेत्यर्थः । अयमेवात्रानियमो विवक्षितः । एको गोत्र इत्येतन्नियमपूर्वकं स्त्रिया गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोतीत्येषोऽर्थोऽत्र विवक्षित इत्यर्थः । यूनि चेति । चतुर्थादिना व्यवहिते पञ्चमादावित्यर्थः । अत्रापि पूर्ववत्प्रश्नपूर्वकं पक्षप्रविभागेन विवरणं कर्तुमाह कतरस्मिन्निति । तत्र नियम इति । गोत्रादेव यूनीति भावः । परमप्रकृतेरिति । पञ्चमस्य त्रिभिरपत्यापत्यवत्सम्बन्धाभावादित्यर्थः । यूनश्चेति । चतुर्थादित्यर्थः । गोत्रादिति । चतुर्थस्य युवत्वाद् गोत्रसंज्ञाया अभावः । ननूत्पादयितर्यपत्ययुक्ते नियन्तव्यस्याभावाद् गोत्राद्यूनीति विध्यर्थं भविष्यति । तत्रानन्तरे यूनि गोत्रात्सिद्ध एव प्रत्यय इति व्यवहिते यूनि गोत्रेण तस्यायोगादप्राप्तः प्रत्ययो विधास्यते । तत्किमुच्यते यूनि चान्तर्हिते ऽप्राप्तिः प्रत्ययस्येति । उच्यते । उत्पादयितर्यपत्ययुक्ते गोत्रसमुदाये प्रत्ययमालाप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमेको गोत्र इति सूत्रं यथा नियमार्थम् । एवं युवसमुदाये युवसामान्ये वा युवशब्देनोच्यमाने गोत्रादगोत्राच्च प्रत्ययप्रसङ्गे गोत्रादेव यूनीति नियमे क्रियमाणे विध्यर्थत्वाभावाद्युक्तमुक्तं यूनि चान्तर्हित इति । सन्तु तर्हीति । तेन व्यवहिते ऽपि यूनि गोत्रादेवेति वचनाद् गोत्रप्रत्ययो भविष्यतीति नास्त्ययं दोषो यूनि चान्तर्हित इति । दशपुरुषानूकमिति । अनुपूर्वात्कायतेरनूकानमनुक इति घञर्थे कविधानमिति कः । अन्येषामपीति दीर्घत्वम् । दशपुरुषा अस्मिन्ननूक इति बहुव्रीहिः दशपुरुषोऽनूकोऽस्मि-

दशपुरुषानूकं यस्य गृहे शूद्रा न विद्येरन् स सोमं पिबेदिति । यदि च सर्वेऽपत्ययुक्ता भवन्ति । तत एतदुपपन्नं भवति । कथं यदुक्तं पितामहस्योत्सङ्गे दारकमासीनं कश्चित्कं चित्पृच्छति कस्यायमपत्यमिति स आह देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य वेति उत्पादयितारं व्यपदिशति नात्मानमिति । उत्पत्तिस्तस्य विवक्षिता सर्वेषां नेदमपत्यं देवदत्तस्त्वस्योत्पादयितेति । अथ सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु किमनेन क्रियते एको गोत्र इति । सर्वेषामपत्ययोगात् प्रत्ययान्ताद् गोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्रे * । सर्वेषामप्यपत्ययोगात् प्रत्ययान्ताद्गोत्रे प्रतिषेधार्थमेको गोत्र इत्युच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्र ननु ज्ञायते क एको भवति । यो वा परमप्रकृतेर्यो वानन्तरादिति । नियमानुपपत्तिश्चानियमश्च नापपद्यते । किं कारणम् । न ह्येकस्मिन्नपत्येऽनेकप्रत्ययप्राप्तिः * । न ह्येकस्मिन्नपत्येऽनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति । किं तर्हि । अपत्यान्तरे शब्दान्तरात्प्रत्ययान्तरप्राप्तिः * । अपत्यान्तरे अपत्यान्तरे शब्दान्तराच् शब्दान्तरात् प्रत्ययान्तरं प्रत्ययान्तरं प्राप्नोति । फगन्तादिञ् इञन्तात्फागिति । फगिञोर्दाशतयी प्रत्ययमाला प्राप्नोति । कतरस्मिन्

न्निति पुनर्बहुव्रीहिः दशपुरुषानुसंशब्दनं दशसु पुरुषेष्विति यावत् । शूद्रा इति । विवाहिताः । शूद्रा वेदी पतत्यध इति वचनात्पातहेतुः शूद्रा । एकस्मिंश्च पतिते सर्वेषां च पात इत्येतद्दशपुरुषानूकशब्देनोक्तं भवति । ततश्चार्थादेकस्यैव सर्वान् प्रत्यपातहेतुत्वादपत्यत्वमित्युक्तं भवति । नन्वेकस्यैवापत्योत्पत्तौ व्यापारात्कथं तेनान्येषां सम्बन्धः । क्रियागर्भो हि सर्वत्र सम्बन्धो नान्यथेति उद्घुष्यते । नैषः दोषः । पुत्रोत्पादनमेव पौत्राद्युत्पत्तौ व्यापारः तदन्तरेण तस्यासम्भवात् । अपत्यं पौत्रप्रभृतीतिमुख्यं सामानाधिकरण्यमस्मिन् पक्ष उपपद्यते । पूर्वत्र तु पक्षे गौणं सामानाधिकरण्यं स्यादपत्यापत्यस्यापत्यत्वोपचारात् । उत्पत्तिस्तस्येति । सामान्यशब्दस्यापि क्वचिद्विशेषवृत्तिदर्शनात् । यथा गोमण्डले स्थितं गोपालकं कश्चित्पृच्छति गां पश्यसीति । सर्वेषामिति । यदा गार्ग्यस्य पौत्रप्रभृति सर्वेषां गर्गगार्गिगार्ग्याणामपत्यं भवति तदा गार्गिगार्ग्याभ्यां प्रत्ययो मा भूद् गर्गशब्दादेव यथा स्यादिति एवमर्थमेको गोत्र इत्येतदित्यर्थः । न तु ज्ञायत इति । एक इति सामान्येनोपादानाद्विशेषस्यानवगम इत्यप्रतिपादकत्वात्सन्देहलक्षणमप्रामाण्यं प्रसक्तमित्यर्थः । उत्पादयितरि त्वपत्ययुक्ते क्रमेण सम्बन्धविवक्षायां गोत्रसमुदाये प्रत्ययमालाप्रसङ्गे एक एव भवतीत्युच्यमाने य एव परमप्रकृतेः प्राप्नोति स एव भवतीति नास्ति तत्रैकविशेषाज्ञानलक्षणो दोषः । न ह्येकस्मिन्निति । एकेनैव तस्यार्थस्योक्तत्वाद् यस्मिन्नपत्ये एकः प्रत्ययः क्रियते तस्मिन्नेव नास्त्यपरस्य प्रत्ययस्य प्रसङ्ग इति तन्निवारणमनर्थकमेवेत्यर्थः । अपत्यान्तर इति । सामान्यापेक्षं वार्त्तिकएकवचनम् । भाष्यकारस्तु भेदं वीप्सां च साकल्यप्रतिपादनायाश्रित्य विवृणोति । दाशतयीति दशावयवा यस्य संघातस्य स दशतयः संघः तत्र भवा दशतयी । अनेकप्रत्ययप्रसङ्गप्रतिपादनपरं चैतत् । नत्वत्र दशार्थो विवक्षितः । अतोनन्तरमेव क्व चित्पुस्तके अपत्यं समुदायश्चेदिति पठ्यते ।

पक्षएष दोषः। सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु * । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति नियमे नैष दोषः । उत्पादयितरि तर्ह्यपत्ययुक्ते अयं दोषः । उत्पादयितारि तर्ह्यपत्ययुक्ते न सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यम् । तत्र नियमो नोपपद्यते । असति नियमे एष दोषः। उत्पादयितरि चापत्ययुक्ते नायं दोषः।कथम्। अपत्यं समुदायश्चेन्नियमोऽस्य समीक्षितः तस्मिंस्तु बहवः प्राप्ता नियमोऽस्य भविष्यति ॥ अपत्यमित्यनेन सर्वमुपग्वादिपितृकमपत्यं समीक्षितम्। तस्मिंस्तु बहवः प्रत्ययाः प्राप्ताः। नियमोऽस्य भविष्यति एको गोत्र इति। यदप्युच्यते स्त्रियां चानियम इति । एवं वक्ष्यामि । गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति स्त्रियां नेति । एवमपि स्त्रिया युवत्या अभिधानं न प्राप्नोति ।

अन्यत्र तु प्रत्ययमालाप्रसङ्गग्रन्थान्तरं कतरस्मिन्नित्यादि सर्वं पूर्वोक्तं पठ्यते । तत्पुनरुक्तत्वादग्रन्थत्वादन्यैरुपेक्षितम् । अन्ये त्वेवं पठन्ति । कतरस्मिन् पक्षएष दोषः। सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु । सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु तावन्न दोषः । सर्वेषु ह्यपत्ययुक्तेषु सर्वत उत्पत्त्या भवितव्यं तत्र नियम उपपन्नो भवति । सति च नियमे नैष दोषः । उत्पादयितर्यपत्ययुक्तेऽयं दोषः । उत्पादयितर्यपत्ययुक्तेन सर्वत उत्पत्त्या भावितव्यम् । तत्र नियमो नोपपद्यते । असति नियमे एष दोषः । उत्पादयितरि चापत्ययुक्तेन दोषः। कथम् । अपत्यं समुदायश्चेदिति । अयं ग्रन्थ एव । पक्षप्रविभागेन दोषपरिहारात्। अस्यायमर्थः । यदा सर्वे ऽपत्येन युज्यन्ते तदैकस्मिन्नेव गोत्रापत्ये गर्गगार्गिगार्ग्येभ्यः पर्यायेणापत्यापत्यवत्सम्बन्धविवक्षायां प्रत्ययप्रसङ्गः । तत्र यदा गर्गशब्दात् प्रत्यय उत्पद्यते तदैक एव गोत्रापत्ये प्रत्ययो भवति । यदि तु गार्गिगार्ग्यशब्दाभ्यामुत्पद्यते तदा पूर्वस्मिन् स्थिते परस्योत्पादनादनेकः प्रत्ययः कृतः स्यात् । तस्मादनेकप्रत्ययनिवारणायैको गोत्र इति नियमः क्रियते । तेन गर्गशब्दादेवोत्पत्तिरनुज्ञाता भवति । यदा तूत्पादयितैवापत्ये न युज्यत इति पक्षो गोत्रशब्देन चैकमेवापत्यमुच्यते तदोत्पादयितुरेवैक एव प्रत्ययः प्राप्नोतीति नियन्तव्याभावान्नियमो नोपपद्यत इत्यपत्यपरम्पराविवक्षायां प्रत्ययमालाप्रसङ्गदोष आपतत्येव । अत्रापि पक्षे परिहारोऽभिधीयते । अपत्यं समुदायश्चेदिति । अपत्यशब्देनापत्यसामान्यवाचिनापि प्रकरणवशाद् गोत्रापत्यमेवोच्यते । तेनायमर्थो गोत्रशब्देन गोत्रसमुदायोऽभिधीयते अवयवधर्मेण समुदायस्य गोत्रव्यपदेशात् । अन्ये त्वाहुः । अपत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रमित्यत्रापत्यशब्देन समुदायोऽभिधीयत इति तस्यैव गोत्रसंज्ञा क्रियते। क्वचित्तु अवयवमात्रे ऽपि गोत्रशब्दो वर्त्तते । समुदायेषु प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्त इति न्यायात् । ततश्चैको गोत्र इत्यस्यायमर्थः। पौत्रप्रभृत्यपत्यपरम्पराविवक्षायां प्रत्ययमालाप्रसङ्गे एक एव कर्त्तव्यो नानेक इति तेन परमप्रकृतेरेव सम्बन्धिसम्बन्धाश्रयेणापत्यापत्यवत्सम्बन्धविवक्षायां प्रत्ययः कर्तव्य इत्युक्तं भवति । तस्मिन्निति । समुदाय इत्यर्थः । एवमपीति । अस्त्रियामिति योगविभागे ऽपि कृते यदि नाम गोत्रादेव यूनीत्यस्य नियमस्य निषेधो न भवति तथापि प्राधान्याद्युवप्रत्ययस्यैव निषेधः प्राप्नोति न तु युवसंज्ञायाः ततश्च गोत्रलक्षणः प्रत्ययो न प्राप्नोति । अपत्यसामान्यलक्षण एव तु प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ततश्च गर्गस्यापत्यं स्त्रीति गार्ग्यशब्दादिञ् स्यात् । तदभावाद्यञश्च प्राचां ष्फ तद्धित

एवं तर्हि वक्ष्यामि। गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति ततः स्त्रियां लुक्। एवमप्यौपगवी माणविका। अनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति। मा भूदेवम्। अण्योऽनुपसर्जन इति। अणन्तादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यति। नैवं शक्यम्। इह हि दोषः स्यात्। काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी काशकृत्स्नीमधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणीति। अणन्तादितीकारः प्रसज्येत। नैष दोषः। अध्येत्र्यामभिधेयायामण ईकारेण भवितव्यम्। यश्चात्राध्येत्र्यामभिधेयायामण् लुप्तः सः। यश्च श्रूयते उत्पन्नस्तस्मादीकार इति कृत्वा पुनर्न भविष्यति। इह तर्हि औपगवी माणविका भार्यास्य औपगवीभार्यः। जातिलक्षणः पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति। मा भूदेवं वृद्धिनिमित्तस्येत्येवं भविष्यति। यस्तर्हि न वृद्धिनिमित्तम्। ग्लुचुकायनी माणविका भार्यास्य ग्लुचुकायनीभार्यः। तस्मात्स्त्रियां युवत्यां युवसंज्ञैव पर्युदसितव्या। युवसंज्ञायां पर्युदस्तायां गोत्रप्रत्ययान्तमेतद्यूनि वर्तते। इहोत्पादयितर्यपत्ययुक्ते प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। परमप्रकृतेश्चोत्पत्तिर्वक्तव्या। सर्वेष्वपत्ययुक्तेषु प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। तस्मात्प्रतिषेधः *।

इति ङीष्फौ न स्यातां गार्गी गार्ग्यायणीति। स्त्रियां लुगिति। गार्ग्यशब्दात् फको लुकि कृते यञाश्रयं रूपद्वयं सिध्यति। एवमपीति। औपगवस्यापत्यं स्त्रीत्यतइञ् तस्य लुकि कृते ऽनुपसर्जनाधिकारादणश्चार्थद्वारेणोपसर्जनत्वात्तदर्थस्य प्रत्ययार्थे प्रतिविशेषणत्वादणलक्षण ईकारो न प्राप्नोतीत्यर्थः। अणन्तादिति। प्रत्ययं लुप्ते प्रकृतिरेव प्रत्ययार्थमाहेत्यणन्तस्यानुपसर्जनत्वमिति भावः। काशकृत्स्निनेति। इञश्चेत्यण्। तदन्तादध्येत्र्यामण्। तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्। अत्राणन्तस्याध्येत्र्यां संक्रान्तत्वादनुपसर्जनत्वादीकारस्य प्रसङ्गः। पुनर्न भविष्यतीति। शास्त्रस्य सकृत्प्रवृत्त्या चरितार्थत्वादिति भावः। टाप् तु पूर्वमनुत्पन्न इति उत्पद्यते। अपवादस्याप्रवृत्तावुत्सर्गस्यानिवारणात्। नन्वेवमापिशलिना प्रोक्तमापिशलं तदधीते आपिशला ब्राह्मणीति ङीप् प्राप्नोति। तस्मादण एवानुपसर्जनग्रहणं विशेषणमित्यौपगवी माणविकेति न सिध्यति। एवं तर्हि वक्ष्यमाणाद्दोषादिष्टसिद्ध्यभावादेतद्भाष्यकारेण सुष्ठु न निरूपितम्। जातिलक्षण इति। गोत्रसंज्ञाया अभावे जातिरूपाभावात्। यदा तु गोत्रं च चरणैः सहेत्यत्र गोत्रशब्देनापत्यमात्रं गृह्यते तदौपगवीभार्य इत्यत्र जातिलक्षणङीष्पुंवद्भावप्रतिषेधौ सिध्यत एव। ग्लुचुकस्यापत्यमिति प्राचामवृद्धादिति फिन्प्रत्ययः तदन्तादणो लुकि क्रियमाणे जातित्वाभावादितो मनुष्यजातेरिति ङीष् प्राप्नोति। अथापि सर्वतोऽक्तिन्नर्थादिति ङीष् क्रियते। तथापि पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति। लुक् चाधिको विधेयः। तस्मादिति। अस्त्रियामिति योगविभागे सति यूनीति वर्त्तते। परिभाषा चेयम्। तेन युवसंज्ञायामस्त्रियामित्युपनिष्ठने। तदुपस्थानेन स्त्रियां युवसंज्ञा निवार्यते इति गोत्रसंज्ञा प्रवर्त्तते। यूनि वर्त्तन इति। युवसंज्ञाया अभावे ऽपि युवत्वेन पौत्रप्रभृतेरपत्यमुपलक्ष्यत इति यूनीत्युक्तम्। इदानीं पक्षद्वयोक्तदोषपरिहाराय तत्संकीर्त्तनं करोति इहेति। सर्वेष्विति। ननु नायं दोषः पूर्व-

तस्मात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । संज्ञाकारिभ्यो वा प्रत्ययोत्पत्तिः * । अथवा संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिर्वक्तव्या । यदि संज्ञाकारिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरुच्यते । कथं गार्ग्यायणो वात्सायन इति गोत्राद्यूनीति च * । गोत्राद्यूनीत्येतद्वक्तव्यम् । तच्च जात्यादिनिवृत्त्यर्थम् । तच्चावश्यं संज्ञाकारिग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । जात्यादिनिवृत्त्यर्थम् । जात्यादिभ्य उत्पत्तिर्मा भूदिति । जातिर्न वर्तते संख्या न वर्तते । सर्वनाम न वर्तते । जातिर्न वर्तते । काकस्यापत्यं कुररस्यापत्यमिति संख्या न वर्तते । नवानामपत्यं दशानामपत्यमिति । सर्वनाम न वर्तते । सर्वेषामपत्यं विश्वेषामपत्यमिति । यत्तावदुच्यते जातिर्न वर्तते काकस्यापत्यं कुररस्यापत्यमिति येनैव हेतुना एकः काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयस्तृतीयश्च काको भविष्यति । यदप्युच्यते संख्या न वर्तते नवानामपत्यं दशानामपत्यमिति । संख्येयमपेक्ष्य संख्या प्रवर्तते । तत्सापेक्षम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । असामर्थ्यान्न भविष्यति । यदप्युच्यते सर्वनाम न वर्तते सर्वेषामपत्यं विश्वेषामपत्यमिति । निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्तते । तत्सापेक्षम् । सापेक्षमसमर्थं भवति असमर्थत्वान्न भविष्यति । यत्तावदुच्यते येनैव हेतुना एकः काकस्तेनैव हेतुना द्वितीयस्तृतीयश्च काको भविष्यतीति । नैतद्विवदामहे । काको न काक इति । किं तर्हि । येनैव हेतुना एतद्वाक्यं भवति काकस्यापत्यं कुररस्यापत्यमिति । तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । यदप्युच्यते संख्येयमपेक्ष्य संख्या प्रवर्तते तत्सापेक्षं सापेक्षं चासमर्थं भवतीति । भवति वै कस्य चिदर्थात्प्रकरणाद्वा अपेक्ष्यं निर्ज्ञातम् तदा वृत्तिः प्राप्नोति । यदप्युच्यते सर्वेषामपत्यं विश्वेषामपत्यमिति निर्देश्यमपेक्ष्य निर्देशः प्रवर्तते तत्सापेक्षं सापेक्षं चासमर्थं भवतीति । भवति वै कस्य चिदर्थात्प्रकरणाद्वा अपेक्ष्यं निर्ज्ञातम् । यदा निर्ज्ञातं तदा वृत्तिः प्राप्नोति । एवं तर्हि अनभिधानाज्जात्यादिभ्य उत्पत्तिर्न भविष्यति । तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणेऽपि च संज्ञाकारिग्रहणे यत्र जात्यादिभ्य उत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थाभिधानं भवति, भवति तत्रो-

---

मुक्तः । नैतदस्ति । न ज्ञायते क एको भवतीत्यभिधानादर्थ उक्त एवायं दोषः । तस्मादिति । नापत्यादिष्वेव वक्तव्यम् । तेनापत्यप्रत्ययान्तादपत्ये प्रत्ययो न भवतीत्ययमर्थः संपद्यते । संज्ञाकारिभ्य इति । कुलव्यपदेशहेतव आदिपुरुषाः संज्ञाकारिण उच्यन्ते । जातिर्नेति । प्रत्ययं नोत्पादयतीत्यर्थः । परार्थाभिधानं हि वृत्तिः । सति च प्रत्यये प्रकृतिः प्रत्ययार्थे वर्तते तत्र जात्यादिवृत्तिः संज्ञाकारिग्रहणेन निवार्यते । येनैवेति । अपत्यविशेषप्रतिपत्तये प्रकृत्यर्थो विशेषणमुपादीयते । स च विशेषो जातिसंबन्धावगमेनैवागम्यत इत्यपत्यापत्यवत्संबन्धविवक्षाया एवात्राभावद इत्यर्थः । संख्येयमिति । ब्राह्मणादिकमवश्यमपेक्षणीयं निराधारस्य गुणस्याभावादित्यर्थः । निर्देश्यमिति । पूर्वप्रकृतमित्यर्थः । वृत्तिरप्राप्नोति । यदा जात्यपव्यञ्जनानि नाभिव्यक्तानि तदा पितृसंबन्ध एव विशेषावगमायोपादीयते तत्र वाक्यवद्वृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । भवतीति । ततश्च संख्याया

उत्पत्तिः। तद्यथा। कुतश्चराति मायूरिः केन कापिञ्जलिः कृशः। आहेयेन च दुष्टस्य पार्श्विः सुतसमो मतः॥ तादायनिर्यादायनिः कैमायनिरिति। तदेतदनन्यार्थं संज्ञाकारिग्रहणं कर्तव्यम्। प्रत्ययान्ताद्वा प्रतिषेधो वक्तव्यः। उभयं न कर्तव्यम्। गोत्रग्रहणं करिष्यते। एको ऽपत्ये प्रत्ययो भवतीत्येव। यदि चेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यान्नैकोपत्ये प्रत्ययः कृतः स्यात्। यदि गोत्रग्रहणं न क्रियते। कथं गार्ग्यायणो वात्स्यायन इति। वक्तव्यमेवैतत् गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति। अथापि गोत्रग्रहणं क्रियते। एवमपि न दोषः। नैकग्रहणेन प्रत्ययोभिसम्बध्यते एको गोत्रे प्रत्ययो भवतीति। किं तर्हि प्रकृतिरभिसम्बध्येत। एका प्रकृतिर्गोत्रप्रत्ययमुत्पादयतीति। यदि चेदानीं प्रत्ययान्तादपि प्रत्ययः स्यात्। नैका प्रकृतिर्गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयेत्। अथ वा अस्थानेयं यत्नः क्रियते। न हीदं लोकाद्भिद्यते। लोके हि संख्यां प्रवर्तमानामुपाचरन्ति एक इति वा प्रथम इति वा। यावद् ब्रूयात् प्रथमो गोत्रे प्रत्ययमुत्पादयतीति तावदेको गोत्रे इति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम्॥

अतइञ्॥ ९५॥ इञो वृद्धावृद्धाभ्यां फिञ्फिनौ विप्रतिषेधेन *। इञो वृद्धावृद्धाभ्यां फिञ्फिनौ भवतः विप्रतिषेधेन। इञोवकाशः। दाक्षिः प्लाक्षिः। फिञोवकाशः। तादायनिः। यादायनिः। इहोभयं प्राप्नोति। तापसायनिः। सांमितिकायनिः। फिनोऽवकाशः। ग्लुचायनिः। त्वचायनिः। इञः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। ग्लुचुकायनिः। फिञ्फिनौ भवतो विप्रतिषेधेन। इह कस्मान्न

व एव विशिष्टसंख्येयवाचीति सापेक्षत्वाभावाद्वृत्त एवेत्यर्थः। आहेयेनेति। अहेरपत्यमितश्चानिञ इति ढक्। पार्श्विरिति। बाह्वादित्वादिञ्। तादायनिरिति। उदीचां वृद्धादिति फिञ्। एका प्रकृतिरिति। एकशब्दः संख्यावाचीति केचिदाहुः। प्रथमानिक्रमे च कारणाभावात् परमप्रकृतिरेवैकशब्देन गृह्यते। शब्दापेक्षया चैक इति पुल्लिङ्गनिर्देशः। अन्ये तु साधारणे एक इत्याहुः। परमप्रकृतिश्च सर्वप्रत्ययसाधारणीति तत एवोत्पत्तिर्भवति। सर्वे ऽपत्येन युज्यन्त इत्ययं च पक्षः प्रमाणोपपन्नत्वात् स्थितः। न हीदमिति। लोके योर्थ एकशब्दस्य दृश्यते स एवेहाश्रीयते। लोके च प्रथमशब्दसमानार्थ एकशब्दो दृश्यते इतीहापि प्रथमार्थ एवाश्रीयते। शास्त्रे ऽपि प्रथमार्थ एकशब्दो दृश्यते एके ऽल्पप्राणा इत्यत्र प्रथमे ऽल्पप्राणा इति गम्यते। उपाचरन्तीति। व्यवहरन्तीत्यर्थः। अस्यां पङ्क्तावेकमानयेत्यादावनियतस्यैकस्यावगमात्संख्यावाच्येकशब्दो न प्रथमवाची॥६२॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम्॥

अत इञ्॥ दाक्षिरिति। वा नामधेयस्येति यदा वृद्धसंज्ञा नास्ति तदायमिञोवकाशः। इञः स एवेति। प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलमिति प्राचां मतेन फिनो विधाना-

भवति दाक्षिः प्लाक्षिः । बहुलवचनात् । तद्राजश्च * । तद्राजश्चेञो भवति विप्रतिषेधेन । तद्राजस्यावकाशः । ऐक्ष्वाकः । इञः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । पाञ्चालः । वैदेहः । वैदर्भः । तद्राजो भवति विप्रतिषेधेन ॥

बाह्वादिभ्यश्च ॥ ९६ ॥ बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोन्यत्र तेषां प्रतिषेधः * । बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोन्यत्र तेषां प्रतिषेधोः वक्तव्यः। बाहोरपत्यं बाहविः । यो हि बाहुर्नाम बाहवस्तस्य भवति । नडस्यापत्यं नाडायनः । यो हि नडो नाम नाडिस्तस्य भवति । सम्बन्धिशब्दप्रत्ययानां च तत्सदृशात्प्रतिषेधः * । सम्बन्धिशब्दप्रत्ययानां च तत्सदृशात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः । यो हि श्वशुरो नाम श्वाशुरिस्तस्य भवति । प्रत्ययग्रहणेन नार्थः । सम्बन्धिशब्दानां तत्सदृशात्प्रतिषेध इत्येव । इदमपि सिद्धं भवति । मातृपितृभ्यां स्वसा । मातृष्वसा पितृष्वसा । अन्या तु मातृस्वसेति ॥

सुधातुरकङ् च ॥९७ ॥ सुधातृव्यासयोः * । सुधातृव्यासयोरिति वक्तव्यम् । सौधातकिः । वैयासकिः शुकः । असत्पमिदमुच्यते । सुधातृव्यासवरुडनिषादचण्डालबिम्बानामिति वक्तव्यम् । सौधातकिः । वैयासकिः शुकः । वारुडकिः । नैषादकिः । चाण्डालकिः । बैम्बकिः । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । प्रकृत्यन्तराण्येवैतानि ॥

त । उदीचां मतेन तदभावादिञोवकाश इति भावः । इह कस्मादिति । प्राचां मतेन वृद्धत्वात् फिन् प्राप्नोतीति भावः । ऐक्ष्वाक इति । इक्ष्वाकोरपत्यमिति जनपदशब्दात् क्षत्रियादञित्यञ् । दाण्डिनायनादिसूत्रेणोकारलोपो निपात्यते । पाञ्चाल इति । पाञ्चालविदेहविदर्भेभ्योञ् ॥ ९५ ॥

बाह्वा ॥ बाह्वादिप्रभृतिष्विति । प्रभृतिग्रहणेन वक्ष्यमाणानां कुञ्जादिनडादीनां ग्रहणम् । लौकिक इति । लोके विदित इत्यर्थः । गोत्रभाव इति । संज्ञाकारित्वे आदिपुरुषत्व इत्यर्थः । एतच्च स्मृतिशास्त्रस्यार्थतोऽनादित्वादनाद्यर्थाभिधायित्वं बाह्वादिग्रहणस्य न्याय्यत्वाल्लभ्यते । यत्तु कार्यं विशिष्टशब्दस्वरूपोपादानेन न विधीयते । किं तु प्रकारान्तरेण यथा अत इञिति तदिदानीन्तनार्थाभिधायिनो ऽपि भवति दैवदत्तिरिति । संबन्धिशब्देति । अयमपि न्यायानुवादः । आदिमत्वात् संज्ञा श्वशुरस्य संबन्धोपाधिकस्य त्वनादित्वात्तद्ग्रहणस्यैव न्याय्यत्वात् । मातृस्वसेति । मातृशब्दोत्र क्रियावाची न जननीवाचीति मातृपितृभ्यां स्वसेति षत्वं न भवति । यद्यपि क्रियाशब्दार्थोपि नित्यस्तथापि प्रसिद्धतरः संबन्धिलक्षणार्थ इति तस्यैव ग्रहणं युक्तम् । उक्तं च हरिणा । अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः । शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिष्विति ॥ ९६ ॥

सुधातुरकङ् च ॥ प्रकृत्यन्तराणीति । स्वार्थिककन्प्रत्ययान्तत्वादिति भावः । अव्यविकन्यायेन च कन्रहितैर्वाक्यमेव भवति । व्यासकशब्दाच्च कन्नन्तादपि बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् भवति न तु ऋष्यणिति भावः ॥ ९७ ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् ॥ ९८ ॥ किमर्थश्चकारः । स्वरार्थः । चितोन्तोदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । अथ ञकारः किमर्थः । ञकारो वृद्ध्यर्थः । ञ्णितीति वृद्धिर्यथा स्यात् । एकेन ककारेणोभयं सिद्धम् । अवश्यमत्र विशेषणार्थोन्योनुबन्धः कर्तव्यः । क्व विशेषणार्थेनार्थः । व्रातच्फञोरस्त्रियामिति । फगित्युच्यमाने नाडायनः, अत्रापि प्रसज्येत । अथापि फञ् इत्युच्यते । एवमप्याश्वायनः, अत्रापि प्रसज्येत । तस्माच्चकार एव कर्तव्यः । अन्तोदात्तत्वमपि यथा स्यात् । चकारे चेदानीं विशेषणार्थे क्रियमाणेऽवश्यं वृद्ध्यर्थोन्योनुबन्धः कर्तव्यः । स च ञकार एव कर्तव्यः । सूत्रभेदो मा भूदिति । अथ क्रियमाणेऽपि वै चकारे अन्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति । किं कारणम् । परत्वाञ् ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति । ञित्करणसामर्थ्यादाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । अस्त्यन्यद् ञित्करणे प्रयोजनम् । किम् । वृद्ध्यर्थो ञकारः । चित्करणेऽप्यन्यत्तर्हि प्रयोजनम् । किम् । विशेषणार्थश्चकारः । शक्योत्र विशेषणार्थोन्योनुबन्ध आसङ्क्तुम् । तत्र ञकारानुरोधादन्तोदात्तत्वं भवति । वृद्ध्यर्थोप्यन्यः शक्योनुबन्ध आसङ्क्तुम् । तत्र ञकारानुरोधादाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि स्वरे योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति । चितः । चितोन्त उदात्तो भवतीति । ततस्तद्धितस्य । तद्धितस्य चितोन्त उदात्तो भवतीति । किमर्थमिदं परत्वात् ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । तद्बाधनार्थम् । ततः कितः । कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवतीति । किं पुनरत्र स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन । यावता च्फञन्ताञ् ञ्यो विधीयते । तत्र ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वेन भवितव्यम् । नैतदस्ति । बहुषु लोपे कृते अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । कौञ्जायना इति । इह केचिद् द्व्येकयोः ष्यञं विदधाति बहुषु च फकम् । केचिच्फञन्ताञ् ञ्यम् । किमत्र न्याय्यम् । ञ्यवचनमेव न्याय्यम् । द्व्येकयोर्हि ष्यञि सति बहुषु च फकि कौञ्जायनानामपत्यं माणवकः कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यौ । केन यशब्दः श्रूयेत । द्व्येकयोरित्युच्यमानो न प्राप्नोति । इह कौञ्जायन्यस्यापत्यं बहवो माणवकाः कौञ्जायनाः । केन यशब्दो न श्रूयेत ।

गोत्रे ॥ अथापि फञ् इति । सर्वथा सामान्यग्रहणं प्राप्नोतीत्येवं परमेतत् फञिति क्रियमाणे कौञ्जायना इति ञित्स्वरप्रसङ्गः । सूत्रभेद इति । चफक्यपि सिध्यति । सूत्रभेदस्तु स्यादिति भावः । एवं तर्हीति । चकारस्य विशेषणे चरितार्थत्वाद् वृद्धौ च ञकारस्य परत्वाञ् ञित्स्वरप्राप्तावित्यर्थः । तत्र ञ्नितीति । सति शिष्टस्वरस्य बलीयस्त्वादिति भावः । इहेति । पूर्वे वैयाकरणाः । केन यशब्द इति । यशब्दस्य बहुत्वे प्रयोगाभावात् । यदा तु ञ्यः क्रियते तदा गोत्रेऽलुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे यशब्दः श्रूयते । कौञ्जायन्यस्यापत्यानि बहूनीत्यत इञो ण्यक्षत्रियार्षेति लुकि तद्राजान्तस्य

द्व्येकयोरित्युच्यमानः प्राप्नोति । तदेतत्कथं कृत्वा ज्यवचनं ज्यायो भवति । यदि तन्नास्ति । आपत्यं वा गोत्रम् । परमप्रकृतेश्चापत्यः । आपत्याज्जीवद्वंश्या-त्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः । स चास्त्रियाम् । एको गोत्रग्रहणानर्थक्यं च । बहुव-चनलोपिषु च सिद्धमिति । सति हि तस्मिन् द्व्येकयोरपि फ्यञि सति बहुषु च फकि सति न दोषो भवति । तत्र कौञ्जायनानामपत्यं माणवक इति विगृह्य कुञ्ज-शब्दाद् द्व्येकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति कौञ्जायन्यः कौञ्जयन्यौ । कौञ्जायन्यस्यापत्यं माणवका इति विगृह्य कुञ्जशब्दाद्बहुषूत्पत्तिर्भविष्यति । कौञ्जयना इति ॥

अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ॥ १०४ ॥ अनृष्यानन्तर्य इत्युच्यते तत्रेदं न सिद्ध्यति । कौशिको विश्वामित्र इति । किं कारणम् । विश्वामित्रस्त-पस्तेपे नानृषिः स्यामिति । तत्र भवानृषिः संपन्नः । स पुनस्तपस्तेपे नानृषेः पुत्रः स्यामिति । तत्र भवान् गाधिरपि ऋषिः संपन्नः । स पुनस्तपस्तेपे नानृषेः पौत्रः स्यामिति । तत्र भवान् कुशिकोपि ऋषिः संपन्नः तदेतदृष्या-नन्तर्यं भवति । तत्रानृष्यानन्तर्यइति प्रतिषेधः संप्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते । ऋष्यानन्तर्ये न भवतीति । कथं तर्हि ऋषावनन्तरे नेति । यद्येवम् । अनृष्यानन्तर्यवचनमनर्थकं संज्ञागोत्राधिकारात् * । अनृष्यानन्तर्यवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । संज्ञागोत्राधिकारात् । संज्ञागोत्रइति वर्तते कः प्रसङ्गो यदनन्तरे स्यात् । नैव प्राप्नोति । नार्थः प्रतिषेधेन । एवं तर्हि सिद्धे सति यदनृष्यानन्तर्य इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो बिदादिषु ये ऽनृषयः पठ्यन्ते तेषामन-न्तरेपि वृत्तिर्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । नानान्द्रः । पौत्रः । दौहि-त्र इत्येतत् सिद्धं भवति ॥

वतण्डाच्च ॥ १०८ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । न गर्गादिभ्यो यञित्येव

बहुषु वर्तमानाज् ञ्यस्य लुक् सिध्यति । आपत्यं चेति । गोत्रे लुगचीत्यत्रैतद्व्याख्या-तम् । कुञ्जशब्दादेव यूनि फ्यञि फकि च कृते स्वार्थिकस्य चेञो लुकि कृते सर्वेष्टसिद्धिः ॥ ९८ ॥

अनृष्या ॥ अनृष्यानन्तर्ये इत्यस्यार्थद्वयं सम्भवति । ऋषीणामानन्तर्ये अव्यवधाने भवति । यद्वाऽनन्तरमेवानन्तर्यं तेन ऋषिभ्योनन्तरापत्ये प्रत्ययो न भवतीति । उभय-त्राप्यसमर्थसमासो भवतिना नञः सम्बन्धात् । तत्राद्यपक्षाश्रयेण पूर्वः पक्षो द्विती-यपक्षाश्रयेणोत्तरम् । संज्ञागोत्राधिकारादिति । संज्ञाया यद् गोत्रं पौत्रप्रभृति तदेवा-धिकृतं न त्वपत्यमात्रमित्यर्थः । तेषामनन्तर इति । अन्यथा प्रतिषेधोनर्थकः स्यात् । तत्रर्षिभ्यो गोत्र एव प्रत्ययः । अनृषिभ्यस्त्वनन्तरापत्य एवेत्येष विषयविभागः । नन्वसमाज् ज्ञापकादनृषिभ्योऽपत्यमात्रे प्रत्ययः प्राप्नोति । नैष दोषः । विशेषविषयस्या-नुमानस्याभवणात् ॥ १०४ ॥

सिद्धम्। लुक् स्त्रियामिति वक्ष्यामीति। यदि पुनस्तत्रैवोच्येत। नैव शक्यम्। आङ्गिरसग्रहणं हि विच्छिद्येत॥

शिवादिभ्योण्॥ ११२॥ किमर्थं शिवादिभ्यो ऽण् विधीयते। न यथाविहितमित्येवोच्येत। शिवादिभ्यो यथा विहितमितीयत्युच्यमाने इञ् प्रसज्येत। इञतो यथाविहितः। पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम्। स वै नास्ति यस्तं बाधेत। तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स भविष्यति। कश्चासावणेव। उत्तरार्थं तर्हि। अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्य इत्यत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने ढक् प्रसज्येत। ढगतो यथाविहितः। पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम्। स वै नास्ति यस्तं बाधेत। तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न च प्राप्नोति स भविष्यति। कः पुनरसावणेव। उत्तरार्थमेव हि तर्हि। ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्चेत्यत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने इञ् प्रसज्येत। इञतो यथाविहितः। पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम्। स वै नास्ति यस्तं बाधेत। तत्रारम्भसामर्थ्याद्यो विहितो न प्राप्नोति स भविष्यति। कश्चासावणेव। उत्तरार्थमेव तर्हि। मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः, कन्यायाः कनीन चेति। अत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने ढक् प्रसज्येत। ढगतो यथाविहितः। पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात्। मातुरुकारं वक्ष्यामि। कन्यायाः कनीनभावमिति। यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्। तत्रैव ब्रूयात् स्त्रीभ्यो ढक् मातुरुकारः कन्यायाश्च कनीन इति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। अयमृष्टिषेणशब्दः शिवादिषु पठ्यते। अत्र यथाविहितमितीयत्युच्यमाने इञ् प्रसज्येत। तं परत्वात्सेनान्ताद् ण्यो बाधेत। तत्रारम्भसामर्थ्यादिञ् प्रसज्येत। पुनरण्ग्रहणादणेव भवति॥

वतण्डा॥ लुक् स्त्रियामिति वक्ष्यामीति। तत्र च वतण्डशब्दानुवृत्त्यर्थमेतादित्यर्थः। यदीति। गर्गादिगण एव वतण्डशब्दानन्तरं लुक् स्त्रियामिति पठितव्यमिति भावः। आङ्गिरसग्रहणमिति। तथा च सर्वत्र लुक् स्यात्। योगविभागस्तर्हि किमर्थो न वतण्डाल्लुक् स्त्रियामित्येकयोग एवोच्येत। आङ्गिरसे शिवाद्यणबाधनार्थो योगविभागः। वतण्डो नाम ऋषिः। तत ऋषित्वादेवाणि सिद्धे शिवादिषु तस्य पाठो गोत्रे गर्गादियञा समावेशार्थः। अनेन तु योगेनाङ्गिरसे ऽण्प्रसङ्गे यञ्विधानादण् बाध्यते। अन्यत्र तु गोत्रे यञणौ द्वावपि भवतः। ऋषित्वादेव च वातण्डीत्यत्र ङीब्भवति॥ १०८॥

शिवा॥ गोत्र इति निवृत्तमपत्यमित्येवानुवर्तते। ढगत इति। ननु मातृशब्दस्याञ्प्रत्ययान्तत्वात्कथं ढग्विहितः। एवं तर्हि परिहारान्तराभिधानान्न विचारितमेतद्भाष्यकारेण। तत्परत्वादिति। परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यते। तेनापवादत्वादित्यर्थः॥ ११२॥

ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ ११४ ॥ ऋषिस्त्र्यणो ढक्ढ्रकौ विप्रतिषेधेन * । ऋष्यणस्त्र्यणश्च ढक्ढ्रकौ भवतो विप्रतिषेधेन । ऋष्यणोवकाशः । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । ढकोवकाशः । दुलि । दौलेयः । वलि । वालेयः । इहोभयं प्राप्नोति । अत्रि । आत्रेयः । स्त्र्यणोवकाशः । मकन्दिका । माकन्दिकः । ढ्रकोवकाशः । काणिकेरः । इहोभयं प्राप्नोति । पौणिकेरः । मौद्गलिकेरः । ढक्ढ्रकौ भवतो विप्रतिषेधेन । द्व्यचो ढको ढ्रक्ढञौ * । द्व्यचो ढग् भवतीत्येतस्माद् ढक्ढञौ भवतो विप्रतिषेधेन । द्व्यचो ढग् भवतीत्यस्यावकाशः । दात्तेयः गौप्तेयः । ढ्रकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । नटी । नाटेरः । दासी । दासेरः । ढञो ऽवकाशः । कामण्डलेयः । हैरण्यवाहेयः । माद्रवाहेयः । ढकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । जम्बू । जाम्बेयः । ढक्ढञौ भवतो विप्रतिषेधेन । न चर्ष्यणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । न वा एष युक्तो विप्रतिषेधः, योयमृष्यणो ढकश्च । किं कारणम् । ऋष्यणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । सिद्धोत्राणुत्सर्गेणैव । तस्य पुनर्वचने एतत्प्रयोजनं येन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । स यथैव तदपवादमिञं बाधते । एवं ढकमपि बाधेत । तस्मादृषिभ्योण्विधाने ऽत्र्यादिप्रतिषेधः * । तस्मादृषिभ्यो ऽण्विधाने ऽत्र्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । मध्येपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते इत्येवमृष्यण् इञं तदपवादं बाधिष्यते ढकं न बाधिष्यते । अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधो योयं ढकः ढ्रक्ढञोश्च । किं पुनः कारणम् । ढकः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । सिद्धोत्र ढक् । स्त्रीभ्यो ढगित्येव । तस्य पुनर्वचने एतत्प्रयोजनं येन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । स यथैव तन्नामिकाणं तदपवादं बाधते एवं ढ्रक्ढञावपि बाधेत । तस्मात्तन्नामिकाण्यद्व्यचः * । तस्मात्तन्नामिकाणि अद्व्यच इति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । मध्येपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते इत्येवमयं ढक् तन्नामिकाणं तदपवादं बाधिष्यते । ढ्रक्ढञौ न बाधिष्यते । ऋष्यन्धकवृष्णिकुर्वणः सेनान्ताण्ण्यः * । ऋष्यन्धकवृष्णिकुर्वणः सेनान्ताण्ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । ऋष्यणोवकाशः । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः । ण्यस्यावकाशः । पारिषेण्यः ।

ऋष्यन्ध ॥ ऋषिस्त्र्यण इति । अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्य इति मानुषीलक्षणोण् स्त्र्यण्शब्देनोक्तः । अत्र च यथासङ्ख्यं सम्बन्धः । दौलेय इति । दुलरनृषित्वाद् ढकोयमवकाशः । काणिकेर इति । काणैव काणिका । पौणिकेर इति । पुणिका तन्नामिका क्षुद्रा च । जाम्बेय इति । चतुष्पाल्लक्षणो ढञ् ढे लोपो कद्र्वा इत्यूकारलोपः । जम्बूशब्दस्यास्त्रीप्रत्ययान्तत्वाद् ढक्प्राप्तिश्चिन्त्या । नवेति । प्राप्तिमात्रं बाध्यं मन्यते । मध्येपवादा इति । पूर्वस्य निर्ज्ञातस्वरूपत्वाद् बाध्यत्वं नतूत्तरस्यानिर्ज्ञातस्वरूपस्येति

वारिषेण्यः । जातसेनो नाम ऋषिस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । जातसेन्यः । अन्धकाणोवकाशः । श्वाफल्कः । चैत्रकः । रान्धसः । ण्यस्य स एव उग्रसेनो नामान्धकस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । औग्रसेन्यः । वृष्ण्यणोवकाशः । वासुदेवः । वालदेवः । ण्यस्य स एव । विश्वक्सेनो नाम वृष्णिस्तस्मादुभयं प्राप्नोति ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । वैष्वक्सेन्यः । कुर्वणोवकाशः । नाकुलः । साहदेवः । ण्यस्य स एव । भीमसेनो नाम कुरुस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । भैमसेन्यः । सेनान्ताण् ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । जातोग्रविष्वग्भीमेभ्य इति वक्तव्यम् ॥

मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः ॥ ११५ ॥ किमर्थं स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः क्रियते न संख्यासंभद्रपूर्वस्येत्येवमुच्यते । स्त्रीलिङ्गे यो मातृशब्दस्तस्माद्यथा स्यात् । इह मा भूत् । संमिमीते संमाता । संमातुरपत्यं सांमात्र इति ॥

कन्यायाः कनीन च ॥ ११६ ॥ इदं विप्रतिषिद्धम् । को विप्रतिषेधः । अपत्यमिति वर्तते । यदि च कन्या नापत्यम् । अथापत्यं न कन्या । कन्या चापत्यं चेति विप्रतिषिद्धम् । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । कथम् । कन्याशब्दोयं पुंसाभिसम्बन्धपूर्वके संप्रयोगे निवर्तते । या चेदानीं प्रागभिसम्बन्धात् पुंसा सह संप्रयोगं गच्छति तस्यां कन्याशब्दो वर्तत एव । कन्यायाः कन्योक्तायाः कन्याभिमतायाः सुदर्शनायाः यदपत्यं स कानीन इति ॥

भावः । अथात्राहुः । कथं पुनर्नित्यानां शब्दानामनित्यान्धकादिवंशाश्रयेणान्वाख्यानं युज्यते । अत्र समाधिः । त्रिपुरुषानूकं नाम कुर्यादिति न्यायेनान्धकादिवंशा अपि नित्या एव । अथ वा ऽनित्योपायाश्रयेणापि नित्यान्वाख्यानं दृश्यते । यथा शकाश्रयणेन कालस्य ॥ ११४ ॥

मातुरुत् ॥ अणि सिद्धे तत्सन्नियोगेनोत्वार्थं वचनम् । स्त्रीलिङ्ग इति । अर्थधर्मं स्त्रीत्वं शब्दे समारोप्य क्रियाशब्दनिवृत्त्यर्थः स्त्रीलिङ्गनिर्देशः कृतः । न्यायानुवादश्चायं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । सम्बन्धिशब्दस्य प्रसिद्धतरत्वात् तस्यैव ग्रहणस्य सिद्धत्वात् । एतच्च बाह्वादिभ्यश्चेत्यत्रोक्तम् ॥ ११५ ॥

कन्यायाः ॥ यदीति । अक्षतयोनिः कन्या सा कथमपत्येन सम्बध्यतेति भावः । अभिसम्बन्धपूर्वक इति शास्त्रोक्तो विवाहोऽभिसम्बन्धस्तत्पूर्वके पुरुषसंयोगे कन्याशब्दो निवर्तते । या तु शास्त्रोक्तेन विवाहसंस्कारेण विना पुरुषं युनक्ति सा कन्यात्वं न जहाति । कन्योक्ताया इति । कन्यैवा सा युक्ता । तदेव व्याचष्टे कन्याभिमताया इति । कन्यैव साभिमता स्मृतिकाराणामित्यर्थः । सुदर्शनाया इति । प्रकटदर्शनाया अगुप्तत्वादित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः । मुनिदेवनामाहात्म्याद्या पुंयोगेप्यक्षतयोनिर्भवति । यथा कुन्ती मन्त्राहूतदिनकरोत्पादितकर्णाख्यपुत्रापि पुनः कन्यैवाऽभूत् । तदपत्यं कानीनशब्दाभिधेयम् ॥ ११६ ॥

स्त्रीभ्यो ढक् ॥ १२० ॥ इदं सर्वेष्वेव स्त्रीग्रहणेषु विचार्यते । स्त्रीग्रहणे स्त्रीशब्दग्रहणं स्यात् स्त्रीप्रत्ययग्रहणं वा । स्त्र्यर्थग्रहणं वा । किं चातः । यदि स्त्रीशब्दग्रहणमर्थग्रहणं वा । इडविड् । ऐडबिडः । पृथू । पार्थः । उशिक् । औशिजः । दरद् । दारदः । अत्रापि प्राप्नोति । अथ प्रत्ययग्रहणम् । लैखाभ्रेयः। वैमात्रेयः । इति न सिध्यति । अस्तु प्रत्ययग्रहणम् । कथं लैखाभ्रेयः वैमात्रेय इति । शुभ्रादिषु पाठः करिष्यते । वडवाया वृषे वाच्ये । वडवाया वृषे वाच्ये ढग् वक्तव्यः। वडवाया वृषः वाडवेयः । अण् क्रुञ्चाकोकिलात्स्मृतः । क्रौञ्चः । कौकिल इति । आरक् पुंसि ततोन्यत्र । ततोन्यत्र आरक्पुंसि वक्तव्यः । मुषिकाया अपत्यं पुमान् मौषिकारः । मृग्याः पुमान्मार्गारः । गोधाया ढ्रक्विधौ स्मृतः ॥ गोधायाः पुमान् गौधेरः ॥

चटकाया ऐरक् ॥ १२८ ॥ चटकायाः पुल्लिङ्गनिर्देशः * । चटकायाः पुल्लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः । इहापि यथा स्यात् । चटकस्यापत्यं चाटकैरः । यदि पुल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते । चटकाया अपत्यं चाटकैर इति न सिध्यति । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येवं भविष्यति । स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः * । चटकस्यापत्यं चटका ॥

आरगुदीचाम् ॥ १३० ॥ आरग्वचनमनर्थकं रका सिद्धत्वात् * । आरग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । रका सिद्धत्वात् । गोधा आकारान्ता रक् प्रत्ययः । एवं तर्हि सिद्धे सति यदारकं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योन्येभ्योप्ययं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । जाडारः पाण्डारः इत्येतत्सिद्धं भवति ॥

क्षुद्राभ्यो वा ॥ १३१ ॥ क्षुद्राभ्य इत्युच्यते । का क्षुद्रा नाम । अनियतपुंस्का । अङ्गहीना वा ॥

स्त्रीभ्यो ॥ बहुवचननिर्देशात् स्वरूपग्रहणं निरस्ते पक्षत्रयसम्भावनापूर्वकं प्रत्ययग्रहणमिह व्यवस्थाप्यते । इदं सर्वेष्विति । तत्र क्व चित्कश्चित्पक्ष आश्रीयते । इह तु स्वरितप्रतिज्ञानात् स्वरितेनाधिकारावगतिर्भवतीत्यस्याप्यर्थस्याश्रयणाट्टाबादिप्रत्ययग्रहणम् । स्त्रियां क्तिन्नित्येवंतत्प्रकरणविहितास्तु प्रत्यया व्यवधानान्न गृह्यन्ते । स्त्रीशब्दग्रहणमिति । स्त्रीलिङ्गानां शब्दानां ग्रहणमित्यर्थः । अर्थग्रहणमिति । अर्थे कार्यासम्भवे तदभिधायिशब्दग्रहणमेव सम्बध्यते । इडविडादयः शब्दाः स्त्रीवृत्तयो न तु स्त्रीप्रत्ययान्ता इति । तेभ्योणेव भवति । वडवाया इति । वृषो बीजाश्वः । तेन चार्थेन विशेषविहितेनापत्यलक्षणार्थो ढको बाध्यते । तेनापत्ये वाडव इति भवति । क्रौञ्च इति । अपत्य एवायं ढगपवादः ॥ १२० ॥

चटकायाः ॥ पुल्लिङ्गेनेति । अन्यथा पुल्लिङ्गादिह प्रसज्येत ॥ १२८ ॥

क्षुद्राभ्यो ॥ अङ्गहीना वेति । वाशब्दश्चार्थे ॥ १३१ ॥

पितृष्वसुश्छण् ॥ १३२ ॥ ढकि लोपः ॥ १३३ ॥ केन विहिते पितृष्वसुः ढकि लोप इत्युच्यते । एतदेव ज्ञापयति पितृष्वसुर्ढगिति । यदयं ढकि लोपं शास्ति ॥

मातृष्वसुश्च ॥ १३४ ॥ ढकि लोप इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । मातृष्वस्रीयः । नैष दोषः । एवं वक्ष्यामि । पितृष्वसुश्छण् ढकि लोपः । ततो मातृष्वसुश्च । पितृष्वसुर्यदुक्तं तन्मातृष्वसुर्भवतीति । किं पुनस्तत् छण्ढकिलोपाविति ॥

राजश्वशुराद्यत् ॥ १३७ ॥ राज्ञोपत्ये जातिग्रहणम् * । राज्ञोपत्ये जातिग्रहणं कर्तव्यम् । राजन्यो नाम जातिः । क्व मा भूत् । राजन इति ॥

व्यन्सपत्ने ॥ १३७ ॥ व्यन्वचनमनर्थकं प्रत्ययार्थाभावात् * । व्यन्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । प्रत्ययार्थाभावात् । किमिदं प्रत्ययार्थाभावादिति । अपत्यार्थाभावात् । अपत्यमिति वर्तते । अनपत्ये चापि सपत्ने भ्रातृव्यशब्दो वर्तते । पाप्मना भ्रातृव्येण । अस्तु तावदपत्यं सपत्नश्च । तत्र भ्रातृव्य इति । कथं पाप्मना भ्रातृव्येणेति । उपमानात्सिद्धं भ्रातृव्य इव भ्रातृव्य इति ॥

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ १४७ ॥ किमर्थो णकारः वृद्ध्यर्थः । ञ्णितीति वृद्धिर्यथा स्यात् । गार्गो जाल्मः । गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य * । गोत्रस्त्रियाः प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् । वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य । वृद्धमेवेदं प्रातिपदिकम् । लुगर्थं तर्हि णकारः कर्तव्यः । यल्लुगन्तमवृद्धं तत्र वृद्धिर्यथा स्यात् वातण्डो जाल्मः । लुगर्थमिति चेन्न लुक्प्रतिषेधात् * । लुगर्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । लुक्प्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यते तत्र लुक् । गोत्रे लुगचीति । व्यवहितत्वादप्रतिषेधः । ईकारेण व्यवहितत्वात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति चेन्न

मातृष्वसुः ॥ तत्रेदमिति । अनन्तरस्य विधिं मन्यते । एवं वक्ष्यामीति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः । चकारेण पितृष्वसुरित्यनुकृष्यते इति कार्यद्वयलाभः ॥ १३४ ॥

राज ॥ राजशब्दः क्षत्रियशब्दपर्यायः । जातिग्रहणमिति । यदा प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातिर्गम्यते तदा प्रत्ययो नान्यदा । तेन क्षत्रियजातौ प्रतिपिपादयिषितायां राजन्यशब्दप्रयोगो वैश्ये शूद्रे वा राजापत्ये राजनशब्दप्रयोगः ॥ १३७ ॥

व्यन्सपत्ने ॥ प्रत्ययार्थाभावादिति । भ्रातृव्यशब्दः सर्वस्मिन् सपत्न इष्यते । न हि सर्वः सपत्नो भ्रातुरपत्यमित्यपत्यलक्षणस्य प्रत्ययार्थस्याभाव इत्यर्थः । अस्तु तावदिति । विरोधाभावात्सपत्नेनापत्यार्थो न बाध्यते । न च समुदायार्थः सपत्नः । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्त्यागप्रसङ्गात् । न च गत्यन्तरसम्भवे तत्त्यागो युक्त इति भावः ॥ १४५ ॥

गोत्र ॥ बहूनां गोत्रप्रत्ययानां वृद्धिमत्त्वदर्शनाद्विचारः । गोत्रस्त्रिया इति ॥ वातण्ड इति । वातण्डस्यापत्यं गोत्रं स्त्री । वतण्डाच्चेति यञ् तस्य लुक् ॥ स्त्रियामिति लुक् । शार्ङ्गरवादित्वान् ङीन् । वतण्ड्या अपत्यमिति णः । व्यवहितत्वादिति । अचीति परसप्तमीं मन्यते । विषयसप्तम्यां तु दोषः । अथ वा यतो गोत्रप्र-

पुंवद्भावात् * । व्यवहितत्वादप्रतिषेध इति चेत्तन्न । किं कारणम् । पुंवद्भावात् । पुंवद्भावोत्र भवति । भस्याढे तद्धिते । पुंवद्भवतीति फिनर्थं तु णकारः कर्तव्यः । यत्फिनन्तमवृद्धं तत्र वृद्धिर्यथा स्यात् । ग्लौचुकायनो जाल्म इति । पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च णकारः कर्तव्यः । गार्गी भार्या अस्य गार्गीभार्यः । वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात् । गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनादप्रयोजनम् * । गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनादप्रयोजनमेतदिति भवति । नास्ति गार्गी इति । अवंश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनम् * । अवंश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनमेतद्भवति । न च स्त्री वंश्या । अस्ति गार्गी स्त्री । अपर आह । द्वावेव वंशौ । मातृवंशः पितृवंशश्च । यावता मातृवंशोस्ति नास्ति गार्गी ॥

वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम् ॥ १४८ ॥ गोत्रस्त्रियाः । वृद्धाट्ठक् फेश्छच । फाण्टाहृतिः । इमे चत्वारो योगाः । एषां त्रयः कुत्सने । त्रयः सौवीरगोत्रे । आद्यो योगः कुत्सन एव । अन्त्यः सौवीरगोत्र एव ॥

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ॥ १५० ॥ किमर्थो णकारः । वृद्ध्यर्थः । ञ्णितीति वृद्धिर्यथा स्यात् । फाण्टाहृतः । फाण्टाहृतेः प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य फाण्टाहृतेः प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् । वृद्धत्वात् प्रातिपदिकस्य । वृद्धमेवैतत्प्रातिपदिकम् ।

त्ययाद्व्यवहितोजादिरुत्पद्यते तस्यालुगिति विज्ञानाद्विषयसप्तम्यामपि दोषाय व्यवधानम् । पुंवद्भावादिति । पुंवद्भावेन रूपातिदेशाद्भातण्डचशब्दात् स्त्रीवृत्तेर्णप्रत्यय इति भावः । ग्लौचुकायन इति । ग्लुचुकस्यापत्यं स्त्री प्राचामिति फिन्प्रत्ययः । इतो मनुष्यजातेरिति ङीष् पुंवद्भावे कृते णः । नास्ति गार्गीति । गार्ग्या अपत्यं स्त्रीत्यत्रार्थे नास्ति प्रत्ययः । अस्त्रियामिति युवसंज्ञानिषेधाद् गोत्रसंज्ञावस्थानादेको गोत्र इति नियमाद् गोत्रप्रत्ययान्तादपरगोत्रप्रत्ययानुत्पादात् । अवंश्यत्वाद्वेति । गार्ग्या अपत्यं या स्त्री तस्या न युवसंज्ञा नापि गोत्रसंज्ञा न हि सा गर्गस्यापत्यम् । पौत्रप्रभृतेश्चापत्यस्य गोत्रसंज्ञा विधीयते तदभावादेको गोत्र इति नियमाभावाण्णस्याभावादस्ति गार्गीत्यर्थः । न च स्त्री वंश्यतिं । पितृपितामहादिर्वंश्यो न मातृमातामहादिरित्यर्थः । तस्मात् पुंवद्भावप्रतिषेधार्थो णकारः । न च जातेश्चेति प्रतिषेधः सिध्यति । गोत्रत्वाभावे जातित्वाभावात् । यदा च गोत्रं च चरणैः सहेत्यत्रापत्यमात्रं गृह्यते तदा जातित्वमस्त्येव । फिनर्थस्तु कर्तव्य एव णकारो वृद्धये । मातृवंश इति । गार्ग्या अपत्यं या स्त्री सा मातृवंशेन गर्गकुला भवत्येवेति गर्गापेक्षया तस्य गोत्रत्वादेको गोत्रइति नियमात्प्रत्ययान्तराभावान्नास्ति गार्गी । पौत्रप्रभृतिग्रहणं तु व्यवहितापत्योपलक्षणम् । तस्मात् फिनर्थो णकारः ॥ १४७ ॥

वृद्धाट्ठक् सौ ॥ गोत्रस्त्रिया इति । विषयविभागकथनार्थोत्रोपक्षेपः कुत्सनग्रहणस्य सौवीरग्रहणस्य च सूत्रत्रयएवानुवर्तनाद्यथोक्तविषयविभागलाभः ॥ १४८ ॥

पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु * । पुंवद्भावस्य प्रतिषेधार्थं णकारः कर्तव्यः । फाण्टाहृता भार्या अस्य फाण्टाहृताभार्यः । वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात् । उक्तं वा * । किमुक्तम् । गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति वचनादप्रयोजनम् । अवश्यत्वाद्वा स्त्रियाः प्रयोजनमिति ॥

कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ १५१ ॥ वामरथस्य कण्वादिवत्स्वरवर्जम् * । वामरथस्य कण्वादिवद्भावो वक्तव्यः । किमविशेषेण । नेत्याह । स्वरवर्जम् । स्वरं वर्जयित्वा । किं प्रयोजनम् । वामरथ्यस्यच्छात्राः वामरथाः । कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण्यथा स्यात् । यदि कण्वादिवदित्युच्यते । प्रत्ययाश्रयमनतिदिष्टं भवति । तत्र को दोषः । वामरथाः । बहुषु लोपो न प्राप्नोति । वामरथानां संघः । वामरथा । संघाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामणित्यण् प्राप्नोति । यदि पुनर्यञ्वदित्युच्यते । एवमपि प्रकृत्याश्रितमनतिदिष्टं भवति । तत्र को दोषः । वामरथ्यस्यच्छात्रा वामरथाः । कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण्न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि कण्वादिवदित्येव । कथं वामरथाः । वामरथानां संघ इति च । यदयं स्वरवर्जमित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्रत्ययाश्रयमप्यतिदिष्टं भवतीति ॥

उदीचामिञ् ॥ १५३ ॥ उदीचामिञ्विधौ तक्ष्णोण्वचनम् । उदीचामिञ्विधौ तक्ष्णोण् वक्तव्यः । ताक्ष्णः । यदि पुनरयं तक्षशब्दः शिवादिषु पठ्येत । शिवादिरिति चेण्ण्यविधिः * । शिवादिरिति चेद् ण्यो विधेयः । ताक्षण्यः । सिद्धं

फाण्टा ॥ फाण्टाहृतेरिति । यथासंख्यसंबन्धस्येष्टत्वान्न मिमतशब्दार्थे णित्वम् । पूर्वनिपातव्यवस्था तु शास्त्रे नावश्यं सर्वत्राश्रीयते इति तदनाश्रयणमपि न यथासंख्याभावं सूचयितुमलम् । शिष्टं भाष्यं पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ १५० ॥

कुर्वा ॥ वामरथस्येति । प्रकारणाण्ण्यप्रत्ययान्तस्येति विज्ञेयम् । कण्वादीनां यञन्तानां यत्कार्यं तदतिदेशः केवलानां तेषां कार्यस्य कस्य चिदनभिधानात् वामरथा इति । छे प्राप्ते ऽण्विधिः । आपत्यस्येति यलोपः । यदीति कण्वादिवदिति वचनात्कण्वादीनामाहत्य यत्कार्यं विहितं कण्वादिभ्यो गोत्र इति तस्यैवातिदेशः प्राप्नोति न तु यञन्तमात्रनिबन्धनस्येति भाव । एवमपीति । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात् । यदयमिति । लिङ्गादाहत्यानाहत्य च कण्वादीनां यञन्तानां यत्कार्यं विधीयते । तदतिदिश्यते ॥ १५१ ॥

उदीचाम् ॥ उदीचामिति । इञ्बाधनायाण्विध्यर्थं वचनम् । ताक्ष्ण इति । सपूर्वस्य धृतराज्ञामणीत्यल्लोपः । यदीति । विशेषविहितेनाण्णा बाधितत्वादिञ् न भविष्यतीति भावः । ण्यविधिरिति । यद्यणा कार्यमात्रं बाध्यते तदा द्वयोरपि ण्येञोर्बाधः स्यात् । अथ विशेषचिन्ता तदा पुरस्तादपवादा इति न्यायाद् ण्यस्यैव बाधः प्राप्नोति नेञः । सिद्धं त्विति । विकल्पितण्यमुक्ते पक्षे तक्षन्शब्दात् प्राग्दीव्यतोणित्यण् भवति । ननु

उदीचां वा ण्यवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । उदीचां वा ण्यवचनात् । उदीचां वा ण्यो भवतीति वक्तव्यम् । ण्येन मुक्ते यो यतः प्राप्नोति स ततो भविष्यति ॥

कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ १५५ ॥ किमिदं कौसल्यकार्मार्ययोर्विकृतयोर्ग्रहणं क्रियते । एवं विकृताभ्यां यथा स्यात् । अत्यल्पमिदमुच्यते । कौसल्यकार्मार्याभ्यां चेति । फिञ्प्रकरणे दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युट् च* । फिञ्प्रकरणे दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां युट् चेति वक्तव्यम् । दगु । दागव्यायनिः । कोशल । कौसल्यायनिः । कर्मार । कार्मार्यायणिः । छाग । छाग्यायनिः । वृष । वार्ष्यायणिः । यदि युट् क्रियते । युटि कृते अनादित्वादादेशो न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यमादेशः क्रियतां युडिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादादेशः । नित्यो युट् । कृतेऽप्यादेशे प्राप्नोति अकृतेऽपि । युडप्यनित्यः । अन्यस्य कृते आदेशे प्राप्नोति अन्यस्याकृते । शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति । अन्तरङ्गस्तर्हि युट् । कान्तरङ्गता । उत्पत्तिसंनियोगेन युडुच्यते उत्पन्ने प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्याङ्गस्यादेशः । आदेशोप्यन्तरङ्गः । कथम् । वक्ष्यत्येतत् । आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमिति । अनवकाशस्तर्हि युट् । एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते । यदि पूर्वान्तः करिष्यते । दागव्यायनिः । ओर्गुणो न प्राप्नोति । अस्तु तर्हि परादिरेव । ननु चोक्तम् । युटि कृते अनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति । नैष दोषः । सिद्धं त्वादेशस्य युड्वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । आदेशस्य युड्वचनात् । युडादिष्टस्येति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । चेन संनियोगः करिष्यते । युट् च । किं च । यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्यत् प्राप्नोति । आदेशः ॥

वाकिनादीनां कुक् च ॥ १५८ ॥ यदि पुनरयं कुट् परादिः क्रियते । कुटि प्रसयादेरादेशानुपपत्तिरनादित्वात् * । कुटि सति प्रसयादेरादेशो नोपप-

---

जातसेनेग्रसेनविष्वक्सेनभीमसेनेभ्यो ण्येन मुक्ते पक्षे अण् ऋष्यादिलक्षणः प्राप्नोति। यथान्यासं तु तेभ्योण्येञौ भवतः । एवं तर्हि बाह्वादेराकृतिगणत्वादेतेभ्यो ण्येन मुक्त इञ् भविष्यतीत्यदोषः ॥ १५३ ॥

कौसल्य॥ किमिदमिति । कोसलस्यापत्यं वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्य इति ञ्यङ् । कर्मारस्यापत्यं कारिलक्षणो ण्य इत्येवं यौ कौसल्यकार्मार्यशब्दौ तयोर्ग्रहणं नेष्यत इति प्रश्नः । उत्तरं तु । प्रत्ययसंनियोगेनैवंभूतप्रकृत्यादेशविधानार्थ एव निर्देशः । अङ्गस्यादेश इति । अङ्गनिमित्तप्रत्ययावयवस्येत्यर्थः । चेनेति । तेन युगपदागमादेशौ भवतः ॥ १५ ॥

वाकि ॥ क्रियतइति । गणसूत्रमेवैवं पठ्यतइ यर्थः । यद्यपि वाकिनादीनां कुट्चेति सूत्रपाठे लाघवं भवति । न लोपश्चेति गणसूत्रैकदेशस्याकरणात् । तथापि गणपाठस्य

यते। किं कारणम्। अनादित्वात्। कुटि कृते ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोति। एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते। पूर्वान्ते नलोपवचनम् *। यदि पूर्वान्तः करिष्यते। न लोपो वक्तव्यः। चार्मिकायणिः। वार्मिकायणिः। न लोपः प्रतिपदिकान्तस्येति न लोपो न प्राप्नोति। परादौ तु पुनः सति न लोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः सिध्यति। अस्तु तर्हि परादिरेव। ननु चोक्तम्। कुटि कृते अनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति। सिद्धं त्वादिष्टस्य कुड्वचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। कुड्वादिष्टस्येति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। चेन संनियोगः करिष्यते। कुट् च। किं च। यच्चान्यत् प्राप्नोति। किं चान्यत्प्राप्नोति। आदेशः, सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं पूर्वान्ते नलोपवचनमिति। नैष दोषः। क्रियते न्यास एव एतत्। चर्मिवर्मिणोर्नलोपश्चेति। कारिभ्य इञोगोत्रात्फिञ् विप्रतिषेधेन *। कारिभ्य इञ् भवतीत्येतस्मादगोत्रात् फिञ् भवति विप्रतिषेधेन। कारिभ्य इञ् भवतीत्यस्यावकाशः। अयस्कारिः। लौहकारिः। फिञोवकाशः। तापसायनिः। साम्मितिकायनिः। इहोभयं प्राप्नोति। नापितायनिः। फिञ्भवति विप्रतिषेधेन॥

मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च॥ १६१॥ अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः। नकारस्य च मूर्द्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः॥ यदि षुक् पूर्वान्तः क्रियते। मानुषाः। बहुषु लोपः प्राप्नोति। माणुषाणां संघः। संघाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् प्राप्नोति। अस्तु तर्हि परादिः। यदि परादिः क्रियते मानुषी। अञन्तादितीकारो न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि पूर्वान्त एव। कथं मानुषा मानुषाणां संघ इति च। उभयत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणम्। न चैतल्लौकिकं गोत्रम्। किं तर्हि। जातिः। इह तर्हि मानुष्यकमिति हलस्तद्धितस्येति यलोपः प्राप्नोति।

पश्चात् सूत्रप्रणयनाद् गणपाठदर्शनात् कुक्चेत्युक्तमिति भावः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया चर्मिणीवर्मिणीभ्यां प्रत्ययाविधानाद्ढस्याढइति पुंवद्भावः सिद्धचेति। कुटि तु भत्वाभावात् पुंवद्भावो न स्यात्॥ १५८॥

मनोः॥ अपत्य इति। णत्वविधानार्थमिदम्। अणः सिद्धत्वात्। न च न दण्डमाणवान्तेवासिष्विति निपातनाण्णत्वस्य सिद्धत्वाद्वचनं नारम्भणीयम्। निपातनादर्थविशेषस्यानिश्चयात्। अनधीतविद्यत्वान्मूढत्वं विहिताकरणान्निषिद्धाचरणाच्च कुत्सितत्वम्। मानुषा इति। अपत्याधिकारादपत्ये प्रत्ययो विधीयते। जातिग्रहणं तु प्रकृतिप्रत्ययविशेषणं न तु जातिः प्रत्ययार्थइति यञञोश्चेति लुक्प्रसङ्गः। परादौ तु षञ् भवति नत्वाञिति लुगभावः। ननु तद्भक्तस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति परादावप्यञ् कृतप्रसङ्गः। एवं तर्हि अकारप्रश्लेषादकारमात्रस्याञोत्र ग्रहणात्परादावञ् कार्याभावः। ईकार इति। शार्ङ्गरवाद्यञो ङीनित्यनेनेति भावः। न चैतदिति। अपत्ये व्युत्पादितस्यापि मानुषशब्दस्य ब्राह्मणशब्दस्येव जातिवाचित्वादपत्यवाचित्वाभावादित्यर्थः।

परादावप्येष दोषः । यद्धि तद्धलस्तद्धितस्येति हल्ग्रहणं न तदङ्गविशेषणं शक्यं विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । वृकाट्टेण्यण् । वार्केणीति । तस्मादुभाभ्यामेतद्वक्तव्यम् । प्रकृसाके राजन्यमनुष्ययुवान इति ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ १६२ ॥ पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्यं तस्य पौत्रप्रभृति संज्ञाकरणम् । पौत्रप्रभृतेर्गोत्रसंज्ञायां यस्यापत्यविवक्षा तस्य पौत्रप्रभृति गोत्रसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । गर्गोपि कं चित्प्रति पौत्रः । कुशिकोपि, तत्र मा भूदिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । समर्थानां प्रथमादिति वर्त्तते । समर्थानां प्रथमस्य यदपत्यं पौत्रप्रभृति विज्ञायते । जीवद्वंश्यं च कुत्सितं गोत्रसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । गार्ग्यस्त्वमसि जाल्म, वात्स्यस्त्वमसि जाल्म इति । का पुनरिह कुत्सा । पितृतो लोके व्यपदेशवता अस्वतन्त्रेण भवितव्यम् । य इदानीं पितृमान् स्वतन्त्रो भवति स उच्यते गार्ग्यस्त्वमसि जाल्म, वात्स्यस्त्वमसि जाल्म । न त्वं पितृतो व्यपदेशमर्हसीति ॥

जीवति तु वंश्ये युवा ॥ १६३ ॥ जीवति तु वंश्ये युवेति पौत्रप्रभृत्यपेक्षं च * । जीवति तु वंश्ये युवेति पौत्रप्रभृत्यपेक्षं चेति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । पौत्रप्रभृतीति वर्तते । एवं तर्हि अन्वाचष्टे पौत्रप्रभृतीति वर्ततइति । किमेतस्यान्वाख्याने प्रयोजनम् । तच्च दैवदत्त्यर्थम् । देवदत्तस्यापत्यं दैवदत्तिरिति । अनन्तरं यदपत्यं तत्र युवसंज्ञा मा भूदिति । उच्यमाने

इह तर्हीति । हलन्तादङ्गात्परस्य तद्धितयकारस्य लोप इति मन्यते हलस्तद्धितस्येति वर्त्तमाने आपत्यस्य च तद्धितेनातीति लोपोत्र प्राप्नोति । हलस्तद्धितस्येत्यत्र त्वीतीति वर्त्तते । वार्केणीति । वृकशब्दादायुधजीविसंघविशेषवचनात् स्वार्थे टेण्यण् ॥ १६१ ॥

अपत्यम् ॥ पौत्रप्रभृतेरिति । नन्वपत्यमात्रस्य लोके गोत्रत्वादपत्यविशेषे गोत्रशब्दस्य नियमात्परिभाषेयं व्याख्या न तु संज्ञा । नैष दोषः । लिङ्गवती परिभाषा भवति विध्यन्तरशेषभूता वा । न चेयं तथा । यथा च वृद्धयादयः सर्वार्थप्रत्यायनयोग्या अपि संज्ञिविशेषे शक्त्यवच्छेद करणात् संज्ञा उच्यन्ते तथेयमपि । उक्तं च हरिणा । व्यवहाराय नियमः संज्ञानां संज्ञिनि क्व चित् । नित्य एव तु संबन्धो डित्थादिषु गवादिवत् ॥ वृद्ध्यादीनां च शास्त्रेस्मिन् शक्त्यवच्छेदलक्षणः । अकृत्रिमो हि संबन्धो विशेषण विशेष्यवदिति ॥ गर्गोपीति । वस्तुस्थित्या तस्यापि पौत्रत्वमवश्यं भावि । सत्यां च गोत्रसंज्ञायां गोत्राद्यूनीति वचनाद्यूनि प्रत्ययप्रसङ्गो गार्ग्यादेव च यूनीष्यते । समर्थानामिति । यद्यप्यपत्यशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वेन चोद्यमेतत्परिह्रियते । नहि गर्गशब्दस्यापत्यत्वं सदपि वस्तुस्थित्यार्थ इति । तथापि परिहारान्तरसद्भावाद्भाष्यकारेणैतत्प्रोक्तम् । जीवद्वंश्यमिति । यूनश्च कुत्सायामिति सूत्रमनार्षमिति वचनम् । न त्वं पितृत इति । पितृतो व्यपदेशे हि गार्ग्यायण इति भाव्यम् ॥ १६२ ॥

जीवति ॥ अभिजनप्रबन्धो वंशः तत्र भवो वंश्यः पित्रादिः । तस्मिन् जीवति यस्य

ऽप्येतस्मिन् देवदत्तस्य पौत्रस्य युवसंज्ञा प्राप्नोति । एतदपि पौत्रप्रभृति भवति । न पौत्रप्रभृतीत्यनेनापत्यमभिसंबध्यते पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति । किं तर्हि । वंश्योऽभिसंबध्यते । पौत्रप्रभृति वंश्ये जीवति यदपत्यमिति । एवमपि देवदत्तस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कनीयसि युवसंज्ञा प्राप्नोति भ्रातरि च ज्यायसीति । एवं तर्ह्यपत्यमेवाभिसंबध्यते न तु पौत्रप्रभृतिसमानाधिकरणमपत्यम् । नैवं विज्ञायते । पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति । कथं तर्हि । पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति । वृद्धस्य च पूजायाम् * । वृद्धस्य च पूजायां युवसंज्ञा वक्तव्या । तत्रभवन्तो गार्ग्यायणाः । तत्रभवन्तो वात्स्यायनाः । का पुनरिह पूजा । युवत्वं लोके ईप्सितं पूजेत्युपचर्यते । तत्रभवन्तश्च युवत्वेनोपचर्यमाणाः पूजिता भवन्ति । आपत्यो वा गोत्रम् * । अथ वा आपत्यो गोत्रसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम् । परमप्रकृतेश्चापत्यः * । परमप्रकृतेश्चापत्यो भवतीति वक्तव्यम् । आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयो युवसंज्ञः । आपत्याज्जीवद्वंश्यात्स्वार्थे द्वितीयः प्रत्ययः स च युवसंज्ञो भवतीति वक्तव्यम् । स चास्त्रियाम् * । सचास्त्रियां भवतीति वक्तव्यम् । एको गोत्रग्रहणानर्थक्यं च * । एवं च कृत्वा एकोगोत्रग्रहणमनर्थकं भवति । बहुवचनलोपिषु च सिद्धम् * । बहुवचनलोपिषु च सिद्धं भवति । तत्र विदानामपत्यं माणवक इति विगृह्य विदशब्दाद् द्व्येकयोरुत्पत्तिर्भविष्यति । बैदः बैदौ । बैदस्यापत्यानि बहवो माणवका इति विगृह्य विदाशब्दाद्बहुषूत्पत्तिर्भविष्यति । विदा इति ॥

वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ १६५ ॥ अन्यग्रहणं किमर्थम् । भ्रातरीति वर्त्तते । सपिण्डमात्रे यथा स्यात् । अथ स्थविरतरग्रहणं किमर्थ-

---

संबध्यते न स निर्दिष्ट इत्यपत्यमात्रस्य युवसंज्ञा प्राप्नोतीति मत्वाह पौत्रप्रभृत्यपेक्षं चेति । इदं संज्ञाविधानमिति शेषः । पौत्रप्रभृतीति व्यधिकरणं विशेषणमपत्यस्यापेक्ष्य युवसंज्ञा विधीयते । पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यं तद्युवसंज्ञमित्यर्थः । अनन्तरमिति । अनन्तरस्य च युवसंज्ञायां ण्यक्षत्रियार्षेति लुक्प्रसङ्गः । इतरः पौत्रप्रभृति यदपत्यमिति सामानाधिकरण्येन संबन्धं मत्वाह देवदत्तस्येति । आचार्यदेशीय आह न पौत्रप्रभृतीति । चोदक आह एवमपीति । भ्रातरीत्यनेन वंश्यस्य निवर्त्तितत्वात्तद्विशेषणस्यापि पौत्रप्रभृतिग्रहणस्य निवृत्तौ ज्यायसि भ्रातरि जीवत्यनन्तरापत्यस्यापि कनीयसो युवसंज्ञाप्रसङ्ग इत्यर्थः । कथं तर्हीति । एतच्चेहार्थादपत्यग्रहणाल्लभ्यते । अन्यथा पौत्रप्रभृतेरपत्यत्वाव्यभिचारादनर्थकमेवापत्यग्रहणं स्यात् । वृद्धस्येति । सूत्रेषु तु कैश्चिद् वृद्धस्य च पूजायामिति वार्त्तिकदर्शनात्प्रक्षिप्तम् । गार्ग्यायणा इति । युवसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् स्वार्थे युवप्रत्ययः । युवत्वमिति । ननु युवशब्दो ऽनपेक्षितप्रवृत्तिनिमित्त एव संज्ञेति कथमेतदुच्यते । प्रायेणाल्पवयसो जीवद्वंश्यत्वं भवतीति तदध्यारोपः । पूजेत्यदोषः । आपत्यो वेति । गोत्रे लुगचीत्यत्र व्याख्यातम् ॥ १६३ ॥

वान्यस्मिन् ॥ सपिण्डमात्र इति । अन्यथा पूर्वेण तिस्यायां युवसंज्ञायां प्राप्ताया-

म्। उभयतो विशिष्टे यथा स्यात् । स्थानतो वयस्तश्च । अथ जीवतीति वर्तमाने पुनर्जीवतिग्रहणं किमर्थम् । जीवतो जीवति यथा स्यात् । मृते हि मा भूत् । मृते हि गार्ग्यो मृत इत्येव भवितव्यम् । अथ गोत्रयूनोः समावेशो भवति । उताहो न । किं च प्राप्नोति । बाढं प्राप्नोति । न ह्ययमेकसंज्ञाधिकारः । किं चातः । गोत्रयूनोः समावेशे को दोषस्तत्कृतं भवेत् ॥ गोत्रयूनोः समावेशे को दोषो भवति । तत्कृतं प्राप्नोति । गोत्राश्रया विधयो यून्यपि प्राप्नुवन्ति । यास्कायनयः । लाह्यायनयः । यस्कादिभ्यो गोत्रे इति लुक् प्राप्नोति । यस्कादिषु न दोषोऽस्ति न यूनीत्यनुवर्तनात् । यस्कादिषु न दोषः । किं कारणम् । न यूनीत्यनुवर्तनात् । न यूनीति तत्रानुवर्त्तते । क्व प्रकृतम् । न तौल्वलिभ्य इति । दोषो त्रिविदपञ्चाला न यूनीत्यनुवर्त्तनात् ॥ यदि न यूनीत्यनुवर्त्तते । अत्रयः विदाः पञ्चाला माणवका इति न सिध्यति । नैष दोषः । संबन्धमनुवर्तिष्यते । न तौल्वलिभ्यः तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियां लुग् भवति । न तौल्वलिभ्यो यूनि न । यस्कादिभ्यो गोत्रे लुग् भवति । न यूनि । तौल्वलिभ्य इति निवृत्तम् । यञञोश्च, अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च लुग् भवति । यूनि नेत्यपि निवृत्तम् । इह तर्हि काण्व्यायनीयाः । कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यण् प्राप्नोति । कण्वादिषु न दोषोऽस्ति न यून्यस्ति ततः परम् ॥ कण्वादिषु दोषो नास्ति । किं कारणम् । न यून्यस्ति ततः परम् । कण्वादिभ्यो यो विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकादित्युच्यते । यश्चात्र कण्वादिभ्यो

मियं विभाषा स्यात् । उभयत इति । ज्यायसीत्यनुवृत्त्या वयः प्रकर्षे लब्धे स्थविरतर इति वचनसामर्थ्यादुभयनिमित्तः प्रकर्ष आश्रीयते । जीवत इति । जीवतीत्याख्यातपदं संज्ञिविशेषणार्थमिहोपात्तमित्यर्थः । मृते हीति । संज्ञिनि सपिण्डे चेति भावः । अथेति । एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र समावेशस्य दर्शनादर्शनाभ्यां प्रश्नः । यास्कायनय इति । यस्कस्यापत्यं गोत्रमिति शिवाद्यण् । तदन्ताद्यूनि अणो द्व्यचः इति फिञ् एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वृद्धो यस्येति लोपे च यास्किति शब्दो यस्कशब्द एवेति लुक् प्राप्नोति । न यूनीति । तत्र वाक्यभेदेन संबन्धो यस्कादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग् भवति । यूनि तु न भवतीति । अत्रय इति । अत्रेर्गोत्रे इतश्चानिञ इति ढक् । विदादञ् । पञ्चालाज्जनपदशब्दादित्यञ् । ततो बहुषु युवस्वत इञ् । तस्य ण्यक्षत्रियार्षेति लुकि कृते ढगञोर्लुगिष्यते स न यूनीत्यनुवर्त्तनान्न प्राप्नोति । संबन्धमिति । तेन यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यत्रैव न यूनीति संबध्यते नान्यत्रेत्यर्थः । इह तर्हीति । व्यवहितेऽपि परशब्दस्य वृत्तिदर्शनात्कण्वशब्दात्परः फग् भवतीति गोत्रसंज्ञायामणप्रसङ्गः । विहितविशेषणाश्रयेण परिहारमाह कण्वादिभ्विति । कण्वादिभ्यो गोत्रे यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकाच्छेषे ऽर्थेऽण्प्रत्यय इति

विहितः न तदन्तं प्रातिपदिकम् । यदन्तं च प्रातिपदिकं नासौ कण्वादिभ्यः परः । इह तर्ह्यौपगवस्यापत्यमौपगविरिति एको गोत्र इत्येतस्मान्नियमात्प्रत्ययो न प्राप्नोति । एको गोत्रे प्रतिपदम् । प्रतिपदमत्र प्रत्ययां विधीयन्ते । गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति । तदन्ताच्चर्ह्यनेकः प्रत्ययः प्राप्नोति । गोत्राद्यूनि च तत्स्मरेत् । गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति तद् स्मरेत् । किम् । एक इत्येव । गोत्रे तर्ह्युलुक्तःस यून्यपि प्राप्नोति । अस्तु पुनर्यूनि लुगित्येत्र लुग् भविष्यति । नैवं शक्यम् । फक्फिञोर्हि दोषः स्यात् । शालङ्केर्यूनः छात्राः शालङ्काः । पैलस्य पैलीयाः । फक्फिञोरन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यां श्रवणं प्रसज्येत । तस्माद्युवसंज्ञायां गोत्रसंज्ञायाः प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । तुर्नियामकः । तुः क्रियते । स नियामको भविष्यति । जीवति वंश्ये अपत्यं युवसंज्ञमेव भवतीति । यदि तर्हि युवसंज्ञायां गोत्रसंज्ञा न भवति । य इष्यन्ते यूनि गोत्राश्रया विधयस्ते न सिध्यन्ति । गार्ग्यायणानां समूहो गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणानां किं चिद् गार्ग्यायणकम् । गार्ग्यायणो भक्तिरस्य गार्ग्यायणकः । गोत्राश्रयो वुञ् प्राप्नोति । एवं तर्हि । राजन्याद् वुञ् मनुष्याच्च ज्ञापकं लौकिकपरम् । यदयं वुञ्विधौ राजन्यमनुष्ययो-

---

सूत्रार्थाश्रयणात्तद्दोषाभावः । प्रतिपदमिति । एको गोत्र इति नियमादप्राप्तो यून्यपरः प्रत्ययो विधीयतइत्यर्थः । तदन्ताच्चर्हीति । यदि एको गोत्र इति नियमो बाध्यते तदौपगवयूनोऽपत्यमित्यत्रापि यूनो गोत्रत्वे सति यञिञोश्चेति फक्प्रसङ्गः । गोत्रादिति । गोत्राद्यूनीत्यत्रैकग्रहणमनुवर्त्तते तेनैकस्यैव युवप्रत्ययस्यानुज्ञानादनेकः प्रत्ययो न भविष्यतीत्यर्थः । यद्यप्याद्यस्य युवप्रत्ययस्य यूनि लुगिति लुकि कृते इष्टं सिध्यति । तथापि परिहारान्तरसंभवादेतन्नाश्रितम् । स यून्यपीति । अत्रीर्षा यूनां छात्रा इत्यादावित्यर्थः । पुनरिति । परत्वादलुकं बाधित्वा लुग् भविष्यतीत्यर्थः । शालङ्केरिति । शालङ्कोरपत्यं गोत्रमिति बह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् । पैलादिषु शालङ्किशब्दपाठान्निपातनाद्वेञ्प्रत्ययः शलङ्कादेशश्च । ततः शालङ्केरपत्यं युवेति यञिञोश्चेति फक् । तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक् । ततः शालङ्केर्यूनः छात्रा इति प्राग्दीव्यतीयार्थविवक्षायां यूनो गोत्रसंज्ञायां सत्यां पैलादिषु लुको गोत्रलुगचीत्यलुग् बाधकः स्यात् । तस्यापि यूनि लुगिति परत्वाल्लुग् बाधकः तस्यापि फक्फिञोरन्यतरस्यामिति विकल्प इति पक्षे तु फकः श्रवणप्रसङ्गः । यदा तु यूनो गोत्रसंज्ञा नास्ति तदा गोत्रेलुगचीत्यस्याप्रवृत्तौ पैलादिभ्यश्चेति लुग् भवत्येव ततः कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यश्रवणे सति शालङ्का इति भवति । फक्फिञोरन्यतरस्यामित्ययं च विकल्पोऽनन्तरस्य यूनि लुगित्यस्यैव बाधको न तु पैलादिलुकोऽव्यवहितस्यान्तरङ्गस्य च । पैलीया इति । पीलाया अपत्यं गोत्रं पीलाया वेत्यण् । ततो यून्यणो द्व्यचः इति फिञ् । तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक् । ततो वृद्धाच्छः । तुर्नियामक इति । अनेकार्थत्वान्निपातानामवधारणार्थत्वात्तु शब्दस्य ॥ १६५ ॥

ग्रहणं करोति । तज्ज्ञापयत्याचार्यः । लौकिकं परं गोत्रग्रहणमिति । युवा च लोके गोत्रमित्युपचर्यते । किं गोत्रोसि माणवक गार्ग्यायणः । किं गोत्रोसि माणवक वात्स्यायन इति । यद्येतज्ज्ञाप्यते औपगवेर्यूनः छात्रा औपगवीयाः । इञो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति । सामूहिकेषु ज्ञापकम् । यदि सामूहिकेषु ज्ञापकम् । गार्ग्यायणानां किं चिद् गार्ग्यायणकम् । वुञ्विधावेव तज्ज्ञापकम् । यदि वुञ्विधौ ज्ञापकं शालङ्केर्यूनः छात्राः शालङ्काः । इञो गोत्रइत्यण्न प्राप्नोति । अस्तु तह्यविशेषेण । कथमौपगवेर्यूनः छात्रा औपगवीयाः । इञो गोत्र इत्यण् प्राप्नोति । नैष दोषः । गोत्रेणाचेञं विशेषयिष्यामः । गोत्रे य इञ्विहित इति ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् ॥ १६८ ॥ क्षत्रियादेकराजात्सङ्घप्रतिषेधार्थम् * । क्षत्रियादेकराजादिति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सङ्घप्रतिषेधार्थम् । सङ्घान्मा भूत् । पञ्चालानामपत्यं विदेहानामपत्यमिति । तर्त्ताहि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । न ह्यन्तरेण बहुषु लुकं पञ्चालानामित्येतद्भवति । यस्तस्मादुत्पद्यते स युवप्रत्ययः स्यात् । युवप्रत्ययश्चेत्तस्य लुक् । तस्मिंश्चालुग् भविष्यति । इदं तर्हि क्षौद्रकाणामपत्यं मालवानामपत्यमित्यत्रापि प्राप्नोति क्षौद्रक्यो मालव्य इति । नैतत् तेषां दासे वा भवति कर्मकरे वा । किं तर्हि तेषामेव कस्मिंश्चित् । यावता तेषामेव कस्मिंश्चित् । यस्तस्मादुत्पद्यते स युवप्रत्ययः स्यात् । युवप्रत्ययश्चेत्तस्य लुक् । तस्मिंश्चालुग् भविष्यति । अथ क्षत्रियग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । विदेहो नाम ब्राह्मणस्तस्यापत्यं वैदेहिः । क्षत्रियग्रहणानर्थक्यं चोक्तम् * । किमुक्तम् । एकं तावदुक्तं बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं लौकिके गोत्रभावे ततोन्यत्र तेषां प्रतिषेध इति । अपरमुक्तमनभिधानादिति । क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् * । क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत्प्रत्ययो भव-

---

जनपद ॥ एकराजादिति । एकश्चासौ राजा चेति क्षत्रिय एकराजः । तेनैकक्षत्रियवाचिन एव प्रत्ययो न तु बहुत्वसंख्यायुक्तक्षत्रियवाचिन इत्यर्थः । यथैवैकः क्षत्रियः पञ्चालस्तथैव बहवः क्षत्रियाः पञ्चाला इति प्रत्ययप्रसङ्गे वचनमिदम् । न ह्यन्तरेणेति । पञ्चालापत्येषु यौगिकः पञ्चालशब्दस्तद्राजस्याञो बहुषु लुप्तत्वात् । तस्य लुगिति । ण्यक्षत्रियार्षञित इत्यनेन । तस्मिंश्चेति । गोत्रेलुगचीत्यनेन । यद्येवं पाञ्चाल इति सर्वथा भवितव्यमिति किं वार्त्तिकारम्भेण । तत्र वार्त्तिककारस्याभिप्रायमाहुः । असति वार्त्तिकारम्भे बहुवचनान्तादेव प्रत्ययः स्यात् नैकवचनान्तात् । जनपदे हि बहुवचनान्तः पञ्चालशब्दो वर्तत इति तस्यैव जनपदसमानशब्दत्वं क्षत्रियवृत्तित्वं च । भाष्यकारस्तु मन्यते प्रातिपदिकस्य जनपदसमानशब्दत्वं ग्राह्यं न सुबन्तस्येत्येकवचनान्तात् प्रत्ययः केन निवार्यतइति । इदं तर्हीति । क्षौद्रकस्य राज्ञो भृत्या अपि क्षत्रियाः क्षौद्रका उच्यन्ते । ततश्चापत्यापत्यवत्सम्बन्धाभावाद्

तीति वक्तव्यम् । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । पूरोरण् वक्तव्यः । पौरवः । पाण्डोर्ड्यण् वक्तव्यः । पाण्ड्यः ॥

द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ॥ १७० ॥ अणोञ्यङ्ण्येञो विप्रतिषेधेन* । अणोञ्यङ्ण्यञ्इत्येते भवन्ति विप्रतिषेधेन । अणोवकाशः । आङ्गः वाङ्गः । ञ्यङोवकाशः । आम्बष्ठ्यः सौवीर्यः । इहोभयं प्राप्नोति । दार्व्यः । ण्यस्यावकाशः । निचक । नैचक्यः । अणः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । नीप । नैप्यः । इञोवकाशः । आजमीढिः । आजक्रन्दिः । अणः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । बुध । बौधिः । ञ्यङ्ण्येञो भवन्ति विप्रतिषेधेन । ञ्यङः कुरुनादिभ्यो ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । ञ्यङोवकाशः । आवन्त्यः । कौन्त्यः । ण्यस्य स एव । नैषोनामजनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । ण्यो भवति विप्रतिषेधेन । नैष्यः । व्द्यञ्मगध ॥

कम्बोजाल्लुक् ॥ १७५ ॥ कम्बोजादिभ्यो लुग्वचनं चोलाद्यर्थम् * । कम्बोजादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । चोलाद्यर्थम् । चोलः । शकः । केरलः । यवनः ॥

अतश्च ॥ १७७ ॥ इह कस्मान्न भवति आम्बष्ठ्या सौवीर्येति । अत इत्युच्यते । नैषो ऽकारः तदन्तविधिना प्राप्नोति । अत उत्तरं पठति । अत इति तदन्ताग्रहणमवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् * । अत इति तदन्तस्याग्रहणम् । किं कारणम् । अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् । यदयमवन्त्यादिभ्यो लुकं शास्ति । तज्ज्ञापयत्याचार्यः, नात्र तदन्तविधिर्भवतीति । पर्श्वादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । पर्शुः । रक्षाः । असुरी । यौधेयादिप्रतिषेधो ज्ञापकः पर्श्वादिलुकः । यदयं न प्राच्यभ-

---

गोत्रयुवाश्रयकार्याभावाद्‌निष्यमाणोपि तद्राजो ञ्यः प्राप्नोतीत्यर्थः । नैतदिति । मुख्यया वृत्त्या दासेषु वृत्त्यभावादुपचरितार्थात्प्रत्ययादर्शनात् तदेवोत्तरमित्यर्थः । पूरोरिति । सिद्धे प्राग्दीव्यतीये ऽणि तद्राजसंज्ञार्थमिदं वचनम् । पुरुषशब्दो न जनपदवाची । अन्यथा द्व्यञ्मगधेत्यणः सिद्धत्वाद्वचनमनर्थकं स्यात् । पाण्डोरिति । बाह्वादिप्रभृतिषु येषां दर्शनं लौकिके गोत्रभाव इति वचनाद् युधिष्ठिरादिपितुः पाण्डोरग्रहणात्तद्वाचिनः पाण्डव इत्येव भवति ॥ १६८ ॥

द्व्यञ्मग ॥ दार्व्य इति । दार्वस्यापत्यमिति ञ्यङ् । बोधिरिति । साल्वावयवलक्षण इञ् ॥ १७० ॥

अतश्च ॥ पर्शूरिति । पर्शोरपत्यं स्त्री द्व्यञ्मगधेत्यण् । तस्यातश्चेति लुक् । पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञाविति स्वार्थे ऽण् । तस्य भिन्नप्रकरणत्वाल्लुगप्राप्तौ वचनेन विधीयते । तत ऊङुत इत्यूङ् । रक्षा इति । रक्षसः क्षत्रियविशेषस्यापत्यं स्त्रीति पूर्वपदस्य लुकि कृते स्त्रिया अभिधायकात्सुलोपे दीर्घत्वे च रक्षा इति भवति । रक्ष इत्ययुक्तः पाठः । असुरीति । असुरशब्दात् स्त्रियामपत्ये ऽञो लुक् । ततो ऽण् । तस्यापि लुक् । जातिलक्षणो ङीष् । यौधेयादिप्रतिषेध इति । यदि पाञ्चमिकस्यापि तद्राज

गर्गादियौधेयादिभ्य इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः, भवति पर्श्वादिभ्यो लुगिति । इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकं पादश्च समाप्तः ॥

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥ रागादिति किमर्थम् । देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् । रक्तादीनामर्थाभिधाने प्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थक्यम् * । रक्तादीनामर्थाभिधाने प्रत्ययविधानादुपाधिग्रहणमनर्थकम् । न ह्यरागादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थाभिधानं स्यात् । अनभिधानाच्चत उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

लाक्षारोचनाट्ठक् ॥ २ ॥ ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम् * । ठक्प्रकरणे शकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । शाकलिकं कार्दमिकम् । नील्या अन् * । नील्या अन् वक्तव्यः । नील्या रक्तं नीलम् । पीतात्कन् * । पीतात्कन्वक्तव्यः । पीतेन रक्तं वस्त्रं पीतकम् । पीतकशब्दो वा प्रकृत्यन्तरम् । तस्माल्लुग्वक्तव्यः । हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् * । हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् वक्तव्यः । हारिद्रम् । माहारजनम् । रागादित्युच्यते । तत्रेदं न सिध्यति । हारिद्रौ कुक्कुटस्य पादौ । काषायौ गर्दभस्य कर्णाविति । उपमानात्सिद्धम् । हरिद्राविव हारिद्रौ । काषायाविव काषायौ ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ३ ॥ अयुक्तोयं निर्देशः । योगो हि नाम स

स्यातश्चेति लुङ्न स्यात्तदा यौधेयादिभ्यां विहितस्याञो लुक्प्रतिषेधविधानमनर्थकमेव स्यादित्यर्थः । युधाया अपत्यं स्त्री द्व्यचः इति ढक् । ततः स्वार्थे ऽञ् । तस्य लुकि प्रतिषिद्धे ऽअन्तलक्षणे ङीनि कृते यौधेयीति भवति । यदि त्वञो लुक् स्यात्तदा ढलक्षणे ङीपि सति उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् ॥ १७७ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकं पादश्चायं समाप्तः ॥

तेन रक्तम् ॥ रक्तादीनामिति । रक्तादीनां शब्दानां योर्थः स एव यदि लौकिके प्रयोगे प्रत्ययेनाभिधीयते तदा प्रत्ययो भवति नान्यदा । प्रयुक्तानां शब्दानां साध्वसाधुविवेकाय शास्त्रारम्भाद्देवदत्तेन रक्तं वस्त्रमिति वाक्याद्योर्थोवगम्यते नासौ देवदत्तं वस्त्रमित्यतोवगम्यते । स्वस्वामिसम्बन्धस्यैवातः सम्प्रत्ययादत एवानभिधानात् कोपेन रक्तं मुखं रूपेण कान्तायां रक्त इत्यादौ यथाभिव्यङ्ग्योर्न भविष्यति प्रत्ययः १॥

लाक्षा ॥ ठक्प्रकरण इति । शकलकर्दमयोः सूत्रे पाठो नार्थः । नील्या इति । ओषधिविशेषो नीली । अण्बाधनार्थं वचनम् । नीलशब्दस्तु गुणगुणिनोरभेदोपचारान्मतुब्लोपाद्वा नील्या रक्ते वस्त्रे सिध्यति । पीतादिति । रागविशेषवाची पीतशब्दः प्रकृत्यन्तरमिति । स्वार्थिककन्प्रत्ययान्तमित्यर्थः । उपमानादिति । रूपसादृश्यनिमित्तादित्यर्थः ॥ २ ॥

नक्षत्रेणायोगो हीति ॥ अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिर्योगः स कालनक्षत्रयोर्नास्ति द्वयोरपि

भवति ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः । न च कालनक्षत्रयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः। नित्ये हि कालनक्षत्रे । कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः । नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात्त-द्युक्तात्काले प्रत्ययविधानम् * नक्षत्रेण चन्द्रमसो योगात्तद्युक्तात्काले प्रत्ययवि-धानं भवतीति वक्तव्यम् । पुष्येण युक्तः पुष्ययुक्तः पुष्ययुक्तश्चन्द्रमा अस्मिन् काले पौषमहः । पौषी रात्रिः । तत्रोत्तरपदलोपः * । तत्रैवं सति उत्तरपदलोपो वक्तव्यः । पुष्ययुक्तशब्दाद्धि प्रत्ययो विधीयते । लिङ्गवचनानुपपत्तिश्च * । लिङ्गवचनयोश्चानुपपत्तिः । चन्द्रमसो यल्लिङ्गं वचनं च तद्युक्तवद्भावेन । प्राप्नोति कालयोगात्सिद्धम् * । अस्तु नक्षत्रेण युक्तः काल इत्येव । ननु चोक्तम् । अयु-क्तोयं निर्देशः । योगो हि नाम स भवति ययोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः । न च कालनक्षत्रयोः संनिकर्षविप्रकर्षौ स्तः । नित्ये हि कालनक्षत्रे । नैष दोषः । पुष्यसमीपगते चन्द्रमसि पुष्यशब्दो वर्तते । तेन तत्संज्ञकेन कालो विशेष्यते । तथा च संप्रत्ययः * । एवं च कृत्वा लोकेत्र संप्रत्ययो भवति । पुष्यसमीपगते चन्द्रमसि वक्तारो भवन्ति पुष्येणाद्य मघाभिरद्येति ॥

लुबविशेषे ॥ ४ ॥ इह कस्मान्न भवति । पौषी रात्रिः पौषमहरिति । अविशेषइत्युच्यते । विशेषश्चात्र गम्यते रात्रिरित्युक्तेहर्नेति गम्यते । अहरित्यु-क्तेरात्रिर्नेति गम्यते । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । अद्य पुष्य इति । अत्रापि हि विशेषो गम्यते । अद्येत्युक्ते न ह्यो न श्व इति गम्यते । अविशेषोपि तु गम्यते ।

नित्यत्वात् । न च चन्द्रमसैव योगः पुष्यादीनां नक्षत्रता । सर्वदा तेषां लोके नक्षत्र-व्यवहारादर्शनात् । अथापि सम्बन्धमात्रं योगः स च नित्यानामपि प्रधानपुरुषवद-विरुद्धः । तथापि कालविशेषावगमार्थः पौषादिशब्दप्रयोगः । एवं सत्यसत्यां काल-विशेषावगतौ न स्यात् । तद्युक्तादिति । नक्षत्रयुक्तचन्द्रवाचिनः काले ऽभिधेये प्रत्ययो विधेय इत्यर्थः । चन्द्रनक्षत्रयोश्चाविभुत्वादस्ति कादाचित्को योगः । कालस्तु नित्यो व्यापी चेति योगाभावः । लिङ्गेति । मघायुक्तशब्दात्प्रत्यये क्रियमाणे तस्य च लुपि सति मघा इति स्त्रीत्वबहुत्वे न सिध्यत इत्यर्थः । कालयोगादिति । कालस्यैव पुष्या-दिसमीपस्थेन चन्द्रमसा योग आश्रीयत इत्यर्थः । पुष्यसमीपगत इति । मुख्यार्थास-म्भवे गौणस्याश्रयणादिति भावः । मघादयः शब्दा अपरित्यक्तस्वलिङ्गसङ्ख्या एव चन्द्रमसि वर्तन्ते । यथा मञ्चादयो मञ्चान् स्त्रियः पश्येति । तेन युक्तवद्भावेपि दोषाभावः ॥ ३ ॥

लुब ॥ अविशेषस्वरूपदर्शनाय प्रश्नप्रतिवचने इहेति । पौषमहरित्यहर्विशेषानवग-माद्दस्त्यविशेष इति लुप्प्रसङ्गः । अहोरात्र इति । तेनाहोरात्रस्य यदावान्तररात्र्या-द्यवयवाविशेषाविवक्षा तदा लुप् । विशेषविवक्षायां तु श्रवणम् । पौषोहोरात्र इत्यत्रापि-विशेषस्य शब्देनाश्रितत्वाल्लुबभावः ॥ ४ ॥

अह्नेत्युक्ते न ज्ञायते रात्रौ दिवा वेति । यतो विशेषस्तदाश्रयो लुब्भविष्यति। इहापि तर्हि । यद्यपि विशेषो गम्यते अविशेषोपि तु गम्यते । रात्रिरित्युक्ते न ज्ञायते कदेति । दिवेत्युक्ते न ज्ञायते कदेति । यतो विशेषस्तदाश्रयो लुप्प्राप्नोति। एवं तर्हि । नक्षत्रेण युक्तः काल इति वर्तते । नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषे। कियान् पुनः कालो नक्षत्रेण युज्यते । अहोरात्रः ॥

संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् ॥ ५ ॥ इह कस्मान्न भवति युक्तवद्भावः। श्रवणा रात्रिः । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्य इति ॥

दृष्टं साम ॥ ७ ॥ दृष्टं साम कलेर्ढक् * । दृष्टं सामेत्यत्र कलेर्ढग्वक्तव्यः। कलिना दृष्टं साम कालेयं साम गीयते । अपर आह । सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढक्*। सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः । अग्निना दृष्टमाग्नेयम् । अग्नौ भवमाग्नेयम् । अग्नेरागतमाग्नेयम् । अग्नेः स्वमाग्नेयम् । अग्निर्देवता अस्याग्नेयम् । कलिना दृष्टं कालेयम् । कलौ भवं कालेयम् । कलेरागतं कालेयम् । कलेः स्वं कालेयम् । कलिर्देवताऽस्य कालेयम् । दृष्टे सामनि जाते चाप्यण् डिद् द्विर्वा विधीयते । दृष्टे सामनि जाते च द्विरण् डिद्वा वक्तव्यः । उशनसा दृष्टं साम औशनम्। औशनसम् । शतभिषजि जातः शातभिषजः । शातभिषः । तीयादीकक् । तीयादीकक् वक्तव्यः । द्वैतीयीकः । तार्त्तीयीकः । न विद्यायाः*। विद्याया न भवतीति वक्तव्यम् । द्वितीया विद्येसेत्र । गोत्रादङ्कवदिष्यते । औपगवकम् । कापटवकम् । दृष्टे सामनि जाते च द्विरण् डिद्वा विधीयते । तीयादीकग्न विद्याया गोत्रादङ्कवदिष्यते ॥

वामदेवाड् ड्यड्ड्यौ ॥ ८ ॥ किमर्थो डकारः । डिति टेरिति टिलोपो यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यस्येति लोपेनाप्येतत्सिद्धम् । एवं तर्हि सिद्धे सति यद्यतौ डितौ करोति तज् ज्ञापयत्याचार्यः । भवत एते परिभाषे।

दृष्टम् ॥ कलिना दृष्टमिति । यस्य साम्नो विशिष्टकार्यविषयो विनियोगो ज्ञानातिशयसम्पत्त्या कलिनाज्ञायि तत्तेन दृष्टमित्युच्यते । सर्वत्रेति । सर्वेषु प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेष्वित्यर्थः । जाते चेति । जातार्थे यो द्विरण् विधीयते पूर्वविहितो बाधकेन निवर्तितः पुनर्विधीयते इत्यर्थः । स वा डिद्भवति । शतभिषजीति शतभिषजयुक्तः काल इत्यण् तस्य लुक् । ततो जातेर्थे प्राग्दीव्यतोणित्यण् विहितः कालाट्ठञिति ठञा बाधित पुनः सन्धिवेलेत्यादिसूत्रेण विधीयते । तीयादीकगिति । अर्थानिर्देशात्स्वार्थ एवेति ज्ञेयम्। न विद्याया इति । विद्यावाचिनो न भवतीत्यर्थः । गोत्रादिति । यथाङ्के गोत्रप्रत्ययान्तात्प्रत्ययः । एवं दृष्ट सामनीत्यर्थः । औपगवकमिति । गोत्रचरणाद्वुञिति वुञ् ॥ ७ ॥ वामदेवा ॥ अवामदेव्यमिति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमित्यर्थः । अ-

अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ग्रहणं तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ग्रहणमिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अवामदेव्यमित्येष स्वरो भवति । सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ डितौ। ग्रहणं मा तदर्थे भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ॥

परिवृतो रथः ॥ १० ॥ परिवृतो रथइति तदेकान्तग्रहणम् * । परिवृतो रथ इत्यत्र तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम् । येन परिवृतो रथो रथैकान्तश्चेव स भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् पुत्रैः परिवृतो रथः । छात्रैः परिवृतो रथ इति। तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति पुत्रैः परिवृतो रथः छात्रैः परिवृतो रथइति । अनभिधानात् ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ११ ॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथं पाण्डुकम्बली पाण्डुकम्बलिनौ पाण्डुकम्बलिन इति । इति नैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम् । पाण्डुकम्बलीति ॥

कौमारापूर्ववचने ॥ १३ ॥ कौमारापूर्ववचन इत्युभयतः स्त्रिया अपूर्वत्वे * । कौमारापूर्ववचन इत्यत्रोभयतः स्त्रिया अपूर्वत्व इति वक्तव्यम् । अपूर्वपतिं कुमारीमुपपन्नः कौमारो भर्ता । कुमारी अपूर्वपतिः पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या । कौमारापूर्ववचने कुमार्या अण्विधीयते । अपूर्वत्वं यदा तस्याः कुमार्या भवतीति वा ॥ अथ वा कुमार्यां भवः कौमारः । यद्येवं कौमारीभार्येति न सिध्यति । पुंयोगात् स्त्र्यभिधानम् * । पुंयोगात् स्त्र्यभिधानं भविष्यति । कौमारस्य भार्या कौमारीति ।

न्यथा ययतोश्चातदर्थे इत्यनेनान्तोदात्तत्वं स्यात् । ग्रहणमिति । अतदर्थग्रहणेन सूत्रं लक्ष्यते । नञ् स्वर इति । नञाश्रयेन्तोदात्तत्वे विधीयमान इत्यर्थः ॥ ९ ॥

परि ॥ तदेकान्तग्रहणमिति । रथस्य चर्मवस्त्रादयोऽवयवाइति तद्वाचिभ्य एव प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । अनभिधानादिति । पौत्रो रथइत्यादावभिधानस्याभावादित्यर्थः ॥ १० ॥

पाण्डुकम्बला ॥ इति नैतादिति । अण् चानभिधानान्न भवतीति तद्बाधनार्थमपीदं न वाच्यमिति भावः ॥ ११ ॥

कौमारापू ॥ उभयत इति । उभयस्मिन्नुभयतः । यदि कौमारीति स्त्रियां प्रयोगोऽथ कौमारः पतिरिति पुंस्युभयत्रापि स्त्रियाः पाणिग्रहणस्यापूर्वत्वे प्रयोगः कार्य इत्यर्थः । एतच्च निपातनसामर्थ्याल्लभ्यमेव वार्तिककृता प्रकाशितम् । अपूर्वपतिमिति । अविद्यमानः पूर्वः पतिर्यस्यास्तां प्राप्त इत्यर्थः । द्वितीयासमर्थात्कुमारीशब्दादुपयन्तर्यण् प्रत्ययः । स्त्रियां तु स्वार्थे प्रत्ययः । कुमार्यां भव इति । रोगादिषु तु यद्याभिधानं नास्ति तदानाभिधानात्प्रत्ययाभावः । कौमारस्य भार्येति । प्रत्यासत्त्या यैव तस्य कौमारव्यपदेशनिबन्धनं सैवाभिधीयते नान्या ॥ १३ ॥

सास्मिन् पौर्णमासीति ॥ २१ ॥ सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञाग्रहणम् ॥ सास्मिन् पौर्णमासीत्यत्र संज्ञाग्रहणं कर्तव्यम् । असंज्ञायां हि गरीयानुपसंयोगः॥ अक्रियमाणे हि संज्ञाग्रहणे गरीयानुपसंयोगः कर्त्तव्यः स्यात् । मासार्द्धमासयोरिति वक्तव्यं स्यात् । इह मा भूत् पौषी पौर्णमास्यस्मिन् पञ्चदशरात्रे दशरात्रे वेति । संवत्सरपर्वणीति च वक्तव्यं स्यात् । भृतकमासे मा भूदिति । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इतिकरणः क्रियते । ततश्चेद्विवक्षा ॥

कस्येत् ॥ २८ ॥ यस्येति लोपः कस्मान्न भवति । इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । अथ यत्कायं हविः । कथं तस्य संप्रैषः कर्त्तव्यः । यदि तावत्किमः कादेशः । कस्मै अनुब्रूहीति भवितव्यम् । अथ न किमः । कायानुब्रूहीति भवितव्यम् । यद्यपि किमः । अथापि न किमः । उभयथा कस्मायनुब्रूहीति भवितव्यम् । सर्वस्य हि सर्वनामसंज्ञा क्रियते । सर्वश्च प्रजापतिः । प्रजापतिश्च कः । अपर आह । यद्येव किमः । अथापि न किमः । उभयथा कायानुब्रूहीति भवितव्यम् । संज्ञोपसर्जनयोर्हि सर्वनामसंज्ञा प्रतिषिध्यते । संज्ञा चैषा तत्रभवतः ॥

अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः ॥ २७ ॥ अथ यदपोनप्त्रियमपांनप्त्रियं वा

सास्मिन् ॥ संज्ञाग्रहणं सूत्रेनार्षमिति वार्त्तिकमारब्धम् । उपसंयोग इति । उपसंयुज्यत इत्युपसंयोग इत्युपाधिरुच्यते । अनेक उपाधिर्निर्देष्टव्यः स्यादित्यर्थः । संवत्सरपर्वणीति । संवत्सरस्य द्वादश पर्वाणि मासान्तास्तत्र पर्वविशिष्टे मासे यथा स्यात् । भृतकमासे पौष्या पौर्णमास्या तद्वति मासादि व्यपदेशभाजि पौषशब्दो मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः ॥ २० ॥

कस्येत् ॥ इकारोच्चारणसामर्थ्यादिति । यदा कशब्दस्येकारादेशस्तदायं परिहारः । यदा तु किमो मकारस्येकारस्तदा लोपेपि कायमिति सिध्यति । यद्यपि कशब्दस्येत्वे कृते परत्वाद्वृद्ध्या लोपो बाध्यते यथा श्रीर्देवता अस्य श्रायमिति । तथापि परिहारान्तरसद्भावादेतद्भाष्यकृता नोक्तम् । अथेति । कल्पकारविप्रतिपत्त्या संशयः । अध्वर्युणा होतुः सम्प्रैषः क्रियते । यदि तावदिति । किमो विभक्तौ कादेशं कृत्वा कस्येति । यदि निर्देशः कृत इत्यर्थः । किंशब्दश्च प्रश्नाक्षेपयोरिव प्रजापतौ वर्तते । अथ नेति । यदा कशब्दस्यैव कस्येति निर्देश इत्यर्थः । सर्वस्येति । सर्वार्थवाचिन इत्यर्थः । सर्वश्चेति । कार्यकारणयोरभेदादिति भावः । प्रजापतिश्च क इति । सर्वादिषु कशब्दस्यापाठेऽपि अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्सर्वनामसंज्ञा भवति । गणपाठस्तु प्रपञ्चार्थः । येषां तु सकलकृत्स्नमित्यादीनां सर्वनामसंज्ञा नेष्यते तेषां न बहुव्रीहाविंत्यत्र नेति योगविभागात्तदभावः । योगसंप्रदानं देवता । मन्त्रस्तुत्यश्चार्थः । संज्ञा चैषेति । यद्येवं कादेशाभावात्कायेति किमो न सिध्यति । एवं तर्हि कस्येत्यत एव निपातनात्कादेशो भविष्यतीत्यदोषः ॥ २५ ॥

अपो ॥ अथेति । वेदे क्व चिदपोनप्त्रे स्वाहेति ऋकारान्तः प्रयोगो दृश्यते । क्व

हविः कथं तस्य संप्रैषः कर्तव्यः। अपोनपाते अनुब्रूहि अपांनपाते अनुब्रूहीति। अपोनप्त्रपां नप्तृभावः कस्मान्न भवति। प्रत्ययसंनियोगेन ऋकारान्तत्वमुच्यते। तेनासति प्रत्यये न भवितव्यम् ॥

छ च ॥ २८ ॥ छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानम् *। छप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। पैङ्गाक्षीपुत्रीयम्। तार्णविन्दवीयम्। शतरुद्राद् घ च *। शतरुद्राद् घप्रत्ययो वक्तव्यः। छश्च वक्तव्यः। शतरुद्रियम्। शतरुद्रीयम् ॥

कालेभ्यो भववत् ॥ ३४ ॥ कथमिदं विज्ञायते भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति कालेभ्यः सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे इति। आहो स्वित्कालेभ्यो भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थइति। कश्चात्र विशेषः। कालेभ्यो भवे चेत् प्रत्ययमात्रप्रसङ्गः। यदि विज्ञायते भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति कालेभ्यः सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थइति। प्रत्ययमात्रं प्राप्नोति। यः कालेभ्यो भवे तस्य विधाने प्रातिपदिकमात्रात्प्रसङ्गः। अथ विज्ञायते कालेभ्यो भवे ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थइति। प्रातिपदिकमात्रात् प्राप्नुवन्ति। सिद्धं तूभयनिर्देशात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। उभयनिर्देशात्। उभयनिर्देशः कर्त्तव्यः। कालेभ्यो भववत् कालेभ्य इति *। स तर्ह्युभयनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। भववदिति वतिनिर्देशोयम्। यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन भवे प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे भवन्ति। ततोऽमी भववत्कृताः स्युः। अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यान्नामी भववत्कृताः स्युः ॥

महाराजप्रोष्ठपदाट् ठञ् ॥ ३५ ॥ ठञ्प्रकरणे तदस्मिन् वर्त्ततइति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् *। ठञ्प्रकरणे तदस्मिन् वर्तते इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। नवयज्ञोऽस्मिन् काले वर्त्तते नावयज्ञिकः। पाकयज्ञिकः। पूर्णमासादण् *। पूर्णमासादण्वक्तव्यः। पूर्णमासोस्मिन् काले वर्त्तते पौर्णमासी तिथिः ॥

चिदपोनपादपांनपादिति तकारान्तप्रयोग इति प्रश्नः। प्रत्ययसंनियोगेनेति। वेदे तु छान्दसत्वात् क्व चित्तकारान्तप्रयोगः ॥ २७ ॥

काले ॥ कथमिति। कालेभ्य इति। सकृच्छ्रवणाद्भवेन वाभिसंबन्धः स्यात् सास्य देवतेत्यनेन वेति प्रश्नः। प्रत्ययमात्रमिति। दिगादिभ्यो यदिति यत्प्रत्ययो भवे विहितः स कालवाचिभ्यः प्राप्नोतीत्यर्थः। प्रातिपदिकमात्रादिति। कालाट्ठञिति ठञिन्द्रादेरपि प्राप्नोति। सिद्धं त्विति। वतिरतिदेशमात्रे चरितार्थ इति न सर्वसादृश्यं लभ्यतइति वार्त्तिककारो मन्यते। वतिनिर्देशोयमिति। कालेभ्यो भव इत्येव भावार्थे विहिताः प्रत्ययाः सिध्यन्तीति वतिनिर्देशः सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थः कृतः ॥ ३४ ॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ३६ ॥ पितृव्यमातुलेति किं निपात्यते। पितृमातृभ्यां भ्रातरि व्यड्डुलचौ *। पितृमातृभ्यां भ्रातरि व्यड्डुलचौ प्रत्ययौ निपात्येते। पितुर्भ्राता पितृव्यः। मातुर्भ्राता मातुलः। अथ मातामहपितामहेति किं निपात्यते। मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् *। मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् प्रत्ययो निपात्यते। मातुः पिता मातामहः। पितुः पिता पितामहः। मातरि षिच्च *। मातृपितृभ्यां मातरि डामहच् षिच्च भवति। पितुर्माता पितामही मातुर्माता मातामही। महो वा छन्दस्यानङोवग्रहदर्शनात् *। महो वा पुनरेष भवति। छन्दस्यानङोवग्रहदर्शनात्। छन्दस्यानङोवग्रहो दृश्यते। मातामहः पितामह इति। अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचः *। अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसच इत्येते प्रत्यया भवन्तीति वक्तव्यम्। अविसोढम्। अविदूसम्। अविमरीसम्। तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ *। तिलान्निष्फलात्पिञ्जपेजौ वक्तव्यौ। तिलपिञ्जः। तिलपेजः। पिञ्जः छन्दसि डिच्च *। पिञ्जः छन्दसि डिच्च वक्तव्यः। तिलिपिञ्जं दण्डानतम् ॥

भिक्षादिभ्योऽण् ॥ ३८ ॥ किमर्थं भिक्षादिषु युवतिशब्दः पठ्यते। न तस्य समूह इत्येव सिद्धम्। न सिद्ध्यति। अनुदात्तादिलक्षणोऽञ् प्राप्नोति। तद्बाधनार्थम्। अत उत्तरं पठन्ति। भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्। प्रत्ययविधौ भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यम्। किं कारणम्। पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्। प्रत्ययविधौ पुंवद्भावोऽत्र भविष्यति। भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति सिद्धश्च प्रत्ययविधौ। स च सिद्धः प्रत्ययविधौ ॥

गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद् वुञ् ॥ ३९ ॥ वृद्धाच्च *। वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्। वृद्धानां समूहो वार्द्धकम्। अञो वुञ्पूर्वविप्रतिषिद्धम् *। अञो वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। अञोऽवकाशः। कापोतम्। वुञोऽवकाशः। ग्लुचकायनिः। ग्लौचुकायनकम्। इहोभयं प्राप्नोति। औपगव-

---

पितृव्यमातुल ॥ महोवेति। पितृशब्दस्यानङादेशो निपात्यते महच्च प्रत्ययः। तेन पदसंज्ञायां सत्यां पितेत्यवग्रहो भवति। डामहचि तु न स्यात्। अविसोढमिति। षत्वं सकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भवति। अन्यथा षोढप्रत्ययं प्रक्रियालाघवार्थं कुर्यात्। एवं दूसमरीसयोरपि षत्वाभावः सकारस्य। तिलपिञ्ज इति। तिलो धान्यविशेषः। फलरहित इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

भिक्षा ॥ पुंवद्भावोऽत्रेति। पुंवद्भावे सत्याद्युदात्तत्वादण् सिद्ध इत्यर्थः। सिद्धश्चेति। पुंवद्भावः पूर्वं पश्चात्प्रत्यय इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

गोत्रा ॥ कापोतमिति। लघावन्ते द्वयोश्च बह्वचो गुरुरिति मध्योदात्तत्वादनुदा-

कम् । कापटवकम् । वुञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः । वक्ष्यत्येतत् । पूर्वोऽपि वुञ् परमञं बाधतइति । अथ वा इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति । ठक्तु विप्रतिषेधात् * टक्तु भवत्यञो विप्रतिषेधात् । ठकोवकाशः । साक्तुकम् । अञः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । आपूपिकम् । शाष्कुलिकम् । ठञ्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

केदाराद्यञ्च ॥ ४० ॥ गणिकायाश्च * । गणिकायाश्चेति वक्तव्यम् । गणिकानां समूहो गाणिक्यम् ॥

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ॥ ४२ ॥ किमर्थं ब्राह्मणादिभ्यो यन्विधीयते नञ्प्रकृतस्सोनुवर्त्तिष्यते न ह्यस्ति विशेषो ब्राह्मणादिभ्यो यञो वा यनो वा । तदेव रूपं स एव स्वरः । एवं तर्हि सिद्धे सति यद् ब्राह्मणादिभ्यो यनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्येभ्योऽप्ययं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानं वक्ष्यति तन्न वक्तव्यं भवति । यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानम् * । यन्प्रकरणे पृष्ठादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । पृष्ठानां समूहः पृष्ठ्यः । षडहः ॥

ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ॥ ४३ ॥ गजसहायाभ्यां च * । गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम् । गजता । सहायता । अह्नः खः * । खो वक्तव्यः । अह्नां समूहोऽह्नीनः । क्रतौ * । क्रताविति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । अहाय धूतपाप्मानो भास्कराजितप्रसवः । पर्श्वाः सण् * । पर्श्वाः सण् वक्तव्यः । पर्शूनां समूहः पार्श्वम् । यदि सण् क्रियते इत्संज्ञा न प्राप्नोति । एवं तर्हि णस्वक्तव्यः ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥ खण्डिकाशुकोलूक । किमर्थं खण्डिकादिषूलूकशब्दः पठ्यते । न अनुदात्तादेरञित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । चाषोलूकयोश्छन्दस्याद्युदात्तः प्रयोगो दृश्यते । चाषेण किकदीविना, यदुलूको वदति नैकयोश्छन्दसि सामूहिको दृश्यते तत्रैतावनुदात्तादी इदं तर्हि प्रयोजनम् । अयमौलूक्यो गोत्रम् । तत्र गोत्राश्रयो वुञ्प्राप्तस्तद्बाधनार्थम् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । बहुवचनान्तानां हि सामूहिकः । बहुषु च लुक् । तत्र लुकि कृते अनुदात्तादोरि-

---

त्यादिः कपोतशब्दः । सक्तुशब्दस्तुन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः । शष्कुलीशब्दो ङीषन्तोऽन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः ॥ ४३ ॥

ग्राम ॥ आह्वायेति । खण्डिकादिषु दर्शनादहः शब्दादञ् तदन्याच्चतुर्थी ॥ ४५ ॥

खण्डि ॥ तत्रैताविति । चाषशब्दः चषेर्ण्यन्तादच्यन्तोदात्तः । उलूकशब्दो लघावन्ते द्वयोश्चेति मध्योदात्तः । औलूक्यशब्दो गर्गादियञन्तः । बहुवचनान्तानामिति । द्वयोस्तु समूहव्यवहारो लोके प्रायो नास्तीति भावः । बहुषु चेति । यञञोश्चेत्यनेन । लुकि कृत इति । ननु लुक्यपि कृते प्रत्ययलक्षणेन गोत्रलक्षणो वुञ् पूर्वविप्रतिषेधेन प्राप्नोत्येव । एवं तर्हि परिहारान्तराभिधानान्नोक्तम् । सामर्थ्याच्चौलू-

सेव सिद्धम् । न सिध्यति । गोत्रेऽलुचीत्यलुक् प्राप्नोति । अञ्सिद्धिरनुदात्तादेः कोर्थः क्षुद्रकमालवात् । अनुदात्तादेरञित्येवाञ्सिद्धः । किमर्थं क्षुद्रकमालवशब्दः खण्डिकादिषु पठ्यते । गोत्राश्रयो वुञ् प्राप्तस्तद्बाधनार्थम् । गोत्राद् वुञ् । न च तद्गोत्रम् । गोत्राद् वुञ् भवतीत्युच्यते । न च क्षुद्रकमालशब्दो गोत्रम् । न च गोत्रसमुदायो गोत्रग्रहणेन गृह्यते । तद्यथा । न जनपदशब्देन गृह्यते । काशिकोसलीया इति वुञ्न प्राप्नोति । तदन्तविधिना प्राप्नोति । तदन्तान्न स सर्वतः । परिगणितेषु कार्येषु तदन्तविधिः । न चेदं तत्र परिगण्यते । ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह तदन्तविधिरिति । तथा चापिशलेर्विधिः । एवं चापिशलेराचार्यस्य विधिरुपपन्नो भवति । धेनुरनञि ठकमुत्पादयति । धेनूनां समूहो धैनुकम् । अनञीति किमर्थम् । अधेनूनां समूहः आधेनवम् । सेनायां नियमार्थं वा । अथ वा नियमार्थोयमारम्भः । क्षुद्रकमालवशब्दात्सेनायामेव । क्व मा भूत् । क्षौद्रकमालवकमन्यदिति । यथा बाध्येत वाञ् वुञा । अथैतज्ज्ञापयत्याचार्यः पूर्वोपि वुञ् परमञं बाधतइति । ननु चोक्तं गोत्राद् वुञ् न च तद्गोत्रमिति । तदन्तविधिना प्राप्नोति । ननु चोक्तं तदन्तान्न स सर्वत इति । ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह तदन्तविधिरिति । कथं पुनरेतदुभयं शक्यं ज्ञापयितुम् । भवति च तदन्तविधिः । पूर्वोपि वुञ् परमञं बाधत इत्युभयं ज्ञाप्यते । अञ्प्रकरणे क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायाम् * । अञ्प्रकरणे क्षुद्रकमालवात्सेनासंज्ञायामिति वक्तव्यम् । क्षौद्रकमालवा सेना चेत् । क्व मा भूत् । क्षौद्रकमालवकमन्यदिति ॥

क्यशब्दार्थं उलूकशब्दस्य यञन्तस्य पाठः । कृतयञ्लुक् उलूकशब्दस्यानुकरणे गणे निर्दिष्टः । अञ्सिद्धिरिति । क्षुद्रकस्यापत्यानीति जनपदशब्दाद्विहितस्य तद्राजस्य लुक् । मालवात्तु वृद्धलक्षणस्य ञ्यङः । ततो द्वन्द्वः । ततः समासान्तोदात्तत्वेनानुदात्तादित्वमिति भावः । अत्र च गोत्रे ऽलुगचीति यञो लुक् प्रतिषेधादापत्येति यलोपः । न चेति । चशब्दो ह्यर्थे । नहीत्यर्थः । वुञ् भवतीति । अवृद्धादपीत्यनेन । तदन्तादिति । तदन्ताद्वुञ् प्राप्नोतीति यदुच्यते तन्न यस्मात्स तदन्तविधिः सर्वत्र न भवति । उगिद्वर्णग्रहणवर्ज प्रत्ययविधौ तदन्तविधेरिष्टत्वात् । भवतीहेति । समूहः प्रकरण इत्यर्थः । एवं चेति । तदन्तविध्यभावे ह्यनञीति प्रतिषेधो नर्थकः स्यादित्यर्थः । आधेनवमिति । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वादण् । अन्ये त्वाहुः । उत्सादित्वादञ् । तत्र हि वष्कयास इति समासनिषेधात्तदन्तविधिरस्ति जङ्गलधेन्वित्युत्तरपदस्य वा वृद्धिः । नियमार्थं वेति । वाशब्दः समुच्चये । एवमथवेत्ययमपि । यदा सेनारूपः समूहः तदा ऽञ् प्रत्ययो ऽन्यदा तु वुञेवेत्यर्थः । ननु चेति । ज्ञापकं स्यादित्युक्तमपि चोद्यपरिहारायानूदितम् । उभयमिति । अन्यथानुपपत्त्या ज्ञापकत्वं भवत्युभयेन च विना क्षुद्रकमालवादञ्विधानंनोपपद्यते इत्युभयस्यापि ज्ञापकत्वमित्यर्थः ॥ ४५॥

पाशादिभ्यो यः॥४९॥ पाशतृणधूमवात। पृथग्वातादर्शनान्न समूहः। पृथग्वातादर्शनादयुक्तोयं वातशब्दस्य सामूहिके पाठः। न हि पृथग्वाता दृश्यन्ते। न तर्हीदानीमिदं भवति वात्येति। शीघ्रत्वे तु। शीघ्रो वातो वात्या। अथ वा पृथग्वाता अपि दृश्यन्ते। तद्यथा। पूर्वो वातः। उत्तरो वातः। सर्वतो वाता वान्तु दिशो दश॥

खलगोरथात्॥ ५०॥ इनित्रकट्यचश्च॥ ५१॥ खलादिभ्य इनिः। खलादिभ्यइनिर्वक्तव्यः। खलिनी डाकिनी। कुटुम्बिनीति॥

विषयो देशे॥ ५२॥ विषयाभिधाने जनपदे लुब् बहुवचनविषयात्। विषयाभिधाने जनपदे लुब् बहुवचनविषयाद्वक्तव्यः। अङ्गानां विषयो देशः अङ्गाः वङ्गाः। सुह्माः पुण्ड्राः। गान्धार्यादिभ्यो वा *। गान्धार्यादिभ्यो वेति वक्तव्यम्। गान्धारः। गान्धारयः वासातः वासान्तयः। शैबः शिबयः। राजन्यादिभ्यो वा वुञ्*। राजन्यादिभ्यो वा वुञ् वक्तव्यः। राजन्यकः। राजन्याः। दैवयातवाः दैवयातवकः। बैल्ववनादिभ्यो नित्यम्*। बैल्ववनादिभ्यो वुञ् नित्यमिति वक्तव्यम्।

अश्व प्रकरण इति। यद्यपि गणएवैतत्पठ्यते तथापि क्षुद्रकमालवादिति योगविभागेनार्थद्वयं ज्ञाप्यं ततः सेनासंज्ञायामिति नियमः कर्तव्य इति दर्शयितुं वार्त्तिकारम्भ॥ ४५

पाशा॥ पृथगिति। वातपरमाणूनामनेकत्वेपि वातसंज्ञकस्यावयविन एकत्वादनेकाश्रयरूपसमूहानुपपत्तिरित्यर्थः। शीघ्रत्वे त्विति। ततश्च वाताच्छैघ्र्य इति पृथग्वक्तव्यमित्यर्थः। अथ वेति। एकस्यापि वातस्य दिग्भेदनिमित्तभेदप्रतिभासादनेकाश्रयसमूहोपपत्तिः। यथैकापि दिक् सूर्योदयास्तमयाद्युपाधिभेदादनेका व्यपदिश्यते। तथा च दश दिश इति लोके व्यवहारः। यद्वा भिन्ना एव वाता अवयविनः पृथगुपलम्भात्॥ ४९॥

विषयो॥ विषयाभिधान इति। अङ्गानां निवासो जनपद इत्यतः स्वस्वामिभावो न प्रतीयते। अङ्गानां विषय इत्यत्र तु स्वस्वामिभावः प्रतीयते न तु निवासार्थ इति। जनपदे लुबिति चातुरर्थिकस्य लुब् विधीयमानो विषये न प्राप्नोतीति वचनम्। बहुवचनविषयादिति। बहुवचनान्ताच्छब्दात्परस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः। गान्धार इति। गान्धारस्यापत्यं गान्धारिः। तस्यापत्यानि साल्वेयगान्धारिभ्यां चेत्यञ्। ततो गान्धारीणां विषय इत्यण्। ततस्तस्य वा लुप्। लुपि युक्तवदिति लिङ्गसंख्यातिदेशः। राजन्या इति। औत्सर्गिकस्याणो विषयाभिधान इति लुप्। वुञ् पक्षे तु तद्विधानसामर्थ्याल्लुबभावः। न वेति जनपदलक्षणस्याभिधेयस्याङ्गादिसंबन्धिनो निवासरूपत्वं विषयरूपत्वं चास्ति। यद्यपि विषयनिवासयोः परस्परव्यभिचारस्तथाप्यङ्गादीनां य एव स्वो विषयः स एव तेषां निवास इति स्मर्यते। तत्रैकस्योभयरूपत्वात्प्रयोगदर्शनवशादङ्गादौ निवासविवक्षैव गान्धार्यादिषु राजन्यादिषु च पर्यायेणोभयविवक्षा बैल्ववनादिषु विषयविवक्षैवाश्रीयतइति नार्थो लुब्विधिना तद्विकल्पेनवुञ्विकल्पेन वा। नापि विकल्पबाधनार्थेन नित्यवचनेनेत्यर्थः॥ ५२॥

वैल्वनकः। आम्बरीषपुत्रकः। आत्मकामेयकः। तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्। न वाभिधेयस्य निवासविषयत्वाद् निवासविवक्षायां लुब्विषयविवक्षायां प्रत्ययः *। न वा वक्तव्यम्। किं कारणम्। अभिधेयस्य निवासविषयत्वाद्यदत्राभिधेयं स निवासश्च विषयश्च। अभिधेयस्य निवासविषयत्वात्। निवासविवक्षायां लुप्। विषयविवक्षायां प्रत्ययो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। एतज्ज्ञास्यामि। इह नित्यो विधिरिह विभाषेति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। यावता यदभिधेयं स निवासश्च विषयश्च। अभिधेयस्य निवासविषयत्वान्निवासविवक्षायां लुप्। विषयविवक्षायां प्रत्यय इत्येव ॥

सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु ॥५५॥ छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थे उपसंख्यानम् *। छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसकात्स्वार्थउपसंख्यानं कर्तव्यम्। त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम्। अनुष्टुबेवानुष्टुभम्। जगत्येव जागतम् ॥

तदधीते तद्वेद ॥ ५९ ॥ किमर्थमुभावप्यर्थौ निर्दिश्येते। न योधीते वेत्त्यप्यसौ। यस्तु वेत्त्यधीतेप्यसौ। नैतयोरावश्यकः समावेशः। भवति हि कश्चित्संपाठं पठति न वेत्ति तथा तथा कश्चिद्वेत्ति न च संपाठं पठति ॥

क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ॥ ६० ॥ उक्थादीत्युच्यते। कानि पुनरुक्थानि। सामानि। यद्येवं सामगमात्रे औक्थक इति प्राप्नोति। नैष दोषः। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। उक्थार्थमुक्थम्। इह उक्थान्यधीते औक्थिकः। यज्ञमधीते याज्ञिकः। य इदानीमौक्थिक्यं याज्ञिक्यं वाधीते कथं तत्र भवितव्यम्। औक्थिको याज्ञिक इत्येव भवितव्यम्। कथम्। तस्येदं प्रत्ययाल्लुक्।

सो स्यादि छन्दस इति ॥ छन्दःशब्देनाक्षरेयत्ताविशेषवाचिनो गायत्र्यादिशब्दग्रहणम्। नपुंसकादिति। नपुंसकार्थाभिधायिन इत्यर्थः। नपुंसकार्थाभिधायित्वं च त्रिष्टुबादीनां स्वार्थिकाण्प्रत्ययान्तानामेवेति नपुंसके स्वार्थ इत्युक्तं भवति ॥ ५५ ॥

तदधीते ॥ न य इति। यो हि यं ग्रन्थमधीते स तं स्वरूपतोऽवश्यं वेत्ति। यश्च स्वरूपतो वेत्ति सोऽवश्यमधीतइति भावः। नैतयोरिति। अर्थावबोधो वेदनमभिप्रेतं न तु स्वरूपमात्रवेदनम्। तत्र परस्परव्यभिचारदर्शनादुभयोपादानमित्यर्थः। संपाठमिति। अर्थनिरपेक्षं स्वाध्यायं पठतीत्यर्थः॥ ५६ ॥

क्रतू ॥ कात्यायनीति। उक्थशब्दो येषु सामसु रूढस्तान्यधीयाने प्रत्ययो नेष्यते। यदधीयाने प्रत्यय इष्यते तत्रोक्थशब्दो न रूढ इति प्रश्नः। उक्थार्थमिति। सामलक्षणं प्रातिशाख्यं शास्त्रमित्यर्थः। मुख्यर्थाभिधायिनस्तूक्थशब्दात्प्रत्ययो नेष्यते। तत्र वाक्यमेव भवत्युकथान्यधीते वेद वेति। इहेति। उक्थशब्देन गौण्या वृत्त्या सामलक्षणमौक्थिक्यमुच्यते। य इदानीमिति। औक्थिकानामाम्नाय इतीदमर्थे छन्दोगौक्थिकेति ञ्यः। तस्येदं प्रत्ययादिति। अध्येतृवेदित्रोरुत्पन्नस्याणो लुगाम्नाये

तस्येदं प्रत्ययस्य च। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम्। उक्थान्यधीते औक्थिक्यमधीते औक्थिक इति। तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः, अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति। अविरविकन्यायेन। तद्यथा-अवेर्मांसमिति विगृह्याविकशब्दादुत्पत्तिर्भवत्याविक इति। एवमुक्थान्यधीतइति विगृह्य औक्थिक इति भविष्यति। औक्थिक्यमिति विगृह्य वाक्यमेव भवति। विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिकक्स्मृतः॥ विद्या, वायसविद्यिकः। सार्पविद्यिकः। लक्षण। गौलक्षणिकः। आश्वलक्षणिकः। कल्प। पाराशरकल्पिकः। मातृकल्पिकः। सूत्र। वार्तिकसूत्रिकः। सांग्रहसूत्रिकः। अकल्पादेरिति किमर्थम्। काल्पसूत्रः। विद्याचानङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वा *। विद्याचानङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वेति वक्तव्यम्। आङ्गविद्यः। क्षात्रविद्यः। धार्मविद्यः। त्रैविद्यः। आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च। आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्चेकग्वक्तव्यः। यावक्रीतिकः। प्रैयङ्गविकः। यायातिकः। आख्यान। आख्यायिका। वासवदत्तिकः। सौमनोत्तरिकः। ऐतिहासिकः। पौराणिकः। सर्वसादेर्द्विगोश्च लः *। सर्वसादेर्द्विगोश्च लो वक्तव्यः। सर्ववेदः। सर्वतन्त्रः। सवा-

---

विहितस्य ञ्यस्य वेत्यर्थः। विद्येति। इकगिति। ठगित्यर्थः। अकल्पादेरित्येतदानन्तर्यात् सूत्रान्तस्यैव कल्पादेर्निषेधं करोति। तथा च भाष्ये काल्पसूत्र इति प्रत्युदाहृतम्। अन्ये तु सर्वेषामेव निषेधमिच्छन्त. काल्पविद्य इत्यादि भाव्यमित्याहुः। तत्तु प्रथमातिक्रमे कारणातिक्रमाद्भाष्यविरुद्धमिति लक्ष्यते। त्रैविद्य इति। ञ्यवयवा विद्या त्रिविद्या तामधीत इति प्रत्ययः कार्यः। तिस्रो विद्या अधीत इति क्रियमाणे द्विगोर्लुगिति लुक्प्रसङ्गः। आख्यानेति। द्वयोरर्थग्रहणं द्वयोः स्वरूपग्रहणम्। यावक्रीतिक इति। यावक्रीताधिकारेण कृतमाख्यानमुपचाराद् यावक्रीतशब्देनोच्यते। तदधीते वेद वा यावक्रीतिकः। एवं प्रैयङ्गवाधिकारकृताख्यानाध्यायी प्रैयङ्गविकः। वासवदत्तिक इति। वासवदत्तामधिकृत्य कृताख्यायिकाऽधिकृत्य कृते ग्रन्थ इत्यत्रार्थे वृद्धाच्छः। तस्य लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप्। ततोऽनेन ठक्। एवं सौमनोत्तरिक इति। ऐतिहासिक इति। इतिहशब्द उपदेशपारम्पर्ये वर्तते। इति हास्यतेऽस्मिन्निति इतिहासः। हलश्चेति घञ्। मयूरव्यंसकादित्वात्समासस्ततष्ठक्। सर्वसादेरिति। सशब्दोऽर्थवान् गृह्यतइति सर्वशब्दः पृथङ्निर्दिष्टः। द्विगोश्चेत्यनेन द्विगोर्लुगिति स्मारितम्। सर्ववेद इति। सर्ववेदानधीतइत्यणो लुक्। सवार्तिक इति। वृत्तौ साधु वार्तिकम्। कथादिभ्यष्ठगिति ठक्। वार्तिकान्तमधीत इत्यन्तवचने सहस्याव्ययीभाव. । अव्ययीभावे चाकाले इति सभावः। ततोऽणो लुक्। पञ्चकल्प इति। पञ्चकल्पानधीतइति द्विगुः। ततो विद्यालक्षणेति ठक्। तस्य लुक्। अनुसूरिति। अनुसूशब्दो ग्रन्थविशेषवाची स ठकमुत्पादयति। लक्ष्यलक्षणशब्दौ चेत्यर्थः। अनुसूमधीतइति ठक्। इसुसुक्तान्तादिति कादेशः, केण इति ह्रस्वो वृद्धिश्च। तत आनुसुकइति भवति। लक्ष्यमधीते लाक्षिकः। लक्षणमधीते लाक्षणिकः। इकन्निति। पूर्वपदमधीते पूर्वपदिकः। शतपथमधीते शतपथिकः। शतपथिकी। षष्टिपथिकः। षष्टिपथिकी ॥६०॥

तिकः । ससंग्रहः । पञ्चकल्पः । द्वितन्त्रः । द्विवेदः । सनुसूलक्ष्यलक्षणे सर्वसा-
देर्द्विगोश्च लः । इकन्पदोत्तरपदाद् शतषष्टेः षिकन्पथः ॥

अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ६२ ॥ अयं योगः शक्योवक्तुम् । कथमनुब्राह्मणी अनुब्राह्मणिनौ अनुब्राह्मणिन इति । इति नैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम् । अनुब्राह्मणमस्यास्तीसनुब्राह्मणी ॥

वसन्तादिभ्यष्ठक् ॥ ६३ ॥ अयुक्तोयं निर्देशः । अधीते वेदेति वर्तते । न च वसन्तोनामाध्ययनमस्ति । नैष दोषः । साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । वसन्तसहचरितमध्ययनं वसन्तः ॥

प्रोक्ताल्लुक् ॥ ६४ ॥ अयुक्तोयं निर्देशः । प्रोक्तादिति भवितव्यम् । सौत्रो निर्देशः ॥

सूत्राच्च कोपधात् ॥ ६५ ॥ संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । महावार्तिकः । चान्दनगन्धिकः । कालापकः ॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ६६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते । अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वात् छन्दोब्राह्मणानां तद्विषयवचनम् * । अन्यत्राभिधेयमनित्यं भवति । पाणिनीयमिति वा भवति । पाणिनीया इति वा । अन्यत्राभिधेयस्यानित्यत्वाच्छन्दोब्राह्मणानामप्यनित्यता प्राप्नोति । इष्यते च तद्विषयतैव स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति च्छन्दोब्राह्मणानां तद्विषयवचनम् ।

अनुब्रा ॥ अयमिति । अध्येतृवेदित्रोरनभिधानादण्न भविष्यतीति तद्बाधनार्थमपि सूत्रं न कर्तव्यम् ॥ ६२ ॥

वसन्ता ॥ वसन्तसहचरितमिति । यत्र वसन्तो वर्ण्यते यद्वा वसन्तेधीयते तत्साहचर्यात्ताच्छब्द्यं लभते ॥ ६३ ॥

प्रोक्ता ॥ अनुक्त इति । अर्थस्य प्रोक्तत्वादर्थस्य च प्रत्ययेन पौर्वापर्यासंभवादिति भावः । सौत्र इति ॥ प्रोक्तशब्दस्येह स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तेन तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

सूत्रा ॥ संख्याप्रकृतेरिति । अष्टौ अध्यायाः परिमाणमस्य संख्यायाः अतिशदन्तायाः कन्निति कन्प्रत्ययस्ततोष्टकमधीयते इति अणो लुकि कृते ऽष्टका पणिनीया इत्युदाहरणम् ॥ ६५ ॥

छन्दो ॥ इह प्रोक्तप्रत्ययान्तस्यानेकः प्रकारो दृश्यते । स्वातन्त्र्यमुपाध्यन्तरयोगो वाक्यमध्येतृवेदित्रोः प्रत्ययश्च । स्वातन्त्र्यं तावद् यथा । पाणिनिना प्रोक्तं व्याकरणं पाणिनीयमिति । उपाध्यन्तरयोगो महत्पाणिनीयमिति वाक्यम् । पाणिनीयमधीयत इति । अध्येतृवेदित्रोः प्रत्ययः । पाणिनीया इति । छन्दोब्राह्मणवाचिनां तु प्रोक्तप्रत्ययान्तानामध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयतैवेष्यते न तु स्वातन्त्र्यादीति तद्विषयार्थमिदं

एवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्र यथाधिकारं तद्विषयप्रसङ्गः * । तत्र यथाधिकारं तद्विषयता प्राप्नोति । अधीते वेदेति वर्त्तते । तेनाध्येतृवेदित्रोरेव तद्विषयता स्यात् । येऽन्ये उपचारास्तत्र तद्विषयता न स्यात् । यथेह भवति । पाणिनीयं महत्सुविहितमिति । एवमिहापि स्यात् कठं महत्सुविहितमिति । सिद्धं तु प्रोक्ताधिकारे तद्विषयवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रोक्ताधिकार एव तद्विषयता वक्तव्या । तेन प्रोक्तं छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रोरिति तत्तर्ह्यध्येतृवेदितृग्रहणं कर्त्तव्यम् । ननु चेहापि क्रियते । परार्थमेतद्भविष्यति । तदधीते तद्वेदेति । एवं तर्हि यावदिह च्छन्दोब्राह्मणग्रहणं तावत्तत्राध्येतृवेदितृग्रहणम् । ननु च तत्रापि क्रियते । परार्थं तद्भविष्यति । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । शौनकादिभ्यश्छन्दसीति । इह वा छन्दोब्राह्मणग्रहणं क्रियते । तत्र वाध्येतृवेदितृग्रहणम् । कोन्वत्र विशेषः । याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधः * । याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि । सौलभानि । किं प्रोक्ताधिकारे तद्विषयता क्रियतइत्यतो याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । नेत्याह । सर्वथा याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । इनिर्वा प्रोक्ते तद्विषयः * । अथ वा इनिः प्रोक्ते तद्विषयो भवतीति वक्तव्यम् । यदि इनिः प्रोक्ते तद्विषयो भवतीत्युच्यते एवमपि पैङ्गीकल्पः अत्रापि प्राप्नोति । काश्यपकौशिकग्रहणं च कल्पे नियमार्थम् * ।

सूत्रम् । क्रियमाणेपि चैतस्मिन्नधीते वेदेत्यधिकाराद्ध्येतृवेदितृविषयस्य वाक्यस्यैव निवृत्तिः । सिध्यति न तु स्वातन्त्र्यादेरिति मत्वा पृच्छति किमर्थमिति । अन्यत्रेति । पाणिनीयादौ । अभिधेयस्येति । प्रोक्तलक्षणस्यार्थस्येति । अनित्यत्वादिति । नानाविषयत्वादध्येतृवेदित्रोर्नित्यं विशेषणत्वेनाप्रयोगादनियतत्वादित्यर्थः । तत्र यथाधिकारमिति । । अधिकारमनतिक्रम्येत्यर्थः । अधीते वेदेत्यधिकाराद्ध्येतृवेदित्रोरेव विवक्षितयोस्तद्विषयता विधीयमाना तद्विषयमेव वाक्यं निवर्त्तयेद् न तु क्रियान्तरमित्यर्थः । येऽन्ये उपचारा इति । व्यवहारा इत्यर्थः । सिद्धं त्विति । अध्येतृवेतित्रोरेव विवक्षितयोः छन्दोब्राह्मणेषु प्रोक्तप्रत्यय उत्पद्यते नान्यत्रेत्येवं वक्तव्यमित्यर्थः । परार्थं तदिति । छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रोरिति परिभाषां कृत्वा पुराणप्रोक्ते कल्पे चेति करिष्यते । चकारेण ब्राह्मणग्रहणमनुकृष्यते । ततः शौनकादिभ्य इति । ततश्छन्दोग्रहणमनुवर्त्तिष्यतइति भावः । याज्ञवल्क्यानीति । यज्ञवल्कस्यापत्यमिति । गर्गादित्वाद्यञ् । तदन्तात्प्रोक्तार्थे कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण्, अत्र तद्विषयता न भवति । सौलभानीति । सुलभेन प्रोक्तानीति तेन प्रोक्तमित्यण् किं त्वित्यस्यानन्तरं प्रतिषेधवचनात् । तन्निमित्तत्वं प्रतिषेधवचनस्याशङ्क्य पृच्छति । किं प्रोक्ताधिकार इति । इनिर्वेति । इनिशब्देन णिनिरपि गृह्यते । कर्मन्दकृशाश्वादिनिरित्ययमिनिरपि । तेनेनेरेव प्रोक्तार्थविहितस्य तद्विषयता भविष्यति न त्वण इत्यर्थः । पैङ्गीति । पिङ्गेन प्रोक्तः

काश्यपकौशिकग्रहणं कल्पे नियमार्थं द्रष्टव्यम् । काश्यपकौशिकाभ्यामेवेनिः कल्पे तद्विषयो भवति नान्येभ्य इति । एवमपि छणादीनां तद्विषयता न प्राप्नोति । तैत्तिरीयाः वारतन्तवीयाः । यदि पुनश्छणादयः प्रोक्ते तद्विषया भवन्तीत्युच्यते । एवमपि पैङ्गीकल्पः । अत्रापि प्राप्नोति । काश्यपकौशिकग्रहणं च कल्पे नियमार्थमिसेव । एवमप्यौत्सर्गिकाणस्तद्विषयता न प्राप्नोति । क्रौडाः । काङ्कताः मौदाः पैप्पलादाः । छणादयश्चाप्यौत्सर्गिकाणमध्येतृवेदित्रोरेव बाधेरन् । येन्ये उपचारास्तत्र न बाधेरन् । तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इति । अस्तु तर्ह्यविशेषेण । ननु चोक्तं याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेध इति । वक्ष्यत्येतत् याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वादिति तत्रैव वक्तव्यं तद्विषयता च न भवतीति । कथं काश्यपिनः कौशिकिन इति । इनिः प्रोक्ते तद्विषयो भवतीत्युच्यमाने अवश्यमत्र काश्यपकौशिकग्रहणं कल्पे नियमार्थं द्रष्टव्यम् । तदेवेदानीं विध्यर्थं भविष्यति । कथं पराशरिणो भिक्षवः शैलालिनो नटाः । अत्रापि तद्विषयता चेत्यनुवर्त्तिष्यते ॥

कल्प इति णिनिः । अत्रापि च्छन्दोब्राह्मणग्रहणेऽक्रियमाणे तद्विषयताप्रसङ्गः । काश्यपकौशिकग्रहणं चेति । इनेरध्येतृवेदित्रोरिति परिभाषां कृत्वा काश्यपकौशिकाभ्यां कल्प इति सूत्रं नियमार्थं कर्तव्यमित्यर्थः । एवमपीति । इनेरेकस्योपादानात्तित्तिर्यादिसूत्रविहितानां छणादीनां तद्विषयता न स्यात् । क्रौडा इति । क्रोडेन प्रोक्तं छन्दोऽधीयते । कङ्कतेन मुदेन पिप्पलादेन चेति तेन प्रोक्तमित्यण् तस्य छणादिष्वनन्तर्भावात्तद्विषयता न प्राप्नोति । दोषान्तरमुद्भावयति छणादय इति । अध्येतृवेदितृविवक्षायामेव प्रोक्तार्थे उत्पद्यमानाश्छणादयस्तत्रैव स्वयं भवन्त औत्सर्गिकान् बाधेरन् । अन्यत्र तु स्वयमभवन्तो न बाधेरन् इत्यर्थः । तित्तिरिणा प्रोक्ता इति । तित्तिरिवरतन्त्वित्यत्र छन्दोग्रहणं कर्त्तव्यमिति वक्ष्यते तेनात्र छण् न भवति । तदभावेऽप्यण् नेष्यते । यद्येवमपवादाभावउत्सर्गस्य प्रवृत्तिः केन वार्यते अथानभिधानादिकमुत्सर्गानुत्पत्तौ हेतुरभिधीयते तर्हि छणादयश्चापीति दोषो नोपन्यसनीय इति चिन्त्यमेतत् । अस्तु तर्हीति । इह वा छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणीति क्रियेत । प्रोक्ताधिकारे वा छन्दोब्रह्मणान्यध्येतृवेदित्रोरित्युच्यते नास्ति विशेषः । इहापि च प्रकरणे प्रोक्तग्रहणानुवृत्त्यां प्रोक्तप्रत्ययान्तानां छन्दोब्राह्मणवाचिनां तद्विषयता विधीयमाना सर्वं स्वातन्त्र्यादि निवर्त्तयितुं क्षमेति यथाधिकारमित्ययं दोषो नावतरति । सिद्धं तु प्रोक्ताधिकारइत्येतदपि वार्त्तिकमत्रैव सूत्रे प्रोक्ताल्लुगित्यतः प्रोक्तशब्दस्याधिकार इत्येवं केचिद्व्याचक्षते । वक्ष्यत्येतदिति । पुराणप्रोक्तेष्वित्यत्र । कथमिति । कल्पे तद्विषयता न प्राप्नोतीति प्रश्नः । अत्रापि तद्विषयता चेति । अर्थमात्रमत्र निर्दिष्टम् । तथा हि । यद्यत्र प्रकरणे सूत्रमिदं क्रियते । तदा व्यवहितत्वात्कथं तत्र तद्विषयग्रहणस्यानुवृत्तिः स्यात् । अथ प्रोक्तप्रकरणे छन्दोब्राह्मणान्यध्येतृवेदित्रोरित्युच्यते तदा तद्विषयग्रहणं नास्ति । तस्मात्प्रोक्तप्रकरणेऽध्येतृवेदितृग्रहणं पाराशर्यशिलालिभ्यामित्यादावनुवर्त्यमिति भाष्यकारो मन्यते । यद्वा । याज्ञवल्क्याद्यर्थं तद्विषयता च नेति यदुक्तं तदेव तद्विषयताग्रहणमुत्तरत्रानुवर्त्यमित्यर्थः ॥ ६६ ॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ॥ ६७ ॥ तेन निर्वृत्तम् ॥ ६८ ॥ तस्य निवासः ॥ ६९ ॥ अदूरभवश्च ॥ ७० ॥ किं पुनरेकयोग आहोस्विन्नाना योगाः । किं चातः । यद्येको योग उत्तरेष्वर्थादेशनेषु देशे तन्नाम्नीत्यनुवृत्तिः कर्त्तव्या न ह्येकयोगे अनुवृत्तिर्भवति । कथं ज्ञायते । यदयं तदधीते तद्वेदेति द्विस्तद्ग्रहणं करोति । अथ नाना योगाः ओरञित्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वान्त्यमर्थादेशनं तस्यैव विषये स्यात् । यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदेको योगः । ननु चोक्तमुत्तरेष्वर्थादेशनेषु देशे तन्नाम्नीत्यस्यानुवृत्तिः कर्त्तव्या न ह्येकयोगेऽनुवृत्तिर्भवतीति । एकयोगे प्यनुवृत्तिर्भवति । कथं ज्ञायते । यदयं तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुबिति द्विस्तद्ग्रहणं न करोति । कथं तदधीते तद्वेदेति । प्रमादकृतमाचार्यस्य शक्यमकर्तुम् । अथ वा सन्तु पुनर्नाना योगाः । ननु चोक्तम् । ओरञित्येवमाद्यनुक्रमणं यदेव सर्वान्त्यमर्थादेशनं तस्यैव विषये स्यात् । नैष दोषः । गोयूथवदधिकाराः । तद्यथा । गोयूथमेकदण्डप्रघट्टितं सर्वं समं घोषं गच्छति तद्वदधिकारः ॥

ओरञ् ॥ ७१ ॥ ओरञ्विधेर्नद्यां मतुब्विप्रतिषिद्धम् * । ओरञ्विधेर्नद्यां मतुब्विप्रतिषिद्धम् * । ओरञ्विधेरवकाशः । कक्षतु काक्षतवम् । काकपेलवम् । नद्यां मतुपोऽवकाशः । उदुम्बरावती । मशकावती । इहोभयं प्राप्नोति । इक्षुमती । द्रुमती । मतुब्भवति विप्रतिषेधेन ॥

अदूर ॥ चतुर्णां योगानां किमेकवाक्यता अथ वा नानावाक्यतेति विचारः । किं पुनरिति । ननु समर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थाश्च भिन्ना इति कथमेकयोगत्वसंभावना । उच्यते । अणादयः पञ्च एतैर्योगैर्विधीयन्त इति तद्विधानापेक्षमेकयोगत्वं संभवति । यदा युगपदेतेष्वर्थेष्वणादयो विधीयन्ते ग्रहणैकवाक्येनैकेन तदैकयोगत्वं तदा चैतन्निबन्धनानि प्रक्रियावाक्यान्युपप्लवन्ते । यदा तु क्रमेण भिन्नेष्वर्थेषु प्रत्ययविधानं तदा नानावाक्यता । देशे तन्नाम्नीति चतुर्ष्वपि योगेषु प्रत्ययान्तोपाधित्वेनैतदुपयुज्यते । एकयोगे च प्रथमेनैवार्थेनानन्तर्यात्संबध्येत नान्यैः । नानायोगत्वे तु स्वरितत्वादधिकारे सति सर्वैरर्थैरस्योपाधेः संबन्ध उपपद्यते । प्रमादकृतमिति । शिष्याणां सुखावबोधाय लाघवं प्रत्यनवधानलक्षणेन प्रमादेन कृतमित्यर्थः । लौकिको ह्यधिकारापेक्षालक्षण एकस्मिन्नपि योगे न विरुध्यते । अर्थसमुदायं चापेक्ष्य समर्थविभक्तिरुपाधिर्वा निर्दिश्यमानः प्रत्येकमभिसंबध्यते । यत्त्वन्यत्रोक्तं न चैकयोगे ऽनुवृत्तिर्भवतीति । यच्छास्त्रीयमधिकारमन्तरेणैवं संबन्धस्यान्याय्यत्वमनाश्रित्येत्यविरोधः । गोयूथवदिति । स्वरितलिङ्गासङ्गदण्डप्रेर्यमाणा अधिकारगवा आनन्तर्यव्यवधाननिरपेक्षाः सममेव कार्यदेशमनुसरन्तीत्यर्थः ॥ ७० ॥

ओर ॥ उदुम्बरावतीति । मतौ बह्वचोनाजिरादीनामिति दीर्घः ॥ ७१ ॥

मतोश्च बह्वजङ्गात् ॥ ७२ ॥ अङ्गग्रहणं किमर्थम्। यथा बह्वज्ग्रहणमङ्गविशेषणं विज्ञायेत। बह्वजङ्गादिति। अथाक्रियमाणेऽङ्गग्रहणं कस्य बह्वज्ग्रहणं विशेषणं स्यात्। मत्वन्तविशेषणम्। तत्र को दोषः। इहापि प्रसज्येत। मालावतां निवासः मालावतम्। अस्ति चेदानीं कश्चिदबह्वज्मत्वन्तो यदर्थो विधिः स्यात्। अस्तीत्याह। खवान् श्ववान् ॥

नद्यां मतुप् ॥ ८५ ॥ किमर्थं नद्यां मतुब्विधीयते न तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुबित्येव सिद्धम्। नद्यां मतुब्वचनं मत्वर्थेऽण्विधानात् * । नद्यां मतुब्वचनं क्रियते। मत्वर्थेऽण्विधानात्। अयं मत्वर्थेऽण्विधीयते। स विशेषविहितः सामान्यविहितं मतुपं बाधेतेति। निर्वृत्ताद्यर्थं च * । निर्वृत्ताद्यर्थं च नद्यां मतुब्वचनं क्रियते। निर्वृत्ताद्यर्थेषु मतुब्यथा स्यात् ॥

कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ॥ ८७ ॥ महिषाच्च * । माहिषाच्चेति वक्तव्यम्। महिष्मान् ॥

नडादीनां कुक् च ॥ ९१ ॥ यदि पुनरयं कुट् परादिः क्रियते। कुटि प्रत्ययादेरादेशानुपपत्तिरनादित्वात् * । कुटि सति प्रत्ययादेरीयादेशस्यानुपपत्तिः। कुटि कृते अनादित्वादादेशो न प्राप्नोति। एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते। पूर्वान्ते ह्रस्वत्वम् * । यदि पूर्वान्तः। ह्रस्वत्वं वक्तव्यम्। कुञ्चकीयः। परादौ पुनः सति केण इति ह्रस्वत्वं सिद्धं भवति। अस्तु तर्हि परादिः। ननु चोक्तं कुटि कृतेनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति। सिद्धं त्वादिष्टस्य कुड्वचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। आदिष्टस्य कुड्वचनात्। कुट् चादिष्टस्येति वक्तव्यम्। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। संनियोगात्सिद्धम् *। संनियोगः करिष्यते। क एष यत्नश्चोद्यते संनियोगो नाम। चकारः कर्तव्यः। कुट् च। किं च यच्चान्यत्प्राप्नोति। किं

मतो ॥ अङ्गग्रहणमिति। मतोश्च बह्वच इत्येवास्तु व्यधिकरणे पञ्चम्यौ व्याख्यास्येते बह्वचो यो विहितो मतुप् तदन्तादण् भवतीति स एवार्थः सम्पद्यत इति प्रश्नः। यथेति। सामानाधिकरण्ये सम्भवति वैय्यधिकरण्याश्रयणस्यान्याय्यत्वादित्यर्थः॥७२॥

नद्याम् ॥ अयमिति। तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नीत्येतत्सूत्रविहितो नद्या अपि देशत्वाद्विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामा इत्यत्र तु पृथङ्नदीग्रहणं सर्वनदीवाच्ययवत्वग्रहपरिग्रहणार्थम्। स विशेषविहित इति। देशे तन्नाम्नि विधानात्। निर्वृत्ताद्यर्थं चेति। निर्वृत्तादिषु त्रिष्वर्थेषु अप्राप्त एव मतुब् विधीयते। तदस्मिन्नस्तीत्यत्र त्वर्थे प्रतिप्रसूयत इत्यर्थः॥ ८५ ॥

नडा ॥ सूत्रकारेण कुक् पूर्वान्तः कृतः। तत्र कुञ्चा अस्मिन् सन्तीति कुञ्चकीयमिति ह्रस्वो न सिध्यति। तक्षकीयमित्यत्र च नलोपो न प्राप्नोति। परादौ तु केण इति ह्रस्वो नान्तस्य च पदत्वान्नलोपः सिध्यतीति मन्वान आह यदि पुनरयमिति। क

चान्यत् प्राप्नोति । आदेशः । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं पूर्वान्ते ह्रस्वत्वमिति । निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । कुञ्चा ह्रस्वत्वं चेति । तर्त्तर्हि पूर्वान्ते सति निपातनं कर्तव्यम् । परादावप्येष दोषः । यद्धि तत्केण इति ह्रस्वत्वम् । न तत्कादिमात्रे शक्यं विज्ञातुम् । इहापि प्रसज्येत । नदीकल्पः परीवाहः कुमारीकाम्यतीति । तस्मादुभयमेतद्वक्तव्यम् । कुञ्चा ह्रस्वत्वञ्चेति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

शेषे ॥ ९२ ॥ शेष इत्युच्यते । कः शेषो नाम । अपत्यादिभ्यश्चातुरर्थपर्यन्तेभ्यो येऽन्येऽर्थाः स शेषः । किमर्थं पुनः शेषग्रहणं क्रियते । शेषे घादयो यथा स्युः स्वार्थे मा भूवन्निति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अणादयः स्वार्थे कस्मान्न भवन्तीति । अपत्याद्यर्थेष्वणादयो विधीयन्ते तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति । इमेऽपि तर्हि जातादिष्वर्थेषु विधीयन्ते तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति । कथं पुनरिहोच्यमाना घादयो जातादिष्वर्थेषु शक्या विज्ञातुम् । अनुवर्तिष्यन्ते तत्र घादयः । यद्यनुवर्तिष्यन्ते घादयः । या या परा परा प्रकृतिस्तस्याः पूर्वे पूर्वे प्रत्ययाः प्राप्नुवन्ति । एवं तर्हि जातादिष्वर्थेषु घादीनपेक्षिष्यामहे । अयुक्ता एवं बहुनोपेक्षा । अपेक्ष्यमाणो यमनन्तरं योगमपेक्षेत । बहुनोप्यपेक्षा भवति । तद्यथा ।

एव इति । आगमादेशौ सह भवत इत्युच्यमाने गौरवप्रसङ्ग इति मन्यते । निपातनादिति । गण एव कुञ्चा ह्रस्वत्वं च तत्वन्नलोपश्चेत्युच्चारणादित्यर्थः । यद्धि तदिति । केण इत्यत्र कप्रत्ययस्य ग्रहणं न तु वर्णमात्रस्य यतस्तदादिविधिः स्यादित्यर्थः॥९१॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

शेषे ॥ शेषग्रहणमन्तरेणापत्यादीनां चातुरर्थपर्यन्तानां निवृत्तत्वाद्वक्ष्यमाणेषु जातादिषु घादयः सिध्यन्तीति मत्वा पृच्छति कः शेषे इति । इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं शेषं दर्शयति अपत्यादिभ्य इति । येनाभिप्रायेण पृष्टवांस्तेनैव पुनः पृच्छति किमर्थमिति । स्वार्थे मा भूवन्निति । अर्थादिनिर्देशे हि स्वार्थे घादिप्रसङ्गो विप्रकर्षात्तु जातादिभिर्घादीनां सम्बन्धो न स्यादिति भावः । अपत्यादिष्विति । प्राग्दीव्यत इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नार्थाश्रयेणाणादीनां विधानादिति भावः । इमेपीति । घादिविधानवाक्येष्वर्थनिर्देशाभावात् । तत्र जात इत्यादिष्वर्थनिर्देशवाक्येषु प्रत्ययानुपादानात् परस्पराकाङ्क्षावशादेकवाक्यतायां सत्यां जातादिष्वेव घादयो भविष्यन्ति न तु स्वार्थे इत्यर्थः । एवं तर्हीति । तत्र जात इत्यादिषु प्रत्ययानिर्देशादवश्याकाङ्क्षितव्या घादय इति भावः । अयुक्तेति । बहुनो वस्तुनोपेक्षा न युक्ता । अनन्तरेणैव प्रत्ययेनाकाङ्क्षाविच्छेदसम्भवादिति भावः । अनन्तरमिति । विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्यामित्येतदित्यर्थः । कषादिर्घ्यति ।

कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग इति। ससामान्यकं विशेषकं सर्वमपेक्षते। अथ वा पुनरस्त्वनुवृत्तिः। ननु चोक्तं यागा परा परा प्रकृतिस्तस्यास्तस्याः पूर्वे पूर्वे प्रत्ययाः प्राप्नुवन्तीति। नैष दोषः। संबन्धमनुवर्तिष्यते। राष्ट्रावारपाराद् घखौ। ग्रामाद्यखञौ। राष्ट्रावारपाराद् घखौ। कत्र्यादिभ्यो ढकञ्। राष्ट्रावारपाराद् घखौ। ग्रामाद्यखञाविति। अत उत्तरं पठति। शेषवचनं घादीनामपत्यादिष्वप्रसङ्गार्थम् *। शेषवचनं क्रियते। शेषे घादयो यथा स्युः। अपत्यादिषु मा भूवन्निति। कथं च प्राप्नुवन्ति। तस्येदंवचनात्प्रसङ्गः *। तस्येदंविशेषा ह्येते अपत्यं समूहो निवासो विकार इति। विप्रतिषेधात्सिद्धम् *। अणादयः क्रियन्तां घादय इति। किमत्र कर्तव्यम्। अणादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन। न वा परत्वाद् घादीनाम् *। न वा एष युक्तो विप्रतिषेधः। किं कारणम्। परत्वाद् घादीनाम्। विप्रतिषेधे परमित्युच्यते। पूर्वे चाणादयः परे घादयः। परे ऽणादयः करिष्यन्ते। सूत्रविपर्यासः कृतो भवति। अणपवादत्वाच्चाण्विषये घादिप्रसङ्गः *। अणपवादत्वाद् घादीनामण्विषये घादयः प्राप्नुवन्ति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति अण्विषये घादयो न भवन्तीति। यदयं फेश्छ चेति फिञन्ताच्छं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। फिनर्थमेतत् स्यात्। सौवीरगोत्रेष्विति वर्तते। न च फिन्नन्तं सौवीरगोत्रमस्ति। गोत्रग्रहणं सामूहिकेषु ज्ञापकम्। दैवयातवग्रहणं वैषयिकेषु भाष्ट्रायणग्रहणं नैवासिकेषु॥

यथात्र कषादिष्विति वचनेनापेक्षा प्रतिपाद्यते तथेहापि योगविभागसामर्थ्यात्प्रत्ययसमुदायापेक्षा भविष्यतीति मन्यते। ससामान्यकमिति। उपमाने कर्मणि चेत्यत्र धातुसामान्यं प्रकृतित्वेनोपादीयते ऽन्यत्र तु विशेषः। ततश्च सर्वस्यैवापेक्षा भविष्यतीत्यर्थः। अथ चेति। स्वरितत्वादिति भावः। विप्रतिषेधादिति। पूर्वविप्रतिषेधादिति भावः। न वेति। अनिष्टप्रसङ्गाद्विप्रतिषेधे आश्रयितुं न युक्तः। परशब्दस्य व्यवस्थाविषयस्य तत्र ग्रहणादिष्टवाची संगृह्यत इति चेदिष्टानिष्टत्वस्य वचनाद्विना दुर्ज्ञानत्वात्तद्ग्रहणस्यायुक्तत्वात्। अणपवादत्वादिति। नाप्राप्ते ऽणि विधीयमाना घादयो ऽपत्यादिष्वप्यणं बाधेरन्निति शेषाधिकारः कर्तव्य इत्यर्थः। इदानीं भाष्यकारोऽसत्यपि शेषाधिकारे ज्ञापके नापत्यादिषु शेषाधिकारप्रत्याख्यानाय घादीन् व्यावर्तयति। नैष दोष इति। फेश्छ चेति। फेर्ञ्त्येवं ठग्विधानार्थं कर्तव्यम्। तत्र ठका मुक्ते पक्षे वृद्धाच्छ इतिच्छो भविष्यति नार्थश्छाविधानेन। तत्तु ज्ञापकार्थं सम्पद्यते घादयोऽपत्यादिषु न भवन्तीत्यस्यार्थस्य। अपत्य एव ज्ञापकं स्यादित्याशङ्क्य ज्ञापकान्तराण्याह गोत्रग्रहणमिति। गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रेत्येनादिति भावः। गोत्रचरणाद्वुञिति समूह इदमर्थान्तर्भूते वुञि सिद्धे पुनर्वुञ्विधानं यथोक्तार्थज्ञापनम्। दैवयातवग्रहणमिति। राजन्यादिगणपठितमिति भावः। देवयातूनामपत्यानि दैवयातवा इति। गोत्रप्रत्ययान्तमेतत्। भाष्ट्रायणग्रहणमिति। अरीहणादिगणपठितं वुञ्विधानार्थमिति भावः। यद्यपि न्यायेनापत्यादिषु घाद्यभावः

राष्ट्रावारपाराद्धखौ ९३ ॥ अवारपाराद्विगृहीतादपि * । अवारपाराद्वि-गृहीतादपीति वक्तव्यम्। अवारपारीणः । अवारीणः । पारीणः । विपरीताच्च * । विपरीतादपीति वक्तव्यं । पारावारीणः ॥

कत्र्यादिभ्योढकञ् ॥ ९५ ॥ ग्रामाच्चेति वक्तव्यम् । ग्रामेयकः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कत्र्यादिभ्यो ढकञित्यत्र ग्रामादिरेतदनुवर्तिष्यते ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ॥ ९६ ॥ अयं योगः शक्योवक्तु-म्। कथं कौलेयकः, कौक्षेयकः, ग्रैवेयकः। कुलस्यापत्यं, कुक्षिग्रीवाच्च कन्ढञः । कुलस्यापत्यं कौलेयक इति भविष्यति । कुक्षिग्रीवादपि ढञन्तात्कन्भविष्यति ॥

कापिष्यात्ष्फक् ॥ ९९ ॥ वाल्हुर्दिपर्दिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । वाल्हायनी । और्दायनी । पार्दायनी ॥

रङ्कोरमनुष्येण्च ॥ १०० ॥ अमनुष्यइति किमर्थम् । राङ्कवो मनुष्यः । रङ्कोरमनुष्यग्रहणानर्थक्यं मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानात् * । रङ्कोरमनुष्यग्रहणम-नर्थकम् । किं कारणम् । मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानात् । अयं मनुष्यतत्स्थयोर्वु-ञ्विधीयते । स बाधको भविष्यति । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्य्यः अमनुष्ये मनु-ष्यस्थे ष्फगणौ भवत इति । अमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणोर्ज्ञापकमिति चेत्त-

---

सिध्यति। तथापि विस्पष्टप्रतिपत्तये भाष्यकारो ज्ञापकान्युपन्यास्यत् । तथाहि । वि-शेषशब्दसन्निधाने सामान्यशब्द उपादीयमानस्तत्रैव वा विशेषेऽवतिष्ठते । यथा वृक्षः शिंशपेति । विशेषान्तरेषु वा । यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति । तस्येदमिति सामान्यमपत्यादिशब्दसन्निधावुपादीयमानं यद्यपत्यादिष्वेववर्तेततदा सामान्योपादानमनर्थकमेव स्यात् । तस्मादपत्यादिविशेषपरिहारेण विशेषान्तराणि तस्येदमित्यनेन ग्राहिष्यन्ते । यदि तर्हि शेषग्रहणं प्रत्याख्यायते तदा तस्य लक्षणतया यानि शब्दरूपाणि साध्यानि तानि कथं सिध्यन्ति । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम् । आश्वो रथः । दृषदि पिष्टा दार्षदाः स-क्तवः । उलूखले क्षुण्ण औलूखलो यावकः । चतुर्दश्यां दृश्यते चातुर्दशं रक्ष इति । तस्ये-दमिति संस्कृतं भक्षा इति च सिद्धत्वान्नार्थस्तदर्थेन शेषवचनेन । तत्र जात इत्यत्र तु सूत्रेऽस्य लक्षणत्वमाश्रित्यैतेषां सिद्धमभिधास्यति नागनाथः ॥ ९२ ॥

कुल ॥ कुलस्यापत्यमिति । शुनः प्रत्ययार्थत्वे श्वकुलं प्रकृत्यर्थः संपद्यते । कन्निति । स्वार्थिक इति भावः ॥ ९६ ॥

कापि ॥ वाल्हुर्दीति । अवृद्धादपीति वुञि प्राप्ते ष्फगारभ्यते इत्याहुः ॥ ९९ ॥

रङ्कवो ॥ रङ्कवो जनपदस्ततः प्राग्दीव्यतोऽणित्यण् प्राप्तस्ततोऽवृद्धादपीति वुञ् प्राप्तः तत ओर्देशे ठञ् प्राप्तः ततः कोपधादण् ततः कच्छादिभ्यश्चेत्यण् प्राप्तस्ततः ष्फ-गणौ विधीयेते । कच्छादिषु कोपधत्वादेवाणि सिद्धेरङ्कुशब्दस्य पाठो मनुष्यतत्-स्थयोर्वुञ्विधानार्थः । स बाधक इति । विशेषविहितत्वादिति भावः । अमनुष्ये मनु-ष्यस्थ इति । चूडादावित्यर्थः । यदि हि मनुष्यस्थे वुञं ष्फगणौ न बाधेयातां मनुष्य-

त्र । किं कारणम् । मनुष्यस्थे ष्फगणोऽज्ञापकमिति चेन्नानिष्टत्वात् * । अमनुष्ये अनिष्टत्वात् । न ह्यमनुष्ये मनुष्यस्थे ष्फगणाविष्येते । किं तर्हि । वुञेवेष्यते । अण्ग्रहणं च कच्छादिभ्योण्वचनात् * । अण्ग्रहणं चानर्थकम् । किं कारणम् । कच्छादिभ्योण्वचनात् । कच्छादिपाठादत्राणभविष्यति ॥

अव्ययात्त्यप् ॥ १०४ ॥ परिगणनं कर्तव्यम् । अमेहक्वतसित्रेभ्यस्त्यब्विधिर्योऽव्ययात्स स्मृतः ॥ अमा । अमात्यः । इह । इहत्यः । क्व । क्वत्यः । तसि । ततस्त्यः । त्र । तत्रत्यः । इतरथा ह्यौत्तराहौपरिष्टपारतानां प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । औत्तराहः । औपरिष्टः । पारतः । त्यब्नेर्ध्रुवे । त्यब्नेर्ध्रुवे वक्तव्यः । नित्यः । निसो गते । त्यब्वक्तव्यः । निष्ट्यः । अरण्याण्णः । अरण्याण्णो वक्तव्यः । आरण्याः सुमनसः । दूरादेत्यः * । दूरादेत्यो वक्तव्यः । दूरेत्यः । उत्तरादाहञ् * उत्तरादाहञ् वक्तव्यः । औत्तराहः । अव्ययात्त्यप्याविष्ट्यस्योपसंख्यानं छन्दसि * । अव्ययात्त्यविधावाविष्ट्यस्य छन्दस्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । आविष्ट्यो वर्द्धते चारुरासु । अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधेर्वृद्धाच्छो विप्रतिषेधेन * । अव्ययतीररूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधाविधेर्वृद्धाच्छो भवति विप्रतिषेधेन । अव्ययात्त्यब्भवतीत्यस्यावकाशः । अमात्यः । वृद्धाच्छस्यावकाशः । शालीयो मालीयः । आरादुभयं प्राप्नोति । आरातीयः । तीरोत्तरपदादञ् भवतीत्यस्यावकाशः करवतीरं । कारवतीरम् । छस्य स एव । वायसतीरादुभयं प्राप्नोति । वायसतीरीयः । रूप्योत्तरपदादञ् भवतीत्यस्यावकाशः । चणाररूप्य । चाणाररूप्यम् । छस्य स एव । माणिरूप्या-

---

प्रतिषेधोनर्थकः स्यात् । कच्छादिभ्योण्वचनादिति । ततश्चैकविषयत्वात्पर्यायेण ष्फगणौ भविष्यत इति नार्थोण्वचनेनेत्यर्थः । तदेवं रङ्कोश्चेत्येव वक्तव्यम् । यत्तु केश्चिदभ्यधायि । अमनुष्यग्रहणेन पर्युदासाश्रयेण मनुष्यसदृशे प्राणिनि ष्फग्विधीयते नाप्राणिनि । अतएव विशेषविहितत्वादणो बाधकः स्यादित्यण्ग्रहणमपि कृतमिति तदयुक्तम् । न हि भाष्यकारवार्त्तिककाराभ्यामभियुक्ततरः शब्दविषये कश्चिदस्ति ॥१००॥

अव्यया ॥ अमेहेति । योऽव्ययात्त्यब्विधिः सोऽमादिभ्य एव स्मृत इत्यर्थः । अमाशब्दः सहार्थे सामीप्ये च वर्तते । तेन समीपे भवतीत्यमात्यः । औत्तराह इति । आहि च दूरे उत्तराच्चेत्याहिप्रत्ययः । उत्तराहि भवः । उपरिष्टाद्भवः । परतो भव इत्यण् । अव्ययानां भमात्र इति टिलोपः । परतःशब्दो विभाषापरावराभ्यामित्येतत्सुजन्तः । त्यब्नेर्ध्रुवे इति ध्रुवं नियतमुच्यते । निसो गत इति । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्य इति निष्ट्यः चाण्डालादिः । ह्रस्वात्तादौ तद्धित इति सकारस्य मूर्द्धन्यस्तकारस्य ष्टुत्वम् । अरण्याण्ण इति । अणि सति ङीप् स्यादिति णो विधीयते । आविष्ट्य इति । आविश्शब्दाद् वृद्धाच्छे प्राप्ते त्यब्विधिः । आविर्भूत आविष्ट्यः । आरातीय इति । असति परिगणने ऽत्र प्राप्नोति । ग्रोपधलक्षण इति । धन्वयोपधाद्वुञिति वुञ् । परत्वग्रहणेन बाधकत्वं लक्ष्यते । अप-

दुभयं प्राप्नोति। तं चापि छ परत्वाद्घोपधलक्षणो वुञ्बाधते। माणिरूप्यकः। उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोन्तोदात्तादञ्भवतीत्यस्यावकाशः। शिवपुर। शैवपुरम्। छस्य स एव। वाडवकर्षादुभयं प्राप्नोति। वाडवकर्षीयः। कोपधादण् भवतीत्यस्यावकाशः। निलीनक। नैलीनकः। छस्य स एव। औलूकादुभयं प्राप्नोति। औलूकी। तेभ्यष्ठञ्ञिठौ *। तेभ्यस्त्ववादिभ्यष्ठञ्ञिठौ भवतो विप्रतिषेधेन। अव्ययात्त्यब्भवतीत्यस्यावकाशः। अमात्यः। ठञ्ञिठयोरवकाशः। कारतन्तविकी। कारतन्तविका। आरान्नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। आरात्की। आरात्का। तीरोत्तरपदादञ्भवतीत्यस्यावकाशः। करवतीर। कारवतीरी। ठञ्ञिठयोः स एव। कास्तीरं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। कास्तीरिकी। कास्तीरिका। रूप्योत्तरपदाञ्ञो भवतीत्यस्यावकाशः। चणारूप्य। चाणारूप्यम्। ठञ्ञिठयोः स एव। दासरूप्यं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। तौ चापि ठञ्ञिठौ परत्वाद्घोपधलक्षणो वुञ् बाधते। दाशरूप्यकः। उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोन्तोदात्तादञ्भवतीत्यस्यावकाशः। शिवपुर। शैवपुरः। ठञ्ञिठयोः स एव। शाकलं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। शाकलिकी शाकलिका। कोपधादण्भवतीत्यस्यावकाशः। निलीनक, नैलीनकः। ठञ्ञिठयोः स एव। सौसुकं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। तौ चापि ठञ्ञिठौ परत्वात्कोपधलक्षणश्छो बाधते। सौसुकीयः। न वा ठञादीनां छापवादत्वात्तद्विषये चाभावादितरेषाम् *। न वार्थो विप्रतिषेधेन। किं कारणम्। ठञादीनां छापवादत्वात्। ठञादयश्छापवादा, स्तद्विषये चाभावादितरेषाम्। तद्विषये छविषये त्यबादीनामभावः। कोपधादणः पुनर्वचनमन्यानिवृत्त्यर्थम् *। अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः। योयं कोपधा-

---

वादत्वादिह च्छस्य वुञ् बाधकः वार्त्तिककारेण तु प्राप्तिमात्राश्रयेण च्छस्य रूप्योत्तरपदलक्षणस्य च ञ्यस्य विप्रतिषेध उक्तः। शिवपुरमिति। शिवस्य पुरमिति षष्ठीसमासः समासस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। प्रस्थपुरवहान्ताच्चेत्यत्र वृद्धात् प्राचामित्यतो वृद्धाधिकारादत्र वुञ् न भवति। कोपधादिति। प्रस्थोत्तरपलद्यादिकोपधादणित्ययमणिववक्षित। एतस्माद्धि परश्छः। यस्तु कोपधादणित्यण् स जनपदवुञोऽपवादः। तस्यापि वृद्धादकेकान्तखोपधादित्यत्र खोपधग्रहणात् छो बाधकः परत्वात्। औलूकादिति। उलूका अस्मिन् सन्तीति तदस्मिन्नस्तीत्यण्। औलूको नाम ग्रामः। तेभ्य इति। ये छस्य बाध्या अव्ययादिलक्षणाः प्रत्ययास्तेभ्य इत्यर्थः। आरात्कीति। परिगणनानपेक्षयाऽयं विप्रतिषेध उक्तः। शाकलमिति। शकलानि सन्त्यस्मिन्निति पूर्ववदण्। कोपधलक्षण इति। वृद्धादकेकान्तेत्यत्राकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं कर्तव्यमिति विहितः। नवेति। यदुक्तं तेभ्यष्ठञ्ञिठाविति तन्निराकरोति। अव्ययादिलक्षणानां प्र-

दणः छस्य च । किं कारणम् । कोपधादणः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । सिद्धो- ऽत्राण् उत्सर्गेणैव । तस्य पुनर्वचनएतत्प्रयोजनं ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम् । स यथैव तदपवादमञं बाधते । एवं छमपि बाधेत । तस्मादन्तोदात्ते कोप- धप्रतिषेधः * । तस्मादन्तोदात्ते कोपधादञः प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । मध्येपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्तइत्येवं कोपधादण् अञं बाधिष्यते छं न बाधिष्यते । छादोर्देशे कालाट् ठञ् * । छादोर्देशे कालाट्ठञित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । छस्यावकाशः । शालीयो मालीयः । ओर्देशे ठञ्भवतीत्यस्या- वकाशः, निषादकर्षूर्नाम देशः । नैषादकर्षुकः । इहोभयं प्राप्नोति । दाक्षि- कर्षुकः । कालाट् ठञ्भवतीत्यस्यावकाशः । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् । छस्य स एव । मासादुभयं प्राप्नोति । मासिकम् । नक्षत्रादण् * । नक्षत्राद- णभवति छाद्विप्रतिषेधेन । अणोवकाशः । तैषः पौषः । छस्य स एव । स्वातेरुभयं प्राप्नोति । सौवातः । अव्ययाद् त्युट्युलौ * । छाद्भवतो विप्रति- षेधेन । त्युट्युलोरवकाशः । दोषातनम् । दिवातनम् । छस्य स एव । प्रातः शब्दादुभयं प्राप्नोति । प्रातस्तनम् । शरीरावयवाद्यत् * । छाद्भवति विप्रतिषे- धेन । यतोवकाशः । दन्त्यम् । ओष्ठ्यम् । छस्य स एव । पादादुभयं प्राप्नोति। पद्यम् । वर्गान्ताच्चाशब्दे यत्खौ * । छाद्भवतो विप्रतिषेधेन । यत्खयोरवकाशः । अक्रूरवर्ग्यः अक्रूरवर्गीणः । छस्य स एव । वासुदेववर्गादुभयं प्राप्नोति । वासुदेव- वर्ग्यः । वासुदेववर्गीणः । बह्वचोन्तोदात्ताट्ठञ् * । छाद्भवति विप्रतिषेधेन । ठञो- वकाशः । नतानत । नातानतिकः । छस्य स एव । सामस्तशब्दादुभयं प्रा- प्नोति । सामस्तिकः । आयस्थानेभ्यष्ठक् * । छाद्भवति विप्रतिषेधेन । ठकोऽव- काशः । शौल्किकम् । गौल्मिकम् । छस्य स एव । आपणादुभयं प्राप्नोति । आ- पणिकम् । विद्यायोनिसंबन्धेभ्यो वुञ् * । छाद्भवति विप्रतिषेधेन । वुञोऽव- काशः । औपाध्यायकम् । पैतामहकम् । छस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । आ-

---

त्ययानां परत्वाच्छेन बाधितानां छापवादैः ठञादिभिरुत्कृष्टबलैः सह संप्रधारणा नास्तीत्यर्थः । अञं बाधतइति । उदीच्यग्रामलक्षणमित्यर्थः । तस्मादिति । उदीच्य- ग्रामाच्च बह्वचोन्तोदात्तादकोपधादिति वक्तव्यमित्यर्थः । भाष्यकारो विप्रतिषेधं स- मर्थयितुमाह न वक्तव्य इति । दाक्षिकर्षुक इति । दाक्षिकर्षूर्नाम वाहीकग्रामः तत्र भव इति ठञ् । इसुसुक्तान्तात्कः केण इति ह्रस्वः । सौवात इति । अतेः सुपूर्वादज्य- तिभ्यामर्तीणप्रत्ययः । स्वातिना युक्तः काल इत्यण् । लुबविशेषइति लुप् । स्वातौ भव इति सन्धिवेलादिसूत्रेणाण् । जातेर्थे तु लुका भाव्यम् । श्रविष्ठाफाल्गुनीत्यादिना । पद्यमिति । पद्यत्यतदर्थइति पद्भावः । अक्रूरवर्ग्य इति । अक्रूरो नाम क्षत्रियः भगवान् वासुदेवो वा । नातानतिक इति । नतोऽनुदात्तः । अनत उदात्तः ततो द्वन्द्वः । समास-

चार्यकम्। मातुलकम्। ऋतष्ठञ् *। छाद्भवति विप्रतिषेधेन। ठञोऽवकाशः। हौतृकम्। स्वामृकम्। छस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। शास्तृकम्। भ्रातृकम्। रूप्यमयटौ *। छाद्भवतो विप्रतिषेधेन। रूप्यमयटोरवकाशः। देवदत्तरूप्यम्। देवदत्तमयम्। छस्य स एव। वायुदत्तादुभयं प्राप्नोति। वायुदत्तरूप्यम्। वायुदत्तमयम्। अचित्ताट्ठक् *। छाद्भवति विप्रतिषेधेन। ठकोवकाशः, आपूपिकः। शाष्कुलिकः। छस्य स एव। पायसादुभयं प्राप्नोति। पायसिकः। गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् *। छाद् भवति विप्रतिषेधेन। वुञोवकाशः। ग्लौचुकायनकः। त्रैगर्तकः। छस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। गार्गकः वात्सकः। मालवकः। णिनिरन्तेवासिब्राह्मणेभ्यः *। छाद्भवति विप्रतिषेधेन। णिनेरवकाशः। हारिद्रविणः। तौम्बुरविणः। भाल्लविनः। छस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। आरुणिनः। शाठ्यायनिनः। पत्रपूर्वादञ् *। छाद्भवति विप्रतिषेधेन। अञोवकाशः। उष्ट्र। औष्ट्रम्। औष्ट्ररथम्। छस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। वामी। वामम्। वामीरथम्। द्वन्द्वाद् वुन् वैरमैथुनिकयोः *। छाद्भवति विप्रतिषेधेन। वुनोऽवकाशः। अहिनकुलिका। छस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। काकोलूकिका श्वावराहिका। गोत्रचरणाद् वुञ् *। छाद्भवति विप्रतिषेधेन। वुञोवकाशः। ग्लौचुकायनकम्। काठकम् कालापकम्। छस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति। गार्गकम्। वात्सकम्। मौदकम्। पैप्पलादकम्। कण्वादीञोण्विधेः * कण्वादिभ्योण् भवति इञोण् भवतीत्येतस्माद् वुञ् भवति विप्रतिषेधेन। कण्वादिभ्योण्

स्वरेणान्तोदात्तः। सामस्तं नाम शास्त्रम्। आपणिकमिति। आपणादागतमिति ठक्। स्वासृकमिति। उणादीनां क्व चिद् व्युत्पत्तिनिमित्तकार्याभावान् नद्याश्रयामिति न प्रवर्तते। शास्तृकमिति। शासेस्तृन्तृचौ। शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटाविति तृन्प्रत्ययः। पायसिक इति। पयसि संस्कृत इत्यण् ततष्ठक्। गार्गक इति। गार्ग्यो भक्तिरस्येति वुञ्। आपत्यस्येति यलोपः। मालवक इति। मालवस्यापत्यम्। वृद्धेत्कोसलेति ञ्यङ्। पूर्ववद्वुञ्यलोपौ। भाल्लविन इति। भल्लुना प्रोक्तमधीयतइति पुराणप्रोक्तेष्विति णिनिः। तदन्तादध्येतर्यण्। तस्य प्रोक्ताल्लुगिति लुक्। आरुणिन इति। अरुणिर्वैशंपायनान्तेवासी। तेन प्रोक्तं छन्दोधीयतइति णिनिः। शाठ्यायनिन इति। शठस्यापत्यं शाठ्यः। तस्यापत्यं युवा यञिञोश्चेति फक्। शाठ्यायनेन प्रोक्तं ब्राह्मणमधीयतइत्यर्थविवक्षायां यूनि लुक्। फक्फिञोरन्यतरस्यामिति पक्षे लुगभावः। पुराणप्रोक्तेष्विति णिनिः। औष्ट्ररथमिति। रथाद्यत्पत्रपूर्वादित्यञ्। वामीति। वामी वडवा तस्या बाह्यमिति पत्राध्वर्य्वित्यञ्। श्वावराहिकेति। श्वा च वराहश्चेति द्वन्द्वः येषां च विरोध इत्येकवद्भावः। शुनोदन्तदंष्ट्रेति दीर्घः। ततो वैरे वुन्। काण्वा इति। काण्व्यो गर्गादियञन्तः। तस्य दण्डमाणवा इत्यण्। वुञत्र न दण्डमाणवान्तेवासिष्विति निषिद्धः। पुरस्तादपवादा इति न्यायेः नाण् छं बाधते न वुञमिति विप्रतिषेध

भवति इञोण् भवतीसस्यावकाशः । काण्वाः दण्डमाणवाः । दाक्षाः दण्डमाणवाः । वुञः सएव । इहोभयं प्राप्नोति । काण्वकम् । दाक्षकम् । ठञ्ञिठाभ्यामोर्देशे ठञ् * । ठञ्ञिठाभ्यामोर्देशे ठञ्भवति विप्रतिषेधेन । ठञ्ञिठयोरवकाशः । कारतन्तविकी । कारतन्तविका । ओर्देशे ठञ् भवतीसस्यावकाशः । निषादकर्षूः । नैषादकर्षुकः । इहोभयं प्राप्नोति । नापितवास्तुकः । ठञ् भवति विप्रतिषेधेन । न वा ठञोनवकाशत्वात् * । नवार्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । ठञोनवकाशत्वात् । अनवकाशष्ठञ् ठञ्ञिठौ बाधिष्यते । ननु चेदानीमवकाशः प्रक्लृप्तः । यद् वृद्धसुवर्णान्तं वाहीकग्रामश्च स ठञ्ञिठयोरवकाशः । यदवृद्धसुवर्णान्तं न च वाहीकग्रामः स ठञोवकाशः । यद् वृद्धसुवर्णान्तं वाहीकग्रामश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति । एवं तर्हि नायमस्य विप्रतिषेधस्योपालम्भः । कस्य । तर्हि छादोर्देशे कालाट्ठञ्ञिसेतस्य । ननु च तत्राप्यवकाशः प्रक्लृप्तः । यदवृद्धमनुवर्णान्तं स छस्यावकाशः । यदवृद्धसुवर्णान्तं स ठञोवकाशः । यद् वृद्धसुवर्णान्तं देशश्च तस्मादुभयं प्राप्नोति । एवं तर्हि वृद्धात् प्राचामित्यनेन वृद्धग्रहणेन किं क्रियते । यावद् ब्रूयात्पूर्वस्मिन् योगे वृद्धाच्चावृद्धाच्चेति । यदेतस्मिन् योगे वृद्धग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः । योपधप्रस्थादीनां वुञ् * । ठञ्ञिठाभ्यां भवति विप्रतिषेधेन । योपधाद् वुञ् भवतीसस्यावकाशः । साङ्काश्य । साङ्काश्यकः । काम्पिल्यकः । ठञ्ञिठयोः स एव । दाशरूप्यं नाम वाहीकग्रामः तस्मादुभयं प्राप्नोति । दाशरूप्यकः । प्रस्थान्ताद् वुञ् भवतीसस्यावकाशः । मालाप्रस्थकः । ठञ्ञिठयोः स एव । पातालप्रस्थं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । पातालप्रस्थकः । पुरान्ताद् वुञ् भवतीसस्यावकाशः । काञ्चीपुर । काञ्चीपुरकः । ठञ्ञिठयोः स एव । नान्दीपुरं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । नान्दीपुरकः । वहान्ताद्वुञ्भवतीसस्यावकाशः । वातवहं । वातवहकः । ठञ्ञिठयोः स एव । कौक्कुटीवहं नाम वाहीकग्रामस्तस्मादुभयं प्राप्नोति । कौक्कुटीवहकः । ओष्ठञः * । वुञ् भवति विप्रतिषेधेन । ओष्ठञोवकाशः । नैषादकर्षुकः । वुञः स एव । आप्रीतिमायोरुभयं प्राप्नोति । आप्रीतिमायवकः । जनपदानामकाणौ * । ओष्ठञो भवतो विप्रतिषेधेन । अकस्यावकाशः । अङ्गाः । अङ्गकः । ओष्ठञः स एव । जिह्लवो नाम जनपदस्तस्माद्

ञ्ञकः । एवं तर्हीति । छठञोरपि विप्रतिषेधो नास्तीति दर्शयति वृद्धात्प्राचामिति । ठञो विशेषविहितत्वादित्यर्थः । यावद् ब्रूयादिति । यदि वृद्धाच्छ इत्यतो वृद्धग्रहणम् ओर्देश इत्यत्रानुवर्तेत तदा वृद्धात्प्राचामिति सूत्रं न कुर्यात् । एतद्धि नियमार्थं कृतं प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेव यथा स्याद् अवृद्धान्मा भूद् माल्लवास्तव इति ।

भयं प्राप्नोति। जैह्वकः। अणोवकाशः। ऋषिक। आर्षिकः। औष्ठ्ञः स एव। इक्ष्वाकवो नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। ऐक्ष्वाकः। न वा वुञपवादत्वादणः *। न वार्थो विप्रतिषेधेन। किं कारणम्। वुञपवादत्वादणः। वुञपवादोण्। वुञ्च औष्ठ्ञं बाधिष्यते। कोपधादणोकान्ताच्छः *। कोपधाद् अण्भवतीत्येतस्मादकान्ताच्छो भवति विप्रतिषेधेन। कोपधादण्भवतीत्यस्यावकाशः। निलनिकः। अकान्ताच्छो भवतीत्यस्यावकाशः। आरीहणकम् आरीहणकीयः। ब्राह्मणको नाम जनपदस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। ब्राह्मणकीयः। धन्ववुञश्च *। छो भवति विप्रतिषेधेन। धन्वनो वुञ् भवतीत्यस्यावकाशः। पारेधन्वकः। छस्य स एव। आष्टकं नाम धन्व तस्मादुभयं प्राप्नोति। आष्टकीयः। न वा छस्य पुनर्वचनं छापवादनिवृत्त्यर्थम् *। न वार्थो विप्रतिषेधेन। किं कारणम्। छस्य पुनर्वचनं छापवादनिवृत्त्यर्थम्। सिद्धोत्र छः। वृद्धाच्छ इत्येव। तस्य पुनर्वचनएतत्प्रयोजनम्। ये ऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम्। स यथैवान्यांस्तदपवादान् बाधते एवमिममपि बाधिष्यते॥

जनपदतदवध्योश्च॥ १२४॥ जनपदतदवध्योर्वुञ्विधानेऽवयवमात्रात्प्रसङ्गः *। जनपदतदवध्योर्वुञो विधाने अवयवमात्रात् प्राप्नोति। मौञ्जो नाम वाहीकेषु ग्रामस्तस्मिन् भवो मौञ्जीयः। एवं तर्हि जनपदादेव जनपदावधेः। जनपदादिति चेद्वचनानर्थक्यम् *। जनपदादिति चेदवधिग्रहणमनर्थकम्। जनपदादित्येव सिद्धम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। जनपदावधेर्वुञेव यथा स्यात्। यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूत्। किं चान्यत्प्राप्नोति। छः। गर्त्तोत्तरपदात् छवि-

---

न च वृद्धग्रहणानुवृत्तात्प्राप्तिष्ठञोस्तीति किं नियमार्थेन सूत्रेणेत्यर्थः। वुञ्चेति। परत्वादिति भावः। कोपधादण इति। जनपदवाचिनः कोपधाद्योण्विधीयते तस्मादित्यर्थः। आरीहणकमिति। अरीहणेन निर्वृत्तमिति वुञ्छणकठेति वुञ्। अयञ्च जनपदवाचीति कोपधादणो न विषयः। ब्राह्मणक इति। ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायामित्यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनो यस्मिन् देशे तस्मिन्नर्थे ब्राह्मणकशब्दो निपातितः। धन्ववुञ इति। धन्वशब्दो मरुदेशवाची। पारे धन्वेति। धन्वनः पारमिति पारे मध्ये षष्ठ्या वेत्यव्ययीभावः। अनश्च नपुंसकादन्यतरस्यामिति पक्षेऽच्समासान्तः। आष्टकीय इति। वृद्धादकेकान्तेतिच्छः। येन्य इति। वुञादयः। स यथैवेति। ततश्चापवादत्वादेव च्छो बाधको न तु परत्वादित्यर्थः॥ १०४॥

जनपद॥ तस्यावधिस्तदवधिरिति षष्ठीसमासाश्रयेण चोदयति जनपदेति। अवयवमात्रादिति। यो जनपदस्यावधिः सीमा अजनपदोपि तस्मादपि प्राप्नोति विशेषानुपादानादित्यर्थः। मौञ्जोनाम वाहीकेष्विति। सामीपिकमिदमधिकरणम्। तेन वाहीकग्रामेभ्य इति ठञ्ञिठौ न भवतः। एवं तर्हीति। स चासाववधिस्त-

येर्जनपदाद् वुञ् पूर्वविप्रतिषिद्धमिति वक्ष्यति स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति ॥

अरण्यान्मनुष्ये ॥ १२९ ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते । मनुष्य इति । पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यम् । आरण्यकः पन्थाः । आरण्यकोऽध्यायः आरण्यको न्यायः । आरण्यको विहारः । आरण्यको मनुष्यः । आरण्यको हस्ती । वा गोमयेषु * । वा गोमयेष्विति वक्तव्यम् । आरण्यकाः गोमयाः । आरण्याः गोमयाः ॥

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ॥ १३० ॥ कुरुयुगन्धरेभ्यो वावचनान्मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्विधानम् * । कुरुयुगन्धरेभ्यो वावचनान्मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्सेतद्भवति विप्रतिषेधेन । कुरुयुगन्धरेभ्यो वा वचनस्यावकाशः । कौरवः । कौरवकः । यौगन्धरः । यौगन्धरकः । मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् भवतीत्यस्यावकाशः । अन्ये कच्छादयः । काच्छको मनुष्यः । काच्छकमस्येप्सितम् । हसितम् । जल्पितम् । स्मितम् । इहोभयं प्राप्नोति । कौरवको मनुष्यः । कौरवकमस्येप्सितम् । हसितम् । जल्पितम् । स्मितम् । वुञ् भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । न हि कुरुशब्दस्यान्ये कच्छादयो ऽवकाशः । कुरुशब्दस्य यः कच्छादिषु पाठः सोऽनवकाशः । न खल्वपि कुरुशब्दो विभाषां प्रयोजयति । अनेन वुञ् कच्छादिषु पाठादण्भविष्यति । सैषा युगन्धरार्था विभाषा ॥

कच्छादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥ किमर्थं साल्वानां कच्छादिषु पाठः क्रियते । साल्वानां कच्छादिषु पाठोऽण्विधानार्थः * । साल्वानां कच्छादिषु पाठः क्रियतेऽण्विधानार्थः । अण्यथा स्याद् वुञ् मा भूदिति । न वा पदातिगोयवाग्वूग्रहणमवधारणार्थम् * । न चैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । अपदातिगोयवाग्वूग्रहणमवधारणार्थं भविष्यति । अपदातावेव साल्वात् । गोयवाग्वोरेव साल्वादिति ॥

दवधिरिति कर्मधारय आश्रीयत इत्यर्थः । कस्यासाववधिरिति चेत् प्रत्यासत्त्या जनपदस्येति विज्ञायते । वुञेवेति । त्रिगर्तेषु भवः त्रैगर्तक इत्यत्रेवेत्यर्थः ॥ १२५ ॥

विभाषा ॥ अन्ये कच्छादय इति । समुदाये कार्ये विधीयमानं केषु चिदवयवेषु प्रवर्तमानं सावकाशमेवेति मन्यते । नहीति । सर्वएवावयवास्तत्र कार्यित्वेन निर्दिष्टा इति भावः । सैषेति । ननु युगन्धरशब्दादप्यवृद्धादपीति नित्ये वुञि सिद्धेऽन्तरेणापि विभाषाग्रहणं विकल्पो विज्ञास्यते । नैतदस्ति । युगन्धरान्नित्यो वुञ् । अवृद्धादित्यनेन तु विभाषेत्येवमपि विज्ञायते । तस्माद्विभाषाग्रहणं कर्तव्यमेव ॥ १३० ॥

कच्छा ॥ साल्वशब्दो गणे पठ्यते तस्य प्रत्याख्यानायाह नवेति । जनपदतदवध्योरिति वुञि सिद्धे अपदातौ साल्वाद् गोयवाग्वोश्चेति वुञो नियमादन्यत्राण् भविष्यतीत्यर्थः । ननु वुञभावे छः प्राप्नोति नत्वणिति चिन्त्यमेतत् ॥ १३३ ॥

गर्त्तोत्तरपदाच्छः ॥ १३७ ॥ गर्त्तोत्तरपदाच्छविधेर्जनपदाद् वुञ् विप्रतिषिद्धम् * । गर्त्तोत्तरपदाच्छाविधेर्जनपदाद् वुञ् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । गर्त्तोत्तरपदाच्छो भवतीत्यस्यावकाशः । श्वाविद्गर्त्तः । श्वाविद्गर्त्तीयः । वुञोवकाशः । अङ्गाः । आङ्गकः । इहोभयं प्राप्नोति । त्रैगर्तकः । वुञ् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । उक्तमेतावधिग्रहणस्य प्रयोजनम् । जनपदावधेर्वुञेव यथा स्यात् । यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥

गहादिभ्यश्च ॥ १३८ ॥ गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावो वक्तव्यः । पृथिवीमध्येभवो मध्यमीयः । चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोण् * । चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोण् वक्तव्यः । त्रयः प्राच्याः । त्रय औदीच्याः । त्रयो माध्यमाः । सर्वे निवासलक्षणाः ॥

वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥ १४१ ॥ ईकान्तादपीति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । रौणीकीयः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं सौसुकाद्यर्थम् * । अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं कर्त्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सौसुकाद्यर्थम् । सौसुकीयः ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥पादः समाप्तः॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥ १ ॥ युष्मदस्मद्भ्यां प्रत्ययविधाने योगविभागः * । युष्मदस्मद्भ्यां प्रत्ययविधाने योगविभागः कर्त्तव्यः । युष्मद-

---

गर्तो ॥ श्वाविदूगर्तीय इति । श्वानं विध्यतीति क्विप् । नहिवृतीति दीर्घः । श्वाविधां गर्त इति समासः ॥ १३७ ॥

गहा ॥ मध्यो मध्यमं चाण् चरण इति गणपाठस्तं विशेषेऽवस्थापयितुमाह गहादिष्विति । पृथिवीमध्यवाच्येव मध्यशब्दो ग्राह्यो न तु मध्यान्तरवाचीत्यर्थः । चरणसम्बन्धेनेति । पृथिवीमध्यं निवास एषां चरणानामित्यत्रार्थे माध्यमाश्चरणा इति भवतीत्यर्थः । चरणाः कठादय. । निवासलक्षण इति । सोस्य निवास इत्यत्रार्थ इत्यर्थः ॥ १३८ ॥

वृद्धा ॥ अकेकान्तग्रहण इति । अकेकान्तग्रहणमपनीय कोपधग्रहणं व्यापकं कर्तव्यमित्यर्थः॥१४१॥ इति श्रीमहाभाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च ॥ त्यदादित्वाद्वृद्धत्वाद् छे प्राप्ते खञ् विधीयते । ततश्छस्य बाधे प्राप्ते चकारेण छोनुकृष्यते । एव च खञ्छावन्यतरस्यां युष्मदस्मदोर्विधीयेते । तेन पक्षे यथाप्राप्तमण् भवति । तत्र खञ्छयोर्युष्मदस्मदोश्च संख्यासाम्याद्यथासंख्यं प्राप्नोति तन्निराकरणायाह युष्मदस्मद्भ्यामिति । के चित्त्वत्राहुरेक एवानेन खञ् विधीयते चकारेण तु तस्य सहायता द्योत्यते । तत्र प्रकरणाच्छेति विज्ञायते । अन्यतरस्यांग्रहणेन चाणः प्रतिप्रसवः क्रियते । तत्र

स्मदोरन्यतरस्यां छो भवति। युष्मदीयः। अस्मदीयः। ततः खञ्च च। खञ् भवति युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम्। यौष्माकीणः। आस्माकीनः। किमर्थो योगविभागः। संख्यातानुदेशप्रतिषेधार्थः। संख्यातानुदेशो मा भूत्॥

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ २ ॥ आदेशविधाने च *। किम्। योगविभागः कर्तव्यः। तस्मिन्नणि युष्माकास्माकौ भवतः। यौष्माकः। आस्माकः। ततः खञि। खञि च युष्माकास्माकौ भवतः। यौष्माकीणः। आस्माकीनः। किमर्थो योगविभागः क्रियते। संख्यातानुदेशप्रतिषेधार्थ इत्येव। तत्र पुनः खञ्ग्रहणम् * तत्र पुनः खञ्ग्रहणं कर्तव्यम्। न ह्यन्तरेण खञ्ग्रहणं योगाङ्गमुपजायते। तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। एवं वक्ष्यामि तस्मिन् खञि युष्माकास्माकौ भवतः। ततोणि च। अणि च युष्माकास्माकौ भवत इति॥

तवकममकावेकवचने ॥ ३ ॥ एकार्थग्रहणं च *। एकार्थग्रहणं च कर्तव्यम्। एकार्थयोर्युष्मदस्मदोरिति वक्तव्यम्। किमर्थम्। न एकवचनइत्येव सिद्धम्। न सिध्यति। किं कारणम्। एकवचनाभावात्। एकवचन इत्युच्यते न चात्रैकवचनं पश्यामः। यदि पुनरेकवचनपरत्वेनाण्खञौ विशेष्येयाताम्। नैवं शक्यमिह हि प्रसज्येयाताम्। युष्माकं छात्रो यौष्माकीणः। अस्माकं छात्र आस्माकीनः। इह च न स्याताम्। तव छात्रः तावकीनः। मामकीनः।

यद्येक एवापूर्वः खञ् विधीयते। यदि वा त्रयः खञ्छाणः, सर्वथा नास्ति संख्यासाम्यमिति यथासंख्यनिरासाय न कर्तव्यो योगविभाग इति। अत्राहुः। चकारेण छस्यानुकर्षणं क्रियते। तेन यावदुक्तं खञ्छाविति तावत् खञ् चेति। ततश्च सिद्धोपि छप्रत्ययोनेनैवाबाधाय चकारेण समुच्चयार्थेनानुकृष्य विधीयतइति स्यादेव यथासंख्यमन्यतरस्यांग्रहणेन तु खञ्छयोः पक्षे ऽनुत्पत्तिः प्रतिपाद्यते। तदनुपत्तौ चापवादभावात्स्वशास्त्रेणाण् भवतीति कुतः प्रत्ययत्रयस्यानेन विधानम्॥ १॥

तस्मिन्॥ तत्र पुनरिति। खञ्यणि चेति वक्तव्यमित्यर्थः। अन्यथा पूर्वसूत्रे खञ् चेति चकारेण छोऽनुकृष्ट इति स एवानन्तर्यात्तस्मिन्नित्यनेन परामृश्येत। एवं वक्ष्यामीति। एवं व्याख्यास्यामीत्यर्थः। तस्मिन्नित्यनेन पूर्वेण साक्षाद्विहितः खञ् परामृश्यते न तु चकारानुकृष्टश्छः। चशब्दो हि समुच्चयस्य द्योतकः प्रकृतमनुकर्षति। तत्र किं प्रकृतं स्यादिति विचारप्रवृत्तौ विलम्बिता छस्य प्रतीतिरव्यवहिता तु खञ् इति तस्यैव सर्वनाम्ना परामर्शो युक्त इति भावः। अथ वा पूर्वसूत्रे योगविभागस्य व्याख्यातत्वात्तत्रैव चकारेण छस्यानुकर्षणमिति कुतस्तस्यानन्तर्यं यतस्तस्य परामर्शः स्यात्॥ २॥

तवक। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययादिति न्यायात् प्रत्ययस्यैकवचनस्य ग्रहणं स्यात् तस्य च नित्यत्वाल्लुक्प्रवर्तनात् प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च एकवचनपरता युष्मदस्मदोर्न संभवतीति मत्वाह एकार्थग्रहणं चेति। यदि पुनरिति। तत्रार्थ

तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवमेवार्थग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्तव्यम् । नेदं पारिभाषिकस्यैकवचनस्य ग्रहणम् । किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम् । उच्यते वचनम् । एकस्यार्थस्य वचनमिति ॥

अर्द्धाद्यत् ॥ ४ ॥ अर्द्धाद्यद्विधाने सपूर्वाट्ठञ् * । अर्द्धाद्यद्विधाने सपूर्वाट्ठञ् वक्तव्यः । वालेयार्धिकः । गौतमार्द्धिकः । दिक्पूर्वपदाद्यच्च * । दिक्पूर्वपदाद्यच्च ठञ्च वक्तव्यः । पूर्वार्द्ध्यः । पौर्वार्द्धिकः । दक्षिणार्द्ध्यः । दाक्षिणार्द्धिकः । उत्तरार्द्ध्यः । औत्तरार्धिकः । किमर्थमिदमुच्यते । यथान्यास एव दिक्पूर्वपदादर्द्धशब्दादुभयमुच्यते । इदमद्यापूर्वं क्रियते । अर्द्धाद्यद्विधाने सपूर्वपदाट्ठञिति । तद् द्वेष्यं विजानीयात् सर्वमेव विकल्पतइति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वाऽन्वाचष्टे दिक्पूर्वपदार्द्धाद्यथान्यासमेव भवतीति ॥

श्वसस्तुट् च ॥ १५ ॥ श्वसस्तुड्व्यादेशानुपपत्तिरनादित्वात् * । श्वसस्तुटि कृते आदेशानुपपत्तिः । किं कारणम् । अनादित्वात् । तुटि कृते अनादित्वादादेशो न प्राप्नोति । एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते । पूर्वान्ते कप्रतिषेधः * । यदि पूर्वान्तः कादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शौवस्तिकम् । तान्तादिति कादेशः प्राप्नोति । अस्तु तर्हि परादिः । ननु चोक्तं श्वसस्तुड्व्यादेशानुपपत्तिरनादित्वादिति । सिद्धं त्वादिष्टस्य तुड्वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । तुट् चातिदिष्टस्येति वक्तव्यम् । संनियोगाद्वा * अथ वा चेन संनियोगः क्रियते तुट् च । किं च । यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्यत्प्राप्नोति, आदेशः ॥

सर्वत्राण्च तलोपश्च ॥ २२ ॥ हेमन्तस्याणि तलोपवचनानर्थक्यं हेम्नः प्रकृत्यन्तरत्वात् * । हेमन्तस्याणि तलोपवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । हेम्नः

तावक इत्यादि सिध्यतीति मन्यते । नवं शक्यमिति । अव्याप्त्यतिव्याप्तिदोषद्वयप्रसङ्गादिति भावः । अन्वर्थग्रहणमिति । उभयगतिरिह शास्त्रे संभवति । तत्र विषयभेदेन क्व चित् कृत्रिमस्य ग्रहणं क्वचिदकृत्रिमस्य क्वचिदुभयोः । अथ वचनात् प्रत्ययलक्षणं भवतीति कस्मान्नाश्रितम् । उच्यते । अन्वर्थग्रहणे सत्यव्यवहिता प्रतिपत्तिर्भवतीति तदेवाश्रितम् । एकवचने इति च प्रथमाद्विवचनान्तम् । युष्मदस्मदोः समानाधिकरणं विशेषणम् । एकस्येति । वाच्यवाचकसंबन्धे षष्ठी । एकार्थाभिधानाय ये उच्येते युष्मदी तयोरादेशावित्यर्थः ॥ ३ ॥

श्वसस्तुट् च ॥ अनादित्वादिति । यद्यपि ठस्येक इत्यत्रादिग्रहणं नास्ति तथाप्यङ्गस्यानिमित्तं यष्ठस्तस्येक इति सूत्रार्थाश्रयणाद् यथा कर्मणि घटोऽठजित्यठजङ्गस्य निमित्तं न ठ इति कर्मठ इत्यत्रेकादेशो न भवति । एवं तुटि कृते समुदायोङ्गसंज्ञानिमित्तं न ठमात्रमिति कादेशो न प्राप्नोतीति भावः । शौवस्तिकमिति । द्वारादीनां चेति वृद्धिप्रतिषेध ऐजागमश्च । संनियोग इति । तेनागमादेशौ सह भवतः ॥ १५ ॥

सर्वत्र ॥ हेम्न इति । हेमन्तपर्यायो हेमन्शब्दोऽप्यस्ति तस्मादणि कृते हैमनमिति

प्रकृत्यन्तरं हेमन्शब्दः । आतश्च प्रकृत्यन्तरम् । एवं ह्याह । हेमन् हेमन्नागनीगन्तिकर्णौ तस्मादेतौ हेमन्नशुष्यत इति । अलोपदर्शनाच्च * । अलोपः खल्वपि दृश्यते । पङ्क्तिर्हैमन्तीति । अपर आह । हेमन्तस्याण्वचनमणि च तलोपवचनमनर्थकं हेम्नः प्रकृत्यन्तरत्वात् । हेमन्तस्याण्वचनमाणि च तलोपवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । हेम्नः प्रकृत्यन्तरत्वात् । प्रकृत्यन्तरं हेमन्शब्दः । अलोपदर्शनाच्चेत्येव । तत्र ऋतुभ्य इत्येव सिद्धम् ॥

सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ॥ २३ ॥ चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नः * । चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः । चिरत्नम् । परुत्नम् । परारित्नम् । अग्रादिपश्चाड्डिमच् * । अग्रादिपश्चाड्डिमज्वक्तव्यः । अग्रिमम् । आदिमम् । पश्चिमम् । प्रागस्य च्छन्दसि गलोपश्च * । त्नश्च वक्तव्यः । प्रत्नमात्मानम् । अन्ताच्च * । अन्ताच्चेति वक्तव्यम् । अन्तिमः । अथ सायंचिरयोः किं निपात्यते । सायंचिरयोर्मकारान्तत्वं प्रत्ययसंनियुक्तम् * । सायंचिरयोर्मकारान्तत्वं प्रत्ययसंनियोगेन निपात्यते । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । मकारान्तः सायंशब्दः । यदि मकारान्तः । कथं सायाह्नः । सायमोह्ने मलोपः * । सायमोह्ने मलोपो वक्तव्यः । कथं सायतरे । तरे चेति वक्तव्यम् । कथं सायंसाये वा सप्तम्यां चेति वक्तव्यम् । अथ प्राह्णप्रगयोः किं निपात्यते । प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वम् * । प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते । प्राह्णेतनम् । प्रगेतनम् । नैतदस्ति प्र-

---

भविष्यति नार्थस्तलोपविधानेन सर्वत्राणित्येव वक्तव्यम् । भाषायां चैतद्धतिविषय एव हेमन्शब्द ऋतुवाचीत्यस्वपदविग्रहः कर्तव्यः । हेमन्ते साधु हैमनमिति । अग्निति प्रकृतिभावाट्टलोपाभावः । हेमन् हेमन्निति । सप्तम्येकवचनस्य छन्दसि सुपां सुलुगिति लुक् । न ङिसंबुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषेधः । अपर आहेति । सूत्रस्यैव प्रत्याख्यानम् । तथा हि । छन्दस्येव रूपत्रयमिष्टम् । हैमनं हैमन्तिकं हैमन्तमिति । तत्र हेमन्शब्दस्य ऋत्वणि हैमनमिति भवति । हेमन्ताच्चेत्यनेन ठञि हैमन्तिकमिति । सर्वे विषयः छन्दसि विकल्पयन्त्विति हेमन्तशब्दादृत्वणि हैमन्तमिति भवति । भाषायां तु हेमन्हेमन्तशब्दयोर्ऋत्वणि हैमनं हैमन्तमिति रूपद्वयमिष्टं सिध्यतीति नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः ॥ २२ ॥

सायंचिरंप्राह्णेप्रगे ॥ चिरपरुदिति । ट्युट्युलभ्यां त्नस्य समावेश इष्यते न तु ट्युट्युलोर्बाध इत्याहुः । सायंचिरयोरिति । स्यतेर्घञि सायशब्दस्य चिरशब्दस्य च मान्तत्वं निपात्यते इत्यर्थः । मकारान्त इति । अनेन सायंशब्द प्रत्याख्यायते । अव्ययत्वादेव ट्यु ट्युलोः सिद्धत्वाच्चिरशब्दस्यैव तु मान्तत्वं निपात्यते । सायशब्दस्तु घञन्तोऽवसानमात्रवाची न तु कालविशेषवाचीति नस्येह ग्रहणमयुक्तमिति भावः । सायमोह्न इति । अह्नोह्न एतेभ्य इत्यह्नादेशष्टजन्तो निर्दिष्टः । संख्याविसायपूर्वस्याह्नस्योति ज्ञापकादेकदेशिसमासः । सायतर इति । तरपि रूपमेतत् ॥ वा सप्तम्यामिति । मलोपे च कृते

योजनम् । सप्तम्या अलुकापि सिद्धम् । भवोत्सिद्धं यदा सप्तमी । यदा त्वन्या विभक्तयः तदा न सिध्यति । तुट्युक्तम् * । किमुक्तम् । तुट्यादेशानुपपत्तिरनादित्वादिति । तुटि कृते ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोति । एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते । पूर्वान्ते विसर्जनीयः* । यदि पूर्वान्तः विसर्जनीयो वक्तव्यः । प्रातस्तनं पुनस्तनम् । परादौ पुनः सति खरवसानयोर्विसर्जनीयइति विसर्जनीयः सिद्धो भवति । अस्तु तर्हि परादिः । ननु चोक्तं तुटि कृते ऽनादित्वादादेशो न प्राप्नोतीति । सिद्धं त्वादिष्टस्य तुड्वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । आदिष्टस्य तुड्वचनात् । तुडादिष्टस्येति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । चसंनियोगाद्वा * । अथ वा चेन संनियोगः करिष्यते । तुट् च । किंच । यच्चान्यत्प्राप्नोति । किं चान्यत् प्राप्नोति । आदेशः ॥

विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ॥ २४ ॥ पूर्वाह्णापराह्णाभ्यां सुबन्तवचनं सप्तमीश्रवणार्थम् * । पूर्वाह्णापराह्णाभ्यां सुबन्ताभ्यां तद्धितो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । सप्तमीश्रवणार्थम् । सप्तम्याः श्रवणं यथा स्यात् । पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यत्र सप्तमीति । यदयं घकालतनेषु कालनाम्न इति यत्सप्तम्या अलुकं शास्ति । अलुग्वचनं ज्ञापकमिति चेदव्ययात्सप्तमीप्रसङ्गः * । अलुग्वचनं ज्ञापकमिति चेदव्ययात्सप्तमी प्राप्नोति । दोषातनं दिवातनम् । अस्त्वव्ययादिति लुग्भविष्यति । इहापि तर्हि लुक्प्राप्नोति । पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् । अलुगत्र लुकं बाधिष्यते । इहापि तर्हि बाधेत । दोषातनम् । दिवातनम् । समानाश्रयो लुगलुका बाध्यते । कश्च समानाश्रयः । यश्च प्रत्ययाश्रयः । अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लुग्भवति । न सिध्यति । इह हि सति प्रत्यये लुका भवित-

---

सार्थ इति भाष्यकारवचनप्रामाण्यादव्ययसंज्ञाभावः । अलुकेति । घकालतनेषु कालनाम्न इत्यनेन । यदा त्वन्या इति । प्राह्णः सोढोस्य प्राह्णेतन इत्यादौ । अनादित्वादिति । अङ्गसंज्ञानिमित्तस्य युोरनादेश उच्यमानो मृत्युशब्द इव तुटि कृते त्युशब्दोऽङ्गनिमित्तं न तु युशब्द इति न स्यादित्यर्थः । यदीति । पदान्तस्य रेफस्य विधीयमानस्तुकि कृते अपदान्तत्वान्न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

विभाषा ॥ सुबन्तवचनमिति । ङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारात् प्रातिपदिकस्यैव तद्धितोत्पत्तौ प्रकृतित्वेन भाव्यं न तु सुबन्तस्येति भावः । दोषातनमिति । दोषाशब्दस्यापि कालवाचित्वादलुगनुमितायाः सप्तम्याः श्रवणप्रसङ्गः । समानाश्रय इति । सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्ययं लुक् तद्धितोत्पत्तिनिमित्तप्रातिपदिकसंज्ञकसमुदायान्तर्वर्तिसुप्स्थानिको ऽलुकस्तद्धितविशेषनिमित्तस्य समानाश्रयः । अत्र चेति । अव्ययादाप्सुप इत्ययं लुग् अव्ययमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वाद्भवतीत्यर्थः । न सिध्य-

व्यम् । तत्र च प्रत्यय एव नास्ति कुतो लुग्भविष्यति । सैषा ज्ञापकेनासती विभक्तिराकृष्यते । सा यथैवेह बाधिका भवति । पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनमिति । एवमिहापि स्यात् दोषातनम् । दिवातनमिति । एवं तर्हि न ब्रूमः ऽलुग्वचनं ज्ञापकं भवत्यत्र सप्तमीति । किं तर्हि भवति सुबन्तादुत्पत्तिरिति किं पुनर्ज्ञाप्यमेतद् यावता समर्थानां प्रथमादिति वर्तते । सामर्थ्यं च सुबन्तेन । ज्ञाप्यामित्याह । कथम् । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यपि वर्तते । तत्र कुत एतत् सुबन्तात्समर्थादुत्पत्तिर्भविष्यति । न पुनर्ङ्याप्प्रातिपदिकादिति । कथं यत्तदुक्तं वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणप्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थमिति । समर्थस्य यद् वृद्धं ङ्याप्प्रातिपदिकदिकमित्येवमेतद्विज्ञायते । यद्येतज् ज्ञाप्यते । कथं द्विपद आगतं द्विपाद्रूप्यम् । प्रष्ठौह आगतं प्रष्ठवाड्रूप्यम् । कीलालप आगतं कीलालपारूप्यम् । पपुष आगतं पपिवद्रूप्यम् । पद्भाव ऊठ् आकारलोपः प्रसारणमित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति । लुकि कृते न भविष्यन्ति । इह तर्हि सामसु साधु सामन्यः, वेमन्यः । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः प्राप्नोति । लुकि कृते भत्वान्न भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यं लुक् क्रियतां लोप इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नलोपः । एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यं नलोपः क्रियतां तद्धितोत्पत्तिरिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नलोपः । असिद्धो नलोपः । तस्यासिद्धत्वात्तद्धितोत्पत्तिर्भविष्यति । परिगणितेषु कार्येषु नलोपो सिद्धः । न चेदं तत्र परिगण्यते । इदमपि तत्र परिग-

---

णीति । प्रातिपदिकात्प्रत्ययोत्पत्तिरलुग्विधानात्तु ज्ञापकाद्विभक्तिरिति पक्षः प्रक्रान्तस्तत्र प्रत्यय उत्पन्ने विभक्त्या भाव्यं न तु पूर्वं ततश्चाव्ययादाप्सुप इत्ययमपि लुक् तद्धितोत्पत्त्युत्तरकालभाविसुप्स्थानिकत्वादलुकः समानाश्रयत्वाद् बाध्यत इत्यर्थः । एतच्च हलदन्तादित्यस्यानुवृत्तिमनपेक्ष्योच्यते । तत्र च प्रत्यय इति । प्राक्तद्धितोत्पत्तेः सुप्संज्ञकः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः । कथं यदिति । यद्ययं लुग्विधानेन समर्थस्य प्रकृतित्वमनुमीयते तदा ङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारस्य वृद्धादिविशेषणत्वेन ङ्याप्प्रातिपदिकस्य प्रकृतित्वप्रतिपादनप्रयोजनं यदुक्तं तत्कथं न विरुध्येतेति प्रश्नः । परिहारमाह समर्थस्येति । समर्थस्य विभक्त्यन्तस्य प्रत्ययप्रकृतित्वेनाश्रितस्यावयवभूतं ङ्याप्प्रातिपदिकं वृद्धादिति चेद्भवति ततः समर्थादेव प्रत्ययो भवतीति नास्ति विरोध इत्यर्थः । कथं द्विपद इति । विभक्त्यन्तात्प्रत्ययोत्पत्तावाश्रीयमाणायां विभक्तिनिमित्तानि कार्याण्यन्तरङ्गत्वात् प्राप्नुवन्तीति प्रश्नः । सर्वत्र हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्य इति रूप्यप्रत्ययः । लुकि कृत इति कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वादिति भावः । वर्णाश्रयत्वाद् भसंज्ञायाः प्रत्ययलक्षणत्वाभावात्पद्भावादिकमनित्यम् । इह तर्हीति । नलोपस्य प्रत्ययलक्षणेन प्राप्त्या नित्यत्वं मन्यते । परत्वादिति । द्वावपि लुङ्नलोपौ नित्यौ यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमिति नलोपोऽपि नित्य इति भावः । एतच्चान्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधत इत्यनाश्रित्योक्तम् । एतदेव त्वाश्रयणीयमन्यथान्तरङ्गत्वात्पद्भावादयो नित्यमपि लुकं बाधेरन् ।

च्यते । कथम् । सुब्विधिरिति सर्वविभक्त्यन्तः समासः । सुपो विधिः सुब्विधिः । सुबन्ताद्विधिः सुब्विधिरिति ॥

तत्र जातः ॥ २५ ॥ किमर्थं जातादयोर्था निर्दिश्यन्ते । जातादिष्वर्थेषु स्वादयो यथा स्युः स्वार्थे मा भूवन्निति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । शेष इत्यनुवर्तते तेन स्वार्थे न भविष्यन्ति । अत उत्तरं पठति । तत्र जातादिषु वचनं नियमार्थम् * । नियमार्थोयमारम्भः । जातादिष्वेव घादयो यथा स्युरिह मा भूवन् । तत्रास्ते तत्र शेतइति । यदि नियमः क्रियते । दार्षदाः सक्तवः । औलूखलो यावक इति न सिध्यति । संस्कृतमित्येवं भविष्यति । भवेत् सिद्धं दार्षदाः सक्तव इति । इदं तु न सिध्यति औलूखलो यावक इति । संस्कृतं नाम तद्भवति यत्तत एवापकृष्याभ्यवह्रियते । न च यावक उलूखलादेवापकृष्याभ्यवह्रियते । अवश्यं रन्धनादीनि प्रतीक्ष्याणि । तस्मान्नार्थोनेन नियमेन । कस्मान्न भवति तत्रास्ते तत्र शेतइति । अनभिधानात् । तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । क्रियमाणेष्वपि ह्यर्थनिर्देशेषु यत्र जातादिषूत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं न भवति तत्र प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवति । तद्यथा । अङ्गुल्या खनति वृक्षमूलादागत इति । न तर्हीदानीं जातादयोर्था निर्देष्टव्याः । निर्देष्टव्याश्च । किं प्रयोजनम् । अपवादविधानार्थम् । प्रावृषष्ठप् । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः । क्व मा भूत् । प्रावृषि भवाः प्रावृषेण्या बलाहका इति । यानि त्वेतानि निरपवादानि अर्थादेशनानि तानि शक्यान्यकर्त्तुम् । कृतलब्धक्रीतकुशलाः स्रौघ्नो देवदत्त इति ॥

श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाब-

तदुक्तम् । परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसंनिपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति । सुबन्ताद्विधिरिति । ततश्च तद्धितोपि सुब्विधिरिति तत्र कर्त्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वादप्रवृत्तिः । तद्धिते तु कृते लुकोपि सुब्विधित्वात्तत्र नलोपस्यासिद्धत्वाल्लुक् प्रवर्त्तते । ततो भत्वान्नलोपाभावः ॥ २४ ॥

तत्र ॥ जातादिषु घादीनामपेक्षामाश्रित्य शेषग्रहणं प्रत्याख्यातम् । इह तु शेष इत्यस्य लक्षणत्वमधिकारत्वं चाश्रित्य जाताद्यर्थाक्षेपः । किमर्थमिति । प्रत्ययार्थवशेनाभिधानसामर्थ्येन च समर्थविभक्तिर्लप्स्यतइति तन्निर्देशोपि न कर्तव्य इति भावः । तेन स्वार्थे इति । ननु स्वार्थोपि प्रत्ययविधावनुपयोगाच्छेषइति कुतस्तत्र न स्युः । उच्यते । अन्तरेणापि शेषाधिकारं चातुरर्थपर्यन्तापत्याद्यर्थनिवृत्त्या स्वार्थादिषु प्राप्तेषु शेषाधिकारः स्वार्थव्यतिरिक्तार्थपरिग्रहार्थः । तत्र आस्ते इति । स्रुघ्नआस्त इत्यादावपि शेष इत्यस्य लक्षणत्वात्प्रत्ययप्रसङ्गः । संस्कृतमिति । उपयोगफला हि क्रिया संस्कार इति मन्यते । तच्चावश्यमिति । अर्थनिर्देशकरणवादिनाप्यनिष्टनिवृत्तयेऽवश्याश्रयितव्यमनभिधानमित्यर्थः । अपवादविधानार्थमिति । असंस्करेण विधिरपवादेऽपवादा यथा स्युरित्येवमर्था अर्थनिर्देशा इत्यर्थः ॥ २५ ॥

ह्लुलाल्लुक्॥ ३४ ॥ लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम्। लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । चित्रायां जाता चित्रा स्त्री। रेवत्यां जाता रेवती स्त्री । रोहिणी स्त्री । फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ * । फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ । फल्गुनी आषाढा उपदधाति। श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण् * । श्रविष्ठाषाढाभ्यां छण्वक्तव्यः । श्राविष्ठीयाः। आषाढियाः । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वा नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुग्वचनात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुग्वचनात् । नक्षत्रेभ्यो बहुलं लुगि- त्येवमत्र लुग्भविष्यति ॥

प्रायभवः ॥ ३९ ॥ प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्रभवेन कृतत्वात् * । प्रायभ- वग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । तत्रभवेन कृतत्वात् । यो हि राष्ट्रे प्रायेण भ- वति तत्र भवोसौ भवति । तत्र तत्रभव इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । अनित्यभवः प्रायभवः । नित्यभवस्तत्र भवः । अनित्यभवः प्रायभव इति चेन्मुक्तसंशयेन तुल्य- म् * । यद्भवानमुक्तसंशयं तत्रभव उदाहरणं न्याय्यं मन्यते । स्रौघ्नौ देवदत्त इति । तेनैतत्तुल्यम् । सोप्यवश्यमुदग्देशादीन्यभिनिष्क्रामति । अथैतद्भवान् प्रायभवे उदाहरणं न्याय्यं मन्यते । तत्रभवे किमुदाहरणम् । तत्तत्र नित्यं भवति स्रौघ्नाः प्राकारा इति । एवं तर्हि तत्रभव इति प्रकृत्य जिह्वामूलाङ्गुलेश्छो विधी- यते । स यथैव तस्मिन् दृष्टापचारे अङ्गुलीयमिति भवति एवं प्रायभवेपि भवि- ष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । प्रायभव इति प्रकृत्य उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक्व- क्ष्यति स प्रायभवे यथा स्यात्तत्रभवे मा भूत् । उपजानुभवं गड्वीति । अथेदानीं तत्रभव इति प्रकृत्य शरीरावयवाद्यद्विधीयते सोत्र कस्मान्न भवति । अनभिधा- नात् । यथैव तर्ह्यनभिधानाद्यन्न भवति । एवं ठगपि न भविष्यति ॥

कोशाड्ढञ् ॥ ४२ ॥ विकारे कोशाड्ढञ् * । विकारे कोशाड्ढञ्वक्तव्यः ।

श्रविष्ठा ॥ रेवतीरोहिणीति । नक्षत्राणां लुकि कृते लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्य- यस्य लुक् । ततो गौरादिषु पिप्पल्यादयश्चेति पाठादादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वाद् ङीष् प्रत्ययः । नवेति । लुक एव प्रत्ययास्तूपसंख्येयाः ॥ ३४ ॥

प्राय ॥ तत्र भवेनेति ॥ भवे सामान्ये प्रायभवस्यापि विशेषस्यान्तर्भावादिति भावः। अनित्यभव इति । अर्थभेदमनेनाचष्टे । यस्तत्र कदा चिद्भवति कदा चिन्न भवति स प्रायभवः । यस्य तु नियत आधाराधेयभावः स तत्र भव इति भावः । पर्तान्निरा- करोति मुक्तसंशयेनेति । अथेति । जानुसमीपस्थशरीरावयववाच्युपजानुशब्द इति भावः । एवं ठगपीति । तत्रभवाधिकारे ठग्विधीयमानः प्रायभव एव भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

कोशस्य विकारः कौशेयम्। संभूते ह्यर्थानुपपत्तिः *। संभूतइत्युच्यमानेर्थस्यानुपपत्तिः स्यात्। न ह्यदः कोशे संभवति। किं तर्हि। कोशस्यादो विकारः। यदि विकार इत्युच्यते भस्मन्यपि प्राप्नोति। भस्मापि कोशविकारः। अथ सम्भूतइत्युच्यमाने क्रिमौ कस्मान्न भवति। क्रिमिरपि कोशे सम्भवति। अनभिधानात्। यथैव तर्हि क्रिमावनभिधानान्न भवत्येवं भस्मन्यपि न भवति। अर्थश्चोपपन्नो भवति।

कलाप्यश्वत्थयवबुसाद् वुन् ॥ ४८ ॥ अयुक्तोयं निर्देशः। कालादिति वर्त्तते। न च कलापिनामकालोस्ति। नैष दोषः। साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। कलापिसहचरितः कालः कलापी काल इति॥

तत्र भवः ॥ ५३ ॥ तत्रेति वर्त्तमाने पुनस्तत्रग्रहणं किमर्थम्। तत्रप्रकरणे पुनस्तत्रवचनं कालनिवृत्त्यर्थम् *। तत्रप्रकरणे पुनस्तत्रवचनं कालाधिकारनिवृत्त्यर्थम्। कालाधिकारो निवर्त्यते। न हि काको वाश्यत इत्येवाधिकारा निवर्त्तन्ते। कोवाभिसम्बन्धः यत्तत्रग्रहणं कालाधिकारं निवर्तयेत्। एषोभिसम्बन्धः कालाभिसम्बन्धं हि तत्रग्रहणमनुवर्तते। तत्रग्रहणं च तत्रग्रहणस्य निवर्त्तकं भवति। तस्मिंश्च निवर्त्तमाने कालाधिकारोपि निवर्त्तते॥

गम्भीराञ्ज्यः ॥ ५८ ॥ **अव्ययीभावाच्च** ॥ ५९ ॥ ञ्यप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्यानम् *। ञ्यप्रकरणे परिमुखादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। पारिमुख्यम्। पार्योष्ठ्यम्। अव्ययीभावाद्विधाने उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधः *।

कोशा॥ विकारे इति। तस्य विकार इत्यत्र प्रकरणे सूत्रमिदं कर्तव्यम्। एण्या ढञिति कृत्वा कोशादिति कर्तव्यम्। अर्थानुपपत्तिरिति। कौशेयशब्दस्य लौकिको योर्थः सूत्रवस्त्रलक्षणः स एवं नोपपद्यते लौकिकार्थो न संगृहीतः स्यादित्यर्थः। न ह्यद इति। कौशेयशब्दाभिधेयं वस्त्रसूत्रलक्षणं कोशेन सम्भवतीत्यर्थः। ननु कोशस्य वस्त्रकारणत्वात् कार्यस्य चकारणे सम्भवात् कथमनुपपत्तिः। नैष दोषः। लोकप्रसिद्धार्थबाध एवं कृतः स्याद् नहि कार्यावस्थायां लोकः कार्यकारणयोः सम्भवक्रियापेक्षमेवाधाराधेयभावमधिगच्छति, किन्तर्हि प्रकृतिविकारभावम्। अर्थश्चेति। लौकिकोर्थो विकारे प्रत्ययविधानेन शास्त्रेणानुसृतत्वाद्युक्तियुक्तो भवतीत्यर्थः॥ ४२॥

कलाप्य॥ कलापिसहचरित इति। यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स कलापीत्यर्थः॥ ४८॥

तत्र भवः॥ नहि काक इति। यथा काकवाशितस्य कालाधिकारनिवृत्तिर्नाभिधेया तथा तत्रशब्दस्यापीत्यर्थः। तत्रग्रहणं चेति। सप्तम्यर्थमात्रप्रतिपत्तिप्रयोजनं तत्रग्रहणं कालसम्बद्धस्य विशेषफलस्य तत्रग्रहणस्य निवृत्तिविरोधात् करोतीत्यर्थः॥ ५६॥

गम्भीराञ्ज्यः॥ ञ्यप्रकरण इति। अव्ययीभावाच्चेत्येतदनिव्यापकत्वादकृत्वा परिमुखादिभ्य एव ञ्यो विधेयः गणे चाव्ययीभावकार्ययुक्तानि परिमुखादीनि पठितव्यानि न तु प्रातिपदिकान्येव। तेन तेषां बहुव्रीहितत्पुरुषाणां ग्रहणं न भविष्य-

अव्ययीभावाद्विधाने उपकूलादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । औपकूलाः औपशालाः ॥

अन्तः पूर्वपदाट्ठञ् ॥ ६० ॥ असल्पमिदमुच्यते । समानस्य तदादेश्च ॥ समानस्य सामानिकः । तदादेः । सामानग्रामिकः । सामानदेशिकः । अध्यात्मादिषु चेष्यते । आध्यात्मिकम् । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऊर्ध्वंदमाच्च देहाच्च ॥ ऊर्ध्वदमाच्च देहाच्च ठञ्वक्तव्यः । और्ध्वदमिकम् । और्ध्वदेहिकम् । लोकोत्तरपदस्य च ॥ लोकोत्तरपदस्य च ठञ् वक्तव्यः । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । मुखपार्श्वतसोरीयः ॥ मुखपार्श्वत इत्येताभ्यां तसन्ताभ्यामीयप्रत्ययो वक्तव्यः । मुखतीयः पार्श्वतीयः । कुग्जनस्य परस्य च ॥ ईयो वक्तव्यः । कुच्चागमः । जनकीयः । परकीयः । ईयः कार्योऽथ मध्यस्य ॥ मध्यीयः । मण्मीयौ प्रत्ययौ तथा ॥ मण्मीयौ चापि प्रत्ययौ वक्तव्यौ । माध्यमः । मध्यमीयः । मध्यो मध्यं दिनण् चास्मात् ॥ मध्यशब्दोयं मध्यंभावमापद्यते दिनण् चास्मात्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । माध्यन्दिन उपगायति । स्थाम्नो लुगजिनात्तथा ॥ लुक्स्थाम्नो वक्तव्यः । अश्वत्थामा । अजिनात्तथा । अजिनान्ताच्च लुग्वक्तव्यः । कृष्णाजिनः । उष्ट्राजिनः । सिंहाजिनः । व्याघ्राजिनः । बाह्यो दैव्यः पाञ्चजन्योऽथ गम्भीराञ्ञ्य इष्यते ॥

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ ६६ ॥ किमर्थं भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियते । भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः * । भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारः क्रियते । अपवादविधानार्थः । युगपदपवादान् वक्ष्यामीति । किमुच्यते ऽपवादविधानार्थ इति न पुनर्निर्देशार्थोऽपि स्यात् । कृतनिर्देशौ हि तावर्थौ । एकस्तत्र भव इति । अपरस्तस्येदमिति ।

तीति भावः । अथ सूत्रं क्रियते तदातिव्याप्तिपरिहारायेदं वक्तव्यमित्याह अव्ययीभावादिति ॥ ५३ ॥

अन्त ॥ ऊर्ध्वंदमाच्चेति । दम उत्तरपदं ठञ्संनियोगेनोर्ध्वशब्दस्य मकारान्तत्वं निपात्यते । ऐहलौकिकमिति । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । मुखतीयमिति । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । मध्यमीय इति । गहादिषु मध्यो मध्यमं चाण् चरण इति यत्पठितं तत्र पृथिवीमध्यमवाची मध्यशब्दो गृह्यत इत्युक्तम् । ततोन्यत्रापि भवार्थे मध्यमीय इति यथा स्यादिति मीयप्रत्ययविधिः । जानादिषु पृथिवीमध्यवाचिन एव मध्यमीय इति यथा स्यान्मध्यान्तरवाचिनो मा भूदित्येवमर्थं गहादिषु पृथिवीमध्यस्य मध्यमभाव इत्युक्तम् । स्थाम्नो लुगजिनात्तथेति । उभाभ्यामपि तदन्तविधिरिष्यते । बाह्य इति । गम्भीराञ्ञ्य इत्यत्रेदं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ६० ॥

तस्य व्या ॥ अधिकारोयमिति वृत्तिकारैर्व्याख्यातत्र प्रयोजनं पृच्छति किमर्थमिति । यथा विहितविधानार्थमेव भवव्याख्यानयोरुपादानं कस्मान्न भवतीति भावः । अपवादविधानार्थ इति वक्ष्यमाणाछ्आदयोऽपवादा भवव्याख्यानयोर्यथा स्युरित्येवम-

अथ व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं किमर्थम् । तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं भवार्थम्* तत्र व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं क्रियते । भवार्थम् । किमुच्यते भवार्थमिति । न पुनर्व्याख्यानार्थमपि स्यात् । व्याख्याने ह्यवचनात्सिद्धम् *। व्याख्याने हि क्रियमाणे अन्तरेण वचनं सिद्धम् । प्रत्येति व्याख्यानमित्येतद्भवाति तस्माद्व्युत्पत्तिर्भविष्यति । किं च प्रत्येतद्भवाति । व्याख्यातव्यस्य नाम । यदुच्यते भवार्थमिति तत्र व्याख्यानार्थमपि व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणं क्रियते । इह मा भूत् । पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसलेति । अथ क्रियमाणेपि व्याख्यातव्यनाम्नो ग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति । अवयवश आख्यानं व्याख्यानम् । पाटलिपुत्रं चास्मै अवयवश आचष्टे । ईदृशा अस्य प्राकारा ईदृशा अस्य प्रासादा इति सत्यमेतत् । क्व चित्तु का चित्प्रसृततरा गतिर्भवति । शब्दग्रन्थेषु चैषा प्रसृततरा गतिर्भवति । निरुक्तं व्याख्यायते व्याकरणं व्याख्यायतइत्युच्यते न कश्चिदाह पाटलिपुत्रं व्याख्यायतइति । भवे मन्त्रेषु लुग्वचनम् *। भवे मन्त्रेषु लुग्वक्तव्यः। अग्निष्टोमे भवो मन्त्रः अग्निष्टोमः । राजसूयः । वाजपेयः । कल्पे च व्याख्याने*। कल्पे च व्याख्याने लुग्वक्तव्यः । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानं कल्पो ऽग्निष्टोमः । राजसूयः । वाजपेयः । स तर्हि वक्तव्यः । न वा तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्* । न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । अग्निष्टोमार्थोऽग्निष्टोमः। राजसूयः । वाजपेयः ।

क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ६८ ॥ क्रतुग्रहणं किमर्थम् । यज्ञेभ्य इतयित्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतका यज्ञास्तत एवोत्पत्तिः स्यात् । आग्निष्टोमिको राजसूयिको वाजपेयिकः । यत्र वा यज्ञशब्दोस्ति । नावयज्ञिकः । पाकयज्ञिकः । इह न स्यात् । पाञ्चौदनिकः । शातौदनिकः । दाशौदनिक इति । क्रतुग्रहणे पुनः

र्थस्तयोरधिकार इत्यर्थः । निर्देशार्थोपीति । अणादीनां घादीनाञ्चार्थे निर्देशार्थोपीत्यर्थः । भवार्थमिति । उत्तरैर्योगैर्भवे व्याख्यातव्यनाम्न एव प्रत्यया यथा स्युरित्येवमर्थमित्यर्थः । व्याख्याने हीति । व्याख्यानशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वाद् व्याख्यातव्याक्षेपस्य सिद्धत्वादिति भावः । पाटलिपुत्रस्येति । यादृशः सुकोसलायां प्राकारादिसंनिवेशः तादृशः पाटलिपुत्र इति पाटलिपुत्रं व्याख्यातव्यं भवतीति स्यादेव प्रत्ययः । व्याख्यातव्यनामग्रहणात्तु व्याख्यातव्यत्वेन प्रसिद्धतमस्य ग्रन्थस्य यन्नाम तस्य ग्रहणादतिप्रसङ्गाभावः । अग्निष्टोमे भव इति । अग्निष्टोमशब्दोत्र क्रतुवाच्येव न तु व्याख्यातव्यवाचीति ठञभावादणो लुक् । कल्पे चेति । अत्र ठञ एव लुक् ॥ ६६ ॥

क्रतु ॥ क्रतुयज्ञशब्दयोः पर्यायत्वात् प्रश्नः । क्रतुग्रहणमिति । संज्ञीभूतका इति । मुख्या इत्यर्थः । यत्र वेति । बहुवचननिर्देशात् स्वरूपग्रहणे निरस्ते तदन्तविधिः स्यादिति भावः । पाञ्चौदनिक इति । सोमपानाभावादमुख्यत्वमेषामिति भावः । तस्माद् गौणमुख्यपरिहारार्थमुभयोरुपादानम् ॥ ६७ ॥

क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ यज्ञग्रहणं किमर्थम्। क्रतुभ्य इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतकाः क्रतवस्तत उत्पत्तिः स्यात्। अग्निष्टोमिको राजसूयिको वाजपेयिक इति। इह न स्यात्। पाञ्चौदनिकः शातौदनिकः। दाशौदनिक इति। यज्ञग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति॥

द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक्॥७२॥ नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् *। नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थं द्रष्टव्यम्। नामिकः। आख्यातिकः। नामाख्यातिकः॥

विदूराञ्ञ्यः॥८४॥ अयुक्तोयं निर्देशः, न ह्यसौ विदूरात्प्रभवति। किं तर्हि। वालवायात्प्रभवति। विदूरे संस्क्रियते। एवं तर्हि, वालवायो विदूरं च। वालवायशब्दो विदूरशब्दमापद्यते ञ्यश्चास्मात्प्रत्ययो वक्तव्यः। प्रकृत्यन्तरमेव वा॥ अथ वा प्रकृत्यन्तरं विदूरशब्दोस्ति वालवायस्य। न वै तत्र वालवायं विदूर इत्युपाचरन्ति। न वै तत्रेति चेद् ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत्। यथा। वणिजो वाराणसीं जित्वरीत्युपाचरन्ति। एवं वैयाकरणा वालवायं विदूर इत्युपाचरन्ति। वालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा। न वै तत्रेति चेद् ब्रूयाज्जित्वरीवदुपाचरेत्॥ १॥

अभिनिष्क्रामति द्वारम्॥८६॥ अयुक्तोयं निर्देशः चेतनावत एतद्भवति निष्क्रमणमपक्रमणं वा द्वारं चाचेतनम्। कथं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः। अभिनिष्क्रमणं द्वारमिति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः। नकर्त्तव्यः। अचेतनेष्वपि चेतनवदुपचारो दृश्यते। तद्यथा। अयमस्य कोणोभिनिसृतः। अयमभिप्रविष्ट इति॥

विदूरा॥ वालवाय इति। आदेश एव सूत्रे निर्दिष्टः। तेन त्वनुरूपः स्थानी वालवायशब्द आक्षिप्यते यथा शिवादिगणे विश्रवणरवणेत्यादेशौ पठ्येते ताभ्यां तु विश्रवशब्दः स्थानित्वेनाक्षिप्यते। प्रकृत्यन्तरमिति। विदूरशब्दो नगरविशेषस्येव पर्वतविशेषस्यापि वाचकः स एव च प्रकृतित्वेनाश्रीयतइत्यर्थः। पर्वते विदूरशब्दो न प्रसिद्ध इति चेद् जित्वरीवद्व्यवहरेत् प्रतिनियतपुरुषापेक्षाऽपि प्रसिद्धिर्भवति वणिजश्च मङ्गलार्थः वाराणसीं जित्वरीति व्यवहरन्ति॥ ८४॥

अभि॥ चेतनावत इति। निष्क्रमणस्य पादविक्षेपरूपत्वादिति भावः। यद्यपि शकटादीनां निष्क्रमणादि भवति तथापि चेतनाधिष्ठानान्न तु स्वतन्त्राणामिति भावः। अचेतनेष्वपीति। देशान्तरप्राप्तिलक्षणकार्यदर्शनादचेतनेष्वपि क्रियाव्यवहारः। न च पादविक्षेप एव निष्क्रमणम्। वायुर्निष्क्रामतीति दर्शनात्। ननु द्वारस्य देशान्तरप्राप्तिफलं निष्क्रमणं नैवास्ति। एवं तर्हि करणस्यापि कर्तृसाध्यक्रियारोपादभिनिष्क्रामति द्वारमिति निर्देशः॥ ८६॥

अधि॥ आख्यायिकाभ्य इति। तादर्थ्ये चतुर्थी। आख्यायिकाभिधानाय यः प्रत्ययस्तस्य बहुलं लुप् भवतीत्यर्थः॥ ८७॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥ **लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलम् *** । अधिकृत्य कृते गून्थ इत्यत्र लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलं वक्तव्यः : वासवदत्ता । सुमनोत्तरा । न च भवति भैमरथी ॥

शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ॥ ८८ ॥ **द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः *** । द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । दैवासुरम । राक्षोसुरम् । दैवासुरी । राक्षोसुरी ॥

सोस्य निवासः ॥ ८९ ॥ **अभिजनश्च** ॥ ९० ॥ अथ निवासाभिजनयोः को विशेषः । निवासो नाम यत्र संप्रत्युष्यते । अभिजनो नाम यत्र पूर्वैरुषितम् ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ ९८ ॥ किमर्थं वासुदेवशब्दाद वुन् विधीयते । न गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञित्येव सिद्धम् । न ह्यस्ति विशेषः । वासुदेवशब्दाद् वुञो वा वुनो वा । तदेव रूपं स एव स्वरः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । वासुदेवशब्दस्य पूर्वनिपातं वक्ष्यामीति । अथ वा नैषा क्षत्रियाख्या । संज्ञैषा तत्र भगवतः ॥

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ॥ १०० ॥ सर्ववचनं किमर्थम् । **सर्ववचनं प्रकृतिनिर्ह्रासार्थम् *** । सर्ववचनं क्रियते प्रकृतिनिर्ह्रासो यथा स्यात् । तच्च मद्रवृज्यर्थं द्रष्टव्यम् । माद्रो भक्तिरस्य माद्रौ वा भक्तिरस्य मद्रक इत्येव यथा स्यात् । वार्ज्यो वा भक्तिरस्य वार्ज्यौ वा भक्तिरस्य वृजिक इत्येव यथा स्यात् ॥

सोस्य ॥ निवासाभिजनयोरिति । अभिजनशब्देन पूर्वे बान्धवा उच्यन्तेतत्संबन्धाद् देशोभिजनो गृह्यते । निवासशब्देनाप्यधिकरणसाधनेन देश एवेत्यविशेषात्प्रश्नः । निवासो नामेति । यत्र स्वयं वसति स तस्य निवासः । यत्र पूर्वं बान्धवानामुषितं सोभिजन इत्यर्थः । निवाससाहचर्याच्चाभिजनो देशो गृह्यते न तु पूर्वे बान्धवाः ॥८९॥

वासुदेव ॥ वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः ऋष्यन्धकेत्यणन्तः । तत्र गोत्रत्वात् क्षत्रियत्वाच्च वुञि रूपस्वरयोः सिद्धत्वात्प्रश्नः । किमर्थमिति । पूर्वनिपातमिति । अभ्यर्हितं पूर्वं निपततीत्यस्य ज्ञापनार्थमित्यर्थः । संज्ञैषेति । नित्यः परमात्मदेवताविशेष इह वासुदेवो गृह्यतइत्यर्थः । प्रसङ्गेन च निर्देशेन पूर्वोक्तोप्यर्थो ज्ञाप्यते ॥ ९८ ॥

जन ॥ जनपदिनो जनपदस्वामिनः क्षत्रियाः । तद्वाचिनां बहुवचने जनपदवाचिना शब्देन समानश्रुतीनां जनपदवत् सर्वं भवति सोस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । यथा अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गक इत्यवृद्धादपि वुञ् भवति । एवमङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्येत्यत्रापि भवति । एवं स्थिते प्रश्नः । सर्ववचनमिति । अन्तरेणापि सर्ववचनं जनपदवदिति सामान्येनातिदेशः क्रियमाणः सर्वस्य भविष्यतीति भावः । प्रकृतिनिर्ह्रासार्थमिति ॥ असति सर्वग्रहणे प्रत्ययस्यैव प्राधान्यादतिदेशः स्यान्न तु प्रकृतेरपि । सर्वग्रहणात्तु भवति । निर्ह्रासोपचयोल्पत्वमित्यर्थः । वृद्धिनिमित्तेषु वुञादिषु विधेयेषु

तेन प्रोक्तम् ॥ १०१ ॥ प्रोक्तग्रहणमनर्थकं तत्रादर्शनात् * । प्रोक्तग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । तत्रादर्शनात् । ग्रामे ग्रामे कलापकं काठकं च प्रोच्यते तत्रादर्शनात् । न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते ग्रन्थे च दर्शनात् * । यत्र च दृश्यते ग्रन्थः स भवति । तत्र कृते ग्रन्थइत्येव सिद्धम् । छन्दोर्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । न हि छन्दांसि क्रियन्ते । नित्यानि च्छन्दांसि । छन्दोर्थमिति चेत्तुल्यम् * । छन्दोर्थमिति चेत्तुल्यमेतद्भवति । ग्रामे ग्रामे काठकं कालापकं च प्रोच्यते । तत्रादर्शनात् । न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते । ग्रन्थे दर्शनात् । यत्र दृश्यते ग्रन्थः स भवति । तत्र कृते ग्रन्थइत्येव सिद्धम् । ननु चोक्तम् । न हि च्छन्दांसि क्रियन्ते । नित्यानि च्छन्दांसीति । यद्यप्यर्थो नित्यः । या त्वसौ वर्णानुपूर्वी सा ऽनित्या । तद्भेदाच्चैतद्भवति । काठकम् । कालापकम् । मौदकम् । पैप्पलादकमिति । न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । यत्तेन प्रोक्तं न च तेन कृतम् । माथुरी वृत्तिः । यदि तर्हि अस्य निबन्धनमस्ति । इदमेव वक्तव्यम् । तन्न वक्तव्यम् । तदप्यवश्यं वक्तव्यम् । यत्तेन कृतं न च तेन प्रोक्तम् । वाररुचं काव्यम् । जालूकाः श्लोकाः ॥

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ १०४ ॥ प्रत्यक्षकारिग्रहणम् * । प्रत्यक्षकारिग्रहणं कर्त्तव्यम् । अन्तेवास्यन्तेवासिभ्यो मा भूदिति । तत्तर्हि वक्तव्यम्

र्थं मत्वाह तच्चेति । द्वित्वैकत्वयोश्च शब्दभेदादतिदेशः प्रकृतिनिर्ह्रासार्थः । न तु बहुत्वे तत्र मद्रा इति शब्दभेदाभावात् । मद्रक इति । मद्रस्यापत्यमिति द्व्यञ्मगधेत्यण् । माद्रशब्दस्य मद्रशब्दातिदेशः । तत्प्रत्ययादेशश्च वार्ग्य इति । वृजेरपत्यमिति वृद्धेत्कोसलेति ञ्यङ् ॥ १०० ॥

तेन ॥ प्रपूर्वो वचिः प्रकाशने अध्यापनरूपे वा वर्तते करणे वा । तत्राद्येर्थे प्रत्ययो न दृश्यते द्वितीये तु सूत्रान्तरेण सिद्धमिति मत्वाह प्रोक्तग्रहणमिति । ग्रामे ग्राम इति । सुशर्मादीनां प्रतिग्रामं प्रवक्तृत्वेऽपि सुशर्मणा प्रोक्तं काठकं सौशर्मणमिति प्रयोगो न दृश्यतइत्यर्थः । नित्यानीति । कर्त्तुरस्मरणात्तेषामिति भावः । या त्वसाविति । महाप्रलयादिषु वर्णानुपूर्वीविनाशे पुनरुत्पद्य ऋषयः संस्कारातिशयाद्वेदार्थं स्मृत्वा शब्दरचनां विदधतीत्यर्थः । तद्भेदादिति । आनुपूर्वीभेदादित्यर्थः । ततश्च कठादय वेदानुपूर्व्याः कर्त्तार एव न तु स्थिताया एव सुशर्मादिवत्कारः । ततश्च छन्दस्यपि कृते ग्रन्थइत्येव सिद्धः प्रत्यय इति भावः । माथुरीति । माथुरेण प्रथमतः प्रकाशितेत्यर्थः । कलापिनोऽणित्यण्ग्रहणस्याधिकविधानार्थत्वाद्वृद्धादप्यत्राण् भवति । द्विविधं चेह प्रोक्तं गृह्यते । परकृतं स्वकृतं वा । यत् प्रकाशितं तेन प्रोक्ताधिकारएव कठादिभ्यो वक्ष्यमाणप्रत्ययविधानम् ॥ १११ ॥

कलापि ॥ प्रत्यक्षकारिग्रहणमिति । करोतेः क्रियासामान्यवाचित्वात् सामान्यस्य सर्वविशेषेषु समवायादध्ययनमिह करणं गृह्यते । शिष्यशिष्याणामपि शिष्यव्यवहारदर्शनाद् वार्तिकारम्भः । कलापिखाडायनग्रहणमिति । वैशम्पायनान्तेवासी कलापी कलाप्यन्तेवासिनां वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनौ सिद्धे पृथक् कलापिग्रहणं प्रत्यक्ष

व्यम् । न वक्तव्यम् । कलापिखाडायनग्रहणं ज्ञापकं वैशम्पायनान्तेवासिषु प्रत्यक्षकारिग्रहणस्य । यदयं कलापिखाडायनग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । वैशम्पानान्तेवासी कठः । कठान्तेवासी खाडायनः । वैशम्पायनान्तेवासी कलापी । यद्यन्तेवास्यन्तेवासिभ्योपि स्यात्कलापिखाडायनग्रहणमनर्थकं स्यात्पश्यति त्वाचार्यो नान्तेवास्यन्तेवासिभ्यो भवतीति । ततः कलापिखाडायनग्रहणं करोति । छन्दोग्रहणं चेतरथा ह्यतिप्रसङ्गः* । छन्दोग्रहणं च कर्तव्यम् । इतरथा ह्यतिप्रसङ्गः । इतरथा ह्यतिप्रसङ्गः स्यात् । इहापि प्रसज्येत तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इति ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ १०५ ॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वात्* । पुराणप्रोक्तेष्वित्यत्र याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि सौलभानि इति । किं कारणम् । तुल्यकालत्वात् । एतान्यपि तुल्यकालानीति ॥

कृते ग्रन्थे ॥ ११६ ॥ कृते ग्रन्थे मक्षिकादिभ्योण्* । कृते ग्रन्थइत्यत्र मक्षिकादिभ्योणवक्तव्यः । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकम् । तद्विशेषेभ्यश्च * । तद्विशेषेभ्यश्चाणवक्तव्यः । सरघाभिः कृतं सारघम् । गार्मुतम् । पौत्तिकम् । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । योगविभागात्सिद्धम्* । योगविभागः करिष्यते । कृते ग्रन्थे । ततः संज्ञायाम् । सञ्ज्ञायां च तेन कृतइत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सरघाभिः कृतं सारघम् । गार्मुतम् । पौत्तिकम् । ततः कुलालादिभ्यो वुञ् । संज्ञायामित्येव ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

तस्येदम् ॥१२०॥ तस्येदमित्यसंनिहिते ऽप्राप्तिरिदमः प्रत्यक्षवाचित्वात्* । तस्येदमित्यसंनिहिते ऽप्राप्तिः । किं कारणम् । इदमः प्रत्यक्षवाचित्वादिदमित्येतत्प्रत्यक्षे वर्तते । तेनेहैव स्यात् तस्येदमिति । तस्यादस्तस्य तादित्यत्र न

कारिग्रहणे लिङ्गम् । तथा वैशम्पायनान्तेवासी कठः । कठान्तेवासी खाडायनो वैशम्पायनान्तेवासी भवत्येवेति णिनौ सिद्धे शौनकादिषु णिन्यर्थे खाडायनग्रहणे साक्षाच्छिष्यग्रहणे लिङ्गमित्यर्थः । तित्तिरिणेति छणोऽभावे यथाऽण्न भवति तथा छन्दोब्राह्मणानीत्यत्रोक्तम् ॥ १०४ ॥

पुराण ॥ तुल्यकालत्वादिति । शाठ्यायनादिप्रोक्तैर्ब्राह्मणैरेककालत्वादित्यर्थः । कृते योगविभाग इति । संज्ञायां कुलालादिभ्यो वुञिति सूत्रं विभक्तमित्यर्थः ॥ इति कैयट कृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

तस्येदम् ॥ इदम इति । इदंशब्दाद्योऽर्थः प्रतीयते तस्मिन्नेव प्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः । सिद्धं त्विति । सम्बन्धिना योगे षष्ठी विधीयते, तस्मिन् प्रत्ययइत्यर्थः । सर्वश्चेति ।

स्यात् । सिद्धं तु यद्योगा षष्ठी तत्र* । सिद्धमेतत् । कथम् । यद्योगा षष्ठी वर्तते तत्रेति वक्तव्यम् । अनन्तरादिषु च प्रतिषेधः* । अनन्तरादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्यानन्तरस्तस्य समीपे इति । किं यद्योगा षष्ठी वर्तत इत्यतोनन्तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । नेत्याह । सर्वथानन्तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । सिद्धं तु परिगणनात्* । सिद्धमेतत् । कथम्, परिगणनं क्रियते। स्वे ग्रामजनपदमनुष्येभ्यः* । स्वे ग्रामजनपदमनुष्येभ्य इति वक्तव्यम् । ग्राम। स्रौघ्नः। माथुरः। जनपद । आङ्गकः । वाङ्गकः । मनुष्य । दैवदत्तः । याज्ञदत्तः। पत्त्राद्वाह्ये * । पत्त्राद्वाह्यइति वक्तव्यम् । आश्वमौष्ट्रं गार्दभम् । रथाद्रथाङ्गे*। रथाद्रथाङ्ग इति वक्तव्यम् । आश्वरथम् । गार्दभरथम् । औष्ट्ररथम् । वहेस्तुरणिट् च* । वहेस्त्रन्तादण् चेट्च वक्तव्यः । संवोढुः स्वं सांवहित्रम् । अग्नीधः शरणेरञ्भं च * । अग्नीधः शरणेरञ्प्रत्ययो भसंज्ञा च वक्तव्या । अग्नीधः शरणमाग्नीध्रम् । समिधामाधाने षेण्यण् * । समिधामाधाने षेण्यण् वक्तव्यः । समिधामाधानो मन्त्रः सामिधेन्यो मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् । चरणाद्धर्माम्नाययोः* । चरणाद्धर्माम्नाययोरिति वक्तव्यम् । कठानां धर्म आम्नायो वा काठकम् । मौदकम् । पैप्पलादकम् । तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम् । सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तस्येदमित्यसंनिहितेऽप्राप्तिरिति । किमिदमपि भवान् प्रत्ययार्थमेवोपालभते न पुनः प्रकृत्यर्थमपि । यथैव तर्हि इदमित्येतत् प्रत्यक्षे वर्तते एवं तदित्येतत्परोक्षे वर्तते । तेनैव स्यात्तस्येदमिति । अस्यामुष्य इत्यत्र न स्यात् । अस्त्यत्र विशेषः । एकशेषनिर्देशोत्र भविष्यति । तस्य च अमुष्य च तस्येति । इहापि तर्ह्येकशेषनिर्देशो भविष्यति । तच्च अदश्च इदं च इदमि-

---

पाणिनीये कात्यायनीये च न्यासइत्यर्थः । पाणिनीयन्यासेऽपि देवदत्तस्येदमनन्तरमिति प्रत्ययप्रसङ्गः । सिद्धं त्विति । असंनिहिते प्रत्ययविधानमनन्तरादिषु चाप्राप्तिरित्यर्थः । स्व इति । तेनात्मीयज्ञातिधनेष्वेव प्रत्यया भवन्ति न त्वनन्तरादिषु। पत्त्राद् वाह्यइति । पत्त्राध्वर्युपरिषदश्चेत्यत्रायमर्थनिर्देशः । रथादिति । रथाद्यत्पत्त्रपूर्वादञित्येतयोर्योगयोरर्थनिर्देशः । सांवहित्रमिति । तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति ढत्वादीनामिटि कर्त्तव्ये ऽसिद्धत्वात् तृचि इटि रूपम् । आग्नीध्रमिति । अग्निमिन्धइति क्विप्। अन्तर्भावितण्यर्थत्वादिन्धिः सकर्मकः । होताग्नीदुच्यते । तस्य शरणं गृहमाग्नीध्रम् । भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधनाज्जश्त्वाभावः । चरणादिति । गोत्रचरणादित्यत्रायमर्थनिर्देशः । एकशेषनिर्देश इति । त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमित्येकशेषः । त्यदादीनां यद्यत्परं तत्तच्छिष्यतइत्युक्तेः पूर्वशेषदर्शनाच्चेत्युक्तमिति पूर्वस्यापि तदः शेषः । सौत्रत्वाच्च निर्देशस्यैकवचनं विभक्त्यन्तानां चैकशेषः । एकशेषद्वारेण चैतत्प्रतिपा-

ष्येव । यदप्युच्यते । अनन्तरादिषु प्रतिषेधो वक्तव्य इति । न वक्तव्यः । अनभिधानादनन्तरादिषूत्पत्तिर्न भविष्यति ॥

द्वन्द्वाद् वुन् वैरमैथुनिकयोः ॥१२५॥ वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः * । वैरे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । दैवासुरम् । राक्षोसुरम् ॥

सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् ॥ १२७ ॥ सङ्घादिषु घोषग्रहणं कर्तव्यम् । गार्गो घोषः । वात्सो घोषः । किमर्थो णकारः । वृद्ध्यर्थः । ञ्णितीति वृद्धिर्यथा स्यात् । सङ्घादिषु प्रत्ययस्य णित्करणानर्थक्यं वृद्धत्वात्प्रातिपदिकस्य* । सङ्घादिषु प्रत्ययस्य णित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् । वृद्धत्वात् प्रातिपदिकस्य । वृद्धमेतत् प्रातिपदिकम् । लिङ्गपुंवद्भावप्रतिषेधार्थं तु * । लिङ्गपुंवद्भावप्रतिषेधार्थस्तु णकारः कर्तव्यः । लिङ्गार्थम् । वैदी । पुंवद्भावप्रतिषेधार्थम् । वैदी स्थूणा ऽस्य वैदीस्थूणः । वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात् ॥

रैवतिकादिभ्यश्छ ॥ १२९ ॥ कौपिञ्जलहास्तिपदादण् * । कौपिञ्जलहास्तिपदादण् वक्तव्यः । कौपिञ्जलः । हास्तिपदः । अथर्वणिकस्येकलोपश्च * । आथर्वणिकस्येकलोपश्चाण्वक्तव्यः । आथर्वणो धर्मः । आथर्वण आम्नायः । इदमाथर्वणार्थमाथर्वणिकार्थं च चतुर्ग्रहणं क्रियते । वसन्तादिषु अथर्वन्शब्द आथर्वणशब्दश्च पठ्यते । षष्ठे अध्याये प्रकृतिभावार्थं ग्रहणं क्रियते । इदं चतुर्थमिकलोपार्थं द्विग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । तेन प्रोक्तमिति प्रकृत्य ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः । वसिष्ठोऽनुवाको विश्वामित्रोऽनुवाक इत्येवमर्थम् । ततो वक्तव्यम् । अथर्वणो वेति । तेन सिद्धमथर्वा इति । आथर्वण इति च । अथ वसन्तादिष्वाथर्वणशब्दः पठितव्यस्तत्र च नार्थः प्रकृतिभावार्थेन नापि इकलोपार्थेन । यदि वसन्तादिष्वाथर्वणशब्दः पठ्यते । अथर्वाणमधीते आथर्वणिक

दयति षष्ठ्यन्तमात्र प्रकृतित्वेन विवक्षितं तत्प्रतियोगिमात्रं च प्रत्ययार्थत्वेन यत्वपरं लिङ्गसंख्याप्रत्यक्षपरोक्षादिकं तदविवक्षितम ॥ १२० ॥

सङ्घाङ्क ॥ घोषग्रहणमिति । घोषे ऽपि प्रत्ययः सिध्यति । वैषम्याच्च यथासंख्यं न भवति । लिङ्गेति । लिङ्गविहितप्रत्ययो लिङ्गशब्देनोच्यते ॥ १२७ ॥

रैवति ॥ अपाणिनीयःसूत्रेषु पाठ इत्याह कौपिञ्जलेति । गोत्रे वुञि प्राप्ते ऽण्विधिः । अस्मादेव निपातनादपत्यार्थे कपिञ्जलहस्तिपादशब्दाभ्यामण् पादस्य पद्भावश्च । गोत्राधिकाराद् गोत्रप्रत्ययान्तादिदं विधानम् । अण्वक्तव्य इति । कौपिञ्जलहास्तिपदादणित्यस्यापाणिनीयत्वात् । ऋषिभ्यो लुगिति । वसिष्ठादिशब्दसिद्धये अवश्यवक्तव्यो लुक् न त्वसत्यस्मिन् सूत्रे आथर्वणिकानां धर्म आम्नायो वेत्यत्रार्थे आथ-

इति न सिध्यति । नैष दोषः । इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम् । अथर्वाणमधीते आथर्वणिक इति। तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः। अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति । अव्यविकन्यायेन । तद्यथा । अवेर्मांसमिति विगृह्याविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति । एवमाथर्वणमधीतइति विगृह्य आथर्वणिक इति भविष्यति । अथर्वाणमधीतइति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति । तत्राभिसंबन्धमात्रं कर्तव्यम्। आथर्वणिकानामिदमिति। न चेदानीमन्यदाथर्वणिकानां स्वं भवितुमर्हति अन्यदतो धर्मादाम्नायाद्वा ॥

तस्य विकारः ॥ १३२ ॥ तस्येति वर्त्तमाने पुनस्तस्यग्रहणं किमर्थम्। तस्यप्रकरणे तस्य पुनर्वचनं शैषिकनिवृत्त्यर्थम् *। तस्यप्रकरणे तस्य पुनर्वचनं क्रियते । शैषिकनिवृत्त्यर्थम् । शैषिका निवर्त्तन्ते । कथं च प्राप्नुवन्ति । तस्येदं वचनात् प्रसङ्गः *। तस्येदंविशेषा ह्येते । अपत्यं समूहो निवासो विकार इति। किमर्थमिदमुच्यते । बाधनार्थं कृतं भवेत् ॥ ये तस्य बाधकास्तद्बाधनार्थम्। कथं पुनरशैषिकं बाधेत । उत्सर्गः शेष एवासौ ॥ यो ह्युत्सर्गः सोपि शेष

वर्णशब्दो न सिध्यतीत्याह तत्रेति । यदेवाथर्वणा प्रोक्तमाथर्वणं शास्त्रं तदेवाथर्वणिकानामाम्नायो न तु तेषामाम्नायान्तरमाथर्वणशब्दवाच्यं धर्मस्तु आथर्वणसादृश्यादाथर्वणशब्देनाभिधास्यते । न चेदानीमिति । चरणाद् धर्माम्नाययोरिति वचनादर्थान्तरे प्रत्ययाभावादित्यर्थः ॥ १३१ ॥

तस्य विकारः ॥ शैषिकनिवृत्त्यर्थमिति । विकारावयवयोर्मा भूवन्नित्येवमर्थं तस्यग्रहणमित्यर्थः । कथं चेति । किमधिकारात् प्राप्नुवन्ति । अथ तस्येदमिति वचनात् । यद्यधिकारात् प्राप्तानां तस्यग्रहणेन निवृत्तिः क्रियते तदा पुनरपि तस्येदमित्यनेन प्राप्नुवन्ति । अथ तस्येदमित्यनेन प्राप्तानां तस्यग्रहणेन निवृत्तिः क्रियते। तदासौ नोपपद्यते उत्तरार्थत्वादस्य योगस्य तत्रैव चरितार्थत्वादिति प्रश्नः। तस्येदंवचनादिति। तस्यग्रहणं घादिसम्बद्धस्य तस्यग्रहणस्य निवर्त्तकं घादीनपि निवर्त्तयति । तन्निवर्त्तनसामर्थ्याच्च तस्येदमित्यनेनापि विकारावयवयोर्घादयो न भवन्ति। अन्यथा तन्निवर्त्तनमनर्थकं स्यादित्यर्थः। प्राग्दीव्यत इत्यवधिविशेषाश्रयेण त्वणादीनामधिकारादणादय इह सम्बध्यन्तइति विपर्ययोऽत्र न चोदनीयः । घादयोऽनुवर्त्तन्ताम् अणादयो मानुवर्त्तन्तामिति । किमर्थमिति । सर्वस्यैव सूत्रस्याक्षेपः । बाधनार्थमिति । तस्येदमित्यत्राणादयो घादयश्चाणाद्यपवादा विहिताः तत्र विकारावयवयोरणादय एव यथा स्युस्तदपवादा घादयो मा भूवन्निति एवमर्थमिदमुच्यते । ये तस्येति । अण इत्यर्थः । कथं पुनरिति । तस्येदमित्यस्मात्तस्य विकार इत्यस्य पृथग्निर्देशादनेन विधीयमानोऽणप्रत्ययोऽशैषिकः कथं विकारेऽप्राप्तान् घादीन् बाधतइति प्रश्नः । उत्सर्ग इति । असत्यस्मिन् पृथक् सूत्रे विकारोपि तस्येदमित्यत्रान्तर्भावाच्छेषो भवतीति घादयः प्राप्नु-

एव । के पुनः शैषिकाणां विकारावयवयोः प्राप्नुवन्ति । यावता सर्वमप्यपवादैर्व्याप्तम् । इह न किं चिदुच्यते । हलसीराट्ठगिति । कथं पुनरिच्छताप्यपवादः प्राप्नुवन् शक्यो बाधितुम् । तस्यग्रहणसामर्थ्यात् । किमिदं भवानध्यारूढ तस्यग्रहणस्यैव प्रयोजनमाह । न पुनः सर्वस्यैव योगस्य । अवश्यमुत्तरार्थोऽर्थनिर्देशः कर्त्तव्यः । समर्थविभक्तिरपि तर्ह्यवश्यमुत्तरार्था निर्देष्टव्या । प्रकृता समर्था विभक्तिरनुवर्त्तते तस्येदमिति । न वा संप्रत्ययः * । न वा सम्प्रत्यय इयता सूत्रेण शैषिकाणां निवृत्तेः । न वा काको वाश्यत इत्येवमधिकारा निवर्त्तन्ते । यदि खल्वपि विकारावयवयोः शैषिका नेष्यन्ते । महता सूत्रेण निवृत्तिः कर्त्तव्या । अवयवे चाप्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽनिवृत्तिः * । अवयवे चाप्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽनिवृत्तिरिष्टा तत्र निवृत्तिः प्राप्नोति । पाटलिपुत्रकाः प्राकाराः । पाटलिपुत्रकाः प्रासादा इति । अण्मयटोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिः मयड्उत्सर्गात् * । अण्मयटोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते । पठिष्यति हि विप्रतिषेधम् । अणो वृद्धान्मयडिति स विप्रतिषेधो नोपपद्यते । किं कारणम् । मयड्उत्सर्गात् । निवर्त्तमानेषु शैषिकेषु वृद्धान्मयडुत्सर्गः तस्याणपवादः । उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । अनुवृत्तौ हि छस्योत्सर्गापवादविप्रतिषेधान्मयट् * । अनुवर्त्तमानेषु शैषिकेषु वृद्धाच्छ उत्सर्गः । तस्याण्मयटावपवादौ । अपवादविप्रतिषेधान्मयड् भविष्यति ।

वन्ति । उत्सर्गत्वं विकारस्य प्रकृतिविशेषासंबन्धादसति हि योगविभागे बिल्वादिभ्योऽण् विकार इति वक्तव्यम् । तत्र प्रकृतिविशेषसंबद्ध एव विकार उपयुक्तत्वादशेषः स्यात् । प्रकृतिमात्रसंबद्धस्त्वनुपयोगाच्छेष एव स्यात् । सति तु योगविभागे विकारस्यापि अविभावानुपयोगादशेषत्वाद् घादीनामप्राप्तिः । अप्राप्त्यनुमानमेव बाध इति भावः । के पुनरिति । शैषिकाणामिति निर्द्धारणे षष्ठी । अपवादैरिति । वक्ष्यमाणैरणादिभिरित्यर्थः । हलसीरादिति । हलशब्दो नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तः सीरशब्दोपि क्रन्नन्तो नित्त्वात् । ततश्चैताभ्यां विकारे न कश्चिदणपवादोऽस्तीति ठकं बाधित्वाणेव भवति हालः सैर इति । कथं पुनरितिं । हलसीराट्ठगित्ययमण एवापवादः कथमणैव शक्यो बाधितुं योगस्तूत्तरार्थ एव स्यादिति प्रश्नः । तस्यग्रहणसामर्थ्यादिति । बाधकबाधनार्थादणः पुनर्विधानादित्यर्थः । तस्यग्रहणमेवानन्यार्थमिति तत्सामर्थ्यादित्युक्तम् । इदमर्थाद्धिकारस्योत्कर्षो बाधकबाधनार्थ एवेत्यर्थः । न वेति । घादीनां प्राधान्यात्तस्यग्रहणे गुणे प्राकृते निवर्त्तमानेऽपि निवृत्तिर्न शक्यते प्रतिपादयितुं न हि गुणानुयायि प्रधानं भवति । अवयवे अर्थो घादीनां निवृत्तत्वादप्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽप्रसङ्ग इत्यर्थः । पाटलिपुत्रका इति । पाटलिपुत्रस्यावयवा इति तस्येदमित्यर्थे रोपधेतोः प्राचामिति वुञ् । मयड्उत्सर्गादिति । मयडुत्सर्गः शैषिकेषु निवृत्तेषु सामान्येन विधानमित्यर्थः । अप्राप्त एव वृद्धाच्छे नित्यं वृद्धेति मयडारम्भात् । अनुदात्तादेरित्ययमवृद्धेषु कृतार्थस्तत्राविशेषादञ्मयटोः कोपधाच्चेत्ययमपवादोऽणिति शाकमयमित्यत्र मयट् न ल-

यत्तावदुच्यते न वा संप्रत्यय इयता सूत्रेणात्र शैषिकाणां निवृत्तेरिति संप्रत्यय एव। न ह्यत्राण् दुर्लभः । सिद्धोत्राण् । तस्येदमित्येव । सोयं पुनस्तस्यग्रहणेन सापवादस्याणः प्रसङ्गे इमं निरपवादकमणं प्रतिपादयति तत्र ये तावद् द्वितीयास्तानपवादत्वाद्बाधिष्यन्ते। तृतीयास्तान् परत्वाद्। ये चतुर्थास्तत्र केचित्पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते इत्येवमिमं न बाधिष्यन्ते। केचिन्मध्ये ऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्तइति । एतावन्तश्चैते स्युः यदुत द्वितीयास्तृतीयाश्चतुर्था वा न पञ्चमाः सन्ति न षष्ठाः । यदप्युच्यते । अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो निवृत्तिरिति । प्राण्योषधिवृक्षेभ्यो निवृत्तिरुच्यते । तत्र कः प्रसङ्गो यदप्राण्योषधिवृक्षेभ्यो निवृत्तिः स्याद् । यदप्युच्यते । अण्मयटोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिर्मयड्उत्सर्गादिति। मा भूद्विप्रतिषेधः। पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते इत्येवमणं बाधिष्यते मयटं न बाधिष्यते ॥

अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ॥ १३५ ॥ किमर्थं विकारावयवयोर्युभ्यतइत्यर्थः । अपवादविप्रतिषेधादिति । शाकशब्दाच्छापवादयोरण्मयटोः परत्वान्मयट् सिध्यतीत्यर्थः। इदानीं भाष्यकारः सूत्रेणैवेष्टसिद्धिं प्रतिपादयितुमाह यत्तावदिति। इदमिति । घादीनामिह निवृत्तत्वादयमण् निरपवादः, घाद्यनुवृत्तौ हि योगविभागोनर्थकः स्यात्तस्येदमित्यनेनैव विकारेप्यणादीनां घादीनां च सिद्धत्वात् । तत्रेति । यथा हलसीराट्ठगित्याणि ठग्विधीयमानो द्वितीयो भवति तमपवादत्वादयमण् बाधते तृतीयकत्त्वाप्राप्तः । ये तृतीयस्थाने प्राप्तत्वादस्याणस्तुल्यकक्षत्वात्परत्वाद् बाध्या यथा वृजीनां विकार इति तस्येदमित्यण् प्रथमः । अवृद्धादपीति वुञ् द्वितीयः । मद्रवृज्योः कन्निति तृतीयोनेन बाध्यते । वार्जे इति । वृजिशब्दस्य फिट्सूत्रेषु विकल्पेनोदात्तत्व विधानात् पक्षे आद्युदात्तत्वादण् । पक्षे अनुदात्तादेश्चेत्यञ् । ये चतुर्था इति यथा त्रिगर्तानां विकारः त्रैगर्त इति त्रिगर्तशब्दो बहुव्रीहिः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः । तत्राण् प्रथमः । जनपदलक्षणो वुञ् द्वितीयः । गर्त्तोत्तरपदलक्षणश्छस्तृतीयः । तदवधिग्रहणविहितो वुञ् चतुर्थः । केचिन्मध्य इति । यथा रङ्कूणां विकारो राङ्कव इत्यत्राण् प्रथमः तदपवादश्चोरवृद्धादपीति ओर्देशे ठञिति वुञ्ठञोस्तुल्यकक्षत्वयोरन्यतरो द्वितीयः। ततः कोपधादणिति वा कच्छादिपाठाद्वाण् तृतीयः । मनुष्यतत्स्थयोर्वुञिति चतुर्थः पूर्वमेवाणं बाधते न तु विकाराणां बाधते । तेनैव तु परत्वाद्वुञ् बाध्यते । तत ओरञित्यञि प्राप्ते कोपधाच्चेत्यण् प्रतिप्रसूयते । न पञ्चमा इति । शैषिका इति शेषः । अन्यथा प्रावृषो विकारः प्रावृण्मयः इति मयडस्त्वेवात्राण् प्रथमः । तदपवादः कालाट्ठञिति द्वितीयः ऋत्वण् तृतीयः । प्रावृष एण्य इति चतुर्थः। विकाराण् पञ्चमः । नित्यवृद्धेति मयट् षष्ठो भवति । यदपीति । अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्य इति प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानोण् तस्मादेव शैषिकाणां बाधको न तु प्रकृत्यन्तरात् स्वयमेवाभावादित्यर्थः।अञमिति । ओरञ् अनुदात्तादेश्चेति सूत्रद्वयविहितं कोपधाच्चेत्यण् बाधिष्यते न तु मयटम् । मयट्टैव तु परत्वादण् बाधिष्यतइत्यर्थः ॥ १३२ ॥

अवयवे ॥ कृतनिर्देशौ ह्येताविति । यद्यपि शैषिकनिवृत्त्यर्थत्वमुक्तं तथापि तदनपेक्ष्य

गपदधिकारः क्रियते । विकारावयवयोरुक्तम् * । किमुक्तम् । तत्र तावदुक्तम् । भवव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थः । कृतनिर्देशौ हि ताविति । इहापि विकारावयवयोर्युगपदधिकारोपवादविधानार्थः कृतनिर्देशौ ह्येतावर्थौ तस्येदमिति ॥

बिल्वादिभ्योऽण् ॥ १३६ ॥ किमर्थं बिल्वादिषु गवीधुकाशब्दः पठ्यते । न कोपधादित्येव सिद्धम् । बिल्वादिषु गवीधुकाग्रहणं मयट्प्रतिषेधार्थम् * । बिल्वादिषु गवीधुकाग्रहणं क्रियते मयट्प्रतिषेधार्थम् । मयडतो मा भूदिति ॥

अनुदात्तादेश्च ॥ १७० ॥ अनुदात्तादेरञोविधाने आद्युदात्तान्ङीष उपसंख्यानम् * । अनुदात्तादेरञो विधाने आद्युदात्तान्ङीष उपसंख्यानं कर्तव्यम् । कुवली । कौवलम् । बदरी । बादरम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । निघाते कृते ऽनुदात्तादेरित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । पदस्य ह्यनुदात्तादित्वम् * । पदस्य हि निघातः । सुबन्तं च पदम् । ङ्याप्प्रातिपदिकाच्च प्रत्ययो विधीयते । न वा समर्थस्यानुदात्तादित्वात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । समर्थस्यानुदात्तादित्वात् । समर्थमनुदात्तादित्वेन विशेषयिष्यामः । नैवं शक्यम् । इह च प्रसज्येत । वाचो विकारः । त्वचो विकार इति । एतद्धि समर्थमनुदात्तादि । इह च न स्यात् । सर्वेषां विकारः सर्वइति । तस्मान्नैवं शक्यम् । नं चेदेवमुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयाति । यावत्येव द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादुर्भावस्तावत्येव पूर्वस्य निघात इति । यदयं भिक्षादिगणे गर्भिणीशब्दं पठति । कथंकृत्वा ज्ञापकम् । भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दस्य पाठे एतत्प्रयोजनम् । अनुदात्तादिलक्षणोऽञ्‌ मा भूदिति । यदि पदस्य निघातः । गर्भशब्दोयमाद्युदात्तस्तस्मादिनिरिन्नन्ताद्यः प्रत्ययः प्राप्नोति स तावत्स्यात् । तस्मिन्नवस्थिते निघातस्तत्र कोऽनुदात्तादिलक्षणस्याञः प्रसङ्गः ।

क्वचित्तावदणादयस्सिद्धाः भास्मनं मार्त्तिकमित्यादावित्यसिसंम्बन्धायैतदुक्तम् १३५ ।

अनु ॥ कुवलीति । कुवलबदरशब्दौ ग्रामादीनां चेत्याद्युदात्तौ ताभ्यां गौरादित्वान्ङीष् । पदस्येति । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनादिह चानुदात्तादिग्रहणस्य ङ्याप्प्रातिपदिकविशेषणत्वात् । यथोक्तम् । वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणे च प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थामिति । न वेति । विभक्त्युत्पत्तौ सत्यां ङ्यन्तस्यानुदात्तादित्वं मन्यते । न च वृद्धावृद्धेत्यनेन विरोधः । समर्थावयवस्य ङ्याप्प्रातिपदिकस्य वृद्धादिविशेषणत्वेनाश्रयणात् । एतद्धीति । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वात् प्रातिपदिकयोस्तु धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । सर्वशब्दश्च सर्वस्य सुपीति सुप्याद्युदात्तः । केवलस्त्वयमुणादिष्वन्तोदात्तो निपातित इत्यनुदात्तादिः । तस्माद्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागनुदात्तादित्वमाश्रयणीयम् । पूर्वस्य निघात इति । प्राग् व्यवस्थितस्य निघात इत्यर्थः । गर्भशब्द इति ।

पश्यति त्वाचार्यः । यावत्सेव द्वितीयस्य स्वरस्य प्रादुर्भावस्तावत्सेव पूर्वनिघात इति। अतो भिक्षादिषु गर्भिणीशब्दं पठति। पदग्रहणं किमर्थम्। पदग्रहणं परिमाणार्थम् * । पदग्रहणं क्रियते। परिमाणार्थं पदावधेर्यथा स्यात्। वाक्यस्य मा भूत् । अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति ॥

मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ॥ १४३ ॥ किमर्थं मयड्वैतयोरित्युच्यते। मयड्वैतयोरिति वचनमपवादविषये ऽनिवृत्त्यर्थम् * । मयड्वैतयोरित्युच्यते अपवादविषये ऽनिवृत्तिर्यथा स्यादिति । बिल्वमयं बैल्वम् । एतयोरित्यर्थनिर्देशः * । एतयोरित्यर्थनिर्देशो द्रष्टव्यः। तद्रु द्वेष्यं विजानीयात्। योगयोर्वा प्रत्यययोर्वेति । तदाचार्यः सुहृद्भूत्वाऽन्वाचष्टे । एतयोरित्यर्थनिर्देश इति ॥

ञितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ १५५ ॥ किमर्थमिदमुच्यते विकारावयवयोर्विकारावयवयुक्तत्वान्मयट्प्रतिषेधार्थं ञितश्च तत्प्रत्ययादञो विधानम् * । विकारो विकारेण युज्यते अवयवश्चावयवेन । विकारावयवयोर्विकारावयवयुक्तत्वान्मयट् प्राप्नोति। इष्यते चाञेव स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिद्ध्यतीति मयट्प्रतिषेधार्थं ञितश्च तत्प्रत्ययादञ्विधानम्। एवमर्थमिदमुच्यते। न वा दृष्टो ह्यवयवे समुदायशब्दो विकारे च प्रकृतिशब्दः । तस्मान्मयडभावः । न चैतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। दृष्टो ह्यवयवे समुदायशब्द, स्तद्यथा। पूर्वे पञ्चालाः। तैलं भुक्तम्। घृतं भुक्तम्। शुक्लो नीलः कृष्ण इति। विकारे च प्रकृतिशब्दो दृश्यते। तद्यथा शालीन् भुङ्क्ते मुद्गैः शालिविकारान्मुद्गविकारैरिति। तस्मान्मयडभावः। तस्मान्मयडभावो भविष्यति। नैतद्विवदामहे। अवयवे समुदायशब्दोऽस्ति नास्तीति। विकारे वा प्रकृतिशब्द इति। किं तर्हि विकारावयवशब्दोऽस्ति ततउत्पत्तिः

अर्तिगृभ्यां भन्निति प्रत्ययस्य नित्वात्। पदग्रहणमिति। यस्य पदत्वं भविष्यति तस्यैवैकवर्जमनुदात्तं यथा स्यात् पदसमूहस्य मा भूदित्येवमर्थं पदग्रहणमित्यर्थः ॥ १४० ॥

मयट् ॥ किमर्थमिति। विकारावयवौ प्रकृतावेवेति भावः। मयडिति। एतयोरिलेऽस्मिन् सति पुनर्विधानं मयटो भवति तच्चापवादविषये ऽपि प्राप्त्यर्थं संपद्यते। योगयोर्वेति। योगयोः प्रत्यययोर्वा विषये मयडित्यर्थः स्यादित्यर्थः ॥ १४३ ॥

ञितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ तयोर्विकारावयवयोर्यो ञित्प्रत्ययः तदन्ताद्विकारावयवयोरेवाञ् भवतीति-सूत्रार्थः। किमर्थमिति। अन्तरेणापि सूत्रं सिद्धिं मत्वा प्रश्नः। विकारावयवयोरिति । कपोतस्य विकारो यत् मांसं कापोतं तस्यापि विकारो रसो भवति कालेनावयवस्य सक्थ्यादेः कापोतस्यावयवोऽन्यो भवतीति वृद्धत्वान्मयट्प्रसङ्गे तन्निवृत्त्यर्थमञ्विधानमित्यर्थः । नवेति। यदा कपोतावयवस्य सक्थ्यादेरवयवो विवक्ष्यते तदा कपोतशब्दादेव सक्थ्याद्यवयववृत्तेरञ् भविष्यति। कपोतविकारमांसवृ

प्राप्नोति । विकारावयवशब्दात्प्रसङ्ग इति चेन्न तेनानभिधानात् * । विकारावयवशब्दात् प्रसङ्ग इति चेत्तन्न । किं कारणम् । तेनानभिधानात् । न हि विकारावयवशब्दादुत्पद्यमानेन प्रत्ययेनार्थस्याभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत उत्पत्तिर्न भविष्यति । तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् । अभिधाने ह्यन्यतो मयट्प्रसङ्गः * । अभिधाने सत्यन्ततोपि मयट् प्रसज्येत । बैल्वस्य विकार इति । तस्मात्तत्प्रत्ययान्ताल्लुग्वचनम् * । तस्मात्तत्प्रत्ययान्ताल् लुग्वक्तव्यः । यदि लुगुच्यते । कथं गौमयं भस्म द्रौवयं मानम् । कापित्थो रस इति । अन्यत्र गोमयाद् द्रुवयात् फलाच्च लुग्वक्तव्यः । इह तर्हि औष्ट्रकी । अञन्तादितीकारो न प्राप्नोति । इष्टमेवैतत्संगृहीतम् औष्ट्रिकेत्येव भवितव्यम् । इह हि सौनागाः पठन्ति । वुञश्चाञ्कृतप्रसङ्ग इति । इह तर्हि पालाशी समिदित्यनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । अञ् योनुपसर्जनमिति । अञन्तादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यति । नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात् । काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणीति । अणन्तादितीकारः प्रसज्येत । तस्मादस्तु न तेनानभिधानादित्येव । इह तर्हि कापोतो रस इति प्राणिशब्दो नोपपद्यते । नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । योसावाद्यः कपोतः सलोमकः सपक्षः न च संप्रति प्राणिति । कथं तत्र प्राणिशब्दो वर्त्ततइति । अथ मतमेतत् । प्रकृत्यन्वया विकारा भवन्तीति । इहापि न दोषो भवति ॥

तेश्च कपोतशब्दान्मांसविकारे रस इत्यर्थः । तेनेति । मयटः कापोतमयमिति विकारावयवयोः प्रयोगाभावादित्यर्थः । तस्मादिति । यद्यनभिधानं नाश्रीयते तदा ञितश्च तत्प्रत्ययादिति सूत्रमपनीय बैल्वमयादिनिवृत्त्यर्थं तत्प्रत्ययाल्लुगिति वक्तव्यम् । अन्यत्रेति । गोश्च पुरीष इति विकारे प्रत्ययं मन्यते । यदा तु पुरीषं नावयवो नापि विकारस्तदा गोर्मयट् तत्प्रत्यय एव न भवतीति लुकः प्रसङ्ग एव नास्ति । द्रुवयवशब्दो द्रोर्विकार इति माने वय इति वयप्रत्ययान्तः । पत्राध्वर्युपरिषदश्च ... अनुदात्तादिलक्षणोञ् । औष्ट्रकीति । वृद्धलक्षणस्य मयटो लुकि कृतेञन्तत्वाभावादीकाराप्रसङ्गः । वुञश्चेति । पाणिनीयलक्षणे दोषोद्भावनमेतत् । पालाशीति । पलाशस्य विकारः । पलाशादिभ्यो वेति पक्षे ऽञ् कृदन्ताद्विकारे मयटो लुकि ईकाराप्रसङ्गः । पाणिनीयलक्षणे त्वञन्तादञि सतीकारः सिध्यति । काशकृत्स्नेति । अणन्तस्य स्त्रियामध्येत्र्यामनुपसर्जनत्वादीकारप्रसङ्गः । तस्मादिति । यस्माल्लुकि पालाशीति न सिध्यति तस्मादनभिधानान्मयटोनुत्पत्तिराश्रयितव्या । केषांचित्तु ग्रन्थः । नैष दोषः । अध्येत्र्यामभिधेयायामण ईकारेण भवितव्यम् । यथाध्येत्र्यां वर्त्तते लुप्तः सः यश्च श्रूयते उत्पन्नस्तस्मादीकः । अथ वा पुनरस्तु न तेनानभिधानादिति । अनेन यद्यपि काशकृत्स्ना परिहृता तथाप्यापिशला न परिहृता भवति । पालाश्यापिशले न संवदेते तस्मादस्तु न तेनानभिधानादित्येष पाठो युक्तः । इह तर्हीति । उद्गतप्राणे मांसे प्राणिवाचिनः कपोतशब्दस्य वृत्तिः । सत्यां चावृत्तौ प्राणिवाचित्वाभावाद्रसे मांसविकारे कापोतशब्दो

क्रीतवत्परिमाणात् ॥ १५६ ॥ कथमिदं विज्ञायते । क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति परिमाणाद्विकारावयवयोरिति । आहो स्वित्परिमाणात् क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति विकारावयवयोरिति । किं चातः । यदि विज्ञायते क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति परिमाणाद्विकारावयवयोरिति प्रत्ययमात्रं प्राप्नोतीति । अथ विज्ञायते परिमाणात् क्रीते ये प्रत्यया विहितास्ते भवन्ति विकारावयवयोरिति प्रकृतिमात्रात् प्राप्नुवन्ति । तस्मात्, क्रीतवत्परिमाणादङ्गं च * । अङ्गं च क्रीतवद्भवतीति वक्तव्यम् । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । क्रीतवदिति वतिनिर्देशोऽयम् । यदि च याभ्यः प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन क्रीते प्रत्यया विहितास्ताभ्यः प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषणेन परिमाणाद्विकारावयवयोरपि भवन्ति । ततोऽमी क्रीतवत् कृताः स्युः । अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा स्युः प्रत्ययमात्रं वा स्यान्नामी क्रीतवत्कृताः स्युः । अणो वृद्धान्मयट् * । अणो वृद्धान्मयडिसेतद्भवति विप्रतिषेधेन । अणोऽवकाशः । तित्तिडिक । तैत्तिडिकम् । मयटोऽवकाशः । काष्ठमयम् । इहोभयं प्राप्नोति । शाकमयम् । ओरञोनुदात्तादेरञश्च * । ओरञोनुदात्तादेरञश्च मयड् भवति विप्रतिषेधेन । ओरञोऽवकाशः । अरडु । आरडवम् । मयटः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । दारु । दारुमयम् । अनुदात्तादेरञ्भवतीत्यस्यावकाशः । कुवल । कौवलम् । जरद्वृक्ष । जारद्वृक्षम् । मयटः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । आम्रमयम् । मयटः प्राण्यञ्विप्रतिषेधेन * ॥ मयटः प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन । प्राण्यञोऽवकाशः । गृध्र, गार्ध्रम् । मयटः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चाषम् । भासम् । प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन । न वानव-

---

न सिध्यतीति चोद्यम् । कथं तत्रेति । तत्रापि लोके कपोतशब्दो दृश्यतइति प्रश्नः । प्रकृत्यन्वया इति । प्रकृतेरन्वयो येषु ते प्रकृत्यन्वयाः । प्रकृतिरेव विकाररूपतामापद्यमाना विकारावस्थायामपि क्वचित्प्रकृतिशब्देनाभिधीयत इत्यर्थः ।

क्रीतव ॥ प्रत्ययमात्रमिति । मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकमिति क्रीते ठग्विहित इति शूर्पस्य विकार इत्यत्रापि प्राप्नोति । प्रकृतिमात्रादिति । शूर्पादञन्यतरस्यामित्यञ्ठञौ हलस्य विकार इत्यत्रापि प्राप्नुतः । अङ्गं चेति । कालेभ्यो भववदित्यत्र यदुक्तं सिद्धं तूभयनिर्देशादिति । तदेवानेन प्रतिपाद्यते । अङ्गग्रहणेन प्रत्यासत्त्या परिमाणमेव गृह्यते । तेनायमर्थो भवति क्रीतार्थे यथा परिमाणमङ्गं यथा च परिमाणात् प्रत्ययस्तथा विकारेपि परिमाणमङ्गं प्रत्ययश्च । तेन यस्मात्परिमाणात् क्रीते यः प्रत्ययस्तस्मादेव स एव विकारेपि भवति । न वक्तव्यमिति । क्रीते परिमाणादित्येवान्यतरविशेषणत्वे परिमाणस्य सिद्धे वतिनिर्देशात्सर्वसादृश्यपरिग्रहार्थादुभयविशेषणं परिमाणग्रहणमर्थाद्भवतीत्यर्थ. । अण इति । कोपधाच्चेति विहितात् । कौवलमिति । कुवल्या विकार इत्यर्थेऽञ् । मयटः स एवेति । काष्ठमयमिति । काष्ठशब्दस्याद्युदात्तत्वात् । आम्रमयमिति । आम्रशब्दोमितम्योर्दीर्घश्चेति रगन्तोनुदा-

काशत्वादपवादो मयट् * । न वैष युक्तो विप्रतिषेधः । योयमञो मयटश्च । किं कारणम् । अनवकाशत्वादपवादो मयट् । अनवकाशो मयट् सावकाशमञं बाधिष्यते । स कथमनवकाशः । यद्यनुवर्त्तन्ते शैषिकाः । अथ निवृत्ताः शैषिकाः । वृद्धमाद्युदात्तं मयटोवकाशः । प्राण्यञश्च * । अयं चाप्ययुक्तो विप्रतिषेधः योयं मयटः प्राण्यञश्च । किं कारणम् । अनवकाशत्वादपवादो मयडिसेव । अनवकाशो मयट् । स यथैव ओरञमनुदात्तादेरञं च बाधते एवं प्राण्यञमपि बाधेत । तस्मान्मयड्विधाने प्राणिप्रतिषेधः * । तस्मान्मयड्विधाने प्राणिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः । मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्तइसेवमयं मयट् ओरञमनुदात्तादेरञं च बाधिष्यते प्राण्यञं न बाधिष्यते । यद्येतदस्ति । मध्ये ऽपवादाः पुरस्तादपवादा इति । मानुवृत्तन् शैषिकाः । पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्तइसेवमयमण् अञं बाधिष्यते मयटं न बाधिष्यते । अनुदात्तादेरञः प्राण्यञ्विप्रतिषेधेन * । अनुदात्तादेरञः प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन । अनुदात्तादेरञ्भवतीसस्यावकाशः । जारदूवृक्ष । जारदूवृक्षम् । प्राण्यञः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । कपोत । कापोतम् । प्राण्यञ्भवति विप्रतिषेधेन । कः पुनरत्र विशेषः । तेन वा सस्नेन वा । सापवादकः स विधिः । अयं पुनर्निरपवादः । यदि तेन स्याद् इह न स्यात् । श्वाविधो विकारः शौवाविधम् ॥

त्तादिः । गार्ध्रमिति । गृध्रस्य विकार इत्यर्थः । नवेति । ओरञोनुदात्तादेरञश्चेति य उक्तो विप्रतिषेधस्तन्निराकरोति यद्यनुवर्त्तन्तइति । तस्य विकार इत्यत्र शैषिकाणामनुवृत्तौ छे प्राप्ते मयडारभ्यमाणोन्यपूर्वको भवतीति छस्येवाञोपि बाधइत्यर्थः । एतच्च बाध्यसामान्यचिन्तायां येन नाप्राप्तइति न्यायस्यानवतारादेतन्न्यायानपेक्षयोच्यते । अथेति । तन्निवृत्तौ विध्यन्तरपूर्वको मयड् न भवतीति काष्ठमयादौ सावकाशः परत्वादेवाञं बाधते न त्वपवादत्वादित्यर्थः । प्राण्यञश्चेति । पूर्वत्र विप्रतिषेधाभावेपीष्टसिद्धिर्भवत्येव । दारुमयमाम्रमयमिति । प्राण्यञि तु तदभावे चाषं भासमितीष्टं न सिध्यति मयट्प्रसङ्गात् । तस्मादिति । नित्यं वृद्धशरादिभ्योऽप्राणिन इति वक्तव्यमित्यर्थः । यद्येतदस्तीति । यद्येतदाश्रीयत इत्यर्थः । मानुवृतन्निति । वृत्तेर्द्युद्भ्यो लुङीति वा परस्मैपदम् । पुषादिद्युताद्लीति च्लेरङादेशः । शैषिकाणां निवृत्त्यनुवृत्त्योरपि विप्रतिषेधोपपत्त्या मयटा परत्वात्कोपधलक्षणोण् बाध्यतइत्यर्थः । जरदूवृक्ष इति । जरदूवृक्षशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः । स एवेति । गार्ध्रमिति । कपोतशब्दो लघावन्तइति मध्योदात्तत्वादनुदात्तादिः । सापवाद इति । मयटा परत्वाद् बाध्यमानत्वात् । अयमिति । अनेन परत्वान्मयटो बाधनात् । श्वाविध इति । श्वानं विध्यतीति क्विप् । नहिवृतीति दीर्घः । कृत्स्वरेणोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वादनुदात्तादित्वम् । अत्र मयडभावात् प्राण्यञ् भवति । द्वारादीनां चेति वृद्धिप्रतिषेधे ऐजागमश्च भवति ॥ १५६ ॥

फले लुक् ॥ १६३ ॥ फले लुग्वचनानर्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वात् * । फले लुग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । प्रकृत्यन्तरत्वात् प्रकृत्यन्तरमामलकशब्दः फले वर्त्तते । एकान्तदर्शनात् प्राप्नोति । एकान्तदर्शनात्प्रसङ्ग इति चेद् वृक्षे लुग्वचनम्*। एकान्तदर्शनात्प्रसङ्ग इति चेद् वृक्षे लुग्वक्तव्यः। वृक्षोऽपि हि फलैकान्तः॥

लुप् च ॥ १६६ ॥ लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानम् * । लुप्प्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । व्रीहयः, यवाः, माषा, मुद्गाः, तिलाः॥ पुष्पमूलेषु बहुलम् * । पुष्पमूलेषु बहुलं लुग्वक्तव्यः । मल्लिका । करवीरम् । बिसम् । मृणालम् । न च भवति पाटलानि मूलानि ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

प्राग्वहतेष्ठक् ॥ १ ॥ ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् * । ठक्प्रकरणे तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । माशब्दिकः। नैत्यशब्दिकः। कार्यशब्दिकः। आहौ प्रभूतादिभ्यः*। आहौ प्रभूतादिभ्यष्ठग्वक्तव्यः । प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्याप्तिकः । पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः * । पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यष्ठग्वक्तव्यः । सौस्नातिकः । सौखरात्रिकः । सौखशायनिकः । गच्छतौ परदारादिभ्यः * । गच्छतौ परदारादिभ्यष्ठग्वक्तव्यः । पारदारिकः । गौरुतल्पिकः ॥

फले ॥ प्रकृत्यन्तरत्वादिति । आमलकादिशब्दः फले न यौगिकः आमलक्या फलमिति किं तर्हि जातिशब्दएवेत्यर्थः । एकान्तदर्शनादिति । आमलक्या अवयवे आमलकं दृश्यते । ततश्च यौगिक एव फले आमलकशब्द इत्यर्थः । फलैकान्त इति । फलमेकान्तो यस्येति बहुव्रीहिः । यदि संबन्धदर्शनाद्यौगिकत्वमामलकशब्दस्य फले व्यवस्थाप्यते तदा संबन्धाविशेषादामलकस्येयमामलकी वृक्ष इति वृक्षावयविनि छप्रत्ययमुत्पाद्य लुग्विधेयः । तस्मादुभयत्राप्यामलकादयो जातिशब्दा एव स्वभावतो वर्तन्त इत्यभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः ॥ १६३ ॥

लुप् च ॥ फलपाकशुषामिति । फलपाकेन ये शुष्यन्ति व्रीह्यादयस्तद्वाचिनामित्यर्थः । व्रीहय इति । विल्वाद्यण् । यवा माषा इति । तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तत्वादौत्सर्गिकोऽण् । मुद्गशब्दाद् विल्वाद्यण् । पाटलानीति । पाटलिशब्दो विल्वादिः ॥ १६६ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

प्राग्वहतेष्ठक् ॥ तदाहेति । तदिति कर्ममात्रं निर्दिश्यते । न तु द्वितीयासमर्थविभक्तिः । आहौ प्रभूतादिभ्य इत्यतो भेदेन वचनात्तन पदसमुदायादयं प्रत्ययः । माशब्द इत्याह माशब्दिकः । नित्यः शब्द इत्याह नैत्यशब्दिकः । तत्र पदसमुदायार्थ इतिनाप्रत्यवमृश्यमानो वचनक्रियासंबन्धात्कर्म संपद्यते । अप्रातिपदिकत्वात्तु द्वितीयानुत्पत्तिः । प्रभूतमाहेति । क्रियाविशेषणत्वात्कर्मत्वम् । पृच्छताविति । तिङन्तानुकरणमेतत् । तत्र शब्दे कार्यासंभवाच्छिङन्तार्थे ठग्विधिः ॥ १॥

आकर्षात् ष्ठल् ॥ ६ ॥ इह केषां चित्सांहितिकं षत्वम् । केषां चित्षिदर्थम् । तत्र न ज्ञायते केषां सांहितिकं षत्वं केषां षिदर्थमिति । किमत्र न्याय्यम् । परिगणनं कर्तव्यम् । आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ॥ आवसथात्किसरादेः षितः षडेते ठगधिकारे ॥ १ ॥

विभाषा विवधात् ॥ १७ ॥ वीवधाच्चेति वक्तव्यम् । वैवधिकः ।

त्रेर्मम्नित्यम् ॥ २० ॥ नित्यग्रहणं किमर्थम् । विभाषा मा भूत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । त्रेर्मब्वचनं नित्यविषयार्थम् * । नित्यं त्र्यन्तं मब्विषयमेव यथा स्यात् । केवलस्य प्रयोगो मा भूदिति । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । तत्र यथाधिकारं तद्विषयताप्रसङ्गः * । तत्र यथाधिकारं तद्विषयता प्राप्नोति । निर्वृत्तइति वर्तते । तेन निर्वृत्तएव त्र्यन्तं मब्विषयं स्यात् । येऽन्ये उपचारास्तत्र न स्यात् । कृत्रिमं महत्सु विहितमिति । एवं तर्हि भाव इति प्रकृत्य इमब्वक्तव्यः । कुट्टिमा भूमिः । सेकिमोसिरिस्येत्रमर्थम् । ततो वक्तव्यम् । त्रेः । त्रेश्चेमप्प्रत्ययो भवति । ततो नित्यम् । नित्यं च त्रेरिमप्प्रत्ययो भवति । किमर्थमिदम् । नित्यं त्र्यन्तमिमब्विषयमेव यथा स्यात् केवलस्य प्रयोगो मा भूदिति ॥

आक ॥ इहेति । एकस्य वानेकस्य वा षकारस्य व्यञ्जनपरस्य श्रुत्या विशेषानवधारणात्सांहितिकोपि वा षकारेऽनचि चेति द्विर्वचनविधानादनेकषकारत्वसंभवात्संशयः। आकर्षेति ॥ श्लोकवार्तिककारः संदिग्धानसंदिग्धांश्च भ्रान्तिनिरासाय पर्यगीगणत्। षडेतइति । विधिवाक्यापेक्षं षट्त्वं प्रत्ययास्तु सप्तैते ॥

विभाषा ॥ वीवधाच्चेति वक्तव्यमिति । अत्र विवधवीवधशब्दौ पर्यायौ । तत्रावरविकन्यायो न संभवति । उभाभ्यां प्रत्ययस्येष्टत्वात् । ततो वीवधाच्चेति वक्तव्यमित्युक्तम् ॥ १७ ॥

त्रेमप् ॥ विभाषा मा भूदिति । द्वे अत्र विभाषे संभवतः । एका महाविभाषा अपरा विभाषा। विवधादिति। तत्रान्तरेणापि नित्यग्रहणं पूर्वसूत्र एवानन्तरस्य विभाषाग्रहणस्यास्वरितत्वादननुवृत्तत्वान्महाविभाषा नित्यग्रहणेन निवर्त्यते । इतरोनन्तरा विभाषा निवर्त्यत इत्युक्तमिति मत्वाह नैतदस्तीति । इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति इदं तर्हीति । निर्वृत्त एवेति । एकात्रिणा निर्वृत्तमित्यस्यैव वाक्यस्य निवृत्तिः न तु पक्त्रिः क्रियत इत्यादरपीत्यर्थः । कृत्रिमं महदिति । प्रत्ययप्रयोगमन्तरेणापि महत्वादीनि कृत्रिमशब्दार्थविशेषणानि स्युरित्यर्थः । भाव इति प्रकृत्येति । भाववाचिनः शब्दान्निर्वृत्ते ऽर्थे इमब् विधेय इत्यर्थः । त्रेरिति। पूर्वेण सिद्धे नित्यार्थं वचनम् । तेन निर्वृत्ते तावद्वाक्यं निवर्त्यते । ततो नित्यमित्यनेनोपचारान्तरविषयस्यापि वाक्यस्य निवृत्तिः क्रियत इति तद्विषयता त्रिप्रत्ययस्य सिध्यति ॥ २० ॥

चूर्णादिनिः ॥ २३ ॥ अयं योगः शक्योवक्तुम् । कथं चूर्णी चूर्णिनौ चूर्णिन इति । इनिनैव मत्वर्थीयेन सिद्धम् ॥

लवणाल्लुक् ॥ २४ ॥ लवणाल्लुग्वचनानर्थक्यं रसवाचित्वात् * । लवणाल्लुग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । रसवाचित्वात् । रसवाच्येष लवणशब्दः । नैष संसृष्टिनिमित्तः । आतश्च रसवाची । असंसृष्टे च दर्शनात् * । असंसृष्टेपि हि लवणशब्दो वर्त्तते । तद्यथा । लवणं क्षीरम् । लवणं पानीयमिति । त्रेः संसृष्टे चादर्शनात् * । संसृष्टे चापि यदा नोपलभ्यते । तदाह लवणः सूपः । अलवणा यवागूः अलवणं शाकमिति ॥

प्रयच्छति गर्ह्यम् ॥ ३० ॥ अयुक्तोयं निर्देशः । यदसावल्पं दत्वा बहु गृह्णाति तद्गर्ह्यम् । कथं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः । प्रयच्छति गर्ह्यायेति * । स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः । न कर्तव्यः । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति गर्ह्यार्थं गर्ह्यम् । मेस्याल्लोपो वा * । मेस्याच्छब्दलोपो वा वक्तव्यः । द्विगुणं मे स्यादिति प्रयच्छाति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः । वृद्धेर्वृधुषिभावः * । वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः ।वार्धुषिकः ॥

धर्मं चरति ॥ ४१ ॥ अधर्माच्च * । अधर्माच्चेति वक्तव्यम् । आधर्मिकः

ऋतोञ् ॥ ४९ ॥ नृनराभ्यामञ्वचनम् * । नृनराभ्यामञ्चेति वक्तव्यम् । नुर्द्धर्म्या नारी । नरस्यापि नारी । विशसितुरिड्लोपश्च * । विशसितुरिड्लोप-

---

चूर्णा ॥ इति नेति । ठक्तु संसृष्ट इत्यनेनानभिधानान्न भविष्यतीति भावः ॥ १३ ॥

लव ॥ रसवाचित्वादिति । रसस्य गुणत्वाद् गुणवाचिनां शुक्लादीनां गुणगुणिनोरभेदोपचाराद् गुणवृत्तिदर्शनान्नार्थो लुकेत्यर्थः । असंसृष्टे चेति । लवणेन द्रव्येणा यदसंसृष्टं लवणरसयुक्तं चेत्तत्रापि लवणशब्दस्य दर्शनाद् गुणशब्दत्वमेवास्येत्यर्थः । संसृष्टे चेति । लवणद्रव्यसंसृष्टमपि यल्लवणरसं न संभवति तत्र न दृश्यते लवणशब्द इत्यर्थः ॥ २४ ॥

प्रयच्छ ॥ अयुक्तोयमिति । उत्तमर्णो यदल्पं ददाति न तद् गर्ह्यम् । यस्त्वल्पं दत्वा बहु गृह्णाति तदेव गर्ह्यमित्यर्थः । गर्ह्यायेति द्विगुणाय प्रयच्छाति द्वै|गुणिक इति चतुर्थ्यन्तात् प्रत्ययो विधेय इत्यर्थः । मेस्याल्लोपो वेति॥ उपचारापेक्षया विकल्पार्थो वाशब्दः । द्विगुणं मेस्यादिति वाक्यात् प्रत्ययो मेस्याच्छब्दलोपश्च । वार्द्धुषिक इति। वृद्ध्यर्थं धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

धर्मम् ॥ अधर्माच्चेति । तदन्तविधेर्ग्रहणावता प्रातिपदिकेन निषेधाद्वचनम् । येन विधिरित्यत्र धर्मान्नञ इति वार्त्तिकमनपेक्ष्यैतदुक्तम् ॥ ४१ ॥

ऋतोञ् ॥ नृनराभ्यामिति । नृशब्दस्य सूत्रेणैव सिद्धे प्रत्यये दृष्टान्तत्वेनोपादानम् । यथा नृशब्दादञ् भवत्येवं नरशब्दादपीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

श्चाञ्च वक्तव्यः। विशसितुर्द्धर्म्यं वैशस्त्रम्। विभाजयितुर्णिलोपश्च*। विभाजयितुर्णिलोपोऽञ्च वक्तव्यः। विभाजयितुर्द्धर्म्यं वैभाजित्रम्॥

शिल्पम्॥५५॥ किं यस्य मृदङ्गः शिल्पं स मार्दङ्गिकः। किं चातः। कुम्भकारे प्राप्नोति। एवं तर्ह्युत्तरपदलोपो द्रष्टव्यः। शिल्पमिव शिल्पम्। मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः। मौरजिकः। पाणविकः। पैठरिकः॥

शक्तियष्ट्योरीकक्॥५९॥ किमर्थमीकगुच्यते। न कगेवोच्येत। का रूपसिद्धिः। शाक्तीको याष्टीक इति। शक्तियष्ट्योरीकारोन्ते कशब्दश्च प्रत्ययः। न सिध्यति। विभाषा चैव हि शक्तियष्ट्योरीकारः। अपि च केण इति ह्रस्वत्वम्। एवं तर्हीकगुच्यते। का रूपसिद्धिः। शाक्तीको याष्टीक इति। सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम्। न सिध्यति। यस्येति लोपः प्राप्नोति। इकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति। यदि तर्हि प्राप्नुवन् विधिरिकारोच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यते। सवर्णदीर्घत्वमपि न प्राप्नोति। यं विधिं प्रत्युपदेशोनर्थकः स विधिर्बाध्यते। यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते। यस्येति लोपं प्रतीकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घस्य तु निमित्तमेव॥

अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः॥६०॥ किं यस्यास्ति मतिः स आस्तिकः। किं चातः। चौरे ऽपि प्राप्नोति। एवं तर्हि इति लोपोत्र द्रष्टव्यः। अस्तीत्यस्य

शिल्पम्॥ अभ्यासपूर्वकं क्रियासु कौशलं शिल्पम्। मृदङ्गादिषु द्विविधा क्रियाऽभ्याहननलक्षणा निष्पादनलक्षणा च। तत्र विशेषानुपादानात् पृच्छति किं यस्येति। एवं तर्हीति। उपचरितवृत्तिः शिल्पशब्द आश्रीयत इत्ययमेवेवशब्दलोपः। कुम्भकारस्य हि मृदङ्गं मुख्यं शिल्पं वादकस्य तूपचरितम्। मृदङ्गवादनमिति। लोके तु मार्दङ्गिकशब्दस्य मृदङ्गवादनशिल्पेऽभिधेयः। तत्र साहचर्यान्मृदङ्गशब्दस्य वृत्तिविषये वृत्त्या गतार्थत्वादप्रयोगो वादनशब्दस्य॥५५॥

शक्ति॥ ईकारान्त इति। बह्वादिपाठात्। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति वचनात् शक्तीयष्टिशब्दाभ्यां कग्भविष्यतीत्यर्थः। ईकारोच्चारणसामर्थ्यादिति। अन्यथा ककमेव विदध्यात्। न चावग्रहनिवृत्तिरिकारस्य प्रयोजनम्। यतो न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः। पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम्। यं विधिमिति। एवं च दीर्घोच्चारणं प्रत्याख्यातम्। इकका सिद्धत्वात्। अन्ये त्वाहुः शक्तियष्टिभ्यां ठगिति ठग्विधानादेव यस्येति लोपाभावः सिद्धः प्रहरणमित्यनेन हि ठकि सिद्धे पुनष्ठग्विधानं यस्येति लोपाभावार्थमेव वाक्यनिवृत्तये नित्यार्थं तत्स्यादिति चेत्तन्न। शक्तियष्टिभ्यामित्येवाधिकस्य ठकः पूर्वेण सिद्धस्य पुनर्विधानेन वाक्यनिवृत्तेरपि सिद्धत्वात्॥५६॥

अस्ति॥ चौरे पीति। तस्यापि मतिसद्भावात्। अचेतनश्च पदार्थो नास्तिकः

मतिः । आस्तिकः । नास्तीत्यस्य मतिः नास्तिकः । दिष्टमित्यस्य मतिः दैष्टिकः॥

छत्रादिभ्यो णः ॥ ६२ ॥ किं यस्य च्छत्रधारणं शीलं च्छात्रः । किं चातः । राजपुरुषे प्राप्नोति । एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । छत्रमिव च्छत्रम्। गुरुश्छत्रम्। गुरुणा शिष्यश्छत्रवत् छाद्यः । शिष्येण च गुरुश्छत्रवत्परिपाल्यः ॥

हितं भक्षाः ॥ ६५ ॥ हितं भक्षा इति चतुर्थीनिर्देशः * । हितं भक्षा इति चतुर्थीनिर्देशः कर्त्तव्यः । इतरथा ह्यनिर्देशः * । इतरथा ह्यनिर्देशो न भवति । हितशब्देन च योगे चतुर्थी विधीयते सा प्राप्नोति । स तर्हि चतुर्थीनिर्देशः कर्त्तव्यः । न कर्त्तव्यः । एवं वक्ष्यामि । हितं भक्षास्तदस्मै । ततो दीयते नियुक्तम् । तदस्मा इति ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ७६ ॥ वहत्यभिधाने रथशकटहलसीरेभ्यः प्रत्ययविधानानर्थक्यं विहितत्वात् * । वहत्यभिधाने रथशकटहलसीरेभ्यः प्रत्ययविधिरनर्थकः । किं कारणम् । विहितत्वात् । विहितोऽत्र प्रत्ययस्तस्येदमिति । शब्दभेदादविधानम् । शब्दभेदादविधिरयं भवति अन्यो हि शब्दो रथं वहति अन्यो हि रथस्य वोढेति । शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थाश्रयत्वात् प्रत्ययविधानस्यार्थसामान्यात्सिद्धम् * । शब्दभेदादविधानमिति चेदर्थाश्रयः प्रत्ययविधिः। य एवार्थो रथं वहति स एवार्थो रथस्य वोढेति । तत्रार्थसामान्यात्सिद्धम् । इदं

स्यादिति वक्तव्यम् । न्यायस्य तु प्रदर्शनाद्भाष्यकारेण प्रतिपदं नोक्तम् । अस्तीत्यस्येति । परलोककर्तृका च सत्ता विज्ञेया । तत्रैव विषये लोके प्रयोगदर्शनात् तेन परो लोकोऽस्तीति मतिर्यस्य स आस्तिकस्तद्विपरीतो नास्तिकः । दिष्टशब्दो दैवपर्यायः । तेन दैवपरायणो दैष्टिकः ॥ ६० ॥

छत्रा ॥ राजपुरुष इति । यः पुरुषो राज्ञश्छत्रं धारयति स च्छात्रशब्दाभिधेयः स्यादित्यर्थः । उत्तरपदलोप इति । उत्तरपदस्येवशब्दस्य लोपो द्रष्टव्य इत्यर्थः। गौणी वृत्तिश्छत्रशब्दस्याश्रयणीया । तत्रैव प्रत्ययस्य दर्शनादित्युक्तं भवति । गुरुश्छत्रमिति । अज्ञानं शिष्यस्य च्छादयति निवर्त्तयति यतस्तत्र च्छत्रं शीलमस्य गुरुविषयं पालनं शीलमस्येत्यर्थः ॥ ६२ ॥

हितम् ॥ इतरथा हीति । यदि चतुर्थी न निर्दिश्यते तदा प्रकृताया अस्येति षष्ठ्याः सम्बन्धयोग्यत्वादिहानुपस्थानात्प्रत्ययार्थो न निर्दिष्टः स्यादित्यर्थः ॥ ६५ ॥

तद्वह ॥ शब्दभेदादिति । षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययो विधीयमानो द्वितीयान्तान्न प्राप्नोतीत्यर्थः । अर्थसामान्यादिति । अर्थस्यैक्यात् षष्ठ्यन्तादेव प्रत्ययोत्पत्ताविष्टसिद्धिर्भवत्येवेत्यर्थः । ननु रथाद्रथाङ्गइति तत्रोक्तम् । वोढर्यपि प्रयोगदर्शनादिष्यतामित्यदोषः । द्विरथ्य इति । रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविधिः तदन्ताविधिः ॥ ७६ ॥

तर्हि प्रयोजनम्। यो द्वौ रथौ वहति स द्विरथ्यः। यो द्वयो रथयोर्वोढा द्विरथः। तेन सति लुग्भवति। अनेन सति कस्मान्न भवति। प्राग्दीव्यतइत्युच्यते॥

संज्ञायां जन्याः॥ ८२॥ किं निपात्यते। जनन्या जनीभावो निपात्यते यच्च प्रत्ययः। जन्या इति निपातनानर्थक्यं पञ्चमीनिर्देशात् *। जन्या इति निपातनमनर्थकम्। किं कारणम्। पञ्चमीनिर्देशात्। जनीशब्दादेषा पञ्चमी। इदं तर्हि प्रयोजनम्। सर्वकालः प्रत्ययविधिर्यथा विज्ञायेत। जनीं वहन्ति जन्याः। जनीं वोढारो जन्याः। जनीमवाक्षुर्जन्या इति॥

विध्यत्यधनुषा॥ ८३॥ विध्यत्यकरणेन *। विध्यत्यकरणेनेति वक्तव्यम्। इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः *। अधनुषेत्युच्यमाने ऽनिष्टप्रसङ्गः स्यात्। इहापि प्रसज्येत। शर्कराभिर्विध्यति। कण्टकैर्विध्यतीति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कस्मान्न भवति कण्टकैर्विध्यति शर्कराभिर्विध्यतीति। अनभिधानात्॥

गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः॥ ९०॥ गृहपतिना संयुक्तइत्युच्यते। तत्र दक्षिणाग्नावपि प्राप्नोति। दक्षिणाग्निरपि गृहपतिना संयुज्यते। एवं तर्हि गृहपतिना संयुक्तइत्युच्यते। सर्वश्च गृहपतिना संयुक्तः। तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञायते। साधीयो यो गृहपतिना संयुक्तः। कश्च साधीयः। यस्मिन् पत्नीसंयाजाः क्रियन्ते। अथ वा गृहपतिर्नाम मन्त्रः स यस्मिन्नुच्यते। अथ वा संज्ञायामिति वर्त्तते॥

मत्वर्थे मासतन्वोः॥ २१८॥ मासतन्वोरनन्तरार्थे वा *। मासतन्वोरनन्तरार्थे वेति वक्तव्यम्। मध्वस्मिन्नस्ति मध्वस्मिन्ननन्तरमिति वा मधव्यः।

संज्ञायाम्॥ निपातनानर्थक्यमिति। वृत्तिकारैर्यन्निपातनमाश्रितं तदनर्थकं विधिनैवेष्टसिद्धिर्भवत्येवेत्यर्थः। जनीशब्दादिति। जायतेस्यां गर्भ इति जनी वधूरुच्यते। जनिसहिभ्यामितीण्प्रत्ययो जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः। सर्वकाल इति। यद्यपि विध्यर्थत्वेपि संख्याकालयोरविवक्षयैतत्सिध्यति तथापि न्यायानुसरणे प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति निपातनाश्रयणम्॥ ८२॥

विध्य॥ शर्कराभिरिति। प्रधानस्यात्र सापेक्षत्वाद् वृत्तिप्रसङ्गः। अनभिधानादिति। शर्कराभिः पद्य इति प्रयोगाभावादित्यर्थः। एवं चाधनुषेत्यपि न वक्तव्यम्। अन्ये त्वाहुः, धनुषा करणविशेषेण करणमात्रं लक्ष्यतइति सर्वत्र करणे प्रतिषेधः प्रवर्त्तते॥ ८३॥

गृह॥ गृहपतिर्यजमानः। यस्मिन्निति। यजमानेन पत्न्या च ये यागविशेषाः क्रियन्ते ते पत्नीसंयाजास्ते च गार्हपत्य एव क्रियन्ते न दक्षिणाग्नौ। अथ वेति। स च मन्त्रो गार्हपत्यविषय एव॥ ९०॥

मत्वर्थे॥ अनन्तरार्थे वेति। वाशब्दः समुच्चये। मत्वर्थे मासतन्वर्थविशेषणेपि

माधवः। लुगकारेकाररेफाश्च प्रत्यया: * । लुगकारेकाररेफाश्च प्रत्यया वक्तव्याः। लुक्। मधुः। नभः। तपः। अकारः। इषः। ऊर्जः। इकारः। शुचिः। रेफश्च। शुक्रः॥

वसोः समूहे च ॥ १४० ॥ अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् * । अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। ओ श्रावयेति चतुरक्षरम्। अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम्। ये यजामहइति पञ्चाक्षरम्। यजेति द्व्यक्षरम्। द्व्यक्षरो वषट्कारः। एष वै सप्तदशाक्षरः छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञमनुविहितः। छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानम् * । छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। हस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः। अग्निरीशे वसव्यस्येत्युपसंख्यानम् * । अग्निरीशे वसव्यस्येत्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। तर्हि उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। न कर्त्तव्यम्। स्वार्थविज्ञानात्सिद्धम् * । स्वार्थविज्ञानात् सिद्धमेतत्। वसव एव वसव्याः पान्तु॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम्॥ पादोऽध्यायश्च समाप्तः॥ इति चतुर्थोऽध्यायः॥

प्रत्ययोनन्तरार्थेपीत्यर्थः। मधुरिति। मधु विद्यतेऽस्मिन् नभांसि विद्यते यस्मिन् तपो विद्यते ऽस्मिन्निति यतो लुक्। नभः शब्दोत्राभ्रवाची। अत्र नभस्तप इति नपुंसकत्वं छान्दसत्वात्। इष इति। एषणमिट् सास्मिन्नस्ति ऊर्गस्मिन्नस्ति शोचनं शुक् सास्मिन्नस्तीति प्रत्ययाः। शुक्र इत्यत्रायस्मयादित्वाज्जश्त्वाभावः॥ ११८॥

वसोः॥ अक्षरसमूह इति। अक्षरसमूहवाचिनश्छन्दःशब्दाद्यत्प्रत्ययः। ओश्रावयेति अक्षराणि गण्यन्ते। स्वार्थविज्ञानादिति। वसोरिति योगाविभागः कर्तव्यः। तेन स्वार्थे भविष्यतीत्यर्थः॥१४०॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथमाह्निकम्॥ पादोऽध्यायश्च समाप्तः॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ प्रदीपसहिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ।

प्राक् क्रीताच्छः ॥१॥ प्राग्वचनं किमर्थम् । प्राग्वचनउक्तम् ॥ किमुक्तम् । तत्र तावदुक्तम् । प्राग्वचनं सकृद्विधानार्थम् । अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये ऽणप्रसङ्ग इति । इहापि प्राग्वचनं क्रियते । सकृद्विधानार्थम् । सकृद्विहितः प्रत्ययो विहितो यथा स्याद् योगे योगे तस्य ग्रहणं मा कार्षमिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अधिकारादप्येतत्सिद्धम् । अधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योगउपतिष्ठते । अधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये छप्रसङ्गः । अधिकाराद् सिद्धमिति चेदपवादविषये च्छः प्राप्नोति । उगवादिभ्यो यत् छश्चेति छोपि प्राप्नोति । तस्मात् प्राग्वचनं कर्त्तव्यम् । अथ क्रियमाणेपि प्राग्वचने किमिदं विज्ञायते प्राक् क्रीताद्याः प्रकृतय आहो स्वित्प्राक्क्रीताद्ये ऽर्था इति । किं चातः । यदि विज्ञायते प्राक्क्रीताद्याः प्रकृतय इति स एव दोषः अपवादविषये छप्रसङ्ग इति । अथ विज्ञायते प्राक् क्रीताद्ये ऽर्था इति न दोषो भवति । समाने ऽर्थे

श्रीगणेशाय नमः । प्राक् क्रीताच्छः । प्राग्वचनमिति । छ इत्येवाधिकारोस्त्विति प्रश्नः । प्राग्वचन उक्तमिति । अस्मिन् प्राग्वचने यद्वक्तव्यं तदन्यत्रोक्तं न्यायस्य तुल्यत्वात् । प्राग्दीव्यतोणित्यत्र यदुक्तं तदेवेहापि द्रष्टव्यमित्यर्थः । सकृद्विधानार्थमिति । प्राक्क्रीताद्ये ऽर्थास्तानपेक्ष्य सकृदेवानेन तेष्वर्थेषु च्छस्य विधानं यथा स्यादित्यर्थः । विहितो यथा स्यादिति । पुनः श्रुत्या प्रकर्षप्रतिपत्तिः । सुष्ठुलाघवेन विहितो यथा स्यादित्यर्थः । योगे योगइति । असति सकृद्विधाने तस्मै हितं छ इत्येवं प्रत्यर्थनिर्देशसूत्रं छो वक्तव्यस्तथा च शास्त्रगौरवप्रसङ्गः । अधिकारादिति । छ इत्येतावदेव सूत्रमस्तु नार्थः प्राक्क्रीतादित्यनेन । यथैव प्रत्ययादयोधिकारा अवधिविशेषोपादानमन्तरेणेष्टं साधयन्ति एवमयमपि साधयिष्यतीत्यर्थः । प्रतियोगमित्यनेन लाघवार्थत्वमधिकारस्य दर्शयति । योगे योगउपतिष्ठतइत्यनेन न त्वधिकारस्य व्यापारः प्रदर्श्यते । उगवादिभ्यो यच्छश्चेतीति । नदीस्रोतोन्यायेन प्रतिसूत्रमधिकारस्योपस्थानात् उत्सर्गापवादयोः सन्निधानाविशेषात्तव्यत्तव्यानीयरामिव विकल्पः स्यादित्यर्थः । केचिदाहुः । उगवादिभ्यो यदित्ययमप्यधिकारस्ततो द्वयोरपि पारार्थ्यात्परस्यासम्बन्धादुपलक्षमेतत् । इदं तु प्रदर्शनीयं शरीरावयवाच्छश्चेति । स एव दोष इति । तस्मै हितमित्यादिष्वर्थनिर्देशेषु ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सामान्यप्रकृतिरधिकारात्सन्निहिता शरीरावयवाद्यदित्यादौ तु विशेषप्रकृतिस्तत्र प्राक्क्रीतात् प्रकृतिभ्यो विधीयमानश्छो विशेषप्रकृतेरपि प्राप्नोत्यर्थः । समाने ऽर्थइति । तस्मै हित-

प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यत् छं बाधिष्यते। यथा न दोषस्तथास्तु। प्राक् क्रीताद्ये ऽर्था इति विज्ञायते। कुत एतत्। तथा ह्ययं प्राधान्येनार्थं प्रतिनिर्दिशति इतरथा हि बह्वयस्तत्र प्रकृतयः पठ्यन्ते ततो यां कां चिदेव प्रकृतिमवधित्वेनोपाददीत। अथ वा पुनरस्तु प्राक् क्रीताद्याः प्रकृतय इति। ननु चोक्तमपवादविषयेपि च्छप्रसङ्ग इति। न वा क्व चिद्वावचनात् *। न वा एष दोषः। किं कारणम्। क्व चिद्वावचनात्। यदयं क्व चिद्वावचनं करोति विभाषा हविरपूपादिभ्य इति। तज्ज्ञापयति नापवादविषये छो भवतीति। यद्येवं, नार्थः प्राग्वचनेन। अधिकारात्सिद्धम्। ननु चोक्तमधिकारात्सिद्धमिति चेदपवादविषये च्छप्रसङ्ग इति। परिहृतमेतत्। न वा क्व चिद्वावचनादिति। अथ किमर्थमियानवधिगृह्यते न प्राक् ठञ इत्येवोच्येत। एतज्ज्ञापयत्याचार्यः अर्थेष्वेव भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। समानेर्थे प्रकृतिविशेषादुत्पद्यमानो यच् छं बाधते॥

उगवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥ यञ्ञ्यावञः पूर्वविप्रतिषिद्धं सनङ्गुपानहौ प्रयोजनम् *। यञ्ञ्यौ भवतः अञः पूर्वविप्रतिषेधेन। किं प्रयोजनम्। सनङ्गूपानहौ प्रयोजनम्। यतोऽवकाशः, शङ्कव्यं दारु। पिचव्यः कार्पासः। अञोवकाशः, वार्ध्रं वारत्रम्। सनङ्गुर्नाम चर्मविकारः तस्मादुभयं प्राप्नोति। सनङ्गव्यं चर्म। ञ्यस्यावकाशः, औपानह्यं दारु। अञः स एव। उपानन्नाम चर्मविकारस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। औपानह्यं चर्म। ढश्च *। ढश्च भवत्यञः पूर्ववि-

---

मित्यस्मिन्नर्थे शरीरावयवाद्यद्विधीयमानः प्रकृत्यन्तरे सावकाशं छं बाधते तक्रमिव कौण्डिन्ये दध्नीत्यर्थः। तथा हीति। यथाजातीयोवधिस्तथाजातीयेनावधिमता भाव्यम्। यथा मासात्पर इत्युक्ते कालः प्रतीयते ग्रामात् पूर्व इत्युक्ते देशः। अलोन्त्यात्पूर्व इत्यत्रेवा यां कां चिदिति। अपरिखाय्यश्छ इत्येवं वाच्यं स्यादित्यर्थः। प्रयवेति। अभ्युपगम्यवादोयम्। न त्वयं पक्षो युक्तः। अवधिविजातीयत्वात्। नन्वस्मिन्पक्षे छस्यार्थो न निर्दिष्टः स्यात् ततश्च स्वार्थे प्राप्नोति। नैष दोषः। तस्मै हितमित्यादीनामर्थनिर्देशानां प्रत्ययं प्रति साकाङ्क्षत्वात् सन्निहितेन च्छेन निराकाङ्क्षीकरणादर्थस्य लाभात् स्वार्थे प्रत्ययाप्रसङ्गात्। वावचनादिति। विकल्पवचनादित्यर्थः। अथेति। ठञः परोर्थः प्रकृतिर्वा प्राक्क्रीतान्नास्तीति लाघवार्थं प्राक्ठञ इति वक्तव्यम्। प्राग्वतेष्ठञिति प्रत्यासन्नष्ठञ् ग्रहीष्यत इत्यर्थः। अर्थेष्विति। तेन ज्ञापकाश्रयणमन्तरेण न्यायेनापवादविषये छस्याप्रवृत्तिः सिध्यति। प्राक् ठञ् इति तूच्यमाने तुल्यजातीयस्यावधिमतो भावादर्थाः प्रकृतयो वावधिमत्वेन संगृह्येरन्॥ १॥

उगवा॥ यञ्ञ्याविति। छापवादानां परविप्रतिषेधबाधनायेदम्। छदिर्नामेति। छादनं छदिस्तच्च चर्मविकारोपि सम्भवति। अत्राहुः, छदिरुपानह्योः प्रतिपदं प्रत्यय-

प्रतिषेधेन। ढञोवकाशः। छादिषेयं तृणम्। अञः स एव। छदिर्नाम चर्मविकारस्तस्मादुभयं प्राप्नोति। छादिषेयं चर्म। ढञ् भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। हविरपूपादिभ्यो विभाषाया यत् *। हविरपूपादिभ्यो विभाषाया यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। हविरपूपादिभ्यो विभाषाया अवकाशः। आमिक्ष्यमामिक्षीयम्। पुरोडाश्यं पुरोडाशीयम्। यतः स एव। इहोभयं प्राप्नोति चरव्यास्तण्डुलाः। यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। अन्नविकारेभ्यश्च *। अन्नविकारेभ्यश्च विभाषाया यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। अन्नविकारेभ्यो विभाषाया अवकाशः। सुर्याः सुरीयाः। यतः स एव। इहोभयं प्राप्नोति सक्तव्या धाना इति। यद्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। इष्टवाची परशब्दः विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति। अयं नाभिशब्दो गवादिषु पठ्यते। तत्रैव चोच्यते नाभिनभं चेति। तत्र चोच्यते। नाभेर्नभभावे प्रत्ययानुपपत्तिः प्रकृत्यभावात्। नाभेर्नभभावे प्रत्ययस्यानुपपत्तिः। किं कारणम्। प्रकृत्यभावात्। विकृतेः प्रकृतावभिधेयायां प्रत्ययेन भवितव्यम्। न च नाभिसंज्ञकाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति। यदेव हि तन्मण्डलचक्राणां तदेव मण्डलचक्रं तन्नभ्यमित्युच्यते। सिद्धं तु शाखादिषु वचनाद् ह्रस्वत्वं च। सिद्धमेतत्। कथम्। शाखादिषु नाभिशब्दः पठितव्यः।

विधानाद्युक्तो विप्रतिषेधः। तथा चोक्तम्। परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति नार्थः पूर्वविप्रतिषेधेनेति। चिन्त्यमेतत्। हविरपूपादिभ्य इति सूत्रपाठानुपूर्वीप्रदर्शनार्थमपूपादिग्रहणम्। न ह्यपूपादिषु प्रतिपदं कश्चिदुकारान्तः पठ्यते। पाठे ऽपि वापवादोऽसौ भवत्युत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधस्तस्माद्धविर्विशेषवाचिविषय एव विप्रतिषेधोऽभिमतः। गवादिगणे हविःशब्दस्य पाठात् स्वरूपग्रहणाच्च विभाषाहविरित्यत्र हविर्विशेषवाचिग्रहणम्। चरव्या इति। चर्वधिकरणं हविरुपचाराच्चरुशब्देनोच्यते। अन्नविकारेभ्यश्चेति। अपूपादिष्वन्नविकारेभ्यश्चेति पठ्यते तद्विषयोयं विप्रतिषेध उच्यते। प्रपञ्चार्थश्चायं पाठो हविरपूपादिभ्यो विभाषाया यदित्युक्तत्वात्। तत्र सामर्थ्यादपूपादिग्रहणेनानिर्द्धारितविशेषा अन्नविकारा एव ग्रहीष्यन्ते। प्रकृत्यभावादिति। यद्यपि हितार्थे नभ्यं तैलं नभ्यं लोहबन्धनमिति सिध्यति। तथापि नभ्यं चक्रमिति न सिध्यति। न हि चक्रस्य नाभिर्विकृतिरपि त्ववयवः। नापि तादर्थ्यमस्ति अवयविनोऽवयवार्थत्वाभावादिति पर्यनुयोगः। यस्तु शरीरावयवो नाभिस्ततः परत्वाद्धितार्थे शरीरावयवाद्यदिति यता भाव्यं नाभ्यं तैलमिति। गवादियता सन्नियुक्तो नभभावोऽन्यत्र यति न भवति। न चेति। यद्यपि दारुलक्षणा प्रकृतिर्नाभेरस्ति। तथापि नभ्यशब्दवाच्यं चक्रं नाभेः प्रकृतिर्नास्तीत्यर्थः। मण्डलचक्राणामिति। नेयं निर्द्धारणे षष्ठी सामान्यविशेषाभावात्। न हि भवति गवां गौः सम्पन्नक्षीरतमेति। तस्मादवयवावयविभावे षष्ठी। मण्डलाकारं चक्रं येषां तानि मण्डलचक्राणि शकटानि तेषां मण्डलाकारं यच्चक्रं तन्नभ्यमुच्यते। तच्च नाभेः प्रकृतिर्न भवतीति तत्र प्रत्ययो

ह्रस्वत्वं च वक्तव्यम् । नाभिरिव नभ्यमिति । कः पुनरिहोपमार्थः । यत्तदक्षधारणं परिवर्त्तनं वा । अपर आह । यत्तदञ्जनोपाञ्जनमिति । न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यं नाभिनभं चेति । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । यान्येतान्यरवन्ति चक्राणि तदर्थम् । तत्र नाभिसंज्ञाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति यानि चाप्यनरवन्ति चक्राणि तदर्थमपीदं वक्तव्यम् । दृश्यते हि समुदायादवयवस्य पृथक्त्वम् । तद्यथा । वार्क्षी शाखेति । गुणान्तरयोगाच्च विकारशब्दो दृश्यते । तद्यथा । बैभीतको यूपः । खादिरं चषालमिति । तत्रावयवात्समुदाये वृत्तिर्भविष्यति । अथ यो नाभ्यर्थो वृक्षः कथं तत्र भवितव्यं नभ्यो वृक्षो नभ्या शिंशपेति । नभ्यात्तु लुग्वचनम् *। नभ्यात्तु लुग्वक्तव्यः । स तर्हि लुग्वक्तव्यः । न वक्तव्यः । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । नभ्यार्थो नभ्य इति ॥

कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ३ ॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथमशीतिशतं कम्बल्यमिति । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकीति । इदं तर्हि प्रयोजनं संज्ञायामिति वक्ष्यामीति ।

न प्राप्नोतीत्यर्थः । कः पुनरिति । अवयवावयविनोः सादृश्याभावादिति प्रश्नः । इतरः क्रियाद्वारकं सादृश्यं प्रतिपादयति यत्तदिति । छिद्रवान् रथाङ्गविशेषो नाभिशब्दवाच्यः स यथाऽक्षाख्यं काष्ठविशेषं धारयति परिवर्त्तते चैवं चक्रमपीति तत्सादृश्यान्नभ्यशब्देनाभिधास्यत इत्यर्थः । अञ्जनोपाञ्जनमिति । अञ्जनं तैलाभ्यङ्गः । उपाञ्जनं समीपाभ्यङ्ग. । यान्येतानीति । एतच्चोपलक्षणम् । नभ्यो लोहबन्धो नभ्योक्ष इत्याद्यर्थमपि पठितव्यमेव । अरवत्सु चक्रेषु पृथग् व्यवस्थितेभ्यः काष्ठेभ्यः पृथग्भूता एव नाभ्यादयोवयवा उत्पद्यन्ते । तत्र नाभिप्रकृतिः काष्ठं नभ्यं भवत्येव । अररहितं तु चक्रमेकस्मादेव काष्ठादुत्पद्यत इति पृथङ्नाभेः प्रकृतिभूतकाष्ठाभावात् प्रत्ययाप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः । यानि चापीति । अनराणीति वक्तव्ये चक्रजातिविशेषप्रतिपत्त्यर्थो मतुब्निर्देशः । अनराणीत्युक्ते भग्नाराण्यपि चक्राणि प्रतीयेरन् तस्मादरवत्पर्युदासेनानुपजाताऽरचक्रप्रतीतिरनरवन्तीत्यनेन भवति । ननु यथा वृक्षा एव बहवो वनं न तु तद्व्यतिरिक्तम् । एवं नाभ्यादय एव चक्रं तत्र भेदनिबन्धनो नाभिचक्रयोः प्रकृतिविकारभावो न स्यादित्याशङ्क्य भेदं तावदवयवावयविनोः साधयति दृश्यत इति । भेदेनापि व्यवहारोवयवावयविनोर्दृश्यते न केवलमभेदेनैवेत्यर्थः । ननु प्रकृत्युच्छेदे विकारस्य दर्शनं यथा काष्ठोच्छेदे भस्मनः । न चेह चक्रोच्छेदे नाभिदर्शनमित्याशङ्क्याह गुणान्तरयोगादिति । तत्रावयवो यश्चक्रस्य नाभिसंज्ञकः सोऽञ्जनादिगुणयुक्तनाभिसञ्ज्ञावयवप्रकृतिस्तद्द्वारेण चक्रमपि प्रकृतिर्दृश्यते ह्यवयवनिबन्धनो व्यपदेश. समुदाये यथा पटो दग्ध इत्यादौ । तत्र बुद्धिपरिगृहीतभाविविकारापेक्षालब्धप्रकृतिव्यपदेशत्नाभिलक्षणावयवद्वारकश्चक्रस्य नभ्यव्यपदेशः । तादर्थ्यादिति । अनेनैव न्यायेन चरव्यतण्डुलार्था व्रीहयोपि चरव्या अङ्गारीयकाष्ठार्थो वृक्षोप्यङ्गारीय एवेति प्रकृतौ छो न भवतीति वेदितव्यम् ॥ २ ॥

इह मा भूत् कम्बलीया ऊर्णा । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । परिमाणपर्युदासेन पर्युदासे प्राप्ते कम्बल्यग्रहणं तत्र क्रियते परिमाणार्थम् । परिमाणं च संज्ञैव ॥

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ४ ॥ किमियं प्राप्ते विभाषा आहो स्विदप्राप्ते कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते । ऊर्णान्तादिति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाऽप्राप्ते । हविरपूपादिभ्यो ऽप्राप्ते * । हविरपूपादिभ्यो ऽप्राप्ते विभाषा प्राप्ते नित्यो विधिः । चरव्यास्तण्डुलाः ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ ६ ॥ यत्प्रकरणे रथाच्च * । यत्प्रकरणे रथाच्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । रथाय हिता रथ्या ॥

खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ॥ ७ ॥ वृषशब्दोयमकारान्तो गृह्यते । वृषन्शब्दोपि नकारान्तोस्ति तस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं वृषशब्दश्चादेशो वक्तव्यः । वृष्णे हितमिति विगृह्य वृष्यमित्येव यथा स्यात् । तथा ब्रह्मशब्दो नकारान्तो गृह्यते ब्राह्मणशब्दश्चाकारान्तोप्यस्ति तस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यं ब्रह्मन्शब्दश्चादेशो वक्तव्यः । ब्राह्मणेभ्यो हितमिति विगृह्य ब्रह्मण्यमित्येव यथा स्यात् । तर्त्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । समानार्थावेतौ । वृषशब्दः वृषन्शब्दश्च । ब्रह्मन्शब्दो ब्राह्मणशब्दश्च । आतश्च समानार्थौ एवं ह्याह । कुतो नुचरसि ब्रह्मन् कुतो नुचरसि ब्राह्मणेति । तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः । अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति अविरविकन्यायेन । तद्यथा । अवेर्मांसमिति विगृह्याविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति । एवमिहापि वृषाय हितमिति विगृह्य वृष्यमिति भवि-

---

कम्बला ॥ निपातनादिति । अन्तस्वरितपाठाच्च यदन्तत्वं विज्ञास्यते परिमाणपर्युदासेनेति । अपरिमाणान्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि । पञ्चाश्वेत्यादौ ङीपि प्रतिषिद्धे कम्बल्यग्रहणं तत्र परिमाणार्थमेवेत्यर्थः । परिमाणं च सञ्ज्ञैवेति । सञ्ज्ञायत इति संज्ञा ॥ ३ ॥

विभाषा ॥ किमियमिति । यद्यपि हविरपूपादिभ्यो विभाषाया यदिति पूर्वविप्रतिषेधप्रदर्शनादप्राप्तविभाषात्वमिहावगतम् । तथापि शिष्याणां सुखावबोधनायोपन्यासः ॥ ४ ॥

शरीरा ॥ रथायेति । हितार्थ एव रथाद्यद्यथा स्यादर्थान्तरे मा भूदित्येवमर्थमुगवादिभ्यो यदित्यत्रोपसंख्यानं न कृतम् । के चिद् रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिमिच्छन्ति । अन्ये तु हलसीताशब्दयोः साहचर्यात् चतुर्थाध्यायविहित एव यति तदन्तविधिर्न त्वस्मिन्नित्याहुः ॥ ६ ॥

खल ॥ वृषशब्दोयमिति । न तु कृतनलोपोऽकारान्तोऽन्यथाऽसंदेहाय कृतनलोपो निर्दिश्येतेति भावः । वृषन्शब्द इति । उच्चारणादेव नान्तत्वे ज्ञाते नकारान्त इति वचनं स्वरूपनिरूपणार्थम् । तस्येति । अन्यथा ततश्छः प्रसज्येत । वृषशब्दश्चादेश इति । अन्यथा ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावाद्वृषण्यमिति स्यात् । कुतो नुचरसीति ।

ष्यति । वृषणे हितमिति विगृह्य वाक्यमेव । तथा ब्रह्मणे हितमिति विगृह्य ब्रह्मण्यमिति भविष्यति ब्राह्मणेभ्यो हितमिति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति । त्रैशब्द्यं चेह साध्यं तच्चैवं सति सिद्धं भवति ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः ॥ ९ ॥ भोगोत्तरपदात्खविधाने ऽनिर्देशः पूर्वपदार्थहितत्वात् * । भोगोत्तरपदात्खविधाने ऽनिर्देशः । अगमको निर्देशो ऽनिर्देशः । किं कारणम् । पूर्वपदार्थहितत्वात् । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः पूर्वपदार्थप्रधाने च प्रत्यय इष्यते । पितृभोगाय हिते प्राप्नोति । पित्रे चैव हित इष्यते । एवं तर्हि भोगीनर्प्रत्ययो विधास्यते । भोगीनरिति चेद्वावचनम् * । भोगीनरिति यदि प्रत्ययो विधीयते वावचनं कर्तव्यम् । मात्रीयः पित्रीयइत्यपि यथा स्यादिति । राजाचार्याभ्यां नित्यम् * । राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम् । राजभोगीनः । आचार्यादणत्वं च । आचार्यभोगीनः । किं भोगीनर्प्रत्ययो विधीयत इत्यतः राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम् । नेत्याह । सर्वथा राजाचार्याभ्यां नित्यमिति वक्तव्यम् । इह च ग्रामणिभोगीनः सेनानिभोगीन इति उत्तरपदइति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति । इह चाब्भोगीन इति अपोभीति तत्वं प्राप्नोति । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं भोगोत्तरपदात्खविधाने ऽनिर्देशः पूर्वपदार्थहितत्वादिति । नैष दोषः । अयं भोगशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः । तद्यथा । भोगवानयं ब्राह्मण इत्युच्यते । यः सम्यक्

ब्रह्मशब्दस्यानेकार्थत्वाद् ब्राह्मणशब्दपर्यायत्वं नातिप्रसिद्धमिति व्युत्पादयति एकेन विग्रह इति । एकेन विग्रह एवेत्यर्थः । विग्रहस्तु नासौ द्वाभ्यामपि भवतीति नासौ नियम्यते । विगृह्येति । भिन्नकर्तृकत्वात् क्त्वानुपपत्तिः । नैष दोषः । उत्पत्तिशब्देनोत्पादनमुच्यते अन्तर्भावितण्यर्थत्वात् पदः परावरयोगे चेति वा क्त्वाप्रत्ययः । वृषन्ब्राह्मणशब्दाभ्यामनभिधानाच्च छ प्रत्ययो न भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

आत्मन् ॥ अनिर्देश इति । योयं हितमिति प्रत्ययार्थनिर्देशः स भोगोत्तरपदात्खविधाने विवक्षितार्थप्रत्यायनासामर्थ्यादनिर्देशः तत्कार्याकरणात् । तथाहि । लोके पितृभोगीणादिशब्दैः पित्रादिहितस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः पित्रादिभोगहितस्य प्रतिपत्तिप्रसङ्गः वावचनमिति । अन्यथा भोगीनराच्छो बाध्येत । भोगोत्तरपदात् खविधाने केवलेभ्यः पित्रादिभ्यो बाधकाभावाच्छः सिध्यति । किं भोगीनरिति प्रत्यासत्त्याश्रयेण प्रश्नः । सर्वथेति । सामर्थ्यं बलवदित्युत्तरम् । ननु भोगोत्तरपदात् खविधाने क्रियमाणेऽपि नित्यग्रहणे केवलाभ्यां राजाचार्याभ्यां छस्य निवृत्तिर्न सिध्यति । एवं तर्हि तथा पाठः कर्तव्यः । यथेष्टं सिध्यति राजाचार्याभ्यां नित्ये भोगोत्तरपदाभ्यामेव हिते प्रत्ययइति । ग्रामणिभोगीन इति । ग्रामण्यो भोग इति षष्ठीसमासः । इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्येति ह्रस्वः । तत्वं प्राप्नोतीति । भकारादौ प्रत्यये ऽङ्गस्य विधीयमानमिति भावः । द्रव्यपदार्थक इति । भोगो धनमुच्यते । भोगवानयं ब्राह्मण इति । धन-

स्नानादीः क्रिया अनुभवति । तद्यः क्रियापदार्थकस्तस्येदं ग्रहणम्। यश्च पितृस्थाभ्यः क्रियाभ्यो हितः संबन्धादसौ पित्रे हितो भवति। यदि संबन्धा, दस्तु द्रव्यपदार्थकस्यापि ग्रहणम्। योपि हि पितृद्रव्याय हितः संबन्धादसौ पित्रे हिता भवति। अथ वा भोगशब्दः शरीरवाच्यपि दृश्यते। तद्यथा। अहिरिव भोगैः पर्येति। अहिरिव शरीरैरिति गम्यते। एवं पितृशरीराय हितः पितृभोगीणं इति। खविधाने पञ्चजनादुपसंख्यानम् *। खविधाने पञ्चजनादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। पञ्चजनाय हितः पञ्चजनीनः। समानाधिकरण इति वक्तव्यम्। यो हि पञ्चानां जनाय हितः पञ्चजनीयः स भवति। सर्वजनाट्ठञ्च *। सर्वजनाट्ठञ्च वक्तव्यः खश्च। सर्वजनाय हितः सार्वजनिकः। सर्वजनीनः। समानाधिकरण इति च वक्तव्यम्। यो हि सर्वेषां जनाय हितः सर्वजनीयः स भवति। महाजनान्नित्यम् *। महाजनान्नित्यं ठञ्वक्तव्यः। महाजनाय हितो माहाजनिकः। तत्पुरुष इति वक्तव्यम् बहुव्रीहौ मा भूत्। महान् जनो ऽस्य महाजनः। महाजनाय हितो महाजनीयः। यदि तर्ह्यतिप्रसङ्गाः सन्तीत्युपाधिः क्रियते। आद्यन्यासेप्युपाधिः कर्त्तव्यः। आत्मन्विश्वजनसमानाधिकरण इति वक्तव्यम्। यो हि विश्वेषां जनाय हितः विश्वजनीयः स भवति। अथमतमेतदनभिधानादाद्यन्यासे न भवतीति। इहापि नार्थ उपाधिग्रहणेन। इहाप्यनभिधानान्न भविष्यति॥

स्नानापि कृपणो निर्भोग उच्यते। तस्मादत्र क्रिया भोगशब्दवाच्या। संबन्धादिति। यस्तु पितृधनाय हितो नासाववश्यं पितृहितो भवति। ममैतद्धनं भविष्यतीत्येवं बुद्ध्या पितृधनरक्षणादिति भावः। यो हीति। यस्तु ममैतद्भविष्यतीति मन्यते नासौ पितुरेतद्धनमिति रक्षति किं तर्हि ममैतदित्यभिमानेन। अहिरिवेति। समुदाये वृत्तो भोगशब्द एकदेशेषु फणेषु प्रयुज्यते। केचिदाहुः। भुजङ्गाङ्गमेव भोगशब्देनोच्यते न तु सर्वशरीरमिति। तदयुक्तम्। अनन्तत्वात् प्रयोगविषयस्यावधारणस्य कर्तुमशक्यत्वात्। पञ्चजनादिति। मनुष्याः पञ्चजना उच्यन्ते। चत्वारो वर्णाः रथकारपञ्चमाः। पञ्चजनायेति। दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः। समुदाये वृत्तस्यावयवेपि वृत्त्या एकवचनं यथा सप्तर्षिरिति। योहि पञ्चानामिति। ननु सापेक्षत्वादत्र समासेन न भाव्यम्। संख्या हि संख्येयविशेषमपेक्षते। संख्येयस्यैव जनापेक्षया व्यतिरेकस्तद्द्वारेण तु संख्याया गुणस्येति साक्षात्संबन्धाभावात्समासाप्रसङ्गः। नैष दोषः। प्रकरणादिवशाद्यदा विशिष्टसंख्येयवृत्तित्वावसायः संख्याशब्दानां तदा जनादिना साक्षात्सम्बन्धाद्भवति वृत्तिः। सर्वजनायेति। सर्वो जन इति पूर्वकालैकसर्वेति समासः। सर्वेषां जनायेति। सर्वसाधारणाय वेश्यादिजनायेत्यर्थः। महाजनादिति नित्यग्रहणं सर्वजनादुक्तः खो मा भूदित्येवमर्थम्। महाजनशब्दश्च समानाधिकरणपद आत्वनिर्देशादेवावसीयते॥ ६॥

सर्वे॥ सर्वादिति। अनुकरणत्वात्सर्वनामकार्याभावः। सर्वनामानीत्यन्वर्थसंज्ञा-

सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ॥ १० ॥ सर्वाण्णस्य वावचनम् * । सर्वाण्णस्य वेति वक्तव्यम् । सार्वः । सर्वीयः । पुरुषाद्वध इति वक्तव्यम् । पौरुषेयो वधः । असल्पमिदमुच्यते पुरुषाद्वध इति । पुरुषाद्वधविकारसमूहतेनकृतेष्विति वक्तव्यम् । पौरुषेयो वधः । पौरुषेयो विकारः । पौरुषेयस्समूहः । तेन कृतं पौरुषेयं न दैवतम् ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ १२ ॥ तदर्थमिति कृसनामभ्यष्ठञ् * । तदर्थमिति कृसनामभ्यष्ठञ्वक्तव्यः । इन्द्रमहार्थमैन्द्रमहिकम् । गाङ्गामहिकम् । काशेरुपज्ञिकम् । न वा प्रयोजनेन कृतत्वात् * । न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । प्रयोजनेन कृतत्वात् । यद्धीन्द्रमहार्थम् इन्द्रमहस्तस्य प्रयोजनं भवति । तत्र प्रयोजनमित्येव सिद्धम् ॥

छदिरुपधिबलेर्ढञ् ॥ १३ ॥ उपध्यर्थमिति प्रत्ययानुपपत्तिरुपध्यभावात् * । उपध्यर्थमिह प्रत्ययस्यानुपपत्तिः । किं कारणम् । उपध्यभावाद् विकृतेः । प्रकृतावभिधेयायां प्रत्ययेन भवितव्यम् । न चोपधिसंज्ञिकाया विकृतेः प्रकृतिरस्ति । यद्धि तद्रथाङ्गं तदौपधेयमित्युच्यते । सिद्धं तु कृदन्तस्य स्वार्थेऽञ्वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । कृदन्तस्य स्वार्थे अञ्वक्तव्यः । उपधीयते उपधेयम् । उपधेयमेवौपधेयम् । सिद्ध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तम् उपध्यर्थमिति प्रत्ययानुपपत्तिरुपध्यभावादिति । नैतदस्ति अयमुपधिशब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनः । उपधीयते उपधिरिति । अस्ति भावसाधन उपधानमुपाधिरिति । तद्यो भावसाधनस्तस्येदं ग्रहणम् । एवमपि न सिध्यति । किं कारणम् । विकृतेः

विज्ञानाद् । अनाश्रितार्थस्य च शब्दरूपस्यानुकरणमिति प्रकृतिवद्भावादपि सर्वनामत्वं न भवति । पुरुषाद्वधेति । प्रत्ययार्थसामर्थ्येन षष्ठीसमर्थविभक्तिर्लभ्यते । कृते तु तेनेति तृतीयोपात्तैव । पुरुषश्च लोकप्रसिद्धः पाण्यादियुक्त इह गृह्यते । न तु सांख्यादिशास्त्रप्रसिद्धस्तत्र प्रत्ययस्यादर्शनादित्याहुः ॥ १० ॥

तदर्थम ॥ कृसनामभ्य इति । अवश्यकर्त्तव्यत्वात्करणार्हत्वाद्वा कृत्या उत्सवास्तन्नामभ्य इत्यर्थः । नवेति । प्रयुज्यतेऽनेनेति प्रयोजनं फलमप्यभिधीयते कारणमपीति भावः ॥ १२ ॥

छदि ॥ उपध्यभावादिति । उपधिशब्दो विकृतिवाची नास्ति । एकस्यैव रथाङ्गविशेषस्योपध्यौपधेयशब्दाभ्यामभिधानात् प्रकृतिप्रत्ययार्थस्य प्रकृतिविकारभावाभावादित्यर्थः । सिद्धे त्विति । उपधेयशब्दात्कर्मसाधनयदन्तात् स्वार्थेऽञ् वक्तव्य इत्यर्थः । तद्यो भावसाधन इति । तत्र हि तादर्थ्यं संभवति । उपधानक्रियार्थत्वाद्रथाङ्गविशेषस्य । एवमपीति । यद्यपि लोके क्रियाविकारत्वेन क्वचिन्निर्दिश्यते । बहुविकारोऽयं मनुष्यो हसति गायति नृत्यतीति । तथापि प्रत्ययविधौ विशिष्ट एव प्रकृतिविकारभावो गृह्यते यत्र प्रकृत्युच्छेदो यत्र वा प्रकृते रूपान्तरापत्तिः । बालेया इति । अत्र तण्डुलानां तादर्थ्यमस्ति । न तु प्रकृतिविकारभावो बल्यवस्थायामपि तण्डुलानां तदवस्थत्वा-

प्रकृताविति वर्तते । प्रकृतिविकृतिग्रहणं निवर्त्तिष्यते । तच्चावश्यं निवर्त्यम् । इहार्थमुत्तरार्थं च । इहार्थं तावत् । बालेयास्तण्डुलाः । उत्तरार्थम् । ऋषभोपानहोर्ञ्यः । आर्षभ्यो वत्स इति । अथ तदर्थमित्यनुवर्त्तते उताहो न । किं चार्थोऽनुवृत्त्या । बाढमर्थः। तदस्य तदस्मिन् स्यादिति तदर्थे यथा स्यात् इह मा भूत् प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति । प्राकारो नगरस्य स्यादिति । यदि तदर्थमित्यनुवर्त्तते । ऋषभोपानहोर्ञ्यः । ऋषभार्थो घासः । उपानदर्थस्तिलकल्क इत्यत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि अनुवर्त्तते प्रकृतिविकृतिग्रहणम् । ननु चोक्तं बल्यृषभयोर्न सिध्यतीति । किं पुनर्भवान् विकारं मत्वाह बल्यृषभयोर्न सिध्यतीति । यदि तावद्यः प्रकृत्युपमर्देन भवति स विकारः । वैभीतिको यूपः। खादिरं चषालमिति न सिध्यति अथ मतमेतत्तदेव गुणान्तरयुक्तं विकार इति बल्यृषभयोरपि सिद्धं भवति । गुणान्तरयुक्ता हि तण्डुला बालेयाः। गुणान्तरयुक्तश्च वत्स आर्षभ्यः । औपधेयं तु न सिध्यति । वचनात्स्वार्थिको भविष्यति ॥

दिति भावः । आर्षभ्य इति । यथा पक्वमाम्रफलमाम्रफलविकारत्वेन न प्रसिद्धमपि तु प्रत्यभिज्ञावशात्तत्वेनैवमृषभोपि न वत्सविकारः । अथेति । तदर्थग्रहणानुवृत्तौ स्वार्थे प्रत्ययउपधिशब्दात्सिध्यतीति भावः । ऋषभोपानद्वरत्रादयश्च शब्दास्तादर्थ्याद्वत्सादिषु वर्त्तमानाः स्वार्थ एव प्रत्ययमुत्पादयिष्यन्ति । प्रासाद इति । अत्र संभावनामात्रं गम्यते न तु तादर्थ्यमिति प्रत्ययो नेष्यते इति करणापरामर्शेनेदमुच्यते । यदि तर्हि तदस्येत्यनेन तादर्थ्ये प्रत्ययः क्रियते तदा योग्यतामात्रविवक्षायां प्रत्ययाप्रसङ्गः । प्रणेयं स्थूणाकाष्ठमिति । अत्रापि बुद्धिपरिकल्पितारोपिततादर्थ्याश्रयणे प्रत्ययो भविष्यतीत्याहुः । गुणान्तरयुक्ता हीति । बल्यवस्थायां यो गुणः सन्निवेशलक्षणो लाक्षादिकृतलौहित्यादिलक्षणो वा तदपेक्षया प्राक्तनगुणयुक्ताइत्यर्थः । गुणान्तरयुक्तश्च वत्सइति । सुजातावयवः संहननवान् महाप्राण ऋषभावस्थाप्राप्तये यदा परिपोष्यते न तु दानविक्रयार्थं तदा तादर्थ्यस्य संभवः । आम्रं तु पक्वं यद्यप्याम्रविकारो गुणभेदात् । तथापि तत्त्वबुद्ध्युत्पादाल्लोके प्रकृतिविकारभावस्याऽप्रसिद्धत्वात् । तत्र प्रत्ययाभावः । आम्रपकावस्थयो राम्रशब्द एव वाचकत्वेन प्रवर्त्तते न तु शब्दान्तरं वत्सर्षभशब्दवत् । औपधेयं त्विति। सत्यपि क्रियापेक्षे द्रव्यस्य तादर्थ्ये प्रकृतिविकारभावात् । वचनादिति । कर्मसाधनकिप्रत्ययान्तादुपधिशब्दात्स्वार्थे ढञ् प्रत्यय उपध्यौपधेयशब्दयोर्लोके पर्यायत्वोदकस्यार्थस्यात्मापेक्षया तादर्थ्ये प्रकृतिविकारभावाभावात् ॥ १२ ॥

तदस्य ॥ स्यादुग्रहणमिति । क्रियमाणे ऽपि स्यादुग्रहणे नैवातिप्रसङ्गनिवृत्तिरिति करणादेव सर्वातिप्रसङ्गनिवृत्तिः सेत्स्यतीति प्रश्नः । प्रासादो देवदत्तस्येति । अक्रियमाणे स्यादुग्रहणे स्वस्वामिसंबन्धादावतिप्रसङ्ग उक्तः । अस्येति षष्ठ्या संबन्धमात्रस्य प्रतिपादनात्सामान्ये च सर्वविशेषान्तर्भावात् । ननु तदर्थग्रहणानुवृत्त्यात्र न भविष्यति । तथा च च्छदिरुपधिबलेर्ढञित्यत्र भाष्यं बाढमर्थ इत्यादि । एवं तर्ह्यसति स्यादुग्रहणे प्रासादार्थोयं देवदत्त उत्पन्नो योग्योयं प्रासादलाभइति तादर्थ्यसंभवात्प्रत्ययप्रसङ्गः । अथेति । यदा देवदत्तनामा केन चिदीश्वरो दृष्टस्ततः प्रासादं विस्तीर्णं दृष्ट्वा-

तदस्य तदस्मिन्त्स्यादिति ॥ १६ ॥ स्याद्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्येति । अथ क्रियमाणेपि स्याद्ग्रहणइह कस्मान्न भवति प्रासादो देवदत्तस्य स्यात् प्राकारो नगरस्य स्यादिति । शक्यार्थे लिङिति वक्तव्यम् । नैवं शक्यम् । इदानीमेव ह्युक्तं न ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति । एवं तर्हि इतिकरणः क्रियते ततश्चेद्विवक्षा भवति । विवक्षा च द्वयी । अस्त्येव प्रायोक्त्री विवक्षा । अस्ति लौकिकी प्रायोक्त्री विवक्षा प्रयोक्ता हि मृद्व्या स्निग्धया श्लक्ष्णया जिह्वया मृदून् स्निग्धान् श्लक्ष्णान् शब्दान् प्रयुङ्क्ते । लौकिकी विवक्षा यत्र प्रायस्य संप्रत्ययः प्राय इति लोको व्यपदिश्यते । न च प्रासादो देवदत्तस्य स्यात् प्राकारो नगरस्य स्यादित्यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात् । यद्येवं, नार्थः स्याद्ग्रहणेन । न

सौ संभावयति नायं प्रासादो ऽन्यस्य संभवति देवदत्तस्यायं प्रासादः स्यादिति तदा प्रत्ययः प्राप्नोतीत्यर्थः । नन्वत्र तादर्थ्यं न प्रतीयत इति प्रत्ययो न भविष्यति । एवं तर्हि प्रासादलाभयोग्योसौ देवदत्तः प्रासादार्थ इत्येवं विवक्षायामिदमुदाहरणम् । अथ वा तदर्थग्रहणमत्र नानुवर्तते इतिकरणेनानिष्टनिवृत्तेः साधयिष्यमाणत्वात् पूर्वसूत्रे तु भाष्यकारेणेतिकरणापरामर्शेन प्रसङ्गान्तरेण यदर्थग्रहणस्यैवानुवृत्तिर्दर्शिता न त्वसौ सिद्धान्तस्तथा चान्यार्थमपि दारु योग्यतामात्रेण प्रासादीयमुच्यते न च तत्र तादर्थ्यलेशोप्यस्ति । न च प्रतीयते येनासदपि तादर्थ्यं बुद्ध्या परिकल्प्य प्रयोगः क्रियेत । शक्यार्थ इति पठितव्यमित्यर्थः । इदानीमेवेति । चिरवृत्तमपि वस्तु बुद्ध्या भावितत्वात्प्रत्यासन्नमिव प्रतीयते । उपदेशे ऽजनुनासिक इदित्यत्रेदमुक्तम् । प्रायग्रहणादसंज्ञायामपि घञ् भवति । प्रायवचनात् संज्ञायामेव घञ् स्याद्वा न वा ह्युपाधेरुपाधिर्भवति विशेषणस्य वा विशेषणमिति तत्र हि घञ् विधेयत्वात्प्रधानं तस्यैव प्रायग्रहणं च विशेषणं न्याय्यम् । न तु संज्ञायां प्रायग्रहणं विशेषणं परार्थस्य स्वसंस्कारप्रतिपत्तावयोग्यत्वाच्छब्देन पारार्थ्यापन्नस्यैव प्रत्यायनादेकवाक्यत्वाच्चोपाधिविशेषणशब्दयोश्च क्व चित्पर्यायत्वं क्रियाभावशब्दयोरिव । क्वचित्तु भेदेन व्यवहारः । तदुक्तम् । अर्थविशेष उपाधिस्तदन्तवाचः समानशब्दो यः अनुपाधिरतोन्यच्छुक्लाद्यादिविशेषणं यद्वदिति । तत्र स्यादित्येतत्प्रकृत्यर्थविशेषणायोपात्तं परतन्त्रमयोग्यं शक्यार्थइत्यनेन विशेषणेन संबन्धानुभवे । ननु विशेषणसंबन्धमनुभूय प्रकृत्यर्थं विशेषयिष्यति । नैतदस्ति । विशेषणसंबन्धानुभवे प्रधानत्वं तस्य स्यात् । ननूपाधित्वं प्रतीतिकालएवञ्च तस्य पारार्थ्यमवगतमिति कुतो विशेषणसंबन्धः । अथोपाधिद्वयेन प्रकृत्यर्थः संबध्यते । तदिहापि प्रसज्यते । शक्यः प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति । तत्र ज्ञातुमुपभोक्तुं वा शक्य इति प्रकृत्यर्थस्य शक्यार्थत्वविशेषणसंबन्धसंभवः । मृदूनिति । अपभ्रंशानित्यर्थः । तस्मात् प्रयोक्तृविवक्षा नाश्रीयते । प्रयोक्तुः स्वातन्त्र्यान्नियमाभावात् । प्रायस्येति । समग्रकल्पस्येत्यर्थः । तस्माद्यत्रार्थे लोकाः शब्दान् प्रयुञ्जते तदर्थाभिधायिनः त एव शास्त्रेणानुविधीयन्ते । प्रयोगमूलत्वाद् व्याकरणस्मृतेः । अयमेव न्यायः क्वचिदिति करणेनोपसंगृह्यते । तत्रेतिशब्दो हे-

हि प्रासादो देवदत्तस्य प्राकारो नगरस्येत्यत्रोत्पद्यमानेन प्रत्ययेन प्रायस्य संप्रत्ययः स्यात् ॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ॥ १९ ॥ किमर्थं संख्यायाः पृथग्ग्रहणं क्रियते । न संख्यापि परिमाणमेव तत्र परिमाणपर्युदासो भविष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यत्संख्यायाः पृथग्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्य्यः, अन्या संख्या अन्यत्परिमाणमिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । अपरिमाणविस्ताचितकम्बलेभ्यो न ताद्धितलुकीति। द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशता। त्रिशता। परिमाणपर्युदासो न भवतीति । तद्येतज्ज्ञाप्यते । तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेष्विति विशेषणं न प्रकल्पते परिमाणं या संख्येति । इह च क्रीतवत्परिमाणादिति संख्याविहितस्य प्रत्ययस्यातिदेशो न प्रकल्पते। शतस्य विकारः शत्यः । शतिकः । साहस्र इति । यत्तावदुच्यते एतज्ज्ञापयत्याचार्य्योऽन्या संख्या ऽन्यत्परिमाणमिति । नैतज्ज्ञापकसाध्यमन्या संख्यान्यत्परिमाणमिति । न्यायसिद्धमेवैतत् । भेदमात्रं संख्याह । यच्चेषीकान्तं यच्चापरिमाणं तस्य सर्वस्य

त्यर्थः सन् विवक्षामनुसारयति । योयमर्थस्तदस्य तदस्मिन् स्यादिति तदर्थप्रत्यायनाय यदा विवक्षा भवति अतो हेतोरयमर्थः । प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वेनाश्रीयत इति। अथ वा एवमर्थवृत्तिरितिशब्दो विवक्षामनुसारयति। एवं यदि लोकस्य विवक्षा भवति तत्र प्रत्यय इत्यर्थः । न च लोकस्य प्रासादो देवदत्तस्य स्यादित्यर्थस्य प्रतिपादनाय प्रासादीयो देवदत्त इति शब्दप्रयोगेच्छा भवति भवाद्यर्थप्रतिपादनायैवैतच्छब्दप्रयोगात्।१८।

आर्हा ॥ किमर्थमिति । परिमीयतेऽनेनेति परिमाणमिति क्रियाशब्दत्वात्परिमाणशब्दस्य संख्याया अपि परिच्छेदहेतुत्वात् पृथग्ग्रहणं न कर्तव्यमिति मत्वा प्रश्नः । एवं तर्हीति । आचार्य्यदेशीयः परिहरति । यथा प्राच्यत्वाद्भरतानां ग्रहणे सिद्धे बह्वच इत्यत्र भेदेनोपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतग्रहणनिवारणार्थम् । तेनेञः प्राचामिति भरतेभ्यो युवप्रत्ययस्य लुङ् भवति औद्दालकिः पिता औद्दालकायनः पुत्र इति । एवमिहापि संख्याग्रहणमन्यपरिमाणग्रहणे संख्याया अग्रहणार्थम् । तेन द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशतेत्यत्र द्विगुलक्षणस्य ङीपोपरिमाणान्तत्वात् प्रतिषेधः सिध्यति । यथा पञ्चाश्वेति । पणपादेति नित्ये यति प्राप्ते शाणाद्वेत्यत्र शतशाणाभ्यां वेति वचनाद्यत्प्रत्ययाभावात् पक्षे शताच्च ठन्यतावशत इत्यत्रासमासग्रहणानुवृत्त्या संख्यालक्षणस्य कनोऽध्यर्द्धपूर्वेति लुकि कृते द्विशतेति भवति । यद्येतदिति । शिष्य आचार्यदेशीयेनोक्ते दूषणमुद्भावयति । इदानीमाचार्य आह यत्तावदिति । परिमाणशब्दः क्रियाशब्दत्वेपि विशिष्टपरिच्छेदहेतौ द्रोणादौ रूढो न संख्यामभिधेयत्वेन गृह्णाति यथा पङ्कजशब्दः पद्ममेवाभिदधाति न तु कुमुदादिकमपीत्यर्थः । भेदमात्रमिति । संख्याशब्दः पदार्थानां वैलक्षण्यं तन्मात्रं संख्याशब्दः प्रतिपादयति । मूर्तामूर्तगणनात्मकत्वात् संख्यायाः, एको घट इत्यत्रापि द्व्यादिनिरासाद्भेदावगतिरस्त्येव । यच्चेषीका-

संख्याभेदमात्रं ब्रवीति । परिमाणं तु सर्वतः । सर्वतो मानमिति चातः परिमाणमिति । प्रस्थस्य च समानाकृतेर्न कुतश्चिद्विशेषो गम्यते । न चोन्मानतो न परिमाणतो न प्रमाणतः । किं पुनरुन्मानं किं परिमाणं किं प्रमाणम् । ऊर्ध्वमानं किलोन्मानम् ॥ ऊर्ध्वं यन्मीयते तदुन्मानम् । परिमाणं तु सर्वतः ॥ सर्वतो मानमिति चातः परिमाणम् । कुत एतत् । परिः सर्वतो भावे वर्त्तते । आयामस्तु प्रमाणं स्यात् ॥ आयामविवक्षायां प्रमाणमित्येतद्भवति । संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥ आतश्च सर्वतः संख्या बाह्या । भेदमात्रं ब्रवीत्येषा नैषा मानं कुतश्च न ॥ एवं च कृत्वा संख्यायाः पृथग्ग्रहणं क्रियते । यदप्युच्यते तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेष्विति विशेषणं न प्रकल्पतइति । आहायं परिमाणं या संख्येति न चास्ति संख्या परिमाणं तत्र वचनादियती विवक्षा भविष्यति । यदप्युच्यते । क्रीतवत्परिमाणादिति च संख्याविहितस्य प्रत्ययस्यातिदेशो न प्रकल्पते इति । संख्याया इति च तत्र वक्तव्यम् । किं पुनरिमे ठगादयः प्रागर्हाद्भवन्ति ।

न्तमिति । अपचितपरिमाणोपलक्षणमिषीकान्तग्रहणम् । तेनायमर्थः । हिमवदादि महापरिमाणमपि संख्यया गण्यते सप्त कुलाचला इति । अपचितपरिमाणमपि त्रयः परमाणव इति । यच्चापरिमाणमिति । अमूर्तमप्यात्मादि गण्यते इत्यर्थे । उन्मानप्रमाणपरिमाणानि तु मूर्तद्रव्यविषयाण्येव । क्वचित्पाठः यच्च परिमाणमिति । तत्रायमर्थः । द्रोणादिपरिमाणमपि संख्यया परिच्छिद्यते द्रोणाविति । परिमाणग्रहणं चोपलक्षणं सर्वस्य संख्यापरिच्छेद्यत्वात् । तदुक्तम् । दिष्टिप्रस्थसुवर्णादि मूर्तिभेदाय कल्पते । क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिकेति ॥ सर्वत इति । आरोहपरिणाहाभ्यां स्वगताभ्यां धान्यादि येन मीयते काष्ठादिमयेन तत्परिमाणं प्रस्थादिकमुच्यते । प्रस्थस्य चेति । संख्ययैव विशेषो गण्यते द्वौ प्रस्थौ त्रयः प्रस्था इति न त्वन्यत इत्यर्थः । भिन्नसन्निवेशस्य हस्तादिनापि परिच्छेदो भवतीति समानाकृतिग्रहणं समानसन्निवेशप्रतिपादनार्थम् । प्रसङ्गेन उन्मानप्रमाणयोरपि स्वरूपप्रतिपादनं प्रश्नपूर्वकं करोति । किं पुनरिति । ऊर्ध्वमिति । ऊर्ध्वदिगवस्थितं परिच्छेदकमुन्मानमुच्यते । यथा हास्तिनमुदकमित्यत्र हस्तीति केचिदाहुः । अन्ये तु हस्त्यादेः प्रमाणे चान्तर्भावात्तुलादण्डादावारोप्य येन द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नगुरुत्वेन पलादिशब्दवाच्येन पाषाणादिना सुवर्णादेर्गुरुत्वं मीयते तदुन्मानं तच्चोर्ध्वारोपणादूर्ध्वमुच्यतइत्याहुः । आयाम इति । विस्तारो येन मीयते दारुवस्त्रादीनां तत्प्रमाणं हस्तादि तच्चायामपरिच्छेदित्वादुपचारादायामशब्देनोच्यते । नैषेति । न कुतश्चित् संनिवेशादेः संख्या मानं सन्निवेशादिनिरपेक्षं मानमित्यर्थः । तथाहि । द्वौ मेरुसर्षपावित्यपि भवति । इयती विवक्षेति । रूढिपरित्यागेन परिच्छेदकत्वमात्रमाश्रयिष्यते इत्यर्थः । नन्वेवमप्यव्यभिचारात् संख्याया विशेषणमनर्थकम् । नैष दोषः । प्रत्ययार्थस्य यदा परिच्छेदिका संख्या तदा प्रत्ययो यथा स्यात् पञ्चको गोसंघ इति। यदा तु प्रकृत्यर्थस्यैव परिच्छेदिका संख्या पञ्च गावोऽस्य संघस्येति तदा मा भूदित्येवमर्थं संख्या परिमाणग्रहणेन

आहो स्वित्सहार्हेण । कश्चात्र विशेषः । ठगादयः प्रागर्हाच्चेदर्हे तद्विधिः * । ठगादयः प्रागर्हाच्चेदर्हे तद्विधिः । अर्हे ठगादयो विधेयाः । शतमर्हति शत्यः । शतिकः । साहस्र इति । वस्ने वचनात्सिद्धम् । इह यः शतमर्हति शतं तस्य वस्नो भवति । तत्र सोस्यांशवस्नभृतय इत्येव सिद्धम् । वस्ने वचनात्सिद्धमिति चेन्मांसौदनिकादिष्वप्राप्तिः * । वस्ने वचनात्सिद्धमिति चेन्मांसौदनिकादिष्वप्राप्तिः । मांसौदनिकोऽतिथिः । श्वेतच्छत्रिकः । कालायसूपिकः । तथा गुणानां परिप्रश्ने भवति । किमयं ब्राह्मणोऽर्हति शत्यः । शतिकः । साहस्रः । नैष्किक इति न सिध्यति । सन्तु तर्हि सहार्हेण । अर्हाच्चेद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गः * । अर्हाच्चेद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । भोजनमर्हतीति । किमुच्यते भोजनादिष्वतिप्रसङ्ग इति । यदा च्छेदादिभ्य इत्युच्यते । अवश्यं मांसौदनिकाद्यर्थं योगविभागः कर्त्तव्यः । तदर्हति । ततश्छेदादिभ्यो नित्यमिति । तस्मिन् क्रियमाणे भोजनादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । अनभिधानादिति । अनभिधानाद्भोजनादिष्वतिप्रसङ्गो न भविष्यति । अथ वा योगविभागः करिष्यते । कथं मांसौदनिकोऽतिथिः । श्वेतच्छत्रिकः । कालायसूपिकः । अस्मिन् दीयते अस्मा इति च । एवमेतत्सिद्धम् । अथ वा पुनः सन्तु प्रागर्हात् । ननु चोक्तं ठगादयः प्रागर्हाच्चेदर्हे तद्विधिरिति । परिहृतमेतद् वस्ने वचनात्सिद्धमिति । ननु चोक्तं वस्ने वचनात्सिद्धमिति चेन्मांसौदनिकादिष्वप्राप्तिरिति । तथा गुणानां परिप्रश्ने भवति । किमयं ब्राह्मणोऽर्हति शतमर्हति शत्यः । शतिकः । साहस्रः नैष्किक इति न सिध्यतीति । नैष दोषः । अस्मिन् दीयते अस्मा इति च एवमेतत् सिद्धं भवति ॥

विशिष्यते । संख्याया इति च तन्त्रे ति । लक्ष्यसिद्धये संख्याग्रहणं तन्त्राधिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः । किं पुनरिति । किं मर्यादायामाङ् अथाभिविधाविति प्रश्नः । अर्हतिशब्दैकदेशानुकरणश्चात्रार्हशब्दः । वस्ने वचनादिति । पटादेरर्थस्य शत्यादिशब्दैरभिधानादिति भावः । मांसौदनिक इति । नहि मांसौदनोऽतिथेर्मूल्यमिति भावः । अस्मिन् दीयत इति । अधिकरणत्वं वा विवक्षित्वा प्रत्ययो विधास्यत इति विकल्पप्रदर्शनार्थमुभयोरुपादानम् । तत्र तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयत इति योगविभागः क्रियते । तदस्मिन्नित्येको योगः । वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदाइतिद्वितीयः पूर्वयोगस्य सर्वविषयत्वज्ञापनार्थः दीयत इति तृतीयो योग उभयोर्योगयोः शेषः । ततो दीयते तदस्मिन्निति सप्तम्यर्थे ठगादयः प्रत्यया भवन्ति । तदस्मिन् दीयते तदस्मा इति चोपसंख्यानमितिवचनाद् । चतुर्थ्येपि भवन्तीति सर्वेष्टसिद्धि । यद्यप्यर्हते पि न दीयते । तथापि योग्यतया संभावितदानाश्रयप्रत्ययोत्पादनेन विशिष्टस्वरूपनित्यशब्दव्युत्पत्तिरविरुद्धेति मन्यते ॥ १९ ॥

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २० ॥ असमासइति किमर्थम्। परमनिष्केण क्रीतं परमनैष्किकम्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। निष्कशब्दात्प्रत्ययो विधीयते। तत्र कः प्रसङ्गो यत्परमनिष्कशब्दात्स्यात्। नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन। तदन्तविधिना प्राप्नोति। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। अतउत्तरं पठति। निष्कादिष्वसमासग्रहणं ज्ञापकं पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य *। निष्कादिष्वसमासग्रहणं क्रियते। ज्ञापकार्थम्। किं ज्ञाप्यम्। एतज्ज्ञापयत्याचार्य्यः पूर्वत्र तदन्तविधेः प्रतिषेधो न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। प्राग्वतेष्ठञित्यत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। न च ठञ्विधौ का चित्प्रकृतिर्गृह्यते। इदं तर्हि प्रयोजनम्। आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक्। परमगोपुच्छेन क्रीतं पारमगोपुच्छिकम्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। विधौ प्रतिषेधः। प्रतिषेधश्चायम्। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः इत उत्तरं तदन्तविधेः प्रतिषेधो न भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति। द्वैपारायणिकः त्रैपारायणिकः। अत्र तदन्तविधिः सिद्धो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत् प्राग्वतः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति। पूर्वत्रैव तर्हि प्रयो-

---

अस ॥ असमास इति। वक्ष्यमाणः प्रष्टुरभिप्रायः। परमनैष्किकमिति। ठञेवात्र भवति। निष्कशब्दस्य परिमाणवाचित्वात् पूर्वेणाप्राप्तोनेन ठग्विधीयते। निष्कादिष्विति। पूर्वग्रहणं वार्तिककारः पठन् कृष्णतिलयादि सिद्धं प्रयोजनं मेने। भाष्यकारस्तु न्यायव्युत्पादनाय पूर्वत्रग्रहणमविवक्षितार्थं मत्वा प्रयोजनानि प्रदर्श्य दूषयित्वा च कृष्णतिलयाद्यर्थत्वमेव ज्ञापकस्य स्थापयिष्यति। प्राग्वतेष्ठञित्यत्रेति। तेन परमनिष्कशब्दाट्ठञ् सिद्धो भवति। केवलात्प्रातिपदिकाट्ठञ् विधीयमानः समासान्न स्यादित्याभासमात्रेणेदमुक्तम्। न च ठञ्विधावति। यत्र विशिष्टा प्रकृतिरुपादीयते तत्र तदन्तविधेः प्रतिषेधः। ठञ्विधौ तु ङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारात्प्रातिपदिकमात्रं प्रकृतित्वेनाश्रीयते। तत्र हि समासस्यापि प्रातिपदिकत्वात्तदन्तविधेर्न प्रतिषेधइति ठञ् सिध्यतीति भावः। पारमगोपुच्छिकमिति। ठक्प्रतिषेधाट्ठञ् भवति। यद्येवं केवलस्य प्रतिषेधो न प्राप्नोति गौपुच्छिक इति। नैष दोषः। यस्यां परिभाषायां प्रातिपदिकश्रुतिरस्ति सेह नोपतिष्ठत इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिहाश्रीयते। तेन ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति द्वयोरप्यत्रानुपस्थानात्तदन्तविधिना तदन्तस्य कार्यं केवलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन। विधौ प्रतिषेध इति। पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेति प्रत्ययविधौ ग्रहणवतेत्येतस्याः परिभाषाया ज्ञापितत्वाद् यत्रैव प्रत्ययो विधीयते तत्रैवानया तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। अगोपुच्छसंख्यापरिमाणादित्यनेन तु ठक् प्रतिषिध्यत इति. न तदन्तविधिप्रतिषेधो नापि व्यपदेशिवद्भावप्रतिषेधः। अन्ये त्वाहुः। गोपुच्छात्परष्ठक् साधुर्न भवतीत्येवं प्रतिषेधे विज्ञायमाने गोपुच्छश्रुतः सर्वत्राविशेषात् केव-

जनम्। खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च। राजमाषेभ्यो हितं राजमाष्यम्। कृष्णतिलेभ्यो हितः कृष्णतिल्यः। प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि *। प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि कर्तव्यम्। पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति। द्वैपारायणिकः। त्रैपारायणिकः। अलुकीति किमर्थम्। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम्। त्रिशूर्पम्। द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम्। त्रिशौर्पिकम्॥

शताच्च ठन्यतावशते॥ २१॥ शतप्रतिषेधेऽन्यशतत्वे ऽप्रतिषेधः*। शतप्रतिषेधे ऽन्यशतत्वे प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। शतेन

लात्तदन्ताच्च ठकोऽसाधुत्वं सिध्यतीति नात्र तदन्तविधिना प्रयोजनमिति तदभावे तत्प्रतिषेधस्याप्रसङ्ग इति ज्ञापनस्यापि न प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतदिति। तच्चावश्यं वक्तव्यमसत्यस्मिन् ज्ञापके विध्यर्थे सति तु नियमार्थं संख्यापूर्वपदानामेव यथा स्यादिह मा भूत् परमपरायणं वर्तयतीति। यथा लुगन्तायाः प्रकृतेर्मा भूद् द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकमिति। राजमाष्यमिति। ननु राजमाषशब्दस्य जात्यन्तरवाचित्वान्माषशब्दस्यानर्थक्यादत्र प्रत्ययो न प्राप्नोति। नैष दोषः। यथैकविंशतिर्नरसिंहो गौरखरो लोहितशालिरित्यादीनां समुदायानामर्थान्तराभिधायित्वेपि नावयवानामानर्थक्यं तस्यापि शब्दसंस्काराय हि शास्त्रे सर्वत्र परिकल्पितार्थवत्ताश्रीयते। तात्त्विकी तु वाक्यस्यैवार्थस्य प्रत्यायनाय प्रयोगात्। द्वाभ्यामिति। तद्धितार्थेति समासे कृते शूर्पादञन्यतरस्यामित्यञ्ठयोरन्यतरस्याध्यर्द्धेति लुक्। ततो द्विशूर्पेण क्रीतमित्यञभावे सामान्यविहितष्ठञ् भवति। तस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावाल्लुगभावः। परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः॥ २०॥

शताच्च॥ संख्याया इति कनि प्राप्ते ठन्यतौ विधीयेते। तत्राशत इति प्रत्ययार्थविशेषणं न प्रकृतेरसंभवात्। नहि शतशब्दस्याशते वृत्तिः संभवति। तत्र प्रत्ययार्थस्य द्विविधं शतत्वम्। प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तसंख्येयान्तरविषयं प्रकृत्यर्थविषयं च। तत्र पूर्वं यथा। शतेन क्रीतं शत्यं शाटकशतमिति। अपरन्तु शतमध्यायाः परिमाणमस्य ग्रन्थस्य शतक इति। अत्र हि केवलं प्रत्ययोत्पादनाय प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदविवक्षा नात्त्विकस्त्वभेद इति प्रत्ययार्थस्यैकत्वेपि शतत्वमस्त्येव। यथा शतमित्येकत्वे विभक्तिवाच्ये सत्यपि शतत्वं न निवर्तते। तत्राद्यस्य निषेधो मा भूदित्याह शतप्रतिषेध इति। तत्र केचिदाहुः न्यायसिद्धं एवार्थो वार्तिककारेण प्रतिपादितः। प्रकृत्यर्थस्य शतस्य यत्र प्रत्यायार्थत्वं तत्रान्तरङ्गमहेयं संख्यान्तरासाधारणं च शतत्वमन्यत्र तु शत्यं शाटकशतमित्यादौ शब्दान्तरप्रयोगसमधिगम्यत्वाद् बहिरङ्गमिति तत्र प्रतिषेधाप्रसङ्गः। अन्ये त्वाहुः। शतको ग्रन्थ इत्यत्र ग्रन्थस्यैकसंख्यत्वाच्छततत्वमनुमीयते। तत्र यथा वृक्ष इत्यत्र मूलाद्यवयवसमवेतबहुत्वसंख्याश्रयं बहुवचनं न भवति। एवमशत इति प्रतिषेधो ग्रन्थेन प्राप्नोत्यन्यशतत्वे च प्राप्नोतीति वार्तिकारम्भः। ततोन्यशतत्वे प्रतिषेधाभावात्सामर्थ्यादनुमीयमानशतत्वविषयः प्रतिषेधः

क्रीतं शत्यं शाटकशतमिति । अन्यशतत्व इति किम् । शतकं निदानमिति॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥२२॥ डतेश्च डतेश्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । कतिभिः क्रीतं कतिकम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । सन्ताया नेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । विप्रतिषेधाड्डतिग्रहणमिति चेदर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् *। अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणम् । न च डतेस्तिशब्दोऽर्थवान् । नैषा परिभाषा इह शक्या विज्ञातुम् । न हि केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते । किं तर्हि । सप्रकृतिकेन । क्व तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या भवति । यान्येतानि शब्दसंघातग्रहणानि । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् । ननु चोक्तं नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुं न हि केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केन तर्हि सप्रकृतिकेनेति । केवलेनापि प्रत्ययेनार्थो गम्यते । कथम् । उक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्याम् ॥

वतोरिड्वा ॥ २३ ॥ कस्यायमिड्विधीयते । कन इत्याह । तत्कनो ग्रहणं कर्त्तव्यम् । अक्रियमाणे हि प्रत्ययाधिकारात् प्रत्ययोयं विज्ञायते । टित्करणसामर्थ्यादादिर्भविष्यति । अस्त्यन्यट्टित्करणस्य प्रयोजनम् । टित इति ईकारो यथा स्यात् । अकारान्तप्रकरणे ईकारः । न चैषोऽकारान्तः । एवमपि कुत एतट्टित्करणसामर्थ्यादादिर्भविष्यति न पुनरकारान्तप्रकरणे अनकारान्तादपि

संपद्यते । एवं च सति शतं गावः परिमाणमस्य शतको गोसंघ इत्यत्रापि प्रतिषेधो भवति । आपिशलकाशकृत्स्नयोस्त्वग्रन्थ इति वचनादप्यत्र प्रतिषेधाभावो नियतकालाश्च स्मृतयो व्यवस्थाहेतव इति मुनित्रयमतेनाद्यत्वे साध्वसाधुप्रविभागः ॥ २१ ॥

संख्यायाः ॥ डतेश्चेति । विंशतिशब्दात्तु विंशतिकात्ख इति ज्ञापकात्कन् भवति । न च डतेरिति समुदायस्यार्थवत्त्वात्तदवयवस्तिशब्दोऽनर्थकोऽत एव विंशतिशब्दे शति च प्रत्ययत्वात्तिशब्दस्यानर्थक्याज्ज्ञापकमन्तरेणापि कन् सिद्धः । नैषेति । लौकिकार्थवत्ता प्रकृतीनां प्रत्ययानां च नास्ति केवलानां प्रयोगाभावादिति भावः । यान्येतानीति । यद्यपि प्रत्यया अपि शब्दसंघातास्तथापि तेषामानर्थक्यादर्थवन्त. शब्दसंघाता इह विवक्षिताः । यथोक्तं संग्रहणे पायसं करोतीति सुण्न भवति । उद्ग्रहणे गर्मुद्ग्रहणं न भवति गर्मुत् स्थास्यतीति । हन्ग्रहणे प्लीहन्ग्रहणं न भवति प्लीह्नाविति । केवलेनापीति । शास्त्रव्यवस्थाहेतुरन्वयव्यतिरेकगम्यार्थवत्ताश्रीयत इत्यर्थः । अत एव शेर्थवद्ग्रहणात्काशे कुशेत्यादौ शेशब्दस्य ग्रहणाभावः । उपसर्गाणामपि केवलानां प्रयोगाभावाल्लौकिक्या अर्थवत्ताया अभावादन्वयव्यतिरेकव्यवस्थाप्यैवासावाश्रीयते ॥२२॥

वतोरि ॥ कस्यागमिति । टित्वादस्यागमत्वं निश्चितम् । आगमी न निर्दिष्ट इति तद्विषयः प्रश्नः । वतोरिति पञ्चमीनिर्देशाद्वत्वन्तस्यागमित्वमयुक्तम् । कन इति । वत्वन्तस्य संख्यात्वात पूर्वेण विहितस्येति भावः । आनन्तर्याच्च कनमागमिनं मन्यते । तादिति संख्यायास्तावदनेकस्य प्रत्ययस्य विधानादागमिविशेषो दुर्लभः । प्रत्ययाधिकाराच्च चरेष्ट इत्यादिवदिटः प्रत्ययत्वप्रसङ्गः । अनेकारान्तादिति । यथा डित्यभस्यापि टिलोपः । अथ प्रयोजनाभावाट्टकारस्येत्संज्ञा न भवतीति कस्मान्न कल्प्यते । नैत-

ईकारः स्यात् । तस्मात्कनो ग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्त्तते । क प्रकृतम् । संख्याया अतिशदन्तायाः कनिति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम् । षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । वतोरित्येषा पञ्चमी कन्निति प्रथमायाः षष्ठीं कल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति । प्रत्ययविधिरयम् । न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति । नायं प्रत्ययविधिः । विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्त्तते ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥ असंज्ञायामिति किमर्थम् । त्रिंशत्को विंशतिकः । कथं चात्र कन् भवति । संख्यायाः कन् भवतीति । अतिशदन्ताया इति प्रतिषेधः प्राप्नोति । एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यत्र कन्निति । यदयं विंशतिकात्ख इति प्रत्ययान्तनिपातनं करोति । विंशतेरेतज्ज्ञापकं स्यात् । नेत्याह । योगापेक्षं ज्ञापकम् । अथ वा योगविभागः करिष्यते । विंशतित्रिंशद्भ्यां कन्भवतीति । ततो ड्वुनसंज्ञायामिति ॥

कंसाट्टिठन् ॥ २५ ॥ टिठन्नर्द्धाच्च * । टिठन्नर्द्धाच्चेति वक्तव्यम् । अर्द्धिकः । अर्द्धिकी । कार्षापणाद्वा प्रतिश्च * । कार्षापणाद्वा टिठन्वक्तव्यः । वा च प्रतिरादेशो वक्तव्यः । कार्षापणिकः । कार्षापणिकी । प्रतिकः । प्रतिकी ।

दस्ति । हलन्त्यमिति श्रुतेर्बलीयस्त्वाद्धत इति प्रकरणस्य दुर्बलस्य बाधोपपत्तौ प्रयोजनलाभात् । न चेति । पञ्चमी हि प्रत्ययस्वरूपमुत्पादयति । यथा गुप्तिज्किद्भ्यः सन्निति न तु षष्ठीं प्रकल्पयति । असतः षष्ठीप्रकल्पनाभावादिति भावः । प्रकृतश्चेति । स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः । ननु विधानार्थापि कनो वृत्तिः संभवति । इटा मा बाधीति तत्रेट्कनौ वा भवतः पक्षे ठञिति प्रत्ययत्रयं स्यात् । नैष दोषः । पूर्वसूत्रेण तावत् कन्विहितस्तस्येहानुवृत्तिर्विधानार्था न भवतीति प्रतीतिरुपजायते । तस्मादित्युत्तरस्यैषा परिभाषावतिष्ठते तत्र किमनिष्टप्रकल्पनयानेकबाधोस्तु अथेष्टप्रकल्पनया सर्वानुग्रह इति । तत्र सर्वानुग्रहो न्याय्यः लक्ष्यस्य तथावस्थाना च्च ॥ २३ ॥

विंशति ॥ प्रत्ययान्तनिपातनमिति । कन्प्रत्ययान्तोच्चारणमित्यर्थः । ननु विंशतिशब्दे शतिचः प्रत्ययत्वात्तिशब्दस्यानर्थक्यात् प्रतिषेधप्रसङ्गाभावात्किं ज्ञापकाश्रयणेन । उच्यते । द्विदशशब्दस्य विंशादेशस्तिप्रत्यय इत्येषा प्रक्रियाश्रीयते । एवं हि ज्ञापकाश्रयेण त्रिंशत्कशब्दोपि सिध्यति । अन्यथा त्रिंशच्छब्दे शतोर्थवत्त्वादशदन्तायाइति प्रतिषेधः स्यात् । ननु विंशतिशब्दादज्ञाताद्यर्थविवक्षायां कन्प्रत्यये विंशतिकशब्दः स्यादिति कथं ज्ञापकम् । नैतदस्ति । स्वार्थिके कन्प्रत्यये विंशतिकाय इति निर्देशः स्यात् असंज्ञायां ड्वुनो विधानात् संज्ञाविषयमेव ज्ञापकमाश्रयणीयम् । योगापेक्षमिति । यथा पुंवदिति योगापेक्षत्वाज्ज्ञापकस्य वत्यर्थे नञ्स्नञोरप्रवृत्तौ स्त्रीवदित्यपि भवति । एवमेतद्योगापेक्षं विंशतिकादिति ज्ञापकमिति त्रिंशत्कशब्दोपि संज्ञायां भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

कंसात् । अर्धिकशब्दइति । अर्द्धशब्दः कार्षापणस्यार्द्धे रूढ इति भागवत्पेक्षायामसामर्थ्यं नाशङ्कनीयामिति केचिदाहुः । अन्ये तु प्रकरणादिवशाद्यदा निर्ज्ञातो भागवाद्भियोगो भवति तदा नास्त्यसामर्थ्यमिति सर्वस्यैवार्द्धस्य ग्रहणेन भाव्यमित्याहुः ॥ २५ ॥

अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥ द्विगोर्लुक्युक्तम्* । किमुक्तम् । तत्र तावदुक्तं द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणम् । अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपीति । इहापि द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितस्तस्य लुग्भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम् । त्रिशौर्पिकम् । अर्थविशेषसंप्रत्यये तन्निमित्तादपि*। अर्थविशेषस्यासंप्रत्यये ऽतन्निमित्तादपीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । द्वयोः शूर्पयोः समाहारः द्विशूर्पी । द्विशूर्प्या क्रीतमिति विगृह्य द्विशूर्पमित्येव यथा स्यात् । अथ क्रियमाणेऽपि तन्निमित्तग्रहणे कथमिदं विज्ञायते । तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति । आहो स्वित्स निमित्तं यस्य सोऽयं तन्निमित्तः । तन्निमित्तादिति । किं चातः । यदि विज्ञायते तस्य निमित्तं तन्निमित्तं तन्निमित्तादिति । क्रियमाणेऽपि हि तन्निमित्तग्रहणे ऽत्र प्राप्नोति । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम् । त्रिशौर्पिकम् । अथ विज्ञायते स निमित्तमस्य सोऽयं तन्निमित्तस्तन्निमित्तादिति । न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथास्तु । स निमित्तमस्य सोयं तन्निमित्तस्तन्निमित्तादिति विज्ञायते । कुत एतत् । यदयमाह । अर्थविशेषासंप्रत्यये ऽतन्निमित्तादपीति । तत्तर्हि तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । द्विगोरिति नैषा पञ्चमी । का तर्हि । संबन्धषष्ठी द्विगोस्तद्धितस्य लुग्भवति । द्विगोर्यस्तद्धितः । किं च द्विगोस्तद्धितः । निमित्तम् । यस्मिन् द्विगुरित्येतद्भवति । कस्मिंश्चैतद्भवति । प्रत्यये । इदं तर्हि वक्तव्यम् । अर्थविशेषासंप्रत्यये ऽतन्निमित्तादपीति । एतच्च न वक्तव्यम् । इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पमिति । द्विशूर्प्या क्रीतं द्विशूर्पमिति । तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेन विग्रहः करिष्यते । अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति अव्यविकन्यायेन । तद्यथा अवेर्मांसमिति विगृह्य अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति आविकमिति । एवमिहापि द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमिति विगृह्य द्विशूर्पमिति भविष्यति । द्विशूर्प्या क्रीतमिति विगृह्य वाक्यमेव भविष्यति । असंज्ञायामिति किमर्थम् । पाञ्चलोहितिकम् । पाञ्चकलापिकम् । संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं च तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य * । संज्ञाप्रतिषेधश्चानर्थकः । किं कारणम् । तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य । नान्तरेण तद्धितं तद्धिस्य च लुकं द्विगुसंज्ञास्ति । यस्तस्मादुत्पद्यते नासौ तन्निमित्तः स्यात् ।

अध्यर्द्ध ॥ द्विगोर्लुक्युक्तमिति । द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्र भाष्ये व्याख्यातमिति तत एव बोध्यम् । संज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यमिति । इह वृत्तिकारा असंज्ञाग्रहणं प्रत्ययान्तविशेषणं व्याचक्षते न चेत् प्रत्ययान्तं संज्ञेति पाञ्चलौहितिकपाञ्चकालापिकशब्दौ च परिमाणविशेषस्य संज्ञे इति लुङ्ग भवति । वार्त्तिककारस्तु द्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहणं सन्निधानादवगम्य प्रत्याचष्टे तन्निमित्तत्वादिति । तस्याः संज्ञाया लोप एव निमित्तमित्यर्थः । पञ्चलोहितपञ्चकलापशब्दौ द्विगुकृततद्धितलुकावेव संज्ञे ततो नार्थः प्रतिषेधे-

एवं तर्हि इदं स्यात्पञ्चानां लोहितानां समाहारः पञ्चलोहिती । पञ्चलोहित्या क्रीतमिति । अत्रापि पञ्चलोहितमित्येव भवितव्यम् । कथम् । उक्तं ह्येतत् । अर्थविशेषासंप्रत्यये ऽतन्निमित्तादपीति । उक्तं संख्यात्वे प्रयोजनं तस्मादिहाध्यर्द्धग्रहणानर्थक्यम् * । उक्तं संख्यात्वे ऽध्यर्द्धग्रहणस्य प्रयोजनम् । किमुक्तम् । अध्यर्द्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थं लुकि चाग्रहणमिति । तस्मादिहाध्यर्द्धग्रहणमनर्थकम् । द्विगोरित्येव लुक् सिद्धः ॥

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ २९ ॥ कार्षापणसहस्राभ्यां सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम् * । कार्षापणसहस्राभ्यां सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । अध्यर्द्धसुवर्णम् । अध्यर्धसौवर्णिकम् । अध्यर्द्धशतमानम् । अध्यर्द्धशातमानम् । द्विशतमानम् ॥ द्विशातमानम् ॥

द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥ ३० ॥ बिस्ताच्च ॥ ३१ ॥ द्वित्रिभ्यां द्वैयोग्यम् * । द्वित्रिभ्यामिति यदुच्यते तद् द्वैयोग्यमिति द्रष्टव्यम् । किमिदं द्वैयोग्यमिति । द्वयोर्योगयोर्भवं द्वियोगं द्वियोगस्य भावो द्वैयोग्यमिति । तद् द्वैण्यं विजानीयात् । अविशेषेणोत्तरं द्वित्रिभ्यामिति । तदाचार्यः सुहृद् भूत्वान्वाचष्टे द्वित्रिभ्यां द्वैयोग्यमिति । तत्र च बहुग्रहणम् * । तत्र च बहुग्रहणं कर्त्तव्यम् । बहुनिष्कम् । बहुनैष्किकम् । बहुबिस्तम् । बहुबैस्तिकम् ।

खार्या ईकन् ॥ ३३ ॥ खार्या ईकन् केवलायाश्च * । खार्या ईकन् केवलायाश्चेति वक्तव्यम् । खारीकम् । काकिण्याश्चोपसंख्यानम् * । काकिण्याश्चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । अध्यर्द्धकाकिणीकं द्विकाकिणीकम् । केवलायाश्च * । केवलायाश्चेति वक्तव्यम् । काकिणीकम् ॥

तेत्यर्थः । पञ्चलोहितीति । समाहारद्विगुं संज्ञां मन्यते ततश्च नलोपनिमित्तैव संज्ञा । अपीति । अन्यविकन्यायेन वाक्यविषय एव समाहारद्विगुरित्यर्थः । अध्यर्द्धग्रहणं चेति । बहुगणादिसूत्र इदमुक्तम् । न च संख्याकार्याभावज्ञापनमध्यर्द्धग्रहणस्येह प्रयोजनम् । कन्समासाभावप्रसङ्गात् । तस्मात्तत्रत्यवार्त्तिकमेवं कर्त्तव्यम् । तस्मिंश्च सति इहाध्यर्द्धग्रहणमनर्थकं द्विगुत्वाल्लुकः सिद्धत्वात् ॥ २८ ॥

विभाषा कार्षापणा ॥ अध्यर्द्धसुवर्णमिति । अध्यर्द्धेन सुवर्णेन क्रीतमिति द्विगौ कृते ठञो लुक् । अलुक्पक्षे परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः । उन्मानस्यापि वृद्धौ साणप्रतिषेधात्प्रहणात् । द्विशातमानमिति । शतमानादिसूत्रेणाण् ॥ २९ ॥

द्वित्रि ॥ द्वयोर्योगयोरिति । तद्धितार्थे द्विगौ कृते ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक् । अथ द्विगुर्न व्याख्यातव्यनाम तदा अण एव लुक् । द्वैयोग्यशब्देन चाधाराधेयभाव उच्यते । समासकृत्तद्धितेषु संबन्धाभिधानमिति वचनात् ॥३०।३१॥

खार्या ॥ केवलायाश्चेति । अध्यर्द्धपूर्वद्विगोरित्यधिकारात्केवलाया न प्राप्नोतीति वचनम् ॥ ३२ ॥

शाणाद्वा ॥ ३५ ॥ शतशाणाभ्यां वा * । शतशाणाभ्यां वेति वक्तव्यम् । अध्यर्धशतमध्यर्द्धशत्यम् । पञ्चशतम् । पञ्चशत्यम् । अध्यर्द्धशाणमध्यर्धशाण्यम् । पञ्चशाणं पञ्चशाण्यम् । द्वित्रिपूर्वादण्च * । द्वित्रिपूर्वादण्चेति वक्तव्यम् । द्विशाणम् । त्रिशाणम् । द्वैशाणम् । त्रैशाणम् । द्विशाण्यम् । त्रिशाण्यम् ॥

तेन क्रीतम् ॥ ३७ ॥ तेन क्रीतमिति करणात् * । तेन क्रीतमित्यत्र करणादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । देवदत्तेन क्रीतं यज्ञदत्तेन क्रीतमिति । अकर्त्रेकान्तात् * । अकर्त्रेकान्तादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । देवदत्तेन पाणिना क्रीतमिति । संख्यैकवचनाद् द्विगोश्चोपसंख्यानम् * । संख्याया इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । पञ्चभिः क्रीतं पञ्चकम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । एकवचनान्तादिति वक्ष्यति । तस्यायं परस्तादपकर्षः । एकवचनात् । एकवचनान्तादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । शूर्पाभ्यां क्रीतं शूर्पैः क्रीतमिति । द्विगोश्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पं त्रिशूर्पमिति । यद्येकवचनान्तादित्युच्यते । मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकं माषैः क्रीतं माषिकमिति न सिध्यति । परिमाणस्य संख्याया यदेकवचनं तदन्तादिति वक्तव्यम् । तत्तर्ह्येकवचनान्तादिति वक्तव्यम् । तस्मिंश्च क्रियमाणे बहु वक्तव्यं भवति । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति शूर्पाभ्यां क्रीतं शूर्पैः क्रीतमिति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । अनभिधानादिति । यद्येवं करणादकर्त्रेकान्तादित्यपि न वक्तव्यम् । कर्तुः कर्त्रेकान्ताद्वा कस्मान्न भवति । अनभिधानात् ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ३८ ॥ संयोगोत्पातयोः को विशेषः । संयोगो नाम स भवति इदं कृत्वेदमवाप्यत इति । उत्पातो नाम स भवति

शाणा ॥ शतशाणाभ्यामिति । शतान्तात्पूर्वेण नित्ये यति प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । यदभावपक्षे कनो लुक् । द्वित्रिपूर्वादण्चेति सूत्रेत्वनार्षः पाठ इति वार्तिकारम्भः ॥ ३५ ॥

तेन क्रीतम् ॥ संख्यैकवचनादिति । समाहारद्वन्द्वः । परिमाणस्येति । परिमाणस्य या संख्या तस्या यद्वाचकं द्योतकं वैकवचनं तदन्तादिति वक्तव्यमिति वचनाद् मुद्गादीनां चाप्रतिषेधः । अनभिधानादिति । वृत्तौ संख्याविशेषानवगमाद् परिमाणशब्देभ्यो द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यः प्रत्ययाभावः । एकत्वसंख्यायुक्ते चार्थे तेषां स्वभावतो वृत्त्येकवचनान्तेभ्य एव प्रत्ययः । द्व्यादयस्तु शब्दा लुप्तायामपि विभक्तौ स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतां संख्यामवगमयन्तीति तेभ्यः प्रत्ययो भवत्येव एकया च मुद्गादिव्यक्त्या क्रयासंभवाद् बहुवचनान्तादेव प्रत्ययः । यदा तु जातिशब्दत्वं मुद्गादीनामभ्युपेयते तदैकवचनान्तेभ्योऽपि प्रत्ययः । ननु यन्निष्केण क्रीतं तस्य निष्को वस्नो भवतीति सोऽस्यांशवस्नभृतय इत्यनेन प्रत्ययः सिद्ध इति नार्थोऽनेन योगेन । अत्राहुः । यस्य यतं मूल्यं न भवति अथ च तेन क्रीतं कार्यवशात्तदर्थमिदम् ॥ ३७ ॥

तस्य ॥ संयोगोत्पातयोरिति । कोऽनयोः शब्दयोरर्थ इति प्रश्नः । नत्वेकार्थत्वमन्य-

यादृच्छिको भेदो वा छेदो वा पत्रं वा पर्णं वा । तस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् * । तस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् । संनिपाताच्च * । सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् । सान्निपातिकम् ॥

गोद्व्यचो ऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥ ३९ ॥ यत्प्रकरणे ब्रह्मवर्चसाच्च * । यत्प्रकरणे ब्रह्मवर्चसाच्चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं संयोगः ब्रह्मवर्चस्यः । उत्पातो वा ॥

तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदादीयते ॥ ४७ ॥ तदस्मिन् दीयतेऽस्मा इति च * । तदस्मिन् दीयतेऽस्माइति चेति वक्तव्यम् । पञ्च वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते अस्मै पञ्चकः । सप्तकः । अष्टकः । नवकः । दशकः । तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । यद्धि यस्मै दीयते तस्मिन्नपि तद्दीयते तत्र तदस्मिन् दीयते इत्येव सिद्धम् ॥

पूरणाद्भागे तीयादन् ॥ ४८ ॥ ठन्प्रकरणे ऽन्नन्तादुपसंख्यानम् * । ठन्प्रकरणे ऽन्नन्तादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । द्वितीयिकः । तृतीयिकः । किं पुनः कारणं न सिध्यति । पूरणादित्युच्यते । न चैतत्पूरणान्तम् । अनैतत्पर्यवपन्नम् । पूरणं नामार्थः । तमर्थमाह तीयशब्दः । पूरणं सोऽसौ भवति । पूरणान्तात्स्वार्थे भागे अन्नसोपि पूरणं भवत्येव ॥

मानस्य प्रश्नः । कोसौ विशेषः, येन संयोगोत्पातौ प्रतिपद्यामहे । इदं कृत्वेति । यथा कामैर्यागैः पुत्रादयोऽवाप्यन्ते तत्र संयुज्यन्ते फलविशेषेण येन यागादिना करणेन स यागादिरर्थः संयोगः । यादृच्छिक इति अतर्कितोपनतः । भेद इति । वस्त्रादेः । छेद इति । उपानदादेः । भाविनः शुभस्याशुभस्य वा सूचकोर्थ उत्पात इत्यर्थः । तस्य च निमित्तत्वं फलविशेषविषयबुद्ध्युत्पत्तिहेतुत्वात् न तु फलं प्रतिकरणत्वात् । वार्तिकमिति । शमनकोपने एवात्र प्रत्ययार्थः । न तु निमित्तम् । ठगत्र प्रत्ययः । प्रकारस्याद्विशाच्च काचिच्छमनं प्रतीयते काचित्कोपनम् ॥ ३८ ॥

गोद्व्यचो ॥ ब्रह्मवर्चस्य इति । ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायसंपदुच्यते । ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चस इत्यच् समासान्तः ॥ ३९ ॥

तदस्मिन् । यत्र नदीद्वारादौ शुल्कादि दीयते तत्र प्रत्ययो विधीयमानः सम्प्रदानेन प्राप्नोतीत्याह तदस्मिन्निति । तस्मिन्नपीति । सम्प्रदानमेव दानक्रियापेक्षयाधिकरणत्वेन विवक्ष्यते । यथा सममब्राह्मणे दानमिति ॥ ४७ ॥

पूरणा ॥ अन्नन्तादिति । यथा गोस्त्रियोरित्यत्र स्त्रीशब्देन स्त्र्यधिकारविहितानां टाबादीनां ग्रहणमेवमिहापि पूरणाधिकारविहिता एव डडादयो गृह्येरन्निति वचनम् । द्वितीयिक इति । द्वयोः पूरणो भाग इति द्वेस्तीयस्तदन्तात्पूरणाद्भागे तीयादन्निति स्वार्थेऽन्प्रत्ययः । ततो द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयत इति ठन् प्रत्ययः । पर्यवपन्नमिति ।

सम्भवत्यवहरति पचति ॥ ५२ ॥ तत्पचतीति द्रोणादण् * । तत्पचतीति द्रोणादण् चेति वक्तव्यम् । द्रोणं पचति द्रौणी द्रौणिकी ॥

कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ ५५ ॥ कुलिजाच्चेति सिद्धे लुक्खग्रहणानर्थक्यं पूर्वस्मिन् त्रिकभावात् * । कुलिजाच्चेत्येव सिद्धं नार्थो लुक्खग्रहणेन । किं कारणम् । पूर्वस्मिन् त्रिकभावात् । पूर्वस्मिन् योगे सर्व एष त्रिको निर्दिश्यते । द्व्याढकी । द्व्याढकिकी । द्व्याढकीना ॥

तदस्य परिमाणम् ॥५७॥ संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु॥५८॥ संज्ञायां स्वार्थे * । संज्ञायां स्वार्थे कन् प्रत्यय उत्पाद्यः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः । त्रिकाः । शालङ्कायनाः । सप्तका ब्रह्मवृक्षाः । ततः परिमाणिनि * । ततः परः प्रत्ययः परिमाणिनीति वक्तव्यम् । पञ्चकः संघः । दशकः संघः । जीवितपरिमाणे चोपसंख्यानम् * । जीवितपरिमाणे चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्य षाष्टिकः । साप्ततिकः । जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं वचनं कालादिति सिद्धत्वात् * । जीवितपरिमाणे चेत्यनर्थकं वचनम् । किं कारणम् । कालादिति सिद्धत्वात् । कालादित्येव सिद्धम् । इह यस्य षष्टिर्जीवितपरिमाणं षष्टिर्जीवितमसौ भूतो भवति । तत्र तमधीष्टो भृतो भूतो भावीत्येव

व्यवहितमित्यर्थः । पूरणं नामेति । अर्थग्रहणमिह न तु पूरणाधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमिति भावः । स्वार्थ इति । स्वस्याः प्रकृतेरर्थः स्वार्थः । स हि प्रत्ययस्यात्मीया तदर्थे चाभिधीयमानः पूरणाभिधायित्वात्पूरणव्यपदेशमासादयतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

सम्भ ॥ द्रोणादिति । द्रोणपरिमिते व्रीह्यादौ वर्त्तमानाद् द्रोणशब्दात्प्रत्ययस्तस्यैव पाकसम्भवात् ॥ ५२ ॥

कुलि ॥ कुलिजाच्चेति सिद्ध इति । कुलिजाच्चेत्येव सूत्रमस्तु द्विगोष्ठंश्चेत्यनुवर्त्तते खोऽन्यतरस्यामिति च तत्र छन्खाभ्यां मुक्ते पक्षे ठञ् तस्याध्यर्द्धपूर्वेति लुक् । एवं रूपत्रयं सिद्धम् । न च ठञः पक्षे लुगभावेन चतुर्थं रूपमिष्यत इति लुक्खग्रहणं वार्त्तिककृता प्रत्याख्यातम् ॥ ५५ ॥

तदस्य ॥ संज्ञायां स्वार्थे इति । इहादशभ्यः संख्या संख्येये वर्त्तन्ते न तु संख्यानमात्रे ततः परा तु संख्या संख्याने संख्येये च । तत्र य एव शकुनयः पञ्चत्वसंख्यकाः पञ्चशब्दस्य वाच्यास्त एव पञ्चकशब्दस्यापि । ततश्च परिमाणपरिमाणिभावाभावात् स्वार्थ एव प्रत्ययो वक्तव्यः । यदा तु वृत्तिविषये संख्यामात्रावृत्तित्वं पञ्चादीनामाश्रीयते । तथा च द्व्येकयोरितिसूत्रकारेण द्वित्वैकत्वे द्व्येकशब्दवाच्ये आश्रित्य निर्देशः कृतः संख्येयार्थत्वे हि द्व्येकेष्विति स्यात् तदा परिमाणपरिमाणिभावाश्रयेणापि शक्यः प्रत्यय उत्पादयितुम् । जीवितपरिमाणे चेति । पूर्वापेक्षः समुच्चयः । संज्ञा-

सिद्धम् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । इह वचने हि लुक्प्रसङ्गः * । इह हि क्रियमाणे लुक् प्रसज्येत । द्विषाष्टिकः । त्रिषाष्टिकः । अनेन सति लुग्भवति । तेन सति कस्मान्न भवति । आर्हादित्युच्यते । न सिध्यति । किं कारणम् । न हीमे कालशब्दाः । किं तर्हि । संख्याशब्दाः । इमेऽपि कालशब्दाः । कथम् । संख्या संख्येये वर्त्तते यदि तर्हि यो यः काले वर्त्तते स स कालशब्दः रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । रमणीयं कालं भूतः शोभनं कालं भूतः । अथ मतमेतत् काले दृष्टः शब्दः कालशब्दः काले यो न व्यभिचरतीति। न रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति। जीवितपरिमाणे तूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । इह चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । वार्षशतिको वार्षसहस्रिक इति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । न हि वर्षशब्दः संख्या । किं तर्हि । संख्येये वर्त्तते वर्षशब्दः । एवं तर्ह्यन्येभ्योपि दृश्यते खारशताद्यर्थम् * । अन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । खारशताद्यर्थम् । खारशतिको राशिः । खारसहस्रिको राशिः । अयं तर्हि दोषः । इह वचने हि लुक्प्रसङ्ग इति । न ब्रूमो यत्र क्रियमाणे दोषस्तत्र कर्त्तव्यमिति । किं तर्हि । यत्र क्रियमाणे न दोषो भवति तत्र कर्त्तव्यम् । क्व च क्रियमाणे न दोषः । परमार्हाद् । तत्तर्हि उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । कालादित्येव सिद्धम् । ननु चोक्तं नेमे कालशब्दाः किं तर्हि संख्याशब्दा इति । ननु चोक्तमिमेपि कालशब्दाः । कथं संख्या संख्येये वर्त्तते । ननु चोक्तं यदि तर्हि यो यः शब्दः काले वर्त्तते स स कालशब्दः रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवतीति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । अनभिधानादिति । अनभिधानाद्रमणीयादिभ्युत्पत्तिर्न भविष्यति । स्तोमे डविधिः पञ्चदशाद्यर्थः * । स्तोमे डो विधेयः । किं प्रयोजनम् । पञ्च-

---

दिषु प्रत्ययो विधीयमानोऽन्यत्र न प्राप्नोतीति वचनम् । द्विषाष्टिक इति । संख्यायाः सम्वत्सरसंख्यस्येत्युत्तरपदवृद्धिः । आर्हादिति । अध्यर्धपूर्वेत्यत्राऽऽर्हादित्यनुवर्त्तनादार्हीयस्य लुका भाव्यम् । तमधीष्टइत्यनेन प्रत्ययोऽर्हात्पर इति तस्य लुगभावः । न हीम इति । सामादय एव कालशब्दा न तु निमित्तान्तरेण काले प्रयोगमात्रेणेति भावः । संख्यासंख्येय इति । काले संख्येये वर्त्तमानस्य संख्यावाचिनः कालाभिधायित्वमुपपन्नमिति भावः । वार्षशतिक इति । संख्यायाः प्रत्ययो विधीयमानस्तदन्तान्न प्राप्नोति । संख्या पूर्वपदानामेव प्राग्वतेस्तदन्तविधिरिष्यते । खारशताद्यर्थमिति । खारशब्दोऽकारान्तो वार्त्तिककारवचनात् साधुः । तदस्य परिमाणमिति योगविभागः कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति । अनभिधानादिति । नहि रमणीयादयो वृत्तिविषये काले वर्त्तन्ते षष्ट्यादयस्तु वृत्तौ संख्येयेषु सम्वत्सरेषु स्वभावतो वर्त्तन्त इति युक्तं तेषां कालवाचित्वम् । लोके च सम्वत्सरसंख्यया जीवितं प्रायेण परिच्छिद्यत इति सम्वत्सरवृत्तित्वं षष्ट्यादीनामुच्यते । स्तोमे डविधिरिति । डित्करण विंशः स्तोमस्त्रिंशः

दशाद्यर्थम्। पञ्चदशस्तोमः। सप्तदश स्तोम इति। इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम्॥

पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम्॥ ५९॥ इमे विंशत्यादयः सप्रकृतिकाः सप्रत्ययकाश्च निपात्यन्ते। तत्र न ज्ञायते का प्रकृतिः कः प्रत्ययः कः प्रत्ययार्थ इति। तत्र वक्तव्यमियं प्रकृतिरयं प्रत्ययः अयं प्रत्ययार्थ इति। इमे ब्रूमः द्विशब्दादयं दशदर्थाभिधायिनः स्वार्थे शतिच् प्रत्ययो निपात्यते विन्भावश्च द्वौ दशतौ विंशतिः। विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासवचनानुपपत्तिः॥ विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासो नोपपद्यते। विंशतिगवमिति। किं कारणम्। द्रव्यमनभिहितं तस्यानभिहित-

---

स्तोम इत्यादौ टिलोपार्थं पञ्चदश इत्यत्र तु नस्तद्धित इति टिलोपः सिध्यति। स्तोमो मन्त्रसमूहः॥ ५७॥ ५८॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम्॥

पङ्क्ति॥ इमे विंशत्यादय इति। सूत्रे पठितानां प्रत्यक्षत्वादिदमा परामर्शः। पङ्क्तिशब्दश्छन्दोविशेषे सन्निवेशविशेषे च रूढो नैवावयवार्थानुसारेण प्रवर्तत इतितत्परित्यागेन विंशत्यादय एव विचार्यन्ते। वक्ष्यमाणवार्त्तिकावतारणार्थं चायं भाष्यउपक्षेपः। सप्रकृतिका इति। प्रकृतिप्रत्ययप्रकरणे उच्चारणादिति भावः। सहशब्दोऽत्र विद्यमानार्थः। न तुल्ययोगार्थः। तेन विद्यमानप्रकृतिप्रत्यया इत्यर्थः। निपात्यन्त इति। प्रकृतित्वमेषां कस्मान्न विज्ञायते। पञ्चम्याः प्रत्ययस्य चानुपादानादनिष्पन्नस्य च प्रकृतित्वाभावात्। प्रत्ययत्वं तर्हि कस्मादेषां न भवति। लोके केवलानां प्रयोगदर्शनात्। शताच्च ठन्यतावशते विंशत्यादिभ्य इति शास्त्रे च केवलानामुच्चारणात्। विधिनिपातनयोश्चायं भेदो यत्रावयवा निर्दिश्यन्ते समुदायोऽनुमीयते स विधिः। यत्र तु समुदायः श्रूयते अवयवाश्चानुमीयन्ते तन्निपातनम्। का प्रकृतिरिति। प्रकृतिप्रत्ययविशेषयोः प्रश्नः। प्रकृत्यर्थं तु न पृच्छति। प्रकृतौ विज्ञातायां तदर्थस्यापि विज्ञानात्। कः प्रत्ययार्थ इति। लोके विंशत्यादीनां संख्येये च प्रयोगो दृश्यते तत्र लौकिकार्थानुगुणं प्रत्ययार्थमाश्रित्य साधुत्वायैषामन्वाख्यानं क्रियत इत्यर्थः। इमे इति। वचनक्रियायामाभिमुख्यं प्रतिपादयितुं प्रत्यक्षार्थसर्वनामोपादानम्। वचनमात्रं चेह विवक्षितं न तु कर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमित्यात्मनेपदं न कृतम्। द्विशब्दादिति। दशद्वर्गलक्षणसंख्येयवाचिन इत्यर्थः। समुदाये च निपात्यमाने नान्तरीयकमवयवानां निपातनमित्यभिप्रायेण शतिच्प्रत्ययो निपात्यत इत्युच्यते। स्वार्थ इति। प्रत्ययस्य स्वात्मीया प्रकृतिस्तस्य अर्थ इत्यर्थः। अथ वा यः प्रकृतेरर्थः स एव प्रत्ययानां स्वार्थः पितृधनमिव पुत्रस्य तत्रैवार्थेऽभिमतः। न हि समासमात्रं वचनमात्रं वा न सिध्यति। विंशतिगवमिति। विंशतिशब्देन द्वयोर्दशतोरभिधानं न तु दशत्संबन्धिनां द्रव्याणाम्। ततश्च दशदपेक्षया गवां व्यतिरेकोपजननात् षष्ठ्या भाव्यम्। गवां विंशतिरिति। ततः समाना-

त्वात् षष्ठी प्राप्नोति। षष्ठ्यन्तं च समासे पूर्वं निपतति। तत्र गोविंशतिरिति प्राप्नोति। न चैवं भवितव्यम्। गोविंशतीरिति। भवितव्यं च। विंशतिगवं तु न सिध्यति। इह च त्रिंशत्पूली। पञ्चाशत्पूली। चत्वारिंशत्पूली। समानाधिकरणलक्षणः समासो न प्राप्नोति। वचनं च विधेयम्। विंशतिः। द्वित्वादृशतोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति। एवं तर्हि परिमाणिनि विंशत्यादयो भविष्यन्ति। परिमाणिनि चेत् पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानम् *। परिमाणिनि चेत् पुनः स्वार्थे प्रत्ययो विधेयः। विंशकः संघः। षष्ठीवचनविधिश्च *। षष्ठी च विधेया। गवां विंशतिः। द्रव्यमभिहितं तस्याभिहितत्वात् षष्ठी न प्राप्नोति। एकवचनं च विधेयम्। विंशतिर्गावः। गोभिः सामानाधिकरण्याद्बहुषु बहुवचनमिति बहुवचनं प्राप्नोति। अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिषु *। अनारम्भो वा पुनः विंशत्यादीनां न्याय्यः। कथं सिध्यति। प्रातिपदिकवि-

---

धिकरणपदनिबन्धनद्विगुसमासाप्रसङ्गः। षष्ठ्यन्तं चेति। उपसर्जनं पूर्वमिति लक्षणेन। गुणेन षष्ठी न समस्यत इति प्रतिषेधः संख्याया न भवति शतसहस्रान्ताच्च निष्कादिति प्रत्ययविधानाज् ज्ञापकात् क्रोशशतयोजनशतयोरिति वार्त्तिकवचनाच्च द्विवचनं प्राप्नोतीति। स्वार्थिकाः प्राकृतलिङ्गमेव केचिदतिवर्त्तन्ते न तु संख्यामपि संख्यान्तराविरोधात्। लिङ्गानां तु विरोधाभावः स्त्रीसूत्रे प्रतिपादितः। एवं तर्हीति। तदस्य परिमाणमित्यधिकारात्परिमाणोपाधेः संख्याया अस्येति परिमाणिनि प्रत्ययः। परिमाणी च द्विविधः। द्रव्यसंघातो भिन्नानि वा द्रव्याणि। तत्र संघस्यैकत्वाद् विंशतिरित्येकवचनं सिध्यति। द्रव्याणां तु परिमाणित्वे विंशतिगवं त्रिंशत्पूलीति समानाधिकरणसमाससिद्धिरिति भावः। परिमाणं यस्य स संघो विंशतिरित्यभिधीयते। तत्र विंशतिः परिमाणं यस्य संघस्येति संघान्तरस्य परिमाणिनोऽसंभवाद्विंशकः संघ इति सिद्धये विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायामिति ड्वुन्प्रत्ययः स्वार्थे वक्तव्यः। ननु यदा द्रव्याणि परिमाणीनि विंशतिशब्दाभिधेयानि तदा संघे परिमाणिनि प्रत्ययः सिध्यत्येव। विंशतिर्गावः परिमाणमस्य विंशकः संघ इति। एवं तर्हि विंशतिशब्देन संघस्याभिधानं प्राप्नोति न चेष्यते। विंशतिगोसंघ इति। तस्माद्यदा संघे परिमाणिनि विंशत्यादयो निपात्यन्ते तदा तत्र तेषां केवलानां प्रयोगो मा भूदिति पुनः स्वार्थे नित्यं प्रत्ययो विधेयः। षष्ठीवचनविधिश्चेति। संघे परिमाणिनि विंशत्यादीनां केवलानां नित्यं प्रयोगो नेष्यते भिन्नेषु तु द्रव्येषु परिमाणिषु प्रत्ययोत्पत्त्याश्रीयमाणायां विंशतिशब्देन द्रव्याणामभिधानाद् व्यतिरेकाभावाद् गवां विंशतिरिति षष्ठी न प्राप्नोति द्रव्यसामानाधिकरण्याद् बहुवचनप्रसङ्गश्च। तदेवं व्युत्पत्तिपक्षे दूषणान्यभिधायाव्युत्पत्तिपक्षं निर्दोषमाश्रित्यारम्भं प्रत्याख्यातुमाह अनारम्भो वेति। वाशब्दस्तर्ह्यर्थे। सहस्रादिवदव्युत्पन्ना एव विंशत्यादयोऽर्थवद्धातुरिति लब्धप्रातिपदिकसंज्ञा अर्थवत्सूत्रेणानुज्ञातसाभिमानः संख्यायां संख्येये च प्रयोगभेदेनाक्षादिपदवदनेकार्थतया स्वभावतो वर्तमाना रूढिशब्दत्वाच्च नियतलिङ्गसंख्याः यथा आपोदारा इति भावः। इदानीं भाष्यकार आरम्भं समर्थयमान आह

ज्ञानात् । कथं प्रातिपदिकविज्ञानम् । विंशत्यादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि। यथा सहस्रादिषु । तद्यथा । सहस्रमयुतमर्बुदमिति । नचानुगमः क्रियते । भवति चाभिधानम् । यथा सहस्रादिष्वित्युच्यते । अथ सहस्रादिष्वपि कथं भवितव्यम् । सहस्रं गवाम् । सहस्रं गावः । सहस्रगवम् । गोसहस्रमिति । यावताऽत्रापि संदेहः । नासूया कर्त्तव्या अत्रानुगमः क्रियते । ननु चोक्तं विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासवचनानुपपत्तिः परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानं षष्ठीवचनविधिश्चेति । नैष दोषः । समुदाये विंशत्यादयो भविष्यन्ति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । संघ इति वर्त्तते । संघः समूहः समुदाय इत्यनर्थान्तरम् । एते विंशत्यादयः समुदाये सन्तो भाववचना भवन्ति । भाववचनाः सन्तो गुणवचना भवन्ति । गुणवचनाः सन्तोऽविशिष्टा भवन्त्यन्यैर्गुणवचनैः । अन्येषु च गुणवचनेषु कदा चिद् गुणः गुणिविशेषको भवति । तद्यथा । शुक्लः पट इति । कदा चिद् गुणिना गुणो व्यपदि-

---

यथेति । अयमत्रार्थः । अक्षादयः परस्परानन्वितानेकार्थाभिधायिनो भिन्नासु जातिषु रूढशब्दा एव न तु यौगिकाः विंशत्यादयः सहस्रादयश्च । शुक्लादिवद् गुणिनि यौगिका एव । नहि संख्यानिरपेक्षाः संख्येयविशेषमेते प्रत्याययन्ति येनैषां रूढिशब्दमुच्येत । अत्रापि संदेह इति । क एषां मुख्यार्थः को वासोयमिति संबन्धादौपचारिक इति संदेहः । नासूयेति । अननुगमो हि दोषायाशक्योवानन्त्यात्सर्वशब्दानुगमो नत्वनुगम एव स्वप्रज्ञापराधादशक्यार्थविशेषनिश्चयत्वाद्दोषत्वेनोद्भावनीय इत्यर्थः । समुदाय इति । अस्येति प्रत्ययार्थस्यानुवर्तनात्समुदायः परिमाणी प्रत्ययार्थत्वेनाश्रीयते न तु भिन्नानि द्रव्याणीत्यर्थः । किं वक्तव्यमिति । अस्येत्यनुवर्तनात्परिमाणिमात्रे प्रत्ययो लभ्यते न तु तद्विशेष इति मत्वा प्रश्नः । संघ इति वर्तत इति । पूर्वसूत्रे द्वन्द्वनिर्दिष्टस्यापि संघशब्दस्यैव स्वरितत्वादिहानुवृत्तिः । ननु प्राणिसमूहः संघः ततश्च वृक्षाणां विंशतिरिति न प्राप्नोतीत्याह संघः समूह इति । सामान्येन प्राणिनामप्राणिनां समुदायः संघ इत्यर्थः । ननु चोक्तं परिमाणिनि चेत् पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानमिति । नैष दोषः । द्रव्यसंघयोर्दशतोः संघे प्रत्ययो निपात्यते न तु द्रव्यसंघे । इह द्रव्याणां द्रव्यसंघस्य दशतां दशतसंघस्य च पारमार्थिको भेदो नास्ति केवलं बुद्ध्या परिकल्प्यते । बुद्धिव्यवस्थापितार्थनिबन्धनाश्च शब्दा बुद्धिमेवार्थाकारामुपजनयन्तोऽसत्यपि वास्तवे भेदे भेदमवगमयन्ति । त एत इति । निपातनसामर्थ्याद्विशिष्टे दाशते संघे वर्तमाना भाववचना भवन्ति । भावशब्देनात्र धर्ममात्रमुच्यते । भाव इव भावः यथा पाकादिभावः पराश्रय एवमन्योपि धर्मः पराश्रयत्वाद् भावः । गुणवचना इति । गुणमुक्तवन्तो गुणवचना गुणमुक्तद्रव्यमभिदधतीत्यर्थः । अन्यैरिति । शुक्लादिभिरुभयवचनैस्तुल्या इत्यर्थः । गुणिविशेषक इति । भाष्यकारवचनात्कर्तरि चेति अनित्यः षष्ठीसमासनिषेधः । शेषषष्ठ्या वा समासः । अथ वा गुणिनं विशिनष्टीति कर्मण्यण् । ततः स्वार्थे कन्प्रत्ययः । पटः शुक्ल इति । गुणगुणिनोरव्यतिरेकविवक्षया मतुब्लोपाद्वा सामानाधि-

ष्यते । तद्यथा । पटस्य शुक्ल इति । तद्यदा तावदुच्यते विंशत्यादयो दशदर्थे चेत्समासवचनानुपपत्तिरिति । सामानाधिकरण्यं तदा गुणगुणिनोः । वचनपरिहारस्तिष्ठतु तावत् । परिमाणिनि चेत्पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानमिति । संहनने वृत्तिः संहनने वर्त्तिष्यते । संख्यासंहनने वृत्तो द्रव्यसंहनने वर्त्तिष्यते । अथ षष्ठी तदा गुणिना गुणो विशेष्यते । वचनपरिहारः उभयोरेवम् । उभयोरपि पक्षयोरेवं कृत्वा वचनपरिहारः । यदि तर्हि इमे विंशत्यादयो गुणवचनाः स्युः सर्वैर्भिरन्यैर्गुणवचनैर्भवितव्यम् । अन्ये च गुणवचनाः द्रव्यस्य लिङ्गसङ्ख्ये अनुवर्त्तन्ते । तद्यथा । शुक्लं वस्त्रम् । शुक्ला शाटी । शुक्लः कम्बलः । शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भवति । विंशत्यादयः पुनर्नानुवर्त्तन्ते । अन्येपि वै गुणवचना नावश्यं द्रव्यस्य लिङ्गसंख्ये अनुवर्त्तन्ते । गावो धनं पुत्रा अपत्यम् । इन्द्राग्नी देवता विश्वेदेवा देवता यावन्तस्ते तां वाशितामनुयन्ति सर्वे ते दक्षिणासमृद्ध्या

करण्यमेवं विंशत्यादीनामपि द्रव्येण सामानाधिकरण्यम् । कदा चिदिति । आधारान्तरव्यवच्छेदायोपजातव्यतिरेकेण गुणिना गुणो विशेष्यते । पटस्य शुक्लो न शङ्खादेरित्यर्थः । दशदर्थे चेदिति । अस्मत्पक्षे यो दोषः स पक्षान्तराश्रयेण परिह्रियत इत्यर्थः । वचनपरिहार इति । समुदायाभिधाने वचनदोषो नावतरति । सामानाधिकरण्ये त्ववतरति । स च परतः परिहरिष्यते । तिष्ठत्विति । परस्ताद्वक्ष्यमाणत्वात् । संहनन इति । संघः संहननं तत्र दशतोः संघे वृत्तो विंशतिशब्दो गवादिद्रव्यसंघे परिमाणिनि प्रत्ययमुत्पादयिष्यतीत्यर्थः । विंशतिः परिमाणमस्य गोसंघस्य विंशको गोसंघ इति । वर्त्तिष्यत इति । परार्थाभिधानं वृत्तिर्विवक्षिता नतु विंशतिशब्दः कदा चिदपि गोसंघे वर्त्तते । गुणिनेति । गवादिनेत्यर्थः । ननु दाशतस्य संघस्य गवादिर्गुणी न भवति दशतौ हि तस्य गुणिनौ । नैष दोषः । गवां दशतोश्च तात्त्विकभेदाभावाद्गवामपि गुणित्वात् । तत्राव्यभिचाराद् दशता विंशतिर्न विशेष्यते दशतोर्विंशतिरिति गोभिस्त्वश्वादिव्यावृत्तये विशेष्यते । गवां विंशतिरिति । यथा पटस्य शौक्ल्यमिति पटेन शङ्खादिव्यावृत्तये शौक्ल्यं विशेष्यते न तु शुक्लेन गुणेन स्वसमवेतं गुणसामान्यं शुक्लस्य शौक्ल्यमिति व्यभिचाराभावाद् । वचनपरिहारउभयोरिति । समुदायाभिधाने गुण्यभिधाने चेत्यर्थः । तत्र समुदायाभिधाने तस्यैकत्वात्सिद्धमेकवचनमिति सामर्थ्यात् परिहृत एव वचनदोषः । सामानाधिकरण्ये तु परिहार उच्यते इति भावः । तं वचनदोषं यदि तर्हीत्यनुभाष्य परिहरति विंशत्यादयः पुनरिति । प्राक् शतात्तेषां स्त्रीलिङ्गत्वादेकवचनान्तत्वाच्च शतस्य नपुंसकत्वादेकवचनान्तत्वाच्चेति भावः । विंशती विंशतयः शते शतानीति तु प्रचयविवक्षायामेकशेषो भवति । गावो धनमिति । धनादीनां साकाङ्क्षत्वाद्भेदकत्वात् क्रियायां पारतन्त्र्याच्च गुणत्वम् । यथा शुक्लमित्युक्ते किं तदिति नित्यं द्रव्यमाकाङ्क्षति शुक्लं च वस्त्रमिति द्रव्यस्य भेद-

इति । अथात्राननुवृत्तौ हेतुः शक्यो वक्तुम् । बाढं शक्यो वक्तुं कामं तदुच्यताम् । इह कदाचिद् गुणः प्राधान्येन विवक्षितो भवति । तद्यथा । पञ्चोडुपशतानि तीर्णानि पञ्चवधीशतानि तीर्णानि अश्वैर्युद्धमसिभिर्युद्धमिति । न चासयो युध्यन्ते । असिगुणाः पुरुषा युध्यन्ते । गुणस्तु खलु प्राधान्येन विवक्षितो भवति । इह तावद्गावो धनमिति । धिनोतेर्धनम् । एको गुणः स च प्राधान्येन विवक्षितः । पुत्रा अपत्यमिति । अपतनादपत्यमेको गुणस्स प्राधान्येन विवक्षितः । इन्द्राग्नी देवता विश्वेदेवा देवता इति । दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवस्तस्मात्स्वार्थे तल् । एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः । यावन्तस्ते तां वाशितामनुयन्ति सर्वे ते दक्षिणासमृद्ध्या इति । दक्षतेर्वृद्धिकर्मणो दक्षिणा एको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः । विंशत्यादिषु चाप्येको गुणः स प्राधान्येन विवक्षितः । तस्यैकत्वादेकवचनं भविष्यति । अयं तर्हि विंशत्यादिषु भाववचनपु दोषः गोविंशतिरानीयतामिति । भावानयने चोदिते द्रव्यानयनं न प्राप्नोति ।

कम् । शुक्लमानयेति क्रियायां द्रव्यपरतन्त्रं द्रव्यानयनमन्तरेण गुणानयनासंभवादिति शौक्ल्यं गुणः । एवं धनमित्युक्ते किं तदिति गवाद्याकाङ्क्षति गावो धनमिति गवां प्रीतिहेतुत्वावगमाद्भेदकं धनमानयेत्युक्ते गवादिद्रव्यानयनात् क्रियायां पारतन्त्र्यमिति धनं गुणः । उडुपशतानीति । अत्र संख्यालक्षणस्य गुणस्य तरणे प्राधान्यं विवक्षितम् । तीर्णानीति कर्तरि निष्ठाभिधानात् । तत्त्वतस्तु संख्येयानामुडुपानां प्लवने कर्तृत्वम् । अथ वोडुपानां करणानामेव कर्तृत्वविवक्षायामिदमुदाहरणम् । अश्वैरिति । अश्वा असयश्चाधिकरणत्वात्करणत्वाच्चोपकारित्वाद्गुणा अपि सन्तः प्रहारे प्राधान्येन विवक्षिताः कर्तरि तृतीयाविधानात् । धिनोतेर्धनमिति । समुदायस्य प्रीतिहेतुत्वाद्धनत्वं न त्वेकैकस्य गोपिण्डस्यापि धनमेकं गोभिर्विशेष्यते । आश्रितसंख्याविशेषाश्च गोपिण्डा धनं विशिषन्तः समुदायस्य प्रीतिहेतुत्वं प्रत्याययन्तीति गावोऽपि धनसंख्यां नानुवर्तन्ते गौर्धनमित्युक्ते विवक्षितार्थानवगमात् । अपतनादिति । बहूनां चापतनहेतुत्वं न त्वेकैकस्य तथा चोच्यते वरमपुत्रत्वं न त्वेकपुत्रतेति लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्यापत्यशब्दो नपुंसकलिङ्ग एव प्रयुज्यते । प्रत्येकं त्वपतनहेतुत्वे विवक्षिते पुत्रा अपत्यानीति बहुवचनं भवत्येव । इन्द्राग्नी देवतेति । संघस्य देवतात्वमेकं हविष्प्रतीति द्विवचनाभावः । देवते इत्युच्यमाने प्रत्येकं देवतात्वं प्रतीयते ततश्च विकल्पेन देवताकार्यं स्यात् । यथा खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नातीति बध्नातेरेकार्थत्वादधिकरणविकल्पः । सर्वे ते दक्षिणेति । अत्रापि समुदायस्य दक्षिणात्वमित्येकवचनम् । दक्षिणा इति तु बहुवचने सति विकल्पः स्यात् । विंशतिसंख्यासमुदितद्रव्यसमवायिनी न तु प्रत्येकं शुक्लादिवत्परिसमाप्तेति द्रव्यगते लिङ्गसंख्ये नानुवर्तेते पञ्चादयस्तु नित्यं संख्येयवचना इति संख्येयलिङ्गसंख्यानुविधायिनः । भावानयने इति । न ह्यन्यस्मिंश्चोदिते अन्यस्यानुष्ठानं युक्तम् । न हि द-

नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः । अथेह गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति कथमाकृतौ चोदितायां द्रव्ये आरम्भणालम्भनविशसनादीनि क्रियन्ते इति । असंभवादाकृतावारम्भणादीनां संभवो नास्तीति कृत्वा आकृतिसहचरिते द्रव्ये आरम्भणादयः क्रियन्ते । इदमप्येवंजातीयकमेव । असंभवाद्बाह्लानयनस्य द्रव्यानयनं भविष्यति । अथ वा अव्यतिरेकात् ॥

छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ६४ ॥ पन्थो ण नित्यम् ॥ ७६ ॥ छेदादिपथिभ्यो विग्रहदर्शनान्नित्यग्रहणानर्थक्यम् * । छेदादिपथिभ्यो नित्यग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । विग्रहदर्शनात् । विग्रहो दृश्यते । छेदमर्हति पन्थानं गच्छतीति । विकारार्थं तर्हीदं नित्यग्रहणं कर्त्तव्यम् । नित्यग्रहणं क्रियते विकारेण विग्रहो मा भूदिति । त्रिराग विरङ्गं च पन्थो ण नित्यमिति । विकारार्थमिति चेदकङ्गादिभिस्तुल्यम् * । विकारार्थमिति चेदकङ्गादिभिस्तुल्यमेतत् । यथाकङ्गादिभिर्विकारैर्विग्रहो न भवति । एवमाभ्यामपि न भविष्यति । किं पुनरिहाकर्त्तव्यं नित्यग्रहणं क्रियते आहो स्विदन्यत्र कर्त्तव्यं न क्रियते । इहाक-

---

ण्डं छिन्धीत्युक्ते कश्चिद्दण्डिनं छिनत्तीति भावः । इदं तावदिति । अन्यस्मिंश्चोदिते ऽन्यत्रापि तदव्यभिचारिणि कार्यं दृश्यत इति मत्वा प्रश्नः । असंभवादिति । आकृतौ कार्याणां साक्षादसंभवाद् द्रव्येषु कार्याणि क्रियन्त इत्यर्थः । येषां तावद्व्यतिरिक्ता जातिस्तेषामेतदेव जातौ कार्यं चोद्यमानं द्रव्यविषयमेवोपतिष्ठते । यथाग्निमानयेति चोदिते नान्तरीयकत्वादचोदितमपि पात्रमानीयते । तथा जातिचोदनायां द्रव्ये क्रियाप्रवृत्तिः । अव्यतिरेकादिति । जातितद्वतोर्गुणगुणिनोश्च तात्त्विकभेदाभावाद् द्रव्यमेव तेन द्वारेण तासु तासु क्रियासु चोद्यत इत्यर्थः । सहस्रादयस्तु पृषोदरादित्वादनुज्ञातसाधिमानः ॥ ५६ ॥

छेदादि ॥ पन्थोण । छेदादिपथिभ्य इति । नित्यग्रहणं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं तावदिह न भवति तस्याप्राप्तत्वात् । यथैकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यमित्यत्र नित्यग्रहणं मतुब्निवृत्त्यर्थम् । तथा हि । छेदादिभ्य इति ठग्विधीयते नचैतेभ्यः प्रत्ययान्तरप्रसङ्गः । पथिशब्दात् ष्कन्प्रत्ययो विधानसामर्थ्याद् भवत्येव प्रत्यान्तरस्य तु प्रसङ्गाभावः । नापि तद्विषयार्थं नित्यग्रहणम् । यथा त्रेर्मम्नित्यमिति मप्प्रत्ययादन्यत्र त्र्यन्तप्रयोगनिवारणफलं नित्यग्रहणम् । छेदादीनामन्यत्र प्रयोगस्येष्टत्वात् । नापि प्रत्ययार्थविशेषणम् । नित्यं छेदमर्हतीत्यस्यार्थस्यासम्भवात् । न हि कश्चित्पदार्थो नित्यं छेदमर्हति यो ऽपि वेतसादिरर्थश्छिन्नः प्ररोहति सोऽपि न नित्यं छेदमर्हति कालान्तरे तस्य च्छेदप्रवर्त्तनात् । नित्यं पन्थानं गच्छतीति यद्यप्यर्थः सम्भवति तथापि नात्रैवार्थे पन्थशब्दस्य प्रयोग इष्यते कदा चिद् गच्छत्यपि प्रयोगात् । वाक्यनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं स्यात् । यथा नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति । एतदप्यप्रयोजनं शिष्टप्रयोगे वाक्यस्य दर्शनात् । विकारेणेति । नित्यग्रहणं विकारेण सम्बध्यते । विरङ्गादेशः पन्थादेशश्च नित्यं प्रत्ययविषयौ भवतो न तु ताभ्यां वाक्यं कर्त्तव्यमित्यर्थः । अन्यथा तयोः साधुत्वं सर्वविषयमित्याशंक्येत प्रत्ययविधानं त्वन्वाचीयमानं विज्ञायतेति भावः । अकङ्गादिभि-

र्त्तव्यं क्रियते एष एव न्यायो यदुत संनियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभावः । तद्यथा । देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कर्त्तव्यमिति देवदत्तापाये यज्ञदत्तोपि न करोति ॥

यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ॥७१॥ यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम् * । यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । यज्ञकर्मार्हतीति यज्ञियो देशः । ऋत्विक्कर्मार्हतीत्यार्त्विजीनं ब्राह्मणकुलमिति ॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ॥ ७२ ॥ तद्वर्त्तयतीत्यनिर्देशस्तत्रादर्शनात् * । तद्वर्त्तयतीत्यनिर्देशः । अगमको निर्देशोऽनिर्देशः । पारायणं को वर्त्तयति यः परस्य करोति । तुरायणं को वर्त्तयति यश्चरुपुरोडाशान्निर्वर्तयति । तत्रादर्शनात् । न च तत्र प्रत्ययो दृश्यते । ईङ्यजयोश्च दर्शनात् * । ईङ्यजयोश्च प्रत्ययो दृश्यते । यः पारायणमधीते स पारायणिक इत्युच्यते । यस्तुरायणेन यजते स तौरायणिक इत्युच्यते यश्चात्राधीते यश्च परस्य करोति । उभौ तौ वर्त्तयतः । यश्च यजते यश्च पुरोडाशान्निर्वर्तयति उभौ तौ वर्त्तयतः । उभयत्र कस्मान्न भवति । अनभिधानात् ॥

रिति । सुधातुरकङ्च । कल्याण्यादीनामिनङ् । परस्त्री परशुं चेति प्रत्ययसंनियोगेन विधीयमानानामादेशानां तदभावे प्रसङ्ग एव नास्तीति नार्थो विकारेण वाक्यनिषेधार्थेन नित्यग्रहणेन । संनियोगशिष्टानामिति । विशिष्टप्रयोगसिद्धये ययोरेकस्मिन् विषये विधिस्तयोस्तद्विषयादन्यत्रैकस्याप्रयोगे परोपि न प्रयुज्यते । यथा श्रुवः श्रृ चेति श्रुसन्नियोगे विधीयमानस्य श्रृभावस्य विषयान्तरे प्रयोगाभावोऽस्यैव न्यायस्य सिद्धस्यार्थस्य बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुगित्यत्र लिङ्गं वक्ष्यते । इदं कर्त्तव्यमिति । धर्मनिर्णयादिकं तत्र ह्येकस्य सन्देहसम्भवादनधिकारः ॥ ६४ ॥ ७६ ॥

यज्ञर्त्विक ॥ तत्कर्मार्हतीति । ननु वृत्तिविषये यज्ञार्थव्यापारं यज्ञशब्दस्य वृत्त्याभिधः सूत्रेणैव प्रत्ययो यथा मृदङ्गवादनवृत्तेर्मृदङ्गशब्दात् ठग् भवति मार्दङ्गिक इति । नैतदस्ति । तत्र हि गौणार्थवृत्तिभ्य एव प्रत्यय इष्यते न तु मुख्यार्थवृत्तिभ्यस्ततश्च गौणमुख्यपरिभाषा तत्र नाश्रीयते । इह तु यश्च तत्कर्मार्हति तयोरपि प्रत्यय इष्यते । तत्र मुख्यार्थसम्भवे गौणपरिग्रहणस्यान्याय्यत्वात्सूत्रेण न सिध्यतीति वार्त्तिकारम्भः । ननु यो देशो यज्ञकर्मार्हति स यज्ञमर्हतीति नार्थो वार्त्तिकारम्भेण । नैतदस्ति यस्य यज्ञेऽधिकारः स यज्ञमर्हति अधिकारश्च कर्त्तुरर्थिनो विदुषः शास्त्रेणापर्युदस्तस्य न तु देशादेस्तस्य तु योग्यत्वाद्यज्ञार्थव्यापारार्हत्वमुच्यते ॥ ७१ ॥

पारा ॥ अनिर्देश इति । इष्टार्थसाधनत्वाभावान्निर्देशकार्याकरणादनिर्देशः । परस्येति । शिष्यस्य । करोतीति । उच्चारयति अध्यापक इत्यर्थः । शिष्यस्तु केवलं प्रतिपद्यते न तु निष्पादयति अध्यापकाधीनत्वान्निष्पत्तेरिति भावः । तुरायणमिति । यज्ञविशेषमृत्विगेव सव्यापारत्वान्निष्पादयति । यजमानस्तूष्णीमास्त इति भावः । उभौ ताविति । अन्यतरासन्निधौ क्रियाया अनुत्पादादुभयोः कर्तृत्वम् । यश्चेति ।

योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥ योजनं गच्छतीत्यत्र क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् * । योजनं गच्छतीत्यत्र क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। क्रोशशतं गच्छति क्रौशशतिकः। योजनशतं गच्छति यौजनशतिक इति। ततोऽभिगमनमर्हतीति च * । क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । क्रोशशतादभिगमनमर्हति क्रौशशतिको भिक्षुः। योजनशतादभिगमनमर्हति यौजनशतिको गुरुः॥

उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ७७ ॥ आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानम् * । आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। वारिपथेन गच्छति वारिपथिकः । वारिपथेनाहृतः वारिपथिकः । वारि। जङ्गल, जङ्गलपथेन गच्छति जाङ्गलपथिकः। जङ्गलपथेनाहृतं जाङ्गलपथिकम्। जङ्गल। स्थल, स्थलपथेन गच्छति स्थालपथिकः। स्थलपथेनाहृतं स्थालपथिकम्। स्थल। कान्तार, कान्तारपथेन गच्छति कान्तारपथिकः । कान्तारपथेनाहृतं कान्तारपथिकम्। अजपथशङ्कुपथाभ्यां च * । अजपथशङ्कुपथाभ्यां चेति वक्तव्यम्। अजपथेन गच्छति आजपथिकः। अजपथेनाहृतम् आजपथिकम्। शङ्कुपथेन गच्छति शाङ्कुपथिकः। शङ्कुपथेनाहृतं शाङ्कुपथिकम्। मधुकमरिचयोरण् स्थलात् * । मधुकमरिचयोरण् स्थलाद्वक्तव्यः । स्थालपथं मधुकम्। स्थालपथं मरिचम् ॥

तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ॥ ८० ॥ अधीष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशोनर्थकस्तत्रादर्शनात् * । अधीष्टभृतयोर्द्वितीयानिर्देशोऽनर्थकः । किं कारणम् । तत्रादर्शनात् । न ह्यसौ मासमधीष्यते । किं तर्हि । मुहूर्त्तमसावधीष्टो मासं

———

यजमाने देवतोद्देशेन स्वं द्रव्यं त्यजतीति तस्यापि तुरायणनिर्वर्त्तने कर्तृत्वम्। तदेवं भाष्यकारेण यथान्यासं सूत्रं समर्थितम्। अनभिधानादिति। अध्यापके याजके च प्रयोगाभावात् ॥ ७५ ॥

उत्तरप ॥ चकारः प्रत्ययार्थसमीपे श्रूयमाणः प्रत्ययार्थमेव गच्छतीत्येतं समुच्चिनोति। समर्थविभक्तिस्तु तत्रापि सूत्रोपात्ता तृतीयैव। तेन वारिपथेन गच्छतीत्यादिपाठो युक्तो न द्वितीयान्तपाठः। द्वितीयापक्षे आक्रान्ते अनाक्रान्ते च प्रकृत्यर्थे प्रत्ययः स्यादाक्रान्ते चेष्यते। मधुकमरिचयोरिति। अत्र मुख्यगमनासम्भवादाहृत एव च प्रत्ययमिच्छन्ति। अन्ये तु गौणगमनाश्रयेण गच्छतीत्यत्राप्यर्थे प्रत्ययमाहुः। प्रत्ययार्थोपाधित्वाच्च द्वयोरसन्देहार्थोऽन्यतरप्रयोगः ॥ ७७ ॥

तमधी ॥ अधीष्टभृतयोरिति। यावन्तं कालमध्येषणं भरणं च क्रियते ततः प्रत्ययो नेष्यते। अध्येषणभरणफलव्यापारव्याप्यात्तु कालादिष्यते । ततो न प्राप्नोति। तस्या-

तत्कर्म करोति। सिद्धं तु चतुर्थीनिर्देशात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। चतुर्थीनिर्देशः कर्त्तव्यः। तस्मायधीष्ट इति। स तर्हि चतुर्थीनिर्देशः कर्त्तव्यः। न कर्त्तव्यः। तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। मासार्थो मुहूर्तोमासः॥

अवयसि ठंश्च ॥ ८४ ॥ अवयसि ठंश्चेसनन्तरस्यानुकर्षः *। अवयसि ठंश्चेसनन्तरस्यानुकर्षो द्रष्टव्यः। द्वेष्यं विजानीयाद् द्वयमप्यनुवर्त्तत इति। तदाचार्यः सुहृद् भूत्वान्वाचष्टे अवयसि ठंश्चेसनन्तरस्यानुकर्ष इति॥

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ ९० ॥ षष्टिके संज्ञाग्रहणम् *। षष्टिके संज्ञाग्रहणं कर्त्तव्यम्। मुद्गा अपि हि षष्टिरात्रेण पच्यन्ते तत्र मा भूदिति। उक्तं वा *। किमुक्तम्। अनभिधानादिति॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम्। ९४ ॥ तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानम् *। तदस्य ब्रह्मचर्यमिति महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। महानाम्नीनां ब्रह्मचर्यं महानाम्निकम्। आदित्यव्रतिकम्। तच्चरतीति च *। तच्चरतीति च महानाम्न्यादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। महानाम्नीश्चरति महानाम्निकः। आदित्यव्रतिकः। नैष युक्तो निर्देशस्तंचरतीति। महानाम्न्यो नामर्चः न च ताश्चर्यन्ते व्रतं तासां चर्यते। नैष दोषः। साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। महानाम्नीसहचरितं व्रतं महानाम्न्यो व्रतमिति। अवान्तरदीक्षाभ्यो

ध्येषणाभरणाभ्यामव्याप्त्या द्वितीयानुपपत्तिरिति निष्प्रयोजनो द्वितीयानिर्देशः। सिद्धं त्विति। तेन मासायाधीष्टो भृतो वेति तादर्थ्ये चतुर्थ्यन्तात्प्रत्ययः। मासव्यापिव्यापारार्थमधीष्ट इत्यर्थः। तादर्थ्यादिति। मासादिशब्दा अध्येषणभरणव्यासमुहूर्त्तादिकालवाचिन एवाश्रीयन्ते भूतभाविनोस्तु प्रत्ययविधौ मुख्यार्थवृत्तय इति विभागो लक्ष्यपरतन्त्रत्वाल्लक्षणस्य॥ ८०॥

अवय॥ अनन्तरस्येति। ण्यतः। द्वेष्यमिति। विपरीतमित्यर्थः। व्यवहितस्यापि क्वचिदनुवृत्तिर्दृष्टा। यथा द्वितीयाटौस्स्वेनइत्यत्रैतद इव इदम इति दर्शनादिहापि कश्चिद् भ्राम्येदित्यर्थः॥ ८४॥

षष्टिकाः॥ बहुवचनमतन्त्रम्। एकवचनान्तस्यापि षष्टिकशब्दस्य लोके प्रयोगात्। संज्ञाग्रहणमिति। षष्टिरात्रेण पच्यन्तेइत्यत्रार्थे निपात्यमानस्य धान्यविशेष एव प्रयोगार्थम्। अनभिधानादिति। लोके तु स्वार्थे प्रयुज्यमानानां शब्दानां साधुत्वमात्रमनेन प्रतिपाद्यते न त्वर्थनियोगः क्रियते॥ ९०॥

तदस्य॥ द्विधेदं सूत्रं व्याख्यायते। तदिति द्वितीयासमर्थात् कालवाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् भवति ब्रह्मचर्यं चेद् गम्यते। मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिको ब्रह्मचारी। तथा तदिति प्रथमासमर्थात्कालवाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् भवति यत्तदस्येति षष्ठीनिर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेत्तद्भवति मासो ब्रह्मचर्यमस्य मासिकं ब्रह्मचर्यमिति वाक्ये मासस्य प्राधान्यात् प्रथमैव न तु द्वितीया तस्याः षष्ठीविषये विधानात्। महानाम्न्यादिभ्य इति। ब्रह्मचर्यस्य प्रत्ययार्थत्वात् सामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः। न च

डिनिः * । अवान्तरदीक्षाभ्यो डिनिर्वक्तव्यः । अवान्तरदीक्षी तिलव्रती । अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुंश्च * । अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुंश्च डिनिश्च वक्तव्यः । अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशी । चातुर्मास्यानां यलोपश्च * । चातुर्मास्यानां यलोपश्च ड्वुंश्च डिनिश्च वक्तव्यः । चातुर्मासकः । चातुर्मासी । अथ किमिदं चातुर्मास्यानामिति । चतुर्मासाद्ण्यो यज्ञे तत्र भवे * । चतुर्मासाद्ण्यो वक्तव्यः यज्ञे तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे । चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञाः । संज्ञायामण् * । संज्ञायामण् वक्तव्यः । चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी पौर्णमासी ॥

तस्य दक्षिणायज्ञाख्येभ्यः ॥ ९५ ॥ आख्याग्रहणं किमर्थम् । तस्य दक्षिणायज्ञेभ्य इतीयत्युच्यमाने य एव संज्ञीभूतका यज्ञास्तत उत्पत्तिः स्यात् । आग्निष्टोमिक्यः राजसूयिक्यः। यत्र वा यज्ञशब्दोऽस्ति । नाव्यज्ञिक्यः । पाकयज्ञिक्यः । इह न स्यात् पञ्चौदनिक्यः । दाशौदनिक्यः । आख्याग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । ये च संज्ञीभूतका यज्ञा ये च न संज्ञीभूतका यत्र च यज्ञशब्दोऽस्ति यत्र च नास्ति तदाख्यामात्रात्सिद्धं भवति ॥

तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ ९६ ॥ कार्यग्रहणमनर्थकं तत्रभवेन कृतत्वात् * । कार्यग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । तत्रभवेन कृतत्वात् । यद्धि मासे कार्यं मासे भवं तद्भवति तत्र तत्रभव इत्येव सिद्धम् । किमिदं भवान् कार्यग्रहणमेव प्रत्याचष्टे न पुनर्दीयतेग्रहणमपि । यथैव हि यन्मासे कार्यं तन्मासे भवं

ता इति । चरणमनुष्ठानं तच्च क्रियाविषयमिति भावः । महानाम्न्यो व्रतमिति । लिङ्गसंख्ये अजहदेव महानाम्नीशब्दो व्रते वर्त्तते । डिनेर्डित्करणमष्टाचत्वारिंशदर्थम् । अन्येषां यस्येति लोपेन रूपस्य सिद्धत्वात् । अष्टाचत्वारिंशक इति । वृत्तिविषये वर्षेष्वेव संख्येयेष्वष्टाचत्वारिंशच्छब्दो वर्त्तते । चतुर्षु वेदेष्वष्टाचत्वारिंशत् वर्षाणि व्रतं चरति प्रतिवेदं द्वादशवर्षाणि व्रतचरणात् । चातुर्मासीति । तत्र भव इत्येवाण् सिद्धः । तस्य तु द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक् प्राप्नोतीति पुनरण् विधिः । कालाट्ठञित्यस्याप्राप्तिः समुदायस्याकालवाचित्वात्तदन्तविध्यभावाच्च । केचित्तु यथा कथं चित्कालवृत्तेष्ठञ इष्टत्वात् ठञ्येव प्राप्ते तस्य च लुकि इदमण्विधानमित्याहुः ॥ ६४ ॥

तस्य ॥ आख्याग्रहणमिति । यज्ञेभ्य इति बहुवचननिर्देशात् स्वरूपग्रहणाभावात्तदर्थाभिधायिभ्यः प्रत्ययो लभ्यत इति प्रश्नः । संज्ञीभूतकाः । सर्वलोकप्रसिद्धाः । प्रसिद्धत्वादेव ते यज्ञा मुख्या इति भावः । यत्र वेति । बहुवचननिर्देशाद्यज्ञशब्दान्ता एव गृह्येरन् नान्ये । एवं यज्ञशब्दश्रुतिर्बहुवचनं चानुगृहीतं भवतीति भावः । आख्याग्रहण इति । ये यज्ञं प्रसिद्धमप्रसिद्धं वाचक्षते सर्वेभ्यष्ठञ् भवति ॥ ६५ ॥

तत्र च ॥ दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोःकालवाचिभ्यो भववत्प्रत्यया भवन्तीति सूत्रार्थस्तत्र कार्यस्य भवेन्तर्भावादेवात्र प्रत्यायानां सिद्धिं मत्वाह कार्यग्रहणमिति ।

भवति । एवं यदपि मासे दीयते तदपि मासे भवं भवति । तत्र तत्रभव इत्येवं सिद्धम् । न सिध्यति । न तन्मासे दीयते । किं तर्हि मासे गते । एवं तर्हि औपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञास्यते । एवं तर्हि योगविभागोत्तरकालमिदं पठितव्यम् । तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः । तत्र च दीयते । ततः कार्यं भववत् । कालादिति ॥

व्युष्टादिभ्योऽण् ॥ ९७ ॥ अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम् * । अण्प्रकरणेऽग्निपदादिभ्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । त्रीणीमान्यण्ग्रहणानि । व्युष्टादिभ्योऽण् । समयस्तदस्य प्राप्तम् ऋतोरण् । प्रयोजनम् । विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोरिति त्रीणि । तत्र न ज्ञायते कतरस्मिन्नण्प्रकरणे अग्निपदादिभ्य उपसंख्यानम् । अविशेषात्सर्वत्र । व्युष्टादिभ्योऽण् भवतीत्युक्त्वाग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । अग्निपदे दीयते कार्यं वा आग्निपदम् । पैलुमूलम् । समयस्तदस्य प्राप्तमृतोरण् । आग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । उपवस्ता प्राप्तोऽस्यौपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् । प्रयोजनं विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोः । अग्निपदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । चूडा प्रयोजनमस्य चौडम् । श्रद्धा प्रयोजनमस्य श्राद्धम् ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ १११ ॥ छप्रकरणे विशिपूरिपदिरुहिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम् * । छप्रकरणे विशिपूरिपदिरुहिप्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । विशिः । गेहानुप्रवेशनीयम् । पूरि । प्रपापूरणीयम् । पदि । गोप्रपदनीयम् । अश्वप्रपदनीयम् । रुहि । प्रासादारोहणीयम् । स्वर्गादिभ्यो यत् * । स्वर्गादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति । स्वर्ग्यम् । धन्यम् । यशस्यम् ।

मासे गते इति । मासे दीयतइति नैषाधिकरणसप्तमी किं तर्हि यस्य च भावेनेति । तत्र भव इत्यत्र चाधिकरणसप्तम्याश्रितोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायादिह त्वातिदेशसामर्थ्याद्भावलक्षणसप्तमीपरिग्रहः । औपश्लेषिकमिति । मासेऽतिक्रान्ते यद्दीयते तस्य मासे औपश्लेषिकमधिकरणमिति तत्र भव इत्यनेनैव सिद्धमित्यर्थः । कारकप्रकरणे च गौणस्यापि संज्ञा भवतीत्युक्तम् । एवं तर्हीति । प्रयत्नविध्यर्थं दीयत इत्युपात्तं न त्वतिदेशार्थं तेनाग्निष्टोमे दीयते आग्निष्टोमिकं भक्तमित्येवमादि सिद्धम् । केचिदाहुः । दीयमानस्य भवत्वात् क्रतुयज्ञेभ्यश्चेति ठञ् सिद्ध इति । तदयुक्तम् । व्याख्यातव्यनाम्न इति तत्रानुवर्तनात् । तदेवं कार्यग्रहणमेव वार्त्तिककृता प्रत्याख्यातम् । प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानामिति वचनाद् द्व्योर्वाजपेययोर्दीयते द्वैवाजपेयिकमित्यत्रापि योगविभागाट् ठञ् भवति ॥ ९६ ॥

व्युष्टा ॥ अण्प्रकरण इति । प्रकरणं प्रस्तावः । अग्निपदादिभ्य इति । आदिशब्दः प्रकारे । तत्र क्व चिदर्थे कुतश्चिदण्प्रत्ययो भवति तत्राण्दर्शनमात्रकृतं सादृश्यमाश्रीयते ॥ ९७ ॥

अनुप्र ॥ अनादिति । अनस्य केवलस्य पूर्वपदेन संबन्धाभावात्सामर्थ्यात्तदन्त-

आयुष्यम् । पुण्याहवाचनादिभ्यो लुक् * । पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । पुण्याहवाचनम् । शान्तिवाचनम् । स्वस्तिवाचनम् ॥

ऐकागारिकट् चौरे ॥ ११३ ॥ एकागारान्निपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणात् * । एकागारान्निपातनमनर्थकम् । किं कारणम् । ठञ्प्रकरणात् ठञ् प्रकृतः सोनुवर्तिष्यते । इदं तर्हि प्रयोजनं चोर इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् । एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोरिति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् एकागाराच्चोर इत्येव ब्रूयात् ॥

आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ११४ ॥ आकालान्निपातनानर्थक्यं ठञ्प्रकरणात् * । आकालान्निपातनानर्थक्यम् । किं कारणम् । ठञ्प्रकरणात् । ठञ् प्रकृतः सोनुवर्तिष्यते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । एतस्मिन् विशेषे निपातनं करिष्यामि । समानकालस्याद्यन्तविवक्षायामिति । आकालाट्ठंश्च * । आकालाट्ठंश्च वक्तव्यः । आकालिकी । आकालिका ॥

ग्रहणम् । स्वर्ग्यमिति । स्वर्गः प्रयोजनमस्येति ठञि प्राप्ते यद्विधिः । पुण्याहवचनादिभ्य इति साहचर्यादभिधाने सिद्धे भेदविवक्षायां प्रत्ययश्रवणनिवृत्त्यर्थं लुग्विधानम् ॥ ११२ ॥

ऐका ॥ एकागारादिति । प्रयोजनमित्यनेनैव ठञः सिद्धत्वात्सूत्रं निपातनार्थं न कर्तव्यमित्यर्थः । ठञ्प्रकरणादितिः । प्रयोजनमित्यत्र ठञ्प्रकृतस्तेनैवैकागारिकश्शब्दः सिद्ध इत्यर्थः । एकशब्दोऽसहायवाची । असहायं गृहमस्य मुमुषिषोः प्रयोजनं स ऐकागारिकः । ससहायं तु गृहमनेकपुरुषाधिष्ठानान्मोषितुमशक्यम् । ठञ् प्रकृत इति । प्राग्वतेष्ठञित्यत्र ठञ्प्रत्ययः प्रयोजनमित्यत्रानुवर्त्तिष्यते । इदं तर्हीति । नियमार्थमेतदित्यर्थः । भिक्षोरिति । एकामेव यो भिक्षां गृह्णाति न द्वितीयां तस्याभिधानं मा भूदित्यर्थः । यद्येतावदिति । अनभिधानाद्भिक्षोर्न भविष्यतीति नियमार्थमप्येतन्नोपयुज्यते इति भावः । न च ञित्स्वरनिवृत्त्यर्थं निपातनम् । ञित्स्वरस्येष्टत्वात् । एतच्च भाष्यवार्त्तिककाराभ्यां निराकरणात् ज्ञायते ॥ ११३ ॥

आकालि ॥ आकालादिति । आकालशब्दात् प्रत्ययनिपातनमनर्थकं प्रकृतिमुच्चार्य प्रकृतेष्ठञ् विधेय इत्यर्थः । तत्रावृत्तः कालो यस्यासावाकालो न च कालस्यावृत्तिः संभवतीत्ययमर्थो भवति । उत्पत्तिकालेन समानो यस्य विनाशकालः । एवं हि तस्योत्पत्तिकालो विनाश आवृत्तो भवति । यदि य एवोत्पत्तिकालः स एव विनाशकालः । न चोत्पादविनाशयोरेककालत्वं संभवतीति निरन्तरविनाशकालप्रतीतिर्भवति । निरन्तरो हि कालो भेदाग्रहणात् स एव काल इति लोके व्यवह्रियते । ततः स्वार्थे ठञ् विधेयः । आद्यन्तवचने विषय इति भावः । भाष्यकारो निपातनं समर्थयितुमाह इदं तर्हीति । निपातने हि समानकालशब्दः प्रकृतित्वेनाश्रीयते तस्य चाकाल आदेशो निपात्यते । समानशब्द एकवाची एककालावाद्यन्तौ यस्यासावाकालिकः । आदिर्जन्मान्तो विनाशः । जन्मविनाशयोश्चाव्यवहितकालत्वादेककालत्वम् । विधौ त्वयमर्थः क्लेशेन प्रतीयत इति निपातनाश्रयणम् । उक्तं च । धातुसाधनकालानां प्राप्त्यर्थं नियमस्य च । अनुबन्धे विकाराणां रूढ्यर्थं च निपातनमिति ॥ अन्ये वर्षादिष्वप्याकालिकश-

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ११५ ॥ इदमयुक्तं वर्तते । किमत्रायुक्तम् । यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते । कथं च तृतीयासमर्थं नाम क्रिया स्यात् । नैतदयुक्तम् । सर्वएते शब्दाः गुणसमुदायेषु वर्तन्ते । ब्राह्मणः

द्भमिच्छन्ति । यस्मिन्नेव काले मध्याह्नादावुत्पत्तिर्येषां तस्मिन्नेव द्वितीयादिदिवसंबन्धिनि विनाशस्तान्याकालिकानि । आकालाट्ठंश्चेति । आकालशब्दव्युत्पत्तिः प्रदर्शिता ततः स्वार्थे ठन्प्रत्ययश्चकारात् ठञ् । अर्थस्तु पूर्वं प्रदर्शितः ॥ ११४ ॥

तेन ॥ इदमयुक्तमिति । सूत्रोपात्तं वस्तु इदमा परामृश्यते । यत्तत्तृतीयासमर्थमिति तेन तुल्यमित्यनेन क्रमेण प्रकृतिप्रत्ययार्थौ निर्दिष्टौ तत्र क्रियाग्रहणं प्रकृत्यर्थस्यैव प्राथम्याद् व्यतिक्रमहेत्वभावाद्विशेषणं न्याय्यम् । एतच्चासंभवादयुक्तमित्यर्थः । ननु तेनेत्यस्य विविभक्तिकत्वेन क्रियाग्रहणेन कथं संबन्धः । सोपस्करत्वात् सूत्राणां यत्र तृतीयासमर्थंक्रिया चेत्सा भवतीत्येवं संबन्धसंभवाददोषः । कथं चेति । तृतीयासत्त्ववाचिनः प्रातिपादिकाद्विधीयते । क्रिया तु साध्यरूपत्वादसत्त्वभूता ततो विशेषणविशेष्यभावो ऽसंभवादयुक्तः । पाकादयो घञाद्यन्तवाच्याः सत्त्वधर्मसमन्वयात् क्रियाधर्मातीतास्तथा च तत्र क्त्वार्थप्रत्ययाभावः । भोक्तुं पाक इत्यादौ धातुवाच्यक्रियापेक्षस्तुमुन्प्रत्ययो विभक्तिस्तु तृतीयादिः सत्त्वरूपाश्रया न क्रियारूपताश्रया । पचत्यादीनां तु क्रियावाचिनामप्रातिपदिकत्वादसत्त्वभूतार्थाभिधानाच्च तृतीयाद्यभावः । कृत्वा हृत्वा कर्तुं हर्तुमित्यादीनामव्ययकृतां यद्यपि क्रियावाचित्वं तथा च पञ्चकृत्वः कृत्वेति कृत्वोर्थोत्पत्तिर्भवति तथाप्यसत्त्ववाचित्वात्तेभ्यस्तृतीयाद्यभावः । प्रातिपदिकार्थमात्रे तु प्रथमाया एवोत्पत्तिः । शयितव्यादयो यद्यपि क्रियावचनाः । पञ्चकृत्वः शयितव्यमिति कृत्वोर्थप्रत्ययदर्शनात् तथापि तत्रोपमानोपमेयभावासंभवो न हि भवति शयितव्येन तुल्यो देवदत्तः शयितव्येन तुल्यः शुक्ल इति । उपमानं हि प्रसिद्धगुणक्रियाहतुकं भवति । यथास्याश्चन्द्र इव मुखमिति । नापि शयितव्येन तुल्यः शायक इति क्रियावतः क्रियोपमानं संभवति । क्रियातद्वतोरत्यन्तभेदात् । क्रियाणामपि भिन्नजातीयानां नास्त्युपमानोपमेयभावः । शयितव्येन तुल्यमासितव्यमित्यत्यन्तभेदात् । नास्त्येकजातीयानां शयितव्येन तुल्यं शयितव्यमिति । यथा गौरिव गौरिति । येनैव हेतुनैको गौस्तेन वाऽपरोपीति क उपमानोपमेयभावः । नन्वाधारभेदादेकजातीयानामपि भेदाश्रय उपमानोपमेयभावो भवति । यथा राज्ञः शयितव्यमिति । सापेक्षत्वादत्र प्रत्ययेन न भाव्यमित्यदोषः । ननु यदा प्रकरणादिवशादपेदयं निर्ज्ञातं भवति तदा प्रत्ययप्रसङ्गः । तथा राजशयितव्येन तुल्यं देवदत्तस्य शयितव्यमित्यत्र सापेक्षत्वाभावात्तथा स्थातव्येन तुल्यं गमनं मन्दत्वान्नृत्येन तुल्यं गमनं बहुविकारत्वादिति भोक्तुं पाक इत्यादौ च क्रियानिबन्धनकार्यदर्शनात्तैलपाकेन तुल्यो घृतपाक इत्यादावस्ति तृतीयासमर्थस्यापि क्रियावाचित्वं तत्किमुच्यते कथं च तृतीयासमर्थं नाम क्रिया स्यादिति । अत्रोच्यते । उपमानोपमेयभावस्त्रितयसंनिधानायत्तो येनोपमीयते यच्चोपमीयते यश्च तयोः साधारणोर्थः एतत् त्रयमवश्यापेक्ष्यं तत्र यदा क्रियोपमानत्वेन विवक्ष्यते तदासाववश्यापेक्षसाधारणधर्माधारत्वात् क्रियारूपतां

क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इति । आतश्च गुणसमुदाये । एवं ह्याह । तपः श्रुतं च योनिश्च एतद् ब्राह्मणकारकम् । तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः॥१॥ तथा गौरः शुच्याचारः पिङ्गलः कपिलकेश इति । एतानप्यभ्यन्तरान् ब्राह्मण्ये गुणान् कुर्वन्तीति । समुदायेषु च शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि प्रवर्तन्ते । तद्यथा । पूर्वे पञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः । तैलं भुक्तम् । घृतं भुक्तम् । शुक्लो नीलः कृष्ण इति । एवमयं ब्राह्मणशब्दः समुदाये प्रवृत्तो ऽवयवेष्वपि वर्तते यदि तर्हि

हित्वा सत्त्वरूपतां प्रतिपद्यताम् इति मत्वा भाष्यकृतैतदुक्तम् । सर्वे एत इति । उपमानोपमेयभावविषयाः शब्दा एतच्छब्देन परामृश्यन्ते । तप इति । चान्द्रायणादि । श्रुतमिति । वेदवेदाङ्गादीनाम् । योनिरिति । ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यां जन्म ब्राह्मणकारकमिति । शेषषष्ठीसमासः तृजकाभ्यां कर्त्तरि चेत्येताभ्यां तु कर्त्तरि या षष्ठी या च तृजकनिमित्ता कर्मणि तस्या एव समासनिषेधो न तु शेषषष्ठ्याः । न हि सा तृजकसंबन्धनिमित्ता । ब्राह्मणव्यपदेशस्य निमित्तमेतदित्यर्थः । तपः श्रुताभ्यामिति । नासौ परिपूर्णो ब्राह्मणः । जातिलक्षणैकदेशाश्रयस्तु तत्र ब्राह्मणशब्दप्रयोगः । अत एव च तस्य सर्वासु ब्राह्मणक्रियासु नास्त्यधिकारः । शुच्याचारोनुपहताचारः । एतानिति । गौरत्वादयो ब्राह्मण्यस्य पुरा कल्पदर्शनेनाद्यत्वेपि क्वचित्तदन्वयदर्शनेन व्यञ्जका इति तानपि शब्दार्थान्तर्भूतत्वेनाश्रयन्तीत्यर्थः । पूर्वे पञ्चाला इति । समुदायरूपारोपादवयवे समुदायवृत्तिशब्दवृत्तिर्नतु स्वार्थे त्यागेनार्थान्तराभिधानं शब्दानामुपपद्यते शब्दार्थसंबन्धस्यानित्यत्वप्रसङ्गात् । पूर्वादिशब्दसामानाधिकरण्याच्चावयववृत्तित्वाभावः समुदायवृत्तित्वे हि पञ्चालानां पूर्व इति षष्ठ्या भाव्यम् । तैलं भुक्तमिति । यदा द्रव्यं संस्कृते विशिष्टमात्रायुक्तेर्थे तैलादयो वर्त्तन्ते तदैषां समुदायशब्दत्वमेकदेशोपयोगे च तदा तैलं भुक्तमिति प्रयोगस्तदावयववृत्तित्वमयमेयम् । यदा तु जातिशब्दास्तैलादयस्तदा संस्थानप्रमाणनिरपेक्षा जातिसमाश्रयेण वर्त्तन्तइत्यनुदाहरणमेतत् । शुक्ल इति । स्वयमशुक्लोप्यवयवः शुक्लसमुदायसबन्धात्तद्रूपारोपात् शुक्ल इत्युच्यते । एवमयमिति । यैव क्रियोपमेये श्रूयते तस्यामेव ब्राह्मणादिशब्दो वर्त्तत इत्यर्थः । ब्राह्मणेन तुल्यमधीते ब्राह्मणवदधीते क्षत्रिय इति । अध्ययनक्रियाविशेषणत्वात् तुल्यमिति द्वितीया नपुंसकत्वं च । ब्राह्मणाध्ययनेन क्षत्रियाध्ययनस्य तुल्यत्वसंभवात्सामर्थ्याद् ब्राह्मणशब्दस्य वृत्तिरित्युपपद्यते तृतीयासमर्थस्य क्रियावाचित्वम् । ननु भिन्नकर्तृकयोरध्ययनयोस्तुल्यत्वे आश्रीयमाणे ऽन्यः साधारणो धर्मोऽपेक्षणीयः कर्त्रोरिवतूपमानोपमेयत्वे ऽध्ययनमेव साधारणो धर्म इति नास्ति धर्मान्तरापेक्षा । उच्यते । शब्दानुपात्ता अपि यथा चन्द्र इव मुखमस्या इत्यादौ कान्त्यादयः प्रतीयन्ते तथात्रापि सौष्ठवादयः प्रतीष्यन्ते । ननु चोक्तं साधारणधर्माधारत्वात्सत्त्वरूपापत्त्या क्रियारूपहानिरिति । एवं तर्हि सामर्थ्याद् भूतपूर्वगत्याश्रयणम् । यस्यार्थस्य क्रियारूपताभूत् स संप्रति क्रियारूपानीतोपि सत्त्वभावापन्नस्तृतीयान्तशब्दवाच्यः परिग्रहीष्यते । अत एव ब्राह्मणादयः शायितव्यादयश्च भूतपूर्वक्रियारूपार्थवाचित्वेन तुल्या इति संप्रति क्रियारूपार्थवाच्यसम्भवाद्भूतपूर्वगतिरभ्युपेयते । अविशेषित इति । एकेन विशेषणेन

तृतीयासमर्थं विशेष्यते । प्रत्ययार्थोऽविशेषितो भवति । तत्र को दोषः । तृतीयासमर्थादक्रियावाचिनः गुणतुल्येपि प्रत्ययः स्यात् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः । पुत्रेण तुल्यः पिङ्गल इति । अस्तु तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणम् । यत्तत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीति । एवमपि तृतीया समर्थमविशेषितं भवति । तत्र को दोषः । तृतीयासमर्थादक्रियावाचिनः क्रियातुल्येपि प्रत्ययः प्राप्नोति । स्थूलेन तुल्यः पुत्रः स्थूलेन तुल्यो याति । नैष दोषः । यत्तत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते । तुलया च संमितं तुल्यम् । यदि च तृतीयासमर्थोपि क्रियाप्रत्ययार्थोपि क्रिया ततस्तुल्यं भवति । अथ वा पुनरस्तु यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्येव । ननु चोक्तं प्रत्ययार्थोऽविशेषित इति । तत्र को दोषः । तृतीयासमर्थाद् क्रियावाचिनो गुणतुल्योपि प्रत्ययः प्राप्नोति । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः पुत्रेण तुल्यः पिङ्गल इति । नैष दोषः । यत्तत्तृतीयासमर्थं क्रिया चेत्सा भवतीत्युच्यते । तुलया च संमितं तुल्यम् । यदि च तृतीयासमर्थमपि क्रिया प्रत्ययार्थोपि क्रिया ततस्तुल्यं भवति । किं पुनरत्र ज्यायः । प्रत्ययार्थविशेषणमेव ज्यायः । कुत एतत् । एवं चैव हि कृत्वा ऽऽचार्येण सूत्रं पठितं वतिना सामानाधिकरण्यं कृतम् । अपि च वतेर-

---

द्वयोः सम्बन्धाभावादिति भावः । गुणतुल्यइति । गुणेन तुल्य इति तृतीयासमासः । पुत्रेण तुल्यः स्थूल इति । पुत्रशब्दोत्र श्रुताध्ययननिर्देशस्थानादिप्रसिद्धक्रियान्तर्भावेण स्वार्थमभिदधातीति सम्भवति क्रियावाची । अस्तु तर्हीति । समानविभक्तित्वात् प्रधानत्वाच्च प्रत्ययार्थः क्रमबाधेन विशेष्यत इति भावः । क्रियातुल्ये ऽपीति । अत्रोदाहरणम् ह्यम् । क्व चित्तु पुस्तके भाष्य एव पठ्यते स्थूलेन तुल्यः पुत्रः स्थूलेन तुल्यो यातीति तत्र पुत्रादयो निर्देशस्थानादिभिः क्रियावन्तः स्थौल्यगुणयुक्तेन पिण्डादिना स्थौल्येनैव गुणेन तुल्या इति विवक्षायामपि वतिप्रसङ्गः क्रियाग्रहणं च क्रियावत उपलक्षणं निष्क्रियनिवृत्तिफलत्वात्तस्येत्यभिप्रायेण पक्षद्वये ऽप्यतिप्रसङ्गचोदना । नैष दोष इति । एकस्मिन्नप्यर्थे विशेषिते सामर्थ्यादुभयोर्विशेषितत्वात् । तुलया च संमितमिति । सदृशमित्यर्थः । यथा तुला परिच्छिनत्ति द्रव्यविशेषमेवं यत्साहश्येन वस्त्वन्तरं परिच्छिनत्ति तत्तुल्यमुच्यते । ततः प्रत्ययार्थे विशेषिते सामर्थ्यात् प्रकृत्यर्थोपि विशेषितो भवति । न ह्यक्रियया क्रिया तुल्या भवतीति सामर्थ्यात् क्रियावाचिन एव प्रत्ययो विज्ञायते । न च क्रियाशब्देन क्रियावान् गृह्यते । मुख्यार्थसंभवे गौणग्रहणस्यायुक्तत्वात् । न च स्थूलेन तुल्यः पुत्र इत्यादौ क्रिययोस्तुल्यत्वप्रतीतिः क्रियापदानुपादानात् । अत एव न पुत्रादेः क्रियावत्त्वप्रतीतिः । स्थूलेन तुल्यो यातीत्यत्रापि न क्रियातुल्या । स्थूलेन यस्तुल्यः स्थौल्येन गुणेन स यातीत्यर्थावगमात् । यदा तु स्थूलेन तुल्यं यातीति क्रियातुल्यत्वविवक्षा तदा वतिर्भवत्येव स्थूलवद्यातीति । अथ वेति । पूर्वोक्तेनैव न्यायेन प्रकृत्यर्थे विशेषिते प्रत्ययार्थोपि विशेषित इत्यर्थः । किं पुनरिति । एकदोषपरिहाराद् द्वयोरपि प्रशस्यत्वादन्यतरप्रकर्षविषयः प्रश्नः । वतिनेति । वति-

व्ययेषु पाठो न कर्तव्यो भवति। क्रियायामयं भवन् लिङ्गसंख्याभ्यां न योक्ष्यते॥

तत्र तस्येव ॥ ११६ ॥ किमर्थमिदमुच्यते। न तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिरित्येव सिद्धम्। न सिध्यति। तृतीयासमर्थात्तत्र प्रत्ययः। यदाऽन्येन कर्तव्यां क्रियामन्यः करोति तदा प्रत्यय उत्पाद्यते। न च का चिदिवशब्देन योगे तृ-

---

शब्देन वत्यर्थ उच्यते। तेनायमर्थः प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे वाक्याध्याहारेण समर्थनीयम्। तेन क्रियेत्यनयोः पदयोर्भिन्नविभक्तित्वात्। तुल्यं क्रियेत्यनयोस्तु पदयोरेकविभक्तिकत्वात् श्रुत्यैव सामानाधिकरण्योपपत्तिः। अन्ये तु वतिप्रत्ययेनैव सामानाधिकरण्यं व्याचक्षते। वतिर्भवति स च क्रियावाची। एवं च क्रियायां तुल्यायां वतिर्भवतीत्यर्थः संपद्यते। अपि चेति। प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे मुख्या क्रिया साध्यमानस्वभावा ऽसत्त्वभूता संभवति। तस्यां वतिर्विधीयमानो विनापि गणपाठेनाव्ययसंज्ञां प्रतिपद्यते। यत्रव्येति लिङ्गसंख्यानुपादानात्तदव्ययमिति अव्ययलक्षणं, गणपाठस्तु प्रपञ्चार्थ इति भाष्यकाराभिप्रायः। क्रियामात्रं चेह वतिनाभिधीयतइति तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं क्रियाशब्दप्रयोगः। प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे तु भूतपूर्वगतिर्वाश्रयणीया क्रियाग्रहणेन वा क्रियावत् उपलक्षणे क्रियाद्वारकः क्रियावतः साहश्यमाश्रयणीयम्। तत्र गत्यन्तरसम्भवे भूतपूर्वाश्रयणमयुक्तम्। द्वितीये तु पक्षे क्रियावान् प्रत्ययार्थः स्याद् ब्राह्मणेन तुल्योऽध्येतेति। तथा च लिङ्गसंख्यावदर्थाभिधायित्वादव्ययसंज्ञार्थो वतेः पाठः कर्त्तव्यः स्यात्। पाठसामर्थ्याच्च सत्त्ववाचित्वे ऽव्ययसंज्ञाप्रवृत्तिः। तदेवं स्थितमेतत् प्रत्ययार्थविशेषणं क्रिया ब्राह्मणेन तुल्योऽध्येतेत्येवमादौ क्रियावतोः साहश्यं विवक्षितं न तु क्रिययोरिति प्रत्ययाभावः। उत्तरसूत्रेणापि वतेर्विहितस्यासत्त्वभूतार्थाभिधायित्वमिवशब्दस्येव। तदर्हमित्यनेनापि क्रियाया वतिर्विधीयतइति तदयोऽप्यव्ययेषु वतेः पाठो न कर्त्तव्यः ॥ ११५ ॥

तत्र ॥ किमर्थमिति। तुल्यार्थैरिति। या तृतीया तयैवेवयोगे सर्वविभक्त्यर्था व्याप्ताः। यथा ब्राह्मण इवाधीते ब्राह्मणेन तुल्यमधीते ब्राह्मणमिव पश्यति ब्राह्मणेन तुल्यं पश्यति ब्राह्मणेनेवाधीतं ब्राह्मणेन तुल्यमधीतम्। ब्राह्मणायेव वैश्याय ददाति ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्याय ददाति ब्राह्मणादिव वैश्यादधीते ब्राह्मणेन तुल्यं वैश्यादधीते। ब्राह्मणस्येव क्षत्रियस्य स्वं ब्राह्मणेन तुल्यं क्षत्रियस्य स्वम्। ब्राह्मण इव क्षत्रिये वर्त्तते ब्राह्मणेन तुल्यं क्षत्रिये वर्त्तत इति। तत्र तृतीयया षष्ठीसप्तम्यर्थस्य व्याप्तत्वात् तृतीयान्तादेव पूर्वेण प्रत्ययो विधास्यते। क्रियाग्रहणं च न करिष्यते। य एव चार्थो मथुरायामिव पाटलिपुत्रे प्राकार इति स एव मथुरया तुल्याः पाटलिपुत्रे प्राकारा इति। तथा देवदत्तस्येव यज्ञदत्तस्य शुक्ला दन्ता देवदत्तेन तुल्या यज्ञदत्तस्य शुक्ला दन्ता इति। मथुराशब्देन च तदवयवाः प्राकारा उच्यन्ते देवदत्तशब्देनापि दन्ता इति प्रश्नः। न सिध्यतीति। पूर्वसूत्रे अवश्यं कर्त्तव्यं क्रियाग्रहणं गवा तुल्यो गवय इत्यादौ प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं तस्मिन् क्रियमाणे गुणद्रव्ययोस्तुल्यत्वे प्रत्ययो न प्राप्नोतीति षष्ठीसप्तम्यन्तादिवार्थे वतिर्विधीयत इत्यर्थः। इवशब्दश्च द्योतकत्वान्न व्यतिरेकहेतुः। गौरिव गवय इति। यथा चशब्दो धवश्च खदिरश्चेति। तुल्यशब्दस्तु

तीया विधीयते । ननु च सप्तम्यपि न विधीयते । एवं तर्हि सिद्धे सति यदि वशब्देन योगे सप्तमीसमर्थाद्वतिं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीवशब्देन योगे सप्तमीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । देवेष्विव नाम ब्राह्मणेष्विव नाम एष प्रयोग उपपन्नो भवति ॥

तदर्हम् ॥ ११७ ॥ किमर्थमिदमुच्यते न तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । तृतीयासमर्थात्तत्र यदान्येन कर्तव्यां क्रियामन्यः करोति तदा प्रत्यय उत्पाद्यते इह पुनर्द्वितीयासमर्थादात्माहार्यां क्रियायामर्हति कर्तरि

वाचकत्वादुपमाने व्यतिरेकहेतुः देवदत्तेन तुल्यो देवदत्तस्य तुल्यः इति वा नत्र दन्तप्राकारादिसम्बन्धोपजनितषष्ठीसप्तम्यन्तादिवार्थे ऽनेन प्रत्ययः । नन्विवेत्येव सूत्रमस्तु पूर्वसूत्राच्च तेनेत्यनुवर्त्तिष्यते तदनुवृत्त्या च शेषविषये सर्वा विभक्तय इवशब्दप्रयोगे उपमानाद्भवन्तीत्यनुमास्यते इत्याशङ्क्याह न च का चिदिति । अयमर्थः । इवशब्दस्तावदसत्त्ववाचित्वान्न व्यतिरेकहेतुरिति तद्योगे लक्षणेन तृतीया नास्ति नापि तद्योगे शेषविषयं ज्ञापयितुमिष्टेति हित्वा तृतीयां विभक्त्यन्तरमाश्रितम् । ननु चेति । तत्र यथा शेषविषये ज्ञापकात्सप्तमी भवत्येव तृतीयापि भविष्यतीति भावः । एवं तर्हीति । तृतीयानुवृत्त्यैव इवयोगेऽस्मादेव ज्ञापकादनुमिततृतीयान्ताद्वतौ सिद्धे तत्रेति सप्तमीनिर्देशो ज्ञापयति शेषविषये भवतीवयोगे सप्तमीति । तृतीया तु नेष्यत इति नासौ ज्ञाप्यते । देवेष्विवेति । देवानामिवेत्यर्थः । नन्वसति प्रयोजने ज्ञापकं भवति । अस्ति च सप्तम्युपादानस्य प्रयोजनं मथुरायामिव मथुरावत्पाटलिपुत्रे प्राकार इत्यादौ प्राकाराद्याधेयापेक्षाधिकरणविहितसप्तम्यन्तात्प्रत्ययविधानम् । किं च ज्ञापकात्सप्तम्यनुमानेऽधिकरणसप्तम्यन्ताद्वतेरनुत्पत्तिः स्यात् । एवं तर्हि तन्त्रेण सूत्रद्वयमुच्चारितमिति भाष्यकाराभिप्रायः । तत्रैकेन सूत्रेण स्वलक्षणविहितषष्ठीसप्तम्यन्ताद्वतिर्विधीयते द्वितीयेन त्विवशब्दयोगे तस्येत्यस्यार्थे तत्रेति सप्तमी विधीयते । सप्तम्या षष्ठी मा बाधि इति तस्येत्यनेन प्रतिप्रसूयते । महाविभाषाधिकाराद्वा षष्ठी न बाध्यते ॥ ११६ ॥

तदर्हम् ॥ किमर्थमिति । इह क्रियाग्रहणमनुवर्तते तेन द्वितीयान्तादर्हणस्य कर्त्र्यां क्रियायां वतिर्विधीयते । राजानमर्हति वृत्तं ब्राह्मणमर्हति वृत्तं राजवद्वर्तते ब्राह्मणवद्वर्तते इति । तत्र राज्ञा तुल्यं वर्तत इति विग्रहाश्रयेण पूर्वेण वतिः सिद्धः । राजानमर्हति च्छत्रमित्यादौ क्रियानुवर्तनात् प्रत्ययेन न भाव्यम् । राजवद्रूपमस्येत्यादावपि तत्र तस्येवेति सिद्धो वतिः । तेन तुल्यमित्येतत्तु चोदकेनोपलक्षणायोपात्तम् । इह तर्हि राजवद्वर्तते राजेति भेदाभावाद्भेदनिबन्धनसादृश्याभावादप्राप्तो वतिरनेन विधीयते । अत्रापि राजत्वेन प्रसिद्धा ये पृथुभरतभगीरथादयस्त इदानींतनानां राज्ञामुपमानानीति सिद्धो वतिरिति प्रश्नः । न सिध्यतीति । यदा राजशब्दः सामान्यवचनः प्रसिद्धविशेषविषयो वा राजवदयं वर्तते पृथुरिति तदा सादृश्याभावाद्वतेरप्राप्तिः । तथा चिच्छेदकृतहस्तवदिति कृतहस्तमर्हति च्छेदनमित्यर्हणं गम्यते न तु सादृश्यम् । आत्माहार्यामिति । द्वितीयान्तवाच्यस्यार्थस्यात्मनोर्हा या क्रिया तस्या-

निश्चितबलाधाने प्रत्यय उत्पाद्यते। ब्राह्मणवद्वृत्तवान् वर्त्तते एतद्वृत्तं ब्राह्मणमर्हतीति॥

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥ अर्थग्रहणं किमर्थम् । न उपसर्गाच्छन्दसि धाताविस्येवोच्येत। धातुर्वै शब्दः। शब्दे कार्यस्यासंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते। कः पुनर्धात्वर्थः । क्रिया । इदं तर्हि प्रयोजनम्। उत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत। धातुकृतोऽर्थो धात्वर्थ इति। कः पुनर्धातुकृतोऽर्थः । साधनम् । किं प्रयोजनम्। साधने ऽयं भवन् लिङ्गसंख्याभ्यां योक्ष्यते । उद्गतानि उद्वतः निगतानि निवत इति। स्त्रीपुंसाभ्यां वत्युपसंख्यानम् *। स्त्रीपुंसाभ्यां वत्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। स्त्रीवत्। पुंवदिति। किं पुनः कारणं न सिध्यति । इमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनादित्युच्येते तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितं वतिं बाधेयाताम्। नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न वत्यर्थे नञ्स्नञौ भवत इति ।

मित्यर्थः। अर्हतिकर्तरीति। अर्हतेः कर्तरि क्रियारूपे वृत्तादिक इत्यर्थः। निश्चितबलाधान इति। निश्चितस्यार्थस्यान्ययोगनिवृत्त्यर्थं बलाधानं पुनरुपादानेन निश्चयनमित्यर्थः। यदा राज्ञः किञ्चन वृत्तं प्रसिद्धमेवान्यनिवृत्त्यर्थं पुनरुपादीयते राजानमेतदर्हति वृत्तं न स्वराजानमिति। तदार्थवदेतत् सूत्रम्। यदा त्वेकमेव वस्त्ववस्थाभेदपरिकल्पितभेदमुपमानोपमेयत्वेन विवक्ष्यते तदा नार्थोऽनेन योगेन। तथा च इवशब्दस्यापि प्रयोगो दृश्यते। राजेवायं राजा युध्यते वैयाकरण इवायं वैयाकरणो ब्रूते त्वामिव बुध्यस्वेति। तथा सदृशस्त्वं तवैवेति ॥ ११७ ॥

उपसर्गात् ॥ अर्थग्रहणमिति । धाताविस्येव धात्वर्थो लभ्य इति भावः। धातुर्वै शब्द इति । तत्रार्थग्रहणमन्तरेणार्थस्य ग्रहणं न स्यादिति भावः। येनाभिप्रायेण प्रश्नस्तमेवाविष्कर्तुमाह शब्दे कार्यस्येति । नहि वतिप्रत्ययस्य धातुर्वाच्य उपपद्यत इति सामर्थ्याद्धातुसहचरितोऽर्थ आश्रयिष्यत इत्यर्थः। अथवा धातुर्वै शब्दः शब्दे कार्यस्येत्येकग्रन्थ एवायम्। उत्तरपदलोप इति। गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव शब्दस्य लोपः। धातुकृत इति। धातुशब्देनात्र धात्वर्थ उच्यते । क्रियाकृतोऽर्थ आश्रयिष्यत इत्यर्थः। क्रियया कारकं कर्मादिव्यपदेशयुक्तं क्रियते। क्रियापेक्षत्वात्कर्मादिव्यपदेशस्य। बहुव्रीह्याश्रयाच्चायमर्थो गृह्यते। धातुर्धात्वर्थः क्रिया सा अर्थः प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन् वर्तमानादुपसर्गात् स्वार्थे वतिप्रत्ययो वृत्तिविषयश्चोपसर्गः क्रियाविशेषविशिष्टशक्त्याधारे च द्रव्ये वर्तत इति तस्यार्थे विधीयमानस्य वतेः सत्त्ववाचित्वादन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादलिङ्गासंख्यस्य विधीयमानाव्ययसंज्ञा प्रवर्तते। साधनशब्देनात्र शक्त्याधारो द्रव्यं विवक्षितम्। उद्गताम्युद्वत इति। पुंस्त्वमत्र नपुंसकप्रसङ्गे च्छान्दसम्। वत्युपसंख्यानमिति। वतिप्रत्यये विधीयमान इत्यर्थः। इमौ नञ्स्नञाविति । प्राग्भवनार्थेऽर्थास्तनान् सर्वानपेक्ष्य प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानौ प्रकृतिसामान्याद्विधीयमानस्य सर्वस्य प्रत्ययस्य सर्वेष्वर्थेषु नञ्स्नञौ बाधकौ ततो वत्यर्थे वतिरुपसंख्यायते । तेन चोपसंख्यानने विशिष्टार्थविषयेणार्थान्तरे सावकाशौ नञ्स्नञौ बाध्येते योगापेक्षमिति। स्त्रीपुंसाभ्यामिति योगो वत्यर्थे न प्रवर्त्तते इत्यस्यार्थस्य पुंवदिति ज्ञापकमित्यर्थः ॥ ११८ ॥

यदयं स्त्रिया पुंवदिति निर्देशं करोति । एवमपि स्त्रीवदिति न सिध्यति । योगापेक्षं ज्ञापकम् ॥

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११९ ॥ स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसंख्यानम् * । स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । स्त्रीभावः स्त्रीत्वं स्त्रीता । पुंभावः पुंस्त्वं पुंस्तेति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । इमौ नञ्स्नञौ प्राग्भवनादित्युच्यते तौ विशेषविहितौ सामान्यविहितौ त्वतलौ बाधेयाताम् । वावचनं च* । वावचनं च कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । नञ्स्नञावपि यथा स्याताम् । स्त्रीभावः स्त्रैणं पुंभावः पौंस्नमिति । अपवादसमावेशाद्वा सिद्धम् * । अपवादसमावेशाद्वा सिद्धमेतत् । तद्यथा । इमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवति । एवमाभ्यामपि भविष्यति । नैवेश्वर आज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति । इमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवतीति । किं तर्हि आचत्वादित्यस्माद्यत्नादिमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भवति । न चैतावताभ्यन्तरौ । एतावत्यत्राभ्यन्तरौ । कथम् । अपवादसदेशा अपवादा भवन्तीति । एतच्चैव न जानीमः । अपवादसदेशा अपवादा भवन्तीति । अपि च कुत एतद् एतावत्यत्राभ्यन्तराविति । न पुनः पूर्वौ वा स्यातां परौ वा । एवं तर्हि वक्ष्यते आच-

---

तस्य ॥ वावचनं चेति । अन्यथार्थान्तरे शावकाशयोर्नञ्स्नञोरुपसंख्यानविहिताभ्यां विशिष्टार्थविषयाभ्यां त्वतलभ्यां बाधः स्यात् । अपवादसमावेशाद्वेति । वाशब्दः पूर्वोक्तवचनव्यावृत्त्यर्थे वावचनं न कर्तव्यम् । अपवादसमावेशात्सिद्धत्वादित्यर्थः । यथा प्रकृतिविशेषाद्विधीयमानैरिमनिजादिभिस्त्वतलौ समाविशत एवं नञ्स्नञ्भ्यामित्यर्थः । नैवेश्वर इति । ईश्वरभयाद्विरुद्धमप्यनुष्ठीयते । नापीति । तेषां हि वचनमदृष्टे प्रमाणम् । एतेन दृष्टादृष्टार्थभाव उक्तः । यत्नादिति । नञ्स्नञोश्चासौ यत्नो न व्याप्रियते आचत्वादित्यस्मात्सूत्रादूर्ध्वमात्वसंशब्दनात् नञ्स्नञोरसंनिधानात् । एतावप्यत्रेति । प्राग्भवनात् प्रतिसूत्रमुपस्थानात् त्वतलापवादैरिमनिजादिभिः समानदेशौ नञ्स्नञावित्यर्थः । एतच्चैव न जानीम इति । विध्यधिकारपरिभाषारूपसंभवादन्यतमरूपनिश्चयाभावात् । तत्राधिकारपक्षे कार्यकालपरिभाषापक्षे च प्रतिसूत्रं प्रत्यर्थं चोपस्थानात्स्यादनयोरभ्यन्तरत्वम् । यदा तु प्राग्भवनाद्ये र्थास्तानपेक्ष्य नञ्स्नञौ विधीयेते यथोद्देशं वा परिभाषाश्रीयते तदा नास्त्यनयोरभ्यन्तरत्वम् । तथा च ष्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्धमिति पूर्वविप्रतिषेधो विधीयते । यथोद्देशपरिभाषापक्षयोरेव संभवति । न तु प्रतिसूत्रमुपस्थाने न पुनरिति । कार्यकालपरिभाषापक्षेपि प्राग्भवनाद्येऽर्थास्तत्र नञ्स्नञ्भ्यामुपस्थातव्यम् । तत्र यदि तावद्भाव इत्यर्थनिर्देशमात्र एव नञ्स्नञावुपतिष्ठेते तस्य भावस्त्वतलौ स्त्रीपुंसाभ्यां भावे नञ्स्नञाविति । तदास्मिन् प्रदेशे संनिधानादाचत्वादित्यस्मात्सूत्रात्पूर्वौ नञ्स्नञौ भवतो नाभ्यन्तरौ । अथ तूत्सर्गापवादविधानोपयोग-

त्वादित्यत्र चकारकरणस्य प्रयोजनं नञ्स्नञ्भ्यामपि समावेशो भवतीति तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्गः *। तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति अभिप्रायो देवदत्तस्य मोदकेषु भोजने। ये नो भावास्ते नो भावाः। पुत्राः पौत्रैश्चेष्टन्त इति। सिद्धं तु यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतलौ *। सिद्धमेतत्। कथम्। यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने तस्मिन् गुणे वक्तव्ये प्रत्ययेन भवितव्यम्। न चाभिप्रायादीनां भावाद् द्रव्ये देवदत्तशब्दो वर्त्तते किं पुनर्द्रव्यं के पुनर्गुणाः। शब्दस्पर्शरूपरस-

---

विज्ञानानन्तरं नञ्स्नञोरुपस्थानं तदा ब्राह्मणस्त्वघट्टत्येतस्मात्परौ नञ्स्नञौ भवतः। तथापि नाभ्यन्तरौ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेत्यत्र तु प्रकृतिविशेषसंबद्धस्य कर्मार्थस्योपादानात् प्रकृत्यन्तरेण तस्यासंबन्धात्कर्मणि नञ्स्नञोरनुपस्थानादभ्यन्तरत्वं नाशङ्कनीयम्। एवं तर्हीति। चशब्देन यत्नेन समावेशः सिध्यति। एतच्च तत्रैव व्याख्यास्यते। अभिप्रायादिष्विति। अनाश्रितप्रवृत्तिनिमित्तविशेषो भावशब्दवाच्यो यावत्कश्चिदर्थस्तस्य सर्वस्य विशेषानुपादानाद् ग्रहणस्य न्याय्यत्वादतिप्रसङ्गः। ये नो भावा इति। अस्माकं येऽभिप्रायास्ते नित्यमेवास्माकं भवन्तीत्यर्थः। भवन्तीति भावाः। भवतेश्चेति वक्तव्यमिति कर्तरि णः। यस्य गुणस्येति। गुणशब्देन यावान्कश्चित्पराश्रयो भेदको जात्यादिरर्थः स सर्व इह गृह्यते। यस्य भावादित्येतावत्युच्यमाने पुत्रस्य भावात् पितरि पितृशब्दस्य प्रवर्तनात्पितृत्वमिति पुत्रे भावप्रत्ययः स्यात् पुत्रत्वमिति च पितरीति गुणग्रहणम्। भावाद्विद्यमानत्वादित्यर्थः। द्रव्यशब्देन विशेष्यभूतस्सत्त्वभावापन्नोऽर्थ उच्यते। तस्मिन् द्रव्ये शब्दनिवेशः शब्दस्य प्रवृत्तिर्यस्य गुणस्य शब्देन वाच्यस्यावाच्यस्य वाभावात् स त्वतलाद्यभिधेय इत्यर्थः। तत्र ये रूपादयः शब्दा गुणमात्रवृत्तयः तेभ्यो गुणसमवायिनि सामान्ये भावप्रत्ययः। रूपत्वमिति। ये तु शुक्लादयो गुणगुणिवृत्तयो गुणगुणिनोरभेदोपचारान्मतुब्लोपाद्वा तेभ्यो गुणवृत्तिभ्यो गुणसमवायिनि सामान्ये भावप्रत्ययः। गुणिवृत्तिभ्यस्तु गुणे। अणुमहद्दीर्घादयो नित्यं परिमाणानि वर्तन्ते न तु परिमाणमात्रे। तेन तेभ्यः परिमाणे गुणे भावप्रत्ययः। षत्वं णत्वमिति भिन्नवर्णव्यक्तिसमवेते सामान्यविशेषे प्रत्ययः। गवादयो यदा जातिमात्रवाचिनः तदा तेभ्यः शब्दस्वरूपे प्रत्ययः। तथा हि। अर्थे जातौ शब्दस्वरूपमध्यस्यते यो गोशब्दः स एवार्थ इति ततः शब्दस्वरूपमेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं नान्यत्। द्रव्यवाचिभ्यस्तु गवादिभ्यो जातौ प्रत्ययः। समासकृत्तद्धितास्तु यद्यपि केवलं संबन्धं नाभिदधति तथापि संबन्धिनि वर्त्तमानाः संबन्धं प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षन्त इति तेभ्यः संबन्धे भावप्रत्ययः। तथा च राजपुरुषत्वमिति स्वस्वामिभावः प्रतीयते। पाचकत्वमिति क्रियाकारकसंबन्धः। औपगवत्वमिति अपत्यापत्यवत्संबन्धः। केचिदौपगवत्वमित्यपत्यप्रत्ययान्ताद्भावप्रत्ययस्य जातिमभिधेयामिच्छन्ति तन्मते ऽर्थान्तरवृत्तिस्तद्धित उदाहार्यः। उक्तं च। समासकृत्तद्धितेषु संबन्धाभिधानमन्यत्र रूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसंबन्धेभ्य इति। रूढिशब्दा गौरखरसप्तपर्णलोहितशाल्यादयो जातिविशे-

गन्धा गुणास्ततोन्यद् द्रव्यम् । किं पुनरन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यमाहोस्विदनन्यद् । गुणस्यायं भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशं कुर्वन्नृख्यापयत्यन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यमिति । अनन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यम् । न ह्यन्यदुपलभ्यते । पशोः खल्वपि विशसितस्य पर्णशते न्यस्तस्य नान्यच्छब्दादिभ्य उपलभ्यते । अन्यच्छब्दादिभ्यो द्रव्यम् । तत्त्वनुमानगम्यम् । तद्यथा । ओषधिवनस्पतीनां वृद्धिह्रासौ । ज्योतिषां गतिरिति । कोसावनुमानः । इह समाने वर्ष्मणि परिणाहे च अन्यत्तुलाग्रं भवति

———————

षावच्छिन्नद्रव्यवाचिन इति तेभ्यो जातावेव भावप्रत्ययः । एवं कुम्भकारत्वं हस्तित्वमिति । अभिन्नरूपाः शुक्लादयो मतुब्लुकि विज्ञायमाने यद्यपि तद्धितान्तास्तथापि तेभ्यो भावप्रत्ययो गुण एव भवति न तु संबन्धे । गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिव श्लौयमित्यभिसंबन्धेन लोकनिरूढेन भेदसंबन्धस्य न्यग्भावाद् गुणवचनेभ्यो लुगिति लुग्विधानद्वारेणाभेदेनैव गुणिनोऽभिधानं न तु भेदं कृत्वा मत्वर्थोत्पत्तिरित्याख्यायते । अव्यभिचारितसंबन्धात्सतो भावः । सत्तेति जातावेव भावप्रत्ययः । नहि सद्वस्तु सत्तासंबन्धं व्यभिचरतीति सत्तासंबन्धानपेक्षणान्न संबन्धे प्रत्ययः । राजपुरुषयोस्तु संबन्धस्य कादाचित्कत्वात्तदपेक्षो राजपुरुषशब्दः स्वार्थमभिधत्त इति ततः संबन्धे प्रत्ययो युक्तः । तस्मात् सर्वेषु पदार्थेषु नित्यसमवायिनी शब्दप्रवृत्तिहेतुः सत्तैव भावप्रत्ययवाच्या न तु सत्सत्तयोः संबन्धः समवायाख्यः । धवखदिरत्वमिति जातिद्वन्द्वाज्जातिसमुदाये । कुत्वमित्यादौ संज्ञास्वरूपे संज्ञिष्वध्यस्ते प्रत्ययः । अन्ये तु संज्ञासंज्ञिसंबन्ध इत्याहुः । किं पुनरिति । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदप्रतिपत्त्यर्थः प्रश्नः । शब्दस्पर्शेति । एतच्चोपलक्षणं पराश्रयस्य सर्वस्य भेदकस्य जात्यादेरिह गुणत्वेनाभिमतत्वाद्विशेष्यस्य सर्वनाम्ना प्रत्यवमृश्यस्य द्रव्यत्वेन तत एतदुक्तं भवति । यथा शब्दादय आश्रिताः संसर्गिणो गुणा एवमन्योपि जात्यादिधर्मो गुण इति । किं पुनरन्यदिति । भेदावगमहेतुप्रमाणप्रश्नः । अयमिति । तात्त्विकभेदाभेदचिन्तापरिहारेण लोकप्रसिद्धं भेदमाश्रित्य प्रत्ययार्थ आचार्येण व्यवस्थापित इत्यर्थः । न ह्यन्यदिति । असत्यपि भेदे लोके भेदे व्यवहारदर्शनान्नास्ति ततो भेदनिश्चयः । न च रूपादिव्यतिरेकेण द्रव्यं प्रत्यक्षेणोपलभ्यते रूपादिसंनिवेशमात्रे घटादिव्यवहारात् । पशोः खल्वपीति । उपलब्धिलक्षणेन प्राप्तस्य द्रव्यानुपलम्भादसत्त्वनिश्चयो युक्त इति भावः । पर्णशते न्यस्तस्येति । बहुधा विभक्तस्येत्यर्थः । एतेन भागानां परस्पराव्यवधानेन व्यवधानस्यानुपलब्धिकारणस्याभावः प्रतिपादितः । नन्ववयवविभागात्संयोगनिमित्तावयविद्रव्यस्य विनाशादनुपलम्भः स्यात् । एवं तर्ह्युपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य सर्वदानुपलम्भादसत्त्वनिश्चयोस्तु । अनुमानगम्यमिति । यद्यपि गुणव्यतिरिक्तद्रव्यवादिभिः प्रत्यक्षप्रमाणग्राह्यं द्रव्यमभ्युपगतं रूपाद्यालम्बनप्रत्ययविलक्षणपदार्थालम्बनप्रत्ययोत्पादात् । तथापि प्रत्यक्षे विप्रतिपन्नं प्रति साक्षिस्थानीयानुमानोपन्यासः । प्रत्यक्षापलापिनं प्रत्यक्षपूर्वकानुमानासंभवात्सामान्यतो दृष्टमनुमानमुपन्यस्यते । औषधिवनस्पतीनामिति । भाष्यकारवचनाज्जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावो न भवति । ओषध्यादीनामुपचयापचयपूर्वको देशविशेषसंबन्धो दृष्ट इति

लोहस्य अन्यत्कार्पासानां यत्कृतो विशेषस्तद् द्रव्यम् । तथा कश्चित्स्पृशन्नेव-च्छिनत्ति । कश्चिद् लम्बमानोपि न च्छिनत्ति । यत्कृतो विशेषस्तद् द्रव्यम् । तथा कश्चिदेकेनैव प्रहारेण व्यपवर्गं करोति कश्चिद् द्वाभ्यामपि न करोति । यत्कृतो विशेषस्तद् द्रव्यम् । अथवा यस्य गुणान्तरेष्वपि प्रादुर्भवत्सु तत्त्वं न विहन्यते तद् द्रव्यम् । किं पुनस्तत्त्वम् । तद्भावस्तत्त्वम् । तद्यथा । आमलकादीनां फलानां रक्तादयः पीतादयश्च गुणाः प्रादुर्भवन्ति । आमलकं बदरमित्येव भवति । अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनं गुणसंद्रावो द्रव्यमिति । यदि तर्हि षष्ठीसमर्थाद् गुणे प्रत्यया उत्पाद्य-न्ते । किमियता सूत्रेण एतावद्वक्तव्यं षष्ठी समर्थाद् गुण इति । षष्ठीसमर्थाद् गुण इतीयत्युच्यमाने द्विगुणा रज्जुस्त्रिगुणा रज्जुः । अत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः । गुणशब्दोयं बह्वर्थः । अस्त्येव समेष्ववयवेषु वर्तते । तद्यथा । द्विगुणा रज्जुरिति । अस्ति द्रव्यपदार्थकः । तद्यथा । गुणवानयं देश इत्युच्यते । यस्मिन् गावः सस्यानि च वर्तन्ते । अस्त्यप्रधाने वर्तते । तद्यथा । यो यत्राप्रधानं भवति स आह । गुणभूता वयमत्रेति । अस्त्याचारे वर्तते । तद्यथा । गुणवानयं ब्राह्मण

वनस्पत्यादीनामङ्कुराद्यवस्थासु दृष्टानां कालान्तरे देशविशेषसंबन्धदर्शनादुपचयापचयानुमानम् । ज्योतिषां गतिरिति । गतिपूर्विकां देशान्तरप्राप्तिमश्वादीनामुपलभ्यादित्यादीनां देशान्तरप्राप्त्या गत्यनुमानम् । कोसावनुमानइति । अनुमीयतेऽनेनेत्यनुमानशब्देन हेतुरुच्यते । समान इति । वर्ष्मोच्छ्रायः पारिमाणं पारिमाण्डल्यम् । क्वचित्परिणाह इति पाठः । परिणाहः पारिमाण्डल्यमेव । अन्यत्तुलाग्रमिति । तुलाग्रस्यान्यथात्वं नामोन्नामलक्षणं गुरुत्वभेदाद् गुरुत्वस्य च समवायिकारणं द्रव्यमिति रूपादिव्यतिरिक्तद्रव्यसिद्धिः । विशेष इति । तुलाग्रस्य नामोन्नामलक्षणो भेद इत्यर्थः । स्पृशन्नेवेति । खड्गादिः । लम्बमानोपीति । कार्पासादिः । व्यपवर्गमिति । विभागम् । तत्त्वमिति । एकाकारबुद्धिः निमित्तत्वमित्यर्थः । यदि रूपाद्यालम्बनैवामलकादिबुद्धिः स्यात्तदा पूर्वरूपादिविनाशादपूर्वरूपादिप्रादुर्भावाच्च तदेवेदमामलकमिमि प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययो नोत्पद्येत । अस्ति च भिन्नाकारबुद्ध्युत्पत्ति-स्तस्मादस्तिरूपाश्रयो द्रव्यम् । एतच्च पाकजरूपाद्युत्पत्तौ ये द्रव्यविनाशं नेच्छन्ति । तन्मते न द्रव्यं प्रत्यभिज्ञाश्रयेणोक्तम् । ये तु पाकजरूपाद्युत्पत्तौ पूर्वद्रव्यविनाशम-पूर्वद्रव्यारम्भं चाभ्युपगच्छन्ति तन्मतेन द्रव्यभेदे पि जातेरेकत्वाज्जातिप्रत्यभिज्ञाश्र-येणोक्तम् । जातेश्चाधारो द्रव्यं ततो जातिमन्तरेण प्रत्यभिज्ञाया अभावाद् द्रव्यमन्त-रेण जात्युपलम्भाभावाद् द्रव्यस्य सद्भावनिश्चयः । अन्वर्थमिति । अर्थान्वितात् द्र-व्यव्यपदेशादेव रूपादिव्यतिरिक्तं द्रव्यं सिद्धमित्यर्थः । गुणसंद्राव इति । संद्रूयते संगम्यते आश्रीयते इति संद्रावः । समि युद्रुदुवइति घञ् । गुणानामाश्रयो द्रव्यमित्यर्थः । किमियतेति । यस्य गुणस्याभावादित्यादिना गुरुणा सूत्रेणेत्यर्थः । द्विगुणा रज्जुरिति । विषयप्रदर्शनमात्रमेतत् । रज्जुशब्दात्तु षष्ठ्यन्तादवयवलक्षणे गुणे-त्वतल्प्रसङ्गः । कथंप्रसङ्ग इत्याह गुणशब्दोयमिति । क्व चित्तु पाठः नैष

इत्युच्यते । यः सम्यगाचारं करोति । अस्ति संस्कारे वर्तते । तद्यथा । संस्कृतमन्नं गुणवदित्युच्यते । अथवा सर्वत्रैवायं गुणशब्दः समेषु अवयवेषु वर्तते । तद्यथा । द्विगुणमध्ययनं त्रिगुणमध्ययनमित्युच्यते । चर्चागुणान् क्रमगुणांश्चापेक्ष्य भवति । न संहितागुणांश्चर्चागुणांश्च । यद्येवं गुणवदन्नमिति गुणशब्दो नोपपद्यते । नह्यन्नस्य सूपादयो गुणाः समा भवन्ति । नावश्यं वर्ष्मतः परिमाणत एव वा साम्यं भवति । किं तर्हि । युक्तितोपि । आतश्च युक्तितः । यो हि मुद्गप्रस्थे लवणप्रस्थं प्रक्षिपेत् । नादो युक्तं स्यात् । यदि तावदद्देरन्नं नादोऽत्तव्यं स्यात् । अथानितेरन्नं नादो जग्ध्वा प्राणयात् । शुक्लादिषु तर्हि वर्त्यभावाद् वृत्तिर्न प्राप्नोति । शुक्लत्वं शुक्लतेति । किं पुनः कारणं शुक्लादय एवोदाह्रियन्ते न पुनर्वृक्षादयोपि । वृक्षत्वं वृक्षतेति । अस्त्यत्र विशेषः । उभयवचना ह्येते द्रव्यं चाहुर्गुणं च । यतो द्रव्यवचनास्ततो वृत्तिर्भविष्यति । इमेपि तर्हि उभयवचनाः । कथम् । आरभ्यते मतुब्लोपः गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्भवतीति । यतो द्रव्यवचनास्ततो वृत्तिर्भविष्यति । डित्थादिषु तर्हि वर्त्यभावाद् वृत्तिर्न प्राप्नोति ।

दोषो गुणशब्दोयमिति । तत्रायमर्थः । यतोयं गुणशब्दो बह्वर्थः ततो यस्य गुणस्य भावादित्यस्मिन् न्यासेऽतिप्रसङ्गो न भवति शब्देन विशिष्टस्य गुणस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूपस्योपादानात् । अथ चेति । पूर्वोक्तविषये सर्वस्मिन्नित्यर्थः । त्रिगुणमध्ययनमिति । पदक्रमसंहितालक्षणावयवत्रययोगात् । चर्चा गुणाः । पदविच्छेदगुणाः । पदक्रमाध्यायी द्विगुणमधीत इत्युच्यते । न संहितागुणांश्चेति । वेदान्तरसंहितां वेदान्तरपदानि वाधीयानो द्विगुणमधीत इति नोच्यते । अध्ययनक्रमभेदादेकस्याध्ययनस्य द्विगुणत्वाभावात् । यद्यपि क्रमपाठे पदावृत्त्याधिक्यं भवति । तथापि युक्तितः साम्योपपत्तिः । गुणवानयं देश इत्यत्रापि गोसस्यादयो युक्तितः समाः देशावयवत्वाद् गुणा उच्यन्ते । गवादीनां देशावयवत्वमुपचरितं गुणभूता वयमित्यत्रापि गृहाद्यवयवसदृशात्मनिर्देशः गुणवानयं ब्राह्मणइत्यादावपि ब्राह्मणादिशब्दार्थगुणसमुदायैकदेशाचारवाची गुणशब्दः युक्तितश्चाचारस्य साम्यम् । यद्येवमिति । यथा द्विगुणा रज्जुरित्यादौ प्रमाणतोऽवयवस्य साम्यं न तथात्रेति प्रश्नः । युक्तित इति । अर्थक्रियायां यद्योग्यं तत्सममित्यर्थः । यदि तावदिति । युक्तितः साम्याभावे अन्नमेव तन्न स्यात् कुतः पुनस्तस्य गुणवत्त्वमित्यर्थः । तदेवं षष्ठीसमर्थादगुणइत्युच्यमानेऽतिप्रसङ्गाद्यस्य गुणस्य भावादित्याश्रयितव्यम् । अत्राप्यव्याप्तिं चोदयति शुक्लादिष्विति । पटस्य शुक्ल इति व्यतिरेकदर्शनादुगुणमात्रवचनाः शुक्लादयः पटस्य शुक्लत्वमित्यादौ गुण एव त्वतलादिप्रत्ययो दृश्यते । न च गुणे वर्त्तमानानां तेषां गुणएव प्रवृत्तिनिमित्तमिति मत्वा प्रश्नः । गुणसमवायिनि तु सामान्ये स्यात् प्रत्ययः किंतु पटस्य शुक्लत्वमिति पटेन संबन्धाभावप्रसङ्गः । वर्त्यभावादिति । वर्त्तनं वर्त्तौ वृत्तिरित्यर्थः । वर्त्तोस्मिन्नस्तीति वर्त्तीप्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावादित्यर्थः ।

डित्थत्वं डित्थता । डाम्भिट्टता डाम्भिट्टत्वमिति । तत्रापि कश्चित् प्राथमकल्पिकः डित्थो डाम्भिट्टश्चेति । तेन कृतां क्रियां गुणं वा यः कश्चित्करोति स उच्यते डित्थत्वं तदेतद् डाम्भिट्टत्वं त एतदेवं डित्थाः कुर्वन्ति । एवं डाम्भिट्टाः कुर्वन्ति । यस्तर्हि प्राथमकल्पिको डित्थो डाम्भिट्टश्च तस्य वर्त्तभावाद् वृत्तिर्न प्राप्नोति । नैष दोषः । यथैव तस्य कार्थंचित्कः प्रयोगः । एवं वृत्तिरपि भविष्यति । यद्वा सर्वे भावाः स्वेन भावेन भवन्ति स तेषां भावस्तदाभिधाने किमेभिस्त्रिभिर्भावग्रहणैः क्रियते । एकेन शब्दः प्रतिनिर्दिश्यते द्वाभ्यामर्थः । यद्वा सर्वे शब्दाः स्वेनार्थेन भवन्ति स तेषामर्थ इति । तदभिधाने वा त्वतलौ भवत इति वक्तव्यम् । नैवमन्यत्र भवन्ति । नहि तेन रक्तं रागादित्यत्र शब्देन रक्ते प्र-

---

न पुनर्वृक्षादय इति । ते पि जातिमात्रवचनास्ततो जातौ प्रत्ययाप्रसङ्गः । द्रव्यं चाहुरिति । विशिष्टजातियुक्तमित्यर्थः । गुणे चेति । जातिलक्षणम् । यतो द्रव्यवचना इति । यस्माद्द्रव्यवचनास्तस्माज्जातौ प्रवृत्तिनिमित्ते प्रत्ययः । आरभ्यते मतुब्लोप इति । वृक्षादयो जातितद्वतोरभेदविवक्षायां द्रव्यमाहुः । नहि यथा पटस्य शुक्ल इति व्यतिरेको दृश्यते तथा धवस्य वृक्ष इति । तत्र गुणद्रव्योर्व्यतिरेकदर्शनान्मतुब्श्रवणनिवृत्त्यर्थो लुगारम्भः । डित्थादिष्विति । डित्थादयो यदृच्छाशब्दा अर्थगतं न किंचित्प्रवृत्तिनिमित्तमपेक्षन्ते पुरुषेच्छावशेन प्रवर्त्तनात् । तेन कृतार्थमिति । डित्थसहचरितगुणक्रियादर्शनादन्यत्राप्युपचारात्प्रवर्त्तमानस्य डित्थशब्दस्य गुणक्रिये एव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । कार्थंचित्कइति । विनयादिषु कथंचिच्छब्दस्य पाठात्स्वार्थेठक्प्रत्यय. । शब्दस्वरूपमर्थमध्यस्यायं डित्थ इति संज्ञासंज्ञिसंबन्धः क्रियते । तत. शब्दस्वरूपासङ्गाद्यथा डित्थशब्दस्यार्थे प्रयोगस्तथैव शब्दस्वरूपेर्थेध्यस्ते प्रत्ययः । अन्ये तूत्पत्तिप्रभृत्या विनाशात्कौमाराद्यवस्थाभेदभिन्नद्रव्यसमवायिनीं जातिमिच्छन्ति । यद्दर्शनादवस्थान्तरेपि स एवायं डित्थ इति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यय उत्पद्यते तस्यां प्रत्ययः । यद्वेति । पूर्वत्र लक्षणे जातिगुणद्रव्यलक्षणार्थाभिधायिभ्यो गवादिभ्यः शब्दस्वरूपगुणसामान्यादिषु प्रत्ययः । इह तु शब्दाभिधायिभ्यः पूर्वोक्तेष्वेवार्थेष्विति प्रकृत्यर्थभेदेपि प्रधानप्रत्ययार्थाभेदापेक्षो विकल्पः । किमेभिरिति । भावशब्दत्रयस्यार्थभेदं पृच्छति एकेनेति । भवन्तीति भावाः शब्दाः । भवतेश्चेति वक्तव्यमिति कर्त्तरि णः । द्वाभ्यामिति । स च द्विविधो वाच्यप्रवृत्तिनिमित्तरूपोऽत्र तु करणसाधनो घञ् तत्र शुक्लस्य भावः शुक्लत्वमिति शुक्लशब्दस्य गुणे वर्त्तमानस्य भावो गुणसमवायिसामान्यं तस्माद्धि निमित्ताच्छुक्लशब्दः स्वस्मिन्नर्थे गुणलक्षणं भवति प्रवर्त्तत इत्यर्थः । द्रव्ये तु वर्त्तमानस्य शुक्लशब्दस्य गुणो भावस्तथा गोशब्दस्य द्रव्ये वर्त्तमानस्य जातिर्भावो राजपुरुषशब्दस्य संबन्ध इत्यादि बोद्धव्यम । स्वेनार्थेनेति । शब्दानां स्वार्थो वाच्यस्तेन भवन्ति । तत्र वाचकत्वेन प्रवर्त्तन्तइत्यर्थः । वाच्यार्थः शब्दभवने करणत्वेन विवक्षितोर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगाद्भवत्यर्थस्य करणत्वम् । तेषामर्थ इति । यत्तदोर्नित्यमभिसंबन्धादित्यपेक्षते । यस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तात् स्वेनार्थेन प्रयुज्यन्ते सोर्थस्तेषां प्रवृ-

स्वया उत्पद्यन्ते शब्दे असंभवादर्थेन रक्तमस्रयो भविष्यन्ति। तत्तर्ह्यन्यतरत्कर्त्तव्यम्। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं तस्य भाव इत्यभिप्रायादिष्वतिप्रसङ्ग इति। उक्तं वा *। किमुक्तम्। अनभिधानादिति। अनभिधानादभिप्रायादिषूत्पत्तिर्न भविष्यति। त्वतलभ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिषिद्धं त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थम् *। त्वतलभ्यां नञ्समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। किं प्रयोजनम्। त्वतलोः स्वरसिद्ध्यर्थम्। त्वतलोः स्वरसिद्धिर्यथा स्यात्। त्वतलोरवकाशः भावस्य वचनं प्रतिषेधस्यावचनम्। ब्राह्मणत्वम्। ब्राह्मणता। नञ्समासस्यावकाशः प्रतिषेधस्य वचनं भावस्यावचनम्। अब्राह्मणः अवृषलः। उभयवचने उभयं प्राप्नोति। अब्राह्मणत्वम्। अब्राह्मणता। नञ्समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। नात्र त्वतलौ प्राप्नुतः। किं कारणम्। असामर्थ्यात्। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। यावता ब्राह्मणशब्दः प्रतिषेधमपेक्षते। नञ्समासोऽपि तर्हि न प्राप्नोति। किं कारणम्। असामर्थ्यादेव। कथमसामर्थ्यम्। सापेक्षमसमर्थं भवतीति। यावता

त्तिनिमित्ततया संबन्धीत्यर्थः। एतेन प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संबन्धो दर्शितः। नैवमन्यत्रेति। अन्यत्र शब्दार्थसंबन्धी प्रत्ययार्थो निर्दिश्यते। न तु शब्दसंबन्धीत्यर्थः। अत्रोत्तरं शब्दे ऽसंभवादिति। शब्दसंबन्धित्वं प्रत्ययार्थस्य नोपपद्यते। कषायादिशब्देन रागाद्यसंबन्धात्ततः शब्दार्थसंबन्धित्वं प्रत्ययार्थस्याश्रीयते। इह तु शब्दस्य तदर्थस्यैव भावसंबन्धसंभवात्तद्वाचिनी कामचारात् प्रकृतिराश्रीयते। तथा हि शुक्लस्य द्रव्यस्य गुणो भावस्तद्वशाद्धि शुक्लं द्रव्यं भवति। गोत्वसंबन्धाच्च गौर्द्रव्यम्। एवं शुक्लशब्दस्यापि द्रव्ये वर्त्तमानस्य गुणो भावः। तद्वशात्तस्य द्रव्ये प्रवर्त्तनात्। गोत्ववशाच्च गोशब्दस्येत्येवं सर्वत्रावसेयम्। नानात्वं यौगपद्यमित्यादौ पूर्वत्र लक्षणे नानाभूतार्थाभिधायिनो युगपद्भूतार्थाभिधायिनश्च द्रव्यधर्मे असहभावे युगपद्भावे च प्रत्यय उत्तरत्र तु शब्दाभिधायिन्यां पूर्वोक्त एव भावे प्रत्ययः। तत्तर्ह्यन्यतरदिति। यस्य गुणस्य भावादिति वा। यद्वा सर्वे भावा इति वेत्यर्थः। अनभिधानादिति। न हि गोत्वमश्वत्वमित्याद्युक्ते ऽभिप्रायाद्यवगम्यते। किं तु जात्यादीत्यर्थः। तत्र भवत्यनेनेति करणसाधनेन घञन्तेन भावशब्देन जात्यादिके उच्यमाने वाच्यसंबन्धिनि शब्दसम्बन्धिनि च पूर्वोक्तन्यायाद्द्रव्यादिवाचिनः शब्दाभिधायिनो वा शुक्लादेस्त्वतलादय इति स्थितम्। त्वतलभ्यामिति। न ब्राह्मणस्य भाव इति युगपद्भावनञर्थसंबन्धविवक्षायां यदि परत्वात्त्वतलोः कृतयोर्नञ्समासः स्यात्तदाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं प्रसज्येत। नञ्समासात्तु त्वप्रत्यये प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तं पदं भवति। तलि तु लित्स्वरेण मध्योदात्तमिति तदर्थं पूर्वविप्रतिषेध आश्रीयते। यावता, ब्राह्मणशब्द इति। प्रत्ययार्थस्याप्राधान्याद् ब्राह्मणार्थस्य नञर्थापेक्षत्वादसामर्थ्यादप्रधानस्य सापेक्षत्वे सति ऋद्धस्य राजपुरुष इत्यादाविव वृत्त्यभावात्त्वतलोप्रसङ्गः। प्रधानमत्रेति। उत्तर-

ब्राह्मणशब्दो भावमपेक्षते । प्रधानमत्र ब्राह्मणशब्दः भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थमिति वक्ष्यति । तत्र व्यवस्थार्थमिदं वक्तव्यम् । वा छन्दसि * । वा छन्दसि नञ्समासो वक्तव्यः । निर्वीर्यतां त्वै यजमान आशास्ते । अपशुतां गौः । अयोनित्वाय । अशिथिलत्वाय । अगौतामनपसताम् । भवेदिदं युक्तमुदाहरणम् । अयोनित्वाय अशिथिलत्वायेति । इदं त्वयुक्तम् । अपश्रुतामिति । नह्यसौ समासभावमाशास्ते । किं तर्हि । उत्तरपदाभावमाशास्ते न पशोर्भाव इति । नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् * । नञ्समासादन्यो भाववचनो भवति विप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् । स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् । स्वरार्थमुत्तरपदवृद्ध्यर्थं च । स्वरार्थं तावत् । अप्रथिमा । अम्रदिमा । उत्तरपदवृद्ध्यर्थम् । अशौक्ल्यम् । अकार्ष्ण्यम् ॥

आचत्वात् ॥ १२० ॥ किमर्थश्चकारः । अनुकर्षणार्थः । त्वतलावनुकृष्येते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतौ त्वतलावनुकृष्येते । अत उत्तरं पठति । आ

पदार्थप्रधानत्वात्तत्पुरुषस्य । यथा राजपुरुषोभिरूप इति प्रधानस्य सापेक्षत्वेपि वृत्तिर्भवत्येव भावमपेक्षमाणस्यापि ब्राह्मणस्य नञ्समासो भवतीत्यर्थः । इदं तर्हीति । न्यायेनैव पूर्वं नञ्समासे सिद्धे त्वतल्भ्यामिति वचनं नियमार्थम् । त्वतलोरेव कर्त्तव्ययोः पूर्वं नञ्समासो नान्यत्र भावप्रत्यय इत्यन्यो भावप्रत्ययः प्राग्भवति पश्चान्नञ्समासः । न्यायस्य नियमार्थेन वचनेन बाधात् । ततश्च सति शिष्टत्वादप्रथिमेत्यादौ नञ्स्वरो भवत्यय:शौक्ल्यमित्यादौ च नञः प्रकृत्यनेकदेशत्वादुत्तरपदवृद्धिः सिध्यति । यदि तु पूर्वं नञ्समासः स्यात् ततो न नञ्पूर्वादिति प्रतिषेधात् ष्यञोप्रसङ्गादशौक्ल्यमित्यादि न सिध्येत् । वा छन्दसीति । छन्दोविषये क्व चित् पूर्वं त्वतलौ ततो नञ्समासः क्व चित् तु विपर्ययः । अयोनित्वायेति । प्रत्ययस्य पश्चान्नञ्समासे नञ्स्वरो भवति । भवेदिदमिति । अत्र हि नञ्समासभावप्रत्यययोर्युगपद् प्राप्तिः । नह्यसौ समासभाव इति । समासशब्देन समासार्थो जात्यन्तरयुक्तं वस्तु उच्यते । तद्भावमसौ नाशास्ते । अपशुः पशुसदृशो भूयासमिति । किं तर्हि उत्तरपदार्थस्याभावमिति । उत्तरपदार्थस्य पशुत्वस्याभावमाशास्ते पशुर्मा भूवमिति । ततश्च पूर्वं भावप्रत्ययः पश्चान्नञ्समासो विनापि वा छन्दसीति वचनेन सिध्यति । न पशोर्भाव इति । भावस्य नञ् संबन्धात् पशोरसंबन्धात् ॥ ११९ ॥

आ च त्वात् ॥ वक्ष्यमाणैर्विशेषविहितैस्त्वतलौ बाधिषातां गुणवचनादिभ्यः कर्मणि च यथा स्यातामिति सूत्रम् । किमर्थश्चकार इति । वक्ष्यमाणाभिप्रायः । अथ त्वतलोरुत्तरत्राधिकारादेव सिद्धत्वात् सूत्रमेव कस्मान्नाक्षिप्तम् । नैतदस्ति । गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थत्वादनुवृत्तेरपवादैरसंदिग्धैः संदिग्धतदर्थोपस्थानौ त्वतलौ बाधेयातामिति सूत्रमवश्यं कर्त्तव्यम् । किं चासत्यस्मिन् सूत्रे त्वतलोरुत्तरस्मिन्ननुवृत्ति-

च त्वादीति चकारकरणमपवादसमावेशार्थम् *। आ च त्वादीति चकारकरणं क्रियते। आपवादसमावेशार्थम्। इमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। आ त्वादिसेवेमनिच्प्रभृतिभिरपवादैः समावेशो भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। आ त्वाद्याः प्रकृतयः ताभ्यश्च त्वतलौ यथा स्यातां यतश्चोच्यते। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आत्वादित्येव आत्वाद्याः प्रकृतयः ताभ्यस्त्वतलौ भविष्यतः यतश्चोच्येते। इदं तर्हि प्रयोजनम्। आ त्वाद्येर्थास्तत्र त्वतलौ यथा स्यातां यत्र चोच्येते। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आ त्वादित्येव आ त्वाद्येर्थास्तत्र त्वतलौ भविष्यतः। यत्र चोच्येते। इदं तर्हि प्रयोजनम्।

दुर्ज्ञाना उत्तरेषां प्रत्ययनिर्देशान्निराकाङ्क्षत्वात्त्वतलोरपि पूर्वसूत्रेण प्रातिपदिकसामान्याद्भावे विधानादाकाङ्क्षाया अभावात्। अनुकर्षणार्थ इति। अन्यथाभिधेयानुपादानादवधिमात्रनिर्देशोनर्थकः स्यात्। प्रकृताविति। विधेयमन्तरेणावध्युपादानस्यानर्थक्यादेव साकाङ्क्षत्वात् प्रकृतौ त्वतलावपेक्षिष्येते इत्यर्थः। अपवादसमावेशार्थमिति। नञ्स्नञ्समावेशार्थमित्यर्थः। भाष्यकारस्तु न्यायव्युत्पादनाय वक्ष्यमाणापवादसमावेशार्थत्वमुपन्यस्य दूषयित्वा च नञ्स्नञ्समावेशार्थत्वं विवरिष्यते। इमनिच्प्रभृतिभिरिति। असति चकारे प्राक् त्वादर्थे त्वतलौ भवत इत्ययमेवार्थः स्यादिति कर्मण्येव गुणवचनादिभ्यस्त्वतलोर्विधिः स्यान्न त्वपवादेन समावेशः। चशब्दात्तोऽपि भवतीति भावः। नैतदस्तीति। आत्वाद्याः प्रकृतयस्ताभ्यस्त्वतलौ भवत इति विज्ञायमाने सूत्रार्थे सिद्धोऽपवादैः समावेशः। आत्वाद्याः प्रकृतय इति। गुणवचनब्राह्मणादिप्रकृतयः। ताभ्यश्चेति। कर्मणीति भावः। अनेन सूत्रार्थो व्याख्यातः। यतश्चोच्येते इति। अनेन चशब्दस्य प्रयोजनमाख्यायते। यतो विशेषप्रकृतेर्भावे पूर्वसूत्रेण प्रसक्ताविमनिजादिभिश्च बाधितौ ततोऽपि यथा स्यातामित्येवमर्थश्चशब्दोऽन्यथा कर्मणि त्वतलविधानस्य सूत्रस्योपयोगात्त्वतलोरपवादैर्बाधः स्यात्। एतदपि नास्तीति। आत्वात्प्रकृतीः सर्वा अपेक्ष्य त्वतलौ विधीयमानावपवादविषये कर्मणि च भविष्यत इति नार्थश्चशब्देनेत्यर्थः। आत्वाद्ये ऽर्था इति। जातौ बहुवचनम्। कर्मण एकस्यैवार्थस्य वक्ष्यमाणत्वात्। अयमर्थो यद्यत्रावधिमत्यः प्रकृतय आश्रीयन्ते तदापवादैः समावेशः सिध्यति प्रतिप्रसवार्थत्वादस्य सूत्रस्य। गुणवचनादिभ्यस्तु कर्मणि त्वतलोर्विधानं न सिध्यति। तस्मादवधिमदर्थपरिग्रहेणा कर्मणि त्वतलौ सूत्रेण विधीयेते चकारेण तु भावे अपवादैः समावेश्येते। यत्र चोच्येते इति। भावे विशेषप्रकृतिभ्योऽपवादैः प्रसक्तबाधादित्यर्थः। एतदपीति। अर्थान् प्रकृतीश्चाविशेषेणावधिमत्त्वेनापेक्ष्य त्वतलविधानान्नार्थश्चकारेणेत्यर्थः। केचित्तु प्रातिपदिकसामान्यात्कर्मणि त्वतलाविच्छन्तो भाष्यमन्यथा व्याचक्षते। तदयुक्तम्। प्रकृतिविशेषसम्बन्धस्य कर्मार्थस्योपादानात् प्रकृत्यन्तरेण तस्य सम्बन्धायोग्यत्वात्। तस्माद् गुणवचनेत्यतः प्रभृति प्राक् त्वाद्यविशेषप्रकृतयस्ताभ्य एव च प्रकृतिभ्यः कर्मणि त्वतलौ भवतः। आपादपरिसमाप्तेर्भावकर्माधिकाराद् भावे तु प्राक्

आत्वाद्याः प्रकृतयस्ताभ्यश्च त्वतलौ यथा स्याताम् । यस्याश्च प्रकृतेरेवस्मिन् विशेषे ऽन्यः प्रत्यय उत्पाद्यते किं कृतं भवति स्त्रीपुंसाभ्यां त्वतलोरुपसंख्यानं चोदितं तन्न वक्तव्यं भवति ॥

न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः॥१२१॥

कस्यायं प्रतिषेधः । त्वतलोरित्याह । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इष्येते नञ्पूर्वात्तत्पुरुषात्त्वतलौ । अब्राह्मणत्वं अब्राह्मणतेति । अत उत्तरं पठति । न नञ्पूर्वादित्युत्तरस्य प्रतिषेधः * । न नञ्पूर्वादित्युत्तरस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिषेधः क्रियते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । परिगणिताभ्यः प्रकृतिभ्य उत्तरो भावप्रत्ययो विधीयते । न च तत्र का चिन्नञ्पूर्वा प्रकृतिर्गृह्यते । तदन्तविधिना प्राप्नोति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते । यत्र तर्हि तदन्तविधिरस्ति पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्तत्रैवायं ब्रूयात् । पत्यन्ताद्यग्भवति । नञ्पूर्वात्तत्पुरुषान्नेति ॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः उत्तरो भावप्रत्ययो नञ्पूर्वाद्बहुव्रीहेर्भवतीति नेष्यते । त्वतलावेवेष्येते । अविद्यमानाः पृथवोऽस्यापृथुः अपृथोर्भावः अपृथुत्वम् । अपृथुतेति । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः उत्तरो भावप्रत्ययो

देतस्मात् सूत्रादूर्ध्वं याः प्रकृतयस्ताभ्यः । पूर्वसूत्रेण तु ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सिद्धान्तः । यस्याश्चेति । प्रकृतिविशेषान्नञ्स्नञौ प्राग्भवनात्सर्वेष्वर्थेषु विधीयमानौ त्वतलोर्बाधकौ प्राप्नुत इति तद्विषये त्वतलौ प्राप्येते । प्राग्भवनादित्यवध्युपादानाच्च नञ्स्नञावपि भावे भवतोऽन्यथा प्राग्वतेरित्येव वक्तव्यं स्याद्वत्यर्थे हि नञ्स्नञ्भ्यां पुंवदिति लिङ्गाच्च भाव्यम् ॥ १२० ॥

न नञ्पूर्वा ॥ कस्यायमिति । प्रतिषेध्यस्यानुपादानादु अनन्तरयोश्च त्वतलोः प्रतिषेधस्यानिष्टत्वात्प्रश्नः । आचार्यदेशीय आह त्वतलोरिति । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति मन्यते । उत्तरस्य प्रतिषेध इति । अधिकारादस्य सूत्रस्येति भावः । परिगणिताभ्य इति । पृथ्वादिप्रभृतिभ्यो गणे सूत्रे च पठिताभ्यः । यत्र तर्हीति । पत्यन्तोपलक्षणम् । हायनान्तयुवादिभ्योण् इगन्ताच्च लघुपूर्वादु यौपधादु गुरुपोत्तमादु वुञित्येतैः सूत्रैर्नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादस्त्येव प्रसङ्गः । यद्येतावदिति । अत्र प्रदेशे प्रयोजनाभावात् प्रत्यन्तसूत्रस्य परतः प्रतिषेधो विधेयः स पचोत्तरत्रानुवर्तिष्यते । एवं तर्हीति । अत्र प्रदेशे प्रतिषेधाधिकारस्योपादानादिमनिजादीनामपि प्रतिषेधो विज्ञायते तत्र तदन्तविध्यभावात् प्रसङ्गाभावात् किं प्रतिषेधेन कृतश्चासौ नञ्पूर्वाद्बहुव्रीहेरन्यपूर्वाच्च तत्पुरुषात्प्रत्ययविधानं ज्ञापयतीति पूर्वः पक्षः । अनिष्टत्वेन तूत्तरम् । एवं तर्हीति । प्रसङ्गाभावात्प्रतिषेधो न वक्तव्यः कृतस्तु ज्ञापयति यत्रापि विषये उत्तरो भावप्रत्ययो न प्राप्नोति तत्रापि भवति न पृथोर्भाव इति । अत्र हि कृत्यर्थस्य नञर्थापेक्षत्वात्सापेक्षत्वादसामर्थ्यादिमनिज्न प्राप्नोतीति ज्ञापकादु भवत्यप्रथिमेति । नञ्पूर्वस्य तत्पुरुषस्य प्रत्यासन्नात्तदर्थविग्रहवाक्यावयवेति तद्विषयमेव ज्ञापनमाश्रीयते । त्वतलौ तु कृते नञ्समासे भवतो न तु सापेक्षादु-

ऽन्यपूर्वात्तत्पुरुषाद्भवतीति। नैवेष्यते त्वतलावेवेष्येते। परमः पृथुः परमपृथुः परमपृथोर्भावः परमपृथुत्वम्। परमपृथुता। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः। उत्तरो भावप्रत्ययः सापेक्षाद्भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। नञ्समासादन्यो भाववचनः स्वरोत्तरपदवृद्ध्यर्थमित्युक्तं तदुपपन्नं भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। सर्वएते तद्धिताः सापेक्षाद्भवन्तीति यदयं नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हहितालमर्थस्तद्धिता इत्याह।

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ॥ १२२ ॥ वावचनं किमर्थम्। वाक्यमपि यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। त्वतलावपि यथा स्याताम्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आ च त्वादित्येतस्माद्यत्नात् त्वतलावपि भविष्यतः। अत उत्तरं पठति। पृथ्वादिभ्यो वावचनमण्समावेशार्थम् *। पृथ्वादिभ्यो वावचनं क्रियते। अणसमावेशो यथा स्यात्। पार्थवं प्रथिमा ॥

त्वप्रत्ययविषयत्वाज् ज्ञापनस्य। यदयमिति। वत्संभ्यो न हित इत्यादौ प्रतिषेधापेक्षत्वात्तद्धितानुत्पत्तौ नञः परस्य सम्पाद्याद्यर्थतद्धितान्तस्यान्तोदात्तविधानमनुपपन्नम्। तत्क्रियमाणं सामान्येन सर्वस्तद्धितो नञर्थापेक्षाद्भवतीति ज्ञापयति तदेवं सूत्रमेतत् प्रत्याख्यातम्। त्वतल्भ्यां नञ्समास इत्येतदिदानीं विध्यर्थं न नियमार्थम्। चतुरादिभ्यस्तु नञपेक्षेभ्योनभिधानात् ष्यञ्न भवति। कृते तु नञ्समासे ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् ष्यञि सत्याचतुर्यमित्यादि भवति। यथातथयथापुरयोः पर्यायेणेत्येतद् सूत्रं विवक्षाभेदेन रूपद्वयसिद्धिं मत्वा भाष्यकारेण प्रत्याख्यास्यते। यद पूर्वं भावविवक्षा पश्चात्प्रतिषेधविवक्षा तदा अयाथातथ्यमयाथापूर्य्यमिति भवति। पूर्वं तु प्रतिषेधविवक्षायामायथातथ्यमायथापूर्यमिति भवति। न पत्युभावे इत्यत्र पतिशब्दः केवलं प्रातिपदिकं न पत्यन्तमिति यगभावे त्वतल्भ्यां नञ इति वचनान्नञ्समासे कृते त्वतलौ भवतः। न पट्वोर्भावो न मनुष्यस्य भावो न द्विहायनस्य भाव इत्यादौ पूर्वोक्तज्ञापकान्नञर्थापेक्षत्वे ऽपि पूर्वं प्रत्ययः पश्चान्नञ्समासः। आपाटवममानुष्यकमद्वैहायनमिति। अशुचिशब्दात्तु तत्पुरुषादिगन्तादितीष्यतएवाण् आशौचमशौचमिति। नञः शुचीश्वरेति पूर्वपदस्य वा वृद्धिरुत्तरपदस्य नित्यम्। न शुक्लस्य भाव इत्यादौ सापेक्षात् ष्यञुत्पत्तौ चाशौक्ल्यमित्यादि भवति। तदेवं सूत्रे ऽस्मिन् प्रत्याख्याते लक्ष्यदर्शनवशात् क्व चिद्भावनिषेधयोर्युगपद्विवक्षायां ज्ञापकान्नञर्थापेक्षत्वे ऽपि पूर्वं यथाप्राप्तं भावप्रत्ययः पश्चान्नञ्समासः। त्वतलौ तु कृते नञ्समासे, क्व चित् पूर्वं भावविवक्षा क्व चित् पूर्वं निषेधविवक्षा ॥ १२५ ॥

पृथ्वादि ॥ वावचनमिति। वक्ष्यमाणाभिप्रायः। आचार्यदेशीयः परिहरति वाक्यमपीति। अणसमावेशार्थमिति। यत्रोत्सर्गापवादौ विभाषा तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते। वाक्यानुज्ञानार्थत्वाद्विभाषायाः। लिङ्गं च पारेमध्ये षष्ठ्या वा पीलाया वेत्यादिषु विकल्पवचनमस्यार्थस्येत्यण्समावेशार्थमिह वावचनम् ॥१२२॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ १२४ ॥ ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानम् * । ब्राह्मणादिषु चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। चातुर्वर्ण्यम् । चातुर्वैद्यम् । चातुराश्रम्यम् । अर्हतो नुम्च * अर्हतो नुम्च ष्यञ्च वक्तव्यः । अर्हतो भावः । आर्हन्त्यम् । आर्हन्ती ॥

स्तेनाद्यन्नलोपश्च ॥ १२५ किमिदं नलोपे वर्णग्रहणमाहोस्विद् संघातग्रहणम् । किं चातः । यदि वर्णग्रहणं स्तेयं नलोपे कृते अयादेशः प्राप्नोति । अथ संघातग्रहणम् । अन्त्यस्य लोपः कस्मान्न भवति । सिद्धोन्त्यलोपो यस्येति। तत्रारम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ॥

हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥१३०॥ अण्प्रकरणे श्रोत्रियस्य यलोपश्च * । अण्प्रकरणे श्रोत्रियस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । यलोपश्च वक्तव्यः । श्रोत्रियस्य भावः श्रौत्रम् ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ॥ ४ ॥ तिलादिभ्यः स्नञ्च * । तिलादिभ्यः स्नञ्चेति वक्तव्यम् । तिल्यम् । तैलनिम् । किमर्थमिदमुच्यते । न यता मुक्ते धान्यानां भवने क्षेत्रे खञित्येव सिद्धम् । न सिध्यति । किं कारणम् । उमाभङ्गयोरधान्यत्वात् * । धान्यानां भवने क्षेत्रे खञित्युच्यते । न चोमाभङ्गे

गुण ॥ चातुर्वर्ण्यादीनामिति । प्रत्ययान्तोच्चारणं भावकर्मसम्बन्धनिवृत्त्यर्थमिति स्वार्थ एव ष्यञ् भवति । चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चतुर्वेद एव चातुर्वैद्यम् । अथ वा चतस्रो विद्या अधीते विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिति ठकः सर्वसादेर्द्विगोश्च ल इति लुक् । चतुर्विद्य एव चातुर्वैद्यमनुशतिकादेराकृतिगणत्वादुभयपदवृद्धिः । अर्हतो नुम् चेति । अर्ह प्रशंसायामिति शत्रन्तोर्हच्छब्दः पूजाधर्माभिधायी । आर्हन्तीति । षित्वकरणात् स्त्रियामपि ष्यञन्तः प्रयोगः । तथा चौचिती मैत्रीत्यादि प्रयुज्यते ॥ १२४ ॥

स्तेनां ॥ अयादेशः प्राप्नोतीति । यस्येत्यकारलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावात् । अथेति । नानार्थकेऽलोन्त्यविधिरित्येषा परिभाषा प्रयोजनाभावान्नाश्रिता । आरम्भसामर्थ्यादिति । अलोन्त्यस्येत्यनुसंहारो बाध्यत इत्यर्थः ॥ १२५ ॥

हायनान्त ॥ यलोपश्चेति । यदा छन्दसः श्रोत्रभावो घश्च प्रत्यय इति पक्षस्तदा यस्य लोपो यदा तु वाक्यार्थे पदवचनमिति दर्शनं तदा घशब्देन इयेतिरूपं लक्ष्यते । क्व चित्तु यलोपश्चेति पाठः ॥ १३० ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ।

विभाषा ॥ न यतामुक्त इति । महाविभाषया वाक्ये सिद्धे विभाषाग्रहणमुत्सर्गबाधनार्थमेवेति भावः । उमाभङ्गयोरिति । निमित्ताभावात्ताभ्यां खञोप्राप्तिः । विभा

धान्ये । चमेषु यत्पठ्यते तद्धान्यम् । न चैते तत्र पठ्येते । तर्त्ताहं खञ्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्त्तते । क्व प्रकृतम् । धान्यानां भवने क्षेत्रे खञिति । यदेतदनुवर्त्तते । व्रीहिशाल्योर्ढग् यवयवकषष्टिकाद्यदिति खञ्चेति खञपि प्राप्नोति । सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यते धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् व्रीहिशाल्योर्ढग्भवति । धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् । यवयवकषष्टिकाद्यद्भवति । धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्भवति । विभाषातिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः । भवने क्षेत्रे खञ्ग्रहणमनुवर्त्तते । धान्यानामिति निवृत्तम् । अथ वा मण्डूकप्लुतयोऽधिकाराः । यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः । अथ वा अन्यवचनाच्चकाराकरणात् प्रकृतस्यापवादो विज्ञास्यते । यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादः । अन्यस्य प्रत्ययस्य वचनाच्चकारस्य चानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृतस्य खञः ठग्यतौ बाधकौ भविष्यतः । यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति । अथ वा एतज्ज्ञापयति अनुवर्तन्ते नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवन्ति । किं तर्हि । यत्नाद्भवन्ति अथ वा यता मुक्ते धान्यानां भवने क्षेत्रे खञित्येव सिद्धम् । ननु चोक्तं न सिध्यति । किं कारणम् । उमाभङ्गयोरधान्यत्वादिति । नैष दोषः । धिनोतेर्धान्यम् । एते चापि धिनुतः अथ वा शणसप्तदशानि धान्यानि ॥

षाग्रहणं तु तिलमाषाणुभ्य एव खञः प्राप्त्यर्थं स्यात् । चमेष्विति । यवाश्च मे माषाश्च मइति चमेशब्दस्य पुनःपुनरुच्चारणाच्चमेशब्देन तद्वन्तोऽनुवाका उच्यन्ते । अथ वा चमेशब्दस्य चमि ति यन्माकारान्तं तदनुकरणं चमितिः । आगन्तुना चाकारेण चमशब्दो भवति । चमशब्दो विद्यते येष्वनुवाकेषु ते चमाः । अध्यायानुवाकयोर्लुगिति छस्य लुक् । सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यत इति । धान्यग्रहणेन सम्बन्धमनुवर्त्स्यतइत्यर्थः । अथ वा सम्बध्यतइति सम्बन्धः धान्यग्रहणसम्बद्धमनुवर्त्तिष्यते इत्यर्थः । ततो धान्यसामान्यसम्बन्धं खञ्ग्रहणं व्रीह्यादिभिर्वाक्यविशेषैर्न सम्बध्यते । भवने क्षेत्र इत्येतत्तु प्रत्ययेनाभिधायकेन सम्बध्यते । अथ वेति । यत्रैवार्थित्वं तत्र वाधिकाराः सम्बध्यन्ते नान्यत्रेत्यर्थः । यथोत्सर्गेणेति । उत्सर्गस्यान्यत्र चरितार्थत्वादपवादविषये प्रवृत्तिः सन्दिग्धेत्यसन्दिग्धेनापवादेनासौ बाध्यते । एवं खञ उत्तरार्थायामनुवृत्तौ नान्तरीयकोपस्थानसम्भवात्सन्दिग्धप्रवृत्तित्वादसन्दिग्धप्रवृत्तिभ्यां ढग्यद्भ्यां बाधः । धान्यानामित्यनेन प्राप्तस्य खञो ठग्यतावपवादौ न तु तत्रानुवृत्त्या सन्निहितस्येति साधर्म्यवैधर्म्यसम्भवाद्यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्येत्युक्तम् । अथ वेति । विभाषाग्रहणमेव ज्ञापयति अनुवर्तमाना अप्यधिकारा यत्र यत्र यत्नो विभाषाग्रहणादिकस्तु तत्रैव भवन्ति नान्यत्रेति । अन्यथा विभाषाग्रहणमनर्थकं स्यात् । अनुवर्तनादेव खञः सिद्धत्वात् । धिनोतेरिति । योगरूढिरियम् । उमाभङ्गयोरपीति भावः । चमकेषु त्वधान्यान्यपि कानि चित्पठ्यन्ते धान्यान्यपि कानि चिन्न पठ्यन्ते । नहि तद्धान्यपरिगणनार्थमिति तत्रापाठादुमाभङ्गयोरधान्यत्वं न भवति । शणसप्तदशानीति धान्यपरिगणनार्था स्मृतिरियम् ॥ ४ ॥

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ ६ ॥ संमुखेति किं निपात्यते। संमुखेति समस्यान्तलोपः * । संमुखेति समस्यान्तलोपो निपात्यते। संमुखस्य दर्शनः संमुखीनः ॥

अनुपदसर्वान्नायानयंबद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ ९ ॥ अयानयन्नेय इत्युच्यते। तत्र न ज्ञायते कः अयः कः अनय इति। अयः प्रदक्षिणम्। अनयः प्रसव्यम्। प्रदक्षिणप्रसव्यगमिनां शाराणां यस्मिन् परैः पदानामसमावेशः सोयानयः। अयानयं नेयः अयानयीनः शारः ॥

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ १० ॥ परोवरेति किं निपात्यते। परोवरे परस्योत्ववचनम् * । परोवरेति परस्यौत्वं निपात्यते। यद्येवं परस्यौत्ववचनमिति प्राप्नोति। शकन्धुन्यायेन निर्देशः। अथ वा नैवं विज्ञायते परस्यौत्वं निपात्यतइति। कथं तर्हि परस्य शब्दरूपस्यादेरुत्वं निपात्यतइति। परांश्चावरांश्चानुभवति। परोवरीणः। अथ परम्परेति किं निपात्यते। परपरतराणां

यथामुख ॥ समस्यान्तलोप इति। सम मुखं यत्रादर्शादौ प्रतिबिम्बाश्रये सति दृश्यते स संमुखीन इति। प्रयोगदर्शनान्निपातनमाश्रितम्। संशब्दस्य निपातस्यार्थसङ्गत्यभावादनाश्रयणम्। प्रत्ययसन्नियोगेनाकारलोपो निपात्यमानस्तदभावे न भवति। संमुखीनादर्शादिसादृश्याच्चान्योप्यभिमुखावस्थानः संमुखीन उच्यत इत्याहुः ॥ ५ ॥

अनुपद ॥ तत्र न ज्ञायतइति। अयनमय इति गमनमात्रमयशब्देनोच्यते। तत्प्रतिषेधस्त्वनयशब्देनेति विरुद्धार्थाभिधानादयानयंनेय इत्यसमन्वयशङ्कया प्रश्नः। अयः प्रदक्षिणमिति। एकद्यूतकारापेक्षया शारस्य प्रदक्षिणंगमनमयो द्वितीयापेक्षया प्रसव्यं वामापरपर्यायं गमनमनयोरूढिवशादुच्यते। परैरिति। द्वितीयद्यूतकारसम्बन्धिभिः शारैः पदानां स्थानानां गृहापरपर्यायाणमनाक्रमणमनध्यासनमित्यर्थः। ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम्। असहायस्तु शारेण परकीयेण बाध्यते इति ॥ द्यूतव्यवहारः। अयसहितोनय इत्युत्तरपदलोपी समासस्तत्पुरुषः। अथ वा अयश्चासावनयोऽयानय इत्येकदेशद्वारेण समुदायस्य कृताकृतादिवद् व्यपदेशात्समानाधिकरणसमासः। समाहारद्वन्द्वो वा। अयानयमिति। नयतेर्द्विकर्मकत्वादयानयमित्यप्रधानेऽपि कर्मणि द्वितीया। प्रधाने तु कृत्यप्रत्ययः। तत्र के चित् फलकशिरस्थस्यैव स्वशारवर्गमानेयस्यायानयीनमित्यभिधानमिच्छन्ति। यस्तु शार एकपार्श्वे एव संचरति तत्र न भवति प्रत्ययो यो हि शारः पार्श्वात्पार्श्वान्तरमानीयते स एवायानयं नीयतेऽन्यस्त्वयमेव नीयतेऽनयमेव वा ॥ ६ ॥

परो ॥ परस्योत्ववचनमिति। परशब्दस्यान्तस्यौकारो निपात्यत इत्यर्थः। तत एङः पदान्तादतीति पूर्वैकादेशः। शकन्धुन्यायेनेति। शकन्ध्वादिषु पररूपं वक्तव्यमिति पररूपेण निर्देशः। परस्येति। अवरशब्दस्यादेरकारस्येत्यर्थः। तत्रादूगुणः तत्र केचित्सामान्येन निपातनमिच्छन्ति। तेन खप्रत्ययाभावेऽपि प्रयोग उपपन्नो भवति

परम्परभावः*। परपरतराणां परम्परभावो निपात्यते। परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः॥

समांसमां विजायते ॥ १२ ॥ इह समांसमीना गौः। सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति युल्लुक् प्राप्नोति। समांसमां विजायते इति यलोपवचनादलुग्विज्ञानम् *। समांसमां विजायते इति यलोपवचनादलुग्विज्ञानं भविष्यति। यदयं यलोपं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नात्र लुग्भवतीति। समांसमां विजायतइति। यलोपवचनादलुग्विज्ञानमिति चेदुत्तरपदस्य लुग्वचनम् * *। समांसमां विजायत इति यलोपवचनादलुग्विज्ञानमिति चेदुत्तरपदस्य लुग्वक्तव्यः। सिद्धं तु पूर्वपदस्य यलोपवचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। पूर्वपदस्य यलोपो वक्तव्यः। अनुत्पत्तावुत्तरपदस्य वाचनम् *। अनुत्पत्तौ पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य च यलोपो वा वक्तव्यः। समांसमां विजायते। समायां समायां विजायतइति॥

आगवीनः॥ १४ ॥ आगवीन इति किं निपात्यते। गोराङ्पूर्वादातस्य गोः प्रतिदानात्कारिणि खः *। गोराङ्पूर्वादातस्य गोः प्रतिदानात् कारिणि खो निपात्यते। आतस्य गोः प्रतिदानात्कर्मकारीति आगवीनः कर्मकरः॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ २० ॥ किं यः शालायामधृष्टः स

पारोवर्यविदिति पारम्पर्यमविच्छिन्नमिति च। अन्ये तु परम्पराशब्दमव्युत्पन्नमाचक्षते। तस्मात्स्वार्थे ष्यञि पारम्पर्यमिति भवति। परोवर्यविदित्यस्यासाधुत्वमाहुः प्रत्ययसंनियोगेनैव निपातनस्य युक्तत्वं मन्यमानाः॥ १०॥

समाम्॥ विजायते प्रसूयत इत्यर्थः। तत्र समायांसमायामित्यस्मात्पदसमुदायात् प्रत्ययो वचनाद्भवति। तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे सति तदवयवस्योत्तरपदवत् पूर्वपदे ऽपि सुपो लुक् प्राप्तो यलोपवचनान्न भवति। याटः सुब्भक्तत्वात्सुब्लुकैव यलोपे सिद्धे सूत्रे यलोपवचनं नियमार्थं यकारस्यैव लोपो भवति न तु सर्वस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः। उत्तरपदस्य लुग्वचनमिति। यलोपनिपातनात् पूर्वपदवदुत्तरपदेपि लुङ् न प्राप्नोतीति भावः। सिद्धं त्विति। तेन पूर्वपद एव यलोपनिपातनादामः श्रवणं भवति। उत्तरपदे तु सुब्लुग् भवत्येवेत्यर्थः। अनुत्पत्ताविति। वाक्ये पूर्वोत्तरपदयोर्वा यलोपो वक्तव्यः। तेन द्वैरूप्यं भवति॥ १२॥

आगवीनः॥ किं निपात्यतइति। का प्रकृतिः कः प्रत्ययः कः प्रत्ययार्थ इति प्रश्नः। गोराङ्पूर्वादिति। यो गवा भृतः आ गोः प्रत्यर्पणात्कर्म करोति स आगवीन उच्यते। तत्र वृत्तिविषये गोशब्दो गोप्रत्यर्पणे वर्तते। तत्र आङ्गोशब्दयोराङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावे ह्रस्वत्वे च कृते खो निपात्यते॥ १४॥

शालीनकौपीने॥ किं यः शालायामिति। अस्यां कल्पनायां शालाकूपशब्दयोर्मुख्यार्थत्वमाश्रितं भवतीति भावः। शालायामधृष्ट इति। अन्यत्र धृष्टः। कूप इति।

शालीनः। कूपे वा यदकार्यं तत्कौपीनम्। नेत्याह। उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। शालाप्रवेशनमर्हत्यधृष्टः स शालीनः। कूपावतरणमर्हत्यकार्यं तत्कौपीनम्॥

व्रातेन जीवति॥ २१॥ व्रातेन जीवतीत्युच्यते। किं व्रातं नाम। नानाजातीया अनियतवृत्तयः उत्सेधजीविनः संघाः व्राताः तेषां कर्म व्रातम्। व्रातकर्मणा जीवतीति व्रातीनः।

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्॥ २२॥ हैयङ्गवीनमिति किं निपात्यते। ह्योगोदोहस्य हियङ्गवादेशः निपात्यते संज्ञायां तस्य विकारे *। ह्योगोदोहस्य हियङ्गवादेशो निपात्यते संज्ञायां तस्य विकार इत्येतस्मिन्नर्थे। ह्योगोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनं घृतम्। संज्ञायामिति किमर्थम्। ह्योगोदोहस्य विकार उदश्विदत्र मा भूदिति॥

पक्षात्तिः॥ २५॥ मूल इति वक्तव्यम्। पक्षस्य मूलं पक्षतिः। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। मूल इति वर्तते। क्व प्रकृतम्। तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचाविति। यदि तदनुवर्तते। पाकेऽपि प्राप्नोति मूल इत्यनुवर्तते पाक इति निवृत्तम्। कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तते एक-

---

लङ्घनादिकमित्यर्थः। उत्तरपदलोप इति। लोकप्रसिद्धार्थानुवादेन साधुत्वान्वाख्यानादधृष्टाकार्यमात्रे च शालीनकौपीनशब्दयोः प्रयोगादिति भावः। तत्र वृत्तिविषये शालाकूपशब्दौ तत्कर्मिकायां क्रियायां वर्तेते इति गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एवोत्तरपदस्य लोपः। शालाप्रवेशनमिति। अन्यत्र प्रागल्भ्याभावादासितुमशक्यत्वाच्छालामेव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः। कूपावतरणमिति। यदकार्यं तत्प्रच्छादनीयत्वात् कूपावतरणमर्हतीत्यर्थः। अकार्ययोग्यत्वात्पुरुषलिङ्गमपि कौपीनमुच्यते। तत्साहचर्यात्तदाच्छादनमपि कौपीनम्। अथ वाऽकार्यशब्दे करोतिः क्रियासामान्यवचनः। तेनाद्रष्टव्यत्वाल्लज्जाहेतुदर्शनत्वात्पुरुषलिङ्गं कौपीनमस्पृश्यत्वाच्च तदाच्छादनम्॥ २०॥

व्रातेन॥ किं व्रातं नामेति। व्रातशब्दस्तावत्संघवचनः। तत्र यः संघेन जीवति तत्र व्रातीनशब्दो न प्रयुज्यते। व्रातकर्मणा जीवति तु प्रयुज्यते। व्रातकर्मणि च व्रातीनशब्देन भाव्यमिति प्रश्नः। नानाजातीया इति। एकजातीयक्षत्रियादिसङ्घनिराकरणम्। अनियतवृत्तय इति। नियतवृत्त्याऽऽयुधजीविसंघनिषेधः। उत्सेधजीविन इति। उत्सेधः शरीरं तदायासेन भारवहनादिना जीवन्ति न तु बुद्धिविभवेनेत्यर्थः। व्रातानां कर्मेत्यत एव निपातनाच्छं बाधित्वाण् भवति। तेषामेवान्यतमो व्रातीन उच्यते। यस्त्वन्यस्तत्कर्मणा जीवति स नोच्यते॥ २१॥

हैयङ्गवीनम्॥ किं निपात्यत इति। प्रकृतिसंदेहात्प्रश्नः। ह्योगोदोहस्येति। ह्यस्शब्दस्य गोदोहशब्देन सुप्सुपेति समासः। दुह्यत इति दोहः क्षीरमुच्यते। ह्यस्शब्देन कालप्रत्यासत्तिः प्रतिपाद्यते। तेनाविकृतरूपं गन्धमेव घृतं हैयङ्गवीनमुच्यत इत्याहुः॥ २२॥

पक्षा॥ मूल इति वक्तव्यमिति। अन्यथाऽनिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे प्रत्ययप्रसङ्गः

देशो वा निवर्तते । एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति । तद्यथा । संख्याव्ययादेर्ङीप् । दामहायनान्ताच्च । संख्यादेरित्यनुवर्तते अव्ययादेरिति निवृत्तम् ॥

विनञ्भ्यां नानाञौ न सह ॥ २७ ॥ इह नानेति सहार्थो गम्येत । द्वौ हि प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः । न न सह सहैवेति । नैष दोषः । नायं प्रत्ययार्थः । किं तर्हि । प्रकृतिविशेषणमेतत् । विनञ् इत्येताभ्यामसहवाचिभ्यां नानाञौ भवतः । कस्मिन्नर्थे । स्वार्थ इति ॥

वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ २८ ॥ कस्मिन्नर्थे शालजादयो भवन्ति । न सह इत्यनुवर्तते । भवेत्सिद्धम् । विशाले शृङ्गे विशङ्कटे शृङ्गे इति । इह खलु संगतार्थो गम्यते संकटमिति । प्रकटमिति प्रगतार्थो गम्यते । उत्कटमिति उद्गतार्थो गम्यते । एवं तर्हि साधने शालजादयो भवन्ति । किं वक्तव्यमेतत् । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । उपसर्गेभ्य इमे विधीयन्ते । उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मका यत्र कश्चित् क्रियावाची शब्दः प्रयुज्यते तत्र क्रियाविशेषमाहुः । यत्र हि न प्रयुज्यते ससाधनां तत्र क्रियामाहुः तएते उपसर्गेभ्यो विधीयमानाः ससाधनायां क्रियायां भविष्यन्ति । एवमपि भवेत्सिद्धं विशाले शृङ्गे इति । इदन्तु न सि-

---

कथं पुनरिति । एकस्मिन्नर्थे योगः संबन्धस्तेन निर्दिष्टयोः समुदायाभिधायिद्वन्द्वनिर्दिष्टयोरित्यर्थः । द्वन्द्वस्य तदर्थस्य चैकत्वादेकदेशानुवृत्तिर्न संभवतीति भावः । एकसूत्रनिर्दिष्टानां त्वेकदेशानुवृत्तिर्दृश्यते । एकयोगनिर्दिष्टानामपीति । अर्थाधिकारपक्षे ऽर्थस्यैकत्वाद्विच्छेदाभावान्न स्यादेकदेशानुवृत्तिः । शब्दाधिकारपक्षे तु यस्यैव शब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञातं तत्सदृशशब्दान्तरसंनिधानं योगान्तरे प्रतीयते इति दोषाभावः ॥ २५ ॥

विनञ् ॥ सहार्थो गम्येतेति । नसहेति प्रत्ययार्थनिर्देशं मन्यते । प्रकृत्यर्थेन प्रत्ययार्थो विशेषणीयः । ततः प्रतिषेधस्य प्रतिषेधाद्विधिना भाव्यमिति भावः । नायमिति । लोकप्रसिद्धार्थानां शब्दानामिह साधुत्वाख्यानात् । लोके च नानाशब्दस्य पृथग्भावाभिधायित्वान्न सहेति प्रकृत्यर्थनिर्देशः । यद्येवं सहेत्येव प्रत्ययार्थो निर्देश्यः विनञोः प्रतिषेधार्थत्वाद् द्विगार्द्दभरथिक इत्यादौ विशब्दस्य गुणप्रतिषेधवृत्तित्वदर्शनात् । नैतदस्ति । क्रियावाचिनोपि विशब्दात्सहार्थे प्रत्ययो विज्ञायेत । विगतौ सहविकृतौ सहेति । इह तु विनादेवदत्तेन नानादेवदत्तेनेत्यस्य सत्वभूतस्याप्यर्थस्य व्यतिरेकहेतुत्वं भवति यथा मातुः स्मरतीति ॥ २७ ॥

वेः शा ॥ कस्मिन्नर्थे शालजादयइति । वक्ष्यमाणप्रत्ययापेक्षं बहुवचनमसहार्थस्य सर्वत्रासंभवादर्थानुपादानाच्च प्रश्नः । विशाले इति । नानादेशगमनादस्त्यत्रासहार्थत्वमिति भावः । किं वक्तव्यमिति । शब्दान्तरवाच्यक्रियाविशेषस्य द्योतका उपसर्गाः वाचका भावे द्योत्यार्थाभावादनर्थका एवेति भावः । ससाधनामिति । क्रियोपसर्जनं ससाधनमाहुरित्यर्थः । नियतविषयाः शब्दानां शक्तयो दृश्यन्ते यथा द्विदशा इत्यादौ कृत्वोर्थाद्यभिधानामिति भावः । उपसर्गेभ्य इति । अन्यत्रोपसर्गसंज्ञादर्शनाद्विषयान्तरे

ध्यति। विशालो विशङ्कटः। एतदपि सिद्धम्। कथम्। अकारो मत्वर्थीयः। विशाले अस्य स्तः विशालः। विशङ्कटे अस्य स्तः विशङ्कटः॥

संप्रोदश्च कटच्॥ २९॥ कटच्प्रकरणे अलाबूतिलोमाभ्यो रजस्युपसंख्यानम्* कटच्प्रकरणे अलाबूतिलोमाभ्यो रजस्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। अलाबूकटः। तिलकटः उमाकटः। भङ्गायाश्च*। भाङ्गायाश्चेतिं वक्तव्यम्। भङ्गाकटः। गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्यः*। गोष्ठजादयः प्रत्ययाः स्थानादिष्वर्थेषु पशुनामादिभ्यो वक्तव्याः। गोगोष्ठम्। अविगोष्ठम्। संघे कटज् वक्तव्यः। अविकटः। उष्ट्रकटः। विस्तारे पटच्च वक्तव्यः। अविपटः। उष्ट्रपटः। द्वित्वे गोयुगच्। गोयुगच्शब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः। उष्ट्रगोयुगम्। खरगोयुगम्। स्नेहने तैलच्शब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः। इङ्गुदतैलम्। सर्षपतैलम्। संभवने क्षेत्रे शाकटशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः। इक्षुशाकटम्। मूलशाकटम्। शाकिनशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्यः। इक्षुशाकिनम्। मूलशाकिनम्। उपमानाद्वा सिद्धम्*उपमानाद्वा सिद्धमेतत्। गवां स्थानं गोष्ठम्। यथा गवां तद्वदुष्ट्राणाम्। कटज् न वक्तव्य

ऽपि योग्यतामात्राश्रयं प्रादीनामिदमभिधानम्। विशाल इति। श्रृङ्गयोरेव विगमनक्रियाकर्तृत्वं न तु गोरिति भावः। विशाले अस्येति। मतुप्प्रत्ययस्तु गव्यनभिधानान्न भवति। विशालवानित्युक्तेऽपि विशालगवयुक्तस्य गोष्ठादेरवगमो न तु गोरित्यर्थ.। व्युत्पत्त्यनुसारेण चेदमुच्यते। गुणशब्दास्तु विशालादयः साधुत्वान्वाख्यानाय तु कं चिदुपायमाश्रित्य व्युत्पत्तिः क्रियते। यथाप्रतिलोमोऽनुलोम इतिं॥ २८॥

संप्रोद॥ अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्य ओषधित्वादवयवे ऽलाबूशब्दादोरञित्यञि प्राप्ते तिलोमांशब्दाभ्यां घृतादित्वादन्तोदात्तत्वादनुदात्तादेश्चेत्यञि प्राप्ते भङ्गायास्तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तत्वादणि प्राप्ते रजसि कटज्विधिः। गोष्ठादय इति। प्रयोगसमवायप्रत्ययरूपं निर्दिष्टम्। चकारस्तु स्वरार्थोऽनुबन्ध आसङ्क्तव्यः। तथा हि। समासाश्रयेण प्रत्ययाः प्रत्याख्यायन्ते। तत्र चित्स्वरसमासस्वरयोरभेदादेकफलत्वमारम्भप्रत्याख्यानयोरुपपद्यते। सर्वत्रादिशब्दः प्रकारे। गवां स्थानमिति। तस्येदमित्यत्रार्थे सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यदिति यति प्राप्ते गोष्ठच्प्रत्ययः। अविकट इति। अवीनां समूह इत्याणि प्राप्ते कटच्। अवीनां विस्तार इत्यर्थे पटच्। अप्रसूते समूहे अविकटः प्रसूते त्वविपट.। उष्ट्रगोयुगमिति। द्वावुष्ट्रावित्यत्रार्थे गोयुगच्प्रत्यय.। अन्ये त्वाहुः। उष्ट्रस्य ग्रीवाबन्धने यानाङ्गे गोयुगच् प्रत्ययः। इङ्गुदतैलमिति। लघावन्त इत्याद्युदात्तत्वात्तस्य विकार इत्यण्प्राप्तः। सर्षपशब्दस्य सादीनां शाकानामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते परत्वादथ द्वितीयं प्रागीषादित्यनुवर्तमाने यान्तानां च गुर्वादीनामिति मध्योदात्तत्वं भवति। ततोऽनुदात्तत्वादिञ् प्राप्तः। इक्षुशाकटमिति। इक्षूणां भवनं क्षेत्रमित्यर्थे शाकटशाकिनौ। गवां स्थानमिति। गावस्तिष्ठन्ति यस्मिन्निति घञर्थे कविधानमिति कः। तत्र गोष्ठसाधर्म्यादुष्ट्रादिस्थानमपि गोष्ठशब्देनोच्यते।

इति। यथा नानाद्रव्याणां संघातः कटः। एवमवयः संहता अविकटः। पटच्च न वक्तव्य इति। यथा पटः प्रस्तीर्णः। एवमवयः प्रस्तीर्णा: अविपटः। गोयुगच्शब्दश्च प्रत्ययो न वक्तव्य इति। गोयुगं गोयुगम्। यथा गोस्तद्वदुष्ट्रस्य उष्ट्रगोयुगम्। तैलशब्दश्च प्रत्ययो न वक्तव्य इति। प्रकृत्यन्तरं तैलशब्दो विकारे वर्तते एवं च कृत्वा तिलतैलमित्यपि सिद्धं भवति। शाकटशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य एव। शाकिनशब्दश्च प्रत्ययो वक्तव्य एव।

इनच्पिटच्चिकचि च॥ ३३॥ इनच्पिटच्काः चिकचिचिकादेशाश्च*। इनच्पिटच्काः प्रत्ययाः वक्तव्याः। चिकचिचिक इत्येते च प्रकृत्यादेशा वक्तव्याः। चिकिनः। चिपिटः। चिक्कः। क्लिन्नस्य चिल्पिल्लश्चास्य चक्षुषी*। क्लिन्नस्य चिल्पिल् इत्येतौ प्रकृत्यादेशौ वक्तव्यौ लश्च प्रत्ययः अस्य चक्षुषी इत्यस्मिन्नर्थे। क्लिन्ने अस्य चक्षुषी चिल्लः। पिल्लः। चुल् च वक्तव्यः। चुल्लः। यद्यस्येत्युच्यते। चिल्ले चक्षुषी इति न सिध्यति। तस्मान्नार्थोऽस्य ग्रहणेन। कथं चिल्लः पिल्ल इति। अकारो मत्वर्थीयः। चिल्ले अस्य स्तः चिल्लः पिल्ले अस्य स्तः पिल्ल इति।

तत्र विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुष्ट्रादीनामन्यतमेन विशेष्यते। मुख्यगोष्ठप्रतिपत्तये च गोभिरपि गोष्ठस्य विशेषणाद् गोगोष्ठमित्यपि भवति। नानाद्रव्याणामिति। रज्जुवीरणादीनामित्यर्थः। तत्साधर्म्यादन्योऽपि संघातः कटशब्दाभिधेयोऽविभिर्विशेषितोऽविकट इत्युच्यते। यथा पट इति। विस्तारसामान्यादन्योऽपि संघातः पटशब्दाभिधेयोऽविभिर्विशेष्यते। अविपट इति। गोयुगमिति। युगशब्देन द्वयमुच्यते ग्रीवाबन्धनं काष्ठञ्च। तत्र यानाङ्गे युगः पुंस्युक्त इति पुंस्त्वं प्रायिकं बोध्यम्। प्रकृत्यन्तरमिति। अव्युत्पन्नं विशिष्टस्नेहद्रव्यवाचीत्यर्थः। तिलतैलमित्यपीति। अपिशब्दात्तैलमपीत्यर्थः। यदि तु तैलच्प्रत्ययो विधीयते तदा विशेषविहितेन तैलचा तिलशब्दादञ् बाध्येत। ततश्च तैलमिति न सिध्येत्। यदा त्वव्युत्पन्न एव तैलशब्दो विकारविशेषवाची तदा तिलानां तैलमिति समासे कृते तिलतैलमिति भवति। तिलानां विकार इत्यत्राञि तैलमिति। उपमानाश्रयेणापि इङ्गुदितैलमित्यादि सिध्यति। तिलविकारो मुख्यं तैलं तत्सादृश्यादन्यदपि तैलमिङ्गुदादिभिर्विशेष्यते। गौणसंभवे च मुख्यतैलप्रतिपादनार्थं तिलैर्विशेषणात्तिलतैलमित्यपि भवतीति केचिदाहुः। व्युत्पत्त्युपाय एव तिलानां विकारस्तैलमिति रूढिशब्दश्चायं स्नेहद्रव्यवृत्तिः। तथा च सादृश्यानुकरणमन्तरेणेङ्गुदतैलादयः शब्दा प्रयुज्यन्ते। यथा प्रकृष्टो वीणायां प्रवीण इति व्युत्पत्तिमात्रं क्रियते कौशलं त्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्। तेन वीणायां प्रवीण इत्यपि भवति॥ २८॥

इनच्॥ सूत्रे तिशब्दस्य द्वावादेशौ प्रत्ययौ विहितावित्यादेशत्रयप्रत्ययत्रयविधानाय वार्त्तिकम्। तस्मान्नार्थ इति। क्लिन्नशब्दाच्चक्षुर्विशेषार्थाभिधायिनः स्वार्थे लो विधेयः। अकारो मत्वर्थीय इति। अर्श आदिषु स्वाङ्गाद्धीनादिति पाठात्। मतुमन्वनभिधानाञ्च भवति॥ ३३॥

प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ॥३७॥ प्रमाणइतिकिमयं प्रत्ययार्थः प्रमाणे प्रत्ययार्थ इति । प्रमाणे इति नायं प्रत्ययार्थः । क्व तर्हि प्रत्यया भवन्ति । तद्वति । कुत एतत् अस्येत्यनुवर्तनात् । क्व प्रकृतम् । तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतजिति । प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम ॥ ऊरुद्वयसम् । ऊरुदघ्नम् । प्रमाणे लः॥ प्रमाणे लो वक्तव्यः । शमो दिष्टिर्वितस्तिः । द्विगोर्नित्यं लो वक्तव्यः । द्विशमम् । त्रिशमम् । द्विदिष्टिः । त्रिदिष्टिः । द्विवितस्तिः । त्रिवितस्तिः । किमर्थमिदमुच्यते । संशये श्राविणं वक्ष्यति । तस्यायं पुरस्तादपकर्षः । डट् स्तोमे वक्तव्यः । पञ्चदशः स्तोमः । शच्छनोर्डिनिः । शच्छनोर्डिनिर्वक्तव्यः । त्रिंशिनो मासाः । पञ्चदशिनोऽर्द्धमासाः । विंशतेश्च ॥ विंशतेश्चेति वक्तव्यम् । विंशिनोऽङ्गिरसः । प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः । शममात्रम् । दिष्टिमात्रम् । कुडवमात्रम् । पञ्चमात्राः । दशमात्राः वत्वन्तात्स्वा-

---

प्रमाणे ॥ किमयमिति । सप्तमीनिर्दिष्टस्येह शास्त्रे प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थत्वदर्शनादुभयसम्भवाच्च प्रश्नः । अस्येत्यनुवर्तनादिति । नन्वेवमपि प्रमेयवाचिनः प्रमाणे प्रत्ययप्रसङ्गः । उदकं प्रमेयमस्यारोग्यिति । नैष दोषः । अनियतप्रमेयविषयत्वात् प्रमाणानामेकेन प्रमेयेण विशेषणे दुःसम्बन्धत्वात् प्रमेयस्य तु नियतप्रमाणप्रतिपादनाय ऊरुमात्रादयः शब्दा लोके प्रयुज्यमानाः साधुत्वेनान्वाख्यायन्ते । प्रथमश्चेति । यद्यायामवाच्येत्र प्रमाणशब्दः सूत्र उपात्तः । तदोर्ध्वमाने प्राप्तौ द्वयसज्दघ्नचौ प्रमाणादपकृष्य विधीयेते । अथ तु परिच्छेदमात्रं प्रमाणमिह गृह्यते । तदोर्ध्वमान एव यथा स्यातामिति नियमाय वचनम् । प्रमाणे ल इति । प्रमाणशब्दा लोके ये प्रसिद्धा दिष्टिहस्तादयस्तेभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति । स च सम्भवान्मात्रच एव । इतरयोरूर्ध्वमान एव हि विधानम् । मात्रचस्त्वविशेषेण परिच्छेदकमात्रवाचिनः स्मरणात् । द्विगोर्नित्यमिति । तदन्तविध्यभावाल्लुगप्राप्तिः । किमर्थमिति । नित्यग्रहणम्प्रति प्रश्नः । नहि विकल्पः प्रकृत इति भावः । श्राविणमिति । श्रवणं श्रावः । स यस्यास्तीति श्रावी । मात्रच्प्रत्ययः । तस्य परत्वाच्छ्रवणे प्राप्ते नित्यग्रहणाद् बाधकबाधनार्थाल्लुगेव भवति । द्वौ शमौ प्रमाणमस्य स्यात् । न वा द्विशममिति प्रकरणादिवशाच्च निश्चयसंशयविषयप्रयोगावधारणम् । डट् स्तोम इति । अत्रायामस्य प्रमाणस्यासंभवात्परिच्छेदोपाधिकायाः संख्यायास्तोमे डट्प्रत्ययः । पञ्चदशमन्त्राः परिमाणमस्य स्तोमस्य पञ्चदशः । विंशिन इति । विंशतिशब्दात् संख्यामात्रवाचिनः संख्येये प्रमेये डिनिः । तिर्विंशतेर्डितीति तिलोपस्तस्य यस्येति चेत्यकारलोपे कर्तव्ये ऽसिद्धवदत्राभादित्यासिद्धत्वं न भवति । भाष्यकारवचनात्तस्य सिद्धत्वात् । तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञेत्यत्र स्तोमे डविधिः । पञ्चदशाद्यर्थमित्युक्तेपि स्त्रियां ङीबर्थमिह डड्विधीयते स्तोमसाहचर्याच्च स्त्रियां प्रयोगः सप्तदशी रात्रिरिति । तत्र तु डविधानं टाबर्थं यदि प्रयोगो दृश्यते । तददर्शनं तु प्रपञ्चार्थम् । डिनेः सामान्यविधानात्र शन्शतोर्डिनिः छन्दसि वक्तव्य इति वचनं प्रपञ्चार्थमेव । प्रमाणपरिमाणाभ्या-

र्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम् * । वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलं वक्तव्यौ । तावदेव तावद्द्वयसम् । तावन्मात्रम् । यावदेव यावद्द्वयसम् । यावन्मात्रम् ॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ३९ ॥ किमर्थं परिमाण इत्युच्यते । न प्रमाण इति वर्तते । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्परिमाणग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः अन्यत् प्रमाणमन्यत्परिमाणमिति । डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते ॥ नैतज्ज्ञापकसाध्यमन्यत्प्रमाणमन्यत्परिमाणमिति । उक्तोत्र विशेषः । मात्राद्यप्रतिघाताय । एवं च कृत्वा मात्रादीनां प्रतिघातो न भवति । भावः सिद्धश्च डावतोः । डावत्वन्ताच्च मात्रजादीनां भावः सिद्धो भवति । वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् * । वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । न त्वावामन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । त्वावतः पुरूवसो, यज्ञं विप्रस्य मावतः । त्वत्सदृशस्य मत्सदृशस्येति ॥

मिति । रूढिशब्दौ भेदेनोपात्तौ । शममात्रमिति । शमः प्रमाणमस्य स्यान्न वा, दिष्टिः प्रमाणमस्य स्यान्न वा, कुडवं प्रमाणमस्य स्यान्न वेत्यत्रार्थे मात्रच् । पञ्चमात्रा इति । पञ्च स्युर्न वेति संशय्य मानार्थवाचिनः स्वार्थे प्रत्ययः । अथ वा वृत्तिविषये द्वेयकयोरित्यादिवत्संख्यामात्रवाचिनः षष्ठ्यर्थे प्रत्ययः । पञ्चत्वसंख्या प्रमाणमेषां स्यान्न वेति संशय्य पञ्चमात्राः । तावदेवेति । तत्परिमाणं यस्य धान्यादेः तत्तावद्धान्यादिक ततः स्वार्थे प्रत्ययः । उत्तरसूत्रे तु भावः सिद्धश्च डावतोरित्यर्थान्तरे वत्वन्तान्मात्राद्विप्रतिपादनम् ॥ ३७ ॥

यत्तदे ॥ किमर्थमिति । प्रमाणपरिमाणशब्दयोरेकार्थत्वं मत्वा प्रश्नः । न प्रमाण इति वर्तत इति । काका नञः प्रयोगाद्वर्तत एवेत्यर्थः । अथ वाऽनेकार्थत्वान्निपातानां ननुशब्दस्यार्थे न शब्दो वर्तते । आचार्यदेशीय आह एवं तर्हीति । आचार्य आह डावताविति । पूर्वाचार्यप्रक्रियापेक्षो निर्देशः । इह तु वतुपं विहायासर्वनाम्न इत्यादर्थं विहितम् । पूर्वाचार्यास्तु डावतुं विदधिरे । अर्थवैशेष्यादिति । विशिष्यत इति विशेषः विशेषस्य भावो वैशेष्यमर्थस्य वैशेष्यमर्थभेदस्तस्मात्परिमाणशब्दस्य पृथङ्निर्देशः क्रियते । उक्तोत्रेति । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्परिमाणं तु सर्वत इति । मात्राद्यप्रतिघातायेति । यदि प्रमाण इत्यनुवृत्त्या प्रमाणोपाधिकेभ्यो यदादिभ्यो वतुब्विधीयेत तदासौ विशेषविहितत्वात्सामान्यविहितान् मात्रादीन् बाधेत परिमाणग्रहणे तु सति भिन्नोपाधिविषयत्वाद्बाध्यबाधकभावाभाव । तेन तन्मात्रं यन्मात्रमित्यादि प्रमाणोपाधौ प्रकृत्यर्थे सिद्धं भवतीति । भावः सिद्धश्चेति । तत्परिमाणमस्य धान्यस्य तत्तावद्धान्यं राशीकृतं तावत्प्रमाणमस्य कुड्यादेस्तावन्मात्रम् । यादृग्राशीकृतस्य धान्यस्य दैर्घ्यं तादृगस्यापीत्यर्थः । एकविषयत्वे तु वतुपैवोक्तत्वाद्विशिष्टस्य प्रमेयस्य तदन्तान् मात्रादयो न स्युः । यस्य हि तावत्प्रमाणं तस्य तत् प्रमाणमिति तावच्छब्दस्यैव तत्रापि प्रयोगः स्यात् । सादृश्य इति । विषयनिर्देशोयं सदृशस्तु प्रत्ययार्थः ॥ ३९ ॥

किमिदंभ्यां वो घः ॥ ४० ॥ केन विहितस्य किमिदंभ्यां वतुपो वो घत्वमुच्यते । एतदेव ज्ञापयति भवति किमिदंभ्यां वतुबिति । यदयं किमिदंभ्यामुत्तरस्य वतुपो वो घत्वं शास्ति । अथ वा योगविभागः करिष्यते । किमिदंभ्यां वतुब् भवति । ततो वो घ इति ॥

किमः संख्यापरिमाणे डति च ॥ ४१ ॥ बहुष्विति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कियान् । कियन्तौ । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । किमित्येतत्परिप्रश्ने वर्तते । परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञाते । अनिर्ज्ञातं च बहुषु । द्व्येकयोः पुनर्निर्ज्ञातं निर्ज्ञातत्वाद् द्व्येकयोः परिप्रश्नो न । परिप्रश्नाभावात् किमेव तावन्नास्ति कुतः प्रत्ययः ॥

संख्याया अवयवे तयप् ॥ ४२ ॥ इह कस्मान्न भवति बहवोवयवा अस्याः संख्याया इति । अवयवे या संख्येत्युच्यते । न च काचित्संख्यास्ति यस्या बहुशब्दोवयवः स्यात् । ननु चेयमस्ति । संख्येयैव । नैषा संख्या, संज्ञैषा । अवयवविधाने ऽवयविनि प्रत्ययः * । अवयवविधाने ऽवयविनि प्रत्ययो

किमिदम् ॥ एतदेवेति । आदेशविधानान्यथानुपपत्त्या प्रत्ययोनुमीयते ॥ ४० ॥

किमः ॥ बहुष्विति वक्तव्यमिति । का संख्या परिमाणमस्य वर्गस्येति यदा वर्गावयवगतसंख्याविशेषविषयः प्रश्नस्तदा प्रत्ययः प्राप्नोति कति वर्ग इति । तदा पञ्चक इत्याद्युत्तरेण भाव्यम् । तस्मादत्र प्रत्ययनिवृत्तये बहुष्विति वक्तव्यमिति भावः । किमित्येतदिति । इहास्येत्यधिकाराद्यदीया संख्या पृच्छ्यते तत्रैव प्रत्ययेनोत्पत्तव्यम् । यदि वर्गावयवगतसंख्याविशेषप्रश्नस्तदावयवेष्वेव प्रत्ययेन भाव्यं ननु व्यवहितसंख्यासम्बन्धे वर्गे ततः कति गावोऽस्मिन्वर्गे इति भवति कति गावोयं वर्ग इति च संघसंघिनोरभेदविवक्षायाम् । कियानिति तु परिमाणोपाधौ प्रकृत्यर्थे प्रयुज्यते । संख्याप्रश्ने तु कियन्त इति बहुवचनान्तस्यैव प्रयोगः ॥ ४१ ॥

संख्याया ॥ बहवो वयवा इति । उत्सृष्टभेदस्य संख्यालक्षणस्यार्थस्यैकत्वादनिर्विशेषानवयवान्मत्वा प्रश्नः । अवयवे या संख्येति । अवयवे यः संख्यावाची शब्दो वर्तते तस्मादस्येत्यधिकारादवयविनि प्रत्ययो भवति । न च सामान्यविशेषयोरवयवावयविभावः सम्भवतीति भावः । बहुशब्द इति । बहुशब्दवाच्योर्थ इत्यर्थः । अथैव कल्प्यते बहव एकत्वगुणा अवयवा अस्या विंशतिसंख्यायास्तत्समुदायस्वरूपायाः सा बहुतयी विंशतिरिति । तथापि प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थो विशेषणमव्यभिचारादनुपपन्नम् । संख्येयैवेति । संख्याशब्दवाच्या संख्यावयविनीत्यर्थः । नैषा संख्येति । संख्याशब्देन संख्याविशेषो नाभिधीयत इत्यर्थः । संज्ञैषेति । एकत्वादीनां संख्यात्वजातियुक्तानां संख्येत्येषा संज्ञा । तत्र संख्याशब्दप्रतिपाद्यस्य सामान्यविशेषस्यावयवित्वासम्भव इत्युक्तमेतत् । बहुतयं यूथमित्येतदवयवावयविभेदविवक्षायां भवति । बहुतयं रूपमित्येतच्चित्रस्य रूपस्यावयवित्वविवक्षायां भवति । यदा तु रूपसामान्यं विवक्ष्यते शुक्लादिविशेषविषयं तदा सामान्यविशेषयोरवयवावयविभावाभावान्न भवति । अवयविनीति । स्वार्थे प्रत्ययो मा भूदित्येवमर्थमवयविनीति वक्तव्यम् । अवयवस्वा-

भवतीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। पञ्चावयवा दशावयवा इति। अथ वाऽवयावि-नीत्युच्यमाने ऽवयवस्वामिनि कस्मान्न भवति। पञ्च पञ्चवयवा देवदत्तस्येति। अवयवशब्दोयं गुणशब्दः। अस्येति च वर्तते। तेन यं प्रत्यवयवो गुणस्तास्मिन्न-वयविनि प्रत्ययेन भवितव्यम्। कं च प्रत्यवयवो गुणः। समुदायम्। यद्येवमव-यविनीत्यपि न वक्तव्यम्। अवयवे कस्मान्न भवति। अस्येति वर्तते॥

उभादुदात्तो नित्यम्॥ ४४॥ किमर्थमुदात्त इत्युच्यते। उदात्तो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रत्ययस्वरेणाप्येष स्वरः सिद्धः। न सिध्यति। चितोन्त उदात्तो भवतीति अन्तोदात्तत्वं प्रसज्येत। अथ उदात्त इत्युच्यमाने कुत एतदादेरुदात्तत्वं भविष्यति न पुनरन्तस्येति उदात्तवचनसामर्थ्याद् यस्या-प्राप्तः स्वरस्तस्य भविष्यति। कस्य चाप्राप्तः। आदेः। अन्तस्य पुनश्चित्स्व-रेणैव सिद्धम्॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः॥ ४५॥ इह कस्मान्न भवति। एकादश माषा अधिका अस्मिन् कार्षापणशतइति। अधिके समानजातौ। समानजाताविधिक इष्यते अथेह कस्मान्न भवति। एकादश कार्षा-

---

मिनीति। अवयवाः सन्त्यस्येति व्युत्पत्त्या स्वामिनोप्यवयविशब्देनाभिधानात्तत्रापि प्रत्ययेन भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः। अवयवशब्दोयमिति। सम्बन्धिशब्दान्नियत एव सम्बन्धिनि मत्वर्थीयो भवति। यथा पितृमानिति पुत्र एवाभिधीयते पुत्रवानिति-पितैव। तथेहाप्यवयविशब्देनावयवारब्ध एवोच्यते न तु स्वामीत्यर्थः। अस्येति च वर्तत इति। अत इनिठनावित्यत्र तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुबित्यतोऽस्येति वर्त्तते। सप्तम्यर्थे त्विनिठनोरभावः। सप्तम्यां च न तौ स्मृताविति वचनात्। अस्येति वर्त्तत इति। तदस्य संजातमित्यतः॥ ४२॥

उभा॥ उभयो मणिरित्यवयविनोऽवयवद्वित्वनिमित्तो व्यपदेशः। उभौ पीत-लोहितावयवौ यस्य स उभयः। उभये देवमनुष्या इति वर्गद्वयापेक्षमतिरोहितभे-दानां वर्गिणामभिधानम्। किमर्थमिति। किमप्राप्तमादेरुदात्तत्वं विधातुमुदात्तव-चनमुतामन्त्रितस्वरबाधनार्थमन्तस्यैवोदात्तत्वं विधातुमिति प्रश्नः। उदात्त इति। आदेरिति भावः। स्थानिवद्भावात्पित्त्वादनुदात्तत्वं प्राप्तं बाधित्वा चितङ्मरेप्राप्तेश्चा-देरुदात्तत्वं विधीयते। प्रत्ययस्वरेणापीति। स्थानिवद्भावात्प्रत्ययत्वाच्चित्स्वरं पूर्व-पक्षवादित्वान्न पश्यति। सर्वदर्शित्वे पूर्वपक्षमेव न विदधीत। कुत एतदिति। स्वरा-न्तरबाधनार्थमन्तस्यैवोदात्तमस्त्विति मन्यते। हे उभयेत्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वप्रसङ्गः। उदात्तेति। पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्त इति चित्स्वरएवानेन बाध्यते। नामन्त्रितस्वरः॥ ४४॥

तदस्मिन्न॥ अधिके समानजाताविति। समाना या जातिस्तस्यां सत्यामधि-केर्थे वर्तमानात् प्रत्ययः। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्तुल्यजातीयत्वे प्रत्यय इत्यर्थः। न्याय-

पणा अधिका अस्यां कार्षापणत्रिंशतीति । इष्टं शतसहस्रयोः । शतसहस्रयोश्चाधिक इष्यते । अथैहैकादशं शतसहस्रमिति कस्याधिक्येन भवितव्यम् । यस्य संख्या तदाधिक्ये. । डः कर्तव्यो मतो मम । यदि तावच्छतानि संख्यायन्ते शताधिक्ये भवितव्यम् । अथ सहस्राणि संख्यायन्ते सहस्राधिक्ये भवितव्यम् । डविधाने परिमाणशब्दानामाधिक्यस्याधिकरणाभावादनिर्देशः * । डविधाने परिमाणशब्दानामाधिक्यस्याधिकरणाभावादनिर्देशः । अगमकोनिर्देशोऽनिर्देशः । नह्येकादशानां शतमधिकरणम् । सिद्धं तु पञ्चमीनिर्देशात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः । तदस्मादधिकमिति । स तर्हि पञ्चमीनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । यद्यपि तावद्वैषयिके व्यापके वाधिकरणे संभवो नास्ति । औपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञास्यते । एकादश कार्षापणा उपश्लिष्टा अस्मिञ्छते एकादशं शतम् ॥

शदन्तविंशतेश्च ॥ ४६ ॥ किमर्थं शद्ग्रहणेऽन्तग्रहणम् । शद्ग्रहणे ऽन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेरधिकार्थम् । शद्ग्रहणे ऽन्तग्रहणं क्रियते प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणं भवतीति । इह न प्राप्नोति एकत्रिंशं शतम् । इष्यते चात्रापि स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति । अन्तग्रहणमेवमर्थमिदमुच्यते । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । संख्याग्रहणं

प्राप्त एवायमर्थउक्तः । तथा ह्येकादशाधिका अस्मिन् गोशत इति वाक्ये शतविशेषणत्वेनाप्युपात्ता गावः सन्निधानात् प्रकृत्यर्थमपि विशिंषन्ति । एवं वृत्तावपि एकादशं गोशतमित्युक्ते गावः प्रकृतर्थतया प्रतीयन्ते । शब्दान्तरप्रयोगमन्तरेणाधिकाधिकिभावस्तुल्यजातिविषय एव प्रसिद्धः । न च वृत्तौ भिन्नजातीयसंख्येयवाचिना शब्देन प्रकृत्यर्थो विशेष्टुंशक्यते । सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं नेति न्यायात् । तस्य संख्येति । शतानां सहस्रं शतसहस्रमिति व्युत्पत्तिः क्रियते सहस्राणां शतं शतसहस्रमिति च । संख्याया अल्पीयस्या इति द्वन्द्वे च स्मरणाच्छतस्य पूर्वनिपातः । तत्र शतानां सहस्रमिति शतानि संख्यायन्त इति तान्येव प्रकृत्यर्थतया विज्ञायन्ते । एकादशशतान्यधिकान्यस्मिन्शतसहस्रे तदेकादशशतसहस्रमिति । शतसहस्राणां शतं शतसहस्रमिति तु सहस्राणां संख्येयत्वात्तेषामेव प्रकृत्यर्थत्वम् । एकादशसहस्राण्यधिकान्यस्मिन्नेकादशमिति प्रकारणादिवशाच्छतानां सहस्राणां वा संख्येयत्वावसायः । यस्य संख्या तदाधिक्येइत्येतत्प्रत्ययार्थेन तुल्यजातीयस्य प्रकृत्यर्थस्याश्रयणाल्लभ्यत इति नायमपूर्वार्थः । न ह्येकादशानामिति । तेषां शतेन्तर्भावादिति भावः । पञ्चमीनिर्देश इति । यस्मादधिकमिति निपातनाद् बुद्धिप्रकल्पितापायाश्रयणाद्वा पञ्चमी । औपश्लेषिकमिति । एवं चाधिकसंबन्धे पञ्चमीसप्तम्यौ भवतः । अधिका खारी द्रोणेनेति कर्तरि तृतीयापि भवति ॥ ४५ ॥

शदन्त ॥ अन्तग्रहणमिति । केवलस्य शतः प्रातिपादकस्यासंभवात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वा तदन्तविधिर्भविष्यतीति प्रश्नः । संख्याग्रहणं चेति । संख्याया अवयवं

च *। संख्याग्रहणं च कर्तव्यम्। इह मा भूत्। गोत्रिंशदधिका अस्मिञ्छत इति। विंशतेश्च। विंशतेश्चान्तग्रहणं कर्त्तव्यमिहापि यथा स्यात्। एकविंशं शतम्। चकारात्संख्याग्रहणं च कर्तव्यम्। इह मा भूत्। गोविंशतिरधिकास्मिञ्छत इति॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट्॥ ४७॥ निमाने गुणिनि *। निमाने गुणिनीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। गुणेषु मा भूत्। भूयसः *। भूयस इति च वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। भूयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिर्यथा स्यात्। अल्पीयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिर्मा भूदिति। एकोन्यतरः *। एकश्चेदन्यतरो भवतीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इति। समानानाम् *। समानानां चेति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। एको यवानामध्यर्धमुदश्वित इति। तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्।

तयविस्यतः संख्याया इत्यनुवर्तते इति व्याख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः। एकत्रिंशदादयश्च शब्दाः संख्यान्तरस्य नरसिंहादय इव जात्यन्तरस्य वाचका न तु संख्यासमूहस्य। विंशतेश्चेति। ग्रहणवतेति तदन्तविधिनिषेधात्तदन्तादपि यथा स्यादिति वचनम्॥४६॥

संख्यायाः॥ तदस्य संजातमित्यतस्तदस्येत्यनुवर्तते। मेङ् प्रणिदान इत्यस्माद्धातोः करणे ल्युटि निमानशब्दः स च मूल्यवाची प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत्। निमाने वर्तमानात्संख्यावाचिनाऽस्येति षष्ठ्यर्थे मयट्प्रत्ययो गुणस्य चेन्निमानं भवति। गुणशब्दः समानावयववचनः निमानस्य निमेयापेक्षत्वान्निमेयं प्रत्ययार्थः संपद्यते। निमानस्य च गुणत्वमन्तरेण नियमस्य गुणत्वं नोपपद्यते इति सामर्थ्यान्निमानस्यापि गुणत्वं विज्ञायते। यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवानामित्युदाहरणम्। भागविशेषप्रतिपत्त्यर्थं यवादेः प्रकृत्यर्थविशेषणस्योपादानं नित्यसापेक्षत्वाच्च वृत्तिर्भवति। संख्याया इति किम्। यवभागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य। गुणस्येति किम्। द्वौ कार्षापणौ निमानमस्य व्रीहेर्द्विमयो व्रीहिः कार्षापणयोरिति मा भूत्। निमानइति किम्। यवानां द्वौ भागौ समीपेऽस्योदश्विद्भागस्येत्यत्र मा भूत्। गुणिनीति। द्विमयमुदश्विदिति। गुणिनि निमेये प्रत्ययो यथा स्यादित्येवमर्थम्। गुणेषु मा भूदिति। स्वार्थे मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः। अन्यथा द्वौ यवानां गुणौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयौ यवानामुदश्वित इति स्वार्थे मयट् प्रसज्येत। भूयस इति। निमेयभागसंख्याया निमानभागसंख्या यदाधिका भवति तदा प्रत्ययो यथा स्यादेको यवभागो निमानमस्योदश्विद्भागस्येत्यत्र मा भूदिति। एकोन्यतर इति। अन्यतरशब्देन निमेयमेव विवक्षितम्। एक एव यदि निमेयगुणो भवति तदा प्रत्ययः। द्वयोर्बहुषु च निमेयगुणेषु न भवति। द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इति। नन्वत्र भूयस्त्वाभावान्न भविष्यति। एवं तर्ह्युदाहरणदिगियम्। इदं त्वत्रोदाहरणं त्रयो यवानां द्वावुदश्वित इति। अथ वा द्वौ यवानां निमेयौ त्रय उदश्वितो भागा निमानमिति विवक्षायामुदाहरणम्। एको यवानामध्यर्द्धमुदश्वित इति। भूयस इत्येतदनपेक्ष्येदमुदाहर-

यत्तावदुच्यते गुणिनीति वक्तव्यमिति । न वक्तव्यम् । गुणेषु कस्मान्न भवति । अस्येति वर्तते । यदुक्तं भूयस इति वक्तव्यमिति । न वक्तव्यम् । अल्पीयसो वाचिकायाः संख्याया उत्पत्तिः कस्मान्न भवति । अनभिधानात् । यदुक्तमेकश्चे-दन्यतरो भवतीति वक्तव्यमिति । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति । द्वौ यवानां त्रय उदश्वित इति । तन्त्रं विभक्तिनिर्देशः । यदप्युच्यते । समानानामिति वक्त-व्यमिति । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति एको यवानामध्यर्द्धमुदश्वित इति । अनभिधानात् । निमेये चापि दृश्यते । निमेये चापि मयड् दृश्यते । द्विमया यवाः । त्रिमयाः । किं पुनरिह निमानं किं निमेयम् । यावता उभयं सज्यते । समभेवैतत् । क्व चित्तु का चित्प्रसृततरा गतिर्भवति । तद्यथा । समाने सागे धान्यं विक्रीणीते यवान् विक्रीणीते न कश्चिदाह कार्षापणं विक्रीणीत इति । अथ वा येनाधिगम्यते तन्निमानं यदधिगम्यते तन्निमेयम् ॥

तस्य पूरणे डट् ॥ ४८ ॥ तस्य पूरणे इत्यतिप्रसङ्गः * । तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । पञ्चानामुष्ट्रिकाणां पूरणो घट इति । सिद्धं तु संख्यापूरण इति वचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । संख्यापूरण इति वक्तव्यम् । एवमपि घटे प्राप्नोति । संख्येयं ह्यसावद्भिः पूरयति । संख्यापूरण

णम । तदपेक्षायां तु द्वौ यवानामध्यर्द्धमुदश्वित इत्युदाहार्यम् । अन्ये त्वध्यर्द्धशब्दात्प्र-त्ययनिवृत्त्यर्थमिदमुदाहरणमित्याहुः । तदयुक्तम् । अध्यर्द्धशब्दस्य समासकन्नोरेवं सं-ख्यसंज्ञात्वादन्यत्र संख्यात्वाभावात् प्रत्ययाप्रसङ्गात् । अध्यर्द्धपञ्चमादयोपि समास-कन्नोरेवं संख्यासंज्ञा नान्यत्रेति तेभ्योपि प्रत्ययाप्रसङ्गः । अस्येति वर्तत इति । तेन स्वार्थे मयण्न भवति । किं तर्हि निमेये क्षीरादौ स्वभागापेक्षया लब्धगुणिव्यपदेशे नि-मेयगुणमात्रे तु प्रत्ययो न भवति । अनभिधानात् । तन्त्रमिति । पशुना यजेतेत्यादिवद् गुणस्येत्येकत्वसंख्या विवक्षिता । एतदर्थमेव गुणनिमान इति लघुरपि समासनिर्देशो न कृतः । अनभिधानादिति । अन्यूनाधिकैकगुणमुदश्विदादिनिमेयं वक्तुं प्रत्ययान्तस्य सामर्थ्यादित्यर्थः । द्विमया यवा इति । उदश्वितो द्वौ गुणौ निमेयौ येषामेकगुणान यवानां ते द्विमयाः । यावतेति । तथा च निमेयस्यापि निमानत्वान्निमेये चापि दृश्यत इति न वक्तव्यमिति मन्यते । प्रसृततरा गतिरिति । आशु द्रागिति प्रतिपत्तिरित्यर्थः । अथ वेति । येन मूल्येन करणेन क्रय्यं प्राप्तुमिष्यते तन्निमानं यत्प्रेप्स्यते तन्निमेयमि-त्यर्थः । देशकालापेक्षव्यवहारापेक्षत्वान्निमाननिमेयभावस्य ॥ ४७ ॥

तस्य पूरणे डट् ॥ तस्येति सम्बन्धमात्रं विवक्षितं नैकत्वम् । न ह्येकस्य पूरणं सम्भवतीति द्व्यादिभ्य एव द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यः प्रत्ययविधिः । तस्य पूरण इति संख्यावाचिनः शब्दात् पूरणे डट्प्रत्ययः इत्येतावानेव सूत्रार्थः । तथा च लब्धपञ्च-त्वसंख्यानां संख्येयानामुष्ट्रिकादीनां पूरणे घटे प्रत्ययोनिष्टः प्राप्नोति । एवमपीति । आधारधर्मेण पूरणानाधेयायाः संख्यायास्तद्द्वारेण सस्पर्शादिति भावः । संख्या

इति ब्रूमः । न ब्रूमः संख्येयपूरण इति । यस्य भावादन्यसंख्यात्वं तत्र * । अथ वा यस्य भावादन्या संख्या प्रवर्तते तत्रेति वक्तव्यम् । एवमपि द्वितीये ऽध्याये अष्टम इति प्राप्नोति । सर्वेषां हि तेषां भावात्संख्या प्रवर्तते । चरमोपजाते पूर्वस्मिंश्चापगते * । चरम उपजाते पूर्वस्मिंश्चानपगते इति वक्तव्यम् । एवमपि एकादशीद्वादश्यौ सौविष्टकृती इदं द्वितीयमिदं तृतीयं दश दशमानीति न सिध्यति । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं तस्य पूरण इत्यतिप्रसङ्ग इति । परिहृतमेतत् । सिद्धं तु संख्यापूरण इति वचनादिति । तर्हि संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । संख्याया गुणस्य निमाने मयडिति । एवं तर्हि नेयं वृत्तिरुपालभ्यते । किं तर्हि वृत्तिस्थानमुपालभ्यते । वृत्तिरेवात्र न प्राप्नोति । किं कारणम् । प्रत्ययार्थाभावात् । नैष दोषः । वचनात्स्वार्थिको भविष्यति । अथ वा पूर्वस्याः संख्यायाः परापेक्षयो-

---

पूरण इति ब्रूम इति । द्वे संख्याग्रहणे अनुवर्तेते । तत्रैकं प्रकृतिविशेषणमपरं पूरणविशेषणम् । ततश्च येन पञ्चत्वादिसंख्या संपद्यते स प्रत्ययार्थः । अथ चैकस्मिन्नेव संख्याग्रहणे ऽनुवर्तमाने प्रत्यासत्त्या संख्यापूरण एव प्रत्ययो भवति न तु विप्रकृष्टे पञ्चत्वादिसंख्यासंख्येये ऽन्तर्भूते । यस्य चेति । न्यासान्तरं वा कर्तव्यमित्यर्थः । तेन पञ्चत्वसंख्या भवत्यनेनेत्यत्रार्थे पञ्चम इति भवति । एवमपीति । प्रसिद्धसंनिवेशविशेषस्य ग्रन्थस्य यो द्वितीयोध्यायः । यथेह समर्थः पदविधिरित्यादिस्तस्याप्यष्टमशब्देनाभिधानं प्राप्नोति । तदभावे ऽष्टत्वसंख्याया भावात् । तदभावे ऽभावात् । द्वितीयग्रहणं चोपलक्षणं न्यायस्य तुल्यत्वात्प्रथमाध्यायादावप्यष्टमाद्यभिधानप्रसङ्गात् । यदा तु व्युत्क्रमेण गणना क्रियते तदा द्वितीयोध्यायः पश्चाद् गण्यमानोष्टमादिव्यपदेशत्वं नेष्यत एव । तथा च भाष्यकारो वक्ष्यति । भवन्त्येवेति । पूरणग्रहणे तु क्रियमाणे चरमोपजातस्य गणनापेक्षायां पूरणत्वात् संनिवेशमात्रापेक्षया द्वितीयेष्टमव्यपदेशाभावः । द्वितीयं न्यासान्तरमाह चरमोपजात इति । गणनायां क्रियमाणायां पूर्वस्मिन् संख्येये ऽनपगते बुद्ध्या परिगृहीतत्वादगोचिते यद् बुद्धौ पश्चादुपजायते तत्र प्रत्यय इत्यर्थः । एकादशीद्वादश्याविति । द्वादशीसंनिधावेकादश्याश्चरमोपजातत्वाभावः । एवं तृतीयसंनिधौ द्वितीयस्य चरमत्वाभावः । दशदशमानीति । यततमस्यैव चरमोपजनान्नवानां दशमानां चरमत्वाभावः । सूत्रं चेति । न च केवलमव्याप्तिदोषो यावत् सूत्रभेदोपीति चशब्दस्यार्थः । एवं तर्हीति । वृत्तिः परार्थाभिधानमुच्यते । उपसर्जनपदानां प्रधानार्थाभिधानात् । तदयमर्थः । इष्टविषयवदनिष्टे ऽपि विषये प्रवृत्तिं प्राप्नोत्येवमुपालम्भो न क्रियते । किं तर्हि इष्टे विषये प्रत्ययो न सिध्यति अनिष्ट एव प्राप्नोतीत्युच्यते । वृत्तिस्थानमिति । प्रत्ययार्थ इत्यर्थः । प्रत्ययार्थे हि स्वार्थोपसर्जने प्रकृतिर्वर्तत इति प्रत्ययार्थो वृत्तिस्थानम् । अयमत्रार्थः । प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तेन प्रत्ययार्थेन भवितव्यम् । यथौपगवमिति । इह तु पञ्चमः पञ्चशब्दार्थेन्तर्भूतः । तथाहि । पञ्चानीयतामित्युक्ते पञ्चमस्याप्यानयनं भवति । ततश्चात्र प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावात्पञ्चा-

त्पत्तिर्वक्तव्या। उत्तरा च संख्या आदेशो वक्तव्यः। अथ वा न्यूने ऽयं कृत्स्नशब्दो द्रष्टव्यः। चतुर्षु पञ्चशब्दः। अथ वा सर्व एव द्व्यादयोऽन्योन्यमपेक्षन्ते। यद्येवं द्वितीये ऽध्याये अष्टम इति प्राप्नोति। भवत्येव। प्रकृत्यर्थाद्बहिः सर्वा वृत्तिः प्रायेण लक्ष्यते। पूरणे स्यात्कथं वृत्तिर्वचनादिति लक्ष्यताम् ॥ १ ॥ तस्याः पूर्वा तु या संख्या तस्यां भवतु तद्धितः। आदेशश्चोत्तरा संख्या तथा न्याय्या भविष्यति ॥ २ ॥ न्यूने वा कृत्स्नशब्दोयं पूर्वस्यामुत्तरा यदि। सामर्थ्यं च तया तस्यास्तथा न्याय्यं भविष्यति ॥ ३ ॥ अन्योन्यं वा व्यपाश्रित्य सर्वस्मिन् द्व्यादयो यदि। प्रवर्तन्ते तथा न्याय्या वृत्तिर्भवति पूरणे ॥ ४ ॥ बहूनां वाचिका संख्या पूरणश्चैक इष्यते। अन्यत्वादुभयोर्न्याय्या वार्क्षीशाखानिदर्शनम् ॥ ५ ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ४९ ॥ मडादिषु यस्यादिस्तन्निर्देशः *। मडादिषु यस्यादिः क्रियते तन्निर्देशः कर्तव्यः। अस्यादिर्भवतीति वक्तव्यम्। अक्रि-

---

नामुष्टिकाणां पूरणो घट इत्यत्रैवानिष्टे विषये प्रत्ययप्रसङ्गः। वचनादिति। प्रकृत्यर्थान्तर्भावमात्रेण स्वार्थिकत्वं न तु सर्वात्मना तत्र संख्याग्रहणाद्व्यानुवर्तनादन्तरङ्गत्वाद्वा संख्यासंप्रतिपत्तिहेतौ प्रकृत्यर्थान्तर्भूतेपि प्रत्ययो भविष्यतीत्यर्थः। पूर्वस्या इति। चतुःशब्दादिभ्यः प्रत्ययो विधेयः पञ्चादयश्चादेशाः कर्तव्या इत्यर्थः। तेन चतुर्णां पञ्चत्वसंख्योपजनद्वारेण पूरणः पञ्चमः। न्यून इति। यथार्द्धतृतीया द्रोणा इत्यत्रार्द्धद्रोणोपि द्रोणशब्देनाभिधीयते। तथा च द्रोणा इति बहुवचनमवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थः तथेहापि वृत्तिविषये चतुर्षु पञ्चशब्दो वर्तते। तेन न्यूनानां पञ्चानां पूरणः पञ्चम। न्यूनाश्च पञ्च चत्वारो भवन्ति। तथा हि। पञ्चसु लब्धव्येषु चतुरो लब्ध्वा-ब्रवीति न्यूनानि पञ्च लब्धानीति। अथ वेति। सर्वेष्वेव पञ्चशब्दो वर्तते इत्येकैकमन्तरेण पञ्च न भवन्तीति पञ्चभ्यो बुद्ध्यैकतमं निष्कृष्य प्रत्ययो विधीयते। पञ्चानां पूरणः पञ्चसंख्यानिमित्तत्वात्पञ्चमः। भवत्येवेति। गणनापेक्षायां यथा पूर्वं व्याख्यातम्। प्रकृत्यर्थादिति। पूर्वोक्तार्थसंग्रहश्लोकाः। बहिरिति। बाह्यार्थे सर्वो वृत्तिर्न तु स्वार्थइत्यर्थः। वचनादिति। स्वार्थ इत्यर्थः। पूर्वस्यामुत्तरेति। यदोत्तरसंख्यावाची पञ्चादिशब्दः पूर्वसंख्यायां वर्तेत इत्यर्थः। सामर्थ्यं चेति। तस्या न्यूनार्थाभिधायिन्याः संख्यायाः प्रत्ययार्थेन सम्बद्धत्वं न्याय्यमित्यर्थः। अन्योन्यं वेति। अपेक्षितपरस्पराः संख्येयाः पञ्चादिशब्दवाच्यास्तेषामन्यतमे पञ्चत्वादिसंख्याहेतौ प्रत्ययः। बहूनामिति। पूर्वस्मात्पक्षादयं भेदः पूर्वस्मिन् पक्षे सर्वं एवातिरोहितभेदः पञ्चशब्दार्थः। उत्तरत्र तु समुदायः शब्दार्थः। अवयवस्तु नोपात्तो न च त्यक्तः। प्रत्ययेन त्वभिधीयते। अन्यत्वादुभयोरिति। समुदायावयवयोर्भेदात्समुदायः प्रकृत्यर्थोऽवयवः प्रत्ययार्थः। यथा वार्क्षी शाखेति। प्रत्यस्तमितमूलाद्यवयवभेदः समुदायः प्रकृत्यर्थः। अवयवस्तु शाखाप्रत्ययार्थोऽनुदात्तादेश्चेत्यञ्प्रत्ययः ॥ ४८ ॥

नान्ता ॥ मडादिष्विति। षष्ठीस्थाने योगेत्यत्र षष्ठीति योगविभागात्। तत्र चाधस्तौ दक्षिणाविल्यस्यानुवर्तनात् षष्ठीनिर्दिष्टस्यागमिनोभावाच्चरेष्ट इत्यादिवन्मडादय

माणे प्रत्ययाधिकारात्प्रत्ययोयं विज्ञायते। तत्र को दोषः। प्रत्ययान्तरे हि सति स्वरे दोषः *। प्रत्ययान्तरे हि सति स्वरे दोषः स्यात्। विंशतितमः। एष स्वरः प्रसज्येत। विंशतितम इति चेष्यते। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। प्रकृतं डड्ग्रहणमनुवर्तते क्व प्रकृतम्। तस्य पूरणे डडिति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम्। षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। नान्तादिभ्यः पञ्चमी डडितिप्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधिरयम्। न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति। नायं प्रत्ययविधिर्विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते॥

षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्॥ ५१॥ चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च *। चतुरश्छयतौ वक्तव्यौ आद्यक्षरलोपश्च वक्तव्यः। तुरीयम्। तुर्यम्। अथ किमर्थं थट्थुकौ पृथक् क्रियेते। न सर्वं थडेव वा स्यात् थुगेव वा। थट्थुकोः पृथक्करणे पदान्तविधिप्रतिषेधार्थम् *। थट्थुकोः पृथग्ग्रहणं क्रियते पदान्तविधिप्रतिषेधार्थम्। पदान्तविध्यर्थम्। पदान्तप्रतिषेधार्थं च। पदान्तविध्यर्थं तावत्। पर्णमयानि पञ्चथानि भवन्ति। रथः सप्तथः। पदान्तस्येति नलोपो यथा स्यात्। पदान्तप्रतिषेधार्थम्। षष्ठः। पदान्तस्येति जश्त्वं मा भूत्। इह चतुर्थ इति। पदान्तस्येति विसर्जनीयो मा भूदिति॥

बहुपूगगणसंघस्य तिथुक्॥ ५२॥ बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः *। बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिर्वक्तव्या। इहापि यथा स्यात्। बह्वीनां पूरणी बहुतिथी। कतिपयानां पूरणी कतिपयतिथी। तावतीनां पूरणी तावतिथी। बहुकतिपयवतूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः सिद्धा। कथम्। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति। पुंवद्वचनं च *। पुंवद्भावश्च

डडपवादाः प्रत्ययाः प्राप्नुवन्ति। तत्र मट्थट्थुकामागमत्वयोर्विशेषाभावः। तमट् तु प्रत्ययत्वे सत्याद्युदात्तः स्यादागमत्वे त्वनुदात्तो भवतीति डट्स्वरेण विंशतितम इत्यन्तोदात्तत्वं भवति। प्रकृतमिति। स्वरितत्वादिति भावः। विहित इति। नातो विधानार्थो डट इहानुवृत्तिरपि त्वागमसंबन्धप्रतिपत्त्यर्थेत्यर्थः॥ ४९॥

षट्॥ आद्यक्षरलोप इति। अक्षरशब्देनाच्सहितं व्यञ्जनमुच्यते। छयद्भ्यां च डण् न बाध्यते। डटि चतुरस्थुग्विधानात्। न सर्वमिति। सर्वं थकाररूपं थडेव क्रियतां थुगेव वेत्यर्थः। पदान्तविधिप्रतिषेधार्थमिति। विधिप्रतिषेधौ नलोपादीनां पदान्तकार्याणां विषयविभागेन व्यवतिष्ठेयातामित्यर्थः। पञ्चथानीति। थटि सति स्वादिष्विति पदत्वात्तन्निबन्धनो नलोपो भवति। थुकि तु सति थकारान्तस्य भत्वं स्यात्। षष्ठ इति। यद्यत्र थट् क्रियते ततः षकारान्तस्य पदत्वात्तन्निबन्धनं जश्त्वं स्यात् थुकि तु तदन्तस्य भत्वात्पदत्वाभावः॥ ५१॥

बहु॥ लिङ्गविशिष्टादिति। लिङ्गसहचरितः प्रत्ययो लिङ्गं तदधिकादित्यर्थः। तिथु-

वक्तव्यः। बह्वीनां पूरणी बहुतिथी। किमर्थम्। न भस्याढे तद्धिते पुंवद्भवतीति सिद्धम्। भस्येत्युच्यते। यजादौ च भं भवति। न चात्र यजादिं पश्यामः। किं कारणम्। तिथुका व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यम्। तिथुक् क्रियतां पुंवद्भाव इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्पुंवद्भावः नित्यस्तिथुक्। कृतेपि पुंवद्भावे प्राप्नोति। अकृते पि प्राप्नोति। तिथुगप्यनित्यः। अन्यस्य कृते पुंवद्भावे प्राप्नोत्यन्यस्या कृते। शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति। अन्तरङ्गस्तर्हि तिथुक्। कान्तरङ्गता। उत्पत्तिसंनियोगेन तिथुगुच्यते। उत्पन्न प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्य पुंवद्भावः। पुंवद्भावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् तिथुक् सिद्धः। बहुतिथी॥

षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः॥ ५८॥ असंख्यादेरिति किमर्थम्। इह मा भूत्। एकषष्टः। द्विषष्टः। असंख्यादेरिति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति एकषष्टो द्विषष्ट इति। षष्टिशब्दात्प्रत्ययो विधीयते। कः प्रसङ्गो यदेकषष्टिशब्दात्स्यात्। नैव प्राप्नोति नार्थः प्रतिषेधेन। तदन्तविधिना प्राप्नोति ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह तदन्तविधिरिति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। एकविंशतितमः। एतत्सिद्धं भवति॥

केति। तिथुकि कृते तदन्तस्य भत्वं न तु स्त्रीप्रत्ययान्तस्येत्यर्थः। उत्पत्तिसंनियोगेनेति। यदैव प्रकृतयः पूरणविषयाः प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं तदैवागम इत्यर्थः। प्रकृतिप्रत्ययाविति। भस्येति वचनादुभयमाश्रीयते। सिद्धश्चेति। तेन प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेः पुंवद्भाव इत्यर्थः॥ ५२॥

षष्ठ्यादेः॥ किमर्थमिति। इह प्रत्यासत्त्या पङ्क्त्यादिसूत्रनिपातिताः षष्ट्यादयो गृह्यन्ते न लोकप्रसिद्ध्या विप्रकृष्टास्तथा चानर्थकः प्रतिषेधः इति मत्वा प्रश्नः। इतरो व्याप्तिन्यायाश्रयाल्लौकिकग्रहणादतिप्रसङ्ग इति मत्वाह एकषष्ट इति। प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयेणाह षष्टिशब्दादिति। षष्टिशब्दस्योपलक्षणत्वात्सप्तत्यादयोपि गृह्यन्ते। प्रत्यय इति। प्रत्ययभक्तत्वात्तदवयवत्वादागम एव प्रत्ययशब्देनोक्तः। तदन्तविधिनेति। शास्त्रीयाणामपि षष्ट्यादीनां ग्रहण तैः संख्याया विशेषणात्तदन्तविधौ सति षष्ट्याद्यन्तस्य संख्यावाचिनो ग्रहणप्रसङ्गः। भवतीहेति। इह प्रकरणइत्यर्थः। तत्र यदि लौकिकसंख्याग्रहणं ज्ञाप्यते तदैकान्नविंशतिशब्दान्मयण्न प्राप्नोतीति भाष्यकारेण शास्त्रीयग्रहणाभ्युपगमेन तदन्तविधिज्ञापनमुक्तम्। एवं चैकान्नविंशतितम इति भाष्यमिति लक्ष्यते। यत्र च ज्ञापकात्तदन्तविधिस्तत्र व्यपदेशिवद्भावात् केवलानामपि ग्रहणं भवति। ज्ञापकेन सामान्येन ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति परिभाषाद्वयस्यानुपस्थानज्ञापनादथ वा सूत्रोपात्तानां केवलानां प्रथमं ग्रहणं भवति। ततो ज्ञापकेन लक्षणविशेषो वाक्या-

मतौ छः सूक्तसाम्नोः ॥ ५९ ॥ छप्रकरणे अनेकपदादपि *। छप्रकरणे ऽनेकपदादपीति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। अस्यवामीयम्। कपाशुभीयम्। किं पुनः कारणं न सिध्यति। अप्रातिपदिकत्वात्। सिद्धं तु प्रातिपदिकविज्ञानात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रातिपदिकविज्ञानात्। कथं प्रातिपदिकविज्ञानम्। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति वचनात्। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीति। एवं योसावाम्नाये अस्यावामशब्दः पठ्यते सोऽस्य पदार्थः। किं पुनरन्ये आम्नायशब्दाः। अन्य इमे। ओमित्याह। कुत एतत्। आम्नायशब्दानामान्यभाव्यं स्वरवर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्वात् *। आम्नायशब्दानामान्यभाव्यमन्यभावः सिद्धः। स्वरवर्णानुपूर्वीदेशकालनियतत्वात्। स्वर, स्वरो नियत आम्नाये अस्यवामशब्दस्य। वर्णानुपूर्वी। वर्णानुपूर्वी खल्वप्याम्नाये नियता अस्यवामशब्दस्य। देशः, देशः खल्वप्याम्नाये नियतः।

न्तरमनुमीयतइति तदन्तस्यापि ग्रहणं भवति। तेन विंशतितम इति भवति। एकषष्ट्यादिभ्यो विंशत्यादिभ्य इति विकल्पेन तमड् भवति। केचित्त्वसंख्यादेरिति प्राप्तिमात्रापेक्षया निषेधाश्रयणादसंख्यादेरिति योगविभागाद्वा विकल्पितस्यापि तमटो निषेधमिच्छन्त एकषष्टितम इति न भवितव्यमित्याहुः। एतत्तु भाष्यकारेणानुक्तत्वादभावात् कथं त्यज्येत ॥ ५८ ॥

मतौ छः ॥ मतुशब्देन साहचर्यान्मत्वर्थ उच्यते। तद्विशेषणं सूक्तसाम्नी। प्रधानानुयायित्वाच्च गुणानां प्रथमासमर्थविभक्तिरस्त्युपाधिकत्वं च प्रकृते गम्यते। अच्छावाक शब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्तमित्युदाहरणम्। अनेकपदादपीति। कर्मधारयो बहुव्रीहिर्वा पदसमुदायादित्यर्थः। अस्य वाम इत्यस्मिन्नस्तीति षष्ठीप्रथमयोरुपलम्भात्पदसमुदायात्मकत्वात्प्रातिपदिकत्वाभावात्प्रत्ययो न प्राप्नोतीति वचनम्। सिद्धं त्विति। अस्य वामस्येति वेदे यत्पदद्वयं पठ्यते तदेकदेशस्यास्यवामशब्दस्य यदनुकरणमस्यवामशब्दोऽनुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वाल्लब्धप्रातिपदिकसंज्ञस्तस्मादेतत्प्रत्ययनविधानमित्यर्थः। स्वं रूपमिति। दृष्टान्तत्वेनास्योपन्यासः। यथा स्वं रूपमिति वचनादग्नेर्ढगित्यत्राग्निशब्दस्वरूपमग्निशब्दस्य प्रत्यायकमेवमाम्नायपठितस्यास्यवामशब्दस्य छप्रत्ययप्रकृतिरस्यवामशब्दः प्रत्यायक इत्यर्थत्वात्पदसमुदायरूपत्वाभावाच्च प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः। न त्वनुकार्यानुकरणविषये स्वं रूपमित्युपतिष्ठते। स्वशास्त्रविषयत्वादस्य लौकिकत्वाच्चानुकार्यानुकरणभावस्य। एवं योसाविति। एवंशब्दस्तथाशब्दस्यार्थे। यथात्र शास्त्रे वचनात् स्वं रूपं शब्दस्य प्रत्यायकं तथानुकार्यस्यानुकरणमित्यर्थः। किं पुनरिति। अभिन्नरूपत्वादनुकार्यानुकरणयोरभेदं मन्यमानः पृच्छति आम्नायशब्दानामिति। अन्यस्य भावोन्यभावः। अन्यभाव एवान्यभाव्यम्। ब्राह्मणादिषु प्रतिपदपाठात् स्वार्थे ष्यञ्। अथ वा अन्यो भावोन्यद्वस्तु तस्य भाव आन्यभाव्यम्। अन्यवस्तुत्वमित्यर्थः। यद्यप्यनुकार्यानुकरणयोरर्थभेदादन्यत्वनिश्चयस्तथाप्यन्यत्वस्य दार्ढ्याय स्वरादिभेदोपन्यासः। स्वरइति। अस्येत्यूडिदमित्यन्तोदात्तत्वम्। वामशब्दः कषात्वत इत्यन्तोदात्तः।

श्मशाने नाध्येयम्। चतुष्पथे नाध्येयमिति। कालः, कालः खल्वप्याम्नाये नियतः। नामावास्यायामधीयीत न चतुर्दश्यामिति। पदैकदेशसुब्लोपदर्शनाच्च*। पदैकदेशः खल्वप्याम्नाये दृश्यते। अस्यवामीयम्। ननु चैष सुब्लोपः स्यात्। सुब्लोपदर्शनाच्च। सुब्लोपः खल्वपि दृश्यते। अस्य वामीयमिति। तस्मादन्ये आम्नायशब्दा अन्य इमे। यदि तर्हि अन्य आम्नायशब्दा अन्य इमे मत्वर्थो नोपपद्यते। अस्यवामशब्दोऽत्रास्तीति। न संज्ञा संज्ञिनं व्यभिचरति॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक्॥ ६०॥ अध्यायानुवाकाभ्यां वा लुक् *। अध्यायानुवाकाभ्यां वा लुग्वक्तव्यः। स्तम्भः स्तम्भीयः। गर्दभाण्डः। गर्दभाण्डीयः। अनुवाकः। अनुवाकीयः॥

धनहिरण्यात्कामे॥ ६१॥ धनहिरण्यात्कामाभिधाने *। धनहिरण्यात्कामाभिधान इति वक्तव्यम्। षष्ठ्यर्थे ह्यनिष्टप्रसङ्गः *। षष्ठ्यर्थे हि सति अनिष्टं प्राप्नोति। धने कामोऽस्येति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। कस्मान्न भवति। धने कामोऽस्येति। अनभिधानात्॥

अथ वा ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण इति णान्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। अनुकरणं त्वस्यवामशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः। प्रकृतिवदनुकरणमित्येतत्तु विरोधादत्र स्वरे नाश्रीयते। अनुकरण एकस्मिन् पदे उदात्तद्वयविरोधात्। वर्णानुपूर्वीति। अनुकरकरणं तु व्युत्क्रमेणाप्युच्चार्यमाणं सादृश्यादनुकार्यस्य प्रत्यायकं भवति। देश इति। अनुकरणस्य तु देशकालनियमाभावः। पदैकदेशेति। आम्नाये अस्यवामस्येति प्रयुज्यते तदेकदेशस्यास्यवामशब्दस्यानुकरणमेकदेश एवास्यवामशब्दो दृश्यते। अस्यवामीयशब्दे प्रकृतिरित्यर्थः। सुब्लोपदर्शनाच्चेति। यदि षष्ठ्या लुकि कृते रूपमेतद्भवतीत्युच्यते तदा पूर्वपदेति लुक्प्रसङ्गः। अनुकरणस्य तु विभक्त्यर्थाप्रतिपादनात् सुप्त्वाभावाल्लुगभावः। मत्वर्थो नोपपद्यत इति। अनुकार्येण सूक्तनाम्नोस्तद्वत्ता न त्वनुकरणेनेति भावः। न संज्ञेति। अनुकरणं प्रत्यायकत्वात्संज्ञा। अनुकार्यं तु प्रत्याय्यत्वात् संज्ञि। अव्यभिचारश्चावश्यप्रत्याय्यत्वात्संज्ञिनस्तत्र यथा गवादयः शब्दाः सास्नावदर्थं प्रत्याययन्तस्तेनार्थेन तद्वति मतुपमुत्पादयन्ति गोमानिति। तथा अनुकरणशब्दाः प्रथमासमर्थाः स्वेनार्थेनानुकार्येण तद्वति छप्रत्ययमिति न कश्चिद्दोषः। अनुकरणशब्दश्चानुकार्यं स्वजातिसमवेतं वक्तीति जातिशब्द इति लकारवार्तिके ऽभिहितम्॥ ५९॥

अध्याय॥ अध्यायानुवाकाभ्यामिति। तादर्थ्ये एषा चतुर्थी अध्यायानुवाकार्थो यश्छस्तस्य वा लुग्वक्तव्यः। तेन पक्षे श्रवणं भवति। लुग्विधानमेव ज्ञापकमध्यायानुवाकयोश्छो भवतीति। तत्र मतुप्प्रकरण एवास्मिन् सूत्रे कर्तव्ये यदत्र छस्य लुग्विधानं तस्मात्पाक्षिको लुगनुमीयते इत्याहुः॥ ६०॥

धन॥ कामाभिधान इति। इच्छामात्राभिधान इत्यर्थः। षष्ठ्यर्थे हीति। यद्यप्यत्र षष्ठ्यर्थो न प्रकृतस्तथापि कामयत इति कामः कर्तृसाधनकामशब्दोपादाने

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ ७२ ॥ किं यः शीतं करोति स शीतकः । यो वा उष्णं करोति स उष्णकः । किं चातः । तुषारे आदित्ये च प्राप्नोति । एवं तर्ह्युत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । शीतमिव शीतम् । उष्णमिवोष्णम् । य आशु कर्तव्यानर्थांश्चिरेण करोति स उच्यते शीतक इति । यः पुनराशु कर्तव्यानर्थानाश्वेव करोति स उच्यते उष्णक इति ॥

अधिकम् ॥ ७३ ॥ अधिकमिति किं निपात्यते । अध्यारूढस्योत्तरपदलोपः कश्च प्रत्ययः । अध्यारूढमधिकम् । भवेत्सिद्धमध्यारूढो द्रोणः खार्यां अधिको द्रोणः खार्यामिति । इदं तु न सिध्यति । अध्यारूढा द्रोणेन खारी अधिका द्रोणेन खारीति । गत्यर्थानां हि क्तः कर्तरि विधीयते । गत्यर्थानां वै क्तः कर्मण्यपि विधीयते ॥

पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ७४ ॥ किं यः पार्श्वेनान्विच्छति स पार्श्वकः । किं चातः । राजपुरुषेऽपि प्राप्नोति । एवं तर्हि उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । पार्श्वमिव पार्श्वम् । य ऋजुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थाननृजुनोपायेनान्विच्छति स उ-

---

धनस्य लाभयिता देवदत्तादिर्धनकशब्देनाभिधीयतइति सामर्थ्यात् षष्ठ्यर्थे एव प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अनभिधानादिति । कामशब्देनेच्छामात्रमभिधीयते न तु कामयिता । ततश्च तत्रेत्यधिकाराद्धनहिरण्याभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यामिच्छामात्रे प्रत्ययो भवति । धनको देवदत्तस्येति न तु तद्वतीति भावः ॥ ६९ ॥

शीतो ॥ किं यः शीतमिति । शीतोष्णशब्दयोः स्पर्शविशेषो मुख्यार्थ इति तत्संप्रत्ययेनैव भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः । उत्तरपदलोप इति । नात्र समासावयव उत्तरपदमभिप्रेतं समासस्यासंभवात् । किं तर्हि उत्तरं यत्पदं द्योतक इवशब्दस्तस्यापि गतार्थत्वाद्वृत्तिविषये ऽप्रयोग इत्यर्थः । यथा मन्दतायुक्तं शीतं साति शीते कार्यकरणे पाटवाभावात्तद्वन्मन्दकरणं शीतमित्युच्यते । एवमाशुकरणमुष्णम् । तत्र क्रियाविशेषणाभ्यां कर्मभ्यां प्रत्ययः शीतं कारी शीतकोऽलस इत्यर्थः । उष्णं कारी उष्णको दक्षः । प्रयोगदर्शनाच्च गौणस्याप्यर्थस्येह क चिद्भवति ॥ ७२ ॥

अधिकम् ॥ किं निपात्यत इति । यद्यधिशब्दात्ससाधनक्रियावचनात् कन्निपात्यते तदा कर्तृकर्मणोरन्यतरस्य साधनस्याभिधानेन भाव्यम् तत्र कर्तुरङ्गीकरणे कर्मणोऽभिधानं न प्राप्नोति कर्माश्रयणे कर्तुरभिधानस्याप्रसङ्ग इति मत्वा प्रश्नः । अध्यारूढस्येति । लौकिके प्रयोगे अधिकशब्देन विषयभेदेन कर्तृकर्मणोरनभिधानदर्शनादनङ्गीकृतसाधनभेदमध्यारूढस्येदं निपातनं स चोभयार्थ इति न कश्चिद्दोषावसरः । खार्यामिति । यदा कर्तरि क्तस्तदा कर्मणो ऽनभिधानाद् द्वितीयायां प्राप्तायां यस्मादधिकमिति ज्ञापकात्पञ्चमी भवति । औपश्लेषिकाधिकारणविवक्षायां तु सप्तमी तथापि तदस्मिन्नधिकमिति निर्देशः कृतः ॥ ७३ ॥

पार्श्वेन ॥ राजपुरुष इति । स हि राजा पार्श्वाश्रयेणार्थमिच्छतीति भावः । ऋजु-

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥ प्राये संज्ञायां वटकेभ्य इनिः *। प्राये संज्ञायां वटकेभ्य इनिर्वक्तव्यः । वटकिनी पौर्णमासी ॥

श्रोत्रियंश्छन्दोधीते ॥ ८४ ॥ किं निपात्यते । श्रोत्रियंश्छन्दोधीत इति वाक्यार्थे पदवचनम् * । छन्दोधीत इत्यस्य वाक्यस्यार्थे श्रोत्रियनित्येतत्पदं निपात्यते । छन्दसो वा श्रोत्रभावः तदधीत इति घंश्च * । छन्दसो वा श्रोत्रभावो निपात्यते तदधीते इत्यस्मिन्नर्थे घंश्च प्रत्ययः । छन्दोधीते श्रोत्रियः ॥

श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥ इनिठनोः समानकालग्रहणम् *। इनिठनोः समानकालग्रहणं कर्तव्यम् । अद्य भुक्ते श्वः श्राद्धिक इति मा भूत् । उक्तं वा * । किमुक्तम् । अनभिधानादिति ॥

साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ९१ ॥ संज्ञायामिति किमर्थम् । त्रिभिः साक्षाद् द्रष्टव्यं भवति यश्च ददाति यस्मै च दीयते यश्चोपद्रष्टा तत्र सर्वत्र प्रत्ययः प्राप्नोति । संज्ञाग्रहणसामर्थ्याद्धनिकान्तेवासिनोर्न भवति ॥

बध्यते तच्छृङ्खलमुच्यते । बाल उष्ट्रः करभः । इहेति । यद्यपि रज्जोः करणत्वं तथापि शृङ्खलस्य करणत्वमस्त्येव तदन्तरेण बन्धनस्याभावात् । अथ वेति । रज्जुः शृङ्खलशब्देन तत्साहचर्यादुच्यत इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

तदस्मिन्नन्नम् ॥ वटकेभ्य इनिरिति । कनि प्राप्ते वचनम् । मत्वर्थीयस्त्विनिः सप्तम्यां च न तौ स्मृताविति नास्ति ॥ ८२ ॥

श्रोत्रियन् ॥ वाक्यार्थ इति । वाक्यार्थस्य सम्बन्धरूपस्य क्रियारूपस्य वाऽसत्वभूतत्वात् श्रोत्रियशब्दस्य च सत्त्वभूतार्थाभिधायित्वाद्वाक्यार्थग्रहणेन तदाश्रयश्छन्दोध्याय्युपचारादभिहितः । तत्राविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागः श्रोत्रियशब्दो निपात्यते । नकारः स्वरार्थः । तेनाद्युदात्तत्वं नित्करणसामर्थ्याद्व्यपवर्गाभावेऽपि भवति । छन्दसो वेति । तस्मिन्पक्षे घनाऽणो बाधप्रसङ्गात् छान्दसशब्दो न सिध्यतीति तावतिथंग्रहणमित्यतो वाग्रहणमनुवर्त्यम् । अथ वा विशेषतः छन्दोध्यायिनि तदर्थानुष्ठायिनि श्रोत्रियशब्दस्य निपातनादध्येतृमात्रे छान्दसशब्दस्य नास्ति बाधः ॥ ८३ ॥

श्राद्ध ॥ समानकालग्रहणमिति । भुजिना समाने काले प्रत्ययप्रयोगो यथा स्यात् । यस्मिन्काले भुजिक्रियाहिततृप्तिलक्षणविशेषानुवृत्तिस्तस्मिन्नेव श्राद्धिश्राद्धिकशब्दयोरुच्चारणम् नतु कालान्तरे । स च समानः कालो लोकप्रसिद्ध्यानुसारेणाद्यतन एव द्रष्टव्यः तेन यदा द्वितीये ऽहनि कस्य चिदन्नमपरिणतं तदा प्रत्ययाभावः ॥ ८५ ॥

साक्षात् ॥ संज्ञायत इति संज्ञेत्यर्थ एव व्यपदिश्यमानो विधीयते । अथ वा संज्ञायते ऽनयेति संज्ञा निपातनाद् ल्युडभावः । ततः शब्द एव संज्ञाशब्देनोच्यते । संज्ञायां विषये कार्यं भवतीत्यर्थः । लक्ष्यानुसारिप्रतिपन्नपेक्षया प्रश्नः । संज्ञाग्रहणं किमर्थमिति । लक्षणानुसारिप्रतिपन्नपेक्षया तूत्तरम् । त्रिभिरिति । अन्तेवासिशब्देन शिष्यसाधर्म्यात्पारतन्त्र्याद्धमर्ण उच्यते ॥ ९१ ॥

क्षेत्रियच्परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ९२ ॥ किं निपात्यते । क्षत्रियः श्रोत्रियवत् * । क्षेत्रियः श्रोत्रियवन्निपात्यते । परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इत्येतस्य वाक्यस्यार्थे क्षेत्रियजित्येतत्पदं निपात्यते । परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इति परलोपो घंश्च * । परक्षेत्राद्वा तत्र चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे परलोपो घंश्च प्रत्ययः । परक्षेत्रे चिकित्स्यः क्षेत्रियः ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ ९४ ॥ किमर्थमिमावर्थावुभौ निर्दिश्येते अस्यास्मिन्निति । न यद्यस्य भवति तस्मिन्नपि तद् भवति । यच्च यस्मिन् भवति तत्तस्यापि भवति । नैतयोरावश्यकः समावेशः । भवन्ति हि देवदत्तस्य गावो न च तास्तस्मिन्नाधृता भवन्ति । भवन्ति च पर्वते वृक्षा न च ते तस्य भवन्ति ।

क्षेत्रि ॥ परक्षेत्रे जन्मान्तरशरीरे चिकित्स्यो व्याधिरसाध्यत्वात् क्षेत्रियः । तथा परक्षेत्रे धान्यार्थे क्षेत्रे यानि तृणानि जातानि विनाश्यानि तानि क्षेत्रियाणि । तथा परदारे निग्राह्यः क्षेत्रियः । तथा परशरीरेषु संक्रमय्य यद्विषं चिकित्स्यते तत् क्षेत्रियम् ॥

इति श्रीकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥

तदस्य ॥ शाखावान् वृक्ष इत्यादौ वृक्षादेराधारभावोऽप्यस्ति तत्पूर्वकं संबन्धित्वं चेत्यन्यतरोपादानेनेष्टविषये सिद्धिं मत्वा पृच्छति किमर्थमिति । कस्मा इदं किमर्थम् । कोर्थोऽस्येति वा किमर्थमेतच्च निर्देशक्रियाविशेषणं न तु निर्दिश्यमानविशेषणमिति नपुंसकैकवचननिर्देशः । यद्यस्येति । नशब्द काक्वा प्रयुक्तो भवत्येवेति विधिं गमयति । नैतयोरावश्यक इति । अवश्यंभाव आवश्यकं मनोज्ञादेराकृतिगणत्वादोरावश्यक इति निपातनाद्वा वुञ् प्रत्ययः । अव्ययानां भमात्र इति विलोप आवश्यकमस्मिन्नस्तीत्यावश्यकः । अर्शआदेराकृतिगणत्वादच्प्रत्ययः । इह यदा संबन्धः सर्वकारकपूर्वः नाधारपूर्वक एव यथा देवदत्तस्य गाव इति क्रयप्रतिग्रहादिक्रियाविषयकर्तृत्वपूर्वकः स्वस्वामिसंबन्धस्तदा सप्तम्युपादाने कारकान्तरपूर्वसंबन्धाग्रहणादस्येति षष्ठ्यर्थोऽप्युपादानीयः । तथा षष्ठ्यर्थमात्रनिर्देशे यत्राधिकरणं शेषसम्बन्धानामितरसम्बन्धित्वेनाविवक्षितम् । वृक्षा अस्मिन् पर्वते सन्तीति तत्र प्रत्ययो न स्यात् । न ह्यत्र क्रियाकारकपूर्वः शेषसंबन्धो दृश्यते । वृक्षैः पर्वतस्यानारम्भात् नावयवावयविभावः । आनन्तर्यादिसंबन्धसंभवे ऽपि यत्र मत्वर्थीयेन भाव्यम् । तस्मादुभयोपादानम् । ननु किमुच्यते न तास्तस्मिन्नाधृता भवन्तीति । यावता यस्य चेश्वरवचनमित्येतत्प्रत्याख्यानायाधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इति सप्तमीसिद्ध्यर्थं भाष्यकारेणाभिहितं परिग्रहीतव्यम् । परिग्रहीत्रधीनमित्यादि । तथा च देवदत्ते गाव इत्यपि भवितव्यम् । कारकप्रकरणे हि गौणमुख्यन्यायस्यानाश्रयणाद्गौणस्याधारस्याप्यधिकरणसंज्ञया भाव्यम । यथा गङ्गायां घोषः कूपे गर्गकुलमिति । ततश्च सप्तम्युपादाने ऽपि गोमान् देवदत्त इति सिध्यत्येव । नैतदस्ति । सप्तमीमात्रनिर्देशे मुख्य एवाधिकरणे मत्वर्थीयाः स्युः । वृक्षवान् पर्वत इत्यादौ न तु गौणे गोमान् देवदत्त इत्यादौ कारकप्रकरणे हि गौणमुख्यन्यायानाश्रयणम् । अयं तु प्रत्ययविधिरिति स्यात् न्या-

अथास्तिग्रहणं किमर्थम्। सत्तायामर्थे प्रत्ययो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। संप्रति सत्तायां यथा स्यात्। भूतभविष्यत्सत्तायां मा भूत्। गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इति। न तर्हीदानीमिदं भवति।गोमानासीत् गोमान् भवितेति। भवति। न त्वेतस्मिन् वाक्ये। यदि त्वेतस्मिन् वाक्ये स्यात्।यथेहास्तेः प्रयोगो न भवति।गोमान् यवमानिति।एवमि-

---

याश्रयणमिति षष्ठीनिर्देशोऽपि कृतः। अथास्तिग्रहणमिति। संभवे व्यभिचारे च विशेषणविशेष्यभावो भवति। यथा नीलोत्पलमिति। सत्तां तु पदार्थो न व्यभिचरति। तामन्तरेण पदोच्चारणासंभवात्तस्या एव सर्वशब्दप्रवृत्तौ कारणत्वादिति प्रश्नः। सत्तायां प्रत्ययो यथा स्यादिति। सत्तायां वर्तमानात्सत्तोपाधिकार्थाभिधायिनः प्रत्ययो यथा स्यादित्यर्थः। न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीति। यावद्बुद्ध्या पदार्थो न विषयीकृतस्तावत्पदस्य प्रयोगाभावः। तस्माद् बुद्धिसत्तासमाविष्टोऽर्थो विधिनिषेधजननादिभिः संबध्यते। वृक्षोऽस्ति वृक्षो नास्ति वृक्षो जायत इति। अत्यन्तासतोऽपि बहिः शशविषाणादीनर्थान् बुद्ध्या विषयीकृत्य शशविषाणादिप्रयोगस्तस्माद् बुद्ध्या रूढोपचरितसत्ताशब्दप्रयोगाश्रयत्वादव्यभिचारेत्यर्थः। सैव तु बुद्धिसत्ताप्रयोक्तृप्रतिपत्तॄणां बहीरूपतयावभासते। यदि तु वृक्षादीनां बाह्यसत्तासमाविष्टं वस्तु वाच्यं स्यात्तदा वृक्ष इत्यतः सत्तावगमादस्तीत्यस्य गतार्थत्वात् प्रयोगो न स्यात्। नास्तीत्यस्य च सत्ताविरोधात्प्रयोगाप्रसङ्गः। अङ्कुरो जायत इति च प्रयोगो न स्यात्। सतो जन्मविरोधात्। उपचारसत्तायां त्वेते दोषा नावतरन्ति। बुद्धिसत्तासमाविष्टस्य बहिःसत्त्वासत्त्वजननप्रतिपादनायास्ति नास्ति जायत इति प्रयोगयोगात्। अन्ये तु वर्णयन्ति यत्र क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति गम्यत इत्येतदाश्रयणेन न सत्तां पदार्थो व्यभिचरतीत्युक्तम्। तेषां सम्प्रति सत्तायां यथा स्यादिति परिहारग्रन्थो नोपपन्नः। राजपुरुष इत्यादौ च सम्बन्धप्रतिपादनेऽस्तेराक्षेपाभावादनैकान्तिकमेतत्। सम्प्रति सत्तायामिति। वर्त्तमानसत्तायां बाह्यायां सत्तायामित्यर्थः। भूतभविष्यत्सत्तयामिति। भूतभविष्यतोर्या सत्ता अतीतानागतवस्तुपरामर्शिबुद्धितत्त्वोत्प्रेक्षितोपचरितरूपा तस्यां मा भूदित्यर्थः। या तु मुख्या सत्ता सा भूतभविष्यत्सत्तेति व्यपदेष्टुं न शक्यते। सदित्यस्य लडन्तस्य वर्तमानकालविषयत्वाद् भूतभविष्यतोः सत्तेति सम्बन्धायोगात्। नापि भूता सत्ता भविष्यन्ती सत्तेति सामानाधिकरण्येन सम्बन्धोपपत्तिः। अथाश्रयस्य भूतभविष्यत्त्वाद्भूता सत्ता भविष्यन्ती सत्तेत्युच्यते तथाप्यसौ वर्तमाना न भवतीति तत्र प्रत्ययाभावः। तेन गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इत्यत्रार्थे गोमानिति प्रयोगो न भवति। न तर्हीति। विद्यमान एव देवदत्ते तद्गवीनामतीतानागतत्वप्रतिपादनाय गोमानासीत् गोमान् भवितेति प्रयुज्यते। तत्र प्रकृत्यर्थस्य सम्प्रति सत्ताया अभावात् प्रत्ययाप्रसङ्गः। गुणधर्मस्य च प्रधान आरोपादासीद्भवितेति प्रत्ययार्थस्यातीतानागतव्यपदेश इति चोदको मन्यते। भवतीति। अवस्थातुर्विद्यमानत्वेऽप्यवस्थाविशेषस्य भूतभविष्यत्त्वादासीद्भवितेति व्यपदेशः यथश्वरं य ॥र्म इति सिद्धान्तवादिनोऽभिप्रायः। न त्वेतस्मिन् वाक्य इति।

ह्यपि न स्यात्। गोमानासीत्। गोमान् भवितेति। सति चास्तेः प्रयोगे यथेह बहुवचनं श्रूयते। गावोऽस्यासन् गावोस्य भवितार इति। एवमिहापि स्यात्। गोमानासीद् गोमान् भवितेति। का तर्हीयं वाचोयुक्तिः गोमानासीद् गोमान् भवितेति। एषैषा वाचो युक्तिः। नैषा गवां सत्ता कथ्यते। किं तर्हि। गोमतस्सत्तैषा कथ्यते। अस्त्यत्र वर्तमानकालोस्तिः। कथं तर्हि भूतभविष्यत्सत्ता गम्यते धातुसम्बन्धे प्रत्यया इति। इदं तर्हि प्रयोजनमस्तियुक्ताद्यथा स्यात्। अनन्तरादियुक्तान्मा भूदिति। गावोस्यानन्तरा गावोस्य समीप इति। अथ क्रियमाणेऽप्यस्तिग्रहणइह कस्मान्न भवति गावोस्य सन्त्यनन्तरा गावोस्य सन्ति समीप इति।

गावोस्यासन्न् गावोऽस्य भवितार इत्यत्रार्थे गोमानिति न प्रयुज्यते इत्यर्थः। यथेति। प्रत्ययान्तेनैव प्रकृत्यर्थोपाधेः प्रतीतत्वात्तदुपाधिवाचिनः प्रयोगाभावः यथादाण्डाक्रीडेति प्रहरणशब्दस्येति भावः। सति चेति। सामान्याभिधाने विशेषावगमाय दृश्यते प्रयोगः। यथोत्पुच्छयते इत्यादावसनविशेषप्रतिपादनाय व्युत्परीणामभिमनायत इत्यादौ च प्रत्ययार्थभवनविशेषावगमाय सुदुरुदभीनामिति भावः। एवमिहापीति। प्रकृत्यर्थसत्ताकालविशेषावधारणाय वाक्यवद्बहुवचनान्तस्यास्तेः प्रयोगप्रसङ्गः। का तर्हीति। गोमतो वर्तमानत्वादासीद्भवितेति प्रयोगानुपपत्तिरिति मत्वा प्रश्नः। एषैषेति। या एषा शिष्टैः प्रयुक्ता सैषैव वाचोयुक्तिः। यथास्माभिर्व्याख्यायते न त्वन्यथेत्यर्थः। नैषेति। साक्षादित्यर्थः। गोमतस्सत्तेति। अतीतानागता चेति शेषः। अवस्थाविशेषस्यातीतानागतत्वादवस्थातुरतीतानागतत्वमिति प्रागेवोक्तम्। अस्त्यत्रेति। चोदकः। गोमानित्यादौ वर्तमानसत्तायुक्तः प्रकृत्यर्थः प्रतीयत एवास्तिर्भवन्तीपर इत्यन्तरङ्गत्वात्सत्तायास्तथा च प्रत्ययान्तादेव शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् प्रकृत्यर्थसत्तावगमात् सत्तावाचिपदाप्रयोगः। तस्मादङ्गीकृतसत्तः प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थमवच्छिनत्तीति न कर्तव्यमस्तिग्रहणम्। चोदक एव कथं तर्हीत्याशङ्क्य धातुसम्बन्ध इति परिहरति। तत्रारम्भपक्षे प्रत्ययाधिकारे प्रत्ययग्रहणस्येदं प्रयोजनम्। धात्वधिकारविहितानामपि तद्धितानां कालान्तरे धातुसम्बन्धे साधुत्वं यथा स्यादिति। यदा तु तत्सूत्रं प्रत्याख्यायते तदा हि स्वकाल एव प्रत्यया विधीयन्ते। तत्राग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनितेति विरुद्धकालक्रियासम्बन्धादग्निष्टोमयाजित्वस्यैव वाक्यार्थवशाद्भावित्वं गम्यते तथेहापि गोमानासीद् गोमान् भवितेति विरुद्धकालक्रियासंम्बन्धाद् गोमत्सत्तालक्षणावस्थाविशेषविषयातीतानागतत्वप्रतीतिरवस्थातुः सत्वे असत्वे च। तत्र प्रकृत्यर्थस्य वर्तमानसत्ताभावप्रतीतावपि शब्दसंस्कारस्यान्तरङ्गस्यानिवृत्तिर्यथा ग्रामान्नागच्छतीति। अस्तियुक्तादिति। अस्तिनैव युक्तादित्यर्थः। पूर्वोक्तेन न्यायेनास्त्युपाधिकत्वे लब्धे पुनरस्तिग्रहणं विशेषणान्तरयुक्तप्रकृत्यर्थनिराकरणार्थम्। गावोस्येति। अनन्तरमव्यवहित समीपं तु व्यवहितमपीति भावः। गावोस्य सन्त्यनन्तरा इति। केवलानामनन्तरादीनां भवत्वस्तिग्रहणान्निरासः इह तु सत्तासद्भावात् प्राप्नोत्येव प्रत्यय इति भावः। असामर्थ्यादिति।

असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । यथैव तर्हि क्रियमाणेऽस्तिग्रहणेऽसामर्थ्यादनन्तरादिषु न भवति । एवमक्रियमाणेऽपि न भविष्यति । अस्त्यत्र विशेषः । क्रियमाणेऽस्तिग्रहणे नान्तरेण तृतीयस्य पदस्य प्रयोगमनन्तरादयोऽर्था गम्यन्ते । अक्रियमाणे पुनरस्तिग्रहणे अन्तरेणापि तृतीयस्य पदस्य प्रयोगमनन्तरादयोऽर्था गम्येरन् । अथेह कस्मान्न भवति चित्रगुः शबलगुरिति । बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मतुप्प्रत्ययार्थस्य । अथेह कस्मान्न भवति चित्रा गावो यस्य सन्तीति । कुतः कस्मान्न भवति । किमवयवादाहोस्वित्समुदायात् । अवयवात्कस्मान्न भवत्यसामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् । सापेक्षमसमर्थं भवतीति । समुदायात्तर्हि कस्मान्न भवति । अप्रातिपदिकत्वात् । ननु च भोः आकृतौ शास्त्राणि प्रवर्तन्ते । तद्यथा । सुपेति वर्तमाने अन्यस्यान्यस्य च समासो भवति । सत्यमेवैतत् । आकृतिस्तु प्रत्येकं परिसमाप्यते । यावत्येतत्परिसमाप्यते ङ्याप्प्रा-

---

इह यः प्रकृत्यर्थोपाधिः प्रत्ययान्तेनान्तर्भावयितुं शक्यस्तदुपाधेरेव प्रत्ययेन भाव्यम् । न च गोमानित्येतत्प्रकृत्यर्थस्यानन्तर्यं गमयितुं शक्नोतीति तदभिधानाय वाक्यमेव प्रयुज्यते । स्वस्वामिभावस्तु सत्तयैवान्तर्भावित इति तत्प्रतीतिर्भवत्येव । क्रियमाण इति । प्रकृत्यर्थविषयं यदापेक्षं तृतीयत्वं गावः सन्त्यनन्ता अस्येति । तत्रास्तिग्रहणे क्रियमाणे केवल एवास्त्यर्थ उपाधिभावेन प्रत्ययान्तेऽन्तर्भवति न त्वानन्तर्यादिविशिष्ट इति प्रतीतिर्भवति । असति त्वस्तिग्रहणे धर्मान्तरावच्छिन्नस्याप्यस्त्यार्थस्यान्तर्भाव आशङ्क्येतेत्यर्थः । तत्र क्रियमाणेऽस्तिग्रहणेऽस्त्यर्थस्यैवान्तर्भावावगमाद्वाक्ये यत् तृतीयं पदमनन्तरा इति तद्वृत्तौ स्वार्थप्रतिपादनायावश्यं प्रयोक्तव्यम् । तत्प्रयोगे चासामर्थ्यम् । अक्रियमाणे त्वस्तिग्रहणेऽनेकस्याप्युपाधेरन्तर्भावसम्भावनया वृत्तावनन्तरपदप्रयोगमन्तरेणाप्यानन्तर्यावगमादसामर्थ्यं न स्यादित्यर्थः । चित्रगुरिति । सत्ताविशिष्टचित्रगवार्थः षष्ठ्यर्थश्चास्तीति प्रश्नः । बहुव्रीहिणेति । षष्ठ्यर्थ एव बहुव्रीहिविधानादित्यर्थः । कुतः कस्मादिति । समुदायावयवसन्निधानात्प्रश्नः । सापेक्षमिति । चित्राइति गुणपदं विशेष्यापेक्षं द्रव्यद्वारेणैव चित्रार्थस्य देवदत्तादिना सम्बन्धाद्गाव इत्येतदपि गुणापेक्षमित्येकार्थीभावं प्रतिपत्तुं न शक्नोति । तस्माद्वृत्तौ चित्रादिगुणानपेक्षप्रकृत्यर्थोपसर्जनप्रत्ययार्थावगमात्तत्समासार्थमेव वाक्यं प्रदर्शयितव्यं गावोऽस्य सन्तीति । अप्रातिपदिकत्वादिति । यदा सुबन्तात्प्रत्ययोत्पत्तिः समर्थात् प्रत्ययः प्रातिपदिकात्तु परः श्रूयत इत्येवमाश्रयणं तदा सुबन्तसमुदायस्य समासग्रहणान्नियमार्थादप्रातिपदिकत्वं सुबन्तत्वमपि नास्ति समुदायात्सुपोऽविधानात् प्रातिपदिकसमुदायस्याप्यर्थान्तरोपजनाभावादेका प्रातिपदिकसंज्ञा नास्तीत्यप्रातिपदिकत्वम् । विशेषणविशेष्यभावस्य हि पदावस्थायां प्रादुर्भावः न प्रातिपदिकावस्थायाम् । आकृताविति । जातौ कार्यमुच्यमानमनपेक्षितव्यक्तिगतसंख्याविशेषं सर्वतः प्रवर्तते यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति । ततश्च प्रातिपदिकसमुदायादपि प्रत्ययोत्पत्तिप्रसङ्गः ।

तिपादिकादिति तावदुत्पत्त्या भवितव्यम्। अवयवे चैतत्परिसमाप्यते न समुदाये। अथेह कस्मान्न भवति। पञ्च गावः सन्त्यस्य पञ्चगुर्दशगुरिति। प्रत्येकमसामर्थ्यात्समुदायाद् प्रातिपदिकत्वात् समासात्समासेनोक्तत्वात्। नैतत्सारम्। उक्तेपि हि प्रत्ययार्थे उत्पद्यते द्विगोस्तद्धितः। तद्यथा। द्वैमातुरः। पाञ्चनापितिरिति। नैष द्विगुः। कस्तर्हि। बहुव्रीहिः। अपवादत्वाद् द्विगुः प्राप्नोति। अन्तरङ्गत्वाद्बहुव्रीहिर्भविष्यति। कान्तरङ्गता। अन्यपदार्थे बहुव्रीहिरिति वर्तते। विशिष्टे ऽन्यपदार्थे तद्धितार्थे द्विगुस्तस्मिंश्चास्य तद्धिते ऽस्तिग्रहणं क्रियते। यदि तर्हि अतिप्रसङ्गाः सन्तीति तद्धितविधावस्तिग्रहणं क्रियते। बहुव्रीहावप्यस्तिग्रहणं कर्तव्यमस्तियुक्ताद्यथा स्यादनन्तरादियुक्तान्मा भूदिति। अथ बहुव्रीहौ दोषा न सन्ति तद्धितविधावपि नार्थोऽस्तिग्रहणेन। सत्यमेवमेतत्। क्रियते त्विदानीं तद्धितविधावास्तिग्रहणम्। तद्वै क्रियमाणमपि प्रत्ययविध्यर्थं नोपाध्यर्थम्। अस्तिमानिति मतुब् यथा स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। अप्रातिपदिकत्वात्। नैष दोषः। अव्ययमेषो ऽस्तिशब्दः। नैषोऽस्तेर्लट्। कथमव्ययत्वम्। विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा। निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा। एवमपि न सिध्यति। किं कारणम्। आस्तिना सामानाधिकरण्ये मतुब् विधीयते।

अन्यस्यान्यस्य चेति। अनेन जात्याश्रयत्वं कार्याणां समर्थयते। यदि हि व्यक्तिः पदार्थस्तदा कस्य चिदेवैकस्य सुबन्तस्य समासः प्रसज्येत न तु सर्वस्येत्यर्थः। प्रत्येकमिति। आश्रयगतैकत्वसंख्याविशिष्टा जातिः कार्ये आश्रीयते। यथा पशुना यजेतेति भावः। ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यत्रैकवचनान्तानां समाहारनिर्देशाद् गुणे संख्याया विवक्षितत्वादेकैकस्मात्प्रातिपादिकात्प्रत्ययोत्पत्तिःन तु तत्समुदायादित्यर्थः। उक्तेपीति। द्विगोर्लुग्विधानात्तद्धितार्थेत्यत्र स्यादर्थस्यार्थशब्दस्य ग्रहणाद्वा तद्धितार्थाद् द्विगोस्तद्धितो भवति पञ्चगुशब्दं च द्विगुं मन्यते न बहुव्रीहिम्। अपवादत्वादिति। अन्यपदार्थमात्रे सुबन्तमात्रस्य विधीयमानस्य बहुव्रीहेः संख्यायास्तद्धितार्थे पञ्चगुरित्यादौ विधीयमानो द्विगुर्विशेषविषयत्वाद्बाधकः प्राप्नोतीत्यर्थः। अन्तरङ्गत्वादिति। ननु चानवकाशेनान्तरङ्गमपि बाध्यते। नैष दोषः। यत्रैकनिमित्ता द्विगुबहुव्रीहिप्राप्तिस्तत्र द्विगुना बहुव्रीहिर्बाध्यतामिह तु द्विगुरस्त्यर्थमधिकमपेक्षते। तदाह तस्मिंश्चास्येति। तेन विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थस्य तद्धितार्थत्वादस्त्यर्थोऽवश्यापेक्ष्यो द्विगुना षष्ठ्यर्थमात्रापेक्षस्तु बहुव्रीहिः। यदि तर्हीति। यदि वचनमन्तरेणानन्तरेणानन्तरादीनां निवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः। अथ न सन्तीति। अनभिधानादेवानिष्टाप्रसङ्गादिति भावः। प्रत्ययविध्यर्थमिति। अस्तीति लुप्तपञ्चमीकः प्रकृतिनिर्देश इति भावः। अव्ययमिति। कर्तृविशिष्टसत्तावाचीति भावः। तथा चास्तित्वमिति भावप्रत्ययप्रयोगोपपत्तिः। न चास्तेरिति। गवादीनां सम्भवव्यभिचाराभ्यामस्तीति सामानाधिकरण्यं सम्भवत्यस्तेस्त्वव्यभिचारादस्ति सामानाधिकरण्या-

न चास्तेरस्तिना सामानाधिकरण्यं तदेतत् क्रियमाणमपि मत्वर्यविध्यर्थं नोपाध्यर्थम्। तस्माद् द्विगोस्तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। यदेतद् नास्ति सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध इति। सति हि तस्मिंस्तेनैव तत्सिद्धम्। अथ मत्वर्थीयान्मत्वर्थीयेन भवितव्यम्। न भवितव्यम्। किं कारणम्। अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोग इति। अर्थं सम्प्रत्याययिष्यामीति शब्दः प्रयुज्यते। तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेण न भवितव्यम्। किं कारणम्। उक्तार्थानामप्रयोग इति। न तर्हीदानीमिदं भवति। दण्डिमती शाला हस्तिमत्युपत्यकेति। भवत्यर्थान्तरे वृत्तित्वादर्थान्तरे वृत्तिः। षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते। सप्तम्यर्थे वा वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्तते। अथ मत्वन्तान्मतुपा भवितव्यम्। गोमन्तोस्य सन्ति यवमन्तोस्य सन्तीति। न भवितव्यम्। किं कारणम्। यस्य गोमन्तः सन्ति गावोपि तस्य सन्तीति। तत्रोक्तो गोभिरभिसम्बन्धे प्रत्यय इति कृत्वा तद्धितो न भविष्यति। न तर्हीदानीमिदं भवति। दण्डिमती शाला हस्तिमत्युपत्यकेति। भवत्यर्थान्तरे वृत्ताद् अर्थान्तरे वृत्तिर्भविष्यति। षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्तम्यर्थे वर्तते। सप्तम्यर्थे वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्तते। इहापि सप्तम्यर्थे वा वृत्तं षष्ठ्यर्थे वर्तते। षष्ठ्यर्थे वा वृत्तं सप्त-

---

भावः। तत्रास्तिमानिति वृत्तिविषये ऽस्तिक्रियायाः कर्तृविशेषे धने ऽस्तिशब्दो वर्तते। कर्तृसामान्येन प्रत्ययार्थस्य विशेषणायोगात्। तस्माद्द्विगोरिति। उपाध्यनुपादाने ऽपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्मतुपो बहुव्रीहेश्चास्त्युपाधिकार्थविषयत्वाद् द्विगुबहुव्रीह्योस्तुल्याश्रयत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गभावाभावाद्विशेषविहितेन द्विगुना बहुव्रीहिबाधनाद्द्विगोर्मतुबादेस्तद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। तेनैव तत्सिद्धमिति। द्विगौ प्रतिषिद्धे बहुव्रीहेर्भावाद् द्विगुप्रतिषेध एव युक्तः पञ्चखट्व इत्यादौ बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति। द्विगौ तु समासान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः। अथेति। यवमानस्यास्तीत्यादौ। अर्थगत्यर्थ इति। यस्य यवमानस्ति तस्य यवैरपि तत्सम्बन्धद्वारेण सम्बन्धोस्तीति यवमानित्यनेनैव यवमत्सम्बन्धावगमादिति भावः। दण्डिमतीति। यस्यां शालायां दण्डिनः पुरुषाः सन्ति दण्डा अपि तस्यां सन्तीति दण्डवतीत्यनेनैव पूर्वोक्तेन न्यायेन दण्डिसम्बन्धावगमान्मतुम्न प्राप्नोतीति भावः। अर्थान्तरे वृत्तादिति यदुक्तं तदेव विभजति षष्ठ्यर्थे वेति। एकजातीये हि सम्बन्धे मतुम्न भवति। यस्य हि यवमान् विद्यते तस्य यवा अपि सन्ति। इह तु यस्यां शालायां हस्तिनो गोमन्तश्च तस्यां नावश्यं हस्ता गावश्च सन्ति छिन्नहस्तानामपि हस्तित्वजातिसम्बन्धात्तद्देशासंनिहितगोभिरपि गोमत्त्वाच्च अथ मत्वन्तादिति। पूर्वोक्तन्यायस्य मतुप्यपि सद्भावात् प्रश्नः। यस्य गोमन्त इति गावो विद्यन्ते येषु ते गोमन्तो ग्रामास्ते यस्य सन्तीत्यर्थः। गावोपीति। द्विविधो हि गोभिः सम्बन्धः साक्षात्पारम्पर्येण वेति भावः। ततो गोमानित्ययं शब्दो द्विविधमपि सम्बन्धः। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनान्तर्भावयितुं शक्तस्तत्र पारम्पर्येण गोसम्बन्धे ऽभिप्सिते गोमत्सम्बन्धोप्याक्षिप्त एव तद्द्वारकत्वाद्गोसम्बन्धस्य। न तर्हीति। न्यायस्य तुल्यत्वादिति भावः। इहापीति। मत्वन्तादपि मतु-

म्यर्थे वर्तते । अन्यथाजातीयकः खल्वपि गोभिराभिसम्बन्धे प्रत्ययः । अन्यथाजातीयकस्तद्वता येनैव खल्वपि हेतुना एतद्वाक्यं भवति गोमन्तोस्य सन्ति यवमन्तोऽस्य सन्तीति तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । तस्मान्मत्वर्थीयान्मतुबादेः * । तस्मान्मत्वर्थीयान्मतुबादेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । तं चापि ब्रुवता समानवृत्तौ सरूप इति वक्तव्यम् । भवति हि दण्डिमती शाला हस्तिमत्युपत्यकेति । शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुवर्थिकः । सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते ॥ किं पुनरिमे मतुप्प्रभृतयः सन्मात्रे भवन्ति । एवं भवितुमर्हति । मतुप्प्रभृतयः सन्मात्रे इति चेदतिप्रसङ्गः * । मतुप्प्रभृतयः सन्मात्र इति चेदतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति । व्रीहिरस्य यवोस्येति । तस्माद् भूमादिग्रहणं कर्तव्यम् । के पुनर्भूमादयः । भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेतिशा-

---

प्रसङ्गो न्यायस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । अन्यथाजातीयक इति । सम्बन्धे प्रत्ययावगम इत्यर्थः । गोमानित्युक्ते साक्षाद्गोभिः सम्बन्धः प्रतीयते । गोमत्सम्बन्धे गोसम्बन्धो नावश्यंभावो न हि गोमत्स्वामिना गोस्वामिना भाव्यमिति नियम इत्यर्थः । येनैवेति । वृत्तिवाक्ययोस्तुल्यार्थत्वाद्वृत्तेरिव वाक्यस्याभावः स्याद् वाक्यवद्वा वृत्तिप्रसङ्गः । मत्वर्थीयान्मतुबादिप्रतिषेध इति । न केवलं मत्वन्तान्मतुब्नेष्यते । यावता ठन्नन्तादिनिठनावपि नेष्येते इति सामान्येनोक्तम् । सामान्येन प्रतिषेधं विधाय विशेषप्रतिपादनायाह तं चापीति । समानवृत्ताविति । समाने प्रत्ययार्थे षष्ठ्यर्थे वृत्तं षष्ठ्यर्थे न वर्तते सप्तम्यर्थे वृत्तं सप्तम्यर्थे न वर्तते इत्यर्थः। तेन सप्तम्बां च न तौ स्मृताविति वचनात् षष्ठ्यर्थे इनिठनोर्विधानात्समानवृत्तित्वाद्विरूपोपि इनिष्ठन्नन्तान्न भवति । दण्डिका अस्य सन्तीति तथा भिन्नवृत्तावपि सरूपो न भवति । यवमन्तो ग्रामा अस्य सन्तीति । अथ हस्तिमान् राजेति समानवृत्तित्वात्कथं प्रत्ययः । हस्तिशब्दस्य जातिशब्दत्वान्न सम्बन्धः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यदोषोतएवाहस्तीति कृते मत्वर्थीये नञ्समासः क्रियते न बहुव्रीहिः । न ह्यहस्त इत्युक्ते जातिपर्युदासप्रतीतिर्यत्र तु समानार्थत्वं तत्र बहुव्रीहिरेव भवति यथाऽगुरनश्व इति । न तु अगोमाननश्ववानेति । यत्रापि मत्वर्थीयेनार्थविशेषप्रतीतिस्तत्रापि तदन्तेन नञ्समासो यथाऽदण्डी अपुच्छी अवाग्मीति । दण्डपुच्छसंयोगनिषेधस्य सम्यग्भावित्वनिषेधस्य च बहुव्रीहेरनवगमात् । शैषिकादिति । शैषिकाच्छैषिकः सरूपो नेष्टः । यथा शालायां भवः शालीयो घटस्तत्र भवस्तस्येदमिति वा छान्ताच्छो न भवति । विरूपस्तु भवत्येव । अहिच्छत्रे भव आहिच्छत्रः तत्र भव आहिच्छत्रीय इति । तथा मतुबर्थीयान्मतुबर्थीयः सरूपो नेष्टो यथा यवमानस्यास्तीति । मत्वन्तान्मतुब् न भवति । समानवृत्ताविति तु श्लोकानुरोधान्नोक्तम् । पूर्वमेव च विषयः प्रविभक्तः । सन्नन्तादिति । सरूप इत्यपेक्ष्यते । सारूप्यं चाव्यभिचारात् । तेन समानत्वं लक्ष्यते । तच्चार्थकृतम् । तेनेच्छासन्नन्तादिच्छासन्न भवति । अर्थान्तराभिधायिनस्तु भवत्येव । जुगुप्सिषते मीमांसिषतइति । किं पुनरिति । विशेषानुपादानात्सन्मात्रस्य सर्वत्र चानिष्टप्रसङ्गात् प्रश्नः । अभिधानतो व्यवस्था वक्ष्यामीत्याह एवं भवितुमर्हतीति । भूमेति । यद्यपि

यने । संबन्धेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥ भूम्नि, गोमान् यवमान् । निन्दायाम्, ककुदावर्ती । संखादकी । प्रशंसायाम्, रूपवान् । वर्णवान् । नित्ययोगे, क्षीरिणो वृक्षाः । कण्टकिनो वृक्षाः । अतिशायने, उदरिणी कन्या । संसर्गे, दण्डी । छत्री । तर्हि भूमादिग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । कस्मान्न भवति । व्रीहिरस्य यवोस्येति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । अनभिधानादिति । इतिकरणः खल्वपि क्रियते । ततश्चेद्विवक्षा, भूमादियुक्तस्यैव च विवक्षा । गोमान् यवमान् । भूमादियुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते । नहि कस्य चिद्यवो नास्ति । संखादकी । ककुदावर्ती । निन्दायुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते । न हि कश्चिन्न संखादकी । रूपवान् । वर्णवान् । प्रशंसायुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते । न हि कस्य चिद्रूपं नास्ति । क्षीरिणो वृक्षाः । कण्टकिनो वृक्षा इति । नित्ययुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते । न हि कस्य चित् क्षीरं नास्ति । उदरिणी कन्येति । अतिशायनयुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते । न हि कस्य चिदुदरं नास्तीति । दण्डी । छत्री । संसर्गयुक्तस्यैव सत्ता कथ्यते । न हि कस्य चिद्दण्डो नास्ति छत्रं वा । यावतीभिः खल्वपि गोभिर्वाहिदोहप्रसवाः कल्पन्ते तावतीषु सत्ता कथ्यते । कस्य चिच्चतसृभिः कल्पन्ते । कस्य चिच्छतेनापि न प्रकल्पन्ते । सन्मात्रे चर्षिदर्शनात् । सन्मात्रे च पुनः ऋषिर्दर्शयति मतुपम् । यवमतीभिरद्भिर्यूपं प्रोक्षतीति । गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक् * । गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः । शुक्लः । कृष्ण इति । अव्यतिरेकात्सिद्धम् । न गुणो गुणिनं व्यभिचरतीति । अव्यतिरेकात्सिद्धमिति

त्रिप्रभृतिषु बहुत्वं व्यवस्थितं तथाप्यभिधानमाश्रयणीयम् । न हि यस्य त्रयः यवाः सन्ति स यवमानित्युच्यते । इतिकरण इति । इतिशब्दस्य बह्वर्थत्वादिह विवक्षार्थत्वमिति भावः । न हि कस्य चिदिति । मत्वर्थीयान्तानाभिधानस्यापि संबन्धोस्तीत्येवंपरमेतत् न हि कश्चिन्न संखादकीति । संखादको दशनः स च सर्वस्यास्तीति विशेषणोपादानान्निन्दाप्रतीतिः । न हीति । रूपमात्रसंबन्धे ऽवगते रूपवानयमिति विशेषणोपादानात् प्रशंसाप्रतीतिः । यावतीभिरिति । क्रियमाणे ऽपि भूमादिग्रहणे विशिष्टमेव बहुत्वमभिधानवशादाश्रयणीयं ततश्चाकरणमेव भूमादीनां ज्याय इति भावः । यवमतीभिरिति । संस्कारस्यादृष्टार्थत्वाज्जातिमात्रसंबन्धोऽत्र विवक्षितः । गुणवचनेभ्य इति । शुक्लादय एवाभिन्नरूपा गुणे तद्वति च द्रव्ये वर्तमाना गृह्यन्ते न तु रूपादयः सर्वदा गुणमात्रवाचिनः । अव्यतिरेकादिति । गुणगुणिनोः सोयमित्यभिसंबन्धादभेदाध्यवसायादुत्पत्तिरेव मतुपो नास्तीत्यर्थः । न गुण इति । गुणगुणिनोर्जातितद्वतोरिव युतसिद्ध्यभावात्सोयमित्यभेदात्संबन्ध इत्यर्थः । दृश्यते व्यतिरेक इति । जातिरुत्पात्तिप्रभृत्याऽऽविनाशाद् द्रव्यं न जहाति तदात्मैव प्रतीयते शब्देन चाभिधीयते गोः शाबलेय इति न तु शाबलेयस्य गोरिति । गुणाः पुनरुपायिनश्चापायिनश्चेति द्रव्याद्भेदेन प्रतीयन्ते

वेद् दृष्टो व्यतिरेकः ॥ दृश्यते व्यतिरेकः । तद्यथा । पटस्य शुक्ल इति । तथा च लिङ्गवचनसिद्धिः । एवं च कृत्वा लिङ्गवचनानि सिद्धानि भवन्ति. शुक्लं वस्त्रम् । शुक्ला शाटी । शुक्लः कम्बलः । शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद् गुणस्यापि भवति ॥

रसादिभ्यश्च ॥ ९५ ॥ किमर्थमिदमुच्यते न तदस्यास्त्यस्मिन्निसेव मतुप्सिद्धः । रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् * । रसादिभ्यः पुनर्वचनं क्रियते । अन्येषां मत्वर्थीयानां प्रतिषेधार्थम् । मतुवेव यथा स्यादन्ये मत्वर्थीयाः प्राप्नुवन्ति ते मा भूवन्निति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । दृश्यन्ते ह्यन्ये रसादिभ्यो मत्वर्थीयाः । रसको नटः । उर्वशी वै रूपिण्यप्सरसाम् । स्पर्शिको वायुरिति ॥

प्राणिस्थादातोलजन्यतरस्याम् ॥ ९६ ॥ इह कस्मान्न भवति । चिकीर्षास्यास्ति जिहीर्षास्यास्तीति । प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कस्मान्न भवति । जिहीर्षास्यास्ति चिकीर्षास्यास्तीति । अनभिधानात् ॥

सिध्मादिभ्यश्च ॥ ९७ ॥ सिध्मादिषु यान्यकारान्तानि तेभ्यो लचा मुक्ते इतिठनौ प्राप्नुतः । इनिठनौ च नेष्येते । कथं तौ न भविष्यतः । लजन्यतरस्यामिति समुच्चयः * । लजन्यतरस्यामिति समुच्चयोयं न विभाषा लच्च मतुप् च । कथं पुनरेतज्ज्ञायते लजन्यतरस्यामिति समुच्चयो न विभाषेति । पिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनां नानायोगकरणं ज्ञापकं समावेशस्य । यदयं पिच्छादिभ्यस्तुन्दादीनां नानायोगं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयोयं न विभाषेति । यदि विभाषा स्यात् नानायोगकरणमनर्थकं स्यात् । तुन्दादीन्यपि

शब्देन चाभिधीयन्त इत्यर्थः । पटस्य शुक्ल इति । ततश्च भेदविवक्षायाः सद्भावक्तद्मतुपः श्रवणं स्यादिति लुग्वक्तव्य एव । तथा चेति । यस्माद् द्रव्ये वर्तमानाः शुक्लादयो यौगिका न तु वरणपञ्चालादिवद्रूढिशब्दास्ततो द्रव्यगतलिङ्गसंख्योपादानार्थवां रूढित्वे नियतलिङ्गसंख्यत्वं सर्वत्र वा सर्वलिङ्गसंख्यत्वं प्रसज्येत ॥ ६४ ॥

रसा ॥ दृश्यन्ते हीति । प्रयोगमूलत्वाल्लक्षणस्य नियमार्थत्वायोगात्सूत्रं प्रत्याख्यातम् ॥ ६५ ॥

प्राणि ॥ लोकप्रसिद्धशरीरादिसंघातः प्राणी तत्र चैतन्यापगमे ऽपि प्राणिव्यवहारस्य रूढत्वान्मृतावस्थायामपि चूडालादिव्यपदेशप्रवृत्तिः ॥ ६६ ॥

सिध्मा ॥ प्राणिस्थादात इत्यतोन्यतरस्यांग्रहणं विकल्पार्थमनुवर्तते इति मत्वाह सिध्मादिष्विति । समुच्चय इति । अनेककार्यार्थत्वान्निपातानां समुच्चयेन्यतरस्यांशब्दो वा विकल्पार्थ एव तत्र लचा मुक्ते प्रकृत एव मतुब् भवति न त्विनिठनौ । वक्ष्यमाणज्ञापकादिसामर्थ्यात्समुच्चयः संपद्यते । पिच्छादिभ्य इति । तुन्दादिभ्य इलचेत्यत्र

पिच्छादिष्वेव पठेत्। नैतदस्ति ज्ञापकमस्ति ह्यन्यन्नानायोगकरणे प्रयोजनम्। किम्। तुन्दादिषु यानि अनकारान्तानि तेभ्य इनिठनौ यथा स्यातामू। यानि तर्ह्यकारान्तानि तेषां पाठः किमर्थः। ज्ञापकार्थ एव। अपर आह। तुन्दादिभ्यः पिच्छादीनां नानायोगकरणं ज्ञापकमसमावेशस्य। यदयं तुन्दादिभ्यः पिच्छादीनां नानायोगं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयोयं न विभाषेति। यदि विभाषेति। यदि विभषा स्यान्नानायोगकरणमनर्थकं स्यात्। पिच्छादीनपि तुन्दादिष्वेव पठेत्। नैतदस्ति ज्ञापकमस्ति ह्यन्यन्नानायोगकरणे प्रयोजनम्। किम्। पिच्छादिषु यान्यनकारान्तानि तेभ्य इनिठनौ मा भूतामिति। यानि तर्ह्यकारान्तानि तेषां पाठः किमर्थः। ज्ञापकार्थ एव। वस्य च पुनर्वचनं सर्वविभाषार्थम्। वस्य खल्वपि पुनर्वचनं क्रियते सर्वविभाषार्थम्। केशाद्वोऽन्यतरस्यामिति। एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः समुच्चयो यं न विभाषेति। युद्रुभ्यां निसार्थमेकेऽन्यतरस्यांग्रहणमिच्छन्ति। कथम्। विभाषामध्येऽयं योगः क्रियते। विभाषामध्ये ये विधयो नित्यास्ते भवन्तीति॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ १०० ॥ नप्रकरणे दद्र्वा ह्रस्वत्वं च *। नप्रकरणे दद्र्वा उपसंख्यानं कर्तव्यम्। ह्रस्वत्वं च वक्तव्यम्। दद्रुणः। असत्यमिदमुच्यते। काशीपलालीदद्र्वा ह्रस्वत्वं चेति वक्तव्यम्। शाकिनम्। पलालिनम्। दद्रुणम्। विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः *।

चत्वारः प्रत्यया इष्यन्ते इलजिनिठनौ मतुबिति। तत्र यद्यन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या पिच्छादिभ्यः प्रत्ययचतुष्टयः स्यात्तदा तुन्दादिष्वेव पिच्छादयः पठितव्याः पिच्छादिष्वेव वा तुन्दादयः। पृथक्पाठात्तु ज्ञायते ऽन्यतरस्यांग्रहणेन मतुप् समुच्चीयते। न तु यथा प्राप्तमभ्यनुज्ञायते। तेन सिध्मादिपिच्छादिभ्य इनिठनौ न भवतः। नैतदस्तीति। तुन्दादिभ्योऽनकारान्तेभ्योपीनिठनाविष्येते। तत्र यदि तुन्दादिषु पिच्छादयः पठ्येरंस्तदा पिच्छादिभ्योऽनकारान्तेभ्य इनिठनौ स्याताम्। अथ पिच्छादिषु तुन्दादयः पठ्येरंस्तदा तुन्दादिभ्योनकारान्तेभ्य इनिठनौ न स्यातामित्यर्थः। यानि तर्हीति। कानि चिदकारान्तानि पिच्छादिषु पठितानि कानि चित् तुन्दादिषु पठितानि। तत्र भेदेन पाठो ज्ञापक एव यथोक्तार्थस्येत्यर्थः। वस्य च पुनर्वचनमिति। केशाद्व इत्येव वक्तव्यम्। तत्र प्रकृतान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या ठञिनिमतुपो भविष्यन्तीति किमन्यतरस्यांग्रहणेन ठञिनिप्राप्त्यर्थेन। तत्पुनः क्रियमाणं पूर्वस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य मतुप्समुच्चयार्थत्वं ज्ञापयतीत्यर्थः। युद्रुभ्यामिति। सति प्रयोजने ज्ञापकं न भवतीति पूर्वोक्तमेव ज्ञापकमाश्रयणीयम्॥ ६८॥

लोमा॥ नप्रकरण इति। प्रकरणं प्रस्तावः। महत् शाकं शाकी॥ नानाजातीयकशाकसमाहारो वा शाकी। पलाली। पलालक्षोदोऽथ वा भिन्नानि शाकिको द्रवादि-

विष्वगित्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । उत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेर्वक्तव्यः । विष्वग्गतान्यस्य विषुणः ।

प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ॥ १०१ ॥ वृत्तेश्च * । वृत्तेश्चेति वक्तव्यम् । वार्त्तम् ॥

तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥ अण् च ॥ १०३ ॥ किमर्थं तपःशब्दाद्विन् विधीयते । नासन्तादित्येव सिद्धम् । तपसो विन्वचनमण्विधानात् * । तपसो विन्वचनं क्रियते । किं प्रयोजनम् । अण्विधानात् । तपःशब्दादण् विधीयते । स विशेषविहितः सामान्यविहितं विनं बाधेत । अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् * । अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । ज्यौत्स्नः । तामिस्रः । कौण्डलः ।कौतपः । वैपादिकः ॥

ऊषसुषिमुष्कमधो रः ॥ १०७ ॥ अयं मधुशब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः । अस्ति रसवाची । आतश्च रसवाची । अपि मधुन्येव हि मध्विदं मधुरमिति प्रयुज्यते । तद्यो रसवाची तस्येदं ग्रहणम् । यदि हि द्रव्यपदार्थकस्य ग्रहणं स्यादिहापि प्रसज्येत मध्वस्मिन् घटेऽस्ति । रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्या-

---

पलालानि पलाली । विष्वगिति । विषु नानाञ्चन्तीति विश्वञ्चितानि सन्त्यस्येति विषुणम् । विष्वग्गतानीति । अर्थप्रदर्शनपरमेतत् । यानि हि विष्वञ्चितानि विष्वग्गतानि विष्वग्गतं गमनमेषामित्यर्थः । तत्र विषुणशब्देन विषुवदाख्यः काल उच्यते । तस्य हि नानागतानि दिनानि सन्ति तदाश्रयत्वाद्दिवसान्तराणां न्यूनाधिकभावस्य । तथा वायुर्मृत्युश्च विषुणस्तथान्योप्यनवस्थितप्रकृतिर्मनुष्यादिर्विषुणस्तत्र वृत्तिविषये गमनक्रियान्तर्भावाद्विष्वग्गमनमस्यास्तीत्येव वाय्वादेरभिधानमित्याहुः ॥ १०० ॥

प्रज्ञा ॥ वार्त्तमिति । वृत्तिशब्दो विच्छेदप्रतिविधानादिषु वर्तते । इह प्रज्ञशब्दात् स्वार्थेऽणि विहिते प्राज्ञो व्याकरणमिति भाष्यम् । यथा कृतपूर्वी कटमिति कृद्ग्रहणात्तद्धितप्रयोगे षष्ठ्यभावो यदा तु प्रज्ञाशब्दान्मत्वर्थीयो णो विधीयते तदा प्रज्ञावतः प्राधान्यात्प्रज्ञानक्रियाया उपलक्षणत्वादनाविर्भावाद्व्याकरणादिभिः कर्मभिः सम्बन्धाभावः । केचित्त्वत्रापि गुणभूतया प्रज्ञानक्रियया व्याकरणादीनां सम्बन्धमिच्छन्तः प्राज्ञो व्याकरणमिति भवितव्यमित्याहुः । विषयत्वविवक्षायां तु प्राज्ञो व्याकरण इति ॥ १०१ ॥

अण् च ॥ तामिस्रमिति । तमःसमूहस्तामिस्रम् । तद्यत्रास्ति तमिस्रा रात्रिर्वा यस्मिन्नस्ति तत्तामिस्रम् । कुण्डलार्हः कौण्डल इत्याहुः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

ऊष ॥ द्रव्यपदार्थ इति । माक्षिके माध्वीके च प्रसिद्धश्चेत्यर्थः । आतश्चेति । रसमात्रे मधुशब्दस्य प्रवृत्त्यभावाद्वृत्तिविषय एव यत्नप्रतिपाद्यं रसवाचित्वं मन्यते । मधुन्येवेति । न हि तदेव तस्मिन्विद्यत इति सामर्थ्याद् वृत्तिविषये रसविशेषवाची मधुशब्द इत्यर्थः । तद्यो रसवाचीति । अभिधानशक्तिस्वाभाव्यादिति

नम् * रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । खरः। मुखरः । कुञ्जरः । नगाच्च * । नगाच्चेति वक्तव्यम् । नगरम् ॥

केशाद्वोन्यतरस्याम् ॥१०९॥ वप्रकरणे मणिहिरण्याभ्यामुपसंख्यानम् *। वप्रकरणे मणिहिरण्याभ्यामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । मणिवः । हिरण्यवः । छन्दसीवनिपौ च *। छन्दसि ईवनिपौ च वक्तव्यौ वश्च मतुप् च । रथीरभून्मुद्गलानी गविष्टौ । सुमङ्गलीरियं वधूः । ऋतावानम् । मघवानमीमहे । उद्वाच उद्वती च । मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ *। मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यौ । मेधिरः । रथिरः । अपर आह । वप्रकरणे अन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । बिम्बावं कुररावमिष्टकावम् ॥

रजः कृष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥ ११२ ॥ वलच्प्रकरणेऽन्येभ्योपि दृश्यते * । वलच्प्रकरणे अन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । भ्रातृवलः । पुत्रवलः । उत्सङ्गवलः ॥

अत अनिठनौ ॥ ११५ ॥ इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधः * । इनिठनोरेकाक्षरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। स्ववान्, खवान् । असल्पमिदमुच्यते एकाक्षरादिति, एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ॥ एकाक्षरात्, स्ववान् । खवान्।

भावः । मतुबपि रसवाचिनोनभिधानान्न भवति । खर इति । शब्दनिष्पत्तिकारणं कण्ठविवरं महदस्यास्तीत्यर्थः । मुखर इति । स्वव्यापारे शब्दोच्चारणे ऽप्रतिबद्धं मुखमस्येत्यर्थः । कुञ्जर इति । वृत्तिविषये कुञ्जशब्देन हस्तिहनुरुच्यते । तेन तद्वान् कुञ्जरो हस्तिशब्दवज्जातिशब्दोयम् । नगरमिति । नगा वृक्षाः पर्वताश्च । नगरशब्दोपि जातिशब्द एव । नगशब्दोश्मादिषु पठ्यते वुञ्छणकठजित्यादिना नगरशब्दस्य सिद्धत्वान्नगाच्चेति न वक्तव्यम् ॥ १०७ ॥

केशा ॥ मणिव इति । नागविशेषस्येयं संज्ञा । हिरण्यव इति । निधिविशेषस्य । केचित्तु कुञ्जरस्येत्याहुः । छन्दसीवनिपौ चेति । चशब्दो वस्य समुच्चयार्थोन्यतरस्यांग्रहणस्य सर्वसंबन्धान्मतुबपि भवतीति मत्वाह वश्च मतुप् चेति । रथीरिति । रथोस्यास्तीत्यर्थः। सुमङ्गलीरिति । लाघवाद्बहुव्रीहिणा भाव्यमिति न्यायः छान्दसत्वादत्र नाश्रितः । मघवेति । मघमस्यास्तीति मघवा । मतुपि तु मघवत्शब्दः । मघवा बहुलमित्येतन्न कर्तव्यम । श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वात् । उद्वाचेति । उद्गतमस्यास्तीति ससाधनक्रियावचनादुपसर्गात् प्रत्ययः । मेधारथाभ्यामिति । एतदपि छन्दोविषयम् । बिम्बावं कुररावमिति । अन्येषामपि दृश्यतइति दीर्घः ॥ १०९ ॥

रजः ॥ भ्रातृवल इति । वल इत्यत्राण्ग्रहणानुवर्तनाद्दीर्घाभावः ।पुत्रवल इति । दीर्घत्वं वनगिर्योः संज्ञाया।मित्यतः संज्ञानुवृत्त्या संज्ञायां विधीयते । तेन पुत्रावलः। उत्सङ्गावल इति संज्ञायां भवतीत्यसंज्ञायां दीर्घाभावः ॥ ११२ ॥

कृतः। कारकवान्। जातेः, वृक्षवान्। प्लक्षवान्। व्याघ्रवान्। सिंहवान्। सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ। दण्डा अस्यां शालायां सन्तीति। यदि कृतो नेत्युच्यते। कार्यी कार्यिक इति न सिध्यति। तथा जातेर्नेत्युच्यते। तण्डुली तण्डुलिक इति न सिध्यति। एवं तर्हि नायं समुच्चयः कृतश्च जातेश्चेति। किं तर्हि। जातिविशेषणं कृद्ग्रहणम्, कृद्यो जातिरिति। कथं कारकवान्। अनभिधानान्न भविष्यति। यद्येवं, नार्थोऽनेन। कथं स्ववान् स्ववान् वृक्षवान्। प्लक्षवान्। दण्डा अस्यां शालायां सन्तीति। अनभिधानान्न भविष्यति॥

व्रीह्यादिभ्यश्च॥ ११६॥ शिखादिभ्य इनिर्वाच्यः इकन् यवखदादिषु॥ किं प्रयोजनम्। नियमार्थम्। इनिरेव शिखादिभ्य इकन्नेव यवखदादिभ्यः। शिखायवखदादिभ्यो नियमस्यावचनं निवर्तकत्वात् *। शिखायवखदादिभ्यो नियमस्यावचनम्। किं कारणम्। निवर्तकत्वात्। किं निवर्तकम्। अनभिधानम्॥

एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम्॥ ११८॥ नित्यग्रहणं किमर्थम्। विभाषा मा भूत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम्। एवं तर्हि यत्सिद्धे सति नित्यग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः प्रागेतस्माद्योगाद्विभाषेत्यनुवर्तत इति। अथ अत इत्यनुवर्तते उताहो न। किं चातः। यद्यनुवर्तते। ऐकगविको न सिध्यति। समासान्ते कृते भविष्यति। एवमपि गौशकटिको न सिध्यति। अथ निवृत्त, मिहापि प्राप्नोति गोविंशतिरस्यास्तीति। निवृत्तम्। इह कस्मान्न भवति गोविंशतिरस्यास्तीति। अनभिधानान्न भविष्यति॥

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्॥ १२२॥ यप्प्रकरणे ऽन्येभ्योपि दृश्यते *। यप्प्रकरणे ऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम्। हिम्याः पर्वताः। गुण्या ब्राह्मणाः॥

बहुलं छन्दसि॥ १२२॥ छन्दोविन्प्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्च *। छन्दोविन्प्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम्। अष्ट्रावी। मेखलावी। द्वयावी। उभयावी। रुजावी। हृदयावी। मर्मणश्चेति वक्तव्यम्। मर्मावी। सर्वत्रामयस्य *। सर्वत्रामयस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। आमयावी। शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् * शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः। शृङ्गारकः। वृन्दारकः। फलबर्हाभ्यामिनच् * फलबर्हाभ्यामिनज् वक्तव्यः। फलिनः। बर्हिणः। हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् *। हृदयाच्चालुर्वक्तव्यः अन्यतरस्याम्। हृदयालुः। हृदयी। हृदयिकः। हृदयवान्। शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहते *। शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहत इति चालुर्वक्तव्यः। शीतालुः। उष्णालुः।

तृप्रालुः। हिमाचेलुः *। हिमाचेलुर्वक्तव्यः तन्न सहत इत्येतस्मिन्नर्थे। हिमेलुः। बलाच्चोलः *। बलाच ऊलो वक्तव्यस्तन्न सहतइत्येतस्मिन्नर्थे। बलूलः। वातात्समूहे च *। वातात्समूहे च तन्न सहते इत्येतस्मिन्नर्थे च ऊलो वक्तव्यः। वातूलः। पर्वमरुद्भ्यां तप् *। पर्वमरुद्भ्यां तप् वक्तव्यः। पर्वतः मरुत्तः। ददाति वृत्तं वा *। ददाति वृत्तं वा पुनरेतद्भविष्यति। मरुद्भिर्दत्तो मरुत्तः॥

आलजाटचौ बहुभाषिणि॥ १२५॥ कुत्सित इति वक्तव्यम्। यो हि सम्यग्बहु भाषते वाग्मीत्येव स भवति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। नानायोगकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति॥

स्वामिन्नैश्वर्ये॥ १२६॥ इह कस्मान्न भवति स्वमस्यास्तीति। नैष दोषः। नायं प्रत्ययार्थः। किं तर्हि। प्रकृतिविशेषणमेतत्। स्वामिन्नैश्वर्ये निपात्यते इति॥

वातातीसाराभ्यां कुक्च॥ १२९॥ पिशाचाच्चेति वक्तव्यम्। पिशाचकी वैश्रवणः॥

पुष्करादिभ्यो देशे॥ १३५॥ इति प्रकरणे बलाद्बाहूरुपूर्वपदादुपसंख्यानं* २ कर्तव्यम्। बाहुबली। ऊरुबली। सर्वादेश्च*। सर्वादेश्चेनिर्वक्तव्यः। सर्वधनी। सर्ववीजी। सर्वकेशी। अर्थच्चासंनिहिते *। इनिर्वक्तव्यः। अर्थी। असंनिहित इति किमर्थम्। अर्थवान्। तदन्ताच्च *। तदन्ताच्चेति वक्तव्यम्। धान्यार्थी। हिरण्यार्थी। किमर्थं तदन्तादित्युच्यते। न तदन्तविधिना सिद्धम्। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते। एवं तर्हि इनन्तेन सह समासो भविष्यति। धान्येनार्थी धान्यार्थी। स हि समासो न प्राप्नोति। यदि पुनरयमर्थयतेर्णिनिः स्यादेवमपि क्रियामेव कुर्वाणे स्यात्। तूष्णीमप्यासीनो यस्तत्समर्थ्यानाचरति सोभिप्रायेण गम्यते। अर्थी अयमनेनेति। एवं तर्हि अयमर्थ-

---

स्वामि॥ स्वमस्येति। धनवाच्यत्र स्वशब्दः। नायं प्रत्यार्थ इति। प्रत्ययार्थविषयत्वात्प्रत्ययार्थ उच्यते। ऐश्वर्येइति। यदि विषयसप्तमी स्यात्तदा ईशितरि धनवाचिनोपि प्रत्ययः स्यात् प्रकृत्यर्थस्त्वैश्वर्यमिहोपात्तमिति वृत्तिविषय एव च स्वशब्द ऐश्वर्ये वर्तते। तेन धनवान्निर्धनवाशेती स्वामिशब्दो विधेयः॥ १२६॥

पुष्क॥ अर्थाच्चेति। विरोधादस्तीति न संबध्यते। अर्थो संनिहितोस्येत्यर्थेऽप्राप्ते एवेनिर्विधीयते। तक्रकौण्डिन्यन्यायेनास्त्युपाधिकादिनेरभावः। धान्यार्थीति। धान्यमथ इति कर्मधारयो धान्यार्थोसंनिहितोस्येति प्रत्ययः। एवं तर्हीति। धान्येनार्थी धान्यार्थी तृतीयासमासो भविष्यतीत्यर्थः। स हीति। तृतीयातत्कृतार्थेनेत्यनेनार्थशब्देन समासो विधीयमानोर्थिशब्देन न प्राप्नोतीत्यर्थः। सुप्सुपेत्येतन्नाश्रितम्। न्याय्यस्य परिहारस्याभिधास्यमानत्वात्। एवमपीति। कृतामुद्भूतक्रियासाधनाभिप्रायित्वात्

शब्दोऽस्त्येव द्रव्यपदार्थकः । तद्यथा । अर्थवानयं देश इत्युच्यते । यस्मिन् गावः सस्यानि च वर्तन्ते । अस्ति क्रियापदार्थको भावसाधनः । अर्थनमर्थ इति । तद्यः क्रियापदार्थकः तस्येदं ग्रहणम् । एवं च कृत्वाऽर्थिकप्रसर्थिकावपि सिद्धौ भवतः ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥ विभक्तित्वे किं प्रयोजनम् । विभक्तित्वे प्रयोजनमित्प्रतिषेधः * । इदानीम्, न विभक्तौ तुस्मा इतीत्वप्रतिषेधः सिद्धो भवति । यद्येवम्, किमोत् । क्व प्रेप्सन् दीव्यसे क्वार्द्धमासा अत्रापि प्राप्नोति । तौ चोक्तम् * । किमुक्तम् । विभक्तौ तवर्गप्रतिषेधोऽतद्धित इति । इदमो विभक्तिस्वरश्च * । इदमो विभक्तिस्वरश्च प्रयोजनम् । इतः इह । इदमस्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवतीत्येष स्वरः सिद्धो भवति । सदादिविधयश्च * । सदादिविधयश्च प्रयोजनम् । यतः । यत्र । कुतः । कुत्र । विभक्ताविति सदादिविधयः सिद्धा भवन्ति ॥

किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः ॥ २ ॥ बहुग्रहणे संख्याग्रहणम् * ।

न ह्यगच्छन् गन्तेत्यभिधीयते । तद्यः क्रियापदार्थक इति । नन्वत्रापि निरीहे न प्राप्नोति । नैष दोषः । णिनिपक्ष एव दोषस्यावतारो णिनेः कर्तरि विधानात् । क्रियां हि कुर्वन् कर्तेत्युच्यते । मत्वर्थीयस्तु शेषसंबन्धे भवति । तत्र क्रियाकारकभावस्य न्यग्भावान्निरीहेऽपि सिद्धः प्रत्ययः । एवं च कृत्वेति । यद्यर्थाच्चासंनिहिते इत्युच्यते तदेनेरेव विधनाट्ठन्न स्यात् । अथापि णिनिनार्थीति साध्यते तथाप्यर्थिक इति न सिध्येदिति । क्रियापदार्थकत्वे अत इनिठनाविति प्रत्ययद्वयं सिध्यति । मतुप्तु क्रियापदार्थकादनभिधानान्न भवति धनवाचिनोऽप्यनभिधानादिनिठनोरभावः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ किं प्रयोजनमिति । प्रयोजनसामान्यविवक्षायामेकवचननिर्देशः । इत्प्रतिषेध इति । अन्यथा मिदचोन्त्यात्पर इति देशविध्यर्थादिदानीमो मकारस्य हलन्त्यमितीत्संज्ञा स्यात् । तौ चोक्तमिति । तवर्गस्य चोक्तमित्यर्थः । थमोरित्संज्ञापरित्राणार्थमुकारकरणमित्संज्ञायाः प्रतिषेधस्यानित्यत्वं ज्ञापयतीति । तद्धितपर्युदासोऽपि न वक्तव्यः । इत इहेति । इत इति मुख्यमुदाहरणम् । अत्र हि लित्स्वरे प्राप्ते विभक्तेरूडिदमित्युदात्तत्वं भवति । इहेत्यत्र तु प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं सिद्ध्यति । ननु मध्येऽपवादा इति न्यायादनुदात्तौ सुप्पिताविव्येतं स्वरं विभक्तिस्वरो बाधते न लित्स्वरं लित्स्वर एव तु परत्वाद्विभक्तिस्वरं बाधते । नैष दोषः । ऊडिदमित्येतत्सूत्रं लितीत्यत्रानुवर्तते । तेन लित्स्वरं बाधित्वा विभक्तिस्वरो भवति । तृतीयादिग्रहणं न च तृतीयामारभ्य प्राग्दिशः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञा गृह्यन्ते ॥ १ ॥

किं स ॥ किम उपसंख्यानमिति । उपेत्य संख्यानं प्रतिपदं सूत्र उच्चारणमित्य-

बहुग्रहणे संख्याग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । बहौ बहोरिति । अथ किमर्थं किम उपसंख्यानं क्रियते न सर्वनाम्न इत्येव सिद्धम् । द्व्यादिप्रतिषेधात्किम उपसंख्यानं क्रियते । अद्व्यादिभ्य इति प्रतिषेधे प्राप्ते किम उपसंख्यानं क्रियते ॥

एतदोन् ॥ ५ ॥ क्वायं नकारः श्रूयते । न क्व चित् श्रूयते लोपोस्य भवति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति । यदि न क्व चित् श्रूयते किमर्थमुच्चार्यते । अनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । क्रियमाणेपि वै नकारे सर्वादेशो न प्राप्नोति । किं कारणम् । नलोपे कृते एकाल्त्वात् । इदमिह संप्रधार्यम् । नलोपः क्रियतां सर्वादेश इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नलोपः । असिद्धे नलोपः । तस्यासिद्धत्वात्सर्वादेशो भवति । परिगणितेषु कार्येषु नलोपोसिद्धः । न चेदं तत्र परिगण्यते । एवं तर्ह्यानुपूर्व्या सिद्धमेतत् । नात्राकृते सर्वादेशे प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति । न चाकृतायां प्रातिपदिकसंज्ञायां नलोपः प्राप्नोति । तदानुपूर्व्या सिद्धमेतत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अलोन्त्यस्य विधयो भवन्तीति । अकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वान्तरेण नकारं सर्वादेशो भविष्यति । अस्त्यन्यदकारस्याकारवचने प्रयोजनम् । किम् । येन्येकारादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । तद्यथा । मो राजि समः क्वाविति मकारस्य मकारवचनसामर्थ्यादनुस्वारादयो न भवन्ति । तस्मान्नकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । प्रश्लिष्टनिर्देशोयम् । अ अ इति । सोनेकाल्शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति । एतद इति योगविभागः * । एतद इति योगविभागः कर्तव्यः । एतदः

र्थः । द्व्यादिषु किंशब्दस्य पाठे प्रयोजनं कश्च भवांश्च काविति त्यदादीनां यद्यत् परं तच्छिष्यत इति किमः शेषो द्व्यादिभ्यस्तु प्राक्पाठे भवतः शेषः स्यात् ॥ २ ॥

एतदो ॥ इह के चिदशं पठन्ति के चिदनम् । तत्रोत्तरपाठापेक्षया विचारः । क्वायं नकार इति इत्कार्याभावादित्संज्ञायामसत्यां श्रवणेन भाव्यमिति प्रश्नः । लोपोस्येति । नेत्संज्ञाद्वारेण लोपः । किं तर्हि संपादितानेकाल्व्यपदेशस्य कृतकार्यत्वाल्लक्षणान्तरेणेति भावः । क्रियमाणेपीति । ननु यावदेतदः स्थाने आदेशो न प्रवृत्तस्तावत्प्रातिपदिकान्तत्वाभावान्न लोपाप्रसङ्गः । प्रवृत्तिकाले त्वनेकाल्त्वात्सिद्धः सर्वादेशः । एवं मन्यते । स्वरूपेणार्थेनार्थवत्त्वादप्रवृत्तोऽप्येतदः स्थाने बुद्धिस्थ इति प्रातिपदिकं भवत्येव । ततश्च नलोपे कृते अनेकाल्त्वाभावात्सर्वादेशो न प्राप्नोति । आनुपूर्व्या सिद्धमिति । यदुक्तं स्वरूपेणार्थेनार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकमिति तदयुक्तम् । सर्वत्र स्वरूपप्रवृत्तिप्रतिपत्तिसंभवादर्थवद्ग्रहणसामर्थ्याद्धातिरिक्तबाह्यार्थग्रहणादन्यथा न क्वचिन्नकारस्य श्रवणं स्यात् । नात्राकृत इति । अर्थवतः संज्ञाविधानात् । स्थान्यर्थेनार्थवत्त्वमेष्टव्यमित्यर्थः । अकारस्याकारवचन इति । त्यदाद्यत्वं कृत्वादेशं मन्यते बाध्यबाधकभावमनपेक्ष्यैतदुक्तम् । तदपेक्षायां हि दकारस्य स्थाने त्यदाद्यत्व-

एत इत् इत्येतावादेशौ भवतः रथोः। ततः अन्। अश्च भवति। एतद इति। केन विहिते थकारे एतद आदेश उच्यते। एतदश्च थम उपसंख्यानं २ * कर्तव्यम्। एतत्प्रकारमित्थम्। तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। एतज्ज्ञापयति भवत्यत्र थमुरिति। यदयं थकारादावादेशं शास्ति। कुतो नु खल्वेतत्। ज्ञापकादत्र थमुर्भविष्यति। न पुनरयं एवासावविशेषविहितः थकारादिस्तस्मिन्नादेशः स्यादिदमा थकारादि विशेषयिष्यामः। इदमो यः थकारादिरिति॥

पञ्चम्यास्तसिल्॥ ७॥ सप्तम्यास्त्रल्॥ १०॥ इदं विचार्यते। इमे तसिलादयो विभक्त्यादेशा वा स्युः परे वेति। कथं वा आदेशाः स्युः कथं वा परे। यदि पञ्चम्याः सप्तम्याः इति षष्ठी तदादेशाः। अथ पञ्चमी ततः परे। कुतः संदेहः। समानो निर्देशः। कश्चात्र विशेषः। तसिलादयो विभक्त्यादेशाश्चेत् सुब्लुक्स्वरगुणदीर्घत्वैत्वौत्वस्मादादिविधिप्रतिषेधः *। तसिलादयो विभक्त्यादेशाश्चेत् सुब्लुक्स्वरगुणदीर्घत्वैत्वौत्वस्मादादिविधीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। सुब्लुक्, ततस्त्यो यतस्त्यः। तत्रत्यः। यत्रत्यः। सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुब्लुक् प्राप्नोति। सुब्लुक्। स्वर, यदा। तदा। अनुदात्तौ सुप्पितावित्येष स्वरः प्राप्नोति। स्वर। गुण, कस्मात्। कुतः। घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति। गुण। दीर्घ, तस्मि स्तर्हि अतो दीर्घो यञि, सुपि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति। दीर्घ। एत्वम्, तेषु। तत्र। बहुवचने झल्येदित्येवं प्राप्नोति। एत्वम्। औत्वम्, कस्मिन् कुत्र। इदुद्भ्यामौत्, अच्च घेरित्यौत्वं प्राप्नोति। औत्व। स्मादादिविधेः। तस्मात्ततस्तस्मिं स्तत्र। ङसिङ्योः स्मात्स्मिनाविति स्मायादयः प्राप्नुवन्ति। पञ्चमीनिर्देशात्सिद्धम् *। सन्तु परे। यदि परे समानशब्दानां प्रतिषेधः *। यदि परे समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। तस्मात्तस्यति। यस्मात्तस्यति। पञ्चम्यन्तात्परस्य तसेस्तसिल्भवतीति तसिल् प्राप्नोति। अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्समानशब्दाप्रतिषेधः *। अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्समानश-

---

त्यास्य चात्वस्य विशेषो नास्तीति वक्तव्यम्। येन्यइति॥पतच्छब्दाकारेण सह पररूपं लित्स्वरश्च बाध्यते। योगविभाग इति। अनुबाधनार्थम्। तत्र रेफादिरनद्यतनेर्हिलन्यतस्यामिति हिल्प्रत्ययः। अविशेषविहित इति। प्रकारवचने थालिति भावः। इदमेति। एवं च थमुना थाल् बाध्यते॥ ५॥

पञ्चम्याः॥ पञ्चमीनिर्देशादिति। आदेशपक्षस्य बहुदोषत्वात् प्राथम्यात्पञ्चम्याश्रयेण प्रत्ययाश्रयणमित्यर्थः। तस्मात्तस्यतीति। पञ्चमीनिर्देशे तसेश्चेत्यस्यायमर्थः। पञ्चम्याः परस्य तसेस्तसिलादेशो भवतीति। तसोरिति निर्देशे इकार उच्चारणार्थः। ततश्च धातोरपि तस्यतः पञ्चम्याः परस्य तसिलादेशः तद्धितादेशवत्प्रसज्येत। तद्विधानसामर्थ्याच्च प्रत्ययस्वरत्वेपि लित्स्वरप्रसङ्गः। आदेशपक्षे तु नायं दोषः। अपादाने चाहीयरुहोरित्यत्राप्यादेशपक्षाश्रयणात्ततश्च पञ्चम्याः स्थाने यस्तसिस्तस्य तसि-

न्द्रानामप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । तासिल्कस्मान्न भवति। स्वार्थविज्ञानात्। पञ्चम्यन्तात्परस्य स्वार्थे वर्तमानस्य तसिला भवितव्यम्। न चात्र पञ्चम्यन्तात्परस्तसिः स्वार्थे वर्तते ॥

तसेश्च ॥ ८ ॥ किमर्थं तसेस्तसिलुच्यते। तसेस्तसिल्वचनं क्रियते। किं प्रयोजनम्। स्वरार्थम्। लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात्। ननु चायं तासिल् तसिं बाधिष्यते। न सिद्ध्यति । परत्वात्तसिः प्राप्नोति। तसिलोवकाशः। ततो हीयते। ततोवरोहति। तसेरवकाशो ग्रामत आगच्छति। नगरत आगच्छति । इहोभयं प्राप्नोति ततः आगच्छति यत आगच्छतीति। परत्वात्तसिः प्राप्नोति। तस्मात्सुष्ठूच्यते तसेस्तसिल्वचनं स्वरार्थमिति ॥

पर्यभिभ्यां च ॥ ९ ॥ पर्यभिभ्यां च सर्वोभयार्थे* । पर्यभिभ्यां चेति यदुच्यते तत्सर्वोभयार्थे द्रष्टव्यम्। यावत्सर्वतः तावत्परितः। यावदुभयतः तावदभितः।

इतराभ्योपि दृश्यन्ते ॥ १४ ॥ इह कस्मान्न भवति। सः। तौ। ते। भवदादिभिर्योगे *। भवदादिभिर्योगे इति वक्तव्यम्। के पुनर्भवदादयः। भवान् दीर्घायुर्देवानांप्रिय आयुष्मानिति। स भवान्। तत्र भवान्। ततो भवान्। तं भवन्तम्। ततो भवन्तम्। तत्र भवन्तम्। तेन भवता। तत्र भवता। ततो भवता। तस्मै भवते। तत्र भवतम्। ततो भवतम्। तस्माद्भवतः। तत्र भवतः। ततो भवतः। तस्य भवतः। तत्र भवतः। ततो भवतः। तस्मिन् भवति। तत्र भवति। ततो भवति। स दीर्घायुः। तत्र दीर्घायुः। ततो दीर्घायुः। तं दीर्घायुषम्। तत्र दीर्घायुषम्। ततो दीर्घायुषम्। स देवानांप्रियः। तत्र देवानांप्रियः। ततो देवानांप्रियः। तं देवानांप्रियम्। तत्र देवानांप्रियम्। ततो देवानांप्रियम्। स आयुष्मान्। तत्रायुष्मान्। तत आयुष्मान्। तमायुष्मन्तम्। तत्रायुष्मन्तम्। तत आयुष्मन्तम् ॥

अधुना ॥ १७ ॥ अधुनेति किं निपात्यते। इदमोऽश्भावो धुना च प्रत्ययः। इदमो वा लोपः अधुना च प्रत्ययः। अस्मिन् काले अधुना ॥

ल्विधानाद्धातोः प्रसङ्गाभावः। स्वार्थे वर्तमानस्येति। पञ्चम्यन्तप्रकृत्यर्थ इत्यर्थः। इह स्वार्थिकैः साहचर्यात्तसिलादेशोपि स्वार्थिको विज्ञायते। यदि च स्वार्थिकस्य स्थाने भवति। ततः स्वार्थिको भवति। अथ वा तसेरितीकारो विवक्षितो न तूच्चारणार्थः ॥७॥

तसेश्च ॥ स्वरार्थमिति। ननु त्यदाद्यर्थत्वाद्रूपाद्यर्थमपि तसिल्वचनम्। न च विभक्त्यादेशपक्षाश्रयेण त्यदादिविधिसिद्धिरादेशपक्षस्य सदोषत्वात्परित्यागात्। एवं तर्हि स्थान्यादेशभावः किमर्थं आश्रितः। तसिश्चेति प्रत्यय एव परत्वात्तसेर्बाधकस्य तसिलो बाधकः कर्तव्यः। तस्य च विभक्तिसंज्ञकत्वात्त्यदादिविधिः सिध्यतीत्याशङ्क्य स्वरार्थमित्युक्तम् ॥ ८

दानीं च ॥ १८ ॥ इदानीमिति इदमस्तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवतीत्येष स्वरः प्राप्नोति । इदानीमिति निपातनात्स्वरसिद्धिः * । इदानीमिति निपातनात्स्वरसिद्धिर्भविष्यति । आद्युदात्तानिपातनं करिष्यते स निपातनस्वरः विभक्तिस्वरस्य बाधको भविष्यति । उक्तं वा * । किमुक्तम् । आदौ सिद्धमिति ॥

तदो दा च ॥ १९ ॥ तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात् * । तदो दावचनमनर्थकम् । किं कारणम् । विहितत्वात् । विहितोत्र दाप्रत्ययः । सर्वैकान्यकियत्तदः काले देति ॥

तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि ॥ २० ॥ तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशो द्रष्टव्यः । द्रेष्यं विजानीयात्तयोर्योगयोर्वा प्रत्ययोर्वेति । तदाचार्यः सुहृद् भूत्वान्वाचष्टे तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देश इति ॥

सद्यःपरुत्परार्यैषमःपरेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ २२ ॥ सद्य इति किं निपात्यते । समानस्य सभावो द्यश्चाहनि * । समानस्य सभावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययः अहन्यभिधेये । समाने अहनि सद्यः । परुत्परारीति किं निपात्यते । पूर्वपूर्वतरयोः परभावः उदारी च संवत्सरे * । पूर्वपूर्वतरयोः परभावो निपात्यते उदारी च प्रत्ययो संवत्सरेभिधेये । पूर्वस्मिन् संवत्सरे परुत् । पूर्वतरे संवत्सरे परारि । ऐषम इति किं निपात्यते । इदमः समसण् * । इदमः समसण्प्रत्ययो निपात्यते संवत्सरेभिधेये । अस्मिन् संवत्सरे ऐषमः । परेद्यवीति किं निपात्यते । परस्मादेद्यव्यहनि * । पर-

---

दानीम् ॥ केचिदिदानीमिति सूत्रं पठन्ति । अन्ये तु दानीं चेति । एष स्वर इति । अलोन्त्यस्येति वचनादन्त्यस्योदात्तत्वं प्राप्नोति । आदौ सिद्धमिति । आदेः परस्येति वचनात् ॥ १८ ॥

तदो ॥ दावचनमिति । सूत्रकारेण त्वदाप्रत्ययः कृत इत्याहुः । स्वरे च विशेषः । प्रदाप्रत्यये तदाशब्द आद्युदात्तो भवति । दाप्रत्ययं त्वन्तोदात्तः ॥ १९ ॥

तयोः ॥ योगयोर्वेति । तत्र पूर्वयोर्योगयोर्विषये दार्हिलौ भवतः । चशब्दाद्योगद्वयविहितौ प्रत्ययाविति सूत्रार्थः स्यात्तत्र यदि यथासंख्यमाश्रीयते तत इदमः छन्दसि इदा इदानीमिति रूपद्वयमेव स्यान्न त्वधुना एतर्हीति । विशेषविहिताभ्यां छन्दोविषयाभ्यां दादानीभ्यां र्हिलधुनाप्रत्यययोर्बाधप्रसङ्गात् । तदस्तु तदानीं तदा तर्हीतिरूपत्रयं सिद्ध्यत्येव । अथापि यथासंख्यानाश्रयणादिदमोर्हिल्विधीयते तथाप्यधुनेति छन्दसि न स्यादेव । अथ तयोरिति प्रत्ययपरामर्शस्तयोः पूर्वसूत्रविहितयोर्विषये दार्हिलौ भवतस्तदानन्तर्यात्तद एव दार्हिलौ स्यातामिति इदम इदा इति न सिध्येत् । प्रातिपदिकपरामर्शे तु चकारेण यथाप्राप्त्यभ्यनुज्ञाने न कश्चिद्दोषः ॥ २० ॥

स्मादेद्यविप्रत्ययौ निपात्यते अहन्यभिधेये। परस्मिन्नहनि परद्यवि। अद्येति किं निपात्यते। इदमोऽश्भावो द्यश्च *। इदमोऽश्भावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययोऽहन्यभिधेये। अस्मिन्नहनि अद्य। पूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युरिति किं निपात्यते। पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युसुच् *। पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युसुच्प्रत्ययो निपात्यते अहन्यभिधेये। पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः। अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः। अन्यतरस्मिन्नहनि अन्यतरेद्युः। इतरस्मिन्नहनि इतरेद्युः। अपरस्मिन्नहनि अपरेद्युः अधरस्मिन्नहनि अधरेद्युः। उभयोरह्नोः उभयेद्युः। उत्तरस्मिन्नहनि उत्तरेद्युः। द्युश्चोभयात् *। उभयशब्दाद् द्युश्च वक्तव्यः। तस्मान्मनुष्येभ्यउभयद्युः॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः।२७।

इह कस्मान्न भवति पूर्वस्मिन् देशे वसतीति। नैष देशो देशविशेषणमेतत्॥

दिक्शब्दे॥ दिशां शब्दा दिक्शब्दो रूढ्या ये दिशो वाचकाः पूर्वादयस्ते गृह्यन्ते। न त्वैन्द्र्यादयो यौगिकाः। तत्र दिश उपलक्षणत्वे नोपादानादिहापि प्राप्नोति। पूर्वस्मिन् गुरौ वसतीति। अत्र हि देशसम्बन्धात्कालसम्बन्धाद्वा पूर्वशब्दो गुरौ वर्तते तदर्थं विशेषणोपादानं दिग्देशकालेष्विति। विभक्तीनामुपाधीनां च साम्येपि यथासंख्याभावस्तदर्थं स्वरितत्वाप्रतिज्ञानात्। तत्र यथा पूर्वादयः स्वभावाद्दिशि वर्तन्ते तथा देशकालयोरपि। यथा काले वर्तमाना दिशं नापेक्षन्ते तथा देशेपि दिगनपेक्षः। यद्यपि भिन्नार्थे वृत्तित्वाद्भिन्ना एवं पूर्वादयो दिग्देशकालेषु तथापि तत्र व्यपदेशनिबन्धनसादृश्याश्रयो दिक्शब्देभ्य इति व्यपदेशः। अनिर्दिष्टार्थत्वाच्च स्वार्थेऽयं प्रत्ययः। एवं स्थिते चोदकः पृच्छति इह कस्मान्न भवति पूर्वस्मिन् देशे वसतीति। पूर्वशब्दस्य दिक्छब्दत्वाद्देशवृत्तित्वाच्च प्रसङ्गः। आचार्य आह नैष देशो देशविशेषणमेतदिति। अयमर्थः। विशेषणविशेष्ययोः काणखञ्जवत् कामचाराद्यदा पूर्वोर्थो विशेष्यत्वेन प्रक्रम्यते देशो विशेषणत्वेन तदा प्रत्ययो भवति। वृत्तौ विशेष्यं प्राधान्याद्विशेषणमन्तर्भावयितुं शक्नोति। सत्यपि चान्तर्भावे दिग्देशकालानामविशेषेणान्तर्भावाद्विशेषाभिव्यक्तये देशादिशब्दप्रयोगो भवति। पुरस्ताद्दिश आगतो देशात्कालाद्वेति। यदा तु देशो विशेष्यत्वेन प्रक्रम्यते पूर्वोर्थो विशेषणत्वेन तदा प्रत्ययाभावः। दिग्देशकालेष्वित्यनेन ह्युपाधिभावो दिगादीनां समर्थितो न तु प्राधान्यं नापि वृत्तौ गुणः प्रधानमन्तर्भावयितु शक्नोति। नैष देश इति। नैष पूर्वोर्थो देशेन विशेष्यत इत्यर्थः। यो हि देशेन विशेष्यमाणो देशो भवति ततः प्रत्ययो न तु विशेषणादित्यर्थः। अन्ये त्वाहुः। अवध्यपेक्षार्थाभिधायिभ्यः पूर्वादिभ्यः प्रत्ययेन भवितव्यम्। इह तु पूर्वदेशेवधिनिरपेक्ष एव पूर्वशब्दः प्रयुज्यते। तथा हि। पूर्वदेशाद्दक्षिणापथं गच्छन् कुत आगतस्त्वमिति पृष्टः पूर्वदेशादागतोहमिति वक्ति। प्रत्यागच्छंश्च दक्षिणपथादिति। तत्र नैष देश इत्यस्यायमर्थो नायमवधिमत्त्वेन देश उपात्तः। किं तर्हि अवधिनिरपेक्षदेशस्यैतद्विशेषणम्। वास्तवी तु व्यवस्था विद्यतइति सर्वनामसंज्ञा प्रवर्ततएव॥२७॥

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २८ ॥ किमर्थमतसुच् क्रियते । न तु सुजेव क्रियते । तत्रायमप्यर्थः । स्वरार्थश्चकारो न कर्तव्यो भवति प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम् । का रूपसिद्धिः । दक्षिणतो ग्रामस्य । उत्तरतो ग्रामस्य । दक्षिणोत्तरशब्दावकारान्तौ तसुशब्दः प्रत्ययः । भवेत्सिद्धम् । यदा अकारान्तौ यदा तु खलु आकारान्तौ तदा न सिद्ध्यति । तदापि सिद्धम् । कथम् । पुंवद्भावेन । कथं पुंवद्भावः । तसिलादिष्वाकृत्वसुच इति । न सिध्यति । भाषितपुंस्कस्य पुंवद्भावः । न चैतौ भाषितपुंस्कौ । ननु च भोः दक्षिणशब्द उत्तरशब्दश्च पुंसि भाष्येते । समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमित्युच्यते । आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ । दक्षिणोत्तरेति दिक्शब्दौ । दक्षिण उत्तर इति व्यवस्थाशब्दौ । यदि पुनर्दिक्शब्दा आपि व्यवस्थाशब्दाः स्युः । कथं यानि दिगुपदिष्टानि कार्याणि । दिशो यदा व्यवस्थां वक्ष्यन्ति । यदि तर्हि यो यः दिशि वर्तते स दिक्शब्दः रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । रमणीया दिक् शोभना दिगिति । अथ मतमेतत् । दिशि दृष्टः दिग्दृष्टः दिग्दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति दिशं यो न व्यभिचरति । न रमणीयादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । पुंवद्भावस्तु न प्राप्नोति । एवं तर्हि सर्वनाम्नो वृ-

---

दक्षिण ॥ आकृत्यन्तर इति । अन्या दिगाकृतिरन्या व्यवस्थाकृतिरिति भावः । दिशि वर्तमानाः पूर्वादयो निमित्तान्तरनिरपेक्षाः । देशकालयोस्तु व्यवस्थापेक्षाः । यदि पुनरिति । सर्वत्र व्यवस्थाशब्दाः सन्त्विति भावः । व्यवस्था मर्यादेति केचिदाहुः । एवं तु उत्तराः कुरव इति संज्ञायां मर्यादानपेक्षणात् कुरूनुत्तरेणाप्यासीनानामुत्तराः कुरव इति प्रयोगाद्व्यवस्थाभावादसंज्ञायामिति प्रतिषेधानर्थक्यप्रसङ्गायावद्द्रव्यमनपायो व्यवस्थेत्यपरे मन्यन्ते । दक्षिणा गाथका इति । सत्स्वेव गाथकेषु प्रावीण्यलक्षणस्य दाक्षिण्यस्य कादाचित्कत्वाद् व्यवस्थाभावो दिग्देशकालसंज्ञासु तु व्यवस्थासद्भावः । मर्यादालक्षणव्यवस्थावादिनस्तूत्तराः कुरव इत्यत्रापि मेरुं जम्बुद्वीपं वाऽपेक्ष्योत्तरविज्ञानात् प्रयोगकाले निरूढत्वाद्व्यवहारस्य प्रयोक्तृभिरनपेक्ष्यमाणापि वस्तुतो व्यवस्थास्तीति मन्यन्ते । अन्ये तु परस्परापेक्षात्मस्थितिर्व्यवस्थेत्याहुः । कथं यानीति । दिक्शब्देभ्यः सप्तमीत्यादिविहितानि । व्यवस्थाशब्दत्वे हि दिश उपलक्षणत्वं न स्यात्तस्या निमित्तत्वाभावादिति भावः । दिशो यदेति । निमित्तवतोप्यर्थस्योपलक्षत्वात् । तथा च संख्याशब्दाः कालवृत्तयः कालशब्दत्वात्कालाधिकारविहितप्रत्ययभाजः षाष्टिवर्षाणि भृतः षाष्टिक इति भावः । एतत्पक्षाश्रये ऽतिप्रसङ्गमाह यदि तर्हीति । रमणीयादयो गुणक्रियानिमित्ता दिशि वर्तमाना दिक्शब्देन व्यपदिश्येरन्नित्यर्थः । दिशं यो न व्यभिचरतीति । व्यवस्थानिमित्तो यो न भवति स्वभावत एव यो दिशि वर्तत इत्यर्थः । दिशि दृष्ट इत्यर्थप्रदर्शनं दिशां शब्द इति तु षष्ठीसमासः । स्वरूपव्यतिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिरपेक्षो दिशो यो वाचकः पूर्वादिशब्दः स दिक्शब्द आश्रीयते शब्दग्रहणादन्यथा दिग्भ्य इत्येव ब्रूया-

त्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्यः । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थम् । विशेषणार्थं तर्हि । क्व विशेषणार्थेनार्थः । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेति । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेनेत्युच्यमाने इहापि स्यात् । ततो ग्रामात् । यतो ग्रामादिति ॥

उपर्युपरिष्टात् ॥ ३१ ॥ उपर्युपरिष्टादिति किं निपात्यते । ऊर्ध्वस्योपभावो रिल्रिष्टातिलौ च * । ऊर्ध्वस्योपभावो रिल्रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ निपात्येते । उपरि उपरिष्टात् ॥

पश्चात् ॥ ३१ ॥ पश्चादिति किं निपात्यते । अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययः * । अपरस्य पश्चभावो निपात्यते आतिश्च प्रत्ययः । पश्चात् । दिक्पूर्वपदस्य च * । दिक्पूर्वपदस्याऽपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः आतिश्च प्रत्ययः । दक्षिणपश्चात् । उत्तरपश्चात् । अर्धोत्तरपदस्य च समासे * । अर्द्धोत्तरपदस्य च समासे अपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः दक्षिणपश्चार्द्धः । उत्तरपश्चार्द्धः । अर्द्धे च * अर्द्धे च परतोऽपरस्य पश्चभावो वक्तव्यः । पश्चार्द्धः ॥

एनबन्यतरस्यामदूरे पञ्चम्याः ॥ ३५ ॥ अपञ्चम्या इति प्रागसेः * । अपञ्चम्या इति यदुच्यते प्रागसेस्तद् द्रष्टव्यम् । द्वेष्यं विजानीयात् । अविशेषेण इत उत्तरमपञ्चम्या इति । तदाचार्यः सुहृद् भूत्वान्वाचष्टे अपञ्चम्या इति प्रागसेः इति ॥

दक्षिणादाच्॥ ३६ ॥ किमर्थश्चकारः । स्वरार्थः । चितोन्त उदात्तो भवतीति अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाजयं, तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम् । विशेषणार्थस्तर्हि । क्व विशेषणार्थेनार्थः । अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥

दित्यर्थः । यद्येवं दिशः पूर्वादीनि नामधेयानीत्यसंज्ञायामिति सर्वनामसंज्ञानिषेधात्पूर्वस्यां दिशि वसतीत्यादि न सिध्यति । पौरुषेयसंज्ञाश्रयणादिह च तदभावाददोषः । पुंवद्भावस्त्विवाति । दिशि वर्तमानानां प्रवृत्तिनिमित्तानपेक्षणात् समानायामाकृतौ भषितपुंस्कत्वाभावात् । सर्वनाम्न इति । यद्यपि दिशि वर्तमानानां व्यवस्था न प्रवृत्तिनिमित्तं तथापि वास्तवी व्यवस्था विद्यतइति सर्वनामसंज्ञायाः प्रवर्तनात् । तदेवं व्यवस्थायामिति विषयो निर्दिश्यते न तु प्रवृत्तिनिमित्तं सर्वनाम्न इत्येतच्चावश्यं कर्तव्यमित्याह दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । अयं समानाकृतित्वानपेक्षः पुंवद्भावः दिग्वाचिनां त्वयं द्वन्द्वः । वृत्तिमात्र इति तद्धितवृत्तिः समासवृत्तिश्च । ततो ग्रामादिति । अन्यादियोगे पञ्चमीं बाधित्वा षष्ठी स्यात् । यदा ग्रामस्यापादानत्वं तदोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायादप्रसङ्गः षष्ठ्याः ॥ २८ ॥

दक्षिणादाच् ॥ विशेषणार्थ इति । वाक्यस्मरणयोर्य आकारोऽननुबन्धकस्तद्व्यावृत्तय इत्यर्थ ॥ ३६ ॥

संख्याया विधार्थे धा ॥ ४२ ॥ विधार्थ इत्युच्यते । को विधार्थो नाम । विधाया अर्थो विधार्थः । यद्येवम् । एका गोविधा । एका हस्तिविधा । अत्रापि प्राप्नोति । एवं तर्हि, धाविधानं धात्वर्थपृथग्भावे * । धाविधानं धात्वर्थपृथग्भावइति वक्तव्यम् । कः पुनर्धात्वर्थः पृथग्भावः । किं यत्तद्देवदत्तः कंसपात्र्यां पाणिना ओदनं भुङ्क्तइति । नेत्याह । कारकपृथक्त्वमेतत् । यत्तर्हि तत्कल्ये भुङ्क्ते सायं भुङ्क्तइति । नेत्याह । कालपृथक्त्वमेतत् । यत्तर्हि शीतं भुङ्क्ते उष्णं भुङ्क्ते इति । नेत्याह । गुणपृथक्त्वमेतत् । कस्तर्हि धात्वर्थपृथग्भावः । कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया । यद्येवं क्रियाप्रकारोयं भवति विधयुक्तगताश्च प्रकारे भवन्तीति । एवं विधम् । एवं युक्तम् । एवं गतम् । एवं प्रकारमिति ॥

एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥ सह भावे ध्यमुञ् * । सहभावे ध्यमुञ् वक्तव्यः । ऐकध्यं राशिं कुरु । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।

संख्या ॥ यदा विधाशब्दः स्त्रीलिङ्ग उपादीयते तदा तस्यानेकार्थत्वादनिष्टेऽपि विषये प्रसङ्गः । यदा तु विधानं विध इति घञर्थे कविधानमिति के कृते पुल्लिङ्गनिर्देशस्तदा तस्यैकार्थत्वान्नानिष्टप्रसङ्गः । विधाया अर्थ इत्याचार्यदेशीयवचनम् । गोविधेति । अङ्गं विधोच्यते । कः पुनरिति । किं धातुकृतोऽर्थो धात्वर्थ इति कारकं विवक्षितमथ वा धातोरर्थो धात्वर्थः क्रिया विवक्षितेति प्रश्नः । कल्य इति । कल्यमहर्मुखमुच्यते । कालपृथग्भावात् पृथग्भावं मन्यते । कारकाणामिति । पूर्वपदार्थविषये एव प्रश्नप्रतिवचने । पृथग्भावस्य सुज्ञानत्वात्तद्विषयप्रश्नायोगात् । तत्र पञ्चधा गच्छतीत्येकस्या गमनक्रियाया शब्देन निवृत्तभेदायाः प्रकारलक्षणपृथग्भावप्रतिपत्तिः । यद्येवमिति । सूत्रन्यासेनैव सिद्धे वार्तिकं नारम्भणीयमित्यर्थः । यथा हि सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार उच्यते । न च गुणकालकारकपृथक्त्वे किं चित्सामान्यमुपात्तं यस्य प्रकारः स्यात् । ननु सूत्रन्यासे पञ्चधा श्लोका इत्यादावपि प्रत्ययेन भाव्यं वार्तिकन्यासे तु न भाव्यमेकधा भुङ्क्त इति च पृथग्भावाभावात्प्रत्ययस्य न प्रसङ्ग इति भिन्नं फलं सूत्रवार्तिकयोः । नैष दोषः । पञ्चधा श्लोका इत्यादौ क्रियापदाप्रयोगेपि अस्तीतिक्रियापदानुषङ्गादस्तिक्रियापृथग्भावः । एकधा भुङ्क्तइत्यादावनेकप्रकारभुजिक्रियापेक्ष एकप्रकारस्य भुजेरस्त्येव पृथग्भावः । एकः पाक इत्यादौ प्रकारस्याविवक्षितत्वात् प्रत्ययाभावः । प्रकारविवक्षायां तु भवत्येवैकधापाक इति । पञ्च पाका इत्यादौ भिन्ना एव पाका न त्वेकस्य प्रकारवत्त्वं विवक्षितमिति प्रत्ययो न भवति । पञ्चधापाक इत्यादौ तु भवत्येव ॥ ४२ ॥

एकाद्धो ॥ धाग्रहणे ऽनुवर्तमाने पुनर्धाग्रहणं धामात्रस्यादेशार्थमन्यथानन्तर्यादध्यधिकरणविचाल एव ध्यमुञ् विज्ञायेत । ततश्च विधार्थे न स्यादैकध्यं भुङ्क्तइति । सह भाव इति । अनेकस्यार्थस्यैकीकरणं सहभावः । इहाधिकरणविचाल एकस्य द्रव्यस्य विभागेनावस्थापनम् । यथैकं राशिं पञ्चधा कुरु इति । ऐकध्यं

न अधिकरणविचाल इत्युच्यते न चावश्यं स एवाधिकरणविचालः । यदेकमनेकं क्रियते । यदप्यनेकमनेकं क्रियते सोऽप्यधिकरणविचालः ।

द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ ४५ ॥ धमुञन्तात् स्वार्थे डदर्शनम्*। धमुञन्तात्स्वार्थे डो दृश्यते । स च विधेयः । पथि द्वैधानि । संशये द्वैधानि ॥

याप्ये पाशप् ॥ ४७ ॥ पाशपि कुत्सितग्रहणम्*पाशपि कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् । वैयाकरणपाशः । याज्ञिकपाशः । यो हि यापयितव्यो याप्यस्तत्र मा भूदिति । अथ वैयाकरणः शरीरेण कृशः व्याकरणेन शोभनः कर्तव्यो वैयाकरणपाश इति । न कर्तव्यः । कथम् । यस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने तद्गुणे वक्तव्ये प्रत्ययेन भवितव्यम् । न च कार्श्यस्य भावाद् द्रव्ये वैयाकरणशब्दः ॥

पूरणाद् भागे तीयादन् ॥ ४८ ॥ पूरणग्रहणं शक्यमकर्तुम् । नह्यपूरणस्तीयशब्दोऽस्ति यत्र दोषः स्यात् । ननु चायमस्ति मुखतीयः । पार्श्वतीय इति । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति । एवमस्य न भविष्यति । उत्तरार्थं तर्हि पूरणग्रहणं कर्तव्यम् । प्रागेकादशभ्यो डश्छन्दसीतिपूरणाद्यथा स्यात् ॥

एकादाकिनिच्चासहाये ॥ ५२ ॥ एकादाकिनिचि द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानम्*। एकादाकिनिचि द्विबह्वर्थे प्रत्ययो विधेयः । एकाकी । एकाकिनौ । एकाकिन इति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । एकशब्दोऽयं संख्यापदम् । सं-

---

राशिं कुर्वित्यत्र त्वेकस्य विभागावस्थापनाभावान्नास्त्यधिकरणविचाल इति मन्यते । वचनं तु विधार्थमेव स्यात् । धाग्रहणं तूत्तरार्थमेव स्यात् । द्वयोरर्थयोर्धमुञर्थं द्वैधं भुङ्क्ते एकं राशिं द्वैधं कुर्विति । न चावश्यमिति । अधिकरणं द्रव्यमुच्यते । तस्य विचालोऽन्यथाकरणं तच्चैकस्यानेकीकरणमनेकस्य वा एकीकरणमिति सूत्रेणैवेष्टसिद्धिरित्यर्थः । अनेकस्य यदेकीकरणं तत्र प्रकाराभावात्तदर्थमेवाधिकरणविचाले चेति सूत्रमेकस्यानेकीकरणे प्रकारस्यापि सम्भवात् पूर्वेणैव सिद्धत्वादित्याहुः ॥ ४४ ॥

द्वित्र्यो ॥ पथि द्वैधानीति । स्वार्थिकत्वेऽपि स्वभावात्सत्त्ववाचित्वात् लिङ्गसंख्यायोगस्तत्रैकशेषेण बहुवचनम । क्व चित्तु मतिद्वैधानीति पाठः ॥ ४५ ॥

याप्ये ॥ याप्यशब्दोऽयमस्त्यपादानसाधनो यापिता अस्माद् गुणा इति याप्यः कुत्सितः । अस्ति कर्मसाधनो यापयितव्यो याप्यः देशान्तरं प्रापयितव्य इत्यर्थः । तत्र विशेषानुपादानादिति प्रसङ्गं मत्वाह पाशपीति । तद्गुणा इति । कुत्सितत्वेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । एतच्चान्तरङ्गत्वाल्लभ्यते प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रत्यासन्नत्वात् कुत्साश्रयणस्य न्याय्यत्वात् । यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तस्य कुत्सा न संभवत्यश्वको देवदत्तकः सक इत्यादौ तत्र सहचरितगुणक्रियाकुत्साश्रयेण प्रत्ययो भवत्येव । एवं च देवदत्तपाश इत्याद्यपि भवति यद्यभिधानमस्ति ॥ ४७ ॥

एकादा ॥ एकादाकिनिचीति । एकशब्दः संख्यावाच्येवेति मन्यते । असहायग्रहणं

ख्यायाश्च संख्येयमर्थः । सिद्धं तु संख्यादेशवचनात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । द्विबह्वर्थायाः संख्याया एकशब्द आदेशो वक्तव्यः । असहायस्य वा * । असहायस्य वा एकशब्द आदेशो वक्तव्यः । असहायः एकाकी । असहायौ एकाकिनौ । असहाया एकाकिनः । सिद्ध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमेकादाकिनिचि द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानमिति । नैष दोषः । अयमेकशब्दो ऽस्त्येव संख्यापदम् । तद्यथा । एकः द्वौ बहव इति । अस्त्यन्यार्थे वर्तते । तद्यथा, सधमादो द्युम्न एकास्ताः॥ अन्या इत्यर्थः । अस्त्यसहायवाची । तद्यथा, एकाग्नयः । एकहलानी । एकाकिभिः क्षुद्रैर्जितमिति । तद्योऽसहायवाची तस्यैष प्रयोगः ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

अतिशायने तमबिष्ठनौ ॥ ५५ ॥ अतिशायन इत्युच्यते किमिदमतिशायन इति । देश्याः सूत्रनिबन्धाः क्रियन्ते । यावद् ब्रूयात्प्रकर्षे अतिशय इति तावदतिशायन इति । कस्य पुनः प्रकर्षे प्रत्यय उत्पद्यते । ङ्याप्प्रातिपदिकादिति वर्तते । ङ्याप्प्रातिपदिकस्य प्रकर्षे ङ्याप्प्रातिपदिकं वै शब्दः न च शब्दस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः । शब्देऽसंभवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते । कः पुनर्ङ्याप्प्रातिपदिकार्थः ॥

च तदर्थस्य विशेषणत्वान्नूनाभिधेयनिर्देशो विद्यमानतुल्यजातीयैककार्यसहायार्थवाचिनः प्रत्ययो यथा स्यादेकमाकाशमित्यादौ मा भूदिति । कथं पुनर्द्विबह्वर्थे प्रत्ययो विधीयते न ह्येकशब्दो द्विबह्वर्थे वर्तनइत्याह सिद्धं त्विति । संख्यैवादेशः संख्यादेशः सच द्विबहुशब्दयोरसहायस्य वेत्यर्थ । द्विबहुशब्दयोरप्यसहायग्रहणं विशेषणमाश्रयणीयमेव । अयमेकशब्द इति । उपलक्षणं चैतदर्थप्रदर्शनम् । प्राथम्ये ऽपि हि वर्तते । एके अल्पप्राणाः । एको गोत्र इति । समानार्थेपि वर्तते तेनैकादिगिति । साधारणेपि वर्तते देवदत्तयज्ञदत्तयोरेका मातेति । एकाग्नयइति । अत्राकिनिचः कनो वा लुग्विज्ञेयः ॥ ५२ ॥ भाष्यप्रदीपे पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे प्रथममाह्निकम् ॥

अतिशायने तमबिष्ठनौ ॥ किमिदमिति । किमयं ण्यन्तस्य निर्देश आहोस्विदण्यन्तस्य कश्चेह शेत्यर्थ इति सन्दिहानः पृच्छति देश्या इति । देष्टव्या देश्याः साधुत्वेन प्रतिपाद्या एते सूत्रे निबध्यन्ते प्रसङ्गेन साधुत्वप्रतिपादनार्थम् । ततो निपातनाद्दीर्घत्वमित्युक्तं भवति । यावदिति । यावत्तावच्छब्दौ परिमाणोपाधिकावपि परिच्छेदसाधर्म्यादन्यत्रापि प्रयुज्येते । प्रकर्ष इति । अनेकार्थत्वाद्धातूनां शेतिरभिभवे अतिशब्दस्तु द्योतकस्तस्यैवार्थस्य । यथा तिष्ठतिर्गतिनिवृत्तौ वर्तते । स एव गतावपि । प्रशब्दस्तु तद्गतस्य प्रारम्भस्य द्योतकः प्रतिष्ठतइति । कस्य पुनरिति । द्रव्यवाचिनीह प्रकृतिर्न च द्रव्यस्य प्रकर्षोऽस्तीति मत्वा प्रश्नः । ङ्याप्प्रातिपदिकादिति वर्ततइति । ननु सुबन्तसमानाधिकरणवृत्तिभिरेतैस्तद्धितैर्भवितव्यम् । यदुक्तं प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्त इति । घकालतनेषु कालनाम्न इत्यलुग्विधानाल्लिङ्गाच्च । नैष दोषः । प्रकृतेरिदमुपलक्षणम् । सा च प्रकृतिः सुबन्ता वा भवतु ङ्याप्प्रातिपदिकं वेति विशेषे तात्पर्याभावः । न च शब्दस्येति । शब्दस्याभि-

द्रव्यम्। न वै द्रव्यस्य प्रकर्ष इष्यते। एवं तर्हि गुणः। एवमपि गुणग्रहणं कर्तव्यम्। द्रव्यमपि ङ्याप्प्रातिपदिकार्थो गुणोऽपि। तत्र कुत एतत्। गुणस्य प्रकर्षे भविष्यति न पुनर्द्रव्यस्य प्रकर्ष इति। क्रियमाणे चापि गुणग्रहणे समानगुणग्रहणं कर्तव्यम्। शुक्लात्कृष्णे मा भूदिति। न तर्हीदानीमिदं भवति। अध्वर्युर्वै श्रेयान्। पापीयान् प्रतिप्रस्थाता। अन्धानां काणतम इति। समानगुणे एषा स्पर्द्धा भवति। अध्वर्युर्वै श्रेयान् अन्येभ्यः प्रशस्येभ्यः। पापीयान् प्रतिप्रस्थाता अन्येभ्यः पापेभ्यः। अन्धानां काणतम इति। काणिरयं सौक्ष्म्ये वर्तते।

धानत्वादभिधानस्य चाभिधेये गुणाभावाद् गुणस्य च स्वोपकारं प्रत्यनपेक्षत्वादिति भावः। यदा तु तस्य गुणाभावो नास्ति तदा भवत्येव प्रकर्षयोगः उच्चतरः शब्दो नीचतरः शब्द इति। ननु च यथा शुक्लतरः पट इति गुणस्यापि प्रकर्ष आश्रीयते द्रव्यप्रकर्षहेतुत्वेन तथा शब्दस्याप्याश्रीयताम्। नैतदस्ति। शुक्लादयो द्रव्यसमवेताः स्वयं प्रकृष्टा द्रव्यप्रकर्षहेतवो भवन्तीति युक्तस्तत्र गुणप्रकर्षाश्रयः शब्दस्तु वाचकत्वादभिधेयासमवायात् स्वगतेन प्रकर्षेणाभिधेयं प्रकर्षयुक्तं न शक्नोत्यवगमयितुमिति तत्प्रकर्षं प्रत्यनपेक्ष एव। द्रव्यमिति। यत्किंचिदिदं तदिति सर्वनामपरामर्शयोग्यं वस्तु तद्द्रव्यत्वेन विवक्षितम्। तेन जातिगुणक्रिया अपि गृह्यन्ते। न वै द्रव्यस्येति। यद्वस्तु स्वातन्त्र्येणाभिधीयते तस्य प्रकर्षो नास्तीत्यर्थः। तथा हि। शुक्लतरं रूपमित्यत्र गुणस्यापि प्राधान्येनाश्रयणाद् द्रव्यस्याश्रितादेव निमित्तान्तरात् प्रकर्षः। एवं तर्हीति। आश्रितोऽभिधेयधर्मो गुणः स च कश्चिच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं शुक्लतरः पट इति यथा। पटस्य स्वतो न शुक्लस्य नाप्यशुक्लस्य शुक्लो गुणो व्यपदेशे हेतुरेवं स्वगतप्रकर्षद्वारेण द्रव्यस्य स्वतोऽप्रकृष्टस्य प्रकृष्टव्यपदेशहेतुर्भवति। तदुक्तं हरिणा। द्रव्यस्याव्यपदेश्यस्य य उपादीयते गुणः। भेदको व्यपदेशाय तत्प्रकर्षोऽभिधीयतइति॥ अरूपं पररूपेण द्रव्यमाख्यायते यथा। अप्रकर्षं प्रकर्षेण गुणस्यापीष्यते तथेति॥ यद्यपि तत्र द्रव्ये बहवो गुणाः सन्ति तथाप्यन्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तिनिमित्तगुणप्रकर्षाश्रयः प्रत्ययः। क्रियाशब्देभ्यः पाचकादिभ्यः क्रियायाः प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् तत्प्रकर्षे प्रत्ययो जातिशब्देभ्यस्तु जातेः प्रकर्षाभावात्तत्सहचरितप्रसिद्धवाहदोहादिप्रकर्षे प्रत्ययः। उपाधिसंसर्गेण तु विना द्रव्यस्य न प्रकर्षो नापि शब्दवाच्यत्वमस्ति। तदुक्तम्। सर्वस्यैव प्रधानस्य न विनाभेदहेतुना। प्रकर्षो विद्यते नापि शब्दस्योपैति वाच्यतामिति। तत्र वास्तवः प्रकर्षो द्रव्ये भवतु मा वा आश्रितधर्मद्वारकस्तु तत्प्रकर्षः शब्देनाभिधीयते न तु तन्निरपेक्षः स्वगतः। अद्रव्यप्रकर्षइति निषेधउपचरितगुणक्रियागतप्रकर्षद्रव्यविषयो द्रष्टव्यः। एवमपीति। यथा गुणस्य नित्यस्य नित्यद्रव्यसमवेतस्य कस्य चिन्महत्वादेः स्वतः प्रकर्षो ऽनित्यस्य तु कारणकृतस्तथाद्रव्यस्यापीति मन्यते। समानगुणग्रहणमिति। द्वयोः परिपूर्णयोर्भिन्नजातीययोर्गुणयोरेकस्य परिपूर्णतरत्वे सति प्रकर्षसद्भावात् कृष्णाच्छुक्लतर इति मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः। अध्वर्युर्वै श्रेयानिति। अध्वर्योः परिपूर्णप्रशस्यत्वं प्रतिप्रस्थातुरपि पापत्वं तयोः परस्परापेक्षः प्रकर्ष इति मन्यते। अन्धानां काणतम इति। अन्धा नेत्रद्वयेन न पश्यन्ति

सर्वे इमे किं चित्पश्यन्ति अयमेषां काणतम इति। अदूरविकर्ष इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। महान् सर्षपः महान् हिमवानिति। जातेर्न। जातेर्नेति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। वृक्षोयं प्लक्षोयमिति। न तर्हीदानीमिदं भवति। गोतरः गोतरा। अश्वतरः। अश्वतरेति। नैष जातेः प्रकर्षः। कस्य तर्हि। गुणस्य। गौरयं यः शकटं वहति। गोतरोयं यः शकटं वहति सीरं च। गौरियं या समां समां विजायते। गोतरेयं या समां समां विजायते स्त्रीवत्सा च। अश्वोयं यश्चत्वारि योजनानि गच्छति। अश्वतरोयं योऽष्टौ योजनानि गच्छति। तथा तिङश्चेत्यत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्। साधनप्रकर्षे मा भूत्। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते गुणग्रहणं कर्तव्यमिति। न कर्तव्यम्। यस्य प्रकर्षोस्ति तस्य प्रकर्षे भविष्यति। गुणस्य चैव प्रकर्षो न द्रव्यस्य। कथं विज्ञायते। एवं हि दृश्यते लोके इह समाने आयामे विस्तारे पटस्यान्योर्घो भवति काशिकस्यान्यो माथुरस्य। गुणान्तरं च खल्वपि शिल्पेन उत्पादयमाना द्रव्यान्तरेण प्रक्षालयन्ति। अन्ये न शुद्धं धौतकं कुर्वन्ति अन्ये न शैफालिकमन्ये न माध्यमिकम्। यदप्युच्यते क्रियमाणे चापि गुणग्रहणं समानगुणग्रहणं कर्तव्यम्। शुक्लात्कृष्णे मा भूदिति। न कर्तव्यम्। समानगुण एव स्पर्द्धा भवति। नह्याढ्याभिरूपौ स्पर्द्धेते वाचकेन खल्वप्युत्पत्त-

---

काणस्त्वेकेनेति तदपेक्षं काणस्य प्रकर्षं मन्यते। समानगुणइति। समानगुणे भिन्नाश्रयवर्तिनि विवक्षिते तदाश्रया स्पर्द्धेत्यर्थः। काणिरयमिति। ततश्चान्धानामपि वास्तवं काणत्वं विद्यते न तु लोकप्रसिद्धम्। तत्र दर्शनप्रकर्षाश्रयः प्रत्ययस्तथा च लोके प्रसिद्धिरन्धानां काणो राजेति। महान् हिमवानिति। सर्षपान्महीयान् हिमवानिति मा भूदित्यर्थः। जातेरिति। आश्रयप्रकर्षाज्जातेः प्रकर्षं मन्यते। कस्य तर्हीति। प्रश्नः। गुणस्येति। परिहारः। अभिधेयसहचरितलोकेप्रसिद्धगुणप्रकर्षाश्रयो द्रव्यस्य प्रकर्ष इत्यर्थः। केचित्तु गुणसमुदाये शब्दप्रवृत्तिं मन्यमानाः शब्दार्थान्तर्भूतस्यैवायं गुणस्य प्रकर्ष इत्याहुः। साधनप्रकर्षे मा भूदिति। ननु च साधनस्य गुणभावात् प्रधानस्य च क्रियायाः प्रकर्षसंभवात्तत्प्रकर्ष एव प्रत्ययो भविष्यति। एवं मन्यते। प्रधानानि स्वगतेनापि धर्मेण तद्रूपेण व्यपदिश्यन्ते गुणगतेनापि तत्र साधनप्रकर्षाश्रये क्रियाप्रकर्षे प्रत्ययो मा भूत् स्वगते यथा स्यादित्येवमर्थं क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्। नैष दोषइति। बहूनामपि दोषाणा क्रमेण सामान्यस्य विवक्षितत्वादेकवचननिर्देशः। यस्य प्रकर्षोस्तीति। संभवव्यभिचारापेक्षत्वादुपाधिनिर्देशस्येति भावः। काशिकस्येति। काशिषु भव इति ठञ्जितयोरेकतरः प्रत्ययः। गुणान्तरमिति। पूर्वं मूल्यान्तरदर्शनाद्गुणप्रकर्षः प्रतिपादितो ऽत्र तु प्रयत्नभेददर्शनादिति विशेषः। शुक्लादिति। कृष्णे प्रतियोगिनि विवक्षिते शुक्लशब्दात्प्रत्ययो मा भूदित्यर्थः। नह्याढ्याभिरूपाविति। स्पर्द्धाहेतोर्गुणस्य शब्देनानाश्र

व्यम्। न च शुक्लात्कृष्णे प्रत्यये उत्पद्यमानो वाचकः स्यात्। यदप्युच्यते अदूरविप्रकर्षे इति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम्। अदूरविप्रकर्षे एव स्पर्द्धा भवति। नहि निष्कधनः शतनिष्कधनेन स्पर्द्धते। यदप्युच्यते। जातेर्नेति वक्तव्यमिति। न वक्तव्यम्। जननेन या प्राप्यते सा जातिः। न चैतस्यार्थस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः। यदप्युच्यते तिङश्चेसत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्। साधनप्रकर्षे मा भूदिति। न कर्तव्यम्। साधनं वै द्रव्यं न च द्रव्यस्य प्रकर्षापकर्षौ स्तः। किं पुनरेकं शौक्ल्यमाहो स्विन्नाना। किं चातः। यद्येकं, प्रकर्षो नोपपद्यते। नहि तेनैव तस्य प्रकर्षौ

यणाच्छब्दाश्रितस्पर्द्धाहेतुप्रकर्षे तु भवत्येव प्रत्यय आढ्याभिरूपयोराढ्यः श्रेयानिति। शुक्लकृष्णयोरपि तदा भवति प्रत्यय उज्ज्वलतरोयं कृष्णाच्छुक्ल इति। न च शुक्लादिति। शुक्लतर इत्युक्ते शब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्यासन्नशुक्लगुणान्तरापेक्षः प्रकर्षः शुक्लगुणनिमित्तद्रव्यप्रकर्षावगमादिति भावः। नहि निष्कधन इति। अदूरान्तरयोरेव संप्रधारणविषयत्वादिति भावः। जननेनेति। अयत्नलभ्यत्वप्रतिपादनपरमेतत्। नित्यानां परमाण्वादीनां जननाभावात् तद्गताया जातेर्जननेनाप्राप्यत्वाद् अयत्नलभ्यश्चायमर्थः सत्तादिर्न प्रकर्षापकर्षभाक्। घटादिके च द्रव्ये यत्नेनोत्पद्यमाने पुरुषप्रयत्नेन विना नित्या जातयो व्यक्तिमायान्ति। यद्यपि बलाकादिगतस्य शौक्ल्यादेरयत्नलभ्यत्वं तथाप्याश्रयभेदाद् गुणस्य भेदावगमादस्ति प्रकर्षापकर्षयोगो जातेस्त्वाश्रयभेदेपि भेदाभावात्प्रकर्षापकर्षायोगः। साधनं वै द्रव्यमिति। ननु च शक्तिः साधनमस्ति च तत्प्रकर्षो यदाह साधकतमं करणमिति। नैष दोषः। पचति देवदत्त इति सामानाधिकरण्यदर्शनाच्छक्तिद्रव्ययोस्तिङन्तेन भेदस्यानवगमादभेदमाश्रित्य निर्देशः। न च प्रधानस्य क्रियायाः स्वतः प्रकर्षसंभवे गुणभूतसाधनप्रकर्षापेक्षाऽस्ति पचतितरामिति चोक्ते क्रियाप्रकर्षो गम्यते न तु साधनप्रकर्षः प्रकर्षयुक्तेऽपि साधने कदाचित् क्रियाप्रकर्षाभावात् क्रियाप्रकर्षे तु कार्यस्य कारणाव्यभिचारान्नियमेन साधनप्रकर्षानुमानात् क्रियाप्रकर्ष एव प्रत्ययः। एको द्वौ त्रय इत्यादिकायाः संख्यायाः सर्वत्र परिच्छेदकत्वाविशेषात् प्रकर्षाभावः। बहुत्वसंख्यायास्त्वनियतसंख्येयत्वाद्भवति प्रकर्षः। बहुतरा इति। एवमुन्मानप्रमाणपरिमाणानामपि प्रकर्षाभावो विज्ञेयः। भाष्यकारेण तु जातिप्रकर्षाभावोक्तन्यायानुसारेण गम्यमानत्वान्नोक्तः। किं पुनरेकमिति। ननु समानधर्मोपलम्भाद्विशेषाग्रहणाच्च संशयो न चैकानेकयोर्विशेषाग्रहणम्। नैष दोषः। एकस्याऽपि भेदव्यवहारो दृश्यते। यथा पुरुद्धवान् पटुरासीत् पटुतरश्चैषमः। अन्य एवायं संवृत्त इति। तथानेकस्मिन्नप्येकव्यवहारो दृश्यते। यथा भिन्नापि क्रिया निवृत्तभेदाख्यातेनाभिधीयते इत्येकोच्यते। तथा हि भवद्भिरास्यते भवन्त आसत इत्यादौ भिन्नैः कर्तृभिः साध्यानि स्वसमवेतानि भिन्नान्येवासनानि। एकत्वं चाश्रित्योक्तं न तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्वादिति। एवं च किमेकं शौक्ल्यमाश्रयभेदादुपचरितभेदमुतानेकमेवेति संशयात् प्रश्न उपपन्नः। यद्येकमिति। एकत्वे जातिवद् गुणस्य प्रकर्षानुपपत्तिः समानगुणग्रहणमिति। तुल्ये भेदे यथा शौक्ल्यस्य शौक्ल्यान्तरापेक्षः प्रकर्ष एवं कृष्णा-

भवति । अथ नाना, समानगुणग्रहणं कर्त्तव्यम् । शुक्लात् कृष्णे मा भूदिति । अस्त्वेकं शौक्ल्यं तत्तु विशेषवत् । किं कृतो विशेषः । अल्पत्वमहत्त्वकृतः । अथवा पुनरस्त्वेकं निर्विशेषं च । ननु चोक्तं प्रकर्षो नोपपद्यते नहि तेनैव तस्य प्रकर्षापकर्षौ स्त इति । गुणान्तरेण प्रच्छादनात् प्रकर्षो भविष्यति । अथवा पुनरस्तु नाना । ननु चोक्तं समानगुणग्रहणं कर्तव्यम् । शुक्लात् कृष्णे मा भूदिति । न कर्त्तव्यम् । समानगुण एव स्पर्द्धा भवति । न ह्याढ्याभिरूपौ स्पर्द्धेते वाचकेन खल्वप्युत्पत्तव्यम् । न च शुक्लात्कृष्णे उत्पद्यमानो वाचकः स्यात् । किमन्तात्पुनरुत्पत्त्या भवितव्यम् । द्वितीयान्ताद् अतिशय्यमानात् । शुक्लमतिशेते शुक्लतरः । कृष्णमतिशेते कृष्णतरः । यदि द्वितीयान्तादतिशय्यमानात् कालोतिशेते कालीं कालितर इति प्राप्नोति।कालतर इति चेष्यते।तथा काली अतिशेते कालं कालतरा इति प्राप्नोति कालितरेति चेष्यते । तथा गार्ग्योतिशेते गर्गान् गर्गतर इति प्राप्नोति गार्ग्यतर इति चेष्यते । तथा गर्गा अतिशेरते गार्ग्यं गार्ग्यतरा इति प्राप्नोति गर्गतरा इति चेष्यते । एवं तर्हि प्रथमान्तात्स्वार्थिकः भविष्यति । कालोतिशेते कालतरः । काली अतिशेते कालितरा । गार्ग्यः अतिशेते गार्ग्यतरः । गर्गा अतिशेरते गर्गतराः । यदि प्रथमान्तात्स्वार्थिकः । कुमारितरा । किशोरितरा । अव्यतिरिक्तं वय इति कृत्वा वयसि प्रथम इति ङीप् प्रा-

---

द्यपेक्षोपीति तदपेक्षे प्रकर्षे प्रत्ययनिवृत्त्यर्थं समानगुणग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः । ननु यस्याप्येकं शौक्ल्यं तेनापि भिन्नगुणापेक्षे प्रकर्षे प्रत्ययस्य निवृत्तिर्विधेया । नैष दोषः । एकत्ववादिनो यथा शौक्ल्यस्यात्मापेक्षप्रकर्षानुपपत्तिरेवं गुणान्तरापेक्षोपि प्रकर्षो नोपपद्यते । यथा गोत्वं नात्मापेक्षया नापि जात्यन्तरापेक्षया प्रकृष्यते गुणभेदवादी तु भेदनिबन्धनं प्रकर्षं सर्वत्रेच्छतीति तेनैव समानगुणग्रहणं कर्त्तव्यम् । विशेषवदिति । ततो विशेषाश्रयत्वादन्यत्वादुपपन्नः प्रकर्षः । अल्पत्वमहत्वकृत इति । क्वचिदाश्रयेल्पं शौक्ल्यं क्वचित्तु महदित्यर्थः । गुणान्तरेण प्रच्छादनादिति । संभेदात् मिश्रीकरणादित्यर्थः । यथा जात्युत्पलादिवासितायाः मल्लिकायाः । किमन्तादिति । अतिशायने इति किं प्रत्ययार्थनिर्देश आहोस्वित्प्रकृत्यर्थस्य विशेषणमिति समर्थविभक्तिप्रश्नद्वारेण विचारः । द्वितीयान्तादिति । यदा तिङन्तेन विस्पष्टार्थं विग्रहवाक्यं प्रदर्श्यते । तदा द्वितीयान्तादुत्पत्तिः । कृदन्तेन तु वाक्यप्रदर्शने षष्ठ्या भाव्यम् । शुक्लस्यातिशायन इति तदा षष्ठ्यादौ संदेहो भवति । कर्त्तरि षष्ठी वा स्यात् कर्मणि वा । करणे ल्युट् स्यात् कर्त्तरि वेति । अथवा द्वितीयाग्रहणमुपलक्षणार्थमिति षष्ठ्यपि गृह्यते । प्रत्ययार्थसामर्थ्यलभ्या च समर्थविभक्तिः । कालितर इति । घरूपकल्पेति ह्रस्वः । गर्गतर इति प्राप्नोतीति । वृत्तावपि लुग्विधानात्संख्याविशेषप्रत्ययाद्बहुवचनान्तात्प्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा । अव्यतिरिक्तं वय इति । प्रत्ययार्थपक्षे त्वार्थौ वयःप्रतिपत्तिः वयःप्रकर्षेणैवासौ कुमारीमतिशेते न तु गुणान्तरेण तस्य विप्रकर्षोच्छादी तु वयःप्र-

प्नोति । तरपोक्तत्वात् स्त्रीत्वस्य प्रत्ययो न भविष्यति । टाबपि तर्हि न प्राप्नोति । उक्तेपि हि भवन्त्येते टाबादयः । उक्तमेतत् । स्वार्थिकाष्टाबादय इति । ङीबपि तर्हि प्राप्नोति । एवं तर्हि गुणोभिधीयते । एवमपि लिङ्गवचनानि न सिध्यन्ति । शुक्लतरम् । शुक्लतरा । शुक्लतरः । शुक्लतरौ । शुक्लतरा इति । आश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयता लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा । शुक्लं वस्त्रं शुक्ला शाटी शुक्लः कम्बलः शुक्लौ कम्बलौ शुक्लाः कम्बला इति । यदसौ द्रव्यं श्रितो भवति गुणस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तद्गुणस्यापि भविष्यति । अथवा क्रियाभिधीयते । एवमपि लिङ्गवचनानि न सिध्यन्ति । आश्रयतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति । एवमपि द्विवचनं प्राप्नोति । यश्च हि अतिशेते यश्चातिशय्यते उभौ तौ तस्याश्रयौ भवतः । नैष दोषः । कथं, शेतिरकर्मकः अकर्मका अपि धातवः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति । कर्मापदिष्टा विधयः कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति । कर्तृस्थभावकश्च शेतिः । अथ यद्येवं द्वितियान्तादुत्पत्तिः । प्रथमान्ताद्वा स्वार्थिकः । अथापि क्रिया । किं गतमेतद्वियता सूत्रेण । आहो स्विदन्यतरस्मिन्

तिपत्तिर्नास्तीति ङीपो ऽप्रसङ्गः । स्वार्थिकत्वे तु शाब्दयैव वयः प्रतिपत्तिरिति ङीप्प्राप्तिः । तरपोक्तत्वादिति । तरपः स्वार्थिकत्वात् सर्वः प्रकृत्यर्थस्तेन द्योत्य इति भावः । ङीबपीति । टाबपवादत्वात् ङीप इति भावः । अन्ये त्वाहुः कुमारशब्दादुत्पन्नेन ङीपा प्रथमवयोविशिष्टार्थगतस्य स्त्रीत्वस्याभिव्यक्तत्वात्तरबन्तात् स्त्रीत्वमात्रमभिव्यक्तमिति टावेव भविष्यति । यथा यत्र तत्रेत्यादौ त्रलाधिकरणस्याभिव्यक्तत्वात्तद्धितान्तात्सामयिकी प्रथमैवोत्पद्यते न सप्तमी । भाष्यकारस्तु निमित्तस्य सन्निधानादपवादेनैवात्र ङीपा भाव्यं न तु टापेति पक्षान्तरमाश्रयति । एवं तर्हि गुण इति । अतिशेतेनेनेति अतिशायनो गुणोभिधीयते । करणे ल्युट् आश्रयद्रव्यवाचिनः स्वसमवेते गुणे प्रत्ययविधिः । ततो व्यतिरिक्तार्थाभिधानाद्धान्ताद्वयोलक्षणङीबभावः । गुणाभिधाने कालितरइति । सामानाधिकरण्याभावाद् घादिष्विति ह्रस्वो न प्राप्नोतीति चेद्वचनाद्वैयधिकरण्येपि भविष्यति । एवमपीति । षष्ठीप्रसङ्गस्तु द्रव्यवचनान्न चोदितः । सोयमित्यभेदस्य गुणगुणिनो सर्वदात्र विवक्षितत्वात् सत्यामपि त्वभेदाविवक्षायां मञ्चादिवत् स्वलिङ्गसंख्याऽपरित्यागप्रसङ्गः । आश्रयत इति । विशेषणानां चाजातेरिति वचनात् तत्र हि विशेषणशब्देन परोपकारायोपात्ताः शेषभूताः शुक्लादयो गुणा गृह्यन्ते । अथवा क्रियेति । अतिशयोऽतिशायनमिति भावे ल्युड्विधानात् । आश्रयौ भवत इति । उभयोर्निर्वर्तकत्वादिति भावः । अकर्मका अपीति । अर्थान्तरवृत्तित्वात् कर्मापदिष्टा इति । अतिशयक्रियाकर्त्रैव समवेता नतु कर्मणीति कर्माश्रयलिङ्गसंख्याभाव इत्युक्तं भवति । कर्मापदिष्टा इति । द्विवचनमिह कर्मापदिष्टो विधिः कर्माश्रित्य तस्य चोदितत्वात् । आश्रयतो

पक्षे भूयः सूत्रं कर्त्तव्यम् । गतामित्याह । कथम् । यदा तावद् द्वितीयान्तादुत्पत्तिः प्रथमान्ताद्वा स्वार्थिकः । तदा कृत्यल्युटो बहुलमित्येवमत्र ल्युड् भविष्यति । यदा गुणोऽभिधीयते तदा न्यायसिद्धमेव । यदापि क्रिया तदापि न्यायसिद्धमेव । अथवाऽतिशाययतीत्यतिशायनम् । कः प्रयोज्यार्थः । गुणा गुणिनं प्रयोजयन्ति । गुणी वा गुणान् प्रयोजयति । कः पुनरिह शेत्यर्थः । इह या यत्र भवति शेते ऽसौ तत्र । गुणाश्च गुणिनि शेरते । शेत्यर्थः कारितार्थो वा निर्देशोयं समीक्षितः । शेत्यर्थे नास्ति वक्तव्यं कारितार्थे ब्रवीमि ते ॥ गुणी वा गुणसंयोगाद् गुणो वा गुणिनी यदि । अभिव्यज्यते संयोगात्कारितार्थो भविष्यति ॥ इहास्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राणि अस्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राणीति परत्वादातिशायिकः । प्रानोति आतिशायेन बहुव्रीहावुक्तम् * । किमुक्तम् । पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद्बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थ इति । उत्तरपदातिशये आतिशायिको बहुव्रीहेर्वह्वाढ्यतराद्यर्थ इति । इह त्रीणि शुक्लानि वस्त्राणि प्रकर्षापकर्षयुक्तानि । तत्र पूर्वमपेक्ष्य उत्तरे द्वे तरबन्ते । द्वयोस्तरबन्तयोरेकस्मात्प्रकर्षयुक्ताच्छुक्लतरशब्दादुत्पत्तिः प्राप्नोति । शुक्लशब्दादेव चेष्यते । शुक्लतरस्य शुक्लभा-

---

लिङ्गवचनानीत्यत्र समवाय्याश्रयो गृह्यते न तु निर्वर्तक इत्यर्थः । ल्युट् भविष्यतीति । कर्तृसाधनः । कः प्रयोज्यार्थ इति । अचेतनत्वाद् गुणानां प्रयोजकत्वानुपपत्तिं मन्यते गुणा गुणिनमिति । अस्माभिः प्रकृष्टैस्त्वमतिशेष्वेति तत्समर्थाचरणलक्षणश्चाचेतनानामपि प्रयोजकव्यापार इति कारकप्रकरणे प्रतिपादितम् । कः पुनरिति । शेतेरनेकार्थत्वात्प्रश्नः । यो यत्रेति । स्थानार्थः । शेतिर्यथा जलाशय इत्यत्रेति भावः । गुणा गुणिनीति । अवतिष्ठन्त इत्यर्थः । तान् गुणान् गुण्यतिशाययति अतिशयेनावस्थापयतीत्यर्थः । पूर्वं गुणानां प्रयोजकत्वमुक्तं पश्चाद्गुणिनः शेत्यर्थ इति । प्रकृत्यर्थोण्यर्थोपि चात्र गृह्यत इत्यर्थः । शेत्यर्थे नास्तीति । तस्य प्रसिद्धत्वात् गुणी वेति । गुणसंबन्धाद्गुणवानतिशेते गुणि संबन्धाद् गुणो वा । अभिव्यज्येतेति । प्रकृष्टत्वे नेति भावः । कारितार्थइति । गुणो गुणिनमतिशाययति गुण्यपि गुणमित्यस्ति ण्यर्थोपपत्तिः । परत्वादिति । सूक्ष्मतरवस्त्र इति प्राप्नोति । सूक्ष्मवस्त्रतर इति चेष्यते । प्रकर्षस्यान्यपदार्थं प्रति विशेषणत्वस्य च युगपद्विवक्षायां विप्रतिषेधोपपत्तिः । आतिशयिकादिति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः । उत्तरपदातिशय इति । परविप्रतिषेधेन तत्र स्वरे विशेषस्तरबन्तेन समासे बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीति बह्वाढ्यतरशब्दोन्तोदात्तो भवति । बहुव्रीहेस्तरपि सति तरपः पित्त्वादनुदात्तत्वान्मध्योदात्तत्वप्रसङ्गस्तथा कपि विशेषो बह्वाढ्यतरक इति तरबन्तेन समासे भवति । बहुव्रीहेस्तरपि बह्वाढ्यकतर इति स्यात् । यदा त्वत्रैव पूर्वपदार्थातिशयस्तदा बहुव्रीहौ कृते तरब्वेदितव्यः । प्रकर्षापकर्षयुक्तानीति । अवयवधर्मेण समुदायव्यपदेशस्तत्रप्रथममप्रकर्षयुक्तं मध्यमं पूर्वापेक्षया प्रकर्षयुक्तमन्त्यापेक्षया प्रकर्षयुक्तमन्त्यन्तु प्रकर्षयुक्तमेवेति योज्यम् । तत्रेति । पूर्वापेक्षया द्वयोरपि प्रकृष्टत्वाच्छुक्लतरत्वं तयोस्त्वेकतरस्यान्यतरापे-

वात्प्रकृतेः प्रत्ययविज्ञानम् * । शुक्लतरस्य शुक्लभावात्प्रकृतेः प्रत्ययो विज्ञायते। शुक्लतरशब्दे शुक्लशब्दोऽस्ति तस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति । नैतद्विवदामहे शुक्लतरशब्दे शुक्लशब्दोऽस्ति नास्तीति किं तर्हि शुक्लतरशब्दोऽप्यस्ति तत उत्पत्तिः प्राप्नोति । तदन्ताच्च स्वार्थे छन्दसि दर्शनं श्रेष्ठतमायेति * । तदन्तादातिशायिकान्तात्स्वार्थे छन्दसि आतिशायिको दृश्यते । देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे। एवं तर्हि मध्यमात् शुक्लशब्दात्पूर्वपरापेक्षादुत्पत्तिर्वक्तव्या । मध्यमश्च शुक्लशब्दः पूर्वमपेक्ष्य प्रकृष्टः परमपेक्ष्य न्यूनः । न च न्यूनः प्रवर्त्तते । अथ वा उत्पद्यतां लुग्भविष्यति । वाचकेन खल्वप्युत्पत्तव्यम् । न च शुक्लतरशब्दादुत्पद्यमानो वाचकः स्यात् । न खल्वपि बहूनां प्रकर्षे तरपा भवितव्यम् । केन तर्हि, तमपा । पूर्वेण स्पर्द्धमानो यो मध्यमो लभते सितः । परस्मिन् न्यूनतामेति न च न्यूनः प्रवर्त्तते ॥ अपेक्ष्ये मध्यमः पूर्वमाधिक्यं लभते सितः । परस्मिन्न्यूनतामेति यथामात्यः स्थिते नृपे ॥ अस्तु वापि तरतरमान्नापशब्दो भविष्यति । वाचकश्चेत्प्रयोक्तव्यो वाचकश्चेत्प्रयुज्यताम् ॥

क्षया प्रकर्षविवक्षायां तरबन्तात्तरबुत्पत्तिप्रसङ्गः । शुक्लतरस्येति । न्यूनमध्यमोत्कृष्टानां सर्वेषां शौक्ल्यसम्भवाच्छुक्लव्यपदेशाच्छुक्लशब्दादेव तरबुत्पत्त्यतइत्यर्थः । शुक्लतरशब्द इति । शुक्लतरशब्दो वाचको यस्यार्थस्य तस्मिन्नर्थे शुक्लशब्दो वाचकत्वेनास्तीत्यर्थः । उत्पत्ति. प्राप्नोतीति । अनिष्टमपि प्राप्नोति सत्यामपीष्टसिद्धावित्यर्थः । श्रेष्ठतमायेति । श्रेष्ठायेत्यर्थः । मध्यमादिति । मध्यमवाचिनः शुक्लादन्येऽभिधेये प्रत्ययो वक्तव्यः । शुक्लमतिशेते शुक्लतर इति । अनेन च वक्तव्येन तक्रकौण्डिन्यन्यायेन तृतीयशुक्लवाचिनः शुक्लतरशब्दादुत्पत्तिर्बाध्यते । मध्यमश्च शुक्लः पूर्वापेक्षया शुक्लतरो भवति । तृतीयापेक्षया तु न्यूनत्वाच्छुक्ल एव भवति न शुक्लतर इति शुक्लशब्दादेव मध्यमशुक्लवाचिनः प्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः । न च न्यूनः प्रवर्त्तत इति स्वगतप्रकर्षापेक्षायां तद्धितोत्पत्तावित्यर्थः । ततश्च पूर्वमतद्धितान्त एव शुक्लशब्दस्तृतीये शुक्लेऽभिधेये प्रत्ययमुत्पादयति । लुग्भविष्यतीति । गतार्थत्वादप्रयोग एव लुक् । एकेनैव तरपा आद्यमध्यमशुक्लापेक्षतृतीयप्रकर्षस्य प्रतिपादनात् । न चेति । शुक्लतरतरशब्दस्य प्रयोगाभावादवाचकत्वम् । न खल्वपीति । यदि तावत् त्रयाणामन्यतमस्य प्रकर्षो विवक्ष्यते तदा शुक्लतममिति भाव्यम् । न तु शुक्लतरमित्यर्थं पूर्वमनपेक्ष्य द्वयोरन्यतरस्य प्रकर्षो विवक्ष्य तदा पूर्वानपेक्षायां मध्यमं शुक्लमेव भवति न तु शुक्लतरमिति । शुक्लशब्दादेवोत्पत्तिः सिद्धा शुक्लतर इति न कश्चिद्दोषः । पूर्वोक्तार्थसंग्रहश्लोकाः । पूर्वेणेति । सितः शुक्लः पूर्वेण स्पर्द्धमानस्तदपेक्षयोत्तरः प्रकर्षं लभते । तृतीयापेक्षया न्यून एवेत्यर्थः । अपेक्ष्येति । पूर्वेण समानार्थो दृष्टान्तोपादानाय तु पुनरुक्तः । नापशब्द इति । गतार्थत्वात् लुग्भावात् वाचकश्चेत्प्रयोक्तव्य इति । त्वं मन्यसे तदा शुक्लतरतरमिति यदि वाचकस्ततः प्रयुज्यतां न तु वाचकस्तस्मान्न प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ॥ ५७ ॥ द्विवचनइत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । दन्तोष्ठस्य दन्ताः स्निग्धतराः । पाणिपादस्य पादौ सुकुमारतरौ । अस्माकं च देवदत्तस्य च देवदत्तोभिरूपतरः । यदि पुनर्द्व्यर्थोपपद इत्युच्यते तत्रायमप्यर्थः । विभज्योपपदग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । इहापि सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति द्व्यर्थोपपद इत्येव सिद्धम् । नैवंजातीयिका द्व्यर्थता शक्या विज्ञातुम् । इहापि प्रसज्येत । सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इति । अवश्यं खल्वपि विभज्योपपदग्रहणं कर्तव्यम् । यो हि बहूनां विभागस्तदर्थम् । सांकाश्यकेभ्यश्च पाटलिपुत्रकेभ्यश्च माथुरा अभिरूपतरा इति । तर्हि द्व्यर्थोपपदइति वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । नेदं

द्विवचन ॥ द्विवचनं च विभज्यं च द्विवचनविभज्यम् । निपातनाद्भजे विपूर्वाद् यत्प्रत्ययो द्विवचनविभज्यं च तदुपपदं चेति कर्मधारयः । तस्मिन् सति तिङन्तात्सुबन्ताच्चातिशायने तरबीयसुनौ भवतः । तच्चोपपदं विग्रहवाक्य एव प्रयुज्यते । वृत्तौ तु गतार्थत्वान्नावश्यं प्रयुज्यते । एवं चोपपदग्रहणं विस्पष्टार्थम् । तत्रेदं न सिध्यतीति । पारिभाषिकद्विवचनाश्रयः पूर्वपक्षः । अर्थाश्रयस्तूत्तरपक्षः । अस्माकं चेति । अस्मदो द्वयोश्चैकस्मिन् बहुवद्भावः । यदि पुनरिति । पूर्वोक्तेषूदाहरणेषु क्व चिद्राशिद्वयापेक्षस्य क्व चिदर्थद्वयापेक्षस्य द्व्यर्थस्य विद्यमानत्वात्प्रत्ययः सिद्ध इति भावः । इहापीति । सांकाश्यकपाटलिपुत्रकराशिद्वयसंभवात् । सांकाश्यकानामिति । अत्रापि राशिद्वयस्य सद्भावात्तरप् स्यात् । सांकाश्यकावयवः समुदायः सांकाश्यकशब्देनोच्यते पाटलिपुत्रकावयवश्च पाटलिपुत्रकशब्देनोच्यते । एवं निर्द्धारणमुपपद्यते । बहूनां विभाग इति । बहूनां राशीनां मध्यादेकस्य राशेर्यत्र विभागः तत्र राशित्रयादिसद्भावात्तरब्न स्यात् । तत्तर्हीति । ननु चैवंजातीयिका द्व्यर्थतेत्यादिनातिप्रसङ्गोद्भावनेनास्य पक्षस्य दूषितत्वात्कथं पुनरङ्गीकरणम् । नैष दोषः । इह राशिद्वयापेक्षां द्व्यर्थतामाश्रित्याचार्यदेशीयेन यदि पुनरित्याद्युक्तं तत्रायमप्यर्थ इति च । तत आचार्येणैवंजातीयिकेति राशिद्वयापेक्षा द्व्यर्थता दूषिता । ततोन्या द्व्यर्थताचार्यस्याभिमतेति ज्ञात्वा शिष्य आह तत्तर्हीति । आचार्य्य आह । न वक्तव्यमिति । इयमाचार्य्यस्य द्व्यर्थताभिमता । इह दन्तोष्ठस्य पाणिपादस्येति तिरोहितावयवभेदः समूहः समासार्थः । तत्रैतस्यां वृत्तावभेदैकत्वसंख्योपादायित्वाद्वृत्तिपदस्य परित्यक्तभेदाङ्गीकृताभेदलक्षणैकत्वसंख्यदन्तोष्ठलक्षणार्थद्वयाश्रया द्व्यर्थतास्ति । यदा त्वितरेतरयोगद्वन्द्वस्तदावयवार्थभेदसद्भावाद् द्व्यर्थता नास्तीति तरब्न भवति प्लक्षन्यग्रोधानां प्लक्षाः स्निग्धतमा इति । अस्माकं च देवदत्तस्य चेत्यत्राप्यर्थद्वयसद्भावादस्ति द्व्यर्थत्वम् । सांकाश्यकानां च पाटलिपुत्रकाः अभिरूपतमा इत्यपरित्यक्तभेदाः समूहिनशब्देन प्रत्याय्यन्ते न च राशिद्वयापेक्षा द्व्यर्थता शब्देन प्रतिपादिता राशिद्वयस्याप्रयोगादिति द्व्यर्थताभावातरबभावः । अथात्र यतश्च निर्द्धारणमिति कथं षष्ठी यावता पञ्चमीविभक्तइति पञ्चम्या तदपवादेन भाव्यम् । नैष दोषः । सर्वत्रैव निर्द्धारणे विभागोस्तीति विभक्तग्रह-

पारिभाषिकस्य द्विवचनस्य ग्रहणम्। किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम्। उच्यते इति वचनं द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनमिति। तरबीयसुनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षापकर्षयोरुपसंख्यानम् *। तरबीयसुनोरेकद्रव्यस्योत्कर्षापकर्षयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम्। पटुद्भवान् पटुरासीत्। पटुतरश्चैषम इति। सिद्धं तु गुणप्रधानत्वात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। गुणप्रधानत्वाद् गुणप्रधानोयं निर्देशः क्रियते। गुणान्तरयोगाच्चान्यत्वं भवति। तमेव गुणान्तरयुक्तं वक्तारो भवन्ति। अन्यो भवान् संवृत्त इति॥

अजादी गुणवचनादेव ॥५८॥ एवकारः किमर्थः।नियमार्थः। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धे विधिरारभ्यमाणोन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति। इष्टतोवधारणार्थस्तर्हि। यथैवं विज्ञायते अजादी गुणवचनादेवेति। मैवं विज्ञायि अजादौ एव गुणवचनादिति। किं च स्यात्। न व्यञ्जनादी गुणवचनात्स्याताम्॥

प्रशस्यस्य श्रः ॥ ६० ॥ इदमयुक्तम्। किमत्रायुक्तम् अजादी गुणवचनादेवेत्युक्त्वा अगुणवचनानामपि अजाद्योरादेशा उच्यन्ते। नैष दोषः। एतदेव

णसामर्थ्याद्यत्र विभाग एव शब्देन प्रतिपाद्यते स एव पञ्चम्या विषयः स एव च विभज्योपपदनिमित्तस्य प्रत्ययस्य। माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इति। समुदायशब्दप्रयोगे तु गवां कृष्णा संपन्नक्षीरतमेत्येवमादौ विभागाविभागसंभवान्न पञ्चमी नापि तरप्प्रत्ययो निर्द्धारणाश्रये तु षष्ठीसप्तम्यौ भवतो यस्मान्निर्द्धार्यते यश्चैकदेशो निर्धार्यते यश्च निर्द्धारणहेतुरेतत्त्रयसंनिधाने निर्द्धारणं भवतीति तत्रैव षष्ठीसमासनिषेधो भवति। इह तु नागानामुत्तमो नागोत्तम इति त्रयसंनिधानाभावात्संबन्धसामान्ये षष्ठीति समासो भवत्येव। सांकाश्यकानां पाटलिपुत्रकाणां च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इत्यत्रापि शब्देन समुदायस्य प्रतिपादनाद्विभज्यमानस्य द्विरुपादानाद्विभागाविभागसद्भावाद्विभागविषयकार्याभावः। प्रतियोग्यपेक्षत्वात् प्रकर्षस्य विप्रकर्षआक्षिप्ते विभज्यग्रहणादिहाप्यवधारणमाश्रीयते। तेन समुदायशब्दउच्चार्यमाणे विभज्योपपदनिमित्तप्रत्ययाप्रसङ्गः। पटुद्भवानिति। पाटवस्यातिशयेपि प्रतियोग्यपेक्षत्वात् प्रकर्षस्य स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानाद् गुणिन एकत्वात्तस्यैव प्रतियोगित्वायोगात् प्रकर्षप्रत्ययाप्रसङ्गः। सिद्धं त्विति। यद्यपि शब्देन गुणी प्राधान्येनोच्यते तथापि गुणाश्रयप्रकर्षनिमित्तत्वात्प्रत्ययोत्पत्तेस्तां प्रति गुणस्य प्राधान्यमाश्रित्य गुणप्रधानत्वादित्युच्यते। तत्र गुणभेदेन गुणिनो भेदारोपादुपपन्नो भेदाश्रयप्रकर्षो निमित्तः प्रत्ययः॥ ५७॥

अजादी॥ नियमार्थ इति। अन्यथा प्रकर्षेऽजाद्योर्विधानादप्रकर्षे विधिः स्यात्। सिद्धे विधिरिति। स्वरितत्वादातिशायनस्यानुवर्त्तनात्तत्रैव पुनर्विधानं नियमार्थम्॥ ५८॥

प्रशस्य॥ एवमपीति। अन्यथा तरप्तमपोरादेशविधानं स्यादिति न ज्ञापकं स्यादजादिभावस्य। यदि पुनरिति। अजादी इत्यत्रानुवर्त्य प्रशस्यशब्दादजादी भवतः आदेशश्चेत्येवं व्याख्यानात्। व्यञ्जनादी इति।विशेषविहिताभ्यामजादिभ्यां बाधनात्।ज्ञापकत्वे तु नियमाप्रवृत्तिज्ञापनात् स्वशास्त्रेणैवाजाद्योर्विधानाद् व्यञ्जनाद्योर्बाधस्याप्रसङ्गः। द्विवचन-

ज्ञापयति भवत एतेभ्योऽगुणवचनेभ्योपि अजादी इति । यदयमजाद्योः परतः आदेशान् शास्ति । एवमपि तयोरिति वक्तव्यं स्यात् । तयोः परत इति । यदि पुनरयं विधिर्ज्ञायते नैवं शक्यं व्यञ्जनादी हि न स्याताम् । उपाधीनां च संकरः स्यात् । पुनर्विधानादजाद्योः । ननु चैते विशेषा अनुवर्त्तेरन् । यद्यप्येते अनुवर्त्तेरन् । व्यञ्जनादी तर्हि न स्याताम् । एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत एतेभ्यो ऽगुणवचनेभ्यो ऽप्यजादी इति । यदयमजाद्योरादेशं शास्ति । ननु चोक्तं तयोरिति वक्तव्यमिति । न वक्तव्यम् । प्रकृतमजादिग्रहणमनुवर्त्तते । क्व प्रकृतम् । अजादी गुणवचनादेवेति । तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं सप्तमीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा । उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि आमन्त्रयस्वैनम् । देवदत्तमिति गम्यते । देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यमाढ्यो वैधवेयः । देवदत्त इति गम्यते । पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति । एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्सप्तमीनिर्दिष्टं भविष्यति ॥

प्रशंसायां रूपप् ॥ ६६ ॥ स्त्रीलिङ्गेनायं निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन चानेन स्त्रीलिङ्गादेवोत्पत्तिः स्यादेकवचनान्ताच्च । पुंनपुंसकलिङ्गाद्द्विवचनबहु-

---

विभज्योपपदे ईयसुनन्यत्रेष्ठन्नित्युपाधिसंकरो न भवति । ननु चैतइति। अतिशायनइष्ठन् द्विवचनविभज्योपपदे ईयसुन्नित्यनुवर्त्तिष्यतइत्यर्थः । व्यञ्जनादी तर्हीति। यदि च तरप्तमपावनुवर्त्तेयातां तदा तयोरपि आदय आदेशाः स्युः । तस्मात्तौ नानुवर्त्यौ । ततश्च विशेषविहिताभ्यां तयोर्बाधप्रसङ्ग एव । आचार्यप्रवृत्तिरिति । नियमाप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेण अजादिभावो ज्ञाप्यते न तु साक्षादन्यथा पुनरपि व्यञ्जनाद्योर्बाधः स्यात् । क्व प्रकृतमिति । अजाद्योरिति सप्तम्यन्तं न प्रकृतं यत्तु प्रकृतमजादी इति न तदेवात्र सम्बध्यतइति प्रश्नः । अर्थादिति । सामर्थ्यादित्यर्थः । ननु चाजादी इति यथाश्रुतविभक्तिसम्बन्धे अजादिविधानार्थे सम्भवति कथं विभक्तिविपरिणामः शक्य आश्रयितुम् । नैष दोषः । प्रशस्यस्येति षष्ठीश्रवणात् स्थान्यादेशभावावगमादादेशस्य विधीयमानत्वात् प्राधान्यं प्रतीयते । तत्राजादी इत्यनुवर्त्तनादादेशविधौ प्रत्यययोर्गुणभावः । ततः सामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामः । विभक्तिशब्देन विभक्त्यन्तार्थ उच्यते । तस्य पूर्वशक्तित्यागेन शक्त्यन्तरोपजननेन विपरिणामव्यवहारः । प्रातिपदिकार्थ एव हि नानाशक्तियोगात् कर्मादिशब्दवाच्य इति स एव विशिष्टशक्तियुक्तो विभक्त्यन्तरवाच्यः। अथ वा तात्त्विकेपि भेदे शब्दस्य सारूप्यात्तत्त्वाध्यवसायाश्रयेण विभक्तिप्रत्ययत्यागोपादानाभ्यां प्रातिपदिकस्य विपरिणामव्यवहारोवसीयते । विभक्तेस्तूपचरितो विपरिणामव्यवहारः । नहि प्रथमायाः सप्तमीरूपेण विपरिणामसम्भवः ॥६०॥

प्रशंसा ॥ इह प्रत्ययस्य विधीयमानतया प्राधान्यात्तदङ्गत्वाच्च प्रकृतेः प्रधानेन प्रशंसायाः सम्बन्धस्य न्याय्यत्वात्तस्याः प्रत्ययार्थत्वं मत्वाह स्त्रीलिङ्गेनायमिति । ततश्च पटोः प्रशंसा पटुरूपेति प्राप्नोति। अथ पटुरूपो देवदत्त इति सामानाधिकरण्याप्रसङ्गः

वचनान्ताच्च न स्यात् । नैष दोषः । नायं प्रत्ययार्थः किं तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् । प्रशंसायां यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्माद्रूपब्भवति । कस्मिन्नर्थे, स्वार्थ इति । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते । प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावात् तिङ्प्रकृतेरप्रभाववचनम् * । प्रकृतेर्लिङ्गवचनाभावात्तिङ्प्रकृतेः रूपपोऽभावो वक्तव्यः । पचतिरूपं पचतोरूपं पचन्तिरूपमिति । सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । क्रियाप्रधानमाख्यातं भवति । एका च क्रिया । द्रव्यप्रधानं नाम । कथं पुनर्ज्ञायते क्रियाप्रधानमाख्यातं भवति द्रव्यप्रधानं नामेति । यत्क्रियां पृष्टः तिङाचष्टे किं देवदत्तः करोति । पचतीति । द्रव्यं पृष्टः कृताचष्टे कतरो

कस्मान्न चोदितः । तत्र के चिदाहुः दोषोपलक्षणायैतदुक्तम् । अन्ये त्वाहुः । नोयमित्यभेदविवक्षायां सामानाधिकरण्यं भविष्यति । भेदविवक्षा तु तथा लक्षणाप्रयोगाभावान्न क्रियते । यद्येवं गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीत्यतिशायनप्रत्ययान्तवदभिमतलिङ्गवचनयोगाद्दोषाभावः । अत्राहुः । प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षस्योभयानुग्रहात् न्याय्यत्वादयं परिहारो भाष्यकारेण नाश्रितः । अन्ये त्वाहुः । प्रशंसामात्रे प्रत्ययविधानादन्तरङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्ययेन भाव्यम् । पश्चात्सोऽयमित्यभिसंबन्धात्तद्वदभिधानेप्यन्तरङ्गः स्त्रीप्रत्ययो न निवर्तेत प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे च कुमारिरूपव्यतिरिक्तं वय इति ङीप् कस्मान्न भवति कुमारीशब्दादुत्पन्नेन ङीपा वयोविशिष्टार्थगतस्य स्त्रीत्वस्य द्योतितत्वाद्रूपबन्तात् स्त्रीत्वमात्रमभिव्यङ्क्तु टावेव क्रियते । ननु ङीपैव तदभिव्यक्तमिति टाप्न प्राप्नोति । नैतदस्ति । कुमारिरूप इत्युच्यमाने कुटीरादिवल्लिङ्गान्तरं प्रतीयेत । तस्मादवश्यमभिव्यङ्क्तव्यं स्त्रीत्वमिति टाबुत्पद्यते । अयमेव च परिहार आतिशायिकप्रत्ययानां स्वार्थिकत्वपक्षे कुमारितरेत्यादावभिधानीयः । तिङ्प्रकृतेरिति । तिङ् प्रकृतिर्यस्य रूपपः ततः परस्या विभक्तेरभावो वक्तव्यः । एका च क्रियेति । आख्यातशब्दात् क्रियाभेदस्यानवगमात् क्रियाया एकत्वमुच्यते । भवद्भिरास्यत इत्यादौ तु केवलक्रियावचने द्विवचनबहुवचनादर्शनात् । पचतः पचन्तीत्यादौ लकारवाच्यकर्तृसमवेतद्वित्वबहुत्वाश्रयो वचनभेद इति न ततः क्रियाभेदसिद्धिः । एकत्वाच्च क्रियाया रूपप्प्रत्ययान्ताद्द्विवचनबहुवचनाभावः । द्रव्यप्रधानं नामेति । प्रसङ्गेनोक्तं नत्वस्य कश्चित्प्रकृतोपयोगः । किं च देवदत्तः करोतीति । करोतिरत्र क्रियासामान्यवचनः । तत्र विशेषपरिज्ञानाय किंशब्दः क्रियाविशेषणं प्रवर्त्तते क्रियाविशेषणत्वाच्च किमित्येतद्द्वितीयान्तं नपुंसकं च । प्रकरणादिवशाच्च क्रियाप्रश्नावगतिः । गुणद्रव्यविषयस्यापि प्रश्नस्य संभवात् । वायकः किं शुक्लं वस्त्रं करोत्यथ कृष्णं तथा किं शाटकं करोत्यथ प्रावारकमिति । के चित्तु क्रियाप्रश्नेप्यभूततद्भाववचनं करोतिं मन्यन्ते किं करोति कां क्रियां निर्वर्त्तयतीत्यर्थः । तत्राख्यातवति प्रश्नवाक्ये प्रकरणादिवशात् क्रियाप्रश्नावगमादाख्यातेनैवोत्तरोपादानात्कालसंख्यासाधनोपग्रहाभिधानेप्याख्यातस्य क्रियाप्रधानत्वावगमः । एकपदोपात्तार्थपंचया च क्रियाप्रधानत्वमभिधीयते । व्रीहीनवहन्तीत्यादौ व्रीहिद्रव्यसंस्कारार्थत्वादवघातस्याप्राधान्यम् । अथ वा यद्यप्यर्थे व्रीहीणां प्राधान्यं तथापि साध्यत्वात् क्रियायाः शाब्दं

देवदत्तो यः कारको हारक इति । यदि तर्ह्येका क्रिया द्विवचनबहुवचनानि न सिद्ध्यन्ति।पचतः पचन्तीति।नैतानि क्रियापेक्षाणि किं तर्हि साधनापेक्षाणि। इहापि तर्हि प्राप्नुवन्ति । पचतोरूपं पचन्तिरूपमिति । तिङोक्तत्वात्तस्याभिसंबन्धस्य न भविष्यति। एकवचनमपि तर्हि न प्राप्नोति समयाद् भविष्यति। द्विवचनबहुवचनान्यपि तर्हि समयात्प्राप्नुवन्ति । एवं तर्हि एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते। तस्य द्विबह्वोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने अपवादौ भविष्यतः । एवमपि नपुंसकत्वं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । उक्तं वा * । किमुक्तम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति। वृषलादिभ्य उपसंख्यानम् *। वृषलादिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम्। वृषलरूपः दस्युरूप इति सिद्धं तु प्रकृत्यर्थवैस्पष्ट्यवचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रकृत्यर्थस्य वैस्पष्ट्यइति वक्तव्यम्। वृष-

---

प्राधान्यं न तु व्रीहीणां साधनत्वात्। द्रव्यं पृष्ट इति। यद्यपि यः पचतीति तिङन्तेनापि उत्तरं भवति तथापि सर्वनाम्ना परामृश्य पाकक्रियाया यः कर्ता स देवदत्त इत्यभिधानात् केवलेनाख्यातेनोत्तरस्यादानादाख्यातस्य साधनप्रधानत्वाप्रसङ्गः। पदान्तरेण हि द्रव्योपलक्षणाय गुणभावं क्रिया नीयते । यदि तर्हीति । क्रियागतसंख्यापेक्षं वचनभेदं मन्यते। नैतानीति । लकारादिवाच्यकर्तृकर्मगतसंख्यापेक्षो वचनभेद इत्यर्थः। तिङोक्तत्वादिति। उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात्। एकवचनमपीति। पचतिरूपमित्यत्र तिङोक्तत्वादिति भावः। समयादिति। परश्चेति नियमान्न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येत्येवरूपात्। द्विवचनबहुवचनान्यपीति। तैरपि समयस्य परिपालनात्। यद्यपि प्राथम्यादेकवचनेनैव समयः पाल्यइति परिहारसंभवः तथापि परिहारान्तरमाह एकवचनमिति। द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यत्रैकवचनग्रहणं न कर्तव्यम्। द्वयोर्द्विवचनमित्येव कर्तव्यम्। तत्र ङ्याप्प्रातिपदिकात् स्वादयो भवन्तीति संख्यानिरपेक्षमेकवचनमुत्सर्गो भवति। तस्य द्वित्वबहुत्वयोर्द्विचनबहुवचनयोरपवादयोर्विधानादेकत्ववत्यर्थे अभेदैकत्ववति च संख्यारहिते ऽव्ययाद्यर्थे चावस्थितमेकवचनम्। तस्मादेकवचनेनैवात्र समयः पाल्यते न तु द्विवचबहुवचनाभ्यां तिङोक्ताभ्यामित्यर्थः । लिङ्गमशिष्यमिति। शास्त्रोपदेशेन विनापि सिद्धिर्लिङ्गस्य लोकव्यवहारगम्या। वृषलादिभ्य इति। वृषलादीनां निकृष्टत्वादुत्कृष्टविषयत्वाच्च प्रशंसायास्तत्राभावं मन्यते। न्यासान्तरेण सिद्धिं मत्वाह सिद्धं त्विति। ननु प्रशंसायामित्येव सिद्धः प्रत्ययः सर्वस्य हि वस्तुनः स्वव्यापारे ऽतिशयात् प्रशंसा क्रियते वृषलादीनामप्यसावस्ति। एवं तर्हि यदा निन्दाप्रतिपादनाय चोररूप इत्युच्यते तदा प्रत्ययाप्रसङ्गाद्व्यापकं वैस्पष्ट्यग्रहणमेवं कर्तव्यम्। सत्येव पाटवादिवैस्पष्ट्ये प्रशंसासद्भावाद् विवक्षावशाच्च येषामेव प्रशंसावाचित्वं तेषामेव निन्दावचनत्वं दृश्यते। यथा राक्षस इति। पुरुषातिशयप्रतिपादने प्रशंसा गम्यते । निर्घृणत्वप्रतिपादने तु निन्दा। अथ तमवादीनां रूपपश्च को विषयविभागः। यावता अतिशयनमपि पूजा निन्दाविषयः। पटुतमः पापीयानिति । रूपप्प्रत्ययोप्युभयविषयः। पटुरूपः चोररूप इति। उच्यते।

लरूपोयमप्ययं पलाण्डुना सुरां पिबेत्। चोररूपोयमप्ययमक्ष्णोरञ्जनं हरेत्। दस्युरूपोयमप्ययं धावतो लोहितं पिबेत्॥

ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः॥ ६७॥ ईषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचनानुपपत्तिः *। ईषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः। पटुकल्पः। पटुकल्पौ। पटुकल्पा इति। एकोयमर्थः ईषदसमाप्तिर्नाम। तस्यैकत्वाद् एकवचनं प्राप्नोति। प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्सिद्धम् *। सिद्धमेतत्। कथम्। नायं प्रत्ययार्थः। किं तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत्। ईषदसमाप्तौ यत्प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मात्कल्पबादयो भवन्ति। कस्मिन्नर्थे स्वार्थ इति। स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते। प्रकृत्यर्थे चेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिः *। प्रकृत्यर्थे चेल्लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः। गुडकल्पा द्राक्षा। तैलकल्पा प्रसन्ना। पयस्कल्पा यवागूरिति। सिद्धं तु तत्संबन्धे उत्तरपदार्थे प्रत्ययवचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। तत्संबन्धे ईषदसमाप्तिसंबन्धे उत्तरपदार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम्। सिध्याति। सूत्रे तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु

अतिशायनं समानप्रतियोग्यपेक्षं वैरूपय्यं तु तन्निरपेक्षमिति स्पष्ट एव विषयविभागः। अप्ययं पलाण्डुनेत्यादौ गर्हायामपिशब्दः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः॥ ६६॥

ईषदस॥ प्रत्ययानां विधेयतया प्राधान्यात्तदर्थत्वमीषदसमाप्तेर्मत्वाह ईषदसमाप्ताविति। ईषदसमाप्तौ यथेष्टं लिङ्गवचनासिद्धिरित्यर्थः। एकवचनमिति। एकत्वादीषदसमाप्तेः। षष्ठीप्रसङ्गं तु न चोदयति। गुणगुणिनोरिह सर्वदा सोयमित्यभेदसम्बन्धस्य विवक्षितत्वात्, भेदनिबन्धनायाः षष्ठ्या अप्रसङ्गात्। यद्येवं गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानीति लिङ्गवचनदोषोपि नास्ति। नैवं शक्यम्। इह गुडकल्पा द्राक्षा बहुगुडा द्राक्षेति। यदि ईषदसमाप्तेर्द्राक्षाश्रयत्वं तदा बहुगुड इति न सिध्यति। अथ गुडाश्रयत्वं ततो गुडकल्पेति न सिध्यति। का पुनर्द्राक्षायां गुडस्येषदसमाप्तिर्येन माधुर्येण गुणेन द्राक्षायां गुडशब्दो वर्त्तते तस्येषदसमाप्त्या गुडस्येषदसमाप्तिः। प्रकृत्यर्थविशेषणत्वादिति। उभयानुग्रहादेव हि प्रकृतिरप्यनुगृहीता भवति प्रत्ययोपि द्योतकत्वात्तस्यैव च स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितो लिङ्गवचनानि सिध्यन्ति। यत्र तु नेष्यते तत्र णचः स्त्रियामञिति ज्ञापकेन तदतिवृत्तिरिति वक्ष्यते। प्रकृत्यर्थे चेदिति। ननु गुडकल्पा द्राक्षेत्यादौ गुड इयं द्राक्षेत्यभेदविवक्षायां गुडादयो द्राक्षायां वर्त्तमानाः प्रत्ययमुत्पादयन्तीति द्राक्षादिगतलिङ्गवचनोपपत्तौ नास्त्यव्याप्तिदोषः। नैतदस्ति। गुडादयः शब्दाश्चार्थोऽप्यन्तरीकरणेन सोयमित्यभेदसम्बन्धेन द्राक्षादिषु वर्त्तमाना अपरित्यक्तस्वलिङ्गसंख्या एव वर्तन्ते तत्र बहुगुडो द्राक्षेत्यादि सिध्यति। गुणशब्देभ्यश्च पट्वादिभ्यः कल्पादिषु दोषाभावो जातिशब्देभ्यस्तु कल्पादिषु भिन्नलिङ्गसंख्यजात्यभिधाने गुडकल्पा द्राक्षेत्यादौ दोषः। सिद्धं त्विति। यद्यप्युत्तरशब्दः समासावयवे रूढस्तथापीह प्रकृत्यर्थस्य पश्चात्प्रत्ययार्थस्य भावात् प्रत्ययार्थविशेषवाचिनि द्राक्षादिपदे यौगिको वर्त्तते तेन गुडादिभ्य उपमानवाचिभ्य उपमेये द्राक्षादौ प्रत्यय इत्युक्तं

चोक्तमीषदसमाप्तौ क्रियाप्रधानत्वाल्लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति । परिहृतमेतत् प्रकृ-
त्यर्थविशेषणत्वात्सिद्धमिति । ननु चोक्तं प्रकृत्यर्थे चेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति ।
नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । स्वार्थिका अतिवर्त्तन्ते अपि लिङ्गवचना-
नीति । यदयं णचः स्त्रियामञिति स्त्रीग्रहणं करोति । यद्येतज्ज्ञाप्यते बहुगुडो
द्राक्षा बहुतैलं प्रसन्ना बहुपयो यवागूरिति । अत्रापि प्राप्नोति । नाप्यतिवर्त्तन्ते ।
किं पुनरिहोदाहरणम् । पटुकल्पो मृदुकल्प इति । नैतदस्ति । निर्ज्ञातस्यार्थस्य
समाप्तिर्वा विसमाप्तिर्वा भवति । गुणश्चानिर्ज्ञातः । इदं तर्हि गुडकल्पा द्राक्षा
तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरिति । द्रव्यमप्यनिर्ज्ञातम् । इदं तर्हि कृतक-
ल्पम् । भुक्तकल्पम् । पीतकल्पम् । क्तान्तात्प्रत्ययविधानानुपपत्तिः क्तस्य भूत-
काललक्षणत्वात्कल्पादीनां चासमाप्तिवचनात् * । क्तान्तात्प्रत्ययविधेरनुपप-

---

भवति । गुड इवेयं द्राक्षेषदसमाप्ता गुडकल्पेति । यद्यप्युपमानग्रहणं नोपात्तं तथापि
सामर्थ्यादत्रोपमानोपमेयभावश्चाश्रीयते । पट्वादिभ्योपि यत्रैव प्रत्ययोत्पत्तिर्यस्य
परिपूर्णापाटवं स लोके पटुरिति प्रसिद्धः तेन तुल्य ईषदसमाप्तः पटुकल्पो देवदत्त
इति तत्सम्बन्ध इति वचनादीषत्साद्दृश्ये प्रत्ययाभावः । सिध्यतीति । यद्यप्यस्मिन्पक्षे
बहुगुडो द्राक्षेत्यादि न सिध्यति द्राक्षादिगतलिङ्गवचनप्रसङ्गात्तथाप्युक्तदोषपरिहारात्
सिध्यतीत्युक्तम् । स्त्रीग्रहणमिति । कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति स्त्रीलिङ्गे भावे णचो
विधानात्तदन्तादञ्प्रत्ययः स्वार्थिकत्वात् स्त्रियामेव भविष्यतीति स्त्रीग्रहणं न कर्त-
व्यम् । तत्क्रियमाणं लिङ्गवचनातिवृत्तिं ज्ञापयति नापीति । उत्तरसूत्रे तुग्रहणाद्व-
क्ष्यमाणनियमार्थात्प्रकृतेर्ये लिङ्गवचने ते एव बहुच्युत्पन्ने भवतः । अथ वा स्त्रीग्रहणे-
नानुवृत्तिनियमाभावो ज्ञाप्यते इत्यनुवृत्त्यतिवृत्ती यथाप्रयोगं भवतः । अथ वा कासू-
गोणीभ्यां ष्टरजिति षित्करणेन स्त्रियां ङीषर्थेनानुवृत्तिरपि ज्ञाप्यत इत्युभयसिद्धिः ।
किं पुनरिति । गुणशब्दानामनुक्तपरिमाणविषयत्वाद् गुणसम्बन्धमात्रेण मन्दमध्यमो-
त्कृष्टगुणे सर्वत्र वर्त्तनादीषदसमाप्तेरभावं मत्वा प्रश्नः । निर्ज्ञातस्येति । प्रथमेवेत्येवं
निश्चितस्येत्यर्थः । विसमाप्तिश्चेति । नञर्थे विशब्दः । गुणश्चानिर्ज्ञात इति । इयदेव
पाटवमितीयत्तया न ज्ञायते गुणः । द्रव्यमिदानीमुपन्यस्यति इदं तर्हीति । नन्वत्र न
गुडादय ईषदसमाप्ताः किं तर्हि द्राक्षादय इति द्राक्षादिभ्य एव प्रत्ययेन भाव्यम् । नैष दोषः ।
यदपेक्षया परस्येषदसमाप्तिर्भवति तद्वाचिनः प्रत्ययेन भाव्यम् । तत्रैवार्थमभ्यन्तरी-
कृत्याभेदोपचाराद् गुड इव गुडो द्राक्षेति माधुर्याद् द्राक्षायां गुडत्वस्यारोपाद्वारोप-
निमित्तस्य माधुर्यस्येषदसमाप्तत्वाद् गुडादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरविरुद्धा । द्रव्यमपीति ।
इयता माधुर्येण द्राक्षा गुड उच्यते इत्येवमपरिज्ञानाद्देशभेदेन च गुडस्य भेदात्कं
गुडमपेक्ष्य द्राक्षा गुड ईषदसमाप्ता उच्यत इत्येवमपरिज्ञानम् । कृतकल्पमिति । आशं-
सायां भूतवच्चेति भविष्यति प्रत्ययविधानादस्तिक्रियाया ईषदसमाप्तिरुपाधिरिति भावः ।
इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याह क्तान्तादिति । क्रियाफलनिवृत्तौ क्रियापवर्गो
भवति सति च क्रियापवर्गे कुतः क्रियाया ईषदसमाप्तिरित्यर्थः । सिद्धं त्विति । भवि-

त्तिः । किं कारणम् । क्तस्य भूतकाललक्षणत्वाद् भूतकाललक्षणः क्तः । कल्पादीनां चासमाप्तिवचनात् । अविसमाप्तिवचनाश्च कल्पादयः । न चास्तिसंभवो यद्भूतकालश्च स्यादसमाप्तिश्चेति । सिद्धं तु आशंसायां भूतवद्वचनात् ॥ । सिमेतत् । कथम् । आशंसायां भूतवच्चेति एवमत्र क्तो भविष्यति । इदं चाप्युदाहरणं पटुपल्पो मृदुकल्प इति । ननु चोक्तं निर्ज्ञातस्यार्थस्य समाप्तिर्वा भवति विसमाप्तिर्वा गुणश्चानिर्ज्ञात इति । लोकतो व्यवहारं दृष्ट्वा गुणस्य निर्ज्ञानम् । तद्यथा । पटुरयं ब्राह्मण इत्युच्यते यो लघुनोपायेनार्थान् साधयति । पटुकल्पोयमित्युच्यते । यो न तथा साधयति । इदं चाप्युदाहरणम् । गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरिति । ननु चोक्तं द्रव्यमप्यनिर्ज्ञातमिति । लोकतो द्रव्यमपि निर्ज्ञातम् ॥

विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्तु ॥ ६८ ॥ विभाषाग्रहणं किमर्थम् । विभाषा बहुज्यथा स्याद् बहुचा मुक्ते वाक्यमपि यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता महाविभाषा तया वाक्यमपि भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । कल्पादयोपि यथा स्युरिति । ननु च बहुजप्युच्यते कल्पादयोप्युच्यन्ते । तदु-

---

व्यत्कालाया ईषदसमाप्तायाः क्रियाया आशंसमानत्वादित्यर्थः । अतः क्तो मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमानकालविषयक्तान्तादपि प्रत्ययैर्भाव्यं ज्ञातकल्पं पूजितकल्पमिति । तथा तङन्तादपि पचतिकल्पमिति । यदापि क्रियैकदेशापवर्गाश्रयेण भूते क्तो विधीयते तदापि कल्पादयो भवन्ति । कृतकल्पं वस्त्रमिति । एवञ्च कृताकृतादय एकदेशकरणाकरणाश्रयाः प्रयोगा उपपन्नाः । सकलक्रियापवर्गाश्रयभूतकालविषयक्तप्रत्ययापेक्षे तु चोद्यप्रातिसमाधाने । एवञ्च कालत्रयविषयेभ्यस्तिङन्तेभ्यः कल्पादयो भवन्ति । पचतिकल्पं पक्ष्यतिकल्पमपाक्षीत्कल्पमिति । लोकत इति । यावता माधुर्येण लोके द्राक्षायां गुडव्यवहारस्तावदाश्रय ईषदसमाप्तिसम्भवः । अथवा गुडगतमाधुर्याश्रयेण द्राक्षायां गुडत्वारोपाद् गुडजात्यभावाच्चेषदसमाप्तं गुडत्व द्राक्षायां गुड इयं द्राक्षा गुडकल्पा द्राक्षेति प्रयोगः ॥ ६७ ॥

विभाषा ॥ अथ सुब्ग्रहणमिति । सुबन्तस्य प्रियकुत्सनादिषु वर्तनादर्थलभ्यं सुबन्तत्वमिति प्रश्नः । प्रातिपदिकान्मा भूदिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययानामिह शास्त्रे ऽर्थवत्तापरिकल्पनात् प्रातिपदिकमपि स्वार्थादिपञ्चके प्रवर्त्तमानं प्रियकुत्सनादिषु प्रवर्त्तेत इति ततोपि प्रत्ययप्रसङ्ग इति भावः । नास्त्यत्र विशेष इति । ननु सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां बहुसेच इत्यादौ सात्पदाद्योरिति षत्वप्रतिषेधः सिध्यति । प्रातिपदिकात्तूत्पत्तौ षत्वप्रसङ्गः । नैष दोषः । सुबन्तादुत्पत्ताववश्यं पदसंज्ञानिबन्धनकुत्वादिनिषेधार्थो यत्नः कर्त्तव्यः । बहुच् पूर्वस्य सुमता लुप्ते पदादिविधौ प्रत्ययलक्षणमिति तन्नियमार्थं पदादिविधावेव च न पदान्तविधाविति । एवं च प्रातिपदिकादप्युत्पत्तौ यत्नः करिष्यते । सात्पदाद्योर्बहुचश्चेति । अत एव तुल्यन्यायतया सुप प्रा-

भयं वचनाद्भविष्यति । नैवं शक्यम् । अक्रियमाणे हि विभाषाग्रहणे ऽनवकाशो बहुच् कल्पादीन् बाधेत । कल्पादयोऽप्यनवकाशास्ते वचनाद्भविष्यन्ति । सावकाशाः कल्पादयः । कोऽवकाशः । तिङन्तान्यवकाशः । अथ सुब्ग्रहणं किमर्थम् । सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात् । प्रातिपदिकान्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । नास्त्यत्र विशेषः । सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा । यद्येवमिहापि नार्थः सुब्ग्रहणेन सुप आत्मनः क्यजिति । इहापि नास्ति विशेषः । सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां प्रातिपदिकाद्वा । अयमस्ति विशेषः । सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा भवति । प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा न प्राप्नोति । ननु च प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां पदसंज्ञा सिद्धा । कथम् । आरभ्यते नः क्ये इति । तच्चावश्यं वक्तव्यम् । सुबन्तादुत्पत्तौ सत्यां नियमार्थम् । तदेव प्रातिपदिकादुत्पत्तौ सत्यां विध्यर्थं भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात् तिङन्तान्मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । ङ्याप्प्रातिपदिकादिति वर्त्तते । अत उत्तरं पठति । बहुचि सुब्ग्रहणात्पूर्वत्र तिङो विधानम् * । बहुचि सुब्ग्रहणं क्रियते पूर्वत्र तिङो विधिर्यथा विज्ञायेत । नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतं तिङ्ग्रहणमनुवर्तते । क्व प्रकृतम् । अतिशायने तमबिष्ठनौ तिङश्चेति । एवं तर्हि बहुचि सुब्ग्रहणं पूर्वत्र तिङोविधानात् । बहुचि सुब्ग्रहणं क्रियते पूर्वत्र तिङोविधानात् । पूर्वत्र तिङश्चेत्यनुवर्त्तते । तदिहापि प्राप्नोति । ननु च तिङ्ग्रहणं निवर्तते । अवश्यमुत्तरार्थमनुवर्त्त्यम् । अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक् टेरिति । पचतकि जल्पतकीत्येवमर्थम् । यदि सुब्ग्रहणं क्रियते स्वरो न सिध्यति । बहुपटव एवं स्वरः प्रसज्येत । इति चेष्यते । पठिष्यत्याचार्य्यः चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति । स्वरः कथम् । स्वरः । प्रातिपदिकत्वात् । सुब्लुकि कृते प्रातिपदिकत्वात्स्वरो भविष्यति । अथ तुग्रहणं किमर्थम् । तुग्रहणं नित्यपूर्वार्थम् * । तुग्रहणं क्रियते नित्यं पूर्वो यथा स्यात् । विभाषा मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । न विभाषाग्रहणेन

त्मनः क्यजित्यस्य सुब्ग्रहणस्याक्षेपः । पूर्वत्र तिङो विधिरिति । अस्यैवार्थस्य ज्ञापनार्थमिह सुब्ग्रहणं तेन पूर्वत्र प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्च कल्पादयः सिध्यन्तीत्यर्थः । नैतदस्तीति । ज्ञापकमन्तरेणापि तिङोनुवृत्तिः सिध्यतीत्यर्थः । एवं स्वर इति । जस उदात्तत्वं स्यात् । पटुशब्दोकारस्य चेष्यत इत्यर्थः । स्वरः प्रातिपदिकत्वादिति । बहुचि कृते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यार्थवत्त्वात्समुदायाच्च जसो ऽविधानात्तस्याप्रत्ययान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां पूर्वोत्पन्नायाः विभक्तेर्लुकि कृते पटुशब्दस्योकारस्योदात्तत्वं भवति । या ह्यन्या विभक्तिरुत्पद्यते न सा प्रकृत्यवयव इति तस्या उदात्तत्वाऽप्रसङ्गः । ननु समासग्रहणस्य नियमार्थत्वात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नोति । नैष दोषः । अप्रत्यय इति प्रतिषेधो ज्ञापयति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य समासग्रहणेन प्राति

पूर्वमभिसंबध्यते । किं तर्हि बहुजभिसंबध्यते विभाषा बहुज्भवतीति । यदा च भवति तदा पूर्वो भवतीति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । प्रागुत्पत्तेर्यल्लिङ्गं वचनं च तदुत्पन्नेपि यथा स्यात् । बहुगुडो द्राक्षा बहुतैलं प्रसन्ना बहुपयो यवागूरिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्वार्थिकोयम् । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते । एवं तर्हि सिद्धे सति यत्तुग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः । स्वार्थिका अतिवर्त्तन्ते अपि लिङ्गवचनानीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरित्येतत्सिद्धं भवति । तमादिभ्यः कल्पादयो विप्रतिषेधेन * । तमादिभ्यः कल्पादयो भवन्ति विप्रतिषेधेन । तमादीनामवकाशः प्रकर्षस्य वचनम् । ईषदसमाप्तेरवचनम् । पटुतरः । पटुतमः । कल्पादीनामवकाशः । ईषदसमाप्तेर्वचनं प्रकर्षस्यावचनम् । पटुकल्पो मृदुकल्पः । उभयत्र वचने उभयं प्राप्नोति । पटुकल्पतरो मृदुकल्पतरः । कल्पादयो भवन्ति । विप्रतिषेधेन यद्येवमीषदसमाप्तेः प्रकर्षे तमादिः प्रत्ययः प्राप्नोति प्रकृतेरेव च प्रकर्ष इष्यते । तमादिरीषत्प्रधानादपि भवन् यस्य प्रकर्षोस्ति तस्य प्रकर्षे भविष्यति । कस्य च प्रकर्षोस्ति । प्रकृतेरेव ॥

अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक् टेः ॥ ७१ कस्य च दः ॥ २७॥ किमयं सुबन्तस्य प्राक् टेर्भवत्याहो स्वित् ङ्याप्प्रातिपदिकस्य । कुतः संदेहः । उभयं प्रकृतम् । अन्यतरच्छक्यं विशेषयितुम् । किं चातः । यदि सुबन्तस्य । युष्मकाभिः अस्मकाभिः युष्मकासु अस्मकासु युवकयोः आवकयोरिति न सिध्यति। अथ प्रातिप-

पदिकसंज्ञा न निवर्त्तयत इति । अन्यथाऽप्रत्यय इति निषेधोऽनर्थकः स्यात् । नित्यपूर्वार्थमिति । पुरस्तादेवेत्येवमवधारणार्थं तुग्रहणमित्यर्थः । अन्यथा प्रत्ययवत्पूर्वत्वस्यापि विधेयतया प्राधान्याद्विभाषाग्रहणेन संबन्धः स्यादिति भावः । किं तर्हि बहुजिति । बहुजेव विधेयत्वात् प्रधानं विभाषाग्रहणेन संबध्यते । तस्य तु परदेशव्यावृत्तये पुरस्तादित्यनेन विशेषणेन देशविशेषो निर्दिश्यते ततश्च विभाषाग्रहणेन पुरस्तादित्यस्य गुणस्य संबन्धाभावो गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यादिति न्यायात् । प्रागुत्पत्तेरिति । तुशब्दो नियमार्थः । पुरस्तादेव सर्वे भवतीति । तेन लिङ्गसंख्ये प्रकृतिगते भवतः । प्रयोगश्च प्राक् प्रकृतेः । पटुकल्पतर इति । ननु परत्वात्कल्पबादिभिर्बाधितत्वात्तरप्तमब्भ्यां न भाव्यम् । नैष दोषः । कल्पबादिभिः प्रकर्षस्याद्योतनात्पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् कल्पबाद्यन्तात् प्रकर्षज्ञापनाय तरप्तमपौ भवतः । प्रकृतेरेवेति । कल्पबादीनां वा प्रकृतिः पट्वादिः तदर्थस्यैव प्रकर्षः संभवति नत्वीषदसमाप्तेः । असमाप्तिप्रकर्षे समाप्तावीषदर्थाभावान्नास्तीषदसमाप्तेः प्रकर्षः ॥ ५८ ॥

अव्यय ॥ अन्यतरदिति । प्रातिपदिकस्य प्राक् टेरकज् भवति सुबन्तस्य वा प्राक् टेरित्यनेनान्यतरच्छक्यते विशेषे व्यवस्थापयितुमित्यर्थः । तूष्णीमः काामिति । मित्वादचोन्त्यात्परः काम्भवति । अज्ञाताद्यर्थाविवक्षायां तूष्णीमित्येव भवति । शीले क

दिकस्य । त्वयका मयका त्वयकि मयकि इत्यत्रापि प्राप्नोति । अस्तु सुबन्तस्य । कथं युष्मकाभिः अस्मकाभिः युष्मकासु अस्मकासु युवकयोरावकयोरिति । अनोकारसकारभकारादाविति वक्तव्यम् । अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम् * । अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः ॥ आसितव्यं किल तूष्णीकाम् । शीले को मलोपश्च * । शीले को मलोपश्च वक्तव्यः । तूष्णीं शीलः तूष्णीकः । इह भिनत्ति छिनत्तीति श्नमि कृते शप् प्राप्नोति । बहुभुक्तं बहुपीतं बहुचि कृते कल्पादयः प्राप्नुवन्ति । उच्चकैः नीचकैः । अकचि कृते कादयः प्राप्नुवन्ति । ननु च श्नम्बहुजकचोपवादास्ते बाधका भविष्यन्ति । श्नम्बहुजकच्सु नानादेशत्वादुत्सर्गप्रतिषेधः * । श्नम्बहुजकच्सु नानादेशत्वादुत्सर्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । समानदेशैरपवादैरुत्सर्गाणां बाधनं भवति । नानादेशत्वान्न प्राप्नोति । कविधेस्तमादयः पूर्वविप्रतिषिद्धम् * । कविधेस्तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । कविधेरवकाशः । कुत्सादीनां वचनं प्रकर्षस्यावचनम् । पटुकः मृदुकः । तमादीनामवकाशः प्रकर्षस्य वचनं कुत्सादीनामवचनम् । पटुतरः पटुतमः । उभयवचनं उभयं प्राप्नोति । पटुतरकः पटुतमकः । तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । कदाचित् छिन्नकतरादयः * । कदाचित् छिन्नकतरादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । छिन्नकतरं छिन्नकतमम् । एकदेशिप्रधानश्च समासः * । एकदेशिप्रधानश्च समासः कविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । अर्द्धपिप्पलिका । अर्द्धकोशातकिका । उत्तरपदार्थप्रधानश्च संज्ञायां कन्विध्यर्थम् * । उत्तरपदार्थप्रधानश्च समासो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । किं प्रयोजनम् । संज्ञायां कन्विध्यर्थम् । संज्ञायां कन् यथा स्यात् । नवग्रामकम् । नवराष्ट्रकं नवनगरकम् । कदाचिद्द्वन्द्वः * । कदाचिद्द्वन्द्वः कविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । प्लक्षकन्यग्रोधकौ प्लक्षन्यग्रोधकाविति वा ॥

इति शीलं स्वभावो नियमश्च अज्ञाताद्यपवादः शीलं शब्दशक्तिस्वभावाच्च तद्वांस्तूष्णीक उच्यते । इह भिनत्तीति । भिन्नदेशत्वाद्विरोधाभावादनेकेनापि प्रत्ययेन प्रदीपेनेव घटादेर्गार्ग्यायण्यां ष्फङीष्भ्यां स्त्रीत्वस्येवाज्ञातादेरेकस्यार्थस्य द्योतनमविरुद्धं मन्यमानो वार्त्तिककार उत्सर्गप्रतिषेधं शास्ति । भाष्यकारस्तु विरोधमन्तरेणापि सामान्यविधेर्बाधकं विशेषविधिमन्यत्रादीदृशत् । कविधेरिति । अज्ञातः प्रकृष्टः पटुरित्यर्थद्वयविवक्षायां पटुतमक इति भवति । छिन्नकतरमिति । अनत्यन्तगतौ क्तादिति कनि कृते तरप् । अर्द्धपिप्पलिकेति । कुत्सितमर्द्धं पिप्पल्या इत्याद्यर्थविवक्षायां समासे कृते ततः कप्रत्ययः । नवग्रामकमिति । समासात्संज्ञायां कनिति कुत्सायां ह्रस्वत्वे वा कनि सत्याद्युदात्तत्वं भवति । पूर्वं तु कनि सति पश्चात्समासे क्रियमाणे अन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः । अत्र संज्ञा कुत्सनादिहेतुका विषयभावे नास्ति सामानाधिकरण्यं च पदयोरिति युगपत्कार्यद्वयप्रसङ्गान्नास्ति विप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

कुत्सिते ॥ ७४ ॥ इह कुत्सितकः अनुकम्पितक इति स्वशब्देनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य प्रत्ययो न प्राप्नोति। नैष दोषः। कुत्सितस्यानुकम्पायामनुकम्पितस्य कुत्सायाम्। अथ वा, स्वार्थमभिधाय शब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतम्॥ समवेतस्य वचनं लिङ्गं वचनं विभक्तिं च॥ अभिधाय तान् विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानम्। प्रियकुत्सनादिषु पुनः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः॥ कथं पुन-

---

कुत्सित॥ स्वशब्देनोक्तत्वादिति। अनिर्द्धारितविशेषेऽर्थे यदा प्रकृतिर्वर्तते तदा तद्विशेषद्योतनाय स्वार्थिकः प्रत्ययो विधीयते। यदा तु निर्ज्ञातविशेषे पदार्थे कुत्सितादयः शब्दा वर्त्तन्ते तदा विशिष्टस्यार्थस्याप्रतीतत्वाच्चरितार्थत्वात्प्रत्ययाप्रसङ्गः। प्रतीतप्रत्यायने नवस्याप्रसङ्गादिति भावः। कुत्सितस्येति। अर्थान्तराश्रयः प्रत्यय इत्यर्थः। अथ वेति। कुत्सितकुत्सायामिति कुत्सितक इति भवतीत्यर्थः। स्वशब्दोऽत्रात्मीयवचनोऽर्थशब्दोऽभिधेयवचनः। स्वोऽर्थः स्वार्थः स चानेकप्रकारो जातिगुणक्रियासंबन्धस्वरूपलक्षणः। गौः शुक्लः पाचको राजपुरुषो डित्थ इति। तं स्वार्थमभिधाय तेन स्वार्थेन समवेतं संबद्धं द्रव्यमाह शब्दः निरपेक्ष इत्यनेनैतद्दर्शयति। यथा द्रव्ये भिधातव्ये स्वार्थोपेक्षते न तथा स्वार्थेऽभिधातव्ये ऽर्थगतं निमित्तान्तरमपेक्षते। द्रव्यशब्देन च इदं तदिति परामर्शयोग्यं वस्त्वभिधीयते। तत्र जातिशब्दो यदा जातौ वर्त्तते तदारोपितस्वरूपां स्वरूपेणाकीकृतां जातिमाहेति तदा तेषां स्वरूपं स्वार्थः। जातिस्तु द्रव्यम्। यदा तु जातिविशिष्टं द्रव्यमाह तदा जातिः स्वार्थः। शुक्लादयो यदा गुणजातौ वर्त्तन्ते तदा तेषां स्वरूपं स्वार्थः। जातिर्द्रव्यम्। यदा तु गुणे वर्त्तन्ते तदा गुणसामान्यं स्वार्थो गुणो द्रव्यम्। यदा द्रव्ये वर्त्तन्ते तदा गुणः स्वार्थः। समवेतस्य द्रव्यस्याभिधाने सति लिङ्गवचनं विभक्तिं चाहेति संबन्धः। तान् विशेषानिति। लिङ्गादीनामेव परामर्शः। लिङ्गं स्त्रीत्वादि वचनं संख्या विभक्तिः कारकं कर्मादि। क्व चिल्लिङ्गसंख्याकारकाण्येव स्वार्थो यथा स्त्री पुमान्नपुंसकम्। एको द्वौ बहवः कर्म करणं संप्रदानमिति। प्रवृत्तिनिमित्तलिङ्गसंख्याव्यतिरिक्तलिङ्गसंख्याभिधानम्। यथा स नपुंसकोभवत् गावो विंशतिरिति। तत्रायमेव क्रमो यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तलिङ्गसंख्याऽसंभवतः स्त्रीपुमानेको द्वौ बहव इति तत्र पुनर्लिङ्गसंख्ययोरभिधानाभावः। यद्यपि लोके पदादुच्चरिताद्युगपत्पञ्चार्थाः प्रतीयन्ते शब्दस्य विरम्य व्यापाराभावात्तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां शास्त्रे संव्यवहाराय कल्पिताभ्यां प्रातिपदिकस्याप्रयोगार्हस्य कल्पनामर्थवत्तां कल्पितन्यायवशात् क्रमवतीमाश्रित्येदमुच्यते। तथा हि। नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति न्यायात् पूर्वं स्वार्थाभिधानेन भाव्यम्। पश्चात्तद्धितविशिष्टस्य लिङ्गाद्याश्रयस्य द्रव्यस्याभिधानेर्म। ततो भेदापेक्षबहिरङ्गसंख्यापेक्षया लिङ्गमन्तरङ्गमिति तदभिधीयते। ततः संख्या सा हि विजातीयक्रियापेक्षसाधनापेक्षया तुल्यजातीयक्रियापेक्षान्तरङ्गा। संख्याविधानान्तरं तु कारकाभिधानम्। एतान् विशेषानभिधाय स्वार्थादिपञ्चकवृत्तं कृत्स्नमात्मानमपेक्षमाणः शब्दः प्रियकुत्सनादिषु विभक्त्यन्तः पुनः प्रवर्त्तते। पुनः शब्दस्तुशब्दस्यार्थे वर्त्तते विभक्त्यन्तास्त्वित्यर्थः। तत्र कुत्सितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्तायां कुत्सितत्वस्य कुत्सायां कप्रत्यय उपपन्नो भवति।

रिदं विज्ञायते कुत्सितादीनामर्थ इति आहो स्वित् कुत्सितादिसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति । कश्चात्र विशेषः । कुत्सितादीनामर्थे चेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिः * । कुत्सितादीनामर्थे चेल्लिङ्गवचनयोरनुपपत्तिः । पटुकं पटुका पटुकः पटुकौ पटुका इति । एकोयमर्थः कुत्सितं नाम तस्यैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति । अस्तु तर्हि कुत्सितादिसमानाधिकरणात् प्रातिपदिकादिति । कुत्सितादिसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति चेदतिप्रसङ्गो यथा टाबादिषु * । कुत्सितादिसमानाधिकरणात्प्रातिपदिकादिति चेदतिप्रसङ्गो भवति यथा टाबादिषु । कथं च टाबादिषु । उक्तं तत्र । स्त्रीसमानाधिकरणादिति चेद् भूतादिष्वतिप्रसङ्ग इति । एवमिहाप्यतिप्रसङ्गो भवति । इदं घृतकमिदं तैलकम् । इदंशब्दादपि प्राप्नोति ।

यथा प्रकृष्टतम इति । प्रकृष्टस्य प्रकर्षे तमप्प्रत्ययः । तथा कुत्सितत्वम् । यद कुत्स्यते नास्य सम्यक् कुत्सितत्वमिति तदा प्रत्ययः।अन्ये त्वाहुः।अनिर्द्धारितविशेषधर्मनिर्बन्धना कुत्सा कुत्सितशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं ब्रह्महत्यादिविशेषनिबन्धना कुत्साप्रत्ययनिबन्धनम् । अनुकम्पितक इत्यत्रापि प्रयोक्तृधर्मे अनुकम्पायां प्रवृत्तिनिमित्ताव्यतिरिक्तायां कप्रत्ययः।केचित्तु निरपेक्षत्वं शब्दस्य स्वार्थादिपञ्चकाभिधाने मुख्यसत्तानपेक्षणाद् बुद्ध्युपारूढोपचरितार्थसत्तामात्रापेक्षणाद्व्याचक्षते।तत्र परिसमाप्तस्वार्थादिपञ्चकस्य पदस्य कुत्सादिषु प्रवृत्तिः । यस्मात् स्वार्थादयः कुत्सादिहेतवः । तथा हि । कश्चित् स्वार्थकुत्सया कुत्स्यते । पटुकः पण्डितक इति । कश्चिल्लिङ्गेन । यथा प्राप्य गाण्डीवधन्वानं विद्धि कौरवकान् स्त्रिय इति । कदा चित् संख्यया यथेदमेककमेव शतमिति । शतभरणे यद् दुःखं तदेकस्य भरणादिति शतत्वारोपेण कुत्सा । यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सा न संभवति देवदत्तको डित्थक इति । तत्राभिधेयसहचरितधर्मान्तराश्रयः प्रत्ययः । कथं पुनरिति । यदा कुत्सितशब्दो भावसाधनः कुत्सा कुत्सितमिति तदा प्रत्ययार्थपक्षः।यदा तु कर्मसाधनः कुत्स्यतइति कुत्सितं मत्यादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् वर्त्तमाने क्तः । क्रियावयवव्यपवर्गाश्रयो भूते वा तदा कुत्सार्थवाचिनः कः प्रत्ययो भवतीति सामानाधिकण्यपक्षोपपत्तिः । कः पुनर्वक्ष्यमाणस्य प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षस्य सामानाधिकरण्यपक्षस्य च विशेषः उच्यते । सामानाधिकरण्यपक्ष उपात्तकुत्सोऽनुपात्तकुत्सो वा कुत्सितत्वोपलक्षितार्थवृत्तिः प्रत्ययमुत्पादयति प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे त्वङ्गीकृतकुत्सादेव प्रत्ययेन भाव्यम् । तत्र प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे अनुगृहीतकुत्सापदसामानाधिकरण्येभ्यः सर्वनामशब्देभ्यः प्रत्ययेन भाव्यम् । पटुको नीचैरयं देवदत्त इति । यदा त्वङ्गीकृतकुत्सपदान्तराप्रयोगः तदा तेभ्य एवाश्रितकुत्सेभ्यः प्रत्ययो भवति । नीचकैरसिको देवदत्त इति । लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति । यथेष्टलिङ्गवचनानुपपत्तिरित्यर्थः । एतच्चोपलक्षणं कुत्सनमात्रस्य प्रत्ययेनाभिधाने षष्ठ्यपि द्रव्यवाचिनः प्राप्नोति । यद्यपि गुणगुणिनोरत्र सर्वदा सोयमित्यभेदसबन्धेन षष्ठ्या अप्रसङ्गो गुणवचनानां चाश्रयतो लिङ्गवचनानीति दोषपरिहारोस्ति तथापि निर्दोषप्रकृत्यर्थविशेषणपक्षसम्भवात् प्रत्ययार्थपक्षो भाष्यकारेण नाश्रितः । इदंशब्दा-

सिद्धं तु येन कुत्सितादिवचनं तद्युक्तात्स्वार्थे प्रत्ययविधानात् * । सिद्धमेतत् । कथम् । येन कुत्सितादयोर्था गम्यन्ते तद्युक्तात्स्वार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । सिद्ध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं कुत्सितादीनामर्थे चेल्लिङ्गवचनानुपपत्तिरिति । नैष दोषः । नायं प्रत्ययार्थः किं तर्हि प्रकृत्यर्थविशेषणमेतत् । कुत्सितादिषु यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्मात्कादयो भवन्ति । कस्मिन्नर्थे स्वार्थइति । स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते ॥

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ८३ ॥ चतुर्थात् ॥ चतुर्थाल्लोपो वक्तव्यः । बृहस्पतिदत्तकः । बृहस्पतिकः । प्रजापतिदत्तकः । प्रजापतिकः । अनजादौ च ॥ अनजादौ च लोपो वक्तव्यः। देवदत्तको देवकः । यज्ञदत्तको यज्ञकः । लोपः पूर्वपदस्य च ॥ पूर्वपदस्य च लोपो वक्तव्यः। देवदत्तको दत्तकः । यज्ञदत्तको दत्तकः । अप्रत्यये तथैवेष्टः ॥ देवदत्तो दत्तः । उवर्णाल्ल इलस्य च *। उवर्णादिलस्य च लोपो वक्तव्यः । भानुदत्तको भानुलः । वसुदत्तको वसुलः । अथ ठग्रहणं किमर्थम्।न इके कृते अजादावित्येव सिद्धम् । ठग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् *। ठग्रहणं क्रियते उकः द्वितीयत्वे कविधिर्यथा स्यात् । वायुदत्तको वायुकः । पितृदत्तकः पितृकः । अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत् प्रसङ्गः * । अजादिलक्षणें हि माथितिकादिवत्प्रसज्येत । तद्यथा । मथितं पण्यमस्य माथितिक इति। अकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशो न भवति। एवमिहापि न स्यात् । द्वितीयादचो लोपे सन्ध्यक्षरद्वितीयत्वे तदादेर्लोपवचनम् * । द्वितीयादचो लोपे संध्यक्षरद्वितीयत्वे तदादेर्लोपो वक्तव्यः। लहोडः लहिकः कहोडः कहिकः॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥ ८४ ॥ वरुणादीनां च तृतीयात् स चाकृतसंधीनाम् * । वरुणादीनां च तृतीयाल्लोप उच्यते स चाकृतसंधीनां वक्तव्यः । सुपर्याशीः । सुपरिकः । सुपरियः । सुपरिलः ।

दिति । कुत्सितत्वयुक्तार्थवृत्तित्वात्तस्य । सिद्धं त्विति । येन धर्मेण कुत्सादयस्तद्धर्मयुक्तार्थाभिधायिनः स्वार्थे प्रत्ययविधानमित्यर्थः ॥ ७४ ॥

ठाजा ॥ अप्रत्यय इति । प्रत्ययाभावेपि पूर्वोत्तरपदयोरन्यतरस्य वा लोप इत्यर्थः । भाष्ये तु पूर्वपदलोपउदाहरणमात्रम् । उवर्णादिति । लोपस्य ल इति पूर्वाचार्यसंज्ञा तत्रादेः परस्येतीकारलोपः । कादेशो न भवतीति । संनिपातलक्षणपरिभाषाया आश्रयणात्तायदा च देवभान्वादिभ्यष्ठज्विधीयते तदैकदेशाभावादजादिलक्षणलोपाप्रसङ्गात्तदर्थमपि ठग्रहणम् । तदादेरिति । सन्ध्यक्षरात्परस्य लोपे प्राप्ते तदादेर्लोपवचनम् ॥ ८३ ॥

शेवल ॥ वरुणादीनामिति । आदिशब्दः प्रकारे । पकसूत्रोपात्तत्वं च सादृश्यनिमि-

इह षडङ्गुलिः षडिक इत्यजादिलोपे कृते पदसंज्ञा न प्राप्नोति। तत्र को दोषः। जश्त्वं न स्यात्। षडिके जश्त्वे उक्तम् *। किमुक्तम्। सिद्धमचः स्थानिवत्त्वादिति। यद्येवं, वाचिकादिषु पदवृत्तप्रतिषेधः *। वाचिकादिषु पदवृत्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। वागाशीः वाचिक इति। सिद्धमेकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपवचनात् *। सिद्धमेतत्। कथम्। एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदस्य लोपो वक्तव्यः। वाचिकः। इहापि तर्हि प्राप्नोति। षडङ्गुलिः षडिक इति। षषष्ठाजादिवचनात् सिद्धम् *। षषष्ठाजादिवचनात्सिद्धमेतत्॥

अल्पे॥८५॥ ह्रस्वे॥८६॥ किमर्थमिमावुभावर्थौ निर्दिश्येते। न यदल्पं ह्रस्वमपि तद्भवति। यच्च ह्रस्वमल्पमपि तद्भवति। नैतयोरावश्यकः समावेशः। अल्पं तैलमल्पं घृतमित्युच्यते। न कश्चिदाह ह्रस्वं घृतं ह्रस्वं तैलमिति। तथा ह्रस्वः पटः ह्रस्वः शाटक उच्यते। नहि कश्चिदाह अल्पः पटः अल्पः शाटक इति॥

त्तम्। सुपरिक इति। संहिताकार्ये तु कृते लोपे सति लुपर्यिक इति स्यात्। जश्त्वन्न स्यादिति। भसंज्ञया पदसंज्ञाया अन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयायास्तद्धिताश्रयायाश्च द्विविधाया अप्येकसंज्ञाधिकाराद्बाधितत्वात्। सिद्धमच इति। षडङ्गुलिशब्दे ङ्गुलिशब्दस्यानेन लोपे कृते यस्येति चेत्यकारलोपः क्रियते। तस्य स्थानिवत्त्वाद् भसंज्ञा प्रत्यकारान्तमेतद्भवति। अन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रया तु षकारान्तस्य पदसंज्ञा ततो भिन्नावधिकत्वाद्भसंज्ञया पदसंज्ञा न बाध्यत इति तन्निबन्धनजश्त्वप्रवृत्तिः। या तु स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा सैवैकावधिकत्वाद्भसंज्ञया बाध्यते। न च पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधोऽत्रावतरति। विधिशब्दस्य भावसाधनस्य तत्राश्रयणात्। इह पदान्तस्य कस्य चिद्विधेयत्वात्। पदवृत्तिप्रतिषेध इति। पदस्य यद्वृत्तं कार्यं तत्प्रतिषेध इत्यर्थः। सिद्धमिति। उत्तरपदस्याज्झलसमुदायत्वात्तल्लोपस्यानजादेशत्वादस्थानिवत्त्वात्तुल्यावधिकया भसंज्ञया द्विविधापि पदसंज्ञा बाध्यतइति पदनिबन्धनकार्याप्रसङ्गः। अत्रेदं बोध्यम्। संज्ञाशब्दैकदेशे लुप्ते संज्ञास्वरूपानुपलम्भात्कथं संज्ञिनोऽवगमः। नहि यस्य देवदत्त इति संज्ञा कृता स देवशब्दाद्दत्तशब्दाद्वा प्रतीयते। न चैकदेशेन समुदायोऽनुमीयते। समुदायस्त्वर्थवाचक इति युक्तं कल्पयितुमुच्चार्यमाणस्य प्रत्यायकत्वादेवं तर्ह्यनुनिष्पन्नत्वादवयवानामपि संज्ञात्वम्। तत्र वर्णानामनुनिष्पादीनां शास्त्रेणानन्वख्यानादसाधुत्वम्। पदानामेव तु संज्ञैकदेशानां साधुत्वमिष्यतइति लोपविधानद्वारेण तदभ्यनुज्ञायते। तदुक्तम्। तुल्यायामनुनिष्पत्तौ योज्याख्या इत्यसाधवः। नह्यन्वाख्यायते शास्त्रे तेषु दत्तादिवत्स्मृतिरिति। दृष्टश्चाऽयं लोके व्यवहारो यत्समुदायस्य संज्ञात्वे तदेकदेशः प्रयुज्यते। तत्र समुदायस्य मुख्यं संज्ञात्वमवयवानां त्वनुनिष्पन्नम्॥ ८४॥

अल्पे॥ किमर्थमिति। वंशादिष्वल्पत्वह्रस्वत्वयोः समावेशदर्शनादन्यतरोपादानेन सिध्यतीति प्रश्नः। न कश्चिदाहाल्पः पट इति। ननु वोच्यतएव लोकेऽल्पः पट इति। यद्यप्युच्यते तथाप्यायामविस्ताररहीनोऽल्प उच्यते यस्त्वायामहीनो विस्तीर्णश्च स ह्रस्व उच्यते न स्वल्पोऽपि तु महान्॥ ८५॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ८८ ॥ कुटीशमीशुण्डाभ्यः प्रत्ययसंनियोगेन पुंवद्वचनम् * । कुटीशमीशुण्डाभ्यः प्रत्ययसंनियोगेन पुंवद्भावो वक्तव्यः। कुटी कुटीरः । शमी शमीरः । शुण्डा शुण्डार इति । किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति । स्वार्थिकोयं, स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते । उक्तं वा * । किमुक्तम् । स्वार्थिका अतिवर्तन्ते लिङ्गवचनानीति ॥

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ९१ ॥ वत्सादिभ्यस्तनुत्वे कार्श्ये प्रतिषेधः * । वत्सादिभ्यस्तनुत्वे कार्श्ये प्रतिषेधो वक्तव्यः । कृशो वत्सो वत्सर इति मा भूदिति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तदभिधाने तस्मिन् गुणे वक्तव्ये प्रत्ययेन भवितव्यम्। न च कार्श्यस्य भावाद् द्रव्ये वत्सशब्दः ॥

किंयत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ॥ ९२ ॥ वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ॥ ९३ ॥ किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाध्यानर्थक्यम्*।किमादीनां द्विबह्वर्थे प्रत्ययविधानादुपाधीनां ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। बहिर्धारणं निर्द्धारणमिति । यावता द्वयोरेकस्यैव बहिर्धारणं भवति।अपर आह। बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमजित्यत्र बहुग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । किमित्येतत्परिप्रश्ने वर्तते । परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञातः । अनिर्ज्ञाते च बहुषु द्व्येकयोः पुनर्निर्ज्ञातम् । निर्ज्ञातत्वात् द्व्येकयोः परिप्रश्नो न परिप्रश्नाभावात् किमेव नास्ति कुतः प्रत्ययः ॥

एकाच्च प्राचाम् ॥ ९४ ॥ प्राग्वचनं किमर्थम् । विभाषा यथा स्यात् । प्राग्वचनानर्थक्यं च विभाषाप्रकरणात् * । प्राग्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् ।

कुटी ॥ पुंवद्वचनमिति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यायं पुंवद्भावो न तु प्रकृतेरिति स्त्रीप्रत्ययो न निवर्त्तते ॥ ८८ ॥

वत्सो॥कार्श्ये प्रतिषेध इति। तनुत्व इति सामान्येनोपादानादतिप्रसङ्ग इति भावः। यस्य गुणस्येति । अन्तरङ्गत्वात् प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव तानवे प्रत्यय इति भावः ॥९१॥

किंय॥उपाध्यानर्थक्यमिति।अयं भावः।द्वयोरित्यनर्थकं बहूनामपि निर्द्धारणे डतरच् इष्टत्वादजातिपरिप्रश्नेऽपि कतमशब्ददर्शनाद्वा बहूनामित्यत्र जातिपरिप्रश्नग्रहणं न कर्त्तव्यम् । अथ वा द्वयोरित्यस्य निर्द्धारणषष्ठ्यन्तत्वादेकस्येति न वक्तव्यम् । बहुग्रहणमिति । डतमच उत्सर्गस्य द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतरचोपवादस्य विधानात्। बहूनामेव निर्द्धारणे डतमच् भविष्यतीत्यर्थः । किं कारणं किमेतदित्यादिरिहाग्रन्थः । किमः संख्यापरिमाणे डति चेत्यत्रत्य एवायं ग्रन्थ इत्याहुः । नहीह संख्याग्रहणमस्ति येनास्य ग्रन्थस्योपयोगः स्यादत्यन्तासंबद्धश्चेहायं ग्रन्थः । एकद्विविषयस्यापि प्रश्नस्य संभवात् को भवान् कतरो भवतोः कठ इति ॥ ९२॥९३ ॥

विभाषाप्रकरणात् । प्रकृता महाविभाषा तयैव सिद्धम् ॥

अवक्षेपणे कन् ॥ ९५ ॥ अवक्षेपणे कन् विधीयते । कुत्सिते कः । क एतयोरर्थयोर्विशेषः । अवक्षेपणं करणम् । कुत्सितं कर्म । अवक्षेपणं वै कुत्सितं करणं तेन यत्कुत्स्यते तदपि कुत्सितं भवति । तत्र कुत्सित इत्येव सिद्धं भवति । एवं तर्हि यत्परस्य कुत्सार्थमुपादीयते तदिहोदाहरणम् । व्याकरणकेन नामायं गर्वितः याज्ञिक्यकेन नामायं गर्वितः । यत्कुत्सार्थमुपादीयते तत्तत्रोदाहरणम् । देवदत्तको यज्ञदत्तकः ॥

लुम्मनुष्ये ॥ ९८ ॥ किमर्थं मनुष्ये लुबुच्यते । न लुगेवोच्येत । लिङ्गसिद्ध्यर्थम् लुम्मनुष्ये * । लिङ्गसिद्ध्यर्थं मनुष्ये लुबुच्यते । चञ्चेव चञ्चा बध्रिकेव बध्रिका । खरकुटीव खरकुटी ॥

जीविकार्थे चापण्ये ॥ ९९ ॥ अपण्ये इत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति । शिवः स्कन्दो विशाख इति । किं कारणम् । मौर्यैर्हिरण्यार्थिभिरर्च्याः प्रकल्पिता, भवेत्तासु न स्यात् । यास्त्वेताः संप्रति पूजार्थास्तासु भविष्यति ॥

समासाच्च तद्विषयात् ॥ १०६ ॥ तदित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते । छः।कथं पुनः समासोनाम छविषयः स्यात् । एवं तर्हीवार्थः। यदि तर्हि समासोपी-

---

अवक्षे ॥ क एतयोरर्थयोर्विशेष इति । यद्यपि ककनोः स्वरभेदस्तथाप्यसत्यर्थभेदे कुत्सिते कश्चेत्येव वक्तव्यम् । न तु पृथग्योगद्वयम् । पृथग्योगकरणात्तु नूनमनयोरर्थयोर्भेदः स तु न निश्चीयते इति प्रश्नः । अवक्षेपणमिति । येनावाक्षिप्यते निन्द्यते तद्वाचिनः कन्प्रत्ययो यस्तु स्वयं कुत्स्यते ततः क इति विषयविभागः । अवक्षेपणं वै कुत्सितमिति । न हि स्वयमकुत्सितमवक्षेपणं भवतीत्यवक्षेपस्यापि कुत्सितत्वमस्तीत्यर्थः । यत्परस्य कुत्सार्थमिति । व्याकरणादिकं स्वयमकुत्सितमप्याश्रयविशेषपदमुपाहरदवक्षेपणं परस्य भवतीति तद्वाचिनः कन्प्रत्ययः ॥ ९५ ॥

लुम्मनुष्ये ॥ लिङ्गसिध्यर्थमिति । वचनं त्वभिधेयवदेव भवति चञ्चेव मनुष्याविति। तदुक्तम् । हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति । लुकि मनुष्यलिङ्गप्रसङ्गः । ९८ ॥

जीविकार्थे ॥ यास्त्वेता इति । याः परिगृह्य गृहाद् गृहमटन्ति तास्वित्यर्थः । यास्तु विक्रीयन्ते तासु न भवति । शिवकान् विक्रीणीत इति ॥ ९९ ॥

समा ॥ तदित्यनेनेति । इवार्थश्छश्च प्रकृत इति कस्य सर्वनाम्ना परामर्श इति प्रश्नः । आचार्यदेशीय आह छ इति । कथं पुनरिति । अनेनैव छस्य विधानाच्छविषयस्यानुवादानुपपत्तिरित्यर्थः । एवं तर्हीवार्थ इति । प्रधानस्यापि छस्य परामर्शस्यायुक्तत्वाद् गुणभूतस्यैवेवार्थस्य परामर्शः । छे च विधीयमाने ऽस्मादेव ज्ञापकादिवार्थे समासः सुप्सुपेति वा । समासेनोक्तत्वादिति । वचनसामर्थ्यात्स्यादिति चेच्छस्त्रीश्यामादिभ्यो ऽतिप्रसङ्गः । एवं तर्हीति । शस्त्रीश्यामादीनां त्वन्तर्भूतेवार्थानामुपमेयप्रधानानामुपमेयान्तरेण संबन्धाभावाच्छस्याप्रसङ्गः । काकागमनमिवेति । वृत्तिविषये काकतालशब्दौ काकतालसमवेतक्रियावाचिनौ । तत्र काकागमनं देवदत्तागमन-

वार्थे प्रत्ययोपि समासेनोक्तत्वात्प्रत्ययो न प्राप्नोति । एवं तर्हि द्वाविवार्थौ । काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालं काकतालमिव काकतालीयम् ॥

अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ् ।११८॥ अणो गोत्राद्गोत्रवचनम् * । अणो गोत्रात् गोत्रग्रहणं कर्त्तव्यम् । गोत्रादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् आभिजितो मुहूर्तः । आभिजितः स्थालीपाक इति । गोत्रमिति च वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । आभिजितकः गोत्राश्रयो वुञ् यथा स्यात् । गोत्रमिति शक्यमकर्त्तुम् । कथमाभिजितकः । गोत्रादयं स्वार्थिको गोत्रमेव भवति । इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ॥

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च ॥ १ ॥ पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् * । पादशतग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अन्यत्रापि दर्शनात् । अन्यत्रापि हि वुन् दृश्यते । द्विमोदकिकां ददाति ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ३ ॥ कन्प्रकरणे चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम् * । कन्प्रकरणे चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । चञ्चत्कः बृहत्कः ॥

स्योपमानं तालपतनं दस्यूपनिपातस्य । तालेन तु यः काकस्य वधः स देवदत्तस्य दस्युना वधस्योपमानमिति वधादिः काकतालीयादिशब्दवाच्यः संपद्यते ॥ १०६ ॥

अभि ॥ अणो गोत्रादिति । गोत्रेणाणिवशेष्यते । गोत्रे यो विहितोऽण् तदन्तेभ्योभिजिदादिभ्यो यञ् यथा स्यात् । आभिजितइति । एकत्र नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यण् । अपरत्र सास्य देवतेति।गोत्रमिति च वक्तव्यमिति।एवं मन्यते गोत्रचरणाद्वुञित्यत्र गोत्रग्रहणस्य स्वरितत्वाद् गोत्रे कुञ्जादिभ्यः च्फञिति गोत्राधिकारविहितप्रत्ययस्य ग्रहणे सति अस्य यञो ग्रहणं न स्यात् गोत्रत्वातिदेशात्तु भवति । अभिजितका इति । अभिजित्यस्यायामिति वुञ् । आपत्यस्य च तद्धिते नातीति यलोपः । गोत्रादयमिति । गोत्रचरणाद्वुञित्यत्र गोत्रग्रहणेनार्थो गृह्यते तेन तद्वाचिनः प्रत्ययो विधीयमानोऽस्मादपि यञो भवति । गोत्राधिकारविहितप्रत्ययग्रहणे त्वौपगव इत्यादावणाद्यन्ताद्वुञ्न स्यात् ।११८इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

पादशतस्य ॥ पादशतग्रहणमिति द्वौ द्वौ माषौ ददातीत्यादावतिप्रसङ्गो न भवत्यनभिधानात् । यस्येतिलोपेन सिद्धे पुनर्लोपविधानमपरनिमित्तकत्वार्थम् । तेन लोपस्यास्यास्थानिवत्त्वाद् द्विपदिकेत्यादौ पादः पदिति पद्भावः सिध्यति ॥ १ ॥

स्थूला ॥ चञ्चत्क इति । सादृश्यस्य द्योतकः कन् प्रत्ययः । अचञ्चन्नपि यश्चञ्चन्निव लक्ष्यते स चञ्चत्को यथा मणिः स्यन्दमानप्रभत्वात् । अबृहन्नपि बृहन्निव प्रसृतप्रभत्वाद्यो दृश्यते स बृहत्कः ॥ ३ ॥

अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ४ ॥ अनत्यन्तगतौ क्तात्तमादयः पूर्वविप्रतिषिद्धम् *। अनत्यन्तगतौ क्तात्तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । अनत्यन्तगतौ क्तात्कन् भवतीत्यस्यावकाशः । अनत्यन्तगतेर्वचनं प्रकर्षस्यावचनम् । छिन्नकं भिन्नकम् । तमादीनामवकाशः प्रकर्षस्य वचनमत्यन्तगतेरवचनम् । पटुतरः पटुतमः । उभयवचने उभयं प्राप्नोति । भिन्नतरकं छिन्नतरकम् । तमादयो भवन्ति पूर्वविप्रतिषेधेन । तदन्ताच्च स्वार्थे कन्वचनम् * । तदन्ताच्च स्वार्थे कन्वक्तव्यः । भिन्नतरकं छिन्नतरकम् ॥

न सामिवचने ॥ ५ ॥ सामिवचने प्रतिषेधानार्थक्यं प्रकृत्यभिहितत्वात् * ॥ सामिवचने प्रतिषेधोनर्थकः । किं कारणम् । प्रकृत्यभिहितत्वात् । प्रकृत्याभिहितः सोर्थ इति कृत्वा कन्न भविष्यति ॥

अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः ॥ ७ ॥ अध्युत्तरपदात् प्रत्ययविधानानुपपत्तिर्विग्रहाभावात् * । अध्युत्तरपदात्प्रत्ययविधेरनुपपत्तिः । किं कारणम् । विग्रहाभावात् । विग्रहपूर्विका तद्धितोत्पत्तिः । न चाध्युत्तरपदेन विग्रहो दृश्यते । तस्मात्तत्रेदमिति सधीनर् * २ प्रत्ययो वक्तव्यः । राजनीदं राजाधीनम् । यदि सधीनर् क्रियते सकारस्येत्संज्ञा न प्राप्नोति । इह च स्त्र्यधीनोऽभ्र्यधीन इयङ्गस्येति इयङुवङौ स्याताम् । सूत्रं च

अनत्यन्त ॥ भिन्नतरकमिति । भेदस्य प्रकर्षानत्यन्तगत्योर्युगपद्विवक्षायां पूर्वविप्रतिषेधात्तरपि कृते क्तान्तत्वाभावात्कन्न प्राप्नोतीत्याह तदन्ताच्चेति । स्वार्थः पुनरनत्यन्तगतियुक्त एव न तु शुद्धः । शुद्धे हि स्वार्थे कनि सत्यन्तगतिर्न द्योतिता स्यात् । नन्वेष स्वार्थमात्रे कन् प्रतिपादितो दृश्यते चासौ यथैवं सूत्रमभिन्नतरकं भवति बहुतरकं व्याप्यते सुकरतरकं मन्यतइति । एवं तर्हि न सामिवचनइति प्रतिषेधेन स्वार्थिकः कन्नस्तीति ज्ञाप्यते । नहि सामिकृतादिभ्योनत्यन्तगतौ क्तादित्यस्य कनः प्रसङ्गो ऽसमासे सामिवचनेनैवानत्यन्तगतेर्द्योतनात् । समासेभ्यस्तु क्तान्तत्वाभावाच्च कृद्ग्रहणं गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वचनात्सामिशब्दस्य गतिकारकत्वाभावात् तस्मात्स्वार्थिकस्यैवासौ कनो निषेधः स्वार्थिकं कनं ज्ञापयति ॥ ४ ॥

अष ॥ विग्रहाभावादिति । अन्यत्र विग्रहपूर्विका वृत्तिर्दृश्यते । यथा यावो यावक इति । यत्र तु विग्रहो नेष्यते तत्र नित्यग्रहणं क्रियते यथा त्रेर्मम्नित्यमिति । इह तु महाविभाषाधिकारस्य न किंचिन्निवर्त्तकमस्तीति विग्रहः प्राप्नोति । न चासौ दृश्यत इति प्रत्ययविधानं नोपपद्यत इत्यर्थः । सूत्रमुपालभ्य न्यासान्तरं पठति । तस्मात्तत्रेदमिति । तत्र महाविभाषाधिकारात्पक्षे वाक्यं भवति राजनीदमायत्तमिति । पक्षे प्रत्ययः राजाधीनमिति । भाष्यकारो न्यासान्तरं दूषयति यदीति । पदसंज्ञा नलोपाद्यर्थमवश्यमभ्युपेया । तमादय इति । अवक्षेपणे कन्नित्यस्मात्कनः प्रागित्यर्थः । शुक्ल इत्युक्ते सामान्यशब्दत्वात् प्रकर्षस्यानवगमात्प्रकर्षाद्युपाधिद्योतनयावश्यप्रयोज्यास्त-

भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तमध्युत्तरपदात् प्रत्ययविधानानुपपत्तिर्विग्रहाभावादिति । नैष दोषः । अस्ति कारणं येनात्र विग्रहो न भवति । किं कारणम् । नित्यप्रत्ययोयम् । के पुनर्नित्यप्रत्ययाः । तमादयः प्राक्कनः । ञ्यादयः प्राग्वुनः । आमादयः प्राड्मयटः । बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति । एवं तर्हि नायं प्रत्ययविधिरुपालभ्यते । किं तर्हि । प्रकृतिरुपलभ्यते । अध्युत्तरपदा प्रकृतिर्नास्ति । किं कारणम् । विग्रहाभावात् । विग्रहपूर्विका समासप्रवृत्तिः । न चाऽधिना विग्रहो दृश्यते एवं तर्हि बहुव्रीहिर्भविष्यति । किं कृतं भवति । भवति वै कश्चिदस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः । तद्यथा । शोभनं मुखमस्याः सुमुखीति । नैवं शक्यम् । इह हि महदधीनमित्यात्वं कप् च प्रसज्येयाताम्। एवं तर्ह्यव्ययीभावो भविष्यति । एवमप्यधेः पूर्वनिपातः प्राप्नोति । राजदन्तादिषु पाठः करिष्यते । अथवा सप्तमीसमासोयम् । आधिः शौण्डादिषु पठ्यते ॥

विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम् ॥ ८ ॥ दिग्ग्रहणं किमर्थम् । अस्त्रियामितीयत्युच्यमाने प्राचीना ब्राह्मणी प्राचीना शिखेत्यत्रापि प्रसज्यते । दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति । अथ स्त्रीग्रहणं किमर्थम् । न यावता दिक्श-

---

मादय इति सामर्थ्यात्ते नित्याः । आमादय इति । किमेत्तिङव्ययघादित्यारभ्य तत्प्रकृतवचने मयडित्यस्मात् प्रागित्यर्थः । बृहतीजात्यन्ता इति । बहुवचननिर्देशादेतत्सूत्रविहितस्य खस्य ग्रहणम् । किं तर्हि प्रकृतिरिति । प्रकृत्यभावात् प्रत्ययोपि न प्राप्नोति। एतच्च शौण्डादिष्वधिशब्दस्य पाठमनपेक्ष्योच्यते । एवं तर्हि बहुव्रीहिरिति । वृत्तिविषये ससाधनक्रियावाचित्वादधिशब्दस्य राजाधिकृतो यस्मिंस्तद्राजाधीनमिति बहुव्रीहिः करिष्यते । विशेषणत्वाविवक्षया च राजादीनां पूर्वनिपातः । यदि त्वतिखट्वादिवद्राजानमधिगत इति तत्पुरुषः क्रियते तदाधेः पूर्वनिपातः स्यात् । कप्चेति । शेषाद्विभाषेत्यनेन । तस्मिंश्च सत्यध्युत्तरपदत्वाभावात् खो न स्यात् । एवमप्यधेरिति। यथाधिस्त्रीति । राजदन्तादिष्विति । ननु विभक्त्यर्थवृत्तेरधेरव्ययीभावो विधीयमानोधिकरणप्रधानः स्यान्न नाधेयप्रधानः । नैष दोषः । साहचर्यादाधेयप्रधानो भविष्यति । खप्रत्यये च कृते कुटीरादिवद्यथेष्टं लिङ्गसंख्यं भविष्यति । राजदन्तादिषु चाधेयेधिरित्येवं विशिष्य पठितव्यं तेनाधिस्त्र्यादावधिकरणप्रधानत्वेऽधेः परनिपाताभावः। अधिः शौण्डादिष्विति । अधिरीश्वरइत्यधेः कर्मप्रवचनीयत्वाद्यस्य चेश्वरवचनमिति सप्तम्यन्ता राजादयोधिना समस्यन्ते । एवं च वाक्यमपि भवति । यथाधिब्रह्मदत्ते पञ्चाला इत्येवं राजन्यधिराजाधीनमिति वृत्तिविषये चाधिशब्द ईशितव्ये वर्त्तते । अथ वाधिकरणएव सप्तमी वृत्तिविषये च ससाधनक्रियावचनोधिर्न तु वाक्ये इत्यस्वपदविग्रहो राजन्याधिकृतं राजाधीनं राजायत्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥

विभाषाञ्चे ॥ इह विभाषाग्रहणं पूर्वस्य विधेर्नित्यत्वज्ञापनार्थम् । द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये नित्या विधय इति न्यायात् । दिग्ग्रहणमिति । अञ्चत्यन्तः स्त्रियां वर्त्तमानो दिश्येव वर्त्ततइति प्रश्नः । प्राचीना ब्राह्मणीति । क्रियानिमित्तको दिग्देशकालानिमि-

ब्दः स्त्रीविषय एव भवति वै कश्चिद्दिक्शब्दो ऽस्त्रीविषयोपि । तद्यथा।प्राक्प्राचीनम् । उदकुउदीचीनम् ॥

याचः स्त्रियामञ्॥१४॥ स्त्रीग्रहणं किमर्थम् । न स्वार्थिकोयम्।स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते । एवं तर्हि सिद्धे यत् स्त्रीग्रहण करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः स्वार्थिका अनुवर्तन्ते लिङ्गवचनानीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना पयस्कल्पा यवागूरित्येतत्सिद्धं भवति ॥

एकस्य सकृच्च ॥१९ ॥ सकृदादेशे ऽभ्यावृत्तिग्रहणं निवर्त्यम् । किं प्रयोजनम् । पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिः । न चैकस्य पुनः पुनरावृत्तिर्भवीत । अथ क्रियाग्रहणमनुवर्त्तेत उताहो न । किं चार्थो ऽनुवृत्त्या । बाढमर्थः । इह मा भूत् एको भुङ्क्तइति । अथानुवर्त्तमानेपि क्रियाग्रहणे इह कस्मान्न भवति । एकः

त्तको वा ब्राह्मण्यादौ स्त्रियां वर्त्तेत इति खस्य प्रतिषेधाभावः । प्रागिति । प्राचीशब्दाद् दिग्वाचिनो दिक्शब्देभ्य इत्यस्तातेरुत्पन्नस्याञ्चेर्लुगिति लुक् । ततो ऽव्ययत्वात् स्त्रीत्वाभावः । खे तु कृते शब्दान्तरत्वान्नपुंसकत्वम् ८।

एकस्य ॥ सकृदादेशे इति । अभ्यावृत्तिगणने सकृच्छब्दस्यासामर्थ्यात् पुनःपुनरावृत्तिः क्रियायाः क्रियाभ्यावृत्तिस्तद्गणने वर्त्तमानात् संख्याशब्दात् कृत्वसुजित्येवं पूर्वसूत्रार्थमाश्रित्येदमुच्यते । यदा त्वभिमुखी वृत्तिरभ्यावृत्तिर्जन्मलक्षणोच्यते तदा तदनुवृत्तावपीह दोषाभावः । अस्मिन् पक्षे धात्वर्थस्यानुवाद आङ् । यथा अधिपरी अनर्थकाविति । किं प्रयोजनमिति । अभिमुखी वृत्तिरभ्यावृत्तिरित्यर्थे न दोष इति प्रश्नः। न चैकस्येति । ननु चैकस्यैव पुनःपुनरावृत्तिर्यथा पञ्चकृत्वो भुङ्क्तइति । एकैवात्र भुजिक्रिया निवृत्तभेदाख्यातेनाभिधीयते । तस्याः पञ्चावृत्तयः पञ्चसंख्यया गण्यन्ते । सत्यमेतत् । अयं त्वत्रार्थः । न चैकस्य पुनः पुनरावृत्तिर्भवतीति । इह सकृद् भुङ्क्त इति भोजनमेककालं विवक्षितं तस्यैककालस्यैकशब्दवाच्यस्य कालभेदादप्यलब्धभेदस्य पुनरावृत्त्यभावादभ्यावृत्त्यभावस्तत्र यथा साधु पचतीति भवत्येवमेकं भुङ्क्तइति प्राप्ते सकृच्छब्दप्रयोगार्थमिदं सूत्रम् । अथ क्रियाग्रहणमिति । प्रधाने निवर्त्तमाने गुणस्यापि निवृत्त्या भाव्यमिति मत्वा प्रश्नः । किं चार्थ इति । यदि प्रयोजनमस्ति ततः स्वरितत्वात् क्रियाग्रहणं निवर्त्तमानेप्यभ्यावृत्तिग्रहणेनुवर्त्तिष्यत इति भावः । एको भुङ्क्तइति । अनेकोपि भुङ्क्त इति तन्निवृत्त्यर्थक एकशब्दाप्रयोगः । अथानुवर्त्तमानेपीति । यथा तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामित्यादिषु क्रियाप्रदेशेषु पाकादेर्ग्रहणं भोक्तुं पाक इत्यादिसिद्ध्यर्थं तथेहापि ग्रहणेन भाव्यमितिमत्वा प्रश्नः।द्वौ पाकाविति । यदैकमेव पाक्यं द्विष्पक्वं तदैतदुदाहरणम्।सुवर्णस्य द्वौ पाकाविति । एवमभ्यावृत्तिर्भवति तद्भेदाच्च पाक्यस्य भेदो यदा तु पाक्यद्रव्यभेदात्पाकभेदस्तदाभ्यावृत्त्यभावादेव पूर्वयोगाभ्यां प्रत्ययाप्रसङ्गः । नैतत् क्रियागणनमिति । अभ्यावृत्तिग्रहणादेव क्रियासंप्रत्ययः सिद्धः । नहि द्रव्यगुणयोः स्वभावसिद्धयोः शब्देन प्रतिपाद्यमानयोरभ्यावृत्तिः संभवति । साध्यार्थविषयत्वात्तस्याः । तस्मात् क्रियाविशेषप्रतिपत्त्यर्थं क्रियाग्रहणं कृतं तेन साध्यस्वभावैव क्रिया गृह्यते पाकादिभिस्तु शब्दैः

पाक इति। पूर्वयोश्चापि योगयोः कस्मान्न भवति द्वौ पाकौ त्रयः पाकाः चत्वारः पाकाः पञ्च पाका दश पाका इति। नैतत् क्रियागणनम्। किं तर्हि द्रव्यगणनमेतत्। कथम्। कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति। इहापि तर्हि द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति। सकृद्भुक्त्वा सकृद्भोक्तुमिति। पूर्वयोश्चापि योगयोर्द्विर्भुक्त्वा द्विर्भोक्तुम्। पञ्चकृत्वो भुक्त्वा। पञ्चकृत्वो भोक्तुम्। दशकृत्वोभुक्त्वा दशकृत्वो भोक्तुमिति। द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति। यदि खल्वपि पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिर्द्विरावृत्तेः सकृदिति स्यात्। त्रिरावृत्तेर्द्विरिति। एवं तर्ह्यनुवर्त्तते अभ्यावृत्तिग्रहणम्। न तु पुनः पुनरावृत्तिरभ्यावृत्तिः। किं तर्ह्यभिमुखी प्रवृत्तिरभ्यावृत्तिः। पूर्वा च परे प्रत्यभिमुखी। परे च पूर्वां प्रत्यभिमुख्यौ। यदप्युच्यते। अनुवर्त्तमानेपि क्रियाग्रहणे इह कस्मान्न भवति एकः पाकः। पूर्वयोश्चापि योगयोः द्वौ पाकौ त्रयः पाकाः चत्वारः पाकाः पञ्च पाका दश पाका इति। परिहृतमेतत्। नैतत् क्रियागणनम्। किं तर्हि द्रव्यगणनमेतत्। कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवतीति। ननु चोक्तमिहापि तर्हि द्रव्यगणनान्न प्राप्नोति सकृद्भुक्त्वा सकृद्भोक्तुमिति। पूर्वयोश्चापि योगयोः द्विर्भुक्त्वा द्विर्भोक्तुं त्रिर्भुक्त्वा त्रिर्भोक्तुं पञ्चकृत्वोभुक्त्वा पञ्चकृत्वो-

---

सिद्धस्वभावाभिधीयते। सिद्धतायां घञादिविधानात्। यद्यपि धातुनात्र साध्यस्वभावा क्रियाभिधीयते तथापि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्साध्यत्वं गुणभूतमिति क्रियाग्रहणादिह सिद्धता धर्मयुक्तपाकाद्यग्रहोन्यत्र तु धातुवाच्यक्रियाश्रयं पाकादिष्वपि कार्यं भवति। यादृशी च पूर्वसूत्रे क्रिया गृहीता तादृश्येवेहानुवर्त्ततइत्येकः पाक इत्यत्राप्ययं परिहार उपपन्नः। यथोक्तं न्यायमप्रतिपद्य कृदभिहित इति सामान्येनाभिधानाद् घञादीनामव्ययकृतां च विशेषमबुद्ध्वा पृच्छति इहापि तर्हीति। दोषान्तरं चाह यदि खल्वपीति। आद्या हि क्रियाप्रवृत्तिरभ्यावृत्तिर्न भवति। किं तर्ह्यभिमुखीति। एतच्चाभिग्रहणाल्लभ्यते। अन्यथा हि क्रियावृत्तिगणन इति ब्रूयात्। पूर्वा चेति। अस्ति हि तासां प्रवृत्तीनामेकसाधनानां परस्परापेक्षा एतावत्य एताः प्रवृत्तय इति। सकृद्भुङ्क्त इत्यादौ त्वेकस्या अपि वृत्तेः स्वरूपलाभं प्रत्याभिमुख्यमस्ति। द्रव्यवदपीति। यथाद्रव्यं लिङ्गसंख्यासाधनैः संबध्यते तथा घञाद्यभिहितो भाव इत्यर्थः। अव्ययकृदभिहितस्तु भावो लिङ्गसंख्यासाधनसंबन्धाभावात् साध्यस्वभाव एव प्रतीयते न तु सिद्धस्वभाव इति क्रियावदेवासौ भवति न तु द्रव्यवदिति तत्र क्रियाभ्यावृत्तिसद्भावाद्भवत्येव प्रत्ययः। अविप्रतिपत्तिविषयाख्यातवाच्यक्रियापेक्षश्च क्रियावदित्यतिदेशः पूर्वसूत्रे संख्याग्रहणमनियतविशेषवाचिभूयादिनिवृत्त्यर्थम्। तं हि बहुगणशब्दाभ्यां नियमार्थाभ्यां संख्याप्रदेशेषु निषिद्धग्रहणाः। अभ्यावृत्तिग्रहणं किमर्थं पञ्चपाका इत्यत्र क्रियामात्रगणने मा भूदभ्यावृत्तिग्रहणे च क्रियमाणे क्रियाग्रहणात् क्रियाया विशेषो गृह्यते नान्यथा। तदेवं यदैकस्या एव क्रियाया जन्मलक्षणाः प्रवृत्तयो गण्यन्ते तदा कृत्वसुजादयो भवन्ति नान्यथा। यदि तर्हि घञाद्यन्तप्रयोगे कृत्वसुजादयो न भवन्ति कथं द्विरावृत्तिः। द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमित्यादयः

भोक्तुं दशकृत्वो भुक्त्वा दश भोक्तुमिति। द्रव्यगणनान्न प्राप्नोतीति। नैष दोषः। क्रियागणनाद्भविष्यति। कथम्। कृदभिहितो भावो द्रव्यवदपि क्रियावदपि॥

देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्॥ २४॥ देवतान्तादित्युच्यते। तत्रेदं न सिद्ध्यति। पितृदेवत्यमिति। नहि पितरो देवता। नैष दोषः। दिवेरैश्वर्यकर्मणो देवः तस्मात्स्वार्थे तल्। एवं च कृत्वा देवदेवत्यमपि सिद्धं भवति॥

देवात्तल्॥ २७॥ तलि स्त्रीलिङ्गवचनम् *। तलि स्त्रीलिङ्गं वक्तव्यम्। देवता। किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति। देवशब्दोयं पुल्लिङ्गः स्वार्थिकश्चायम्। स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्त्तन्ते। उक्तं वा *। किमुक्तम्। स्वार्थिका अतिवर्त्तन्तेपि लिङ्गवचनानीति॥

लोहितान्मणौ॥ ३०॥ लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा *। लोहिताल्लिङ्गबाधनं वेति वक्तव्यम्। लोहितिका लोहिनिका। अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् *। अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। ओ श्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं येयजामह इति पञ्चाक्षरं यजेति द्व्यक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः। एष वै सप्तदशाक्षरः छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञमनुविहितः। छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानम् *। छन्दसि बहुभिर्वसव्यैरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। हस्तौ पृणस्व बहुभिर्वसव्यैः। अग्निरीशे वसव्यस्येति। उक्तं वा *। किमुक्तम्।

प्रयोगा द्विर्वचनेचीति ज्ञापकात् क्वचित् यज्ञाद्यन्तप्रयोगेपि कृत्वोर्थप्रत्ययो भवतीत्यदोषः। गणनग्रहणं यत्र साक्षादभ्यावृत्तिगणनं तत्र प्रत्ययार्थमन्यथा क्रियाभ्यावृत्तावित्युच्यमाने सप्तदश प्राजापत्यानजांस्तूपरानेकवर्णानालभेतेत्यत्राप्यालम्भनक्रियाया आभिमुख्येन प्रवृत्तिसंभवात् साधनभेदसामर्थ्यप्रतिपन्नभेदालम्भनक्रियाभ्यावृत्तिविषये साधनगणनवाचिनोपि सप्तदशशब्दात् प्रत्ययः स्यात्। इह पञ्चकृत्वः पाक इत्यादौ करोत्यादिक्रियापेक्षः प्रत्ययः यथा पञ्चकृत्वः पटो रक्त इति॥ १९॥

देवता॥ नहि पितर इति। देवताशब्दस्य। जातिविशेषवाचित्वाद्भिन्नजातीयाभिधायिना सामानाधिकरण्याभावात् समासाभावात्प्रकृतिरेव नास्ति कुतः प्रत्यय इत्यर्थः। दिवेरिति। क्रियाशब्दो देवताशब्दे न तु जातिवाचीत्यर्थः। देवदेवत्यमिति। जातिशब्दत्वे तु देवताशब्दस्य द्वयोः पर्यायत्वाद्युगपत्प्रयोगो न स्यात्॥ २४॥

लोहिता॥ लोहितादिति। प्रतिपदविधेर्बलवत्वात् पूर्वमेव कन् स्यात्। तथा च

स्वार्थविज्ञानात्सिद्धमिति । अपस्यो वसानाः अपो वसानाः । स्व ओक्यः । स्व ओकः । कव्योसि हव्यसूदन कविरासि । रौद्रेणानीकेन कव्यतायै कवितायै । आमुष्यायणस्य । अमुष्यपुत्रस्य । क्षेम्यस्येशे । क्षेमस्येशे । क्षेम्यमध्यवस्यति । वायुर्वचस्यम् । वच एव वचस्यम् । निष्केवल्यं निष्केवलम् । उक्थ्यमुक्थम् । जन्यन्ताभिः सजन्यन्ताभिः । जनन्ताभिः सजनन्ताभिः । स्तोमैर्जनयामि नव्यं नवम् । प्राणो नव्येभिः नवैः । ब्रह्मपूर्व्यम् । पाथः पूर्वं तनुषु पूर्व्यम् । पूर्वं पूर्व्याहः पूर्वाहः । पूर्व्या विशः पूर्वा विशः । पूर्व्यासः पूर्वासः । समपूर्व्यः समपूर्वः । अग्निं वः पूर्व्यं पूर्वं तं जुषस्व यविष्ठ्यं यविष्ठम् । होत्रवाहं यविष्ठ्यं यविष्ठम् । त्वं ह यद्यविष्ठ्य यविष्ठ । समावद्वसति । समावद्गृह्णाति । समं वसति समं गृह्णाति । समावदेवयज्ञे हस्तौ समां समावद्वीर्यावहानि । समानि समावद्वीर्याणि करोति समानि । य ईवते लोके य ईवते ब्रह्मणः । यईवते । नवस्य नूत्नप्तनप्खाश्च *। नवस्य नूइत्ययमादेशो वक्तव्यः त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । नूत्नं नूतनं नवीनम् । नश्च पुराणे प्रात् *। नश्च पुराणे प्राद् वक्तव्यः । त्नप्तनप्खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः । प्रणं प्रत्नं प्रतनं प्रीणम् ॥

तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ॥ ३६ ॥ तादित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते । वागेव । यदेव वाचा व्याह्रियते तत्कर्मणा क्रियते।अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादचण्डालामित्रेभ्यश्छन्दसि *। अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादचण्डालामित्रेभ्यश्छन्दस्युपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । कौलालः । वारुडः । नैषादः । चाण्डालः । आमित्रः । भागरूपनामभ्यो धेयः*। भागरूपनामभ्यो धेयो वक्तव्यः। भागधेयम्।रूपधेयम्। नामधेयम् । मित्राच्छन्दसि *। मित्राच्छन्दसि धेयो वक्तव्यः। मित्रधेये यतस्व । अण् मित्राच *। अण् मित्राचेति वक्तव्यम्। मैत्रमामित्रः । सान्नाय्यानुजावरानुषूकचातुष्प्राश्यराक्षोघ्नवैयातवैकृतवारिवस्कृताग्रायणाग्रहायणसान्तपनानि निपात्यन्ते । सान्नाय्यः।आनुजावरः। आनुषूकः। चातुष्प्राश्यः । राक्षोघ्नः। वैयातः। वैकृतः। वारिवस्कृतः। आग्रायणः। आग्रहायणः। सान्तपनः। आग्नीध्रसाधा-

---

व्रीहिनिकेति न सिध्येदिति वचनं नित्ये लिङ्गार्थप्रत्ययबाधे प्राप्ते विकल्पार्थम् । स्वार्थविज्ञानात् सिद्धमिति । वसोः समूहे चेत्यत्रोक्तम् । अपस्योऽवसाना इति । अप्शब्दाद् द्वितीयाबहुवचनान्ताद् यत् प्रत्ययो विभक्तेश्चालुक् ॥ ३० ॥

तद्युक्तात् ॥ यदेव वाचेति । इदं त्वया कर्तव्यमिति संदेशवाचं श्रुत्वा यत् कर्म क्रियते तत्कार्मणमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

रणादञ् * । आग्नीध्रसाधारणादञ् वक्तव्यः । आग्नीध्रम् । साधारणम् । अपवसमरुद्भ्यां छन्दसि * । अपवसमरुद्भ्यां छन्दस्यञ्वक्तव्यः । आपवसे वर्द्धन्ते मारुतं शब्दः । नपसूरमर्त्तयविष्ठेभ्यो यत् * । नवसूरमर्त्तयविष्ठेभ्यो यद्वक्तव्यः । नव्यः । सूर्यः । मर्त्यः । यविष्ठ्यः । क्षेमाद्यः * । क्षेमाद्यो वक्तव्यः । क्षेम्यस्तिष्ठन् प्रतरणः । सुवीरः ॥

बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥ बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम् * । बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनं कर्त्तव्यम् । बहुशो देहि अनिष्टेषु श्राद्धादिषु मा भूत् इष्टेषु प्राशित्रादिषु यथा स्यात् । अल्पशो देहि । इष्टेषु प्राशित्रादिषु मा भूद् अनिष्टेषु श्राद्धादिषु यथा स्यात् ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः॥४४॥तसिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्*। तसिप्रकरणे आद्यादिभ्यउपसंख्यानं कर्तव्यम् । आदितः । अध्यतः । अन्ततः ॥

कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि च्विः ॥ ५० ॥ च्विविधावभूततद्भावग्रहणम् * । च्विविधावभूततद्भावग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । संपद्यन्ते यवाः संपद्यन्ते शालय इति । अथ क्रियमाणेपि वै अभूततद्भावग्रहणे इह कस्मान्न भवति संपद्यन्ते ऽस्मिन् क्षेत्रे शालय इति । प्रकृतिविवक्षाग्रहणं च * । प्रकृतिविवक्षाग्रहणं च कर्त्तव्यम् । समीपादिभ्य उसंख्यानम् * । समीपादिभ्य उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । समीपीभवति । अभ्याशीभवति । आन्तिकीभवति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । नह्यसमीपं समीपं भवति । किं तर्हि । असमीपस्थं समीपस्थं भवति । तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति ॥

कृभ्वस्तियोगे सं ॥ च्विविधाविति । अभूततद्भावग्रहणं वार्त्तिके दृष्टान्यैः सूत्रे प्रक्षिप्तम् । संपद्यन्ते अस्मिन्निति । अभूत्वा भवन्ति । संपद्यकर्त्तरि च्विरिति च्विप्रसङ्गः । एतच्चोपलक्षणम् । कृभ्वस्तियोगाभावादत्र च्वेरप्रसङ्गात्तस्मादिदमुदाहरणम् । भवन्त्यस्मिन् क्षेत्रे शालय इति । प्रकृतिविवक्षाग्रहणं चेति । तेनात्र प्रकृतेरविवक्षितत्वात् च्वेरभावः । यदा तु प्रकृतिरेव विकारात्मना संपद्यमाना विकारभेदेन भवनक्रियायां कर्त्री विवक्ष्यते तदा च्विप्रत्ययः । अङ्कुरीभवन्ति यवा इत्यत्राभूततद्भाव एव प्रकृतिविवक्षाग्रहणेन व्याख्यात इत्याहुः । येन रूपेण प्रागभूतं कारणं तेन रूपेण तस्य भावो ऽभूततद्भाव इत्याश्रयणादतिप्रसङ्गाभावः । संपद्यकर्त्तृत्वादेवाभूततद्भावे लब्धे पुनस्तदुपादानाद्यथोक्तविशेषलाभो ऽथ वा जन्मग्रहणे कर्त्तव्ये ऽभूततद्भावग्रहणाद्यथोक्तार्थपरिग्रहः ॥ विकारशब्दाच्च प्रकृतिविकारभेदविवक्षायां प्रकृतौ विकारावस्थां प्राप्नुवत्यां वर्त्तमानात् स्वार्थे च्विप्रत्ययः । समीपादिभ्य इति । प्रकृतिविकार-

अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् ॥ ५७ ॥ किमर्थश्चकारः। स्वरार्थः। चितोन्त उदात्तो भवतीत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। एकाजयं तत्र नार्थः स्वरार्थेन चकारेणानुबन्धेन। प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम्। अत उत्तरं पठति। डाचि चित्करणं विशेषणार्थम् *। डाचि चित्करणं क्रियते। विशेषणार्थम्। क विशेषणार्थेनार्थः। लोहितादिडाज्भ्यः क्यषिति। डा इति उच्यमाने इडा इत्येऽपि प्रसज्येत। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येतीत्येवमेतस्य न भविष्यति। इदं तर्हि नाभापृथिव्या निहितो दविद्युतत्। तस्माच्चकारः कर्त्तव्यः ॥

मद्रात्परिवापणे ॥६७॥ भद्राच्च*। भद्राच्चेति वक्तव्यम्। भद्राकरोति॥

समासान्ताः ॥६८॥ अन्तग्रहणं किमर्थम्। अन्तो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रत्ययपरत्वेनाप्येतत्सिद्धम्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। तद्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात्। कानि पुनस्तद्ग्रहणस्य प्रयोजनानि। प्रयोजनमव्ययीभावद्विगुद्वन्द्वतत्पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञाः। अव्ययीभावः प्रयोजनम्। प्रतिराजम्। उपराजम्। अव्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य। इदं तर्हि प्रयोजनम्। नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्या इत्येष विधिर्यथा स्यात्। अव्ययीभावः। द्विगुः। द्विगुसंज्ञा च प्रयोजनम्। पञ्चगवं दशगवम्। द्विगुश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य। इदं तर्हि प्रयोजनम्। द्विपुरी त्रिपुरी। द्विगोरकारान्तादिति ईकारो यथा स्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। पुरशब्दोयमकारान्तः तेन समासो भविष्यति। आतश्चाकारान्तः। एवं ह्याह। क्षेमे सुभिक्षे कृतसञ्चयानि पुराणि राज्ञां विनयन्ति कोपमिति॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्। द्विधुरी त्रिधुरी द्विगोरकारान्तादिति ङीब् यथा स्यात्। द्विगुः। द्वन्द्वाद्द्वन्द्वसंज्ञा च प्रयोजनम्। वाक्त्वचं सृक्त्वचम्। द्वन्द्वश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवतीति नपुंसकलिङ्गता यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्ग-

---

भावाभावात्प्राप्नोतीति वचनम्। तात्स्थ्यादिति। असमीपस्थस्य तस्य समीपस्थत्वाभावात्सिद्धः सूत्रेण प्रत्यय इत्यर्थः॥ ५७॥

समासान्ताः॥ अन्तग्रहणमिति। समीपवचनमन्तशब्दं मत्वा प्रश्नः। अवयववचनमाश्रयेणोत्तरमाह अन्तो यथा स्यादिति। इतरो ऽगृहीताभिप्राय आह नैतदस्तीति। इतरोभिप्रायं प्रकटयन्नाह इदं तर्हीति॥ ६८॥

स्य । इदं तर्हि प्रयोजनम् । कोशश्च निषच्च कोशनिषदं कोशनिषदिनी । द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात् प्राणिस्थादिनिरितीनिर्यथा स्यात् । द्वन्द्वतत्पुरुषः । तत्पुरुषसंज्ञा च प्रयोजनम् । परमधुरा उत्तमधुरा परवल्लिङ्गमिति परवल्लिङ्गता यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अर्द्धधुरा । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य । इदं तर्हि । निर्धुरः । अव्ययं तत्पुरुषे प्रकृतिस्वरं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात् । बहुव्रीहिः । बहुव्रीहिसंज्ञा च प्रयोजनम् । उच्चधुरः नीचधुरः । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं भवतीत्येष स्वरो यथा स्यात् ॥

न पूजनात् ॥ ६९ ॥ इदं विप्रतिषिद्धम् । को विप्रतिषेधः । पारेगणिताभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते । न च तत्र का चित् पूजनान्ता प्रकृतिर्निर्दिश्यते । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । नैवं विज्ञायते याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते न चेत्ताः पूजनान्ता भवन्तीति । कथं तर्हि न चेत्ताः पूजनात्परा भवन्तीति । पूजायां स्वतिग्रहणम् * । पूजायां स्वतिग्रहणं कर्तव्यम् । सुराजा अतिराजा । क्व मा भूत् । परमगवः उत्तमगवः । प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं च * । प्राग् बहुव्रीहिग्रहणं च कर्तव्यम् । इह मा भूत् । स्वक्षः अत्यक्ष इति ॥

किमः क्षेपे ॥ ७० ॥ क्षेपइति किमर्थम् । कस्य राजा किंराजः । क्षेपइति शक्यमकर्तुम् । कस्मान्न भवति कस्यराजा किंराज इति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥

बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ॥ ७३ ॥ डच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशाद्यर्थम् * । डच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । निस्त्रिंशाद्यर्थम् । निस्त्रिंशानि वर्षाणि निश्चत्वारिंशानि वर्षाणि । अन्यत्राधिकलोपात् * । अन्यत्राधिकलोपादिति वक्तव्यम् । इह मा भूदेकाधिका विंशतिः एकविंशतिः द्व्यधिका विंशतिः द्वाविंशतिः । अव्ययादेरिति च वक्तव्यम् । इह मा भूत् । गोचत्वारिंशादिति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते । अथवैतर्हि अन्यत्राधिकलोपादित्येतन्न क्रियते॥

ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ॥ ७४ ॥ अनक्ष इति कथमिदं विज्ञायते । न चेदक्षधूरन्तः समास इति । आहोस्विन्न चेदक्षः समासार्थ इति । किं चातः । यदि

ऋक्पूरब्धू ॥ कथमिदमिति । यद्यक्ष इति स्वरूपग्रहणमक्षे पूर्वपदे धूरन्तात्समासान्तो न भवतीति तदा न चेदक्षधूरन्तः समास इत्ययं पक्षो भवति यदा त्वच

विज्ञायते न चेदक्षधूरन्तः समास इति । सिद्धमक्षस्य धूः अक्षधूरिति । इदं तु न सिध्यति । दृढधूरयमक्षः । अस्तु तर्हि न चेदक्षः समासार्थ इति । सिद्धं दृढधूरक्ष इति । इदं तु न सिध्यति । अक्षस्य धूः अक्षधूरिति । एवं तर्हि नैवं विज्ञायते । अक्षधूरन्तः समास इति नापि न चेदक्षः समासार्थ इति । कथं तर्हि न चेदक्षस्य धूरिति। एवं च कृत्वा नापि न चेदक्षधूरन्तस्समासइति विज्ञायते नाप्यक्षः समासार्थ इति । अथवोभयोर्न भवति ॥

अक्ष्णोऽदर्शनात् ॥ ७६ ॥ अदर्शनादित्युच्यते । तत्रेदं न सिध्यति । कम्बराक्षम् । अदर्शनादिति शक्यमकर्तुम् । कथं ब्राह्मणाक्षि । अप्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् ॥

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ७७

आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः । अद्रष्टा चतुर्णामचतुरः । विद्रष्टा चतुर्णां विचतुरः । सुद्रष्टा चतुर्णां सुचतुरः । ततः परे एकादश द्वन्द्वाः । स्त्रीपुंस । धेन्वनडुह । ऋक्साम । वाङ्मनस । अक्षिभ्रुव । दारगव । ऊर्वष्ठीव । पदष्ठीव । नक्तन्दिव । रात्रिन्दिव । अहर्दिव । ततोऽव्ययीभावः । सह रजसा सरजसम् । ततस्तत्पुरुषः निश्चितं श्रेयो निः श्रेयसम् । ततः षष्ठीसमासः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । ततो द्विगुः, द्वे आयुषी द्व्यायुषम् । त्रीण्यायूंषि त्र्यायुषम् । ततो द्वन्द्वः, ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुषम् । जातादय उक्षान्ताः समानाधिकरणाः । जातः उक्षा जातोक्षः । महानुक्षा महोक्षः । वृद्ध उक्षा वृद्धोक्षः । ततोऽव्ययीभावः । शुनः समीपमुपशुनम् । ततः सप्तमीसमासः । गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः । चतुरोऽच्प्रकरणे

इत्यर्थग्रहणं तदा न चेदक्षः समासार्थ इत्ययं पक्षः । उभयथा च दोषप्रसङ्ग इति प्रश्नः । अक्षधूरन्त इत्यस्यायमर्थोऽक्षशब्दस्य यः समीपे धूः शब्दस्तदन्तः समास इति । न चेदक्षस्य धूरिति अक्षस्य धूरपेक्षयाऽधिकरणत्वादनइत्यधिकरणसप्तमी । चक्रसंबद्धः काष्ठविशेषः शकटावयवोऽक्षः ॥ ७४ ॥

अक्ष्णो ॥ अदर्शनादिति वचनादक्षीवाचीत्यक्षिसदृशार्थप्रवृत्तिरिहाक्षिशब्द उपात्तः । लवणाक्षमित्याद्युदाहरणं, दर्शनवाचित्वं तु ब्राह्मणाक्षीत्यादौ समासान्ताभावः । कम्बराक्षमिति । अश्वानां बहुच्छिद्रकं मुखावरणमुच्यते । तेनाश्वाः पश्यन्तीति दर्शनत्वात्समासान्ताप्रसङ्गः । एवं नवाक्षेपि । अप्राण्यङ्गादिति । तेन गवाक्षकम्बराक्षे सिध्यतः ॥ ७६ ॥

अच ॥ अद्रष्टा चतुर्णामिति । अर्थप्रदर्शनमेतद्बहुव्रीहित्वार्थस्येति अन्यपदार्थबहुव्रीहयः आद्यास्त्रयः कर्तव्याः ॥ ७७ ॥

ड्युपाभ्यामुपसंख्यानम् *। चतुरोऽच्प्रकरणे ड्युपाभ्यामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । त्रिचतुराः । उपचतुराः ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥७८॥ पल्यराजभ्यां च * । पल्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम् । पल्यवर्चसम् । राजवर्चसम् ॥

अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥ ८७ ॥ अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् *। अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थं द्रष्टव्यम् । किमुच्यते द्वन्द्वार्थमिति । न पुनस्तत्पुरुषार्थमपि स्यात् । तत्पुरुषाभावात् नाह राज्यन्तोऽहरादिस्तत्पुरुषोस्ति ॥

अह्नोह्न एतेभ्यः ॥ ८८ ॥ अह्नोह्नवचनानर्थक्यं चाह्नष्टखोर्नियमवचनात् *। अह्नोह्नवचनमनर्थकम् । किं कारणम् । अह्नष्टखोर्नियमवचनात् । अह्नष्टखोरेवेत्येतन्नियमार्थं भविष्यति ॥

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ १०३ ॥ अनसन्तान्नपुंसकाद्वा * । अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि वेति वक्तव्यम् । ब्रह्मसामम् । ब्रह्मसाम । देवच्छन्दसं देवच्छन्दः ॥

बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् ॥ ११३ ॥ किमर्थं षच् प्रत्ययान्तरं विधीयते । न टच्प्रकृतः सोनुवर्त्तते । अत उत्तरं पठति । षचि प्रत्ययान्तरकरणमन्तोदात्तार्थम् * । षचि प्रत्ययान्तरं क्रियते । अनन्तोदात्तार्थम् । अनन्तोदात्ताः प्रयोजयन्ति चक्रसक्थं चक्रसक्थी ॥

द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ॥ ११५ ॥ किमर्थं मूर्ध्नः षः प्रत्ययान्तरं क्रियते न षच्प्रकृतः सोनुवर्त्तेत । मूर्ध्नश्च षवचनम् * । किम् । अनन्तोदात्तार्थमित्येव । द्विमूर्द्धः त्रिमूर्द्धः ॥

अप्पूरणीप्रमाण्योः ॥ ११६ ॥ अपि प्रधानपूरणीग्रहणम् * । अपि

अह्नो ॥ अह्नोह्नवचनानर्थक्यमिति । अह्न एतेभ्य इत्येतावत् सूत्रमज्विधानार्थं कर्त्तव्यम् । टजचोरत्र विशेषाभावात् । रात्राह्नाहाः पुंसीति वचनात् स्त्रियां वृत्त्यभावात् । तत्राह्नष्टखोरेवेति नियमाट्टिलोपाभावादलोपेन पूर्वाह्णादयः सिद्धा इति नार्थोऽह्नादेशविधानेनेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

बहु ॥ अनन्तोदात्तार्थमिति । सक्थं चाक्रान्तादिति विभाषान्तोदात्तत्वं विधीयते । तत्रान्तोदात्तात् ङीबङीषोर्नास्ति विशेषः । ङीप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वात् । यदा तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणानुदात्तत्वं तदा ङीषि सतीकारस्योदात्तत्वं भवति । ङीपि तु सत्यनुदात्त ईकारः स्यादित्यर्थः । चक्रसक्थीति । अयुक्तोयं पाठोत्र ह्यक्रान्तादिति विकल्पनिषेधाच्चित्वान्नित्येनान्तोदात्तत्वेन भाव्यम् । तस्माद् गौरसक्थीत्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यम् । तस्माद् गौरसक्थीत्यन्तोदात्तत्वाभावपक्ष उदाहार्यः ॥ ११३ ॥

द्वित्रिभ्याम् ॥ द्विमूर्द्ध इति । यद्यत्र षच् स्यात् तदा चित्वान्नित्यमन्तोदात्तत्वं स्यात् । द्वित्रिभ्यां पाद्न् मूर्द्धसु बहुव्रीहाविति तु विभाषान्तोदात्तत्वं यदा समासान्तविधेरनित्यत्वाद् द्विमूर्द्धेति समासान्ताभावस्तदा सावकाशम् । षे तु सति समा-

प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यम्। प्रधानं या पूरणीति वक्तव्यम्। इह मा भूत् कल्याणी पञ्चमी अस्य पक्षस्य कल्याणपञ्चमीकः पक्षः। अथेह कथं भवितव्यम्। कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणामिति कल्याणीपञ्चमा रात्रय इति भवितव्यम्। रात्रयोत्र प्रधानम्। नेतुर्नक्षत्रे उपसंख्यानम् *। नेतुर्नक्षत्रे उपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। पुष्यनेत्राः। मृगनेत्राः। छन्दसि च *। छन्दसि च नेतुरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम्। बृहस्पतिनेत्राः सोमनेत्राः। मासात् भृतिप्रत्ययपूर्वपदाट्ठञ्विधिः *। मासात् भृतिप्रत्ययपूर्वपदात् ठच् विधेयः। पञ्चकमासिकः। षट्कमासिकः। दशकमासिकः॥

अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्॥ ११८॥ खरखुराभ्यां नस् वक्तव्यः। खरणाः। खुरणाः। शितिना अर्चना अहिना इति नैगमाः। शितिनाः। अर्चनाः। अहिनाः॥

उपसर्गाच्च॥ ११९॥ वेर्ग्रो वक्तव्यः। विग्रः। ख्यश्च वक्तव्यः। विख्यः॥

ऊधसोनङ्॥ १३१॥ ऊधसोनङि स्त्रीग्रहणम् *। ऊधसोनङि स्त्रीग्रहणं कर्त्तव्यम्। इह मा भून्महोधाः पर्जन्य इति॥

गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः॥ १३५॥ गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम्*।

सान्तपक्षेपि पेचेन्तादात्तत्वं पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वमिति स्वरद्वयसिद्धिः॥

अप्पूरणी॥ कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति। अत्र वर्त्तिपदार्थे पक्षे पूरणी न त्वन्यपदार्थः। पक्षस्य तिरोहितावयवभेदस्यान्यपदार्थत्वात्। यथा वृक्ष इत्यस्य शब्दस्यावयव्यभिधेयो न तु शाखादयो ऽवयवा अनुमीयमानस्याशब्दार्थत्वादित्यप्राधान्यं पूरण्याः। कल्याणीपञ्चमा इति। अत्रावयवे विग्रहः समुदाय उद्भूतावयवभेदः समासार्थ इति रात्रिषु पञ्चम्या अन्तर्भावादन्यपदार्थत्वात् प्राधान्यं पूरण्याः। पञ्चकमासिक इति। पञ्चभृतिरस्य मासस्य पञ्चको मासः। सोस्यांशवस्नभृतय इति संख्यायाः कन्। पञ्चको मासोस्येति बहुव्रीहौ कृते स्वार्थे ठच्॥ ११६॥

अञ्नासि॥ खरखुराभ्यामिति। आदेशप्रत्यययोः प्रसङ्गे केवलादेशविधानार्थं वचनम्॥ ११८॥

उपा॥ विग्र इति। विगता नासिका यस्य स विग्रः॥ ११९॥

गन्ध॥ गन्धशब्दो ऽस्ति द्रव्यवाची गन्धान् पिनष्टीति। अस्ति च गुणवाची चन्दनगन्ध इति। तत्र गुणवाचिग्रहणार्थमाह गन्धस्येत्व इति। रूपादिसमुदायात्मकस्य

गन्धस्येत्त्वे तदेकान्तग्रहण कर्त्तव्यम्। इह मा भूत्। शोभना गन्धा अस्य सुगन्ध आपणिक इति। अथानुलिप्ते कथं भवितव्यम्। यदि तावद्यदनुगतं तदभिसमीक्षितुं सुगन्ध इति भवितव्यम्। अथ यत्प्रविशीर्णं सुगन्ध इति भवितव्यम्॥

शेषाद्विभाषा॥ १५४॥ शेषादित्युच्यते। कः शेषः। याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्तो विधीयते स शेषः। किमर्थं पुनः शेषग्रहणं क्रियते। याभ्यः प्रकृतिभ्यः समासान्ता विधीयन्ते ताभ्यः कब्मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। ये प्रतिपदं विधीयन्ते तेऽत्र बाधका भविष्यन्ति। अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति सावकाशाश्च समासान्ताः। कोवकाशः। विभाषाकप् सोवकाशः। कपः प्रसङ्गेऽभयं प्राप्नोति। परत्वात्कप् प्राप्नोति। तस्माच्छेषग्रहणं कर्तव्यम्। किंपुनरिदं शेषग्रहणं कबपेक्षम्। यस्माद्बहुव्रीहेः कब्न विहितइति। आहोस्वित्समासान्तापेक्षम्। यस्माद् बहुव्रीहेः समासान्तो न विहित इति। किं चातः। यदि विज्ञायते कबपेक्षम्। अनृचो बह्वृच इत्यत्रापि प्राप्नोति। अथ समासान्तापेक्षम्। अनृक्कं साम बह्वृक्कं सूक्त मिति न सिद्ध्यति। अस्तु कबपेक्षम्। कथमनृचो बह्वृच इति। विशेष एतद् वक्तव्यम्। अनृचो माणवे। बह्वृचश्चरणाख्यायामिति। इदं तर्हि ऊधसो-

---

द्रव्यस्य गन्धलक्षणो गुण एकान्तो भवति। रूपादिव्यतिरिक्तावयविद्रव्यवादिपक्षे त्वेकान्त इवैकान्तस्तत्स्थस्योपलम्भादित्याश्रीयते। यदनुगतमिति। अनुगतं निलीनमविभागापन्नं कुङ्कुमादि यदा देवदत्तादे र्भवति तदा तत्स्थत्वाद्गन्धस्यैकान्तत्वादित्वं भवति। प्रविशीर्णमिति विभागेनावस्थितं देवदत्तादेः पृथगुपलभ्यमित्यर्थः॥ १३५॥

शेषा॥ कः शेष इति। अनेकस्यापयुक्तत्वात्किमपेक्षः शेष आश्रीयतइति प्रश्नः। इतरः सामान्येनाह याभ्य इति। समासान्तविशेषस्तु न प्रदाशतः। किमर्थमिति। सामान्येन विभाषा कब्विधीयताम्। तस्य विशेष समासान्ता बाधका भविष्यन्तीति प्रश्नः। परत्वात्कप्प्राप्नोतीति। उपदशा उपविंशा इत्यादिषु नित्यं डजादय इष्यन्ते। किं पुनरिति। पूर्वं याभ्यः प्रकृतिभ्य इति सामान्येनोक्तं ततो विशेषज्ञापनाय प्रश्नः। यद्यपि कबपेक्षे शेषत्वे शेषग्रहणमनर्थकमन्तरेणापि शेषग्रहणमशेषान्नित्यं कब्विधानसामर्थ्याद्विभाषितकप्प्रसङ्गाभावाच्छेषादेव कब्विकल्पविज्ञानात्। तथापि विचारमात्रं क्रियते। अनृच इति। ऋगन्तात्कन्न विहित इति शेषत्वात्पक्षे परत्वात्कप्प्रसङ्गः। बहुव्रीहावभावपक्षेऽस्त्वकारस्यावकाशः समासान्तरं च। विशेष एतदिति। तस्मिन् क्रियमाणेपीति। तत एव विशेषविषयाद्वचनादत्र कन्न भविष्यतीत्यर्थः। क्रियमाणेपि स्त्रीग्रहणे अक्रियमाणे स्त्रीग्रहणे कुण्डोध्नीत्यत्र पक्षे परत्वात्कप्प्राप्नोति। क्रियमाणेपि स्त्रीग्रहणे तस्य पुन्नपुंसकनिवृत्त्यर्थत्वात् पक्षे परत्वात्कपः प्रसङ्ग एव। एतच्चोदाहरणमात्रम्। उपदशादिषु पक्षे कप्प्रसङ्गात्। नैव कबपेक्षमिति। शेषग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात्। यस्माद्धि नित्यः कब्विहितस्तस्माद्विभाषा न प्राप्नोति विरोधादिति पूर्वोक्तन्यायात्। समासान्तापेक्षमपि न भवति। अनृक्कं बह्वृक्कमित्यत्र कपोऽप्रसङ्गात्। अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकार

नङि स्त्रीग्रहणं चोदितं तस्मिन् क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति । एवं तर्हि नैव कबपेक्षं शेषग्रहणं नापि समासान्तापेक्षम् । किन्तर्ह्यनन्तरो यो बहुव्रीह्यधिकारः सोऽपेक्ष्यते । अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारे यस्माद् बहुव्रीहेः समासान्तो न विहित इति । कथमनृचो बह्वृच इति । वक्तव्यमेवैतत् अनृचो माणवे बह्वृचश्चरणाख्यायामिति॥

ईयसश्च ॥१५६॥ ईयस उपसर्जनदीर्घत्वं * । ईयस उपसर्जनदीर्घत्वं चेति वक्तव्यम् । बह्व्यः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी विद्यमानश्रेयसी । पुंवद्वचनात्सिद्धम् * । पुंवद्वचनात्सिद्धमेतत् । पुंवद्भावोऽत्र भवति । ईयसो बहुव्रीहौ पुंवद्वचनमिति ॥

इति पञ्चमाध्यायः समाप्तः ॥

इति । एवं चोश्सो ऽनङित्यनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारेनङो विधानात्कुण्डोध्नीत्यादौ स्त्रियां कन्न भवति । कथमनृच इति । बहुव्रीह्यधिकारात्प्रागकारविधानाच्छेषत्वात्पक्षे कप्प्रसङ्गः । वक्तव्यमेवैतदिति । यद्येवं समासान्तापेक्षेऽपि शेषत्वे ऽनृचबह्वृचयोर्विशेषवचनादन्यत्रानृकबह्वृकयोः पक्षे कपः सिद्धत्वात्कस्य चिद्दोषस्याप्रसङ्गात्किमर्थमनन्तरबहुव्रीह्यधिकारापेक्षः शेष आश्रीयते । बहुव्रीह्यधिकाराच्च तत्पुरुषादिभ्य कपोऽप्रसङ्गः । किं चोपदशा इत्यादौ पक्षे कप्प्राप्नोति । अनन्तरे बहुव्रीह्यधिकारे डचोऽविधानात्तथा प्रियपथः प्रियधुर इत्यत्रापि प्राप्नोति । तस्मात्समासान्तापेक्षमेव शेषत्वमाश्रयणीयमिति चिन्त्यमेतद्भाष्यम् ॥ १३० ॥

ईय ॥ उपसर्जनदीर्घत्वमिति । ह्रस्वाप वादो दीर्घत्वं विधेयम् । पुंवद्वचनादिति । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वः प्राप्त पुंवद्भावेन निवर्त्यते । यथा पुंविषयस्येकारस्य ह्रस्वो न भवति । एवमीयसः परस्येति श्रवणं भवति । बहुश्रेयसीत्यत्र हल्ङ्यादिलोपे विवदन्ते । केचिदाहुः । हल्ङ्यादिलोपेन न भाव्यम् ङ्याप्रोः स्त्रीप्रत्ययग्रहणात् स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने तदादिनियमाभावादत्रोपसर्जनत्वान् ङीपस्तदादिनियमाद्धल्ङ्यादिलोपस्य प्रसङ्गाभावात् । अन्ये त्वाहुः । दीर्घग्रहणं तत्र ह्रस्वनिवृत्त्यर्थं कृतम् । अतिखट्व इत्यत्र लोपो मा भूदिति । यदि चोपसर्जने तदादिनियमः स्यात्तदा ह्रस्वाल्लोपस्य प्रसङ्गाभावात्तद्व्यावृत्तये दीर्घग्रहणं न कुर्यात् कृतं तु यथेष्टमुपसर्जनादपि दीर्घाल्लोपं ज्ञापयतीति बहुश्रेयसीति सिद्धमिष्टम् ॥ १५६ ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

